

THE NAMALINGANUSHASANA

VIZ

AMARAKOSHA

OF

AMARASINHA

With the Commentary—Namachandrika

**Including the five Koshas—Triandashesha (with
Commentary), Haravali, Dwiroopa-Koshas
(two) and Ekakshara-Kosha.**

Edited by

Pandit Vishnu Dutta Sharma

SON OF

Late Mahamahopadhyaya Pandit Shiva Duttji Sharma

Revised with notes

BY

**Pandit Shiva Dutta Shastri and other Scholars
of the Press.**

PUBLISHED BY

Khemraj ShriKrishnadas

Proprietor Shri Venkateshwar Steam Press.

BOMBAY

1929.

All rights reserved by the Publisher

Publisher	}	Khemraj Shrikrishnadas	{	at the Shri Venkatesh-
Printer				war Steam Press.
				7 Khetwadi Khambata
				Lane BOMBAY 4.

श्रीः ।

श्रीमदमरसिंहविरचितो नामलिङ्गानुशासनाभिधः अमरकोषः ।

महामहोपाध्यायपण्डित-श्रीशिवदत्तात्मज-विष्णु-
दत्तशर्मसंगृहीतया नामचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया
विभूषितः, सटीक 'विकाण्डशेष-हारावली-
द्विरूपकोषद्वय-एकाक्षरकोश' इति
कोषपञ्चकसमेतः ।

महामहोपाध्याय प० श्रीशिवदत्तशास्त्रिमहोदयै-
मुद्रसंशोध्य टिप्पण्यादिभिर्योजितोऽप्य-
न्यमहानुभावविद्वन्महानुभावैर्वहुशः
संशोधितः ।

स चायम्

खेमराज-श्रीकृष्णदासेन

मुम्बय्याम्

स्वीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणदन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

संवत् १९८६, शके १८५१.

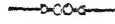

म० म० पं० श्रीशिवदत्तशर्मणां संक्षिप्तपरिचयः ।

चदरीलालतनयो गोदादेव्यास्तु गर्भजः । शिवदत्तो दाधिमथस्त्यक्त्वास्मांस्त्रिदिवं गतः ॥ १ ॥
 श्रीमज्जयपुराधीशविद्यानिलयराक्षिताः । विद्याः सर्वा अधीत्यैव वाचस्पतिसमप्रभः ॥ २ ॥
 शब्दशास्त्रे प्रगल्भत्वं प्रातिनिध्यं च पाणिनेः । अनल्पकल्पनाजालैरभजद्गुरुसन्निधौ ॥ ३ ॥
 प्रसारं तत्र विद्यानां कृत्वा लब्ध्वा च गौरवम् । दुर्गाप्रसादसविधे काव्यमालाप्रकाशकः ॥ ४ ॥
 स्वातन्त्र्यं तत्र लब्ध्वा यो ग्रन्थोद्धारमथाकरोत् । वेङ्कटेश्वरयन्त्रेऽपि रङ्गनाथस्य सम्मतः ॥ ५ ॥
 टिप्पणीग्रन्थरत्नेषु चक्रे भावपरिप्लुताः । ज्योतिषेऽपि दृढज्ञानाच्चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥ ६ ॥
 कृत्वा च गणनां धीमानर्वाचीनविधानतः । राज्ञे माधवसिंहाय दर्शयामास दानिने ॥ ७ ॥
 काशिकाटिप्पणीकर्ता भाष्यभाषणनागराट् । लवपुरे प्राच्यविद्याप्रधानाध्यापकोऽभवत् ॥ ८ ॥
 द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं बालांश्चक्रे सुपण्डितान् । ततः ससुयशः प्राप्य जराजीर्णकलेवरम् ॥ ९ ॥
 मार्गकृष्णचतुर्दश्यां देवनद्यास्तटे शुभे । काश्यां त्यक्त्वा शाश्वतं तच्छिष्यामुज्यमासवान् ॥ १० ॥

प्रस्तावना ।

इह खलु तत्तद्भाषासु प्रविबिक्षणां विशेषेण तत्राधिकारमिच्छतां चाभ्यविधानामपि विनेयानां विदुषां च तत्तद्भाषाकोशः कियत्साहाय्यमाचरतीति नायमर्थः परोक्षः कस्याप्यक्षरजुषः । विशेषेण कोशा उपयुज्यन्ते संस्कृतभाषायाम्, संस्कृते हि तादृक् शब्दबाहुल्यं, यस्य व्यवहारानुसारी शक्तिग्रहो बहुभिरपि पुरुषायुषैरुपयुज्यमानैर्न संभवकोटिमाटीकेत । तस्मात्संस्कृतमधिजिगांसूनां संस्कृतविदुषां च पदे पदे कोशस्यावश्यकता जागर्ति, कोशबलविरहिता राजान इव विद्वांसोऽपि न विजयश्रियमधिगन्तुमलभेयुः । तत एव कोशस्य संस्कृतपाठ्यपद्धतावारम्भादेव सर्वत्र प्रचारः समुपलभ्यते । कोशेष्वपि च बहुतरशब्दसंग्राहकतया, संक्षिप्तबह्वर्थपद्यानिबद्धतया, निबन्धनपरिपाटीसौष्ठवेन, नामलिङ्गोभयानुशासनसंग्रहेण चामरसिंहरचितस्यामरकोशस्यैव सर्वत्र पठनपाठनप्रकार इत्यपि न तिरोहितम् । द्वित्रदिनान्यपि संस्कृतभाषा येन सेविता, सोऽपि मन्ये नामरकोशनाम्नाऽपरिचितः स्यात् । तेन विभिन्नाभिः पद्धतिभिर्विभिन्नेषु यन्त्रालयेषु प्रत्यब्दं शतशोऽभिनवानि संस्करणान्यमरकोशस्य यत् प्रकाश्यन्ते न तच्चित्रम् । संस्कृतभाषानिवद्धस्य कस्याप्यन्यस्य पुस्तकस्यैतावान् प्रचारः स्यादिति संदिग्धमेव ।

टीका अप्यस्य ग्रन्थस्य बह्वचः समुपलभ्यन्ते । परं ग्रन्थविस्तरेण प्रचुरमूल्यप्राप्यतया बहुतरव्याकरणांशजटिलतया च न ता दरिद्रप्रायाणामनधिगतव्याकरणानां च विनेयानामुपकाराय संपद्यन्त इति विद्यार्थिनोचितटीकानिबन्धनायाहं प्रावर्तिषि । यौनैवद्धाः संपादिताश्च सर्वशास्त्रेष्वेव मुख्या ग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मये सर्वेषामालम्बनभूताः, तेषां जगत्प्रसिद्धवैदुष्यवैभवानां परमपूज्यपितृपादानां महामहोपाध्यायश्रीशिष्यदत्तशास्त्रिमहानुभावानामाज्ञैव मेऽत्र प्रवृत्तौ मुख्यं बीजम् । तैरेव च संशोध्य बहुत्र सुटिप्पण्यादिभिः संयोज्य च परिष्कृतिं नीतोऽयं मम बालस्य परिश्रमः । इह नामचन्द्रिकाभिधायां व्याख्यायां रामाश्रमीत्यभिधया प्रथिता व्याख्यासुधाभिधा भानुजीदीक्षितविरचिता व्याख्यैव प्राधान्येन मयोपजीविता । प्रतिशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनं तु तट्टीकान्तर्भूतं प्रारम्भे छात्राणां न तथोपयोगमावहतीति नात्र तत्संगृहीतम् । कोशव्युत्पत्तिवर्द्धनायात्र कोशान्तरसंवादा व्याख्यानन्तरेभ्यः कोशान्तरेभ्यश्च बाहुल्येन संगृहीताः, येन कोशान्तरगतो विशेषोऽपि विनेयानां सुग्रहो भवेत् ।

विद्यार्थिनोपयोगायैव चात्र सरलतासंपादने महान् प्रयत्नः कृतः । शब्दान् पृथक् पृथक् विभज्य तत्रैकादिसंख्यां च समायोज्यादर्शितल इव नामान्यत्र समुद्भासितानि ।

त्रिकाण्डशेषश्चापि परमोपयोगीत्यन्ते तथाविधः सटीक एव संनिवेशितः । ततः परं हाराव-
ल्यपि नामविभागप्रदर्शनपुरःसरमायोजितः । द्विरूपकोशद्वयैकाक्षरकोशा अपि च्छात्राणां
व्युत्पत्तौ बहुतरं प्रयोजका इति तेऽप्यन्ते संगृहीताः । पुस्तकेनानेन कोशाध्येतॄणां कोशपाठ-
कानां च यद्युपकारः स्यात्, तर्हि श्रमो मे फलेग्रहिः संपद्येत ।

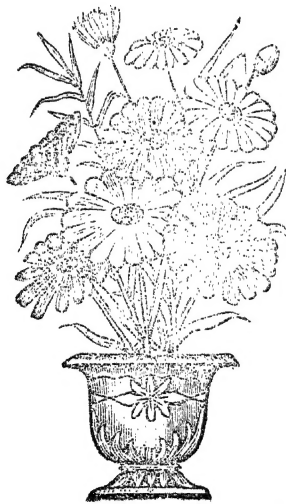
अस्मिन्नेवाब्देऽस्मान् विलपतः परित्यज्य स्वःप्रयातानां तातपादानां चरणयोः कृतिरियं
सश्रद्धं मयोपायनीक्रियते । अनुगृह्यन्तु परमेशितुः सायुज्यमुपगतास्त एवेमां लोकोपकृति-
संपादनायेति ।

ग्रन्थकर्तुरमरसिंहस्य देशकालजात्यादिविषये बह्वी विप्रतिपत्तिरद्यापि विदुषां प्रसरतीति
विस्तरभिया तद्विचारोऽत्र भूमिकायामुपेक्षितः ।

सटीकस्यास्य प्रबन्धजातस्य प्रकाशनादिविषयकाः शाश्वतिकाः सर्वेऽधिकाराः श्रीवेङ्कट-
श्वराध्यक्षेभ्य एव समर्पिताः सन्ति ।

विदुषां प्रणयाभिलाषी-

श्रीविष्णुदत्तशर्मा दाधिमथः ।

॥ श्रीदधिमयी जयति ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितो

नामलिङ्गानुशासनाभिधः—

अमरकोषः—

दाधिमथकुदालपण्डितविष्णुदत्तशर्मसंगृहीतया नामचन्द्रिकाख्यया
व्याख्यया विभूषितः प्रारभ्यते ।

यत्क्षेत्रजाता जगतीतले जना गच्छन्त्यमी दाधिमथाख्यया प्रथाम् ॥

देवैः स्तुता श्रीदधिमथ्यसंशयं सोपासकानां विजयं सदा क्रियात् ॥ १ ॥

वाराणसीयतु सदा जयपत्तनं मे विद्याविलासिभिरिदं सुमनीषिवर्यैः ॥

श्रीरामसिंहनृपमालिक इत्येव विद्यालतामवपदाहतधीरवीरः ॥ २ ॥

उतां तु तां समवलोक्य निजेन पित्रा विद्यालतां नृपतिमाधवसिंहवीरः ॥

संजीवननैदिपरिरक्षणदत्तचित्तः संवर्धयत्यनिशमात्मयशोभिदृढ्यै ॥ ३ ॥

अर्जुनयशसो जिष्णोः क्षितिपतितिलकस्य यस्य धात्रैव ॥

रचितो नन्दकिशोरो नन्दकिशोरोपमः सचिवः ॥ ४ ॥

धन्वदेशे ख्यातमस्ति डीडवाणाख्यपत्तनम् । तत्तु हित्वा दाधिमथो विप्रः कुदालगोत्रजः ॥ ५ ॥

वंशीधरसुतो राधाकृष्णभक्तः सतां मतः । राधाकृष्णः सूर्यमल्लवासुदेवान्वितो ययौ ॥ ६ ॥

सुप्रसिद्धे जयपुरे दूणीनगरपालकम् । गोगावतं शंभुसिंहं पुत्रदर्शनलालसम् ॥ ७ ॥

पुत्रार्थं प्रार्थितस्तेन सुतं साहेबरामकम् । प्रेषयामास च प्रीतो दूर्णीं प्रार्थितसिद्धये ॥ ८ ॥

पुत्रेष्टिसंजातसुतः प्रहृष्टो दूणीशगोगावतशंभुसिंहः ॥

यस्मै ददौ गेहसमन्वितं सद्ग्रामत्रयाधिष्ठितभूमिभागम् ॥ ९ ॥

सानन्दरामस्तनयो बभूव साहेबरामस्य सुधीवरस्य ॥

अनन्तपादार्चनलब्धकीर्तिरनन्तविद्वत्कुलपूजिताङ्घ्रिः ॥ १० ॥

१ "दधिमथ्याः परं क्षेत्रं पुष्करादष्टयोजनम्" इत्युक्तेः पुष्कराद् द्वात्रिंशत्कोशान्तरे कौवेर्यां वर्तते ॥
२ दाधिमथशब्दस्यैव प्राकृतं नाम "दाहिमह" इति प्रसिद्धम् ॥ एतन्नाम संस्कृतमपि शत्रुचेतोदाहिमहत्वेन ॥
३ जन इति कर्तृपदमध्याहार्यम् । तथा च "जनो लोकः सदा मे जयपत्तनं पण्डितभूयस्त्वेन वाराणसीतुल्यमाचरतु"
इत्यवायनकर्म ॥ ४ संजीवनं मासिकवृत्तिदानं जलं च । संजीवनः पाठशालाध्यक्षश्च ॥ ५ नन्दकिशोरसिंहो
गौडक्षेत्रियः पितृपूज्यपादरामकृष्णभक्तानुनयो जयपुरमहाराजप्रधानमन्त्री ॥ ६ 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः ॥
७ 'सानन्दरामः' इत्यत्र 'सोऽवि लोपे चेत्' इति सुलोपे 'स आनन्दरामः' इति छेदः । अयं च 'अणदराम'
इति नाम्ना प्रसिद्ध आसीत् ॥

१ अस्मिन् क्षेत्रे १४४ ग्रामा आसन् । तन्मूलकत्वेनैव 'कुदाल-सोटवाल-गोटड़ावाल-' इत्यादयो दाधिमथा-
वान्तरभेदाः । एतत्क्षेत्रजाताः सर्वेपि वर्णा 'दाहिमह-दाहिमा-दाइमा-दायमा' इति शब्दैः प्रसिद्धाः समुपलभ्यन्ते ॥

यत्कनिष्ठः सतां मान्यो युवा भ्रातृसमन्वितः । युगलकिशोरनामा मित्रोद्वाहे वहिर्गतः ॥ ११ ॥
 सितौदनमभुक्त्यैव निरपत्यो दिवं गतः । यत्पत्ये नः कुलेऽद्यापि भोज्यते हि सितौदनम् ॥ १२ ॥
 ब्रजैनिधिपूजानिरतश्छोटेखलः सुधीः सुतस्तस्य । विदुषः सदासुखाख्यात्तथा मनीरामतोऽवरजः ॥ १३ ॥
 जातस्तस्मात्सुधीः पुत्रो भक्तादेव्याः सुगर्भजः । प्रथमो वैदरीनाथः सुमनोवृन्दवन्दितः ॥ १४ ॥
 द्विसंधानस्य द्योकाकृद् गूढशास्त्ररहस्यवित् । पितृभक्तः सतां सेव्यः संततिभ्रातृवत्सलः ॥ १५ ॥
 परो रामकुमाराख्यो विद्वान्व्युत्पत्तिनिश्चलः । अनेकनगरग्रामपाठशालासु पाठकः ॥ १६ ॥
 प्रथमस्य तु पत्न्यो द्वे प्रभूते भर्तृदेवते । पूर्वा गोदाभिधा यस्याः कुक्षितः प्रबभूव यः ॥ १७ ॥
 शिवदत्ताभिधो धीमान् महाभाष्यादिशोधकः । सार्वभौमालम्बधर्पदः पाठशालासुपाठकः ॥ १८ ॥
 गोविन्दीनामिकाऽन्या तु यस्यां जातः सुतोऽपरः । गोविन्ददत्तनामा यः काव्योपाध्यायशब्दभाक् ॥ १९ ॥
 लक्ष्मीनारीयणगिरिर्लाडोमेनासुगर्भतः । नानूमेनाकभगिनी पार्वती या सुताऽजनि ॥ २० ॥
 शिवदत्तार्धदेहा सा विख्याता शास्त्रलोकयोः । विप्रान्पतिं भोजयित्वा सूर्यं दृष्ट्वैव चाश्रती ॥ २१ ॥
 तत्सुकुक्षिप्रभूतेन विष्णुर्दत्तेन रच्यते । भवेदत्तानुजेनेयमामरे नामचन्द्रिका ॥ २२ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः । सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिस्संस्कृतैः । संपूर्णमुच्यते वर्मैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् । स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
 भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः । कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

इह खलु श्रीमानमरसिंहश्चकीर्षितस्य नामलिङ्गानुशासननामकौपस्य निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तिकामनया कृतं
 मङ्गलं शिष्याशिष्यायै ग्रन्थप्रारम्भे निबध्नाति-यस्येति ॥ 'भो अन्तेवासिनः ! युष्माभिः' इत्यध्याहार्यम् । अगाध-
 स्वापारस्य ज्ञानदयासिंधोर्भक्षधीकृपासागरस्य यस्य अनघा निर्दोषा गुणाः क्षमादयः सन्ति सोऽक्षयो अवि-
 नाशो धीरा ज्ञानप्रदो विभुः परमेश्वरः श्रिये संपत्तये अमृताय सुक्तये च सेव्यताम् ॥ १ ॥ स्वकीयचकी-
 र्षितस्य प्रामाणिकत्वं लघुभूतत्वेनावश्यपठनीयत्वं च बोधयन्नाह-समाहृत्येति ॥ अन्यतन्त्राणि अन्येषां तन्त्राणि
 प्राचीनशालान्तराणि समाहृत्य एकत्र संचित्य संक्षिप्तैर्विस्तरशून्यैः प्रतिस्संस्कृतैः संस्कृतपर्यायैः संपूर्णं न्यूनता-
 विकलं नामां लिङ्गानां चानुशासनम् उच्यते । प्राचीनकौषिपु कुत्रचित् नाम्नामेवानुशासनम्, कचिल्लिङ्गानामेवानुशा-
 सनमिति न्यूनता, अत्र तूभयोरपि सदैव निर्देशान् न्यूनतेति भावः ॥ २ ॥ अथ स्वकीयशास्त्रे लिङ्गानामपेयैर्गिर्नां
 परिभाषामाह-प्रायश इति त्रिभिः ॥ रूपभेदेन यथा-'आदितेया दिविषदः' इति प्रकरणे आदितेयाः इत्याकृत्या
 पुंस्त्वमादितेशब्दस्य निश्चीयते । तत्साहचर्यात्तु 'दिविषद्'शब्दस्यापि पुंस्त्वं निश्चीयते । यथा वा रूपभेदेन 'देवतानि'
 इत्यत्र दैवतशब्दस्य नपुंसकत्वम्, 'पुंसि वा' इति विशेषविधेः पुंस्त्वमपि निश्चीयते । अप्रसिद्धत्वादिकं स्वस्यपरिचयानुसारि-
 त्वादाग्रहप्रदूषितमेवेति बोध्यम् ॥ आत्मभूशब्दसाहचर्याद् 'ब्रह्मन्' शब्दस्य पुंस्त्वं निश्चीयते इति न सम्यक्, अत्रापि
 स्त्रीत्वस्य संभवेन पुंस्त्वानिश्चयात् ॥ ३ ॥ भेदेति ॥ अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय 'देवतादेवतामराः'

१ ब्रजनिधिरिति पूर्वतनयजयपुरमहाराज-प्रतापसिंहसंस्थापितविष्णुमूर्तेर्नाम ॥ तस्य अण्डरामस्य ॥ २ 'वदरी-
 खल' इति नाम्नाऽस्य प्रसिद्धिरासीत् ॥ ३ आदिना सिद्धान्तकौमुदी-तत्त्वबोधिनी-लघुकौमुदी-वैयाखिकन्यायमाला-
 जैमिनीयन्यायमाला-पालकाय-नैषधीयचरित-निर्णयसिन्धवादयो गृह्यन्ते ॥ ४ महामहोपाध्यायपदं सार्वभौमाद्वारते-
 श्वरालम्ब्य येनेत्यर्थः ॥ ५ जयपुरीयसंस्कृतपाठशालायामध्यापको भूत्वा लघुपुरीयप्राच्यविद्यालये संस्कृतश्रेणी
 प्रथमाध्यापकः (Head Pandit Oriental College LAHORE) संप्रति वर्तते ॥ ६ हिमवतो
 मेनकागर्भतो मेनाकभगिनी अर्षनारीश्वरक्रीडायां शिवाय दत्तोऽर्षदेहो यया तादृशी पार्वतीव लक्ष्मीनारायणत्रिपाठितो
 खडादेवीगर्भतो नानुलभगिनी शिवदत्तधर्मपत्नी पार्वतीनामिकाऽऽसीदित्यर्थः ॥ ७ भोजयित्वापि सूर्यनारायणा-
 दर्शने भोजनमुकुर्वती, अर्थादुपवासमेव कुर्वती ॥ ८ रेवारीनामकगरीयपाठशाला (Govt. High School
 REWARI) ध्यापकेन लब्धशास्त्रिङ्गोपापदकेन ॥ ९ लब्धशास्त्रिङ्गोपापदकस्य अजयमेरुगरीयप्रधान-
 पाठशाला (Govt. Collage AJMER) ध्यापकस्यानुजेन ॥ १० अनुक्तानामिति । स्वस्वपर्यायेभिरित्यादिः ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति । निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥९॥
 स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः । सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां ह्रीवे त्रिविष्टपम् ॥६॥
 अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः । सुपर्वाणः सुमनसत्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥
 आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः । आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ८
 बहिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः । वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥९॥
 आदित्यविश्वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः । महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

इत्येवं द्वन्द्वो न कृतः । 'ओकः सन्नाश्रयश्रौकाः' इत्यत्र 'मातापितरौ पितरौ' इत्यादाविवैकशेषो न कृतः ॥ 'खं नभः
 श्रावणो नभाः' इत्येकशेषाभावोदाहरणं त्वयुक्तमेव, 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यत्रान्तरिक्षपर्याये साहचर्यान्निपुंसक-
 त्वस्य 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यत्र श्रावणपर्याये रूपभेदेन पुंस्त्वस्योक्तत्वेनानुक्तत्वाभावात् ॥ समानलिङ्गेषु तु
 क्वचित् कृतौ यथा, 'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः', 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्गशाः' । क्वचित् न कृतः । यथा-पयः क्षीरं
 पयोऽम्बु च' इति ॥ एतैन समानलिङ्गानां तु कृतावेवेति परास्तम् ॥ * संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः
 क्रमादृते क्रमं विना नैव कृतः- 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः' इत्यस्य स्थाने 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नृतिः' इति स्तुतिनृत्यो-
 मध्ये भिन्नलिङ्गयोः स्तोत्रस्तवयोरुपादानरूपं मिश्रणं न कृतम् ॥ ४ ॥ त्रिलिङ्ग्यामिति ॥ 'त्रिषु' इति पदसत्त्वे
 संनिहितं लिङ्गत्रयेऽप्युदाहार्यम् । 'द्वयोः' इति सत्त्वे संनिहितं पुंसि स्त्रियां चोदाहार्यम्, न ह्रीवे ॥ यस्य लिङ्गस्य
 निषेधः क्रियते यथा 'वज्रमस्त्री' इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधेन वज्रशब्दस्य पुंसि ह्रीवे च प्रयोगो, न स्त्रियाम् ॥ त्वन्तं तुश-
 ब्दान्तम्, अथशब्दादि च पदं पूर्वेण न योजनीयम्, किंतूत्तरेणैव । यथा 'व्यवधा पुंसि त्वन्तार्थिः' इत्यत्र त्वन्तं 'पुंसि'
 इति पदमुत्तरेण 'अन्तार्थि' शब्देनैवाव्येति । एवम् 'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' इत्यत्र हसशब्दस्याथादित्वेन नानुक्रोशपर्या-
 येति दिक् ॥ ५ ॥ स्वरिति ॥ संज्ञाशब्देषु रुद्रेरवदयाङ्गीकारेण 'रुदिर्योगापहारिणी' इति सिद्धान्ते व्युत्पत्तिर्नाव-
 द्ययी ॥ स्वरादि (११।१७) पाठादव्ययत्वम् ॥ 'स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च' (१) ॥ स्वर्गः (२) ॥ 'नाकस्तु
 त्रिदिवेऽम्बरे' (३) ॥ 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गे च त्रिदिवः नद्याम्' इति दर्शनात् ह्रीवेऽपि (४) ॥
 त्रिदशालयः (५) ॥ सुरलोकः (६) ॥ सुरसन्नादीनामप्युपलक्षणमेतत् ॥ एवं योगिकेषु सर्वज्ञेयम् ॥
 द्यौः गोवत् ॥ 'द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः' (७) ॥ द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युम्याम्, 'द्यौः स्वर्गनभसोः' । 'द्यौः
 स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं ह्रीवं तयोः स्मृतम्' (८) ॥ त्रिविष्टपम् (९) ॥ नव नामानि स्वर्गस्य ॥ ६ ॥
 अमरा इति ॥ 'अमरत्रिदशेऽप्यस्थिसंहारे कुलिशदुमे । स्त्री गुड्गच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु' (१) ॥
 'निर्जरः स्वात्पुमान्देवे जरायुके च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुड्गच्यां च तालपर्व्यामपि स्त्रियाम्' (२) ॥
 'देवः सुरे घने राशि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवौ कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' (३) ॥
 त्रिदशाः (४) ॥ 'विबुधो ज्ञे सुरे' (५) ॥ 'सुरा चक्रमन्त्रयोः । पुलिङ्गत्रिदिवेशे स्यात्' (६) ॥
 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' (७) ॥ 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः' (८) ॥
 त्रिदिवेशाः (९) ॥ 'स्याद्विवौका दिवोकाश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः ॥ 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च
 पुंसि देवे च चातके' ॥ (१०) ॥ ७ ॥ आदितेयाः (११) ॥ दिविषदः ॥ 'द्युसदः' अपि ॥ 'मनःसु
 येन द्युसदां ल्यधीयत' इति माघः (१२) ॥ 'लेखा लेख्ये सुरे लेखा लिपिराजिकयोर्मिता' (१३) ॥
 अदितिनन्दनाः (१४) ॥ 'आदित्यो भास्करे देवे' (१५) ॥ ऋभवः ॥ 'ऋभुयः' अपि-इत्यन्ये (१६) ॥
 अस्वप्नाः (१७) ॥ अमर्त्याः (१८) ॥ अमृतान्धसः (१९) ॥ ८ ॥ बहिर्मुखाः (२०) ॥
 क्रतुभुजः (२१) ॥ गीर्वाणाः ॥ गीर्वाणा अपि (२२) ॥ दानवारयः (२३) ॥ 'वृन्दारकाः सुरे पुंसि
 मनोऽश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (२४) ॥ दैवतानि रूपभेदात् ह्रीवत्वम् । विशेषविधेः पुंस्त्वमपि (२५) ॥ देवताः
 स्त्रियाम् (२६) ॥ पण्डितादिनामानि देवसामान्यस्य ॥ ९ ॥ ॥ आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदा-
 यचारिण्यो देवताः ॥ 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वे देवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट संख्याताः पट्त्रिंशत्तुषित-

विद्याधरोप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽभी देवयोनयः ॥ ११ ॥
 असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः । शुक्रशिष्या दितिमुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः । समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिजिनः ॥ १३ ॥
 षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः । मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥
 स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः । गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥
 ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः । हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥
 धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः । स्रष्टा प्रजापतिर्विधा विधाता विश्वसृष्टिधिः १७ ॥
 विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः । दामोदरो हवीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८ ॥

मताः ॥ आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः ॥ महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ॥ साध्या द्वादश
 विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ॥ ” ‘महाराजिक’ इति पाठोपि ॥ १० ॥ ॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेपां
 ते देवयोनयो देवांशका इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ असुरा इति ॥ “असुरः सूर्यदैत्ययोः ॥ असुरा रजनीवास्योः”
 “आसुराश्च” (१) ॥ “दैत्योऽसुरे सुराणां तु दैत्या चण्डौषधावपि ” (२) ॥ दैतेयाः (३) ॥
 दनुजाः (४) ॥ इन्द्रारयः (५) ॥ दानवाः (६) ॥ शुक्रशिष्याः (७) ॥ दितिमुताः (८) ॥
 पूर्वदेवाः (९) ॥ सुरद्विषः (१०) ॥ यद्यपि पातालवास्तिवने पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरो-
 धित्वेन बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः ॥ दश नामान्यसुराणाम् ॥ १२ ॥ ॥ “सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि
 च ॥” (१) ॥ सुगतः (२) ॥ बुद्धः ॥ ‘बुधः’ अपि “सर्वज्ञः सुगतो बुधः” इति व्याडिः (३) ॥
 धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिररूपे पुमान्” (४) ॥ तथागतः (५) ॥ समन्तभद्रः (६) ॥ भगवान्
 (७) ॥ मारजित् (८) ॥ लोकजित् (९) ॥ “जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जित्वरे त्रिषु ॥”
 (१०) ॥ १३ ॥ ॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्,
 कायव्यूहसिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञाप्यमानानि यस्य स ‘षडभिज्ञः’ षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञानु अभिज्ञा आद्यं
 ज्ञानमस्येति वा (११) ॥ “दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च ॥ उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि
 वै” इति दश बलान्यस्य ‘दशबलः’ (१२) ॥ अद्वयवादी (१३) ॥ “विनायकस्तु हेरत्ये तास्ये विभे जिने
 गुरौ” (१४) ॥ मुनीन्द्रः (१५) ॥ श्रीघनः (१६) ॥ “शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनर्यवत्”
 (१७) ॥ “मुनिर्वाचंयमेऽर्हति । प्रियालागस्तपालाये ” (१८) ॥ अष्टादश नामानि बुद्धस्य ॥
 ॥ शाक्येत्यादि ॥ शाक्यमुनिः (१) ॥ १४ ॥ शाक्यसिंहः ॥ भीमवत् ‘शाक्यः’ अपि (२) ॥
 सवार्थसिद्धः ॥ ‘सिद्धार्थः’ अपि ॥ “सिद्धार्थो बुद्धसर्पगौ” इति शाश्वतः (३) ॥ शौद्धोदनिः (४) ॥
 “गौतमो गणभृद्भेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युमायां रोचन्याम्” (५) ॥ अर्कवन्धुः (६) ॥
 मायादेवीसुतः (७) ॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठानात्तत्त्वज्ञानशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन
 बुद्धयुपारोहादत्रैवोक्तौ ॥ समशाक्यस्य ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥ “ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ।
 ऋतिवियोगमिदोर्विषे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा” (१) ॥ “आत्मभूर्ना विधौ कामे” (२) ॥ सुरज्येष्ठः ॥
 (३) ॥ परमेष्ठी (४) ॥ “पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च” (५) ॥ हिरण्यगर्भः (६) ॥
 लोकेशः (७) ॥ स्वयंभूः (८) ॥ चतुराननः (९) ॥ १६ ॥ “धाता वेधसि पालके” ॥ (१०) ॥
 अब्जयोनिः (११) ॥ द्रुहिणः ॥ ‘द्रुघणः’ द्रुघणो मुदरेऽपि स्याद् द्रुहिणे च परश्वधे” (१२) ॥
 विरिञ्चिः ॥ ‘विराञ्चिः’ अपि ॥ ‘विरिञ्चिः’ अपि (१३) ॥ कमलासनः (१४) ॥ स्रष्टा (१५) ॥
 “प्रजापतिर्ना दक्षादौ महीपाले विधातरि” ॥ “प्रजापतिर्ब्रह्मराशेर्जामातरि दिवाकरे । बह्वौ त्वष्टरि दक्षादौ ॥”
 (१६) ॥ “वेधाः पुंसि ह्यवीकेशो बुधे च परमेष्ठिनि” (१७) ॥ “विधाता द्रुहिणे कामे” (१८) ॥
 विश्वसृष्टिः (१९) ॥ “विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः” (२०) ॥
 विंशतिर्नामानि ब्रह्मणः ॥ १७ ॥ ॥ विष्णुरित्यादि ॥ विष्णुः (१) ॥ “नारायणस्तु केशवे । नारायणी

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः । पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दनः ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः । पद्मनाभो मधुरिपुर्वामुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः । वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः । वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥
 मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः । कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २४ ॥

शतायुर्मा श्रीः” ॥ ‘नरायणः’ अपि (२) ॥ “कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद् द्रौपदी
 नीलो पिप्लीद्राक्षयोरपि मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्कृष्णैव मरिचलोहयोः” (३) ॥ “वैकुण्ठो वासवे विष्णोः” ॥
 (४) ॥ विष्टरश्रवाः (५) ॥ दामोदरः (६) ॥ हृषीकेशः (७) ॥ “केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि,
 केशवति त्रिषु” (८) ॥ “माधवोऽजे मधौ राधे माधवे ना, स्त्रियां मिसौ, । मधुशर्करावासन्तीकुडनीमदिरासु
 च” (९) ॥ “स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ” (१०) ॥ १८ ॥ “दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे”
 (११) ॥ पुण्डरीकाक्षः (१२) ॥ “गोविन्दो वासुदेवे स्याद्वावाध्यक्षे बृहस्पतौ” (१३) ॥ गरु-
 डध्वजः (१४) ॥ “पीताम्बरस्तु शैल्युपे पुंसि कैटभसूदने” (१५) ॥ “अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु स्थिते”
 (१६) ॥ शार्ङ्गी (१७) ॥ “विश्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विश्वक्सेनो जनार्दने” (१८) ॥ जनार्दनः ॥
 (१९) ॥ २० ॥ उपेन्द्रः (२०) ॥ इन्द्रावरजः (२१) ॥ चक्रपाणिः (२२) ॥ चतुर्भुजः (२३) ॥ पद्मनाभः
 (२४) ॥ मधुरिपुः (२५) ॥ वासुदेवः (२६) ॥ त्रिविक्रमः (२७) ॥ २० ॥ देवकीनन्दनः ॥ “दैवकीनन्दनः” अपि
 (२८) ॥ शौरिः ॥ “सौरिः” अपि (२९) ॥ “श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः” (३०) ॥ पुरुषोत्तमः (३१) ॥
 “वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी” (३२) ॥ बलिध्वंसी (३३) ॥ कंसारातिः (३४) ॥ अधोक्षजः ॥
 (३५) ॥ २१ ॥ “विश्वंभरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि” (३६) ॥ कैटभजित् (३७) ॥
 “विद्युश्चन्द्रेऽच्युते” (३८) ॥ श्रीवत्सलाञ्छनः ॥ “श्रीवत्सः” अपि (३९) ॥ अनचत्वारिंशन्नामानि
 विष्णोः ॥ ॥ वसुदेव इत्यादि ॥ वसुदेवः (१) ॥ आनकदुन्दुभिः वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् ॥
 (२) ॥ विष्णुनामसु कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् ॥ अवतारान्तराणां तु तर्द-
 शत्वात्तन्नामानि नोक्तानि ॥ “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्” इति वदतो व्यासस्याप्ययमाश्रयो
 लभ्यते ॥ द्वे कृष्णपितुः ॥ २२ ॥ ॥ बलभद्र इत्यादि ॥ “बलभद्रा त्रायमाणान्कुमार्योः, पुंसि सीरिणि”
 “बलभद्रस्त्वन्ते बलशालिनः” (१) ॥ प्रलम्बघ्नः (२) ॥ “बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्”
 (३) ॥ अच्युताग्रजः (४) ॥ रेवतीरमणः (५) ॥ “रामा योषा हिङ्गुनद्योः क्लीबे वास्तुककुष्ठयोः ॥
 ना राधवे च वरुणे रैणकेये हलायुधे ॥ ह्ये च पशुभेदे च, त्रिषु चारौ सिंतेऽसिते” (६) ॥ कामपालः (७) ॥
 हलायुधः (८) ॥ २३ ॥ “नीलाम्बरो रौहिणेये कोणचे च शैलेश्वरे” (९) ॥ “रौहिणेयोऽन्यवद्वत्से
 ना युधे च हलायुधे” (१०) ॥ “तालाङ्कः करपत्रे स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे”
 (११) ॥ मुसली ॥ मूर्धन्यमध्योऽपीत्येके (१२) ॥ “हली कृषकवीरिणोः” (१३) ॥ संकर्षणः ॥
 (१४) ॥ सीरपाणिः (१५) ॥ कालिन्दीभेदनः (१६) ॥ “बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः ।
 सुमान्दलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च” (१७) ॥ सप्तदश नामानि बलभद्रस्य ॥ २४ ॥ ॥ मदन्
 इत्यादि ॥ “मदनः सिक्थके स्मरे । राठे वसन्ते धत्तूरे” (१) ॥ “मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमा-
 युधे” (२) ॥ “मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये” (३) ॥ प्रद्युम्नः (४) ॥ मीनकेतनः
 (५) ॥ कंदर्पः (६) ॥ दर्पकः (७) ॥ “अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि” (८) ॥
 “कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्वात्तपुंसकम्” (९) ॥ “उन्मादनस्तापनश्च

सम्बरारिर्मेनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मसूर्यिष्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उपापतिः । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥
 शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः । कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः २८
 गरुत्मान्गरुडस्ताक्षर्यौ वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ पञ्चशरः (१०) ॥ स्मरः (११) ॥
 ॥ २५ ॥ ॥ संवरारिः ॥ “ह्रीवत् तु संवरं नीवौ बौद्धव्रतविशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च”
 इति दन्त्यादौ रभसः ॥ “शंभरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः” इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥
 (१२) ॥ मनसिजः ॥ लुकि तु “मनोजः” (१३) ॥ कुसुमेपुः (१४) ॥ अनन्यजः (१५) ॥
 पुष्पधन्वा ॥ “पुष्पधनुः” अपि (१६) ॥ रतिपतिः (१७) ॥ मकरध्वजः (१८) ॥ आत्मभूः ॥
 (१९) ॥ २६ ॥ ब्रह्मसूः (२०) ॥ विश्वकेतुः “पताकायां युतौः केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मसु” इति रभसः ॥
 “खड्गायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवदर्यकेतनः” इत्युक्तेः “ऋश्यकेतुः” अपि । ऋश्यो मृगविशेषः । “एणः कुरङ्गमो
 रिश्यः स्यादृश्यश्चारीलोचनः” इति पुरुषोत्तमात् (२१) ॥ “आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः” इत्यमरमालादर्शनादिदं
 द्वयं कामस्य ॥ “अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसुर्युपापतिः” इति । “ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्” इति च बृहदमरशब्दार्ण-
 वाभ्याम्, “ब्रह्मसूर्यिष्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजात्मजः” इति भागुरेश्च ब्रह्मस्वादितचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्याये ॥
 एकविंशतिः कामस्य ॥ ॥ अनिरुद्ध इत्यादि ॥ अनिरुद्धः ॥ (१) ॥ उपापतिः ॥ “ऊपा बाणस्य पुत्री
 स्यादनिरुद्धगृहिण्युषा” इत्यजयात् “ऊपापतिः” दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥ द्वे अनिरुद्धस्य ॥ ॥ लक्ष्मीरित्यादि ॥
 “लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्धयौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च” (१) ॥ पद्मालया (२) ॥
 “पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्यान्तरेऽभ्युजे । ना नागे स्त्री फज्जिकाश्रीचारदीपन्नगीषु च” (३) ॥ “कमलं
 सलिले ताम्रे जलजैः क्लोमि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरस्त्रियोः” (४) ॥ सरस्वतीधीविभ्रगसं-
 पद्धिभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधानेषु च श्रौरिति प्रथिता” इति व्याडिः ॥ श्रीलक्ष्मीशब्दौ (ग० ४ ।
 १ । ४५) इति ङीष्णतावपीति मैत्रेयः (५) ॥ हरिप्रिया (६) ॥ षड् नामानि लक्ष्म्याः ॥ २७ ॥ ॥
 शङ्ख इति ॥ “पाञ्चजन्यः पोटगले विष्णुशङ्खे हुताशने” ॥ एकं विष्णुशङ्खस्य ॥ ॥ चक्रमिति ॥ “सुदर्शनो
 हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्विमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे आजौषधिभिदोः स्त्रियाम्” ॥ “सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे” इति
 नामनिधानात् ह्रीवेऽपि (१) ॥ एकं विष्णुचक्रस्य ॥ ॥ कौमोदकीति ॥ कौमोदकी । कौपोदकी इति तु
 स्वामी (१) ॥ एकं विष्णुगदायाः ॥ ॥ खड्ग इति ॥ “नन्दको हरिखड्गे च हर्पके कुलपालके” ॥ (१) ॥
 एकं विष्णोः खड्गस्य ॥ ॥ कौस्तुभ इति ॥ कौस्तुभः (१) ॥ “लक्ष्मीपतेः” इति एतत्पर्यन्तं संवध्यते ॥ एकं
 विष्णोर्मेणः ॥ २८ ॥ ॥ गरुत्मानिति ॥ गरुत्मान् (१) ॥ गरुडः (२) ॥ ताक्षर्यः । बहुल्ये ताक्षर्याः ॥
 गर्गादित्यात् (४ । १ । १०५) यजि बहुल्ये तुक्षाः इत्यन्ये । ताक्षर्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरुडाग्रजे । अश्वक्र-
 णाङ्घ्रिपतौ स्यात्ताक्षर्यं तु रसाञ्जने ॥ अहौ च” ॥ (३) ॥ वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ” ॥ (४) ॥
 खगेश्वरः (५) ॥ नागान्तकः (६) ॥ विष्णुरथः (७) ॥ “सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके ॥
 सुपर्णो कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि” (८) ॥ पन्नगाशनः (९) ॥ नव नामानि गरुडस्य ॥ २९ ॥ ॥
 शंभुरित्यादि ॥ “शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे” (१) ॥ “ईशः स्वामिनि रुदे च स्यादीशा हलदण्डके” (२) ॥
 “पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने” ॥ (३) ॥ “शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोग्योः । बालके गुग्गुली वेदे
 पुण्डरीकद्रुमेऽपि च । सुले क्षमे जले ह्रीवम्” (४) ॥ “शूली स्याच्छंकरे पुंसि शूलोरिणिणि वाच्यवत्” ॥
 (५) ॥ महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च (६) ॥ “ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् ।
 ईश्वरी चेश्वरोमायाम्” (७) ॥ शर्वः । “सर्वः” अपि । “सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः”
 इति नामनिधानात् ॥ “कालंजरो योगिचक्रे मेलके भैरवे गिरी” (८) ॥ “ईशानं ज्योतिषि
 ह्रीवत् पुलङ्गः स्यात्त्रिलोचने” (९) ॥ शंकरः (१०) ॥ चन्द्रशेखरः (११) ॥ ३० ॥ ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः । मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ३१ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् । वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः । हरः स्मरहरो भर्गश्च्यम्बकश्चिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः । व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ३४ ॥
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥
 विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टया । उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥

भूतेशः (१२) ॥ खण्डपरशुः ॥ ‘खण्डपरशुः’ अपि ॥ “खण्डपरशुः परशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । खण्डामलकमैषज्ये
 सिद्धिकातनयेऽपि च” इति विश्वात् (१३) ॥ “गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्” (१४) ॥
 गिरिशः (१५) ॥ मृडः (१६) मृत्युंजयः (१७) ॥ कृत्तिवासाः (१८) ॥ पिनाकी (१९) ॥ प्रमथाधिपः ॥
 (२०) ॥ ३१ ॥ “उग्रः क्षत्रियतः शूद्रां सूनाबुत्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्किरयोः” (२१) ॥
 कपर्दी (२२) ॥ “श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च” (२३) ॥ शितिकण्ठः (२४) ॥
 कपालभृत् (२५) ॥ वामदेवः ॥ “वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे” (२६) ॥ महादेवः (२७) ॥
 विरूपाक्षः (२८) ॥ त्रिलोचनः (२९) ॥ ३२ ॥ कृशानुरेताः (३०) ॥ सर्वज्ञः (३१) ॥
 धूर्जटिः । ” ॥ “जटिर्जटा” इति द्विरूपकोशः ॥ (३२) ॥ नीललोहितः ॥ (३३) ॥ “हरो नाशकरुद्रयोः ।
 वैश्वानरेऽपि च” ॥ “ह्रीरः” अपि । “ह्रीरः कपर्दी शमिरः” इति संसारावर्तात् । “ह्रीरो वज्रे हरे संपि ह्रीरा
 पिपीलिकाश्रियोः” (३४) ॥ स्मरहरः (३५) ॥ भर्गः ॥ “भर्ग्यः” इत्यपि (३६) ॥ च्यम्बकः ॥
 (३७) ॥ चिपुरान्तकः (३८) ॥ ३३ ॥ गङ्गाधरः (३९) ॥ अन्धकरिपुः (४०) ॥
 क्रतुध्वंसी (४१) ॥ वृषध्वजः (४२) ॥ व्योमकेशः (४३) ॥ “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां
 प्रातिजन्मनोः” (४४) ॥ “भीमोऽस्त्वलेतसे धोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे” (४५) ॥ “स्थाणुः किल हरे
 पुमान् । अस्त्रि धेव” (४६) ॥ रुद्रः (४७) ॥ उमापतिः (४८) ॥ अष्टचत्वारिंशन्नामानि शंभोः ॥ ३४ ॥
 कपर्द इति ॥ “कपर्दः पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके” ॥ अशीआद्यजन्तः शिवेऽपि (१) ॥ जटानां जूटो बन्धः ॥
 शिव जटाबन्धस्यैकम् ॥ पिनाक इति ॥ “पिनाकः शिवकोदण्डे पांशुवृष्टिनिशूलयोः” (१) ॥ अजगवम् ॥
 “स्थाणोर्धनुराजगवम्” इत्यमरमाला च ॥ “अजकवम्” अपि । “धनुस्त्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्”
 इति शब्दार्णवात् ॥ “अजकवम्” अपि (२) ॥ शिवधनुषो द्वे ॥ प्रमथा इति ॥ प्रमथाः (१) ॥
 पारिषदाः ॥ ‘पारिषदाः’ अपि पार्षद-पार्षद्यावपि ॥ “भूताः शिवस्य पार्षद्याः पार्षदाः” इति
 संसारावर्तात् (२) ॥ द्वे शिवानुचराणाम् ॥ ॥ ब्राह्मीति ॥ मातरः (१) ॥ “ब्राह्मी तु भारती ।
 शाकभेदः पङ्कगण्डी हस्त्रिका सोमवल्लरी । ब्रह्मशक्तिः” ॥ “ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही
 वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः” ॥ “ब्राह्मण्याया मातरः स्मृताः”
 इति भागुरिः ॥ “ब्रह्माण्याद्यास्तु” इति पाठे “ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवतामातरो बुधैः” इति हल्ययुधः ॥
 स हि “कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः” इति पठति ॥ ब्रह्मादिशक्तिदेवतानामेकैकम् ॥ ३५ ॥ ॥
 विभूतिरित्यादि ॥ “भूतिर्भस्मनि संपतौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम् । मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि” ॥ (२) ॥
 विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् (१) ॥ ऐश्वर्यम् (३) ॥ “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकास्यं
 महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता ॥” ॥ (कामावसायिता) कश्चिन्मन्यते ॥
 अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य नामत्रयम् ॥ ॥ उमेत्यादि ॥ “उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्ततत्तीषु च” (१) ॥
 “कात्यायनो वररूची कात्यायनी तु पार्वती । काषायवस्त्रविधवार्षवृद्धमहिलाय च” (२) ॥ “गौरी त्वं-
 जातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति” ॥
 (३) ॥ “काली गौर्या क्षीरकीटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेवौषधपरिवादयोः” ॥ “काला” अपि “उमा कात्यायनी
 दुर्गा काली हैमवतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा” इति वाचस्पतिः (४) ॥ हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला । अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ३७
 विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः । अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥
 कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः । पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभृर्गुहः ॥ ३९ ॥
 बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः । षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥
 इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥
 जिष्णुर्लैखर्बभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः । सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
 वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः । जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

श्वेतवचोमयोः” (५) ॥ “ ईश्वरः शंकरेऽवीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा ” इति वोपालितः (६) ॥ ३६ ॥
 “शिवं भद्रे शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाऽमया” इति शाश्वतः ॥ पुंयोगे तु शिवी (७) ॥ भवानी ॥
 (८) ॥ रुद्राणी (९) ॥ शर्वाणी (१०) ॥ सर्वमङ्गला ॥ “मङ्गला” इत्यपि । “मङ्गला सितदूर्वा-
 यमुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे” (११) ॥ अपर्णा (१२) ॥ पार्वती ॥
 (१३) ॥ “दुर्गा कौटे दुर्गमे स्याद् दुर्गा तु नीलिकोमयोः” इति हेमचन्द्रः (१४) ॥ मृडानी (१५) ॥
 चण्डिका ॥ “चण्डी” इत्यपि । “चण्डी कात्यायनीदेव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः” (१६) ॥ “अम्बिका
 पार्वतीमात्रोर्ध्वतराष्टस्य मातरि (१७) ॥ सप्तदश नामानि पार्वत्याः ॥ ३७ ॥ ॥ विनायकेत्यादि ॥
 “विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ” (१) ॥ विघ्नराजः (२) ॥ दुर्गाचामुण्डाम्यां पालितत्वात् ।
 मजसुवततया हस्तित्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा ॥ “द्वैमातुरो जरासंधधारणाननयोः पुमान्” (३) ॥
 गणाधिपः (४) ॥ एकदन्तः (५) ॥ “हेरम्बः शौर्यगविते । महिषे विघ्नराजे च” (६) ॥ लम्बोदरः
 स्यादाध्माने प्रमथानां च नायके” (७) ॥ गजाननः (८) ॥ अष्टौ गणेशस्य ॥ ३८ ॥ ॥ कार्तिकेय
 इत्यादि ॥ कार्तिकेयः (१) ॥ “महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि” (२) ॥ शरजन्मा (३) ॥ षडाननः (४) ॥
 पार्वतीनन्दनः (५) ॥ स्कन्दः (६) ॥ “सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्” (७) ॥ अग्निभृः
 (८) ॥ “गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छयो च कर्तै च पर्वतदिश्व कंदरे” (९) ॥ ३९ ॥
 बाहुलेयः (१०) ॥ तारकजित् (११) ॥ “विशाखो याचके स्कन्दे विशाखा भे कटिह्रके” ॥
 (१२) ॥ शिखिवाहनः (१३) ॥ षाण्मातुरः (१४) ॥ शक्तिधरः (१५) ॥ “कुमारः स्याच्छुके
 स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने” (१६) ॥ क्रौञ्चदारणः ॥ “कैलासे
 भनदायासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते” इति बृहद्भारवली ॥ अतः “क्रौञ्चदारणः” अपि (१७) ॥ सप्तदश
 कार्तिकेयस्य ॥ ४० ॥ ॥ इन्द्र इत्यादि ॥ “इन्द्रः शक्रादित्यभेदयोगभेदान्तरात्मसु । इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री स्यात्”
 (१) ॥ मरुत्वान् (२) ॥ मघवा ॥ त्रादेशपक्षे तु “मघवान्” इत्यपि बोध्यम् ॥ “हविर्जशिति
 नित्यङ्को मलेषु मघवानसौ” इति भट्टिः (३) ॥ विडौजाः—सान्तः ॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽप्येति
 “विडौजाः” इति केचित् (४) ॥ पाकशासनः (५) ॥ वृद्धश्रवाः (६) ॥ सुनासीरः—द्विदन्त्यः ॥

युमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः (१२) ॥ शतमन्युः (१३) ॥ दिवस्पतिः (१४) ॥ सुत्रामा ॥ सु उद्
 इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु “सूत्रामा” दीर्घादिरपि (१५) ॥ गोत्रभिद् (१६) ॥ “वज्री तु बुद्धे देवाधिपे
 पुमान्” (१७) ॥ वासवः (१८) ॥ वृत्रहा (१९) ॥ ४२ ॥ “वृषा तु वासवे । वृषभे तुरगे
 पुंसि” (२०) ॥ वास्तोष्पतिः (२१) ॥ सुरपतिः (२२) ॥ बलारातिः (२३) ॥ शचीपतिः ॥
 (२४) ॥ जम्भभेदी (२५) ॥ हरिहयः । “त्वक्शेवालोपमाणि सुवर्णाभा नि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु
 पीतकौशेयप्रभः” इति शालिहोत्रम् (२६) ॥ स्वाराङ्—जान्तः (२७) ॥ नमुचिसूदनः (२८) ॥ ४३ ॥

संक्रन्दनो दुःश्रवणस्तुराषामेववाहनः । आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥४४॥
 पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती । हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥४५॥
 स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः । ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥४६॥
 ह्यादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः । शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ४७
 व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः । स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥४८॥
 मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका । मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
 पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

संक्रन्दनः (२९) ॥ दुःश्रवणः (३०) ॥ तुराषाङ् ॥ तुरासाहौ (३१) ॥ मेघवाहनः (३२) ॥ आखण्डलः ॥
 (३३) ॥ सहस्राक्षः (३४) ॥ “ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः” इति विश्वः ॥ ‘ऋभुक्षाः’ पथिवत् (३५) ॥ पञ्चत्रिंश
 दिन्द्रस्य ॥ ॥ तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥ ४४ ॥ पुलोमजेत्यादि ॥ पुलोमजा ॥ ‘पौलोमी’ अपि (१) ॥
 ‘शचीन्द्राण्यां शतावर्यां तथा स्त्रीकरणान्तरे’ ॥ “अथ शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा मेहेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी” इति रभसः ॥ ‘सची’ दन्त्यादिरपि (२) ॥ “इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्ड्यां स्त्रीकरणेऽपि”
 (३) ॥ त्रीणिन्द्रपत्न्याः ॥ ॥ नगरी त्विति ॥ अमरावती (१) ॥ एकम् इन्द्रपुरस्य ॥ ॥ हय इति ॥
 उच्चैःश्रवाः । उच्चैःश्रवसौ । सान्तः (१) ॥ एकम् इन्द्राश्वस्य ॥ ॥ सूत इति ॥ मातलिः (१) ॥
 एकम् इन्द्रसारथेः ॥ ॥ नन्दनमिति ॥ “अथ नन्दनम् । इन्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि” इति हैमः ॥
 (१) ॥ एकम् इन्द्रवनस्य ॥ ४५ ॥ ॥ स्यादिति ॥ ‘वैजयन्तो मेहेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमान् । वैजयन्ती
 पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्” (१) ॥ इन्द्रगृहस्यैकम् ॥ ॥ जयन्त इति ॥ “जयन्तावैन्द्रगिरिशौ
 जयन्त्युमापताकयोः । जीवन्त्यां सिंहपुच्छ्यां च इन्द्रपुत्र्यां च” (१) ॥ पाकशासनिः (२) ॥ द्वे इन्द्रपुत्रस्य ॥
 ऐरावत इति ॥ “ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं
 मेहेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने” (१) ॥ अभ्रमातङ्गः (२) ॥ ऐरावणः (३) ॥ अभ्रमुवल्लभः (४) ॥ चत्वारि
 न्द्रहस्तिनः ॥ ४६ ॥ ॥ ह्यादिनीत्यादि ॥ “ह्यादिनी वज्रविद्युतोः” (१) ॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तपश्यामन्वेति ।
 संनिधानाविशेषात् ॥ “अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ” इति संसारावर्ताच्च ॥ “वज्रो स्त्री” इति वक्ष्यमाणं त्वस्यैवानुवादः ॥ “वज्रं
 स्याद्वालके धान्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्तुह्यां गुड्व्यां च वज्री स्तुह्यन्तरे स्मृता ॥ दम्भोलौ हीरकेऽ
 प्यस्त्री” (२) ॥ “कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, नाज्ञान्तरे” (३) ॥ भिदुरम् । ‘भिदिरम्’ इत्यपि (४) ॥ पविः ।
 पवी ॥ इदन्तः (५) ॥ शतकोटिः (६) ॥ “स्वरुः पुमान् यूषतण्डे भिदुरेण्यध्वरे शरे” ॥ “स्वरुः” सान्तोऽपि (७) ॥
 ‘शंवः’ दन्त्योष्ठ्यान्तः ॥ शम्बः पवर्गवृत्तीत्यान्तोपि ॥ “शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते
 त्रिषु” ॥ ‘सम्बः’ दन्त्यादिरपि ॥ “तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः” इत्युष्मविवेकः (८) ॥
 दम्भोलिः (९) ॥ अशनिः (१०) ॥ दश वज्रस्य ॥ ४७ ॥ ॥ व्योमयानमित्यादि ॥
 व्योमयानम् (१) ॥ “विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनर्पु-
 सकयोर्मतः” (२) ॥ द्वे देवतरस्य ॥ नारदाद्या इति ॥ नारदः । आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वते देवलादयः ।
 सुरर्षयः (१) ॥ एकं नारदादीनाम् ॥ ॥ स्यादिति ॥ ‘सुधर्मा’ सुधर्मे, सुधर्माणी (१) ॥ देवसभा (२) ॥
 द्वे देवसभायाः ॥ ॥ पीयूषमिति ॥ “स्यादेप्युषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च” इति हारावली ॥ “पीयूषं
 सप्तदिवसाविक्षीरे तथाऽमृते” (१) ॥ “अमृतं यज्ञशेषं स्यात्पीयूषे सलिले धृते । अयाचिते च मोक्षे च ना
 धन्वन्तरिदेवयोः” ॥ (२) ॥ “सुधा गङ्गेष्टिकास्तुह्योर्मूर्वालेपामृतेषु च” (३) ॥ त्रीण्यमृतस्य ॥ ४८ ॥ ॥
 मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दाकिनी (१) ॥ वियद्गङ्गा (२) ॥ स्वर्णदी (३) ॥ सुरदीर्घिका ॥
 (४) ॥ चत्वारि देवगङ्गायाः ॥ ॥ मेरुरित्यादि ॥ मेरुः (१) ॥ ‘सुमेरुः’ इत्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥
 (२) ॥ हेमाद्रिः (३) ॥ रत्नसानुः (४) ॥ सुरालयः (५) ॥ पञ्च मेरोः ॥ ४९ ॥ ॥ पञ्चेति ॥ एते
 पञ्च देववृक्षाः पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः (१) ॥ “पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रुमे”

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैधावश्विनीसुतौ । नासत्यावश्विनौदस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥५१॥
स्त्रियां बहुष्पसरसः स्वर्वैश्या उर्वशीमुखः । हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वश्विदिवौकसाम् ॥५२॥
अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः । कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥५३॥
वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः । आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ५४॥
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुभाणिः । हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

पारिजातकः (१) ॥ “संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरदुमे” (१) ॥ “हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नृपुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि” (१) ॥ पञ्चानां देववृक्षाणामेकैकम् ॥ ५० ॥ ॥ सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत्कुमारः ॥ “सनात्कुमारः” अपि । यद्वा “हंसगो द्रुहिणः सनत्” इति ब्रह्मपयसिरेभसः । दन्त्यादिः (१) ॥ वैधात्रः (२) ॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्वर्वैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् ॥ द्वे ब्रह्मपुत्रस्य ॥ ॥स्वर्वैद्या-वित्यादि ॥ स्वर्वैद्यौ (१) ॥ अश्विनीसुतौ (२) ॥ नासत्यौ (३) ॥ अश्विनौ (४) ॥ “दस्त्रः खरेऽश्विनीसुते” (५) ॥ आश्विनेयौ (६) ॥ तावुभावेति द्वित्वाविष्टत्वादेकवचनाभावाः—इति स्थानी ॥ अयं च प्रायोवादः । “देव्याः तस्यामजायेतां नासत्यो दस्त्र एव च” इति मार्कण्डेयात् ॥ “नासत्यौ” इति ‘दस्त्रौ’ इति चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षडश्विनोः ॥ ५१ ॥ ॥ स्त्रियामिति ॥ अप्सरसः ॥ बहुषु इति प्रायोवादः । “अनचि च” (८४४४७) इति सूत्रे ‘अप्सराः’ इति भाष्यप्रयोगात् ॥ “स्त्रियां बहुष्पसरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि” इति शब्दार्णवाच्च (१) ॥ स्वर्वैश्याः (२) ॥ उर्वशी । मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भाभेनका-युताची-तिलोत्तमा-दीनां ग्रहणम् ॥ द्वे उर्वश्यादीनाम् ॥ ॥ हाहेति ॥ अव्युत्सक्तिपक्षे “आतो धातोः” (६४४१४०) इत्यस्याप्राप्तेः रासि हाहान्, “ओः सुपि” (६४४८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हूहून् इत्यादि ॥ हाहाः सान्तोऽपि ॥ “गन्धर्वो वीतिहाहलोः” इति संतारावर्तात् ॥ “गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः” इति रत्नकोषाच्च ॥ भोजस्तु हाहाहूहूशब्दयोरव्ययत्वमाह ॥ ‘हहाः’ इत्यादिह्रस्वः ‘हुहुः’ इत्युभयह्रस्वश्च ॥ “हंसो हहाहुहु च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः” इति शब्दार्णवात् ॥ “गीतमाधुर्यसंपन्नौ विश्वयतौ च हहाहुहु” इति व्यासोक्तेश्च ॥ “गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंसकोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे ॥ अन्तरामवदेहे च” ॥ “गान्धर्वः दीर्वादिरेष्ययम् ॥ “अपि गन्धर्वगान्धर्वद्विव्यगायनगातवः” इति शब्दार्णवात् (१) ॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वामनु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ देवगायकानामेकम् ॥ ५२ ॥ ॥ अग्नि रित्यादि ॥ “अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्योषधौ पुमान्” (१) ॥ विदाधित्वात् (४१११०४) अञ् । वैश्वानरः वैश्वानरी । बहुल्ये च “यजजोश्च” (२ । ४ । ६४) इति लुक् विश्वानराः (२) ॥ “वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्योषधौ पुमान्” (३) ॥ “वीतिहोत्रोऽनलेऽकं च” (४) ॥ “धनंजयः सर्पभेदे ककुभे देहमारस्ते । पार्थेऽग्नौ” (५) ॥ कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटयोनिः । “कृपीटमुदरे जले” इति रत्नकोषात् “अग्रेपायः” इति श्रुतेः ॥ कृपीटं योनिरस्येति वा “अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्वम्” इति मनुः (६) ॥ ज्वलनः (७) ॥ जातवेदाः । जातवेदसौ (८) ॥ तनूनपात् । तनूनपातौ तनूनपातः ॥ “तनूनपातमसपस्य निंसाते” इति मन्त्रः ॥ शत्रन्ते ‘उगिदच्चाय’ (७११७०) इति नुमि तनूनपान्, तनूनपातौ, तनूनपान्तः इति वा ॥ तन्या ऊनं कृशं पाति तनूनपं धृतादि, तदस्ति । ‘अदोऽनले’ (३१२६८) इति विट् । तनूनपादौ । तनूनपाद् इति वा (९) ॥ ५३ ॥ ॥ ‘वर्हिः’ सान्तः पुल्लिङ्गोऽयम् । ‘वर्हिःरुतो बृहद्भानुः’ इत्यमरमालापुंस्काण्डे पाठात् (१०) ॥ “शुक्रो वैश्वानरो वर्हिर्वर्हिःशुष्मा तनूनपात्” इति शब्दार्णवात् ॥ ‘वर्हिःशुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् ॥ तत्र समस्तपक्षे वर्हिः कृशः शुष्मा बलमस्येति विग्रहः ॥ वर्हिः सान्तः “वर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे” ॥ वर्हिरेदन्तः । ‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्—इत्यन्ये ॥ “शुष्मः” अदन्तोऽपि (११) ॥ “कृष्णवर्त्मा विषुतुदे । दुराचारे हुताशे च” (१२) ॥ शोचिष्केशः (१३) ॥ “उषः प्रभाते संध्यायाम्” इति विश्वः । उषर्बुधः (१४) ॥ “आश्रयाशः पुमान्वह्नौ त्रिषु चाश्रयनाशके” ॥ “आशयाशः” इति पाठान्तरम् (१५) ॥ बृहद्भानुः (१६) ॥ कृशानुः (१७) ॥ “पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्नि-मन्ये च चित्रके । भल्लातके विडङ्गे च शोधयितुनरेऽपि च” (१८) ॥ “अनलो वसुभेदेऽग्नौ” ॥ “अनलोऽनिले वसुदेवे वसौ वह्नौ” (१९) ॥ ५४ ॥ रोहिताश्वः । “वरुणस्त्वसितानश्चान्कुबेरः कुमुदोपमान् । हुताशनः

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः । शुचिरप्पित्तमैर्विस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥
 वह्नेर्द्रयोर्ज्वालीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् । त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ॥
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ॥ ५८ ॥
 कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः । राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽक्षप आशरः ५९ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः । यातुधानः पुण्यजो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

किंशुकाभान्वायुर्वभूस्तथावृणोत्” इति शालिहोत्रात् ॥ “रोहिताश्वश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रवृषात्मजे” (२०) ॥
 वायुसखः ॥ वायुः सखास्येति वायुसखा वा । अस्मिन्यश्वे टजभावात् “अनङ् सा” (७ । १ । ९३)
 इत्यनङ् (२१) ॥ शिखावान् ॥ “शिखी” अपि ॥ “शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे
 कुङ्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यीलङ्ककः” (२२) ॥ आशुशुक्षणिः (२३) ॥ सान्तः “हिरण्येरताः पुंसि
 स्याद्विषाकरहविर्भुजोः” (२४) ॥ हुतभुग् जान्तः (२५) ॥ “दहनश्चित्रके भल्लातकेऽमौ दुष्टचेष्टिते”
 (३६) ॥ हव्यवाहनः (२७) ॥ ५५ ॥ ॥ काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूम्रवर्णा-स्फुलिङ्गिनी
 विश्वादासाख्याः सप्त यद्देर्जिह्वाः ॥ “सप्तार्चिः पायके पुंसि कूरक्षुपि च त्रिषु” (२८) ॥ दमुनाः । दमुनसौ ।
 दीर्घमध्योऽपि “दमूना दमुनाः प्राचीनवर्हिषौ” इति नामतिथानात् (२९) ॥ “शुक्रः स्थान्दार्गवे
 ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽश्विरग्निदोः क्लीवम्” (३०) ॥ “चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि
 च” (३१) ॥ “विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारमेदे चन्द्रे” (३२) ॥ “शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गा-
 रेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धन्वे शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” (३३) ॥ अपिप्तस्य रूपमेदात् क्लीवम् (३४) ॥
 चतुर्विंशदग्नेः ॥ ॥ और्व इति ॥ उर्वस्य मुनेरपत्यम् । विदाग्र्य (४ । १ । १०४) और्वः, और्वौ बहुवृत्ते “यज्ञोश्च”
 (२ । ४ । ६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः (१) ॥ “वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौघे नपुंसकम् ।
 पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले” (२) ॥ वडवानलः (३) ॥ त्रीणि वाडवाग्नेः ॥ ५६ ॥ ॥
 वह्नेरिति ॥ ‘वह्नेः’ इति प्रायोवादः । “हेतिः स्यादायुषज्ज्वालासूर्यतेजःसु योपिति” इति दर्शनात् ॥
 ज्वालः ॥ स्त्रियां टाप् (४ । १ । ४) ज्वाला (१) ॥ कीलः ॥ स्त्रियां टाप् “कीलोऽग्नितेजसि ।
 कूर्परस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि” (२) ॥ “अर्चिः” सान्तः ॥ इदन्तोऽपि ।
 “अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः” इति श्रुतेः ॥ “क्षियाम्” इति अर्चिरादिभिः संबध्यते ॥ तत्रार्चिषः “ज्वालाभासोर्न पुं-
 स्यर्चिः” इति क्लीबत्पमपि वक्ष्यते ॥ “अर्चिमयूखशिखयोः” (३) ॥ “हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्याशुषु” (४) ॥
 “शिखा ज्वाला वर्हिचूडालाङ्गलक्यग्रमात्रके” (५) ॥ पञ्च ज्वालायाः ॥ ॥ त्रिष्विति ॥ स्फुलिङ्गः ॥
 स्फुलिङ्गा जातावपि अजादित्वाद्याप् (१) ॥ अग्निकणः (२) ॥ द्वे अग्निकणस्य ॥ ॥ संताप इत्यादि ॥
 संतापः (१) ॥ संज्वरः (२) ॥ समौ समानार्थौ समलिङ्गौ ॥ द्वे संतापस्य ॥ ५७ ॥ ॥ धर्मराज इत्यादि ॥
 धर्मराजः (१) ॥ पितृपतिः (२) ॥ समवर्ती (३) ॥ परेतराट्, जान्तः (४) ॥ “कृतान्तो
 यमसिद्धात्तदैवाकुशलकर्मसु” (५) ॥ यमुनाभ्राता (६) ॥ “शमनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदेवते”
 (७) ॥ यमराट्, जान्तः (८) ॥ “यमो दण्डधरे ध्वाङ्क्षे संयमे यमजेऽपि च” इति विश्वः (९) ॥ ५८ ॥
 “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” (१०) ॥ दण्डधरः ॥ “दण्डधारः” अपि । “दण्डधारो यमे
 रात्रि” (११) ॥ श्राद्धदेवः (१२) ॥ वैवस्वतः (१३) ॥ अन्तकः (१४) ॥ यमस्य
 चतुर्विंश ॥ ॥ राक्षस इत्यादि ॥ “राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता” (१) ॥ कौणपः ।
 (२) ॥ दकारान्तः “क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः” (३) ॥ क्रव्यादः (४) ॥ अक्षपः ॥
 “अक्षपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना” ॥ अश्वपः तालव्यशवानपि (५) ॥ आशरः ॥
 “आशिरः” इत्यपि पाठः ॥ “आशिरो हनुषः शङ्कुः क्रव्यादोऽक्षप आशरः” इति संसारयवतः ॥ “आशिरोऽ
 के राक्षसेऽमौ” (६) ॥ ५९ ॥ ॥ रात्रिचरः (७) ॥ रात्रिचरः (८) ॥ “कर्बुरं सलिले हेप्ति कर्बुरः पाप-
 रक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्” ॥ “कर्बुरः” इति पाठान्तरम् । “नैर्ऋतः कर्बुरः क्रव्यात्
 कर्बुरो यातुरक्षसी” इति शब्दार्णवः । (९) ॥ निकषात्मजः । मूर्धन्यः षः (१०) ॥ “यातुधानः” ।

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः । श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥
 पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः । समीरमारुतमरुजगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः । जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च । सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

अन्तस्थादिः ॥ जातुधानः ‘चवर्गादिरपि’ (११) ॥ “अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जेनेऽपि च” ॥ (१२) ॥ नैर्ऋतः (१३) ॥ “यातु” क्लीबं भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वाकरणप्रतिज्ञानात् (१४) ॥ ‘रक्षः’ सान्तम् रूपभेदेन क्लीबम् (१५) ॥ पञ्चदश राक्षसस्य ॥ ६० ॥ प्रचेता इत्यादि ॥ सकारान्तः “प्रचेताः पाशिनो मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु” (१) ॥ “वरुणस्तर्भुमेदेऽसु प्रतीचीपतिसूर्ययोः” ॥ “वरणः” अपि । “वरं वृणन्ति तं देया वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुर्वै वरणे प्रोक्तस्तस्मात् वरणः स्मृतः” इति साम्प्रपुराणम् (२) ॥ इन्नन्तः “पाशी पाशधरेऽप्यतौ” इति विश्वः (३) ॥ “यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतावपि” ॥ लुकि तु “यादःपतिः” अपि । (४) ॥ अप्पतिः ॥ “अपांपतिः” अपि (५) ॥ पञ्च वरुणस्य ॥ ॥ श्वसन इत्यादि ॥ “श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्रुमे” (१) ॥ “स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्” इति विश्वः (२) ॥ वायुः (३) ॥ मातरिश्वा (४) ॥ “सदागतिर्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे” (५) ॥ ६१ ॥ ॥ प्रपदश्वः (६) ॥ गन्धवहः (७) ॥ “गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्” (८) ॥ “अनिलो वसुवातयोः” (९) ॥ “आशुगोऽकें शरे वायो” (१०) ॥ समीरः (११) ॥ मारुतः (१२) ॥ “मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” ॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । “मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुतः” इति विक्रमादित्यकोशात् ॥ “मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मरुतो जगत्” इति संसारावर्तार्थं (१३) ॥ “जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु” इति रुद्रकोषः ॥ “जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च” इति विश्वः ॥ क्विपि मलोपे तुकि जगत्, जगती ॥ अतिप्रत्यये शतृवत्त्वेन नुमि जगन जगन्ती ॥ एकत्वे तु जगत्प्राणः (१४) ॥ “समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिजके” (१५) ॥ ६२ ॥ नभस्वान् (१६) ॥ वातः ॥ “वातिः” अपि ॥ “वायुर्मरुद्वाऽश्वसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वीतिः शुषिणो नघटो वहः” इति साहसङ्कः (१७) ॥ “पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि” (१८) ॥ पवमानः (१९) ॥ प्रभञ्जनः (२०) ॥ विंशतिर्वातस्य ॥ ॥ प्राण इति ॥ इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः ॥ तत्र “हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥ अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादितद्वयापाराः क्रमादमी ॥” प्राणो हन्मरुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूति चानुपु” (१) ॥ “अपानं तु गुदे क्लीबं पंसि स्यात्तस्य मारुते” (१) ॥ “उदानोऽप्युदरावतं वायुभेदे भुजंगमे” (१) ॥ “समानं सत्समी-केषु त्रिषु ना नाभिमरुते” (१) ॥ प्रत्येकं देहस्थपञ्चवायूनाम् ॥ ६३ ॥ ॥ रंह इत्यादि ॥ “रंहः सान्तं क्लीबं द्वन्द्व-घटकत्वात् (१) ॥ ‘तरः’ सान्तं क्लीबम् (२) ॥ ‘रयः’ पुमान् अदन्तः (३) ॥ “स्यदोऽप्यकारान्तः शुमान् (४) ॥ चवर्गादिरदन्तः ‘जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्देरो चौष्टूपुषे जना स्मृता’ (५) ॥ पञ्च वेगस्य ॥ ॥ अथेति ॥ रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव ॥ अतएव ‘शीघ्रं पचति, इति प्रयोगः । न तु ‘जवं पचति’ इति—इति वदन्ति ॥ वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगाख्य-गुणपराः शीघ्रादयस्तु कालाप्यवपराः—इति ॥ “शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु” (१) ॥ “त्वरितं वेगतद्रुतोः” (२) ॥ “लघुरगुरौ च मनोऽने निस्तोरे वाच्यवत्क्रीबम् । शीघ्रे च कृष्णामुरुणि स्पृकानामौषधौ तु स्त्री । ‘रघु’ इत्यपि । ‘वरुणस्य रघु स्यदः’ इति प्रयोगात् (३) ॥ क्षिप्रम् (४) ॥ “अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि” इति शाश्वतः ॥ “अलम्” इत्यव्ययस्य “बालमूल—” । वा० ८ । २ । १८ । इत्यादिना रेफपक्षे तु ‘अरम्’ इत्यव्ययमपि (५) ॥ “अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे” ॥ (६) ॥ ६४ ॥ ॥ सत्वरम् (७) ॥ “चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमलाविशुपुंश्वली-

नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः । अतिवेलभृशतात्यर्थातिमात्रोद्वादिनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवादृढानि च । क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७ ॥
 कुबेररुच्यम्बकसखो यक्षराट् गुह्यकेश्वरः । मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
 किनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः । यक्षैकपिङ्गलविलश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः । कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 स्यात्किनरः किंपुरुषस्तु रंगवदनो मयुः । निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥
 इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

पिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले" (८) ॥ तृणम् ॥ (९) ॥ अविलम्बितम् ॥
 (१०) ॥ "आशुत्तु व्रीहिशीघ्रयोः" (११) ॥ एकादश शीघ्रस्य ॥ ॥ सततेत्यादि ॥
 सततम् (१) ॥ अनारतम् (२) ॥ अश्रातम् (३) ॥ संततम् (४) ॥ अवरितम् ॥ (५) ॥
 अनिशम् (६) ॥ ६५ ॥ "नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु" (७) ॥ अनवरतम् (८) ॥
 अजस्रम् ॥ सततम्—अजस्रम्—शब्दावव्ययावपि नित्यपर्यायौ स्तः । "शश्वद्भीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति
 सातत्ये" इत्यव्ययप्रकरणे आपिशलेः (९) ॥ नव निरन्तरस्य ॥ ॥ अथेति ॥ सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम् ।
 अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः ॥ अतिशयः पुमानदन्तः (१) ॥ भरः (२) ॥ अतिवेलं क्लीबं
 द्रन्द्वान्तर्गतत्वात् (३) ॥ भृशम् (४) ॥ अत्यर्थम् (५) ॥ अतिमात्रम् ॥ (६) ॥ उद्वाढम् ॥
 (७) ॥ निर्भरम् (८) ॥ ६६ ॥ तीव्रं दन्त्योष्ठयवत् (९) ॥ एकान्तम् (१०) ॥ नितान्तम् ॥
 (११) ॥ गाढम् ॥ (१२) ॥ "वाढं भृशप्रतिशयोः" (१३) ॥ "दृढः स्थूले भृशे
 शक्ते" ॥ (१४) ॥ चतुर्दशातिशयस्य ॥ ॥ क्लीब इति ॥ शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वादद्रव्ये वर्तमानं
 क्लीबे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्क्ते ॥ एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
 इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ॥ अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन
 निर्देशात् । "गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः" इति रमसाच्च ॥ 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु
 क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ॥ शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशे-
 षणत्वे क्लीबता, न तु नियतलिङ्गानाम् ॥ क्वचिद् "भेद्यगामि" इति पाठः, तस्य विशेष्यगामित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ॥ कुबेर
 इत्यादि ॥ "कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । कुबेरः कुशरीरत्वान्नात्र तेनैव सोऽङ्कितः" इति वायु-
 पुराणम् (१) ॥ व्यम्बकसखः (२) ॥ यक्षराट् जकारान्तः (३) ॥ गुह्यकेश्वरः (४) ॥
 मनुष्यधर्मा नकारान्तः (५) ॥ धनदः (६) ॥ राजराजः (७) ॥ धनाधिपः (८) ॥ ६८ ॥ ॥ किनरेशः
 (९) ॥ वैश्रवणः (१०) ॥ पौलस्त्यः, बहुल्ये पुलस्तयः (११) ॥ नरवाहनः ॥ (१२) ॥
 यक्षः (१३) ॥ सासुयं गौरीनिरीक्षणं वामे चक्षुषि नष्टे रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत एकं पिङ्गमस्य एकपिङ्गः ॥
 (१४) ॥ ऐडविडः ॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'ऐलविलः' अपि (१५) ॥ श्रीदः (१६) ॥
 पुण्यजनेश्वरः (१७) ॥ सप्तदश कुबेरस्य ॥ ६९ ॥ ॥ अस्येति ॥ चैत्ररथम् (१) ॥ एकं कुबेराक्रीडस्य ॥
 ॥ पुत्रस्त्विति ॥ नलकूबरः (१) ॥ एकं कुबेरपुत्रस्य ॥ ॥ कैलास इति ॥ कैलासः ॥ (१) ॥
 एकं कुबेरस्थानस्य ॥ ॥ अलकेति ॥ "अलका कुबेरपुत्रमित्रियां चूर्णकुन्तले" (१) ॥ एकं कुबेरपुत्र्याः ॥
 ॥ विमानमिति ॥ "विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा" इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि ॥ "पुष्पकं
 शीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकंकणे च रसाज्जने ॥ लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंस-
 कम्" (१) ॥ एकं कुबेरविमानस्य ॥ ७० ॥ ॥ स्यादिति ॥ किनरः (१) ॥ "अथ किंपुरुषो लोकभेदकिं-
 नरयोः पुमान्" (२) ॥ तुरंगवदनः (३) ॥ "मयुर्मृगाश्चमुखयोः" (४) ॥ चत्वारि किनरस्य ॥
 ॥ निधिर्निति ॥ निधिः (१) ॥ ना पुमान् । मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यामन्येति ॥ शेवधिः (२) ॥
 द्वे सामान्यनिधेः ॥ ॥ भेदा इति ॥ पद्मः (१) ॥ "शङ्खः कम्बो निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थानि । वलये
 दिनमागे च नागभेदे" ॥ (१) ॥ "पद्मोऽस्त्रियां मद्वापद्मः शङ्खो मकर-कच्छपौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च
 खर्वश्च निधयो नवः" इति शब्दार्णवः ॥ निधिविशेषस्य प्रत्येकम् ॥ ७१ ॥ ॥ इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥ ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् । नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ॥

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः । प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥
उत्तरा दिगुदीची स्यादिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे । इन्द्रो वह्निः पितृपतिनैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् । ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

द्योदिवविति ॥ गोशब्दवदोकारान्तो द्योशब्दो वकारान्तो दिव्शब्दश्च स्त्रीलिङ्गे विशेषविधानात् (१) (२) ॥
“अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने” (३) ॥ नान्तं क्लीबम् । “व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये”
(४) ॥ “पुष्करं गगनपद्मवारिणु” ॥ “पुष्करं द्वीपतीर्थार्थिखगराणौपधान्तरे । नूर्यास्येऽसिकले काण्डे शुण्डाग्ने”
(५) ॥ “अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः” (६) ॥ सान्तम् “नभः क्लीबं व्योम्नि पुमान् घने ।
ब्राह्मणाधनवर्षीसु विसतन्तो पतद्भवे” ॥ “नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । ब्राह्मे मृगाल्पे च वर्षासु
च नभाः स्मृतः” इति विश्वः ॥ “नभसम्” अदन्तमपि । नभसः पुंसि—इत्युणादिवृत्तौ ॥ “नभसस्तु नदीपती । ग-
गने प्रावृषि” (७) ॥ अन्तरीक्षम् ॥ “अन्तरिक्षम्” इति ह्रस्वमव्योपि (८) ॥ गगनम् ॥
(९) ॥ “अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशाल्यायां शारिषादूर्वयोःपि । कणा-
दुरालभापथ्यापर्वत्यामलकीषु च । विन्ध्वभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि” (१०) ॥ सुरवर्त्म नान्तम् ॥
(११) ॥ “खं स्वः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शूर्ये विन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये” इति हैमः (१२) ॥ १॥ ॥ वियत्
तकारान्तं क्लीबं साहचर्यात् ॥ “विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा ॥ संक्रान्ति-
द्वारिका चापि” (१४) ॥ आकाशं क्लीबं द्वन्द्वान्ते रूपभेदात् (१५) ॥ विहायः सान्तं क्लीबम् ॥
(१६) ॥ “वा तु पुंसि—” इति तुशब्दादुत्तरान्वयि ॥ तेन आकाशः, विहायाश्च ॥ “विदुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च
विहायसः” इति शाश्वतः ॥ “विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्” ॥ षोडशाकाशस्य ॥ ॥ ॥

॥ इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिश इति ॥ ‘दिशः’ शकारान्तबहुवचनान्तप्रयोगः ॥ भागुरिमतेन नृणां दिशाः ॥ “दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती
ककुब् देवबधूः पविः” इति शब्दार्णवः (१) ॥ भकारान्तः “ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिकृशोभानु चम्पकस्रजि” ॥
(२) ॥ “काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्पुंसकम्” ॥
(३) ॥ आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्” (४) ॥ “हरिद्रिदि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः ।
अस्त्रियां स्यात्तृणे” (५) ॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति ॥ दिशां बहुव्याद्वहुवचनम् ॥ पञ्च दिशः ॥
प्राच्येति ॥ प्राची (१) ॥ अपाची ॥ अवाची—इत्यपवाट एव । अवपूर्वस्याञ्चोत्तरघोमुत्तरीभावे वृत्तेः ॥
स्वामी त्ववशब्दस्य सप्यार्थतामाह (१) ॥ प्रतीची (१) ॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुनर्द्रावः”
(वा० ५ ! ३ । २८) ॥ १॥ “उत्तरा दिग्विशेषे च क्षुपायामर्जुनस्य च” (१) ॥ प्रत्येकं द्वे द्वे चतसृणाम् ॥
दिश्यमिति ॥ दिश्यम् (१) ॥ एकं दिग्भवस्य ॥ ॥ इन्द्र इति ॥ एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानिति भावः ॥ दिक्पतीनामेकैकम् ॥ ऐरावत इत्यादि ॥ “पुण्डरीकं
सिताम्बुजे । सितच्छत्रे मेघजे च पुण्डरीकोऽग्निदिग्गजे । सहकारे गणधरे राजिलहौ गजज्वरे । क्रोयकारान्तरे
व्याघ्रे” (१) ॥ “वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे” (१) ॥
“कुमुदं कैरेये रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोवधौ । गम्भार्यौ पुंसि दिग्गगे नागे शालामृगान्तरे” ॥ (१) ॥
“अञ्जनं कजले चात्तौ सौवारे च रसाञ्जने । पुंसि ज्येष्ठादिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः । करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती । ह्रीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् । अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् । घनजीमूतमुदिरजलमुधूमयोनयः ॥ ७ ॥
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्ययम् । स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
शंपाशतहृदाहान्यैरावत्यः क्षणप्रभा । तडित्सौदामनीविद्युच्चञ्चलाचपला अपि ॥ ९ ॥

लेप्यनार्यां च” (१) ॥ ३ ॥ “पुष्पदन्तस्तु दिग्नागभेदे विद्याधरान्तरे” (१) ॥ “सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि” (१) ॥ “सुप्रतीको दिग्गशेभे, शोभनावयवे त्रिषु” (१) ॥ दिग्गजानामे-
कैकम् ॥ ॥ करिण्य इति ॥ अभ्रमुः स्त्री द्वन्द्वनिर्देशात् (१) ॥ “कपिला रेणुकायां च शिक्षापागोविशे-
षयोः । पुण्डरीकरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुङ्करे” (१) ॥
“पिङ्गलो नागभिद्रुचण्डांशुपारिपार्श्वके । निविभेदे कपावमौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च
करिण्यां कुर्मदस्य च । नाडीभेदे कर्णिकायाम्” (१) ॥ “अनुपमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्”
(१) ॥ ४ ॥ ॥ ताम्रकर्णी (१) ॥ “शुभ्रदन्ती मुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योऽपि” ॥ “शुभ्रदन्ती” इति
वा पाठः (१) ॥ अङ्गना (१) ॥ अञ्जनावती (१) ॥ क्रमेणैरावतादीनां हस्तिनीनामेकैकम् ॥ ॥
ह्रीवेति ॥ ह्रीवाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसूचनार्थः ॥ “अव्ययीभावश्च—” (१ । १ । ४१, २ ।
४ । १८ । इति सूत्राभ्यां ह्रीवत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् (१) ॥ विदिक्, शान्ता ॥ सैव प्रदिक् ॥ “यान्या-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः” इत्यमरमाला (२) ॥ द्वे अग्न्यादिकोणस्य ॥ ५ ॥ ॥ अभ्यन्तरमिति ॥
अभ्यन्तरम् (१) ॥ अन्तरालम् (२) ॥ द्वे मध्यमात्रस्य ॥ ॥ चक्रेति ॥ “चक्रवालोऽद्विभेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले” (१) ॥ “मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगभेदे परिधौ छानि द्वादशराजके ।
संघातेः कुष्ठभेदे च” (२) ॥ द्वे मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य ॥ ॥ अभ्रमित्यादि ॥ “अभ्रं मेघे च
गगने धातुभेदे च काञ्चने” (१) ॥ “मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्” (२) ॥ वारिवाहः (३) ॥
स्तनयितुः (४) ॥ “वलाहको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रभेदयोः” (५) ॥ ६ ॥ ॥ “धाराधरोऽसिमेघयोः” (६) ॥
“जलधरः” तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् ॥ “तोयधरो मुस्तामुनिषण्णौषधीवने” (७) ॥ तडित्वान् (८) ॥ “वारिदः”
जलदतोयदादीनामप्युपलक्षणम् ॥ “जलदो मुस्तके मेघे” ॥ “तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्” (९) ॥
अम्बुभृत् (१०) ॥ “घनं स्यात्कल्पितालादिवाद्यमध्यमन्तव्ययोः । ना मुस्ताब्दीषदादयैषु विस्तारे लोहमुदरे ॥ त्रिषु
सान्द्रे दृढे” (११) ॥ “जीमूतो वासवेऽम्बुदे । घोषकेऽद्वौ भूतिकरे” (१२) ॥ “मुदिरः कामुके मेघे” (१३) ॥
जलमुक् चान्तः (१४) ॥ धूमयोनिः (१५) ॥ यद्यपि शब्दाण्ये “मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा
धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः ॥ यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः ”
इति विशेषपरत्वमुक्तम्, तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश मेघस्य ॥ ७ ॥ ॥ कादम्बिनीति ॥
कादम्बिनी (१) ॥ मेघमाला (२) ॥ द्वे मेघपङ्क्तेः ॥ त्रिवि्विति ॥ अभ्रियम् ॥ स्त्रियामभिवा (१) ॥
एकं मेघभवस्य ॥ ॥ स्तनितमिति ॥ स्तनितम् (१) ॥ गर्जितम् (२) ॥ मेघनिर्घोषः (३) ॥
रसितम् ॥ आदिना ध्वनित-हृदा-रासा-ऽऽदयः (४) ॥ चत्वारि मेघध्वनेः ॥ ८ ॥ ॥ शंपेति ॥ शंपा (१) ॥
“शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामन्यां च कीर्तिता” (२) ॥ “ह्लादिनी वज्रतडितोः” (३) ॥ ऐरावती (४) ॥ क्षणप्रभा ॥
(५) ॥ तडित् ॥ डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । “दूरेचित्सं तलदिवातिरोचसे” इति मन्त्रः (६) ॥ “सौदामिनी”
इत्यपाठः ॥ “सौदामन्यप्सरोभेदे तडित्तद्वेदयोः स्त्रियाम्” (७) ॥ “विद्युत् तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रभे” (८) ॥ “चञ्चला तु तडिलक्ष्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले” (९) ॥ ॥ “चपला कमलाविद्युत्पु-

१ मूले तु अनुपमा च पिङ्गला चेति द्वन्द्वेऽस्यावृत्तरत्नात् पिङ्गलायाः पूर्वेनिपातोऽङ्गकरणोयः । तथा च वामनस्य करिणी
अनुपमा बोध्या ॥ गजनामनिर्देशे वा ‘कुमुदाञ्जनावामनाः’ इति हलायुधोक्तमो भवेत् ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरमदः । इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥
 वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवशाहावग्रहौ समौ । धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः सृताः ॥ ११ ॥
 वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽद्भिर्दुर्दिनम् । अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः । अञ्जो जैवातुकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः १४
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः । कला तु षोडशो भागो विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु १५ ॥

श्रुलीपिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले” (१०) ॥ दश विद्युतः ॥ ९ ॥ ॥ स्फूर्जथु-
 रिति ॥ स्फूर्जथुः । (१) ॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः ॥ ‘वज्रनिर्घोषे’ इति पाठे निर्घोषशब्दस्तदुत्थशब्दपरः ॥
 संघट्टमात्रपरः—इत्यन्ये ॥ एकं वज्रध्वनेः ॥ मेघेति ॥ ॥ मेघज्योतिः (१) ॥ इरमदः (२) ॥ मेघेत्युपलक्षणम् । तेन वाडवो
 ऽपि ॥ अत एव “मेघान्मादिरिरमदः” इति शब्दार्णवः ॥ द्वे वज्राग्नेः ॥ ॥ इन्द्रेति ॥ इन्द्रायुधम् (१) ॥ शक्रधनुः
 (२) ॥ द्वे इन्द्रधनुषः ॥ ॥ तदिति ॥ तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सद्रोहितं स्यात् ॥ “रोहितं
 रुधिरं धीरं ऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे” इति विश्वः (१) ॥ एकम् ऋजोरिन्द्रधनुषः ॥ १० ॥
 वृष्टिरिति ॥ वृष्टिः (१) ॥ वर्षम् ॥ वर्षणमपि ॥ “अथ वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्” इति
 शब्दार्णवः ॥ “वर्षस्तु समाद्रीपांशवृष्टिषु । वर्षवरेऽपि वर्षीस्तु प्रावृष्टि” इति हैमः (२) ॥ द्वे वृष्टेः ॥ ॥ तद्विधात इति ॥
 तस्या वृष्टेर्विधाते द्वौ । अवग्राहः (१) ॥ “अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे” (२) ॥ द्वे
 वृष्टिविधातस्य ॥ ॥ धारेति ॥ धारासंपातः (१) ॥ “आसारः स्यात्प्रसारेण वेगवर्षे सुहृद्वले” इति विश्वः ।
 (२) ॥ द्वे महावृष्टेः ॥ ॥ शीकर इति ॥ सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बुकणाः शीकरः तालव्यादिः ।
 “शाम्बरीकरपांशवः” इति तालव्यप्रकरणे ऊष्मविषेकात् ॥ “शीकरं सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्” ॥ “सीकरः”
 दन्त्यादिरयम् इति धनपालादयः (१) ॥ एकं वातप्रक्षिप्तजलकणस्य ॥ ११ ॥ ॥ वर्षोपल इति ॥
 वर्षोपलः (१) ॥ “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते” ॥ “करकस्तु पुमान्प्रक्षिविशेषे दाडिमेऽपि
 च । द्वयोर्मैघोपले त स्त्री करङ्के च कम्पण्डलो” (२) ॥ द्वे वर्षोपलस्य ‘ओला’ इति ख्यातस्य ॥ ॥ मेघेति ॥ मेघच्छन्ने
 मेघान्धकारिते । अह्नीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रवपि दुर्दिनम् — “दुर्दिनं जलदध्वान्तम्” इति रत्नकोपः ॥
 “वार्दलं दुर्दिने मेघे” इति ॥ एकं मेघान्धकारितस्य ॥ ॥ अन्तर्धेति ॥ अन्तर्धा स्त्रियाम् (१) ॥ व्यवधा
 स्त्रियाम् (२) ॥ अन्तर्धाः पुंसि विज्ञापविधेः (३) ॥ अपवारणम् (४) ॥ १२ ॥ अपिधानं क्लीबं
 द्वन्द्वनिर्देशात् (५) ॥ तिरोधानं क्लीबं द्वन्द्वनिर्देशात् (६) ॥ पिधानं क्लीबं द्वन्द्वनिर्देशात् (७) ॥ आच्छादनम् ॥
 ‘छादनम्’ अपि (८) ॥ अष्टावन्तर्धानस्य ॥ ॥ हिमांशुरित्यादि ॥ हिमांशुः (१) ॥ चन्द्रमाः सान्तः पुंसि,
 साहचर्यात् ॥ “मास्—शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृशनाम्”—इत्युपलिनी ॥ “माश्चन्द्रमासयोः पुमान्” (२) ॥
 “चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सुधांशी कर्पूरे काम्पिल्ये मेचकेऽपि च” इति हैमः ॥ रेफशून्योऽपि ॥ “हिमांशु-
 श्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः” इति शब्दार्णवात् (३) ॥ इन्दुः (४) ॥ कुमुदवान्धवः ॥
 (५) ॥ १३ ॥ “विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे” इति विश्वः (६) ॥ सुधांशुः (७) ॥ शुभ्रांशुः
 (८) ॥ ओषधीशः (९) ॥ निशापतिः (१०) ॥ “अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरी हिम-
 किरणे । क्लीबं पद्मे” इति मेदिनी (११) ॥ “जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु” (१२) ॥
 “सोमस्तुषोषधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ वसुप्रभेदे सलिले वानरे किनरेश्वरे ॥” इति
 हैमः ॥ सोमा नकारान्तोऽपि (१३) ॥ ग्लौः (१४) ॥ मृगाङ्कः (१५) ॥ कलानिधिः (१६) ॥ १४ ॥
 “द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि” इति विश्वः (१७) ॥ शशधरः (१८) ॥ नक्षत्रेशः (१९) ॥ क्षपाकरः ॥
 (२०) ॥ विंशतिश्चन्द्रस्य ॥ ॥ कलेति ॥ चन्द्रस्य षोडशो भागः ॥ “कलं त्वजोर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने कला
 स्यादंशशिल्पयोः । कलेन मूर्त्यैवद्वौ षोडशाशे विभोरेपि” इति हैमः ॥ एकं चन्द्रषोडशांशस्य ॥ ॥ विम्ब इति ॥
 “विम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले” इति (पवर्गमन्त्रे) हैमः (१) ॥ “स्यान्मण्डलं द्वादशराजक
 च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसृष्ट्यैऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्यात्” इति विश्वः ॥ स्त्रियां

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थोऽर्थं समेऽशके । चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता १६
कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमासुषमा परमाशोभा शोभा कान्तिद्युतिश्छविः १७
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुदिनं हिमम् । प्रालेयं महिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥
शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यालिङ्गकाः १९
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः । मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥
नक्षत्रमुक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् । दाक्षायण्यांश्चिनीत्यादि ताराअश्वयुगाश्विनी २१

मण्डली ॥ (२) ॥ द्वे रविचन्द्रमण्डलस्य ॥ १५ ॥ भित्तम् ॥ १ ॥ शकलमिति ॥
“शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि बलकले । ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “खण्डोऽर्थे ण्यथे ।
मणिदोषे च” इति हैमः । “खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुधिकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे” (३) अर्थः
विशेष्यनिन्नः (४) चत्वारि खण्डमात्रस्य ॥ अर्धमिति ॥ समप्रविभागकोऽर्थशब्दः स्त्रीमेव (१) ॥ चान्द्रि-
केति ॥ “चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वा” इति शब्दार्णवः (१) ॥ “कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु
कौमुदी” (२) “ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्याज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता” (३) त्रीणि ज्योत्स्नायाः ॥ प्रसाद-
इति ॥ “प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्रसत्तिपु । काव्यगुणे” इति हैमः (१) ॥ प्रसन्नता ॥ (२) ॥ द्वयं
नैर्मल्यस्य ॥ १६ ॥ कलङ्कोऽङ्केति ॥ “कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च” (१) ॥ “अङ्कां
भूषारूपकलक्ष्मसु । चित्राङ्गी नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः” (२) ॥ “लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः” इति
हैमः (३) ॥ “चिह्नं लक्ष्मपताकयोः” इति मेदिनी (४) ॥ “लक्ष्म प्रधानचिह्नयोः” ॥ ५ ॥ “लक्षणं
नाम्नि चिह्नं च सारस्यां लक्षणा कचित्” ॥ “ज्योतिष्मत्त्वां च सारस्यां स्त्री, स्त्रीये नामचिह्नयोः ।
स्याद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु” इति रमसात् ॥ ६ ॥ षट् चिह्नस्य ॥ सुषमेति ॥
“सुषमं रचिरे समे । सुषमा तु स्यात्परमशोभायां कालभिरपि” ॥ (१) ॥ उत्कृष्टशो-
भाया एकम् ॥ शोमेति । “शोभा कान्तीच्छयोर्मता” ॥ शुम्भमपि बोध्या ॥ (१) ॥ “कान्तिः शोमेच्छयोः
स्त्रियाम्” ॥ (२) ॥ द्युतिस्तु शोमादधीत्योः ॥ द्युतिं च ॥ द्युतिः ॥ (३) ॥ “छविस्तु रचिशोभयोः” ॥ (४) चत्वारि
शोभायाः ॥ १७ ॥ अवश्याय इति ॥ “अवश्यायो” हिमे दर्पे ॥ (१) ॥ (२) नीहारः “तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे
हिमभेदे च” ॥ (३) ॥ तुहिनम् ॥ (४) ॥ हिममिति । “हिमं तुषारमलयोर्द्रवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं
स्यात्” ॥ (५) ॥ प्रालेयम् ॥ (६) ॥ महिका ॥ “महिका” इति वा पाठः ॥ (७) ॥ धूमिका धूममहिषी
च बोध्या ॥ सप्त हिमस्य ॥ अथेति ॥ हिमसंहतिः ॥ (२) ॥ महद्धिमम् । “हिमारण्ययोर्महत्त्वे”
(बा० ४।१।४९) इति ङीपानुक्रौ । हिमानी (१) ॥ द्वे हिमसमूहस्य ॥ १८ ॥ शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे
शीतम् ॥ “शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोऽलिषु । वानीरे बहुवारे ना” एकं शीतगुणस्य ॥ तद्वदिति ॥
सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवानर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः ॥ “सुषीमः
शीतले चारी त्रिषु, ना पन्नगान्तरे” ॥ (१) ॥ “शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु” ॥ (२) ॥
“जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्चाट्टकशिखिका” ॥ (३) ॥ “शीतलं पुष्पकाशीशे शैले-मलयोर्द्रवे । पुमानास-
नपर्ण्या स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्” ॥ (५) ॥ शीतः ॥ (६) ॥ सप्त शीतलद्रव्यस्य ॥ १९ ॥ ध्रुव इति ॥ “ध्रुवः शङ्खे
हरौ विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजतर्कयोः । स्त्री मूर्वादयोः शालपर्ण्या गीतिस्रुभेद-
योऽलिषु । स्थिरे निम्बे मिश्रिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्” ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे ध्रुवस्य ॥ अगस्त्य
इति ॥ “अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनी वज्रसेनतरावपि” ॥ “अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगास्तिः कलशीसुतः” इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ कुम्भसंभवः ॥ (२) ॥ मैत्रावरुणः ॥ वारुणिरपि । “मित्रावरुणयोः स्रुतौ-
र्वेशेयश्च वारुणिः” इति व्याडिः ॥ अणपि दृश्यते । “और्वेशेयागस्त्यमैत्रावरुणास्त्वामिमाहताः” इति
नामानिधानात् ॥ (३) ॥ त्रीण्यगस्त्यस्य ॥ अस्यैवेति ॥ अस्यैव पत्नी ‘लोपामुद्रा’ ॥ (१) ॥ एकम् अग-
स्त्यपत्न्याः ॥ २० ॥ नक्षत्रमिति ॥ (१) ॥ “नक्षस्तु स्यान्नक्षत्राच्छमल्लयोः । महीधरविशेषे च

राधा विशाखा पुण्ये तु सिध्यतिष्ठौ श्रविष्ठयासमा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः २२
 मृगशीर्षं मृगशिरस्तास्मिन्नेवाग्रहायणी । इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्षतिर्धिषणो गुरुः । जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डजः २४
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः । अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः २५
 शोणके लक्ष्यवेधने” इति हैमः ॥ (२) ॥ “भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्गुणन्दने । भवने च तथा भः
 स्यात् भ्रमरो भः प्रकीर्तितः” इत्येकाक्षरः ॥ (३) ॥ तारा ॥ तारोऽपि ॥ “नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा स्या-
 त् तार इत्यपि” इति व्याडिः ॥ “तारो वानरभिम्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमौक्तिके । ना नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न नारूप्ये
 नपुंसकम् ॥ स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्षतिभार्ययोः । त्रिलिङ्गोऽप्युच्चशब्दे च” ॥ (४) ॥ “नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च
 तारकं तारकापि च” इति शाश्वतः ॥ “तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृशे च न पुमांश्चातरि
 त्रिषु” ॥ (५) ॥ उडू रूपभेदात्क्लीबम् । विशेषाविधेः स्त्रियां तु उडूः उडू, उडव इत्यादि धेनुवत् ॥ षड् नक्षत्रसामान्यस्य ।
 दाक्षायण्य इति । अश्विन्यां बाः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते ॥ “दाक्षायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडु
 स्त्रियाम्” ॥ एकमश्विन्यादिमानाम् ॥ अश्विन्यादिताराणामेकम् ॥ अश्वयुगिति । अश्वयुग् जान्ता स्त्रीसाहचर्यात् ॥
 (१) अश्विनी ॥ (२) ॥ द्वे अश्विन्याः ॥ २१ ॥ राधेति ॥ “राधा विद्युद्विशालयोः । विष्णुकान्तामल्लव्यो-
 श्च गोपीवेद्याविशेषयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “विशाखो वाचके स्कन्धे विशाखामे कठिल्लके” इति
 हैमः ॥ (२) ॥ द्वे विशाखायाः ॥ पुण्ये त्विति ॥ “पुण्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे”
 ॥ (१) ॥ सिध्यः ॥ २ ॥ “तिष्ठ्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धात्र्यां च योषिति” ॥ त्रीणि पुण्यस्य ॥
 श्रविष्ठयेति । श्रविष्ठा ॥ १ ॥ धनिष्ठा ॥ २ ॥ सा श्रवित्यष्टया समेत्यन्वयः ॥ द्वे धनिष्ठायाः ॥
 स्युरिति ॥ प्रोष्ठपदाः (१) भद्रपदाः (२) द्वे (२) पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदानाम् ॥ २२ ॥ मृगेति ॥ मृगशीर्षं रूपभेदात्
 क्लीबम् ॥ (१) ॥ मृगशिरोऽस्य सान्तं क्लीबे साहचर्यात् । बोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥ मृगोऽपि ॥
 “मृगशीर्षं हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः” इति व्याडिः ॥ (२) ॥ आग्रहायणी ॥ ३ ॥ त्रीणि
 मृगशिरसः ॥ इन्वका इति ॥ इन्वकाः ॥ “इत्त्वलाः” इति पाठे इत्त्वलास्तारकाभेदेऽपीत्त्वलो मत्स्य-
 दैत्ययोः” ॥ (१) ॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां “स्वल्पतारकाणामेकम् ॥ २३ ॥ बृहस्प-
 तिरित्यादि ॥ बृहस्पतिः । “बृहतांपतिः” इत्यपि ॥ (१) ॥ सुराचार्यः ॥ (२) ॥ गीर्षतिः ॥
 ॥ गीःपतिः ॥ गीर्षपतिः ॥ (३) ॥ “धिषणोऽश्विन्यां धिषणा तु धियां मता” ॥ (४) ॥ “गुरुर्महत्या-
 ङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलवौ दुर्जरे चापि” इति हैमः ॥ (५) ॥ “जीवः स्यात्त्रिदशार्च्यं
 द्रुमभेदे शरीरिणि” इति हैमः ॥ (६) ॥ आङ्गिरसः, आङ्गिरसी, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥ वाच-
 स्यातिः “वाक्पतिः” अपि ॥ (८) ॥ चित्रशिखण्डजः ॥ (९) नव बृहस्पतेः ॥ २४ ॥ शुक्र इति ॥
 शुक्रः ॥ (१) ॥ दैत्यगुरुः ॥ (२) ॥ “काव्यं ग्रन्थे पुमाञ्छुक्ते काव्या स्यात्पूतनाधियोः” ॥ (३) ॥
 उशना सान्तः । सौ त्वनङ् । उशना उशनसौ उशनसः ॥ (४) ॥ भार्गवः । बहुत्वे तु भृगवः ॥ “भार्गवः

१-लिङ्गज्ञां तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे-“हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गवे, मृगशिरो न पुंसि स्यात् ।
 पुंसि पुनर्वसुपुण्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः” इति ॥ वचनज्ञानं कर्मप्रदोपासुरेण-तथाहि-“आग्नेयाद्येऽथ सर्पद्ये
 विशाखाद्ये तथैव च । आपाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ द्वाद्वान्येतानि बहुवदक्षाणां जुहुयात्सदा । द्वाद्वद्वयं
 द्विवच्छेषमवशिष्टान्यैकवत् ॥” इति ॥ एवं चाद्याधतसः स्त्रियां बहुत्वे । मृगशिरोऽस्त्रियामेकत्वे, आर्द्रा ऋकत्वे, पुनर्वसु
 पुण्यौ पुंस्येकत्वे, आश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा ऋकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये
 स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा ऋकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आपाढाद्ये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्वयं
 स्त्रीद्वित्वे, रेवती ऋकत्वे इति निष्कर्षः ॥ मुकुटस्तु अधिमीभरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रापुण्याश्लेषाहस्ताचित्रास्वात्यनुषाधाज्येष्ठामू-
 लाषाढाश्रवणधनिष्ठाशालभिषगरेवतीनामेकवचनान्तत्वम् पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामधयो-
 र्बहुवचनान्तत्वमाह-तत्रोक्तार्धवाक्यविरोधः स्पष्ट एव ॥ अस्य कात्यायनवाक्यस्य हेममात्रविषयत्वम् जुहुयात्त्यदो-
 पादानात् कल्पनीयम् ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ । तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुत्तुदः २६
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिसुखाश्चित्रशिखण्डिनः । राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ॥ २७ ॥
सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः । भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्वाद्विष्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः । विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः । विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवो तु कृष्णदूर्वामयोः स्त्रियाम् ॥ (५) ॥
“ कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योषिति ” ॥ (६) ॥ षट् शुक्रस्य ॥
अङ्गारक इति ॥ “अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुत्सुकांशे कुरुष्यके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुककोरके”
॥ (१) ॥ “कुजा भवान्यां वृषे तु कुजो नरकभौमयोः ॥ २ ॥ “भौमो मङ्गलदैत्ययोः ” इति हैमः
॥ (३) ॥ लोहिताङ्गः ॥ (४) ॥ महीसुतः ॥ (५) ॥ पञ्च मङ्गलस्य ॥ २५ ॥ रौहिणेय
इति ॥ “रौहिणेयो भवेद्वस्से रेवतीरमणे बुधे ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “बुधः सौम्ये कवी” ॥ (२) ॥
“सौम्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरःशिरःस्थाः पञ्च तारकाः” ॥ (३) ॥
त्राणि बुधस्य ॥ समाविति ॥ सौरिः पुमान् द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ॥ सौरः अपि ॥ (१) ॥
शनैश्चरः ॥ “शनिसौरिशनैश्चरः” इति रभसाच्छनिरपि ॥ शनैश्चरे “मन्दः” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥
द्वे शनेः ॥ तम इति ॥ तमः सान्तं क्लीवं रूपभेदात् ॥ अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि ॥ “स्वर्भानुस्तु
तमो राहुः” इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥ राहुः ॥ (२) ॥ स्वर्भानुः
॥ ३ ॥ सैहिकेयः ॥ (४) ॥ विधुत्तुदः ॥ (५) ॥ पञ्च राहोः ॥ २६ ॥ केतुः ॥ “केतुर्ना
रूप्यताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” ॥ (१) ॥ शिखी ॥ “शिखी वह्नी बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे
कुक्कुटे चाश्वे शिखावत्यन्यलिङ्गकः” इति स्वामी ॥ (२) ॥ द्वे केतोः ॥ सप्तैति ॥ “मरीचिश्चिरा आत्रिः
पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखाण्डिनः ” ॥ चित्रशिखण्डिनः (१) ॥
सप्तर्षिणामेकम् ॥ राशीनामिति ॥ “लग्नं राश्युदये क्लीवं सकलजितयोल्लिपु ” ॥ एकम् राश्यु-
दयस्य ॥ ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषवृषौ आदि येषां ते ॥ प्रत्येकमेकम् ॥ २७ ॥
सुरेति ॥ दन्त्यादिः सूरः ॥ “शूरश्चाहमेतौ सूर्ये ” इति विश्वः ॥ “सुभटे शूरः सूर्यं च दन्त्योऽपि ”
इत्युष्मविवेकः ॥ (१) ॥ “सूर्योऽर्कपुर्णे तपने स्त्री तद्भार्यौषधीभिदोः ” ॥ (२) ॥ नान्तः “अर्थमा
पितृदैवते । तरणी सूर्यभक्त्यायाम् ” ॥ (३) ॥ “आदित्यस्त्रिदशार्कयोः ” ॥ (४) ॥ द्वादशात्मा नान्तः
पुमान् ॥ (५) ॥ दिवाकरः ॥ (६) ॥ “भास्करो वह्निसूर्ययोः ” ॥ (७) ॥ अहस्करः
॥ (८) ॥ ब्रह्मः ॥ (९) ॥ प्रभाकरः (१०) ॥ विभाकरः (११) ॥ २८ ॥ “भास्वान्दीप्ति रवौ ”
॥ (१२) ॥ विष्वत्सुविबुधे सूर्ये तन्नगर्यां विष्वत्स्वती” ॥ (१३) ॥ सप्ताश्वः ॥ (१४) ॥ हरिदश्वः
॥ (१५) ॥ उष्णरश्मिः पुमान् ॥ (१६) ॥ विकर्तनः ॥ (१७) ॥ “अर्को हुमेदे स्फटिके ताम्रे
सूर्ये विडौजसि” ॥ (१८) ॥ “परा मार्तण्डमाह्वयत् ” ॥ “पुनर्मार्तण्डमाभरत् ” इत्यादिमन्त्रादीर्वाऽपि ॥
“अथ मार्तण्डमार्तण्डौ ” इति नामनिधानाच्छब्दार्णवाच्च ॥ “मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः” ॥ (१९) ॥
“मिहिरः सूर्यबुधयोः ” ॥ (२०) ॥ “अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संभ्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले
कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषाद्यामामाञ्जिष्ठान्निवृतासु च ” ॥ (२१) ॥ पूषा पूषणी पूषणः
॥ (२२) ॥ २९ ॥ द्युमणिः ॥ (२३) ॥ “तरणिर्द्युमणी पुंसि कुमारिनीकयौः स्त्रियाम्” ॥ (२४) ॥
“मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्यं पुंसि ” ॥ (२५) ॥ “चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करोऽपि च ”
॥ (२६) ॥ “विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः ” ॥ (२७) ॥ “विभावसुः पुमान्दूर्ये

भानुरैसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः । माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१ ॥
 सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः । परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥
 किरणोऽसमयूखांशुगभस्तिवृष्णिधृष्णयः । भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ३३
 स्युः प्रभारुग्रचिस्त्रिबड्भाभाश्चविद्युतिदीप्तयः । रोचिः शोचिरुभे ह्रीबे प्रकाशोद्योत आतपः ३४

हारभेदे च पावके ॥ (२८) ॥ ग्रहपतिः ॥ (२९) ॥ त्विषांपतिः ॥ (३०) ॥ अहंपतिः ॥ (३१) ॥ ३० ॥ “भानुरशौ रवौ दिने ” ॥ (३२) ॥ “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपवि-
 ष्वर्कपरमात्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरपरदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च ” ॥ (३३) ॥ सहस्रांशुः ॥ (३४) ॥ “तपनोऽरुणोऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे ” ॥ तापनोऽपि “तपनस्तापनो रविः ” इति संसारवातात् ॥ (३५) ॥ सविता ॥ (३६) ॥ रविः ॥ (३७) ॥ चण्डांशुः, अपि ॥ “चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ सप्तत्रिंशत् सूर्यस्य ॥ माठर इति ॥ “माठरो ज्ञासवि-
 प्रयोः । सूर्यानुभो ” (१) ॥ पिङ्गलः ॥ (१) ॥ “दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेऽप्यु-
 क्तानुचरे मथि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः ” ॥ (१) ॥ सूर्यपार्श्वस्थानां मांठरादित्रया-
 णामेकैकम् ॥ ३१ ॥ सूयैति ॥ सूर्यसूतः ॥ (१) ॥ अरुणः ॥ (२) ॥ अविद्यमानावूरु यय
 अनूरुः ॥ (३) ॥ काश्यपिः पुमान् साहचर्यात् ॥ (४) ॥ गरुडाग्रजः ॥ (५) ॥ पञ्च सूर्यसारथेः ॥
 परिवेष इति ॥ “परिवेषः स्वात्परिधौ परिवेषणे ” इति मूर्धन्यान्तरे रुद्रः ॥ “वेष्टे परिवेशः स्वाद्धानोः
 सविधमण्डले ” इति तालव्यान्तरे रभसः ॥ (१) ॥ पुमान् “परिधिर्यथितरोः शाखायामुपसूर्यके ” (२) ॥
 उपसूर्यके ह्रीवं द्वन्द्वमिदंशात् ॥ (३) ॥ मण्डलम् ॥ (४) ॥ “मण्डले परिवेशश्च परिधिश्चैकम् ”
 इति भागुरेः ॥ चत्वारि चन्द्रसूर्ययोरुत्पातादिजातमण्डलस्य ॥ ३२ ॥ किरण इति ॥ किरणः (१) ॥
 “उज्जो वृषे च किरणेऽयुस्त्राजुंयुपचित्रयोः ” ॥ (२) ॥ “सयूखः किरणेऽपि च । उज्जालायामपि शोभायाम् ”
 ॥ (३) ॥ “अंशुलेशे रवौ रश्मौ ” इति विश्वः ॥ “अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशो किरणे चण्डदीधितौ ” ॥ (४) ॥
 “गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति ” ॥ (५) ॥ “वृष्णिः पुनः । अंशुज्जालातरङ्गेषु ”
 ॥ (६) ॥ वृष्णिः ॥ “वृष्णिः ” किञ्च ॥ “पृश्निः ” इत्येके पेटुः ॥ (७) ॥ भानुः ॥ (८) ॥ “करो
 वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः ” ॥ (९) ॥ स्त्रीपुंसाधिकारे—“जुटिमसिमरीचयः ” इति लिङ्गानुशा-
 सनम् ॥ “द्रयोर्मरीचिः किरणो भानुरुलः करः पदम् ” इति शब्दार्णवः ॥ “मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावन-
 पुंसकम् ” (१०) ॥ काकाक्षिगोलकन्यायेन ‘दीधितिः ’ इत्यत्र स्त्रियामिति संवध्यते । उत्तरवापि ॥
 (११) ॥ एकादश किरणानाम् ॥ ३३ ॥ स्युरिति ॥ प्रभा ॥ (१) ॥ चान्ता “रूक् शोभाकिरणे-
 ष्वसु ” ॥ (२) ॥ “रुचिर्दीप्ति च शोभायामभिष्वङ्गामिलाषयोः ” ॥ (३) ॥ “त्विद् शोभायां जिगीषायां
 व्यवसाये रुचौ गिरि ” ॥ (४) ॥ टावन्तः “भा सुव्यलङ्कृतौ दीप्ति स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ ” इति नानार्थस्त्वमाला ॥
 भाः । विश्वपावात् (५) ॥ भाः, भासौ “भाः प्रभावे मयूखे च ” ॥ (६) ॥ “छविः शोभासूचो
 योषित् ” ॥ (७) ॥ द्युतिः ॥ (८) ॥ दीप्तिः ॥ (९) ॥ रोचिः सान्तं ह्रीवम् (१०) ॥ शोचिः
 सान्तं ह्रीवं विशेषविधेः ॥ (११) ॥ एकादश प्रभायाः ॥ प्रकाश इति ॥ “प्रकाशः स्फुटहासयोः ।
 उद्द्योतेऽक्षिप्रसिद्धे च ” ॥ (१) ॥ द्योतः (२) ॥ आतपः ॥ (३) ॥ त्रीण्यातपस्य ॥ ३४ ॥

१-मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा “सुनौ विहसे सरसीव शुष्के ” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २-इन्द्रादयो द्वाष्टादश
 नामान्तरेणार्कपरिचारकाः ॥ यत्सोरम् । तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डालयो दण्डनायकः । वंहिस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो
 वाममन्त्र सः । यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसङ्ख्या । एवमन्ये गुहहराहुस्वरादयः ॥ तेषु प्राधान्यात्त्रय एवोक्ताः ।
 इति स्वामिसुडुटी ॥ ३-तालव्यान्तः “अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टकांशुभे शुभे ” इति जानकीहरणे
 यमकवैति सुडुटी ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कटुष्णं त्रिषु तद्वति । तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णामरीचिका ३५

इति दिग्बर्गः ॥ ३ ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः । प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तितथयो द्वयोः ॥ १ ॥
घस्रो दिनाहनी, वा तु क्लीबे दिवसवासरौ । प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
प्रभातं च दिनान्ते तु सायः सन्ध्या पितृप्रसूः । प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥
निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा । विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ४ ॥

कोष्णमिति ॥ कोष्णम् ॥ (१) ॥ कवोष्णम् ॥ (२) ॥ मन्दोष्णम् ॥ (३) ॥ कटुष्णम् ॥
(४) एते गुणे क्लीबाः ॥ गुणिनि विशेष्यनिन्नाः ॥ चत्वारिषदुष्णस्य ॥ तिग्ममिति ॥ तिग्मम् ॥
(१) ॥ “ तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु ” ॥ (२)
“ खरं स्यात्तीक्ष्णवर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे ” ॥ (३) ॥ तद्वत्-“ गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु ” इत्यर्थः ॥
त्रिष्युष्णस्य ॥ तीक्ष्णोऽसिः इत्यादाद्युपचारात्मयोगः ॥ मृगेति ॥ मृगतृष्णा ॥ (१) ॥ मरीचिका
(२) ॥ द्वे मृगतृष्णायाः ॥ ३५ ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥

काल इति ॥ “ कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयोः ” ॥ (१) ॥ “ दिष्टं दैवे पुमान्काले ” ॥ (२) ॥
अनेहा सान्तः सौ अनङ् । अनेहसौ अनेहसः ॥ (३) ॥ “ समयः शपथे भाषासंफदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसं-
केतानियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च ” ॥ (४) ॥ चत्वारि सामान्यकालस्य ॥ अथेति ॥ पक्षतिः ॥
“ पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ ” डीषन्तापि पक्षती ॥ (१) ॥ दान्ता “ प्रतिपत्तौ तिथौ मत्तौ ” ॥
(२) ॥ द्वे प्रतिपत्तिथेः ॥ इमे द्वे पक्षतिप्रतिपदौ स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गे ॥ तदाद्या इति ॥ सा प्रतिपद् आद्या
यासां ताः ॥ तिथयः (१) द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते ॥ एकं सामान्यतिथेः ॥ १ ॥
घस्र इति ॥ “ घस्रस्तु दिवसे हिंसे ” (१) ॥ दिनं क्लीबमेव ॥ (२) ॥ अहः क्लीबे नान्तम् ॥
(३) ॥ दिवसः, दिवसौ, दिवसम्, दिवसे ॥ (४) ॥ “ वासरस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि ” वासरं
क्लीबमपि (५) पञ्च दिनस्य ॥ प्रत्यूष इति ॥ “ प्रत्यूषोऽहर्मुखं वसौ ” ॥ (१) ॥ अहर्मुखम् ॥
(२) “ कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक् श्रुतिवर्जिते । सज्जनरीरोगदक्षेण कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपाय-
वचनेऽपि स्यात्त्रिषु मध्ये तु योषीति ” काल्यमपि ॥ (३) ॥ अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रातिः ॥ “ उषः प्रत्युषसि
क्लीबं पितृप्रसां च योषीति ” ॥ (४) ॥ (५) ॥ प्रभातम् ॥ (६) षट् प्रभातस्य ॥ दिनेति ॥
दिनस्यान्तः ॥ “ सायः काण्डे दिनान्ते च ” ॥ मान्तमव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥ एकं
दिनान्तस्य ॥ सन्ध्येति ॥ “ सन्ध्या पितृप्रसूनन्तरयोर्युगसंधिषु ” ॥ निर्वाकरोऽपि “ संध्या पितृप्रसूः संध्या ”
इति शब्दार्णवः (१) ॥ पितृप्रसूः (२) द्वे संध्यायाः ॥ प्राह्णेति ॥ अहः शब्दस्तद्वचयवो ॥ प्राह्णः (१) ॥ अपराह्णः ॥ (१ ॥)
मध्याह्णः ॥ (१ ॥) पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंध्यौ ॥ (१ ॥) एकं दिनान्तमध्यानाम् ॥ अथेति ॥ “ शर्वरी
यामिनीस्त्रियोः ” ॥ प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि ॥ “ शर्वरी शार्वरी शर्या ” इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ३ ॥
“ निशा दासहरिद्रायां स्यात्त्रियामाहरिद्रयोः ” इति विश्वः ॥ “ निशीथिनी निश निट् च श्यामतुङ्गी तमा
तमी ” इति नामनिधानात् “ निट् ” षष्ठोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥
निशीथिनी ॥ (३) रात्रिः स्त्री साहचर्यात् ॥ “ कृदिकारात्—” (ग० ४।१।४५) इति डीषि रात्रीत्यपि ॥

१-दन्त्यमध्यः “ रविर्मेनागदाशितवासरः सरः ” इति जानकीहरणम् “ बद्धो वासरसङ्ग ” इति भट्टिभाषासमा-
वेशः-इति मुकुटः ॥ २-दीर्घमध्यः “ प्रत्यूषस्तुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ” इति माघः-इति मुकुटः ॥ ३-“ संघोज्ज्व-
लितः ” इति वासवदत्ता इति मुकुटः ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता। आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी५॥
गणरात्रं निशा वह्नयः प्रदोषो रजनीमुखम् । अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ॥६॥
स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् । पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥७॥
कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे । अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥८॥
सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः उपरागो ग्रहो राहुप्रस्ते त्विदौ च पूष्णि च९॥

“ रात्री रात्रिस्तमस्विनी ” इति शब्दार्णवः (४) त्रियामा (५) “ क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले ” ॥ (६) क्षपा ॥ (७) ॥ “विभावरी निशारात्र्योः कुट्टन्यां चक्रयोषिति । विवादे वल्लकुट्यां च” ॥ (८) ॥ तमस्विनी ॥ (९) ॥ “ रजनौ नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकास्तु च ” ॥ डीषभावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥ यामिनी ॥ (११) ॥ तमी ॥ पक्षे तमिः ॥ पचायचि‘तमा’अपि ॥ (१२) द्वादश रात्रेः ॥४॥ तमिस्त्रेति ॥ “तमिस्त्रं तिमिरे क्रोपे पुंसि स्त्री तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च” ॥ (१) ॥ “ तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले ” ॥ (२) ॥ द्वे अलन्धकाररात्रेः ॥ ज्यौत्स्नीति ॥ “ ज्यौत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम् ” ॥ (१) एकं ज्योत्स्नावद्रात्रेः ॥ आगामीति ॥ “पक्षिणी पूर्णिमायां स्याद्विहर्यां शाकिनीभिदि । आगामिवर्तमानाहर्षुकरात्रावपि स्त्रियाम् ” ॥ (१) एकं दिनद्वयमध्यगतरात्रेः ॥ ५ ॥ गणेति ॥ “भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य राजशब्दस्य” इति वररुचिचचनाच्च ॥ “रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ गणरात्रम् ॥ (१) एकं रात्रिसमूहस्य ॥ प्रदोष इति ॥ “ प्रदोषः कालदोषयोः ” ॥ “दोषौ” इत्यव्ययमप्यस्ति । “नक्तं दोषा च रजनौ” इति वक्ष्यते ॥ (१) ॥ रजनीमुखम् ॥ (२) ॥ द्वे रात्रिप्रारम्भस्य ॥ अर्धेति ॥ अर्धरात्रः (१) ॥ “निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके” ॥ (२) ॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वेरात्रिमध्यस्य ॥ द्वाविति ॥ “यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः” ॥ (१) ॥ प्रहरः ॥ (२) ॥ द्वे प्रहरस्य ॥ ६ ॥ स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् स संधिः स एव पर्व, अपि ॥ “प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वं प्रदिक् ककुप्” इति दुर्गः ॥ “संधिमभितो यजेत” इत्यादौ प्रसिद्धः स एव ॥ “पर्वं ह्रीवं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि” ॥ (१) ॥ “पर्वसंधिः” इत्येकं नाम, इति पाञ्चः ॥ एकं प्रतिपत्पञ्चदशान्तरगतपर्वसन्धेः ॥ पक्षेति ॥ द्वे पञ्चदश्यौ पूर्णिमाभावाये पक्षान्तौ ॥ (१) ॥ एकम् ॥ पौर्णेति ॥ “पौर्णमासः पुमान्यश्वमेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ” ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे पूर्णिमायाः ॥ ७ ॥ कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे ॥ “अथानुसतिरुन्नेन्दुपूर्णमानुजयोरपि” ॥ (१) ॥ एकम् कलाहीनचन्द्रयुतपूर्णमायाः ॥ पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णं तु ॥ “राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजःस्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ” ॥ (१) ॥ एकं पूर्वकलेन्दुयुतपूर्णमायाः ॥ अमेति ॥ अमावास्या ॥ (१) ॥ अमावस्या ॥ नामैकदेशे नामग्रहणात्‘अमा’ अपि॥अमावसी॥अमावासी॥अमामासी॥अमामसी॥“दर्शोऽमाऽमावसी च स्यात्” इति रमसः॥ “अप्यमावस्यमावासी चामामास्यप्यमामसी” इति शब्दार्णवः॥ (२) ॥ “पक्षान्तेऽन्धौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे” ॥ (३) ॥ सूर्येन्दुसंगमः ॥ (४) ॥ चत्वारि दर्शस्याः ८ ॥ सेति ॥ दृष्टचन्द्रा सा अमा सिनीवाली ॥ “सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामादुर्ययोः स्त्रियाम्” ॥ एकं दृष्टचन्द्रामायाः ॥ सेति ॥ उदये अमायोगाद्दृष्टचन्द्रकला सा अमा कुहूः ॥ मृगयादिवाङ्मूर्त्तयोऽपीत्यन्ये ॥ “धेनुर्जरज्जुहुसरयुतनुरेणवः स्त्रियाम्” इति विन्ध्यवासी ॥ “कुहूः स्त्री कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः” ॥ एकमदृष्टचन्द्रामावास्यायाः ॥ उपराग इति ॥ “उपरागस्तु पुंसि

१-खगे ॥ २-हस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥ ३-दृष्टचन्द्रेति । सूर्योदये चतुर्दशीसत्त्वे तदुत्तरममाप्रारम्भे चन्द्रदर्शनयोग्यतेति केचित् । वस्तुतस्तु प्रत्युषसि चतुर्दश्यभावेऽप्यमाप्रारम्भे चन्द्रशरस्यांशपञ्चकामकरणोत्पत्तये दर्शनं चन्द्रस्य भवत्येवेति व्यक्तं सिद्धान्तविदाम् ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ अग्न्युत्पात उपाहितः । एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ १०॥
अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत् ताः कलाः तास्तु त्रिंशत्क्षणे ते मुहूर्तौ द्वादशस्त्रियाम् ११
ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च । पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥ अयने द्वे गतिरुदगदक्षिणार्कस्य वत्सरः १३
समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् । मार्गशीर्षे सहा मार्गे आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

स्याद्वाहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये ग्रहकलले व्यसनेऽपि निगद्यते” ॥ (१) ॥ “ग्रहो निर्ग्रहे निर्बन्धग्रहणेषु रणो-
द्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः” ॥ (२) ॥ द्वे ग्रहणस्य ॥ राहिति ॥ “उपप्लवः सैहिके
विप्लवोत्पातयोरपि” ॥ (१) ॥ ९ ॥ “उपरक्तो व्यसनात् राहुग्रस्तेन्दुर्ययोः” ॥ (२) ॥ इमौ द्वौ राहुणा
ग्रस्ते चन्द्रे सूर्ये च ॥ अग्न्युत्पात इति ॥ “उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु” ॥ (१) ॥
द्वे आकाशादिष्वभिधिकारस्य ॥ एकयेति ॥ पुष्पवन्तौ एकयोक्त्या साधारणवचनेन ॥ प्रत्येकं ‘पुष्पवान्’
इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥ अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः ॥ “रनिशानि पुष्पवन्ताख्यौ” इति नाममात्र ॥
पुष्पवन्ताभ्याम् । पुष्पवन्तयोः । इत्यादि ॥ “पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ” । “पुष्पदन्तौ च
चन्द्रार्कवेकोक्त्या” इति हैमतः “पुष्पदन्तौ” अपि बोध्यौ ॥ एकं सूर्याचन्द्रमसोर्युगपदुक्तेः ॥ १० ॥
अष्टादशेति ॥ “क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्” इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा ॥
“काष्ठा दारहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्यादिशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्द्रिये” इति विश्वः ॥ एकम-
ष्टादशनिमेषसंख्यायाः ॥ त्रिंशदिति ॥ ताः काष्ठाः त्रिंशत् कलाः ॥ “कला स्यात्कालशिषयोः”
॥ एकं त्रिंशतः काष्ठानाम् ॥ ता इति ॥ ताः कलाः ॥ “क्षणाः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्य-
नेहसः” ॥ एकं त्रिंशतः कलानाम् ॥ ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः द्वादश ॥ मुहूर्तः ॥ एकं द्वादशक्षणानाम्
॥ ११ ॥ ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः ॥ अहोरात्रः ॥ एकं त्रिंशतो मुहूर्तानाम् ॥ पक्ष इति ॥
तेऽहोरात्राः ॥ “पक्षौ मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ चुल्ली-
रन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः” ॥ एकं पञ्चदशाहोरात्रस्य ॥ पक्षाविति ॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदि सृष्ट्यारम्भेण ॥
शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥ कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥ क्रमेणैकैकम् ॥
मास इति ॥ तौ पक्षौ ॥ मासः एकं पक्षद्वयस्य ॥ १२ ॥ द्वाविति ॥ “ऋतुः क्रीडुसमे मासि वसन्ता-
दीषुधारयोः” ॥ मार्गादीनां युगेर्हमन्तादीनृत्तु वक्ष्यति ॥ तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥
॥ एकं मासद्वयस्य ॥ तैरिति ॥ “अयनं पथि मेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतोऽगती” ॥ एकमृतुत्रयस्य ॥
अयने इति ॥ अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः दक्षिणा च ॥ उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वज्र-
व्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् ॥ पक्षादिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रम् । किं तु सौरमेव ॥
अयनद्वयस्यैकैकम् ॥ वत्सर इति ॥ वत्सरः ॥ (१) ॥ एकमयनद्वयस्य ॥ १३ ॥ समेति ॥ तुलामेषा-
वच्छिन्ने ॥ विषुवत् क्लीबम् ॥ “विषुवान् समरात्रिवासरः” इति पुंस्काण्डे बोधालितः विषुवान् ॥ (१) ॥ विषुणोऽपि
(२) ॥ द्वे समरात्रिन्दिवकालस्य ॥ मार्गेति ॥ मार्गशीर्षः । “सास्मिन्पौर्णमासी” (४ । २ । २१)
इत्यण् ॥ (१) ॥ सान्तः “सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः” ॥ पचाद्यजन्तोऽपि ।

१—“देवताद्वन्द्वे च” (१ । ३ । २६) इति नानङ् । तत्र “आनङ्गतो द्वन्द्वे” (१ । ३ । २५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणे-
ऽनुवर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणे वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्यातथात्वात् ॥ अत एव “रविचन्द्रावपि
नोपलक्षितौ” इति षट्खर्परः—इति मुकुटः ॥ २—हैममेदिन्योरपि—“अनुग्रह” इति पाठो दृश्यते ॥ व्याख्यातं चाने-
कार्थकैरवाकरकौमुद्याम् “अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यमाभायां भासाशब्दवत्” इति ॥ ३—“प्राक्पत्यक् धरणीधर-
शिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्” इत्याश्चर्यमजर्जामदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ४—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं
च । पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ ॥ यथा च । “विचस्यास्य विलोचने निरयतो
क्वपुष्पदन्तौ तमः” इति ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने । स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिका मधुः १५
वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् । आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः १६
स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः । स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके १७
बाहुलोर्जौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् । वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः १८

“मार्गे सहः सहाः” इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि ॥ “मृगशिरा मृगः” इति रुद्रकोपः ॥ तद्युक्ता पौर्णमासी मार्मी । सास्मिन्नस्ति ॥ “मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि” ॥ (३) ॥ आग्रहायणिकः ॥ “आग्रहायणः” अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥ चत्वारि मार्गशीर्षमासस्य ॥ १४ ॥ पौष इति ॥ “पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु महयुद्धयोः” ॥ (१) ॥ तैषः ॥ (२) ॥ सहस्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि षौषमासस्य ॥ (तपा इति ॥) सान्तः “तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः” ॥ (१) ॥ माघः ॥ (२) ॥ द्वे माघमासस्य ॥ अथेति ॥ “फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फाल्गुनी स्मृता” इति गोवर्धनानन्दः ॥ “फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा” इति धरणिः ॥ “फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंशमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी” ॥ (१) ॥ “तपस्यः फाल्गुने मासे तपस्या नियमास्थितौ” ॥ (२) ॥ फाल्गुनिकः त्रीणि फाल्गुनमासस्य ॥ (३) ॥ स्यादिति ॥ “चैत्रं मृते देवकुले ना भूभन्मासभेदयोः” ॥ १ ॥ चैत्रिकः ॥ २ ॥ “मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति” ॥ ३ ॥ त्रीणि चैत्रमासस्य ॥ १५ ॥ वैशाख इति ॥ “वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि” ॥ (१) ॥ माधवः ॥ (२) ॥ राधः ॥ (३) ॥ त्रीणि वैशाखमासस्य ॥ ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठः ॥ ज्येष्ठोऽपि ॥ “ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ “ज्येष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठ मासभेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोधिकायाम्” ॥ (१) ॥ “शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरग्निदोः क्लीबम्” ॥ (२) ॥ द्वे ज्येष्ठमासस्य ॥ शुचिरिति ॥ अयमिति शुचेः पुस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् ॥ शुचिः ॥ (१) ॥ “आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्” “स्यादाषाढे त्वषाढकः” इति शब्दार्णवः ॥ द्वे आषाढमासस्य ॥ श्रावण इति ॥ “श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रावणा मता” इति हैमः ॥ (१) ॥ “नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान्धने । घ्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्ग्रहे” (२) ॥ श्रावणिकः ॥ (३) ॥ त्रीणि श्रावणमासस्य ॥ १६ ॥ स्युरिति ॥ नभस्यः ॥ (१) ॥ प्रौष्ठपदः ॥ (२) ॥ भाद्रः ॥ (३) ॥ भाद्रपदः ॥ (४) ॥ चत्वारि भाद्रपदमासस्य ॥ स्यादिति ॥ आश्विनः ॥ (१) ॥ इषः ॥ (२) ॥ आश्वयुजः, अश्वयुजोऽपि ॥ “आश्विनोऽश्वयुजश्चेष्टः” इत्यमरमाला । त्रीणि आश्विनमासस्य ॥ स्यादिति ॥ कार्तिकः ॥ (१) ॥ १७ ॥ बाहुलः ॥ (२) ॥ “ऊर्जः कार्तिके बले” इति हैमः ॥ (३) ॥ कार्तिकिकः ॥ (४) ॥ चत्वारि कार्तिकमासस्य ॥ हेमन्त इति ॥ हेमन्तः ॥ “हेमा” ॥ अपि । “सर्वत्राण् च—” (४ । ३ । २२) इति सूत्रे यद्भाष्यम् “हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्” इति ॥ (१) ॥ मार्गपौषाभ्यां निष्पन्नस्य ऋतोरैकम् ॥ शिशिर इति ॥ “शिशिरः स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं माघफाल्गुनाभ्यामृतोः ॥ वसन्त इति ॥ वसन्तः ॥ (१) ॥ पुष्पसमयः ॥ (२) ॥ “सुरभिर्हैमि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रभ्ये चैत्रवसन्तयोः । सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः ॥ ग्रीष्म इति ॥ “ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः” ॥ (१) ॥ ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि ” अदन्तोऽपि “ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा । ज्येष्ठे ऊष्मा स्त्रियां त्विषि” इति बोपालितः ॥ स्वार्थिके कनि ऊष्मकः ॥ (२) ॥ “निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि” ॥ (३) ॥ उष्णोपगमः ॥ (४) ॥ “उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः” ॥ (५) ॥ ऊष्माणोऽत्र ॥ ऊष्मा अपि ॥ “ऊष्मातपनिदाघयोः” इति नान्ते बोपालितः ॥ (६) ॥ तपः

१-मूर्धन्यान्तः “अनिमिषे निमिषे क्षणमग्रतः” इति माघयमकात्-इति मुकुटः ॥ २-मोदिन्यामवांय पाठः ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः॥ स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूमि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् १९
षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री, शरत्समाः २०
मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः । दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् २१॥
मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः । संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि॥ २२ ॥

पुमानदन्तः ॥ (७) ॥ सप्त ज्येष्ठाषाढाभ्यामृतोः ॥ १८ ॥ स्त्रियामिति ॥ प्रावृट् ॥ टापि प्रावृषा ॥ (१) ॥
वर्षाः भूमि, बहुवे ॥ तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥ वर्षतोर्द्धे श्रावणभाद्राभ्यामृतोः ॥ अथेति ॥
“शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ” ॥ भागुरिमते टापि शरदा च ॥ “शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृषया सह” इति
विश्वः ॥ (१) एकमाश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः ॥ १९ ॥ षडिति ॥ अमी हेमन्तादयः ॥ ऋतुः पुंसि विशेषविधानात्
॥ (१) ॥ हेमन्तादीनां षण्णामेकम् ॥ संवत्सर इति ॥ संवत्सरः ॥ (१) ॥ वत्सरः ॥ (२) “अब्दः
संवत्सरे वारिवाहमुस्तकयोः पुमान्” ॥ (३) ॥ ‘हायनः स्त्री’ इति पाठे शरदा सम्बन्धः ॥ “हायनो न स्त्रियां
वर्षे पुंस्यर्चिर्वीहिभेदयोः” ॥ (४) शरद् दान्ता स्त्री ॥ प्रज्ञाद्यणि (५ । ४ । ३८) ॥ शारदोऽपि ॥ “समा
थोषिति, शारदः” इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥ समाः स्त्रियष्टावन्ताः ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः
इति ध्वनयति ॥ क्वचिद्वचनान्तरमपि । “समां समां विजायते” (५ । २ । १२) इति सूत्रात् ॥ “समायां
समायाम् ॥” इति तत्र भाष्याच्च ॥ संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । ‘मा माने’ (अ० प० अ०) ।
“आतश्चोपसर्गे” (३ । ३ । १०६) इत्यङ् ॥ “समांसमाम्” (५ । २ । १२) इति निर्देशान्मलोपः ॥
“समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्” ॥ ५ ॥ षट् संवत्सरस्य ॥ २० ॥
मासेनेति ॥ नृणां मासेन पैत्रोऽहोरात्रः । तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥ वर्षेणेति ॥ नृणां वर्षेण ।
दैपतोऽहोरात्रः । तत्रोत्तरार्थेण दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥ दैव इति ॥ देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मोऽहोरात्रः ॥
दैवैः षष्ठ्यधिकैस्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं चतुर्युगम् । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं
ब्रह्मणो दिनम् । भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥ कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ “कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने” ॥ (१) ॥ एकं ब्रह्मणो दिनस्य ॥ २१ ॥ मन्वन्तरमिति ॥
‘मनोरन्तरमवकाशः’ इति विग्रहः ॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ॥ एकं मन्वन्तरस्य ॥

१--“ननु द्वे अयने वत्सरः, इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणो-
क्तम् । तेन माघादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः इति न पौनस्वत्यम् । लोकैस्तु ‘द्वाद-
शमासाः संवत्सरः’ इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते--” इति पीयूषव्याख्या ॥--२ मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च
विष्णुपुराणे--“मनुः स्वयंभुवो नाम मनुः स्वरोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवो-
ऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वैवस्वतोऽयं यस्थैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्ण इत्यपि । धर्मसा-
वर्णस्त्वस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥” इति ॥ मन्वन्तरमानानयनं नामानिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः “दैविकानां युगानां
तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागश्चतुर्दश ॥” इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साग्राण्येकपञ्चाशत् पलानि भवन्तीति
—मुकुटाशयः ॥ ३--इदं च मनूक्तमपि निशीथतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यर्थे सूर्योदयः, अमान्ते
मध्याह्नः, शुक्लाष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः पितृणां भवति ॥ ४--इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो
त्रैविषुवे, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविषुवे, निशीथो धनुर्गन्ते भवति ॥ ५--“कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति
चतुर्युगम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥” इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि ॥ तन्मानं च
मनुनेत्यमभिहितम्--“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संख्या संख्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससंध्येषु ससंख्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च । एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ।
दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिमेव च ॥” इति ॥ अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु
“कृतयुगमानं दैववर्षैः ४८०० वर्षदिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००, । त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६०० मानुषैः
१२९६०००० । द्वापरं दिव्यैः २४००, मानुषैः ८६४०००० । कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः ४३२०००० चतुर्युगं दिव्यैः
१२००० मानुषैः ४३२००००० । ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२००००००० मानुषैः ४३२००००००० इत्यमवसेयः ॥

अस्त्री पङ्कं, पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् । कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥
 स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः । मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च । श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् । शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतल्लिका मर्चर्चिका प्रकाण्डमुद्धतलजौ । प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 संवर्त इति ॥ “संवर्तः प्रलयेऽश्वदौ ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे” इति हैमः ॥
 (२) ॥ “कल्पो विकल्पे कल्पद्वौ संवर्ते ब्रह्मवासे । शास्त्रे न्याये विधौ” इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ “क्षयो
 गेहे च कल्पाप्तेऽपचये रुजि ” इति हैमः ॥ (४) ॥ “कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने” इति शाश्वतः
 कल्पान्तः ॥ (५) ॥ पञ्च प्रलयस्य ॥ २२ ॥ अस्त्रीति ॥ “पङ्कोऽपे कर्दमे” इति हैमः ॥ क्लील्लिङ्गस्य निषेधात्पुंसि
 क्लीबे च (१) ॥ पाप्मा पुमान् विशेषविधेः ॥ (२) पापं क्लीबं स्वरूपभेदात् ॥ “किल्बिषं पापरोगयोः । अपराधेऽपि”
 क्लीबं द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ॥ (४) “कल्मषं किल्बिषे क्लीबं पुंसि स्यान्नरकान्तरे” ॥ (५) “कलुषं
 वाविले पापे ” ॥ (६) ॥ “वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु” ॥ (७) ॥ सकारान्तं
 क्लीबम् “एतः पापापराधयोः ” ॥ (८) ॥ “अघं दुःखे व्यसनैनसोः ” इति हैमः ॥ (९) ॥
 अंहः सकारान्तं क्लीबम् “अङ्घ्रः इति केचित्पठन्ति ॥ (१०) ॥ इणो भावे क्तः (३ । ३ । ११४) ।
 दुरितम् ॥ (११) ॥ दुष्कृतम् ॥ (१२) द्वादश पापस्य ॥ २३ ॥ स्यादिति ॥ “धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे
 स्वभावोपमयोः कृतौ । अहिंसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे ” ॥ (१) ॥ “पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने
 धर्मे ” ॥ (२) ॥ “श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ” ॥ (३) ॥ “सुकृतं तु शुभे पुण्ये क्लीबं
 सुविहिते त्रिषु ॥ (४) ॥ “वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुराशिमेदयोः शृङ्गायां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादु-
 त्तरस्थश्च ” इति हैमः ॥ (५) पञ्च धर्मस्य ॥ मुदिति ॥ मुद् दकारान्ता स्त्री साहचर्यात् ॥ (१) प्रीतिर्योगान्तरे
 प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम् ” ॥ (२) ॥ “प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोषिति” ॥ (३) ॥
 हर्षः ॥ (४) ॥ प्रमोदः ॥ (५) ॥ “आमोदो गन्धहर्षयोः” ॥ (६) ॥ संमदः ॥ (७)
 ॥ २४ ॥ आनन्दश्चः पुंसि साहचर्यात् ॥ (८) ॥ आनन्दः ॥ (९) ॥ शर्म नकारान्तं
 क्लीबं द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ॥ (१०) ॥ शातं क्लीबं द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ‘सातम्’ दन्त्यादि च ॥ (११)
 ॥ “सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः ” ॥ (१२) ॥ द्वादश सुखस्य ॥ (श्वःश्रे-
 यसमिति ॥ “श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि ” ॥ श्रौवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१)
 ॥ “ शिवं तुः मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुली बालके हरे ॥ पुण्डरीके द्रुमे कीले”
 ॥ (२) ॥ “भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषमे च कदम्बके ॥ करिजातिविशेषे ना क्लीबं मङ्गलमुस्तयोः ॥
 काञ्चने च स्त्रियां राक्षाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कटुफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च
 न पुंसि करणान्तरे” ॥ “भद्रं कल्याणे सौख्ये च ” ॥ (३) ॥ “कल्याणं हेम्नि मङ्गले ” (४)
 “मङ्गलं पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका” ॥ (५) ॥ “शुभो योगे शुभं भद्रे ”
 ॥ (६) ॥ ॥ २५ ॥ भावुकम् ॥ (७) ॥ भविकम् ॥ (८) ॥ “भव्यं शुभे च सत्ये च
 योग्ये भाविनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरी पुंसि स्त्रियां करिकणामेयोः ॥ क्लीबमस्थनि” ॥ (९) ॥ “कुशलं
 क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तौ कुशलोऽभिज्ञे ” ॥ (१०) ॥ क्षेमम् ॥ अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वायि “क्षेमस्तु
 मङ्गले । लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि ” ॥ (११) ॥ “शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च ” ॥ (१२) ॥
 द्वादश कल्याणमात्रस्य ॥ अधेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्दजातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् ।
 तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टावन्ताः ॥ २६ ॥ मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः मतल्लिका ॥ (१)

१-तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् “सातं वर्माननस्थारहसिहरिहरस्थाननर्मावर्तसा” इति-इति सुकुटः ॥

२-कुशलं तालव्यमध्यम् । “कुशलवर्धितः” इति विदग्धमुखमण्डनम् । “कुशलवयोरूपोच्छ्रायः” इति वासवद-
 त्ताक्षेपः ॥ “कुष निष्कर्षे” इत्यतो मूर्धन्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः-इति सुकुटः ॥ पीयूषकृता तु कुषलं मूर्धन्यम-
 ध्यमपि-इत्युक्तम् ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः।हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥२८॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्।विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः २९
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः । प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥
 जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता।चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः ३१॥
 इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

॥ मच्चर्चिका ॥ (२) ॥ “ प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः ” इति विश्वः ॥ (३)
 “उद्धो हस्तपुटे बह्वौ श्लाघायां देहजानिले ” इति हैमः ॥ (४) ॥ तल्लजः ॥ (५) ॥ प्रकाण्डः
 पुंस्यपि ॥ “ अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः ” मतल्लिकादीनां रुदिशब्दत्वात् “ प्रशसावचनैश्च
 (२।१।६६) इति समासः ॥ कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः ॥ उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाभ्यादयः ॥
 पञ्च प्रशस्तस्य ॥ अय इति ॥ अयः पुंस्यकारान्तः ॥ (१) ॥ एकं शुभावहविधेः ॥ २७ ॥ दैवमिति
 दैवम् ॥ (१) ॥ दिष्टम् ॥ “ भाग्यैकदेशयोर्भागाः ” इति रुद्रः ॥ “ भागधेयं मतं भाग्ये भागप्रत्याययोः
 पुमान् ” ॥ (३) ॥ “ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ” ॥ (४) ॥ “ नियतिर्नियमे दैवे ” इति विश्वः ॥ (५)
 ॥ “ विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः ” ॥ (६) ॥ षट् प्राक्तनशुभा-
 शुभकर्मणः ॥ हेतुरिति हेतुः पुमान् विशेषविधेः ॥ (१) ॥ “ कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः ।
 घातना कर्मणं मन्त्रादियोगे कर्मकारके ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “ बीजं तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च
 हंतावङ्कुरकारणे ” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि कारणस्य ॥ निदानमिति ॥ “ निदानं कारणे शुद्धौ तपसः
 फलयाचने । वत्सदाम्भ्यवसाने च ” ॥ (१) ॥ आदिकारणम् ॥ (२) ॥ द्वे मुख्यकारणस्य ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ इति ॥ “ क्षेत्रज्ञावात्मनिपुणौ ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “ आत्मा चित्ते धृतौ यत्ने धिषणायां कलेवरे ।
 परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥ स्वभावे ” ॥ (२) ॥ पुरुषः ॥ “ पुरुषः अपि ॥ “ पुरुषस्त्वात्मनि नरे
 पुनागे च ” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीण्यात्मनः ॥ प्रधानमिति ॥ “ प्रधानं प्रकृतौ बुद्धावुत्तमे परमात्मनि ।
 महामात्रे ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “ प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे ”
 (२) ॥ द्वे मायायाः । विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ॥ (१) ॥ एकं कालकृतविशेषस्य ॥
 गुणा इति ॥ “ सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु ” ॥ (१)
 ॥ सकारान्तं क्लीबं “ रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च ” ॥ (१) ॥ तमः सकारान्तं क्लीबं ‘ रज-
 तमौ अदन्तपुल्लिङ्गावपि ॥ “ पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह ” इत्युत्पलिनी । “ रजोऽयं रजसा सार्धं
 स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु ” इत्यजयः ॥ (१) ॥ त्रयाणामप्येकैकम् ॥ २९ ॥ जनुरिति ॥ जनुः सकारान्तं
 क्लीबं द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ॥ (१) ॥ “ जननी तु दयामात्रोर्जननं वंशजन्मनोः ” ॥ (२) ॥ जन्म
 नकारान्तं क्लीबम् ॥ जन्मशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गः ॥ ‘ क्लीबोऽपि ’ इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ (३) ॥ जानिः
 स्त्रियामिकारान्ता ॥ (४) ॥ उत्पात्तिः ॥ (५) ॥ उद्भवः ॥ (६) ॥ षट् जननस्य ॥ प्राणीति ॥
 प्राणी पुंसि नकारान्तः ॥ (१) ॥ “ चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः ” ॥ (२) ॥ इन्नन्तो
 जन्मी पुंसि ॥ (३) ॥ जन्तुः पुंसि द्वन्द्वान्तर्गतत्वात् ॥ (४) ॥ “ जन्युः स्याज्जन्तुमात्रे च पावके परमे-
 ष्ठिनि ” ॥ (५) ॥ शरीरी पुंसीनन्तः ॥ (६) ॥ षट् प्राणिनः ॥ ३० ॥ जातिरिति ॥ “ जातिः सामा-
 न्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च चुल्ल्यां कम्पिलंजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च ” इति हैमः ॥ (१)
 “ जातं व्यक्तौघजन्मसु । क्लीबं त्रिलिङ्गमुत्पन्ने ” ॥ (२) ॥ सामान्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि सामा-
 न्यस्य ॥ व्यक्तिरिति ॥ व्यक्तिः ॥ (१) ॥ पृथगात्मता ॥ (२) ॥ द्वे ॥ चित्तमिति ॥ चित्तम् ॥ (१)
 चेतः सकारान्तं क्लीबम् ॥ (२) ॥ “ हृदयं वक्षसि स्वान्ते बुक्कायाम् ” (३) “ स्वान्तं चेतसि गह्वरे ”

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥ २—“ सत्यं वेदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमा ” इति प्रयोगात्—इति मुकुटबु-
 धमनोहरे ॥ ३—“ किमथ जनिना जन्तोः ” इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषौ ॥ ४—हैमे तु
 ‘ जात्योघ ’ इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा “ रत्नं सुजातं कनकावदातम् ” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

बुद्धिर्मनीषाधिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः। प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपञ्जप्तिचेतनाः ॥१॥
 धीधारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् । चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥
 अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः। सन्देहद्वापरो चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥३॥
 मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम्। समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥४॥
 संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः । अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥
 मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः। मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 ॥ (४) ॥ दकारान्तम् “ हृत् क्लीवं बुक्काचित्तयोः ” ॥ (५) ॥ “ मानसं स्वान्तसरसोः ” ॥ (६)
 ॥ “ मनश्चित्ते मनीषायाम् ” ॥ अर्धर्चादिः (२।४।३१) अयम्—इत्येके । तदा ‘मनाः’ इत्यपि ॥
 (७) ॥ सप्त मनसः ॥ ३१ ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिरिति ॥ बुद्धिः स्त्रियां साहचर्यात् ॥ (१) ॥ मनीषा टावन्ता ॥ (२) ॥
 धिषणा ॥ (३) ॥ “ धीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि ” स्त्रियां साहचर्यात् ॥ (४) ॥ “ प्रज्ञस्तु पाण्डिते
 वाच्ये लिङ्गे बुद्धौ तु योषिति ” ॥ श्रद्धापि ॥ “ प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञतिः पण्डा संवेदनं विदा ” इति शब्दा-
 र्णवात् ॥ (५) ॥ शेमुषी ॥ (६) ॥ “ मतिर्बुद्धीच्छयोः स्त्रियाम् ” ॥ (७) ॥ प्रेक्षा ॥ (८) ॥
 “ उपलब्धिर्मतौ प्राप्तिः ” ॥ (९) ॥ चित् तान्ता स्त्री द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१०) ॥ “ संवित् संभाषणे
 ज्ञाने संग्रामे नाम्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरपि ” ॥ दान्ता स्त्रियाम् द्वन्द्वघटकत्वात् (११)
 ॥ प्रतिपद् दान्ता स्त्री द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१२) ॥ ज्ञतिः स्त्रियां द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१३)
 “ चेतनां सांवीदि स्त्रियाम् ॥ वाच्यवत्प्राणयुक्ते ” ॥ (१४) ॥ चतुर्दशः बुद्धेः ॥ १ ॥ धीरिति ॥
 धारणाशक्तियुक्ता धीः ॥ “ मेधा बुद्धौ, क्रतौ पुमान् ” ॥ (१) ॥ एक धारणावद्बुद्धेः ॥ संकल्प
 इति ॥ इदमहं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः ॥ “ संकल्पः ” ॥ (१) ॥ एकम् मनोव्यापारस्य ॥
 चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा ॥ “ आभोगो वारुणच्छन्ने पूर्णतायत्नयो-
 रापि ” ॥ चित्ताभोगः ॥ (१) ॥ मनस्कारः ॥ (२) ॥ द्वे मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य ॥ चर्चेति ॥
 “ चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि ” ॥ (१) ॥ “ संख्यैकादौ विचारे च ” ॥ (२) ॥ विचा-
 रणा ॥ (३) त्रीणि विचारणस्य ॥ २ ॥ अध्याहार इति ॥ अध्याहारः ॥ (१) ॥ “ तर्को वितर्के
 काङ्क्षायामूहकर्मविशेषयोः ” इति हैमः ॥ (२) ॥ ऊहः ॥ (३) ॥ त्रीणि तर्कस्य ॥ विचिकित्सेति ॥
 विचिकित्सा ॥ (१) ॥ संशयः ॥ (२) ॥ सन्देहः पुमान् द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (३) ॥ “ द्वापरं
 संशये युगे ” ॥ (४) ॥ चत्वारि विरुद्धानेककोटयवगाहिज्ञानस्य ॥ अथेति ॥ निर्णयः पुमान्
 द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१) निश्चयः ॥ (२) ॥ द्वे निर्णयस्य ॥ ३ ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्या-
 दृष्टिः ॥ (१) ॥ नास्तिकता ॥ २ ॥ द्वे परलोको नास्तीत्यादिबुद्धेः ॥ व्यापाद इति ॥
 व्यापादः ॥ (१) ॥ द्रोहचिन्तनम् ॥ (२) ॥ द्वे द्रोहचिन्तनस्य ॥ समाविति ॥ सिद्धान्तः
 पुंसि द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१) ॥ राद्धान्तः ॥ (२) ॥ द्वे सिद्धान्तस्य ॥ भ्रान्तिरिति ॥ “ भ्रान्तिरनवस्थितौ ॥
 मिथ्यामतौ च भ्रमणे ” ॥ (१) ॥ मिथ्यामतिः ॥ (२) ॥ “ भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमण-
 योरपि ” ॥ (३) ॥ त्रीण्यतामिस्तज्ज्ञानस्य ॥ ४ ॥ संविदिति ॥ संविद् स्त्रियां दकारान्ता ॥ (१) ॥
 आगूः स्त्रियां वधूवत् ॥ ‘आग्वम्, आग्वः’ इति खलपूर्वदपि ॥ आगूः ‘आगुरौ’ आगुरः, इति
 धूर्वदपि ॥ (२) ॥ प्रतिज्ञानम् ॥ (३) ॥ “ नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयव्रते ” ॥ (४) ॥
 “ आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशेः नान्यवद्वचनस्थिते ” ॥ (५) ॥ संश्रवः ॥ (६) ॥ अङ्गीकारः ॥ (७) ॥
 “ अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निकटगमने च ” ॥ (८) ॥ प्रतिश्रवः ॥ (९) ॥ “ समाधिर्ना
 समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणान्तरे ” ॥ (१०) ॥ दशाङ्गीकारस्य ॥ ५ ॥ मोक्षे
 इति ॥ मोक्षफालिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) एकं मोक्षोपयोगिबुद्धेः ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यफालिका शिल्पे

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् । रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् । कर्मेन्द्रियं तु पायवादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ८
 तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः । तिक्तोऽम्बलश्च रसाः पुंसि तद्वस्तु षडमी त्रिषु ॥९॥
 शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् ॥ “विज्ञानं कर्मणे ज्ञाने” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं शिल्पादिवि-
 षयकबुद्धेः ॥ मुक्तिरिति ॥ “मुक्तिर्मोचनमोक्षयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ कैवल्यं क्लीबे द्वन्द्वघटकत्वात्
 ॥ (२) ॥ “निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्योर्विध्याते करिमज्जने” इति हैमः ॥ (३) ॥ “श्रेयो मुक्तौ धुमे धर्मेऽति-
 प्रशस्ते तु वाच्यवत् ” ॥ (४) ॥ “निःश्रेयसं तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान् ॥ (५) ॥
 “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तारिदेवयोः ” ॥ (६) ॥
 “मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ” इति हैमः ॥ (७) ॥ “अपवर्गस्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने
 साकल्ये” इति हैमः ॥ (८) ॥ अष्टौ मोक्षस्य ॥ अथेति ॥ अज्ञानम् ॥ (१) ॥ अविद्या
 ॥ (२) ॥ अहंमतिः ॥ (३) ॥ त्रीण्यविद्यायाः ॥ रूपमिति ॥ “रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशा-
 वाकाशे सौन्दर्ये, नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च” इति हैमः ॥ (१) ॥ शब्दोऽक्षरे यशो-
 गीत्योर्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “गन्धःसंघन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु” इति हैमः
 ॥ (१) ॥ “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः
 पुमान् ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “स्पर्शो वैर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि ” इति हैमः ॥ (२) ॥
 “विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च” इति हैमः ॥ (१) ॥ गोचरः
 ॥ (२) ॥ अर्थः ॥ (३) ॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ॥ हृषीकमिति ॥ हृषीकम् ॥ (१) ॥
 “विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्मृतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च” ॥ (२) ॥
 “इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि” इति हैमः ॥ त्रीणीन्द्रियाणाम् ॥ कर्मेति ॥ कर्मेसाधकमिन्द्रियं कर्मे-
 न्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥ “पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रि-
 याः ” इति कामन्दकीये ॥ एकं गुह्यादीन्द्रियस्य ॥ मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥
 “मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते” ॥ एकम् ॥
 ॥ ८ ॥ तुवर इति ॥ “तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि” ॥ दीर्घादिरपि । “नरेऽश्मश्रुणि
 शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तूवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंव्यज्जने च्युते” इत्युत्पलिनी ॥ “नापि कषायस्तूवरः ”
 इति बोपालितः ॥ “पुंसि कषायस्तुवरम् ” इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥ “कषायः सुरभौ रसे ।
 रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने” इति हैमः ॥ (२) ॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् ॥ “कुवरस्तु
 कषायोऽस्त्री” इत्येके पठन्ति ॥ द्वे कषायरसस्य ॥ मधुर इति ॥ “मधुरं विषे । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ
 रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यष्टीमेदामधूलिषु । मधुकुक्कुटिकायां च भिश्रेयाशतपुष्पयोः” इति
 हैमः ॥ (१) ॥ एकं मधुरस्य ॥ लवण इति ॥ “लवणो राक्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विट्”
 इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं लवणस्य ॥ कटुरिति ॥ कटुकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे । तिक्ते
 प्रियंगुसुरभि कटुका राजिकास्वपि ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं कटोः ॥ तिक्त इति ॥ “तिक्तस्तु
 सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरोहिण्यां तिक्तं पर्वटकौषधे” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं तिक्तस्य ॥ अम्बल
 इति ॥ अम्बलोऽपि “अम्बलो रसेऽम्बलेतसे । अम्बली चाङ्गेर्याम् ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकम् ॥ रसा
 इति ॥ तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः तत्र तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—“ पुंसि ”
 इति ॥ ‘गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि’ इत्यर्थः ॥ तद्वत्स्विति । अमी षट् । षण्णामपि वाच-
 कास्तुवरादयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्स्त्रियाम् “वोतो गुण—”(४।१।४४) इति वाङ्मयी ॥ ९ ॥

१—मेदिन्यामेवोपलभ्यते ॥ २—वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । “ते वर्गाः पञ्च पञ्च” इति कातन्त्र-
 सूत्रात् ॥ ३—अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ ४ अस्थिभेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः ।
 “शृणाति लवणाघातः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतत्परः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् । शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डुराः ॥ १२ ॥
 अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः । पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दने, च जनानां मनोहरे ॥ परिमलः ।
 “स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयोश्चापि ॥ सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि” ॥ (१) ॥
 एकं विमर्दोत्थगन्धस्य ॥ आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनोहरश्चेत् । “आमोदो गन्धहर्षयोः”
 ॥ (१) ॥ एकं नितान्तमनोहरगन्धस्य ॥ वाच्येति ॥ आगुणात् “गुणे शुक्लादयः पुंसि” इत्यतः प्राक् अतः
 परं “वाच्यलिङ्गता” इत्यधिक्रियते ॥ १० ॥ समाकर्षीति ॥ समाकर्षी समाकर्षिणौ पुंसीनन्तः ॥ (१) ॥
 निर्हारी, निर्हारिणौ पुंसीनन्तः ॥ (२) ॥ द्वे दूरगामिगन्धस्य ॥ सुरभिरिति ॥ सुरभिः ॥ (१) ॥ घ्राण-
 तर्पणः “इष्टगन्धः सुगन्धौ स्यात्त्रिषु क्लीबं तु बालके” ॥ (३) ॥ “सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्”
 ॥ (३) ॥ चत्वारिष्टगन्धस्य ॥ आमोदीति ॥ आमोदी ॥ (१) ॥ मुखवासनः ॥ (२) ॥ द्वे मुखवासनगुटिकादेः ॥ ११ ॥
 पूतीति पूतिगन्धिः ॥ (१) ॥ दुर्गन्धः ॥ (२) ॥ द्वे दुर्गन्धस्य ॥ विस्त्रमिति ॥ वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥
 आमगन्धि ह्रस्वेकारान्तम् ॥ (२) ॥ द्वे अपकर्मांसादिगन्धस्य ॥ शब्दार्णवे तु “कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुख-
 वासनः । बकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा” इति ॥ शुक्लेति ॥ “शुक्लो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते”
 ॥ (१) ॥ “शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते” इति हैमः ॥ (२) ॥ शुचिः ॥ (३) ॥ “श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः ।
 श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूपेऽन्यवच्छुक्ते” ॥ (४) ॥ “विशदः पाण्डुरे व्यक्ते” इति
 हैमः ॥ (५) ॥ श्वेतः ॥ (६) ॥ पाण्डुरः ॥ ७ ॥ १२ ॥ “अवदात तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः” इति हैमः
 ॥ (८) ॥ “सितस्त्ववसिते वद्वे वर्णे सिता तु शर्करा” इति हैमः ॥ (९) ॥ “गौरः श्वेतेऽरुणे
 पीते विशुद्धे चन्द्रमस्यपि । विशुद्धे गौरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे” इति हैमः ॥ (१०) ॥ वलक्षः
 ॥ (११) ॥ “अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः” इति हैमः ॥ (१२) ॥ “अर्जुनः
 ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वल्ले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी
 गधि” ॥ (१३) ॥ त्रयोदश शुक्लवर्णस्य ॥ शब्दार्णवे तु “श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तैतरजपाशुचिः ।
 वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान्कुमुदच्छाविः” इत्युक्तम् ॥ शुद्धशब्दोऽ-
 प्यत्र । तथा च धराणि-“शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते” इति ॥ हरिण इति ॥ “हरिणौ
 पाण्डुसारङ्गौ हरिणी चारुयोषिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “पाण्डुरो
 वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुबके” इति हैमः ॥ (२) ॥ “पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः”
 इति शब्दार्णवः ॥ “पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि पीतसंवलितशुक्लस्य ॥
 ईषदिति ॥ “धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिषु पाण्डुरे” ॥ “धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छाविः”
 इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ एकमीषत्पाण्डोः ॥ १३ ॥ कृष्ण इति ॥ “कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ
 व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि । कृष्णं तु मरिचे लोहे” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नील्योषध्यां लाञ्छने च” इति हैमः ॥ (२) ॥ असितः

१-—कैचित्तु मत्वर्थीयेन्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनिं व्याचक्षते । तत्र । “कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिरेवेष्टो
 लाघवात्” इति कात्यायनोक्तेः ॥ अपरे तु लाघवमनादस्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति ॥ “विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः” इति-
 वत् । प्रयोगश्च “यद्दुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्यत्पूतिनाडीमयम्” इति शृङ्गारप्रकाशे ॥ इति बुधमनोहरायाम् ॥ २-—
 विस्त्रं दन्त्योष्ठ्यादि । “विस्त्रजम्बालशेषम्” इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ ३-—तालव्यशः “श्वेतो धावाति” इति महाभा-
 ष्यश्लेषात् ॥ ४-—तालव्यशः “विशदाविशदामत्तसारसं सारसं जलं” इति दण्डियमकात् ॥ ५-—दन्त्यादिः “विक-
 सितं सितम्” इति कीचकवधयमकात् ॥

रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः । अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः १५
श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते । कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ १६
चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तदति ॥ १७ ॥

॥ (३) ॥ “श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः” इति हैमः ॥ (४) ॥ “कालः पुनः कृष्णवर्णं महाकालकृतान्तयोः । मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः । काला कृष्णत्रिवृत्तीत्योर्जुग्याम्” इति हैमः ॥ (५) ॥ “श्यामलः पिप्पले श्यामे” इति हैमः ॥ (६) ॥ “मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके” इति हैमः ॥ (७) ॥ सप्त कृष्णस्य ॥ शब्दार्णवे तु “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः” इत्युक्तम् ॥ पीत इति ॥ “पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां गौरेऽभिधेयवत्” ॥ (१) ॥ (२) ॥ हरिद्राभः ॥ (३) ॥ त्रीणि पीतस्य ॥ पालाश इति ॥ पालाशः ॥ “पत्रं पलाशं ना रक्षःशटीहरितकिंशुके” इति रुद्राद्रुस्वादिरपि । “पलाशः किंशुकेऽस्यपे । हरिते पलाशं पत्रे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेन्यवत्” ॥ (२) ॥ “हरिद्विशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च” ॥ (३) ॥ त्रीणि हरितवर्णस्य ॥ १४ ॥ रोहित इति ॥ रोहितः ॥ (१) ॥ “लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने । गोशीर्षे रुधिरं युद्धे” इति हैमः ॥ (२) ॥ “रक्तं नील्यादिरञ्जिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि रक्तवर्णस्य ॥ शोण इति ॥ “शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्च नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये” ॥ (१) ॥ कोकनदतुल्यरक्तवर्णस्यैकम् ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चित्लोहितः ॥ “अरुणः कृष्णलोहितः” इत्यमरमाला ॥ “अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणाऽतिविषा श्यामा-मञ्जिष्ठात्रिवृतासु च” ॥ (१) ॥ एकमव्यक्तरक्तवर्णस्य ॥ श्वेतेति ॥ “पाटलं तु कुङ्कुमश्चेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुग्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं श्वेतरक्तस्य ॥ १५ ॥ श्याव इति ॥ श्यावः ॥ (१) ॥ “कपिशस्त्रिषु श्यामे स्त्री माधव्यां सिंहके पुमान्” ॥ (२) ॥ कृष्णपीतस्य द्वे ॥ धूमेति ॥ धूम्रः ॥ (१) ॥ धूमलः ॥ (२) ॥ द्वे कृष्णमिश्रलोहितस्य ॥ कडार इति ॥ “कडारः पिङ्गले दासे” ॥ (१) ॥ “पुण्डरीककारिण्यां तु शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णे ना कुक्कुरे मुनौ । अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः” ॥ (२) ॥ “पिङ्गा गोरोचनाहिङ्गुनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्बां पिशङ्गे ना वालके तु नपुंसकम्” ॥ (३) ॥ पिशङ्गः ॥ (४) ॥ “कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्” ॥ (५) ॥ “पिङ्गलः कपिले बभ्रौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके । कपौ मुनौ निधेर्भेदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्” ॥ (६) ॥ षट् कपिलस्य ॥ १६ ॥ शब्दार्णवे तु “सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवह्निवत् । अयं तूद्रिकपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः । हरितांशेऽधिकेऽसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु । पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्गखण्डवत्” इति ॥ चित्रमिति ॥ “चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादान्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्बुराद्रुतयोरपि । तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्” ॥ नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डेऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि “चित्रकिर्मीर—” इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ “किर्मीरो ना नागरङ्गे कर्बुरे राक्षसान्तरे” ॥ (२) ॥ “कल्माषः कर्बुरे कृष्णे” इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ “कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि” इति हैमः ॥ (३) ॥ शबलः ॥ (४) ॥ “एतः कर्बुर आगते” ॥ (५) ॥ “कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुन-

१—तालव्यमध्यः । तथा च माघे “परिपाकपिशङ्गलतारजसारोधश्चकास्ति कपिशं गलता” इति—इति मुकुटः ॥

२—तालव्यान्तः “राजन्कपिशताकीर्णे ।” इति द्विसंधानश्लेषात् “कपिशितं पिशितं मदनाग्निना” इति माघात् ॥

३—“एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः” इति धर्मकीर्तिप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणाणिः सरस्वती । व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥
अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छब्दे शब्दस्तु वाचकः ॥ तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता
रन्यवत् ॥ (६) ॥ षट् नानावर्णस्य ॥ गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनिघ्नै-
वेध्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य "सामान्ये नपुंसकम्" इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ पटस्य शुक्ल
इत्यादि बोध्यम् ॥ अपवादान्तरमाह—गुणीति ॥ विशेष्यानुपादाने यदेव यल्लिङ्गं प्रतिपिपादयिषितम्,
तल्लिङ्गा इत्यर्थाः ॥ यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला, इत्यादि ॥

॥ इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मीत्यादि ॥ "ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डा हज्जिका सोमवल्लथापि । ब्रह्मशक्तिः" इति
हैमः ॥ (१) ॥ "अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः" ॥ (२) ॥ भाषा
॥ (३) ॥ "गीः स्त्री भाषा-सरस्वत्योः" ॥ भागुरिमते गिराणि ॥ "ब्राह्मणी वचनं वाचा जल्पितं
गदितं गिरा" इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ साहचर्यात् स्त्रियाम् "वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ"
साहचर्यात् स्त्रियाम् "वाग्निरम्बुदे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम् इति" हैमः ॥ "वाणिः स्याद्दूतभारत्योर्वाणि-
र्मूल्ये बलाहके" इति विश्वः ॥ (कृदिकारात्) (ग० ४ । १ । ४५ ।) इति ङीप् चापि वाणी ॥ (६) ॥
"सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि" इति हैमः ॥ (७) ॥ समाधिष्ठातृदे-
वतायाः ॥ व्याहार इति ॥ व्याहारः पुंसि रूपभेदात् ॥ (१) ॥ उक्तिः स्त्रियाम् ॥ (२) ॥
लपितम् ॥ (३) ॥ भाषितम् ॥ (४) ॥ वचनम् ॥ (५) ॥ वचः सकारान्तं क्लीबे ॥ (६) ॥
षट् भाषणस्य ॥ १ ॥ केचित्तु 'ब्राह्म्या द्वास्त्रयोदश वचनस्य पर्यायाः' इत्याहुः ॥ अपभ्रंश इति ॥
"अपभ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः" ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे व्याकरणानिष्पन्नस्य गावीत्यादेः ॥
शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥
एकम् ॥ तिङ्ङिति ॥ तिङन्तानां चयः "पचति पश्य" "पचति भवति" पाको भवतीत्यर्थः ॥ मुबन्तानां
चयः । 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि ॥ 'भवति' इत्यध्याहारस्य भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स

१--"ब्राह्मी गौर्भारती" इति क्वचित्पाठः-इति बुधमनोहरा ॥ २--"समानायाभर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च
शास्त्रेण धर्मनियमः कियते 'शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देन' इति" इति भाष्यादावुक्तस्य शब्दशब्दस्य शक्तिग्राहकोऽयं
कोष इति दर्शयितुं शास्त्र इत्युपात्तम् । एवं च 'वाचकत्वाविशेषे ऽपि नियमः पुण्यपापयोः इति' हरिवाक्यानुसारेण पुण्यज-
नकशब्दस्तु शास्त्रसिद्ध एवेति दर्शितम् ॥ ३--"मेण्डे स्वर्द्धिरदाधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते हन्त च
भारवौ विघटिते वाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधु राद्रागदृष्टयश्चेष्टते । शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां
यद्वाणिसद्वाणिनी" ॥ २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्भस्वान्तो वाणिशब्दः ॥ ४--"वर्लावर्दपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति"
इति दमयन्तीश्लेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥ ५ परे तु रूपभेदसाहचर्याभ्यां पुंसि । अतएव "भाग्यं स्त्री नियतिविधिः"
"श्रुतिः स्त्री वेदः" इत्यत्र स्त्रीत्वनिश्चायको विशेषविधिः संगच्छते इति वदन्ति ॥ ६--इदं च "अनभिहिते"
(२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे "नीलमिदं, न तु रक्तम्" इत्यादौ विशेषणान्तरनिश्चिततात्पर्यकेऽस्तिक्रियाया
अनावश्यकत्वात् "इति मनोरमायां भाष्यभ्रान्त्या । भाष्ये तु प्रत्युत " तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" इत्युक्त्वा
'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् "अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽयस्ति" इति वृक्षः
प्लक्षः 'अस्ति' इति गम्यते" इत्येवोक्तम् । अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् । "शब्दार्थप्रत्यया-
नामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतस्तज्ञानम्" इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृच्छ्रीवेदव्यासोऽपि
"सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति" । इत्युक्तवान् ॥
तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव । 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् । इति "अतीतानागतं स्वरूपतो-
ऽस्त्यध्वभेदाद्वर्माणम्" इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् । अत एव बुधमनोहराख्यव्याख्यायामपि "तिङ्मुब-
न्तचयः 'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'पचति भवति' इत्यादावध्यासेराह—क्रिया वेति ।
'कारकाविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः" इत्युक्तम् ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः। स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवौ समौ । इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः। आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ५॥

वाक्यम् ॥ क्रियेत्यादि ॥ वाच्यः समुच्चये । ‘कारकान्वितक्रियाबोधकम् ‘घटमानय’ इत्यादि तिङ्मुपचयात्म-
कमपि वाक्यम्’ इत्यर्थः ॥ केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः, “एकतिङ् वाक्यम्” (वा० २।१।१)
इति वार्तिकाभिप्रायेणापरः—इत्याहुः ॥ यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । ‘क्रिया—’ इत्यादि
त्वर्थात्मकस्य—इत्याहुः ॥ तत्तु “वचोऽशब्दसंज्ञायाम्” (७।३।६७) इति कुत्विनिर्णयकस्थानानुगुणम् ॥
वाक्यम् शब्दसंज्ञायाम् ॥ अन्यत्र तु वाच्यम् ॥ “वाच्यं तु कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्” एकम् ॥२॥
श्रुतिरिति ॥ “श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियामृक्” ॥ (१) “वेदः श्रुतौ च वित्तौ च” ॥
(२) “आम्नायः कुल आगमे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रयी ॥ (४) ॥ चत्वारि वेदस्य ॥ धर्म इति ॥
तेन वेदेन विधीयते । यज्ञादिः ॥ एतेन—वेदविहितत्वधर्मत्वम्, वेदश्च धर्मः प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धर्मः ।
(१) ॥ एकं वेदविहितकर्मणः । स्त्रियामिति ॥ ङङ् चकारान्ता स्त्री ॥ (१) ॥ “साम क्लीबमुपायस्य
भेदे वेदान्तरेऽपि च” (१) ॥ यजुः क्लीबं सकारान्तम् ॥ (१) ॥ वेदानां प्रत्येकमेकैकम् ॥ इतीति ॥
इति एते त्रयो वेदास्त्रयो ॥ “त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरन्ध्यां सुमतावपि” इति हैमः ॥ (१) ॥ वेदत्रयसं-
घातस्यैकम् ॥ ३ ॥ शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् ॥ “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः।
छन्दोविचित्तिरित्येतैः पञ्चङ्गो वेद उच्यते” ॥ ओङ्कारेति ॥ ओङ्कारः पुंसि द्वन्द्वघटकत्वात् ॥ (१) ॥ प्रणवः
(२) ॥ द्वे ॥ इतीति ॥ इतिहासः ॥ (१) ॥ पुरावृत्तम् ॥ (२) ॥ पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य द्वे ॥
उदात्तेति ॥ “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचिन्तो नात्को यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः” ॥
“स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादायकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥ “उदात्तो दातृमहतोर्हृद्ये च स्वरभिद्यपि” इति हैमः ॥ एकमुदात्तादि त्रितयस्य ॥ ४ ॥
आन्वीक्षिकीति ॥ आन्वीक्षिकी ॥ (१) ॥ दण्डनीतिः । आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् ॥ (२) ॥ एतौ
द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते ॥ अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् ॥ एकैकम् ॥ आख्यायेति ॥
आख्यायिका ॥ (१) ॥ एकं ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः ॥ पुराणमिति ॥ पुराणं “पञ्चलक्षणे । पौं
पुंसि, त्रिषु प्रत्ने” ॥ (१) ॥ “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्ष-
णम्” ॥ कश्चिद्विद् “वंश्यानुचरितं चैव” इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ एकं सर्गादिपञ्चलक्षणयुतग्रन्थ-

१ “अत्र वाच्यद्वयेदर्थे । ‘बोध्या’ इति शेषः । ‘कारकान्वितक्रियाबोधकमुत्तिङन्तचयः इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च
सुप्तिङ् । सुप्तिङ्तिङ् । तयोरैकशेषेऽन्तश्चोदेन समासः ॥ तेन सुवन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयानां त्रया-
णामपि लाभः । तत्र सुवन्तचयः—‘चैत्रेण शयितव्यम्’ इति । तिङन्तचयः—‘पचति भवति, इत्यादिः । अन्यः—‘चैत्रः
पचति; इत्यादिः ‘क्रिया वा’ इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य पचति इत्यादेर्व्यावृत्तिः
तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्” इति सञ्जुषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थं (२।१।१।१)
सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि “आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्” इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानामप्याख्यातत्व-
मेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् “सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्” इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा “प्रयुज्यमानमप्रयु-
ज्यमानं वाख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । यथा ‘धर्मो वो रक्षतु’ । अप्रयुज्य-
मानमाख्यातं यथा ‘शीलं ते स्वम्’ । अत्र ‘अस्ति’ इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—‘प्रविश’ । अत्र ‘गृहम्’ इति
गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । ‘आख्यातम्’ इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् ‘ओदनं पच
तव भविष्यति’ इत्यादौ वाक्यभेदः” इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् २—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक
एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षरिस्वामी ॥ ३—आथर्वणस्तु ग्रन्थनुवाद एवेति स्वामी ॥ पद्यात्मकेष्वृक्त्वस्य गीत्यात्मके
सामत्वस्य शेषे गद्यात्मके यजुष्टस्य जैमिनिनोक्तत्वाच्चतुर्थप्रकारस्यासम्भवात् ॥ ४—मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोर्वेदत्ववत् निवण्डु-
निरुक्तयोरुभयोर्वेदाङ्गत्वं बोध्यम् ॥ ५—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । यदाह—“षोडशपणः पुराणः पणो
भवेत्ककिणीचतुष्केण—इति इत्यनेनार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवहिका प्रहेलिका । स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
 समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च । हूतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । उपोद्धात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
 प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छाचप्रतिवाक्योत्तरेसमे मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिज्ञंसनम् ॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ११

विशेषस्य ॥ ५ ॥ प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ कथा कादम्बर्यादिः ॥ (१) ॥ एकं
 प्रबन्धरचनायाः ॥ प्रवेति ॥ प्रवहिका “व्यक्तीकृत्य कमथर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः
 कथ्यते सा प्रहेलिका” ॥ “प्रहेलिका प्रवह्या च प्रश्नदूती विपादिका” इत्युत्पलिनी ॥ द्वे दुर्विज्ञानार्थस्य
 प्रश्नस्य ॥ स्मृतिरिति ॥ “स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्” ॥ (१) ॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । एकं
 मन्वादिरचितधर्मशास्त्रस्य ॥ समेति ॥ समाहृतिः ॥ (१) ॥ “विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः
 समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः” ॥ “संग्रहो बृहदुद्देशे सुष्टिसंक्षेपयोरपि” इति भेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे
 संगृहीतानेकग्रन्थसारस्य ॥ ६ ॥ समेति ॥ समस्या ॥ (१) ॥ समासाऽर्था पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्ति-
 परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना ॥ यथा “शतचन्द्रं नमस्तलम्” इति । तत्र “दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा ।
 दृष्टं चाणूरमल्लेन” इत्यादिना सा पूर्यते ॥ “असमासार्था” इति पाठे तु “अपरिपूरणार्था” इत्यर्थः ॥ (२) ॥ द्वे ॥
 किंवदन्तीति ॥ किंवदन्ती ॥ (१) ॥ जनश्रुतिः ॥ (२) ॥ द्वे लोकप्रवादस्य ॥ वार्तेति ॥ “वार्ता
 वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबम्” ॥ (१) ॥ “प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्त्तने”
 “वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कार्त्स्न्ये वार्ताप्रकारयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ “उदन्तः साधुवार्तयोः” ॥ (४) ॥
 चत्वारि वृत्तान्तस्य ॥ अथेति ॥ आह्वयः ॥ (१) ७ ॥ आख्या ॥ (२) ॥ आह्वा ॥ (३) ॥ अभि-
 धानम् ॥ (४) ॥ नामधेयम् ॥ (५) ॥ नाम नान्तं क्लीबम् ॥ (६) ॥ षट् नाम्नः ॥ हूतिरिति ॥
 हूतिः । स्त्री ॥ (१) ॥ आकारणा स्त्री ॥ (२) ॥ आह्वानम् ॥ (३) ॥ त्रीण्याह्वानस्य ॥ संहृतीतीति ॥
 बहुकर्तृका चेतुः संहृतिः ॥ एकम् बहूनामाहूतेः ॥ ८ ॥ विवाद इति ॥ विवादः ॥ (१) ॥ “वि नाना-
 र्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः” इति कात्यायनः ॥ “व्यवहारः
 स्थितौ पणे । द्रुभेदे” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे ऋणादिन्यायस्य ॥ उपेति उपन्यासः ॥ (१) ॥ वाङ्मुखम् ॥
 (२) ॥ द्वे वचनोपक्रमस्य ॥ उपोद्धात इति ॥ उपोद्धातः ॥ (१) ॥ उदाहारः ॥ (२) ॥ द्वे वक्ष्यमा-
 णोपयोग्यर्थवर्णनस्य ॥ प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥ शपनमिति ॥ शपनम् ॥ (१) ॥ “शपथः
 कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य ॥ ९ ॥
 प्रश्न इति ॥ प्रश्नः ॥ (१) ॥ अनुयोगः ॥ (२) ॥ पृच्छा ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रश्नस्य ॥ प्रतीति ॥
 प्रतिवाक्यम् ॥ (१) ॥ “उत्तरं प्रवणोर्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे” ॥ (२) ॥ द्वे उत्तरस्य ॥
 मिथ्येति ॥ मिथ्याभियोगः ॥ (१) ॥ अभ्याख्यानम् ॥ द्वे “शतं मे धारयसि” इत्यादिमिथ्याविवादस्य ॥
 अथेति ॥ मिथ्याभिज्ञंसनम् ॥ (१) ॥ अभिशापः ॥ (२) ॥ द्वे मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य ॥
 ॥ १० ॥ प्रणाद इति ॥ “प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये” ॥ “अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं
 नृणाम्” इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ एकं प्रीतिविशेषजनितमुखकण्ठादिशब्दस्य ॥ यश इत्यादि ॥
 यशः सकारान्तं क्लीबम् ॥ (१) ॥ “कीर्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च” ॥ (२) ॥ समज्ञा ॥
 ‘समाज्ञा’ इत्यपि ॥ ‘समज्या’ इत्यपि ॥ (३) ॥ त्रीणि यशसः ॥ स्तव इत्यादि ॥ स्तवः ॥ (१) ॥

आम्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा॥काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः१२॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं त्वपकारगीः।यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्॥१४॥
 तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति।स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः१५॥
 अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम्।विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः१६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्ववः । संदेशवाग्वाचिकं स्याद् वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥१७ ॥

स्तोत्रम् ॥ (२) ॥ स्तुतिः ॥ (३) ॥ नुतिः ॥ (४) ॥ चत्वारि स्तुतेः ॥ ११ ॥ आम्नेडितमिति ॥
 'सर्पः सर्पः' इति यथा द्विस्त्रिरुक्तं यत् तद् 'आम्नेडितम्' ॥ (१) ॥ एकमसकृदुक्तेः ॥ उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥
 उच्चैर्घुष्टम् ॥ (१) ॥ घोषणा ॥ (२) ॥ उच्चैःशब्दनस्य द्वे ॥ काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः ॥
 काकुः ॥ (१) ॥ एकं शोकत्रासादिजनितशब्दविकृतेः॥अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
 क्रोशादयोऽपीत्यर्थः ॥ "वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने" ॥
 तद्विरुद्धोऽवर्णः ॥ (१) ॥ 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥ "निर्वादः स्याल्लोक-
 वादपरिनिष्ठितवादयोः" ॥ (३) ॥ "परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि" ॥ (४) ॥ "अपवादस्तु
 निन्दायामाशाविश्रम्भयोरपि" ॥ (५) ॥ उपक्रोशः ॥ (६) ॥ जुगुप्सा ॥ (७) ॥ कुत्सा ॥ (८) ॥
 "निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति" ॥ (९) ॥ गर्हणम् ॥ (१०) ॥ दश निन्दायाः ॥१३॥
 पारुष्यमित्यादि ॥ "पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गोपितौ" ॥ (१) ॥ अतिवादः ॥ (२) ॥
 द्वे अप्रियवचसः ॥ भर्त्सनमित्यादि ॥ भर्त्सनम् ॥ (१) ॥ अपकारगीः ॥ (२) ॥ द्वे 'चौरोऽसि
 घातयिष्यामि त्वाभ्, इत्याद्यपकारार्थवाक्यस्य ॥ य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा । गुणाविक्षरणपूर्वको निन्दा-
 पूर्वकश्च ॥ आद्यो यथा "महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम्" ॥ द्वितीयस्तु "बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेदम्"
 इति ॥ तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् ॥ "परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च" ॥ 'परिभाषा' अपि ॥
 "परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति" इति "हेतुमति च" (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् ॥ (१) ॥ एकं
 निन्दासहकृतोपालम्भस्य ॥ १४ ॥ तत्रेति ॥ आक्षारणा ॥ 'आक्षारणम्' अपि ॥ "क्षरणाक्षारणाक्रोशाः
 साभिशापाभिर्मैथुनाः" इति दुर्गः ॥ क्लीबमपि ॥ "नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति" इति
 शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चाक्रोशनस्यैकम् ॥ स्यादिति ॥
 आभाषणम् ॥ (१) ॥ आलापः ॥ (२) ॥ संभाषणस्य द्वे ॥ प्रलाप इति ॥ प्रलापः ॥ (१) ॥
 प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्यैकम् ॥ १५ ॥ अनुलाप इत्यादि ॥ अनुलापः ॥ (१) ॥ मुहुर्भाषा ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे वारंवारं भाषणस्य ॥ विलाप इत्यादि ॥ विलापः ॥ (१) ॥ परिदेवनम् ॥ 'परिदेवना'
 अपि ॥ (२) ॥ द्वे अनुशोचनोक्तेः ॥ विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः ॥ "विप्रलापो विरुद्धोक्ताव-
 नर्थकवचस्यपि" इति हैमः ॥ (१) ॥ विरोधोक्तिः ॥ (२) ॥ द्वे अन्योन्यविरुद्धवचनस्य ॥ संलाप
 इति ॥ संलापः ॥ (१) ॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् ॥ आलापस्त्वेकेनापि क्रियते ॥ एकं परस्परभाषणस्य
 ॥ १६ ॥ सुप्रेत्यादि ॥ सुप्रलापः ॥ (१) ॥ सुवचनम् ॥ (२) ॥ द्वे शोभनवचनस्य॥अप-
 लाप इति ॥ "अपलापः प्रेम्ण्यपह्वे" ॥ (१) ॥ "निह्ववः स्यादविश्रासेऽपलापे निकृतावपि" ॥ (२) ॥
 द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्याद्युक्तेः ॥ संदेशेति ॥ संदेशवाक् ॥ (१) ॥ वाचिकम् ॥ (२) ॥
 द्वे संदेशवचनस्य ॥ वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्यादयः सम्यगन्ता विशेष्यनिष्ठास्त्रि-

१--लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा "खलनिर्वादकथायां वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्" ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्त-
 वादः । तत्र यथा "निर्वादा वादिनः कृताः" ॥ २--मेदिनीहैमयोस्तु "अववादः" इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं
 च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ३--'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा-इति मुकुटः ॥

रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका। अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् १८॥
निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूनुतं प्रिये । सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् । अम्बूकृतं सनिष्ठेवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृपार्थकम् । “सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् ।”

अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति । शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

लिङ्गाः ॥ १७ ॥ रुशतीति ॥ रुशती हिंसा । रुशञ् शब्दः । रुशद्वचनम् ॥ सुकुटस्तु ‘उपती’ इति पाठमाह ॥
॥ (१) ॥ एकमशुभवचनस्य ॥ स्यादिति ॥ कल्या ॥ ‘काल्या’ अपि—इति स्वामी ॥ (१) ॥
एकं शुभवचसः॥ अत्यर्थेति ॥ “सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये” ॥ (१) ॥ एकं नितान्तमधुरवाण्याः ॥
संगतमिति ॥ संगतम् ॥ (१) ॥ हृदयंगमम् ॥ (२) ॥ द्वे युक्त्या मिलितस्य वचनस्य ॥ १८ ॥
निष्ठुरमिति ॥ निष्ठुरम् ॥ (१) ॥ “परुषं कर्तुं रक्षे स्य निष्ठुरवचस्यपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कर्कशवचनस्य ॥
ग्राम्यमिति ॥ “ग्राम्यं स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोः त्रिषु” ॥ (१) ॥ ॥ अश्लीलम् ॥ (२) ॥ द्वे भण्डा-
दिवचनस्य ॥ सूनुतमिति ॥ प्रियं यत्तत्त्वम् तस्मिन् । “सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियमत्ये वचस्यपि” ॥ (१) ॥
एकं अथार्थोक्ते ॥ अपेति ॥ “संकुलं त्रिषु विस्पष्टवचि व्याप्ते” ॥ (१) ॥ क्लिष्टम् ॥ (२) ॥ परस्पर-
पराहतम् ॥ (३) ॥ “माता मे वन्ध्या” इति त्रिविधरुद्धार्थस्य वचनस्य त्रीणि ॥ १९ ॥ लुप्तेति ॥
लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा तत् “ग्रस्तं प्राप्तिगतेऽपि स्यात्लुप्तवर्णमदादिते” ॥ (१) ॥ अशक्त्या-
दिनासंपूर्णोच्चारितस्यैकम् ॥ निरस्तमिति ॥ त्वरितोदितम् ॥ “निरस्तः प्रेषितगरे संत्यक्ते त्वरितोदितः ।
निष्ठूते प्रतिहते च” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं शीघ्रोच्चारितस्य वचसः ॥ अम्बूकृतमिति ॥
सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ‘सनिष्ठीवम्’ इति पाठे तु पृथोदरादित्वात् (६।३।१०९)
ईकारः ॥ अम्बूकृतम् ॥ (१) ॥ एकं श्लेष्मनिर्गमसहितवचनस्य ॥ अबद्धमिति ॥ अनर्थकं जैरद्ववादि-
वाक्यम् अवद्धम् ॥ “अवध्यं स्याद्” इति पाठ इति कौमुदी ॥ “अवध्यमवधार्यं स्यादनर्थकवचस्यपि”
इति ‘हैमभेदिन्योः’ दर्शनात् ॥ एकं समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य ॥ २० ॥ अनक्षरमिति ॥
अनक्षरम् ॥ (१) अवाच्यम् ॥ २ ॥ द्वे निन्दावचनस्य ॥ आहतमिति ॥ “आहतं गुणिते चापि ताडिते
च गृपार्थके । स्यात्पुरातनवस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके” ॥ (१) ॥ “एष वन्ध्यासुतो याति” इत्यादिवचन-
स्यैकम् ॥ सोल्लुण्ठनमिति ॥ सोल्लुण्ठनम् ॥ (१) ॥ सोत्प्रासम् ॥ (२) ॥ द्वे सोपहासस्य ॥ मणितमिति ॥
मणितम् ॥ (१) रतिकूजितम् ॥ (२) द्वे रतिकूजितस्य ॥ अथेति ॥ “म्लिष्टं त्रिव्यक्तवाचि मयाने” ॥
(१) ॥ अविस्पष्टम् ॥ (२) ॥ द्वे अप्रकटवचनस्य ॥ वितथमिति ॥ वितथम् ॥ (१) ॥ “अनृतं कृपा-
वसत्येऽपि” ॥ (२) ॥ द्वे असत्यवचसः ॥ २१ ॥ सत्यमित्यादि ॥ “सत्यं कृते च अपथे तथ्ये च त्रिषु
तद्वति” ॥ (१) ॥ तथ्यम् ॥ (२) ॥ “ऋतं शिलोच्छे पानीये पूजिते दीप्तसत्यगोः” ॥ (३) सम्यक्
क्लीबे, सम्यङ् पुंसि । स्त्रियां समीची ॥ (४) ॥ चत्वारि सत्यवचसः ॥ अमूनीति ॥ अमूनि ‘सत्यादीनि-
उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु ॥ “त्रिपूत्रे” ‘प्रागुक्तेन’ इत्यनेन वाग्विशेषपराणां त्रिलिङ्गात्मकम् ॥

१—पीयूषव्याख्याग्रामपि ‘उपती’ इति पाठं प्रदर्श्य ‘रुशती’ इत्येके—इत्युक्तम् ॥ २—“दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्” इति शिवभद्रे यमकादन्त्यादिः ॥ ३—“अपहृषा दायादा वाग्विभवश्च” इति दमयन्तीश्लेषात्, “अपि सपत्नजनेन च तेन वागपहृषा परुषाक्षरमीरिता” इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४—कर्तुर्वर्णे यथा “विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते” इत्यनेनार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—“असूनुतं दधदपि सूनुतभाषी” इति वासवदत्ताविरुद्दालंकारदन्त्यश्लेषाद्दीर्घान्त्यदन्त्यादि—इति मुकुटः ॥ —६ “जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः” इति मुकुटः ॥ ७—म्लाने विच्छाये यथा “म्लिष्टं चित्रममित्रवासमवने वक्ति त्वदीयं यशः” अनेनार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

होदनादनिस्वाननिस्वनाः । आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥
स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां च शिञ्जितम् । निक्काणो निक्कणः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि २४ ॥
वीणायाः कर्णिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः । कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् २५ ॥
स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ।

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषः ॥ शब्द इति ॥ शब्दः ॥ (१) ॥ निनादः ॥ (२) ॥ निनदः ॥
(३) ॥ ध्वनिः ॥ (४) ॥ ध्वानः ॥ (५) ॥ रवः ॥ (६) ॥ स्वनः ॥ (७) ॥ २२ ॥ स्वानः ॥
(८) ॥ निर्घोषः ॥ (९) ॥ निर्हार्दः ॥ (१०) ॥ नादः ॥ (११) ॥ निस्वानः ॥ (१२) ॥ निस्वनः ॥
(१३) ॥ आरवः ॥ (१४) ॥ आरावः ॥ (१५) ॥ संरावः ॥ (१६) ॥ विरावः ॥ (१७) ॥ सप्तदश
शब्दस्य ॥ अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः “मर्मरो वस्त्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि
स्त्रियां पुनः प्रोक्ता मर्मरी पीतदारुणि ” ॥ (१) ॥ एकं वस्त्रपर्णध्वनेः ॥ २३ ॥ भूषणानामिति ॥
भूषणानां ध्वनौ । शिञ्जितम् ॥ “शिञ्जा” अपि—इति स्वामी ॥ (१) निक्काण इति ॥ निक्काणः ॥ (१) ॥
निक्कणः ॥ (२) ॥ क्काणः ॥ (३) ॥ क्कणः ॥ (४) ॥ क्कणनम् ॥ (५) प्रादेरिति । प्रक्काणः ॥
(६) ॥ प्रक्कणः ॥ (७) उपसर्गात् ॥ आदिशब्दादुपक्कणादयः ॥ वीणाक्कणनस्येमे ॥ कोलाहल इति ॥
कोलाहलः ॥ (१) ॥ “कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे” ॥ (२) ॥ द्वे बह्वभिः कृतस्य
शब्दस्य ॥ तिरश्चामिति ॥ तिरश्चां यदुतम् तद्वाशितम् । “वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । शानमात्रे
खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते” इति विश्वकोषादिदर्शनेन तुदन्त्यवानपि ॥ (१) ॥ एकं पाक्षिशब्दस्य ॥ २५ ॥
स्त्रीति ॥ प्रतिश्रुतम् ॥ (१) ॥ प्रतिध्वानः ॥ (२) ॥ द्वे प्रतिध्वनेः ॥ गीतमिति ॥
गीतं शब्दितगानयोः ” इति हैमः ॥ (१) गानम् ॥ (२) ॥ द्वे गीतस्य ॥

इति शब्दादिषर्गविवरणम् ॥

निषादेति ॥ “निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” ॥ (१) ॥ ऋषभ स्वरौषधान्तरे । स्वरभिद्वययोः
कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयोधिति । शूकशिम्ब्यां शिरालायां विधवायां क्वाचि-
न्मता ” “आदिजिनेऽपि” ॥ (१) ॥ “गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे” इति हैमः ॥ (१) ॥
“नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्पड्ज इति स्मृतः ” ॥ (१) ॥
“तद्वदेवोत्थितो वायुररः कण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्नो महानादो मध्यस्थस्तेन मध्यमः ” ॥ “मध्यमो मध्यजे
स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राको रजस्वला चापि” इति हैमः ॥ “मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् ॥
पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽन्यवत्तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्था कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा” ।
(१) ॥ धैवतः ॥ (१) “वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते” ॥
“पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च, पञ्चमी । पाण्डवानां च पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु ॥ “पञ्चमो रुचिरे
दक्षे” ॥ (१) ॥ अमी सप्त स्वरास्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति ॥ “दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके” इति वचनात् ॥
वेशमुरजादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः ॥ नारदः—“पड्जं रौति मयूरस्तु गावोनर्दनि चर्षभम् । अजा-
विक्रौ च गान्धारं क्रीड्यो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटोक्तालो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥२॥
 समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु वल्लकी । विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥
 ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥४॥
 चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् । मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्कचालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ५॥
 स्याद्यशःपटहो ढक्का भेर्यामानकदुन्दुभी । आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ६

निषादं रौति कुञ्जरः ” इति ॥ स्वराणां पृथक्पृथगेकैकम् ॥१॥ काकलीति ॥ काकली ॥ काकलिरपि ॥
 अत एव “साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः” इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते ॥ (१) एकं सूक्ष्मध्वनेः ॥ ध्वना-
 विति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । “कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पा-
 दावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः । कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ ” ॥ (१) ॥
 एकं मधुरध्वनेः ॥ मन्द्र इति ॥ गम्भीरे भेदादिध्वनौ “मन्द्रः ॥ (१) ॥ एकं गम्भीरध्वनेः ॥ तार इति ॥ तारः ॥१॥
 एकमुच्चैरुच्चरितस्य ॥ त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः त्रिषु विशेष्यनिघ्नाः ॥ २ ॥ समन्वितेति ॥ सम्यग-
 न्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र सः एकतालः ॥ (१) ॥ एकं गीतवाद्यलयसामस्य ॥ वीणेति ॥ “वीणा
 विद्युति वल्लभ्याम्” ॥ (१) ॥ वल्लकी ॥ (२) ॥ “विपश्ची केलिवीणयोः” ॥ (३) ॥ त्रीणि वीणायाः ॥ सेति ॥
 सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता ॥ परिवादिनी ॥ (१) ॥ एकं तन्त्रीसप्तकोपलक्षितवीणायाः ॥३॥ ततमिति ॥
 वीणादयद्वाद्यं वादनीयम् । तत्ततम् ॥ आदिना सैरन्त्रीरावणहस्तकिनरादि ॥ “अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्ग-
 कम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ” ॥ (१) ॥ एकं वीणादिवाद्यस्य ॥ आनद्धमिति ॥
 आदिपदात्पटहादि ॥ “आनद्धं मुरजादौ च क्लीबं स्यात्संदिते त्रिषु ॥ (१) ॥ एकं मुरजादेः ॥ वंशेति ॥ वंशो वेणुः ॥
 आदिपदात्काह्लादि ॥ “शुषिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गर्ते, वह्नौ, रन्ध्रान्विते
 त्रिषु ” ॥ “सूर्यं तु शुषिरामिव ” (पस्पशाह्निकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् ‘शुषिरम्’ दन्त्यौद्यपि ॥ (१) ॥
 एकं वंशवाद्यस्य ॥ कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घण्टादि ॥ “घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे
 सुद्वरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं कांस्यतालादेः ॥४॥ चतुरिति ॥ इदं
 ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ॥ वाद्यम् ॥ (१) ॥ वादित्रम् ॥ (२) ॥ आतोद्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि ततादि-
 चतुष्टयस्य ॥ मृदङ्गा इति ॥ “मृदङ्गो घोषवाद्ययोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ मुरजः ॥ (२) ॥ द्वे मृद-
 ङ्गस्य ॥ भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः ॥ अङ्कयः ॥ (१) ॥ आलिङ्गयः ॥ (१) ॥ ऊर्ध्वकः । तदुक्तम्—“हरी-
 तक्याकृतिस्त्वङ्कयो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः” इति ॥ ऊर्ध्वशब्दं निर्व-
 कारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥५॥ स्यादिति ॥ यशःपटहः ॥ (१) ॥ ढक्का ॥ (२) ॥ द्वे यशः-
 पटहस्य ॥ भेर्यामिति ॥ भेरी ॥ “भेरिः” अपि ॥ (१) ॥ “आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे” ॥ (२) ॥
 “दुन्दुभिस्तु भेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे” ॥ (३) ॥ त्रीणि ॥ स्वामी तु “भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्”
 इति पठति ॥ द्वे भेर्याः ॥ आनक इति ॥ आनकः ॥ (१) ॥ “पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्” ॥ अस्त्रीति
 पूर्वान्वयि । “उपवासं गृहं देहं लोहं पटहमित्यपि” इति पुनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे पटहस्य ॥ कोण इति ॥
 वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । “द्वयोस्तु कोणो वीणादेर्वादनं सारिका च सा ” इति शब्दा-
 र्णवः ॥ “कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामस्त्री च लगुडेऽपि च” इति मेदिनी ॥
 “कोणो वीणादिवादने । लगुडेऽस्त्री लोहिताङ्गे” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं वीणादिवादनस्य ॥ ६ ॥

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥२—क्वचिन्मेदिनीपुस्तके तु “मूर्षिके ना स्त्रियां नाल्पोषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु” इति
 पाठ उपलभ्यते ॥ ३—दन्त्यादिरप्ययं शब्दः “विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यौ तालव्यौ” इत्युष्मविवेकात् ॥
 ४—“कुर्वतीरुपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति चित्रा नागचमूर्ध्वजैः” इति कीचकवधयमकाद्वकारवानूर्ध्व-
 शब्दः ॥ ५—“रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्ततस्ततः” इति कुमारदासः ॥ इति मकटः ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः। कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ७॥
वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझरराः । मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८॥
विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात्। तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९॥
ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् १० ॥
भ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्चेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥
भगिनीपतिरावुत्त भवो विद्वानथावुकः । जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

वीणेति वीणादण्डः ॥ (१) ॥ “प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे वीणादण्डस्य ॥
ककुभ इति । “ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे” ॥ (१) ॥ “प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ” ॥ (२) ॥ द्वे
वीणादण्डाधःस्थितशब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य ॥ वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥
कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीरहितः कोलम्बकः ॥ (१) ॥ एकं तन्त्रीहीन-
वीणायाः ॥ उपनाह इति ॥ “उपनाहो वृणालेपिण्डे वीणानिबन्धने” ॥ (१) ॥ निबन्धनम् ॥ (२) ॥ द्वे यत्र तन्त्र्यो
निबध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य ॥ ७ ॥ वाद्येति ॥ डमरुः ॥ (१) ॥ मड्डुः ॥ (१) ॥ डिण्डिमः ॥ (१) ॥ “झरः स्यात्कलियुगे
वाद्यभाण्डे नदान्तरे ॥ झलरी झलरी च द्वे केशचक्रे तु वाद्यके” ॥ (१) ॥ मर्दलः ॥ (१) ॥ पणवः ॥ (१) ॥ अन्ये
गोमुखहुडुकादयः ॥ “गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने” ॥ “हुडुकं मदमत्ते स्यादात्यूहे वाद्यमिद्यपि” ॥
वाद्यविशेषाणां पृथक्पृथगेकैकम् ॥ नर्तकीति ॥ “नर्तकः कैलके पोटगलवारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करे-
ण्वामपि योषिति” ॥ (१) ॥ अतयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पुंस्त्वनिर्देशस्यैतस्मिन्निर्गत्वात्
“नर्तको लासकः समौ” इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्प्रपोर्विवेकार्थः ॥ “लासकौ केकिनर्तकौ” इति हैमः ॥ (२) ॥
द्व नर्तक्याः ॥ ८ ॥ विलम्बितमिति ॥ विलम्बितम् ॥ (१) ॥ “द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे” ॥ (१) ॥
“मध्यं वल्लभे न स्त्री स्यान्न्यायेऽन्तरेऽधमे त्रिषु” ॥ (१) ॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वादित्ययम् ॥ “तत्त्वं परा-
त्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च” इति हैमः ॥ (१) ॥ “ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदे-
शयोः” ॥ (२) ॥ “संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रभेदयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ विलम्बितद्रुतम-
ध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां तत्त्वादिक्रमेणैकैकम् ॥ ताल इति ॥ “तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते ।
गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली जटौषधौः क्लीबं तु हरिताले स्यात्”
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥ एकं तालस्य ॥
लय इति ॥ गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः ॥ “लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः” इति
हैमः ॥ (१) ॥ एकं साम्यस्य ॥ अथेति ॥ अस्त्रियाम् ॥ ९ ॥ ताण्डवम्, इत्यन्वयः ॥ “ताण्डवं तृणभि-
न्नाद्यभेदयोः” इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥ नटनम् ॥ (२) ॥ “नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये” ॥ (३) ॥ “लास्यं
तौर्यत्रिके मतम् । नित्ये च” इति विश्वः ॥ (४) ॥ नृत्यम् ॥ (५) ॥ नृत्तम् अपि ॥ नर्तनम् ॥ (६) ॥ षट् नृत्यस्य
तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् ॥ (१) ॥ इदमेव नृत्यादित्ययं नाट्यमपि ॥ (२) ॥ द्वे नाट्यस्य ॥
भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रकुंसादित्ययम् ॥ “भ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्च भ्रकुंसश्च
भ्रकुंसवत्” इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ त्रीणि स्त्रीवेषधारिपुरुषस्य ॥ नाट्योक्ताविति ॥
“नाट्योक्तौ” इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् ॥ गणिकेति ॥ “गणिका अञ्जुका ज्ञेया” ॥ “गणिका शूचीवैश्येभतिकारिषु
ना तु दैवज्ञे” ॥ अञ्जुका ॥ (१) ॥ एकं नाट्योक्तौ गणिकायाः ॥ भगिनीति ॥ आवुत्तः ॥
॥ (१) ॥ भगिन्याः पतिः ॥ एकं भगिनीपतेः ॥ भाव इति ॥ “भावः सत्तास्वभावामिप्रायचे-
ष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च” ॥ (१) ॥ एकं नाट्योक्तौ

१—क्रीडके, इति व्याख्यातमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वल्लभे कायमध्यभागे यथा “तनाम मध्योऽति-
गुह्यत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विलासे यथा “किसलयैः सलयैरिव
पाणिभिः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका । देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः । अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः १४
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठा निर्वहणे समे । हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति १५ ॥
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ । निर्वृत्ते त्वङ्गसत्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके १६

विदुषः ॥ अथेति ॥ आबुक्कः ॥ (१) ॥ “जनकः पितृभूपयोः” ॥ एकं नाट्योक्तौ जनकस्य
॥ युवराज इति ॥ युवराजः ॥ “कुमारोऽश्वानुचारके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे । कुमारं
जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका नवमाल्युमा । जम्बूद्वीपविभागश्च” इति हैमः
॥ (१) ॥ भर्तृदारकः ॥ (२) ॥ द्वे युवराजस्य ॥ १२ ॥ राजेति ॥ “भट्टारको नृपे नाट्य-
वाचा, देवे तपोधने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे” इति हैमः
॥ (२) ॥ द्वे राज्ञः ॥ तत्सुतेति ॥ भर्तृदारिका ॥ (१) ॥ एकं राजसुतायाः ॥ देवीति ॥ “देवी
कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि” इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥ बद्धपट्टाया राज्ञ्या एकम् ॥ इतरा-
स्त्विति ॥ “भट्टिनी द्विजभार्यायां नाट्योक्त्या राजयोपिति” ॥ (१) ॥ एकमित्तरराज्ञाः ॥ १३ ॥ अत्र
विशेषः शब्दार्णवे “गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ।
भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्युपिभिः स च । वयस्य राज-
न्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु राजासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी । भट्टिनीत्यपैरन्या
नीचैर्गौस्वामिनीति सा ” इति ॥ अब्रह्मण्यमिति “ब्रह्मण्यं स्याद्ब्रह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्चरे” ॥ अब्रह्मण्यम् ॥
॥ (१) ॥ एकमवध्यब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः ॥ राजेति ॥ राष्ट्रियः ॥ (१) ॥ एकं राजपत्नीभ्रातुः ॥ अम्बेति ॥
अम्बा ॥ (१) ॥ “नाट्योक्तौ” इत्यधिकारस्य प्राथिकत्वाद्भवादीनां केषांचिदन्यात्रापि प्रयोगः ॥ एकं मातुः ॥
अथेति ॥ बाला कुमारी ‘वासूः’ ॥ (१) ॥ एकं कुमार्याः ॥ आर्य इति ॥ “कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्य-
मनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” इति वशिष्ठः ॥ “आर्यो सैज्जनसौविदौ” ॥
“मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्तौ पुंसि भषितः” इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ मार्षश्च ॥ “आर्ये मारिष-
मार्षकौ” इति शब्दावर्णात् ॥ “मारिषः शाकभिद्यार्ये नाट्योक्त्या पुंसि योपिति । दक्षाम्बायाम् ”
॥ (१) ॥ एकं मान्यस्य ॥ १४ ॥ अत्तिकेति ॥ “अत्तिका चान्तिका तथा ” द्विरूपकोशादन्ति-
कापि ॥ “अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां क्रीर्यते-
ऽन्तिका” ॥ (१) ॥ एकं ज्येष्ठभगिन्याः ॥ निष्ठेति ॥ “निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निर्वाहे
याचने व्रते” ॥ (१) ॥ निर्वहणम् । मुख-प्रतिमुख-गर्व-धिमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संध्यः ।
तत्र पञ्चमस्य संधेर्द्वे ॥ प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये ॥ “निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने” इति
शब्दार्णवः ॥ समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् ॥ निष्ठा निर्वहणे वर्तते,
इति योजना ॥ हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे ॥ सखीं प्रति हला त्रीण्यव्ययानि ॥
हलाशब्दश्चावन्तोऽपि सखीपर्यायः “बाला वासूः सखी हला” इति स्त्रीकाण्डे वोपालितात् ॥ १५ ॥ अङ्गेति ॥
अङ्गहारः ॥ (१) ॥ अङ्गविक्षेपः । “अङ्गहारस्त्वङ्गहारिः” इति शब्दार्णवः ॥ द्वे नृत्यविशेषस्य ॥ व्यञ्जकेति ॥
व्यञ्जकः ॥ (१) ॥ अभिनयः ॥ वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥ द्वे मनोगतभा-
वाभिव्यञ्जकस्य ॥ निर्वृत्ते इति ॥ आङ्गिकं भ्रूविक्षेपादि ॥ (१) ॥ सात्त्विकं स्तम्भादि ॥ “स्तम्भः

१—“तातेनाम्ब विहीनोऽस्मि” “बालभावेऽहमम्बया” इत्यादावनाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । “तत्र मातः
किमसदृशं करणं वचस्ते” इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः ॥ तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयो-
गाद्विधिरयम् । अज्जकादीनां त्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः । पृतदेवाह शब्दार्णवकारः “अथैषां रूपकाराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः ।
कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च कासुचित्” इति-इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा “अन्तःपुरं समर्यादमार्यैरेव हि कार्यते”
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—दक्षस्य मुनेरम्बा जननी, इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः । बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥
 उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा । कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्ययो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् । विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् १९
 दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं धोरं भयानकम् । भयङ्करं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥
 स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ॥ (१) ॥ क्रमेणै-
 कैकम् ॥ १६ ॥ शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः ॥ चैशब्दाच्छान्तोऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः ॥
 “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विपे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् ।
 स्त्रियां तु रसना पाठा शल्लकी कङ्गुभूमिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ रसनाभानि ॥ शृङ्गार इति ॥
 “शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । चूर्णं लवङ्गपुष्पे च” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेपूषाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥
 “उज्ज्वलस्तु विकसिति । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि शृङ्गारस्य ॥ १७ ॥
 उत्साहेति ॥ उत्साहवर्धनः ॥ (१) ॥ “वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गारं नतेऽपि च । वीरा गम्भा-
 रिकारम्भातामलक्येलवालुषु । मदिराक्षीरकाकोलीकाष्टोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्वपि”
 इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे वीररसस्य ॥ कारुण्यमिति ॥ कारुण्यम् ॥ (१) ॥ “करुणो
 रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्” इति हैमः ॥ (२) ॥ “घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्”
 इति हैमः ॥ (३) ॥ “कृपो द्रोणश्यालके स्याद्द्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता । कृपा दयायाम्” ॥ (४) ॥
 दया ॥ (५) ॥ अनुकम्पा ॥ (६) ॥ अनुक्रोशः ॥ (७) ॥ सप्त करुणारसस्य ॥
 अथविति ॥ हसः ॥ (१) ॥ १८ ॥ हासः ॥ (२) ॥ हास्यम् ॥ हासिकाऽपि ॥ “तत्र हासो हसो
 हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्” इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥ त्रीणि हास्यरसस्य ॥ बीभत्समिति ॥
 “बीभत्सो नार्जुने, क्रूरवृणात्मविकृते त्रिषु” “विष्टाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । बीभत्सो द्विविधः”
 ॥ (१) ॥ “विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च” इति विश्वः ॥ वैकृतोऽपि ॥ “विकृतो वैकृतः”
 इति शब्दार्णवात् ॥ “विकृतं त्रिषु बीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च” इति विश्वः ॥ बीभत्सादिद्वयं तद्वति
 त्रिलिङ्गम् ॥ (२) ॥ द्वे बीभत्सस्य ॥ विस्मय इति ॥ “विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः” इति हैमः ॥
 (१) ॥ अद्भुतम् ॥ (२) ॥ आश्चर्यम् ॥ (३) ॥ “चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्बुरे
 चित्रा त्वाखुपर्णीसुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ चत्वा-
 र्यद्भुतस्य ॥ अथेति ॥ “भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु रागभेदे च” ॥ (१) ॥ १९ ॥ “दारुणो
 रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्दयावहे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “भीषणं रसे शल्लक्यां, ना गाढे दारुणे
 त्रिषु” ॥ (३) ॥ “भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयङ्करे” इति हैमः ॥ (४) ॥ “भीमो

१—शान्तस्थालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिनेहरूपत्वाद्भ्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामिमुकुटौ ॥ रक्षा इति ।
 तत्र ‘विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसो भवेत्’ इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायी-
 भाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावको कान्ताद्यालम्बनकः सक्चन्दनाद्युदीपितः
 कटाक्षायनुभावितो धीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । उत्साहस्थायिभावको द्विषद्विजनादीनालम्बनकोऽपकारगुणापदुदीपितः
 प्रनीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षविगचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तद्गुणाद्युदीपितो
 रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विस्मयस्थायिको विस्मयजनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्माद्युदीपितश्च-
 कितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताद्युदीपितो गल्लफुल्लनाद्यनुभा-
 वितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाद्यालम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडता-
 दिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विष्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसं-
 चारितो बीभत्सः । ७ । क्रोधस्थायिभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विकथनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो
 रौद्रः । ८ । इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

चतुर्दश दरत्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् । विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः २१
 गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावमाननावज्ञाऽवहेलनमसूक्ष्णम् । मन्दाक्षं हीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापन्नपान्यतः ॥ २३ ॥
 क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा । अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि २४
 वृकोदरो घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे” इति हैमः ॥ (५) ॥ “घोरो हरे दारुणे च” इति हैमः ॥ (६) ॥
 “भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे” ॥ (७) ॥ भयंकरम् ॥ (८) ॥ “प्रतिभयं भये
 भीष्मे” इति हैमः ॥ (९) ॥ नव भयानकरस्य ॥ भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् ।
 भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥ रौद्रमिति ॥ “रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्”
 इति हैमः ॥ (१) ॥ “उग्रः शूद्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि, त्रिषुत्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः” ॥
 (२) ॥ द्वे उग्ररसस्य ॥ अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु ॥ २० ॥ स्त्रियां
 रौद्री भैरवी ॥ दरेति ॥ “दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “त्रासो भये
 मणेर्दोषे” इति हैमः ॥ (२) ॥ “भीतिर्भये स्त्रियाम् भीतं भये भीतियुते त्रिषु” ॥ (३) ॥ भीः
 ॥ (४) ॥ “साध्वसम्” ॥ (५) ॥ “भयं भीतौ भयंकरे । कुब्जकपुष्पे” इति हैमः ॥ भियाऽपि ॥
 “स्याद्वर्तनमृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया । त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च साध्वसम्” इति शब्दा-
 र्णवात् ॥ “आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च” इति हैमाच ॥ (६) ॥ पड्भयस्य ॥ विकार इति ॥
 मनोविकारो रत्यादिर्भावः । “भावोऽभिप्रायवस्तुनोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं मनोविकारस्य ॥
 अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः “अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 एकं रत्यादिसूचकरोमाञ्चादेः ॥ २१ ॥ गर्व इति ॥ गर्वः ॥ (१) ॥ “अभिमानोऽर्थादिदर्पे शाने प्रणय-
 हिसयोः” ॥ (२) ॥ अहंकारः ॥ (३) ॥ त्रीणि गर्वस्य ॥ मान इति ॥ “मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मान-
 श्चित्तोन्नतौ ग्रहे” इति हैमः ॥ (१) ॥ चित्तसमुन्नतिः ॥ द्वे अतियोग्यमपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य ॥
 गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ॥ अनादर इति ॥ अनादरः ॥ (१) ॥ परिभवः ॥ परापूर्वकादपि
 भुवोऽपि पराभवः ॥ “पराभवस्तिरस्कारे नाशे” इति हैमः ॥ “व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्” इति प्रयोगश्च
 ॥ (२) ॥ परीभावः ॥ (३) ॥ तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥ (४) ॥ रीढा ॥ (५) ॥ अवमानना ॥ (६) ॥
 अवज्ञा ॥ (७) ॥ अवहेलनम् ॥ (८) ॥ असूक्ष्णं संरेफम् । “नर्तुं सूक्ष्मत्” । “तत्तन्न सूक्ष्मम्” तौत्तिरीयब्रा-
 ह्मणे इति दर्शनात् ॥ (९) ॥ नव परिभवस्य ॥ मन्दाक्षमिति ॥ मन्दाक्षम् ॥ (१) ॥ ह्रीः
 ॥ (२) ॥ “त्रपा लज्जाकुलटयोः” इति हैमः ॥ ३ ॥ व्रीडा ॥ ‘व्रीडः’ अपि ॥ “गण्डूषगर्जमुजजागरहारकी-
 लज्वालाजटारभसवर्तकगर्धश्चङ्गाः । व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च” इति स्त्रीपुं-
 द्विलङ्गकथने रभसः ॥ व्रीडोऽङ्गीवे त्रपा लज्जा इति च तेनोक्तम् ॥ (४) ॥ लज्जा (५) ॥ पञ्च लज्जायाः ॥
 सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् अपत्रपा ॥ अयं ह्रीमात्रेऽपि ॥ “ह्रीर्लज्जापत्रपा व्रीडा” इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥
 एकं पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः ॥ २३ ॥ क्षान्तिरिति ॥ क्षान्तिः ॥ क्षमा च ॥ तदुक्तम्
 “अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा” इति ॥ “क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ
 क्षितौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ तितिक्षा ॥ (२) ॥ द्वे क्षमायाः ॥ अभिध्येति ॥ अभिध्या ॥ १ ॥
 परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा ॥ “परस्वविषयस्पृहा” इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति
 मुकुटः ॥ वस्तुतस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ एकम् ॥ अक्षान्तिरिति ॥ अक्षान्तिः ॥ अक्षमा च ॥
 ॥ (१) ॥ ‘ईर्ष्या’ ॥ (२) ॥ द्वे परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य ॥ असूयेति ॥ “असूया त्वभ्यसूया च” इति
 शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ २४ ॥ अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोपणस्यैकम् ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे असूनासूक्ष्णं तापो यतः इति बोध्यम् ॥ न विद्यते शोभनः क्षणो यस्मात् ‘असूक्ष्णम्’
 ह्रस्वमध्यमपीति क्वचित् ॥ ‘सूक्ष्मं अनादरे’ ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाल्ल्युटि संसूक्ष्णम् । “संसूक्ष्णमनादरे” इति
 कौषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः ॥ एवं चाकारादित्वमिह प्रामादिकमित्याहुः इत्यपि मुकुटबुधमनोहरे ॥

वैरं विरोधो विद्वेषोमन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥
 कोपक्रोधार्मरुषप्रतिधा रुद्रुधौ स्त्रियौ शुचौ तु चरिते शीलमु उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥२६॥
 प्रेमा नाप्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् । इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृष्णाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७
 कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽस्यर्थं लालसा द्वयोः । उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा २८
 स्याच्चिन्तास्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कालिके सभे । उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सर्वीर्यमतिशक्तिभाक्

वैरमिति ॥ वैरम् ॥ (१) ॥ विरोधः ॥ (२) ॥ विद्वेषः ॥ (३) ॥ त्रीणि वैरस्य ॥ मन्थ्यते ॥ “मन्थ्युर्देन्ये कृतौ
 धि” इति हैमः ॥ (१) ॥ शोकः ॥ (२) ॥ शुक्चान्ता ॥ (३) ॥ त्रीणि शोकस्य ॥ पश्चादिति ।
 पश्चात्तापः ॥ (१) ॥ अनुतापः ॥ (२) ॥ “विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि” इति मेदिनी ॥
 पक्षे ह्रस्वतृतीयोऽपि ॥ “विप्रतीसारस्त्वनुशये रुषि । कौकृत्ये” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि किञ्चित्कु-
 क्रुवा पश्चात्तापस्य ॥ २५ ॥ कोपेति ॥ कोपः ॥ (१) ॥ क्रोधे ॥ (२) ॥ अमर्षः ॥ (३) ॥
 रोषः ॥ (४) ॥ “प्रतिधौ रुद्रप्रतीधातौ” इति हैमः ॥ (५) ॥ रुद्रचान्ता ॥ टापि भागुरिमतेन रुषा ॥ (६) ॥
 क्रुधा ॥ टापि क्रुधा ॥ (७) ॥ “भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ” सप्त कोपस्य ॥ शुचाविति ॥ ‘शुचौ’ इति भाषितपुंस्कत्वात्पुं-
 विद्भावः (७ । १ । ७४) ॥ “शीलं स्वभावे सदृत्ते” इति विश्वः ॥ चरित्रमात्रेऽपि शीलम् ॥ “निष्ठा च शीलं
 चारित्रं चरित्रं चरितं तथा” इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ एकं शुद्धचरितस्य ॥ उन्माद इति ॥ उन्मादः (१) ॥
 चतविभ्रमः ॥ (२) ॥ द्वे उन्मादस्य ॥ २६ ॥ प्रेमेति ॥ “प्रेमाऽस्त्री स्नेहर्नर्मरोगः” ॥ (१) ॥
 प्रियता ॥ (२) ॥ हार्दम् ॥ (३) ॥ प्रेमं नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥ “स्नेहः प्रेम्णि वृतादिके” ॥ (५) ॥
 पञ्च स्नेहस्य ॥ अथेति ॥ “दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे” अयमिच्छामात्रवाच्यपि गर्भिणीच्छायां
 विशेषेण प्रयुज्यते ॥ (१) ॥ इच्छा ॥ (२) ॥ काङ्क्षा ॥ (३) ॥ ‘स्पृहा’ ॥ (४) ॥ “ईहोद्यम-
 वाञ्छयोः” ॥ (५) ॥ “तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरपुन्यामपि स्त्रियाम्” टावन्तापि भागुरिमते ॥ “तृष्णा
 लिप्सातृषोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ वाञ्छा ॥ (७) ॥ लिप्सा ॥ ८ ॥ मनोरथः ॥ (१) ॥ २७ ॥
 “कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्” ॥ (१०) ॥ अभिलाषः ॥
 (११) ॥ “तृषो लिप्सातृषोः स्त्रियाम् ॥ (१२) ॥ द्वादशेच्छायाः ॥ स इति ॥ स तृषो महं-
 श्रेत् । लालसा ॥ घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आबन्ततासूचनार्थः ॥ “लालसोत्सुक्यतृष्णातिरेक्याञ्छासु च
 द्वयोः” ॥ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ एकम् तृषाधिक्यस्य ॥ उपाधिरिति ॥ “उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेष-
 पणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि” इति हैमः ॥ (१) ॥ धर्मचिन्ता ॥ (२) ॥ द्वे धर्मविचारस्य ॥ पुंसीति ॥
 “आधिर्मनोऽतौ व्यसनेऽधिष्ठाने बन्धर्काशयोः” ॥ (१) ॥ एकं मनःपीडायाः ॥ २८ ॥ स्यादिति ॥
 चिन्ता ॥ (१) ॥ “स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे” इति हैमः ॥ (२) ॥ आध्यानम् ॥ (३) ॥ त्रीणि

१—अमर्षो ह्रस्वादिः । २—देन्ये यथा—“तीव्राभिषङ्गप्रमयेण मन्युना” । क्रोधे यथा—“मन्युना तेन मन्येऽहं
 वने वसति केसरी” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—“प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे” इति माघः ॥ “किमप्यमर्षोऽनुशये
 भृशायते” इति भारविः । “वधूरमर्षात्” इति माघः ॥ “अन्येषामपि” (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे ‘दीर्घादिरपि
 इति हट्चन्द्रः । “निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्” इति विशाखः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४—नर्मणि
 यथा—“विधत्ते मत्तेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु ‘हर्षयोः’ इत्युपलभ्यते
 अत्र तु ‘मर्मणोः’ इति लिखितमासीत् ॥ ५—“प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि” इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥
 ६—“तृषापि न कृशा मम” इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ७—धर्मध्याने यथा “विनोपाधिं शास्त्रं तृणतुषु-
 सप्रख्यमधुना” ॥ विशेषणे यथा “नह्यपाधेरुपाधिर्भवति” ॥ कुटुम्बव्यापृते यथा “उपाधिं बाधन्ते विविधविधिभिर्बान्ध-
 वजनाः” ॥ छद्मनि यथा “चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ८—बन्धको
 यद्धर्मनोत्तमस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा “न भोक्तव्यो बलादाधिः” ॥ आशायां यथा “धनाधिना धावति
 जीवलोकः” ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे । कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥
 कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् । स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥३१॥
 हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः । द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ३२
 स्मरणस्य ॥ उत्कण्ठेति ॥ उत्कण्ठा ॥ (१) ॥ “उत्कलिका तु हेलयां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि” ॥ (२) ॥
 स्त्रीत्वेनापि साम्यम् ॥ द्वे कामादिजस्मृतेः ॥ “चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठो-
 त्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि” इति शब्दार्णवः ॥ उत्साह इति ॥ “उत्साहस्तूयमे सूत्रे” ॥ (१) ॥
 अध्यवसायः ॥ (२) ॥ द्वे उत्साहस्य ॥ स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् ॥ “वीर्यं तेजःप्रभावयोः ।
 शुके शक्तौ च” ॥ “अतिशयशक्तिर्वीर्या” इति त्वमरमालयां स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥ एकमतिशयिताध्यवसा-
 यस्य ॥ २९ ॥ कपट इति ॥ कपटः ॥ (१) ॥ “व्याजः शाठ्येऽपदेशे च” इति विश्वः ॥ (२) ॥
 “दम्भः कल्के कैतवे च” इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ “उपधिव्याजचक्रयोः” ॥ (४) ॥ “छद्म शाठ्ये-
 ऽपदेशे घातिकर्मणि” ॥ (५) ॥ “कैतवं द्यूतदम्भयोः” इति हैमः ॥ (६) ॥ कुसृतिः ॥
 (७) ॥ “निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥
 ॥ शाठ्यम् ॥ (९) ॥ नव कपटस्य ॥ प्रमाद इति ॥ प्रमादः ॥ (१) ॥ अनवधानता ॥ (२) ॥ द्वे अविमृष्टकु-
 त्यस्य ॥ ३० ॥ कौतूहलमिति ॥ कौतूहलम् ॥ (१) ॥ “कौतुकं नर्मणीच्छायासुत्सवे कुतुके मुदि ।
 पारम्पर्यगतख्यातमङ्गलोद्वाहभूतयोः । गीतादौ भोगकाले च” ॥ (२) ॥ कुतुकम् ॥ (३) ॥
 “कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते” ॥ (४) ॥ चत्वारि कुतुकस्य ॥ स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारा-
 द्रव्यादेः, भावान्मनोविकाराश्च जाताः स्त्रीणां क्रियाश्चेष्टा अलंकारास्तः विलासादिका ‘हाव’ शब्दवाच्याः ॥
 ॥ (१) ॥ “विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियातावासनादिषु” ॥ “विलासो हावभेदे स्यात्लीलायामपि पुंस्य-
 यम्” ॥ (१) ॥ “विब्वोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादिनादरः” ॥ (१) ॥ “चित्तवृत्त्यनवस्थानं
 शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः” ॥ अथ विभ्रमः । “शोभायां संशये हावे” इति हैमः ॥ “विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः”
 ॥ (१) ॥ “अनाचार्योपदिष्टं स्यात्ललितं रतिचेष्टितम्” ॥ “ललितमीप्सिते । लडिते हावभेदे स्यात्”
 ॥ (१) ॥ ३१ ॥ “स्याद्भावसूचको हावो हेलोऽस्यैवानुभावनम्” ॥ “प्रौढेच्छा सुरते हेल” इति वा ॥
 “हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वरयोपिताम्” ॥ (१) ॥ “प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्वेपचेष्टितैः” ॥
 “लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया” ॥ (१) ॥ इतिशब्दात्प्रकारार्थादन्वयेऽपि ज्ञेयाः ॥ “लीला
 विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् । मोहायितं कुट्टिमितं विब्वोको ललितं तथा । विहृतं चेति
 मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः” इति नाटकरत्नकोशः ॥ “मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपादर्पतः” ॥
 “विच्छित्तिः स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि” ॥ (१) ॥ “हर्षाद्भुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्” ॥ स्वामी तु
 किलकिञ्चितम्—इति पाठं मन्यते । यदाह ‘किलीति कण्ठकूजितम्’ वा ॥ यथा “किलिकिलारावः” इति

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविकृष्टनं च
 विलासः ॥ २—अभिमतप्राप्तावपि गर्वादिनादरः, सापराधस्य सक्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विब्वोकः ॥ ३—मदरा
 गहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गगनम्, प्रियारब्धकथामाक्षिप्य सन्ध्यासन्नालापनम्,
 मुधैव रुषितक्रोधौ, पुष्पादीनां याच्या सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमान्यानामकारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥
 योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः इत्येके ॥ ४—सुकुमारविधानेन भूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गन्यासो ललितम् ।
 यथा—चरणनिपातझणजङ्गणन्तूपुरमसृणसंचरणरेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसंस्थानसमुद्भासितभुजम्, उरःस्थलप्रसारणाद्वि-
 गुणपृथुकृतं स्तनस्तवकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, उल्लसितभूसाचीकृतविलोलितम् इति । प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमि-
 त्यन्ये ॥ ५—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ ६—अलब्धप्रियसमागमया स्वचित्तविनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितभणि-
 तैस्तुष्टतिः क्रियते सा लीला ॥ ७—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चिप्रियापराधादीर्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्ना-
 द्धारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ८—इष्टजनदर्शनवशात् शुष्क-
 रुदितहसितप्रसितक्रोधध्रुवामिलापानां संकरीकरणं किलकिञ्चितम् ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् । धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ३३
अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ । स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ३४
मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् । क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समो स्यान्निद्रा ज्ञयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

॥ (१) ॥ “भोड्यायितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्” ॥ (१) ॥ “दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुड्मिति
मतम्” ॥ (१) ॥ “वक्तव्याभाषणं व्याजाद्विद्वतं दर्शितेजितम्” (१) ॥ पट् स्त्रीणां शृङ्गारभावोत्पन्नचेष्टा-
विशेषस्य ॥ द्रवेति ॥ “द्रवो विद्रवनर्मणोः । प्राद्वे रसगन्धोश्च” इति हैमः ॥ (१) ॥ केली इति स्त्रियामपि ॥
“केलीषु तद्गानगुणान्निपीय” इति नैषधात् ॥ इति मुकुटः ॥ (२) ॥ परीहासः ॥ (३) ॥ “क्रीडा केलिप्रकारे स्या-
त्खेलावर्जनयोरपि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ खेला मुकुटस्तु ‘खेला’ इत्यस्य स्थाने ‘लीला’ इति पठति ॥ (५) ॥ नर्म
नान्तं क्लीबम् ॥ (६) ॥ पट् क्रीडायाः ॥ ३२ ॥ व्याज इति ॥ व्याजः (१) ॥ “अपदेशः पुमाल्लक्ष्ये निमित्त-
व्याजयोरपि” (२) ॥ “लक्ष्यं स्यादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ वज्रन्तोऽपि ॥ “संख्यायां च
न ना लक्षं क्लीबं व्याजशरव्ययोः” इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥ त्रीणि स्वरूपाच्छादनस्य ॥
क्रीडेति ॥ क्रीडा ॥ (१) ॥ खेला ॥ (२) ॥ कूर्दनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि कन्दुकादिक्रीडनस्य ॥ धर्म
इति ॥ “धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि” ॥ (१) ॥ निदाघः ॥ (२) ॥ “स्वेदो धर्मं स्वेदने च”
इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रस्वेदहेतोस्तापस्य ॥—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः ॥ प्रलय इति ॥ “प्रलयो
मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुंस्ययम्” ॥ (१) ॥ नष्टचेष्टता (२) ॥ द्वे सात्त्विकभावस्य मूर्च्छापरपर्यायस्य ।
हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अवेति ॥ अवहित्था ॥ (१) ॥ आकारगुप्तिः ॥ (२) ॥
॥ द्वे आकारगोपनस्य ॥ समाविति ॥ संवेगः ॥ (१) ॥ “संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि” ॥ (२) ॥ द्वे
हर्षादिना कर्मसु त्वरणस्य ॥ स्यादिति ॥ उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः “स्यादाच्छुरितकं
हासनखराघातभेदयोः” ॥ (१) ॥ एकं परस्यामर्षजनकहासस्य ॥ स इति ॥ स हासो मनागल्पः ॥ “ईषद्विक-
सितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितम् । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्” ॥ (१) ॥ एकमीषद्धासस्य ॥ ३४ ॥
मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वात्पत्वहीनः “आकुञ्चितकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं
सानुरागमाहुर्विहसितं बुधाः” ॥ (१) ॥ एकं मध्यमहासस्य ॥ रोमाञ्च इति ॥ रोमाञ्चः ॥ (१) ॥ रोमहर्षणम् (२)
पुलक-कण्टक-रोमविक्रिया--रोमोद्गमाश्चनैव ॥ “पुलको गजाभपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । अन्नुराच्यां मणिरोषे
चषके तालके कुमौ” ॥ “कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ दुमाङ्गे रोमाञ्चे” ॥ “पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोम-
विक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लसनकमित्यपि” इति हैमात् ॥ “द्वे रोमाञ्चस्य ॥ क्रन्दितमिति
“अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंसकम्” ॥ (१) रुदितम् ॥ (२) ॥ “क्रुष्टं रोदनरावयोः” ॥ (३) ॥
त्रीणि रोदनस्य ॥ जृम्भ इति ॥ “जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु” ॥ वज्रन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । “लिङ्ग-
शेषाविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ (१) ॥ जृम्भणम् ॥ (२) ॥ द्वे मुखादिविकासस्य ॥ ३५ ॥
विप्रेति ॥ विप्रलम्भः ॥ (१) ॥ विसंवादः ॥ (२) ॥ द्वे अङ्गीकृतासंपादनस्य ॥ रिङ्गणमिति ॥ रिङ्गणम्

-व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा “ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्” इति । पूर्वोक्तो व्याजः परद्रोहफलः ॥
तथा च पञ्चिकायाम्—“कपटार्थो व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिश्यान्वार्थमनुष्ठानम् । यथा जलक्रीडामपदि-
श्यान्वार्थं याति” इति—इति मुकुटः ॥ २—प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्णकण्ठयनं भोड्यायितम् ॥ ३—सुरतेषु
गाढपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया कुड्मिति ॥ ४—अवसरागतं
वचनं व्याजादिना हतं विहस्यम्—इति मुकुटः ॥ ५—विद्रवे पलायने यथा “द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिथिले त्वरया
द्रुतम्” ॥ प्राद्वे प्रस्रवणे यथा “जात्येन चन्द्रमाणेनैव महीधरस्य संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः” इत्यनेकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी ॥ ६—अवज्ञाने अनादरे यथा “तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
७—परिहासस्य—इति बुधमनोहरा ॥ ८—“अवहित्थमथोपता” इति भरतोवतेः क्लीबमपि—इति मुकुटपीयूषबुधमनोहरा ॥

तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम्। अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृतीत्वमे ३७
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः । कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोभुवनपातालबलिसन्नरसातलम् । नागलोकोऽथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः । गर्तावटौ भुवि श्वभे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः। ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽन्धतमसं तमः ॥ ३ ॥
॥ रिङ्खणम् अपि ॥ (१) ॥ स्खलनम् ॥ (२) ॥ द्वे धर्मादेश्वलनस्य-इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य
इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पतनस्य इत्यपरे ॥ स्यादिति ॥ निद्रा ॥ (१) ॥ “शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंस-
कम्” ॥ (२) ॥ “स्वापः शयननिद्रयोः । स्पर्शज्ञतायामज्ञाने” ॥ (३) ॥ “स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य
विज्ञाने दर्शने पुमान्” ॥ (४) ॥ “संवेशः स्वापस्त्रीरितबन्धयोः” ॥ (५) ॥ “सुप्तिः” अप्यत्र “सुप्तिः
स्पर्शज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्” इति मेदिनीतः ॥ पञ्च निद्रायाः ॥ ३६ ॥ तन्द्रीति ॥ तन्द्रिः
“तन्द्री निद्राप्रमीलयोः” णिजभावे ‘तन्द्रा’ इत्यापि ॥ (१) ॥ प्रमीला ॥ (२) ॥ द्वे अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रिया-
सामर्थ्यस्य ॥ भ्रुकुटिरिति ॥ भ्रुकुटिः ॥ (१) ॥ भ्रुकुटिः ॥ (२) ॥ भ्रुकुटिः भ्रुकुटी इत्यपि ॥ (३) ॥ त्रीणि
क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य ॥ अदृष्टिरिति ॥ अदृष्टिः ॥ (१) ॥ असौम्येऽमुन्दरे ॥ एकं क्रूराया दृष्टेः ॥
संसिद्धीति ॥ “संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ मदोग्रायामपि स्त्रियाम्” (१) ॥ प्रकृतिः ॥ (२) ॥ इमे इति द्वयोः
स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् ॥ ३७ ॥ स्वरूपम् ॥ (३) ॥ स्वभावः ॥ (४) ॥ “निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च” इति
हैमः ॥ (५) ॥ पञ्च स्वभावस्य ॥ अथेति ॥ वेपथुः ॥ (१) ॥ कम्पः ॥ (२) ॥ द्वे कम्पस्य ॥
अथेति ॥ “क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे मदे-। व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः” इति हैमः ॥
(१) ॥ उद्धर्षः ॥ (२) ॥ “मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्धवतेजसोः” ॥ (३) ॥ “उद्धवो यादवादि मह च
क्रतुपावके” ॥ (४) ॥ “उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरकोपयोः” ॥ (५) ॥ पञ्च नामान्युत्सवस्य ॥ ३८ ॥
इतोति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः ॥ एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगतार्थनिरूपणात् ॥

इति स्वर्गवर्गः ।

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अध इति ॥ अधोभुवनम् ॥ (१) ॥ “पातालं वडवानले । रसातले च” इति हैमः ॥ (२) ॥ बलिसन्न नान्तं
क्लीबं द्वन्द्ववटकत्वात् ॥ (३) ॥ रसातलम् ॥ (४) ॥ नागलोकः ॥ (५) ॥ अधोलोक-फणिभुवना-
दयः अप्यत्र ॥ पञ्च अधोलोकस्य ॥ अथेति ॥ “कुहरं गह्वरे च्छिद्रे क्लीबं, नागान्तरे पुमान्” ॥ (१) ॥
“शुषिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम्” ॥ (२) ॥ “विवरं दूषणे गर्ते” ॥ (३) ॥ “विलं छिद्रे गुहायां च
पुमानुच्चैःश्रवोहये” ॥ (४) ॥ १ ॥ “छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गर्ते दोषे” इति हैमः ॥ (५) ॥ निर्व्य-
थनम् ॥ (६) ॥ “रोकं क्रयणभेदे ना विविले चले । रोकोंऽशो” इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥ “रन्ध्रं तु
दूषणे च्छिद्रे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ श्वभ्रम् ॥ तालव्यादि ॥ (९) ॥ “वपा विवरमेदसोः” ॥
(१०) ॥ “शुषिः शोषे विले स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ “शुषिः” ॥ “विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु
दन्त्यतालव्यौ” इत्युष्मविवेकः ॥ (११) ॥ एकादश विलस्य ॥ गर्तेति ॥ “गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे”
इति हैमः ॥ स्त्रियां गर्ताऽपि “शरट्-कसर-गर्त-शृङ्गाः” इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ॥ (१) ॥ अवटः ॥
“अवटः कूपविलयोगर्ते कुहकजीविनि” इति हैमः ॥ इदन्तोऽपि ॥ “दर्भेऽपि पवित्रमवटिरवटेऽपि” इति
हलायुधः ॥ (२) ॥ द्वे रन्ध्रमात्रस्य ॥ सरन्ध्र इति ॥ शुषिरम् ॥ (१) ॥ एकं भूरन्ध्रस्य ॥ (२) ॥ अन्धेति ॥
अन्धकारः ॥ (१) ॥ ध्वान्तम् ॥ (२) ॥ “तमिस्रं तिमिरे कोपे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां

१-“विवराभिधायिनि-” इत्युष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु ‘सुष्ठु अभ्रम्’ इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः-इति मुकुट-
पायूषबुधमनोहराशयः ॥ -२ कुहकमिन्द्रजालम् ॥

विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ । अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः । सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः । कुण्डली गूढपाञ्चक्षुः श्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः । उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

-च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ “तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे” ॥ (४) ॥ “तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुतुदे” इति मेदिनी ॥ तमसमपि ॥ “तमसं तु निशाचर्म” इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे ॥ (५) ॥ पञ्चान्धकारस्य ॥ ध्वान्त इति ॥ अन्धतमसम् ॥ (१) ॥ एकं घना-
न्धकारस्य ॥ क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते ॥ अवतमसम् ॥ (१) ॥ एकं क्षीणान्धकारस्य ॥ तम इति ॥ विष्वक्
सर्वतः तमः ॥ ३ ॥ संतमसम् ॥ (१) ॥ एकं व्यापकतमसः ॥ नागा इति ॥ “नागो मतङ्गजे सर्पे
पुनरागो नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं
रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ काद्रवेयः ॥ (२) ॥ सर्पभ्योऽन्ये देवत्रोनयोऽमी
द्वे फणालाङ्गूलवतो नराकारसर्पस्य ॥ तदीति ॥ तेषामीश्वरः ॥ “शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि ॥
च । शेषा निर्माल्यदाने स्यात्” इति हैमः ॥ (१) ॥ “अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिषु” ॥
द्वे नागस्वामिनः ॥ वासुकिरिति ॥ वासुकिः ॥ (१) ॥ सर्पराजः ॥ (२) ॥ द्वे पन्नगराजस्य ॥
अथेति ॥ गोनसः ॥ “गोनसी मण्डली वोढः” इति तु विक्रमादित्यः ॥ (१) ॥ ४ ॥ तिलित्सः ॥ (२) ॥
द्वे सर्पविशेषस्य ॥ अजेति ॥ “अजगरः स्मृतः । सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः” ॥ (१) ॥ शयुः
(२) ॥ “वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणसुनिप्रणयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि अजगरसर्पस्य ॥
अलेति ॥ अलगर्दः ॥ “अलगर्धः” इति तु मुकुटः ॥ (१) ॥ जलव्यालः ॥ (२) ॥ द्वे जलव्यालस्य ॥
समाविति ॥ राजिलः ॥ (१) ॥ डुण्डुभः ॥ (२) ॥ द्वे निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य ॥ ५ ॥ माल्विति ॥
“मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते” इत्युत्पलिनी ॥ “मालुधानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे”
इति विश्वः ॥ (१) ॥ मातुलाहिः ॥ (२) ॥ द्वे चित्रसर्पस्य ॥ निर्मुक्त इति ॥ निर्मुक्तस्त्यक्तसङ्गे
स्यान्मुक्तकञ्चुकभोगिनि” ॥ (१) ॥ मुक्तकञ्चुकः ॥ (२) ॥ द्वे मुक्तत्वचः सर्पस्य ॥ सर्प इति ॥
सर्पः स्त्रियाम् ॥ जातित्वान्डीप् सर्पि ॥ (१) ॥ “पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्” ॥ (२) ॥
भुजगः ॥ (३) ॥ “भुजंगः सर्पखिङ्गयोः” इति हैमः ॥ (४) ॥ “अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि” ॥ (५) ॥
भुजंगमः ॥ (६) ॥ ६ ॥ “आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति” ॥ आशीविषः ॥ (७) ॥
विषधरः ॥ (८) ॥ “चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि” इति हैमः (९) ॥ “व्याडो हिंस्रपशौ
सर्पे” ॥ डलयोरेकत्वस्मरणात् व्यालोऽपि ॥ “व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले स्वापदसिंहयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१०) ॥ सरीसृपो द्विदन्त्यः ॥ “संसार-सारस-सरीसृपः-सस्य-सास्त्राः” इति द्विदन्त्ये ऊष्मविवेकः ॥
(११) ॥ “कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते” ॥ (१२) ॥ “पादानामपि विशेये द्वे शते द्वे च विंशती” इत्यागमः
॥ गूढपाद् दकारान्तः ॥ (१३) ॥ चक्षुःश्रवाः सान्तः ॥ अत एव ‘गोर्कर्णः’ अपि ॥ “गोर्कर्णः प्रमथान्तरे ।
अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः” ॥ (१४) ॥ काकोदरः ॥ (१५) ॥
फणी नकारान्तः ॥ (१६) ॥ ७ ॥ दर्वाकरः ॥ (१७) ॥ दीर्घपृष्ठः ॥ (१८) ॥
“दन्दशूकस्तु पुँल्लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे ” ॥ (१९) ॥ “विलेशयो मूषिकेऽहौ” इति हैमः ॥ (२०) ॥

१—इह यद्यपि शेषवासुक्तयोर्भेदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयोऽभेदेन प्रयुज्यते यथा “स्वमिव भुजंगविशेषं
व्युपधाय स्वपिति यो भुजं गवि शेषम्” इति वृन्दावने ॥ “बलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः” इति
नैषधे ॥ इति मुकुटः ॥ २—लक्ष्यं च । “किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते” इति स्वामी ॥

त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः। समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ९
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः सौराष्ट्रिकः शौक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव । विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् । तद्वेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

उरगः ॥ (२१) ॥ पन्नगश्चौषधिभेदे तथैव पवनाशने ” ॥ (२२) ॥ “ भोगी भुजङ्गमेऽपि स्याद्ग्रामपात्रे
नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी ” ॥ (२३) ॥ “ जिह्वागोऽहौ च मन्दगे ” इति
विश्वः ॥ (२४) ॥ पवनाशनः ॥ (२५) ॥ पञ्चविंशतिः सर्पस्य ॥ ८ ॥ त्रिष्विति ॥ आहेयम् ॥ (१) ॥
आदिना कञ्चुकादि ॥ एकं सर्पशरीरावस्थितास्थिविषादिकस्य ॥ स्फटायामिति ॥ स्फटा ॥ ‘ फटा ’ इति
क्वचित्पाठः । “ फटा तु कितके फणे ” ॥ (१) ॥ फणा ॥ (२) ॥ ‘ द्वयोः ’ इत्यनेन ‘ स्फटा ’ अपि संबध्यते—
इति स्वामी ॥ द्वे फणायाः ॥ समाविति ॥ “ कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थित-
वस्त्रे च, चोलके ॥ “ कञ्चुक्यौषधिभेदे च ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “ निर्मोको मोचने व्योम्नि संनाहे
सर्पकञ्चुके ” ॥ (२) ॥ द्वे सर्पत्वचः ॥ क्ष्वेड इति ॥ “ क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामथे विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां
सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः ॥ (१) ॥
“ गरलं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “ गरले विषमम्मसि च, स्त्रियामतिविषायाम् ”
इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्यान्तम् ॥ — ‘ पुंसि क्लीबे च ’ इति विषेणापि सम्बध्यते—इति केचित् ॥ (३) ॥ त्रीणि
विषस्य ॥ ९ ॥ पुंसीति ॥ “ काकोलो नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विषभेदे च न स्त्रियाम् ” ॥ (१) ॥
कालकूटः ॥ (१) ॥ “ हलाहलं हलाहलं वदन्त्यपि हलाहलम् ” इति द्विरूपकोषः । “ हलाहलस्तु हयल-
लोरगे विषे । ज्येष्ठ्यां च ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥ ‘ सौराष्ट्रिकः ’ इति स्वामी ॥ ‘ सौराष्ट्रिकः ’
इति पाठः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ शौक्तिकेयः ॥ (१) ॥ “ ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम् ” ॥ (१) ॥
प्रदीपनः ॥ (१) ॥ १० ॥ “ दारदो विषभेदे स्यात्पारदे हिङ्गुले पुमान् ” ॥ (१) ॥ वत्सनाभः ॥ (१) ॥
स्थावरविषभेदानां प्रत्येकम् ॥ विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । “ तदधीते तद्वेद ” (४।२।५९) इत्यण् ॥
विषवैद्यः ॥ (१) ॥ जाङ्गुलिकः ॥ “ परीक्षितं समश्रीयाजाङ्गुलीभिर्भिषग्वृतः ” ॥ (२) ॥ द्वे गारुडितस्य ॥
व्यालेति ॥ व्यालग्राही नकारान्तः ॥ व्यालग्राहोऽपि ॥ अहितुण्डिकः ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बृद्धयभावे ‘ अहितुण्डिकः ’
अपि ॥ व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः ॥ इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ द्वे सर्पग्राहिणः ॥ ११ ॥

॥ इति पातालभोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यादिति ॥ नारकः ॥ (१) ॥ “ नारकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥
निरयः ॥ (३) ॥ दुष्टा गतिः ॥ “ दुर्गतिः । नारके निःस्वतायां च ” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि पापा-
चरणजन्यदुर्गतेः ॥ तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः “ तपनोऽरुष्करेऽपि स्यान्नास्करे निरयान्तरे ” ॥ (१) ॥ “ वीचिः
स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च ” इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र ॥ “ अवीचिस्त्वतरङ्गे नरकान्तरे ”

१—‘ द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः ’ इति केचित् । नैषा ग्रन्थद्वितीति—इति पीयूषम् ॥
२—यथा “ स्निग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हलाहलं विषमिवाप्रगुणं तदेव ” यथा “ काममपायि मयेन्द्रियकु-
ण्ठैर्यद्यपि दुष्कृतहालहलौघः ” यथा वा “ मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हलाहलं महाविषम् ” इति स्वामी ॥ “ कस्य
सद्यो हलाहलः ” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—अत्र तु “ दारिद्र्ये नरके चापि लिखितमासीत् । परंतु हैमे
नोपलभ्यते ॥ ४—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा “ अवीचिर्निर्वाते सरससरसीवेद्यमबला ” इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुल्लिङ्गः “ अवीचिं गाहन्ते हुतवहशिखापूरितमपि ” इति शिल्पलेखः
—इति सर्वधरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः । प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥
विष्टिराजः कारणा तु यातना तीव्रवेदना । पीडाबाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥३॥
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः । उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः । तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २ ॥
इति हैमः ॥ (१) ॥ महारौरवः ॥ (१) ॥ “रौरवो नरके वीरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ १ ॥ सम्यग्
हारोऽत्र ॥ संहारः ॥ (१) ॥ कालसूत्रम् ॥ (१) ॥ आद्यशब्देन ताभिस्तान्धताभिस्तान्धतासिपत्रवनादयः ॥ नरकभेदानां पृथक्
पृथक् ॥ सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वा जन्तवः ॥ नारकाः ॥ (१) ॥ “प्रेतो भूतान्तरे पुंस्ति मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः” ॥
(२) ॥ द्वे नरकस्थप्राणिनाम् ॥ वैतेति ॥ “नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता” इति त्रिकाण्डशेषः
“वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि” ॥ (१) ॥ एकं यममार्गभवाया नद्याः ॥ स्यादिति ॥ अलक्ष्मीः ॥ (१) ॥
“निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्” ॥ (२) ॥ द्वे अलक्ष्म्याः ॥ २ ॥ विष्टिरिति “विष्टिः
कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च” इति हैमः ॥ (१) ॥ “आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृत्कर्मणोरपि” इति शाश्वतः—इति
स्वामी ॥ (२) ॥ द्वे स्त्रियौ ॥ द्वे निर्मूल्यकर्मकरणे । इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, भद्राख्य-
करणस्येत्यन्ये ॥ कारणेति ॥ “कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च” ॥ (१) ॥ यातना
॥ (२) ॥ तीव्रवेदना ॥ (३) ॥ त्रीणि तीव्रदुःखस्य ॥ नरकरुज इति स्वामी ॥ पीडेति ॥ “पीडाऽर्तिमर्द-
नोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी ॥ “आवाधा” इति वा
छेदः ॥ “आवाधा वेदना दुःखम्” इति हलायुधः ॥ (२) ॥ व्यथा ॥ (३) ॥
॥ (३) ॥ दुःखम् ॥ (४) ॥ “प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्” इति वाचस्पतिः ॥ अमनसो भाव आमनस्यन्
॥ (५) ॥ “दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना” इति माला ॥ (६) ॥ ३ ॥ “कष्टं तु गहने
कृच्छ्रे” ॥ (७) ॥ “कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने” इति हैमः ॥ (८) ॥ “आभीलं भीषणं
कृच्छ्रेऽपि” इति हैमः ॥ (९) ॥ त्रीणि शरीरपीडायाः ॥ नवापि दुःखस्य—इत्येके ॥ त्रिष्विति ॥ एषां
मध्ये यद्वेद्यगामि द्रव्यगामि तन्निषु ॥

इति नरकवर्गविवरणम् ।

समुद्र इति ॥ समुद्रः ॥ (१) ॥ “अब्धिर्ना सरसि वारिधौ” ॥ (२) ॥ “अकूपारः कूर्म-
राजसमुद्रयोः” ॥ (३) ॥ “पारावारः पथोराशौ पारावारं तटद्वये” ॥ पारावारः पवर्गादिमध्यः—
इति कश्चित् ॥ (४) ॥ सरित्पतिः ॥ (५) ॥ उदन्वान् ॥ (६) ॥ (७) ॥ सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना, सरिति
स्त्रियाम् ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ “सरो नीरे तडागे च” इति रुद्रः ॥ “सरस्वास्तु नदे वार्धौ ना, स्यव-
द्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी स्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नन्मिदि ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ (११) ॥ १ ॥
॥ (१२) ॥ (१३) ॥ (१४) ॥ (१५) ॥ पञ्चदश समुद्रस्य ॥ तस्येति ॥ क्षीरोदः । लवणोदः ।
एवं इक्षुरोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, वृतोदः ॥ समुद्रविशेषाणां पृथक् पृथगेकैकम् ॥ आप इति ॥

१—हैमे तु “भीषणे नरकान्तरे” इत्युपलभ्यते ॥ २—मुकुटोक्तम् ‘एकम्’ इत्येवोचितम् ॥ ३—निरुपद्रवे च
वाच्यलिङ्गो यथा “निर्ऋतिर्धर्मकर्मठः” इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा
“विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—“हठादभ्यतिकः क्लेशो विष्टिराजश्च कीर्यते”
इति कोषान्तरादिति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ६—अंहसि पापे यथा “कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्लनातु” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
मुदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥ ७—एषां दुःखादीनाम्—इति स्वामी ॥ ८—तथा च हरिप्रबोधेऽसंदृश्यमकम्—
“सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः” इति
मुकुटबुधमनोहरे ॥

आपः स्त्री भूमि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनिरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥
मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥

‘कबन्धमुदकमापो नीरवावार्निनारम्’ ॥ (१) ॥ वार् क्लीबमुक्तसंसारवर्तात् ॥ (२) ॥ “वारि ह्रीवेरनीरयोः । वारिर्वट्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुव्यपि” ॥ (३) ॥ “सरिलं सलिरं सलिलम्” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ “कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः” इति धरणिदर्शनात् ‘कमलम्’ इत्येकं नाम ॥ “कमलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः” इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ “जलं गोकलले नीरे ह्रीवेरेऽप्यन्यवज्जडे” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ “पयः क्षीरे च नीरे च” इति हैमः ॥ (७) ॥ “कीलालं रुधिरं तोये” इति हैमः ॥ (८) ॥ “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अथाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः ॥ अमृता मागधीपथ्यागुह्य्यामलकीषु च” ॥ (९) ॥ “जीवनं वर्तने नीरप्राणधारणयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्” ॥ (१०) ॥ “भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले” ॥ (११) ॥ “वनं प्रलवणे गेहे प्रवासेऽम्भासि कानने” इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ ३ ॥ “कबन्धं सलिले रुण्डे” इति शाश्वतादिदमेकं नाम ॥ “कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्धकलेवरे । क्लीवं जले, पुंस्यदरे राहुरक्षोविशेषयोः” ॥ (१३) ॥ उदकम् ॥ (१४) ॥ पाथः ॥ (१५) ॥ “पुष्करं पङ्कजे व्योमि पयः करिकराग्रयोः । ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च” ॥ (१६) ॥ “सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्” ॥ (१७) ॥ अम्भः ॥ (१८) ॥ अर्णः ॥ (१९) ॥ तोयम् ॥ (२०) ॥ “पानीयं पेयजलयोः” इति हैमः ॥ (२१) ॥ “नीरवावार्निनारम्” इति संसारवर्तनमते ‘नार’ इति पाठे नरस्येदम् । “आपो वै नरसूनवः” इति स्मृतेः ॥ “नारस्तर्णकनीरयोः” इति मेदिनी ॥ (२२) ॥ “क्षीरं पानीयदुग्धयोः” इति हैमः ॥ (२३) ॥ अम्बु ॥ (२४) ॥ दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च ॥ “शंवरं सलिले पुंश्चि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपण्यां स्यात्” इति विश्वः ॥ (२५) ॥ ४ ॥ “मेघपुष्पं पिण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये” ॥ (२६) ॥ “पुंल्लिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः” इति रभसः ॥ “नारं घनरसः पुमान्” इति शब्दार्णवः ॥ “अप्स्वपि शंव (शम्ब) रपिप्पलकुशकमलकाण्डाविषवनपायांसि । घनरसम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्” इति रत्नकोषात् क्लीबमपि ॥ (२७) ॥ दकशब्दोऽप्यत्र ॥ “प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च” इति हलायुधात् ॥ सप्तविंशतिर्जलस्य ॥ त्रिष्विति ॥ आप्यम् ॥ स्त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥ अम्मयम् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥ द्वे जलाविकारस्य ॥ भङ्ग इति ॥ “भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुक्विशेषे पराजये । कौटिल्ये भयाविच्छित्तयोः (भङ्गा शणे)” इति हैमः ॥ (१) ॥ तरङ्गः ॥ (२) ॥ “वा स्त्रियाम्” इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संवध्यते ॥ “पुंल्लिङ्गस्त्रील्लिङ्गयोर्वीचिमाण्याष्टिमुष्टयः” । “अशनित्रुटिशमिपाटलिशाह्मलितरणिश्रेण्यूर्मयः” । “ऊर्मिः

१—प्रयोगश्च “वारि पतन्ति नर्दन्ति मयूराः” इति पूर्ववटकर्परः ॥ पूर्वसाहचर्यात्स्त्रीत्वं वारः इति तु कालिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीक्लीबयोर्वार् इति तु पञ्जिका इति मुकुटः ॥ २—प्रवासे यथा “आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु ‘प्रवाहे’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—“समरसरसि नृत्यत्कबन्धे” इति वासवदत्तायाम् “चलितोद्धतकबन्धसंपदः” इति माघे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—“उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा च ‘प्रसन्नोदम्’ इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते” इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयटः—इति मुकुटः ॥ ५—एतदुत्तरम् “आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ । इज्यादानेऽध्वरेऽर्वायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु” इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीषूपलम्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटितस्यैवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवासिद्धत्वाच्च न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्धस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥

महत्सूत्रालकलोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः।पृषन्तिबिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः॥६॥
 वक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः । कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
 पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् । द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् । निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्मौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः।नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तराणिस्तरिः१०
 पीडाजवोत्कण्ठाभङ्गप्राकाशवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्” इति हैमः ॥ (३) ॥ ‘वीचिर्नित्यं स्त्री’ इति
 स्वामी ॥ “वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः” ॥ (४) ॥ चत्वारि तरङ्गाणाम्॥अथेति ॥
 ॥ ५ ॥ उल्लोलः॥(१)॥ कल्लोलः ॥ (२) ॥ द्वे महातरङ्गस्य ॥ स्यादिति ॥ “आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे
 चावर्तने पुमान् ॥ (१) ॥ जलानां भ्रमणस्यैकम् ॥ पृषन्तीति ॥ “पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न
 द्वयोः, पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ” ॥ (१) ॥ “बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवो-
 र्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितर्थन्यलिङ्गः स्यात्” ॥ (२) ॥ “पृषतस्तु मृगे बिन्दौ
 खरोहिते । श्वेतविन्दुयुक्तेऽपि स्यात्” इति हैमः ॥ (३) ॥ विप्रुट् ॥(४)॥ चत्वारि जलकणस्य ॥ ६ ॥
 वक्राणीति ॥ “वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः” इति हैमः ॥ “वक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटभेदे नपुं-
 सकम् । त्रिषु क्रूरे कुटिले” ॥ स्वामी तु—चक्राकारेण यान्त्यधः—इति विग्रहन् चवर्गादित्वं मन्यते ॥
 “चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि”
 इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥ “पुटभेदस्तु नगरातोद्ययोस्तटिनीमुखे” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे चक्राका-
 रेण जलानामधोयानस्य ॥ भ्रमा इति ॥ “भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरापि” ॥ (१) ॥
 जलनिर्गमः ॥ (२) ॥ द्वे जलानिःसरणजालकस्य ॥ नद्यादौ अधःस्थजलस्योर्ध्वानिःसरणस्येत्यन्ये ॥
 स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥ कूलमिति ॥ “कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूमयोरापि” इति हैमः॥(१)॥
 रोधः॥अदन्तोऽपि॥“रोधः प्रोक्तश्च रोधासि” इति संसारावर्तात् ॥(२)॥“तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटं” इति हैमः
 ॥ (३) ॥ प्रतीरम् ॥ (४) ॥ तटम् ॥ (५) ॥ पञ्च तीरस्य ॥ ७ ॥ पारेति ॥ “पारं
 प्रान्ते परतटे” इति हैमः ॥ (१) ॥ अवारम् ॥ (१) ॥ परतोरावरतीरयोरेकैकम् ॥ पात्र-
 मिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् ॥ “पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयो-
 र्यज्ञभाण्डे नाटयानुकर्तारि” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं पारावारमध्यस्य ॥ द्वीप इति ॥ द्वीपः ॥ काका-
 शिवत् ‘अस्त्रियाम्’ इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥ अन्तरीपम् ॥ (२) ॥ द्वे जलमध्यस्थस्थानस्य
 ॥ ८ ॥ तोय इति ॥ तोयोत्थितं यत्तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनम् । त्रिकाण्डशेषे तु “पुलिनं द्वीपमुच्यते”
 इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥ एकं जलादचिरनिर्गततटस्य ॥ सैकतमिति ॥ सैकतम् ॥ (१) ॥
 सिकतामयम् ॥(२)॥ द्वे वालुकामयतटस्य ॥ निषेति ॥ “निषद्वरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्वरी” इति
 विश्वः ॥ (१) ॥ “जम्बालः शैवले पङ्के” ॥ (२) ॥ “पङ्कोऽस्त्री कर्मणे पापे” इति मेदिनी
 ॥ (३) ॥ “शादः कर्मशष्पयोः” इति हैमः ॥ (४) कर्मः ॥ (५) ॥ पञ्च पङ्कस्य ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्वासा इति ॥ जलोच्छ्वासः ॥ (१) ॥ “परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि” ॥ (२) ॥
 द्वे प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य ॥ समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥ कूपका इति ॥ “कूपको गुण-
 वृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चित्तायां च कूपिकाभोगतोपले” ॥ (१) ॥ विदारकः

१—“पृषन्तिबिन्दुपृषताः” इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये ॥ तथा च “पयःपृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः”
 इति जाम्बवतीविजयवाक्यम्—इति मुकुटपीयूषबुधमनोहराः ॥ २—भङ्गो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
 ३—जलानिःसरणजालके यथा माघे “भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः” इति—मुकुटः ॥ ४—दीर्घकारादि “समुद्रतीराजि-
 तसर्वलोका सेनापणां व्याप्तवती वलेन” इति द्विसंवानश्लेषात् ॥ ५—एतदग्रे “जगलो मदनदुमे । मेदके पिष्टमद्ये च
 पुंसि धूर्तेऽभिधेयवत्” इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थबोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ ६—विश्वमेदिनी-
 पुस्तके तु ‘च्युतायाम्’ इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः। आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ११
सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः। नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः॥१२॥
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः। अभिः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम्॥१३॥
क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु। त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः१४
निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये । अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

॥ (२) ॥ द्वे शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य ॥ नाव्यमिति ॥ नाव्यम् ॥ (१) ॥ एकं नौतरणयोग्यज-
लस्य ॥ स्त्रियामिति ॥ नौः ॥ (१) ॥ “तरणिस्तरणेऽर्धेऽशौ कुमार्योऽधिनायकयोः । यष्टावधौ” इति हैमः
॥ (२) ॥ “तरिर्दशायां वेडायां वस्त्रादीनां च पेटके” इति हैमः॥ (३) ॥ त्रीणि नौकायाः ॥ १० ॥ उडुपमिति ॥
“उडुपश्चन्द्रमेलयोः” इति धरणिः ॥ (१) ॥ “प्लवः प्लवे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे भ्लेच्छजातौ भेलक-
भेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि” इति हैमः ॥ (२) ॥
“पोतप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम्” इति शाश्वतः । “कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां धिन्नके किरौ ।
कोलं तु बदरे कोला पिप्पल्यां चव्यमेषजे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य ॥
स्रोत इति ॥ यत्स्वतोऽम्बुसरणं तत्स्रोतः ॥ स्रोतो दन्त्यादिः । “स्रोतः सद्यः सकलसलिलम्” इति दन्त्यादिपू-
ष्मविवेकात् । “स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये” ॥ (१) ॥ एकमकृत्रिमजलवहनस्य ॥ आतर इति ॥ “आतरस्त-
रपण्यं स्यादनुत्तरम्” इति बोपालितः ॥ (१) ॥ तरस्य पण्यम् तरपण्यम् ॥ (२) ॥ द्वे नद्यादितरणे
देयमूल्यस्य ॥ द्रोणीति ॥ ‘द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च’ इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । डीषि द्रुणी ॥
“द्रुण्यम्बुद्रोणिकच्छयोः” इति मेदिनी ॥ “द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते” ॥ (१) ॥ पुनः
पुनरम्बु वहति । “बहुलमाभीक्ष्ये” (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥ द्वे काष्ठपाषाणकृतनौकाकारा-
म्बुसेचन्याः ॥ ११ ॥ सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा संयात्रा । सा प्रयोजनमस्य इति
सांयात्रिकः ॥ (१) ॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् इति पोतवणिक् ॥ (२) ॥ द्वे वहित्रगामिनो वणिजः ॥
कर्णेति ॥ कर्णधारः ॥ (१) ॥ नाविकः ॥ (२) ॥ द्वे नाविकस्य (मल्लाह) इति ख्यातस्य ॥ नौपृष्ठदण्ड-
धारकस्य-इत्यन्ये ॥ नियेति ॥ “नियामकः पोतवाहे कर्मधारे नियन्तरे” ॥ (१) ॥ पोतवाहः ॥
(२) ॥ द्वे वहित्रवाहकस्य ॥ कूपकः ॥ (१) ॥ गुणवृक्षकः ॥ (२) ॥ द्वे नौमध्यस्थरज्जुव-
न्धनकाष्ठस्य ॥ नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ॥ १२ ॥ नौकेति ॥ नौकादण्डः॥ (१) ॥ बाहुलकाद् गुणे क्षेपणिः ॥
“क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालमिदोः स्त्रियाम् ॥ (२) ॥ द्वे नौकापार्श्वद्वयवद्वचालनकाष्ठस्य ॥
अरित्रमिति ॥ अरित्रम् (१) केनिपातकः ॥ (२) ॥ द्वे नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य ॥ अभिरिति ॥ अभिः
‘अभ्रित्यपि’ ॥ (१) ॥ काष्ठकुहालः ॥ (२) ॥ द्वे पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य ॥ सेकेति ॥
सेकपात्रम् ॥ (१) ॥ “सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे नौस्थजलानि-
सारणपात्रस्य ॥ १३ ॥ कलीब इति ॥ अर्धनावम् ॥ (१) ॥ एकं नावोऽर्धभागस्य ॥ अतीतेति ॥ अती-
तनौकम् ॥ (१) ॥ अतिनु ॥ (२) ॥ द्वे नौकामतिक्रान्तजलादेः ॥ त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥
प्रसन्न इति ॥ प्रसन्नः “प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु ॥ (१) ॥ “अच्छो मल्लके स्फाटिकेऽमले-
ऽच्छाऽभिमुखेऽव्ययम्” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे निर्मलस्य ॥ कलुष इति ॥ कलुषः । “कलुषं त्वाविले
पापे” इति विश्वः ॥ (१) ॥ अनच्छः ॥ (२) ॥ आविलः ॥ (३) ॥ त्रीणि मलिनजलस्य ॥ १४ ॥
निम्नमिति ॥ निम्नम् ॥ (१) ॥ गभीरम् ॥ (२) ॥ गम्भीरम् ॥ (३) ॥ त्रीणि गम्भीरस्य ॥ उत्तानमिति ॥

१—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु “आतारानुतरावधौ” इत्युक्त्वा दीर्घमव्ययमेवेदमुदाहृतम् ॥ २—“मरकतमाणि-
द्रोणिसरला” इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—“द्रोणीभिर्ममासि चरन्ति महार्णवस्य” इत्यनेकार्थकैरवा-
करकौमुदी ॥ ४—“संपूर्वस्य यातेर्द्वापान्तरगमने वृत्तिः” इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ ५—“आतिदे-
शिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुणाभावाभावे क्षेपणिः ॥ “कृदिकारात्” (ग० ४।१।४५) इति डीषि क्षेपणी च” इति
माधवी—इति मुकुटः ॥

आनायः पुंसि जालं स्याच्छृणुसूत्रं पवित्रकम् । मत्स्याधानी कुवेणी स्याद् बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः । विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥
 क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः । रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः । तद्रेदाः शिशुमारोद्रशंकवो मकरादयः ॥ २० ॥

“उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वस्थशयिते त्रिषु” ॥ एकं तद्विपर्ययस्य गम्भीरविपर्ययस्य ॥ अगाधमिति ॥ अगाधम् ॥ (१) ॥ “ अगाधमतलरपर्शे त्रिषु, श्वभ्रे नपुंसकम् ” (२) ॥ द्वे अतिनिम्नस्य ॥ कैवर्त इति ॥ कैवर्तः ॥ (१) ॥ “ शालो झषे, धीवर एव दाशः ” इति शभेदात्तालव्यान्तः ॥ “कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी बाणा च चोटिका” इति रुद्राहन्त्यान्तः ॥ “दासो भृत्ये च शूद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे ” ॥ (२) ॥ (३) ॥ त्रीणि धीवरस्य ॥ १५ ॥ आनाय इति ॥ आनायः ॥ (१) ॥ “जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे जालस्य ॥ शणोति ॥ शणसूत्रम् (१) ॥ पवित्रकम् ॥ (२) ॥ द्वे शणसूत्रजालस्य ॥ मत्स्येति ॥ मत्स्याधानी ॥ (१) ॥ कुवेणी ॥ (२) द्वे मत्स्यस्थापन-पात्रस्य ॥ बलिशमिति ॥ बलिशम् ॥ डलयोरैक्याद् ‘बडिशम्’ अपि । स्त्रियां बडिशपचये तु बडिशी ॥ (१) ॥ मत्स्यवेधनम् ॥ (२) ॥ द्वे मत्स्यवेधनस्य ॥ १६ ॥ पृथिवति ॥ पृथुरोमा ॥ (१) ॥ “झषा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना ” ॥ (२) ॥ मत्स्यः ॥ (३) ॥ “ मीनो राश्यन्तरे झषे ” ॥ (४) ॥ वैसारिणः ॥ (५) ॥ “ अण्डजा मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झषे ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ विसारः ॥ (७) ॥ “शकुलं वल्कलेऽर्थे च ” इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥ अष्टौ मत्स्यसामान्यस्य ॥ अथेति ॥ “गडो मीनान्तराययोः” ॥ (१) ॥ शकुलोऽत्र मत्स्यमात्रे, इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥ द्वे गडकस्य ॥ १७ ॥ सहेति ॥ सहस्रदंष्ट्रः ॥ (१) ॥ “ पाठीनो गुग्गुलद्रुमे । पाठके मीनभेदे च ” इति हैमः । द्वे वदालकस्य ॥ उलूपीति ॥ उलूपी ॥ (१) ॥ “ शिशुकः शिशुमारे स्याद्बालकोऽपिनोरपि ” ॥ (२) ॥ द्वे ‘शोशु’ इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य ॥ नलेति ॥ “ तलमीनः ” इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥ “नलमीनश्चिलिचिमो बृहन्मीनोऽब्धिजस्तिमिः ” इति रत्नमाला ॥ “ लक्षणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनश्चिलिचिमिः ” इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥ द्वे नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य ॥ प्रोष्ठीति ॥ प्रोष्ठी ॥ (१) ॥ शफरी ॥ (२) ॥ द्वे मत्स्यविशेषस्य ॥ १८ ॥ क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाजाता मत्स्याः—क्षुद्राण्डमत्स्याः । तेषां संघातः ॥ (१) ॥ पोताधानम् ॥ (२) ॥ द्वे अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसंघस्य ॥ अथ-विति ॥ अथो झषविशेषा उच्यन्ते ॥ “ रोहितं कुकुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकद्रुमे ” ॥ (१) ॥ मुद्गरः ॥ (१) ॥ “ शालो झषे धीवर एव दाशः ” इत्युष्मभेदात्तालव्यादिः ॥ “ कैवर्त्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः ” इति वासवदत्ताश्लेषाहन्त्यादिश्च ॥ कैवर्त्तपक्षे सालो मत्स्य-भेदः । वसन्तपक्षे सालं पुष्पम् । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् ॥ “ पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः ” इति रभसे तु दन्त्यादिः ॥ “ शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तत्प्रदेशयोः ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमब्जे” इति हैमः ॥ शकुलः (१) ॥ तिमिः ॥ (१) ॥ १९ ॥ तिमिगिलः ॥ (१) ॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिलनन्दीवर्तादयः ॥ मत्स्य-विशेषाणां पृथगेकैकम् ॥ अथेति ॥ यादः ॥ (१) ॥ जलजन्तुः ॥ (२) ॥ द्वे जलचर-

१—विश्वकोशे तु “ अण्डजः कृकलासे स्यात्खगे मीने भुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता ” इत्युपलभ्यते ॥

२—हैमे तु “सहस्रदंष्ट्रे वदालः, पाठीने चित्रवल्किः, शकुले स्यात्कलकः” इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ ३—वस्तुतस्तु “गडकः शकुलार्भकः । क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः” इति श्लोकः ॥ ४—“रोहितो महुरः” इति पाठः—इति पीयूषम् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ।ग्राहोऽवहारो नक्रस्तु कुम्भीरांश्च महीलता ॥२१॥
 गण्डूपदः किंजुलको निहाका गोधिका समे।रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमिं जलौकसः२२
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कुम्भुरस्त्रियौ।क्षुद्रशंखाः शंकनकाः शम्बूका जलशुक्तयः२३
 भके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दराः । शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिः २४
 प्राणिनः ॥ तद्वेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ “शिशुमारोऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकाच्युते”
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ उद्रः ॥ (१) ॥ “शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽन्न-
 भेदयोर्मैद्वे ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “मकरो निधौ । नक्रे राशिविशेषे च” इति हैमः ॥ (१) ॥
 आदिना ग्राहकुम्भीरादयः ॥ जलजन्तुविशेषाणां पृथक्पृथक् ॥ २० ॥ स्यादिति ॥ कुलीरः ॥ (१) ॥
 “कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कुलीरस्य ॥ कूर्म इति ॥
 कूर्मः ॥ कुत्सित ऊर्मिर्यस्य “ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः” इति रमसः ॥ (१) ॥ “कमठः कच्छपे
 पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम् ” ॥ (२) ॥ “कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि निध्यन्तरे
 कूर्मे मल्लवन्धान्तरेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि कूर्मस्य ॥ ग्राह इति ॥ “ग्राहो ग्रेह जल-
 चरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निमन्त्रणोपनेतव्ये” इति
 हैमः ॥ (२) ॥ द्वे ग्राहस्य ॥ नक्र इति ॥ “नक्रं नासाग्रदारुणोः । नक्रो यादसि” इति हैमः ॥
 ॥ (१) ॥ कुम्भीरः ॥ (२) ॥ द्वे नक्रस्य ॥ अथेति ॥ महीलता ॥ (१) ॥ २१ ॥ गण्डू-
 पदः ॥ (२) ॥ (३) ॥ त्रीणि ‘केचुवा’ इति ख्यातस्य ॥ निहाकोति ॥ निहाका ॥ (१) गोधिका ॥
 “गोधा तलनिहाकयोः” ॥ (२) ॥ द्वे ‘गोह’ इति ख्यातायाः ॥ रक्तपेति ॥ “रक्तपी स्या-
 ज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे” ॥ (१) ॥ जलौका ॥ (२) ॥ सान्तोऽपि ॥ जलोर्गी
 जलोका तु जलौका च जलौकसि ॥ ” इति संसारवर्ताद्वहुवचनं प्राधिकम् ॥ “जलौकापि जलोका स्याज्जलूका
 जलजन्तुका” इति तारपालः ॥ (३) ॥ त्रीणि (जोक) इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ मुक्तेति ॥ मुक्तास्फोटः
 ॥ (१) ॥ “शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्”
 ॥ (२) ॥ द्वे शुक्तेः ॥ शङ्ख इति ॥ “शङ्खः कम्बौ न योपित्, ना भालास्थिनिधिभिन्नत्वे” ॥ (१) ॥
 “कम्बुर्वल्यशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चुरे ग्रीवायामलिकेऽपि च” इति हैमः ॥ (२) ॥ एतौ पुन-
 पुंसके ॥ द्वे शङ्खस्य ॥ क्षुद्रेति ॥ क्षुद्रशङ्खाः ॥ (१) ॥ —शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः) —
 इति तु मुकुटः ॥ शङ्खनकाः—इत्यन्ये ॥ (२) ॥ द्वे लघुशङ्खस्य ॥ शम्बूका इति ॥ “शम्बूकपि-
 ष्याकमधूकफेनः” इत्यमरमालायां पुल्लिङ्गः ॥ “शम्बूको गजकुम्भान्ते घोपे स्याच्छूद्रतापसे । जलजन्तुवि-
 शेषे च शम्बूका न नपुंसके” इति मेदिनेर्द्विलिङ्गता ॥ “शम्बूकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा ।
 ककारेण विना शेषो(शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे” इत्युत्पत्तिः ॥ (१) ॥ जलशुक्तिः ॥ (२) ॥ द्वे सर्वजलशुक्तिकानाम्
 ॥ २३ ॥ भेके इति ॥ “भेको मण्डूकमेवयोः” ॥ (१) ॥ “मण्डूको मण्डूकपण्यां मण्डूको भेकशोणयोः”
 इति हैमः ॥ (२) ॥ “वर्षाभूः स्त्री च शोथच्यां भूलताप्लवयोः पुमान् ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥
 शालूरः ॥ “परिसरकुलसस्वेदशालूर—” इत्युष्मविवेकादस्यादिशेषः ॥ (४) ॥ “प्लवः प्लवे पुनौ कपी ।
 शब्दे कारण्डवे स्लेच्छजातौ भेलकमेकयोः ॥ क्रमनिर्गमहीभागे कुलके जलवायसे । कैवर्तामुस्तके गन्ध-
 तृणेऽपि स्यान्नपुंसकम् ” ॥ (५) ॥ “दुर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यमाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्

१—“जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेश्याजनेन” इति वासवदत्तायाम् ॥ “जलं च तदोक्तेति जलौकः । ततोऽर्श-
 आद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—निमन्त्रणोपने-
 तव्यम्—शर्करादिस्वादूकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा “ एतस्मिन् विषयावहारविषमे संसारवारांनिधौ ” इत्य-
 नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—अस्याग्रे “नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकरिणोः” इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्य
 द्वितीयचरणे नीरशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥ ४—दैत्यविशेषेऽपि यथा “ब्रूत ब्रूत भटाः क स क्रां
 स नरः शम्बूकजीवाहरः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—भीरौ च यथा “भेकाः केकारवैः पाप्माः” इत्यनेकार्थ-
 कौमुदी ॥ ६—इतः पूर्वम्—“दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीषाद्भिन्नभोजने” इत्यपि लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिनी-
 हैमयोस्कारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौनस्वत्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका । जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो ह्रदः
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये । पुंस्येवान्धुः प्राहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥
ने मिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् २७॥
पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरःवेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

ग्रामजाले नपुंसकम् ” ॥ (६) ॥ षट् ‘मंडक’ इति ख्यातस्य ॥ शिलीति ॥ “शिलमुञ्चे स्याद्
गण्डूपद्यां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वारा-
धःस्थितदारुणि ” ॥ (१) ॥ गण्डूपदी (२) ॥ द्वे किंचुलकभार्यायाः—इति स्वामी ॥ द्वे क्षुद्रकिंचु-
लकक्षातेः ॥ भेकीति ॥ भेकी ॥ (१) ॥ “भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान्” इति
यादवः ॥ वर्षाभ्वी ॥ (२) ॥ द्वे मण्डूक्याः ॥ क्षुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥ कमठीति ॥ कमठी ॥
॥ (१) ॥ “डुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, ना मुनौ” ॥ (२) ॥ द्वे कच्छप्याः ॥ २४ ॥ मद्गुरस्येति ॥
मद्गुरी’ इत्यपि ॥ “भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्वान्मद्गुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कम-
ठस्य तु” इत्यमरमाला ॥ “शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौषध्याम्” ॥ (१) एकं मद्गुर-
स्त्रियाः ॥ दुर्नामेति ॥ “दुर्नाम क्लीबमर्शसि । स्याद्दीर्घकोषिकायां स्त्री” ॥ (१) दीर्घकोशिका ॥
मूर्धन्यपान्ता च ॥ “तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्वक्सेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ
च” इत्युष्मविवेकः ॥ (२) ॥ द्वे ‘झिनाजी’ इति ख्यातायाः ॥ जलेति ॥ जलाशयो जला-
धारे स्यादुशीरे पुनपुंसकम् ” ॥ (१) ॥ जलाधारः ॥ (२) ॥ द्वे जलाशयस्य ॥ तत्रेति ॥
तत्र तेषु मध्ये ॥ अगाधं जलं यत्र स जलाशयः ॥ ह्रदः ॥ (१) ॥ एकमगाधजलकूपस्य ॥ आहाव इति ॥
आहावः ॥ (१) ॥ निपानम् ॥ (२) ॥ द्वे कूपसमीपराचितजलाधारस्य ॥ २५ ॥ पुंसीति ॥ अन्धुः
॥ (१) ॥ प्राहिः ॥ (२) ॥ “कूपः कूपकैर्मृन्माने गतान्धुगुणवृक्षके ” ॥ (३) ॥ उदपानम्
॥ (४) ॥ तु—स्थाने च उचितः ॥ चत्वारि कूपस्याः ॥ २६ ॥ नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्याः “नेमिर्ना तिनिशे,
कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्” ॥ (१) ॥ “त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये” इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य ॥ वीनाह इति ॥ वीनाहः ॥
॥ (१) ॥ कूपमुखे इष्टकादिभिर्बद्धस्यैकम् ॥ पुंकेति ॥ “पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जलाशये”
॥ (१) ॥ खातम् ॥ (२) ॥ द्वे समचतुरस्रखातस्य ॥ अखातमिति ॥ अखातम् ॥ (१) ॥
देवखातकम् ॥ (२) ॥ “अखातो देवखातः स्यात्” इति पुंस्काण्डेऽमरदत्तात् पुंस्यपि ॥ द्वे अकृत्रिमजलाश-
यस्य ॥ देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥ २७ ॥ पद्माकर इति ॥ पद्माकरः ॥ (१) ॥ “तडागस्तु जलाधार-
विशेषे यन्त्रकूपके” इति मेदिनी ॥ ‘तटाकः’ ‘तटागः’ इत्येके ॥ (२) ॥ द्वे सपद्मागाधजलाश-
यस्य ॥ कासार इति ॥ कासारः ॥ (१) ॥ सरसी ॥ (२) ॥ “सरो नीरतडागयोः ” ॥ (३) ॥
“सरसी विश्वकासारे” ॥ (२) ॥ त्रीणि कृत्रिमपद्माकरस्य ॥ पञ्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥ वेशन्त
इति ॥ वेशन्तः ॥ (१) ॥ “वेशन्तः पल्वलोऽस्त्री” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ अल्पसरोः ॥ (३) ॥
त्रीणि वर्षाकालभवक्षुद्रजलाशयस्य ॥ वापीति ॥ वापी ॥ “वाप्यां वापिरपि स्मृता” इति द्विरूपकोशः ॥

- १—‘क्रीडने’ इति लिखितमस्ति । परं त्वेतदानुपर्वो घटितमेदिन्यां विश्वे च “मुनौ” इत्येवोपलब्धम् ॥
२—अत्र तु ‘अन्यलिङ्गकम्’ इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥
३—मृन्माने काचभाण्डे यथा “कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—त्रये यथा
“तत्रापि त्रिकदर्शनम्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—विधे तु “कटकेऽपि च” इति दृश्यते ॥ मेदिनी-
मूलपुस्तके तु “यन्त्रकूटके” इत्युपलभ्यते ॥

खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम्। स्यादालवालमावालमावापाऽथ नदा सारः
तरंगिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी। स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥ ३० ॥
गंगा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा । भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा । रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी। शतद्रुस्तु शतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ३३ ॥
शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्। शरावती वेत्रवती चान्द्रभागा सरस्वती ३४
॥ (१) ॥ दीर्घिका ॥ (२) ॥ द्वे वापिकायाः ॥ २८ ॥ खेयमिति ॥ “ई च खनः” (३ । १।१११)
इति खेयम् ॥ (१) ॥ परिखा ॥ (२) ॥ द्वे दुर्गादि परितः खातस्य ॥ आधार इति ॥ “आधारश्चा-
धिकरणेऽत्यालवालेऽम्बुधारणे” ॥ (१) ॥ एकं ‘बांध’ इति ख्यातस्य ॥ स्यादिति ॥ आलवालम्
(अलवालमित्यपि) ॥ (१) ॥ आवालम् ॥ (२) ॥ “आवापो भाण्डपचने परिक्षेपालवालयोः” ॥ (३) ॥
त्रीणि वृक्षमूलकृतजलाधारस्य ॥ अथेति ॥ “नदी सरिति, शोणादौ ना” ॥ (१) ॥ सरित् ॥ (२) ॥
॥ २९ ॥ तरङ्गिणी ॥ (३) ॥ शैवलिनी ॥ (४) ॥ तटिनी ॥ (५) ॥ हृदिनी ॥ “हृदिनी”
इत्यन्ये ॥ (६) ॥ धुनी ॥ (७) ॥ स्रोतस्वती “स्रोतस्विनी” इत्यपि ॥ (८) ॥ द्वीपवती ॥ (९) ॥
स्रवन्ती ॥ (१०) ॥ निम्नगा ॥ (११) ॥ “विद्यादगारसागारमपगामापगामपि” इति द्विरूपकोशः ॥
॥ (१२) ॥ द्वादश नद्याः ॥ ३० ॥ गङ्गेति ॥ गङ्गा ॥ (१) ॥ “विष्णुपदं नभोऽञ्जयोः । विष्णुपद-
स्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वारिका चापि” इति हैमः ॥ (२) ॥ जह्नुतनया ॥ (३) ॥
सुरनिम्नगा ॥ (४) ॥ भागीरथी ॥ (५) ॥ त्रिपथगा ॥ (६) ॥ “त्रिस्रोता जह्नुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे
स्त्रियाम्” ॥ (७) ॥ भीष्मसूः ॥ (८) ॥ अष्टौ भागीरथानीतगङ्गाख्यसरितः ॥ ३१ ॥ कालिन्दीति ॥
कालिन्दी ॥ (१) ॥ सूर्यतनया ॥ (२) ॥ यमुना ॥ (३) ॥ शमनस्वसा ॥ (४) ॥ चत्वारि यमुनाख्य-
सरितः ॥ रेवेति ॥ रेवा ॥ (१) ॥ “नर्मदः केलिसन्धिरे नर्मदा सरिदन्तरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥
सोमोद्भवा ॥ (३) ॥ मेकलकन्यका ॥ (४) ॥ चत्वारि नर्मदानद्याः ॥ (३२) ॥ करेति ॥ करतोया ॥
॥ (१) ॥ सदानीरा ॥ “प्रथमं कर्कटे देवी ज्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी”
इति स्मृतेः ॥ (२) ॥ द्वे करतोयायाः ॥ बाहुदेति ॥ बाहुदा ॥ (१) ॥ सैतवाहिनी ॥ (२) ॥ द्वे
कार्तवीर्यावतारितनद्याः ॥ शतेति ॥ शतद्रुः ॥ (१) ॥ शु पूजितं तुदति । ‘तुद्र व्यथने’ (तु० उ० अ०)
“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुद्रिः” इति हि श्रुतिः ॥ शतुद्रिः ॥ (२) ॥ द्वे तदाख्यनदस्य ॥ विपा-
शेति ॥ विपाशा ॥ (१) ॥ विपाट् ॥ (२) ॥ द्वे (व्यासा) इति ख्यातनद्याः ॥ ३३ ॥ शोण इति ॥
“शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये” ॥ (१) ॥ हिरण्यबाहुः । अदन्तः
(हिरण्यवाहः) ॥ (२) ॥ द्वे नरविशेषस्य ॥ कुल्येति ॥ “कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणालिका” इति
धरणेर्नदीमात्रेऽपि ॥ “कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशूर्पाभिषेपु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौ-
षधौ ॥ कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्” ॥ (१) ॥ एकं कृत्रिमस्वरूपनद्याः ॥ शरावतीति ॥
शरावती ॥ (१) ॥ वेत्रवती ॥ (१) ॥ “तापी तु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चान्द्रिका । चान्द्रभागा
शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती” इति शब्दार्णवः ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः ॥ “चान्द्रभागा चान्द्रभागा

१—“इहैव जम्बूतस्मालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽब्धिनो वृते” इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—भाण्डपचनमापाक-
स्थानम् तत्र यथा “आवापधूमपरिधूसरमन्तरिक्षम्” अरिचिन्तायामपि यथा “परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तस्मिन्” ॥
बल्येऽपि यथा “प्रकोष्ठः शुशुभे तस्या गतोऽप्यावापशून्यताम्”-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३ - तथा च भारते “क्षितौ
तारयते मर्त्यान्नागोस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता”-इति मुकुटः ॥ ४—खमध्योऽपि ।
तथा च महाकविप्रयोगः—“यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री”-इति पञ्जिकासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ ५—“पशुपति-
जटाबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः” इति दमयन्तीश्लेषः ६—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

कावेरा सरितोऽन्याश्च संभेदः सिंधुसंगमः॥द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥
 देविकायां सरय्यां च भवेदाविकसारवौ । सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥ ३६॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च । इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७॥
 शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका॥जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती॥३८॥
 कुमुदिन्यां नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः॥ वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ३९॥

चान्द्रभागी च सा सता । चन्द्रभागी च खैवोक्ता” इति द्विरूपकौषः॥(१)॥ सरस्वती “सरस्वांस्तु नदे वार्धौ
 ना, ऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत्न-वाग्देवी-गो-नदीषु नदीमिदि ॥ मनुपत्न्यामपि” ॥ (१) ॥ ३४ ॥
 “कावेरी स्यात्सरिन्देदे पयनारीहरिद्वयोः” ॥ (१) ॥ नदीविशेषाणां पृथक् पृथक् ॥ सरित इति ॥
 अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मप्वती-गोदावर्यादयः ॥ समिति ॥ “संभेदः स्फुटने सङ्गे” ॥ (१) ॥
 सिन्धोः संगमः ॥ एकं नद्यादिसंगमस्य ॥ द्वयोरिति ॥ प्रणाली ॥ (१) ॥ कृत्रिमजलनिःसरणमार्ग-
 स्यैकम् ॥ त्रिष्विति ॥ ३५ ॥ देविकायां नद्याम् ॥ दाविकम् ॥ (१) ॥ सारवम् ॥ (१) ॥ क्रमेणै-
 कैकम् ॥ सौगन्धिकमिति ॥ “सौगन्धिकं तु कह्लारे पद्मरागे च कर्तृणे । पुँल्लिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्य-
 वहारिणि ” ॥ (१) ॥ कह्लारम् ॥ (२) ॥ द्वे शुक्लकह्लारस्य ॥ ‘मुण्डी’ इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥
 हल्लकमिति ॥ हल्लकम् ॥ (१) ॥ रक्तसन्ध्यकम् ॥ (२) ॥ द्वे रक्तकह्लारस्य, रक्तवर्णत्रिकालविकासि-
 पुष्पस्य वा ॥ ३६ ॥ स्यादिति ॥ उत्पलम् ॥ (१) ॥ कुवलयम् ॥ “कुवलं तूत्पलं कुवम्” इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र कौवलते । “कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले” ॥ (२) ॥ द्वे कमलकुमुदा-
 दीनां सामान्येन ॥ अत एव “इन्दीवरे मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूहे” इति रमसः, “श्यामं शितिकण्ठनीलं
 कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम्” इति नाममाला च ॥ अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च नीलाम्बुजन्म
 ॥ (१) ॥ “इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति” ॥ “कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि” व्याडेरिन्दी-
 वारमपि ॥ (२) ॥ द्वे नीलोत्पलस्य ॥ सिते इति ॥ “कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकौषधौ । गम्भार्या,
 पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृजान्तरे” ॥ (क्षिपि-३।३।१७८) कुमुद् ॥ “कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
 नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् ॥ “कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे”
 इति माधवः ॥ “कैरवः कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी” ॥ “चन्द्रकान्तं तु
 कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे ” ॥ (२) ॥ (२) ॥ द्वे शुक्लोत्पलस्य ॥ ३७ ॥ शालूकमिति ॥ एषां
 सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् ॥ शालूकम् ॥ (१) ॥ एकं कमलकन्दस्य ॥ वारीति ॥ वारिपर्णी ॥
 ॥ (१) ॥ कुम्भिका ॥ (२) ॥ द्वे जलकुम्भिकायाः ॥ जलेति ॥ जलनीली ॥ (१) ॥ शैवलं शैव शेवालम् ॥ (२) ॥
 शेवालः शैवलो जलनीलिका” —इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ त्रीणि शैवालस्य ॥ अथेति ॥ “कुमुद्वती
 कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च ” ॥ (१) ॥ ३८ ॥ कुमुदिनी ॥ (२) ॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य ॥ कुमुदलताया
 इत्यन्ये ॥ नलिन्यामिति ॥ “नलः पोटगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे । नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं

१—कुवलं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयोर्भेदः ॥ “इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्”
 इति लक्ष्यसंवादोऽपि—इति बुधमनोहरौ ॥ २—इतः प्रवृत्तिः सूर्यविकासिनामानि ॥ “निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यथा
 न दृष्टं तुहिनां शुबिम्बम् ” “ तीव्रतपनतापप्रियाम्भोजिनीं न सहते स्तोत्रमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य,” “चन्द्रं गता
 पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माधिता चान्द्रमर्सीमभिल्याम् ” इत्यादिमहाकविवर्णनात् ॥ ३—नन्वेवं कथमुत्पलमित्युक्ते
 नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते न पद्मादौ इति चेत् उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे ‘धान्यम्’ इत्युक्ते कलमादिष्वेव
 बुद्धिर्भवति, न सुद्धादौ, एवमिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥ ४—‘गन्धकान्तम्’—इति लिखितम् ॥
 ५—‘सकलश्लोकशेवलमालिका’ इति कथिताभ्युदयात् इति मुकुटः ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् । पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च । पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नालं नालमथास्त्रियाम् । मृणालं विसमब्जादिकदम्बे षण्डमास्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

मंतम्” इति विश्वः ॥ “नलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गाविजयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ विसिनी ॥ (२) ॥ एवं पद्मिनी ॥ मुखशब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनीपुटकिनीत्यादयः ॥ “पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे” इति मेदिनी ॥ “पद्मिनी योषिदन्तरे । अब्जेऽब्जिन्यां सरस्यां च” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि पद्मसंघातस्य ॥ कमलिन्या इत्यन्ये ॥ वेति ॥ “पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपद्मगीषु च” ॥ (१) ॥ “नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु” ॥ (२) ॥ अरविन्दम् ॥ (३) ॥ महोत्पलम् । “उत्पलं कुष्ठमूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये” इति हैमः ॥ (४) ॥ ३९ ॥ सहस्रपत्रम् ॥ (५) ॥ “कमलं क्लोभिर्न भेषजे । पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः” इति हैमः ॥ (६) ॥ “शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥ कुशेशयम् ॥ (८) ॥ पङ्केरुहम् ॥ (९) ॥ “तामरसं पद्मताम्रकाञ्चनयोरपि” ॥ (१०) ॥ “सारसं सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः” इति हैमः ॥ (११) ॥ सरसीरुहम् ॥ (१२) ॥ ४० ॥ विसप्रसूनम् ॥ (१३) ॥ “राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः” ॥ (१४) ॥ “पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे” इति हैमः ॥ (१५) ॥ अम्भोरुहम् ॥ (१६) ॥ षोडश पद्मसामान्यस्य ॥ पुण्डेति ॥ “पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽभिदिङ्नागे कोषकारान्तरेऽपि च” ॥ (१) ॥ सिताम्भोजम् ॥ (२) ॥ द्वे श्वेतकमलस्य ॥ अथेति ॥ रक्तसरोरुहम् ॥ (१) ॥ ४१ ॥ रक्तोत्पलम् ॥ (२) ॥ “अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि रक्तकमलस्य ॥ नालेति ॥ “नालं न ना पद्मण्डे नाली शाककलम्बके” ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे उत्पलादिदण्डस्य ॥ अथेति ॥ “मृणालं नलदे क्लीवं, पुनपुंसकयोर्विसे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मृणाले तु विसं विशम्” इति द्विरूपकोशः ॥ (२) ॥ द्वे अब्जादीनां मूलस्य ॥ अब्जेति ॥ “षण्डः स्मृतो धैलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्” इति मूर्धन्यादावजयः ॥ “षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्, गोपती पुमान्” ॥ “तालव्यो मूर्धन्योऽब्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः” इत्युष्मविवेकः ॥ “मकुरमुकुरौ दर्पणे, षण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ” इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥ एकमब्जा-

१—“काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यसनिन्यः” इति दमयन्तीश्लेषः ॥ २—इतः पूर्वं “नलिकातो-याम्बुजेषु” इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हैमादिषूपलम्भेन नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥ ३—तथा च “सुरगज इव बिभ्रत पद्मिनीं दन्तलभाम्” इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ ४—क्लोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यो जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ व्योम्नि इति लिखितमासीत् ॥ ५—“दुर्जन इव सतामरसः” इति वासवदत्तायां व्रसन्तवर्णनम्—इति मुकुटः ॥ ६—इन्दौ चन्द्रे यथा “सिञ्चतीवसुधासारैः सारसः सारसैः करैः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ७—सरसीरुहेति । “तत्पुरुषे कृति” (६।३।१४) इत्यल्लुकि द्वस्वेकारोऽपि ॥ तथा च भारविः ॥ “अयमव्युत्सव वचनैः सरसिरुहजन्मजः” इति—इति मुकुटः ॥ ८—नाला—इत्यपि दृश्यते, ॥ ९—क्वचिन्मेदिनीपुस्तके तु “स्त्रीनपुंसकयोः इत्युत्पलभ्यते । एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ १०—विसं दन्त्यान्तम् । तथा च “हंसपङ्क्तिरिव विसंघातिनी” इति वासवदत्ता इति मुकुटः ॥ “मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः” इति दमयन्ती ॥ ११—बलीवर्दे उत्सप्रसूनः । तत्र यथा “त्रैरपहते षण्डे पृष्ठतः कोऽनुधावति” । कानने यथा “कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्।संवर्तिका नवदलं बीजकोषो वराटकः॥४३॥
इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

दीनां समूहस्य ॥ ४२ ॥ करेति ॥ “करहाटः पद्मकन्दे देशद्रुमविशेषयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ शिफा
मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥ “शिफा” इति “कन्दम्” इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥
द्वे पद्मकन्दस्य ॥ किंजल्क इति ॥ किंजल्कः ॥ (१) ॥ “केसरं हिङ्गुनि क्लीबं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुंनागे बकुले नागकेसरे ॥ (२) ॥ द्वे पद्मकेसरस्य ॥ समिति ॥ “संवर्तिर्नवपत्रिका” इति बोधालितः ॥
ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) संवर्तिका ॥ (१) ॥ नवदलम् ॥ (२) ॥ द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य ॥
बीजेति ॥ बीजकोषः तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥ “वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके” ॥ (२) ॥
द्वे पद्मबीजस्यः ॥ ४३ ॥

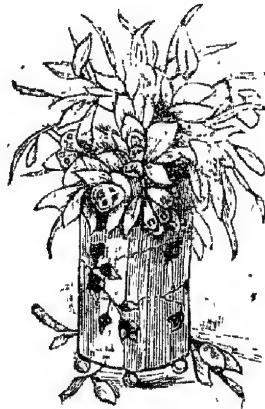
इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्ग्योमदिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकम्।पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम्॥४४॥
इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । स्वर्गादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥
उक्तमिति ॥ अत्रैकैदश वर्गाः ॥

इति श्रीदाधिमथकुदालमहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्ततनूजविष्णुदत्तविरचितायाममरटीकायां
नामचन्द्रिकायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात् ॥

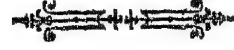
१-पुष्प—॥ २—अत एव “करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्” इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥
३-आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम्—इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः । अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च।
तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतः
एवाम्निपुराणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् “स्वर्गपातालवर्गाद्या उक्ताः” इति ॥ तत्रायंशब्देनावान्तरवर्ग-
ग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे व्यक्तम् ॥ ४—भोगिवर्गस्य सार्थक्यमभिप्रेत्यैतत् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

नामचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविदूदैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्तरसा विश्वंभरा स्थिरा । धरा धरित्री धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका उर्वरा सर्वसस्यादद्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गाः । उक्ता वदि पुमारब्धाः । कीदृशाः, साङ्गोपाङ्गैः, पृथिव्यादिभिस्त-
लक्षिताः ॥ अत्राङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि, विप्रदीनि । आपणादीनि, विपण्यादीनि । शिलादीनि,
मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि, पुष्पादीनि ॥ मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः । “आरण्याः प्रशवो मृगाः” इति
स्मृतेः ॥ आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् ॥ तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि ॥ यद्वा--मृगान्तुं शीलं
यस्य स मृगादी सिंहः ॥ १ ॥ भूरिति ॥ “भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योपिति” ॥ (१) ॥ “भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे” इति हैमः ॥ (२) ॥ “अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि” इति हैमः ॥ (३) ॥
“अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च त्रिशस्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालमा-
पथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुरवर्मनि” ॥ (४) ॥ “रसा तु रसनापाठासत्त्व-
कीक्षितिकङ्गुषु” ॥ (५) ॥ “विश्वंभरोऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि” ॥ (६) ॥ “स्थिरा
भूशालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु” ॥ (७) ॥ “धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमि-
जरायुषु” इति हैमः ॥ (८) ॥ धरित्री ॥ (९) ॥ “धरणोऽहिपतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे ।
धरणं धारणे मानविशेषे धरणी भुवि” इति हैमः ॥ (१०) ॥ क्षोणी ॥ (११) ॥ “ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा”
इति शाश्वतः ॥ “ज्या तु मातरि” इति हैमः ॥ (१२) ॥ “काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी
क्षमायाम्” इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ “क्षितिर्गोहे भुवि क्षये” इति हैमः ॥ (१४) ॥ २ ॥ “सर्वसहः सहिष्णी
स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ” ॥ (१५) ॥ वसुमती ॥ (१६) ॥ वसुधा ॥ (१७) ॥ उर्वी
॥ (१८) ॥ वसुंधरा ॥ (१९) ॥ गोत्रा ॥ (२०) ॥ कुः ॥ (२१) ॥ “पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी”
इति शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥ “पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्न्यां कृष्णजरिके” ॥ (२३) ॥
क्षमा ॥ (२४) ॥ अवनिः ॥ (२५) ॥ मेदिनी ॥ (२६) ॥ “मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्धव-
तेजसोः” इति हैमः ॥ (२७) ॥ सप्तविंशतिः पृथ्वीनामधेयानि ॥ ३ ॥ मृदिति ॥ मृत् ॥ (१) ॥
स्वार्थे “मृदास्तिकन्” ॥ (५ । ४ । ३९) ॥ मृत्तिका ॥ (२) ॥ द्वे मृदः ॥ प्रशस्तेति ॥ मृत्सा
॥ (१) ॥ मृत्स्ना ॥ (२) ॥ द्वे प्रशस्तमृदः ॥ उर्वरेति ॥ “उर्वरा तु भूमात्रे सर्वसस्याद्व्यभुव्यपि”
इति हैमः ॥ (१) ॥ सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैरादद्या मृत् ॥ एकं सर्वसस्यसम्पादकभूम्याः ॥
स्यादिति ॥ “ऊषः क्षारमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्री श्रवो विले ।”

ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली । समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥
त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् । लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः
आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः । नीवृजनपदो देशविषयो तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्राये नड्वान्नड्वल इत्यपि । कुमुद्रान् कुमुद्रप्राये वेतस्वान्नड्वुवेतसे ॥ ९ ॥

इति मेदिनी ॥ (१) ॥ क्षारमृत्तिका ॥ (२) ॥ द्वे क्षारमृदः ॥ ४ ॥ ऊषेति ॥ ऊषवान् ॥ (१) ॥
ऊषरः ॥ (२) ॥ द्वे क्षारमृत्तिकावत्प्रदेशस्य ॥ स्थलमिति ॥ स्थलम् ॥ (१) ॥ स्थली अकृ-
त्रिमा ॥ कृत्रिमा स्थला ॥ स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥ द्वे स्थलस्य ॥ समानाविति ॥ “मरुर्ना गिरिधन्वनोः”
॥ (१) ॥ “धन्वा तु मरुदेशे ना, क्लीबं चापि स्थलेऽपि च” ॥ (२) ॥ द्वे निर्जलदेशस्य ॥
द्वे इति ॥ “खिलमप्रहते क्लीबं सारसंक्षितवैधसोः” ॥ (१) ॥ अप्रहतम् ॥ (२) ॥ समे समानार्थे ॥
द्वे हलायकृष्टस्य ॥ ५ ॥ त्रिषु लिङ्गत्रये । खियां खिला, अप्रहता ॥ अथो इति ॥ “जगती भुवने
श्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च” ॥ (१) ॥ “लोको विश्वे जने” इति हैमः ॥ (२) ॥ विष्टपम् ॥
(३) ॥ “भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले” ॥ (४) ॥ “जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं, वायौ ना,
जङ्गमे त्रिषु” ॥ (५) ॥ “एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्” इति पृथ्वीजगतो-
र्भेदः ॥ पञ्च जगतः ॥ लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः ॥ “महर्षिभ्यासरचिते जम्बूद्वीपे च
भारतम्” इति रभसः ॥ (१) ॥ “पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति रुद्रः ॥ “वर्षं स्थानं
विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्” इति भारविः ॥ “उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भार-
तं नाम भारती यत्र संततिः” ॥ “वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु” ॥ शरेति ॥ शरावत्या
नद्या अवधेः मर्यादायाः ॥६॥ प्राचा सहितो दक्षिणो देशः ॥ प्राच्यः ॥ (१) ॥ एकं प्राच्यदेशस्य ॥ उदीच्य
इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः ॥ उदीच्यः ॥ (१) ॥ एकमुदीच्यदेशस्य ॥ प्रत्यन्त इति ॥
प्रत्यन्तः ॥ (१) ॥ म्लेच्छदेशः ॥ (२) ॥ “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छ-
विषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्” ॥ द्वे शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य ॥ मध्येति ॥ मध्यदेशः ॥ (१) ॥
मध्यमः ॥ (२) ॥ “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः”
(२ । २१) इति मनुः ॥ विनशनं कुक्षेत्रम् ॥ द्वे मध्यदेशस्य ॥ ७ ॥ आर्येति ॥ आर्यावर्तः ॥ (१) ॥
पुण्यभूमिः ॥ (२) ॥ “आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यार्यावर्तं विदुर्बुधाः”
(२ । २२) इति मनुः ॥ हिमप्रधानोऽगः—हिमागः ॥ “हिमालयोः” इति पाठे तु हिमेन अत्येत ॥ द्वे
विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य ॥ नीवृदिति ॥ नीवृत् ॥ (१) ॥ “भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदे-
शयोः” इति विद्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे जननिवासस्थानस्य ॥ देशेति ॥ देशः ॥ (१) ॥
“विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च” इति हैमः ॥ (२) ॥ उप-
वर्तनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि स्थानमात्रस्य ॥ ८ ॥ त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमभिव्याप्य ॥ नडेति ॥

१—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य ‘खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र’ इति व्युत्पत्त्या ‘खिलेषु’ इति संज्ञा ॥
२—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लिखितम् ॥ ३—मुकुटे तु एतदग्रे-
अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बूद्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा
“एष दूरगुह्यभारतं वर्षमद्य सम वर्तते वशः” इति माघः ॥ तथा “एतेन भारतामिला वृतवद्विभाति”
इति च । अन्यान्यपि वर्षाणि । यथा ‘स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्मयकुल
सुमेरोस्तत्रास्त्रयः । भद्राश्च—केतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुर्न त्रिष्विति’ इति वाचस्पतिः—
इत्यप्युक्तम् ॥ ४—यदाह “प्रागुदञ्चो विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्धयर्थं सा नः पातु शरावती”—इति
क्षीरस्वामी ॥

शाद्वलः शादहरितः सजम्बाले तु पङ्किलः । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥१०॥
 स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
 देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नग्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥
 सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् । गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥
 पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः । सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥

नडाः प्राया यत्र ॥ नडवान् ॥ (१) ॥ नड्वलः ॥ (२) ॥ द्वे नडाधिकदेशस्य ॥
 कुमुद्वानिति ॥ कुमुद्वान् ॥ (१) ॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकं कुमुदबाहुल्यदेशस्य ॥ वेतेति ॥
 वेतस्वान् ॥ (१) ॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकं बहुवेतसदेशे ॥ ९ ॥ शाद्वल इति ॥
 शादो बालतृणमस्मिन् । शाद्वलः ॥ (१) ॥ शादैर्बालतृणैर्हरितः ॥ एकं नवतृणप्रचुरस्य ॥ सजम्ब्रेति ॥
 जम्बालेन पङ्केन सह सजम्बालः ॥ (१) ॥ पङ्किलः ॥ (२) ॥ द्वे सकर्दमस्य ॥ जलेति ॥ जलप्रायम्
 ॥ (१) ॥ “अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु वान्यवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “तथाविधो जलप्रायः ।
 कच्छमनूपम्” इति बोपालितः ॥ “कच्छो द्रुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्प-
 रिधानापरान्तले । चीर्या वाराह्याम्” इति हैमः ॥ “त्रिषु” इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥
 त्रीणि जलाधिकदेशस्य ॥ १० ॥ स्त्रीति ॥ “शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायाम्”
 इति हैमः ॥ शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्यत्र ॥ (१) ॥ शर्करिलः ॥ (२) ॥ “शर्करः स्याद्दु-
 ग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शर्करावान् ॥ (४) ॥ चत्वार्यश्मप्रायमृद्वधि-
 कस्य ॥ देशे इति ॥ आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव । नान्यत्र ॥ ‘शर्करः शर्करावान्’ इतीमौ तु
 देशादेशयोः ॥ एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’ ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश एव । ‘सैकतः’ ‘सिकतावान्’
 इति तु देशादेशयोः ॥ केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहतुः ॥ (४) ॥ चत्वारि वालुका-
 बहुलदेशस्य ॥ ११ ॥ देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः ॥ नदीमातृकः ॥
 (१) ॥ देवमातृकः ॥ “देवो मेघे सुरे राज्ञि” ॥ (१) ॥ क्रमेण एकैकम् ॥ १२ ॥ सुराज्ञीति ॥
 शोभनो राजा यत्र ॥—राजन्वान् ॥ (१) ॥ एकं स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य ॥ तत इति ॥ अन्यत्र
 राजमात्रयुक्तदेशे राजवान् ॥ एकं कुराजदेशस्य ॥ गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र ॥ “गोष्ठं गोस्थानके,
 गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्” ॥ (१) ॥ गोस्थानकम् ॥ (२) ॥ द्वे गवां स्थानस्या । तत्तिवति ॥ पूर्वं भूतं
 गोष्ठम् । गौष्ठीनम् ॥ (१) ॥ एकं भूतपूर्वगोष्ठस्य ॥ १३ ॥ पर्यन्तेति ॥ पर्यन्तभूः ॥ (१) ॥ “परिसरः प्रान्त-
 भू—दैवयोर्मृतौ” ॥ (२) ॥ द्वे नद्यादिसर्मापभूमेः ॥ सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः
 (पुमान्) ॥ (१) ॥ आलिः ॥ (२) ॥ द्वे सेतोः “पुल” इति ख्यातस्य ॥ वामेति ॥ वामलूरः
 ॥ (१) ॥ “नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वीधरवल्मीकयोः पुमान्” ॥ (३) ॥ “व (व) ल्मीको नाकुर्वो-
 ल्मीक्यो रोगभेदे” ॥ (३) ॥ त्रीणि पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य ॥ १४ ॥ अयन-
 मिति ॥ “अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ वर्त्म ॥ (२) ॥
 “मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि” इति हैमः ॥ (३) ॥ “अध्वा ना पथि संस्थाने सार्धवस्कन्ध-

१-परिधानापरान्तले । यथा “प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः” ॥ २-चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३-वाराही-वराकान्ता
 ओषधी ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४-कर्परांशो मृत्कपालखण्डम्, उपला अश्मरूपा मृत्, तयोर्थथा “नगतसुशि-
 खरामदी सशर्करा सास्तश्चण्डः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ यथा “पीयूषमव नालीक-
 वल्मीकस्य कवेर्गिरि” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ यथा “पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य” इति ॥ तत्र सह वर्तते य-
 शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः सात्विकः ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचितेऽध्वनिव्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः १६
अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथोऽपान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥
गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् । घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करम् १८
इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥१॥
तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः । आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥२॥

कालयोः” ॥ (४) ॥ पन्थाः ॥ “पथः” इत्यदन्तोऽपि ॥ “वाटः पथश्च मार्गश्च” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥
पदवी ॥ (६) ॥ “सृतिर्गतौ पथि” इति हैमः ॥ (७) ॥ “सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः” इति दन्त्यादौ
रभसः ॥ “शरणिः पथि चावलौ” इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि ॥ (८) ॥ “पद्धतिः
पथि पङ्क्तौ च” इति हैमः ॥ (९) ॥ पद्या ॥ (१०) ॥ “वर्तनी पथि ।
वर्तने तर्कुपिण्डे च” इति हैमः ॥ “चात् (२।१०६ उणादिसूत्रे) मुट्” इत्येके । तत्र वर्त्मनिः ॥ (११) ॥
“एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्” ॥ (१२) ॥ द्वादश मार्गस्य ॥ १५ ॥ अतीति ॥ स्वती पूजा-
याम् । अतिपन्थाः ॥ (१) ॥ सुपन्थाः ॥ (२) ॥ सत्पथः ॥ (३) ॥ त्रीणि शोभनमार्गस्य ॥ व्यध्व
इति ॥ व्यध्वः ॥ (१) ॥ दुरध्वः ॥ (२) ॥ विपथः ॥ (३) ॥ कदध्वा (नान्तः) ॥ (४) ॥
“कापथः कुत्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते” ॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥
पञ्च मार्गस्य ॥ १६ ॥ अपन्था इति ॥ अपन्थाः ॥ (१) ॥ अपथम् ॥ (२) ॥ द्वे मार्गाभावस्य ॥
शृङ्गाटकं भवेद्द्वारि कण्टके च चतुष्पथे” ॥ (१) ॥ “चतुष्पथं चतुर्मार्गसंगमे, ब्राह्मणे तु ना”
॥ (२) ॥ द्वे चतुर्मार्गस्य ॥ प्रान्तरमिति ॥ “प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्यपथेऽपि च” ॥ (१) ॥
दूरश्चासौ शून्यश्च ॥ एकं दूरशून्यछायाजलाभावमार्गस्य ॥ कान्तारमिति ॥ कान्तारम् ॥ (१) ॥ एकं दुर्गमवर्त्मनः
॥ १७ ॥ गव्यूतिरिति ॥ “धन्वन्तरसहस्रं तु क्रोशः, क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं गोमर्तं च तत्”
इति वाचस्पतिः ॥ “धनुर्हस्तचतुष्टयम्” । द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः” इति शब्दार्णवः
॥ (१) ॥ क्रोशयुगम् ॥ (२) ॥ द्वे क्रोशद्वयपरिमिताध्वनः ॥ नल्व इति ॥ किष्कुनां (णां) हस्तानां चतुः-
शतम् ॥ नल्वः ॥ कात्यैस्तु “नल्वं हस्तशतम्” इत्याह ॥ एकं चतुःशतहस्तपरिमितस्य ॥ घण्टेति ॥ घण्टापथः ॥ (१) ॥
संसरणम् ॥ (२) ॥ “दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः” इति चाणक्यः ॥ द्वे राजमार्गस्य ॥
तदिति ॥ तत् संसरणं पुरस्य चेद्भवति तदा ॥ उपनिष्करन्ति निःसरन्ति सैन्यान् यत्र । उपनिष्करम् ॥ (१) ॥
एकं पुरमार्गस्य ॥ १८ ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूरिति ॥ “पूः शरीरे पत्तने च” ॥ (१) ॥ पुरी ॥ (२) ॥ नगरी ॥ (३) ॥ पत्तनम् “पट्टनं
पुटभेदनम्” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ पुटभेदनम् ॥ (५) ॥ स्थानीयम् ॥ (६) ॥ “निगमाः
पूर्वादिभेदनिश्चयाव्यवणिकपथाः” इति हैमः ॥ (७) ॥ सप्त नगरस्य ॥ अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी ।
ततोऽन्यत् यत्तु पुरम् ॥ १ ॥ शाखानगरम् ॥ (१) ॥ एकं शाखानगरस्य ॥ वेश इति ॥ “नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो
वेश्यागृहेऽपि च” इति तालव्यान्ते रभसः ॥ “गृहमात्रे गणिकायाः सञ्जाति वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मृध्न्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः” इत्युष्मविवेकः ॥ (१) ॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् इति वेश्या-
जनसमाश्रयः ॥ (२) ॥ द्वे वेश्यानिवासस्य ॥ आपण इति ॥ आपणः ॥ (१) ॥ निषद्या ॥ (२) ॥

।-भट्टक्षीरस्वामी तु “नल्वं विंशहस्तशतम्” इति दृष्टिववान् । मुकुटस्तु “नल्वो विंशं हस्तशतम्” इति दर्शितवान् ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ३
 भित्तिः स्त्री कुड्यमेडकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् । गृहं गेहोदवसितं वेश्म सन्न निकेतनम् ॥४॥
 निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् । गृहाः पुंसि च भूम्येव निकार्यनिलयालयाः ॥५॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् । चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजौऽस्त्रियाम् ६
 द्वे हृदस्य ॥ विपणिरिति ॥ विपणिः ॥ (१) ॥ पण्यवीथिका ॥ (२) ॥ द्वे हृदगून्यविक्रयस्थानस्य ॥
 हृदमार्गस्य, इति स्वामी ॥ “आपणः पण्यवीथी च द्वयं ‘वीथीति’ संज्ञितम्” इति शाश्वतः ॥ “आपणः
 पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्” इति रभसः ॥ २ ॥ रथ्येति ॥ “रथ्या तु रथसंवाते प्रतोल्यां पथि
 चत्वरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ प्रतोली ॥ (२) ॥ “विशिखाः स्नित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे” इति
 हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि ग्राममध्यमार्गस्य ॥ स्यादिति ॥ चयः ॥ (१) ॥ “वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे
 मूलबन्धने” इति धरणिः ॥ “वप्रस्ताते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 द्वे प्राकाराधारस्य ॥ प्राकार इति ॥ प्राकारः ॥ (१) ॥ “वरणो वरणदुमे । प्राकारे, वरणं वृत्त्याम्”
 इति हैमः ॥ (२) ॥ “शालो वरणसर्जयोः” इति रभसः ॥ “तालव्यो नृपक्षत्रयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ दुभेदे
 च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्” इत्युभयविवेकः ॥ तत्र ‘शल गतौ’ (स्वा० प० से०)
 धातुर्बोध्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि प्राकारस्य ॥ प्राचीनमिति ॥ प्राचीनम् ॥ “प्राचीरम्” ॥ (१) ॥ एकं ग्रामादेरन्ते
 कण्टकादिवेष्टनस्य ॥ ३ ॥ भित्तिरिति ॥ “भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च” इति हैमः ॥ (१) ॥ “कुड्यं
 भित्तौ विलेपने” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे भित्तेः ॥ एडकमिति ॥ “भवेदेडोकमेडुकमेडुकं च” इति द्विरूपकोशः
 ॥ (१) ॥ एकमस्थ्यादिमयकुड्यस्य ॥ गृहमिति ॥ “गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सन्ननि” इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ “गेहमस्त्री, शालासभे स्त्रियाम्” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ “अवसितमृद्धे, ज्ञातेऽप्य-
 कस्यस्य च वाच्यलिङ्गं स्यात्” ॥ (३) ॥ वेश्म ॥ (४) ॥ “सन्न स्यान्मदिरे नीरे” इति मेदिनी
 ॥ (५) ॥ निकेतनम् ॥ (६) ॥ ४ ॥ “निशान्तं सदनं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्” इति वाचस्पतिः ॥
 इति “निशान्तं त्रिषु शान्ते स्यात्स्त्रीति तु भवनोपसोः” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ वस्त्यम् ॥ “कुलोदवसितं पस्त्यम्” इति
 वाचस्पतिः ॥ (८) ॥ “सदनं मन्दिरे तोये” ॥ स्वार्थपण्यन्ताद्युचि सादनमपि ॥ “सदनं सादनम्” इति द्विरूपकोशः
 ॥ (९) ॥ “भवनं सदने भावे” इति हैमः ॥ (१०) ॥ “विद्यादगारं मागारमपगामापगामपि ” इति द्विरूपकोशः ॥
 शो ॥ (११) ॥ “मन्दिरो मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे” इति हैमः ॥ (१२) ॥ गृहशब्दो भूम्येव पुंसि गृहाः
 ॥ (१३) ॥ “निकार्यः सन्नसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च” इति हैमः ॥ (१४) ॥ “निलयोऽस्तमये
 ग्रहे । गोपनस्य प्रदेशेऽपि ” इति हैमः ॥ (१५) ॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥ ५ ॥ “वासो वेश्म-
 न्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके ” इति हैमः ॥ (१७) ॥ “कुटः कोटे शिलाकुट्टे घटे गेहे कुटी सुरा ।
 चित्रगुच्छा कुम्भदासी” इति हैमः “कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्री पुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां तु
 सुरायां चित्रगुच्छके” इति मेदिनी ॥ (१८) ॥ “शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशा-
 खायाम्” इति हैमः ॥ (१९) ॥ “सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम् ” इति हैमः ॥ (२०) ॥
 विंशतिर्गेहस्य ॥ संजेति ॥ संजवनम् ॥ (१) ॥ चतुःशालम् ॥ एकमन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टय-

१—कौ धोतते इति उपकरणे “अन्यत्रापि” इति उः इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति
 मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—चत्वार्येव हृदस्य इत्यन्ये । “पर्यापतत्क्रयिकलोकमगण्यपण्यपूर्णपिणं विपणिना विपणिं विभेजुः” इति
 भाष्ये “विपणिर्हृदः” इति वल्लभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगाद्विपणेः पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यन्याह ॥ अत एव हैममे-
 दिन्योः “विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापण्यपण्ययोः” इत्युपलभ्यते ॥ ३—केचित्तु ‘विपण्यादीन्पदैकार्थानाहुः । तथा
 च कौटिल्यः “विशिखायां सौवर्णिकप्रचारः” इति तु भट्टश्रीस्वामीति मुकुटः ॥ ४—मुकुटपुस्तकयोस्तु ‘चयः’ इत्युपल-
 भ्यते ॥ ५—अत एव हैमनाममालायाम् “सभोदवसितं कुलम्” इत्यत्र कुलशब्द उपलभ्यते ॥
 “दिव्यदेवकुलालंकृता स्वर्गा इव मार्गाः” इति दमयन्तील्लेषश्च ॥ कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥
 ६—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥ ७—एकयकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञन्तत्वेनैव व्याख्यातः ।
 युक्तं चैतत् । प्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपातितत्वात् । घञन्तस्येव तु संघाद्यर्थकता संभवति ॥ निकार्यः ॥ ८—हैम-
 सटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ९—द्वे इति मुकुटः ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा । आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥
मठश्छात्रादिनिलयो गङ्गा तु मदिरागृहम् । गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
वातायनं गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका । स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसन्ननाम् । रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षोममस्त्रियाम् । प्रधानप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
गृहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वरजिरे । अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

गृहस्य ॥ मुनीनामिति ॥ पर्णशाला ॥ (१) उटजः “ उटजस्तृणपर्णादिः ” इति देशीकोशः ॥ उटाज्जायते ॥
॥ (२) ॥ द्वे मुनीनां गृहस्य ॥ ६ ॥ चैत्यमिति ॥ “ चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्यपादपे ” इति रुद्रः
॥ (१) आयतनम् ॥ (२) ॥ द्वे यज्ञस्थानस्य ॥ उद्देश्यवृक्षस्य इत्यन्ये ॥ वाजीति ॥ वाजिशाला ॥ (१) ॥
“ मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थवस्तुनि ” ॥ (२) द्वे अश्वशालायाः ॥ आवेशनमिति ॥ “ आवेशनं
शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ शिल्पिशाला ॥ शिल्पस्य शाला, इति तु स्वामी
॥ (२) द्वे शिल्पशालायाः प्रपेति ॥ प्रपा ॥ (१) पानीयशालिका ॥ (२) ॥ द्वे पान्थजनजलपान-
शालायाः ॥ ७ ॥ मठ इति ॥ मठः ॥ (१) ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजक-क्षपणकादीनां तेषां
निलयः ॥ “ बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ” ॥ एकं बटुदेवादि मन्दिरस्य ॥ गञ्जेति ॥ “ गङ्गा खनौ सुरा-
गृहे । “ गञ्जः स्यात्पुंसि रविद्यायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम् ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) मदिरागृहम् ॥
॥ (२) ॥ द्वे मद्यसन्धानगृहस्य ॥ गर्भेति ॥ गर्भागारम् ॥ (१) ॥ वासगृहम् ॥ (२) ॥ द्वे गृहमध्य-
भागस्य ॥ अरिष्टमिति ॥ “ अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काक-कङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार
आसवे । शुभे मरणचिह्ने च ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) सूतिकागृहम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रसूतिसदनस्य ॥
चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥ ८ ॥ वातेति ॥ वातायनम् ॥ (१) ॥ गवाक्षी शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके
कपौ ॥ (२) ॥ द्वे जालकस्य ॥ अथेति ॥ मण्डपः ॥ (१) ॥ जनाश्रयः ॥ (२) ॥ द्वे जनसमुदाय-
समाश्रयस्य ॥ हर्म्येति ॥ हर्म्यम् ॥ (१) ॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकं धनिनां वासस्य ॥ प्राप्तेति ॥
देवानां भूभुजां च गृहम् ॥ प्रासादः ॥ (१) ॥ एकं देवराजानां गृहस्य ॥ ९ ॥ सौध इति ॥ “ सुधा
स्त्री लेपने मूर्व्यां स्तुहिगङ्गेष्टिकामृते ” ॥ सुधालेपोऽस्यास्ति सधैः ॥ (१) राजसदनम् ॥ (२) द्वे राज-
सदनस्य ॥ उपेति ॥ “ उपकार्या राजसन्नन्युपकारोचितेऽन्यवत् ” ॥ (१) “ उपकारिकोपकार्या पिष्टभेदे
नृपालये ” ॥ “ उपकार्युपकारिका ” इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि ॥ द्वे राजगृहसामान्यस्य ॥ स्वस्तिक
इत्यादि ॥ “ स्वास्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः ” ॥ (१) ॥ सर्वतोभद्रः ॥ (१) ॥ “ नन्द्यावर्तः
पुमान्वेशमप्रभेदे भगवद्गुप्ते ” ॥ (१) ॥ १० ॥ विच्छन्दकः ॥ “ विच्छन्दकः ” इति पाठः इति स्वामी ॥
॥ (१) आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः । ईश्वरग्रहविशेषाणां पृथगेकैकम् ॥ ल्येति ॥ स्त्रीणामगारम् ॥
अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् अन्तःपुरम् ॥ (१) ॥ अवरोधनम् ॥ (२) ॥ ११ ॥ शुद्धान्तः ॥
॥ (३) ॥ “ अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे ” ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि राज्ञां महि-
ष्यादिनिवासस्य ॥ स्यादिति ॥ अदृष्टः ॥ (१) ॥ क्षोमम् ॥ (२) ॥ द्वे हर्म्याद्युपरिगृहस्य ॥ प्रघा-
णेति ॥ प्रघाणः ॥ (१) ॥ “ प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुदरे ” इति हैमः ॥ (२) ॥ अलिन्दः
“ गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा ” इत्यमरमाला ॥ “ अलिन्दस्त्वैल्पपिण्डिका ” इति सुभूतिः ॥
॥ (३) ॥ त्रीणि द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य ॥ १२ ॥ गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया गृहावग्रहणी

१—ह्रस्वोकारादिः । तथा च रघुः “ सौधजालमुटजेषु विस्मृतम् ” इति-इति मुकुटः ॥ २—“ विभाषा सेना—”
(१४१२५) इति क्लीबतायां “ शिल्पिशालम् ” अपि ॥ ३—अलिन्दो ह्रस्वादिः “ यस्यामलिन्देषु न चकुरेव ” इति
माघः—इत्यपि मुकुटः ॥

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः । वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥
गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि । कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥
स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका । तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
॥ (१) देहली ॥ (२) ॥ द्वे उदुम्बरस्य ॥ अङ्गनमिति ॥ “अङ्गनं प्राङ्गणे याने कामिन्यामङ्गना
मता” इति नान्तवर्गे विश्वः ॥ ‘अङ्गणम्’ इति पाठे तु पृषोदरादिः (६ । ३ । १०१) ॥ (१)
“चत्वरं स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयोरपि” इति हैमः ॥ (२) अजिरम् ॥ (३) त्रीणि गृहपुरोव-
र्त्तिभूम्याः ॥ अध इति ॥ शिला ॥ “शिल उञ्छे स्त्रियां ग्रावद्वाराधःस्थितदारुणोः” इति तालव्यादौ रभसः ॥
“तलदारु शिली योषित् नासा दारुर्ध्वमस्य यत्” इति बोपालितात् ‘शिली’ इत्यपि ॥ (१) ॥ एकं द्वारस्तम्भाधः-
स्थितकाष्ठस्य ॥ नासेति ॥ “विज्ञेया नासिका नासा नासा द्वारोर्ध्वदारु च” इति दन्त्यान्ते रुद्रः ॥ “नासा दारुपरि
द्वारस्य ॥ अधोदारु शिला स्त्रियाम् ॥” इति नाममाला ॥ (१) ॥ स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्यैकम् ॥ उपरिभित्ति-
धारकस्य काष्ठस्य वा ॥ १३ ॥ प्रच्छन्नोति ॥ प्रच्छन्नम् ॥ (१) ॥ अन्तर्द्वारम् ॥ (१) द्वे सौधादौ
गुप्तद्वारस्य (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥ पक्षेति ॥ पक्षद्वारम् ॥ (१) ॥ “पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके”
॥ (२) ॥ द्वे पार्श्वद्वारस्य ॥ “प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते” इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥
वलीकेति ॥ “वलीकः पटलप्रान्ते” इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥ नीध्रं (व्रं) नेमौ
वलीकेन्द्रो रेवतीमेऽपि कानने ॥ (२) ॥ पटलप्रान्तम् ॥ (३) ॥ त्रीणि गृहाच्छादनस्य ॥ अथेति ॥ “पटलं
तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके परिवारे च” इति हैमः ॥ (१) छदिः ॥ (२) ॥ पटम् ‘चालम्’
अप्यत्र ॥ द्वे छादनस्य ॥ १४ ॥ गोपेति ॥ गोपानसी ॥ (१) ॥ “शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि”
इति रसभः ॥ (२) ॥ वक्राणि दारुणि यस्मिन् ॥ द्वे कुड्येषु छादनार्थं दत्तस्य वक्रकाष्ठस्य
(छ (स) ज) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशपञ्जरस्य, इत्यन्ये ॥ कपोतेति ॥ कपोतपालिका ॥
(१) ॥ विटङ्कम् ॥ (२) ॥ द्वे गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य ॥ १५ ॥ स्त्रीति ॥ द्वाः
॥ (१) ॥ “द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये” इति हैमः ॥ (२) ॥ “प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थ-

१-यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः “अङ्गणशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्य-
पि वचोऽमूलकमेव” इति ॥ यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः “अङ्गणशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामा-
णिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च”
इति ॥ तदुभयमपि मन्दम् ॥ “कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः
श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते” इति भाष्यतः “कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहात्प्रश्नः । पृषोदरप्रका-
राणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्” इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रासलोपा-
गमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात्प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य
पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टायुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम् । अध्यास्यसौरभेयं मौक्तिकश्चिरङ्गणेषु वि-
हितमिति” इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकं-रसिकरञ्जन-काव्ये श्लेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥
२-“नासा दारुर्ध्वमस्य यत्” इति लिखितमपि न प्रकृतोपयोगि ॥ ३-“अधो दारु शिला स्त्रियाम्” इति तु न
प्रकृतोपयोगि ॥ ४-मुकुटस्तु वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेश्मनश्छादने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् ‘एकम्’
इत्येवोक्तवान् ॥ अतएव “गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्” इति माधव्याख्यायां वलभदेवोऽपि “वलभीछादनं दारु
चक्रं गोपानसी विदुः” इति कोषान्तरमुपन्यस्तवान् ॥ अतएव मुकुटेन “छलेन वलभ्यप्युक्ता” इति प्रोक्तम् । समासघटक-
तयोक्त्या छलत्वं निर्वाहः यदि च वलभ्यपि नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् तस्मादुक्तरभसकोषप्रामाण्ये-
न वलभी चन्द्रशालापर्यायाङ्गीकार्या । अत एव “रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः” इति माधव्याख्यायां वलभदेवो “वल-
भीरुपरिवसतीः” इति व्याख्यत् ॥ हस्वान्तापि वलभिः ॥ अत एव “तां कस्यांचिद्भवनवलभौ” “चित्रस्थानवलोक्य
शून्यवलभावैकैकमाषते” इति भेषदूतः ॥ “दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था” इत्यादि प्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि ॥
नह्येतैर्लक्ष्यैर्वलभ्या गोपानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुपपत्तैः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरो-
धान्न ॥ तस्माद्वलभिशब्दे बाहुलकादभिन्नं प्रत्ययः । “कृदिकारात्” इति ङीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

कूटं पूर्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु।कपाटमरं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥१७॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी।संमार्जनी शोधनी स्यात्संकारोऽवकरस्तथा ॥१८॥
 क्षिप्ते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः।समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्समिसीमे स्त्रियामुमे । घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शवरालयः ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

महीध्रे शिखरिश्मभृदहार्यधरपर्वताः । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

तायां तु योषिति ” ॥ (३) ॥ त्रीणि द्वारस्य ॥ स्यादिति ॥ वितर्दिः ॥ (१) ॥ वेदिका ॥ (२) ॥
 प्राङ्गणादिकृतस्योपवेशस्थानस्य द्वे ॥ तोरेति ॥ तोरणः ॥ (१) ॥ बहिर्द्वारम् ॥ (२) ॥ द्वे द्वारबाह्यभा-
 गस्य ॥ पुरेति ॥ पुरद्वारम् ॥ (१) ॥ गोपुरम् ॥ (२) ॥ द्वे नगरद्वारस्य ॥ १६ ॥ कटमिति ॥ हस्ति-
 नखः ॥ (१) ॥ एकं पुरद्वारे अवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिम्नस्य मृत्कूटस्य ॥ अथेति ॥ कपाटम् ॥
 ‘कवाटम्’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥ “कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादरं न ना” इति वाचस्पतिः ॥ “अरं छदक-
 टयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ “अरं पुनः । कपाटोऽरिः कवाटः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कपाटस्य ॥
 तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । “स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि” ॥ (१) ॥ एकं कपाटरोधनकाष्ठ-
 स्य ॥ १७ ॥ आरोहेति ॥ “आरोहणं स्यात्सोपाने समारोहे प्ररोहणे” ॥ (१) ॥ सोपानम् ॥ (२) ॥ द्वे
 पाषाणादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गस्य ॥ निश्रेणिरिति ॥ “निश्रेणिरधिरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च” इति हैमः ॥ (१) ॥
 अधिरोहणी ॥ (२) ॥ द्वे काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य ॥ संमेति ॥ संमार्जनी ॥ (१) ॥ शोधनी ॥ (२) ॥ “वर्धनी”
 अप्यत्र ॥ “संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी” इति हैमात् ॥ द्वे गृहादि संमार्जन्याः, झाडू इति ख्यातायाः
 समिति ॥ संकरः ॥ ‘संकारः’ इति पाठे तु कर्मणि घञ् ॥ (३।३।१४) ॥ “अथ संकारोऽवकारेऽग्निचट्टकृतौ ।
 संकारी भुक्तकन्यायाम्” इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः ॥ (१) ॥ अवकरः ॥ (२) ॥ १८ ॥ क्षिप्ते
 धूत्यादौ ॥ द्वे धूलिप्रक्षेपणस्य ॥ मुखमिति ॥ “मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “निःसरणे मृतौ । उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे निर्गमनप्रवेशमार्गस्य ॥
 समिति ॥ संनिवेशः ॥ (१) ॥ निकर्षणः ॥ (२) ॥ द्वे पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य ॥ समा-
 विति ॥ संवसथः ॥ (१) ॥ “ग्रामः स्वरे संवसथे” “ग्रीष्मे ऊष्णर्तुभेदयोः” ॥ (२) ॥ द्वे ग्रामस्य ॥ वेश्मेति ॥
 वेश्मभूः ॥ (१) ॥ “वास्तु स्याद्गृहभूपुर्योर्गृहे सीमसुरङ्गयोः” ॥ (२) ॥ गृहरचनावच्छिन्नभूमेः ॥
 ग्रामेति ॥ ग्रामान्तः ॥ (१) ॥ उपशल्यम् ॥ (२) ॥ ग्रामग्रहणं चोर्पलक्षणम् । अतएव “उपकण्ठोपशल्ये
 द्वे” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्वे ग्रामादिसमीपदेशस्य ॥ सीमेति ॥ सीमा ॥ (१) ॥ “सीमा घाटस्थितिक्षेत्रे-
 ष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्” ॥ (२) ॥ औघाटशब्दोऽप्यत्र ॥ द्वे सीमायाः ॥ चत्वार्येकार्थानि इत्यन्ये ॥
 घोष इति ॥ “घोष आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना, घोषा मधुरिकौषधौ” ॥ (१) ॥
 आभीरपल्ली ॥ कुटिग्रामकयोः पल्लिः ॥ इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ द्वे गोपग्रामस्य ॥ पक्कण इति ॥ पक्कणः
 ॥ (१) ॥ शवरालयः ॥ (२) ॥ द्वे भिल्लग्रामस्य ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीध्रः ॥ (१) ॥ “शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्” ॥ (२) ॥
 क्षमाभृत् ॥ (३) ॥ “अहार्यो हर्तुमशक्ये शैलेऽपि” इति हैमः ॥ (४) ॥ “धरः कूर्माधिपे गिरौ । कार्पा-

१-सोपानं दन्त्यादि “सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्गतः” इत्यत्राश्लीलसमश्लेषात् । इति मुकुटः ॥ २-तथा च
 कथिताभ्युदये-“प्रेयन्तेऽमी परमरयो हर्म्यवातायनानाम्” इति मुकुटः ॥ ३-इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबाधकत्वात् प्रकृतो-
 पयोगि ॥ ४-तथा च माघः “शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-” इति-इति मुकुटः ॥ ५-तथा च प्रयोगः “दिङ्मातङ्गघटा-
 विभक्तचतुराघाटा मही साध्यते” इति-इति मुकुटः ॥

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ । अस्तस्तु चरमक्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥
हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः । गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥
पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् । कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

समूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु” इति हैमः ॥ (५) ॥ “पर्वतः पादपे पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे
शैले ” ॥ (६) ॥ “अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च ” इति हैमः ॥ (७) ॥ “गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे
संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाग्नि च, गोत्रोऽद्रौ गोत्रो भुवि गवां गणे” इति हैमः ॥ (८) ॥ “गिरिः पूज्ये-
ऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गैरेयके गीर्णावपि” इति हैमः ॥ (९) ॥ ग्रावा ॥ (१०) ॥ “अचलस्तु गिरिकी-
लयोः । अचला भुवि” इति हैमः ॥ (११) ॥ “शैलो भूभृति शैले तु शैलेये ताक्ष्यशैलके” इति हैमः ॥ (१२) ॥
शिलोच्चयः ॥ (१३) ॥ त्रयोदश पर्वतस्य ॥ १ ॥ लोकोति ॥ लोकालोकः ॥ (१) ॥ “चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याच्चक्रवालं
तु मण्डले” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे सप्तद्वीपवत्या भूमेः ॥ “त्रिकूट इति ॥ त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे”
इति हैमः ॥ (१) ॥ त्रिककुत् ॥ (२) ॥ द्वे लंकाधिष्ठानपर्वतस्य ॥ अस्त इति ॥ “अस्तं क्षितेऽप्यव-
सिते त्रिषु ना पश्चिमाचले” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ चरमक्षमाभृत् ॥ पश्चिमपर्वतस्य द्वे ॥ उदय इति ॥ “उदयः
पर्वतोन्नत्योः” इति हैमः ॥ (१) ॥ पूर्वपर्वतः ॥ (२) ॥ द्वे पूर्वपर्वतस्य ॥ २ ॥ हिमेति ॥ हिमवान्
॥ (१) ॥ “निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ विन्ध्यः ॥ “विन्ध्या
स्त्रियां लवल्यां स्यात्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः ” ॥ (१) ॥ माल्यवान् ॥ (१) ॥ पारियात्रकः ॥ (१) ॥
“स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्रां सुरायां नगे न स्त्रां” चिरंजीवी द्विकाजयोः ॥ (१) ॥
हेमकूटः । (१) ॥ आदिशब्दान्मलयन्दुर-चित्रकूट-सैनाक-सह्यादि-संग्रहः ॥ ३ ॥ पाषाणेति ॥ पाषाणः
॥ (१) ॥ “प्रस्तरो ग्रावाणि मणौ इति हैमः ॥ (२) ॥ “ग्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंसि” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
“उपलो ग्रावरत्नयोः । उपला तु शर्करायाम्” इति हैमः ॥ (४) ॥ अश्मा ॥ (५) ॥ शिला ॥ (६) ॥
दृष्टव्यपाषाणमात्रके । निष्पेणार्थपट्टेऽपि ” ॥ कषायः कूष्माण्डो महिषवृषभव्योषदृषदः ” इत्यूष्मभेदान्मूर्ध-
न्यमध्यः ॥ (७) ॥ सप्त पाषाणस्य ॥ कूट इति ॥ “कूटं पूर्वैर्यन्त्रयोः ।
मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ” इति हैमः ॥ (१) ॥
“शिखरं पुलकाग्रयोः । पक्कदाडिमबीजामभाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाग्रैकक्षासु” इति हैमः ॥
“अस्त्री” इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥ “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणो-
त्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षिके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
ग्रीणि पर्वतोर्ध्वप्रदेशस्य ॥ प्रपात इति ॥ प्रपातो निङ्गरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे” इति हैमः ॥
॥ (१) ॥ अतटः ॥ २ ॥ “भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुके रुद्रे च” इति हैमः ॥ “प्रपातस्तु

१—हैमे तु ‘त्रिकूटस्तु सुवेलके’ इति पाठो दृश्यते । उक्तपाठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥ २—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥
३—मेदिनीस्थौऽयं पाठः । हैमे तु ‘प्रस्तारे’ इत्यधिकः पाठः ॥ ४—दृषदः शिलासाहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥
५—यन्त्रे मृगादिबन्धनार्थे छले यथा “छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुराम्” इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥ ६—रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्यथा “रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा” । पक्कदाडिमबीजामभाणिक्यखण्डे
यथा “तन्वी श्यामा शिखरदशना” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ७—हैमे तु “वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च” इति पाठ उपलभ्यते ॥
८—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पञ्जिका चातथा च “जिगाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्” इति
मार्घः ॥ इति मुकुटः ॥ ९—हैमे तु “प्रपातः सौप्तिके भृगौ” इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते । व्याख्यातं च ‘सौप्तिको
रात्रिधावी’ । तत्र यथा “यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रसृप्ताः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥५॥
दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातविले गुहा । गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥६॥
खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । उपत्यकोद्रैरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥७॥
धातुर्मनःशिलाद्यद्रैरिकं तु विशेषतः । निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

तटो भृगुः” इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः” ॥ (३) ॥ त्रीणि पर्वतात् पतनस्थानस्य ॥४॥ कटक इति ॥
“कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे । सेनायां राजधान्यां च” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं पर्वतमध्यभा-
गस्य मेखलाख्यस्य ॥ स्नुरिति ॥ स्नुः ॥ (१) ॥ “प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानातुन्मितवस्तुनि ”
॥ (२) ॥ “सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रैके विदे ॥ (३) ॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री ॥ त्रीणि
पर्वतसमभूभागस्य ॥ उत्स इति ॥ उत्सः ॥ (१) ॥ प्रस्रवणम् ॥ (२) ॥ द्वे यतो जलं स्रवति
तस्य स्थानस्य ॥ वारिति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥ निर्झरः ॥ (१) ॥ एवं झरः ॥ झरा ॥ झरिः ॥
झरी च ॥ (२) ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निर् ॥ द्वे उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य पश्चापि पर्याया इत्यन्ये
॥ ५ ॥ दरीति ॥ “दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे” ॥ (१) ॥
‘कन्दरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च’ ॥ (२) ॥ द्वे कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य ॥
देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले ॥ “गुहः षाण्मातुरे, गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे”
॥ (२) ॥ “अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्” ॥ (३) केचित्तु—“देव-
खाते विलं गुहा” इति काल्यात् “गह्वरं विलदम्भयोः” इति शाश्वताच्च “विलं रंध्रे गुहायां च”
इति हैमतश्च चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीण्यकृत्रिमस्य गिरिविलस्य ॥ गण्डेति ॥ “गण्डः कपोले पिटके”
इति विश्वः ॥ “गण्डशैलो ललाटे स्याच्च्युतस्थूलोपले गिरेः” ॥ (१) ॥ एकं गिरिपतितस्थूलोपलस्य
॥ ६ ॥ खनिरिति ॥ “खनिरेव मता खानिः” इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥ “आकरो निकरे
खनौ” ॥ (२) ॥ द्वे रत्ना द्युत्पत्तिस्थानस्य ॥ पादा इति “पादो मूलोऽस्तुर्याशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते” इति हैमः ॥
॥ (१) ॥ प्रत्यन्तपर्वतः ॥ (१) ॥ द्वे पर्वतसमीपस्थारूपपर्वतस्य ॥ उपेति ॥ उपत्यका ॥ (१) ॥ अधित्यका ॥ (१) ॥
एकैकमद्रे अध ऊर्ध्वासन्नभूमेः ॥ ७ ॥ धातुरिति ॥ धातुः ॥ (१) ॥ “सुवर्णरूपताम्राणि हरितालं मनःशिला ।
गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥ गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः” ॥ एकं मनःशिलादि-
धातोः ॥ गैरिति ॥ गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् ॥ “गैरिकं धातुरुक्मयोः” ॥ (१) ॥ एकं
धातुविशेषस्य निकुञ्जेति ॥ कुञ्जिरावरणार्थं लोकात्—इति क्षीरस्वामी ॥ “कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तौ
च दन्तिनाम्” इति विश्वः ॥ द्वे लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गविवरणम्

१—अनयोः स्नूनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । ‘पुमानेव स्नुः’ इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधाननाममा-
लाव्याख्यायामपि ‘स्नुः पुंलिङ्गः’ इत्युक्तम् अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्रीत्वेन स्नुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । ‘पद्मो’ (६।१)
इति सूत्रे स्नुमादेशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शितत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे ‘स्थान्यर्था-
भिधानसमर्थस्यैवादेशता’ इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पञ्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रतिपदिकार्थत्वादिति ॥ २—‘स्थूलोपलाः’
इत्युपलक्षणम् । तेन “लीलां दधौ राजतगण्डशैलः” इति माघप्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अद्रेरित्यस्य संबन्धि-
मात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि ॥ “समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी” इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः ॥
४—अत्युच्चवस्तुनि’ इति पाठान्तरम् ॥ ५—अग्रके पल्लवे । अत एव विश्वकोषे “सानुः सङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पल्लवे वने”
इति पाठ उपलभ्यते ॥ ६—गह्वरं क्लीबमेव । ‘गह्वरा गह्वरी तूपचारात्’ इति तु पञ्जिका—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधान-
चिन्तामणिनाममालाव्याख्यायां तु ‘गह्वरः पुंक्लीबलिङ्गः’ इत्युक्तम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥
आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् । अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् । स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः।वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि॥४॥
वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः । अनोकहःकुटः सालः पलाशी द्रुमागमाः ५ ॥
वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः। ओषधिः फलपाकान्ता स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः॥६॥
वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान्फलिनः फली। प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः७॥

अटवीति॥ अटवी ॥(१)॥ अरण्यम् ॥(२)॥ विपिनम् ॥(३)॥ “गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि”
इति हैमः ॥(४)॥ “काननं तु ब्रह्मास्ये विपिने गृहे” इति हैमः ॥ ५ ॥ “वनं नपुंसकं तीरे निवासात्यकानने”
॥(६)॥ षट् वनस्य ॥ महेति ॥ महारण्यम् ॥(१)॥ महदरण्यम् ॥ अरण्यानी ॥ (२) ॥ द्वे महावनस्य
॥ गृहेति ॥ गृहारामाः ॥ (१) ॥ “निष्कुटस्तु गृहीद्याने स्यात्केदारकवाटयोः” ॥ (२) ॥ द्वे गृहो-
पवनस्य ॥ १ ॥ आरेति ॥ आरामः ॥ (१) ॥ उपवनम् ॥ (२) ॥ एवकारादकृत्रिमवनव्यु-
दासः ॥ द्वे कृत्रिमवृक्षसमूहस्य ॥ अमेति ॥ वृक्षवाटिका ॥ (१) ॥ एकं मन्त्रिणो वेश्यायाश्च
गृहस्थोपवनस्य ॥ २ ॥ पुमानिति ॥ आक्रीडः ॥ “श्रेयमाक्रीडमुद्यानम्” इत्यमरमालायां तु क्रीड-
मुक्तम् ॥ (१) ॥ “उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने” ॥ (२) ॥ द्वे राज्ञः सर्वोपभोग्य-
वनस्य ॥ स्यादिति ॥ प्रमदावनम् ॥ (१) ॥ यत्र सखीको राजा क्रीडति तस्यैकम् ॥ ३ ॥
वीति ॥ “वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके” इति हैमः ॥ (१) ॥ “आलिः सख्यावलीसे-
त्वनर्थेषु विशदाशये” इति हैमः ॥ (२) ॥ आवालिः ॥ (३) ॥ “पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः” इति हैमः
॥ (४) ॥ “श्रेण्याल्यां कारुसंहतौ” इति हैमः ॥ (५) ॥ पञ्च सान्तरपङ्क्तेः ॥ लेखा इति ॥ “लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ रलयोरैकत्वस्मरणात् ‘रेखा’
अपि ॥ (१) ॥ “राजी रेखायां पङ्क्तौ च” इति हैमः ॥ द्वे निरन्तरपङ्क्तयपङ्क्तिसाधा-
रणायाः ॥ वन्येति ॥ वन्या ॥ “वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः” ॥ (१) ॥ वनसमूहः ॥(२)॥ द्वे
वनसमूहस्य ॥ अङ्कुर इति ॥ “अङ्कुरो रोष्णि सलिले रुधिरैऽभिनवोद्भवे” इति हैमः ॥ “अङ्कुरश्चाङ्कुरः
प्रोक्तः” इति हलायुधः ॥ (१) ॥ अभिनवोद्भिद् ॥ (२) ॥ द्वे ॥ ४ ॥ वृक्ष इति ॥ वृक्षः
॥ (१) ॥ महीरुहः ॥ (२) ॥ “शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमान्” ॥ (३) ॥
विटपी ॥ (४) ॥ “पादपः पादपीठेऽद्वौ पादुकायां तु पादपा” इति विश्वः ॥ (५) ॥
तरुः ॥ (६) ॥ अनोकहः ॥ (७) ॥ कुटः ॥ (८) ॥ “पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरण-
सर्जयोः” इति दन्त्यादौ रभसः ॥ “सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि” ॥ (९) ॥ “पलाशी
वृक्षरक्षसोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ द्रुः ॥ (११) ॥ “द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे”
इति हैमः ॥ (१२) ॥ अगमः ॥ (१३) ॥ त्रयोदश वृक्षस्य ॥ ५ ॥ वानेति ॥
वानस्पत्यः ॥ (१) ॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हैतुभिः ॥ एकं पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृद्धस्य ॥ तैरिति ॥
“वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे” ॥ (१) ॥ एकमात्रादिवृक्षस्य ॥ ओषेति ॥ ओषधिः ‘ओषधी’
अपि ॥ (१) ॥ फलपाक एवान्तो यस्याः ॥ रूपभेदात्स्त्रीत्वम् ॥ एकम् ब्रीह्यादेः ॥ स्यादिति ॥ अवन्ध्यः
॥(१)॥ फलेग्रहिः ॥(२) ॥ द्वे फलसमये फलग्राहकस्य ॥६॥ वन्ध्य इति ॥ वन्ध्यः ॥ (१) ॥ अफलः ॥
(२) ॥ अवकेशी ॥ (३) ॥ त्रीणि फलशून्यवृक्षस्य ॥ फलेति ॥ फलवान् ॥ (१) ॥ फलिनः
॥ (२) ॥ फली ॥ (३) ॥ त्रीणि फलसहितवृक्षस्य ॥ प्रफुल्लविति ॥ प्रफुल्लः ॥ (१) ॥ “उत्फुल्लं

१-गौरादिडीषि (४११।४१)वनी च । “स्ववनीसंप्रवदत्पिकापि का” इति नैषधकाव्यात्-इति मुकुटः ॥ २-“यत्रौषधयो
रजन्याम्” इति कुमारः-इति मुकुटः ॥ “यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते” इति श्रुतिः ॥

फुल्लश्चेते विकसिते स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषुस्थाणु वा ना ध्रुवः शङ्कुर्हस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥८॥
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लतालता प्रतानिनी वीरुद्रुलिमन्युलप इत्यपि ॥९॥
नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः। अस्त्री प्रकाण्डःस्कन्धःस्थान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः१०
समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे । शाखाशिफावरोहः स्थान्मूलाच्चाग्रं गता लता११

करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकसरे” ॥ (२) ॥ संफुल्लः ॥ (३) ॥ व्याकोशः मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥
“विकचः क्षेपणे केतौ नाकेशौ स्फुटितेऽन्यवत्” ॥ (५) ॥ “स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते”
इति हैमः ॥ (६) ॥ ७ ॥ फुल्लः ॥ (७) ॥ विकसितः ॥ (८) ॥ अष्टौ प्रफुल्लितवृक्षस्य ॥ स्युरिति ॥
अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिलिङ्गां स्युः ॥ स्थेति ॥ रूपभेदात्क्लीबत्वम् ॥ “स्थानुः क्रीले हरे पुमान् ।
अस्त्री ध्रुवे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे ॥ स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्णयोः सुगन्धे गीतभिद्यपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “शङ्कुः
पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु । यादोऽन्नभेदयोर्मैदे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि शाखापत्ररहि-
ततरोः ॥ ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा = मूलं च ते । ह्रस्वे शाखाशिफे यस्य क्षुपः ॥ (१) ॥ एकं
सूक्ष्मशाखामूलस्य शाखोटकादेः ॥ ८ ॥ अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥ “स्तम्बो गुल्मे
तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः” ॥ (१) ॥ “गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामा-
मलक्येलावनीवल्लवेस्मसु” ॥ (२) ॥ द्वे स्कन्धरहितस्य ॥ वल्लीति ॥ “वल्ली स्यादजमोदायां लतायां
कुसुमान्तरे” इति हैमः ॥ (वेल् (भ्वा० प० से०) धातोरिति, ‘वेल्लिः’ इत्यपि । अत एव) “वल्ली
तु वेल्लिः सरणे” इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ “प्रततिर्व्रततिस्तथा” इति हल्लायुधः ॥ यद्वा व्रतमिव
करोति । “व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “लता ज्योतिष्मतीदूर्वा शाखा
वल्लीप्रियङ्गुषु । स्पृक्कामांघव्योः कस्तूर्याम्” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि लतामात्रस्य ॥ लतेति ॥
शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः सा प्रतानिनी । ईदृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥ “वीरु-
लताविटपयोः स्त्रियाम्” ॥ (१) ॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः ॥ गुल्मिनी ॥ (२) ॥ “उलपस्तु
गुल्मिनीतृणभेदयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि शाखापत्ररहिततरोः ॥ ९ ॥ नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥ “आरोहो दैर्घ्य
उच्छ्रये । आरोहणे गजारोहे स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि” इति हैमः ॥ आदिना गिरिदेवाल्यादिग्रहः उच्छ्रायः
॥ (१) ॥ “उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीबं संनहनेऽपि च” ॥ (२) ॥ उच्छ्रयः ॥ (३) ॥
त्रीणि वृक्षादिदैर्घ्यस्य ॥ अस्त्रीति ॥ “प्रकाण्डो विटये शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः” इति विश्वः ॥
(१) ॥ “स्कन्धः स्थान्मृपतावंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो भिदि” इति
धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे मूलमारभ्य शाखापर्यन्तस्य वृक्षस्य ॥ १० ॥ समे इति ॥ “शाखा द्रुमांशे
वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके” इति हैमः ॥ (१) ॥ लता ॥ (२) ॥ द्वे शाखायाः ॥ स्कन्धेति ॥ स्कन्धशाखा ॥
(१) ॥ “शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते” इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ द्वे स्कन्धात्प्रथमो-
त्पन्नशाखायाः ॥ शिफेति ॥ “शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि” ॥ (१) ॥ जटा ॥
(२) ॥ द्वे मूलस्य जटारूपस्य ॥ शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बिनी शिफा ॥ “अवरोहो
ऽधतरणेऽप्यारोहे च लतोद्गमे” ॥ (१) ॥ एकं शाखामूलस्य ॥ मूलादिति ॥ मूलादूर्ध्वं गता शिफा लता स्यात् ॥
मुकुटस्तु ‘प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलत्प्रभृति वृक्षाग्रपर्यन्तं गता गुह्य्यादिलताऽन्यवरोहः’ इत्याह ॥ (१) ॥

१—आमलकी एला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु ‘वल्ली’ इति पाठ आसीत् ॥
-“कृदिकारात्” इति ङीष् दीर्घान्तापि “धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव” इति माघः—इति मुकुटः ॥

शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः। सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्
 काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम्। निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ १३
 पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् १४॥
 वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् । आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु १५॥
 एकं वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः शिर इति॥ “शिरःप्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च” ॥ (१) ॥ “अग्रं पुरस्ता-
 दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्॥ अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्”
 ॥ (२) ॥ “शिखरोऽस्त्री दुमाग्रे चाद्रिशृङ्गपुलकाग्रयोः” ॥ (३) ॥ त्रीणि शिखरस्य ॥ मूलमिति ॥
 “मूलं शिफाद्ययोः । मे निकुञ्जेऽन्तिके वा ना” ॥ (१) ॥ “बुधो ना मूलरुद्रयोः” ॥ (२) ॥
 अङ्घ्रेर्नामेव नाम यस्य ॥ “अङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः” ॥ (३) ॥ त्रीणि मूलमात्रस्य ॥ सार इति ॥
 “सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्, । वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति” ॥
 (१) ॥ समौ समानलिङ्गौ ॥ ‘नरि’ इति वा पाठः । पुंसीत्यर्थः ॥ “लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससा-
 रास्थिसारयोः” इति भागुरेराबन्तोऽपि ॥ “मज्जोक्ता मज्जया सह” इति द्विरूपकोषाच्च ॥ (२) ॥ द्वे वृक्षादेः ॥
 चिरांशस्य ॥ त्वगिति ॥ “त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वाच्च विशेषतः” ॥ (१) ॥ “वल्कं वल्कलशल्कयोः”
 ॥ (२) ॥ वल्कलम् ॥ (३) ॥ त्रीणि त्वचः ॥ १२ ॥ काष्ठमिति ॥ “काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे
 स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभिद्यपि” इति हैमः ॥ (१) ॥ “पुनपुंसकयोर्दारुः” इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ “दारु पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्” ॥ (२) ॥ द्वे काष्ठमात्रस्य ॥ इन्धेति ॥
 इन्धनम् ॥ (१) ॥ एधः ॥ (२) ॥ इधम् ॥ (३) ॥ एधः पुंस्ययम् ॥ (४) ॥ समित् ॥
 (५) ॥ त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः ॥ द्वे यागादौ हूयमानस्य काष्ठस्य ॥ पञ्चापि पर्याया इति
 स्वामी ॥ नीति ॥ निष्कुहः ॥ (१) ॥ कोटरम् ॥ (२) ॥ द्वे वृक्षादिरन्ध्रस्य ॥ वल्लेति ॥ वल्लरिः
 ॥ (१) ॥ मञ्जरिः ॥ (२) ॥ द्वे काष्ठमात्रस्य ॥ १३ ॥ पत्रमिति ॥ “पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-
 पक्षिणोः” ॥ (१) ॥ “पलाशं छदने मतम् । शटी किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 “पलाशः किंशुकेऽवपे । हरिते पलाशं पत्रे” इति हैमः ॥ (२) ॥ “छदनं च दले पक्षे पिधाने” ॥
 (३) ॥ “दलमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽथ तद्द्रव्ये पत्रे” ॥ (४) ॥ “पर्णस्त्रिपर्णे
 पर्णं तु पत्रे” इति हैमः ॥ (५) ॥ “छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः” ॥ “पुमान्”
 इति विशेषणं सान्तह्रीवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥ पट् पत्रस्य ॥ पल्लव इति ॥ “पल्लवः किसले बले ।
 विटपे विस्तरेऽलत्तराग्रे शृङ्गारषिङ्गयोः” ॥ व्याडिस्तु—“पुंसि ह्रीवे-च पल्लवः” ॥ (१) ॥ किसलयम्
 ॥ (२) ॥ द्वे नवपत्रस्य ॥ विस्तेति ॥ “विस्तारस्ततो विटपे” ॥ (१) ॥ “विटपो न स्त्रियां स्तम्ब-
 शाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना” ॥ (२) ॥ द्वे शाखादिविस्तारस्य ॥ केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव
 पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः ॥ “शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्” इति रभसाच्च ॥ “स्कन्धा-
 दूर्ध्वं तरोः शाखा कट्टिपो विटपो मतः” इति कात्यायनः ॥ १४ ॥ वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः ॥
 केचित्तु ‘वृक्षादीनाम्’ इति पूर्वेणापि संवदन्ति ॥ फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् ॥ “फलं हेतुकृते जातीफले
 फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शलाग्रे व्युष्टिलाभयोः” ॥ (१) ॥ सस्यम् ॥ (२) ॥ द्वे फलस्य ॥
 वृन्तमिति । “वृन्तं प्रसवबन्धे घटीधाराकुचाग्रयोः” ॥ (१) ॥ प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् प्रसवबन्धनम्
 ॥ (२) ॥ द्वे पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य ॥ आम इति ॥ शलाटुः “शटी शटितं शलाटुः” इत्यूष्मभेदात् ॥ (१) ॥

१—डौषि दीर्घान्ते अपि । “व्यवृणुत वैल्लितबाहुवल्लरीका” इति माघः । “नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकम्” इति
 काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥ २—सस्यं दन्त्यादि “ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः” इति दमयन्ती-
 श्लेषात् ॥ ३—“एधान् हुताशनवतः” इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ४—पत्रं तकारद्वयवत् । विपत्राः
 साधवो न तत्रवः” इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ ५—पलाशं तालव्यान्तम् “नवपलाशपलाशवनं पुरः” इति माघयमकात्-
 इति मुकुटः ॥ ६—लकारद्वयवान् । “दृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लवाः” इति दमयन्तीयमकात् ॥
 ७—कटप इ० पा० ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् । स्याद्गुत्सकस्तु स्तवकः कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥
स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम् । मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
द्विहनिं प्रसवे सर्वे हरीतक्यादयः स्त्रियाम् । आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुदं फले ॥ १८ ॥
बार्हतं च फले जम्बूवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् । पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले १९
विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशुनः ॥ २० ॥

एकमपक्वफलस्य ॥ शुष्क इति ॥ ‘फले’ इत्येव ॥ “वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंश्रुतवातो-
र्मिसुरङ्गासौरभेषु च” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं शुष्कफलस्य ॥ उभे इति ॥ उभे शलादुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां
‘वाना’ ॥ १५ ॥ क्षारक इति ॥ “क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे” इति हैमः ॥ “क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके
जालकेऽपि च ॥ (१) ॥ “जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु
वसनान्तरे ॥ गिरिसारजलैकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गराक्षिण्यां च जालिका” ॥ (२) ॥ द्वे
नवकलिकावृन्तस्य ॥ कलिकेति । कलिका ॥ (१) ॥ “कोरकोऽस्त्री कुट्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः” ॥ (२) ॥ द्वे
अविकसितकलिकायाः ॥ स्यादिति ॥ “स्तवके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः” इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥ श्रीभोजस्तु ‘शस्यादिभ्यश्छक्’ इत्याह । स्वार्थे कन् (५ । ३ । ७५) ॥ “पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ता-
हारकलापयोः” इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ स्तवकः ॥ (२) ॥ द्वे विकासोन्मुखकलिकाया इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥ कुट्मल इति ॥ कुट्मलः ॥ “कुट्मलः” अपि ॥ “कुट्मलो
मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे” ॥ (१) ॥ मुकुलः ॥ (२) ॥ ईषाद्विकासोन्मुखकलिकाया द्वे ॥ १६ ॥
स्त्रिय इति ॥ ‘भूमि स्त्रियां सुमनसः’ इति रत्नकोषः ॥ “सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः” इति
मेदिन्यादेरेकैत्वमपि ॥ ‘पुष्पं सुमनाः कुसुमम्’ इति नाममाला ॥ (१) ॥ “पुष्पं विकास आर्तवे । धनदस्य
विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥
“कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः ॥ (४) ॥ “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥
चत्वारि पुष्पस्य ॥ मकरन्द इति ॥ मकरन्दः ॥ (१) ॥ पुष्परसः ॥ (२) ॥ द्वे पुष्परसस्य ॥ पराग
इति ॥ “परागः सुमनोरणौ धूलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने” ॥ (१) ॥
सुमनोरजः ॥ (२) ॥ द्वे पुष्परजसः ॥ १७ ॥ द्वीति ॥ फले पुष्पे पत्रे च । वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पा-
दिषु वर्तमानं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः ॥ हरीतक्याः फलम् हरीतकी । आदिना
“कोशातकी बदरी कण्टकारिका” इत्यादयः ॥ आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम् ॥ वैणवम् ॥ नैयग्रो-
धम् ॥ इङ्गुद्या इदम् ऐङ्गुदम् ॥ १८ ॥ बृहत्याः फलम् बार्हतम् ॥ पृथक्पृथगेकैकम् ॥ फले इति ॥ “जम्बूः
स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरुसीरि । द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्” ॥ लुपि जम्बूः ॥ (१) ॥ लुकि “ह्रस्वो नपुं-
सके” (१ । २ । ४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥ आणि जाम्बवम् ॥ (३) ॥ त्रीणि जम्बूफले ॥ पुष्प
इति ॥ पुष्पे विद्यमाना जातिप्रभृतयः सदा स्वलिङ्गा एव ॥ यूथिकाशेफालिकामल्लिकायाः ॥ त्रीति ॥ एवं
फले वर्तमाना व्रीहयोऽपि स्वलिङ्गाः यवानां फलानि यवाः ॥ मापाः । मुद्गाः ॥ १९ ॥ वीति ॥ विदार्या भूकूष्मा-
ण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि विदारी ॥ गम्भारी ॥ शालपर्णी ॥ पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् पाटलम् ॥

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्लीबलिङ्गोऽपि । “कोरकोऽस्त्री कुट्मलेऽपि” इत्यादिमेदि-
न्यादिदर्शनात् । अत एव “समुपहरन् विचकार कोरकाणि” इति माघः—इति मुकुटः ॥ २—क्वचित्पुस्तके “सुमम्”
इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—“वक्ष्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया” इति शत्रुक्रमयोगः—इति मुकुटः ॥
४—“परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा” इति किराते ह्रस्वान्तप्रयोगः । तत्र ‘फल उत्तरपदे, “इको ह्रस्वोऽङ्गो गाल-
वस्य” (६ । ३ । ६५) इति ह्रस्वत्वम्’ इति वामनः । अत एव ‘जलजम्बुजलाविला स्रवन्त्यः’ इति वृक्षेऽपि “इको ह्रस्वः”
इति ह्रस्वत्वम् ॥ “जम्बुः” इति प्रकृत्यन्तरमास्ति । “तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते” इति संसारावर्तः—
इति मुकुटः ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः । तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥२१॥
उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः । कोविदारे चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥
सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः । आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः । स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥
वरणे वरुणः सेतुस्तित्तशाकः कुमारकः । पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

“पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुवीहिश्च पाटलः” इति शाश्वतात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ बोधीति ॥ “बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे” ॥ रत्नकोषेऽपि “पिप्पलो बोधिरश्वत्थः” इति ॥ बोधिश्चासौ द्रुमश्च बोधिद्रुमः ॥ (१) ॥ चूलदलः ॥ (२) ॥ “पिप्पलं सलिले वल्लच्छेदभेदे च ना तरौ” ॥ (३) ॥ कुञ्जरेणाश्रयते कुञ्जराशनः ॥ (४) ॥ २० ॥ “आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विषम्” इति केशरमाला ॥ “अश्वत्थः पिप्पलाद्रौ स्यादश्वत्था पूर्णिमा मता” ॥ (५) ॥ पञ्च पिप्पलवृक्षस्य ॥ अथेति ॥ कपित्थः ॥ अमरमालायां पवर्गवृत्तीय-मध्यः (कपित्थः) अपि ॥ (१) ॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् दधित्थः ॥ (२) ॥ ग्राही ॥ (३) ॥ “मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे” ॥ (४) ॥ दधिफलः ॥ (५) ॥ पुष्पफलः ॥ (६) ॥ दन्तशठः ॥ (७) ॥ सप्त ‘कैथ’ इति ख्यातस्य ॥ २१ ॥ उद्विति ॥ “उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रेऽपि स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ जन्तुफलः ॥ (२) ॥ यज्ञाङ्गः ॥ (३) ॥ हेमदुग्धकः ॥ (४) ॥ चत्वारि उदुम्बरस्य ॥ कोवीति ॥ कोविदारः ॥ (१) ॥ चमरिकः ॥ (२) ॥ “कुदालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके” ॥ (३) ॥ युगपत्रकः ॥ (४) ॥ चत्वारि ‘कचनार’ इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥ सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य सप्तपर्णः ॥ (१) ॥ विशालत्वक् ॥ (२) ॥ शारदी इत्यन्ताऽपि ॥ “शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी” इति दन्त्यान्तेषु खदः ॥ “शारदोऽब्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्यै क्लीबं, शरजातनूतनाप्रतिभे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ विषमच्छदः ॥ (४) ॥ चत्वारि ‘छतवती’ इति ख्यातस्य ॥ आरगिति ॥ आरग्वधः ॥ व्यचक्रोऽपि ह्रस्वादिरपि ॥ “आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथाऽर्ग्वधः” इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ राजवृक्षः ॥ (२) ॥ संपाकः दन्त्यादिः ॥ “संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु, ना चतुरङ्गुले” ॥ (संपाकः) ताल-व्यादिरपि ॥ स्वामी तु—शर्मा शिविम् अकवि, इति विगृह्णन् “शम्याकः” इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ चतुरङ्गुलः ॥ (४) ॥ २३ ॥ आरेवतः ॥ (५) ॥ व्याधिघातः ॥ (६) ॥ कृतमालः ॥ (७) ॥ सुवर्णकः ॥ ‘सुपर्णकः’ इति वा पाठः ॥ “सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि” ॥ (८) ॥ अष्टौ “सोनालु, धनवहेड” इति ख्यातस्य ॥ स्युरिति ॥ “जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे” ॥ (१) ॥ “स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेर्यो तु योषिति” ॥ (२) ॥ “जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरंसे हनौ जम्बीरतूणयोः” ॥ (३) ॥ जम्भीरः ॥ (४) ॥ “जम्भलः पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च” ॥ (५) ॥ पञ्च ‘जम्भेरी’ इति ख्यातस्य ॥ २४ ॥ वरेति ॥ वरणः ॥ (१) ॥ “वरुणस्तरुभेदेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः” ॥ (२) ॥ “सेतुर्नाऽऽलौ कुमारके” ॥ (३) ॥ “तित्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे” ॥ (४) ॥ कुमारकः ॥ (५) ॥ पञ्च वरणस्य ॥ पुंनेति ॥ “पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे द्रुमान्तरे” ॥ (१) ॥ “पुरुषस्त्वा-त्मनि नरे पुंनागे च” ॥ (२) ॥ “तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वराया-मपीष्यते” इति हैमः ॥ (३) ॥ केसरो नागकेसरे । “तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के केसरं स्यात्तु हिङ्गुनि” इति हैमः ॥ (४) ॥ देववल्लभः ॥ (५) ॥ पञ्च गुर्जरदेशे ‘सदेशरा’

१—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः ‘पाटलम्’ इति क्लीबपाठस्यैवोपलम्भेन “पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना” इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुंलिङ्गः ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः । तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ । आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ जलजेऽत्र मधूलकः । पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥
 अक्षोटकर्परालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः । पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥
 रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानरिवञ्जुलाः । द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
 शोभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीर्वमोचकाः । रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

इति ख्यातस्य ॥ २५ ॥ पारीति ॥ “पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि” ॥ (१) ॥ निम्बतरुः ॥
 ॥ (२) ॥ मन्दारः ॥ (३) ॥ पारिजातकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “वकायिनी” इति ख्यातस्य ॥
 तिनीति ॥ तिनिशः ॥ (१) ॥ “स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबं रथाङ्गे तिनिशे नरि” इति रभसः ॥ “स्यन्दनं
 तु सुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्” ॥ (२) ॥ नेमिः ॥ “पुलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि”
 इति रुद्रः ॥ (३) ॥ रथद्रुः ॥ (४) ॥ अतिमुक्तकः ॥ (५) ॥ २६ ॥ “वञ्जुलः पुंसि
 तिनिशे वेतसाशोकयोरपि” ॥ (६) ॥ चित्रकृत् ॥ (७) ॥ सप्त अतिमुक्तवृक्षस्य ॥ अथेति ॥ पीतनः
 ॥ (१) ॥ कपीतनः ॥ (२) ॥ आम्रातकः ॥ ह्रस्वादिरपि “कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी”
 इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ त्रीणि “अवाढा” इति ख्यातस्य ॥
 मध्विति ॥ मधूकः ॥ (१) ॥ गुडपुष्पः ॥ (२) ॥ मधुद्रुमः ॥ (३) ॥ २७ ॥ “वानप्रस्थो
 मधूकेऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्” ॥ (४) ॥ मधुष्ठीलः ॥ (५) ॥ पञ्च “महुआ” इति ख्यातस्य ॥
 जलेति ॥ अत्र मधूके ॥ मधूलकः ॥ (१) ॥ “गिरिजेऽत्र” इति मूलपाठः—इति सुभूत्यादयः ॥ “गौर-
 शाक्मे मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽरूपपत्रकः” इति माधवः ॥ “मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः”
 इति स्वामी ॥ एकं जलजमधूकस्य ॥ पीति ॥ “पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य
 काण्डपादपभेदयोः” ॥ (१) ॥ गुडफलः ॥ (२) ॥ संसी ॥ (३) ॥ त्रीणि गुर्जरदेशे “पीलू”
 इति ख्यातस्य ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे ॥ २८ ॥ अक्षोटः ॥ (१) ॥ कर्परालः ॥ “कन्दरालः”
 इति वा पाठः ॥ (२) ॥ द्वे पर्वतपीलोः “अखरोट” इति ख्यातस्य ॥ अङ्कोट इति ॥ अङ्कोटः ॥
 ॥ (१) ॥ “अङ्कोलः” अपि ॥ निकोचकः ॥ (२) ॥ द्वे अङ्कोलस्य “ढेरा” इति ख्यातस्य ॥
 पेति ॥ “पलाशः किंशुकेऽक्षेपे । पलाशं हरिते पत्रे” इति हैमः ॥ (१) ॥ किंशुकः ॥ (२) ॥ “पर्ण पत्रे
 किंशुके ना” ॥ (३) ॥ वातपोथः ॥ (४) ॥ चत्वारि पलाशस्य ॥ अथेति ॥ वेतसः ॥ (१) ॥
 ॥ २९ ॥ “रथौ स्यन्दनवानीरौ” इत्यजयः ॥ “रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च” ॥ (२) ॥ अभ्र-
 पुष्पः ॥ (३) ॥ “विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च” ॥ (४) ॥ “वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे
 त्रिषु” इति रसभः ॥ क्लीबलिङ्गमपि ॥ “शीतं तुपारवानीरवहुवारद्रुमेषु च” इत्यजयात् ॥ (५) ॥ वानीरः
 ॥ (६) ॥ “वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि” ॥ (६) ॥ षट् “वेत” इति ख्यातस्य ॥ द्वाविति
 “परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले” ॥ (१) ॥ विदुलः ॥ (२) ॥ “नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां
 जलवेतसे । भूमिजम्बवां च जम्बवां च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति” ॥ (३) ॥ अम्बुवेतसः ॥ (४) ॥ चत्वारि
 जलजातवेतसस्य ॥ ३० ॥ शोभेति ॥ शोभाञ्जनः ॥ “शौभाञ्जनः” अपि ॥ (शौभाञ्जनः) दन्त्यादिरपि ॥
 (१) ॥ “शिमुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे” ॥ (२) ॥ तीक्ष्णगन्धकः ॥ (३) ॥ आक्षीवः ॥
 ह्रस्वादिरपि ॥ “अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्” ॥ (४) ॥ “मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा
 शास्मालिरम्भयोः” ॥ ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) मोचकः ॥ (५) ॥ पञ्च “सहेजन” इति

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि । प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ३२
गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ । आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ३३
कुम्भोलूखलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः । शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ३४
राजादनं पियालः स्यात्सन्नकटुर्धनुष्पटः । गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

ख्यातस्य ॥ रक्त इति ॥ असौ शोभाञ्जनः ॥ रक्तपुष्पः ॥ मधुप्रधानः शिशुः—इति मुकुटः ॥ रक्तो मधुकरः ।
“रक्तकण्ठानाम्” इति दर्शनात् ॥ मधुर्मधुरः शिशुः—इत्येके ॥ (१) ॥ एकम् “मगुना” इति ख्यात-
स्य ॥ अरीति ॥ “अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककंकयोः” ॥ रिष्टोऽपि ॥ “रिष्टं क्षेमाद्युभाभावे पुंसि खड्गे
च फेनिले” ॥ (१) ॥ “फेनिलोऽरिष्टपादपे । फेनिलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि” ॥ (२) ॥ द्वे “रीठा”
इति ख्यातस्य ॥ ३१ ॥ व्रीति “बिल्वं फले श्रीफले ना” ॥ (१) ॥ “शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च”
इति हैमः ॥ (२) ॥ “नेटे बिल्वे च शैलूषः” इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रसभः ॥ (३) ॥ मालूरः ॥
॥ (४) ॥ “श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्” ॥ (५) ॥ पञ्च बिल्ववृक्षस्य ॥ प्लेति ॥
“प्लक्षो जटीगर्दभाण्डद्वीपमित्कुञ्जराशने” ॥ (१) ॥ “जटा लम्कचे मूले मांस्यां, प्लक्षे पुनर्जटी” ॥ रुद्रे तु
“गर्दभाण्डे जटी प्लक्षौ” ॥ (२) ॥ “पर्कटी नूतनफले पूगादेः प्लक्षपादपे” ॥ शाश्वतोऽपि “विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः
प्लक्षः पिपलपादपः” ॥ (३) ॥ त्रीणि “पाकर” इति ख्यातस्य ॥ न्यगिति “न्यग्रोधस्तु पुमान् व्यामवट-
योश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्” ॥ (१) ॥ बहुपात् ॥ (२) ॥ वटः ॥ “वटी त्रिषु गुणे
पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः” ॥ (३) ॥ त्रीणि वटस्य ॥ ३२ ॥ गालेति ॥ “गालवो मुनिभेदे स्याल्लोध्र-
वृक्षे च कीर्तितः” ॥ (१) ॥ शावरः “शावरी शूकशिम्ब्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोध्रे च”
इति तालव्यादिः ॥ दन्त्यादिरपि ॥ “सावराख्यापराधे च लोध्रे पापे च पठ्यते” इति दन्त्यादावजयः ॥
॥ (२) ॥ लोध्रः ॥ रोध्रोऽपि लवामावे ॥ “रोध्रो नागालेव क्लीबमपधारे च किल्विषे” इति मेदिनी ॥
॥ (३) ॥ तिरीटः ॥ (४) ॥ तिल्वः ॥ (५) ॥ “मार्जनं न द्वयोर्मांशौ पुंसि स्याल्लोध्रशाखिनि” ॥ (६) ॥
षट् श्वेतलोध्रस्य ॥ आद्यौ श्वेतलोध्रे, शेषा रक्तलोध्रे, इति स्वामी ॥ आम्र इति ॥ आम्रः ॥ (१) ॥ चूतः
॥ (२) ॥ रसालः ॥ (३) ॥ त्रीणि आम्रस्य ॥ असाविति ॥ यद्यसावतिसौरभस्तदा सहकारः ॥
एकमातिसुगन्धाभ्रस्य ॥ ३३ ॥ किति ॥ कुम्भोलूखलकम् इति संघातविगृहीतम् ॥ “कार्मुके वारनार्या च कुम्भः
क्लीवं तु गुग्गुलौ” इति रभसः ॥ “उलूखले गुग्गुलौ च क्लीबमुक्तमुलूखलम् इति रुद्रः ॥ “कुम्भोलूखलक
कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्” इति वाचस्पतिः ॥ उलूखलकम् ॥ (२) ॥ “कौशिको नकुले व्याल-
ग्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोऽक्योश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति”
॥ (३) ॥ गुग्गुलुः ॥ (४) ॥ पुरः ॥ “पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्” इति रभसः ॥ (५) ॥
पञ्च गुग्गुलोः ॥ शेलुरिति ॥ शेलुः ॥ (१) ॥ श्लेष्मातकः ॥ (२) ॥ शीतः ॥ (३) ॥ उद्दालः ॥ (४)
बहुवारकः ॥ (५) ॥ पञ्च “बहुआर” इति “लसोडा” इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजेति ॥ “राजादनं
क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च” ॥ “राजातनम्” इत्यपि पाठः ॥ “राजादनं प्रसरको राजातनः” इति
वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ “प्रियालश्च प्रियालकः” इति माधवः ॥ (२) ॥ सन्नकटुः ॥ (३) ॥ “धनुः
पियालद्रुमः” इति रूपरत्नाकरः ॥ “धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने” इति नान्तेषु मेदिनी ॥
“धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने” इति सान्तेषु च मेदिनी ॥ “पटः पियालवृक्षे ना सुचेले पुन-
पुंसकम्” इति रभसः ॥ “धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, इति समस्तं नाम” इति स्वामी ॥ (४) ॥
चत्वारि “चार” इति ख्यातस्य ॥ गमिति ॥ गंभारी ॥ “कंभारी” इत्यपि ॥ (१) ॥ “सर्वतो-
भद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारीनटयोषितोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः । कर्कधूर्बदरी कोली कोलं कुवलीफेनिले ॥ ३६ ॥
 सौवीरं बदरं घोण्टाऽप्यथ स्यात्स्वादुकण्टकः । विकंकतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
 ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका । तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥
 काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुको गौलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥
 तिलकः क्षुरकः श्रीमान् समौ पिचुलझावुकौ । श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैट्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

काश्मरी ॥ (३) ॥ मधुपर्णिका ॥ (४) ॥ ३५ ॥ “ श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शास्त्रमलौ हठे ”
 इति हैमः ॥ “ श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः ॥ (५) ॥ भद्रपर्णी ॥ (६) ॥ काश्मर्यः
 ॥ (७) ॥ सप्त “ खंभारी ” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ कर्कन्धूः ॥ (१) ॥ “ बदरी कोले, क्लीवं तु
 तत्फले ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ कोली ॥ (कोलिः) हस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥ कुवलीशब्दोऽन्यत्र ॥
 त्रीणि बदर्याः ॥ कोलमिति ॥ “ कोलं कोलिफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम् ” ॥ (१) ॥
 “ कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले ” । (२) ॥ फेनिलम् ॥ (३) ॥ ३६ ॥ “ छोटोऽब्जने तु
 सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च ” इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥ बदरम् ॥ (५) ॥ “ घोण्टा तु बदरी-
 मृगवृक्षयोरपि योषिति ” इति मेदिनी ॥ “ बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ॥ अटव्यामेव सा घोण्टा
 मोपघोण्टेति चोच्यते ” ॥ (६) ॥ षट् कर्कन्धूफलस्य ॥ स्वामी तु—आद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः ।
 घोण्टा तूभयार्था इत्याह—स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ॥ अथेति ॥ स्वादुकण्टकः ॥ (१) ॥
 विकङ्कतः ॥ (२) ॥ सुवावृक्षः ॥ “ सुवा द्वयोर्होमपत्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम् ” ॥ (३) ॥ ग्रन्थिलः
 ॥ (४) ॥ व्याघ्रपात् ॥ (५) ॥ पञ्च “ कठेर ” इति ख्यातस्य ॥ ३७ ॥ ऐरेति ॥ “ ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे
 नारङ्गे लकुटद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् ॥ नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने ” ॥ (१) ॥
 “ नागरङ्गे नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः ” इति वाचस्पतिः ॥ “ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नाग-
 रङ्गद्रुमेऽपि च ” ॥ (२) ॥ द्वे “ नारङ्गी ” इति ख्यातस्य ॥ नेति ॥ “ नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जल-
 वेतसे । भूमिजम्ब्यां जपायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ भूमिजम्बुका ॥ (२) ॥
 द्वे नारङ्गस्य चत्वारि इत्यन्ये ॥ तीति ॥ तिन्दुकः ॥ (१) ॥ स्फूर्जकः ॥ (२) ॥ “ कालस्कन्धस्तमाले
 स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे इति विश्वः ॥ (३) ॥ शितिसारकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “ तेन्दु ” इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥
 केति ॥ काकेन्दुः ॥ (१) ॥ “ कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते ”
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ काकपीलुकः ॥ (३) ॥ काकतिन्दुकः ॥ (४) ॥ चत्वारि कटुतिन्दु-
 कस्य ॥ “ कुचिला ” इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥ गौलीति ॥ गौलीढः ॥ (१) ॥ झाटलः ॥ (२) ॥ घण्टा
 चासौ पाटलिश्च घण्टापाटलिः । स्वामी तु घण्टा पाटलिः इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥ “ मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमो-
 चने ” ॥ (४) ॥ “ मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च ” ॥ (५) ॥ पञ्च लोघ्रविशेषस्य ॥ ३९ ॥
 तिलेति ॥ “ तिलको द्रुमभेदेऽश्वभेदे च तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलक्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके ” ॥ (१) ॥
 “ क्षुरकः कोकिलाक्षे स्याद्गोक्षुरे तिलकद्रुमे ” ॥ (२) ॥ “ श्रीमांस्तिलकवृक्षो ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु ” ॥ (३) ॥
 त्रीणि तिलकस्य ॥ सेति ॥ “ पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः ” इति धरणिः ॥ पिचुं तूलं लाति ॥ “ पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्नि-
 चुले जलवायसे ” ॥ (१) ॥ झावुकः ॥ (२) ॥ द्वे “ झातु ” इति ख्यातस्य ॥ श्रीति ॥ “ श्रीपर्णी काश्मरी-
 कुम्भयोः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः ॥ (१) ॥ कुमुदिका ॥ “ कुमुदं कैरवे रक्तपत्रे स्त्री कुम्भीकौषधौ । गम्भार्या पुंसि
 द्विङ्गनागे नागशाखामृगान्तरे ” ॥ (२) ॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् ॥ “ वृश्चिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ
 कट्फलेऽपि च ” इति रन्तिदेवः ॥ (३) ॥ कैट्यः ॥ (४) ॥ कट्फलः ॥ (५) ॥ पञ्च “ कायफल ” इति

१—वृणाति । बाहुलकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् ॥ “ भवद्वैरिवधूवदने वने च नारङ्गतत्पशोभे भान्ति गण्डशैल-
 स्थलालंकारधारिण्यो लोघ्रलताः ” इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ २—उक्तं च समन्वयप्रदीपे—“ यत्र वाक्यार्थविभ्रान्तिः
 श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः ॥ चतुर्भिः स्याच्चकलकं पद्माभिः कुलकं ततः ।
 महाकुलकमित्यार्याः कथयन्ति ततः परम् ॥ ” इति ॥ तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः। नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च४१॥
तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये। वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥
गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः। प्लक्षश्च तित्तिडी चिंचाऽम्ब्लिकाऽथो पीतसालको४३।
सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजविकाः। साले तु सर्जकाष्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥
नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रुः ककुभोऽर्जुनः। राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥
इङ्गुदी तापसतरुर्भूजं चर्मिमृदुत्वचौ। पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुःशाल्मलिर्द्वयोः४६॥

ख्यातस्य ॥४०॥ केति ॥ “क्रमुकः पट्टिकालोप्रे गुवाके भद्रमुस्तके ” ॥ (१) ॥ पट्टिकाख्यः ॥ (२) ॥
“पट्टःपेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः॥” यद्वा पट्टिशब्दात् क्तिजन्तान्डीष्।
“पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्याल्ललाटे क्रमुकद्रुमे ॥ पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने” इति टवर्गान्ते विश्वः॥(३)॥
लाक्षाप्रसादनः ॥ (४) ॥ चत्वारि लोभभेदस्य॥नूद इति ॥ तूदः इति स्वामी ॥ (१) ॥ यूपः ॥ (२) ॥
“क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोप्रे ” इति हैमः ॥ (३) ॥ “ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदाशशैश्चरे ॥
॥ (४) ॥ ब्रह्मदारु ॥ (५) ॥ ४१ ॥ “पुल्लिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदाशणि” इति रुद्रः ॥ (६) ॥
षडश्वत्थाकारस्य “पार्श्वपिप्पल” इति ख्यातस्य “तूत” इति ख्यातस्य इत्यन्ये॥नीपेति ॥ “नीपः कदम्बबन्धूक-
नीलाशोकद्रुमेषु च ” ॥ (१) ॥ “ प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि च ”
॥ (२) ॥ “ कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान् ” ॥ (३) ॥ हलिप्रियः ॥ (४) ॥ चत्वारि
“कदम्बः” इति ख्यातस्य॥वीरेति॥“वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान् ” ॥ (१) ॥ “अरुष्करो व्रणकृति
त्रिषु भल्लातके पुमान् ” ॥ (२) ॥ “भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्” ॥ (३) ॥ भल्लातकः ॥ (४) ॥
चत्वारि “भेलावा” इति ख्यातस्य॥४२॥गर्देति॥गर्दभाण्डः॥(१)॥“कन्दराला पुमान् गर्दभाण्डे प्लक्षतरा-
वपि ” ॥ (२) ॥ “ कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च अश्वत्थे च” इति विश्वः ॥ (३) ॥ सुपार्श्वकः
॥ ४ ॥ “प्लक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जाटिनि पक्षके ” इति हैमः ॥ (५) ॥ पञ्च “गेढी” इति ख्यातस्य॥
तित्तितीति ॥ “ तित्तिडी त्वम्ब्लिका चिंचा तित्तिडीका कपिप्रिया ” इति वाचस्पतिः ॥
“तित्तिडी चुके चिञ्चायाम् ” ॥ (१) ॥ चिञ्चा ॥ (२) ॥ “ अम्बलीका
चाम्ब्लिका चिञ्चा तित्तिडीका च तित्तिला ” इति चन्द्रः ॥ “ अम्ब्लिका तित्तिडीका-
म्ब्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च” ॥ (३) ॥ त्रीणि चिञ्चायाः ॥ अथो इति ॥ पीतसालकः ॥ (१) ॥
॥ ४३ ॥ सर्जकः ॥ (२) ॥ “प्रियको जीवकोऽसनः” इति रत्नकोशः ॥ “असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि
स्याजीवकद्रुमे” “पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके” इति रुद्रभसौ ॥ (३) ॥ बन्धूकपुष्पः
॥ (४) ॥ “प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि च” ॥ (५) ॥ “जीवकः
प्राणके पीतसारे च कृपणेऽपि च । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात् ” ॥ (६) ॥ षट् “विजयसार”
इति ख्यातस्य ॥ सेति ॥ “पुंसि भूहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः” इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥
सर्जः ॥ (२) ॥ कार्प्यः ॥ (३) ॥ अश्वकर्णकः ॥ (४) ॥ सस्यसंवरः ॥ (५) ॥ पञ्च
सालस्य ॥ ४४ ॥ नेति ॥ नदीसर्जः ॥ (१) ॥ वीरतरुः ॥ (२) ॥ इन्द्रद्रुः ॥ (३) ॥
“ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे” ॥ (४) ॥ अर्जुनः ॥ “पार्थस्तु ककुमे जिण्णौ” इति विश्वात्
पार्थोऽपि ॥ (५) ॥ पञ्च “कौपीतक” इति ख्यातस्य ॥ राजेति ॥ “राजादनं क्षीरिकायां
पियाले किंशुकेऽपि च”॥“राजादनः पियालद्वौ क्षीरिकायां त्रिपत्त्रके” इति हैमात् पुल्लिङ्गोऽपि॥(१)॥ फलाध्यक्षः
॥ (२) ॥ क्षीरिका ॥ (३) ॥ त्रीणि “खिरणी” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ ४५॥इङ्गुदी ॥(१)॥
तापसतरुः ॥ (२) ॥ द्वे “इङ्गुआ” इति ख्यातस्य “जियापूता”—इति ख्यातस्य—इति मुकुटः॥

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । “निरसनैरसनैः” इति माघयमकात् ॥ ह्रस्वादितालव्यमध्यमेपि । “विकसितकंदल-
दशनैर्यो वमति दरीमुखैश्च कं दलदशनैः” इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः॥ २—सालो दन्त्यादिः—“सालकानन-
शोभिनी” इति दण्डिश्लेषात् ॥ “सालसदृशं भुजवनं भवानी च” इति दमयन्तीश्लेषाच्च ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवष्टे रोचनःकूटशाल्मलिः । चिरविल्वो नक्तमालःकरजश्च करञ्जके॥४७॥
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः । करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कटचङ्गावल्लरी ॥ ४८ ॥
 रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः । गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥
 अरिमेदो विट्खदिरे कदरः कदिरे सिते । सोमवल्लकोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ॥५०॥
 एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः । चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः॥५१॥

भ्रिति ॥ भूर्जः ॥ (१) ॥ “चर्मी फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गिरिटावपि” ॥ (२) ॥ मृदुत्वक् ॥
 ॥ (३) ॥ त्रीणि भोजपत्रवृक्षस्य ॥ पीति ॥ पिच्छला ॥ (१) ॥ “पूरणः पूरके त्रिषु ।
 क्लीवं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शाल्मलीद्रुमे ॥ पटारम्भकसूत्रेषु” ॥ (२) ॥ “मोचः शोभाञ्जने पुंसि
 मोचा शाल्मलिरम्भयोः” ॥ (३) ॥ स्थिरायुः ॥ “षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः” इति
 वचनात् ॥ (४) ॥ शाल्मलिः ॥ (५) ॥ पञ्च “सैवर” इति ख्यातस्य ॥ ४६ ॥ पीति ॥
 पिच्छा ॥ (१) ॥ शाल्मलिवेष्टः ॥ “क्वाथः कवायो निर्यूषो निर्यासो वेष्टकस्तथा” इति रमसः ॥ (२) ॥
 द्वे सैवरीगौदस्य ॥ रोचेति ॥ “रोचना रक्तकह्लारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि
 स्याद्रोचके त्रिषु” ॥ (१) ॥ कूटशाल्मलिः ॥ (२) ॥ द्वे कृष्णशाल्मलेः ॥ कुतिसतशाल्मलेः,
 इत्येके ॥ चिरेति ॥ चिरविल्वः ॥ “चिरिविल्वः” इत्यन्ये ॥ (१) ॥ नक्तमालः “रक्तमालः”
 इति स्वामी ॥ (२) ॥ “करजं स्याद्व्याघ्रनखे करञ्जनखयोः पुमान्” ॥ (३) ॥ करञ्जकः ॥ (४) ॥
 चत्वारि करञ्जवृक्षस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः ॥ “प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्” ॥ (१) ॥ पूतिक-
 रजः ॥ (२) ॥ पूतिकः ॥ “पूतिकः” इति पाठे पूतिं कायति ॥ “पूतिकः पूतिकः” इति माधवः ॥
 ॥ (३) ॥ कलिमारकः ॥ यदाहेन्दुः—“पूतिकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः” ॥ मुकुटस्तु—“कलि-
 कारकः”—इत्याह ॥ (४) ॥ चत्वारि कण्टकवत्करञ्जस्य ॥ केति ॥ षड्ग्रन्थः ॥ “षड्ग्रन्था
 तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्” ॥ (१) ॥ “अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि
 वानरलूतयोः” ॥ (१) ॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी अङ्गारवल्लरी ॥ (१) ॥ करञ्जभेदानामेकैकम् ॥ ४८ ॥ रोहीति ॥ “रोही
 रोहितकेऽश्वत्थवटपादयोः पुमान्” ॥ (१) ॥ रोहितकः ॥ “रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि
 स्यान्मनिमृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे” ॥ (२) ॥ “प्लीहशत्रुर्वनतिक्तश्च रोहितः” इति माधवः ॥ प्लीहः शत्रुः ॥ (३) ॥
 दाडिमपुष्पकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “रोहिड” इति ख्यातस्य ॥ गायेति ॥ “गायत्री खदिरे स्त्री
 स्यात्” इति रमसः ॥ “गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च” ॥ “वह्निगायत्रिणां तथा” इति
 वैद्यकादिनन्तोऽपि ॥ (१) ॥ बालतनयः ॥ “बालपत्राश्च” इति मूलपाठः—इत्यन्ये ॥ “बालपत्रो
 यवासः खदिरश्च” इति प्राञ्चः ॥ आह च—“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बाल-
 पत्रश्च जिह्वशल्यः क्षितिक्षमः” ॥ (२) ॥ खदिरः ॥ “खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने”
 ॥ (३) ॥ दन्तधावनः ॥ (४) ॥ चत्वारि खदिरस्य ॥ ४९ ॥ अरीति ॥ अरिमेदः (१) ॥
 विट्खदिरः ॥ (२) ॥ द्वे दुर्गन्धिखदिरस्य ॥ कदेति ॥ “कदरः श्वेतखदिरे क्रकचव्याधिभेदयोः”
 ॥ (१) ॥ “सोमवल्लस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च ॥ (२) ॥ द्वे श्वेतखदिरस्य ॥ अथेति ॥
 व्याघ्रपुच्छः ॥ (१) ॥ गन्धर्वहस्तकः ॥ (२) ॥ ५० ॥ एरण्डः ॥ (३) ॥ “खपुरः क्रमुको
 निचुलो हिजल, एरण्ड उरुवूकः” इति बोपालितः ॥ “उरुवूकोरुवुकव्याघ्रदलाश्च” इति रसमः ॥ (४) ॥
 रुचकः ॥ (५) ॥ चित्रकः ॥ “चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छुपाठिषु” ॥ (६) ॥
 “चञ्चुस्त्रोथां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके” ॥ (७) ॥ पञ्चाङ्गुलः ॥ (८) ॥ “आमलक्यां
 स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोचपिच्छयोः” इति रमसः ॥ “मण्डः पञ्चाङ्गुले शाके पुंसि क्लीवं तु मस्तुनि ।
 आमलक्यां स्त्रियां मण्डाऽथास्त्रियां सारपिच्छयोः” ॥ अकारप्रश्नेषोऽपि ॥ “अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्धमानगन्धर्व-
 हस्ताः” इति हारावली ॥ आकारादिरपि ॥ “गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः” इति तारपालः ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात् शमी सक्तुफला शिवा । पिण्डीतकौ मरुवकः श्वसनः करहाटकः ५२
 शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः । भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः । पाटलिः पाटलाऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
 कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वयालता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गु फलिनीः फली ५५
 विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा । मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटंकटुङ्गटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः । शोणकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

“आदण्डः” इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥ (९) ॥ “वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु”
 ॥ (१०) व्यडम्बकः ॥ “व्यडम्बनः” इति स्वामी ॥ (११) ॥ एकादश एरण्डस्य ॥ ५१ ॥ अल्पेति ॥
 अल्पा शमी शमीरः ॥ (१) ॥ एकमल्पशम्याः ॥ शमीति ॥ “शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च
 वल्गुलौ” ॥ (१) ॥ सक्तुफला ॥ (२) ॥ “शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलासु च”
 ॥ (३) ॥ त्रीणि शम्याः ॥ पिण्डीति ॥ “पिण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे” ॥ (१) ॥
 मरुवकः ॥ (२) ॥ “श्वसनं श्वसिते पुंसि मास्ते मदनद्रुमे” ॥ (३) ॥ “करहाटः शिफाकन्दे पञ्चस्य
 मदनद्रुमे” ॥ (४) ॥ ५२ ॥ “क्ष्वेडाशकुशरे शल्यं ना श्वाविन्मदनद्रुमे” इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५) ॥
 “मदनः स्मरवसन्तद्रुमिद्वत्तूरसिहके” ॥ (६) ॥ षट् “मयनफला” इति ख्यातस्य वृक्षस्य ॥ शक्रेति ॥
 शक्रपादपः ॥ (१) ॥ “पारिभद्रस्तु निम्बद्वौ मन्दारे देवदारुणि” ॥ (२) ॥ भद्रदारुः ॥ “भद्रदारुणि
 च क्लीबम्” इत्यमरमाला ॥ “पुनपुंसकयोर्दारुः” इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३) ॥ द्रुकिलिमम् ॥
 ॥ (४) ॥ पीतदारु ॥ (५) ॥ “पुनपुंसकयोर्दारुः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥ ५३ ॥ पूति-
 काष्ठम् ॥ (७) ॥ देवदारुः ॥ (८) ॥ अष्ट देवदारुवृक्षस्य ॥ अथेति ॥ पाटलिः ॥ (१) ॥
 “पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना” ॥ (२) ॥ “अलिप्रिया विशालाग्राऽप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः”
 इति वाचस्पतिः ॥ “मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके” इति रुद्रात् ‘मोघा’ अपि ॥ (३) ॥
 काचस्थाली ॥ स्वामी तु “काला” “स्थाली” इति पठति ॥ “काला तु कृष्णवृन्ताख्यामास्त्रिष्टा-
 नीलिकासु च” ॥ “स्थाली स्यात्पाटलोखयोः” ॥ (४) ॥ फलेरुहा ॥ (५) ॥ ५४ ॥
 “कृष्णवृन्ता पाटलायां माषपर्ण्या च योषिति” ॥ (६) ॥ कुबेराक्षी ॥ (७) ॥ सप्त
 “पाटली” इति ख्यातस्य ॥ श्यामेति ॥ “श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च
 कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु ॥ मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च
 प्रियङ्गावपि वल्गुलौ ॥ यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्” ॥ (१) ॥ महिलाह्वया
 ॥ (२) ॥ “प्रियङ्गुर्नखयोर्लता । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च” ॥ (३) ॥ गोव-
 वन्दनी ॥ (४) ॥ “गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके” ॥ (५) ॥ “प्रियङ्गुः स्त्री
 राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्गुसस्ये च” ॥ (६) ॥ फलिन्यां प्रिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने
 त्रिषु” ॥ (७) ॥ “फली फलिन्याम्” ॥ (८) ॥ ५५ ॥ “विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद्
 विष्वक्सेनो जनार्दने” ॥ (९) ॥ “गन्धफल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके” ॥ (१०) ॥
 कारम्भा ॥ (११) ॥ “प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि च” ॥
 ॥ (१२) ॥ द्वादश प्रियङ्गुवृक्षस्य ॥ मण्डूकेति ॥ मण्डूकपर्णः ॥ (१) ॥ “पत्रोर्ण
 धौतकौशेये क्लीबं स्याच्छोणके पुमान्” ॥ (२) ॥ नटः ॥ (३) ॥ कटुङ्गः ॥ (४) ॥
 “टुण्डुकः शोणकाल्पयोः” ॥ (५) ॥ ५६ ॥ स्योनाकः ॥ “श्योनाकः” तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥
 शुकनासः ॥ (७) ॥ “ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥ दीर्घवृन्तः ॥
 ॥ (९) ॥ कुटन्नटः ॥ (१०) ॥ “शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनद-

अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ५८
 अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥५९॥
 पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः । कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिङ्कुचो डहुः ॥६०॥
 पनसः कण्टकिफलः निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः । काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ॥६१॥
 छाये” ॥ शोणकः ॥ स्वामी तु—शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥ अरुः ॥ (१२) ॥ द्वादश शोण-
 कस्य ॥ तिष्येति ॥ “नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च
 वाससि” इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः तिष्यफला ॥ (१) ॥ आमलकी ॥ (२) ॥ ५७ ॥
 “अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च” ॥ (३) ॥ “वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च ।
 धूमैलायां च काकोल्यां पथ्यायां, तरुणे त्रिषु” ॥ कायस्थाऽपि ॥ “कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकी-
 र्तिता” इति रभसः ॥ (४) ॥ चत्वारि आमलक्याः ॥ त्रीति ॥ विभीतकः ॥ (१) ॥ “अक्षो
 ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके ॥ रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्च-
 लेन्द्रिये” ॥ (२) ॥ “धान्यत्वचि तुषः पुंसि विभीतकतरावपि” इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥ कर्ष-
 फलः ॥ (४) ॥ भूतावासः ॥ (५) ॥ कलिद्रुमः ॥ (६) ॥ षट् “वहेडा” इति ख्यातस्य
 ॥ ५८ ॥ अभेति ॥ “अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्” इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ “अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “पथ्या
 स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता” इति
 रभसः ॥ “कायस्थः परमात्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
 “पूतना तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ अमृता ॥ (६) ॥ हरीतकी ॥
 (७) ॥ “हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ चेतकी ॥
 (९) ॥ “श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “शिवो मोक्षे महादेवे
 कीलकग्रहयोगयोः । वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् ॥ सुखे क्षेमे जले क्लीबं शिवा झाटामलौपथौ ।
 अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ एकादश हरीतक्याः ॥ ५९ ॥ पीति ॥
 पीतद्रुः ॥ (१) ॥ “सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “पूतिकाष्ठं
 च सरलदेवदारुमहीरुहोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “सरला” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥
 द्रुमोत्पलः ॥ (१) ॥ “कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ च द्रुमोत्पले” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “परि-
 व्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमोत्पले” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “कठचम्पा” इति ख्यातस्य ॥
 लेति ॥ लकुचः ॥ (१) ॥ लिङ्कुचः ॥ (२) ॥ डहुः ॥ “अडहुः” इत्यपि—इति स्वामी ॥
 ॥ (३) ॥ त्रीणि “वडहर” इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥ “पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे ।
 स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्” इति मेदिनी ॥ “पणसः” इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥ कण्टकिफलः ॥ (२) ॥
 द्वे “कटहर” इति ख्यातस्य ॥ नीति ॥ “निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ हिज्जलः ॥ “इज्जलः” इत्यपि ॥ “निचुलेज्जलहिज्जलाः” इति रभसः ॥ (२) ॥ अम्बुजः ॥ (३) ॥
 त्रीणि स्थलवेतसस्य ॥ “वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे” इति शब्दार्णवात् ॥ “समुद्रफलस्य”
 इत्यन्ये ॥ केति ॥ काकोदुम्बरिका ॥ (१) ॥ “फल्गवसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलम्बां स्त्री”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः” इति धरणिः ॥ मलात् पापात्
 पुनाति मलपूः ॥ “मलयूः” इति वा पाठः ॥ (३) ॥ जघनेफला ॥ (४) ॥ चत्वारि “कदुम्बरी”

१—शकटे यथा “हस्तिभिस्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे” । ‘समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते’ इति रथाव-
 यवेऽपि वर्तते । विश्वेऽपि “शकटव्यवहारयोः” इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आयव्ययादिर्न्यायः । तत्र यथा “राजा-
 ध्यक्षः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—पनसो दन्त्यान्तः । “प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वसानि” इति
 दमयन्तीश्लेषात् ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः । पिचुमर्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलाऽगुरु शिंशपा ॥६२॥
 कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः । भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥
 एतस्य कालिका गन्धफली स्यादथ केसरे । वकुलो वज्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमा ॥६४॥
 चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः । जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥६५॥
 श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका । जयाऽथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥६६॥

इति ख्यातस्य ॥ ६१ ॥ अरीति ॥ “अरिष्टे लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तके सूतिकागार आसवे । शुभे मरणाचिहे च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ मालकः ॥ (४) पिचुमर्दः ॥ “पिचुमन्दः” इति स्वामी ॥ (५) ॥ निम्बः ॥ (६) ॥ षट् “नीम्ब” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ “पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिंशपयोः शाल्मलीसिन्धुमेदयोः” ॥ (१) ॥ “अगुरु क्लीबे शिंशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु” इति रुद्रः ॥ (२) ॥ द्वितालव्या शिंशपा ॥ “श्वश्रूस्तथा श्वशुरशाश्वतशिंशपाश्च” इति शभेदात् ॥ अगुरुसारा शिंशपा ‘अगुरुशिंशपा’ इत्येकं नाम—इति स्वामी ॥ तन्न ॥ उक्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥ त्रीणि “सिसव” इति ख्यातस्य ॥ ६२ ॥ केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते ॥ (१) ॥ एकं कपिलवर्णायाः ॥ शीति ॥ शिरीषः ॥ (१) ॥ कपीतनः ॥ (२) ॥ भण्डिलः ॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिलोऽपि ॥ “भण्डिलो भण्डिलो ना” इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ त्रीणि “सिरीस” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ “चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किञ्चलके नागकेसरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चम्पकः ॥ (२) ॥ “हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्वी जपापुष्पे” ॥ (३) ॥ त्रीणि चम्पकस्य ॥ ६३ ॥ एतेति ॥ “प्रियङ्गौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ एकं चम्पककलिकायाः ॥ अथेति ॥ “केसरं हिङ्गुनि क्लीवं किञ्चलके न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनाने वकुले नागकेसरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वकुलः ॥ (२) ॥ द्वे “मौसरी” इति ख्यातस्य ॥ वञ्जिवति ॥ वज्जुलः ॥ (१) ॥ “अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्के-ल्लिमादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे अशोकस्य ॥ समाविति ॥ “करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्भेषोपले, न स्त्री करङ्गे च कमण्डली” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “दाडिमस्तु त्रिलङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ दाडिमोऽपि “दाडिम्व-सारपिण्डीरस्वाद्मलशुकवल्लभाः” इति रसमात् ॥ (२) ॥ द्वे दाडिमस्य ॥ ६४ ॥ चेति ॥ “चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किञ्चलके नागकेसरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ केसरः ॥ (२) ॥ नागकेसरः “स्वर्णे-भसर्पाख्यो नागकेसरः षट्पदप्रियः” इति रमसः ॥ (३) ॥ काञ्चनाह्वयः ॥ (४) ॥ चत्वारि चाम्पेयस्य ॥ जयेति ॥ “जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अभिमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “जयन्ती वृक्षमिद्वैर्योरेन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ तर्कारी ॥ (३) ॥ नादेयी ॥ (४) ॥ वैजयन्तिका ॥ (५) ॥ पञ्च “अरणी” इति ख्यातायाः ॥ “जाही” इति ख्यातायाः, इत्यन्ये ॥ ६५ ॥ श्रीति ॥ “श्रीपर्णमग्निमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मलौ हठे” इति हैमः ॥ (१) ॥ अग्निमन्थः ॥ (२) ॥ “कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अभिमन्थे”

१—वकुलोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन उच्यते वर्ण्यते कविभिः इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवद् ‘ववयोरभेदः’ इत्युक्तम् । तथा च “भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसङ्कुलम्” इति दमयन्ती ॥ न च ववयोरैक्येन निर्वाहः । “व्यालम्बिना” इत्यादौ यत्र ववयोः व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारत्वात् न हि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्ती व्याख्यात्राऽपि “महाव्रतिकान्तःपातिभिः” इत्यत्रैव “ववयोरैक्यम्” इत्युक्तम् । न त्वत्रापि इति दिक् ॥
 २—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिंशपासामान्यपर्यायमेव । अत एव “कपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः” इति मेदिनी । “कपिलौ बहिपिङ्गयोः । कुक्कुरे मुनिभेदे च कपिला शिंशपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः” इति हैमश्च संगच्छते । तस्मात् ‘पञ्च नामानि’ इति युक्तम् ॥

एतस्यैव कलिगेन्द्रयवभद्रयवं फले । कृष्णपाकफलाविग्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥
 कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुकः । सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥
 वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि । श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥
 भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फीता वनोद्भवा । शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥
 सिताऽसौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी । गणिका यूथिकाऽम्बुषा सा पीता हेमपुष्पिका ७१

इति हैमः ॥ (३) ॥ गणिकारिका ॥ (४) ॥ “जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च ।
 अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च जयपर्णस्य ॥ “अरणो” इति
 ख्याताया इत्येके ॥ दशाप्यरणपर्यायाः, इति स्वामी ॥ अथेति ॥ “कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोण-
 योरपि” ॥ (१) ॥ “शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः” ॥ (२) ॥ वत्सकः ॥ (३) ॥
 गिरिमल्लिका ॥ (४) ॥ चत्वारि “कुरैया” इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥ एतेति ॥ एतस्य पूर्वोक्तस्य (कुट-
 जस्य) फले ॥ कलिङ्गम् ॥ (१) ॥ इन्द्रयवम् ॥ (२) ॥ भद्रयवम् ॥ (३) ॥ ‘कलिङ्गेन्द्रयवः
 पुमान्” इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि ॥ तत्रैव स्त्रीकाण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥ त्रीणीन्द्र-
 यवस्य ॥ कृष्णेति ॥ कृष्णपाकफलः ॥ (१) ॥ अविग्रः ॥ (२) ॥ “सुषेणः करमर्दं स्याद्विष्णुसुग्रीव-
 वैद्ययोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्धपुष्पकः” इति शुभाङ्गः ॥ करमर्दकः
 ॥ (४) ॥ चत्वारि “करोदा” इति ख्यातस्य ॥ ६७ ॥ कालेति ॥ “कालस्कन्धस्तमाले स्यात्सिन्दुके
 जीवकद्रुमे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 तापिच्छः ॥ (३) ॥ त्रीणि तमालस्य ॥ अथेति ॥ “सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवारितः ।
 नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः” इति ॥ (१) ॥ सिन्दुवारः ॥ (२) ॥ इन्द्रसुरसः ॥ ‘इन्द्रसुरिसः’
 इति स्वामी ॥ (३) ॥ “निर्गुण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “इन्द्राणी
 करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “स्यौडो” इति ख्यातायाः ॥ ६८ ॥
 वेणीति ॥ “देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्यामपि योषिति” इति रभसः ॥ (१) ॥ “देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्दमे
 पुमान्” इति रभसः ॥ (२) ॥ “गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे” ॥ ‘खरागरी’ इत्येकमाहुः ॥
 ‘गरागरी’ इति स्वामी ॥ तदुक्तम्—“जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी” इति ॥ (३) ॥ “देवो मेघे
 सुरे राशि स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये” इति मेदिनी ॥ देवमिन्द्रियं ताडयति । “देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने”
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “जीमूतोऽद्रौ भृतिकरे देवताडे पयोधरे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च देवता-
 लस्य ॥ श्रीति ॥ श्रीहस्तिनी ॥ (१) ॥ भूरुण्डी ॥ (२) ॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी ॥ द्वे
 माषादिक्षेत्रभवाया बकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः “शिरोहथिनी” इति ख्यातायाः ॥ तृणेति ॥ “तृणशून्यं
 मल्लिकायां तथा स्यात्केतकीफले” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ‘तृणशून्यम्’ इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ “मल्लिको
 हंसमिवपि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रयेदयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ६९ ॥ भूपदी ॥ (३) ॥
 शीतभीरुः ॥ ‘शतभीरुः’ इति वा पाठः ॥ “मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदायन्ती
 भूपदी तृणशून्यकम्” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ चत्वारि “वेल्लि” इति ख्यातायाः ॥ सैवेति ॥ “आस्फोता
 विष्णुकान्तायां वनमल्ल्यर्कपर्णयोः” इति रभसः ॥ “आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरि-
 कर्ण्या च वनमल्ल्यां च योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं वनमल्ल्याः ॥ शेफेति ॥ शेफालिका ॥ (१) ॥
 “सुवहा सल्लक्ष्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । राक्षाशेफालिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्” इति मेदिनी
 ॥ (२) ॥ निर्गुण्डी ॥ (३) ॥ “नीलिका नीलिनीक्षुररोगशेफालिकासु च” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
 चत्वारि “न्यवारी” इति ख्यातायाः ॥ ७० ॥ सितेति ॥ श्वेतसुरसा ॥ (१) ॥ भूतवेशी ॥ (२) ॥ द्वे श्वेतनिर्गु-
 ण्ड्याः ॥ अथेति ॥ “मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधो स्यात्तु पिप्पली ॥

-काव्यकल्पलतायाम् “रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्” इति श्लेषान्निरनुस्वारः—इति मुकुटः ॥

आतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता। सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ७२॥
माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः । सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥७३॥
तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरुण्टकः। नीला क्षिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥
सैरीयकस्तु क्षिण्टी स्यात्तस्मिन् कुरवकोऽरुणे। पीता कुरुण्टको क्षिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ७५

यूथो भाषाविशेषश्च ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “गणिका यूथीवेश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे ” इति मेदिनी ॥
॥ (२) ॥ यूथिकाऽऽघ्रातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “अम्बष्ठो देशभेदेऽपि
विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च” । अम्बष्ठोऽप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरापि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ चत्वारि
“जूही” इति ख्यातायाः ॥ सेति ॥ “स्याद्वेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं तस्या
एव पीतपुष्पायाः ॥ ७१ ॥ अतीति ॥ “अतिमुक्तस्तु निःसृङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
पुण्ड्रकः ॥ (२) ॥ “वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नाऽवहिते त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “माधवोऽजे
मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्तीकुट्टनीमद्यशर्करामधुषु स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ रन्तिदेवोऽपि ॥ “वैशाखे
माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके ” ॥ (४) ॥ लता ॥ (५) ॥ पञ्च कुन्दभेदस्याः ॥ स्विती ॥ “स्त्रियां सुमनसो
भूमि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते” इति व्याडिः ॥ “सुमनायाश्च पत्रेण” इति
सुश्रुतदर्शनात् टावन्ताऽपि ॥ (१) ॥ “मालती युवतौ काचमाच्यां जातिविशलयोः । ज्योत्स्नायां निशि नद्यां
च” इति हैमः ॥ (२) ॥ “जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्दसोरापि ॥ जातीफले च
मालत्याम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “चवेली” इति ख्यातायाः ॥ सप्तेति ॥ “अथ सप्तला । नवमाला-
चर्मकषागुञ्जासु पादलौ स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ नवमालिका ॥ (२) ॥ द्वे नवमालिकायाः ॥ ७२ ॥ मेति ॥
माध्यम् ॥ (१) ॥ कुन्दम् ॥ “माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः ” इति पुंस्काण्डे रत्नकोपात् पुंस्त्वमपि ॥ कुन्दो
माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे कुन्दस्य ॥ रक्तेति ॥ “रक्तकोऽम्लान-
बन्धूकरक्तबन्धनुरागिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “बन्धूकं बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके” इति मेदिनी ॥
॥ (२) ॥ बन्धुजीवकः ॥ (३) ॥ त्रीणि “दोपहरिया” इति ख्यातस्य ॥ सहेति ॥ “सहो बले न स्त्रियां
स्यात्स्त्रियां तु नखभेज्जे । दण्डोत्पलामुद्गपर्णीकुमारीपृथिवीषु च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कुमारी रामतरुण्यां
नवमाल्ये नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “तरणिर्धूमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “घोडकुआरी” इति ख्यातायाः ॥ अम्लेति ॥
“अम्लानस्त्वमले क्षिण्टीभेदे” इति हैमः ॥ “अम्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “कटसरया” सामान्यस्य ॥ ७३ ॥
तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते ॥ “कुरवकः शोणाम्लाक्षिण्टीप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ उकारद्वयवान् (कुरवकः)
इति मुकुटः ॥ (१) ॥ एकं रक्तवर्णायाः ॥ तत्रेति ॥ “कुरुण्टकः पीतपुष्पाम्लानक्षिण्टिकयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥
“कुरुण्टी दारुपुत्र्यां ना क्षिण्ट्यम्लानप्रभेदयोः ” इति मेदिनी इत्येकोकारवान्—इति कश्चित् ॥
॥ (१) ॥ पीतपुष्पयुक्त—“कुटसरया”—इति ख्याताया एकम् ॥ नीलेति ॥ “वाणा
वृ वाणमूले स्त्री नीलक्षिण्ट्यां पुनर्द्वयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “दासी वाणाभुजिष्ययोः ”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ आर्तगलः ॥ (३) ॥ त्रीणि नीलक्षिण्टिकायाः ॥ ७४ ॥ सैरीयकेति ॥
सैरीयकः ॥ “सैरेयकः” इति पाठो वा “सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमै-
स्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाणा ओदनपाक्यपि”
॥ (१) ॥ क्षिण्टी ॥ (२) ॥ द्वे क्षिण्टीसामान्यस्य ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके अरुणे । कुरवकः ॥ (१) ॥

१-अस्यार्धश्लोकस्य “सैरेयकस्तु क्षिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे” इत्यर्धव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥ २-पूर्वार्धे
तु मेदिनीपाठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलभ्यते । किंतु “शर्करामधुवासन्तीकुट्टनीमदिरासु च” इत्यमुप-
लभ्यते ॥ ३-अत्र रेफो निरुकारः “कुरवकारवकारणताम्” इति रघुः—इति मुकुटः ॥ “कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि”
इति दमयन्तीश्लेषश्च ॥ ४-“किरालिकैः कुरु कुरुवकाचितां चिताम्” इति ब्राह्मणः—इति मुकुटः ॥

ओडूपुष्पं जवा पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् । प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
 करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ । उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः । फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
 समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः । जम्बीरोऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥
 सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः । अर्काह्वयसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

एकं रक्तकुरण्टकस्य ॥ पीतेति ॥ “भवेत्सहचरो झिंठ्यां द्वयोरनुचरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 सहचरी ॥ (२) ॥ द्वे पीतकुरण्टकस्य ॥ ७५ ॥ ओडूति ॥ “ओडूः पुंभूमि नष्टति । ओडूः ख्यातो
 जवापुष्पे” इति मेदिनी ॥ ओडूपुष्पम् “ओडूपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः प्रकीर्तितः” इति त्रिकाण्डशेषः
 ॥ (२) ॥ द्वे “ओडूर” इति ख्यातायाः ॥ पुष्पमिति ॥ वज्रपुष्पम् ॥ (१) ॥ तिलस्य (यत्)
 पुष्पम् ॥ एकं तिलपुष्पस्य ॥ प्रतीति ॥ प्रतिहासः ॥ (१) ॥ शतप्रासः ॥ (२) ॥ चण्डातः ॥ (३) ॥ हयमा-
 रकः ॥ (४) ॥ ७६ ॥ “करवीरः कृपाणे स्याद्वैत्यभेदाश्चमारयोः । करवीर्यदिति श्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च” इति
 मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “कणेर” इति ख्यातस्य ॥ करोति ॥ “वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षमिद्वयोः
 पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “क्रकरः करीरवृक्षे दीने
 क्रकचे च पक्षिभेदे च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “ग्रन्थिलस्तु करीरद्वौ विकङ्कततरौ पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “करील” इति ख्यातस्य ॥ उन्मत्त इति ॥ “उन्मत्त उन्मादवति
 धूस्तूरमुचुकुन्दयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कितवो धूर्तवन्मत्ते वज्रके कनकाह्वये” इति विश्वः ॥
 (२) ॥ “धूर्त तु खण्डलवणे धूस्तूरे ना विटे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “धत्तूरस्तु स्मृतो धूर्तो
 देविता कितवः शठः” इति स्वामी ॥ (४) ॥ कनकाह्वयः ॥ “कनकं हेमि पुंसि स्यात्किंशुके नागकेसरे ।
 धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ७७ ॥ “मातुलो व्रीहिभिन्मातृ-
 भ्रात्रोश्च मदनद्रुमे । धत्तूरे” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ “मदनः स्मरवसन्तद्रुमिद्वत्तूरसिंहके” इति मेदिनी ॥
 (७) ॥ सप्त धत्तूरस्य ॥ अस्येति ॥ अस्य धूर्तस्य फले ॥ “मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च
 धूर्तस्य” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं धत्तूरफलस्य ॥ फलेति ॥ फलपूरः ॥ (१) ॥ बीजपूरः ॥
 (२) ॥ द्वे “विजौरा” इति ख्यातस्य ॥ रुचोति ॥ “रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न
 द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि माङ्गल्यद्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 मातुलुङ्गकः ॥ (२) ॥ द्वे मातुलिङ्गस्य ॥ स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह—तदुक्तम् “फलपूरो बीजपूरः
 केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः” ॥ अनेकार्थे—“सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिलाचन्दनपेषणी ।
 ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्”—इति ॥ ७८ ॥ समीति ॥ “समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “भवेन्मरुवकः पुष्पमिच्छत्यद्रुफणिज्जके” ॥ (२) ॥ प्रस्थपुष्पः ॥ (३) ॥
 फणिज्जकः ॥ (४) ॥ “जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च
 “मरुआ” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ पर्णासः ॥ (१) ॥ कठिंजरः ॥ (२) ॥ कुठेरकः ॥ (३) ॥
 त्रीणि पर्णासस्य ॥ ७९ ॥ सीति ॥ अत्र पर्णासे सिते ॥ अर्जकः ॥ (१) ॥ एकं श्वेतपर्णासस्य ॥
 पोति ॥ पाठी ॥ (१) ॥ “चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रमिच्छन्नुपाठिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वह्निसंज्ञकः ॥
 ॥ (३) ॥ त्रीणि “चीता” इति ख्यातस्य ॥ अर्कोति ॥ अर्काह्वयः “अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ तामे
 दिवस्पती” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “आस्फोतस्तु
 पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्य च वनमल्लयां च योषिति ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥

मन्दारश्चार्कपर्णेऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ । शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥
 बन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि । वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यापि मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यापि पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका । कटुः कटंभराऽशोकोरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

गणरूपः ॥ (४) ॥ विकीरणः ॥ (५) ॥ ८० ॥ “मन्दारः स्यात्सुद्रुमे । पारिमर्द्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ अर्कपर्णः ॥ (७) ॥ सप्त “आक” इति ख्यातस्य ॥ अत्रेति ॥ अस्मिज शुक्ले ॥ “अलर्को धवलार्के, स्याद्योगोन्मादितकुक्कुटे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रतापसः ॥ (२) ॥ द्वे श्वेतार्कस्य ॥ शिवेति ॥ शिवमल्ली ॥ (१) ॥ “पाशुपतो बकपुष्पे स्यात्पाशुपत्याधिदैवते । तद्भक्ते च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “एकाष्ठीला वनतिक्तिकौषधौ पुंसि बकपुष्पे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ बुकः ॥ “बकः” इति पाठे “बकस्तु बकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षासि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “ब (व) सुर्ना देवभेदाग्निमायोक्तव करजसु । क्लीवं वृद्धयौषधेऽश्वे च रैरत्नमधुरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “गुल्मा” इति ख्यातस्य बकपुष्पस्य ॥ ८१ ॥ बन्देति ॥ “वन्दा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामपि बन्धां च” इति स्पर्शादौ मेदिनी ॥ (१) ॥ “वृक्षादनी तु बन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ वृक्षरुहा ॥ (३) ॥ “जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारो वृक्षोपरि जातलताविशेषस्य ॥ वत्सेति ॥ वत्सादनी ॥ (१) ॥ छिन्नरुहा ॥ (२) ॥ गुडूची ॥ (३) ॥ तन्त्रिका ॥ (४) ॥ “अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलक्रीषु च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ८२ ॥ “जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकबन्दयोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ सोमवल्ली ॥ (७) ॥ “विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ मधुपर्णी ॥ (९) ॥ नव गुडूच्याः ॥ मूर्वेति ॥ मूर्वा ॥ (१) ॥ “देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ तेजनी ॥ (५) ॥ स्रवा ॥ संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावे स्रवाऽपि ॥ “स्रवा द्वयोर्होमपात्रे सहलकीमूर्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ८३ ॥ मधूलिका ॥ (७) ॥ मधुश्रेणी ॥ (८) ॥ “गोकर्णोऽध्वतरेऽपि स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ” इति विश्वः ॥ (९) ॥ “पीलुपर्णी चित्रिकायां मूर्वायामौषधीभिदि” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ दश “मुहार” इति ख्यातायाः ॥ पाठेति ॥ पाठा ॥ “पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “अम्बष्ठाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ विद्धकर्णी ॥ अविद्धकर्णी इति मुकुटः ॥ (३) ॥ स्थापनी ॥ “स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौषधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “श्रेयसी करिषिप्पल्यामभयापाठयोरपि” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ रसा ॥ “रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातु-प्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठासल्लकीकङ्गुभूमिषु” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ८४ ॥ एकाष्ठीला ॥ (७) ॥ पापचेली ॥ (८) ॥ प्राचीना ॥ (९) ॥ वनतिक्तिका ॥ (१०) ॥ दश “पाठा” इति ख्यातायाः ॥ कोति ॥ “कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंल्लिङ्गे रसमात्रके ॥ त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कटंभरा ॥ “कटंभरा” इति पाठः—इत्यन्ये ॥ “कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्माभूमूर्वयोरपि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “अशोकोरोहिणी शक्ता चक्राङ्गो शकुलादनी” इति निवृण्डः ॥ व्यस्तमपीदं नाम ॥ “अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे” इति रभसः । “अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादपे ।

विश्वे तु “गोकर्णोऽध्वतरे सर्पे सास्त्रे प्रमथान्तरे” इत्येवं पाठ उपलभ्यते

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी आत्मगुप्ता जडाऽऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरौ वृषा ८७ ॥
प्रत्यक्षश्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यापि । अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८८ ॥
प्रत्यक्षपर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरिः हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः । मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ९० ॥

स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ “रोहिणी कटुरोहिण्याम् ” इति रुद्रः ॥
“रोहिणी कण्ठरुग्भिदि ॥ भभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “प्रोक्ता तित्त-
करोहिणी” इति निघण्टुः ॥ (४) ॥ ८५ ॥ मत्स्यपित्ता ॥ (५) कृष्णभेदी । “कृष्णभेदा चण्डरुहा”
इति निघण्टुः ॥ (६) “चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम् ” इति मेदिनी ॥ (७) ॥
“शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदी कटुकशाकयोः ” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ अष्टौ “कुटकी” इति ख्यातायाः ॥
आत्मेति ॥ आत्मगुप्ता ॥ (१) ॥ “जडा स्त्रियाम् ॥ शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु ” इति
मेदिनी ॥ उहयोरैक्यात् ॥ न जहाति शूकान् अजहा ॥ “ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी ”
इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) “अव्यण्डा वृषमी गुप्ता ” इतीन्दुः ॥ (३) ॥ कण्डूरा ॥ ह्रस्वत्वमपि ॥
“कपिकच्छूश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका ” इतीन्दुः ॥ (४) ॥ प्रावृषायणी ॥ (५) ॥ ८६ ॥ “ऋष्यप्रोक्ता
शतावर्षतिबलाशूकशिम्बिषु ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ “शश्वच्छशाङ्गशिशिराणि च शूकशिम्बिः ” इत्यूष्म-
विवेकात् द्वितालव्या ॥ “शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूकशिम्बा च ” इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥ कपि-
कच्छुः ॥ (८) ॥ “अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः ” इति मेदिनी ॥ (९) ॥
नव “कँवाच” इति ख्यातायाः ॥ चित्रेति ॥ “चित्राऽऽखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्प-
नक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उपचित्रा ॥ (२) ॥ “न्यग्रोधस्तु पुमाव्यामवट-
योश्च शभीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ द्रवन्ती ॥ (४) ॥ “शंवरं सलिले
पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरौ चाखुपर्ण्या स्यात् ” इति तालव्यादौ मेदिनी ॥ (५) ॥ “वृषो धर्मे
बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुक्रले । तथा वास्तुस्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः ।
वृषा मूषिकपर्ण्या च, यतीनामासने वृषी ” ॥ (६) ॥ ८७ ॥ प्रत्यक्षश्रेणी ॥ (७) ॥ सुतश्रेणी ॥
॥ (८) ॥ “रण्डा मूषिकपर्ण्या च विधवायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ स्वामी तु--चण्डा ॥ “प्रत्यक्ष-
श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ” इति निघण्टुः---इत्याह ॥ (९) ॥ मूषिकपर्णी ॥ (१०) ॥ दश
“मूसाकर्णी” इति ख्यातायाः ॥ अपेति ॥ अपामार्गः ॥ (१) ॥ शैखरिकः ॥ (२) ॥ “धामार्गवस्तु
पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके ” इति मेदिनी ॥ “अधामार्गवः ” ॥ “अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च ”
इति द्वयर्थे---इति स्वामी ॥ (३) ॥ “मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीवं तुत्थाञ्जने पुनः ” इति मेदिनी ॥
॥ (४) ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्षपर्णी ॥ (५) ॥ कीशपर्णी ॥ केशपर्णी इति स्वामी ॥ (६) ॥
किणिही ॥ (७) ॥ खरमञ्जरिः ॥ (८) ॥ अष्टौ अपामार्गस्य ॥ हञ्जोति । “अङ्गारवल्ली हञ्जी च
वर्दो वर्वरस्तथा” इति निघण्टुः ॥ हञ्जिका ॥ “फञ्जिका” इति वा--इति मुकुटः ॥ (१) ॥ “ब्राह्मणं ब्रह्म-
संघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुँल्लिङ्गः फञ्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ ब्राह्मणी ॥ (२) ॥
“पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यानतरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपद्मगीषु च ” इति मेदिनी ॥
॥ (३) ॥ भार्गी ॥ (४) ॥ ब्राह्मणयष्टिका ॥ (५) ॥ ८९ ॥ अङ्गारवल्ली ॥ (६) ॥ बालेयशाकः ॥
॥ (७) ॥ वर्वरः ॥ (८) ॥ वर्धकः ॥ (९) ॥ नव भार्ग्याः ॥ मञ्जोति ॥ मञ्जिष्ठा ॥ (१) ॥
विकसा ॥ “विकषा”—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ जिङ्गी ॥ (३) ॥ समङ्गा ॥ (४) ॥ कालमेशिका ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यापियासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ९१॥
 रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ९२॥
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यापि नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ९४॥
 रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी अवल्लुजः सोमराजी सुबलिः सोमवल्लिका ९५॥
 कालमेषी कृष्णफला वाकूची पूतिफल्यपि । कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ९६॥
 उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ करिपिप्पली कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान् ९७॥

“मञ्जिष्ठा कालमेषी च” इति निघण्टुः ॥ (५) ॥ ९० ॥ “मण्डूकपर्णी मञ्जिष्ठाब्राह्मण्योर्ना तु शोणके”
 इति मेदिनी ॥ (६) ॥ भण्डीरी ॥ “हेमपुष्पी च भाण्डीरी” इति रभसः ॥ (७) ॥ “भण्डी योजन-
 वल्ल्यापि । रक्ता भण्डीरिका च” इति नन्दुः ॥ (८) ॥ योजनवल्ली ॥ (९) ॥ नव “मञ्जीठ” इति
 ख्यातायाः ॥ येति ॥ यासः ॥ (१) ॥ यवासः ॥ (२) ॥ “दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्या स्त्रियां
 त्रिषु । खरस्पर्शे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ धन्वयासः ॥ (४) ॥ कुनाशकः ॥ (५) ॥ ९१ ॥
 “रोदनं क्रन्दनेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “चोदनी” इति स्वामी ॥ (६) ॥
 “कच्छुरा शूकशिम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ “अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-
 दूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वभरागुड्योः स्यात्” इति मेदिनी ॥ (८) ॥
 “समुद्रान्ता तु कार्पासीपृष्ठादुरालभासु च” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ दुरालभा ॥ (१०) ॥ दश
 “यवासा” इति ख्यातस्य ॥ पृश्नीति ॥ पृश्निपर्णी ॥ (१) ॥ पृथक्पर्णी ॥ (२) ॥ चित्रपर्णी ॥ (३) ॥
 अङ्घ्रिपर्णिका ॥ “अनिवल्लिका” इति मुकुटः ॥ (४) ॥ ९२ ॥ क्रोष्टुविन्ना ॥ (५) ॥ सिंहपुच्छी
 ॥ (६) ॥ कलशिः ॥ (७) ॥ धावनिः ॥ (८) ॥ गुहा ॥ (९) ॥ नव “पिठवनी” इति
 ख्यातायाः ॥ निदीति ॥ निदिग्धिका ॥ (१) ॥ स्पृशी ॥ (२) ॥ व्याघ्री ॥ (३) ॥ “क्षुद्रायां
 क्षुद्रवार्तायां बृहती छन्दसि क्वचित्” इति शाश्वतः ॥ (४) ॥ कण्टकारिका ॥ (५) ॥ ९३ ॥
 प्रचोदनी ॥ (६) ॥ कुली ॥ (७) ॥ “क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेद्ययोर्हिस्त्रा-
 मक्षिकामात्रयोरपि” ॥ (८) ॥ दुःस्पर्शा ॥ (९) ॥ “राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः” इति
 मेदिनी ॥ राष्ट्रिका ॥ (१०) ॥ दश “भटकटा” इति ख्यातायाः ॥ नीलीति ॥ “नीली रग्भेदनी-
 लिन्योः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्ठानीलिकासु च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 क्लीतकिका ॥ (३) ॥ “ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
 “मधुपर्णी तु गम्भार्या नीली संशौषधावपि” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ ९४ ॥ “गुडारोचनिकानी-
 लीमञ्जिष्ठासु च रञ्जनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च” इति मेदिनी ॥ (६) ॥
 “श्रीफलः पुंसि माल्लरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ “तुत्थमञ्जनभेदे स्यात्रीलीसूक्ष्मै-
 लयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ द्रोणी ॥ ‘तूणी’ इति स्वामी । “तूणी नील्यां निषङ्गे ना” इति
 मेदिनी ॥ (९) ॥ “दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ‘मेला’ इति स्वामी ॥ “तुत्था श्रीफ-
 लिका मेला सारवाही च रञ्जनी” इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥ नीलिनी ॥ (११) ॥ एकादश “नील”
 इति ख्यातस्य ॥ अवेति ॥ अवल्लुजः ॥ (१) ॥ सोमराजी ॥ (२) ॥ सुबलिः ॥ (३) ॥ सोमव-
 ल्लिका ॥ (४) ॥ ९५ ॥ कालमेषी ॥ (५) ॥ कृष्णफला ॥ (६) ॥ वाकूची ॥ मुकुटस्तु-“वागुञ्जी” इत्याह ॥
 ॥ (७) ॥ पूतिफली ॥ (८) ॥ अष्टौ “वकुची” इति ख्यातायाः ॥ कृष्णेति ॥ “कृष्णा स्याद् द्रौप-
 दीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उपकुल्या ॥ (२) ॥ “वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्री-
 पिप्पलीषु च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे
 शूद्रजीरकवन्दिनोः” ॥ (४) ॥ “चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “कणा
 जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ९६ ॥ उषणा ॥ दीर्घादिरपि ॥ “ऊषणं मरिचे

चव्यं तु चविकं काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला । पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥९८॥
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि । विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषाऽरुणा ॥९९॥
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे । शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥१००॥
 ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी । अहेरुथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दावी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि । वचोऽग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥१०२॥

क्लीवं कणायामूपणा स्त्रियाम्” इति ॥ (७) ॥ “पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ । निरगले पक्षिभेदे कणायां
 पिप्पली स्मृता” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (९) ॥
 “कोलं कोलफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ दश पिप्पल्याः ॥ अथेति ॥ करिपिप्पली
 ॥ (१) ॥ कपिवल्ली ॥ (२) ॥ कोलवल्ली ॥ (३) ॥ “श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि” इति
 मेदिनी ॥ (४) ॥ वसिरः ॥ तालव्यपाठे तु “वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः, क्लीवेऽब्धि-
 लवणे स्मृतम्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “गजपिप्पली” इति ख्यातायाः ॥ ९७ ॥ चेति ॥
 “चव्यं तु चविके क्लीवं वचायामपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चविकम् ॥ स्त्रियामपि ॥
 “चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली” इति हट्टचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे “चव्य” इति ख्यातस्य ॥
 केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः ॥ यदाह चन्द्रनन्दनः—“चव्या कोलाऽथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना
 कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली” ॥ अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥ काकेति ॥ काकचिञ्चा ॥ (१) ॥
 “गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पठहे च कलध्वनौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ कृष्णला ॥ (३) ॥ त्रीणि
 “घोषची” इति ख्यातायाः ॥ पलमिति ॥ “पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां रास्त्रापलाशयोः” इति मूर्ध-
 न्यान्तेषु रभसः ॥ “पलंकषा गोक्षुरके रास्त्रागुगुलकिञ्चुके । तु (मु) ण्डीरीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलं-
 कषः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टृयां काशे च गोक्षुरे” इति मेदिनी
 ॥ (२) ॥ श्वदंष्ट्रा ॥ (३) ॥ स्वादुकण्टकः ॥ (४) ॥ ९८ ॥ “गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे
 च गवां खुरे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ गोक्षुरकः (६) ॥ वनशृङ्गाटः ॥ (७) ॥ सप्त “गोखुरु”
 इति ख्यातस्य ॥ वीति ॥ “विश्वं समस्ते जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्”
 इति विश्वः ॥ (१) ॥ “विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्” ॥ (२) ॥ प्रतिविषा ॥
 (३) ॥ अतिविषा ॥ (४) ॥ उपविषा ॥ (५) ॥ “अरुणाऽतिविषाश्यामामाञ्जिष्टात्रिवृतासु च”
 इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ९९ ॥ “शृङ्गी वित्रायामृपमे स्वर्णमीनविशेषयोः” इति विश्वः ॥ (७) ॥
 “महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लघुनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ अष्टौ “अतीस” इति
 ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ क्षीरावी ॥ (१) ॥ दुग्धिका ॥ (२) ॥ द्वे “दूधी” इति ख्यातायाः ॥
 शतेति ॥ शतमूली ॥ (१) ॥ बहुसुता ॥ (२) ॥ अभीरुः ॥ (३) ॥ “इन्दीवरं कुवलये शता-
 वर्या तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ वरी ॥ (५) ॥ १०० ॥ “ऋष्यप्रोक्ता शतावर्षतिव-
 लाशूकशिम्बिषु” इति मेदिनी (६) ॥ अभीरुपत्री ॥ (७) ॥ “नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी
 मता” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्यामपि स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥
 (९) ॥ अहेरुः ॥ (१०) ॥ दश “शतावरी” इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ पीतद्रुः ॥ (१) ॥
 कालेयकः ॥ “कालीयकः” इति वा पाठः ॥ “निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः । कालीयको
 दारुनिशा” इति रुद्रः ॥ (२) ॥ “हरिद्रुः पीतचन्दनम्” इति निघण्टुः ॥ (३) ॥ १०१ ॥
 “दावी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “पीतदारु पचंपचा” इति निघण्टुः ॥
 (५) ॥ दारुहरिद्रा ॥ (६) ॥ पर्जनी ॥ (७) ॥ सप्त “दारुहलदी” इति ख्यातायाः ॥ वेति ॥ “वचः कीरे वचौषधौ ।
 शारिकायां च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “उग्रगन्धाऽजमोदायां वचायां छिक्किकोषधौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “षड्ग्रन्था
 तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचामृतकेशयोः” इति

शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका । वृषोऽटरुषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः १०३ ॥
 आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता । इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका भिसिः ॥ मिश्रेयोऽप्यथ सीहुण्डो वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही गुडा
 समन्तदुग्धाऽथो वेलममोघा चित्रतण्डुला । तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥
 बला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मेदिनी ॥ (४) ॥ “शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “वच”
 इति ख्यातायाः ॥ १०२ ॥ शुक्लेति ॥ “हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ एकं श्वेतमूलवचायाः ॥ वैद्येति ॥ वैद्यमाता ॥ (१) ॥ “सिंहौ तु कण्टकार्या स्यात्
 वार्ताकौ वासकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ “सिंहौ स्वर्मानुमातरि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्” इति हैमः
 ॥ (२) ॥ वाशिका ॥ दन्त्यान्तोऽपि ॥ “वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरुषके” इति रुद्रः ॥ (३) ॥
 “वृषः स्याद्वासके धर्मं सौरभेये च शुक्ले” इति मूर्धन्यान्ते विश्वः ॥ (४) ॥ “वैद्यमाताऽटरुषकः ।
 सिंहास्यो वाजिदन्तकः” इति रभसः ॥ “वृषो वासाऽटरुषकः” इति माधवः ॥ (५) ॥ सिंहास्यः
 ॥ (६) ॥ वासकः ॥ (७) ॥ वाजिदन्तकः ॥ (८) ॥ अष्टौ “अरद्धसा” इति ख्यातस्य ॥
 ॥ १०३ ॥ आस्फोतेति ॥ “आस्फोता गिरिकर्ण्य च वनमल्ल्यां च योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 गिरिकर्णी ॥ (२) ॥ विष्णुक्रान्ता ॥ (३) ॥ “अपराजित ईशाजेष्टयन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णी-
 जंथादुर्गाशालपर्णीषु योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि विष्णुक्रान्तायाः ॥ स्वामी तु वासक-
 पर्यायानिमान् मन्यते ॥ ईति ॥ “इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ काण्डेक्षुः ॥ (२) ॥ कोकिलाक्षः ॥ (३) ॥ इक्षुरः ॥ (४) ॥ “क्षुरः स्याच्छेदन-
 द्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे” इति विश्वः ॥ (५) ॥ पञ्च “तालमखाना” इति ख्यातस्य
 ॥ १०४ ॥ शेति ॥ “शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 “अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 “छत्रा भिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपात्रे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ मधुरिका ॥
 “मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः । मधुकुक्कुटिकामेदामधूल्यधिकासु च ॥ क्लीवं निसे पुंसि रसे तद्व-
 त्स्वादुप्रियेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “स्यान्मांस्यां शतपुष्पायां मधुरायां भिसिः स्त्रियाम्” इति
 दन्त्यान्ते रभसः ॥ “भिसिः स्त्री मधुरामांस्थोः शतपुष्पाजमोदयोः” इति मेदिनी ॥ सोमनन्दी तु “मिश्री”
 “मिशिः” इति तालव्यान्ते आह ॥ (५) ॥ मिश्रेयः ॥ (६) ॥ षट् “वनसौंफ” इति ख्यातायाः ॥
 अथेति ॥ सीहुण्डः ॥ सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽयम्—इति स्वामी ॥ “वज्रद्रुमः सिंहतुण्डोऽथ” इति रभसाद्भ्रंस्वादि-
 रपि ॥ (१) ॥ “वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही” इति पाठः ॥ स्वामी तु “वज्रः स्नुक् स्त्री स्नुही गुडा” इति पठति ॥
 “वज्रा स्नुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ स्नुक् ॥ भागुरिमते टाप् ॥
 “स्नुही च स्नुहा स्नुग्भा स्नुङ्” इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥ स्नुही ॥ (४) ॥ “गुडौ गोलेक्षुविकृती स्नुही-
 गुडिकयोर्गुडा” इति रुद्रः ॥ “गुडश्च स्नुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः” इत्यजयः ॥ (५) ॥ १०५ ॥
 समन्तदुग्धा ॥ (६) ॥ षट् “सेहुण्ड” इति ख्यातस्य ॥ अथो इति ॥ “अथ वेलं कृमिघ्नतण्डुलौ”
 इति रभसः ॥ (१) ॥ “अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः” इति मेदिनी ॥ मोघाऽपि ॥ “कृमिघ्नं
 तण्डुलं मोघा” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ चित्रतण्डुला ॥ (३) ॥ “तण्डुलः स्याद्विडङ्गेऽपि धान्यादि-
 निकरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ “तन्तुलः” इति मुकुटः ॥ (४) ॥ कृमिघ्नः ॥ (५) ॥ “विडङ्गालिष्व-
 भिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षड् विडङ्गस्य ॥ १०६ ॥ वेति ॥ “बलयुक्तेऽन्य-
 लिङ्गः स्याद्बला वाट्यालके स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वाट्यालकः ॥ (२) ॥ द्वे “बलिआर” इति
 ख्यातस्य ॥ घण्टेति ॥ घण्टारवा ॥ (१) ॥ शणपुष्पिका ॥ (२) ॥ द्वे “घंटा” इति ख्यातस्य ॥
 मृद्रीति ॥ मृद्रीका ॥ (१) ॥ “गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥

सर्वानुभूतिःसरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत्त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्धौ तु सुषेणिका १०८
काला मसूरविदलाऽर्धचन्द्रा कालमेपिका । मधुकं क्लीतकं षष्ठीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च यासिता । अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ११० ॥
लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी । खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः १११ ॥
गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा । योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ११२ ॥
कदली वारणधुसा रम्भा मोचाऽशुमत्फला । काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

द्राक्षा ॥ (३) ॥ स्वाद्वी ॥ (४) ॥ “भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
पञ्च “दाख” इति ख्यातायाः ॥ १०७ ॥ सर्वेति ॥ सर्वानुभूतिः ॥ (१) ॥ सरला ॥ ‘सरणा’ इति पाठे ॥
“सर्वानुभूतिः सरणा त्रिपुटा रेचनी सरा” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ “त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मला-
त्रिवृतोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “त्रिपुटी” इत्यपि ॥ “त्रिपुटी महती स्वादा” इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥
त्रिवृता ॥ (४) ॥ त्रिवृत् ॥ (५) ॥ त्रिभण्डी ॥ (६) ॥ “रोचनी कर्कशे स्मृता” इति मेदिनी ॥
“रेचनी” इति पाठे “रेचनी त्रिवृतादन्त्योः” ॥ (७) ॥ सप्त “शुक्लत्रिधारा” इति ख्यातायाः ॥
इत्येति ॥ श्यामा ॥ (१) ॥ पालिन्दी ॥ (२) ॥ सुषेणिका ॥ (३) ॥ १०८ ॥ काला ॥ (४) ॥
मसूरविदला ॥ (५) ॥ अर्धचन्द्रा ॥ (६) ॥ कालमेपिका ॥ (७) ॥ सप्त “श्यामत्रिधारा” इति
ख्यातस्य ॥ मेति ॥ “मधुकं क्लीतके खगे । बन्धन्तरे ना” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ क्लीतकम् ॥
॥ (२) ॥ षष्ठीमधुकरम् ॥ “मधुयष्टी च यष्टी च षष्ठीमधुकमेव च” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ चत्वारि “जेठीमधु”
इति ख्यातस्य ॥ १०९ ॥ वोति ॥ “विदारी शालपर्ण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
क्षीरशुक्ला ॥ (२) ॥ इक्षुगन्धा ॥ (३) ॥ “क्रोष्टी शृगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च” इति मेदिनी ॥
॥ (४) ॥ चत्वारि कृष्णभूकूष्माण्डस्य ॥ स्वामी तु—विदर्यादित्रयं पठित्वा ‘कृष्णो भूकूष्माण्डोऽयं प्राक्षु
देशेषु’ इत्युक्त्वा “क्रोष्टी तु यासिता” इति पठित्वा ‘शुक्लो भूकूष्माण्डः’ इत्युक्त्वा “अन्या क्षीरविदारी—” इति
त्रयं पपाठ ॥ तत्र विभागत्रयमनुचितम् उक्तमेदिनीविरोधात् ॥ अन्येति ॥ क्षीरविदारी ॥ (१) ॥ महा-
श्वेता ॥ (२) ॥ ऋक्षगन्धिका ॥ (३) ॥ त्रीणि शुक्लभूकूष्माण्डस्य ॥ ११० ॥ लेति ॥ “लाङ्गली
तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “शारदी
वत्सरे नवे । शरद्धवे पीतमुद्गे शालीनेऽप्यथ शारदी ॥ सप्तपर्णाम्बुपिप्पल्योः” इति हैमः ॥ (२) ॥ तोय-
पिप्पली ॥ (३) ॥ “शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकचट (?) शाकयोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
चत्वारि “जलपिप्पली” इति ख्यातस्य ॥ खरेति ॥ खराश्वा ॥ (१) ॥ “कारवी मधुरादीप्यत्वक्पर्त्री-
कृष्णजोरके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ दीप्यः ॥ “दीपकः” अपि ॥ “अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तकः” इति
रभसः ॥ (३) ॥ “मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ” इति रभसः ॥ (४) ॥ लोचमस्तकः ॥
“लोचमर्कटः” इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥ पञ्च मयूरशिखायाः ॥ १११ ॥ गोपीति ॥
“गोपी श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा” इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ श्यामा ॥
॥ (२) ॥ शारिवा ॥ (३) ॥ “अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
उत्पलशारिवा ॥ (५) ॥ पञ्च “गुलीसर” इति ख्यातस्य ॥ योग्यमिति ॥ “योग्यः प्रवीणयोगा-
होपायिश्चेत्तेषु वाच्यवत् । क्लीबमृद्धयोषधौ, पुष्पे ना, ख्यभ्यासार्कयोपितोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“ऋद्धिः स्यादोषधीभेदे समृद्धावपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः”
इति हैमः ॥ “सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिवृद्धिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “लक्ष्मीः संप-
त्तिशोभयोः । ऋद्धयोषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि ऋद्ध्याख्यौ-
षधेः ॥ वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया नामानि ॥ (४) ॥ “वृद्धिस्तु वर्धने
योगेऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाभ्युदये समृद्धावपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च वृद्ध्या-
ख्यौषधेः ॥ ११२ ॥ कदेति ॥ “कदलाकदलौ पृश्न्यां कदलोकदलौ पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगमे-

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी। नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ११४
नकुलेशा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुहवा च सा । विदारिगन्धांश्शुमती सालपर्णीं स्थिरा ध्रुवा ११५॥
तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च। भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी च ऋषभो वृषः ११६
गाङ्गेरुकी नागबला झपा हस्वगवेधुका। धामार्गवी घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७॥
ज्यौत्स्नी पटोलिकाजालीनादेयी भूमिजम्बुका। स्याल्लङ्गलिक्यग्निशिखाकाकाङ्गी काकनासिका

भेदयोः ॥ कलदा डिम्बिकायां च शाल्मलीभूस्हेऽपि च” इति मेदिनी ॥ “कदलश्च कदल्यसौ” इति व्याडिः
॥ (१) वारणवुसा ॥ “वुषा” इति मूर्धन्यान्तः—इति केचित् ॥ (२) ॥ “रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना
वेणौ वारणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “मोचः शोभाञ्जने पुंश्चि मोचा शाल्मलिरम्भयोः” इति मेदिनी
॥ (४) ॥ अंशुमत्फला ॥ “कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता” इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥
काष्ठीला ॥ (६) ॥ षट् कदल्याः ॥ मुद्गेति ॥ मुद्रपर्णी ॥ (१) ॥ काकमुद्गा ॥ (२) ॥ “सहो
बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णीकुमारीपृथिवीषु च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
त्रीणि “मुगौनी” इति ख्यातस्य ॥ ११२॥ वार्तेति ॥ वार्ताकी ॥ “वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः चाकवित्त्वकः”
इति रभसात् पुंस्यपि ॥ “वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ” इति विश्वाद् “वार्ता” अपि ॥ “वार्ताकुरेपा गुणसप्तयुक्ता”
इति वैद्यकात्, “वातिङ्गणश्च वार्ताकु” इति त्रिकाण्डशेषाच्च “वार्ताकुः” अपि ॥ (१) ॥ “हिङ्गुलो
वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादु-
त्तरस्थस्य सिंही स्वर्मानुमातरि । वासायूहत्योः क्षुद्रायाम्” इति हैमः ॥ (३) ॥ भण्टाकी ॥ (४) ॥
दुष्प्रधर्षणी ॥ “दुष्प्रधर्षिणी” इत्यपि ॥ (५) ॥ पञ्च भण्टाक्याः ॥ नेति ॥ नाकुली कुक्कुटी
कन्दे रास्नायां चयके स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सुरसं तु त्रिषु स्वादौ, पर्णांसे तु नपुंस-
कम् । स्त्री रास्नानागमात्रे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “रास्ना तु स्याद्भुजङ्गाक्ष्यमेलापर्ण्यामपि स्त्रियाम्”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ सुगन्धा ॥ स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने “नागसुगन्धा” इति पठित्वा
‘सर्पसुगन्धा’ इति व्याख्यत् ॥ (४) ॥ गन्धनाकुली ॥ (५) ॥ ११४ ॥ नकुलेशा ॥ (६) ॥ भुजङ्गाक्षी
॥ (७) ॥ छत्राकी ॥ (८) ॥ “सुहवा सल्लक्ष्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुग-
वाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ नव “रासना” इति ख्यातायाः ॥ विदेति ॥
विदारिगन्धा ॥ (१) ॥ “अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्यांश्शुमती स्मृता” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ सालपर्णी ॥
तालव्यशादिरपि “शालपर्णी” इत्येके ॥ (३) ॥ “स्थिरा भूसालपर्ण्यां शनी मोक्षेऽचले त्रिषु” इति
मेदिनी ॥ (४) ॥ “ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं
खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्याः स्मृभेदे गीतमिद्यपि” इति हैमः ॥ (५) ॥ पञ्च शालपर्ण्याः ॥ ११५॥
तुण्डीति ॥ तुण्डिकेरी ॥ (१) ॥ समुद्रान्ता ॥ (२) ॥ कार्पासी ॥ (३) ॥ बदरा ॥ (४) ॥
चत्वारि “कपास” इति ख्यातस्य ॥ भारेति ॥ भारद्वाजी ॥ (१) ॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भार-
द्वाजी ॥ “वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दनबीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी” इति वाचस्पतिः ॥
एकं वनकर्पास्याः “जर्मा” इति ख्यातायाः ॥ शृङ्गीति ॥ “ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मदुरवल्लभा”
इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥ “ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिदृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः” इति
मेदिनी ॥ (२) ॥ वृषः ॥ (३) ॥ त्रीणि “काकङ्गासिंगी” इति ख्यातायाः ॥ ११६॥ गेति ॥
गाङ्गेरुकी ॥ (१) ॥ नागबला ॥ (२) ॥ “झपा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना” इति मेदिनी ॥
॥ (३) ॥ हस्वगवेधुका ॥ (४) ॥ चत्वारि “कंकही” “गंगेरण” इति ख्यातायाः ॥ धामेति ॥
“धामार्गवस्तु पुंसि स्यादधामार्गे च घोषके” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “घोष आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वान-
घोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “श्वेतपुष्पतोरयी” इति
ख्यातायाः ॥ महेति ॥ स घोषकः पीतकः (पीतपुष्पः) चेन्महाजाली ॥ (१) ॥ एकम् “धीया” इति ख्यातायाः
॥ ११७॥ ज्यौत्स्नीति ॥ “ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावनिशोः” इति हैमः ॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धयभावे “ज्योत्स्नी” अपि ॥

गौधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका।अजशृङ्गी विषाणी स्याद्रोजिह्वादार्विके समे ॥११९॥
ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा।हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥१२०॥
एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम्।वालुकं चाथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥
बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।कालानुसार्यवृद्धाश्चपुष्पशीताशिवानि तु ॥ १२२॥
शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा । गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

॥(१)॥पटोलिका॥ “पटोलं वस्त्रभेदे नौषधौ ज्योस्त्वां तु योषिति” इति मेदिनी॥(२)॥“जालं गवाक्ष आनाये
क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि
“छिछिडा” “तोरयी” इति ख्यातस्य ॥ नादेति ॥ “नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमिजम्बवां
च जम्बवां च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति ” इति मेदिनी॥ (१) ॥ भूमिजम्बुका॥(२)॥प्रागुक्ताऽपि भ्रमात्पुनरिहो-
क्ता—इति स्वाभी॥ द्वे भूमिजम्बुकायाः ॥ स्यादिति ॥ लाङ्गलिकी ॥ (१) ॥ अभिशिखा॥“अभिज्वाला
लाङ्गलिकी” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ द्वे “करिहारी” इति ख्यातायाः ॥ काकोति ॥ काकाङ्गी ॥(१)॥
काकनासिका ॥ (२) ॥ द्वे काकजङ्घायाः “कौवाठोठी ” इति ख्यातायाः ॥ ११८ ॥ गौधेति ॥
गौधापदी ॥ (१) ॥ “गौधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्मपि” इति कोषान्तरम्॥(२) ॥ द्वे हंसपद्माः ॥
मुसेति ॥ “मुसलं स्यादयोध्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि ” इति मेदिनी
॥(१) ॥ तालमूलिका ॥ (२) ॥ द्वे “मूसली” इति ख्यातायाः ॥ अजेति ॥ अजशृङ्गी॥(१) ॥ “विषाणी
क्षीरकाकोल्यामजशृङ्ग्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे
“मेडासींगी” इति ख्यातायाः ॥ गोजीति ॥ गोजिह्वा ॥ (१) ॥ दर्विका ॥ “दार्विका” इति पाठे “दार्वी
दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ” इति मेदिनी ॥(२) ॥ द्वे “गौभी” इति ख्यातायाः ॥ ११९ ॥ तेति ॥
ताम्बूलवल्ली ॥ (१) ॥ “ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥(२) ॥ नाग-
वल्ली ॥(३) ॥ त्रीणि “नागवेली” इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ “द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे ।
द्विजा भार्गोरेणुकयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “कषायेऽपि हरेणुनी रेणुकायां स्त्रियां भवेत् ” इति रुद्रः
॥(२)॥“रेणुकाऽपि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि”इति मेदिनी॥(३)॥कौन्ती॥(४)॥“कपिला रेणुकायां च
शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीकरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलङ्गकम् ॥ नाऽनले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्कुरे” इति
मेदिनी ॥ (५) ॥ भस्मगन्धिनी॥(६)॥षट् हरेणुकायाः॥१२०॥एलेति ॥ एलावालुकम्॥“एलवालुकम्”
इति स्वामी ॥ (१) ॥ ऐलेयम् ॥ (२) ॥ सुगन्धि ॥ (३) ॥ हरिवालुकम् ॥ (४) ॥ “वालुका
सितकासु स्याद्वालुकं त्वेलवालुके ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ अथेति ॥
पालङ्की ॥ (१) ॥ “मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरी” ॥ (२) ॥ “कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दश्च-
मिनिधन्तरेषु ना” इति मेदिनी॥(३) ॥ कुन्दुरुः॥(४)॥ चत्वारि“पालक”इति ख्यातशाकस्य॥“कुन्दुरु”
इति ख्यातस्य वा ॥ १२१ ॥ वेति ॥ “बालो ना कुन्तलेऽथस्य करिणश्चापि बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे
ह्रीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटौ स्त्रियाम्” इति स्पर्शादौ मेदिनी ॥ (१) ॥ ह्रीवेरम् ॥
“वेरं कलेवेरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ बर्हिष्ठम् ॥ (३) ॥ उदीच्यम् ॥ (४) ॥
केशाम्बुनाम ॥ (५) ॥ पञ्च “नेत्रवाला” इति ख्यातस्य ॥ केति ॥ कालानुसार्यम् ॥ (१) ॥ “वृद्धो
जीर्णे प्रवृद्धे च त्रिषु क्लीवं तु शैलजे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ अश्मपुष्पम् ॥ (३) ॥ शीतशिवम् ॥ (४) ॥
॥१२२॥“शैलेयं तालपर्ण्यां च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुल्येऽन्यलिङ्गकम् ” इति मेदिनी ॥ (५)॥
पञ्च “शिलाजित” इति ख्यातस्य ॥ तालेति ॥ तालपर्णी ॥ (१) ॥ दैत्या ॥ (२) ॥ गन्धकुटी ॥ (३) ॥
“मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ गन्धिनी ॥ (५) ॥ पञ्च मुराख्यसुगन्धि-
द्रव्यस्य ॥ गजेति ॥ गजभक्ष्या “गजभक्षा” वा ॥ (१) ॥ सुवहा ॥ (२) ॥ “सुरभिः सरलकी-
मातृभिन्मुरागेषु योषिति” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ रसा “रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च। अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातृपुष्पिका ॥ १२४ ॥
 पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्बहुलाऽथ सा। सूक्ष्मोपकुञ्चिका तु तथा कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥
 व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम्। शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ॥
 झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च। प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यमथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥
 कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी। चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥
 व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम्। शुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

रामे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च” इति हैमः ॥ (४) ॥ १२३ ॥ महेरणा ॥ (५) ॥ कुन्दुरुकी ॥ (६) ॥
 “सल्लकी सिल्लकी ह्लादा” इति रुद्रः ॥ “श्वाविद्रुमेदौ शल्लक्यौ” इति तालव्यादौ रभसः ॥ (७) ॥
 ह्लादिनी ॥ (८) ॥ अष्टौ “साला” इति ख्यातायाः। अग्नौति ॥ अग्निज्वाला ॥ (१) ॥ सुभिक्षा ॥ (२) ॥ धातकी ॥ (३) ॥
 धातृपुष्पिका ॥ (४) ॥ चत्वारि “धवा” इति ख्यातस्य ॥ १२४ ॥ पृथ्वीति ॥ पृथ्वीका ॥ (१) ॥ चन्द्रबाला ॥ (२) ॥ एला ॥ (३) ॥ निष्कुटिः ॥ (४) ॥ “बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “एलायची” इति ख्यातायाः। अथेति ॥ अथ सैला सूक्ष्मा चेत् उपकुञ्चिका ॥ (१) ॥ “तुत्थमञ्जनमेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ कोरङ्गी ॥ (३) ॥ “त्रिपुटा मल्लिकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च सूक्ष्मैलायाः ॥ १२५ ॥ व्येति ॥ “व्याधिः कुष्ठे च रोगे ना” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ पारिभाष्यम् ॥ (३) ॥ व्याप्यम् ॥ “वाप्यम्” इति कचित्पाठः ॥ “आप्यम्” इति च ॥ (४) ॥ “पाकलं कुष्ठमैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “उत्पला तुषपर्पट्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् “कुठ” इति ख्यातस्य ॥ शङ्खीति ॥ “शङ्खिनी श्वेतचुक्रायां चोरपुष्पां वधूमिदि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चोरपुष्पी ॥ (२) ॥ केशिनी ॥ “केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपुष्पां स्त्री” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “शांखा-हुली” इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ वितुन्नकः ॥ (१) ॥ १२६ ॥ झटा ॥ (२) ॥ अमला ॥ (३) ॥ अज्झटा ॥ (४) ॥ “तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली झटौषधी । क्लीबं तु हरिताले स्यात्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “शिवा झटामलौषधी । अभयामलकगिरौफेरुसक्तुफलासु च” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ तामलकी ॥ (७) ॥ सप्त भूम्यामलकयाः ॥ प्रेति ॥ प्रपौण्डरीकम् ॥ (१) ॥ पुण्डर्यम् ॥ (२) ॥ द्वे “पुण्डरिया” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ तुन्नः ॥ (१) ॥ “कुवेरकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यपादपे ॥ कुवेरः स्यात्पुंसि नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ १२७ ॥ “कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेय-वत्” इति मेदिनी ॥ “तुणिः” इति कचित् पाठः ॥ (३) ॥ “अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ कान्तलकः ॥ (५) ॥ नन्दिवृक्षः ॥ (६) ॥ षट् “तुणी” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ राक्षसी ॥ (१) ॥ “चण्डा धनहरीशंखपुष्पयो-स्त्रिष्वतिकोपने । तीव्रेऽपि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “दुष्कुलीना धनहरी विरोकः क्रोधमूर्छितः” इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ “क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ दुष्पत्रः ॥ (५) ॥ गणहासकः ॥ “गणः” इत्यप्यस्य नाम ॥ “गणः प्रमथसंख्यौ च चण्डासैन्य-प्रमेदयोः” इति रुद्रः ॥ (६) ॥ षट् “चोरा” इत्याख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ १२८ ॥ व्याडेति ॥ व्याडायुधम् ॥ (१) ॥ “भवेद्व्याघ्रनखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ करजम् ॥ (३) ॥ चक्रकारकम् ॥ (४) ॥ चत्वारि नखाख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ शुषीति ॥ शुषिरा ॥ (१) ॥ विद्रुमलता ॥ (२) ॥ कपोताङ्घ्रिः ॥ (३) ॥ नटी ॥ (४) ॥ नली ॥ “नलः पोटगले साक्षि पितृदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नद्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी । शुक्तिः शङ्खः खुरः कौलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥
 काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे । कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥
 प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च । ग्रन्थिपर्णं शुकं बर्हिपुष्पं स्थौण्यकुक्कुरे ॥ १३२ ॥
 मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥
 तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

“मालकाङ्गणी” इति ख्यातायाः ॥ १२९ ॥ धमेति ॥ “धमनो नाऽनले भस्माध्मापकक्रूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अञ्जनकेशी ॥ (२) ॥ केचित्तु---इदं द्वयं पूर्वान्वाये---इत्याहुः ॥ “हनुर्हृदविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ हृदविलासिनी ॥ (४) चत्वारि अञ्जनकेश्याः ॥ शुक्तिरिति ॥ “शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्डहृद्ग्रजोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थानि ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “खुरः शफे कौलदले” इति हैमः ॥ (३) ॥ कौलदलम् ॥ (४) ॥ “नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजपण्डयोः” इति हैमः ॥ “नखी स्त्रीकलीवयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च नखाख्यगन्धद्रव्यस्य ॥ अथेति ॥ “आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ १३० ॥ “काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्रमृद्यपि स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “मृत्स्ना मृत्सातुवर्योः स्त्री” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ तुवरिका ॥ “वार्षिका मल्लिका तूवर्याढकी कच्छुरा शटी” इति बोपालितात् “तूवरी” च ॥ (४) ॥ मृत्तालकम् “अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्स्ना मृत्तालकम्” इति कोशाद् द्वितकारं च (५) ॥ सुराष्ट्रजम् ॥ (६) ॥ ॥ षट् “तुवर” इति ख्यातायाः ॥ किति ॥ कुटन्नटम् ॥ (१) ॥ दाशपुरम् ॥ “दशपूरम्” इति “दशपुरम्” इति च कचित् पाठः ॥ “दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ वानेयम् ॥ वन्यं च ॥ “परिपेलवं प्लवं वन्यं तत् कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये ॥ कैवर्तीमुस्तके क्लीबं शोणके वा कुटन्नटः” इत्यजयः ॥ (३) ॥ परिपेलवम् ॥ ४ ॥ १३१ ॥ “प्लवः कारण्डवे भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे प्लुतिगतौ प्लक्षे चण्डालजलकाकयोः ॥ प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च” इति विश्वः ॥ (५) ॥ गोपुरम् ॥ (६) ॥ गोनर्दम् ॥ (७) ॥ कैवर्तीमुस्तकम् ॥ (८) ॥ अष्टौ “मोथा” इति ख्यातस्य ॥ ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थिपर्णम् ॥ (१) ॥ “ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुकः स्यात्” इति विश्वः ॥ “शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ “शुकवर्हम्” इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥ “वर्हिपुष्पम्” इत्येकं नाम—इत्येके ॥ “वर्हपुष्पम्” इत्यन्ये ॥ “वर्हम्” इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥ स्थौण्यम् ॥ (४) ॥ कुक्कुरम् ॥ (५) ॥ “मरुत्” इत्यत्राप्यन्वेति ॥ “मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ पञ्च “कुक्कुरवद्रा” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ मरुदिति ॥ व्यस्तं समस्तं च नामेदम् ॥ “पृक्का तु ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता” इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ स्पृक्का ॥ पृषोदरादित्वात् (६ । ३ । १०९) सलोपे “पृक्का” अपि ॥ (३) ॥ “देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “लता प्रियङ्गुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवीदूर्वयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवम् । शीघ्रे कृष्णागराणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ समुद्रान्ता ॥ (७) ॥ “वधूः स्त्री शारिवौषधी । स्तुषाशटीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च” इति मेदिनी ॥ “पृक्का च महिला वधूः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥ कोटिवर्षा ॥ (९) ॥ लङ्कोपिका ॥ (१०) ॥ दश “अस्यर” इति ख्यातस्य ॥ १३३ ॥ तपेति ॥ तपस्विनी ॥ (१) ॥ जटा ॥ (२) ॥ “मांसं स्यादामिषे क्लीबं कङ्गोलीजटयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः । ओषधयो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् १३५
शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः । विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥
स्यादक्षगन्धा छगलान्त्र्यावेगी वृद्धदारकः । जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयःस्था सोमवल्लरी १३७ ॥
पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती । हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥
तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि । वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥
एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा । चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्ललोणिका १४० ॥

“जटिला पिप्पलीमांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “लोमशो मुनिभेपयोः । लोमा-
न्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च । शूकशिम्बिमहामेदाकाशीशे शाकिनीभिदि” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
मिसी ॥ (६) ॥ षट् “जटामांसी” इति ख्यातायाः ॥ त्वगिति ॥ त्वकपत्रं “त्वग्” अपि नामास्य ॥
“त्वक् स्त्री चर्मणि कल्के च गुडत्वचि विशेषतः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उत्कटम् ॥ (२) ॥
भृङ्गम् ॥ (३) ॥ त्वचम् ॥ (४) ॥ चोचम् ॥ “त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके”
इति धरणिः ॥ (५) ॥ वराङ्गकम् ॥ (६) ॥ षट् त्वकपत्रस्य “तज” इति ख्यातस्य ॥ १३४ ॥
केति ॥ कर्चूरकः ॥ (१) ॥ द्राविडकः ॥ (२) ॥ कल्पकः ॥ (३) ॥ वेधमुख्यकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “कर्चूर”
इति ख्यातस्य ॥ ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् “ओषधी” शब्दप्रयोगः ॥ अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां
तु “औषध” शब्दप्रयोगः ॥ “सर्वम्” इत्यनेन—“वृत्ततैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्”—इत्युक्तम् ॥ १३५ ॥ शाकेति ॥
शाकाख्यम् ॥ (१) ॥ आदिना फलनाड्यग्रमूलादिपरिग्रहः ॥ “मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाविरूढकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्” अधिरूढकं तालवीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥ तेति ॥
“तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतस्तप्ययोः” इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “मारिषः शाकाभिन्नार्थे नाट्यो-
क्त्या पुंलि, योषिति । दक्षाम्नायाम्” इति मेदिनी ॥ अल्पमारिषः ॥ (२) ॥ द्वे “चडराई” इति
ख्यातस्य ॥ विशेति ॥ “विशल्या लाङ्गलीदन्तीभुङ्गुचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां
लक्ष्मणस्य च” इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च । लाङ्गलिक्या-
ख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ अनन्ता ॥ (३) ॥ “फलिन्याग्निशिखायां स्त्री फलिन्यां
फलने त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ शक्रपुष्पी ॥ (५) ॥ पञ्च “इन्द्रपुष्पी” इति ख्यातायाः
॥ १३६ ॥ स्यादिति ॥ ऋक्षगन्धा ॥ “ऋष्यगन्धा” इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥ छगलान्त्री ॥
“छगला” इति पृथग् नाम—इत्यन्ये ॥ “छागे तु छगलश्छागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्” इत्यनेकार्थकोशः ॥
॥ (२) ॥ आवेगी ॥ (३) ॥ वृद्धदारकः ॥ (४) ॥ जुङ्गः ॥ (५) ॥ पञ्च वृद्धदारकस्य ॥
ब्राह्मीति ॥ ब्राह्मी ॥ (१) ॥ मत्स्याक्षी ॥ (२) ॥ “वयःस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुड्यामलकीषु च ।
सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ सोमवल्लरी ॥ (४) ॥ चत्वारि
ब्राह्म्याः ॥ १३७ ॥ पट्टिति ॥ पटुपर्णी ॥ (१) ॥ हैमवती ॥ (२) ॥ स्वर्णक्षीरी ॥ (३) ॥
हिमावती ॥ (४) ॥ चत्वारि “मको” इति ख्यातायाः ॥ हयेति ॥ हयपुच्छी ॥ (१) ॥ काम्बोजी
॥ (२) ॥ माषपर्णी ॥ (३) ॥ “महासहा माषपर्ण्यामम्लानेऽपि च योषिति” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
चत्वारि माषपर्ण्याः ॥ १३८ ॥ तुण्डीति ॥ तुण्डिकेरी ॥ “तुण्डिकेरी” इत्यपि ॥ (१) ॥ रक्तफला ॥ (२) ॥
बिम्बिका ॥ (३) ॥ पीलुपर्णी ॥ (४) ॥ चत्वारि “कुंदूरी” इति ख्यातायाः ॥ वर्वरीति ॥ “वर्वरः
पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फञ्जिकायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“कवरं लवणास्त्रयोः । कवरी केशविन्यासशाकयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ “तुङ्गः पुंनागनगयोर्वुधे
स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते” इति हैमः ॥ (३) ॥ खरपुष्पा ॥ (४) ॥
अजगन्धिका ॥ (५) ॥ पञ्च खरपुष्पायाः ॥ १३९ ॥ एलेति ॥ एलापर्णी ॥ (१) ॥ “सुवहा शल्लक्ये-

१—मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः करीरं वंशाङ्गरम् । अग्रं वेत्रादेः फलं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्,
त्वक् मातुलजादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारादेः, कवकं छत्रिका—इति मुकुटः ॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवन्ध्यपिनमस्कारी गण्डपाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥
जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा । कूर्चशीर्षा मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः १४२
किराततित्तो भूनिम्बोऽनार्यतित्तोऽथ सप्तला । विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि १४३ ॥
वायसोली स्वादुरसा वयःस्थाऽथ मकूलकः । निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि १४४
अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका । मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

लापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । राक्षशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
रास्ना ॥ (३) ॥ युक्तरसा ॥ (४) ॥ चत्वारि एलापर्ण्याः ॥ चेति ॥ चाङ्गेशी ॥ (१) ॥
चुक्रिका ॥ (२) ॥ “स्याद्वन्तशठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेशी च योषिति”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठोऽप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठा-
यूथिकयोरपि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ अम्ललोणिका ॥ (५) ॥ पञ्च “लोनिजा” इति ख्यातस्य ॥ १४० ॥
सहेति ॥ सहस्रवेधी ॥ (१) ॥ चुक्रः ॥ (२) ॥ अम्लवेतसः ॥ नम्रत्वात् ॥ (३) ॥
शतवेधी ॥ (४) ॥ चत्वारि “अम्लवेद” इति ख्यातस्य ॥ नमेति ॥ नमस्कारी ॥ (१) ॥
गण्डकाली ॥ (२) ॥ समङ्गा ॥ (३) ॥ “खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने” इति मेदिनी
॥ (४) ॥ चत्वारि “हाताजोडी” इति ख्यातायाः ॥—नव “लजालू” इति ख्यातस्य—इति
मुकुटः ॥ १४१ ॥ जीवेति ॥ “जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुडूचीवन्दयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “जीवा जीवन्तिका मौर्वीवचा-
शिञ्जितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ जीवनीया ॥ (४) ॥ “मधु पुष्परसे क्षौद्रे
मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ स्रवा ॥
“मधुस्रवा” इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥ षट् गुर्जरदेशे “डोडी” इति ख्यातायाः । कूर्चेति ॥
कूर्चशीर्षः ॥ (१) ॥ “स्याद्भ्रस्वाङ्गो मधुरको मधुरश्चिरजीवकः” इति रभसः ॥ (२) ॥ “शृङ्गं
प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके ॥ स्त्री विषायां स्वर्णमनिभेद-
योर्ऋषभौषधौ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ह्रस्वाङ्गः ॥ (४) ॥ “जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि ।
कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता ॥ त्रिषु सेविनि वृक्ष्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके” इति मेदिनी ॥
॥ (५) ॥ पञ्च अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य इति मुकुटः ॥ १४२ ॥ किरिति ॥ किराततित्तः ॥ (१) ॥
भूनिम्बः ॥ (२) ॥ अनार्यतित्तः ॥ (३) ॥ “चिरात्तित्तः” अपि ॥ “किरातश्चिरात्तित्तश्च भूनिम्बहिमकावपि”
इति रभसः ॥ त्रीणि “चिरायत” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ “अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुञ्जासु
पाटलौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “स्याद्विमला स्त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभिधेयवत्” इति
मेदिनी ॥ (२) ॥ सातला ॥ (३) ॥ भूरिफला ॥ (४) ॥ चर्मकषा ॥ (५) ॥ पञ्च सीदुण्डभेदस्य ॥
चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥ १४३ ॥ वायेति ॥ वायसोली ॥ (१) ॥ स्वादुरसा ॥ (२) ॥ “वयःस्था
तु स्त्रियां ब्राह्मीगुडूच्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु ” इति मेदिनी
॥ (३) ॥ त्रीणि “ककोडी ” इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ मकूलकः ॥ “मुकूलकः” अपि
इत्यन्ये ॥ (१) ॥ “निकुम्भः कुम्भकणस्य तनये दन्तिकौषधौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ दन्तिका
॥ (३) ॥ प्रत्यक्ष्रेणी ॥ (४) ॥ उदुम्बरपर्णी ॥ (५) ॥ पञ्च वज्रदन्त्याः ॥ १४४ ॥ अजेति ॥
अजमोदा ॥ (१) ॥ “उग्रगन्धा चचाक्षेत्रयवान्योदिलिङ्गिकौषधौ” इति हैमः ॥ (२) ॥ ब्रह्मदर्भा ॥ (३) ॥
यवानिका ॥ “यमाग्निका” इत्यपि ॥ (४) ॥ यवानीद्वयस्य द्वे द्वे नामनी ॥—चत्वारः पर्यायाः—
इत्येके ॥ मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः ॥ “पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिदीपविह-
गतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तुर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ काश्मीरम् ॥
॥ (२) ॥ पद्मपत्रम् ॥ “पद्मवर्णम्” इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥ त्रीणि पुष्करमूलस्य ॥ १४५ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी । काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥
प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः । पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥
लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् । लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥
पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् । स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यापि १४९
पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥
विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरोति च । मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी १५१

अव्येति ॥ “अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ अतिचरा ॥ (२) ॥
पद्मा ॥ (३) ॥ चारटी ॥ (४) ॥ पद्मचारिणी ॥ (५) ॥ पञ्च पद्माकस्य ॥ केति ॥ काम्पिल्यः ॥
“काम्पिलः” इत्येके ॥ (१) ॥ कर्कशः ॥ (२) ॥ “चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसुधांशुस्वर्णवारिषु” इति
मेदिनी ॥ (३) ॥ “रक्ताङ्गस्तु महीसुते । काम्पिले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः” इति मेदिनी ॥
॥ (४) ॥ “रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “रेचनी” इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥ पञ्च
“कपीला” इति ख्यातस्य ॥ १४६ ॥ प्रपुन्नेति ॥ प्रपुन्नाडः ॥ (१) ॥ एडगजः ॥ (२) ॥ दद्रुघ्नः
॥ (३) ॥ चक्रमर्दकः ॥ (४) ॥ पद्माटः ॥ (५) ॥ उरणाख्यः ॥ (६) ॥ षड् “पुआड” इति
ख्यातरस्य ॥ पलेति ॥ पलाण्डुः ॥ (१) ॥ सुकन्दकः ॥ (२) ॥ द्वे “प्याज” इति ख्यातस्य
॥ १४७ ॥ लतेति ॥ तत्र पलाण्डौ हरिते लतार्कः ॥ (१) ॥ दुर्दुमः ॥ (२) ॥ द्वे हरिद्वर्णपलाण्डोः ॥
अथेति ॥ “महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ लशुनम् ॥ (२) ॥
“गृञ्जनम् । विषदिग्धपशोर्मासे क्लीबं, पुंसि रसोनके” इति मेदिनी ॥ “लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च ।
वृत्ताकारालिकालाबुजातीया जातिदूषितम्” इति ॥ श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् ॥ “लशुनं दीर्घपत्रश्च
पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः” इति
सुश्रुतेनोक्तत्वात् ॥ “गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः”
॥ (३) ॥ “अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रै सूतिकागार आसवे । शुभे मरण-
चिह्ने च” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ महाकन्दः ॥ (५) ॥ रसोनकः ॥ (६) ॥ षट् “लशुन” इति
ख्यातस्य ॥ १४८ ॥ पुनेति ॥ पुनर्नवा ॥ (१) ॥ शोथघ्नी ॥ (२) ॥ द्वे “गदहपूर्णा” इति ख्या-
तायाः ॥ वीति ॥ “वितुन्नं सुनिषण्णे च शैवाले च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सुनिषण्णकम् ॥
॥ (२) ॥ द्वे “विषखपरिआ” इति ख्यातस्य ॥ स्यादिति ॥ वातकः ॥ (१) ॥ शीतलः ॥ “शीतल-
वातकः” इत्यपि नाम ॥ “शणपर्णी शीतलवातकः” इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥ “अपराजित ईशाजेष्ट्य-
न्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णीजयादुर्गाशनपर्णीषु योषिति” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शणपर्णी ॥ “अशन-
पर्णी” इति कश्चित् ॥ (४) ॥ चत्वारि “पटशण” इति ख्यातस्य ॥ १४९ ॥ पारेति ॥ पारावताङ्घ्रिः
॥ (१) ॥ कटभी ॥ (२) ॥ पण्या ॥ (३) ॥ ज्योतिष्मती ॥ (४) ॥ लता ॥ (५) ॥ पञ्च
“मालकाङ्गणी” इति ख्यातायाः ॥ वेति ॥ “वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु” इति मेदिनी ॥
॥ (१) ॥ “त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ त्रायन्ती ॥ (३) ॥
बलभद्रिका ॥ (४) ॥ चत्वारि “त्रायमाण” इति ख्यातस्य ॥ १५० ॥ वीति ॥ विष्वक्सेनप्रिया ॥
॥ (१) ॥ “अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीबदरयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “गृष्टिः” इति पाठान्तरम् ॥
“गृष्टिः स्त्री वर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “वाराही मातृभेदे स्याद्विष्वक्सेन-
प्रियाषधौ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “ब(व) दरा गृष्टिकर्पास्योरेलापर्ण्या स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन्,
बदरी कोले क्लीबं तु तत्फले” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि “वाराहीकन्द” इति ख्यातायाः ॥ मार्केति ॥
मार्कवः ॥ (१) ॥ “अथ भृङ्गराजः उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे” इति मेदिनी ॥ “भृङ्गरजः”
इति पाठे सान्तोऽदन्तोऽपि ॥ “स्यान्मार्कवो भृङ्गरजो भृङ्गराजः सुजागरः” इति रमसात् ॥ (२) ॥ द्वे

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरामिसिः। अवाकूपुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ॥
तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च । जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
संस्पर्शाऽथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यापि । कर्चुरोऽपि पलाशोऽथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥
सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः । कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरीर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ १५५ ॥
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे समे। चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी

“भृङ्गराज” इति ख्यातस्य ॥ काकेति ॥ काकमाची ॥ (१) ॥ “काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च वायसी” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे काकमाच्याः “कवप्रिया” इति ख्यातायाः ॥ १५१ ॥ शतेति ॥ शतपुष्पा ॥ (१) ॥ सितच्छत्रा ॥ (२) ॥ अतिच्छत्रा ॥ (३) ॥ “मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ अवाकूपुष्पी ॥ (६) ॥ “कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्त्रीकृष्णजरीके” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ सप्त “सौफ” इति ख्यातायाः ॥ अन्त्य-
द्वयम् “उंधावली” इति ख्यातायाः—इत्येके ॥ सरेति ॥ सरणा ॥ “सरणी” इत्यपि ॥ “सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महाबला” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ प्रसारिणी ॥ “सारणी” इत्यपि ॥ “सारणो राक्षसान्तरे । रुग्मेदे ना, प्रसारिण्यां स्वल्पनद्यां च सारिणी” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ १५२ ॥ कटंभरा ॥ (३) ॥ राजबला ॥ (४) ॥ भद्रबला ॥ (५) ॥ पंच “कुब्जप्रसारिणी” इति ख्यातायाः ॥ जनीति ॥ “जनी सीमन्तिनी-
वध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ जतूका ॥ “जतुका” च ॥ (२) ॥ “रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्रा-
जतुकासु च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ जतुकृत् ॥ (४) ॥ चक्रवर्तिनी ॥ (५) ॥ १५३ ॥ संस्पर्शा ॥ (६) ॥ षट् “चक्रवत्” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ शटी ॥ (१) ॥ गन्धमूली ॥ (२) ॥ षड्ग्रन्थिका ॥ (३) ॥ “कर्चूरः स्यात् पुमाञ्शट्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ “कर्चुरः” अपि ॥ (४) ॥ “पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्” इति हैमः ॥ (५) ॥ पंच “कर्चूर” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ कारवेल्लः ॥ (१) ॥ कटिल्लकः ॥ “कटिल्लकः” अपि । कटिल्लकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेल्लयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ १५४ ॥ “सुषवी कृष्णजरीके । कारवेल्ले च जीरे च” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि करेला इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ “कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुल-
श्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पटोलं वस्त्रभेदे, नौषधी ज्योत्स्न्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ तित्तकः ॥ (३) ॥ “पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालंब-
णयोरपि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि “परवर” इति ख्यातस्य ॥ किति ॥ कूष्माण्डकः ॥ “कूष्माण्डचुमायां स्त्री पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कर्कारुः ॥ (२) ॥ द्वे कूष्माण्डस्य ॥ ईर्वेति ॥ “तुर्यस्वरादिर् ईर्वारुः” कर्कट्यां पठ्यते बुधैः” ॥ ह्रस्वादिरपि ॥ “उन्मत्ते-
ऽन्धुस्तुर् ईर्वारुः” कर्कटिः स्यात्” इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ “एर्वारुः” इति पाठे आङ् बोध्यः ॥ पृषोदरादि-
त्वेनादेरुत्वे “उर्वारुः” इति च ॥ “उर्वारुकमिव बन्धनात्” इति श्रुतेः ॥ (१) ॥ कर्कटी ॥ (२) ॥ द्वे “काकडी” इति ख्यातायाः ॥ १५५ ॥ ईति ॥ “इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्त्री सूर्यवंशनृपे पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कटुतुम्बी ॥ (२) ॥ द्वे कटुतुम्ब्याः ॥ त्विति ॥ तुम्बी ॥ (१) ॥ “अला-
बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला । तुम्बा तु वर्तुलाऽलाबूनिम्बचूर्णां तु लाबुका” इति वाचस्पतिः ॥ “अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्तः” इति चन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे “तुम्बा” इति ख्यातायाः ॥ चित्रेति ॥ “चित्रा-
ऽऽखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादान्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ” इति हैमः ॥ (२) ॥ गोडुम्बा ॥ (३) ॥ त्रीणि कर्कटीविशेषस्य ॥ विशेति ॥ “विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ इन्द्रवारुणी ॥ (२) ॥ द्वे “इन्द्रारुणी” इति ख्यातायाः ॥ १५६ ॥

अशोऽन्नः शूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिलांकलम्ब्युपोदकाऽस्त्री तु मूलकं हिलमोचिका १५७
वस्तूकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका । सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताऽथ सा सिता १५८
गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः । कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥
स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोच्चटा । वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः १६०
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः । वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥
ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः । नडस्तु धमनः पोटगलौऽथो काशमस्त्रियाम् १६२

अश्विति ॥ अशोऽन्नः ॥ (१) ॥ शूरणः ॥ (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥ “कन्दो-
ऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “सूरण ” इति ख्यातस्य ॥
गण्डीति ॥ गण्डीरः ॥ (१) ॥ “गण्डीरो ना समष्टिला” इति माला ॥ (२) ॥ द्वे “गण्डरदूर्वा”
इति ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य ॥ “गडिनी” इति भाषा ॥ केति ॥ “कलम्बी तु शतपर्वा
कलम्बूर्वासु वीर्यधः” इति वाचस्पतिः ॥ “कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं “करोम्बु ” इति ख्यातस्य ॥ उपेति ॥ उपोदका ॥ “अपोदका”
इति स्वामी ॥ (१) ॥ एकं “पोई ” इति ख्यातस्य ॥ मूलेति ॥ मूलकम् ॥ (१) ॥
एकं “मूली” इति ख्यातस्य ॥ हिलेति ॥ हिलमोचिका ॥ (१) ॥ एकं “हिलसाल ” इति
ख्यातस्य ॥ १५७ ॥ वेति ॥ वास्तूकम् ॥ (वास्तुकम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥ (१) एकं “वशुवा ” इति
ख्यातस्य ॥ शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः ॥ “शाकाख्यं पत्रपुष्पादि ” इत्यत आरभ्य च ॥
“मण्डूकपर्णी पालङ्क्या चिलिका चाप्यपोदिका । चाङ्गरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः ” इति माला ॥
दूर्वेति ॥ दूर्वा ॥ (१) ॥ “शतपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति ” इति मेदिनी ॥ (२) सहस्र-
वीर्या ॥ (३) ॥ “भार्गवो पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम् ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ रुहा ॥ (५) ॥
“अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालमापथ्यापार्वत्यामलकीषु च ॥ विश्वंभरागुडूच्योः स्यादन्तं
सुरवर्त्मनि । अजन्तः केशवे शेषे पुमान्निखधौ त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ पट् दूर्वायाः ॥ अथेति ॥
सा दूर्वा सिता शुक्ला चेत् ॥ १५८ ॥ “गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्भद्राभूतकेशयोः ” इति मेदिनी ॥ (१)
शतवीर्या ॥ (२) ॥ गण्डाली ॥ (३) ॥ शकुलाक्षकः ॥ (४) ॥ चत्वारि शुक्लदूर्वायाः ॥ स्वामी
तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥ कुर्विति ॥ “कुरुविन्द रत्नभेदे मुस्ताकुल्मापयोः पुमान्” इति विश्वमेदि-
न्यौ ॥ (१) ॥ मेघनामा ॥ (२) ॥ मुस्ता ॥ (३) ॥ मुस्तकम् ॥ (४) ॥ चत्वारि “मोथा” इति
ख्यातायाः ॥ १५९ ॥ स्यादिति ॥ भद्रमुस्तकः—“भद्रम्” अपि नाम ॥ “भद्रं स्यान्मङ्गले हेभिः मुस्तके करणा-
न्तरे ” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ “गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे
“नागरमोथा” इति ख्यातस्य ॥ चूडेति ॥ “चूडाला तूच्चटायां स्त्री चूडावति च वाच्यवत् ” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ चक्रला ॥ (२) उच्चटा ॥ (३) ॥ त्रीणि मुस्ताविशेषस्य ॥ वंशे इति “वंशो वेणौ कुले वर्गे पृथाद्यद-
यवेऽपि च ” इति विश्वः ॥ (१) त्वक्सारः ॥ (२) कर्मारः ॥ (३) त्वचिसारः ॥ (४) ॥ तृण-
ध्वजः ॥ (५) ॥ १६० ॥ शतपर्वा ॥ (६) ॥ “यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः ” इति
हैमः ॥ (७) ॥ “वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारेऽपि च पुंलि स्यात् ” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ मस्करः ॥ (९) ॥
तेजनः ॥ (१०) ॥ दश वंशस्य ॥ वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दायन्ते ॥
“कीचको दैत्यभिद्राताहतसस्वनवंशयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं वेणुविशेषस्य ॥ १६१ ॥ ग्रन्थिरिति ॥
“ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्भेदपर्वणोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पर्वं क्लीयं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्ष-
णान्तरे । दर्शप्रतिप्रदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ परुः ॥ बाहुलकादुपत्यये उदन्तोऽपि ॥

इक्षुगन्धा पोटगलः पुंभूमनि तु वल्वजाः । रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तरकादयः ॥ १६३ ॥
 स्याद्वीरिणं वीरतरं मूलंऽस्योशीरमास्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे । नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकग्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥
 अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रत्रय कत्तृणम् । पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

“मजा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः ” इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥ त्रीणि ग्रन्थेः ॥
 ग्विति ॥ “गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुस्तके ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ तेजनकः ॥ (२) ॥ “शर-
 स्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले ” इति मेदिनी ॥ “सरस्तु मुञ्जो वाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः ” इति
 वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च ॥ (३) ॥ त्रीणि “सरहरी” इति ख्यातस्य ॥ नड इति ॥ नडः ॥ (१) ॥ “धमनो नले ।
 क्रूरे भेत्त्राध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “अथ पोटगलः पुंसि नले
 च काशमत्स्ययोः ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “नल ” इति ख्यातस्य ॥ अथो इति ॥ “काशस्तृणे
 रोगभेदः ” इति हैमः ॥ “काशी वाराणसीपुरी ” इति मेदिनी ॥ “काशी काशश्च तृणवाचकः ” इति
 शमेदः ॥ (१) ॥ १६२ ॥ “इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्टयां काशे च गोक्षुरे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 पोटगलः ॥ (३) ॥ त्रीणि काशस्य ॥ पुमिति ॥ वल्वजाः ॥ (१) ॥ एकं पुंसि बहुवचनान्तम् “वगयी”
 इति ख्यातस्य ॥ रसेति ॥ “रसालं सिंहके वोले रसालश्चेक्षुचूतयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ इक्षुः
 ॥ (२) ॥ द्वे इक्षोः ॥ तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते ॥ “इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणु-
 निःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः सुकुमारकः ” ॥ “पुण्ड्रैक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो
 मधुः ” इति वाचस्पतिः ॥ “पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षुभेदयोरतिमुक्तके । चित्रे क्रमौ पुण्डरीके पुंभूमि
 नीवृदन्तरे ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कान्तारकः ॥ (१) ॥ १६३ ॥ स्यादिति ॥ वीरणम् ॥
 (१) ॥ “स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “गौडरः”
 इति ख्यातस्य ॥ मूल इति ॥ वीरणस्य मूले ॥ उशीरम् ॥ (१) ॥ “अभया स्त्री
 हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “नलदं स्यात्पुष्प-
 रसोशीरमांसीषु न द्वयोः ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवार्हं पुनरन्यवत् ” इति
 मेदिनी ॥ (४) ॥ अमृणालम् ॥ (५) ॥ “जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम् ” इति मेदिनी
 ॥ (६) ॥ १६४ ॥ लामज्जकम् ॥ (७) ॥ समस्तं नाम लघुलयम् ॥ व्यस्तमपि ॥ “लामज्जकं सुवासं
 स्यादमृणालं लयं लघु ” इति सुश्रुतः ॥ “लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं लघु ” ॥ (८) ॥
 अवदाहम् ॥ केचित्तु—“अवदाहेष्टम् ” “कापथम् ” इति नामद्वयमाहुः ॥ (९) ॥ इष्टकापथम् ॥ (१०) ॥
 दश वीरणमूलस्य “खश ” इति ख्यातस्य ॥ नलेति ॥ तृणजातयो नलादयः ॥ तृणम् ॥ (१) ॥
 गर्मुत् ॥ (१) ॥ “श्यामाकः श्यामकोऽपि च ” इति हलायुधः ॥ “सौवा ” इति ख्यातः ॥
 (१) ॥ प्रमुखशब्दान्निवारणायाः ॥ मुकुटस्तु—अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्गुकोद्रवादयो गृहीताः—
 इत्याह ॥ कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥ १६५ ॥ अस्त्रीति ॥ “कुशो रामसुते द्वीपे पापिष्ठे योक्तमत्तयोः ।
 कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुशं जले ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले
 पुंसि वर्हिषि ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ दर्भः ॥ (३) ॥ “पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयासि च
 धलीवं मेध्ये स्यादभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि दर्भविशेषस्य ॥ अथेति ॥ “कत्तृणं
 तृणभित्पृश्नयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कत्तृणे पुनपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥
 (२) ॥ “सौगन्धिको गन्धवणिक् सौगन्धिकं तु कत्तृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कल्लारे ” इति हैमः ॥
 (३) ॥ “ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामेऽभिधेयवत् ” इति विश्वः ॥ (४) ॥ देवजग्धकम् ॥ (५) ॥
 “कत्तृणे रौहिषं क्लीवं पुल्लिङ्गो हरिणान्तरे ” इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥ षट् “रौहिष ” इति

छत्राऽतिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणौ । शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः । तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥
खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः । शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

ख्याततृणविशेषस्य ॥ १६६ ॥ छत्रेति ॥ “छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अतिच्छत्रः ॥ (२) ॥ पालघ्नः ॥ (३) ॥ त्रीणि जलजतृण- विशेषस्य ॥ मालेति ॥ मालातृणकम् ॥ (१) ॥ भूस्तृणम् ॥ (२) ॥ द्वे तृणविशेषस्य ॥ स्वामी तु—छत्रादिपञ्च पर्यायानाह ॥ शष्पमिति ॥ “शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ बालतृणम् ॥ (२) ॥ द्वे नवतृणस्य ॥ घेति ॥ घासः ॥ (१) ॥ यवसम् ॥ (२) ॥ द्वे गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य ॥ तृणमिति ॥ तृणम् ॥ (१) ॥ “अर्जुनः ककुभे पाथ कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च क्वचित्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः “तृण्या ॥ (१) ॥ एकं तृणसमूहस्य ॥ नेति ॥ नडानां संहतिः नड्या ॥ (१) ॥ एकं नडसमूहस्य ॥ तृणेति ॥ तृणराजाह्वयः ॥ (१) ॥ “तालः करतले- ऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्” इति मेदिनी ॥ “तलः” अपि ॥ “तलश्चेपटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तन्नीघाते च संमतः ॥ (२) ॥ द्वे तालस्य ॥ नालीति ॥ नालिकेरः ॥ नारिकेलश्च ॥ (१) ॥ लाङ्गली ॥ (२) ॥ द्वे नारिकेलस्य ॥ १६८ ॥ घोण्टेति ॥ “घोण्टा तु वदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पूगः क्रमुकसंघयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ “क्रमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोध्रपूगयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ गुवाकः ॥ “गुवाकोऽपि च गूवाकः” इति तारपालः ॥ (४) ॥ “खपुरः क्रमुके भद्रमुस्तके- ऽलसकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “सोपारी” इति ख्यातस्य ॥ अस्येति ॥ अस्य पूगस्य फलम् उद्वेगम् ॥ (१) ॥ एकं क्रमुकफलस्य ॥ एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन साहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः ॥ तृणजातीया द्रुमाः ॥ हिन्तालः ॥ (१) ॥ “खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “वनखजूरी” इति ख्याता ॥ (१) ॥ केतकी ॥ (१) ॥ ताली ॥ (१) ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंह इति ॥ “सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही तु कण्ठकार्या स्यात्” इति मेदिनी ॥ “सिंही स्वर्भानुमातारि । वासावृहत्योः क्षुद्रायाञ्च” इति हैमः ॥ (१) ॥ मृगेन्द्रः ॥ (२) ॥ पञ्चास्यः ॥ (३) ॥ हर्यक्षः ॥ (४) ॥ “केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे” इति मेदिनी ॥ केचित् (केशरी) इति तालव्योष्ममध्यमाहुः ॥ “हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चक्रभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरे- ऽजैऽशी शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् सिंहस्य ॥ शार्द्वेति ॥ “शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥

१—लट्ठितीयरेफचतुर्थः “नालिकेरचितास्तिलकः” इति दमयन्तीश्लेषात् ॥ २—रद्वितीयलचतुर्थः “नारिकेलीमहाबी- रैरिव नारिकेलीवनैः” इति वासवदत्ताश्लेषात् ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पौत्री किरः किटिः।दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि २
 कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः । मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुकः ॥ ३ ॥
 ऋक्षाच्छभल्लभालूका गण्डके खड्गखड्गिनौ । लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥
 स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः । सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥
 ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् । त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

द्वीपी ॥ (२) ॥ “व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकरज्जयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकायां तु योषिति”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “वाघ” इति ख्यातस्य ॥ तरेति ॥ तरधुः ॥ (१) ॥ मृगादनः
 ॥ (२) ॥ द्वे “तेंदुआवाघ” इति ख्यातस्य—इत्यन्ये “हुण्डार” इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥
 ॥ १ ॥ वरेति ॥ “वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते गिरौ विष्णौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ सूकरः ॥
 “तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भशूकरपांशवः” इति शभेदः ॥ (२) ॥ “घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु
 ना किरौ” इति विश्वः ॥ (३) ॥ “कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं च वदरे कोला
 पिप्पल्यां चव्यभेजे” इति हैमः ॥ (४) ॥ पौत्री ॥ (५) ॥ किरः ॥ “किरिः” इति पाठे “अथ
 किरः किरिः । भूदारः शूकरः” इति हैमः ॥ (६) ॥ किटिः ॥ (७) ॥ दंष्ट्री ॥ (८) ॥
 घोणी ॥ (९) ॥ स्तब्धरोमा ॥ (१०) ॥ क्रोडः ॥ (११) ॥ भूदारः ॥ (१२) ॥ द्वादश
 सूकरस्य ॥ २ ॥ केति ॥ “कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
 प्लवंगः ॥ प्लवंगमः च “प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “प्लवगः कपिभेकयोः ।
 अर्कसूते” इति हैमः ॥ (३) ॥ शाखामृगः ॥ (४) ॥ वलीमुखः ॥ (५) ॥ मर्कटः ॥ (६) ॥
 वानरः ॥ (७) ॥ कीशः ॥ (८) ॥ वनौकाः ॥ (९) ॥ नव वानरस्य ॥ अथेति ॥ भल्लुकः ॥
 दीर्घमध्योऽपि ॥ “भल्लूको भल्लूको भल्ल इत्युल्लादयश्च सः” इति पुरुषोत्तमः ॥ “भाल्लुकः” “भाल्लूकः”
 च ॥ (१) ॥ ३ ॥ “ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ संघातविग्रहीतमिदं नाम ॥ “अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमय्यम् । आभि-
 मुख्ये” इति मेदिनी ॥ “भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु न द्वयौः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ भाल्लूकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “भालु” इति ख्यातस्य ॥ गण्डेति ॥ “गण्डकः
 पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्याप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
 “खड्गो गण्डकश्चक्रासिबुद्धभेदेषु गण्डके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “खड्गी ना गण्डके मञ्जुघोषे खड्गधरे
 त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “गंडा” इति ख्यातस्य ॥ लुलेति ॥ लुलापः ॥ “लुलायः” इति
 च ॥ (१) ॥ महिषः ॥ (२) ॥ वाहद्विषत् ॥ (३) ॥ कासरः ॥ (४) ॥ सैरिमः ॥ (५) ॥
 पञ्च महिषस्य ॥ ४ ॥ स्त्रियामिति ॥ “शिवः किलः शिवा क्रोष्टा-भवेदामलकी शिवा” इति शाश्वताच्छृ-
 गालेऽपि स्त्रीलिङ्गः ॥ चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते तदपवादोऽयम् ॥ (१) ॥ भूरिमायः ॥ (२) ॥
 गोमायुः ॥ (३) ॥ मृगधूर्तकः ॥ (४) ॥ सृगालः ॥ “तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भशम्बरशूकराः ।
 रशनाऽपि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च” इति शभेदः ॥ “शृगालो वञ्चके दैत्ये शृगालं डमरे
 विदुः” इति विश्वः ॥ (५) ॥ “वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवभ्रौ च जम्बुके” इति मेदिनी ॥ (६) ॥
 क्रोष्टा ॥ (७) ॥ फेरुः ॥ (८) ॥ फेरवः ॥ (९) ॥ जम्बुकः ॥ “जम्बूकः” च ॥ “खरोष्ट्रक-
 पिजम्बूकवायसाजम्बरो यमः” इति वाचस्पतिः (१०) ॥ दश सृगालस्य ॥ ५ ॥ ओतुरिति ॥
 ओतुः ॥ (१) ॥ “विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशकके पुमान्” ॥ इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “मार्जार ओतौ खट्वाशे”

१—“दधति कुहरभाजां यत्र भल्लूकयूनाम्” इति प्रयोगात्—इति स्वामिसुकुटी ॥ २—“अच्छभल्लपरिषद्विहरन्ती”
 इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥ ३—तथा च प्रयोगो दृश्यते “खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो लुलायः” इति—इति मुकुटः ॥

श्वावित्तु शल्यस्तलोमिन् शलली शललं शलम् । वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥७॥
 मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः । ऐणेयमेण्याश्चर्मामेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥
 कदली लन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावापि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥
 कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः । गोकर्णपृषतैणश्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
 गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥११॥

इति मेदिनी ॥ (३) ॥ वृषदंशकः ॥ (४) ॥ आखुभुक् ॥ (५) ॥ पञ्च विडालस्य ॥ त्रेति ॥
 गौधारः ॥ (१) ॥ गौधेरः ॥ (२) ॥ गौधेयः ॥ (३) ॥ त्रीणि सर्पाद्रोधायां जातस्य “चन्दनगोहा”
 इति ख्यातस्य ॥ ६ ॥ श्वेति ॥ श्वावित् ॥ (१) ॥ “शल्यं तु न स्त्रियां शङ्खौ क्लीबं श्वेडेपुतोमरे । मद-
 नद्रुश्वाविधोर्ना” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “सेह” इति ख्यातस्य ॥ तादिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि ॥
 शलली ॥ (१) ॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शललम् ॥ “तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि” इति हेमनाममाला ॥
 “शललस्तु नृशण्डयोः” इत्यमरमाला ॥ (२) ॥ “शलं तु शल्यकीलोमिन् शलो भृङ्गे गणे विधौ” इति
 विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि श्वाविलोमनि ॥ वातेति ॥ “वातप्रमीर्वातमृगः” इति पुंस्काण्डेऽमरमाला ॥
 “योषिति वातप्रमीः समीरमृगः” इति वोपालितात् स्त्रीत्वमध्यस्य ॥ (१) ॥ वातमृगः ॥ (२) ॥
 द्वे मृगभेदस्य ॥ कोक इति ॥ कोकः ॥ (१) ॥ “ईहामृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकभेदयोः” इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ वृकः ॥ (३) ॥ त्रीणि “विग” इति ख्यातस्य ॥ ७ ॥ मृग इति ॥ “मृगः
 पशौ कुरङ्गे च करिणक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याज्यायां मृगी तु वनितान्तरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
 कुरङ्गः ॥ (२) ॥ वातायुः ॥ “वानायुः” इत्येके ॥ (३) ॥ “हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत् ।
 हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ अजिन-
 योनिः ॥ (५) ॥ पञ्च मृगस्य ॥ ऐणयिति ॥ एण्या मृग्याश्चर्मस्थिमांसादि ॥ ऐणेयम् ॥ (१) ॥ एकं
 मृगीचर्मादेः ॥ एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा ऐणम् ॥ (१) ॥ एकं मृगचर्मादेः ॥
 उभे इति ॥ उभे ऐणेयौ ॥ ८ ॥ केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः ॥ “कदली हरिणान्तरे ।
 रम्भायां वैजयन्त्यां च” इति लान्तेषु हैमः ॥ “रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः” इति लान्तेषु मेदिनी ॥
 “कदलं त्रिषु” इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ “कन्दलं त्रिषु कर्पीलेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे । कलध्वनौ कन्दली तु
 मृगगुल्मप्रभेदयोः” इति लान्तेषु मेदिनी ॥ (१) ॥ “चीनो देशांशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 चमूरुः ॥ (१) ॥ प्रियकः ॥ (१) ॥ समूरुः ॥ (१) ॥ षट् हरिणभेदाः ॥ ९ ॥ कृष्णेति ॥
 “कृष्णसारः शिशिपायां मृगभेदे स्नुहीतरौ” इति हैमः ॥ “कृष्णसारः” इति तालव्यपाटोऽपि ॥ (१) ॥
 “रुरुदैत्ये मृगेऽपि च” इति हैमः ॥ (१) ॥ “न्यङ्कुर्मृगे मुनौ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ २ङ्कुः
 ॥ (१) ॥ “शंवरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरोपधौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “रौहिर्बै
 कतृणे क्लीबं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गु-
 ष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मृगो विन्दुः पृषतश्च पृषतश्च प्रकीर्तितः”
 इति व्याडिः ॥ “पृषतवत् पृषन्मृगे । विन्दौ” इति हैमः । “पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहिते । श्वेतविन्दुयुतेऽपि
 स्यात्” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ एणः ॥ (१) ॥ ऋश्यः ॥ (ऋश्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ॥ “रिष्यः” अपि ॥
 “एणः कुरङ्गमो रिष्यः स्यादृश्यश्चालोचनः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ रोहितः ॥ (१) ॥
 “चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एते द्वादश मृगभेदाः ॥१०॥ गन्धेति ॥
 “गन्धर्वः पशुभेदे स्यात् पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च” इति (स्पशान्ते)

१ हैमे तु “कलापे” इति लिखितम् । “समूहे” इति व्याख्यातमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २ रौहिद् हलन्तोऽपि
 “स एव रौहिषां मध्ये चरति” इति भवभूतिः । “रुणद्धि कश्चित् क्रमे सुतरौहिषि” इत्याभिनन्दः-इति मुकुटः ॥
 ३ हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूषिका । सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका १२ ॥
लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः । नीलङ्गुस्तु क्रिमिः कर्णजलौका शतपद्भुमे १३ ॥
वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके । पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः १४ ॥
पत्नी श्वेन उलूके तु वायसारातिपेचकौ । व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चावः किकीदिविः । कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः १६

विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे” इति तालव्यादौ रभसः ॥ “शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “रामा योषाहिङ्गुलिन्योः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
सुमरः ॥ (१) ॥ गवयः ॥ (१) ॥ शशः ॥ (१) ॥ इत्यादयो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमेषहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः ॥ ११ ॥ उन्दिदिति ॥ “कन्दुरुन्दुरु-
रुन्दुरः” इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ मूषिकः ॥ (२) ॥ आखुः ॥ (३) ॥ त्रीणि मूषिकस्य ॥ गिरिति ॥
गिरिका ॥ (१) ॥ “खर्वाऽखुर्बालमूषिका” इति दुर्गः ॥ (२) ॥ द्वे मूषिकबालानाम् ॥
सरेति ॥ सरटः ॥ (१) ॥ कृकलासः ॥ (२) ॥ द्वे “किर्काट” इति ख्यातस्य ॥ मुसेति ॥
मुसली ॥ तालव्यमध्या (मुसली) इति स्वामी ॥ (१) ॥ गृहगोधिका ॥ “ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या च
गृहगोधा गृहालिका” इति साहसङ्कः ॥ “गृहगोलिका” इति पाठः सम्यः—इति स्वामी ॥ (२) ॥
द्वे “विह्वलित्या” इति ख्यातायाः ॥ १२ ॥ लूतेति ॥ “लूता लूतका” इत्यमरदत्तः ॥ “लूता तु रोगे
पिपीलिकोर्णनाभयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ तन्तुवायः ॥ “तन्त्रवायः” इति स्वामी ॥ (२) ॥
ऊर्णनाभः ॥ (३) ॥ “अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरलूतयोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि
“मकडी” इति ख्यातायाः ॥ नीति ॥ “नीलङ्गुरापि नीलाङ्गुः” इति द्विरूपकोशः ॥ “नीलङ्गुः
स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराख्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “द्रुमामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् कृमिः” इति रभसः ॥ “क्रिमिर्ना कृमिवत् कीटे लाक्षायां कृमिले खरे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
द्वे “सुनकीडा” इति ख्यातस्य ॥ कर्णोति ॥ कर्णजलौका ॥ “कर्णजलौकाः” सान्ता वा ॥ (१) ॥
शतपदी ॥ (२) ॥ सान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वबोधनाय—“उभे” इति ॥ द्वे “गोजर” इति ख्यातस्य ॥ १३ ॥ वृश्चीति ॥
“वृश्चिकस्तु द्रुणे राशौ शूककीटौषधीभिदोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शूककीटः ॥ (२) ॥ द्वे ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य ॥ अलीति ॥ “भृङ्गवृश्चिकयोरलिः ” इति रभसः ॥ दीर्घादिरपि ॥ “वृश्चिको द्रुण
आलिः स्यात्” इति बोपालितः ॥ “अथाली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ द्रुणं
चापेऽलिनि द्रुणः ” इति मेदिनी ॥ “द्रोणः” इत्येक—इति स्वामी ॥ (२) ॥ वृश्चिकः ॥ (३) ॥ त्रीणि
“बीली” इति ख्यातस्य ॥ पारेति ॥ पारावतः ॥ “पारापतः” इति पाठे “पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलोचनः ।
पारापतः कलरवः ” इति रभसः ॥ (१) ॥ कलरवः ॥ (२) ॥ “पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगा-
न्तरे ” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि “परेवा” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ शशादनः ॥ “श्वेने पत्त्रिशशादनौ”
इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ १४ ॥ “श्वेनाख्यो विहगः पत्नी पत्त्रिणौ शरपक्षिणौ ” इति शाश्वतः ॥ (२) ॥
“श्वेनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “वाज” इति ख्यातस्य ॥ उल्विति ॥
“उलूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वायसारातिः ॥ (२) ॥
पेचकः ॥ (३) ॥ त्रीणि धूकस्य ॥ व्याघ्रेति ॥ व्याघ्राटः ॥ (१) ॥ “भरद्वाजो गुरोः पुत्रे
व्याघ्राटाख्यविहंगमे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “मर्दुल” इति ख्यातस्य ॥ खञ्जोति ॥ खञ्जरीटः
॥ (१) ॥ “खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्षपां, खञ्जनं गतौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “खञ्जन”
इति ख्यातस्य ॥ १५ ॥ ॥ लोहेति ॥ लोहपृष्ठः ॥ (१) ॥ “कङ्कश्छत्राद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठ-

१—“मुषली, मूर्धन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥ २—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु “कर्ममे गदे”
इति व्याख्यातं मङ्गलप्रामाण्येन ॥

दावाघाटोऽथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः । कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः १७॥
चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः । पुमपत्ये चाटकैरः स्यपत्ये चटकैव हि १८॥
कर्करेडुः करेडुः स्यात्कृकणक्रकरोः समौ । वनाप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९॥
काके तु करदारिष्ठबलिपुष्टसकृत्प्रजाः । ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ २१

कृतान्तयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “कंकहड” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ चाषः ॥
“चासः” अपि ॥ “इक्षुपक्षिभिदोश्चासः” इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१-) ॥ “किकीदिविश्व चाषः
स्यात्” इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ द्वे “चास” इति ख्यातस्य ॥ केति ॥ “कलिङ्गः” पूति-
करजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न द्रयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ धूम्याटः
॥ (३) ॥ त्रीणि भृङ्गस्य ॥ अथेति ॥ शतपत्रकः ॥ (१) ॥ १६ ॥ दार्वाघाटः ॥ (२) ॥ द्वे
“काठकोरा” इति ख्यातस्य ॥ अथेति “शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च” इति ताल-
व्यादावजयः ॥ “सारङ्गः” च ॥ “चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु” इति दन्त्यादौ रभसात् ॥
“सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ स्तोककः ॥
(२) चातकः ॥ (३) ॥ त्रीणि “पिपिहा” इति ख्यातस्य ॥ कृकेति ॥ “कृकवाकुर्मयूरेऽपि
सरटे चरणायुधे” इति विश्वः ॥ (१) । ताम्रचूडः ॥ (२) ॥ “कुक्कुटयन्तचर्यायां पुंसि
स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुक्कुभे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ चरणायुधः
॥ (४) ॥ चत्वारि कुक्कुटस्य ॥ १७ ॥ चटेति ॥ चटकः ॥ (१) ॥ “कलविङ्कः पुमान्
ग्रामचटकेऽपि कलिङ्गके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे चटकस्य ॥ तस्येति ॥ चटका ॥ (१) ॥
एकं चटकस्त्रियाः ॥ तयोरिति ॥ तयोश्चटकदम्पत्योः पुमपत्ये चाटकैरः ॥ (१) ॥ एकं चटकपुम-
पत्यस्य ॥ स्येति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति तस्मिन् ॥ चटका ॥ (१) ॥ एकं चटकस्यपत्यस्य ॥ १८ ॥ कर्करेडुः
॥ (१) ॥ “कर्करेडुः करेडुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे अशुभवादिपक्षिभेदस्य ॥ कृकेति ॥
कृकणः ॥ (१) ॥ क्रकरः ॥ (२) ॥ द्वे अशुभपक्षिविशेषस्य ॥ वनेति ॥ वनाप्रियः ॥ (१) ॥ परभृतः ॥ (२) ॥
कोकिलः ॥ (३) ॥ पिकः ॥ (४) ॥ चत्वारि कोकिलस्य ॥ १९ ॥ काके इति ॥ “काकः
स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काको-
लीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलखां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि
संहतौ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे
दुर्दुर्लभेऽपि वायसे ॥ करटो वाद्यभेदे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “अरिष्टो लशुने निम्बे फैनिले
काककङ्कयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ बलिपुष्टः ॥ (४) ॥ सकृत्प्रजः ॥ (५) ॥ “ध्वाङ्क्षः
काके बकेऽर्थिनि । गृहे, ध्वाङ्क्षी तु काकोल्याम्” इति हैमः ॥ (६) ॥ आत्मघोषः ॥ (७) ॥
परभृतः ॥ (८) ॥ बलिभुक् ॥ (९) ॥ “वायसोऽगुरुवृक्षे च श्रीवासध्वाङ्क्षयोः पुमान्” इति मेदिनी
॥ (१०) ॥ दश काकस्य ॥ २० ॥ द्रोणेति ॥ द्रोणकाकः ॥ “द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्चत्थाम्नो
गुरावपि” इति रुद्रः ॥ “द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री
नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्त्यामपीष्यते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “काकोलं नरका-
न्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “डोडकाक”
इति ख्यातस्य ॥ इति ॥ “दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि” इति हैमः ॥ (१) ॥

१—गृहं गृहविशेषः । यथाऽऽडिः—“ध्वजो धूमश्च सिंहश्च ध्वा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्क्षोऽष्टमस्तु प्राच्याद्या
ईशानान्ताः क्रमादमी ॥ इत्यनेकार्धकैरवाकरकौमुदी ॥—“ध्वाङ्क्षी काकोलिकायां स्यात्—” इति पाठस्तु मेदिनीस्थः ॥

कुङ् कौञ्चोऽथ बकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः । कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाहयनामकः ॥२२॥
कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ । हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥२३॥
राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिकारख्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥२४॥
शरारिराटिराडिश्च बलाका विसकण्ठिका । हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥२५॥

“कालकण्ठनीलकण्ठी पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खज्जरीटे शिखावले ” इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥
द्वे दात्यूहस्य ॥ आतोति ॥ आतायी ॥ स्वामी तु ‘आतापी’ इति पाठः मन्यते ॥ (१) ॥ “चिल्लः खगे स चुल्लश्च
पिल्लवत् किल्लन्नलोचने । किल्लनाक्षिण ” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे “चिल ” इति ख्यातस्य ॥ दाक्षेति ॥
दाक्षाव्यः ॥ (१) ॥ “गुध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु लुब्धके ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “गीध”
इति ख्यातस्य ॥ कीरेति ॥ “कीरः शुके पुंभूमि नीवृति ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “शुको व्याससुते
कीरे रावणस्य तु मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे शुकस्य ॥
सेति ॥ “समौ” इति त्रिषु योज्यम् ॥ २१ ॥ कुङ्ङीति ॥ कुङ् ॥ (१) ॥ “कौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात्
पक्षिपर्वतभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ “कुञ्चः ” इति चा ॥ (२) ॥ द्वे “कराङ्गुल” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ “बक-
स्तु बकपुष्पे स्यात् कहे श्रीदे च रक्षासि ” इति मेदिनी ॥ (१) कहः ॥ (२) द्वे बकस्य ॥ पुष्केति ॥
पुष्कराहः ॥ (१) “सारसः पक्षिभेदेन्द्रोः क्लृप्तिं तु सरसीरुहे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे सारसस्य ॥
कोकेति ॥ “कोकश्चक्रे वृके ज्येष्ठ्यां खर्जुरीद्रुमभेदयोः ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “चक्रः क्रोके पुमान्,
क्लृप्तिं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणान्नयोः ॥ जलावर्तेऽपि ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
चक्रवाकः ॥ (३) ॥ रथाङ्गाहयनामकः ॥ (४) ॥ चत्वारि “चक्रवा ” इति ख्यातस्य ॥ २२ ॥
कादेति ॥ “कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ (१) “कलहंसस्तु कादम्बे
राजहंसे नृपोत्तमे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “वतक” इति ख्यातस्य ॥ उदिति ॥ उत्क्रोशः ॥ (१) ॥
कुररः ॥ (२) ॥ द्वे कुररपक्षिणः ॥ हंसा इति ॥ “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लेभनृपविष्णवर्कपरमात्म-
न्यमत्सरे ॥ योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ श्वेतगरुत् ॥
॥ (२) ॥ “चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ मानसौकाः ॥
॥ (४) ॥ चत्वारि हंसस्य ॥ २३ ॥ राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः ॥ यद्वा चञ्चुभिश्चरणैश्चेति द्वन्द्वः ॥
तैर्लोहितैरुपलक्षिताः ये देहेन सितास्ते राजहंसाः ॥ “राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे ” इति हैममेदिन्यौ ॥
(१) ॥ एकं राजहंसस्य ॥ मलीति ॥ मलिनैः किञ्चिद्भ्रवणैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षितास्ते मल्लिकारख्या भवेयुः ॥
“मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशूल्येऽपि मल्लिका ” इति रुद्रः ॥ “मल्लिको हंसमिव ॥ मल्लिका तृणशूल्येऽपि
मीनमृत्पात्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ मल्लिकाकारमाक्षि यस्य शुक्लापाङ्गत्वात् इति ‘मल्लिकाक्षः’—इति स्वामी ॥
“बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः ” (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥ एकं हंसभेदस्य ॥ धातेति ॥ कृष्णैश्चञ्चु-
चरणैरुपलक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः ॥ (१) ॥ एकं कृष्णचञ्चुचरणहंसस्य ॥ २४ ॥ शरेति ॥ शरारिः ॥
‘शरालिः’ अपि ॥ “शरातिः ” इति पाठान्तरम् ॥ (१) आटिः ॥ (२) आडिः ॥ (३) ॥ त्रयोऽपि
स्त्रीलिङ्गाः ॥ “आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली, वानरी कपी, ” इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥ त्रीणि ‘आडी’
इति ख्यातायाः ॥ बलेति ॥ बलाका ॥ (१) ॥ विसकण्ठिका ॥ (२) ॥ द्वे बकभेदस्य ॥ हंसेति ॥
“वरटा द्वयोर्वरट्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पत्तौ पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं हंसत्रियाः ॥ सारेति ॥
“सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु ” इति रुद्रः ॥ “लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति ।
रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ निर्मकरोऽपि ॥ “लक्षणश्चैव सारसे ” इत्य-
मरमाला ॥ “लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्षणा क्वचित् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं सारसत्रियाः ॥ २५ ॥

जतुकंऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका । वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका २६
पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका । दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्वन्धोली वरटा द्वयोः २७ ॥
भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः । समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः २८
मधुव्रतो मधुकरो मधुलिम्बधुपालिनः । द्विरेफपुष्पालिङ्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥
मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ३०
केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ । शिखा चूडा शिखण्डश्च पिच्छबर्हो नपुंसके ३१ ॥

जात्विति ॥ “रामटे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम् ” इति चवर्गतृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥
अजिनपत्रा ॥ (२) ॥ द्वे “चामचिरयि” इति ख्यातायाः ॥ पेति ॥ परोष्णी ॥ (१) ॥ तैलपायिका ॥ (२) ॥
“तनुकामिस्त्विन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम् ” इति रभसः ॥
द्वे “मुखविष्टा” वागुलिकादिनामिकायाः ॥ वर्वेति ॥ वर्वणा ॥ (१) ॥ मक्षिका नीला ॥
नीलवर्णमक्षिकाया एकम् ॥ केचित्तु नामत्रयमिदमाहुः ॥ सरेति ॥ सरघा ॥ (१) ॥
मधुमक्षिका ॥ (२) ॥ द्वे मधुमक्षिकायाः ॥ २६ ॥ पेति ॥ पतङ्गिका ॥ (१) ॥
पुत्तिका ॥ (२) ॥ द्वे मधुमक्षिकाविशेषस्य ॥ दंश इति ॥ “दंशः कीटविशेषे च
वर्मदंशनयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वामक्षिका ॥ (२) ॥ द्वे वनमक्षिकायाः ॥
दंशीति ॥ तेषां दंशानाम् अल्पा दंशजातिः ॥ दंशी ॥ (१) ॥ एकं मक्षिकारूपजातेः ॥ गन्ध-
विति ॥ “गन्धोली वरटाद्युण्ठयोर्भद्रायाम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ वरटा ॥ “वरटी” अपि ॥
“वरटा वरटीहंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः” इति तारपालः ॥ (२) ॥ द्वे “वरडे” इति ख्यातायाः ॥ २७ ॥
भृङ्गेति ॥ “भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चीरुका ॥
“झीरुका” इति मुकुटः ॥ (२) ॥ “चीरी झिल्ल्यां, नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखन-
भेदयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “झिल्ली चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्वर्तनांशुके” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
चत्वारि “झिगुरी” इति ख्यातायाः ॥ समाविति ॥ “पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीवं
सूते” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ शलभः ॥ (२) ॥ द्वे “फणिग” इति ख्यातस्य ॥ खेति ॥
खद्योतः ॥ (१) ॥ ज्योतिरिङ्गणः ॥ (२) ॥ द्वे खद्योतस्य ॥ २८ ॥ मधिविति ॥ मधुव्रतः ॥ (१) ॥
मधुकरः ॥ (२) ॥ मधुलिङ् ॥ (३) ॥ मधुपः ॥ (४) ॥ अली ॥ (५) ॥ द्विरेफः ॥
॥ (६) ॥ पुष्पालिङ् ॥ (७) ॥ भृङ्गः ॥ (८) ॥ षट्पदः ॥ (९) ॥ “भ्रमरः कामुके भृङ्गे”
इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “अलिः सुरापुष्पलिहोः” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ एकादश भ्रमरस्य ॥
॥ २९ ॥ मेति ॥ मयूरः (१) ॥ बर्हिणः ॥ (२) ॥ बर्ही ॥ (३) ॥ नीलकण्ठः ॥ (४) ॥
भुजङ्गभुक् ॥ (५) ॥ शिखावलः ॥ (६) ॥ “शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि
शिखावत्यन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ केकी ॥ (८) ॥ मेघनादानुलासी ॥ (९) ॥ नव
मयूरस्य ॥ ३० ॥ केकेति ॥ केका ॥ (१) ॥ एकं मयूरस्य वाण्याः ॥ समाविति ॥ चन्द्रकः ॥ (१) ॥
“बर्हिकण्ठसमं वर्णमेचकं ब्रुवते बुधाः” इति कात्यः ॥ “मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके” इति
हैमः ॥ (२) ॥ द्वे पिच्छस्थचन्द्राकृतेः ॥ शीति ॥ “शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडा-
मात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे मयूरशिखायाः ॥ शिखेति ॥ “शिखण्डो बर्हिचूडयोः” इति हेमचन्द्रः ॥
॥ (१) ॥ “पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाहमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये ॥ स्त्रियां,
पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हिचूडयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥
 पतत्रिपत्त्रिपतगपतपत्त्ररथाण्डजाः । नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥
 नीडोद्धवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः । तेषां विशेषा हारीतो मदुः कारण्डवः प्लवः ३४ ॥
 तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः । कोयष्टिकाष्टिष्टिमको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥
 गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहमूखी पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥
 प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः । पेशी कोपो द्विहीनैऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ३७

॥ (३) ॥ त्रीणि मयूरपिच्छस्य ॥ ३१ ॥ खग इति ॥ “खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विहंगः ॥ (२) “विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ विहंगमः ॥ (४) ॥ “विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ शकुन्तिः ॥ (६) ॥ पक्षी ॥ (७) ॥ “शकुनिः पुंसि विहगे सौत्रले करणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “शकुन्तः क्रीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ “शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “द्विजः स्याद् ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ ३२ ॥ पतत्री ॥ (१२) ॥ पत्त्री ॥ “पत्त्री श्येने पत्ररथे काण्डद्वुरथिकादिषु” इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ पतगः ॥ (१४) ॥ पतन् ॥ (१५) ॥ पत्ररथः ॥ (१६) ॥ “अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे श्वे” इति मेदिनी ॥ (१७) ॥ “नगौकाः पुंसि शरमे पक्षिपञ्चास्ययोरपि” इति मेदिनी ॥ जलौकावद् अदन्तः अपि---इति मुकुटः ॥ (१८) ॥ “वाजी बाणाश्चपक्षिषु” इति मेदिनी ॥ (१९) ॥ विकिरः ॥ (२०) ॥ विः ॥ (२१) ॥ विष्किरः ॥ (२२) ॥ पतत्रिः ॥ (२३) ॥ ३३ ॥ नीडोद्धवः ॥ (२४) ॥ गरुत्मान् ॥ (२५) ॥ पित्सन् ॥ (२६) ॥ नभसंगमः ॥ (२७) ॥ सप्तविंशतिः पक्षिणः ॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः ॥ “हारीतो विहगान्तरे । मुनौ छन्ननि” इति हेमचन्द्रः ॥ “हरियाल” इति ख्यातः ॥ (१) ॥ “मद्गुः पानीयकाकिका” इति रभसः ॥ (१) ॥ कारण्डवः ॥ (१) ॥ “प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे स्लेच्छजातौ भेलकमेकयोः ॥ क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकमिद्यपि” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ३४ ॥ “तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ” इति हैमः ॥ अदन्तपक्षे “कपोतलावतित्तिराः” इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ कुक्कुभः वनकुक्कुटोऽयम् ॥ (१) ॥ लावः ॥ (१) ॥ “जीवजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च” इति हैमः ॥ (१) ॥ चकोरकः ॥ (१) ॥ कोयष्टिकः ॥ (१) ॥ टिष्टिमकः ॥ (१) ॥ वर्तकः ॥ (१) ॥ “वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः ॥ पक्षिविशेषाणां पृथगेकैकम् ॥ ३५ ॥ गरुदिति ॥ गरुत् ॥ (१) ॥ “पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुल्लीरन्ध्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परैश्चये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे” इति मूर्धन्यघान्तेषु हैमः ॥ सान्तोऽपि “पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ” इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥ “गरुत्पक्षौ नरौ लुदम्” इति बोपालितात्क्रीवमपि ॥ (३) ॥ “पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ पतत्रम् ॥ (५) ॥ तनूरुहम् ॥ (६) ॥ षट् पक्षस्य ॥ स्त्रीति ॥ पक्षतिः ॥ (१) ॥ पक्षस्य मूलम् ॥ पक्षमूलम् ॥ (२) ॥ द्वे पक्षमूलस्य ॥ चञ्चुरिति ॥ “चञ्चूश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः” इति हलायुधः ॥ “चञ्चुः पञ्चाङ्गुले त्रोटयाम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ “त्रोटिश्चञ्च्वां खगान्तरे । मीनकट्फलयोः” इति हैमः (२) ॥ द्वे “चोंच” इति ख्यातस्य ॥ ३६ ॥ प्रेति ॥ प्रडीनं तिर्यग्गमनम्-इत्यन्ये ॥ (१) ॥ उड्डीनम् ॥ (१) ॥ संडीनम् (संगतगमनम्) ॥ (१) ॥ “एताः” इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥ पक्षिणां गतिविशेषाणां पृथक् पृथगे-

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम्
समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः । स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥
समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः । स्त्रियां तु संहतिवृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥
वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः । सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥
पशूनां समजोऽन्वेषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् । स्थानिकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥

कैकम् ॥ पेशीति ॥ “पेशी सुपंककणिके मांस्यां खङ्गपिधानके । मांसपिण्डयामण्डभेदे” इति तालव्यान्तेषु
मेदिनी ॥ (१) ॥ “कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे पेक्ष्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खङ्ग-
पिधानके” इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी ॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ “कोशोऽस्त्री-” इति तालव्यान्तेषु मेदिनी
यथा पठितम् ॥ (२) ॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु---पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—
इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमिच्छति ॥ द्वाभ्यां हीने क्लीब इत्यर्थः ॥ “अण्डं मुष्के पेक्ष्यां स्यात्”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि “अण्डा” इति ख्यातस्य ॥ कुलेति ॥
“कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“नीडं स्थानकुलाययोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे पक्षिवासस्य ॥ ३७ ॥ पोत इति ॥ “पोतः शिशौ
वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शीकृष्ये
स्थाल्यादौ पचनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कुशेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “डिम्भोऽपि बालिशे बाले” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “पृथुकः पुंसि चिपिटे
शिशौ स्यादभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ शावकः ॥ (६) ॥ शिशुः ॥ (७) ॥ सप्त
अर्भकस्य ॥ स्त्रीति ॥ स्त्री च पुंमांश्च स्त्रीपुंसौ ॥ (१) ॥ “मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि
दम्पत्योः ॥ युग्ममिति ॥ “युग्मं यमलयामले” इति रभसः ॥ (१) ॥ युगलम् ॥ (२) ॥
“युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
त्रीणि यमलस्य ॥ ३८ ॥ समूहेति ॥ समूहः ॥ (१) ॥ निवहः ॥ (२) ॥ “व्यूहः स्याद्वलविन्यासे
निर्माणे वृन्दतर्कयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ संदोहः ॥ (४) ॥ “विसरः प्रसरे व्रजे” इति
मेदिनी ॥ (५) ॥ “व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ स्तोमः ॥ (७) ॥ “ओघो
वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “निकरो
निवहे सारे न्यायदेयघने निधौ” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ व्रातः ॥ (१०) ॥ “वारः
सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ “संघातः
पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे” इति मेदिनी ॥ १२ ॥ संचयः ॥ (१३) ॥ ३९ ॥ “समुदायः समूहे स्याद्युद्धे”
इति मेदिनी ॥ (१४) ॥ “भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्रमे” इति मेदिनी ॥ (१५) ॥ समवायः
॥ (१६) ॥ “चयः समूहे प्राकारमूलबन्धे समाहृतौ” इति मेदिनी ॥ (१७) ॥ “गणः प्रमथसंख्यौघे
चण्डीसैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१८) ॥ संहतिः ॥ (१९) ॥ वृन्दम् ॥ (२०) ॥ निकुरम्बम्
॥ (२१) ॥ “कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ (२२) ॥ द्वाविंशतिः समूहस्य ॥
॥ ४० ॥ वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥ सोति ॥ समैरुपलक्षितम् ॥ वर्गः ॥ (१) ॥ एकं समसमूहस्य ॥
संघेति ॥ संघः ॥ (१) ॥ “सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
द्वे जन्तुसमूहस्य ॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—“संघसंघातपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः” इति ॥ सजेति ॥
सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम् ॥ “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं सजातीयजन्तुसमूहस्य ॥ यूथमिति ॥ “यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे
च योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं तिर्यक्समूहस्य ॥ ४१ ॥ पेति ॥ “समजः पशुवृन्दे ना विपिने
तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं पशुवृन्दस्य ॥ अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः

कापोतशौकमायूरतौत्तिरादीनि तद्वर्णे । गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषा नरः ॥१॥
स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः । प्रतीपदर्शिनी धामा वनिता महिला तथा ॥
विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना । प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी
सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी । वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

समाजः ॥ (१) ॥ एकं पशुभिन्नसंघस्य ॥ अथेति ॥ “निकायस्तु पुमांलक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ । समु-
च्चये संहतानां निलये परमात्मनि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं सधर्मिप्राणिवृन्दस्य ॥ पुञ्जेति ॥
पुञ्जः ॥ (१) ॥ “राशिर्मेषादिपुञ्जयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ उत्करः ॥ (३) ॥ “कूटं पूर्वायन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु
सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ” इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ चत्वारि धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य ॥ ४२ ॥
केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे ॥ कपोतानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः ॥
आदिना काकवर्तकोल्लाकादीनां ग्रहः ॥ “कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“शौकं शुकगणे स्त्रीणां करणे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ मायूरम् ॥ (१) ॥ तैत्तिरम् ॥ (१) ॥ कपोतादीनां गणस्य
पृथक् पृथक् ॥ गृहेति ॥ “छैको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहा-
सक्तमृगाण्डजे” इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥ “गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम्, । गृहासक्त-
मृगादौ ना, त्रिषु चास्वैरिपक्षयोः” इति मेदिनी ॥ ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) ॥ “गृह्यको निम्नके
छेके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे गृहासक्तपक्षिमृगाणाम् ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या इति ॥ मनुष्यः ॥ (१) ॥ मानुषः ॥ (२) ॥ मर्त्यः ॥ (३) ॥ मनुजः ॥ (४) ॥ मानवः ॥ (५) ॥
“नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रामकर्पूरे” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् मनुष्यमात्रस्य ॥ स्युरिति ॥ पुमान्
॥ (१) ॥ पञ्चजनः ॥ (२) ॥ पुरुषः ॥ (३) ॥ पूरुषः ॥ (४) ॥ ना ॥ (५) ॥ पञ्च मनुष्यजातौ पुरुषस्य ॥
॥ १ ॥ स्त्रीति ॥ स्त्री ॥ (१) ॥ योषित् ॥ टाबन्तोऽपि ॥ “स्त्री वधूयोषिता रामा” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥
अबला ॥ (३) ॥ योषा ‘जोषा’ इति चवर्गादिरपि ॥ (४) ॥ नारी ॥ (५) ॥ सीमन्तिनी ॥ (६) ॥
वधूः ॥ (७) ॥ प्रतीपदर्शिनी ॥ (८) ॥ “वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु
नार्या स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ “वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रिषु च याचिते । सेविते” इति मेदिनी ॥
॥ (१०) ॥ “महिलो फलिनीस्त्रियोः” इति मेदिनी ॥ “महेलौ” अपि ॥ (११) ॥ एकादश स्त्रीमात्रस्य
॥ २ ॥ वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥ अङ्गनेत्यादि ॥ “अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना तु नितम्बिनी”
इति हेमः ॥ (१) ॥ “भीरुः स्यात्कारतरे नार्याम्” इत्यजयः ॥ “भीरुर्गते जने स्त्रियाम्” इति रभसः ॥
“भीरुर्गते त्रिलिङ्गः स्याद्ररयोषिति योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कामिनी भीरुवन्दयोः” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ वामलोचना ॥ (१) ॥ “प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियास्तुत्तमयोषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कान्ता नार्या प्रियङ्गौ स्त्री
शोभने त्रिषु ना धवे । लोहेः च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तःशिलासु च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ललना कामिनीनारी-
भेदाजिह्वासु योषिति” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ नितम्बिनी ॥ (१) ॥ ३ ॥ “सुन्दरी तरुभि-
न्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ रमणी ॥ (१) ॥ “रामः श्यामे हलायुधे ।
पशुभेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनीस्त्रियोः” इति हेमः ॥ (१) ॥
उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक् पृथक् ॥ कोपेति ॥ कोपना ॥ (१) ॥ भामिनी ॥ (२) ॥ द्वे कोपन-

१—भावः शृङ्गारचष्टाविशेषः । तद्युक्ता “भाविनी”—इति तु मुकुटः ॥ २—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः “चिरसी-
क्षेमहिलास्यम्” इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयपरः ॥ ३—तथा च दमयन्तीश्लेषः “परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः” इति ॥

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियाः । पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ५
भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः स्यात् कुटुम्बिनी । पुरंध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ६
कृतसपत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाऽथ स्वयंवरा । पतिवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥७॥
कन्या कुमारी गौरी तु नम्रिकाऽनागतार्तवा । स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥८॥
समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरण्टी तु सुहासिनी । इच्छावती कामुका स्याद्वृषस्यन्ती तु कामुकी ९

स्त्रियाः ॥ वरेति ॥ वरारोहा ॥ (१) ॥ मत्तकाशिनी ॥ मत्तकाशिनी च ॥ (२) ॥ उत्तमा ॥ (३) ॥
“शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णिनी” इति रुद्रः ॥ (४) ॥
चत्वार्यत्यन्तोऽकृष्टस्त्रियाः ॥ ४ ॥ कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः ॥ “महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्यामोषधी-
भेदे” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ एकं पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः ॥ भोगीति ॥ अन्या महिष्यतिरिक्ता नृपस्त्रियो
भोगिन्य इत्युच्यन्ते ॥ “विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमन्यराजस्त्रियाः ॥
पत्नीति ॥ पत्नी ॥ (१) ॥ पाणिगृहीती ॥ (२) ॥ “द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः” इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ सहधर्मिणी ॥ (४) ॥ ५ ॥ भार्या ॥ (५) ॥ जाया ॥ (६) ॥ दाराः (दार-
शब्दो नित्यं पुंसि बहुवचनान्तः) ॥ टावन्तोऽपि ॥ “क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च
दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः” इति व्याडिशुभाङ्गी ॥ (७) ॥ सप्त त्रिवाहिताया भार्यायाः ॥ स्या-
दिति ॥ कुटुम्बिनी ॥ (१) ॥ पुरंध्री ॥ (२) ॥ द्वे पुत्रादिमत्याः सधवायाः ॥
सुचेति ॥ सुचरित्रा ॥ (१) ॥ सती ॥ “सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु
साध्युमयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ साध्वी ॥ (३) ॥ पतिव्रता ॥ (४) ॥ चत्वारि
पतिव्रतायाः ॥ ६ ॥ कृतेति ॥ कृतसपत्निका ॥ “कृतसापत्निका” इति क्वचित् पाठः ॥ “कृत-
सापत्निका” इति पाठः ॥ (१) ॥ “अध्यूढा कृतसापत्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥ अधिविन्ना ॥ (३) ॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य प्रथममूढायाः ॥ अथेति ॥ स्वयंवरा ॥
(१) ॥ पतिवरा ॥ (२) ॥ “वर्या पतिवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे” इति मेदिनी ॥
(३) ॥ त्रीणि स्वेच्छाकृतपतिवरायाः ॥ कुलेति ॥ कुलस्त्री ॥ (१) ॥ कुलपालिका ॥
(२) ॥ द्वे व्यभिचारवारणेन कृतकुलक्षयाः ॥७॥ केति ॥ “कन्या नार्या कुमार्या च राश्यौषधिविशे-
षयोः” इति हैमः ॥ “कन्या कुमारिकानार्यौषधीराशिभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कुमारः स्याच्छुके स्कन्धे
युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने” इति मेदिनी ॥ “कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभि-
दि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे प्रथमवयस्ककन्यायाः ॥ गौरीति ॥
“गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपति-
योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “नम्रिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षणपवन्दिनोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
अनागतार्तवा ॥ (३) ॥ त्रीणि अदृष्टार्तवायाः ॥ स्यादिति ॥ “मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्य-
देशेऽन्यवल्गे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा” इति मेदिनी ॥
॥ (१) ॥ दृष्टरजाः ॥ (२) ॥ द्वे प्रथमदृष्टरजस्कायाः ॥ तेति ॥ “तरुणी तलुनीति च”
इति शब्दभेदः ॥ “तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
(१) ॥ “प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता” इति भागुरिः ‘युवती’—इति मुकुटो व्या-
चख्यौ ॥ (२) ॥ द्वे तरुण्याः ॥ ८ ॥ सेति ॥ स्नुषा ॥ (१) ॥ “जनो लोके जगद्धेदे पृथग्जने ।
जनी स्नुषावनितयोः” इति हैमः । “जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पावोषधीमिदि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥

१-अथशब्दात् पुंभूम्नोर्न पूर्वभाक्त्वम्-इति स्वामी ॥ २-पुरं धरति । “अच इः” (उ० ४।१३९) । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) धात्वकारलोपमुमागमौ । पुरंघ्रिर्हस्वान्ताऽपि ॥ तथा च “तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंघ्रि-
मिश्र क्रमशः प्रयुक्तम्” इति रघुः-इति मुकुटः ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका।पुंश्चली चर्षिणी बन्धव्यसती कुलदेवरी१०
स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना । अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे११
आलिः सखी वयस्या च पतिवन्ती सभर्तृका । वृद्धापलिकी प्रज्ञा तु प्राज्ञी प्राज्ञा तु धीमती॥
शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च । आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंगवयोः समा
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यापि।उपाध्यायाऽप्युपाध्यायीस्यादाचार्याऽपिचस्वतः

“वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्तृक्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च” इति हैमः ॥ (३) ॥
त्रीणि पुत्रभार्यायाः ॥ चिरेति ॥ चिरण्टी ॥ ‘चरण्टी’ इत्येके ॥ “चिरिण्टी तु सुवासिन्यां
स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सुवासिनी ॥ “स्ववासिनी” इत्यपि पाठः ॥ “स्ववा-
सिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्” इति रुद्रः ॥ (२) ॥ द्वे प्राप्तयौवनायाः पितृगे-
हस्थायाः ॥ इच्छेति ॥ इच्छावती ॥ (१) ॥ कामुका ॥ “कामुकः कर्मनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे धनादीच्छायुक्तायाः ॥ वृषेति । “वृषो नरो वृषः कालः” इत्यनेकार्थ-
मञ्जरी ॥ वृषे नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः ॥ वृषस्यन्ती ॥ (१) ॥ कामुकी ॥ (२) ॥ द्वे मैथुने-
च्छावत्याः ॥ ९ ॥ कान्तेति ॥ या (कान्ता) कान्तार्थिनी पत्युः संकेतस्थानं याति साऽभिसारिका
॥ (१) ॥ एकं भर्त्रिच्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः ॥ पुंश्चलीति ॥ पुंश्चली ॥ (१) ॥ चर्षिणी ॥
“धर्षणी” इति वा पाठः ॥ “धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां तु धर्षणी” इति मेदिनी ॥ “धर्षिणी ”
इति कचित् पाठः ॥ (२) ॥ “बन्धकः स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी” इति मेदिनी ॥
(३) ॥ असती ॥ (४) ॥ “कुलटा मनःशिलायां नेपाह्यामपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
इत्वरी ॥ “इत्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ १० ॥ स्वैरिणी ॥
(७) ॥ पांशुला ॥ (८) ॥ अष्टावस्त्याः ॥ अशीति ॥ अशिश्वी ॥ (१) ॥ एकमपत्यरहि-
तायाः ॥ अवीति ॥ “पतिपुत्रवती वीरा” इति नाममाला ॥ वीराया भिन्ना अवीरा ॥ (१) ॥
एकं पतिपुत्ररहितायाः ॥ विश्वेति ॥ “विश्वस्तो जातविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ विधवा ॥ (२) ॥ “विश्वस्ताविधवे तुल्ये विश्वस्ताऽपतिनी च सा” इति वाचस्पतिः ॥
द्वे रण्डायाः ॥ ११ ॥ आलिरिति ॥ “आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिर्भ्यते” इति शाश्वतः
॥ (१) ॥ “सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वयस्या ॥ (३) ॥ त्रीणि सख्याः ॥
पतीति ॥ पतिवन्ती ॥ (१) ॥ सभर्तृका ॥ (२) ॥ द्वे जीवद्भर्तृकायाः ॥ वृद्धेति ॥ वृद्धा ॥ “वृद्धे जीर्णे
प्रवृद्धे शे त्रिपु क्लीवं तु शैलजे ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पलिकी ॥ (२) ॥ द्वे जीर्णकेश्याः ॥ प्रज्ञेति ॥
प्रज्ञा ॥ “प्रज्ञस्तु पाण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति ” ॥ (१) ॥ प्राज्ञी ॥ (२) ॥ द्वे स्वयं ज्ञात्र्याः ॥
प्राज्ञेति ॥ प्राज्ञा ॥ (१) ॥ धीमती ॥ (२) ॥ द्वे प्रशस्तबुद्धेः ॥ १२ ॥ शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री
शूद्री ॥ (१) ॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि शूद्रभार्यायाः ॥ शूद्रेति ॥ तज्जातिः शूद्रजातिरित्यर्थः ॥
शूद्रा ॥ (१) ॥ एकमन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयायाः ॥ आभीति ॥ आभीरी ॥ (१) ॥ महाशूद्री ॥
या तु महती शूद्रा तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥ द्वे आभीर्याः ॥ उभयत्रापि शूद्रजातियोगे, शूद्र-
पुंगवे च नामद्वयं लीपन्तमेव ॥ १३ ॥ अर्येति ॥ स्वयं पुंगवे विना जातिमात्रे ॥ अर्याणी ॥ (१) ॥
अर्या ॥ (२) ॥ द्वे वैश्यजातीयायाः ॥ क्षत्रियेति ॥ एवं क्षत्रिया ॥ (१) ॥ क्षत्रियाणी ॥ (२) ॥
द्वे क्षत्रियजातीयायाः ॥ उपेति ॥ उपाध्याया ॥ (१) ॥ उपाध्यायी ॥ (२) ॥ द्वे स्वयं विद्योपदे-

१—पितृकुलल्लेहाच्चिरमिति गच्छति । ‘चिरम्’ इत्युपपदे ‘इष्ट गतौ’ इत्यतः “इष्टुपध-” इति के प्रुषोदरादि-
त्वाच्चिराकारनाशे इकारस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे “वयसि प्रथमे” ङीप् चिरिण्टी—इति मुकुटः ॥ हैमस्तु
स्वोपज्ञानाममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । ‘डिण्टश्चर् च वा’ इति साधुः । ‘चरिण्टी’
इत्यपि । ‘चिरण्टी’ इत्यमरः । ‘चरण्टी’ इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा। उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा १५॥
 वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः । जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका १६॥
 स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूती संचारिके समे । कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाऽधवा ॥ १७॥
 सैरन्ध्री परवेशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका। असिक्री स्याद्वृद्धा या प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणी १८
 वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाऽथ सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे
 विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाऽथ रजस्वला । स्त्रीधर्मिण्याविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यापि ॥ २०॥
 ऋतुमत्यप्युदक्याऽपि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् । श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतातर्वा ॥ २१॥

शिन्याः ॥ स्यादिति ॥ आचार्या ॥ (१) ॥ एकं स्वयं मन्त्रव्याख्यायाः ॥ १४ ॥ आचेति ॥ पुंयोगे
 तु आचार्यानी ॥ (१) ॥ एकमाचार्यभार्यायाः ॥ स्यादिति ॥ अर्या ॥ (१) ॥ एकं वैश्यपत्न्या अन्य-
 जातीयाया अपि ॥ क्षेति ॥ एवं क्षत्रियी ॥ (१) ॥ एकमन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः ॥ उपेति ॥
 उपाध्यायानी ॥ (१) ॥ उपाध्यायी ॥ (२) ॥ द्वे विद्योपदेष्टृभार्यायाः ॥ पोटेति ॥ पोटा ॥ (१) ॥
 एकं स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्वदिचिह्नयुक्तायाः ॥ १५ ॥ वीति ॥ वीरपत्नी ॥ (१) ॥ वीरभार्या ॥ (२) ॥
 द्वे वीरभार्यायाः ॥ वीरमेति ॥ वीरमाता ॥ (१) ॥ वीरसूः ॥ (२) ॥ द्वे वीरमातुः ॥ जातेति ॥ जाता-
 पत्या ॥ (१) ॥ प्रजाता ॥ (२) ॥ प्रसूता ॥ (३) ॥ प्रसूतिका ॥ (४) ॥ चत्वारि जातापत्यायाः
 ॥ १६ ॥ स्त्रीति ॥ नग्निका ॥ “नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कोटवी
 “कोटवी” इति च ॥ (२) ॥ द्वे नग्नयाः ॥ दूतीति ॥ दूती ॥ (१) ॥ “संचारिका तु युगले
 कुट्टनीघ्राणयोरपि ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे दूत्याः ॥ केति ॥ “कात्यायनो वरसूचौ विशेषे च
 मुनेः पुमान् । कषायवस्त्रविधवार्षजस्त्युमयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं विशेषणत्रयवत्याः ।
 विशेषणत्रयं यथा—अर्धवृद्धा, कषायवसना, अधवेति ॥ १७ ॥ साधिति ॥ “सैरन्ध्री परवेशमस्थशिल्पकृत्स्व-
 वशस्त्रियाम् ” इति दन्त्यादौ रमसः ॥ “चतुःप्राष्ठिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री
 परिकीर्तिता ” इति कात्यः ॥ “सैरन्ध्री” इति च ॥ (१) ॥ एकं विशेषणत्रयवत्याः ॥ विशेषणत्रयं—पर-
 वेशमस्था, स्ववशा, शिल्पकारिका ॥ असीति ॥ “असिकन्यन्तः पुरप्रेष्या” इति हैमः ॥ “असिक्रिका स्याद्वृद्धा
 या प्रेष्याऽन्तः पुरोषिता ” इति कात्यः ॥ (१) ॥ एकं कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः ॥ विशेषणत्रयम्—अवृद्धा,
 प्रेष्या, अन्तःपुरचारिणीति ॥ १८ ॥ वारोति ॥ वारस्त्री ॥ (१) ॥ गणिका ॥ (२) ॥ “वेशो
 वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च ” इति मेदिनी ॥ वेशेन नेपथ्येन शोभते वेश्या ॥ “वेश्यं वेश्यागृहे क्लीबं गणि-
 कायां तु योषिति ” इति मेदिनी ॥ “वेण्या ” इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि ॥ (३) ॥ रूपाजीवा ॥ (४) ॥
 चत्वारि वेश्यायाः ॥ अथेति ॥ अथ सा जनैः सत्कृता सती-वारमुख्या ॥ (१) ॥ एकं जनैः सत्कृतवेश्यायाः
 कुट्टेति ॥ कुट्टनी ॥ (१) ॥ “शालूकं शम्भलीशाललक्षुक्--” इति शम्भेदात्तालव्यादिः ॥ (संभली)
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥ द्वे परनारी पुंसा संयोजयित्वाः ॥ १९ ॥ विप्रोति ॥ विप्रश्रिका ॥ (१) ॥
 ईक्षणिका ॥ (२) ॥ “दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणीकायां स्त्री ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि
 लक्षणादिना शुभाशुभे जानत्याः ॥ अथेति ॥ रजस्वला ॥ (१) ॥ स्त्रीधर्मिणी ॥ (२) ॥ “अविं
 स्त्रीधर्मिणीं विद्यात् ” इति कात्यात् अविः ह्रस्वान्ता ॥ (१) ॥ “आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धादि”
 इति हैमः ॥ (४) ॥ “मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम् ” इति हैमः ॥ (५) ॥ पुष्पवती
 ॥ (६) ॥ ॥ २० ॥ ऋतुमती ॥ (७) ॥ उदक्या ॥ (८) ॥ अष्टौ रजस्वलायाः ॥
 स्यादिति ॥ “रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रे च दृश्यते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 “पुष्पं विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे क्लीबं स्यादुत्तुजे त्रिषु”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि स्त्रीपुष्पस्य ॥ श्रोति ॥ “श्रद्धालुर्दोहदिव्यां स्त्रीं श्रद्धायुक्ते च
 वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ दोहदवती ॥ (२) ॥ द्वे अभिलाषविशेषवत्याः ॥ नीति ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी । गणिकादेस्तु गाणिक्यं गर्भिणं यौवतं गणे
पुनर्भूदिधिषूखुडा द्विस्तस्या दिधिषूः पतिः । स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः । सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैण्यस्तु परस्त्रियाः २४
पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः । सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि २६ ॥
तदा कौलटेनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी
आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे । स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
जनयित्री प्रसूमाता जननी भर्गिनी स्वसा । ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा २९

“कलं शुक्ले त्रिष्वजीर्णे नाऽव्यक्तमधुरध्वनौ” इति मेदिनी ॥ कलान्निष्क्रान्ता ॥ निष्कला ॥ “निष्कलं तु कल-
शून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विगतातवा ॥ (२) ॥ द्वे रजोहीनायाः ॥ २१ ॥
आपेति ॥ आपन्नसत्त्वा ॥ (१) ॥ “गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि” इति मेदिनी ॥ गुरुदुर्जरोऽ-
धुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः गुर्विणी ॥ (२) ॥ अन्तर्वत्नी ॥ (३) ॥ गर्भिणी ॥ (४) ॥ चत्वारि गर्भिण्याः ॥
गेति ॥ गणिकादेर्गणे ॥ गणिकानां समूहः गाणिक्यम् ॥ (१) ॥ गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ॥ (१) ॥
युवतीनां समूहः यौवतम् ॥ (१) ॥ गणिकादिगणे पृथक्पृथगेकैकम् ॥ २२ ॥ पुनरिति ॥
पुनर्भवति संस्कृता पुनर्भूः ॥ (१) ॥ दिधिषूः ॥ (२) ॥ द्वे द्वौ वारौ ऊढायाः ॥ तेति ॥ तस्या
दिधिष्वाः ॥ “पुनर्भूपतिरुक्तश्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा” इत्येषोऽप्युदन्तः इति स्वामी ॥ मुकुटस्तु “दिधिषुम्”
ह्रस्वमाह ॥ (१) ॥ एकं द्व्यूढापतेः ॥ स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य ॥ (१) ॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि ॥
“दिधिषूः परपूर्वाऽग्रेदिधिषूस्तपुरंघ्रिकः” इति नाममाला ॥ मनुस्तु—“ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्यते-
ऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता” इत्याह ॥ एकं पुनर्भूप्रधानभार्यस्य ॥ २३ ॥ कानीति ॥
“कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ कन्यकाजातः ॥ (२) ॥ द्वे अनूढापत्य-
स्य ॥ अथेति ॥ सुभगासुतः ॥ (१) ॥ सौभागिनेयः ॥ (२) ॥ द्वे सुभगासुतस्य ॥ स्यादिति ॥ परस्त्रिया
अपत्यं पारस्त्रैण्यः ॥ (१) ॥ एकं परभार्यापुत्रस्य ॥ २४ ॥ पैत्रिति ॥ पितृष्वरपत्यं पैतृष्वसेयः ॥ (१) ॥ पैतृष्वस्त्रीयः
॥ (२) ॥ द्वे पितृष्वसुः सुतस्य ॥ मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः ॥ (१) ॥ मातृष्वस्त्रीयः ॥ (२) ॥
द्वे मातृष्वसुः सुतस्य ॥ वैमेति ॥ विमातुरपत्यं वैमात्रेयः ॥ (१) ॥ एकमपरमातृसुतस्य ॥
॥ २५ ॥ अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यं बान्धकिनेयः ॥ (१) ॥ कन्धुलः ॥ (२) ॥ असतीसुतः ॥ (३) ॥
कौलटेयः ॥ (४) ॥ कौलटेरः ॥ (५) ॥ पञ्च कुलटायाः पुत्रस्य ॥ भीति ॥ यदि सती भिक्षुकी ॥ २६ ॥
तदा अस्या आत्मजः कौलटेनेयः ॥ (१) ॥ कौलटेयः ॥ (२) ॥ द्वे सत्या भिक्षार्थं गेहं
गेहमटन्त्याः पुत्रस्य ॥ आत्मेति ॥ आत्मजः ॥ (१) ॥ तनयः ॥ (२) ॥ “सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, ह्यपत्ये तु सुता स्मृता” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “पुत्राप्नो
नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥
पञ्च पुत्रस्य ॥ स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तः ॥ २७ ॥ दुहितरं वदन्ति यथा
आत्मजा, तनया, सूनुः, सुता, पुत्री, ॥ “सुता तु दुहिता पुत्री” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ दुहिता
॥ (६) ॥ एवं पुत्र्याः षट् ॥ अपेति ॥ अपत्यम् ॥ (१) ॥ “तोकं संतानसुतयोः” इति हैमः ॥
॥ (२) ॥ तयोस्तनयदुहितोः ॥ समे समानलिङ्गे ॥ द्वे अपत्यमात्रस्य ॥ स्वेति ॥ औरसः ॥ (१) ॥
उरस्यः ॥ (२) ॥ द्वे स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य ॥ तातेति ॥ “तातोऽनुक्रम्ये पितरि” इति हेमचन्द्रः ॥
॥ (१) ॥ “जनकः पितृभूपयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ पिता ॥ (३) ॥ त्रीणि पितुः ॥ २८ ॥
जनेति ॥ जनयित्री ॥ “जनित्री” इति च ॥ (१) ॥ प्रसूः ॥ (२) ॥ “माता गौर्दुर्गा जननी मही ।
मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः” इति हैमः ॥ (३) ॥ जननी ॥ (४) ॥ चत्वारि मातुः ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् । प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ३०
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वाभिनो देवृदेवरौ । स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः
 पितामहः पितृपिता तत्पिताप्रपितामहः । मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
 समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
 ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः । धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
 अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः । भ्रात्रीयां भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

भेति ॥ भगिनी ॥ (१) ॥ स्वसा ॥ (२) ॥ द्वे भगिन्याः ॥ ननेति ॥ ननन्दा ॥ “ननन्दा तु
 स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा” इति रभसः ॥ (१) ॥ एकं भर्तृभगिन्याः ॥ नप्त्रीति ॥ “नप्ता
 नप्त्री च पौत्रिका” इति रभसः ॥ (१) ॥ पौत्री ॥ (२) ॥ सुतात्मजा ॥ (३) ॥ त्रीणि पौत्र्याः
 ॥ २९ ॥ भेति ॥ या भ्रातृवर्गस्य भार्यास्ताः परस्परं यातरः स्युरिति ॥ याता ॥ (१) ॥ एकं परस्परं
 भ्रातृभार्याणाम् ॥ प्रेति ॥ प्रजावती ॥ (१) ॥ भ्रातृजाया ॥ (२) ॥ द्वे भ्रातृपत्न्याः ॥
 मेति ॥ मातुलानी ॥ (१) ॥ मातुली ॥ (२) ॥ द्वे मातुलपत्न्याः ॥ ३० ॥ पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः
 श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः ॥ (१) ॥ एकं पतिपत्न्योः मातुः ॥ श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः
 पिता परस्परं श्वशुरः ॥ द्वितालव्यः ॥ “श्वश्रूः शिशुः श्वशुरः” इति शभेदात् ॥ (१) ॥ एकं पतिपत्न्योः
 पितुः ॥ पित्रिति ॥ पितृव्यः ॥ (१) ॥ एकं पितुर्भ्रातुः ॥ मेति ॥ “मातुलो मदनद्रुमे । धत्तूरे-
 ऽहित्रीहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं मातुर्भ्रातुः ॥ ३१ ॥ श्वेति ॥ श्यालः ॥ “स्याल-
 लालसमसूरसूरयः” इति शभेदादन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥ एकं पत्न्याः भ्रातुः ॥ स्येति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः
 देवा ॥ (१) ॥ देवरः ॥ (२) ॥ “देवृदेवरदेवानः” इति शब्दार्णवः ॥ द्वे पत्युः कनिष्ठभ्रातु-
 रिति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभूत्यादयः ॥ स्वेति ॥ स्वस्त्रीयः ॥ (१) ॥ भागिनेयः ॥ (२) ॥
 द्वे भगिनीसुतस्य ॥ जेति ॥ जामाता ॥ (१) ॥ दुहितुः पतिः ॥ (२) ॥ द्वे जामातुः ॥ ३२ ॥ पितेति ॥
 “पितामहः पन्नयोनौ जनके जनकस्य च” इति हैमः ॥ (१) ॥ पितृपिता ॥ (२) ॥ द्वे पितामहस्य ॥
 तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता ॥ प्रपितामहः ॥ (१) ॥ एकं पितामहपितुः ॥ मेति ॥ एवं
 मातुः पिता मातामहः ॥ (१) ॥ प्रकुष्ठो मातामहः प्रमातामहः ॥ (१) ॥ एकैकं मातुः पितु-
 स्तत्पितुश्च ॥ सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्व्याप्यो वाऽस्य । सपिण्डः ॥ (१) ॥ सनाभिः ॥ (२) ॥
 द्वे सप्तपुरुषावाधिपुरुषाणाम् ॥ ३३ ॥ समेति ॥ समानोदर्यः ॥ (१) ॥ सोदर्यः ॥ (२) ॥
 सगर्भ्यः ॥ (३) ॥ सहजः ॥ (४) ॥ सोदरः ॥ सहोदरश्चात्र ॥ “भ्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोदर्य-
 सोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च” इति नाममाला ॥ चत्वार्येकोदरोत्पन्नभ्रातुः ॥ सेति ॥ सगोत्रः
 ॥ (१) ॥ “बान्धवो बन्धुमित्रयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ “ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः” इति मेदिनी ॥
 (३) ॥ “बन्धुर्भ्रातृबान्धवयोः” इति हैमः ॥ (४) ॥ स्वः ॥ (५) ॥ स्वजनः ॥ (६) ॥
 षड् बन्धोः ॥ ३४ ॥ जेति ॥ ज्ञातेर्भावः ज्ञातेयम् ॥ (१) ॥ बन्धूनां समूहः बन्धुता ॥ (१) ॥ एकैकं ज्ञातिबन्धूनां
 भावसमूहयोः ॥ धेति ॥ “धवः पुमानरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “प्रियो
 वृद्धयोषधौ हृद्ये धवे” इति हैमः ॥ (२) ॥ पतिः ॥ (३) ॥ भर्ता ॥ (४) ॥ चत्वारि प्रियस्य ॥
 जेति ॥ “जारस्तूपपतौ जार्यौषधीभिदि” इति हैमः ॥ (१) ॥ उपपतिः ॥ (२) ॥ द्वे जारस्य ॥ ३५ ॥
 अम्रिति ॥ अमृते भर्तारि जारजातः जारजः ॥ कुण्डः ॥ “कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये ।
 कुण्डो कमण्डलौ, जारात्पतिवत्नीमृते पुमान् ॥ पिठरे तु न ना” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं जीवति
 पत्यौ जारजातस्य ॥ म्रिति ॥ मृते भर्तारि गोलक इत्युच्यते ॥ “गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्म-
 णिके गुडे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं विधवायां जारजातस्य ॥ भ्रात्रीति ॥ भ्रात्रीयः ॥ (१) ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ । श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च
दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ।गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ३८
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ।तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ३९
शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समास्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ४०
पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्त्रसा जरास्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ४१
बालस्तु स्यान्माणवको वयःस्थस्तरुणो युवा।प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरत्नापि ४२

भ्रातृजः ॥ (२) ॥ द्वे भ्रातृपुत्रस्य ॥ भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च भ्रातृभगिन्यौ ॥ (१) ॥
स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ ॥ (२) ॥ द्वे भ्रातृभगिन्योः ॥ ३६ ॥ मेति ॥ माता च पिता च
मातापितरौ ॥ (१) ॥ पितरौ ॥ (२) ॥ मातरपितरौ ॥ (३) ॥ त्रीणि मातापित्रोः ॥
श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वश्रूश्चशुरौ ॥ (१) ॥ एकशेषे श्वशुरौ ॥ (२) ॥ द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः ॥ पुत्राविति ॥
पुत्रश्च दुहिता चैकशेषे पुत्रौ स्याताम् ॥ (१) ॥ एकं सहोक्तपुत्रदुहित्रोः ॥ ३७ ॥ दंपेति ॥ दंपती ॥
(१) ॥ जंपती ॥ (२) ॥ जायापती ॥ (३) ॥ भार्यापती ॥ (४) ॥ 'तौ' इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् ॥
“शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा” इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥ चत्वारि जायापत्योः ॥
गर्भेति ॥ गर्भाशयः ॥ (१) ॥ जरायुः ॥ (२) ॥ द्वे गर्भवेष्टनचर्मणः ॥ उल्वमिति ॥ उल्वम् ॥ (१) ॥
कललः ॥ (२) ॥ द्वे शुक्रशोणितसंपातस्य ॥ चत्वारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥ ३८ ॥ स्त्रिविति ॥
सूतेः प्रसवस्य मासः सूतिमासः ॥ (१) ॥ वैजननः ॥ (२) ॥ द्वे प्रसवमासस्य ॥ गर्भं इति ॥ “गर्भो
भ्रूणेऽर्धके कुक्षौ संधौ पनसकण्ठके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः ” इति मेदिनी ॥
॥ (२) ॥ द्वे कुक्षिस्थगर्भस्य ॥ तृतीति ॥ तृतीया प्रकृतिः असमस्तमेतत् ॥ समासे तु तृतीयप्रकृतिः ॥
॥ (१) ॥ “क्लीबं शण्डश्च कञ्चुकी” इति तालव्यादौ रभसः ॥ “शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षधरे तृतीयप्रकृतावपि” इति मेदिनी ॥ “शण्डषण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे” इति हैमः ॥
(२) ॥ “अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गस्त्वविक्रमे” इति रुद्रः ॥ (३) ॥ “पण्डः षण्डे, धियि स्त्री
स्यात्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ‘न स्त्री न पुमान्’ इत्यस्य नपुंसकभावो “नभ्राट्—” (६।३।७५)
इत्यत्र निपातनात् ॥ “स नपुंसको भवेत्” इति भाष्यात्पुंस्यप्ययम् ॥ (५) ॥ पञ्च नपुंसकस्य ॥ ३९ ॥
शिश्विति ॥ शिशुत्वम् ॥ (१) ॥ शैशवम् ॥ (२) ॥ बाल्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि बाल्यस्य ॥ तेति ॥
तारुण्यम् ॥ (१) ॥ यौवनम् ॥ (२) ॥ द्वे तारुण्यस्य ॥ स्यादिति ॥ स्थाविरम् ॥ (१) ॥ वृद्धत्वम् ॥
(२) ॥ द्वे वृद्धत्वस्य ॥ वृद्धेति ॥ वृद्धसंघः ॥ (१) ॥ “वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि” इति
विश्वः ॥ ‘वार्धक्यम्’ अपि ॥ (२) ॥ द्वे वार्धकस्य ॥ ४० ॥ पेति ॥ यज्जरसा
केशादौ शौक्ल्यं (धवलिमा) तत्पलितमुच्यते ॥ “पलितं शैलंजे तापे केशपाके च कर्दमे” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ आदिना लोमश्मश्रुणोः ॥ एकं जरया शुक्लस्य ॥ वीति ॥ विस्त्रसा ॥ (१) ॥
जरा ॥ (२) ॥ द्वे जरावस्थायाः ॥ स्यादिति ॥ उत्तानशया ॥ (१) ॥ डिम्भा ॥ “डिम्भोऽपि बालिशे
बाले” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ स्तनपा ॥ (३) ॥ स्तनंधयी ॥ (४) ॥ एषु त्रिलिङ्गता । “त्रिषु
जरावराः” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ चत्वार्यतिबालिकायाः ॥ ४१ ॥
बाल इति ॥ “बालोऽग्नेऽश्वेमपुच्छयोः । शिशौ ह्रीवेरकचयोर्बाला तु त्रुटियोषितोः ॥” इति हैमः ॥ (१) ॥
“हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे बालस्य ॥ वयोति ॥ “वयः पक्षिणि बाल्यादौ
वयो यौवनमात्रके” इति विश्वः ॥ वयसि तिष्ठति वयःस्थः ॥ (१) ॥ “तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके यूनि
तु त्रिषु” इति विश्वः ॥ (२) ॥ युवा ॥ (३) ॥ त्रीणि तरुणस्य ॥ प्रेति ॥ प्रगतं
वयोऽस्य प्रवयाः ॥ (१) ॥ स्थविरः ॥ (२) ॥ “वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयरुढयोः”
इति हैमः ॥ (३) ॥ जीनः ॥ (४) ॥ “जीर्णं परिपक्वपुराणयोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः। जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः॥४३॥
 अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः । तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः
 अवटीटोऽवनाटश्चावभटो नतनासिके । केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ॥४५॥
 विकलाङ्गस्तु पोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः। खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः॥४६॥
 खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः। ऊर्ध्वजुर्ऊर्ध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः ॥४७॥
 स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः। पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते४८
 वलिरः केकरे खोडे खञ्जिषु जरावराः । जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकास्तिलकालकः४९॥

जरन् ॥ (६) ॥ षट् स्थविरस्य ॥ ४२ ॥ वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः वर्षीयान् ॥ (१) ॥ दशमो-
 ऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी ॥ (२) ॥ ज्यायान् ॥ (३) ॥ त्रीण्यतिवृद्धस्य ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वजः॥(१)॥
 अग्रियः क्वचित् “अग्रिमः” इति पाठः ॥ (२) ॥ अग्रजः ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रथमजातस्य ॥
 जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः जघन्यजः ॥ (१) ॥ कनिष्ठः ॥ “कनीयान्” अपि ॥ (२) ॥ यवीयान्,
 यविष्ठः ॥ (३) ॥ अवरजः ॥ (४) ॥ अनुजः ॥ (५) ॥ पञ्च अनुजस्य ॥ ४३ ॥ अमेति ॥
 अमांसः ॥ (१) ॥ दुर्बलः ॥ (२) ॥ छातः ॥ “शातः” इति वा पाठः ॥ “दुर्बले निशिते स्यादां
 शितशाताविमौ त्रिषु” इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि दुर्बलस्य ॥ बलेति ॥ बलवान् ॥
 ॥ (१) ॥ मांसलः ॥ (२) ॥ अंसलः ॥ (३) ॥ त्रीणि बलवतः। त्विति ॥ तुन्दिलः ॥ “तुन्दिभः” इति च ॥ (१) ॥
 तुन्दिकः ॥ (२) ॥ तुन्दी ॥ (३) ॥ बृहत्कुक्षिः ॥ (४) ॥ अतिशयितं पिचिण्डमुदरमस्य पिचिण्डिलः ॥ (५) ॥ पञ्च स्थूलो-
 दरस्य ॥ ४४ ॥ अवेति ॥ अवटीटः ॥ (१) ॥ अवनाटः ॥ (२) ॥ अवभटः ॥ (३) ॥ त्रीणि चिपिटनासस्य ॥
 केशेति ॥ केशवः ॥ (१) ॥ केशिकः ॥ (२) ॥ केशी ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रशस्तकेशस्य ॥ स्थूलकेशस्य
 वा ॥ बलीति ॥ बलिनः ॥ (१) ॥ बलिभः ॥ (२) ॥ द्वे श्लथचर्मवतः ॥ ४५ ॥ वीति ॥ विकलाङ्गः ॥ (१) ॥
 “पोगण्डो विकलाङ्गकः” इति रत्नकोषः ॥ “पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्” इति हलानुधः ॥ “अपोगण्डः” इति
 पाठे नञ्समासः ॥ “अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे
 स्वभावान्यूनानाधिकाङ्गस्य ॥ खेति ॥ “खर्व संख्यान्तरे नीचि वामनके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ह्रस्वो
 न्यकृखर्वयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे ”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि खर्वपुंसः ॥ खरेति ॥ खरणाः ॥ (१) ॥ खरणसः ॥ (२) ॥ द्वे
 तीक्ष्णनासिकस्य ॥ विग्रेति ॥ विग्रः ॥ “विखुः” “विखः” “विख्यः” इति च “विग्रो विखुर्विनासिकः” इति
 रभसः ॥ (१) ॥ गतनासिकः । (२) ॥ द्वे गतनासिकस्य ॥ ४६ ॥ खुरेति ॥ खुरणाः ॥ (१) ॥ खुरणसः
 ॥ (२) ॥ द्वे पशुखुरसदृशनासिकस्य ॥ प्रेति ॥ प्रजुः ॥ (१) ॥ प्रगतजानुकः ॥ (२) ॥ द्वे वाता-
 दिना विरलजानुकस्य ॥ ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य ऊर्ध्वजुः ॥ (१) ॥ ऊर्ध्वजानुः ॥ (२) ॥ द्वे
 ऊर्ध्वजानुकस्य ॥ सेति ॥ संहते जानुनी यस्य संजुः ॥ (१) ॥ संहतजानुकः ॥ (२) ॥ द्वे संलग्नजानु-
 कस्य ॥ “प्रजुः प्रगतजानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रैव दृश्यते । संजुः संहतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि ॥ ऊर्ध्व-
 जुर्ऊर्ध्वजानुः स्यादूर्ध्वज्ञोऽप्यूर्ध्वजानुके ” इति साहसङ्गः ॥ ४७ ॥ स्यादिति ॥ एडः ॥ (१) ॥ बधिरः
 ॥ (२) ॥ द्वे श्रवणशक्तिहीनस्य ॥ किति । “कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 गडुलः ॥ (२) ॥ द्वे कुब्जस्य ॥ कुकेति ॥ कुकरः ॥ (१) ॥ “कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥
 “निसर्गतः कूणिपंगुणैर्गण्डाः” इति नाममालायामार्यापाठादीर्घाकारवानपि ॥ (२) ॥ द्वे रोगादिना वक्करस्य ॥
 प्रिति ॥ पृश्निः ॥ (१) ॥ अल्पतनुः ॥ (२) ॥ द्वे अल्पशरीरस्य ॥ श्रविति ॥ श्रोणः ॥ (१) ॥ पङ्गुः ॥
 (२) ॥ द्वे जङ्घाहीनस्य ॥ मुण्डेति ॥ “मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्यान्तरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ मुण्डितः
 ॥ (२) ॥ द्वे खण्डितकेशस्य ॥ ४८ ॥ वेति ॥ वलिरः ॥ (१) ॥ केकरः ॥ (२) ॥ “टरे

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया । भेषजौषधभैषज्यान्त्यगदां जायुरित्यपि ५० ॥
स्त्री रुमुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः । क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ५१
स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका
किलाससिध्मे कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रिषु
व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् । कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ५४
आनाहस्तु विबन्धः स्याद् ग्रहणी रुक् प्रवाहिका । प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः

बलिरकेकरौ” इति रमसः ॥ द्वे नेत्रविहीनस्य ॥ खविति ॥ खोडः ॥ (१) ॥ खञ्जः ॥ (२) ॥
“अथ खञ्जके खोडखोरौ” इति रमसः ॥ द्वे पादेन खञ्जस्य ॥ त्रिष्विति ॥ ज्वराशब्दाद्वरा अर्वा-
चीना उत्तानशयाद्यास्त्रिलिङ्गाः ॥ जेति ॥ जडुलः ॥ ‘जडुलः’ इति मुकुटः ॥ (१) ॥ कालकः
॥ (२) ॥ पिण्डः ॥ (३) ॥ त्रीणि “लसुन” इति ख्यातस्य ॥ तीति ॥ तिलकः ॥
(१) ॥ तिलकालकः ॥ (२) ॥ द्वे देहस्थतिलस्य ॥ ४९ ॥ अनेति ॥ अनामयम् ॥
(१) ॥ आरोग्यम् ॥ (२) ॥ द्वे रोगराहित्यस्य ॥ चिकीति ॥ चिकित्सा ॥
(१) ॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनं रुक्प्रतिक्रिया ॥ (२) ॥ द्वे रोगनिवारणस्य ॥
भेषेति ॥ भेषजम् ॥ (१) ॥ औषधम् ॥ (२) ॥ भैषज्यम् ॥ (३) ॥ अगदः ॥ (४) ॥ जायुः ॥ (५) ॥
पञ्च औषधस्य ॥ ५० ॥ स्त्रीति ॥ रुक् ॥ (१) ॥ “रुजा त्वामयमङ्गयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥
“उपतापो गदे तापे” इति हैमः ॥ (३) ॥ रोगः ॥ (४) ॥ व्याधिः ॥ (५) ॥ “गदः
कुष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे” इति हैमः ॥ (६) ॥ आमयः ॥ (७) ॥ सप्त रोगस्य ॥
क्षयेति ॥ “क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि” इति हैमः ॥ (१) ॥ “शोषः शोषणयक्ष्मणोः” इति
हैमः ॥ (२) ॥ यक्ष्मा ॥ (३) ॥ त्रीणि राजयक्ष्मणः ॥ प्रेति ॥ प्रतिश्यायः ॥ (१) ॥
पीनसः ॥ (२) ॥ द्वे नासारोगस्य ॥ ५१ ॥ स्त्रीति ॥ क्षुत् ॥ (१) ॥ क्षुतम् ॥ (२) ॥
क्षवः ॥ (३) ॥ त्रीणि छिक्कायाः ॥ केति ॥ कासः ॥ “काशस्तृणे रोगभेदे ” इति हैमतः
“वाराणस्यां भवेत्काशी क्षवथौ ना तृणे स्त्रियाम् ” इति तालव्यान्ते रमसाच्च तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥
“क्षवथुः कासे छिक्कायाम् ” इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे कासस्य ॥ शविति ॥ “शोफ औषधिभेदे स्यादुत्कृते
त्वग्निवर्धने ” इति हैमः ॥ (१) ॥ श्वयथुः ॥ (२) ॥ शोथः ॥ (३) ॥ त्रीणि शोथस्य ॥ पेति ॥
पादस्फोटः ॥ (१) ॥ विपादिका ॥ (२) ॥ द्वे पादस्फोटनरोगस्य ॥ ५२ ॥ कीति ॥ किलासम् ॥ (१) ॥
सिध्मम् ॥ (२) ॥ द्वे “सेहुवा” इति ख्यातस्य ॥ केति ॥ कच्छूः ॥ (१) ॥ पाम ॥ (२) ॥ पामा
॥ (३) ॥ विचर्चिका ॥ (४) ॥ चत्वारि खसुरोगस्य ॥ केति ॥ कण्डूः ॥ (१) ॥ “ खर्जुः खर्जू-
रीक्रीटकण्डुषु ” इति हैमः ॥ (२) ॥ कण्डूया ॥ (३) ॥ त्रीणि गात्रविघर्षणस्य ॥ वीति ॥ विस्फोटः ॥
(१) ॥ “ पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते ” इति हेमचन्द्रः ॥ स्त्रियां पिटका ॥ “विस्फोटा
विटिका स्त्रियाम् ” इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥ द्वे “फोडा ” इति ख्यातस्य ॥ ५३ ॥
प्रेति ॥ व्रणः ॥ (१) ॥ ईर्मम् ॥ (२) ॥ अरुः ॥ (३) ॥ त्रीणि व्रणस्य ॥ नेति ॥ नाडीव्रणः ॥
(१) ॥ एकं सदा गलतो व्रणस्य ॥ कविति ॥ कोटः ॥ (१) ॥ मण्डलकम् ॥ (२) ॥ द्वे मण्डलाकारकुष्ठस्य ॥
क्विति ॥ “ कुष्ठं भेषजरोगयोः ” इति हैमः ॥ (१) ॥ श्वित्रम् ॥ (२) ॥ द्वे श्वेतकुष्ठस्य ॥ दुरिति ॥
दुर्नामकम् ॥ (१) ॥ अर्शः ॥ (२) ॥ द्वे गुदरोगस्य ॥ ५४ ॥ आनेति ॥ आनाहः ॥ (१) ॥ विबन्धः
(२) ॥ द्वे आध्मानस्य ॥ प्रेति ॥ ग्रहणी ॥ (१) ॥ प्रवाहिका ॥ (२) ॥ रुक् रोगः ॥ प्रवाहिक-

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः । अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥
 रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके । वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७
 ग्लानग्लास्तू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः । आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ
 दर्द्रुणो दर्द्रुरोगी स्यादशोरोगयुतोऽर्शसः । वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोऽतिसारकी ५९॥
 स्युः क्लिन्नाक्षे चुलचिलपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिणं चाप्यमी । उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी
 न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ । किलासी सिध्मलोऽन्धोऽहङ् मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ

रोगो ग्रहणी स्यात् ॥ द्वे संग्रहणीरोगस्य ॥ प्रेति ॥ प्रच्छर्दिका ॥ (१) ॥ वामिः ॥ (२) ॥ “ वमथुः
 पुंसि वमने गजस्य करशीकरे ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि वमनस्य ॥ व्येति ॥ ५५ ॥ अथ व्याधिभेदाः
 कथ्यन्ते ॥ विद्रधिः ॥ (१) ॥ ज्वरः ॥ (१) ॥ मेहः ॥ (१) ॥ भगंदरः ॥ (१) ॥ व्याधि-
 भेदानां पृथगेकैकम् ॥ अश्मेति अश्मरी ॥ (१) ॥ मूत्रकृच्छ्रम् ॥ (१) ॥ विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभे-
 दानां प्रत्येकमेकैकम् ॥—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥ प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता
 वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ रोगेति ॥ रोगहारी ॥ (१) ॥ अगदंकारः ॥ (२) ॥ भिषक् ॥ (३)
 वैद्यः ॥ (४) ॥ चिकित्सकः ॥ (५) ॥ पञ्च वैद्यस्य ॥ वेति ॥ “वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युद-
 न्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “निरामयस्तु स्यादिडिक्के
 विगतामये ” इति हैमः ॥ “निरामयस्तु पुंसि स्यादिडिक्के त्रिषु नीरुजे ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥
 “कल्यं प्रभाते मधुनि सज्जे दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात् ” इति हैमः ॥ (३) ॥ “ उल्लाघो
 निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि ” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि रोगानिमुक्तस्य ॥ ५७ ॥ ग्लेति ॥
 ग्लानः ॥ (१) ॥ ग्लास्तुः ॥ (२) ॥ द्वे रोगेण क्षीणस्य ॥ आमेति ॥ आमयावी ॥ (१) ॥ “विकृतो रोग्यसंस्कृतः ।
 वीभत्सश्च” इति हैमः ॥ (२) ॥ व्याधितः ॥ (३) ॥ “पटुर्दक्षे च नीरोगे” इति मेदिनी पठारन्यः अपटुः ॥ (४) ॥
 आतुरः ॥ (५) ॥ अभ्यमितः ॥ (६) ॥ अभ्यान्तः ॥ (७) ॥ सप्त रोगिणः ॥ सेति ॥ पामनः ॥ (१) ॥ “कच्छुरा
 शुक्रशिम्वां च शटीदुःस्पर्शयोरपि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे
 विचर्चिकायुक्तस्य ॥ ५८ ॥ देति ॥ दर्द्रुणः ॥ (१) ॥ दर्द्रुरोगी ॥ (२) ॥ द्वे दर्द्रुरोगिणः ॥
 अर्शविति ॥ अर्शोरोगयुतः ॥ (१) ॥ अर्शासि सन्त्यस्य अर्शसः ॥ (२) ॥ द्वे मूलव्याधिमतः ॥
 वातेति ॥ वातकी ॥ (१) ॥ वातरोगी ॥ (२) ॥ द्वे वातरोगिणः ॥ सेति ॥ सातिसारः ॥ (१) ॥
 अतिसारकी ॥ (२) ॥ द्वे अतिसारवतः ॥ ५९ ॥ स्युरिति ॥ चक्षुर्गतः क्लेदरोगश्चुल्लादिवाच्यः । तद्योगा-
 चक्षुश्चुल्लादिवाच्यम् ॥ तच्चक्षुर्योगात्पुरुषोऽपि ॥ “चिलः खगे स चुलश्च पिलवत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्ना-
 क्षिण” इति हैमः ॥ त्रीणि क्लिन्ननेत्रतद्वतोः ॥ उन्मेति ॥ “उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्यादुत्तूरोन्मादयुक्तयोः”
 इति हैमः ॥ (१) ॥ उन्मादवान् ॥ (२) ॥ द्वे वातकृतचित्तविभ्रमस्य ॥ श्लेष्मेति ॥
 श्लेष्मलः ॥ (१) ॥ श्लेष्मणः ॥ (२) ॥ कफी ॥ (३) ॥ त्रीणि कफवतः ॥ ६० ॥ न्युविति ॥
 रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो वर्तते ॥ “न्युब्जः कुब्जे कुशस्त्रुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं कर्मर-
 ज्ञतरोः फले” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकम् रोगमुग्रस्य ॥ वृद्धेति ॥ वृद्धनाभिः ॥ (१) ॥ तुण्डिभः
 ॥ (२) ॥ तुण्डिलः “तुन्दिलः” इति च ॥ (३) ॥ त्रीणि उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य ॥ कीति ॥
 किलासी ॥ (१) ॥ “सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे सिध्म-
 युक्तस्य ॥ अन्ध इति ॥ “अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अहङ् ॥ (२) ॥
 द्वे अचक्षुषः ॥ म्विति ॥ मूर्छाक्तः ॥ (१) ॥ “मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि” इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि मूर्छावतः ॥ ६१ ॥

शुक्रं तेजोरेतसीं च बीजवीर्येन्द्रियाणि चामायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ६२
 पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम् । उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥६३॥
 रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् । बुक्काऽग्रमांसं हृदयं हन्मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवा सिरा मन्या नाडी तु धमनिःसिरा तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम्
 अन्त्रं पुरीतदुल्मस्तु ह्रीहा पुंस्यथ वस्त्रसा । स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ६६
 स्थितिः ॥ “शुक्रं तु रेतोऽक्षिरजोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ तेजः ॥ (२) ॥ रेतः ॥ (३) ॥ “बीजं
 तु रेतसि । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे” इति हैमः ॥ (४) ॥ “वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रं
 शक्तौ च” इति हैमः ॥ (५) ॥ “इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि” इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ षट् वीर्यस्य ॥
 मेति ॥ मायुः ॥ (१) ॥ पित्तम् ॥ (२) ॥ द्वे पित्तस्य ॥ केति ॥ कफः ॥ (१) ॥ श्लेष्मा ॥ (२) ॥
 द्वे कफस्य ॥ स्त्रीति ॥ “त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः” इति मेदिनी ॥ “त्वचः” इत्यदन्तोऽपि ॥
 “त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके” इति धरणेः ॥ (१) ॥ असृग्धरा ॥ “असृग्वरा” इत्येके
 ॥ (२) ॥ द्वे त्वचः ॥ ६२ ॥ पिशीति ॥ “पिशितं मांसं पिशिता मांसिका” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “तरो जवे बले” इति हैमः ॥ तरो वलमस्यस्मिन् तरसम् ॥ (२) ॥ मांसम् ॥ (३) ॥ “पललं तिल-
 मिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च” इति शाश्वतः ॥ “पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे” इति
 हैमः ॥ (४) ॥ कव्यम् ॥ (५) ॥ आमिषम् ॥ (६) ॥ षट् मांसस्य ॥ उच्येति ॥ “उत्तमं चञ्चले
 शुष्कमांससंततयोरपि” इति हैमः ॥ (१) ॥ शुष्कमांसम् ॥ (२) ॥ “वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे, वाहनोषरयो-
 रपि । वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांसशूकरमांसयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि शुष्कमांसस्य ॥ ६३ ॥
 रुधीति ॥ “रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ असृक् ॥ (२) ॥
 “लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्दान्तरे भौमे वर्णे च, त्रिषु तद्वति” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
 “अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिराङ्गिते लोहिते
 त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ क्षतजम् ॥ (६) ॥ शोणि-
 तम् ॥ (७) ॥ सप्त रुधिरस्य ॥ विवति ॥ “शोणितेषु, स्त्रियां वृक्का बुक्का सुरसमद्वयोः” इति रभसः ॥
 “उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ अग्रमांसम् ॥ (२) ॥ द्वे
 हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य ॥ द्विति ॥ “हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ “पद्मकोशप्रती-
 काशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विजानीयाद्विशस्यायतनं महत्” इति ॥ (१) ॥ हृत् ॥ (२) ॥
 द्वे हृदयकमलस्य ॥ चत्वारि पर्याया इत्येके ॥ मयिति ॥ मेदः ॥ (१) ॥ “वपा विवरमेदसोः” इति
 हैमः ॥ (२) ॥ वसा ॥ (३) ॥ त्रीणि शुद्धमांसस्नेहस्य ॥ ६४ ॥ पेति ॥ ग्रीवायाः पश्चाद्भागे सिरा
 मन्या ॥ (१) ॥ एकं ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः ॥ नेति ॥ “नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां
 गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च ॥ तथा षट्क्षणकालेऽपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ धमनिः ॥ क्षीणन्तोऽपि ॥
 “धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ सिरा ॥ तालव्यादिरपि ॥ “शिरो ना
 पिप्पलीमूले स्याद्वमन्यां च योषिति” इति तालव्यादौ रभसात् ॥ त्रीणि धमन्याः ॥ तीति ॥ “तिलको द्रुमरो-
 गाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलकलोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ क्लोम
 ॥ (२) ॥ द्वे उर्द्व्यजलाशयस्य ॥ मेति ॥ मस्तिष्कम् ॥ (१) ॥ गोर्दम् ॥ (२) ॥ द्वे मस्तकभवस्ने-
 हस्य ॥ कीति ॥ किट्टम् ॥ (१) ॥ “मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृष्णे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ “वसा
 शुक्रमसृङ्मज्जा कर्णविड्मूत्रविण्मखाः । श्लेष्माश्रुदूधिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥ (२) ॥ द्वे मलस्य ॥ ६५ ॥
 अन्त्रमिति ॥ अन्त्रम् ॥ (१) ॥ “पुरीतदस्त्रियाम्” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ द्वे “आंत” इति

१—ह्रीहा टावन्ता च । “यत्कृत्स्नीहे च संबद्धे” इति पालकाप्यात्—इति मुकुटः ॥ २—हैमनाममालायामपि
 “बुक्का हृदयं बुक्का सुरसं च तदग्रिमम्” इत्युलभ्यते ॥ “स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु समयोर्द्वयोः” इति पाठान्तरम् ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् । मूत्रं प्रस्त्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ६७
 गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ६८
 स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका शिरोऽस्थि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थि तु पर्शुका
 अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ध्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः । पादाग्रे प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ७१ ॥
 तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्श्वेणस्तयोरधः । जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ७२
 ख्यातस्य ॥ गिवति ॥ गुल्मः ॥ (१) ॥ प्लीहा ॥ (२) ॥ द्वे कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य ॥ अथेति ॥
 वस्त्रसा ॥ (१) ॥ स्नायुः ॥ (२) ॥ द्वे अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्नायोः ॥ कालेति ॥ काल-
 खण्डम् ॥ (१) ॥ यकृत् ॥ (२) ॥ द्वे कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य “कलेजा” इति ख्यातस्य ॥ ६६ ॥
 स्रिति ॥ सृणिका ॥ (सृणीका) दीर्घमध्याऽपि ॥ (१) ॥ स्यन्दिनी ॥ (२) ॥ लाला ॥
 (३) ॥ त्रीणि “लाल” इति ख्यातायाः ॥ द्विति ॥ “पिच्छोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकाऽपि च”
 इति वाचस्पतिः ॥ “दूषीका” अपि ॥ (१) ॥ एकं नेत्रयोर्मलस्य ॥ म्विति ॥ मूत्रम् ॥ (१) ॥
 प्रस्त्रावः ॥ (२) ॥ द्वे मूत्रस्य ॥ उच्चेति ॥ उच्चारः ॥ (१) ॥ अवस्करः ॥ (२) ॥
 शमलम् ॥ (३) ॥ शकृत् ॥ (४) ॥ ६७ ॥ गूथम् ॥ (५) ॥ पुरीषम् ॥ (६) ॥
 वर्चस्कम् ॥ (७) ॥ विष्टा ॥ (८) ॥ विट् ॥ (९) ॥ नव पुरीषस्य ॥ स्यादिति ॥ “कर्परस्तु
 कटाहे स्याच्छस्त्रमेदकपालयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले
 व्रजे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे शिरोऽस्थिखण्डस्य ॥ कीति ॥ “कीकसः कृमिजातौ स्यात्पुंसि कुल्ये
 नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्” इति विश्वः ॥ कुले
 भवं साधु वा कुल्यम् ॥ “कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणी-
 शूर्पाभिषेषु च ॥ पयःप्रणालीसरितोः कुल्या जीवन्तिकौषधौ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ अस्थि ॥ (३) ॥
 त्रीणि अस्त्रः ॥ ६८ ॥ स्यादिति ॥ कङ्कालः ॥ (१) ॥ एकं त्वङ्मांसरहितशरीरास्थनः ॥
 पृष्ठेति ॥ कशेरुका ॥ (१) ॥ एकं पृष्ठवंशस्य ॥ शीति ॥ करोटिः ॥ (१) ॥ एकं शिरो-
 गतास्थिसमूहस्य ॥ पेति ॥ पर्शुका ॥ (१) ॥ एकं पार्श्वास्थनः ॥ ६९ ॥ अङ्गमिति ॥ “अङ्गं
 गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 “प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ अवयवः ॥ (३) ॥ अप-
 घनः ॥ (४) ॥ चत्वारि अवयवस्य ॥ अथेति ॥ कलेवरम् ॥ (१) ॥ “गात्रं गजाग्रजङ्घा-
 दिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “वपुः क्लीवं तनौ शस्ताकृतावपि” इति मेदिनी
 ॥ (३) ॥ संहननम् ॥ (४) ॥ शरीरम् ॥ (५) ॥ वर्ध्म ॥ (६) ॥ “विग्रहः कायविस्तार-
 विभागे ना रणेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ ७० ॥ “कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः ।
 मनुष्यजीवे कायं स्यात्” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ देहः ॥ (९) ॥ “मूर्तिः पुनः प्रतिमायां काय-
 काष्ठिन्ययोरपि” इति हैमः ॥ (१०) ॥ “तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे” इति हैमः ॥ “तनुः काये
 त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे” इति नान्तेषु विश्वमेदिन्यौ ॥ “तनुः” सान्तापि ॥ (११) ॥
 एकादश शरीरस्य ॥ पेति ॥ पादाग्रम् ॥ (१) ॥ प्रपदम् ॥ (२) ॥ द्वे पादाग्रस्य ॥ पाद
 इति ॥ “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 पत् ॥ (२) ॥ अङ्घ्रिः ॥ (३) ॥ “चरणोऽस्त्री बह्वृचादी मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणो
 चापि नपुंसक उदाहृतः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि पादस्य ॥ ७१ ॥ तदिति ॥ तस्य
 पादस्य ग्रन्थी ॥ घुटिके ॥ (१) ॥ गुल्फौ ॥ (२) ॥ द्वे पादग्रन्थयोः ॥ पुमेति ॥ तयोर्गुल्फ-
 पार्श्वेणः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटी” इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥ एकं पाद-

सक्थि ह्रीवे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः । गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभिरधो द्वयोः ७३
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुब्जती । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः ह्रीवे तु जवनं पुरः
कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे । स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ पस्थो वक्ष्यमाणयोः ७५
भगं योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढो मेहनशेफसी । मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ७६ ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोदरन्तुन्दं स्तनौ कुचौ । चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ७७
उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः । स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽध्वा संधी तस्यैव जत्रुणी ७८

पश्चाद्भागस्य ॥ जेति ॥ जङ्घा ॥ (१) ॥ प्रसृता ॥ (२) ॥ द्वे जङ्घायाः ॥
जान्विति ॥ ‘अस्त्रियाम्’ इति त्रिभिः संबध्यते । जानुः ॥ (१) ॥ ऊरुपर्व ॥
॥ (२) ॥ अष्टीवत् ॥ (३) ॥ त्रीणि जानूरुसन्धेः ॥ सोति ॥ ७२ ॥ सक्थि ॥ (१) ॥ ऊरुः ॥ (२) ॥
द्वे जानूपरिभागस्य ॥ तदिति ॥ तस्य ऊरोः ॥ सन्धिः वक्षणः ॥ (१) ॥ एकम् ऊरुसन्धेः ॥ ग्विति ॥ गुदम्
॥ (१) ॥ अपानम् ॥ (२) ॥ पायुः ॥ (३) ॥ त्रीणि विष्टनिर्गममार्गस्य ॥ वेति ॥ द्वयोः स्त्री-
पुंसयोः ॥ “मूत्राशयपुटे वस्तिः” इति रत्नमाला ॥ (१) ॥ एकं नाभ्यर्धोभागस्य ॥ ७३ ॥ केति ॥
“शवे श्रोणी किलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः” इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ श्रोणिफलकम् ॥ (२) ॥
द्वे कटस्य ॥ केति ॥ कटिः ॥ (१) ॥ श्रोणिः ॥ (२) ॥ ककुब्जती ॥ (३) ॥ त्रीणि कटेः ॥ पश्चापि
पर्याया इत्यन्ये ॥ पेति ॥ नितम्बः ॥ (१) ॥ एकं स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य ॥ ह्रीति ॥ “जघनं
स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं स्त्रीकट्या अग्रभागस्य ॥ ७४ ॥
कूपेति ॥ नितम्बस्थौ कूपकौ (गतौ) कुकुन्दरे भवतः ॥ “कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे” इति हैमः ॥
॥ (१) ॥ द्वयेन हनि ॥ एकं पृष्ठवंशादधोगर्तयोः ॥ स्त्रीति ॥ स्फिचौ ॥ (१) ॥ कटिप्रोथौ ॥ कटी,
प्रोथौ, इति नामद्वयं वा ॥ “स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी प्रोथौ च पूलकौ” इति रमसः ॥ “प्रोथोऽश्वघो-
णाध्वगयोः कट्याम्” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कटिमांसपिण्डयोः ॥ उपेति ॥ वक्ष्यमाणयोः भगशिश्रयोः ॥
“उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ एकम् उपस्थस्य ॥ ७५ ॥ भेति ॥
“भगं श्रीयोनिर्वीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ” इति विश्वमेदिन्यौ
॥ (१) ॥ ‘द्वयोः’ इति योनिनाऽन्वेति ॥ “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे” इति मेदिनी ॥
“योनिः कारणे भगतोययोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे भगस्य ॥ शीति ॥ शिश्रः ॥ (१) ॥ मेढम्
॥ (२) ॥ “मेहनं मूत्राश्रयोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शेफः ॥ ‘शेपः’ इति च ॥ अदन्तावप्येतौ
‘शेफशेपौ’ ॥ (४) ॥ चत्वारि मेढस्य ॥ म्विति ॥ “मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च” इति मेदिनी ॥
॥ (१) ॥ अण्डकोशः ॥ (२) ॥ वृषणः ॥ (३) ॥ त्रीणि अण्डकोशस्य ॥ पृष्ठेति ॥ पृष्ठवं-
शस्याधोभागे ॥ त्रयाणाम् अस्थनां संघः ॥ “त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरत्रये” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
एकं त्रिकस्य ॥ ७६ ॥ पीति ॥ “पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्” इति मेदिनी ॥ ‘पिचण्डः’ इति च
॥ (१) ॥ कुक्षिः ॥ (२) ॥ “जठरो न स्त्रियां कुक्षौ, बद्धकक्खटयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
“उदरं तुन्दरणयोः” इति हैमः ॥ (४) ॥ तुन्दम् ॥ (५) ॥ पञ्च उदरस्य ॥ स्तोति ॥
स्तनः ॥ (१) ॥ कुचः ॥ (२) ॥ द्वे कुचस्य ॥ चित्राति ॥ “चूचुको ना कुचाननम्” इति रत्नकोषः ॥
चूचुकम् ॥ (१) ॥ कुचाग्रम् ॥ (२) ॥ द्वे कुचाग्रस्य ॥ नोति ॥ “क्रोडः कोले शनौ क्रोडमंके”
इति हैमः ॥ “क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्गरक्षसोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ भुजान्तरम् ॥ (२) ॥
द्वे अङ्गस्य ॥ ७७ ॥ उरविति “उरो वक्षसि मुखे स्यात्” इति हैमः ॥ (१) ॥ “वत्सः पुत्रादिव-
र्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्” इति मेदिनी ॥ “पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि ”

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः । मध्यमं चावलम्बं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ७९
भुजबाहु प्रवेशो दोः स्यात्कफोणिस्तु कूर्परः।अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ८०
मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः । पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ८१॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी।मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् । प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३॥

इति रुद्रः ॥ (२) ॥ वक्षः ॥ (३) ॥ त्रीणि उरसः॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥
प्रिति ॥ “पृष्ठं चरममात्रे स्याद्देहस्यावयवान्तरे” इति मेदिनी॥(१)॥ एकं देहपञ्चाङ्गागस्य॥ स्केति॥“स्कन्धः
प्रकाण्डे कार्येऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च ” इति हैमः ॥(१)॥ भुजशिरः ॥ (२) ॥ “अंसः
स्कन्धे विभागे स्याद्” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि स्कन्धदेशस्य ॥ समिति ॥ तस्यैव स्कन्धस्यैवेत्यर्थः ॥
जत्रु ॥ (१) ॥ एकमंसकक्षयोः संघेः ॥ ७८ ॥ वेति ॥ बाहुमूलम् ॥(१)॥“कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्च-
लपल्लवे । स्पर्धापदे, ना दोर्मूलकच्छवीरुत्तृणेषु च ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे बाहुमूलस्य ॥ पेति ॥
“पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रौपान्ते पशुगणेऽपि च ” इति हैमः ॥ (१)॥ एकं कक्षयोरधोभागस्य ॥
मेति ॥ “मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलम्बे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिका-
ङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा” इति मेदिनी ॥ (१) ॥“अवलम्बोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्यात्प्रगण्डमात्रके”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “मध्यं विलम्बे न स्त्री स्यान्न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३)॥ त्रीणि देह-
मध्यस्य ॥ द्वाविति॥ परौ भुजबाहु द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ ७९ ॥ “अथो भुजौ । द्वयोर्बाहौ करे” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ बाहुः ॥ अदन्तोऽपि ॥ “बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्” इति दामोदरः ॥ “बाहो बाहुरिति स्मृतः”
इति देशीकोषः ॥ “बाहोऽश्वमानयोः । वृधे, बाहा तु बाहौ स्यात्” इति हैमः ॥ (२) ॥ प्रवेशः ॥ (३) ॥
“दोर्दोषौ च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा” इति धनंजयः ॥ (४) ॥ चत्वारि भुजस्य ॥ केति ॥
“ कफोणिः कफुण्द्वयोः ” इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ कूर्परः ॥ “ कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः
पृष्ठम् ” इति नाममाला ॥ (२) ॥ द्वे “ कूणी ” इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥ कस्येति ॥
कूर्परस्येर्ध्वे प्रगण्डः ॥ (१) ॥ एकं कूर्परोपरिभागस्य ॥ प्रेति ॥ तस्य कूर्परस्य अधः ॥“प्रकोष्ठमन्तरं विद्या-
दरक्षिमणिबन्धयोः” इति कात्यः ॥ “प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूकक्षान्तरेऽपि स्यात्” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य ॥ ८० ॥ सणोति ॥ “करभो मणिबन्धादिकनिष्ठा-
न्तोष्ठतत्सुते” इति मेदिनी॥(१)॥ एकं मणिबन्धात् पाणिमूलात् आकनिष्ठं (कनिष्ठावधि) करस्य बहिर्भा-
गस्य ॥ पञ्चेति ॥ पञ्चशाखः ॥(१)॥“शयः शय्याहिपाणिषु” इति मेदिनी॥“शमः” इति पाठान्तरम् ॥“पाणिः
शमः शयो हस्तः” इत्यमरमाला॥(२)॥पाणिः॥(३)॥त्रीणि हस्तस्य॥तेति॥तर्जनी॥(१)॥प्रदेशनी॥“प्रदेशिनी”
इति पाठान्तरम् ॥(२)॥ द्वे अङ्गुष्ठजमीपाङ्गुल्याः॥८१॥अङ्गुति ॥ अङ्गुली॥“अङ्गुलिः करशाखायां
कर्णिकायां गजस्य च ” इति हैमविश्वप्रकाशौ॥“अङ्गुरिः” इति च॥(१)॥ करशाखा॥(२)॥ द्वे अङ्गुल्याः॥
पुंसीति ॥ अङ्गुष्ठः॥(१)॥ प्रदेशिनी॥(१)॥ “मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गु-
लिः॥राका रजस्वला चापि” इति हैमः॥(१)॥ अनामिका ॥ (१)॥ “कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा त्वान्ति-
माङ्गुलौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ क्रमेण एकैमेकैकाङ्गुलीनाम् ॥८२॥ ध्विति ॥ पुनर्भवः॥“पुनर्भवः ”
इति वा पाठः॥(१)॥कररुहः ॥(२)॥ “नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥(३)॥“नखरं
त्रिषु” इत्यमरमाला॥(४)॥ चत्वारि नखस्य ॥प्रेति॥ प्रादेशः॥ह्रस्वादिरपि॥“प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसं-

१—“बाहौ यथा—“उद्वेल्लुजवल्लिकङ्कणज्ञणत्कारस्तदा दुःसहः” । करे यथा—“चञ्चलुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुगुलस्य सुयोधनस्य”— इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—“सुवाहा” इति सुबन्धुः । स्वधा, सुभुजा च—इति
मुकुटः ॥ ३—“शांयन्ति भोगेन न जातु कामा न बाह्या वा सुतरः समुद्रः” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—“बहु-
दोषो गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः” इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ५—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः ॥
किन्तु पाणिपर्यायकथनम् ॥*

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः । पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ । पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ गुतावज्जलिः पुमान् ८५ ॥
 प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया । स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ८६
 व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि । कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुघाटा कृकाटिका ८८
 वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् । क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९ ॥

मिते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले
 द्रुमान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी
 मूर्ध्विकौषधौ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे क्रमेणैकैकम् ॥ ८३ ॥ ऐति ॥ कनिष्ठया
 सह विततेऽङ्गुष्ठे ॥ वितस्तिः ॥ (१) ॥ द्वादशाङ्गुलः ॥ (२) ॥ द्वे वितस्तेः ॥ पेति ॥ चपेटः ॥ “चपेटः” ॥ अप्यत्र ॥
 “चपेटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “प्रतलं पातालभेदे तताङ्गुलिकरे पुमान्” इति
 मेदिनी ॥ “ तलम् ” अप्यत्र ॥ “तलं स्वरूपाधारयोः खङ्गमुष्टिचपेटयोः” इति विश्वः ॥ “तलश्चपेटे तालद्वौ”
 इति हैमतः “ पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च ” इति मेदिनीतश्च पुंस्यप्ययम् ॥ (२) ॥ प्रहस्तः ॥ (३) ॥
 त्रीणि विस्तृताङ्गुलौ पाणौ ॥ ८४ ॥ द्वाविति ॥ सिंहतलः ॥ “संहतलः” इति पाठान्तरम् ॥ (१) प्रतलः
 ॥ (२) ॥ द्वे वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृताङ्गुल्योः ॥ पेति ॥ नितरां कुब्जा प्रकृतिरस्येति निकुब्जः
 पाणिः प्रसृतिः ॥ “प्रसृतः ” इति वा पाठः ॥ “ प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अधाङ्गुलौ तु पुं-
 ल्लिङ्गो जंघायां प्रसृता मता ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं निकुब्जपाणेः ॥ ताविति ॥ तौ प्रसृतौ युतौ
 मिलितौ ॥ “अज्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं मिलितप्रसृतयोः
 ॥ ८५ ॥ ग्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः ॥ “हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो
 व्राते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विस्तृतः करो यस्य तस्मिन् ॥ एकं विस्तृतकरस्य प्रकोष्ठस्य ॥ भविति ॥ स हस्तः
 बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः ॥ “रत्न्यरत्नी स्त्रियौ बद्धमुष्टितताङ्गुली” इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ एकं बद्धमुष्टिहस्तस्य ॥
 अरेति ॥ “नाऽरत्तिः कफोणौ हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ” इति रुद्रः ॥ “अरत्तिर्ना सप्रकोष्ठतताङ्गुलिकरेऽपि
 च । कफोणावपि ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥ एकं निष्कनि-
 ष्ठमुष्टिहस्तस्य ॥ ८६ ॥ व्येति ॥ व्यामः ॥ (१) ॥ स्वे स्वे पार्श्वे तिर्यक् प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥
 एकं तिर्यक्प्रसारितकरमध्यपरिमाणस्य ॥ ऊर्ध्वेति ॥ दौषौ च पाणी च तत् ॥ ऊर्ध्वं विस्तृतं दोःपाणि
 येन सः ॥ तादृशो ना ॥ तस्य यन्मानं परिमाणम् ॥ तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥ “ पौरुषं पुरुषस्य स्याद्बावे
 कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं पुरुषप्रमाणस्य ॥
 ॥ ८७ ॥ केति ॥ “ समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः ” इति शाश्वतः ॥ “ कण्ठो गले संनिधाने
 ध्वनौ मदनपादपे ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “ गलः कण्ठे सर्जरसे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 द्वे ग्रीवाग्रभागस्य ॥ अथेति ॥ “ग्रीवे शिरोधितच्छिरे ” इति हैमः ॥ (१) ॥ शिरोधिः ॥ (२) ॥
 “कन्धरो वारिवाहे स्याद् ग्रीवायां कंधरा मता” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि ग्रीवायाः ॥ केति ॥ कम्बु-
 ग्रीवा ॥ (१) ॥ एकं त्रिरेखाया ग्रीवायाः ॥ अवेति ॥ “अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा” इति बोपालितः ॥
 (१) ॥ घाटा ॥ (२) ॥ कृकाटिका ॥ (३) ॥ त्रीणि ग्रीवायामुन्नतभागस्य “घाटी” इति ख्यातस्य ।
 ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति स्वामिमुकुटौ ॥ वेति ॥ “वक्रमास्ये छन्दसि च ” इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥
 “मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यामी तीरितम् ” इति शाश्वतः ॥ “ आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भावे च स्त्रियां

१—मुकुटस्तु—“ संहतलः प्रतलौ” इति सविसर्गपाठमाश्रित्य द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते ।
 प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा ‘एकम्’ इत्येवोक्तवान् ॥ २—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः ॥
 “चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः” इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी । अधस्ताच्चिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥९०॥
 रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् । रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सूकणी ९१॥
 ललाटमालिकं गोधिरुध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ । कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाऽक्ष्णः कनीनिका॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टी चास्तु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥
 स्थितौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वदनम् ॥ (३) ॥ तुण्डम् ॥ (४) ॥ आननम् ॥ (५) ॥ लपनम्
 (६) ॥ “मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः” इति हैमः ॥ (७) ॥ सप्त मुखबिलस्य ॥ तदुपल-
 क्षिते समुदाये तूपचारात् ॥ क्लीबे इति ॥ “घ्राणं क्लीबं नासिकायां घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्” इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ “स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वानि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ घोणा ॥ (३) ॥
 “नासा तु नासिकायां च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “घ्राणं गन्धवहा नासा नसा
 नस्या च नासिका” इति साहसार्ङ्गः ॥ “कुल्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिका” इति कात्यः
 ॥ (५) ॥ पञ्च नासिकायाः ॥ ८९ ॥ ओष्ठेति ॥ ओष्ठः ॥ (१) ॥ “अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वं च
 वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ रदनच्छदः ॥ (३) ॥ दशनवासः ॥ (४) ॥ चत्वार्युत्तराधरो-
 ष्टमात्रस्य ॥ अधेति ॥ चिवुकम् ॥ (१) ॥ “अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः स्याच्चिवुकं तथा” इति निगमः ॥
 एकमोष्ठाधोभागस्य ॥ गेति ॥ “गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च ।
 चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कपोलः ॥ (२) ॥ द्वे कपोलस्य ॥ तदिति ॥
 ताभ्यां कपोलाभ्यां परः ॥ “हनुर्हृद्विलसिन्यां मृत्वावले गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ एकं कपोलाधोभागस्य ॥ ९० ॥ रेति ॥ रदनः ॥ (१) ॥ दशनः ॥ (२) ॥ “दन्तोऽद्रिक-
 टके कुञ्जे दशनेऽधोपधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ रदः ॥ (४) ॥ चत्वारि दन्तस्य ॥
 तेति ॥ तालु ॥ (१) ॥ काकुदम् ॥ (२) ॥ द्वे तालुनः ॥ रेति ॥ रसज्ञा ॥ (१) ॥
 “रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ “तालव्या अपि
 दन्त्याश्च” इत्यादौ “जिह्वायां रशना तथा” इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्येयम् ॥ “रसनं तु ध्वनौ स्वादे रस-
 ज्ञारास्त्रयोः स्त्रियाम्” इति रभसः ॥ (२) ॥ जिह्वा ॥ (३) ॥ त्रीणि जिह्वायाः ॥ प्रेति ॥ ओष्ठस्य
 प्रान्तौ (वामदक्षिणौ) ॥ “प्रान्तावोष्ठस्य सूकणी” इति क्लीबकाण्डेऽमरदत्तः ॥ कवयुक्तम् (सूकणी)
 इत्यन्ये ॥ (सूकणी) ल्यन्ता—इत्येके ॥ अदन्तम् (सूकम्)—इत्यपरे ॥ ‘सूकि’ इकारान्तः क्लीबम्
 इति चापरे ॥ (१) ॥ एकमोष्ठान्तयोः ॥ ९१ ॥ लेति ॥ ललाटम् ॥ (१) ॥ “अलीकमहितेऽपि”
 इति कात्यः ॥ “अलिकं ह्रस्वदीर्घमध्यम्” इति राजदेवः ॥ (२) ॥ गोधिः ॥ पुंस्ययम् । “गोधि-
 भालौ महाशङ्खः” इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ त्रीणि ललाटस्य ॥ ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रुवौ ॥ (१) ॥
 एकं नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः ॥ किति ॥ “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 एकं नासोपरिभूद्वयमध्यस्य ॥ तेति ॥ “तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च
 न पुमांस्त्रातरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कनीनिका तारकेऽक्ष्णः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि” इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ “अक्ष्णः” इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥ द्वे तारकायाः ॥ ९२ ॥ लविति ॥ लोचनम्
 ॥ (१) ॥ नयनम् ॥ (२) ॥ “नेत्रं मथिगुणे वल्लभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री

१—“मां विचक्षुरसि किं चलदोष्ठः इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—“महासूक्कायशोभितो
 नृसिंहनखाग्रवत्” इति लताश्लेषात् कद्वयम् ॥ “स्मितस्य सम्भावय सूकणा कणान्” इति ॥ श्रीहर्षप्रयोगात्
 वकारयुक्तं च । “न संयोगाद्गमन्तात्” (६।४।१३७) इत्यल्लोपो न ॥ “स सूक्कणीप्रान्तमसूक्कप्रदिग्धं प्रलेलिहानो
 हरिणारिरुचैः” इति पाणिनेर्डीबन्ता च ॥ “सूक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्त्रजाः” इति वचनाददन्तं
 सूक्कमपि ॥ ‘सूक्काणि’ इतीदन्तमपि ॥ क्लीबं वारिशब्दवत् इत्युक्तेः ॥ ‘सूक्कि’ शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—इत्यपरे ।
 “सूक्काक्षिदक्षिसूकि तथा वारि स्यात्” इत्यरुणः—इति मुकुटः ॥ ३—अत एव हैमनाममालायाम् “भाले गोध्यलिकाली-
 कल्लादानि” इत्युपलभ्यते ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने । कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ९४॥
उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः
तद्वन्दे कैशिकं कैश्यमलकाचूर्णकुन्तलाः । ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः॥९६॥
कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु जटा सटा ९७

नेतारि वाच्यवत् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “ईक्षणं दर्शने दृशि” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चक्षुः
॥ (५) ॥ अक्षि ॥ (६) ॥ दृक् ॥ (७) ॥ “दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षि दर्शने” इति हैमः ॥ (८) ॥
अष्ट नयनस्य ॥ अस्त्विति ॥ अस्तु ॥ (१) ॥ नेत्राम्बु ॥ (२) ॥ “रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि
दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते” इति
मेदिनी ॥ “जगरे चाश्रमश्रुणि” इत्युष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (४) ॥ अश्रु ॥ (५) ॥
पञ्च रोदनस्य ॥ ९३ ॥ अपेति ॥ “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च” इति विश्वः ॥ (१) ॥
‘वाह्यौ’ इति शेषः ॥ एकं नेत्रान्तभागयोः ॥ केति ॥ कटाक्षः ॥ “कटाक्षकाक्षौ” इति रभसात् काक्षोऽपि ॥
॥ (१) ॥ अपाङ्गदर्शनम् ॥ (२) ॥ द्वे कटाक्षस्य ॥ केति ॥ “कर्णः पृथामुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ
श्रुतावपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शब्दग्रहः ॥ (२) ॥ श्रोत्रम् ॥ (३) ॥ “श्रुतिः श्रोत्रे च
तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “श्रवणं च श्रुतौ कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम् ”
इति मेदिनी ॥ (५) ॥ श्रवः ॥ (६) ॥ षट् कर्णस्य ॥ ९४ ॥ उच्चेति ॥ उत्तमाङ्गम् ॥
(१) ॥ “शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ “शिरोवाची शिरोऽदन्तो,
रजोवाची रजस्तथा” ॥ (२) ॥ शीर्षम् ॥ (३) ॥ मूर्धा ॥ (४) ॥ मस्तकः ॥ (५) ॥
पञ्च मस्तकस्य ॥ चीति ॥ चिकुरः ॥ “कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिहुराः कचाः” इति दुर्गा-
द्वमध्योऽपि ॥ (१) ॥ “कुन्तलश्चक्रे बाले यवे ना भूमि निवृत्ति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
“बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकाभिद्यपि स्त्रियाम् ॥ वाच्यलिङ्गो-
ऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुनपुंसकम् । अलकारान्तरे मेध्ये बाली बाला व्रुटिस्त्रियोः” इति पवर्गीयादौ मेदिनी
॥ (३) ॥ “कचः शुष्कप्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षितेः । कचा करेण्वाम्” इति हैमः ॥ (४) ॥
“केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीवरे कुन्तलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ शिरोरुहः ॥ (६) ॥ षट्
केशस्य ॥ तदिति ॥ केशानां समूहः कैशिकम् ॥ (१) ॥ कैश्यम् ॥ (२) ॥ द्वे केशवृन्दस्य ॥
अलेति ॥ “अलका कुबेरपुर्णामस्त्रियां चूर्णकुन्तले” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चूर्णकुन्तलाः ॥ (२) ॥
द्वे वक्रकेशानाम् ॥ त इति ॥ “अथ भ्रमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
एकं ललाटे लम्बमानानां केशानाम् ॥ काकेति ॥ काकपक्षः ॥ (१) ॥ “शिखण्डौ तु शिखावर्हौ”
इति तालव्यारौ रभसः ॥ “शिखण्डो वर्हचूडयोः ” इति मेदिनी ॥ शिखाण्डकोऽपि ॥ “शिखाण्ड-
कशिखण्डकौ” इति वाचस्पतिमुभूतौ ॥ (२) ॥ द्वे सामान्येन शिखायाः ॥ बालानां शिखाया वा ॥
॥ ९६ ॥ केति ॥ “कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशकयोः” इति हैमः ॥
॥ (१) ॥ केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः केशवेशः ॥ (२) ॥ द्वे अलङ्कृतकेशानाम् ॥
अथेति ॥ अथ संयताः (पुष्पादिना ग्रथिताः) कचाः ॥ धम्मिल्लम् ॥ (१) ॥ एकं “चूडा” इति ख्यातस्य ॥
शीति ॥ “शिखा शाखावर्हिचूडालङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूवावलम्ब्योश्च” इति हैमः ॥ (२) ॥ केशपाशी
॥ (३) ॥ त्रीणि शिरोमध्यस्थचूडायाः “चोटी” इति ख्यातायाः ॥ त्रेति ॥ व्रतिनः शिखा ॥ “जटा
लम्बकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सटा जटाकेसरयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥

१—केषुचिन्मूलपुस्तकेषु तु “व्रतिनः स्त्रा” इति पाठ उपलभ्यते ॥ “स्त्रा जटायां च राक्षस्यां दुर्भगस्त्रियाम्” इति
क्वचित्पुस्तके हैमः ॥ “सुप्तोऽपि प्रबुद्धः” इति कादम्बरीश्लेषश्च ॥ २—“प्रावर्तयन्नदीमलैर्द्विषां तद्योषितां च सः” इति
माघे रक्तार्थेन सह श्लेषादसं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

वेणिप्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंसुखे । आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
दशैते त्रिष्वलंकर्ताऽलंकरिण्यश्च मण्डितः । प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलंक्रिया । अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥
मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् । चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥
बालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका । कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् १०३

द्वे व्रतिनः शिखायाः ॥ ९७ ॥ वेणीति ॥ वेणिः ॥ (१) ॥ प्रवेणिः ॥ (२) ॥ “करणिश्रोणि-
वेणयः” इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥ डीषन्तावपि ॥ “वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे” इति हैमः ॥
द्वे प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य ॥ शीति ॥ “शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि” इति मेदिनी ॥
॥ (१) ॥ शिरस्यः ॥ (२) ॥ द्वे अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे ॥ पेति ॥ “पाशस्तु
मृगपक्षादिवन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छत्राद्यन्ते च निन्दार्थः” इति हैमः ॥
॥ (१) ॥ “पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः” इति
मेदिनी ॥ (२) ॥ “हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो व्रते” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
कचवाचकात् परे सन्तः ॥ कलापोऽर्थो येषाम् ॥ त्रीणि कलापार्थस्य ॥ ९८ ॥ तेति ॥ “तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च
नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ “तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोमि च” इति हैमः ॥ (१) ॥ रोम ॥ (२) ॥
लोम ॥ (३) ॥ त्रीणि रोममात्रस्य ॥ तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् ॥ श्मश्रु ॥ (१) ॥ पुंसो मुखे ॥
एकं दाढिकायाः ॥ आकेति ॥ “आकल्पः कल्पने वेशे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वेषः ॥ तालव्यशान्तो-
ऽपि ॥ “वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे”
इति हैमः ॥ (३) ॥ प्रतिकर्म ॥ (४) ॥ प्रसाधनम् ॥ (५) ॥ पञ्चालंकाररचनादिकृतशोभायाः
॥ १०० ॥ देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥ अलमिति ॥ अलंकर्ता ॥ (१) ॥ अलंकरिण्यः
॥ (२) ॥ द्वे अलंकरणशीलस्य ॥ मेति ॥ मण्डितः ॥ (१) ॥
प्रसाधितः ॥ (२) ॥ अलंकृतः ॥ (३) ॥ भूषितः ॥ (४) ॥ परिष्कृतः ॥ (५) ॥ पञ्च भूषित-
स्य ॥ १०० ॥ वीति ॥ विभ्राड् ॥ (१) ॥ भ्राजिष्णुः ॥ (२) ॥ रोचिष्णुः ॥ (३) ॥ त्रीण्यलंका-
रादिना शोभमानस्य ॥ भ्रिविति ॥ भूषा ॥ (१) ॥ अलंक्रिया ॥ (२) ॥ द्वे अलंकरणस्य ॥ अल-
मिति ॥ “अलंकारः कङ्कणादिषु । उपमादौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ आभरणम् ॥ (२) ॥ परिष्कारः
॥ (३) ॥ विभूषणम् ॥ (४) ॥ १०१ ॥ “मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिण्यौ” इति हैमः ॥
॥ (५) ॥ पञ्च भूषणाम् ॥ अथेति ॥ एकोकारं मुकुटम् ॥ (मुकुटम्) इति द्वयुकारं च ॥ (१) ॥
किरीटम् ॥ (२) ॥ द्वे मुकुटस्य ॥ चूडेति ॥ “चूडामणिः काकचिञ्चाफले मूर्धमणावपि” इति हैमः
॥ (१) ॥ शिरोरत्नम् ॥ (२) ॥ द्वे शिरोरत्नस्य ॥ तेति ॥ “तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलि-
ङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति ॥
एकं हारमध्यगतस्य मुख्यमणेः ॥ १०२ ॥ वेति ॥ बालपाश्या ॥ (१) ॥ पारितथ्या ॥ (२) ॥
द्वे सीमन्तस्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः ॥ स्वामी तु—प्रथमं बालबन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥
पत्रेति ॥ पत्रपाश्या ॥ (१) ॥ ललाटिका ॥ (२) ॥ द्वे ललाटाभरणस्य ॥ केति ॥ “कर्णिका
कर्णभूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि ॥ कुट्टिन्यां हस्तिहस्ताग्रे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “ताल-
पत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्” इति हैमः ॥ (२) ॥ ‘ताटकः’ अथ्यत्र ॥ सुवर्णरचितस्यापीद-
मेव नाम ॥ द्वे कर्णाभरणस्य ॥ कुण्डेति ॥ “कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काञ्चनद्रुमुद्रयोः स्त्री”

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिकाऽस्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः । हारभेदा यष्टिभेदाद्गुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः १०५ ॥
अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् । केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका १०७
साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा सा कङ्कणं करभूषणम् । स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८

इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कर्णवेष्टनम् ॥ (२) ॥ द्वे कुण्डलस्य ॥ १०३ ॥ ग्रैवेयेति ॥ ग्रैवेयकम् ॥
“ग्रैवेयम्” अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ कण्ठभूषा ॥ (२) ॥ द्वे “कण्ठा” इति ख्यातायाः ॥
लेति ॥ लम्बनम् ॥ (१) ॥ ललन्तिका ॥ (२) ॥ द्वे किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य ॥
स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता ॥ प्रालम्बिका ॥ (१) ॥ एकं लम्बकण्ठिकायाः ॥
अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥ उरःसूत्रिका ॥ (१) ॥ एकं मुक्ताकृतललन्तिकायाः ॥
॥ १०४ ॥ हेति ॥ “हारो मुक्तासरे युधि” इति मेदिनी ॥ स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥ “हारा मुक्तावली हारः”
इति रभसः ॥ (१) ॥ मुक्तावली ॥ (२) ॥ द्वे मुक्तावल्याः ॥ देवेति ॥ हारः शतयष्टिकः
सन् देवच्छन्दः ॥ (१) ॥ एकं शतलतिकहारस्य ॥ हारेति ॥ यष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः ॥
“गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिद् ग्रन्थिपर्णयोः” इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥ छान्तोऽपि ॥ “स्याद् गुच्छः
स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः” इति मेदिनी ॥ “द्वात्रिंशलतिको गुच्छः” ॥ (१) ॥ चतुर्विंशति-
यष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ “गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः” ॥ (१) ॥ “चतुर्त्रिंशलतो हारश्चतुःसंख्य
गोस्तनः” ॥ (१) ॥ १०५ ॥ “विंशतियष्टिको हारो मणवः परिकीर्तितः” ॥ अर्धनैकदेशेन कृतो
हारः ॥ (१) ॥ “माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकावली
॥ (१) ॥ एकयष्टिका ॥ एकावल्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता ॥ (१) ॥ नक्षत्रमाला ॥
(१) ॥ प्रत्येकमेकैकं हारभेदस्य ॥ १०६ ॥ आवेति ॥ आवापकः ॥ (१) ॥ पारिहार्यः
॥ (२) ॥ “कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेदन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवल्ययोरपि” इति
मेदिनी ॥ (३) ॥ “वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि
प्रकोष्ठाभरणस्य ॥ कयिति ॥ केयूरम् ॥ (१) ॥ “अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् ।
अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे प्रगण्डभूषणस्य ॥
अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलीयकम् ॥ “अङ्गुरीयकम्”—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ऊर्मिका ॥ (२) ॥
द्वे अङ्गुलीभूषणस्य ॥ १०७ ॥ सेति ॥ सा ऊर्मिका अक्षरैः सहिता चेत् ॥ अङ्गुलिमुद्रा ॥ (१) ॥
एकं साक्षरोर्मिकायाः ॥ कङ्कतेति ॥ “कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्डनयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“क्लीबं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे कङ्कणस्य ॥ स्त्रीति ॥
“मेखलाऽद्रिनितम्बे स्याद्रशनाखङ्गबन्धयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “काञ्ची स्यान्मेखलादाम्नि प्रभेदे
नगरस्य च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ सप्तकी ॥ (३) ॥ तालव्यमध्या रशना ॥ दन्त्यमध्याऽपि ॥
“तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनाऽपि च जिह्वायाम्” ॥ “रसनं निस्वने स्वादे रसना काञ्चि-
जिह्वयोः” इत्यजयधरणी ॥ “रसनं स्वदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि रास्नायाम्” इति विश्व-

१—“स्रैवेयस्त्वमसि फणिना” इति राजशेखरः ॥ इति मुकुटः ॥ २—“हैमे तु “अर्धहारश्चतुः-
षष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम्” इत्युक्तम् । अन्ये तु “चतुःषष्टिलतो
हारोऽथाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः ॥ कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्त-
तियष्टिकः” इत्याहुः ॥ ३—पुंलिङ्गोऽप्ययम् “अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकूत्स्थस्याङ्गुरीयकः” इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः
४—“क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः” इति भारवियमकात्—इति मुकुटः ॥ ५—“रसनावन्धो रतिकरुहेषु, न
दानानुमतिषु” इति वासवदत्ताश्लेषात्—इति मुकुटः ॥

कृब सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम् १०९
 हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका । त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ११०॥
 वालकं क्षौमादि फालं तु कार्पासं वादरं च तत् । कौशेयं कृमिकौशेयं राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ ११२॥
 अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे । तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् । क्षौमं दुकूलं स्याद्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३॥
 स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः । दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥

प्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयं साधु ॥ (४) ॥ १०८ ॥ “मेखलायां सारसनमुखे च तनुत्रिणाम्” इति
 दन्त्यादौ रभसः ॥ (५) ॥ पञ्च स्त्रीकटिभूषणस्य ॥ “स्त्री” इत्यविवाक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽपि ॥
 —स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—इति स्वामी ॥ “एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिकाः । रसना षोडश
 ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः”—इति भेदास्त्वह न विवक्षितः ॥ अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची ॥
 “शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरजौ च बन्धने” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं पुरुषकटिभूषणस्य ॥ पेति ॥
 पादाङ्गदम् ॥ (१) ॥ “तुलाकोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च” इति हैमः ॥ (२) ॥ मञ्जरीः ॥ (३) ॥
 “मञ्जरोऽस्त्री स नूपुरः” इति रभसः ॥ (४) ॥ चत्वारि नूपुरस्य ॥ १०९ ॥ हंसोति ॥ हंसकः ॥ (१) ॥
 पादकटकः ॥ (२) ॥ द्वे पादकटकस्य ॥—षडपि पर्यायाः—इत्येके ॥ किमिति ॥ किङ्किणी ॥
 ‘कङ्कणी’ इति स्वामी ॥ “कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका” इति भागुरिः ॥ (१) ॥
 क्षुद्रघण्टिका ॥ (२) ॥ द्वे घुघुराख्यस्य ॥ त्वेति ॥ त्वगादि वस्त्रस्य योनिः कारणं वस्त्रयोनिः ॥
 (१) ॥ एकं वस्त्रकारणस्य ॥ देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश त्रिलिङ्ग्याम् ॥ ११० ॥ वेति ॥ वल्कस्य
 विकारः वालकम् ॥ (१) ॥ क्षौमादि वस्त्रं वालकम् ॥ “क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे”
 इति मेदिनी ॥ एकं क्षौमवस्त्रस्य ॥ फेति ॥ “फालं तु वसने फाल उत्प्लुतौ” इति हैमः ॥ (१) ॥
 कार्पासम् ॥ (२) ॥ वादरम् ॥ (३) ॥ त्रीणि कार्पासवसनस्य ॥ काविति ॥ कृमिकौशेयं
 कौशेयम् ॥ (१) ॥ एकं पीताम्बरादेः ॥ रेति ॥ मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् ॥ तेन कम्बलाद्यपि ॥
 राङ्गकवम् ॥ (१) ॥ एकमूर्णादेः ॥ १११ ॥ अनेति ॥ अनाहतम् ॥ (१) ॥ निर्गता प्रवाणी
 तन्तुवायशलाकाऽस्मात् निष्प्रवाणि ॥ (२) ॥ तन्त्रकम् ॥ (३) ॥ नवाम्बरम् ॥ (४) ॥
 चत्वारि छेदभोगक्षालनरहितवस्त्रस्य ॥ तदिति ॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् उद्गमनीयम् ॥
 (१) ॥ ‘युगम्’ इत्यविवाक्षितम् ॥ एकं धौतवस्त्रस्य ॥ ११२ ॥ पेति ॥ “पत्रोर्णं धौतकौशेये पत्रोर्णः
 शोणकद्रुमे” इति हैमः ॥ (१) ॥ धौतकौशेयम् ॥ (२) ॥ द्वे धौतकौशेयस्य ॥—प्रक्षालितकौशे-
 यमेव पत्रोर्णाख्यम्—इत्यन्ये ॥ वेति ॥ बहुमूल्यम् ॥ (१) ॥ महाधनम् ॥ (२) ॥ द्वे
 बहुमूल्यवस्तुनः ॥ क्षाविति ॥ “क्षौममद्वे दुकूलेऽस्त्री” इति मेदिनी ॥ क्षुमाया विकारः क्षौमम्—इति
 स्वामी ॥ पर्यायान्तराभिधानाय पुनरभिहितम् ॥ (१) ॥ दुकूलम् ॥ (२) ॥ द्वे पट्टवस्त्रस्य ॥
 द्वे इति ॥ निवीतम् ॥ ‘निवृत्तम्’ इति स्वामी ॥ (१) ॥ प्रावृतम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रावृतवसनस्य ॥
 ॥ ११३ ॥ स्त्रीति ॥ “दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते भूमि पुंस्त्रियोः” इति रभसः ॥ (१) ॥ द्वयोः
 (स्त्रीपुंसयोः) बहुत्वे ॥ वस्तयः ॥ “वस्तिर्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधोभूमि दशासु च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 द्वे वस्त्रान्तावयवानाम् ॥ दायिति ॥ दैर्घ्यम् ॥ (१) ॥ आयामः ॥ (२) ॥ आनाहः ॥
 ‘आरोहः’ इति क्वचित्पाठः ॥ “आरोहस्त्वरोहे स्याद्वरयोषित्कटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च
 समुच्छेदे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि वस्त्रादिदैर्घ्यस्य ॥ पेति ॥ परिणाहः ॥ (१) ॥

१ वालकक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवाहनाहतनिष्प्रवाणितन्त्रकाणि इति स्वामी ॥ वाक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्ज
 वास्त्रफालादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं तन्त्रकम्, इति सुभूतिः—इति सुकटः ॥

पटञ्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ । वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वराशिः स्थूलशाटकः । निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥
 अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽंशुके । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोल, कूर्पासकौ स्त्रियाः । नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥
 अधोऽंशुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् । स्यात्त्रिध्वाप्रददीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनि । प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

विशालता ॥ (२) ॥ द्वे “पनहा” इति ख्यातस्य ॥ ११४ ॥ पेति ॥ पटञ्चरम् ॥ (१) ॥
 जीर्णवस्त्रम् ॥ (२) ॥ द्वे जीर्णवस्त्रस्य ॥ सेति ॥ नक्तकः ॥ क्वचित् “लक्तकः” इति पाठः ॥ (१) ॥ कर्पटः ॥ (२) ॥
 द्वे प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य ॥ स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रूढोऽयम्—इत्याह ॥
 मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्येति ॥ वेति ॥ वस्त्रम् ॥ (१) ॥ आच्छादनम् ॥ (२) ॥
 वासः ॥ (३) ॥ “चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “वसनं छादने
 वस्त्रे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥
 षट् वस्त्रस्य ॥ ११५ ॥ स्विती ॥ सुचेलकः ॥ (१) ॥ “पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः” इति
 रभसः ॥ “पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालद्रुमे पुमान्” इति मेदिनी ॥—“अस्त्री” इति चिन्त्यम् । द्वयोरदशै-
 नात्—इति स्वाभ्येव चिन्त्यः ॥ उत्तररभसमेदिन्योः “अस्त्री” इति दर्शनात् ॥ (२) ॥ द्वे शोभन-
 वस्त्रस्य ॥ नेति ॥ “वराशिर्ना” इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥ “वरासिः स्यात्खड्गवरे वरासिः स्थूलशाटके”
 इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ स्थूलशाटकः ॥ (२) ॥ “वराशिर्ना” इत्यन्वयः ॥ द्वे स्थूलपटस्य ॥
 चत्वार एकार्थाः—इत्येके ॥ नीति ॥ निचोलः ॥ “निचोलं तु नपुंसकम्” इति रभसः ॥—स्त्रियाम् “निचोली”
 इत्यपि—इति राजदेवः ॥ निचुलोऽपि ॥ “निचुलस्तु निचोले स्यादिज्जलाख्यमहीरुहे” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ प्रच्छदपटः ॥ (२) ॥ द्वे डोलिकाद्यावरणपटस्य ॥—स्त्रीपिधानपटस्य “वुरका” इति
 ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥ सेति ॥ “रल्लकः
 कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे” इति हैमः ॥ (१) ॥ “कम्बलः क्रिमिसास्त्रयोः । नागप्रभेदे प्रावारे
 वैकश्ये कम्बलं जले” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कम्बलस्य ॥ ११६ ॥ अन्तेति ॥ अन्तरीयम् ॥ (१) ॥
 उपसंव्यानम् ॥ (२) ॥ परिधानम् ॥ (३) ॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् अधोऽंशुकम् ॥ (४) ॥
 चत्वारि परिधानवस्त्रस्य ॥ द्वाविति ॥ प्रावारः ॥ (१) ॥ उत्तरासङ्गः ॥ (२) ॥ “बृहती वसनान्तरे”
 इति मेदिनी ॥ बृहत्येव बृहतिका ॥ (३) ॥ ११७ ॥ “संव्यानं छदनंऽंशुके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥
 उत्तरीयम् ॥ (५) ॥ पञ्चोपरिवस्त्रस्य ॥ चोलेति ॥ चोलः ॥ (१) ॥ “कूर्पासस्त्वर्धचोलकः”
 इति हारावली ॥ (१) ॥ द्वे आप्रपदीनकञ्चुकस्य, स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यस्य इति स्वामी ॥ नीति ॥
 नीशारः ॥ (१) ॥ एकं हिमानिलनिवारणार्थं कृतस्य प्रावरणस्य ॥ ११८ ॥
 अधोऽंशुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकः स्मृतः” इति पुंस्काण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥ एकं वरस्त्रीणामधोऽंशुकस्यां-
 शुकस्य “लँहगा” इति ख्यातस्य ॥ स्यादिति ॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥ (१) ॥
 एकं पादाग्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य ॥ ११९ ॥ अस्त्रीति ॥ “वितानो यज्ञ उल्लोचे वितारे पुनपुंस-
 कम् । क्लीबं वृक्षाविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उल्लोचः ॥ (२) ॥
 द्वे “चँदवा” इति ख्यातस्य ॥ द्विति ॥ “दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्रूहे” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः ॥ एकं वस्त्रगेहस्य ॥ प्रतीति ॥ प्रतिसीरा ॥ (१) ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा । उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः १२१॥
स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबोधनम् । अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमं समे
तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् १२३॥
कश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्मीकपीतनम् । रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः । लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् १२५॥
कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् । वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६॥

जवानिका ॥ “यमनिका” इति वा पाठः ॥ (२) ॥ तिरस्करिणी ॥ “तिरस्करणी” इति च ॥
(३) ॥ त्रीणि व्यवधानपटथाः “कनात” इति ख्यातायाः ॥ १२० ॥ पेति ॥ परिकर्म ॥
“प्रतिकर्म” इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥ अङ्गसंस्कारः ॥ (२) ॥ द्वे शरीरशोभाधायककर्मणः ॥
स्यादिति ॥ मार्ष्टिः ॥ (१) ॥ “मार्जनो लोघ्रशास्त्रिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ”
इति हैमः ॥ (२) ॥ मृजा ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रोञ्चनादिनाऽङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥ उद्वेति ॥
उद्वर्तनम् ॥ (१) ॥ “उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च” इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे उद्वर्त-
नद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य ॥ आप्लेति ॥ आप्लावः ॥ (१) ॥ आप्लवः ॥ (२) ॥ १२१॥ स्नानम्
॥ (३) ॥ त्रीणि स्नानस्य ॥ चेति ॥ “चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि”
इति हैमः ॥ (१) ॥ चार्चिक्यम् ॥ (२) ॥ “स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुद्बुदे” इति मेदिनी
॥ (३) ॥ त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपनस्य ॥ अथेति ॥ प्रबोधनम् ॥ (१) ॥ अनुबोधः
॥ (२) ॥ द्वे गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥ पेति ॥ पत्रलेखा
॥ (१) ॥ पत्राङ्गुलिः ॥ (२) ॥ समे स्त्रियाम् ॥ द्वे स्तनकपोलादौ केसरादिना रचितस्य
तिलकविशेषस्य ॥ १२२ ॥ तेति ॥ “तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके” इति विश्वः ॥ “तमाल-
स्तिलके खङ्गे” इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥ “तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके ॥
तिलकं रुचके लोम्नि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्चञ्चुपाटिषु” इति
मेदिनी ॥ (३) ॥ “विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ द्वितीयं
तिलकम्, तुरीयं विशेषकं च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुनपुंसकयोः ॥ चत्वारि ललाटकृतस्य तिलकस्य ॥
अथेति ॥ कुङ्कुमम् ॥ (१) ॥ १२३ ॥ कश्मीरजन्म ॥ “काश्मीरं कुङ्कुमेऽपि स्यादङ्गपुष्करमूलयोः”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
“वरो वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते ॥ वरं तु घुसृणे किञ्चिदिष्टे” इति हैमः ॥
“कश्मीरजं वह्निशिखं वाह्मीकं पीतनं वरम्” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ “वाल्मीकं वाल्मीकं धीर-
हिङ्गुनोर्नाऽश्मदेशयोः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ “काश्मीरं चारु वाल्मीकं संकोचं पिशुनं वरम्” इति
हलायुधाच्चार्वापि ॥ (५) ॥ “पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः” इति
मेदिनी ॥ (६) ॥ “रक्तं नील्यादिरञ्जितं । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे” इति हैमः ॥
(७) ॥ “संकोचौ मीनभेदे च वन्धे क्लीबं तु कुङ्कुमे” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि
च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ (९) ॥
“धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे” ॥ (१०) ॥ लोहितचन्दनम् ॥ लोहितमपि ॥ लोहितं
रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ एकादश “केसर” इति ख्यातस्य ॥ १२४ ॥
रेति ॥ राक्षा ॥ (१) ॥ लाक्षा ॥ (२) ॥ जतु ॥ (३) ॥ “यावोऽलक्ते पाकभेदे” इति हैमः
॥ (४) ॥ अलक्तः ॥ (५) ॥ द्रुमामयः ॥ (६) ॥ षट् “महावर” इति ख्यातस्य ॥
लेति ॥ लवङ्गम् ॥ (१) ॥ देवकुसुमम् ॥ (२) ॥ श्रीसंज्ञम् ॥ (३) ॥ त्रीणि लवङ्गस्य ॥
अथेति ॥ जायकम् ॥ (१) ॥ १२५ ॥ कालीयकम् ॥ क्वचित् “कालेयम्” इति पाठः । “काली-
यकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्” इति व्याडिः ॥ (२) ॥ “कालानुसार्य शैलेये कालीये

कालागुर्वगुरु स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् । यक्षधूपः सर्जरसोऽरालसर्वरसावापि ॥१२७॥
 बहुरूपोऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ । तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽप्यथ पायसः ॥१२८॥
 श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीवैष्टसरलद्रवौ । मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥१२९॥
 कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् । तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥

शिशिपाद्रुमे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि सुगन्धद्रव्यभेदस्य ॥ अथेति ॥ वंशकम् ॥ क्व-
 चित् ‘वंशिकम्’ इति पाठः । “राजाहं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो वेशकं लोहनामकम्” इति वाच-
 स्पतिः ॥ (१) ॥ “कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च” इति बोपाखितः ॥ “अगुरुस्त्व-
 गरी लघौ । शिशिपायाम्” इति हैमः ॥ “अगुर्वगुरु राजाहम्” इति हैमः ॥ (२) ॥ “राजाहं जोङ्गके
 क्लीब राजयोग्येऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतेजसि” इति
 मेदिनी ॥ (४) ॥ कृमिजम् ॥ (५) ॥ जोङ्गकम् ॥ (६) ॥ षडगुरुणः ॥ (१२६) ॥ केति ॥
 कालागुरुः ॥ (१) ॥ “कालागुर्वगुरुच्यते” इति सुभूतिः ॥ (२) ॥ द्वे कालागुरुणः ॥ स्यादीति ॥
 यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् ॥ “मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणाश्चत्यविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पी-
 मिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दधि क्लीबं शिवकरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं मल्लिगन्धिनो-
 ऽगरुणः ॥ यक्षेति ॥ यक्षधूपः ॥ (१) ॥ सर्जरसः ॥ (२) ॥ अरालः “अरालः सर्ववक्रयोः” इति
 “रालः सर्वरसोऽरालो धूपको वह्निवल्गुमः” इति च रभसः ॥ (३) ॥ सर्वरसः ॥ (४) ॥ १२७ ॥
 “बहुरूपः स्मरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे” इति हैमः ॥ (५) ॥ पञ्च रालस्य ॥ अथेति ॥ “वृक्षधूपस्तु
 सरलद्रवकृत्रिमधूपयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कृत्रिमधूपकः ॥ (२) ॥ द्वे नानासुगन्धिकृतस्य दशा-
 ङ्गादिधूपस्य ॥ त्विति ॥ “तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
 पिण्डकः ॥ “पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि ॥ ओडूपुष्पे च
 पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डो तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ सिल्हः
 ॥ (३) ॥ यावनः ॥ (४) ॥ चत्वारि “लोहवान्” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ “पायसस्तु क्लीब-
 पुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ १२८ ॥ “श्रीवासो वृक्षधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूदने”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “वृक्षः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे” इति रभसः ॥ वृक्षनामा धूपः वृक्षधूपः
 ॥ (३) ॥ श्रीवैष्टः ॥ (४) ॥ सरलद्रवः ॥ (५) ॥ पञ्च सरलद्रवस्य ॥ मृगेति ॥ मृगनाभिः ॥
 ॥ (१) ॥ मृगमदः ॥ (२) ॥ कस्तूरी ॥ (३) ॥ “मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि च” इति माध-
 वात् ‘मृगः’ अपि ॥ ‘मदः’ अपि ॥ “मदो रेतसि कस्तूर्याम्” इति मेदिनी ॥ “मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे” इति रभसात् ‘नाभिः’ अपि ॥ त्रीणि कस्तूर्याः ॥
 अथेति ॥ कोलकम् ॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ॥ “कोरकोऽस्त्री कुङ्मले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ १२९ ॥ कक्कोलकम् ॥ (२) ॥ कोशफलम् ॥ (३) ॥ त्रीणि फलकर्पूरस्य “गहुला”
 इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ कर्पूरम् ॥ (१) ॥ “घनः सान्द्रे दृढे दाढर्ये” इति विश्वः ॥ घनस्य सार
 इव ॥ “घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे” इति हैमः ॥ (२) ॥ चन्द्रसंज्ञः ॥ (३) ॥ सिताभ्रः ॥
 ‘सिताभः’ इति वा पाठः ॥ (४) ॥ हिमवालुका ॥ (५) ॥ पञ्च कर्पूरस्य ॥ १३० ॥ गन्धेति ॥
 गन्धसारः ॥ (१) ॥ मलयजः ॥ (२) ॥ भद्रश्रीः ॥ (३) ॥ चन्दनः ॥ (४) ॥ चत्वारि चन्दनस्य ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् । कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
 कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैर्यक्षकर्मः । गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥
 चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भाविता वासिता त्रिषु । संस्कारो गन्धमालयाद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्
 माल्यं मालास्त्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः । प्रभ्रष्टकं शिखा लम्बि पुरो न्यस्तं ललामकम् १३५
 प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षकं तु तत् । यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरो १३६
 रचना स्यात्परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता । उपधानं तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

तैलेति ॥ “तैलपर्णी मलयजे श्रीवासे सिहकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ गोशीर्षम् ॥ (१) ॥ “हरिचन्दनमस्त्री
 स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षं ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चन्दनविशेषाणां पृथक्
 पृथक् ॥ १३१ ॥ तिलेति ॥ तिलपर्णी ॥ (१) ॥ “पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने” इति मेदिनी ॥
 (२) ॥ “रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (४) ॥ “कुचन्दनं
 च पत्राङ्गे दुभेदे रक्तचन्दने” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ पञ्च रक्तचन्दनस्य ॥ अथेति ॥ जातीकोशः ॥
 जातिरपि ॥ “जातिर्जातीफलेऽपि च” इति रभसः ॥ “कोषोऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे” इति रभसः
 ॥ (१) ॥ जातीफलम् ॥ “फलम्” अपि ॥ “फलं लाभे जातिकोषे बाणाग्रे फलकेऽपि च” इति रुद्रः ॥ (२) ॥
 द्वे “जाईफल” इति ख्यातस्य ॥ १३२ ॥ केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः ॥ यक्षकर्मः ॥ (१) ॥
 “कर्पूरागरुकस्तूरीककोललघुतृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते” इति व्याडिः ॥ “कुङ्कुमागरु-
 कस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मः” इति धन्वन्तरिः ॥ एकं कस्तूर्यादिसम-
 भागस्य ॥ गेति ॥ गात्रानुलेपनी ॥ (१) ॥ “वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशा-
 दीपेषु योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वर्णकम् ॥ (३) ॥ विलेपनम् ॥ (४) ॥ चत्वारि गात्रानु-
 लेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य ॥ द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके ॥ “गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विले-
 पनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्गरागे” इति रभसात् ॥ आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं
 घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य ॥ १३३ ॥ चिवति ॥ “चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ वासे सुगन्धीकरणे योगा उपायाः वासयोगाः ॥ (२) ॥ द्वे पटवासादिक्षोदस्य ॥ भेति ॥
 “भावितं वासिते प्राप्ते” इति हैमः ॥ (१) ॥ “वासितं भाविते स्ते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ द्वे
 द्रव्यान्तरभावितस्य ॥ संस्कोति ॥ मङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् अधिवा-
 सनम् ॥ (१) ॥ एकं वस्त्रादिसंस्कारस्य । (१३४) ॥ मोति ॥ मूर्ध्नि शिरसि ॥ “माल्यं
 कुसुमतस्त्रजोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामानि” इति हैमः ॥ (२) ॥
 सक् ॥ (३) ॥ त्रीणि मालायाः ॥ केशेति ॥ गर्भकः ॥ (१) ॥ एकं केशमध्यस्थाया
 मालायाः ॥ प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रभ्रष्टकम् ॥ (१) ॥ एकं शिखातो लम्बमानाया मालायाः ॥
 प्विति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् ॥ ललामकम् ॥ (१) ॥ एकं पुरोलम्बमानमा-
 लायाः ॥ १३५ ॥ प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठादूर्ध्वं लम्बमानम् ॥ प्रालम्बम् ॥ (१) ॥ ऋजु लम्बितुं शील-
 मस्य ॥ एकमृजुलम्बिमाल्यस्य ॥ वैकेति ॥ वैकक्षम् ॥ (१) ॥ यदुरसि उपवीतवात्तिर्यक् क्षिप्तं तत् ॥ एक-
 मुरसि क्षिप्तमाल्यस्य ॥ शीति ॥ शिखाक्षितं माल्यम् ॥ आपीडः ॥ (१) ॥ शेखरः ॥ (२) ॥
 द्वे शिखास्थमाल्यस्य ॥ १३६ ॥ रेति ॥ रचना ॥ (१) ॥ परिस्पन्दः ॥ “परिस्पन्दः” इति वा पाठः ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे शिल्पादिरचनायाः ॥ आभोग इति ॥ “आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ परिपूर्णता ॥ (२) ॥ द्वे अखिलोपचारपरिपूर्णतायाः ॥ उपेति ॥ उपधानम्
 ॥ (१) ॥ उपवर्हः ॥ (२) ॥ द्वे शिरोनिधानस्य ॥ शेति ॥ “शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः । गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥१३८॥
समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
दर्पणे भक्रुरादर्शो व्यजनं तालवृन्तकम् ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥१॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् । राजवीजी राजवंश्यो वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥२॥

च योषिति ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शयनीयम् (२) ॥ १३७ ॥ “शयनं सुरेत निद्राश-
ययोश्च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि तूलिकादेः ॥ मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्या-
ख्यत् ॥ मेति ॥ मञ्चः ॥ (१) ॥ पर्यङ्कः ॥ (२) ॥ “पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषोपर्यस्तिकासु च”
इति मेदिनी ॥ (३) ॥ खट्वा ॥ (४) ॥ चत्वारि पल्यङ्कस्य ॥ गयिति ॥ गेन्दुकः ॥ (१) ॥
कन्दुकः ॥ (२) ॥ ‘वीटा’ इत्यपि भारते ॥ द्वे “गेन्द” इति ख्यातस्य ॥—“गालमसूरिया” इति
ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥ दीति ॥ दीपः ॥ (१) ॥ प्रदीपः ॥ (२) ॥ द्वे दीपस्य ॥ पीति ॥ “विष्टरः
पीठमस्त्रियाम्” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ आसनम् ॥ (२) ॥ द्वे आसनस्य ॥ १३८ ॥
सेति ॥ समुद्रकः ॥ (१) ॥ संपुटकः ॥ (२) ॥ द्वे संपुटस्य ॥ प्रेति ॥ प्रतिग्राहः ॥ “प्रतिग्रहः
स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पतद्ग्रहः
॥ (२) ॥ द्वे “प्रीकदानी” इति ख्यातायाः ॥ प्रसेति ॥ “प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ, वेशे प्रसाधनम्”
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “कङ्कती तु प्रसाधनी” इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला ॥ “कङ्कतं तु प्रसाध-
नम्” इति क्लीबकाण्डे च ॥ (२) ॥ द्वे “कङ्कही” इति ख्यातायाः ॥ पीति ॥ पिष्टातः ॥ (१) ॥
पटवासकः ॥ (२) ॥ द्वे “वुक्का” इति ख्यातस्य ॥ १३९ ॥ देति ॥ “आदर्शो दर्पणः प्रोक्तः” इत्यमर-
माला ॥ (१) ॥ “मक्रुरः स्यान्मुक्रुरवदर्पणे वक्रुलद्रुमे । कुलालदण्डे” इति मेदिनी ॥ “मङ्कुरः”—इत्यन्ये
॥ (२) ॥ “आदर्शो दर्पणे टीकाप्रातिपुस्तकयोरपि” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि दर्पणस्य ॥ व्येति ॥ व्यजनम्
॥ (१) ॥ तालवृन्तकम् ॥ (२) ॥ द्वे व्यजनस्य ॥

इति मनुष्यवर्गविवरणम् ।

समिति ॥ “संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “गोत्रा
भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्मसु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
“जननं वंशजन्मनोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ
क्लीबं कण्टकार्योषधौ कुली” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “भवेद्भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे ।
कुलेऽपि च पुमान्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ अन्वयः ॥ (६) ॥ “वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च” इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (७) ॥ अन्ववायः ॥ (८) ॥ “संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ नव कुलस्य ॥
“वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं
ब्राह्मणादीनाम् ॥ १ ॥ वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च चत्वार एव वर्णाः इति चातुर्वर्ण्यम् ॥ (१) ॥ एकं
विप्रास्त्रिर्वर्णचतुष्टयस्य ॥ रेति ॥ राजवीजी ॥ (१) ॥ राजवंश्यः ॥ (२) ॥ द्वे राजकुलस्य ॥ वीति ॥

१- - अनिकारककारा “कङ्कतिकोपास्तेनाकेशम्” इति दमवन्तीश्लेषात् ॥ २- - “किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलम्”
इति धर्मसेनः ॥ अतः क्लीबमपि—इति मुकुटः ॥

माहाकुलकुलीनार्यसम्भ्यसज्जनसाधवः । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मायागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥
विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः । दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥
उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स निषेकादिकृद्गुरुः । मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेशा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

वीज्यः ॥ (१) ॥ कुलसम्भवः ॥ (२) ॥ द्वे कुलसम्भवस्य ॥ २ ॥ मेति ॥ माहाकुलः ॥ (महाकुलः) ह्रस्वादिरपि ॥ (१) ॥
कुलीनः ॥ “कौलेयक” इति च ॥ “कौलेयकः सारमेये कुलीने” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ आर्यः ॥ (३) ॥ सम्भ्यः
॥ (४) ॥ “सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति” इति मेदिनी ॥
॥ (५) ॥ साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् कुलीनस्य ॥ त्रैति ॥
ब्रह्मचारी ॥ (१) ॥ गृही ॥ (१) ॥ वानप्रस्थः ॥ (१) ॥ भिक्षुः ॥ (१) ॥ चतुरवयवसमुदाये
॥ ३ ॥ “आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मटे । अस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकैकं ब्रह्मचर्या-
दीनाम् ॥ द्वीति ॥ “मातुरग्रेऽधि (वि) जननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात्” (मनुः २।१६९) ॥ “द्विजातिर्विप्रा-
ण्डस्योश्च पुँल्लिङ्गः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः” इति विश्वः ॥ (२) ॥
भूदेवः ॥ (३) ॥ “वडवा कुम्भदास्यश्चा स्त्रीविशेषा द्विजन्मनाम्” इति रभसः ॥ “वडवाऽश्चाकुम्भदास्योः
स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्” इति विश्वः ॥ वडवायां जातः वाडवः ॥ “वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौधे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ विप्रः ॥ (५) ॥ ब्राह्मणः ॥ (६) ॥
षट् ब्राह्मणस्य ॥ असाविति ॥ असौ विप्रः यागादिभिर्युतः ॥ “इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च
तैर्युक्तः षट्कर्मा विप्र उच्यते” ॥ (१) ॥ एकं षट्कर्मणो विप्रस्य ॥ ४ ॥ वीति ॥ “विद्वान् ज्ञानिनि धीरे च
विद्वानध्यात्मवेदके” इति धरणिः ॥ “विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ (१) ॥ विपश्चित् ॥ (२) ॥
दोषज्ञः ॥ (३) ॥ “सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी
॥ (४) ॥ सुधीः ॥ (५) ॥ कोविदः ॥ (६) ॥ “बुधः सौम्ये च पण्डिते” इति मेदिनी ॥ (७) ॥
“धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्” ॥ (८) ॥ मनीषी ॥ (९) ॥ “ज्ञो
ब्रह्मबुधविद्वत्सु” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति” इति मेदिनी ॥
‘प्राज्ञः’ इति च ॥ (११) ॥ संख्यावान् ॥ (१२) ॥ “पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥
पण्डा जाताऽस्य पण्डितः ॥ (१३) ॥ “कविर्वाल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्क्लीने तु
योषिति” इति मेदिनी ॥ (१४) ॥ ५ ॥ “धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ” इति मेदिनी ॥ (१५) ॥
सूरिः ॥ केचित्तु-॥ “सूरोऽर्कहलयोः पुंसि” ॥ सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयाऽस्य इति (सूरि) नान्तम्-इत्याहुः ॥
“दूरदृक् कोविदः सूरि” इति रभसः ॥ (१६) ॥ “कृती स्यात्पण्डिते योग्ये” इति हैमः ॥ (१७) ॥
“कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्” इति मेदिनी ॥ रन्तिदेवोऽपि-“आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्ना तु
विपश्चिति” इति ॥ (१८) ॥ लब्धवर्णः ॥ (१९) ॥ विचक्षणः ॥ (२०) ॥ दूरदर्शी ॥
(२१) ॥ दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥ द्वाविंशतिः विदुषः ॥ श्रोत्रीति ॥ श्रोत्रियः ॥ (१) ॥
छान्दसः ॥ (२) ॥ द्वे संपूर्णशाखाध्यायिनः ॥ ६ ॥ उपेति ॥ उपाध्यायः ॥ (१) ॥ अध्यापकः ॥
(२) ॥ “एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते”
(मनुः २।१४१) ॥ द्वे अध्यापकस्य ॥ अथेति ॥ सोऽध्यापकः ॥ निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तो-
न्नयनादेस्तस्य कर्ता ॥ “गुरुस्त्रिलिङ्गां महति दुर्जलधुनोरपि । पुमाभिषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि” इति
मेदिनी ॥ मनुश्च (२।१४२) “निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाग्नेन स
विप्रो गुरुश्च्यते” ॥ (१) ॥ एकं संस्कारादिकर्तुर्गुरोः ॥ मेति ॥ मन्त्रव्याख्याकृत् ॥ (१) ॥ मनुः-

१-मेदिन्या ‘सूर’ शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात् ‘सूरश्चाहमरे सूर्ये’ इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

यथा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः । इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥
 स गीर्षतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीती तु सोमपः । सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥
 अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः । लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥१०॥
 छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः । एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥११॥
 सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् । पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥१२॥
 उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वाऽऽरम्भ उपक्रमः । यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः १३॥
 पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥१४॥

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते” (११४०) ॥ (२) ॥
 द्वे आचार्यस्य ॥ येति ॥ योऽध्वरे यज्ञे आदेष्टा (आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति) ॥ व्रती ॥ (१) ॥
 ॥७॥ यथा ॥ (२) ॥ यजमानः ॥ (३) ॥ त्रीणि यजमानस्य ॥ स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे
 आदेष्टा सन् दीक्षितः ॥ (१) ॥ एकं सोमयाजिनः ॥ इति ॥ इज्याशीलः ॥
 (१) ॥ पुनः पुनः भृशं वा यजते यायजूकः ॥ (२) ॥ द्वे यजनशीलस्य ॥ येति ॥
 यज्वा ॥ (१) ॥ एकं विधिना शास्त्रमर्यादयेष्टवतः ॥ ८ ॥ स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवन-
 नामकयागेनेष्टवान् सन् ॥ “स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु ” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ एकं बृहस्पतियाजिनः ॥ सविति ॥ सोमपीती ॥ स्वामी तु—“सोमपीथः”—इत्याह ॥ (१) ॥
 सोमपः ॥ “सोमपाः” इति च ॥ (२) ॥ सर्वदाऽयम् ॥ दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥ द्वे सोमपायिनः ॥ सेति ॥
 सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः सर्ववेदाः ॥ (१) ॥ एकं विश्वजिदादियाजिनः ॥ ९ ॥
 अन्विति ॥ “अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ शिक्षाग्रङ्गवृत्कोपेते प्रवचने
 वेदे अधीती कृताभ्यासः ॥ एकं कृतसाङ्गवेदाध्ययनस्य ॥ ग्विति ॥ गुरोः सकाशाल्लब्धा प्राप्ताऽनुज्ञा
 आज्ञा येन स समावृत्तः ॥ (१) ॥ गुरुकुलवासान्निवृत्तस्यैकम् ॥ स्विति ॥ सुत्वा ॥ (१) ॥
 अभिषवेऽवभृथस्नाने कृते सति ॥ एकं कृतावभृथस्य ॥ १० ॥ छेति ॥ छात्रः ॥ (१) ॥ “अन्तेवासी
 भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगोऽपि च ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ शिष्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि
 छात्रस्य ॥ शायिति ॥ शैक्षाः ॥ (१) ॥ प्राथमकल्पिकाः ॥ (२) ॥ द्वे प्रथमारम्भवेदानाम् ॥ एकेति
 ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ॥ एकस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते ॥ मिथः परस्परम् ॥ सब्रह्मचारिणः ॥
 (१) ॥ एकं समानशाखाध्येतृणाम् ॥ ११ ॥ सेति ॥ सतीर्थ्याः ॥ (१) ॥ एकगुरवः ॥ (२) ॥
 द्वे एकगुरुणां छात्राणाम् ॥ चीति ॥ योऽग्निं चितवान् अग्निमचैषीत् ॥ अग्निचित् ॥ (१) ॥ एकमग्न्यु-
 पासकस्य ॥ पेति ॥ परम्पराया आगतः ॥ पारम्पर्यश्चासावुपदेशश्च तस्मिन् ॥ ऐतिह्यम् ॥ (१) ॥ इत्येवं
 ह किल इतिह ॥ (२) ॥ द्वे परम्परोपदेशस्य ॥ १२ ॥ उपेति ॥ यदाद्यं ज्ञानम् ॥ उपज्ञा ॥ (१) ॥ यथो-
 पदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मीकेर्ज्ञानम् ॥ एकमाद्यज्ञानस्य ॥ ज्ञेति ॥ “उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वाऽऽरम्भे च
 विक्रमे । चिकित्सायाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः ॥ एकं
 ज्ञात्वा प्रथमारम्भस्य ॥ येति ॥ “यज्ञः स्यादात्मनि मले नारायणहुताशयोः ” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “सवो यज्ञे च संधाने ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे क्रतौ पुमान् ” इति
 मेदिनी ॥ (३) ॥ यागः ॥ (४) ॥ सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते सप्ततन्तुः ॥ (५) ॥ मखः
 (६) ॥ “क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि ” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ सप्त यज्ञस्य ॥ १३ ॥ पेति ॥ “पाठश्च
 पठने ख्यातो विद्वत्पण्यां तु योषिति ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ होमः ॥ (१) ॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमाग-
 तानां सपर्या ॥ (१) ॥ तर्पणम् ॥ (१) ॥ “बलिर्दैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः ।
 त्वक्संकोचे गन्धके च ” इति हैमः ॥ (१) ॥ महान्तश्च ते यज्ञश्च ॥ ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि
 नामानि येषां ते ॥ मनुः—“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । दैवो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ”

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥
 प्राग्वंशः प्राग्वर्गिणोहात्सदस्या विधिदर्शिनः । सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते १६
 अध्वर्युद्रातृहोतारो यजुःसामग्विदः क्रमात् । आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १७
 वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे । चपालो यूपकटकः कुम्वा सुगहना वृत्तिः १८॥
 यूपग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥
 अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः । समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥२०॥
 यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्योऽथाग्रायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया २१
 ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने । गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् २२

(३ । ७०) इति ॥ पाठादीनामेकैकम् ॥ १४ ॥ सेति ॥ समज्या ॥ (१) ॥ परिषत् ॥ “ पर्षद् ”
 च ॥ (२) ॥ “ गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) “ सभा सामाजिके गोष्ठ्यां
 द्यूतमन्दिरयोरपि ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “ समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च ” इति मेदिनी ॥
 (५) ॥ संसत् ॥ (६) ॥ आस्थानी ॥ (७) ॥ आस्थानम् ॥ (८) ॥ सदः ॥ (९) ॥ नव स-
 भायाः ॥ १५ ॥ प्रेति ॥ प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वाऽत्र प्राग्वंशः ॥ (१) ॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यज-
 मानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥ एकं यजमानादिगेहस्य ॥ सेति ॥ सदस्याः ॥ (१) विधिं द्रष्टुं
 शीलं येषां ते न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥ एकं ऋत्विग्विशेषाणाम् ॥ सेति ॥ सभासदः ॥ (१) ॥
 सभास्ताराः ॥ (२) ॥ सभ्याः ॥ (३) सामाजिकाः ॥ (४) ॥ चत्वारि सभ्यानाम् ॥ १६ ॥ अध्वेति ॥ अध्वर्युः ॥ (१) ॥
 उद्राता ॥ (१) ॥ होता ॥ (१) ॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च यजुःसामर्चो विदन्ति ॥ यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्राता ।
 ऋग्विद् होता ॥ ऋत्विग्विशेषाणां क्रमादेकैकम् ॥ आग्नीति ॥ आग्नीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु-
 ब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकनेष्टादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा प्रियन्ते । ऋत्विजः ॥
 ॥ (२) ॥ “ याजकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि याजकस्य ॥ “ वृताः
 कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते ” इति कात्यः—इति मते द्वे ॥ १७ ॥ वेदिरिति ॥ “ वेदिः
 स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं संस्कृ-
 ताया भूम्याः ॥ सेति ॥ स्थण्डिलम् ॥ (१) ॥ “ चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 यागार्थं संस्कृतभूमेर्द्वे ॥—यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिमोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥ चेति ॥ चपालः
 ॥ (१) ॥ यूपस्थग्रे कृतः कटकाकारः यूपकटकः ॥ (२) ॥ द्वे यूपकटकस्य ॥ किति ॥ कुम्वा
 ॥ (१) ॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वेष्टनम् ॥ एकं निविडवेष्टनस्य ॥ १८ ॥ चित्रति ॥ यूपग्रम् ॥ (१) ॥
 तर्म ॥ २ ॥ द्वे यूपग्रस्य ॥ नीति ॥ निर्मन्थ्यं च तद्धारु च तस्मिन् ॥ “ अरणिर्वह्निमन्थे ना द्वयो-
 निर्मन्थ्यदारुणि ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं निर्मन्थ्यदारुणः ॥ देति ॥ दक्षिणाग्निः (१) ॥ गार्हपत्यः
 ॥ (१) ॥ आहवनीयः ॥ (१) ॥ कचित्तु त्रयाणां द्वन्द्वः पठ्यते ॥ क्रमेणाग्नित्रयस्यैकैकम् ॥ १९ ॥
 अग्नीति ॥ इदमग्नित्रयम् ॥ “ त्रेता युगेऽग्नित्रये च ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकमग्नित्रयस्य ॥ प्रेति ॥
 “ प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्नौ च ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ एकं संस्कृतस्याग्नेः ॥
 सेति ॥ समूह्यः ॥ (१) ॥ परिचाय्यः ॥ (२) ॥ उपचाय्यः ॥ (३) ॥ प्रयोगोऽस्ति येषां ते
 अग्नौ प्रयोक्तव्याः ॥ त्रीणि अग्निनामानित्यर्थः ॥ २० ॥ य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥ आनाय्यः ॥
 यस्तु भ्राष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स ‘ आनेयः ’ ॥ एकं गार्हपत्यादुद्धृतदक्षिणाग्नेः ॥ अथेति ॥ अग्रायी ॥ (१) ॥
 स्वाहा ॥ (२) ॥ हुतभुक्प्रिया ॥ (३) ॥ त्रीणि अग्नेः प्रियायाः ॥ २१ ॥ ऋगिति ॥ सामि-
 धेनी ॥ (१) ॥ धाय्या ॥ (२) ॥ अग्नेः समिन्धने (समुदीपने) या ऋक् तत्र द्वे ॥ गेति ॥
 “ गायत्री त्रिपदादेर्विछन्दोभित्तिदिरेषु च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ षडक्षरपदा गायत्री ॥ प्रमुखपदेन
 उणिगानुष्टुप्बृहतीपङ्क्तिविष्टुब्जगत्यतिजगतीशकरीत्याद्येकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥ छन्दः ॥ (१) ॥ एकं

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः । धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् । हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्नेपात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥
 ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः । उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः २५ ॥
 परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् । वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥
 सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् । दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं स्वातादिकर्मणि । अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

गायत्र्यादेः ॥ हेति ॥ हव्यस्य पाकः ॥ “अनवस्थावितान्तरूपमपाक ओदनश्चरुः” इति याज्ञिकाः ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ विश्वप्रकाशे तु “चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने” इत्यनेकार्थतोक्ता ॥ अथ “चरुः पुमान् हव्यान्नभाण्डयोः” इति मेदिनी चास्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः ॥ चर्यते रध्यते हव्यस्य पाकोऽत्र इति स्थात्यपि चरुः—इत्याह ॥ एकं हव्यपाकस्य ॥ २२ ॥ आमीति ॥ आमिक्षा ॥ (१) ॥ शृते कथिते तप्ते च पयसि दध्ना योजनात् या स्यात् ॥ एकं दधियुक्तपक्वक्षीरस्य ॥ धेति ॥ धवित्रम् ॥ ‘धुवित्रम्’ ॥ इत्येके ॥ (१) ॥ एकमग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य ॥ २३ ॥ प्रिति ॥ पृषदाज्यम् ॥ (१) ॥ दध्ना सहिते घृते ॥ एकं दधिमिश्रितघृतस्य ॥ पेति ॥ परमान्नम् ॥ (१) ॥ “पायसः श्रीवासे पायसं परमान्नके” इति हैमः ॥ “पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे पायसस्य ॥ हेति ॥ हव्यम् ॥ (१) ॥ कव्यम् ॥ (१) ॥ देवानामिदम् । पितॄणामिदम् । ‘पित्र्ये’ इति पाठे पितरो देवता यस्य ॥ देवानं हव्यम् ॥ पित्रन्नं कव्यम् । देवाद्यन्नस्यैकैकम् ॥ पेति ॥ “पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ आदिना चमसोऽल्लखलमुसलस्फयादि ॥ एकं सुवादेः ॥ २४ ॥ ध्रुवेति ॥ “ध्रुवः शङ्खौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि, क्लीबं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाब्जोः शालपर्ण्या गोतिस्त्रुग्भेदयोस्त्रिषु । सन्तते शाश्वते च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उपभृत् ॥ (१) ॥ जुहुः ॥ (१) ॥ “सुवो द्वयोर्होमपात्रे शल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एते च सुचो विशेषः स्त्रियाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ सुवस्तु पुंलिङ्गः ॥ यज्ञपात्राणां पृथक् पृथगेकैकम् ॥ उपेति ॥ “उपाकृतोऽध्वरहते पशौ नोपद्रुते त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ हतो हन्तुमारब्धः ॥ एकं क्रतावभिमन्त्रितपशोः ॥ २५ ॥ पोति ॥ परम्पराकम् ॥ (१) ॥ “शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ “शमनस्तु यमे शमनं शान्तिर्हिसयोः” इति हैमः ॥ “शसनम्” इति स्वामी ॥ “ससनम्” इत्यन्ये ॥ “प्रोक्षणं सेकवधयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ वधो हिंसाऽर्थोऽस्य ॥ त्रीणि यज्ञार्थं पशुहननस्य ॥ वेति ॥ “प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “उपसम्पन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ “प्रोक्षितं निहते सिक्ते” इति रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि यज्ञहतपशोः ॥ २६ ॥ सामिति ॥ सांनाय्यम् ॥ (१) ॥ हविः ॥ (२) ॥ द्वे हविर्विशेषस्य ॥ अग्नाविति ॥ हुतम् ॥ (१) ॥ ‘वषट्’ इति मन्त्रोपलक्षणम् ॥ वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तं वषट्कृतम् ॥ (२) ॥ द्वे हुतस्य ॥ दीति ॥ अवभृथः ॥ (१) ॥ दीक्षाया अन्तः ॥ प्रधानकर्मसमाप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञ इष्टिविशेषस्तस्यैकम् ॥ तादिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति ॥ यज्ञियम् ॥ (१) ॥ एकं क्रतुक्रियासम्पादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः ॥ २७ ॥ ‘त्रिषु’ इति यज्ञियान्वितम् ॥ अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाच्यम् ॥ “इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते” इत्यजयः ॥ “एकाग्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते” इति मनुः ॥ इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं यज्ञदानयोः ॥ प्विति ॥ स्वातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य

१--ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृच्चक्राकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः—इति मुकुटः ॥ २—हव्यान्ने यथा—“हेमपात्रे कृतं दोर्भ्यामाददानः पयश्चरुम्” ॥ भाण्डे यथा—“उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः” इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥ ३—“पात्रामत्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्य” इति पाठः ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपनमपवर्जनमंहतिः । मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः । अन्वाहार्यं मासिकोऽशोऽष्टमोऽङ्गः कुतपोऽस्त्रियाम्
 पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा । सनिस्त्वधेषणा याच्नाऽभिशास्तिर्याचनाऽर्थना ३२ ॥
 षट् तु त्रिष्वधर्ममर्थार्थं पाद्यं पादाय वारिणि । क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ३३
 स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते । पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चिर्हणाः समाः ३४
 वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याऽप्युपासना । ब्रज्याऽटाऽट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथास्थितिः ३५

देवालयारामादिनिर्माणस्य ॥ खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् ॥ “पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामश्च
 विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत् ” इति स्मृतिः ॥ “पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिकर्मणि ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 एकं खातादिकर्मणः ॥ अम्रिति ॥ “अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना
 धन्वन्तरिदेवयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विवसः ॥ (१) ॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः ॥
 देवपित्रतिथिगुर्वादिमुक्तस्य शेषः ॥ तयोः क्रमेणैकैकम् ॥ २८ ॥ त्येति ॥ “त्यागो दाने च वर्जने ” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ विहायितम् ॥ (२) ॥ “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥
 उत्सर्जनम् ॥ (४) ॥ “ विसर्जनं परित्यागे दाने सम्प्रेषणेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ विश्राणनम्
 ॥ (६) ॥ वितरणम् ॥ (७) ॥ “स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने स्पर्शं नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ (८) ॥
 “प्रतिपादनं तु दाने प्रतिपत्तौ प्रबोधने ” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ २९ ॥ प्रादेशनम् ॥ (१०) ॥ निर्वपनम्
 ॥ (११) ॥ अपवर्जनम् ॥ (१२) ॥ “अंहतिस्त्यागरोगयोः ” इति हैमः ॥ (१३) ॥ त्रयोदश दानस्य ॥
 म्रिति ॥ तदहे प्रेतदिने ॥ और्ध्वदैहिकम् ॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिन-
 भारभ्यः सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादरेकम् ॥ ३० ॥ पीति ॥ पितृदानम् ॥ (१) ॥
 निवापः ॥ (२) ॥ द्वे सपिण्डनादूर्ध्वं पितृद्देशेन दानस्य ॥ श्रोति ॥ श्राद्धम् ॥ (१) ॥ तेषां पितृणां
 कर्म ॥ शास्त्रविधानेन ॥ एकं विधिना पितृकर्मणः ॥ अन्वेति ॥ अन्वाहार्यम् ॥ (१) ॥ मासिकः ॥
 ॥ (२) ॥ “पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ” (३१२२) इति मनुः ॥ द्वे मासिक-
 श्राद्धस्य ॥ अंश इति ॥ पञ्चदश मुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः ॥ “दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति
 भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ” इति शातातपः ॥ “कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये
 छागजकुम्बले । कुशे दिनस्यामांशे ना सूर्ये ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमहोऽष्टमांशस्य ॥ पेति ॥ ३१ ॥
 पर्येषणा ॥ (१) ॥ “परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 अन्वेषणा ॥ (३) ॥ गवेषणां ॥ (४) ॥ चत्वारि धर्माद्यन्वेषणस्य ॥ सेति ॥ सनिः ॥ (१) ॥
 अन्वेषणा ॥ (२) ॥ द्वे गुर्वाद्याराधनस्य ॥—गुर्वादेः प्रार्थनया कचिदर्थं नियोजनस्य—इति
 स्वामी ॥ येति ॥ याच्ना ॥ (१) ॥ “अभिशास्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च ” इति हैमः ॥
 स्वामी तु ‘अभिषास्तिः’—इत्यवोचत् ॥ (२) ॥ याचना ॥ (३) ॥ अर्थना ॥ (४) ॥ चत्वारि याचनस्य ॥ ३२ ॥
 पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षट् ॥ अर्घ्येति ॥ अर्घ्यम् ॥ अर्घार्थं जले ॥ (१) ॥ पदार्थं वारिणि पाद्यम् ॥ (१) ॥ एकैक-
 मर्घपादादार्थजलयोः ॥ क्रेति ॥ अतिथ्यर्थे, आतिथ्यम् ॥ (१) ॥ अतिथौ साधु आतिथ्यम् ॥ (१) ॥
 एकैकमातिथ्यस्य ॥ ३३ ॥ स्युरिति ॥ आवेशिकः ॥ (१) ॥ आगन्तुः ॥ (२) ॥ “अध्वनीनोऽतिथि-
 र्ज्ञेयः ” इति स्मृतिः ॥ “अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ “प्राधुणस्त्वतिथि-
 र्ज्ञेयोः ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ त्रीणि गृहागतस्य ॥ प्विति ॥ पूजा ॥ (१) ॥ नमस्या ॥
 ॥ (२) ॥ अपचितिः ॥ (३) ॥ सपर्या ॥ (४) ॥ अर्चा ॥ (५) ॥ अर्हणा ॥ (६) ॥ षट्
 पूजनस्य ॥ ३४ ॥ वेति ॥ वरिवस्या ॥ (१) ॥ शुश्रूषा ॥ (२) ॥ परिचर्या ॥ (३) ॥ उपासना ॥

उपस्पर्शस्वाचमनमथ मौनमभाषणम् । आनुपूर्वी स्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥३६॥
पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः । नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥३७॥
औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता । स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्धिरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥
पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः । ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ३९॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः । संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ४०॥
समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे । भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः । तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ४२

‘उपासनम्’ इति च ॥ “उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ चत्वारि
सेवायाः ॥ त्रेति ॥ व्रज्या ॥ (१) ॥ अटा ॥ (२) ॥ अट्या ॥ “अटा पर्यटनं भ्रमः” इति रत्नकोषाद-
नमपि ॥ (३) ॥ त्रीण्यटनस्य ॥ चेति ॥ चर्या ॥ (१) ॥ ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये ॥ परिव्राजकादीनां
स्थितेरेकम् ॥ ३५ ॥ उपेति ॥ “उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे स्नानाचमनयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ आच-
मनम् ॥ (२) ॥ द्वे आचमनस्य ॥ अथेति ॥ मौनम् ॥ (१) ॥ अभाषणम् ॥ (२) ॥ द्वे मौनस्य ॥
आन्विति ॥ आनुपूर्वी ॥ ‘आनुपूर्व्यम्’ इति च ॥ (१) ॥ आवृत् ॥ (२) ॥ परिपाटीः ॥ (३) ॥
अनुक्रमः ॥ (४) ॥ ३६ ॥ “पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ पञ्च क्रमस्य ॥
अतीति ॥ अतिपातः ॥ (१) ॥ पर्ययः ॥ (२) ॥ उपात्ययः ॥ (३) ॥ त्रीणि क्रमोलङ्घनस्य ॥
नीति ॥ “नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ व्रतम् ॥ (२) ॥ द्वे
व्रतमात्रस्य ॥ तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् ॥
पुण्यकम् ॥ (१) ॥ एकमुपवासादेर्विहितव्रतस्य ॥ ३७ ॥ औपेति ॥ औपवस्तम् ॥ कचित् “औप-
वस्त्रम्” इति पाठः ॥ उपवासः ॥ “उपोषितम्” ॥ “उपोषणम्” इति च ॥ (२) ॥ द्वे भोजनविरहस्य ॥
वीति ॥ “विवेकः स्याज्जलद्वेष्ट्यां पृथग्भावविचारयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पृथगात्मता ॥ (२) ॥
द्वे प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य ॥ स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः ब्रह्मवर्चसम् ॥ (१) ॥
वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम् । तयोर्कृद्धिः वृत्ताध्ययनर्धिः ॥ (२) ॥ द्वे ब्रह्मवर्चसस्य ॥
अथेति ॥ ३८ ॥ ब्रह्माञ्जलिः ॥ (१) ॥ एकं वेदपाठकाले कृतस्याञ्जलेः ॥ पेति ॥ वेदपाठे विप्रुषो
मुखान्निर्गतविन्दवः ॥ ब्रह्मविन्दवः ॥ (१) ॥ एकं वेदपाठकाले जातस्य विप्रुषः ॥ ध्येति ॥ ध्यानं
प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च तयोरासनम् ॥ ब्रह्मासनम् ॥ (१) ॥ एकं ध्यानयोगासनस्य ॥
केति ॥ “कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “विधिर्ना नियतौ काले
विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी ॥
॥ (३) ॥ त्रीणि विधानस्य ॥ ३९ ॥ म्रिति ॥ प्रथम आद्यः कल्पो विधिः ॥ मुख्यः ॥ (१) ॥
एकमाद्यविधेः ॥ अन्विति ॥ ततः प्रथमकल्पात् ॥ अनुकल्पः ॥ (१) ॥ ब्रह्मभावे “नीवारैः” इति यथा ॥
एकं गौणविधेः ॥ समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् श्रुतेर्ग्रहणम् उपाकरणम् ॥ (१) ॥ एकं
वेदपाठारम्भविधिविशेषस्य ॥ ४० ॥ सेति ॥ पादग्रहणम् ॥ (१) ॥ अभिवादनम् ॥ (२) ॥
द्वे नामोच्चारणपूर्वकं संस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य ॥ भीति ॥ भिक्षुः ॥ (१) ॥ परिव्राट् ॥ (२) ॥
कर्मन्दी ॥ (३) ॥ पाराशरी ॥ (४) ॥ मस्करी ॥ (५) ॥ पञ्च संन्यासिनः ॥ ४१ ॥ तेति ॥
“तपस्वी तापसे चानुकम्पे त्रिष्वथ योषेति । मांसिकाकटुरोहिण्योः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ तापसः ॥
(२) ॥ पारिकाङ्क्षी ॥ (३) ॥ त्रीणि तपास्विनः ॥ वेति ॥ वाचंयमः ॥ (१) ॥ “मुनिः पुंसि
वाशिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे मौनव्रतिनः ॥ तेति ॥ तपःक्लेशसहः ॥ (१) ॥
“दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे तपःक्लेशसहस्य ॥ वेति ॥
“वर्णी स्याल्लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्वाप्लवव्रती । ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥४३॥
 यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ४४
 पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः । पालाशो दण्ड आषाढो व्रते रम्भस्तु वैणवः ४५॥
 अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ४६
 स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याऽभिषवः सवनं च सा । सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥४७॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् । शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥४८॥

ब्रह्मचारी ॥ (२) ॥ द्वे ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥ ऋषेति ॥ “ऋषिर्वेदे वशिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् ”
 इति मेदिनी ॥ (१) । सत्यवचाः ॥ (२) द्वे ऋषेः ॥ स्नेति ॥ स्नातकः ॥ (१) ॥ आप्लवव्रती ॥
 (२) ॥ द्वे समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य ॥ ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः ॥ निर्जित, इन्द्रियग्रामो यैस्ते
 निर्जितेन्द्रियग्रामाः ॥ (१) ॥ यतिनः ॥ (२) ॥ यतयः ॥ “यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः
 पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि निर्जितसर्वेन्द्रियस्य ॥ ४३ ॥ य इति ॥ स्थण्डिले व्रतवशात्
 शेते स्थण्डिलशायी ॥ (१) ॥ स्थाण्डिलः ॥ (२) ॥ द्वे अनास्तृतभूमिशयनव्रतिनः ॥ अथेति ॥
 विरजस्तमाः ॥ (१) ॥ द्रयातिगः ॥ (२) ॥ द्वे निवृत्तरजस्तमोगुणानाम् ॥ ४४ ॥ पेति ॥ “पवित्रं
 वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रयतः ॥ (२) ॥
 “पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि पवित्रस्य ॥ पेति ॥ पाषण्डः ॥
 कवर्गद्वितीयमध्यपाठे “ पालनाच्च त्रयो धर्मः पाशब्देन निगद्यते तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ”
 ॥ (१) ॥ सर्वलिङ्गी ॥ (२) ॥ द्वे पाखण्डस्य ॥ पेति ॥ “आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री
 पूर्णिमायाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥ एकं ब्रह्मचर्यं विद्यमानस्य ब्रह्मचारिणः पालाश-
 दण्डस्य ॥ रेति ॥ “ रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे ” इति मेदिनी ॥ रम्भस्य वेणोर्विकारः
 रम्भः ॥ (१) ॥ व्रत इत्येव ॥ अन्यत्र वैणव एव ॥ एकं वेणुविकारस्य रम्भस्य ॥ ४५ ॥ अस्त्रीति ॥
 कमण्डलुः ॥ (१) ॥ “कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् ॥
 पिठरे तु न ना ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे व्रतधारिणो जलपात्रस्य ॥ त्रेति ॥ वृषी ॥ मूर्धन्यान्तः ॥
 “अतसी वृसी मांसी ” इति दन्त्यान्ते चन्द्रगोभिदर्शनादन्त्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥ एकं ब्रह्मचर्याद्यासनस्य ॥
 अजीति ॥ अजिनम् ॥ (१) ॥ “चर्म कृत्तौ च फलके ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “कृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूर्जे
 कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि मृगादीनां चर्मणि ॥ भायिति ॥ भैक्षम् ॥
 (१) ॥ एकं भिक्षाराशेः ॥ ४६ ॥ स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनं स्वाध्यायः ॥ (१) ॥ जपः ॥
 (२) ॥ द्वे वेदाध्ययनस्य ॥ स्त्रिति ॥ सुत्या ॥ (१) ॥ “ भवेदभिषवः स्नाने मन्त्रसंधानयज्ञयोः ” इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ “ सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ‘सा’ इति
 सुत्या ॥ त्रीणि सोमलताकण्डनस्य ॥ सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य
 अधमर्षणम् ॥ (१) ॥ एकं जप्यविशेषस्य ॥ ४७ ॥ देति ॥ “ पक्षान्तेऽग्नौ दर्शने
 च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे ” ॥ “ दर्शस्तु स्यादमावास्यायागभेदावलोकने ” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ “ पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमास्योः ॥ पृथगू मित्रौ । न तु पर्यायः ॥ क्रमेणैकैकं पक्षान्तयागयोः ॥

१—‘बाहुलकाद् घञ् । जापः’ इति रक्षितः । तेन “ शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात् ” इत्यादिसिद्धिः—इति
 मुकुटः ॥ “प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः” इति दमयन्तीश्लेषश्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च ‘जपमं
 जापः’ इत्यभिहितवान् ॥ २—“गण्डूषा मञ्जूषा वृषी” इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्गकारिका—इति मुकुटः ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् । उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥
प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् । अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम्
मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् । स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि
देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सांतपनादिकम् । संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायोऽथ वीरहा ॥ ५२ ॥
नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना । व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः । सुप्ते यस्मिन्नस्तमोति सुप्ते यस्मिन्नुदति च ॥ ५४ ॥

शेति ॥ “यमोऽन्यलिङ्गा यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् तस्यैकम् ॥ ४८ ॥
नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशे-
पादिभिः साधनैः साध्यमुपवासस्नानजपादि तत् नियमः ॥ “नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमुपवासादेः ॥ उपेति ॥ प्रोद्धृते बहिष्कृते सति वामस्कन्धार्पितम् ॥
उपवीतम् (१) ॥ यज्ञसूत्रम् ॥ (२) ॥ द्वे यज्ञोपवीतस्य ॥ ४९ ॥ प्रेति ॥ प्राचीनावीतम्
॥ (१) ॥ अन्यस्मिन् वामकरे प्रोद्धृते सति एकं विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य ॥ नीति ॥ निवीतम् ॥
(१) ॥ कण्ठलम्बितम् ॥ एकं करद्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसूत्रस्य ॥ अङ्-
गिवति ॥ अङ्गुलीनामग्रे देवं तीर्थम् ॥ (१) ॥ एकं देवतीर्थस्य ॥ स्वेति ॥ स्वल्पाङ्गुल्योः
कनिष्ठिकयोरधोभागे ॥ “कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थं कायं स्यात्” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं मनुष्यतीर्थस्य ॥ ५० ॥ मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः ॥ पित्र्यम् ॥ (१) ॥
एकं पितृतीर्थस्य ॥ म्विति ॥ “हिरवधारणे ॥ अङ्गुष्ठस्य मूले ॥ ब्राह्मम् (१) ॥ एकं ब्रह्मतीर्थस्य ॥
स्थादिति ॥ ब्रह्मभूयम् ॥ (१) ॥ ब्रह्मत्वम् ॥ (२) ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि ब्रह्म-
त्वस्य ॥ ५१ ॥ दयिति ॥ देवभूयमादिष्यस्य “देवत्वम्” “देवसायुज्यम्” च ॥ तद्वत् ब्रह्मभूयादि-
वत् त्रिरूपी ॥ त्रीणि देवत्वस्य ॥ किति ॥ “कृच्छ्रमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ “गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम्”
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः ॥ एकं प्रायश्चित्तस्य ॥ समिति ॥ सम्यक् न्यास आत्यन्तिक-
स्यागः । तद्युक्तेऽनशनेऽभोजने ॥ “प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः” इति मेदिनी ॥
॥ (१) ॥ एकं प्रायोपवेशस्य ॥ अथेति ॥ वीरोऽग्निः तं हन्ति वीरहा ॥ (१) ॥ ५२ ॥
नष्टाग्निः ॥ (२) ॥ द्वे प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य ॥ किति ॥ “कुहना ग्रामजालं
स्थात्” इति रत्नकोषः ॥ “कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (१) मिथ्या-
तत्त्वे ईर्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥ एकं दम्भेन कृतध्यानमौनादेः ॥ अर्थलिप्सया मिथ्या-
धर्माश्रयणस्य वा ॥ ब्रेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः ॥ स इव ॥ व्रात्यः ॥ (१) ॥
संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वाहीनः ॥ (२) ॥ द्वे संस्कारहीनस्य ॥ अस्वेति ॥ अस्वाध्यायः
॥ (१) ॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः निराकृतिः ॥ (२) ॥ द्वे वेदाध्ययनरहितस्य ॥ चत्वा-
र्यैकार्थानि—इत्येके ॥ ५३ ॥ धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् ॥ धर्मध्वजोऽस्यास्ति धर्मध्वजी ॥ (१) ॥ लिङ्गमाश्रमादि-
चिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य लिङ्गवृत्तिः ॥ (२) ॥ द्वे भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः ॥ अवेति ॥ अव-

१—तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” (२।३०) इति ॥ २—तथा च पात-
ञ्जलसूत्रम् “शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” (२।३२) इति ॥ ३—तथा च गोभिलसूत्रम् “दक्षिणं
बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति” (१।२।२) इति ॥
४—तथा च गोभिलसूत्रम् “सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राची-
नावीती भवति” (१।२।३) इति ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् । परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥५६॥
व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥
सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् । राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥१॥
राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः । चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥२॥
येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥३॥
राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् । मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसाचिवास्ततः ॥४॥

कीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वृत्तमनेन अवकीर्णी ॥ (१) ॥ क्षत्रवतः ॥ (२) ॥ द्वे खण्डितब्रह्मचर्यादेः ॥
स्त्विति ॥ यस्मिन् पुरुषे सुप्ते अंशुमान् (सूर्यः) अस्तमेति तत्र अभिनिर्मुक्तः ॥ (१) ॥ एवमंशु-
मान् यस्मिन्सुप्त उदेति तत्र अभ्युदितः ॥ (१) ॥ ५४ ॥ एकैकं क्रमेणोदयास्तमनकाले स्वापशी-
लयोः ॥ पेति ॥ परिवेत्ता ॥ (१) ॥ एकं ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य ॥ ५५ ॥
पेति ॥ परिवित्तिः ॥ (१) ॥ तस्य परिवेत्तुः ॥ ज्यायाञ् ज्येष्ठः ॥ एकं परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः ॥
वीति ॥ विवाहः ॥ (१) ॥ उपयमः ॥ (२) परिणयः ॥ (३) ॥ उद्वाहः ॥ (४) ॥
उपयामः ॥ (५) ॥ पाणिपीडनम् ॥ (६) ॥ षट् विवाहस्य ॥ ५६ ॥ व्येति ॥ व्यवायः ॥
(१) ॥ ग्राम्यधर्मः ॥ (२) ॥ मैथुनम् ॥ (३) ॥ निधुवनम् ॥ (४) ॥ रतम् ॥ (५) ॥ पञ्च रतस्य ॥ त्रीति ॥
त्रिवर्गः ॥ (१) ॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च तैः कृत्वा ॥ एकं पुरुषार्थत्रिकस्य ॥ चेति ॥ चतुर्वर्गः ॥
॥ (१) ॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा ॥ एकं पुरुषार्थचतुष्टयस्य ॥ ५७ ॥ सेति ॥ बलेन सहि-
तैर्धर्मादिभिः ॥ चतुर्भद्रम् ॥ “भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं बलयुक्त-
धर्मादेः ॥ जेति ॥ जन्याः ॥ (१) ॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः ॥ “जन्यो
वरवधूजातिप्रियभृत्यहितेषु च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं वरपक्षीयानाम् ॥

इति ब्रह्मवर्गविवरणम् ॥

स्त्विति ॥ राज्यदानसमये मूर्धन्यभिषिच्यते ॥ तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१) ॥ राजन्यः ॥ (२) ॥
“बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ क्षत्रियः ॥ (४) ॥
विराट् ॥ (५) ॥ पञ्च क्षत्रियस्य ॥ रेति ॥ “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे
च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ राट् ॥ (२) ॥ “पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्य-
वत्” इति विश्वः ॥ “पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु” इति मेदिनी ॥
(३) ॥ क्ष्माभृत् ॥ “क्ष्माभृक्” इति च ॥ (४) ॥ नृपः ॥ (५) ॥ भूपः ॥ (६) ॥
महीक्षित् ॥ (७) ॥ सप्त राज्ञः ॥ १ ॥ रेति ॥ प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा
यस्य ॥ अधीश्वरः ॥ (१) ॥ एकं सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः ॥ चेति ॥ “चक्रं गणे चक्रवाके”
इति विश्वः ॥ चक्रं वर्तयति चक्रवर्ती ॥ (१) ॥ “सार्वभौमस्तु दिङ्नागे सर्वपृथ्वीपतावपि” इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य ॥ त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः मण्डलेश्वरः ॥
“स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं सार्वभौमा-
न्यनृपस्य ॥ २ ॥ येनेति ॥ सम्राट् ॥ (१) ॥ एकं सार्वभौमविशेषस्य ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि
नाम्नान्याहुः ॥ राजसूयकर्ता सम्राट् ॥ द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥
अथेति ॥ राजकम् ॥ (१) ॥ ३ ॥ राजन्यकम् ॥ (१) ॥ तत्र पूर्वं नृपतीनां गणस्य ॥ अपरं क्षत्रियाणां

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः । द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
 प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः । रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
 स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु । भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ७
 अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः । सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ८
 शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः । विषयानन्तरं राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

गणस्य ॥ मेति ॥ मन्त्री ॥ (१) ॥ धीसचिवः ॥ (२) ॥ अमात्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि मन्त्रिणः ।
 अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादित्ये ॥ कर्मसचिवाः ॥ (१) ॥ एकं साहाय्यकारिणाम् ॥ ४ ॥ मेति ॥
 “मात्रा कर्णाविभूषायां धिते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे” इति मेदिनी ॥
 महती मात्रा येषां ते ॥ “महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “प्रधानं स्यान्महामात्रे
 प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा” इति मेदिनी इति क्लीबत्वम् ॥ पुंलिङ्गोऽपि ।
 “महामात्रः प्रधानः स्यात्” इति पुंस्काण्डे बोधालितात् ॥ (२) ॥ द्वे प्रधानस्य ॥ त्रीणि कर्मसहायानाम्—
 इत्येके ॥ प्विति ॥ पुरोधाः ॥ (१) ॥ पुरोहितः ॥ (२) ॥ द्वे पुरोहितस्य ॥ द्वेति । ऋणादानादी-
 न्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः, तेषां द्रष्टरि निर्णेतारि ॥ प्राट् च विवाकश्च प्राड्विवाकौ प्रश्नविवेकावस्य
 स्तः ॥ प्रश्नविचारयोः कुशलः इत्यर्थः ॥ “विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ
 प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः” ॥ (१) ॥ “अक्षः कर्षे तुपे चक्रे शकटव्यवहारयोः” इति
 विश्वः ॥ अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥ द्वे धर्माध्यक्षस्य ॥ ५ ॥
 प्रेति ॥ “प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ द्वारपालः ॥
 ॥ (२) ॥ द्वाःस्थः ॥ (३) ॥ “द्वाःस्थितः” “दर्शकः” इति व्यस्तं नाम ॥ “द्वाःस्थितो वेत्रधारकः”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४) ॥ “स्याद्दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः” इति खट्वः ॥ द्वाःस्थितस्य
 दर्शकः इति समस्तं नाम इत्यन्ये ॥ “द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी” इति रभसः ॥ (५) ॥ पञ्च द्वारपा-
 लस्य ॥ रेति ॥ रक्षिवर्गः ॥ (१) ॥ “अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविचक्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च
 वीरमर्दनकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे रक्षकगणस्य ॥ अथेति ॥ “अध्यक्षोऽधिकृते
 प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अधिकृतः ॥ (२) ॥ द्वे व्यापारितस्य ॥
 ॥ ६ ॥ स्थेति ॥ स्थायुकः ॥ (१) ॥ एकमेकग्रामाधिकृतस्य ॥ गविति ॥ “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे
 पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते शारिवाख्यौपधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं बहुग्रामाधि-
 कृतस्य ॥ भाविति ॥ भौरिकः ॥ (१) ॥ कनकाध्यक्षः ॥ (२) ॥ द्वे सुवर्णाधिकृतस्य ॥ रूप्येति ॥
 “रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ रूप्यस्याध्यक्षः रूप्या-
 ध्यक्षः ॥ (१) ॥ निष्के हेम्नि नियुक्तः ॥ “टङ्ककपातिर्नैष्किको रजताध्यक्षः” इति रभसः ॥ (२) ॥
 द्वे टङ्ककादिशालायां नियुक्तस्य ॥ ७ ॥ अन्तेति ॥ अन्तर् अन्त्यन्तरो वंशो गृहम् ॥ अन्तर्वंशे नियुक्तः ॥
 अन्तर्वेशिकः ॥ (१) ॥ एकमन्तःपुराधिकृतस्य जनस्य ॥ साविति ॥ सौविदल्लः ॥ (१) ॥
 “कञ्चुकी जोङ्कतरौ महल्ले पन्नगे विटे” इति हैमः ॥ (२) ॥ स्थापत्यः ॥ “स्थपातिः कञ्चुकिन्यपि”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ सौविदः ॥ (४) ॥ चत्वारि राज्ञां स्यगारे बहीरक्षाधिकृतस्य ॥ ८ ॥
 शेति ॥ “शण्डः क्लीवस्तु कञ्चुकी” इति तालव्यादौ रभसः ॥ “शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ ॥ आकृष्टाण्डे
 वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” इति मेदिनी ॥ “शण्डपण्डौ सौविदौ । बन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीवे” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः” ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे अत्यन्तान्तर्महल्लकानाम् ॥ सेवेति ॥ “सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजीविनः”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 अनुजीवी ॥ (३) ॥ त्रीणि सेवकस्य ॥ वीति ॥ शत्रुः ॥ (१) ॥ एकं स्वदेशान्यवहितदेशस्य

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः । रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हदः ॥ १० ॥
 द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः । अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥
 स्निग्धो वयस्यः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् । सख्यं सातपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
 यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥
 सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावापि । स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्त्री गृहपतिः समौ । लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥
 लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिंबिरुभे स्त्रियौ । स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥
 अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि । स्वाम्यमात्यसुहृत्कौशराष्टदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्ञः ॥ मीतिः ॥ “मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 अतः शत्रोः ॥ एकं शत्रुमित्रस्य ॥ ९ ॥ विति ॥ अतिशयितः परः परतरः ॥ उदासीनः ॥ (१) ॥
 एकं शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः ॥ पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति पार्ष्णिग्राहः ॥ “सैन्यपृष्ठे पुमान्
 पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः ॥ रीति ॥
 रिपुः ॥ (१) ॥ वैरी ॥ (२) ॥ सपत्नः ॥ (३) ॥ अरिः ॥ (४) ॥ द्विषन् ॥ (५) ॥
 द्वेषणः ॥ (६) ॥ दुर्हृद् ॥ (७) ॥ १० ॥ द्विद् ॥ (८) ॥ विपश्चः ॥ (९) ॥ अहितः ॥
 ॥ (१०) ॥ अमित्रः ॥ (११) ॥ दस्युः ॥ (१२) ॥ शात्रवः ॥ (१३) ॥ शत्रुः ॥ (१४) ॥
 अभिघाती ॥ “द्वेष्योऽभियातिरमित्रः” इति रत्नकोषः ॥ (१५) ॥ परः ॥ (१६) ॥ अरातिः ॥ (१७) ॥
 प्रत्यर्थी ॥ (१८) ॥ परिपन्थी ॥ (१९) ॥ ऊनविंशतिः वैरिणः ॥ ११ ॥ स्नीति ॥ स्निग्धः
 ॥ (१) ॥ वयस्यः ॥ (२) ॥ सवयाः ॥ (३) ॥ त्रीणि तुल्यवयसः ॥ अथेति ॥ मित्रम्
 ॥ (१) ॥ सखा ॥ (२) ॥ सुहृत् ॥ (३) ॥ त्रीणि मित्रस्य ॥ सेति ॥ सख्यम् ॥ (१) ॥
 सातपदीनम् ॥ (२) ॥ द्वे सख्युर्धर्मकर्मणोः ॥ अन्विति ॥ अनुरोधः ॥ (१) ॥ अनुवर्तनम् ॥ (२) ॥ द्वे आराध्या-
 देरिष्टसंपादनस्य ॥ १२ ॥ येति ॥ यथार्हवर्णः ॥ “वर्णः स्याद्देवरूपयोः” इति धरणिः ॥ (१) ॥
 “प्रणिधिर्याचने चरे” इति हैमः ॥ (२) ॥ अपसर्पः ॥ (३) ॥ “चरोऽक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे
 चले” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्” इति मेदिनी ॥
 (५) ॥ “चारः पियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ गूढपुरुषः ॥ (७) ॥ सप्त चारस्य ॥
 आप्त इति ॥ आप्तः ॥ (१) ॥ प्रत्ययितः ॥ “प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु” इति विश्वः ॥
 (२) ॥ द्वे विश्वासाधारस्य ॥ १३ ॥ सांवोति ॥ सांवत्सरः ॥ (१) ॥ ज्यौतिषिकः ॥ (२) ॥
 दैवज्ञः ॥ (३) ॥ गणकः ॥ (४) ॥ मौहूर्तिकः ॥ (५) ॥ मौहूर्तः ॥ (६) ॥ ज्ञानी ॥ (७) ॥
 कार्तान्तिकः ॥ (८) ॥ अष्टौ गणकस्य ॥ १४ ॥ तेति ॥ तान्त्रिकः ॥ (१) ॥ ज्ञातसिद्धान्तः ॥
 (२) ॥ द्वे तन्त्रार्थज्ञातुः ॥ सेति ॥ सत्त्रमस्यास्ति सत्त्री ॥ “सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे”
 इति विश्वः ॥ (१) ॥ गृहपतिः ॥ (२) ॥ द्वे सदाऽन्नादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य ॥ लीति ॥ लिपिकरः ॥
 “लिपिकरः” अपि ॥ (१) ॥ अक्षरचणः ॥ (२) ॥ अक्षरचुञ्चुः ॥ (३) ॥ लेखकः ॥ (४) ॥
 चत्वारि लेखकस्य ॥ १५ ॥ लिखीति ॥ अक्षराणां विन्यासः ॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च अनयोः समाहारः
 तस्मिन् ॥ कर्मधारयो वा ॥ लिपिः ॥ (१) ॥ लिबिः ॥ (२) ॥ द्वे लेखनस्य ॥ चत्वार्येव नामानि—
 इति केचित् ॥—“लिखिताक्षरसंस्थाने” इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ स्यादिति ॥ संदेशहरः ॥ (१) ॥
 दूतः ॥ (२) ॥ द्वे दूतस्य ॥ द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् ॥ “दौत्यम्” अपि ॥ केचित्—“दूत्यं
 तद्भावकर्मणी” इति पाठं मन्यन्ते ॥ (१) ॥ एकं दूतस्य भावकर्मणोः ॥ १६ ॥ अध्वेति ॥ अध्वनीनः ॥
 (१) ॥ अध्वगः ॥ (२) ॥ अध्वन्यः ॥ (३) ॥ पान्थः ॥ स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥ पथिकः ॥ स्त्रियां
 पथिकी ॥ (५) ॥ पञ्च पथिकस्य ॥ स्वेति ॥ स्वामी राजा ॥—पुरोहितः—इति श्रीधरः ॥ अमात्यो

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च । संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः । क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् । भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् २० ॥

मन्त्री ॥ सुहृद् मित्रम् ॥ कोशो भण्डारः ॥ राष्ट्रं देशः ॥ पर्वतादि दुर्गाणि ॥ वन्द्यं सैन्यम् ॥ १३ ॥ राज्यस्य
राजकर्मणोऽङ्गानि राज्याङ्गानि ॥ (१) ॥ प्रकृतयः ॥ (२) ॥ पौराणां नागराणां श्रेणयोऽपि प्रकृतयः स्युः ॥
कामन्दकीये—“स्वाम्यमात्यश्च शष्टं च दुर्गं कोशो बलं सुहृद् ॥ परस्परपकारादं समाङ्गं राज्यमुच्यते ” ॥
“पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमपि राज्यम्” इति दर्शितम् ॥ द्वे राज्याङ्गानाम् ॥ समिति ॥ संधिः ॥ (१) ॥
विग्रहः ॥ (१) ॥ यानम् ॥ (१) ॥ आसनम् ॥ (१) ॥ द्वैधम् ॥ (१) ॥ आश्रयः ॥ (१) ॥
॥ १८ ॥ एतानि षट् गुणशब्दवाच्यानि ॥ श्रेति ॥ शक्तिशब्दवाच्यास्तिस्रः ॥ प्रभावः ॥ उक्तं हि “कोश-
दण्डबलं प्रभुशक्तिः” इति ॥ (१) ॥ उक्तं हि—“विक्रमबलमुत्साहशक्तिः” इति ॥ (१) ॥ संध्या-
दीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ॥—“पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः” इत्यन्ये ॥
तिसृणां शक्तीनामेकैकम् ॥ क्षेति ॥ अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥ उपचया-
पचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥ “कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ॥ खन्याकरबलादानं शून्यानां च
निवेशनम्” इत्यष्टवर्गः ॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥ नीतिवेदिनां त्रिवर्गस्यैकैकम् ॥ १९ ॥ स इति ॥
प्रतापः ॥ (१) ॥ प्रभावः ॥ (२) ॥ “अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्यये प्र (ऽप्य)
सहनं तत्तेजःसमुदाहृतम्” इति भरतः ॥ कोशो धनम् ॥ दण्डो दमः सैन्यं च ॥ ताभ्यां जातम् ॥ द्वे कोशद-

१—स्वर्णादिदानेन (पर) बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः ॥ अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तारमिया न
लिखितः ॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकूटतूर्णभेदेन त्रिविधमाह ॥ उपचितशक्तेः कृतमूल-
राष्ट्रक्षकस्य शत्रोरवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विग्रहयानम्, सन्धाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्,
च इति पञ्चविधम् । पश्चात्स्थायिनः शत्रोर्वलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्दृग्गृहयानम् ।
शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधिं विधायारेः सम्मुखगमनं सन्धाययानम् । बलवदरिणा सन्धाय संमिल्य तैः सह
कातरेऽरौ यद्यानं तत्संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुदेशेऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम् शत्रोर्वलाधानाय
पथि प्राप्तेषु शत्रुमित्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपेक्षयानम् ॥ ‘नाहमिदानीं योदुं समर्थः’ इति काला-
दिप्रताक्षिया विजिगीर्षोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिः राखनम् ॥ तदपि विग्रह्यासनम्, सन्धाययासनादि पूर्ववत् पञ्चविधम् ।
विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विग्रहासनम् । तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीयमाणयोः
सन्धिं कृत्वाऽऽस्थानं सन्धाययासनम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रेण्यापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिनः मित्रेण शत्रुणा
वा मिलित्वाऽवस्थानं संभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेस्तत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गास-
नम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापेक्षया स्थितिरुपेक्षयासनम् ॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये
काकाक्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह सन्धिः, अवलेन सह विग्रहः, इत्यपरम् ।
शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह सन्धाय शत्रुणा सह विग्रहः, इति तृतायम् । शत्रुणैव वा सन्धिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य
व्यापारः इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥ बलवताऽऽरिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्तैर्बलवद्भूमिजयिषमायश्र-
यणं तदाश्रयः ॥ कस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाऽऽश्रयणप्राश्रयः—इति द्विविध आश्रयः ।
उक्तं च—“उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्” इति ॥—इति मुकुटे
विशेषः ॥ २—भेदत्रिविधः । तदुक्तम्—“क्षेत्रागापनयनं सहर्षोत्पादनं तथा । सन्तर्जनं च भेदजैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः” इति ॥
राज्ञो ब्रह्मण्य शपथपूर्वकम् ‘अमीषामैकमत्यं जातम्’ इत्यस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्वाज्ञोऽनुयन्त्रियेषु स्नेहस्य
परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परभिभवसंजननं सहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥ दण्डो-
ऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—“बधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्षेपस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः” इति ॥
परिक्षेपो बन्धनताडनादिः ॥ “प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयं ग्राहप्रवर्तनम् । देवस्य
प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्”—इति मुकुटे विशेषः ॥

साहसं तु दमो दण्डः साम सौन्त्वमथो समौ । भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥
 पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः । विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥२२॥
 रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु । समौ विस्त्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥२३॥
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् । युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥२४॥
 न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् । अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥२५॥

दण्डजं तेजसः ॥ भयिति ॥ शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥ दण्डः
 शास्तिः (२) ॥ प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम ॥ “ परस्पोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् ॥ सम्बन्धस्य
 समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् ॥ वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्च-
 विधं स्मृतम् ” ॥ (३) ॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (४) ॥ “उपायः सामभेदादौ तथैवो-
 पगतौ पुमान् ” इति मेदिनी ॥ उपायानां चतुष्टयम् ॥ अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः ॥ “साम दानं च दण्डश्च
 भेदश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ” ॥ चत्वारि उपायानाम् ॥ २० ॥ सेति ॥
 सहसि बले भवम् ॥ “साहसं तु दमे दुष्करकर्माणि । अविमृश्यकृतौ धाष्ट्ये ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “दमः स्या-
 त्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि च ” इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ “दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहग्रहभेदे-
 ष्वश्वेऽर्कानुचरे मयि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः ” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि दण्डस्य ॥ सामेति ॥
 साम ॥ (१) ॥ सांत्वम् ॥ (२) ॥ द्वे साम्नः ॥ अथो इति ॥ “भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदा-
 रणे ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ उपजापः ॥ (२) ॥ द्वे भेदस्य ॥ उपेति ॥ उपधा ॥ (१) ॥ आद्येन
 कामार्थभयग्रहः ॥ एकं राज्ञा धर्मार्थिकामभयैरमात्यादेः परीक्षणस्य ॥ २१ ॥ पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥
 अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीप्यत्र अप्रदक्षीणः ॥ (१) ॥ एकं द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य ॥
 वीति ॥ “विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु । वसुनन्दे ना ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विजनः ॥ (२) ॥
 “छन्नं तु रहसि क्लीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम् ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ निःशलाकः ॥ (४) ॥ ‘तथा’-
 शब्दः समुच्चये ॥ “रहस्तत्त्वे रते गुह्ये ” इति मेदिनी ॥ रभसोऽपि—“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंस-
 कम् ” इति ॥ (५) ॥ २२ ॥ (६) ॥ “उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम् ” इति विश्वहैम-
 मेदिन्यः ॥ (७) ॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥ सप्त एकान्तस्य ॥ रेति ॥ रहस्यम् ॥ “रहस्या स्त्री नदीभेदे
 गोपनीयेऽभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं तद्भवस्य (रहोभवस्य) ॥ सेति ॥ विस्त्रम्भः ॥
 तालव्यादिश्च ॥ “विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रलयेऽपि च ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ विश्वासः ॥ (२) ॥
 द्वे विश्वासस्य ॥ भ्रयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् ॥ भ्रेषः ॥ (१) ॥ एकं भ्रंशस्य
 ॥ २३ ॥ अभ्रयिति ॥ अभ्रेषः ॥ (१) ॥ न्यायः ॥ (२) ॥ “कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो
 दिने ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ देशरूपम् ॥ (४) ॥ समञ्जसम् ॥ (५) ॥ पञ्चोचितस्य ॥
 यिवति ॥ “युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्लीवं हस्तचतुष्टये ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ औपयिकम् ॥ (२) ॥
 “लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ भजमानम् ॥ (४) ॥ “अभिनीतं संस्कृते च न्याय्ये
 चामर्षणे त्रिषु ” इति रुद्रः ॥ “अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
 ॥ २४ ॥ न्याय्यम् ॥ (६) ॥ युक्तादयः षट् त्रिषु ॥ षट् न्यायागतस्य ॥ समिति ॥ संप्रधारणा ॥ (१) ॥
 समर्थनम् ॥ (२) ॥ द्वे ‘इदमुचितमेव’ इति निश्चयस्य ॥ अवोति ॥ अववादः ॥ (१) ॥ निर्देशः
 ॥ (२) ॥ “निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते ” इति विश्वः ॥ (३) ॥ “शासनं राजदत्तोर्न्यां लेखा-

शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः । आगोऽपराधो मन्तुश्च समं तृदानबन्धने
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बालिः । घट्टादिदेयं शुल्कांस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् २७
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा । यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः । सांष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् २९ ॥
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् । महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

शाशास्त्रशान्तिषु” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ २५ ॥ शिष्टिः ॥ “शास्तिः” इति च ॥ (५) ॥ आज्ञा ॥
॥ (६) ॥ षड् आज्ञायाः ॥ सामिति ॥ “संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ ‘मर्या’ इति सीमार्थेऽव्ययम् ॥ तत्र दीयते मर्यादा ॥ (२) ॥ “धारणाऽङ्गे च योगस्य न
पुंसि स्याद्विधारणे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ स्थितः ॥ (४) ॥ चत्वारि न्याय्यपथस्थितेः ॥ आग
इति ॥ “आगोऽपराधेऽपाये स्यात्” इति मेदिनी ॥ सान्तं क्लृप्तिम् ॥ (१) ॥ अपराधः ॥ (२) ॥ “मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीण्यपराधस्य ॥ सेति ॥ उद्दानम् ॥ (१) ॥
बन्धनम् ॥ (२) ॥ द्वे बन्धनस्य ॥ २६ ॥ द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः ॥ (१) ॥ एकमपराधे शास्त्रेण बोधित-
दण्डाद्विगुणदण्डस्य ॥ भेति ॥ भागधेयः ॥ (१) ॥ “करो वर्षोपले पाणौ रदमौ प्रत्ययशुण्डयोः ” इति
मेदिनी ॥ (२) ॥ “बालिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्लथचर्मणि ॥ गृहदा-
रप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि कर्पकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य ॥ घेति ॥
घट्टादौ देयम् ॥ “शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ आदिना गुल्मप्रतो-
ल्यादिग्रहः ॥ एकं घट्टादिदेयस्य ॥ प्रेति ॥ प्राभृतम् ॥ (१) ॥ प्रदेशनम् ॥ (२) ॥ द्वे देवताभ्यो
मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य ॥ २७ ॥ उपेति ॥ उपायनम् ॥ (१) ॥ उपग्राह्यम् ॥ (२) ॥ उपहारः
॥ (३) ॥ उपदा ॥ (४) ॥ चत्वार्युपदौकनस्य ॥—षड्युपदौकनस्य—इत्यन्ये ॥ “उपायनमुपग्राह्यं
प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्” इत्यमरमाला ॥ याविति ॥ युतयोर्वरवध्वोरिदम् ॥ यौतकम् ॥ “युतकं युगले युक्ते
संशयेऽपि च” इति रभसः ॥ “युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चलनाग्रे च र्यातके” इति मेदिनी ॥
“यौतकं यौतुकं च तत्” इति वाचस्पतेरुपमपि ॥ आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥ सुदायः ॥ (१) ॥
“हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च
दीयमानद्रव्यस्य ॥ २८ ॥ तेति ॥ तत्कालः ॥ (१) ॥ तदात्वम् ॥ (२) ॥ द्वे वर्तमानकालस्य ॥
उत्तेति ॥ “आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमुत्तरकालस्य ॥
सामिति ॥ सांष्टिकम् ॥ (१) ॥ एकं व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य ॥ विति ॥
“उदर्क एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं भाविनः कर्मफलस्य ॥ २९ ॥
अत्रिति ॥ वह्निश्च तोयं चादिर्यस्य ॥ भयहेतुत्वाद्भयम् ॥ आदिना “हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं
मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूषिकाः शलभादयः” गृह्यन्ते ॥ अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥ एकम-
ग्न्यादिकृतस्य भयस्य ॥ त्रिति ॥ दृष्टम् ॥ (१) ॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ तयोश्चक्रे सैन्ये
ताभ्यां जातम् ॥ एकं स्वपरसैन्यात् परराष्ट्रजाच्चौराटविकादेः परचक्राद्वाहिलोपादेर्भयस्य ॥ मेति ॥
गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः, अहेर्भयम् अहिभयम् ॥ (१) ॥ “निजोऽथ मैत्रश्च
समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति” ॥ स्वपक्षा-
त्प्रभवति ॥ एकं महीभुजां स्वसहायाज्जातभयस्य ॥ ‘भयम्’ इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चाभरं तु प्रकीर्णकम् । नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् ३१ ॥
 हैमं छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु नृपलक्ष्म तत् । भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ३२ ॥
 निवेशः शिविरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् । हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपौ द्विपः । मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ३४ ॥
 इभः स्तम्भेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः । मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥
 अभिन्नो गर्जितो मत्तः समाबुद्धान्तनिर्मदौ । हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ३६ ॥

प्रेति ॥ “प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ अधिकारः ॥ (२) ॥
 द्वे राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य ॥ चेति ॥ “चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः” इति मेदिनी ॥
 “चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे” इति हैमः ॥ प्रशाद्यणू (५।४।३८) ॥ अजादित्वात्
 (४।१।४) टाप् ॥ “चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्” इति रभसः ॥ “चामरं चामराऽपि
 च । दण्डे च बालव्यजने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे” इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे चामरस्य ॥ त्रिति ॥ नृपासनम् ॥ (१) ॥ भद्रासनम् ॥ (२) ॥
 द्वे मण्यादिकृतराजासनस्य ॥ सिंहेति ॥ तत् नृपासनं हैमं चेत् ॥ सिंहाकारमासनं सिंहासनम् ॥
 (१) ॥ ३१ ॥ एकं सुवर्णकृतराजासनस्य ॥ छेति ॥ छत्रम् ॥ (१) ॥ आतपत्रम् ॥
 (२) ॥ द्वे छत्रस्य ॥ रेति ॥ राजस्तत् छत्रम् ॥ नृपलक्ष्म ॥ (१) ॥ एकं नृपच्छत्रस्य ॥
 भेति ॥ भद्रकुम्भः ॥ (१) ॥ पूर्णकुम्भः ॥ (२) ॥ द्वे पूर्णकलशस्य ॥ त्रिति ॥ भृङ्गारः ॥
 (१) ॥ कनकालुका ॥ (२) ॥ द्वे सुवर्णकृतजलपात्रस्य ॥ ३२ ॥ नाति ॥ “निवेशः सैन्य-
 विन्यासे न्यासे रङ्गविवाहयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ शिविरम् ॥ (२) ॥ षण्ढे ह्नीवे ॥ द्वे
 आगन्तुकसैन्यवसतेः ॥ सेति ॥ सज्जनम् ॥ (१) ॥ उपरक्षणम् ॥ (२) ॥ द्वे सैन्यरक्ष-
 णाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य ॥ हेति ॥ हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च ॥ सेनाङ्गम् ॥
 (१) ॥ चत्वारोऽवयवा यस्य नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः ॥ नौकानां रथेष्वन्तर्भावः ॥ महि-
 पादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः---इति मुकुटः ॥ एकं हस्त्यादिचतुष्टयस्य ॥ ३३ ॥ देति ॥ दन्ती ॥ (१) ॥
 दन्तावलोः ॥ (२) ॥ हस्ती ॥ (३) ॥ द्विरदः ॥ (४) ॥ अनेकपः ॥ (५) ॥
 द्विपः ॥ (६) ॥ मतङ्गजः ॥ (७) ॥ गजः ॥ (८) ॥ “नागो मतङ्गजे सर्वे पुंनागे
 नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते सुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे
 सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे” इति हैमः ॥ (९) ॥ “कुञ्जरोऽनेकपे केशो कुञ्जरा धातकीद्रुमे । पाटलायां
 च” इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ “वारणं प्रतिपेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे” इति विश्वः ॥ (११) ॥
 करी ॥ (१२) ॥ ३४ ॥ इभः ॥ (१३) ॥ “स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः” इति
 विश्वः ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमः ॥ (१४) ॥ पद्मी ॥ (१५) ॥ पञ्चदश हस्तिनः ॥ त्रिति ॥
 यूथनाथः ॥ (१) ॥ यूथपः ॥ (२) ॥ द्वे यूथमुख्यहस्तिनः ॥ मेति ॥ मदोत्कटः ॥ (१) ॥ मद-
 कलः ॥ (२) ॥ द्वे अन्तर्मदस्य हस्तिनः ॥ केति ॥ कलभः ॥ (१) ॥ करिशावकः ॥ (२) ॥
 द्वे करिशावकस्य ॥ ३५ ॥ प्रेति ॥ अभिन्नः ॥ (१) ॥ “गर्जितं वारिवाहादिष्वनौ ना मत्तकुञ्जरे” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ मत्तः ॥ (३) ॥ त्रीणि जातमदस्य ॥ सेति ॥ “उद्धान्त उद्वर्णि निर्मद-
 द्विपे” इति हैमः ॥ (१) ॥ निर्मदः ॥ (२) ॥ द्वे गतमदस्य ॥ हेति ॥ हास्तिकम् ॥ (१) ॥
 गजता ॥ (२) ॥ द्वे गजवृन्दे ॥ केति ॥ करिणी ॥ (१) ॥ “स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि
 पुंषि दानवविशेषे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “वशा नार्या वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि” इति हैमः ॥
 तालव्यशा ॥ “वशा वन्ध्यासुतापोषास्त्रीगवीकरिणीषु च” इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥ त्रीणि

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशकिरः । कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्
अवग्रहो ललाटं स्यादिषीका त्वक्षिकूटकम् । अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ३८॥
अधः कुम्भस्य बाहिस्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् । आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं विन्दुजालकम्
पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः । द्वौ पूर्वपश्चाज्जादिदेशौ गात्रावरं क्रमात् ॥४०॥

करिण्याः ॥ ३६॥ गेति ॥ “गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । त्रिहवी-
रकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “कटः श्रोणी द्वयोः पुंसि कलिङ्गेऽतिशये शवे । समये
गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे गजगण्डयोः ॥ मेति ॥ “मदो रेतसि
कस्तूर्यां गर्वे हर्षभदानयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिपु” इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे मदपतनस्य ॥ वेति ॥ “वमथुर्वमने कासे मातङ्गकरशी-
करे” इति हैमः ॥ (१) ॥ करस्य शीकरः करशकिरः ॥ (२) ॥ द्वे शुण्डाभिर्गतजलस्य ॥ किति ॥
“कुम्भो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्यके वारनार्यां च घटे ह्रिवं तु गुग्गुली” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ “पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारिकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि ॥
ओडूपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डौ तु पिण्डतगरेऽलाचूलजूरभेदयोः” इति मेदिनी ॥
एकं शिरसः पिण्डयोः ॥ तेति ॥ तयोः कुम्भयोः ॥ विदुः ॥ (१) ॥ एकं कुम्भनयदेशस्य
॥ ३७ ॥ अवेति ॥ “अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी ॥ रुद्रोऽपि—“गजा-
लिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्यवग्रहः” इति ॥ (१) ॥ एकं गजललाटस्य ॥ इपीति ॥ (ह्रस्वादिदी-
र्घमध्या) इषीका ॥ “ईषिका” ह्रस्वमध्या दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥ अक्षिकूटकं गोलकम् ॥ एकं
नेत्रगोलकस्य ॥ अपेति ॥ “निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं
हस्तिनोऽपाङ्गदेशस्य ॥ केति कर्णस्य मूलम् ॥ “चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं हस्तिनः कर्णमूलस्य ॥ ३८ ॥ अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः ॥
“बाहिस्थं वातकुम्भाधः” इति भागुरिः ॥ स च ललाटाधोभागः ॥ “कुम्भयोरन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु
तस्याधो बाहिस्थं तु ततोऽधः” इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥ एकं कुम्भस्याधोभागस्य ॥ प्रेति ॥
“प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ एकं बाहिस्थाधोभागस्य दन्त-
मध्यस्य ॥ आसोति ॥ “आसनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिर्वर्तने” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ स्कन्ध-
देशः ॥ (२) ॥ द्वे गजस्कन्धदेशस्य ॥ पेति ॥ “पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरपि” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ विन्दुजालकम् ॥ (२) ॥ द्वे गजमुख्यादिस्थविन्दुसमूहस्य ॥ पक्षेति ॥
पक्षभागः ॥ (१) ॥ पार्श्वभागः ॥ (२) ॥ द्वे गजपार्श्वस्य ॥ ३९ ॥ देति ॥ दन्तभागः ॥
॥ (१) ॥ एकमग्रभागस्य ॥ द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च ॥ पूर्वपश्चा-
ज्जङ्घे आदी यस्य सः ॥ पूर्वपश्चादिश्चासीं देशश्च ॥ पूर्वजङ्घाभागो गात्रम् ॥ पश्चाजङ्घाभागोऽवरम् ॥
“गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागोऽयङ्गे कलेवरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे च
चरमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु” इति रुद्रः ॥ (१) ॥
“गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते” इति भागुरिः ॥ “द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे न ना”
इति रभसः ॥ कश्चित्तु—अष्टीवद्गागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह ॥ अपरा पवर्गादिमध्या च ॥
“अपरं तूत्तरार्धं स्यात्पश्चाद्भागो च दन्तिनाम्” इति विश्वः ॥ क्रमेणैकैकं गजजङ्घापूर्वापरभागयोः ॥४०॥

१—“ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा” इति मुरारिः ॥ “तस्मिन्नस्यदिषीकान्त्रम्—इति रुद्रः—इति मुकुटः ॥

२—तथा च माघश्लेषः—“बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत” इति—इति मुकुटः ॥

तोत्रं वैष्णुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खला अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्
दूष्या कक्ष्या वरत्रा च कल्पना सज्जना समे । प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ४२
वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी । घोटके पीतितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः । आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः । ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥

तविति ॥ “तोत्रं तु प्राजने वैष्णुकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “वैष्णुकम् ॥ वैष्णुकम्” इति पाठा-
न्तरम् ॥ (२) ॥ द्वे तोदनदण्डस्य ॥ आलेति ॥ आलानम् ॥ (१) ॥ बन्धस्तम्भः ॥ (२) ॥
द्वे बन्धनस्तम्भस्य ॥ अथेति ॥ “शृङ्खला पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरञ्जौ च बन्धने” इति हैमः ॥ “शृङ्खला
पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अन्दुकः ॥ (२) ॥ निगडः ॥ (३) ॥
त्रीणि “वेडी” इति ख्यातस्य ॥ अङ्कितः ॥ अङ्कुशः ॥ (१) ॥ सृणिः ॥ तालव्योष्मादिरपि ॥
“शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः” इति शभेदः ॥ (२) ॥ “आरक्षमग्रमवमत्य सृणिं
शिताग्रम्” इति तु माघस्य प्रमादः ॥ सृणेः स्त्रीत्वात् ॥ द्वे अङ्कुशस्य ॥ ४१ ॥ द्विति ॥ “दूष्यं
त्रिषु दूषणीये क्लीवं वस्त्रे च तद्रूहे” इति मेदिनी ॥ “जूषा” इति मुकुटः ॥ (१) ॥ “कक्ष्या बृहति-
कायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वरत्रा ॥
(३) ॥ त्रीणि गजमध्यबन्धनस्य ॥ केति ॥ “अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीवं कलुतौ
च कल्पने” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सज्जनं तु भवेत्क्लीवमुपरक्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्क-
ल्पनायां च योषि” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे कल्याणाद्यारोपणेन सज्जाकरणस्य ॥ प्रेति ॥
“प्रवेणिः स्त्री ज्ञानेष्वेण्योः” इति मेदिनी ॥ आस्तरणम् ॥ (२) ॥ “वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे
द्विजादौ शृङ्गादौ कुश्यामश्वरे गुणे ॥ भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तलाविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु
कुङ्कुमे” इति हैमः ॥ (३) ॥ परिस्तोमः ॥ (४) ॥ “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बहिषि”
इति मेदिनी ॥ क्लीवेऽपि ॥ “स्त्री प्रवेणी, कुथं त्रिषु” इति बोपालितः ॥ (५) ॥ पञ्च गजोप-
र्यास्तरणचित्रकम्बलस्य ॥ ४२ ॥ वीति ॥ “वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ न सारो बलमस्य ॥ हस्ती चाश्वश्च हस्त्यश्वम् ॥ एकमसारहस्त्यश्वस्य ॥
वेति ॥ “वारी स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । वारिर्वाग्गजबन्धन्योः स्त्री क्लीवेऽम्बुनि बाहुके” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ गजबन्धनी ॥ (२) ॥ द्वे गजबन्धनशालायाः ॥ घोटेति ॥ घोटकः ॥ “घोटः” अपि ॥
“घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरङ्गमाः” इति रभसः ॥ (१) ॥ “पीतिर्नाऽश्वे स्त्रियां पाने” इति मेदिनी ॥ “वीतिः”
इति च ॥ “वीतिरश्वेऽसने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “तुरगी चाश्वगन्धायां तुरग-
श्चित्वाजिनोः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ तुरङ्गः ॥ (४) ॥ अश्वः ॥ (५) ॥ तुरङ्गमः ॥ (६) ॥ ४३ ॥ “वाजी
वाणाश्वप्रक्षिपु” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ “वाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु” इति मेदिनी ॥ (८) ॥
“अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (९) ॥ “गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले । गायने
च मृगभेदे तुरङ्गमे ॥ अन्तरामवदेहे च” इति हैमः ॥ (१०) ॥ हयः ॥ (११) ॥ “सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भव
हये । सणिमन्येऽपि” इति हैमः ॥ (१२) ॥ सप्तिः ॥ (१३) ॥ त्रयोदशाश्वस्य ॥ आजोति ॥ “शक्तिभि-
र्मिन्नहृदयाः स्वल्भन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः” इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥
कुलीनाः ॥ (२) ॥ द्वे कुलीनाश्वस्य ॥ वीति ॥ “विनीतः सुवहायै स्वाद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽप-
नीते च निभृते विनयान्विते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ साधुवाही ॥ (२) ॥ द्वे साधुवाहिनोऽश्वस्य ॥ ४४ ॥ वेति ॥
“आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक उक्तः” इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ पारसीकः ॥ (१) ॥ काम्बोजः ॥ (१) ॥

१—“स्त्रियाम्” इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसान्वयसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि, इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति
प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः । बालः किशोरो वाम्यश्वा वत्स्यश्वा यः ॥
 त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते । कश्ये तु मध्यमश्वानां हेपा हेपा च निगालः ॥
 निगालस्तु गलोद्देशे वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् । आस्कन्दितं धारितकं रेचितं बाले गतं ॥
 गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् । कविका तु खलीनोऽस्त्री शफक्तीवे स्त्रुः ॥
 पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले बालहस्तश्च बालाधिः । त्रिपूपावृत्तछठितौ परावृत्ते सुदुर्भुवि ॥ १० ॥

“ बालहीकं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाऽश्वदेशयोः ” इति त्रिकाण्डशेषतो दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥
 एते ह्यविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ॥—“ वनायुजः पारसीक उक्तः ” इति स्तनकोपात्, “ अथात्र कर्कोऽश्वः,
 वनायुजमपि पारसीकं तु ” इति नाममालायाश्च द्वयोः पर्यायता—इत्येव ॥ येति ॥ “ वृन्दः पुनान-
 श्वमेधतुरगे च तुरङ्गमे ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अश्वमेधीयः ॥ (२) ॥ द्वे अश्वमेधीयस्याश्वस्य ॥ जेति ॥ “ ज-
 नस्तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिपु ” इति मेदिनी ॥ जवाधिकः ॥ (२) ॥ द्वे अधिकवेगस्य ॥ ४२ ॥
 प्रिति ॥ पृष्ठयः ॥ (१) ॥ “ स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः ” इति वोपाहितः ॥ द्वे भारवाहिनोऽश्वस्य ॥ सीति ॥
 “ कर्कः कर्केतने वह्नी शुक्लाश्वे दर्पणे षटे ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं शुक्लाश्वस्य ॥ रेति ॥ “ रथ्या
 रथौघविशिखावर्तनीषु च योपिति । रथवोढरि पुल्लिङ्गः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं रथवाहकाश्वस्य ॥
 वेति ॥ “ अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपथ्यैपथी च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 एकं बालाश्वस्य ॥ वेति ॥ “ वामी शृगालीवडवारासभीकरभीपु च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अश्वा ॥ (२) ॥
 “ वडवा द्विजयोपिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ त्रीणि वडवायाः ॥
 वेति ॥ “ वाडवं करणे स्त्रीणां घोडिकौघे ननुंसकम् । पाताले न त्रिष्यं पुनः ब्राह्मणे वडवानले ” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ एकं वडवानां समूहस्य ॥ ४६ ॥ त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते यद्वर्त्म ॥ आश्वी-
 नम् ॥ (१) ॥ एकमेकदिनगम्याध्वनः ॥ केति ॥ “ कश्ये त्रिपु कदाहं स्यात्खलीवं मद्याश्वमध्ययोः ”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमश्वानां मध्यभागस्य ॥ हेषेति ॥ हेपा ॥ (१) ॥ हेपा ॥ (२) ॥ द्वे
 अश्वानां निस्वनस्य (शब्दस्य) ॥ ४७ ॥ नीति ॥ निगालः ॥ (१) ॥ गलोद्देशः ॥ (२) ॥ “ वण्टा-
 वन्धसमीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम रोमजः शुभकृन्मतः ” इत्यश्वशास्त्रम् ॥ द्वे ग्रीवा-
 याः समीपभागस्य ॥ त्रिति ॥ आश्वीयम् ॥ (१) ॥ आश्वम् ॥ (२) ॥ द्वे अश्ववृन्दस्य ॥
 आस्केति ॥ “ उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि । उत्सुत्योत्सुत्य गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः ” इति हैम-
 माला ॥ (१) ॥ “ अथ धोरितकं धौर्यं वा (धो) रणं धौरितं च तत् ” इति वाचस्पतिः ॥ “ तत्र धौरितकं
 धौर्यं धोरणं धौरितं च तत् । यभ्रुकङ्कशिखिकोडगतिवत् ” इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥
 “ उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः ” इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥ “ वलितं
 पुनः । अग्रकायसमुत्प्लावत्कुञ्चितत्वात् न तत्रिकम् ” इति नाममाला ॥ (१) ॥ “ प्लुतं
 तु लङ्घनं पश्चिमृगगत्पुनः हारकम् ” इति हैमः ॥ “ प्लुतमश्वस्य गतौ प्लुतत्रिमाचके ” इति हैमः ॥
 ॥ (१) ॥ ४८ ॥ अमूरश्वानां पञ्च गतयः ॥ “ धारा सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके ” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ गतिविशेषाणामेकम् ॥ घविति ॥ घोणा ॥ (१) ॥ “ प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कटया-
 मध्यगे-त्रिपु ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे अश्वभ्रमणस्य ॥ केति ॥ कविका ॥ (१) ॥ खलीनः
 ॥ (२) ॥ द्वे “ कडिआली ” इति ख्याताः ॥ शेति ॥ “ शफं मूले तरुणां स्याद्ववादीनां खुरोऽपि च ”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ खुरः कोलदले शफे ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे खुरस्य ॥ ४९ ॥ त्रिति ॥
 “ पुच्छः पश्चात्पदेशः स्याल्लाङ्गूले पुच्छमिष्यते ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ लूमम् ॥ (२) ॥ “ लाङ्गूलं
 पुच्छशेषयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ त्रीणि पुच्छस्य ॥ वेति ॥ “ बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गज-
 स्यापि च बालधौ ” इति पवर्गोपादौ मेदिनी ॥ बालो हस्त इव बालहस्तः ॥ (१) ॥ बालधिः ॥ (२) ॥
 द्वे केशवलाङ्गूलमात्रस्य ॥ त्रीति ॥ उपावृत्तः ॥ (१) ॥ छठितः ॥ (२) ॥ द्वे श्वशान्त्यर्थे

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः । असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत्५१
कर्णारथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् । क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्वन्त्री कम्बलिवाह्यकम्५२
शिविका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् । उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपचर्मवृते रथे
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली । रथे कम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ५४॥
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे । धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः॥५५॥
चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् । पिण्डिका नाभिरक्षाप्रकीलके तु द्वयोराणिः

पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्याश्वस्य ॥ ५० ॥ येति ॥ युद्धार्थे चक्रिणि (चक्रसहिते) याने ॥ शताङ्गः॥ (१)॥
“स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “रथः पुमानवयवे
स्यन्दने वेतसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि युद्धार्थं सज्जितस्य रथस्य ॥ असाविति ॥
यच्चक्रयानं समराय (युद्धाय) न (अन्तस्थमध्यः) पुष्परथः ॥ पकारमध्यपाठे तु पुष्परथः ॥ (१) ॥
एकं युद्धं विना यात्रासेवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य ॥ ५१ ॥ केति ॥ कर्णारथः ॥ (१) ॥ प्रवहणम्
॥ (२) ॥ डयनम् ॥ “हयनम्” इति च ॥ (३) ॥ त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य
“दोला” इति ख्यातस्य ॥ क्लीपेति ॥ अनः ॥ (१) ॥ “शकटः शाकिनीगायो यानमास्कन्दनं स्वनम् ।
अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” इति ॥ (२) ॥ द्वे शकटस्य ॥ गेति ॥ गन्त्री ॥ (१)॥
कम्बलिवाह्यकम् ॥ (२) ॥ द्वे शकटिकायाः ॥ ५२ ॥ शीति ॥ शिविका ॥ (१) ॥ याप्यैरधर्मैर्वाह्यं
यानं याप्ययानम् ॥ (२) ॥ द्वे “पालकी” इति ख्यातायाः ॥ द्विति ॥ दोला ॥
(१) ॥ प्रेङ्खा ॥ (२) ॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिलोलाः ॥ द्वे “हिंदोला”
इति ख्यातायाः ॥ “डोली” इति ख्याताया वा ॥ उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः ॥ द्वैपेन वैया-
घ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथः ॥ द्वैपः ॥ (१) ॥ वैयाघ्रः ॥ (२) ॥ द्वे व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य ॥ ५३ ॥ पेति ॥
“स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावमेदयोः” इति मेदिनी ॥ पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः पाण्डुकम्बली ॥ (१)॥
एकं शुक्लकम्बलवेष्टितरथस्य ॥ रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च प्रावृतो रथः ॥ कम्बलः ॥ (१) ॥ वाह्यः ॥
(१) ॥ आदिना चार्मक्षौमदौक्लादिग्रहः ॥ एकैकं कम्बलादिभिरावृतस्य रथस्य ॥ ५४ ॥ त्रीति ॥ द्वैपा-
दयो वाह्यान्ताः ॥ रेति ॥ “रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चत्वरः” इति हैमः ॥
(१) ॥ रथकट्या ॥ (२) ॥ रथव्रजः ॥ (३) ॥ त्रीणि रथसमूहस्य ॥ धिविति ॥ “धूर्यानमुखमारयोः
इति हैमः ॥ (१) ॥ यानमुखम् ॥ (२) ॥ द्वे वोढुवन्धनस्थानस्य ॥ स्येति ॥ रथाङ्गम् ॥ (१) ॥
अपस्करः ॥ (२) ॥ द्वे चक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्याः ॥ ५५ ॥ चेति ॥ “चक्रः कोके पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथा-
ङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “रथाङ्गं न
द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहंगमे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे चक्रस्य ॥ तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूपृथि-
भागः ॥ “नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रधिः ॥ (२) ॥
द्वे चक्रान्तस्य ॥ पीति ॥ पिण्डिका ॥ (१) ॥ “नाभिर्मुख्यनूपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ॥ द्वयोः
प्राणिप्रतीके रथात् स्त्रियां कस्तूरिकाभेदे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे रथचक्रमध्ये मण्डलाकारस्य ॥
अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेपस्यान्ते कीलके ॥ “अणिंराणिवदक्षाप्रकीले स्यादश्रिषीमयोः” इति विश्वः ॥
“अणिराणिवदक्षाप्रकीलाश्रिषीमसु द्वयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं चक्रधारणार्थं स्थापितस्य कील-

१—इदं च ‘रथारम्भकं चक्रादन्यत्’ इति भट्टक्षीरस्वामिप्रण्यासुरोधेनोक्तम् ॥ सुकुटुस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमश्व-
शुभचक्रादिकमपस्करः—इति, अग्रे—रथांगत्वेनैव गतार्थस्यापि ‘चक्रम्’ इति विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय ‘तस्यान्ते
नेमिः’ इत्युक्तये च रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ १—“कृदिकारात्” इति डीषि ‘अणी’ ‘आणी’ च ॥
‘समाधुयीवाणी मनो ह्वरति’ इति दमयन्तीश्लेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना कूवरस्तु युगंधरः । अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥
 सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् । परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमाश्रियाम् ॥ ५८ ॥
 आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९
 सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः । राथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥
 भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः । सेनायां समवेता ये सैन्यास्तसैनिकाश्च तद् ६१ ॥
 बलिनो ये साहस्रेण सहस्रास्ते सहस्रिणः । परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
 कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः । वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥

कस्थ ॥ ५६ ॥ रेति ॥ रथगुप्तिः ॥ (१) ॥ “वरुथो रथगुप्तं स्याद्वरुथं चमेवेष्टमनोः” इति मेदिनी ॥
 (२) ॥ द्वे परम्परावाहनाभिव्यतिरक्षार्थं रथसन्नाहवदावरणस्य ॥ क्विविति ॥ “कूवरान्निपु चारी ना कुञ्जके-
 ऽस्त्री युगंधरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ युगं बोद्धवन्धनकाष्ठं धारयति युगंधरः ॥ (२) ॥ द्वे युगकाष्ठवन्धनस्थानस्य ॥
 अन्विति ॥ “अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्ययनुकर्षणे” इति मेदिनी ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ “अनुकर्षो नाशतल-
 दाह” इति बोधालितात् ॥ (१) ॥ एकं रथस्याधस्तलभागदारुणः ॥ प्रेति ॥ प्रासङ्गः ॥ (१) ॥
 रथाङ्गज्युगादन्वयुगं वृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्यैकम् ॥ स्वामी तु “युगाद्युगः” इति
 पाठमाश्रित्य—युगेनातति युगाद्रथादिः ॥ तस्य युगो ना—इत्याह ॥ अन्ये तु—युगान्तरं यद्ब-
 ध्यते । तस्य—इत्याहुः ॥ “युगं द्वितीयं प्रासङ्गः” इति कात्यः ॥ ५७ ॥ सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिरो-
 लन्तम् ॥ वाहनम् ॥ (१) ॥ “यानं स्याद्वाहने गतौ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ युग्यम् ॥ (३) ॥
 “पत्रं तु वाहने पर्णं स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ धोरणम् ॥ (५) ॥ पञ्च वाहन-
 मात्रस्य ॥ पेति ॥ विनीतकानामिदं वैनीतकम् ॥ (१) ॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति (शकटं यथाऽऽरूढम्)
 तस्यैकम् ॥ ५८ ॥ आधविति ॥ आधोरणाः ॥ (१) ॥ हस्तिपकाः ॥ (२) ॥ हस्त्यारोहाः ॥ (३) ॥
 निषादिनः ॥ (४) ॥ चत्वारि हस्तिपकानाम् ॥ नीति ॥ नियन्ता ॥ (१) ॥ प्राजिता ॥ (२) ॥
 यन्ता ॥ (३) ॥ “सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि, प्रकृते प्रेरिते त्रिपु” इति
 विश्वमेदिनी ॥ (४) ॥ क्षत्ता ॥ (५) ॥ सारथिः ॥ (६) ॥ ५९ ॥ सव्येष्टा ॥ “सव्येष्टः”
 इत्यदन्तोऽपि ॥ “प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च ”
 इत्यरमाला ॥ (७) ॥ दक्षिणस्थः ॥ (८) ॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य ॥ यद्वा रथस्य कुटुम्बम् ॥ रथकु-
 टुम्बमस्यास्ति ॥ तस्य अष्टौ संज्ञाः ॥ रेति ॥ राथिनः ॥ (१) ॥ स्यन्दनमारोहन्ति स्यन्दनारोहाः ॥ (२) ॥ द्वे रथारूढ-
 स्य योद्धुः ॥ अश्वेति ॥ अश्वारोहाः ॥ (१) ॥ सादिनः ॥ “सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते” इति
 मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “असवार” इति ख्यातस्य ॥ ६० ॥ भेति ॥ “भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे
 पामरस्य च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ योधाः ॥ (२) ॥ योद्धा ॥ (३) ॥ त्रीणि योधस्य ॥
 सेनेति ॥ सेनारक्षः ॥ (१) ॥ “सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके” इति मेदिनी ॥ द्वे प्रह-
 रिकादेः ॥ सेनेति ॥ “सैन्यं सैनिकसेनयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ सैनिकः ॥ (२) ॥ द्वे सेनायां
 मिलितस्यैकदेशीभूतस्य ॥ ६१ ॥ वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् ॥ साहस्राः ॥ (१) ॥ सहस्रिणः
 ॥ (२) ॥ द्वे सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः ॥ पेति ॥ पारिधिस्थः ॥ (१) ॥ परिचरः ॥ (२) ॥
 द्वे सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः ॥ प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य—इत्यन्ये ॥ रथगजादेश्वरकापादादिरक्ष-
 कस्य—इति केचित् ॥ सेनेति ॥ “सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ वाहनीपतिः ॥ (२) ॥ द्वे सेनापतेः ॥ ६२ ॥ केति ॥ “कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् । उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियासु ॥६४॥
 आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् । संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥६५॥
 त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे । पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥
 पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः । शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥६७॥
 कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् । अपराद्धपृष्ठाकोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥६८॥
 धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्वरः । स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः
 याष्टीकपारश्वधिकौ याष्टिपश्वहेतिकौ । नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ७०

कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवले च चोलके । कञ्जुकयौषधिभेदे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वार-
 बाणः ॥ (२) ॥ द्वे चोलाकाकृतिसंनाहस्य ॥ येति ॥ “सारसनमप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च” इति
 मेदिनी ॥ विश्वोऽपि---“सारसनं मेखलायासुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्” इति ॥ (१) ॥ अधिकाङ्गः ॥ क्वचित्तु
 “सारसनाधिपाङ्गे” इति पाठः ॥ यत्काव्यः---“अधिपाङ्गं सारसनम्” इति । दुर्गस्तु---“तस्य सारसनं
 श्रेयं धिपाङ्गं च निवन्धनम्” इति ॥ (२) ॥ द्वे कञ्जुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य ॥ अथेति ॥
 शीर्षिकम् ॥ (१) ॥ ६३ ॥ “शीर्षण्यं शीर्षरक्षणं । शीर्षण्यो विशदे कचे” इति हैमः ॥ (२) ॥
 शिरस्त्रम् ॥ (३) ॥ त्रीणि “टोप” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ तनुत्रम् ॥ (१) ॥ वर्म ॥ (२) ॥
 “दंशनं वर्मदंशयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ उरश्छदः ॥ (४) ॥ कङ्कटकः ॥ (५) ॥ “जगरः कङ्कटो योग
 संज्ञाहः स्यादुरश्छदः” इति बोधायनः ॥ (६) ॥ “कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पटहेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ
 ॥ (७) ॥ सप्त संनाहस्य ॥ ६४ ॥ आम्ब्वति ॥ आमुक्तः ॥ (१) ॥ प्रतिमुक्तः ॥ (२) ॥
 पिनद्धः ॥ (३) ॥ अपिनद्धः ॥ (४) ॥ चत्वारि परिहितकवचादेः ॥ परिहितस्य वस्त्रादेः---
 इति मुकुटः ॥ समिति ॥ “संनद्धो वर्मिते व्यूढे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वर्मितः ॥ (२) ॥
 “अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ दंशितः ॥ (४) ॥ व्यूढो धृतः
 कङ्कटो येन व्यूढकङ्कटः ॥ (५) ॥ पञ्च धृतसंनाहस्य ॥ ६५ ॥ त्रिति ॥ आमुक्तादयो व्यूढ-
 कङ्कटान्ताः ॥ वेति ॥ कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ (१) ॥ एकं धृतसंनाहानां गणस्य ॥ पेति ॥
 पदातिः ॥ (१) ॥ “पत्तिः सेनामित्पद्मयोर्गतौ” इति हैमः ॥ (२) ॥ पदगः ॥ (३) ॥
 पदातिरेव पादातिकः ॥ “पादातिकः” इति वचन्तिपाठः ॥ (४) ॥ पदाजिः ॥ (५) ॥ ६६ ॥
 पद्मः ॥ (६) ॥ पदिकः ॥ (७) ॥ पादातशब्दोऽप्यत्र ॥ “पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः”
 इत्यमरमाला ॥ सप्त पदातेः ॥ अथेति ॥ पादातम् ॥ (१) ॥ पत्तिसंहतिः ॥ (२) ॥ द्वे पदातीनां
 समूहस्य ॥ शेति ॥ शस्त्राजीवः ॥ (१) ॥ काण्डपृष्ठः ॥ “काण्डस्पृष्टः” इति मुकुटः ॥ (२) ॥ आयुधीयः ॥ (३) ॥ आयु-
 धिकः ॥ (४) ॥ चत्वारि शस्त्रजाविनः ॥ ६७ ॥ क्रिति ॥ कृतहस्तः ॥ (१) ॥ सुप्रयोगविशिखः ॥
 (२) ॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तः शरो येन कृतपुङ्खः ॥ (३) ॥ त्रीणि सम्यक्कृतशराभ्या-
 सस्य ॥ अपेति ॥ अपराद्धः पृष्ठाको वाणोऽस्य अपराद्धपृष्ठाकः ॥ (१) ॥ लक्ष्याद्वेध्यात् ॥ च्युता
 भ्रष्टः सायको यस्य ॥ एकं लक्ष्याप्राप्तशरस्य ॥ ६८ ॥ येति ॥ “धन्वा तु मरुदेशे नाङ्गीवं चापेस्थलेऽपि
 च” इति मेदिनी ॥ धन्वास्यास्ति धन्वी ॥ (१) ॥ धनुष्मान् ॥ (२) ॥ धानुष्कः ॥ (३) ॥
 निषङ्गी ॥ (४) ॥ “अस्त्रं प्रहरणे चापे” इति विश्वः ॥ अस्त्रमस्यास्ति अस्त्री ॥ (५) ॥ धनुर्वरः ॥
 (६) ॥ षट् धनुर्वरस्य ॥ स्यादेति ॥ “काण्डः स्तवे तत्कन्धे वाणोऽवसरनीरयोः ।
 कुत्सिते वृक्षमिन्द्राडीहृन्दे रहासि न लिखाम्” इति मेदिनी ॥ काण्डो वाणोऽस्यास्ति काण्डवान् ॥ (१) ॥
 काण्डीरः ॥ (२) ॥ द्वे बाणधारकस्य ॥ शेति ॥ शाक्तीकः ॥ (१) ॥ शक्तिहेतियस्य
 शक्तिहेतिकः ॥ (२) ॥ द्वे शक्तिधरस्य ॥ ६९ ॥ येति ॥ याष्टीकः ॥ (१) ॥ परश्वधः
 परशुः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः ॥ (१) ॥ याष्टिश्च पश्वश्च हेती ययोः ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः । अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ७१ ॥
 पुरोगाग्रेसरप्रज्ञाग्रतः सरः पुरः सराः । पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥
 जंघालोऽतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजांघ्रिकौ । तस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ७३ ॥
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके । जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्राति ७४ ॥
 सांऽभ्यमिष्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ऊर्जस्वलः स्याद्ऊर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी । कामंगास्यनुकामीनां ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ७५ ॥
 शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः । सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवाद्यस्त्रिपु ७६ ॥
 एकैकं यष्टिप्रर्थधधारिणोः ॥ नायिति ॥ निखिषः प्रहरणमस्य नैखिषिकः ॥ (१) ॥
 अधिहेतिः ॥ (२) ॥ द्वे खड्गायुधस्य ॥ सेति ॥ प्रासः, कुन्तश्च प्रहरणमस्य ॥
 प्रासिकः ॥ (१) ॥ कौन्तिकः ॥ (१) ॥ एकैकं प्रासकुन्तधारिणोः ॥ ७० ॥
 चोति ॥ चर्मी ॥ (१) ॥ फलकपाणिः ॥ (२) ॥ द्वे फलकधारकस्य ॥ पेति ॥ पताकी ॥
 (१) ॥ वैजयन्तिकः ॥ (२) ॥ द्वे ध्वजधारकस्य ॥ अन्विति ॥ अनुप्लवः ॥ (१) ॥
 सहायः ॥ (२) ॥ अनुचरः ॥ (३) ॥ अभिसरः ॥ (४) ॥ चत्वारि सहायस्य ॥ ७१ ॥
 प्विति ॥ पुरोगः ॥ (१) ॥ अग्रसरः ॥ (२) ॥ “प्रपुच्छिष्यग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौपधौ”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ अप्रतः सरः ॥ (४) ॥ पुरः सरः ॥ (५) ॥ पुरोगमः ॥ (६) ॥
 पुरोगामी ॥ (७) ॥ सप्ताग्रेसराणाम् ॥ मेति ॥ मन्दगामी ॥ (१) ॥ “मन्थरः कोशफलयोर्वा-
 धमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्त्रेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे शनै-
 र्गमनशीलस्य ॥ ७२ ॥ जेति ॥ जङ्घालः ॥ “जङ्घिलः” अपि ॥ “प्रशालप्रक्षिलौ तुभ्यौ जङ्घालज-
 ङ्घिलादयः” इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ अतिजवः ॥ (२) ॥ द्वे अतिवेगवतः ॥ जेति ॥ जङ्घा-
 साध्यत्वात्पचारान्नतिजङ्घा ॥ सैव करो राजदेवो भागः आकरः श्रेष्ठो वा ॥ जङ्घाकरोऽस्यास्ति जङ्घा-
 करिकः ॥ (१) ॥ जाङ्घिकः ॥ (२) ॥ द्वे जङ्घाजीविनः ॥ तैति ॥ “तरस्वी शूरवे-
 गिनोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “त्वारितं वेगतद्वतोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ वेगी ॥ (३) ॥
 प्रजवी ॥ (४) ॥ “जवनं तु स्यदे वेगिह्वे ना वेगिति त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ “जवो वेग-
 वति त्रिपु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्रेगे चौडुपुष्ये जवा मता” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ पङ् वेगवन्मात्रस्य
 ॥ ७३ ॥ जेति ॥ यः पुरुषः जेतुं शक्येत जय्यः ॥ (१) ॥ एकं जेतुं समर्थस्य ॥ जयिति ॥
 जेयः ॥ (१) ॥ एकं जेतुं योग्यस्य ॥ जायिति ॥ जैत्रः ॥ (१) ॥ जेता ॥ (२) ॥ द्वे
 जयवतः ॥ य इति ॥ ७४ ॥ अभ्यमिष्यः ॥ (१) ॥ अभ्यमित्रीयः ॥ (२) ॥ अभ्यमित्रीणः
 ॥ (३) ॥ त्रीणि सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः ॥ ऊर्जेति ॥ “ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहवलेषु
 प्राणनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति ऊर्जस्वलः ॥ (१) ॥ ऊर्जस्वी ॥ (२) ॥
 ऊर्जातिशयान्वितः ॥ (३) ॥ त्रीणि बलातिशयवतः ॥ ७५ ॥ स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो
 यस्य उरस्वान् ॥ (१) ॥ उरसिलः ॥ (२) ॥ उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी ॥ द्वे विपु-
 लोरसः ॥ रेति ॥ रथिनः ॥ “रथिरः” इति च ॥ (१) ॥ रथिकः ॥ (२) ॥ रथी ॥ (३) ॥
 त्रीणि रथस्वामिनः ॥ केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः कामंगामी ॥ (१) ॥ अनुकामीनः ॥
 (२) ॥ द्वे यथेष्टं गमनशीलस्य ॥ ह्येति ॥ अत्यन्तीनः ॥ (१) ॥ “भृशं गामी” इत्यन्वयः ॥
 एकमतिगमनशीलस्य ॥ ७६ ॥ श्रिति ॥ “शूरः स्वायादवे भटे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “वीरो
 रसविशेषे स्यादुत्तरे सुभटे त्रिपु । स्त्रीसुराक्षीरकाकोलीतामलक्ष्येणलालके ॥ पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धि-
 कासु च । मलयूक्षीरविदार्योः क्लीवं शृङ्ग्यां नतेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ विक्रान्तः ॥ (३) ॥
 त्रीणि शूरस्य ॥ जयिति ॥ जेता ॥ (१) ॥ “जिष्णुर्ना वासवेऽनुने । जित्वरे वाच्यवत्” इति

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः । वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥
व्यूहस्तु फलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि । प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ७९ ॥
एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादारूपा यथोत्तरम् ८० ॥
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः । अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि ८१ ॥
संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्तौ विपदापदौ । आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ८२ ॥

मेदिनी ॥ (२) ॥ जित्वरः ॥ (३) ॥ त्रीणि जयशालस्य ॥ सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः
सांयुगीनः ॥ (१) ॥ एकं युद्धकुशलस्य ॥ शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥ ७७ ॥ ध्वेति ॥
ध्वजिनी ॥ (१) ॥ वाहिनी ॥ (२) ॥ सेना ॥ (३) ॥ “पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रसेना-
विशेषयोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः” इति मेदिनी ॥
(५) ॥ “चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ वरूथिनी ॥
(७) ॥ बलम् ॥ (८) ॥ सैन्यम् ॥ (९) ॥ चक्रम् ॥ (१०) ॥ “अनीकोऽत्रो
रणे सैन्ये” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ एकादश सेनायाः ॥ ७८ ॥ विप्रति ॥ “व्यूहः स्याद्बल-
विन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनं
बलविन्यासः ॥ (२) ॥ द्वे व्यूहस्य ॥ भयिति ॥ भेदा विशेषाः ॥ यदाह कामन्दकिः—“तिर्य-
ग्भृत्तिस्तु दण्डः स्याद्गोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोभृत्तिः पृथग्भृत्तिरसंहतः” इति ॥ दण्डवद्वस्थानं
दण्डः । अन्योऽन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्वशरीरवद्वस्था मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरभिधितानां
स्थानमसंहतः ॥ शकट—मकर—पताका—सर्वतोभद्र—दुर्जयादयोऽपि ॥ प्रेति ॥ प्रत्यासारः
॥ (१) ॥ व्यूहपार्ष्णिः ॥ (२) ॥ द्वे व्यूहस्य पृष्ठभागस्य ॥ सैन्येति ॥
सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ॥ “प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्ये-
भ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं सैन्यस्य पश्चाद्विप्रसंघातस्थानी-
कस्य ॥ ७९ ॥ एकेति ॥ एक इमो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् ॥
“पत्तिनां पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चपञ्चपदातिके” इति मेदिनी ॥ भरतः—“एको रथो गज-
श्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते” ॥ एकं सेनाविशेषस्य ॥ पेति ॥
तिष्ठः पत्त्यः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिस्रो
वाहिन्यः पृतना । तिस्रः पृतनाश्चमूः । तिस्रश्चमूोऽनीकिनी ॥ ८० ॥ सेनामुखम् ॥ (१) ॥ “गुल्मः
सेनावृद्धिभेदोः सेनारक्षणवृद्धिभेदोः । स्तम्भेऽस्त्रियामामलक्येलावली वल्गवेश्मसु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकैकं सेनाविशेषस्य ॥ देति ॥
दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ॥ “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजा-
नामेकविंशतिः ॥ एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चपष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु ॥
संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु ॥ शतानि त्रीणि चा-
न्यानि पञ्चाशच्च पदातयः” ॥ (१) ॥ एकं सेनाविशेषस्य ॥ अथेति ॥ संपत् ॥ (१) ॥
॥ ८१ ॥ संपत्तिः ॥ (२) ॥ “श्रीर्वरचनाशोभामारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेनोपक-

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम्

सेना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाश्च...	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः.....	५	१५	४५	१३५	४०५	१२१५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् । इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालवृष्टं शरासनम् ॥८३॥
 कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनर्पुंसकौ । कोटिरस्याटनी गोथं तले ज्याघातवारणे ॥८४॥
 लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्याशिञ्जिनी गुणः । स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम्
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् । पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगागुगाः ८६॥
 कलम्बमार्गणशराः पत्नी रोप इपुर्द्वयोः । प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूतं ॥८७॥

रणे मतौ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ “लक्ष्मीः श्रीशोभासंवत्प्रियङ्गुषु” इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥
 चत्वारि धनोत्कर्षस्य ॥ वीति ॥ विपत्तिः ॥ (१) ॥ विपत् ॥ (२) ॥ आपत् ॥ “आपत्तिः” इति
 च ॥ (३) ॥ त्रीणि विपदः ॥ आग्रिप्रति ॥ आयुधम् ॥ (१) ॥ प्रहरणम् ॥ (२) ॥ शस्त्रम्
 ॥ (३) ॥ अस्त्रम् ॥ (४) ॥ चत्वारि प्रहरणमात्रस्य ॥ अथेति ॥ ८२ ॥ “धनुः प्रियालं ना न
 स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु” इति सान्तेषु मेदिनी ॥ “धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदे शरा-
 सने” इति नान्तेषु मेदिनी ॥ स्त्रियामपि ॥ “स्थावरं तु धनुर्गुणी । शरावायो धनुः स्त्री
 स्यात् तृणता त्रिणताऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥ चापः ॥ (२) ॥
 “धन्वा उ मरुदेशे ना ह्रीवं चापे स्थलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ शरासनम् ॥ (४) ॥ “कोदण्डं कार्मुके
 देशभेदभूतलयोरपि” इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ “अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिध्वासे कर्मठे” इति हैमः ॥ (६) ॥
 “इष्वासो धन्वधन्विनोः” इति हैमः ॥ (७) ॥ सप्त धनुषः ॥ अथेति ॥ काले यम इव पृथमस्या ॥ “कालवृष्टं कर्णचापे
 पुंसि कङ्कविहंगमे” इति मेदिनी ॥ “कालवृष्टं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्विनि । कालवृष्टो मृगभेदे कङ्के” इति हैमः
 ॥ (१) ॥ एकं कर्णधनुषः ॥ ८३ ॥ केति ॥ कपिर्धनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥ “त्रिणोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं
 गाण्डिवं तथा” इति शाश्वतः ॥ कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे अर्जुनधनुषः ॥ कविति ॥
 अस्य धनुषः ॥ “कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अयनिः ॥ (२) ॥
 द्वे धनुषोऽन्यस्य ॥ गविति ॥ “गोधा तलनिहाकयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “तलश्चेदे तालद्वौ
 तलं ज्याघातवारणे । तसौ स्वभावाधरयोस्तन्वीधाते च सव्यतः” ॥ “तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वं स्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ व्यक्तद्वयाद्वित्वम् ॥ ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे ॥ द्वे ज्याघातवारणस्य ॥ ८४ ॥
 लेति ॥ लस्तकः ॥ (१) ॥ धनुर्मध्यम् ॥ (२) ॥ द्वे धनुषो मध्यभागस्य ॥ माविति ॥ मौर्वी ॥
 ॥ (१) ॥ ज्या ॥ (२) ॥ शिञ्जिनी ॥ (३) ॥ “गुणो ज्यासूत्रतन्तुषु । रजौ सत्त्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ
 भीम इन्द्रिये । रूपादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि धनुर्ज्यायाः ॥
 स्येति ॥ “प्रत्यालीढं तु चरणन्यासभेदेऽक्षिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “आलीढं पादन्यासेऽक्षिते
 त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ तत्र ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आधम् ॥ विदर्य-
 येऽन्यम् ॥ आदिना समपादः (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ॥ वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये
 विदाखः ॥ रभसस्तवाह—“वैणवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि पट्ट-
 नृणाम्” इति ॥ पञ्च धन्विनां स्थानभेदानाम् ॥ ८५ ॥ लेति ॥ “लक्षं व्याजशरव्ययोः । संख्यायामपि”
 इति हैमः ॥ (१) ॥ लक्ष्यम् ॥ (२) ॥ शरव्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि “वेज्ञा निसाणा” इति ख्यात-
 स्य ॥ शेति ॥ शराभ्यासः ॥ (१) ॥ “उपासनमासने । शुश्रावायां शराभ्यासेऽपि” इति हैमः ॥ (२) ॥
 द्वे शरमोक्षस्याभ्यासे ॥ प्रिति ॥ प्रपत्कः ॥ (१) ॥ “वाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे” इति हैमः ॥ (३) ॥ अजि-
 ह्वगः ॥ (४) ॥ “खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि” इति हैमः ॥ (५) ॥ “आगुणोऽर्कं शरे वायौ”
 इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ८६ ॥ कलम्बः ॥ “कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्” इति मेदिनी

१--पृषत् अलज्जा सिधन्त कषति हिनस्ति । “अन्येभ्योऽपि” (वा ३।२।१०२० ।) इति डः--इति मुकुटः ॥

२--भरत इत्यपि पाठान्तरम् ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्धलितकौ । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥
 तूण्यां खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥
 त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् । फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ९०
 द्रुघणे मुद्गरवनौ स्यादीली करपालिका । भिन्दिपालः सगस्तुल्यौ परिधः परिघातनः ॥ ९१ ॥
 द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परस्वधः । स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥
 ॥ (७) ॥ “मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्तु शरेऽर्थित” इति हैमः ॥ (८) ॥ “शरस्तु तेजने बाणे
 दृध्यप्रे ना शरं जले” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ दन्त्यादिपाठे तु “बाणः स्यादन्नकण्टकः । स्थूलश्चोडो विपाटश्च
 चित्रपुंखः शरः सरः । पत्त्रवाहो विकर्षः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (९) ॥ “पत्त्री काण्डे खगे द्रुमे । रथेऽद्वौ
 रथिके श्वेने” इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ “रोपो रोपणवाणयोः” इति विश्वः ॥ (११) ॥ इषुः ॥ (१२) ॥
 द्वादश बाणस्य । प्रेति ॥ प्रक्षेपनः ॥ (१) ॥ नाराचः ॥ (२) ॥ द्वे सर्वलोहमयस्य शरस्य ॥
 पति ॥ पक्षः ॥ (१) ॥ “वाजो निस्वनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीवे घृतयज्ञावधारिषु” इति मेदिनी ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे शरपक्षस्य ॥ त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लितकान्ताः ॥ ८७ ॥ नीति ॥ निरस्तः ॥ (१) ॥
 एकं प्रक्षिप्तबाणस्य ॥ वीति ॥ दिग्धः ॥ (१) ॥ लितकः ॥ (२) ॥ द्वे विषसंबद्धबाणस्य ॥
 त्विति ॥ तूणः ॥ तूणा च ॥ “स्त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः” इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ उपासङ्गः ॥ (२) ॥
 तूणीरः ॥ (३) ॥ निषङ्गः ॥ (४) ॥ इषुधिः ॥ (५) ॥ ८८ ॥ “तूणी नील्यां निषङ्गे वा ना” इति
 मेदिनी ॥ “तूणी तु नील्यां तूणी निषङ्गे” इति विश्वः ॥ (६) ॥ षट् शराधारस्य ॥ खेति ॥ “खड्गो गण्डकशङ्गा-
 सिबुद्धभेदेषु गण्डके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “निखिंशो निर्वृणो खड्गे” इति हैमः ॥ (२) ॥ “चन्द्रहासो-
 ऽसिमात्रके । दशग्रीवकृपाणे च” इति हैमः ॥ (३) ॥ “असिः खड्गे नदीभिदि” इति हैमः ॥ (४) ॥
 “रिष्टिः खड्गे ना शुमे स्त्री” इति मेदिनी ॥ अजौदरिति स्वाभ्यादिः ॥ “करवालमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः ।
 ऋष्टिः खड्गस्तरवारिकौक्षेयकौ च नन्दकः” इति रमसः ॥ (५) ॥ कौक्षेयकः ॥ (६) ॥ मण्डलाग्रः ॥
 (७) ॥ करपालः ॥ “करवालः” इति पाठान्तरम् ॥ (८) ॥ कृपाणः ॥ (९) ॥ नव खड्गस्य ॥ ८९ ॥ सेति ॥
 त्सरः ॥ (१) ॥ आदिना कटितलछुरिकादिग्रहः ॥ एकं खड्गमुष्टे ॥ मयिति ॥ “मेखला खड्गवन्धे
 स्यात्काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं खड्गदेश्वर्मादिनिर्मितकटिवन्धनस्य युद्धे हस्ता-
 त्तनवारणाय मणिवन्धे प्रधियमाणस्य चर्मदेर्वा ॥ फेति ॥ फलकः ॥ (१) ॥ “फलं हेतुकृते जाती-
 फले फलकस्ययोः । त्रिफालां च कककोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “चर्म
 कृत्तौ च फलके” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि “फरी” इति ख्यातस्य ॥ समिति ॥ संग्राहः ॥ (१) ॥
 अस्य फलस्य ॥ एकं फलकस्य मुष्टे ॥ ९० ॥ द्विति ॥ “द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्द्रुहिणे च परस्वधे” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ केचित्तु “द्रुघनः”—इत्याहुः ॥ (१) ॥ मुद्गरः ॥ (२) ॥ “घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये
 विस्तारे मुद्गरेऽन्बुदः । संघे मुस्ते घनं मध्यन्त्यवाद्यप्रकारयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि “गुर्जा” इति
 ख्यातस्य ॥ स्येति ॥ ईली ॥ “इली” इति च ॥ (१) ॥ करपालिका ॥ “करवालिका” इति च ॥ (२) ॥
 द्वे “तरवारः” इति ख्यातस्य ॥—“गुप्ती” इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥ भीति ॥ “भिन्दिर्द्वादशतालं तु दश
 कुन्तोऽभिधीयते” इति भरतः ॥ तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दिं पालयति भिन्दिपालः ॥ (१) ॥
 सगः ॥ (२) ॥ द्वे “गोफणः” इति ख्यातस्य ॥—नालिकाखस्य—इत्यन्ये ॥ पति ॥ “परिघोऽन्ने
 योगमेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च” इति हैमः ॥ (१) ॥ परिघातनः ॥ (२) ॥ द्वे लोहवद्धस्य लघुभेदस्य
 “लोहाङ्गी” इति ख्यातस्य ॥ ९१ ॥ द्वेति ॥ कुठारः ॥ (१) ॥ स्वधितिः ॥ (२) ॥ परशुः ॥ (३) ॥ पर-
 श्वधः ॥ “पश्वधः” अपि ॥ “यष्टिपश्वधेति कौ” इति स्वामी ॥ “परस्वधः” इति च ॥ “कुठारः स्त्री च स्वधितिः
 परशुश्च परस्वधः । पशुः” इति रमसः ॥ (४) ॥ चस्वारि कुठारस्य ॥ स्येति ॥ “शस्त्रमायुधे । लोहे
 शस्त्री छुरिकायाम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ असिपुत्री ॥ (२) ॥ छुरिका ॥ (३) ॥ अविधेनुका ॥ (४) ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्चकोटयः
सर्वाभिसारः सर्वोद्यः सर्वसंनहनार्थकः । लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥
यत्सेनयाऽभिगमनमरौ तदभिषेणनम् । यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५॥
स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् । अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः । स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ९७
संशतकास्तु समयात्संप्रामादनिवर्तनः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥९८॥

चत्वारि छुरिकायाः ॥ ९२ ॥ वेति ॥ “शल्यं तु न स्त्रियां शङ्को ह्यीवं श्वेडेपुतोमरे । मदनदु-
श्वाविधोर्ना ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “शङ्कुः पत्त्रशिवाजले संख्याकीलकशम्भुः । वादोऽस्त्रमेदयोर्मंदे”
इति हैमः ॥ “संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे ” इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ द्वे “वर्ली” इति
ख्यातस्य ॥—“शेल” इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥ शोति ॥ “शार्दूलशर्वलाशलादु—” इति शमेदः ॥ स्वामी
तु—“सर्वलायाः” दत्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१) ॥ तोमरः ॥ (२) ॥ द्वे “गँडासा” इति ख्यातस्य ॥
“शावली” इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥ प्रेति ॥ प्रासः ॥ (१) ॥ “कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ
गवेषुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लव्यां गुग्गुलुदुमे ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे “भाला ” इति ख्या-
तस्य ॥ कविति ॥ “कोणो वाद्यप्रभेदे स्वाद्रीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च ”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पालिः कर्णलतग्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेवे स्त्री पाली यूकासम्भ-
श्रुयोषितोः ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “अश्रिः कोणैकदेशयोः ” इति धरणिः । “अस्त्रः कोणे शिर-
सिजे” इति विश्वः “अस्त्रः” अपि ॥ (३) ॥ “कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्यामेदप्रकर्षयोः ” इति
मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि कोणभागस्य ॥ ९३ ॥ सेति ॥ सर्वाभिसारः ॥ (१) ॥ “सर्वोद्यो
गुह्येणे च सर्वसंनहने पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ सर्वेषां संनहने सर्वसंनहनमर्थं यस्य सर्वसंनहनार्थकः
॥ (३) ॥ त्रीणि सर्वसैन्यसंनहनस्य ॥ लोहेति ॥ “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे” इति मेदिनी ॥ लोहस्य शस्त्र-
स्याभितो हरणम् ॥ “लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तरः” इत्यमरमाला ॥ “लोहाभिसारः” इति च
॥ (१) ॥ नीराजनाविधिः “नीराजने विधिः” इति पाठे तु “निःशेषेण राजनमत्र” इति बहुव्रीहिवोधः ॥ एकं
महानवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रावाहनादिपूजनविधेः ॥ ९४ ॥ येति ॥ अभिषेणनम् ॥ (१) ॥ एकमरौ
पार्श्वे सेनया सहाभिगमनस्य ॥ येति ॥ “यात्रा तु यापनेऽपि स्वाद्वमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
व्रज्या ॥ (२) ॥ अभिनिर्याणम् ॥ (३) ॥ प्रस्थानम् ॥ (४) ॥ गमनम् ॥ (५) ॥ “गमो नाऽक्षविवर्तं
स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् प्रस्थानमात्रस्य ॥ ९५ ॥ स्येति ॥ “आसारः स्यात्प्रसरणे
वेगवृष्टौ सुदृढले” इति विश्वः ॥ (१) ॥ प्रसरणम् ॥ “प्रसरणी” इति च ॥ (२) ॥ द्वे सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य ॥
प्रेति ॥ प्रचक्रम् ॥ (१) ॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् ॥ “प्रचक्रं चलितं त्रिषु” इत्यमरमाला
॥ (२) ॥ द्वे प्रस्थितसैन्यस्य ॥ अहीति ॥ अभिक्रमः ॥ (१) ॥ एकं रणे शत्रून्प्रति
विगतभयस्य शूरगमनस्य ॥ ९६ ॥ बायिति ॥ वैतालिकः ॥ (१) ॥ बोधकरः ॥ (२) ॥
द्वे प्रातर्जगरणकारिणः ॥ चेति ॥ चाक्रिकाः ॥ (१) ॥ घाण्टिका ॥ (२) ॥ बहवो
मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे ॥ क्वचित्तु “चक्रिका घटिकार्थकाः” इति पाठः ॥
चक्रिकाः ॥ (१) ॥ घटिकाः ॥ (२) ॥ द्वे “घडियारी” इति ख्यातस्य घटिकावाद-
कस्य ॥ स्युरिति ॥ मागधाः ॥ (१) ॥ मगधाः ॥ सुकुटस्तु “मधु मधुरं कायन्ति” इति
विग्रहन् “मधुकाः ” इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥ द्वे वंशपरम्पराशंसकानाम् ॥ वेति ॥
वन्दिनः ॥ (१) ॥ स्तुतिपाठकाः ॥ (२) ॥ “वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः” ॥
द्वे “भाट” इति ख्यातस्य ॥ “चत्वार एकार्थाः” इत्येके—इति स्वामी ॥ ९७ ॥ समिति ॥
संशतकाः ॥ (१) ॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥ एकं शुद्धादपराङ्मुखानाम् ॥ रयिति ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जलौ भृशमाकुले । पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमास्त्रियाम् ९९ ॥
 सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥
 आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनाऽऽत्मनि । अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः
 द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च । शक्तिः पराक्रमप्राणौ विक्रमस्त्वतिशक्तिता १०२
 वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे । युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
 मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् । अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

“रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुँल्लिङ्गः पर्पटे पुनः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ धूलिः ॥ (२) ॥ पांशुः ॥
 “तालव्या अपि दन्त्याश्च शंखशूकरपांशवः” इति शमेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ रजः ॥
 (४) ॥ चत्वारि रजसः ॥ ९८ ॥ चिवति ॥ “चर्णा निवासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा”
 इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ “क्षोदः पेषणचूर्णयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे चूर्णस्य ॥—षडेव
 रजसः—इत्येके ॥ सेति ॥ समुत्पिञ्जः ॥ (१) ॥ पिञ्जलः ॥ (२) ॥ द्वे अतिसंकुलस्य ॥
 पेति ॥ “पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “वैजयन्तो गुहे
 शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 “केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “ध्वजः पूर्वदिशो
 गृहे । शिश्ने चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि पताकायाः ॥
 ॥ ९९ ॥ सेति ॥ वीराशंसनम् ॥ (१) ॥ एकमतिभयप्रदाया युद्धभूमेः ॥ अहमिति ॥ अहं-
 पूर्विका ॥ (१) ॥ एकं ‘अहं पूर्वमहं पूर्वम्’ इति योधानां धावनक्रियायाः ॥ १०० ॥
 आहविति ॥ आहोपुरुषिका ॥ (१) ॥ एकमात्मनि शक्त्याविष्करणस्य ॥ अहोति ॥ अहमहमिका ॥
 ॥ (१) ॥ एकं परस्परमहं शक्तोऽहं शक्त इत्येवरूपस्याहंकारस्य ॥ १०१ ॥ द्वेति ॥ “द्रविणं
 काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “तरो जवे बले” इति हैमः ॥
 (२) ॥ “सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः” इति सान्तेषु हैमः ॥ “दण्डोत्पलमुद्गपर्णीकुमारी-
 नखभेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री” इति रमसाददन्तमपि ॥ (३) ॥ “बलं गन्धरसे रूपे स्थामानि
 स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च ॥ बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति”
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “शौर्यमारभटीशक्त्योः” इति विश्वः ॥ (५) ॥ स्थाम ॥ (६) ॥
 “शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ “शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्” इति
 हैमः ॥ (८) ॥ “पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्याद्योगयोरपि” इति विश्वः ॥ (९) ॥ “प्राणो हृन्मारुते
 बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुँल्लिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ दश
 सामर्थ्यस्य ॥ वीति ॥ “विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपादि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अति-
 शक्तिता ॥ (२) ॥ द्वे अतिशयितशक्तेः ॥ १०२ ॥ वीति ॥ वीरपाणम् ॥ (१) ॥ एकं भविष्यति
 रणे वृत्ते वा कृतस्य मद्यपानस्य ॥ चिवति ॥ युद्धम् ॥ (१) ॥ आयोधनम् ॥ (२) ॥ “जन्यं
 हृष्टे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृव्यस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् ॥ त्रिभूत्पाद्यजनित्रोश्च
 नबोदाज्ञातिभृत्ययोः । वरस्त्रिग्वे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ “प्रधनं युधि दारणे” इति हैमः ॥
 (४) ॥ “प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ १०३ ॥ मृधम् ॥ (६) ॥
 “आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ (७) ॥ “संख्यमाहवे । संख्यैकादौ
 विचारे च” इति हैमः ॥ (८) ॥ समीकम् ॥ (९) ॥ संपरायकम् ॥ “सांपरायिकः” अपि ॥ (१०) ॥ समरः ॥ (११) ॥

१-उत्पिञ्जलश्च । “कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः” इति माघः—इति मुकुटः ॥ कैचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति
 वल्लभः ॥ २—“अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः” इति दमयन्तीश्लेषात् ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः । अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसामेद्युधः । नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात्तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥
 क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा । क्रन्दनं योधसंरावो वृंहितं करिगर्जितम् १०७
 विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १०८
 अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् । मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यदमर्दस्तु पीडनम् १०९

“अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये” इति मेदिनी ॥ (१२) ॥ “रणः क्रोणे व्रणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्”
 इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ “कलं तु मधुरध्वनौ” इति धराणि ॥ कलस्य हननं कलहः ॥ (१४) ॥
 “विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः” इति हैमः ॥ (१५) ॥ १०४ ॥ “संप्रहारो गतौ रणे”
 इति हैमः ॥ (१६) ॥ अभिसंपातः ॥ (१७) ॥ “कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि”
 इति हैमः ॥ (१८) ॥ संस्फोटः ॥ “संस्फोटः” इति तु स्वामी ॥ (१९) ॥ संयुगः ॥
 (२०) ॥ “अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च” इति मेदिनी ॥ (२१) ॥ “समाघातो
 वधे युद्धे” इति मेदिनी ॥ (२२) ॥ संग्रामः ॥ (२३) ॥ “अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते
 रोधेऽभ्युपगमे” इति हैमः ॥ (२४) ॥ “आहवः संगरे यज्ञे” इति हैमः ॥ (२५) ॥ १०५ ॥
 समुदायः (२६) ॥ संयत् ॥ (२७) ॥ “समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्” इति हैम-
 चन्द्रः ॥ (२८) ॥ “आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे” इति मेदिनी ॥ (२९) ॥ समित् ॥
 (३०) ॥ युत् ॥ (३१) ॥ एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—
 इति मुकुटः ॥ एकत्रिंशत्प्रहरणक्रियायाः ॥ नीति ॥ नियुद्धम् ॥ (१) ॥ बाहुयुद्धम् ॥ (२) ॥
 द्वे बाहुयुद्धस्य ॥ त्विति ॥ “तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ” इति हैमः ॥ “तुमुलं व्या-
 कुले रणे” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ रणसंकुलम् ॥ (२) ॥ द्वे रणव्याकुलतायाः ॥
 १०६ ॥ क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विपे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ॥
 लोहितार्कं पर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः” ॥ (१) ॥ सिंह-
 नादः ॥ (२) ॥ द्वे योधानां सिंहनादस्य ॥ कोति ॥ घटना ॥ (१) ॥ “घटः समाविभंदे-
 भशिरःकूटकुटेपु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे हस्तिसंघस्य ॥
 कोति ॥ “क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ योधसंरावः ॥ (२) ॥
 द्वे अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य ॥ त्रिति । वृंहितम् ॥ (१) ॥ करिगर्जितम् ॥ (२) ॥
 द्वे करिणां गर्जितस्य ॥ १०७ ॥ वीति ॥ विस्फारः ॥ (१) ॥ एकं धनुषः शब्दस्य ॥ पौति ॥
 “पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “आडम्बरः समारम्भे गज-
 गर्जिततूर्ययोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे युद्धपटहस्य “दमदमा” इति ख्यातस्य ॥ प्रेति ॥ “क्लीबे तु
 प्रसभं हठः” इति बोपालितः ॥ (१) ॥ बलात्कारः ॥ (२) ॥ “हठः स्यात्प्रसभे पृथ्व्याम्”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि हठस्य ॥ अथेति ॥ “स्खलितं छलिते भ्रेषे” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “छलं छद्मस्खलितयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे युद्धमर्यादायाश्चलनस्य ॥ १०८ ॥ अजेति ॥
 अजन्यम् ॥ (१) ॥ उत्पातः ॥ (२) ॥ “उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि” इति मेदिनी
 ॥ (३) ॥ त्रीणि शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य ॥ म्विति ॥ मूर्छा ॥ (१) ॥ कश्मलम् ॥
 (२) ॥ “अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि मोहस्य ॥
 अवेति ॥ अवमर्दः ॥ (१) ॥ पीडनम् ॥ (२) ॥ द्वे देशादेरुपद्रवदानस्य ॥ १०९ ॥

‘संयत्’ पुंस्यपि ॥ “रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे” इति दण्डी इति मुकुटः ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः । वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ११०॥
 प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः । अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥
 पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ । प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥
 प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् । निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
 निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् । निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
 उद्घासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च । आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः । अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियास
 परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः । मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चित्ता चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७॥

अभ्येति ॥ अभ्यवस्कन्दनम् ॥ (१) ॥ अभ्यासादनम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रहारादिना निःशक्ती-
 करणस्य ॥ वीति ॥ “विजयः स्याज्जये पार्थे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृतः । उमासख्याम्” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ “जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्ये, ना जयन्ते विजये च युधि-
 ष्ठिरे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे विजयस्य ॥ वायिति ॥ वैरशुद्धिः ॥ (१) ॥ प्रतीकारः
 ॥ (२) ॥ वैरनिर्यातनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि वैरशोधनस्य ॥ ११० ॥ प्रोति ॥ प्रद्रावः ॥
 (१) ॥ उद्द्रावः ॥ (२) ॥ संद्रावः ॥ (३) ॥ संदावः ॥ (४) ॥ विद्रवः ॥ (५) ॥ “द्रवः प्रद्रावनर्मणोः।
 विद्रवे रसगत्योश्च” इति हैमः ॥ (६) ॥ अपक्रमः ॥ (७) ॥ अपयानम् ॥ (८) ॥ अष्टौ
 पलायनस्य ॥ रेति ॥ “भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ पराजयः ॥ (२) ॥ द्वे रणेऽपजयस्य ॥ १११ ॥ पेति ॥ पराजितः ॥ (१) ॥
 पराभूतः ॥ (२) ॥ द्वे प्राप्ताभिभवस्य ॥ त्रीति ॥ “त्रिषु” इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥
 नष्टः ॥ (१) ॥ तिरोहितः ॥ (२) ॥ द्वे भयात्पर्वतादौ तिरोहितस्य ॥
 प्रेति ॥ प्रमापणम् ॥ (१) ॥ निर्वहणम् ॥ (२) ॥ निकारणम् ॥ (३) ॥ विशारणम् ॥ (४) ॥
 ॥ ११२ ॥ प्रवासनम् ॥ (५) ॥ परासनम् ॥ (६) ॥ निषूदनम् ॥ (७) ॥ निहिंसनम् ॥ (८) ॥
 निर्वासनम् ॥ ९ ॥ संज्ञपनम् ॥ (१०) ॥ निर्ग्रन्थनम् ॥ “निर्ग्रन्थनम्” इत्यन्ये ॥ (११) ॥ अपासनम्
 ॥ (१२) ॥ ११३ ॥ निस्तर्हणम् ॥ (१३) ॥ निहननम् ॥ (१४) ॥ क्षणनम् ॥ (१५) ॥ परिव-
 र्जनम् ॥ (१६) ॥ निर्वापणम् ॥ (१७) ॥ विशसनम् ॥ (१८) ॥ मारणम् ॥ (१९) ॥ प्रतिघात-
 नम् ॥ (२०) ॥ ११४ ॥ उद्घासनम् ॥ (२१) ॥ प्रथनम् ॥ (२२) ॥ क्रथनम् ॥ (२३) ॥
 उजासनम् ॥ (२४) ॥ आलम्भः ॥ (२५) ॥ पिञ्जः ॥ (२६) ॥ विशरः ॥ (२७) ॥ घातः ॥
 ॥ (२८) ॥ उन्माथः ॥ “उन्मन्थः” इति पाठः ॥ (२९) ॥ वधः ॥ (३०) ॥ त्रिंशन्मारणस्य
 ॥ ११५ ॥ स्यादिति ॥ “पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणेऽपि च योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कालधर्मः
 ॥ (२) ॥ दिष्टान्तः ॥ (३) ॥ प्रलयः ॥ (४) ॥ “अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः” इति
 मेदिनी ॥ (५) ॥ “अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि” इति हैमः ॥ (६) ॥
 “नाशः पलायने मृत्यौ परिवर्ततावदर्शने” इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥ “मृत्युर्ना मरणे यमे” इति मेदिनी ॥ (८) ॥
 मारणम् ॥ (९) ॥ “निधनं स्यात् कुले नाशे” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ दश मृत्योः ॥ ११६ ॥
 पेति ॥ परासुः ॥ (१) ॥ प्राप्तपञ्चत्वः ॥ (२) ॥ “परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्” इति
 मेदिनी ॥ (३) ॥ “प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ संस्थितः ॥
 ॥ (५) ॥ “मृतं मृत्यौ याचिते च” इति हैमः ॥ (६) ॥ “प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि
 च” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ त्रिषु परास्वादयः ॥ सप्त प्राप्तपञ्चत्वस्य ॥ चीति ॥ “चितं छत्रे त्रिषु
 चित्ता चित्यायां संहतौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “चित्यं मृतकचैत्ये स्याच्चित्या मृतचितौ स्त्रियाम्”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “चित्तिश्चित्यावृन्दयोः स्त्री” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि चित्याः ॥ ११७ ॥

कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् । श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमास्त्रियाम् ११८॥
प्रग्रहोपग्रहौ बन्धां कारा स्याद्वन्धनालये । पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् ११९
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥

इति क्षत्रिवर्गः ॥ ८ ॥

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः । आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवनं ?
स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः । सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् २
द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते । सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३॥

केति ॥ “कबन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं नर्तनक्रियासनाथस्य
मस्तकरहितस्य कलेवरस्य ॥ श्मेति ॥ श्मशानम् ॥ (१) ॥ पितृवनम् ॥ (२) ॥ द्वे श्मशानस्य ॥
क्विति ॥ “कुणपी पुनः । विट्सारिकायां कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
“शवः स्यात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे मृतशरीरस्य ॥ ११८ ॥
प्रेति ॥ “प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां नियमने भुजे । ह्यादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“उपग्रहः पुमान् बन्धामुपयोगेऽनुकूलने” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ बन्दी ॥ (३) ॥ त्रीणि चौरादीनां
निग्रहस्य ॥ केति ॥ “कारो वधे निश्चये च वलौ यत्ने यतावपि । कारस्तुपारशैले च कारा दूत्यां प्रसेवके ।
बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि” इति विश्वः ॥ (१) ॥ बन्धनालयः ॥ (२) ॥ द्वे कारागृहस्य ॥
पुमिति ॥ असवः ॥ (१) ॥ “प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुँल्लिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः
पुंभूम्नि चासुषु” इति मेदिनी ॥ एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२) ॥ द्वे पञ्चवायूनाम् ॥ जीति ॥ “जीवः
प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु ॥ न स्त्री तु जीविते” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ असुधारणम् ॥ (२) ॥ द्वे जीवन्तस्य ॥ ११९ ॥ आयुरिति ॥ आयुः ॥ (१) ॥
जीवितकालः ॥ (२) ॥ द्वे जीवावच्छिन्नकालस्य ॥ नेति ॥ “जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ जीवनौषधम् ॥ (२) ॥ द्वे मृतसंजीवनौषधस्य ॥

इति क्षत्रिवर्गविवरणम् ॥

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवः ऊरव्यः ॥ (१) ॥ ऊरुजः ॥ (२) ॥ अर्यः ॥ (३) ॥ वैश्यः
॥ (४) ॥ “भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ विट् ॥ (६) ॥ षट् वैश्यस्य ॥
आजीति ॥ आजीवः ॥ (१) ॥ “जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे
जीविका मता ॥ त्रिषु सेविनि वृद्धयाशीर्जीविनोराहितुण्डिके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “वार्ता तु वर्तने
वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीवे वृत्तिमग्निरुजोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “वृत्तिर्वि-
वरणाजीवकैश्चिद्यादिप्रवर्तने” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ “वर्तनो वामने क्लीवं वृत्तौ स्त्री पेपणाध्वनोः । न
पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने ॥ वर्तिष्णौ त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ जीवनम् ॥ (६) ॥ षट्
जीवनोपायस्य ॥ १॥ स्त्रीति ॥ कृषिः ॥ (१) ॥ पाशुपाल्यम् ॥ (१) ॥ वाणिज्यम् “वणिज्या” च ॥ “सत्यानृतं तु वाणिज्यं
वणिज्या” इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥ प्रत्येकजीवनोपायस्यैकैकम् ॥ साधिति ॥ सेवा ॥ (१) ॥ शुनो
वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा श्ववृत्तिः ॥ (२) ॥ द्वे परचित्तानुवर्तनस्य ॥ अन्निति ॥ “अनृतं कृषावसत्ये च”
इति रुद्रः ॥ “प्रमृतम्” इति तु सम्यः पाठः—इति स्वामी ॥ “प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्” (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥
“शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गर्हितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते” इति ॥ (२) ॥ द्वे कर्षणस्य ॥
विति ॥ उच्छः ॥ (१) ॥ “उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्” इति यादवः ॥ (२) ॥
“ऋतमुच्छशिलं स्मृतम्” (४।५) इति मनुः ॥ “पुमानुच्छः शिलमृतम्” इति बोपालितः ॥ (३) ॥
त्रीणि कणश आदानस्य ॥ २ ॥ द्वे इति ॥ मृतम् ॥ (१) ॥ अमृतम् ॥ (१) ॥ प्रार्थनाप्रार्थन-

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका । याच्ययाऽऽप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् ४॥
 उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् । कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ५॥
 क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः । क्षेत्रं वैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्धवोचितम् ६ ॥
 यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् । तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरुपता ७॥
 मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्धवक्षमम् । बीजाकृतं तृप्तकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ८ ॥
 त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् । द्विगुणाकृते तु तत्सर्वद्विपूर्वशम्बाकृतमपि हि
 द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः । खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्रिययोस्तर्कमर्णोर्वा एकैकम् ॥ सेति ॥ सत्यसहितमनृतं सत्यानृतम् ॥ (१) ॥ वणिग्भावः ॥ (२) ॥
 द्वे वाणिज्यस्य ॥ ऋणमिति ॥ “ऋणं देये जले दुर्गे” इति हैमः ॥ (१) ॥ पर्युदञ्चनम् ॥ (२) ॥
 ॥ ३ ॥ “उद्धारश्चोद्धतावृणे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि ऋणस्य ॥ अर्थेति ॥ अर्थप्रयोगः ॥
 ॥ (१) ॥ “कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे” इति हैमः ॥ (२) ॥ वृद्धिजीविका ॥ (३) ॥
 त्रीणि कुसीदस्य “व्याज” इति ख्यातस्य ॥ येति ॥ याचितकम् ॥ (१) ॥ एकं याच्यया
 प्राप्तस्य ॥ नीति ॥ आपमित्यकम् ॥ (१) ॥ एकं परिवर्तनेनाप्तस्य ॥ ४ ॥ उत्तेति ॥ उत्तमर्णः
 ॥ (१) ॥ अधमर्णः ॥ (१) ॥ ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः क्रमेणैकैकम् ॥ किति ॥
 कुसीदिकः ॥ (१) ॥ वार्धुषिकः ॥ (२) ॥ वृद्ध्याजीवः ॥ (३) ॥ वार्धुषिः ॥ (४) ॥
 चत्वारि ऋणदातुः ॥ ५ ॥ क्षेत्रेति ॥ क्षेत्राजीवः ॥ (१) ॥ कर्षकः ॥ (२) ॥ कृषकः ॥ वृद्धिपक्षे “कार्षकः”
 ॥ (३) ॥ कृषीवलः ॥ (४) ॥ चत्वारि कृषकस्य ॥ क्षयिति ॥ वैहेयम् ॥ (१) ॥ शालेयम्
 ॥ (१) ॥ धान्यसामान्यस्य कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्यैकैकम् ॥ ६ ॥ येति ॥ यव्यम् ॥ (१) ॥
 यवक्यम् ॥ (१) ॥ षष्टिक्यम् ॥ (१) ॥ एकैकं यवादीनां भवनक्षेत्रस्य ॥ तीति ॥ तिलानाम्
 (१) मापाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गायाः (१) च भवनं
 क्षेत्रम् ॥ तिल्यम् ॥ (१) ॥ तैलीनम् ॥ (२) ॥ माष्यम् ॥ (१) ॥ मापीणम् ॥
 ॥ (२) ॥ उम्यम् ॥ (१) ॥ औमीनम् ॥ (२) ॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥ आणवीनम् ॥
 ॥ (२) ॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥ भाङ्गीनाम् ॥ (२) ॥ तिलादिभवनस्य प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥
 ॥ ७ ॥ मौद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् ॥ मौद्गीनम् (१)
 कौद्रवीणम् ॥ (१) ॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥ कालयीनम् ॥ (१) ॥ कौलथीनम् ॥
 ॥ (१) ॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥ इत्यादि ज्ञेयम् ॥ मुद्गादिभवनस्यै-
 कैकम् ॥ बीति ॥ बीजेन सह कृतं कृष्टं बीजाकृतम् ॥ (१) ॥ (पूर्वम्) उतं च तत् (पश्चात्)
 कृष्टं च उप्तकृष्टम् ॥ (२) ॥ द्वे उप्तोत्तरं कृष्टस्य क्षेत्रस्य ॥ सीति ॥ सीत्यम् ॥ (१) ॥ कृष्टम्
 ॥ (२) ॥ हल्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि हलेनाकृष्टस्य क्षेत्रस्य ॥ ८ ॥ त्रीति ॥ त्रिगुणाकृतम् ॥ (१) ॥
 तृतीयाकृतम् ॥ (२) ॥ त्रिहल्यम् ॥ (३) ॥ त्रिसीत्यम् ॥ (४) ॥ चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य ॥
 द्वीति ॥ द्विगुणाकृतम् ॥ (१) ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥ द्विहल्यम् ॥ (३) ॥ द्विसीत्यम् ॥
 ॥ (४) ॥ शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते ॥ शम्बं कृतं शम्बाकृतम् ॥ “सरित्सैरिभसम्बाकृतम्” इति
 दन्त्यादौ वर्णदेशना ॥ (५) ॥ पञ्च द्विवारकृष्टस्य ॥ ९ ॥ द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणि-
 कः ॥ (१) ॥ आढकस्य वापः आढकिकः ॥ (१) ॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकः ॥ (१) ॥
 कुडवस्य वापः कौडविकः ॥ (१) ॥ ‘वापादौ’ इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः ॥ द्रोणम्, आढकं च पचति
 इत्यादि ॥ द्रोणादिपरिभित्त्रीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्यैकैकम् ॥ खेति ॥ खार्या वापः खारीकः ॥ (१) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु । केदारकं स्यात्केदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥
लांष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लांष्टभेदनः । प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदाभ्यम् ॥ १२ ॥
दात्रं लवित्रमावन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् । निर्गशं कुटकं फालः कृषिको लाङ्गलं हलम् १३
गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः । ईशा लाङ्गलदण्डः स्यान्मीता लाङ्गलपद्धतिः
पुंसि मेधिः खलं दारु न्यस्तं यत्पशुवन्धने । आशुव्रीहिः पाटलः स्यान्मृतशूकयवौ समा १५ ॥

एकं खारीपरिमितस्योत्रस्य ॥ उच्येति ॥ न्वारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः ॥ १० ॥ पुमिति ॥ “वप्रस्ताने पुमा-
नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे” इति विश्वः ॥ “वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ” इति हैमः ॥ (१) ॥
“केदारोऽदौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः ।
केदारे सिद्धभूपत्न्योः” इति हैमः ॥ “क्षेत्रं शरीरे केदारं सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति विश्वः ॥ (३) ॥
त्रीणि क्षेत्रस्य ॥ अस्येति ॥ केदारकम् ॥ (१) ॥ केदार्यम् ॥ (२) ॥ क्षेत्रम् ॥ (३) ॥ केदारि-
कम् ॥ (४) ॥ चत्वारि क्षेत्रगणस्य ॥ ११ ॥ लविति ॥ लोष्टम् ॥ पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥ “लेष्टः शण्डेऽपि लोष्टः
स्यात्” इति बोपालितः ॥ (१) ॥ लेष्टः ॥ (२) ॥ द्वे मृदः खण्डानाम् ॥ कविति ॥ कोटिशः ॥ (१) ॥
लोष्टभेदनः ॥ (२) ॥ द्वे लोष्टभेदनकाष्ठस्य “हिंगा” इति ख्यातस्य ॥ प्रेति ॥ प्राजनम् ॥ (१) ॥ तोदनम् ॥ (२) ॥
“तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि वृषभादिप्रेरणदण्डस्य ॥
खेति ॥ खनित्रम् ॥ (१) ॥ अवदारणम् ॥ (२) ॥ द्वे खनित्रस्य “कुदाल” इति ख्यातस्य ॥ १२ ॥
देति ॥ दात्रम् ॥ (१) ॥ लवित्रम् ॥ (२) ॥ द्वे दात्रस्य “दांत” इति ख्यातस्य ॥ आवेति ॥
आवन्धः ॥ (१) ॥ योत्रम् ॥ (२) ॥ योक्त्रम् ॥ (३) ॥ त्रीणि वृषादेर्गले युगवन्धनस्य ॥ अथौ
इति ॥ “फलं हेतुफले जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली
फालिन्याम्” इति हैमः ॥ स्वामी तु “हलम्” इति पठित्वा ‘हलप्रकरणमारब्धम्’ इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥
निरीशम् ॥ “निरीषम्” च ॥ (२) ॥ कुटकम् ॥ मुकुटस्तु—(कूटकम्) दीर्घादि मन्यते ॥ (३) ॥ “फाल उल्लुता ।
क्लीवं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः” ॥ (४) ॥ “कृषिकाकृषिकौ फालकृषका” इति रुद्रात् स्त्रिया-
मपि ॥ “कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके त्वभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ (५) ॥ पञ्चापि फालस्य ॥—इति
कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निवध्यते तस्य ॥ अन्त्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥ लेति ॥
“लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीवं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदाचविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ हलम् ॥
“हलः फालवहः सीता” इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥ १३ ॥ गोदारणम् ॥ (३) ॥ “हलतिग्मकरौ
सीरौ” इति दन्त्यादौ रभसः ॥ “सीरः स्यादंशुमालिनी । लाङ्गले” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि
हलस्य ॥ अथेति ॥ शम्या ॥ (१) ॥ युगकीलकः ॥ (२) ॥ द्वे युगस्य कीलके ॥ ईति ॥ “प्रमुश-
कयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके” इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ ॥ “ईशः स्वामिनि खेदे च स्यादीशा हल-
दण्डके” इति शान्ते विश्वः ॥ “ईषा पेयी मञ्जूषा” इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥ लाङ्गलदण्डः ॥
(२) ॥ द्वे हलयुगयोर्मध्यकाष्ठस्य ॥ सीति ॥ “सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वयोमगङ्गा च जानकी” इति
दन्त्यादौ रभसः ॥ “सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हलपद्धतौ” इति दन्त्यादौ हैमः ॥ “शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च
शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः”
इति तालव्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥ लाङ्गलपद्धतिः ॥ (२) ॥ द्वे लाङ्गलकृतरेखायाः ॥ १४ ॥ प्विति ॥
मेधिः ॥ स्वामी तु—‘मेधिः’ इति पठति ॥ (१) ॥ एकं खले (भूमौ) पशुवन्धनार्थं न्यस्तस्य दारुणः ॥
आश्विति ॥ “आशुस्तु व्रीहिशिप्रयोः” इति हैमचन्द्रः ॥ “तृणवीजं तु श्यामाक्रो, व्रीहिराशु च पाटलः”
इति (पर्याये) क्लीवमाशु ॥ “आशु स्याद् व्रीहिशिप्रयोः” इति रत्नमालायामपि क्लीवम् ॥ (१) ॥ व्रीहिः

१—केदार एकारवान् नमिताः फलभारेण न मिताः शालिमजरीः । केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः”
इति दमयन्तीयमकात् ॥

तोकमस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः । हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥१६॥
मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ । वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥
सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ । स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः १८॥
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फलोक्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी १९
स्त्रियौ कङ्कुप्रियंगू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमाभातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् २०
किंशारुः शस्यशूकं स्यात्काणिशं शस्यमञ्जरी । धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः

॥ (२) ॥ पाटलः ॥ (३) ॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति नामत्रयम् ॥ आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वयम्---इति सुभूतिः ॥ “ आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान् ” इति रुद्रः ॥
त्रीणि षष्टिकादेः ॥ सीति ॥ शितशूकः इति मध्यतालव्यः ॥ (शितशूकः) द्वितालव्यः---इति स्वामी ॥
(१) ॥ “ यवो धान्येऽपृथक्कृतौ ” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे यवस्य ॥ १५ ॥ तविति ॥ “ तोकमं कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्यवे ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकमपक्कयवस्य ॥ केति ॥ कलायः ॥ (१) ॥
सतीनकः ॥ “ सातीनकः ” अपि---इति माधवी ॥ (२) ॥ “ हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके ” इति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥ खण्डिकः ॥ (४) ॥ “ कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणु- रङ्गटो ज्ञेयः ” इति व्याडिः ॥ चत्वारि सतीनकस्य ॥ कोरेति ॥ कोरदूषः ॥ (१) ॥ कोद्रवः ॥ (२) ॥
द्वे कोद्रवान्नस्य ॥ १६ ॥ मेति ॥ मङ्गल्यकः ॥ (१) ॥ मसूरः ॥ “ वेद्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा स्त्रियाम् । मसूरमसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः ” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे मसूरस्य ॥ अथेति ॥
मकुष्ठकः ॥ विश्वमेदिन्योस्तु “मकुष्ठो व्रीहिभेदे स्यात् मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत् ” इति टवर्गाद्वितीयान्तः ॥ (१) ॥
मयुष्ठकः ॥ (२) ॥ वनमुद्गः ॥ (३) ॥ त्रीणि “मोठे” इति ख्यातस्य ॥ सोति “ सर्षपः स्यात् सारिषपः कुट्टस्नेहश्च तन्तुभः ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ तन्तुभः ॥ स्वामी तु “ तुन्तुभः ” इत्याह ॥ (२) ॥
कदम्बकः ॥ (३) ॥ त्रीणि सर्षपस्य ॥ १७ ॥ सीति ॥ “ सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं धवलसर्षपस्य ॥ गविति ॥ “ गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधिर्व्रीहिभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
सुमनः ॥ “ गोधूमसुमनौ समौ ” इति रभसः ॥ (२) ॥ द्वे गोधूमस्य ॥ स्येति ॥ यावकः ॥ (१) ॥
कुल्मासः दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥ “ कुल्माषो यावकः पुंसि ” इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥ कुल्माषोऽर्धस्त्रिजो यवादिः---इति स्वामी ॥ “ शूकशून्यो यवादिः ” इति रक्षितादयः ॥ द्वे यवविशेषस्य ॥ चेति ॥ चणकः ॥ (१) ॥ हरिमन्थकः ॥ (२) ॥ द्वे चणकस्य ॥ १८ ॥ द्वाविति ॥ तिलपेजः ॥ (१) ॥ तिलपिञ्जः ॥ (२) ॥ “ जर्तिलः ” अपि ।
“ अर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः ” ॥ द्वे तैलहीनतिलस्य ॥ क्षेति ॥ “ क्षवः क्षुते राजिकायाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ क्षुधाभिजननः ॥ “ क्षुताभिजननः ”---इति स्वामी ॥ (२) ॥ राजिका ॥ (३) ॥
कृष्णिका ॥ (४) ॥ आसुरी ॥ (५) ॥ पञ्च “ राई ” इति ख्यातायाः ॥ १९ ॥ स्त्रीति ॥ कङ्कुः ॥ (१) ॥ प्रियंगुः ॥ (२) ॥ द्वे प्रियङ्गवाः ॥ अतेति ॥ अतसी ॥ (१) ॥ “ उमाऽतसी हैमवती हरिद्रा कीर्तिकान्तिषु ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “ क्षुमाऽतसी नीलिकयोः ” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीण्यतस्याः ॥ मेति ॥
मातुलानी ॥ (१) ॥ “ तरङ्गुभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्वये ” इति रुद्रः ॥ (२) ॥ द्वे शणाख्यशस्य- भेदस्य ॥ व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः ॥ “ अणुव्रीह्यल्पयोः ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकम् “ चीना ” इति ख्यातस्य ॥ २० ॥ किमिति ॥ “ अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च ” इति हैमः ॥ (१) ॥ शस्यस्य शूकम् ॥
---शस्यस्य शूकः---इति मुकुटः ॥ शस्यशूकम् ॥ (२) ॥ द्वे यवाद्यप्रस्य ॥ केति ॥ “ कणिशो धान्यशीर्षके ” इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥ शस्यमञ्जरी ॥ (२) ॥ द्वे धान्यमञ्जर्याः ॥ धेति ॥ “ धान्यं तु व्रीहौ धान्याके ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “ व्रीहिः सामान्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम् ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ स्तम्बकरिः ॥ (३) ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः। कडङ्गरं तुमं क्लीबे धान्यत्वचि पुमांस्तुपः
शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी सिम्बा त्रिपूत्तरे । ऋद्धमावासितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् २३॥
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः । शालयः कलमाद्याश्च पट्टिकाद्याश्च पुंस्यमी २४॥
तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका । अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमूलूखलम् ॥२५॥
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तित्तः पुमान् । स्यूतप्रसेवो कण्डोलापिठो कटकिलिञ्जकौ २६॥

त्रीणि धान्यसामान्यस्य ॥ स्तेति ॥ स्तम्बः ॥ (१) ॥ गुच्छः ॥ (२) ॥ आदिना ग्रीहियवा-
दिग्रहः ॥ द्वे यवादीनां मूलस्य ॥ २१ ॥ नेति ॥ “ नाडी कुहनचर्यायां पट्टिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे
स्त्रायौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके” इति च हैमः ॥ (२) ॥
“काण्डो नालेऽधमे वर्गे द्रुस्कन्धेऽवसरे द्वरे । सैहश्लावाम्बुपु स्तम्बे” इति हैमः ॥ (३) ॥ अस्य
गुच्छस्य ॥ त्रीणि गुच्छकाण्डस्य ॥ पेति ॥ पलालः ॥ (१) ॥ स काण्डः ॥ एकं निष्फलस्य काण्डस्य ॥
कोति ॥ कडङ्गरः ॥ “कडङ्गरः” इति हरदत्तः ॥ (१) ॥ तुमं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः ॥ “वुपवेधतुपारतोपाः”
इति पभेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥ द्वे तुपस्य ॥ धोति ॥ धान्यत्वक् ॥ (१) ॥ “तुपस्तु धान्यत्वचि
विभीतके” इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे धान्यादेस्त्वचः ॥ २२ ॥ शिविति ॥ “शूकोऽनुकोशशुङ्गयोः” इति
विश्वः ॥ (१) ॥ “श्लक्ष्णं कुशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रम् ॥ (२) ॥ किंशारोरन्यः शूको निर्दिष्टः ॥
शूकधान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥ द्वे शूकस्य ॥ शेति ॥ शमी ॥ “शमी सक्तुपलायां च शिम्बिकायां च
वल्गुलौ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सिम्बा ॥ “शिम्बा” ॥ “शिमिः” “शिम्विः” इत्यपि—इति स्वामी ॥
॥ (२) ॥ द्वे “छिमि” इति स्यातायाः ॥ त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥ रिति ॥ “ऋद्धं संपन्नधान्ये
च सुसमृद्धे तु वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ “रिद्धम्” संसिद्धम् इति स्वामी ॥ (१) ॥ “अवसितमृद्धे
ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे भर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीक-
रणयोग्यस्य धान्यराशेः ॥ त्रिविति ॥ “पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते” इति विश्वः ॥ (१) ॥
बहु मानं लाति ॥ अवहुलं बहुलमकारि बहुलीकृतम् ॥ (२) ॥ द्वे राशीकृतस्य ॥ हैमे तु “धान्य-
मावासितं रिद्धं तत्पूतं निर्बुसीकृतम्” इत्युक्तम् ॥ २३ ॥ मेति ॥ “माषो मुद्रो राजमाषः कुलत्थश्चणक-
स्तिलः । काकाण्डश्चावर इति शमीधान्यगणः स्मृतः” इति रत्नकोषः ॥ शमीधान्यम् ॥ (१) ॥ एकं
शमीधान्यस्य ॥ श्रिति ॥ शूकधान्यम् ॥ (१) ॥ आदिना गोधूमादिः ॥ एकं शूकधान्यस्य ॥
शेति ॥ “शालिस्तु गन्धाली कलमादिपु” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकमधिकजलोद्भूतानां कलमा-
दीनाम्, पट्टिरात्रेण पच्यमानानां पट्टिकादीनां च ॥ त्रिविति ॥ अग्री माषाद्याः ॥ २४ ॥ त्रिविति ॥ तृणधान्यम् ॥ (१) ॥
“स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते” इति विश्वः ॥ (२) ॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥
द्वे मुनिखाद्यस्यान्नस्य ॥ स्त्रीति ॥ गवेधुः ॥ “गवेधुः”—इत्याह मुकुटः ॥ (१) ॥ गवेधुका ॥
॥ (२) ॥ द्वे ऋषीणामन्नविशेषस्य ॥ अयविति ॥ अयोग्रः ॥ (१) ॥ “मुसलं स्यादयोऽग्रे
च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे मुस-
लस्य ॥ उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च ऊर्ध्वखं लाति ॥ “उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुदूखलेऽपि न
द्वयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ उदूखलम् ॥ (२) ॥ द्वे उदूखलस्य ॥ २५ ॥ प्रोति ॥ प्रस्फोटनम् ॥

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यानुच्यन्ते । ग्रीहि (१) यव (२) मसूर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माष (६)
तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्व (११) मकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलत्थ (१४)
षष्ठ (१५) सर्पप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४ सूत्रे) तु “शणसप्तदशानि
धान्यानि” इत्युक्तम् ॥ २—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः ॥ तत्र यथा “नाडीभिर्नयते युगम्” ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
‘व्रणान्तरे’ इति पाठ आसीत् ॥ ३—सहो बलम् ॥

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बलवाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः । आपूपिकः कान्दविको भक्षकार इमे त्रिषु २८ ॥
 अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका । अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्त्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् । क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्
 (१) ॥ “शुभशतकिंशारुशूर्पाशुकम्” इति शभेदात्तालव्यादिः ॥ “सूर्पे च ” इति पाठादन्त्यादिरपि
 ॥ (२) ॥ द्वे शूर्पस्य ॥ चेति ॥ चालनी ॥ “क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः” इति
 कात्यः ॥ (१) ॥ “चालनं तितउ प्रोक्तम्” इति क्लीबकाण्डे रत्नकोषः ॥ “न स्त्री तितउ चालनी”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ द्वे चालन्याः ॥ स्थिति ॥ स्यूतः ॥ “स्योनप्रसेवौ” इति मुकुटः ॥
 “स्योनस्यूतप्रसेवकाः” इति रमसः ॥ (१) ॥ “प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ” इति हेमचन्द्रः ॥
 (२) ॥ द्वे वस्त्रशणादिनिर्मितस्य “थैला” इति ख्यातस्य ॥ केति ॥ कण्डालः ॥ (१) ॥
 पिटः ॥ “पिटकः” अपि ॥ “पिण्डः”—इति स्वामी ॥ “पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागौरिकदेशयोः ।
 देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि ॥ ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी स्यात्पिण्ड-
 तगरेऽलाबूलजूरभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे वंशादिनिर्मितभाण्डस्य ॥ केति ॥ “कटः
 श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ किलिञ्जकः ॥ (२) ॥ द्वे वंशादिनिर्मितकटस्थ ॥ २६ ॥ सेति ॥ “समानौ”
 इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥ रेति ॥ रसवती ॥ (१) ॥ पाकस्थानम् ॥ (२) ॥ महानसम् ॥ (३) ॥ त्रीणि
 पाकस्थानस्य ॥ पाविति ॥ पौरोगवः ॥ (१) ॥ तस्याध्यक्षः महानसाध्यक्षः ॥ (२) ॥ द्वे महानसाधिकृतस्य ॥
 स्थिति ॥ सूपकारः ॥ (१) ॥ “बलवः सूपकारे स्याद्धीमसेने च गोदुहि ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ २७ ॥ आरा-
 लिकः ॥ (३) ॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् आन्धसिकः ॥ (४) ॥ “सूदस्तु कथितः सूपकारे च व्यञ्ज-
 नान्तरे ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ओदनं शिल्पं येषाम् औदनिकः ॥ (६) ॥ “ गुणो मौर्व्याम-
 प्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिय । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु ॥ शुक्लादावपि बुद्ध्यां च ” इति मेदिनी
 ॥ (७) ॥ सप्त पाचकस्य—आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस्य—इति स्वामी ॥ आविति ॥ अपूपाः पण्य-
 मर्ये आपूपिकः ॥ (१) ॥ कन्दौ संस्कृतम् ॥ कान्दवं पण्यमस्य कान्दविकः ॥ (२) ॥ भक्षं करोति ॥
 भक्षकारः ॥ (२) ॥ त्रीणि पाकविक्रेतुः ॥ इमयिति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥ २८ ॥ अश्मोति ॥ “अश्मन्त-
 मशुमे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽपि” इति विश्वः ॥ “अस्वन्तम्” इति पाठः ॥ (१) ॥ “उद्धानमुद्गते
 वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां नपुंसकम् ” इति विश्वः ॥ “उद्धमानम्” इति पाठः ॥ (२ ॥ अधिश्रयणी ॥ (३) ॥
 चुल्लिः ॥ (४) ॥ “अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभागिन्यां च नाटयोक्तौ
 कीर्त्यतेऽन्तिका ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च चुल्लेः ॥ अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् अङ्गारधानिका
 ॥ (१) ॥ अङ्गारशकटी ॥ (२) ॥ “हसन्त्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशाकिनीभिदोः ” इति विश्वः ॥
 ॥ (३) ॥ २९ ॥ हसनी ॥ (४) ॥ चत्वारि “ वोरसी ” इति ख्यातायाः ॥ अथेति ॥ “अङ्गार-
 मुल्मुके न स्त्री पुँल्लिङ्गस्तु महीसुते ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकमङ्गारस्य ॥ अलेति ॥ अलातम् ॥
 (१) ॥ उल्मुकम् ॥ (२) ॥ द्वे अर्धदग्धकाष्ठस्य ॥ त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥ क्लीति ॥ “अम्बरीषपुरु-
 षोषरीषधम् ” इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् ॥ “अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे
 च किशोरे भास्करेऽपि च ॥ आम्रातकेऽनुतापे च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ भ्राष्ट्रः ॥ (२) ॥ द्वे भर्ज-
 नपात्रस्य ॥ नेति ॥ कन्दः ॥ “ वा ” इत्यस्यात्राप्यन्वयः ॥ पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥ स्वेदनी ॥—“वा”
 स्त्रियाम् इत्यन्वयात् ‘स्वेदनः’ अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ द्वे “ कराही ” इति ख्यातस्य ॥ ३० ॥

१—स च सामिर्निर्मितः । तत्र सामौ यथा—“अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते” इति ॥ निर्मौ यथा—“कल-
 ङ्गस्तत्रत्यो व्रजति मलिनङ्गारतुलनाम् ” इत्यादिप्रयोगः इति मुकुटः ॥ २ उचितमिदम् । उक्तमेदिन्यामङ्गारस्योल्मु-
 कार्यकृतौः ॥

अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालूर्गलन्तिका । पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलसस्तु त्रिषु द्वयोः
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः । ऋजीपं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥३२॥
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् । सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ३३॥
दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः । अस्त्री शाकं हण्टिकं शिशुस्य तु नालिका ३४
कडम्बश्च कलम्बश्च वेसवार उपस्करः । तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेलुजम् ॥३५॥
अलीति ॥ अलिञ्जरः ॥ (१) ॥ मणिकः ॥ (२) ॥ द्वे 'माट' इति ख्यातस्य ॥ केति ॥ "कर्करि
भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु " इति विश्वः ॥ (१) ॥ आलूः ॥ ह्रस्वपाठे " आलूर्गलन्तिकायां स्त्री कवीयं मूले
च भेलके " इति विश्वः ॥ (२) ॥ गलन्तिका ॥ (३) ॥ त्रीणि ' करवती ' इति ख्यातायाः ॥
कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य---इत्येके ॥ पीति ॥ पिठरः ॥ (१) ॥ " स्थालं भाजनभेदेऽपि
स्थाली स्यात्पाटलोखयोः " इति मेदिनी ॥ (२) ॥ उखा ॥ 'उपा' इति च ॥ (३) ॥ "कुण्डमग्न्यालये
मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् ॥ पिठरे तु न ना " इति विश्वः ॥ (४) ॥
चत्वार्योदनादिपचनपात्रस्य ॥ कोति ॥ कलसः ॥ " तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भशूकरपांशवः । कलशः
शम्भलं चैव जिह्वायां रशना तथा " इति शभेदः ॥ (१) ॥ ३१ ॥ स्त्रियां घटी ॥ "घटः समाधिभेदे ना शिरःकूटकुटेषु
च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च योपिति " इति मेदिनी ॥ (२) ॥ कुटः ॥ (३) ॥ निपः ॥ (४) ॥
कुटनिपावस्त्री ॥ चत्वारि घटस्य ॥ अस्त्रीति ॥ शरावः ॥ (सरावः) दन्त्यादिरसि---इति मुकुटः ॥
(१) ॥ वर्धमानकः ॥ (२) ॥ द्वे शरावस्य ॥ ऋजीति ॥ ऋजीपम् ॥ "ऋचीषम्" इति पाठः---
इति कश्चित् ॥ (१) ॥ पिष्टपचनम् ॥ (२) ॥ द्वे "तावा" इति ख्यातस्य ॥ कमिति ॥ "कंसोऽस्त्री
तैजसद्रव्ये कांस्ये मानेऽसुरे तु ना " इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पानभाजनम् ॥ (२) ॥ द्वे क्षीरादिपान-
भाजनस्य ॥ ३२ ॥ क्विति ॥ कुतूः ॥ (१) ॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥ स्नेहपात्रम् ॥ (२) ॥ द्वे चर्मणस्तै-
लाद्याधारभाजनस्य ॥ सैवेति ॥ " सा " इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥ अल्पा कुतूः कुतुपः
॥ (१) ॥ एकमल्पायाः कुत्वाः ॥ सेति ॥ आवपनम् ॥ (१) ॥ " भाण्डं मूलवर्णिते
तुरंगाणां च मण्डने ॥ नदीकूलद्वयमिष्ये भूषणे भाजनेऽपि च " इति हैमः ॥ (२) ॥
पात्रम् ॥ (३) ॥ अमत्रम् ॥ (४) ॥ भाजनम् ॥ (५) ॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्द-
वाच्यम् ॥ पञ्च पात्रस्य ॥ ३३ ॥ देति ॥ दर्विः ॥ "दर्वी" च ॥ "दर्वी पणातर्द्वोः" इति हैमः ॥ (१) ॥
कम्बिः ॥ (२) ॥ खजाका ॥ (३) ॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥ त्रीणि "करलुली" इति ख्या-
तायाः ॥ स्यादिति ॥ तर्दूः ॥ (१) ॥ दारुहस्तकः ॥ (२) ॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि ॥ द्वे दर्वी-
विशेषस्य ॥ पञ्चापि पर्यायाः उक्तहैमानुरोधात् इत्येके ॥ अस्त्रीति ॥ "शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्ती
द्रुमविशेषे च पुमान्, हरितकेऽस्त्रियाम्" इति विश्वः ॥ (१) ॥ हरितकम् ॥ (२) ॥ "शिशुर्भा शाक-
मात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि शाकस्य ॥ अस्येति ॥ ३४ ॥ कडम्बः
॥ (१) ॥ डलयोरैक्यम् ॥ "कलम्बी शाकभेदे, स्यात्कडम्बशरयोः पुमान्" इति मेदिनी ॥ "कलम्बः
सायके नीपे नालीशाके कलम्ब्यपि" इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे शाकनालस्य ॥—त्रीणि—इति मुकुटः ॥
वेसेति ॥ वेसवारः ॥ (१) ॥ उपस्करः ॥ (२) ॥ द्वे संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः ॥—हिङ्गु-
जीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः ॥ "चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् ॥
धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्" इत्यात्रेयसंहिता ॥
विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः, ।
एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ब्राह्मम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं
वेसवार इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥ तीति ॥ तिन्तिडीकम् ॥ (१) ॥ "चुक्रं वृक्षाम्ले चाङ्गेर्या स्त्री पुंस्यम्लेऽम्ल-
वेतसे" इति विश्वः ॥ (२) ॥ वृक्षाम्लम् ॥ (३) ॥ त्रीणि "चूका" इति ख्यातस्य ॥—वल्लीविशे-

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् । जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ३६॥
 सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका । आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ३७
 कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् । स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ३८॥
 आरनालकसौवीरकुलमाषाभिषुतानि च । अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ३९॥
 सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् । तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ४०
 निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥ सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१॥

पर्य-इत्यन्ये ॥ अथेति ॥ वेल्जम् ॥ (१) ॥ ३५ ॥ मरीचम् ॥ (मरिचम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥
 ॥ (२) ॥ कोलकम् ॥ (३) ॥ “कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्रौपदीनीलीकणाद्रा-
 क्षासु येषिति ॥ मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीबे मरिचलोहयोः” इति विश्वः ॥ (४) ॥ “ऊषणं मरिचे
 क्लीबं कणायामूषणा स्मृता” इति मेदिनी ॥ “उपणम्” इति च ॥ (५) ॥ धर्मपत्तनम् ॥ (६) ॥
 षट् मरिचस्य ॥ जीति ॥ जीरकः ॥ (१) ॥ “जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । जरणोः जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे
 सौवर्चलेऽपि च” इति विश्वः ॥ (२) ॥ अजाजी ॥ (३) ॥ “कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च ।
 कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे” इति विश्वः ॥ (४) ॥ चत्वारि जीरकस्य ॥ क्रिति ॥ ३६ ॥ सुषवी ॥ (१) ॥
 “कारवी मथुरादीप्यत्वक्पत्नीकृष्णजीरके” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्न्यां
 कृष्णजीरके” इति विश्वः ॥ (३) ॥ “पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्न्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे”
 इति मेदिनी ॥ (४) ॥ काला ॥ (५) ॥ उपकुञ्चिका ॥ (६) ॥ षट् कृष्णजीरकस्य ॥ आर्द्रेति ॥
 आर्द्रकम् ॥ (१) ॥ शृङ्गवेरम् ॥ (२) ॥ द्वे आर्द्रकस्य ॥ अथेति ॥ “छत्रं स्यादाक्षपत्राणे छत्रा
 मधुरिकौषधी । धान्याके च शिलीग्रे च” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “वितुन्नकं तु धान्याके झाटामलमयूरके”
 इति विश्वः ॥ (२) ॥ ३७ ॥ कुस्तुम्बरु ॥ (३) ॥ धान्याकम् ॥ ह्रस्वादिः—इति मुकुटः ॥ “धान्याकं
 धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्” इति रभंसः ॥ (४) ॥ चत्वारि धान्यकस्य ॥ अथेति ॥ शुण्ठी ॥
 ह्रस्वान्तोऽपि ॥ “सधन्याशुण्ठिसैन्धवम्” इति वैद्यकम् ॥ (१) ॥ “महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशु-
 नेऽपि च” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वेदेवेषु, नागरे । विश्वाऽप्यतिविषायां स्यात्”
 इति विश्वः ॥ “विश्वा त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वलिङ्गे त्रिषु”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “नागरं सुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ विश्व-
 भेषजम् ॥ (५) ॥ पञ्च शुण्ठ्याः ॥ ३८ ॥ आरोति ॥ आरनालकम् ॥ (१) ॥ “सौवीरं काञ्जिके
 स्रोतोऽञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “कुलमाषं स्यात्तु काञ्जिके । कुलमाषोऽर्थ-
 स्विन्नधान्ये” इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ अभिषुतम् ॥ कुलमाषैर्यवादिभिरर्धस्विन्नैरभिषूयते स्म (कुलमाष-
 मिषुतम्) इत्येकं नाम—इति स्वामी ॥ (४) ॥ अवन्तिसोमम् ॥ (५) ॥ धान्याम्लम् ॥ (६) ॥ कुञ्जलम् ॥ (७) ॥
 काञ्जिकम् ॥ “काञ्चिके” इति पाठे “काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुलमाषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमा-
 रनालं बहारसम् । सौवीरं च सुवीराम्लं तथा शुक्लं तुषोदकम्” इति धन्वन्तरिः ॥ (८) ॥ अष्टौ काञ्जिकस्य ॥
 ॥ ३९ ॥ सेति ॥ सहस्रवेधि ॥ (१) ॥ “जतुकाऽजिनपत्त्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः” इति मेदिनी
 ॥ (२) ॥ बाल्हीकम् ॥ ह्रस्वमध्यमपि ॥ “अथ बाल्हीकः । देशभेदेऽश्वभेदे च बाल्हीकं हिङ्गुकुङ्कु-
 मम्” इति हैमः ॥ (३) ॥ हिङ्गु ॥ (४) ॥ रामठदेशोद्धवत्वादुपचारः ॥ रामठम् ॥ (५) ॥ पञ्च रामठस्य ॥ तोति ॥
 तस्य हिङ्गुतरोः पत्नी तत्पत्नी ॥ “त्वक्पत्नी” इति च पाठः ॥ “तत्पत्नी त्वचमाख्यातं त्वक्पत्नी कारवीति च” इति
 रुद्रः ॥ “त्वक्पत्नं तु वराङ्गके । त्वक्पत्नीति च कारव्याम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ कारवी ॥ (२) ॥ “पृथ्वी भूमौ
 महत्यां च त्वक्पत्न्यां कृष्णजीरके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ वाष्पिका ॥ “वाष्पिका” इति च
 ॥ (४) ॥ कवरी ॥ “कर्वरी” इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥ “पृथुः स्यान्महति त्रिषु ।
 त्वक्पत्न्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानग्नौ नृपान्तरे” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् हिङ्गुपत्न्याः ॥ ४० ॥
 नीति ॥ निशाहा ॥ निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ “काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नाग-

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे । रौमकं वसुकं पाक्यं विडं च कृतकं द्वयम् ॥
सौवर्चलंऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके । मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे शर्करा मिता ॥४३॥
कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ॥ स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधः ४४
शूलाकृतं भट्टिन्नं च शूल्यमुख्यं तु पैठम् । प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुमस्कृतम् ॥४५॥

केसरे । उदुम्बरे च धतूरे, हरिद्रायां तुःकाञ्चनी ॥ क्लीवेऽञ्जकमरे हेमि” इति विश्वः ॥ (२) ॥
“पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा” इति हैमः ॥ (३) ॥ हरिद्रा ॥ (४) ॥ वरवर्णिनी ॥ (५) ॥
पञ्च हरिद्रायाः ॥ सेति ॥ “सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य” इति हैमः ॥ “लवणं सैन्ध-
वादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वान्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्वयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “अक्षीवं
वशिरे, शिग्रौ ना, मत्ते पुनरन्यत्र” इति विश्वः ॥ (१) ॥ वसिरम् ॥ तालव्यमथ्यमपि ॥ “वशिरः
पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीवेऽन्धिलवणे स्मृतः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे समुद्रोद्भव-
लवणस्य ॥ ४१ ॥ सैन्धोति ॥ “सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिमन्थेऽपि” इति हेमचन्द्रः ॥
॥ (१) ॥ “अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेयमाणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौपर्धौ” इति
मेदिनी ॥ “सितशिवम्”—इति मुकुटः ॥ (२) ॥ माणिमन्थाख्यपर्वते भवं माणिमन्थम् ॥ मणि-
बन्धपर्वते भवम् (माणिबन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥ सिन्धुजम् ॥ (४) ॥ चत्वारि
सिन्धुदेशोद्भवस्य लवणस्य ॥ रौमकेति ॥ रौमकम् ॥ (१) ॥ “वसुकं रौमके, पुंसि शिवमल्लयर्कप-
ण्योः” इति विश्वः ॥ “वस्तकम्” इति पाठे “रौमके वस्तकं वसु” इति नाममाला ॥ (२) ॥ द्वे “सांभरी” इति ख्या-
तस्य ॥ पेति ॥ पाक्यम् ॥ (१) ॥ विडम् ॥ (२) ॥ द्वे कृतकस्य लवणस्य “खारी” इति ख्यातस्य ॥ ४२ ॥
साविती ॥ “अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “अक्षो रथस्याव-
यवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शटके कर्पे ज्ञाने चात्मानि रावणौ ॥ अक्षं सौवर्चले वृत्त्ये हृषीके” इति
हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ “रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्य-
श्वाभरणमाल्ययोः ॥ सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि
“सौचर” इति ख्यातस्य ॥ तीति ॥ “तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेऽपि तिलकालके । क्लीवं सौवर्चलकलो-
मोर्ना स्त्रियां तु विशेषके” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं तस्मिन् (सौवर्चले) कृष्णवर्णे ॥ मेति ॥
मत्स्यण्डी ॥ (१) ॥ फाणितम् ॥ (२) ॥ खण्डविकारः ॥ (३) ॥ त्रीणि “राव” इति
ख्यातस्य ॥ शुभ्रखण्डगुटिकायाः क्रमेणैकैकम्—इति मुकुटः ॥ सेति ॥ “शर्करा खण्डविकृतौ कर्प-
रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च” इति हैमः ॥ (१) ॥ “सितमवसिते च वद्धे
धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “मिश्री” इति ख्यातायाः ॥ ४३ ॥
किति ॥ “दध्ना सह पयः पक्वं यत्तस्यादधिकार्चिका । तन्नेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका”
“कूर्चिका सूचिकायां च तूल्कायां च कुङ्मले । कपाटाकुटिके (दोद्भेदने) क्षीरविकृतावपि योपिति”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ क्षीरविकृतिः ॥ (२) ॥ “उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा”
इति हैमनाममाला ॥ द्वे किलाटिकायाः “भावा” इति ख्यातायाः ॥ रोति ॥ रसाला ॥ (१) ॥
मार्जिता ॥ (२) ॥ “अर्धाढकः सुचिरपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः
पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥ सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिवृष्टा
कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला याऽऽस्वादिता भगवता मधुसूदनेन” इति
सूदशास्त्रम् ॥ “रसालायां तु मार्जिता । शिखरिणी” इति हैमनाममाला ॥ द्वे “शिखरिण” इति ख्यातायाः ॥
स्येति ॥ “तेमनं व्यञ्जने कलेदे तेमनी चुल्लिभिद्यपि” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ निष्ठानम् ॥
(२) ॥ द्वे व्यञ्जनस्य ॥ त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥ ४४ ॥ शिवाति ॥ शूलाकृतम् ॥ (१) ॥

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समोचिकणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ४६॥
 आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः । पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः॥
 पूषोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः । भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः
 भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् । मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भव ॥४९॥
 यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा। गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद्ध गोमयमस्त्रियाम्५०

भट्टिम् ॥ (२) ॥ शूले संस्कृतं शूल्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि लोहशलाकया पक्वमांसस्य ॥
 उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् उख्यम् ॥ (१) ॥ पिठरे संस्कृतं पैठरम् ॥ (२) ॥ द्वे स्थाली-
 संस्कृतानामन्नादीनाम् ॥ प्रेति ॥ “प्रणीतमुपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्रौ च” इति हैमः ॥ (१) ॥
 “उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः ॥
 प्रेति ॥ प्रयस्तम् ॥ (१) ॥ सुसंस्कृतम् ॥ (२) ॥ द्वे द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्वस्य ॥ ४५ ॥ स्येति ॥ पिच्छिलम् ॥
 ॥ (१) ॥ विजिलम् ॥ (२) ॥ द्वे मण्डयुक्तभक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः ॥ सेति ॥ संमृष्टम् ॥ (१) ॥
 शोधितम् ॥ (२) ॥ द्वे केशकीटमृत्पाषाणाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः ॥ चीति ॥ चिकणम् ॥ (१) ॥
 “मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति” इति विश्वः ॥ (२) ॥ स्निग्धम् ॥ (३) ॥ त्रीणि
 स्निग्धस्य ॥ त्विति ॥ “भावितं वासिते प्राप्ते” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “वासिता करिणीनार्योर्वासितं
 भाविते स्ते” इति मेदिनी ॥ “अथ वासितम् । वस्त्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽयथ वासिता । स्त्रीकरि-
 ण्योः” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे ग्राहितहिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः ॥ ४६ ॥ आपेति ॥ आपकम्
 ॥ (१) ॥ पौलिः ॥ (२) ॥ अभ्यूषः ॥ “तौक्मं हरितो यवोऽभ्युषः” इति बोपालितात् ह्रस्वमध्यः
 अपि ॥ “अभ्युषः” अपि, इत्येके ॥ (३) ॥ त्रीणि हरितयवादेर्भर्जितस्य ॥ लेति ॥ पुंसि बहुवे ॥
 “लाजः स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ न क्षतं येषां ते ॥
 चो भिन्नक्रमः ॥ अक्षताश्च पुंभूम्नि, इत्यर्थः ॥ मुकुटस्तु—“अक्षतम्” इति पठित्वा क्षतं खण्डितम्, न क्षत-
 मक्षतम् इति विग्रह्य ते लाजाः नित्यपुलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचख्यौ ॥ “अक्षतं
 न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्वर्हिसिते । यवेऽपि क्वचित्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे भृष्टत्रीत्यादेः ॥ केचित्तु
 अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः ॥ प्रिति ॥ “पृथुकश्चिपिटोऽर्भके” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ चिपि-
 टकः ॥ (२) ॥ द्वे “चिवडा” इति ख्यातस्य ॥ धेति ॥ बहुवचननिर्देशाद्भूम्नि ॥ “धाना भृष्टयवेऽङ्कूरे
 धान्याके चूर्णसक्तुषु” इति हैमः ॥ (१) ॥ भृष्टयवः ॥ (२) ॥ द्वे भर्जितयवानाम् ॥ ४७ ॥ प्विति ॥
 पूषः ॥ (१) ॥ अपूपः ॥ (२) ॥ “पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च” इति विश्वः ॥ (३) ॥
 त्रीणि अपूपस्य ॥ केति ॥ करम्भः ॥ “करम्भः” इति च ॥ (१) ॥ “धानाचूर्णं तु सक्तवः” इति नाममाला ॥
 दध्युपसिक्ताः सक्तवः दधिसक्तवः ॥ (२) ॥ द्वे दधिमिश्रसक्तुनः ॥ भीति ॥ भिस्सा ॥ (१) ॥ “भक्तमन्ने तत्परे च” इति
 हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ अन्धः ॥ (३) ॥ “अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्” इति विश्वः ॥ (४) ॥
 “ओदन्तं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥
 ‘सः’ इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी ॥ “दीदिविर्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्” इति विश्वः
 ॥ (६) ॥ षट् सिद्धान्नस्य ॥ ४८ ॥ भीति ॥ भिस्सटा ॥ (१) ॥ दग्धिका ॥ (२) ॥ द्वे दग्धौ-
 दनस्य ॥ सेति ॥ सर्वरसाग्रः ॥ (१) ॥ “मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकमेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां
 स्त्रियां मण्डाऽथास्त्रियां सारपिच्छयोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे मण्डस्य ॥ मेति ॥ मासरः ॥ (१) ॥
 आचामः ॥ (२) ॥ निस्त्रावः ॥ “निस्त्रावः”—इति मुकुटः ॥ (३) ॥ भक्तात्समुद्भवति ॥ त्रीणि
 भक्तसमुद्भवस्य मण्डस्य ॥ ४९ ॥ येति ॥ यवागूः ॥ (१) ॥ उष्णिका ॥ (२) ॥ श्राणा ॥ (३) ॥
 विलेपी ॥ (४) ॥ तरला ॥ (५) ॥ पञ्च “लपसी” इति ख्यातायाः ॥ गेति ॥ “गव्यं नपुं-
 सकं ज्यायां रागद्रव्येऽयथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोद्विते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् । पयस्यमाज्यदध्यादि द्रव्यं दधि वनेतरत् ११
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् । तत्तु हैयङ्गवीनं यद्वचोगोदोहोद्वं घृतम् ॥५२॥
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः । तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥५३॥
मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः । अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रानस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥
सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् । उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षा जग्धिस्तु भोजनम्
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि । सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ५६
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् । गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥५७॥

सर्वं भवविकारावयवादि ॥ एकं गोदुग्धादीनाम् ॥ गविति ॥ गोविट् ॥ (१) ॥ गोमयम् ॥ (२) ॥
द्वे गोमयस्य ॥ ५० ॥ तेति ॥ करीषः ॥ (१) ॥ एकं शुष्कगोमयस्य ॥ द्विति ॥ “दुग्धं क्षीरे पुरितं
च ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) “क्षीरं पानीयदुग्धयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥ “पयः क्षीरे च
नीरे च ” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि दुग्धस्य ॥ पेति ॥ पयस्यम् ॥ (१) ॥ आज्यं
च दधि चादिर्यस्य ॥ आदिना तक्रं नवनीतं च ॥ एकं घृतादीनाम् ॥ द्वेति ॥
द्रव्यं द्राक् पानीयम्—इति सर्वानन्दः ॥ “द्रव्यं दध्यघनं तथा” इति नाममाला ॥ (१) ॥ घनात् कठिना-
दन्यत् ॥ एकम् “दण्डा” इति ख्यातस्य ॥ केचित्तु द्रवस्थाने सरं पठन्ति ॥ “वाणद्रवसौ सरौ ” इति
दुर्गात् ॥—उपरि प्लवमानम्—इति च व्याचक्षते ॥५१॥ घ्रिति ॥ “घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु ” इति हेमचन्द्रः
॥ (१) ॥ आज्यम् ॥ (२) ॥ “हविः सर्पिर्नवनीतं” इति हैमः ॥ (३) ॥ सर्पिः ॥ (४) ॥
चत्वारि घृतस्य ॥ नेति ॥ नवनीतम् ॥ (१) ॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥ एकं कृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य ॥
तेति ॥ ह्योगोदोहादुद्धवति हैयङ्गवीनम् ॥ (१) ॥ एकमेकरात्रपर्युपितादन्न उत्पन्नस्य घृतस्य ॥५२॥ देति ॥
दण्डाहतम् ॥ (२) ॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवं कालशेयम् ॥ (२) ॥ “अरिष्टमशुभे तक्ने सूतिकागार
आसवे । शुभे मरणचिह्ने च” इति विश्वः ॥ (३) ॥ गोरसः ॥ (४) ॥ चत्वारि घोलस्य ॥ तेति ॥
तक्रम् ॥ (१) ॥ उदश्वित् ॥ (१) ॥ मथितम् ॥ (१) ॥ एकैकं क्रमेण चतुर्थीशजलघोलार्धजलघो-
लनिर्जलघोलानाम् ॥ ५३ ॥ मेति ॥ दधो भवति ॥ मस्तु ॥ (१) ॥ एकं वस्त्रानिःसृतदधिलस्य ॥—दध्र
उपरिभागस्य—इत्यन्ये ॥ पीति ॥ “पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ सुकुटस्तु—
“पेयूषम्” इति पठति ॥ एकं नवप्रसृतायाः गोः क्षीरस्य ॥ अशोति ॥ अशनाया ॥ (१) ॥ बुभुक्षा ॥ (२) ॥
क्षुत् ॥ भागुरिमते टावपि “क्षुधा” च ॥ (३) ॥ त्रीणि क्षुधायाः ॥ भ्रैति ॥ ग्रासः ॥ (१) ॥ कवलः ॥ (२) ॥ द्वे
ग्रासस्य ॥ ५४ ॥ सोति ॥ सपीतिः ॥ (१) ॥ तुल्यपानम् ॥ (२) ॥ द्वे बहुभिः संभिल्य पानस्य ॥ सेति ॥
सग्धिः ॥ (१) ॥ सहभोजनम् ॥ (२) ॥ द्वे बहुभिः सह भोजनस्य ॥ उदेति ॥ उदन्या ॥ (१) ॥ पिपासा ॥ (२) ॥
“तृट् तृष्णावत्तर्पवच्च भवेत्तृप्तापिपासयोः ” इति हैमः ॥ (३) ॥ तर्पः ॥ “तृप्ता लिप्तातृपोः स्त्रियाम् ” इति
विश्वः ॥ (४) ॥ चत्वारि पिपासायाः ॥ जेति ॥ जग्धिः ॥ (१) ॥ भोजनम् ॥ (२) ॥ ५५ ॥
जेमनम् ॥ (३) ॥ लेहः “लेपः” इति पाठोऽपि ॥ “लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च” इति हेमचन्द्रः ॥
(४) ॥ आहारः ॥ (५) ॥ निघसः ॥ (६) ॥ न्यादः ॥ (७) ॥ सप्त भोजनस्य ॥ साविति ॥
सौहित्यम् ॥ (१) ॥ तर्पणम् ॥ (२) ॥ तृप्तिः ॥ (३) ॥ त्रीणि तृप्तेः ॥ फयिति ॥ फेला ॥ (१) ॥
पूर्वं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं भुक्तसमुज्झितम् ॥ (२) ॥ द्वे भुक्तोत्सृष्टस्य ॥ ५६ ॥ केति ॥ “कामं वाटे-
ऽनुमतिरेतसोः । कामः स्मरेच्छाकाम्येषु ” इति हैमः ॥ (१) ॥ प्रकामम् ॥ (२) ॥ पर्याप्तम् ॥ (३) ॥
निकामम् ॥ (४) ॥ “इष्टमाशांसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयासि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीवे संस्कारे क्रतुकर्मणि”
इति विश्वः ॥ (५) ॥ यथेप्सितम् ॥ (६) ॥ षट् इच्छानतिक्रमस्य ॥ गविति ॥ “गोपो गोपालके
गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौषधौ स्त्रियाम्” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “गोपालो
नृपगोपेशे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ गोसंख्यः ॥ (३) ॥ गोधक् ॥ “गोदुहः” अपि ॥ “गोपगोदु-
हवल्लवाः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (४) ॥ आभीरः ॥ (५) ॥ बल्लवः ॥ (६) ॥ षट्

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे । गोमान् गोभी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ५८॥
 त्रिष्वशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा । उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥५९॥
 अनङ्गान् सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् । गव्या गोत्रं गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ६०
 उक्षा महान्महोक्षः स्याद्बृद्धोक्षस्तु जरद्भवः । उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥६१॥
 शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ । आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः ६२
 स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सास्ना तु गलकम्बलः । स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाट् युगपार्श्वगः ६३

गोपस्य ॥ ५७ ॥ गोमेति ॥ गौश्च महिषी च गोमहिष्यौ आदी यस्य तत् ॥ पादे बन्धनमस्य
 पादबन्धनम् ॥ “यादवं धनम्” इति पाठः तु गोमहिष्यादिकं धनम् ॥ “गवादि यादवं वित्तम्” इति
 बोधालितः ॥ (१) ॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः ॥ एकं गोमहिष्यादेः ॥ द्वाविति ॥ गवीश्वरः
 ॥ (१) ॥ गोमान् ॥ (२) ॥ गोमी ॥ (३) ॥ त्रीणि गवामीश्वरस्य ॥ गविति ॥ गोकुलम्
 ॥ (१) ॥ गोधनम् ॥ “गोकुले धनगोधने” इति व्याडिः ॥ (२) ॥ द्वे गोसंघातस्य ॥ ५८ ॥
 त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र आशितंगवीनम् ॥ (१) ॥ एकं पूर्वं गवां चरणस्थानस्य ॥
 विति ॥ उक्षा ॥ (१) ॥ “ भद्रः शिवे खड्गरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिर्जातिविशेषे ना क्लीवं
 मङ्गलमुस्तयोः ॥ काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्त-
 योरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ बलीवर्दः ॥ (३) ॥
 ऋषभः ॥ (४) ॥ “ वृषभः श्रेष्ठवृषयोः ” इति विश्वः ॥ (५) ॥ “ वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गायां
 पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूपकशुक्ले । वृषा मूषिकपण्यां च ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥
 ॥ (५९) ॥ अनङ्गान् ॥ (७) ॥ सौरभेयः ॥ (८) ॥ “ गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च
 कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्याणदिग्वामूष्वापु भूभि च ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ नव बली-
 वर्दस्य ॥ विति ॥ औक्षकम् ॥ (१) ॥ एकम् उक्षाणां समूहस्य ॥ गेति ॥ गव्या ॥ (१) ॥
 गोत्रा ॥ (२) ॥ द्वे गवां समूहस्य ॥ वेति ॥ वात्सकम् ॥ (१) ॥ धैनुकम् ॥ (१) ॥
 प्रत्येकमेकैकं क्रमेण वत्सानां धेनूनां च समूहस्य ॥ ६० ॥ विति ॥ महोक्षः ॥ (१) ॥ एकं महतो
 वृषस्य ॥ त्रिति ॥ बृद्धोक्षः ॥ (१) ॥ जरद्भवः ॥ (२) ॥ द्वे वृद्धवृषस्य ॥ विति ॥ जातोक्षः
 ॥ (१) ॥ एकं भ्रष्टदम्यभावस्य ॥ सेति ॥ तर्णकः ॥ (१) ॥ एकं सद्यो जातस्य वृषस्य ॥ ६१ ॥
 शेति ॥ शकृत् करोति शकृत्करिः ॥ (१) ॥ “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम् ” इति विश्वः
 ॥ (२) ॥ द्वे वत्सस्य ॥ देति ॥ दम्यः ॥ (१) ॥ वत्सतरः ॥ (२) ॥ द्वे वत्सभावमतीत्य
 द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य ॥ आर्षेति ॥ आर्षभ्यः ॥ (१) ॥ षण्डताया योग्यः ॥ एकं स्पृष्टतारुण्यस्य ॥
 पेति ॥ “ षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपती पुमान् ” इति मूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनी ॥ “शण्डः”
 इति पाठे “ शण्डः स्यात्पुंसि गोपती । आ (अ) कृष्ण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावापि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 गोपतिः ॥ (२) ॥ इट्चरः ॥ केचित् “ इत्वरः” इति पठन्ति ॥ (३) ॥ त्रीणि “ सांड ” इति
 ख्यातस्य ॥ ६२ ॥ स्केति ॥ “वहः स्याद्वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं
 वृषस्कन्धप्रदेशस्य ॥ सेति ॥ सास्ना ॥ (१) ॥ गलकम्बलः ॥ (२) ॥ द्वे सास्नायाः ॥ स्येति ॥ नस्तितः
 ॥ (१) ॥ नस्यया नासारज्ज्वा उतः नस्योतः ॥ “नस्तोतः” इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥ द्वे नासारज्ज्युक्तस्य
 प्रेति ॥ प्रष्टवाट् ॥ स्वामी तु—पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहति, इति विगृह्य ‘पष्टवाट्’ इति रेफरहितं पठति ॥
 ॥ (१) ॥ युगस्व स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति युगपार्श्वगः ॥ (२) ॥ द्वे दमनकाले कण्ठारोपित-

युगादीनां तु वोढारं युग्यप्रसङ्गचशाकटाः । खनति तेन तद्गोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः । उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥
 स तु सर्वधुरीणो यो भवंत्सर्वधुरावहः । माहेयी सौरभेयी गौरुमा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
 अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी । वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ६७
 द्विहायनी द्विवर्षा गौरकाब्दा त्वेकहायनी । चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ६८ ॥
 वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाऽथ संधिनी । आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद् गर्भोपवातिनी ६९
 काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी । स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥
 चिरप्रसूता वष्कयिणी धेनुः स्यान्नवसूतिका । सुव्रता सुखमंदोह्या पीनोद्गी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥
 काष्ठवाहस्य ॥ ६३ ॥ ध्विति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शाकटम् (१) च वहति ॥ युग्यः ॥ (१) ॥
 प्रासङ्ग्यः ॥ (१) ॥ शाकटः ॥ (१) ॥ क्रमेणैकैकं रथादिवाह्याश्च वृषभाणाम् ॥ खेति ॥ हलेन
 (१) सीरेण (२) च खनति । हालिकः ॥ सैरिकः ॥ हलम् (१) सीरम् (२) च वहति ॥ हलस्य
 (१) सीरस्य (२) च इदम् ॥ हालिकः ॥ सैरिकः ॥ द्वे उक्तार्थेषु नाम्नी ॥ ६४ ॥ ध्विति ॥ धूर्वहः ॥
 ॥ (१) ॥ धुर्यः ॥ (२) ॥ धौरेयः ॥ (३) ॥ धुरीणः ॥ (४) ॥ धुरंधरः ॥ (५) ॥
 पञ्च धूर्वहस्य ॥ विति ॥ एकधुरीणः ॥ (१) ॥ एकधुरः ॥ (२) ॥ एकधुरावहः ॥ (३) ॥
 त्रीणि एकधुरावहानाम् ॥ ६५ ॥ स इति ॥ सर्वधुरीणः ॥ (१) ॥ सर्वधुरावहः ॥ (२) ॥ द्वे
 धुरीणेषु मुख्यस्य ॥ मेति ॥ “गौरुमा प्रिया इला मही” इति निरुक्तम् ॥ मह्या अपत्यं स्त्री माहेयी
 ॥ (१) ॥ सौरभेयी ॥ (२) ॥ गौः ॥ (३) ॥ “उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्राऽर्जुन्यपचित्रयोः”
 इति मेदिनी ॥ “उस्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्” ॥ (४) ॥ “मातरौ गोजनन्यौ द्वे”
 इति रुद्रः ॥ “माता गौर्यादिजननी गोब्रह्माण्यादिभूमिषु” इति विश्वमेदिन्या ॥ (५) ॥ शृङ्गिणी ॥ (६) ॥
 ॥ ६६ ॥ “अर्जुनः ककुभे पार्थे कर्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्ववले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे
 नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गावि । उषायां बाहुदानाद्यां कुट्टिन्यामपि च कचित्” इति विश्वः ॥ (७) ॥ अघ्न्या
 ॥ (८) ॥ “रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्गावि । लोहिताकटुरोहिण्योः” इति हेमचन्द्रः ॥
 ॥ (९) ॥ नव गोः ॥ स्येति ॥ “नैचिकी गौरुत्तमा तु निचिकी सा प्रकीर्तिता” इति नाममाला
 ॥ (१) ॥ एकमुत्तमाया गोः ॥ वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः ॥ शवली ॥ (१) ॥
 धवली ॥ (१) ॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः ॥ प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा
 वामनी, इत्यादयः ॥ अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णा वक्रशृङ्गी, इत्यादयः ॥ ६७ ॥ द्वीति ॥ द्वौ हायनी
 यस्याः द्विहायनी ॥ (१) ॥ द्वे वर्षे वयः-प्रमाणमस्याः द्विवर्षा ॥ (२) ॥ द्वे द्विवर्षाया गोः ॥
 एकेति ॥ एकाब्दा ॥ (१) ॥ एकहायनी ॥ (२) ॥ द्वे एकाब्दायाः गोः ॥ चेति ॥ चतुरब्दा
 ॥ (१) ॥ चतुर्हायणी ॥ (२) ॥ द्वे चतुर्वर्षाया गोः ॥ एवमिति ॥ त्र्यब्दा ॥ (१) ॥
 त्रिहायणी ॥ (२) ॥ द्वे त्रिवर्षाया गोः ॥ ६८ ॥ वेति ॥ “वशो जनस्पृहायत्तेष्वायतत्वप्रभुत्वयोः ।
 वशा नार्या वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि” इति हेमः ॥ (१) ॥ वन्ध्या ॥ (२) ॥ द्वे वन्ध्या-
 याः ॥ अवेति ॥ अवतोका ॥ (१) ॥ स्रवद्गर्भा ॥ (२) ॥ द्वे सहसाऽवगलितगर्भायाः ॥
 अथेति ॥ “संधिनी वृषभाक्रान्ताकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं कृत-
 मैथुनायाः ॥ अथेति ॥ विहन्ति गर्भं वेहत् ॥ (१) ॥ गर्भोपवातिनी ॥ (२) ॥ द्वे वृषयो-
 गेन गर्भपातिन्याः ॥ ६९ ॥ केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥ उपसर्या ॥ (१) ॥ एकं गर्भ-
 ग्रहणयोग्यायाः ॥ प्रेति ॥ प्रष्टौही ॥ “पष्टौही” इति पाठे रलोपः ॥ (१) ॥ बालगर्भिणी ॥ (२) ॥
 द्वे प्रथमं गर्भं धृतवत्याः ॥ स्येति ॥ अचण्डी ॥ (१) ॥ सुकरा ॥ (२) ॥ द्वे सुशीलायाः ॥
 वेति ॥ बहुसूतिः ॥ (१) ॥ परेष्टुका ॥ (२) ॥ द्वे बहुप्रसूतायाः ॥ ७० ॥ चीति ॥ चिर-
 सूता ॥ (१) ॥ वष्कयिणी ॥ “वष्कयस्त्वेकहायनी वत्सः” इति शाकटायनः ॥ तेन नीयते (वष्क-

द्रोणक्षीरा द्रोणदुधा धेनुष्या बन्धके स्थिता । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ । न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके । कुठरो दण्डविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥
 उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः । करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे । मेहोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
 उष्टेरभ्राजवृन्दे स्यादौष्टकौरभ्रकाजकम् । चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो बाणिजो वणिक् । पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ७८ ॥

यणी) इकाररहितः ॥ (२) ॥ द्वे चिरकालेन प्रसूतायाः ॥ धयिति ॥ “धेनुर्गोमात्रके दो-
 ग्ध्याम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः नवसूतिका ॥ (२) ॥ द्वे नवप्रसूतायाः ॥ स्विती ॥
 सुवता ॥ (१) ॥ सुखसंदोह्या ॥ (२) ॥ द्वे सुखेन दोग्धुं योग्यायाः ॥ पीति ॥ पीनोन्मी ॥ (१) ॥ पीवरः
 स्तनोऽस्याः पीवरस्तनी ॥ (२) ॥ द्वे स्थूलस्तन्याः ॥ ७१ ॥ द्रविति ॥ द्रोणक्षीरा ॥ (१) ॥ द्रोणदुधा
 ॥ (२) ॥ द्वे द्रोणपरिमितक्षीरायाः ॥ धयिति ॥ धेनुष्या ॥ (१) ॥ एकम् ऋणमोचनार्थं
 बन्धनस्थितायाः ॥ सेति ॥ समांसमीना ॥ (१) ॥ एकं प्रतिवर्षं प्रसूतायाः ॥ ७२ ॥ विति ॥ ऊधः ॥ (१) ॥
 आपीनम् ॥ (२) ॥ द्वे क्षीराशयस्य ॥ सेति ॥ शिवकः ॥ (१) ॥ कीलकः ॥ (२) ॥
 द्वे पशुबन्धनकाष्ठस्य ॥ नेति ॥ दाम ॥ (१) ॥ संदानम् ॥ (२) ॥ द्वे दोहनकाले पाद-
 बन्धनरज्जोः ॥ पेति ॥ पशुरज्जुः ॥ (१) ॥ दामनी ॥ “बन्धनी”—इति पाठः—इति कश्चित् ॥
 (२) ॥ द्वे पशुबन्धनरज्जोः ॥ ७३ ॥ वायिति ॥ “वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकी-
 र्तिताः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मन्थो रवौ माथि । साक्तवे नेत्ररोगे च” इति हैमः ॥ (२) ॥
 मन्थानः ॥ (३) ॥ मन्थाः ॥ (४) ॥ मन्थदण्डकः ॥ (५) ॥ पञ्च मन्थनदण्डस्य ॥
 क्विविति ॥ कुठरः ॥ “कुठरः” इति च ॥ (१) ॥ दण्डविष्कम्भः ॥ (२) ॥ द्वे मन्थबन्ध-
 नकाष्ठस्य गर्गरीमुखस्य वा ॥ मन्थदण्डधारककाष्ठस्य वा ॥ सेति ॥ मन्थनी ॥ (१) ॥ “गर्ग” इति शब्दं
 राति गर्गरी ॥ (२) ॥ द्वे मन्थनपात्रस्य ॥ ७४ ॥ विति ॥ उष्ट्रः ॥ (१) ॥ क्रमेलकः ॥
 (२) ॥ “मयः शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ महाङ्गः ॥
 (४) ॥ चत्वारि उष्ट्रस्य ॥ केति ॥ “करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतस्तुते” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ एकमुष्ट्रशिशोः ॥ केति ॥ शृङ्खलकाः ॥ (१) ॥ एकं दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्ध-
 नयुक्तस्य करभस्य ॥ ७५ ॥ अजेति ॥ अजा ॥ “अजरुच्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे” इति
 हैमः ॥ (१) ॥ छागी ॥ (२) ॥ द्वे अजायाः ॥ स्तेति ॥ स्तभः ॥ “तुभ” इति “शुभ”
 इति च ॥ (१) ॥ छागः ॥ (२) ॥ वस्तः ॥ (३) ॥ छगलकः ॥ (४) ॥ अजः ॥
 (५) ॥ पञ्च छागस्य ॥ मयिति ॥ मेहूः ॥ (१) ॥ उरभ्रः ॥ (२) ॥ उरणः ॥
 (३) ॥ ऊर्णायुः ॥ (४) ॥ मेषः ॥ (५) ॥ वृष्णिः ॥ (६) ॥ एडकः ॥ (७) ॥
 सप्त मेषस्य ॥ ७६ ॥ विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), च समूहः ॥
 औष्ट्रकम् ॥ (१) ॥ औरभ्रकम् ॥ (१) ॥ आजकम् ॥ (१) ॥ प्रत्येकमुष्ट्रादिवृन्दस्य ॥ चेति ॥
 चक्रीवान् ॥ (१) ॥ “वालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ रासभः
 ॥ (३) ॥ “गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः” इति
 विश्वः ॥ (४) ॥ “खरो रक्षोऽन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च” इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ पञ्च
 गर्दभस्य ॥ ७७ ॥ वायिति ॥ “वैदेहको बाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च” इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥
 (१) ॥ सार्थवाहः ॥ (२) ॥ “नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च” इति विश्वः । “निगमः”
 अपि ॥ “निगमो बाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे” इति विश्वः ॥ (३) ॥ बाणिजः ॥ (४) ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः कायकः क्रयिकः समौवाणिज्यं तु वाणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः
नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् । परिदानं परीवर्तं नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥
पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् । क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥
विक्रयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु । स्त्रियां सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२
विपणो विक्रयः संख्याः संख्ये ये ह्यादश त्रिषु । विंशत्याद्याः संख्ये नवीः संख्येयसंख्ययोः

“वाणिक् स्त्रियाम् । वाणिज्यायां पुमान् वाणिजके च कर्णान्तरं” इति विश्वः ॥ (५) ॥ पण्य-
जीवः ॥ (६) ॥ आपणिकः ॥ (७) ॥ क्रयविक्रयकः ॥ (८) ॥ अष्टौ वाणिजस्य ॥ ७८ ॥
वीति ॥ विक्रेता ॥ (१) ॥ विक्रयिकः ॥ (२) ॥ द्वे वस्त्रादिविक्रेतुः ॥ केति ॥ कायकः ॥
(१) ॥ क्रयिकः ॥ (२) ॥ द्वे मूल्येन वस्तुग्राहकस्य ॥ वेति ॥ वाणिज्यम् ॥ (१) ॥ वाणिज्या
॥ (२) ॥ द्वे वणिक्कर्मणः ॥ म्विति ॥ मूल्यम् ॥ (१) ॥ “वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये भूतौ”
इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ अवक्रयः ॥ (३) ॥ त्रीणि मूल्यस्य ॥ ७९ ॥ नीति ॥ “नीवी
स्त्रीकटीवस्त्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” इति हैमः ॥ (१) ॥ परिपणः ॥ (२) ॥ मूलधनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि
मूलधनस्य ॥ लेति ॥ लाभः ॥ (१) ॥ अधिकम् ॥ (२) ॥ “फलं जातीफले सख्ये हेतूत्ये व्युष्टिलाभयोः । विफलायां
च ककोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता ” इति विश्वः ॥ “फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । विफलायां
च ककोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम् ” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि लाभस्य ॥ पेति ॥
परिदानम् ॥ क्वचित् “प्रतिदानम्” इति पाठः ॥ (१) ॥ परीवर्तः ॥ (२) ॥ नैमेयः ॥ (३) ॥
निमयः ॥ (४) ॥ चत्वारि “अदलावदला” इति ख्यातस्य ॥ ८० ॥ प्विति ॥ उपनिधिः
॥ (१) ॥ न्यासः ॥ (२) ॥ द्वे निक्षेपस्य ॥ प्रेति ॥ प्रतिदानम् ॥ (१) ॥ एकं स्वामिने
निक्षेपार्पणस्य ॥ केति ॥ क्रयम् ॥ (१) ॥ एकम् ‘ग्राहका गृह्ययुः’ इति बुद्ध्याऽऽपणे प्रसारि-
तस्य ॥ क्रयिति ॥ क्रयम् ॥ (१) ॥ एकं हृष्टे प्रसारणयोग्यस्य ॥ ८१ ॥ वीति ॥ विक्रयम् ॥ (१) ॥
पणितव्यम् ॥ (२) ॥ पण्यम् ॥ (३) ॥ त्रीणि विक्रयक्रियाकर्मणः ॥ केति ॥ पण्यान्ताः ॥ कुति ॥
सत्यापनम् ॥ “सत्यापना सत्याकृतिः” इति बोधिलितः ॥ (१) ॥ सत्यंकारः ॥ (२) ॥ सत्याकृतिः
॥ (३) ॥ त्रीणि “साई” इति ख्यातायाः ॥ ८२ ॥ वीति ॥ विपणः ॥ (१) ॥ विक्रयः
॥ (२) ॥ द्वे विक्रयक्रियायाः ॥ समिति ॥ दशशब्दमभिधाय ॥ एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः
संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च ॥ तेन ‘एको विप्रः’ इत्यादि भवति, न तु ‘विप्रस्यैकः’ इत्यादि ॥ वीति ॥
‘विंशतिः’ इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येयसंख्ययोर्वर्तन्ते ॥ एकवचनान्ताश्च ॥ यथा ‘विंशतिर्गावः’

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः । एका शार्दा, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः,
दश पटाः, दश कुण्डानि आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥ आदशेति । दशशब्दभूतिपर्यन्तमष्टादशं यावत्
संख्या एकादिकाः संख्येयेषु वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा ‘एको विप्रः’
‘दश विप्राः’ इति, न तु वैयाधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु ‘एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्’ इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥
अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्याः संख्येये वर्तन्ते । यदाह वाचस्पतिः । “अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः”
इति—इति स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां हेमाचार्याः ॥ इदं च प्राथिकम् । “बहुषु बहुवचनम्” (१।४।२१) इति मूत्र-
भाष्ये ‘किंसम्बन्धेकत्वे, किंसम्बन्धिवृत्तये किंसम्बन्धिवहुत्वे’ इत्यर्थे “कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु” इति प्रयोगेण
संख्यापरत्वस्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वन्नावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता ।
अत एवोक्तभाष्यप्रयोगे द्विवचनादि—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवच-
नान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—“आदशस्य संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च” इति ॥ विंशतिः पटाः ।
विंशतिः पटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः संख्येये
संख्याने वर्तन्ते । यथा ‘विंशतिर्घटाः विंशतिर्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्’ इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—“ऊनविं

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः । पङ्केः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥८४॥
यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् । मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः ८५॥
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् । सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥८६॥
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः । आचितो दश भाराः स्युःशाकटो भार आचितः
कार्षाणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके षणः । अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी बाहो निकुञ्चकः

‘गवां विंशतिः’ ॥ ८३ ॥ समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्याऽर्थः, तदा द्विवचनबहुवचने अपि स्तः ॥
यथा ‘द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः’ इति ॥ तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः । यथा
‘विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि’ इति ॥ पेति ॥ “पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यावलीषु च” इति
विश्वः ॥ पङ्क्तेर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् ॥ यथा ‘दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्रम्,
दश सहस्राण्ययुतम्’ इत्यादि ॥ ८४ ॥ याविति ॥ यौतवम् ॥ (१) ॥ द्रुवयम् ॥ (२) ॥ पाय्यम्
॥ (३) ॥ त्रयं मानार्थकम् ॥ भेति ॥ मानभेदानाह ॥ तुलेति ॥ तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्मानं त्रिविधं भवति ॥
गिति ॥ “माषो ब्रीह्यन्तरे मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः” इति मेदिनी ॥ आद्यमाषकः ॥ (१) ॥ एकं
पञ्चानां गुञ्जानां परिमितस्य माषस्य ॥ ८५ ॥ तयिति ॥ ते माषाः षोडश ॥ “अक्षो रथस्यावयवे
व्यवहारे विधीतके । सायके शकटे कर्षे शाने चात्मनि रावणौ ॥ अक्षं सौवर्चले तुल्ये हृषीके स्यात्” इति
हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “कर्षो ना कर्पणे मानप्रभेदे पुनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे कर्षस्य ॥
पेति ॥ “पलमुन्मानमांसयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ कर्षचतुष्टयम् ॥ (२) ॥ द्वे पलस्य ॥
स्विति ॥ रुद्रस्तु “सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः” इति क्लीबमाह ॥ “सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे ॥
स्त्री कृष्णागुणानि क्लीबे काञ्चने हरिचन्दने” इति विश्वः ॥ (१) ॥ विस्तः ॥ (२) ॥ द्वे सुवर्णा-
क्षमानस्य ॥ क्विति ॥ कुरुविस्तः ॥ (१) ॥ तस्य हेमः पले ॥ एकं हेमपलस्य ॥ ८६ ॥ त्विति ॥
“तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दास्यबन्धाय पीठिकायामपीष्यते ॥ राशौ पलशते भाण्डे तुलं स्याद्ब्रह्मदासणि ॥
अकाशे च पिचौ न स्त्री” इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥ पलानां शतम् ॥ एकं तुलायाः ॥
भेति ॥ “भारः सहस्रद्वितये पलानामपि वीवधे” इत्यजयः ॥ “भारः स्याद्वीवधे विष्णौ पलानां द्विसह-
स्रके” इति मेदिनी ॥ ‘भरः’ इति च ॥ (१) ॥ एकं विंशतितुलापरिमितभारस्य ॥ आचीति ॥
“भारैर्दशभिराचितः” इति रत्नकोषः ॥ “आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
एकभाचितस्य ॥ शेति ॥ शाकटः ॥ (१) ॥ एकम् आचितभारस्य ॥ ८७ ॥ केति ॥ “कार्षाणोऽस्त्री कार्षिके षण्षो-
डशकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कार्षिकः ॥ (२) ॥ द्वे रजतरूप्यस्य ॥ केति ॥ “पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये

शत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः” इति—इति हेमचन्द्रः ॥ १—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया
द्विवचनबहुवचने अपि स्त एकशेषेण । द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां विंशती, गवां विंशतयः ॥—इति क्षीरस्वामी ॥
यदा तु भेदविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामानाधिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचन-
बहुवचने अपि भवतः । यथा ‘द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः’ इति ॥ सामानाधिकरण्याभावेऽपि ‘गवां विंशती गवां-
विंशतयः’ इति ।—इति मुकुटः ॥ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तमानास्तु विंशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति हेमचन्द्रः ॥ “पङ्क्ति-
विंशति—” (५ । १ । ५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपोते नागेशभट्टेन तु—विंशत्यादयो द्वयादयश्च धर्मशक्ता एव
धर्मधर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विंशत्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति ‘गवां विंशतिः’
इति । कदाचिदभेदेन ‘विंशतिर्गवः’ इति ॥ यदाऽप्यभेदेन तदाऽपि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दश-
क्तिस्वभावात् । यथा ‘गवां धनम्’ इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः ।
तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आरोपेण, इति
गृहाण । द्वयादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्रव्याभेदेन तद्वत्संख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशत्यादिभ्यो बहुवचनम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ “द्वयेकयोः—”
(१ । ४ । २२) इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविष-
यैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति निष्कर्ष उक्तः ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् । पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ८९
द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु । हिरण्यं द्रविणं ह्युन्नमर्थरविभवा अपि ॥९०॥
स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूपं तद्द्रव्यमाहतम् ॥९१॥
गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः । शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२॥
मुक्ताऽथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् । रत्नं मणिर्द्रयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३॥
कार्पाणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके वृत्ते व्यवहारे भूतौ धने” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ एकं ताम्रकृतकार्पाण-
णस्य ॥ तुलामानमुक्तम् ॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गं उक्तम् ॥ प्रस्थमानं त्वाह—अर्न्नाति ॥
आढकः ॥ “आढकी च तुर्वया स्त्री परिमाणान्तरे त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं सर्वतो दशाङ्गु-
लिमानस्य ॥ “द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपती कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृन्दन्तरे ।
स्त्रियां काष्ठांशुवाहिन्यां गवादिन्यामपीप्यते” इति विश्वः ॥ (१) ॥ खारी ॥ (१) ॥ “वाहोऽध्वमानयोः ।
वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ निकुञ्जकः ॥ (१) ॥ ८८ ॥ कुडवः ॥
“कुटपः” इत्यपि पाठः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ “प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युच्चवस्तुनि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
आद्यर्थेन मानीभविकाप्रवर्तिकादिग्रहः ॥ “वाहो विंशतिखारीभिर्भविका स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः
सस्यमाने प्रकीर्तितः” ॥ “पलं प्रकुञ्जकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोप्युदाहृता ॥ तामेव भारं जानीया-
द्वाहो भारचतुष्टयम्” ॥ पृथगेकैकं परिमाणानाम् ॥ पेति ॥ “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे
च मयूखे च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं तुरीय (चतुर्थ) भागस्य ॥ अंशेति ॥ “अंशो विभाजने
प्रोक्त एकदेशोऽपि वस्तुनः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः” इति हैमः ॥ (२) ॥
वण्टकः ॥ (३) ॥ त्रीणि भागस्य ॥ ८९ ॥ त्रेति ॥ “द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये
भेपजे रीत्याम्” इति हैमः ॥ (१) ॥ “वित्तं क्लीवं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते” इति मेदिनी ॥
॥ (२) ॥ स्वापतेयम् ॥ (३) ॥ रिक्थम् ॥ (४) ॥ ऋक्थम् ॥ (५) ॥ “धनं तु गोधने वित्ते”
इति विश्वः ॥ (६) ॥ “वसुर्मयूखामिजनाधिपेषु योक्ते सुरे स्याद्वसुहाटके च । वृद्धयौषधस्थानधनेषु रत्ने
वसु प्रदिष्टं मधुरेऽन्यवच्च” इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥ “हिरण्यं चे (रे) तस्मि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः ।
अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ “द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च
पराक्रमे” इति विश्वः ॥ (९) ॥ “द्युन्नं वित्ते बलेऽपि च” इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ “अर्थो विपया-
र्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ “रा द्वयो-
र्विभवे स्वर्णे” इति रुद्रः ॥ (१२) ॥ “विभवो धननिर्वृत्योः” इति हैमः ॥ (१३) ॥ त्रयोदश धन-
स्य ॥ ९० ॥ स्येति ॥ कोषः ॥ “तालव्या मूर्धन्याश्चेत्” इत्यधिकारे “कौशविशदौ च” इति शंभेदः
॥ (१) ॥ हिरण्यम् ॥ (२) ॥ हेम च रूप्यं च ॥ कृतं चाकृतं च घटिताघटिते ॥ द्वे घटिताघटित-
सुवर्णरूप्ययोः ॥ तेति ॥ कुप्यम् ॥ (१) ॥ एकं हेमरूप्याभ्यामन्यस्य ताम्रादेर्धातोः ॥ रूप्य-
मिति ॥ “आहतं तु मृपार्थके । गुणिते ताडिते चापि” इति हैमः ॥ एकं ताडितहेमरूप्यादेः ॥ ९१ ॥
मेति ॥ गारुत्मतम् ॥ (१) ॥ मरकतम् ॥ (२) ॥ अश्मगर्भः ॥ (३) ॥ हरिन्मणिः ॥ (४) ॥ चत्वारि
मरकतमणेः ॥ शोणेति ॥ शोणरत्नम् ॥ (१) ॥ लोहितकः ॥ (२) ॥ पद्मरागः ॥ (३) ॥
त्रीणि पद्मरागस्य ॥ अथेति ॥ मौक्तिकम् ॥ (१) ॥ ९२ ॥ “मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः” इति हैमः ॥
॥ (२) ॥ द्वे मुक्ताफलस्य ॥ अथेति ॥ “विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ “प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे प्रवालस्य ॥ रोति ॥
“रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ” इति हैमः ॥ (१) ॥ “मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च”

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः । दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटं न स्त्रियामय ताम्रकम् । सुलवं म्लेच्छमुखं व्यष्ट्वरिष्ठोदुम्बराणि च ९७
 लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारोऽथ मण्डूरं शिङ्घानामपि तन्मले ९८

इति विश्वः ॥ (२) ॥ अश्मज्जातौ मरकतादौ ॥ द्वे रत्नस्य ॥ ९३ ॥ स्वेति ॥ स्वर्णम् ॥ (१) ॥
 सुवर्णम् ॥ (२) ॥ “कनकं हेमि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धत्तुरे काञ्चनारे च कालीये नस्पकेऽपि च ” इति
 मेदिनी ॥ (३) ॥ हिरण्यम् ॥ (४) ॥ हेम ॥ (५) ॥ हाटकम् ॥ (६) ॥ तपनीयम् ॥ (७) ॥
 शातकुम्भम् ॥ “शातकौम्भम्” इति तु स्वामी ॥ (८) ॥ “गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीवं स्वर्णकसेवणोः”
 इति मेदिनी ॥ (९) ॥ “भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः
 पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृत्तायां शबले पुनरन्यवत्” इति विश्वः ॥ (११) ॥ ९४ ॥ चामीकरम् ॥
 ॥ (१२) ॥ जातरूपम् ॥ (१३) ॥ महारजतम् ॥ (१४) ॥ काञ्चनम् ॥
 (१५) ॥ “रुक्मं लोहे सुवर्णे च ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥ कार्तस्वरम् ॥ (१७) ॥
 जाम्बूनदम् ॥ (१८) ॥ अष्टापदः ॥ (१९) ॥ एकोनविंशतिः सुवर्णस्य ॥ ९५ ॥
 अलमिति ॥ अलंकारसंवाध्वि सुवर्णम् ॥ शृङ्गीकनकम् ॥ “शृङ्गी” इति पृथग् नाम वा ॥ “स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्”
 इति रत्नकोषः ॥ “भूषणं कनकं शृङ्गी ” इति नाममाला च ॥ (१) ॥ एकम् अलंकारसुवर्णस्य ॥
 द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य ॥ “दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णे क्लीवमैलेयरूपयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 “रजतं त्रिषु छल्ले स्यात् क्लीवं हारे च दुर्वर्णं” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु ।
 आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् ” इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥ “खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीट-
 वृक्षयोः ” इति हैमः ॥ (४) ॥ “श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वाराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खलिनीषु च ॥ क्लीवं
 रूप्येऽन्यवच्छुक्ले ” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च रूप्यस्य ॥ ९६ ॥ “रीतिः ॥ रीतिः स्त्रियां स्पन्दप्रचारयोः ।
 पित्तले लोहकिट्टे च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “आरकूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम् ” इति रभसः
 ॥ (२) ॥ द्वे पित्तलस्य ॥ अथेति ॥ ताम्रकम् ॥ (१) ॥ “शुश्रूषं ताम्रे यश्चकर्मण्याचारे जलसंनिधौ”
 इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ म्लेच्छमुखम् ॥ (३) ॥ द्व्यष्टम् ॥ (४) ॥ “वरिष्ठं ताम्रके क्लीवम् ” इति
 टवर्गाद्वितीयान्ते रुद्रः ॥ “वरिष्ठं मारिचेऽपि च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ ना वरोरुतमयोस्त्रिषु ” इति विश्वः ॥
 (५) ॥ “उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम् ” इति
 मेदिनी ॥ प्रशायाणि (५ । ४ । ३८ ।) तु “औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ (यज्ञादौ) यज्ञशाखिनः” इत्य-
 जयः ॥ (६) ॥ षट् ताम्रस्य ॥ ९७ ॥ लोह इति ॥ “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे ” इति
 मेदिनी ॥ प्रशायाणि “लौहम्” ॥ (१) ॥ शस्त्रकम् ॥ (२) ॥ “तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहजि-
 मुष्कके । क्लीवं, यवाग्रके पुंसि तिम्राम्रमत्यागिनोस्त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “पिण्डो बोले बोले
 सान्दे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापं च गोलसितहृकयोरपि ॥ ओण्डूपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीव-
 नायसोः । पिण्डौ तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जूरभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ कालायसम् ॥ (५) ॥ अयः
 ॥ (६) ॥ अश्मसारः ॥ “अश्मसारं च शस्त्रकम् ” इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ सप्त लोहस्य ॥ अथेति ॥
 मण्डूरम् ॥ (१) ॥ “शिङ्घाणं काचपात्रे च लोहनासिकयोर्मले ” इति मेदिनी ॥ “सिंहानम्” इति
 पाठे सिंहवदनिति ॥ सिंहमानयति वा ॥ (२) ॥ तस्य लोहस्य मले ॥ द्वे लोहमलस्य ॥ ९८ ॥

१—शृङ्गीर्हस्वान्ता च तथा च बाणः—“वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमाणशृङ्गीर्हमकूटं राजकुलम्” इति—
 इति मुकुटः ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी । क्षारः काचोऽयं चपला रसः सूतश्च पान्द१९ ॥
गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामलं । स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं विवृणक्तमयूरकं । कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
रसगर्भं ताक्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धकः । सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलात्यैः तु कुलत्थिकः ॥
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् । पिञ्जं पीतनं तालमालं च हरितालक ॥ १०३ ॥

सेति ॥ तैजसम् ॥ (१) ॥ एकं सर्वधातुनाम् ॥ वेति ॥ “कुशी फालेऽपि कर्परा कुशा पान्दमन्योः”
कुशो वाच्यवदाख्यातः ” इति विश्वः ॥ “ कुशो रामसुते दमे पाथिष्ठे बोक्त्रमत्तयोः । कुशी लोहविकारे
स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले ” इति हैमः ॥ (१) ॥ एकं लोहविकारस्य ॥ श्वेति ॥ “क्षारः काचं रसे गुडे
भस्मानि धूतं लवणे” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “ काचः शिख्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तः ” इति विश्वः
(२) ॥ द्वे काचस्य ॥ अथेति ॥ “चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे क्षीघ्रे पारदे प्रस्तारान्तरे ॥ मीने च
चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् ॥ पुंश्चल्यमपि ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “ रसः स्वादे जले
वीथे शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रामे गृहे धातौ तित्कादौ पारदेऽपि च ॥ रसा तु रसनापाठासत्त्वकीश्रितिक-
ङ्गुषु ” इति हैमः ॥ (२) ॥ “सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्मणीसुते । बन्दिपारदयोः पुंसि प्रयूते
प्रेरिते त्रिषु ” इति विश्वः ॥ (३) ॥ पारदः ॥ “ पारते ” इति पाठे पारं तनोति ॥ “ रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः
पारतोऽपि निगद्यते ” इति तारपालः ॥ “ पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलान् । पारदस्तु मनाक्
शीतः सर्वे गुल्यगुणाः स्मृताः ” इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥ चत्वारि पारदस्य ॥ ९९ ॥ गेति ॥ गवलम्
॥ (१) ॥ एकं महिषशृङ्गस्य ॥ अभ्रेति ॥ अभ्रकम् ॥ (१) ॥ “ गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजनुनि
शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलङ्गयोश्च योषिति ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “ अमलं त्वभ्रके क्लीवं
लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि अभ्रकस्य ॥ स्रविति ॥ स्रोतोञ्जनम् ॥ (१) ॥
“ सौवीरं काञ्चिके स्रोतोञ्जने च वदरीफले । ना तु नीवृति ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ कापोताञ्जनम् ॥ (३) ॥
यामुने ॥ (४) ॥ चत्वारि “सुर्माः” इति ख्यातस्य ॥ १०० ॥ त्विति ॥ तुत्थाञ्जनम् ॥ (१) ॥
शिखिग्रीवम् ॥ (२) ॥ विवृणक्तम् ॥ (३) ॥ मयूरकम् ॥ (४) ॥ चत्वारि “तूत्थिया” इति ख्यातस्य ॥
केति ॥ कर्परी ॥ (१) ॥ दार्विका ॥ (२) ॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमवर्तितं सद्गुत्तपर्यायम् ॥ तुत्थं चास्य
नाम ॥ “ तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुवमित्यपि ” इति रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि आवर्तननिष्पन्नस्य
रसाञ्जनभेदस्य ॥ रेति ॥ रसाञ्जनम् ॥ (१) ॥ १०१ ॥ रसगर्भम् ॥ (२) ॥ ताक्ष्यशैलम् ॥ (३) ॥ त्रीणि रसाञ्ज-
नस्य ॥ स्वामी तु-तुत्थाञ्जनादिपञ्चपर्यायानुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायमाह ॥
गेति ॥ गन्धाश्मा ॥ (१) ॥ गन्धकः ॥ “ गान्धिकः ” इति च ॥ (२) ॥ सौगन्धिकः ॥ “आमो-
दलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः ” इति रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि गन्धकस्य ॥ चेति ॥ “चक्षुष्यः
केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका” इति रत्नकोपः ॥ (२) ॥ कुलत्थिका ॥ (३) ॥
त्रीणि कुलत्थिकायाः ॥ १०२ ॥ रीति ॥ रीतिपुष्पम् ॥ (१) ॥ “पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्” इति
रुद्रः ॥ (२) ॥ पौष्पकम् ॥ (३) ॥ कुसुमाञ्जनम् ॥ (४) ॥ चत्वारि रीतिकायां
धमायमानायां जातस्य मलस्य ॥ पीति ॥ “पिञ्जरोऽश्वात्परे पीते ह्रविं स्वर्णं च पीतने” ॥ (१) ॥
“पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च पुमानाघ्रातके मतः ” इति विश्वः ॥ (२) ॥ “ तालः
कालक्रियमाने हस्तमानद्रुभेदयोः । करास्फोट्ये करतले हरिताले त्सरावपि ” इति हैमः ॥ “ तालः करतले-
ऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियमाने करस्फाले द्रुमान्तरे ॥ वायमाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली

१--रसः प्रायेण महिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसान्तरमस्य कथनम्—इति मुकुटः ॥ २ --“गिरिजामलम्”—
इत्येकं नाम—इति स्वामिमुकुटौ ॥ ३--स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्षयन्तं तुत्थाञ्जनपर्यायमुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे
तुत्थरसाञ्जनादिवयमाह—इति मुकुटः ॥

गैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु । बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोसरसाः समाः ॥ १०४ ॥
 हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् । नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्छतम् १०५
 रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् । स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यापि ॥ १०६ ॥
 मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनिमधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिकथकम् १०७ ॥
 मनःशिला मनोगुप्ता मनोद्वा नागजिह्विका । नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः १०८

जटौषधी । क्लीवं तु हरिताले स्यात्” इति विश्वः ॥ (३) ॥ “आलं स्यादनल्पहरितालयोः” इति
 हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ “हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्” इति माधवः ॥ “हरिताले तु कर्वूरं
 गोदन्तो नटसंज्ञकः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ पञ्च हरितालस्य ॥ १०३ ॥ गैरयिति ॥
 गैरेयम् ॥ (१) ॥ “अथर्वौ विपश्चिन्ति न्याये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु” इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥
 “गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैले । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलङ्गयोश्च योषिति”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ अश्मजम् ॥ (४) ॥ शिलाजतु ॥ (५) ॥ पञ्च शिला-
 जतुनः ॥ बोलेति ॥ बोलः ॥ (१) ॥ गन्धरसः ॥ “रसगन्धः” अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥
 “प्राणो हृन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुँदिलङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु” इति मेदिनी ॥
 (३) ॥ “पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिलहयोः । पिण्डं तु कवले वेदमैकदेशे जीवनायसोः ॥
 बले सान्द्रे पिण्डयलावूलवूर्णोस्तगरेऽपि च” इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ गोसः—इति मुकुटः ॥ “गोपः”
 इति स्वामी ॥ (५) ॥ रसः ॥ “गोपरसः” इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥ षट्
 “वोर” इति ख्यातस्य ॥ १०४ ॥ हीति ॥ हिण्डीरः ॥ (डिण्डीरः) डादिर्वा पाठः ॥ (१) ॥
 अब्धिकफः ॥ (२) ॥ फेनः ॥ (३) ॥ त्रीणि समुद्रफेनस्य ॥ सीति ॥ “सिन्दूरस्तवभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके ॥
 सिन्दूरी रोचनारक्तचेलिकाधातकीषु च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ नागसम्भवम् ॥ (२) ॥ द्वे सिन्दूरस्य ॥
 नेति ॥ “नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पुष्पागमातङ्गकूराचरिषु तोयदे ॥ नागकेस-
 रपुंनानागानन्दप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सीसकम्
 ॥ (२) ॥ योगेष्टम् ॥ (३) ॥ वप्रम् ॥ “वप्रः” इति पाठः—इति मुकुटः ॥ “वप्रः सीसवर-
 वयोः” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारिः “सीसो” इति ख्यातस्य ॥ त्रैति ॥ “रङ्गसीसकयो-
 स्त्रपु” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ “पिच्छतो नेत्ररोगे स्यात्क्लीवं सीसकरङ्गयोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥
 ॥ १०५ ॥ “रङ्गो ना रोगे नृत्यरणक्षितौ । अस्त्री त्रपुणि” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “वङ्गं
 सीसकरङ्गयोः । वार्तोकेऽपि च कार्पासे पुंभूम्नि नीवृदन्तरे” इति मेदिनी ॥ “वङ्गः कार्पासे वृन्ताके
 वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीसे च” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि “रङ्ग” इति ख्या-
 तस्य ॥ अथेति ॥ “पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “तूलं
 स्याद्ब्रह्मदारुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री” इति विश्वः ॥ “पिचुतूलः” इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥
 द्वे “रुई” इति ख्यातस्य ॥ अथेति ॥ कमलोत्तरम् ॥ (१) ॥ “कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डली”
 इति मेदिनी ॥ (२) ॥ वह्निशिखम् ॥ (३) ॥ “महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकुसुम्भयोः” इति मेदिनी ॥
 (४) ॥ चत्वारि “कुसुम्भ” इति ख्यातस्य ॥ १०६ ॥ मेषेति ॥ मेषकम्बलः ॥ (१) ॥ ऊर्णायुर्ना क्षणाभङ्गे
 मेषकम्बलमेषयोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे कम्बलस्य ॥ शेति ॥ शशस्य ऊर्णा ॥ “शशोर्णं कारणं
 कर्म” इति चन्द्रगोमिलिङ्गनुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥ शशलोम ॥ (२) ॥ द्वे शशलोमः ॥ मेति ॥
 “मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 (१) ॥ “क्षौद्रं तु मधुनीरयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ माक्षिकम् ॥ (३) ॥ आदिना
 आभार—वाटक—पीतिकादिग्रहः ॥ त्रीणि माक्षिकस्य ॥ मेति ॥ मधूच्छिष्टम् ॥ (१) ॥ सक्थिकम् ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे “मोम” इति ख्यातस्य ॥ मेति ॥ १०७ ॥ मनःशिला ॥ (१) ॥ मनोगुप्ता ॥ २ ॥

पाकयोऽथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः सौवर्चलं स्यादुचकं त्वक्षीरी वंशरोचना १०९
शिमुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैश्वरम् । अन्धिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
गोलोमी भूतकेशो ना पञ्चाङ्गं रक्तचन्दनम् । त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिकला तु फलत्रिकम् १११

इति वैद्यवर्गः ॥ ९ ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः । आचण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणाऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः । शूद्राश्चित्रियायोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः २

मनोह्वा ॥ (१) ॥ नागजिह्वा ॥ (४) ॥ “नैपाली नवमालीमनःशिलासुवहासु च” इति विश्वः ॥ (५) ॥
कुनटी ॥ (६) ॥ “गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पञ्चाङ्गने मण्डने चालिङ्गरे वालखिले” इति
मेदिनी ॥ (७) ॥ सप्त मनःशिलायाः ॥ येति ॥ यवक्षारः ॥ (१) ॥ यवाग्रजः ॥ (२) ॥
॥ १०८ ॥ पाक्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि यवक्षारस्य ॥ अयेति ॥ स्वर्जिकाक्षारः ॥ (१) ॥ कापोतः
॥ (२) ॥ सुखवर्चकः ॥ (३) ॥ “अथ सौवर्चलं सर्जशरं च लवणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
“रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्मभरणमात्ययोः ॥ सौवर्चलेऽपि
मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च “सर्जाक्षार” इति ख्यातस्य ॥ त्वेति ॥
त्वक्षीरी ॥ (१) ॥ “स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी
तु वैजयि” इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ द्वे वंशरोचनायाः ॥ १०९ ॥ शीति ॥ शिमुजम् ॥ (१) ॥
श्वेतमरिचम् ॥ (२) ॥ द्वे शोभाञ्जनवीजस्य ॥ मोरतेति ॥ मोरटम् ॥ (१) ॥ इक्षोरिदम् ॥
एकम् इक्षोर्मूलस्य ॥ प्रेति ॥ “अन्धिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुप्रस्थिपर्णयोः । करीरे पुंति दैवके सहदेवाख्यपाण्डवे”
इति विश्वः ॥ (१) ॥ पिप्पलीमूलम् ॥ (२) ॥ चटकाशिरः ॥ “शिरः” अपि पृथक् ॥ “शिरो
ना पिप्पलीमूले” इति रभसः ॥ “शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्वन्मयां च योषिति” इति रान्ते मेदिनी ॥ (३) ॥
त्रीणि पिप्पलीमूलस्य ॥ ११० ॥ गविति ॥ “गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः” इति विश्वः ॥
॥ (१) ॥ भूतकेशः ॥ (२) ॥ द्वे “जटामांसी इति ख्यातायाः ॥ पेति ॥ “पञ्चाङ्गं न द्वयोर्भुजं
पञ्चके रक्तचन्दने” इति विश्वः ॥ (१) ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (२) ॥ द्वे रक्तसारद्रव्यस्य “पतङ्ग” इति
ख्यातस्य ॥ त्रीति ॥ त्रिकटु ॥ (१) ॥ त्र्यूषणम् ॥ (२) ॥ व्योषम् ॥ (३) ॥ त्रीणि शुण्ठ-
मरिचपिप्पलीनाम् ॥ त्रीति ॥ त्रिकला ॥ “त्रिकला तृकला च” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥
फलत्रिकम् ॥ (२) ॥ द्वे हरीतकीविभीतकामलकानाम् ॥ १११ ॥

इति वैद्यवर्गविवरणम् ॥

द्विति ॥ शूद्रः ॥ (१) ॥ अवरोऽधमो वर्णाऽस्य अववरणः ॥ (२) ॥ वृषलः ॥ (३) ॥ जघन्यात् पादाजातः जघन्यजः
॥ (४) ॥ चत्वारि शूद्रवर्णस्य ॥ आचेति ॥ संकीर्णः ॥ (१) ॥ अम्बष्ठश्च करणश्च अम्बष्ठकरणावादी
वेषां ते ॥ आदिना उग्रादिग्रहः ॥ एकं चण्डालमारभ्याम्बष्ठकरणादिसंकरजातीयानाम् ॥ १ ॥
धिति ॥ “करणं हेतुकर्मणोः । वालवादी हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः ॥ क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च ।
कायस्थे साधने क्लीपं पुंसि शूद्राविशोः सुते” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं वैश्याच्छूद्रायां जातस्य ॥
अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च तयोः सुतः ॥ “अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठः-
प्यमल्लोष्ठां स्यात्पाठाभूथिकचोरपि” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं वैश्यायां ब्राह्मणोत्पन्नस्यापत्यस्य ॥
धिति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥ “उग्रः शूद्रासुते क्षत्राद्भूते पुंसि त्रिपूतके । स्त्री वचाक्षुतयोः” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नस्य ॥ मोति ॥ क्षत्रिया च विट् च तयोः सुतः ॥
“मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः ॥ वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात् पुं पिप्पली ॥ यूथी भापा-

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूथान उष्णश्च । चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
 निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः । भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लब्धकोऽपि सः । कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
 शुनको भवकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः । श्वा विश्वकुटुर्भृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥
 विट्चरः शूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः । आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

परिस्कन्दः ॥ (२) ॥ परजातः ॥ “ पराजितः ” इति च ॥ (३) ॥ परैषितः ॥ (४) ॥ चत्वारि औदा-
 सीन्येन परपोषितस्य ॥ मेति ॥ “ मन्दोऽजीर्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्रोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्द-
 स्तिजात्यन्तरे शनौ ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ तुन्दपरिमृजः ॥ (२) ॥ आलस्यः ॥ (३) ॥ शीतकः
 ॥ (४) ॥ अलसः ॥ (५) ॥ “ उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः ” इति मेदिनी ॥ उष्णो दक्षः ।
 उष्णादन्यः अनुष्णः ॥ (६) ॥ षट् अलसस्य ॥ १८ ॥ देति ॥ “ दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुक्कुटे पटौ ।
 दुमे दक्षा तु मेदिन्याम् ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ चतुरः ॥ (२) ॥ पेशलः ॥ (३) ॥ “ पटुर्दक्षे च नीरोगे
 चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्कलीवे छत्रालवणयोरपि ” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ सूथानः ॥ (५) ॥
 “ उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् चतुरस्य ॥ चेति ॥ चण्डालः
 ॥ (१) ॥ “ प्लवः प्लक्षे प्लुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेककमेलयोः क्रमनिष्क्रमहीभागो कुलके
 जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धवृणे मुस्तकमिव यपि ” इति हैमः । “ प्लवः स्यात्प्लवने भेले भेकेऽपि श्वपचे कपौ ।
 जलकाके च कुलके प्रवणे पंकीटदुमे । कारण्डवाखविर्गो शब्दे प्रतिगतौ पुमान् । कैवर्त्तमुस्तके गन्धवृणेऽपि
 स्यान्नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ मातङ्गः ॥ (३) ॥ दिवा कीर्तिरस्य ॥—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
 मुकुटः ॥ दिवाकीर्त्तिः ॥ (४) ॥ जनङ्गमः ॥ (५) ॥ “ निषादः स्वरमेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे ” इति मेदिनी
 ॥ (६) ॥ श्वपचः ॥ “ श्वपाकः ” अपि ॥ (७) ॥ अन्तेवासी ॥ (८) ॥ चाण्डालः ॥ (९) ॥ पुक्कसः ॥
 “ पुक्कसी कालिकानीत्योः पुक्कसः श्वपचेऽयमे ” इति विश्वे दर्शनात्पुक्कसोऽपि ॥ हैमे तु पुक्कसी-पुक्कस-शब्दा-
 बुपलभ्येते ॥ (१०) ॥ दश चण्डालस्य ॥ भयिति ॥ किरातादयश्च म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ॥ “ किरातो
 म्लेच्छभेदे स्याद्भूतिभ्येऽप्येतावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुट्टनीदुर्गयोरपि ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “ शवरो
 म्लेच्छभेदे च पानीये शङ्करेऽपि च ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “ पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते ”
 इति तारपालः ॥ “ पुलिन्दः पत्तशवरः ” इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ म्लेच्छानां जातयोऽप्यन्तरभेदाः ॥
 “ गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ” ॥ सूतसंहितायामपि-
 “ ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्राप्यजायते ” इति ॥ म्लेच्छ-
 विशेषाणां प्रत्येकमेकैकम् ॥ २० ॥ व्येति ॥ व्याधः ॥ (१) ॥ मृगवधाजीवः ॥ (२) ॥ “ मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे
 च परमेष्ठिनि ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ लुब्धकः ॥ (४) ॥ चत्वारि व्याधस्य ॥ काविति ॥ “ कौलेयकः
 सारमेये कुलीने ” इति हैमः ॥ (१) ॥ सारमेयः ॥ (२) ॥ “ कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिर्गे नपुंसकम् ” इति
 विश्वः ॥ (३) ॥ मृगदंशकः ॥ (४) ॥ २१ ॥ शुनकः ॥ (५) ॥ भवकः ॥ (६) ॥ श्वा ॥ (७) ॥
 “ कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः ” इति वाचस्पतिः ॥ सप्त कुक्कुरस्य ॥ अलेति ॥ “ अलर्को
 धवलर्को स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य ॥ एकं मत्तशुनः ॥
 श्वेति ॥ विश्वं सर्वं द्रवति ॥ “ विश्वकुटुम्बिषु खले ध्वानखेटशुनोः पुमान् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 मृगयायां कुशलः ॥ एकं मृगयाकुशलस्य शुनः ॥ सेति ॥ “ सरमा कुक्कुरादिवशुन्योः स्याद्वाक्षसीमिदि ”
 इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शुनी ॥ (२) ॥ द्वे शुन्याः ॥ २२ ॥ वीति ॥ विशं विशां चरति विट्चरः ॥
 (१) ॥ एकं ग्राम्यशूकरस्य ॥ वेति ॥ “ वर्करः परिहासे स्याच्छगो युवपशावपि ” इति विश्वः ॥ “ वर्करा
 मेषशावकः ” इति रक्षितः ॥ (१) ॥ एकं तरुणपशुमात्रस्य ॥ आच्छविति ॥ आच्छोदनम् ॥ (१) ॥
 मृगव्यम् ॥ (२) ॥ आखेटः ॥ (३) ॥ मृगया ॥ (४) ॥ चत्वारि “ शिकार ” इति ख्यातस्य ॥ २३ ॥

दक्षिणारुर्ध्वयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः । चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमायकाः ॥ २४ ॥
 प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः । चौरिका स्तैन्यचौर्यं च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥
 वीतंसस्तूपकरणं बन्धनेमृगपक्षिणाम् । उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥
 शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः । उद्धाटनं वटीयन्त्रं मलिलोद्धाटनं प्रहेः ॥ २७ ॥
 पुंशि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः । वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥
 पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृताः । पिटकपेटकः पेडा मञ्जूषाऽथ विहंगिका ॥ २९ ॥

देति ॥ दक्षिणेऽवरस्य ॥ दक्षिणे ईर्ममस्य ॥ दक्षिणेर्मा ॥ (१) ॥ एकं लुध्वयोगादक्षिणत्रगन्य
 कुरङ्गकस्य । चाविति ॥ “चौरः पाटच्चरेऽपि स्याच्चौरपुष्पौपधावपि” इति विश्वः ॥ पञ्चावपि “चौरः”
 अपि ॥ (१) ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकः ॥ (२) ॥ स्तेनः ॥ (३) ॥ “दस्युश्चोरे
 रिषौ पुंशि” इति हैमः ॥ (४) ॥ तस्करः ॥ (५) ॥ मोयकः ॥ (६) ॥ २४ ॥ प्रतिरोधी ॥
 (७) ॥ परान् आस्कन्तुं शीलमस्य परास्कन्दी ॥ (८) ॥ पाटयन्त्रमिति पाटच्चरः ॥ “चौरजीर्णरटयोः
 पटच्चरः” इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥ “मलिम्लुचो मासभेदे चौर्यज्वलनयोः पुमान्” इति विश्वः ॥
 (१०) ॥ दश चौरस्य ॥ चाविति ॥ चौरिका ॥ (१) ॥ स्तैन्यम् ॥ (२) ॥ चौर्यम् ॥ (३) ॥
 स्तेयम् ॥ (४) ॥ “स्तेयं स्तैन्यं च चौर्यं स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्” इति वाचस्पतिः ॥ चत्वारि
 चोरकर्मणः ॥ लविति ॥ लोप्त्रम् ॥ “लोप्त्रम्” अपि ॥ “लोप्त्रमश्रुणि चोरिते” इति विश्वः ॥ (१) ॥
 तस्य चोरस्य धनम् ॥ एकं चोरधनस्य ॥ २५ ॥ वीति ॥ “वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणांमपि पक्षिणाम् ॥
 तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं मृगादिवन्धनसाधनस्य ॥ विति ॥
 “उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे धातुके पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कूटयन्त्रम् ॥ (२) ॥ द्वे
 मृगादिवन्धनयन्त्रस्य ॥ वेति ॥ वागुरा ॥ (१) ॥ मृगबन्धनी ॥ (२) ॥ द्वे जालविशेषस्य ॥ २६ ॥
 श्रिति ॥ “रज्जुः शुल्वं वराटो ना” इति रत्नकोपास्तस्यपि ॥ “शुल्वं ताम्रे यज्रकर्मण्याचारे जलसन्निधौ”
 इति विश्वः । स्वामी तु—“सुम्यं वटाकरः”—इति पठति ॥ वराटकः ॥ (२) ॥ “रज्जुर्वेण्वां गुणे
 पोषित्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ “वटी त्रिषु गुणे पुंशि स्यान्मद्योषकपदयोः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
 “गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ॥ त्यागे शौर्यादिष्व्यादिसत्त्वाद्यात्तुत्तरि रज्जुः ॥ शुल्लादावपि वट्यां
 च” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ पञ्च रज्जोः ॥ उद्धेति ॥ उद्धाटनम् ॥ (१) ॥ वटीयन्त्रम् ॥ (२) ॥
 प्रहेः कृपात् ॥ सलिलमुद्धाहतेऽनेन ॥ द्वे “अरट” इति ख्यातस्य ॥ २७ ॥ पुंसीति ॥ वेमा ॥ (१) ॥
 वापदण्डः ॥ “वायदण्डः” इति च ॥ (२) ॥ द्वे वस्त्रमानदण्डस्य ॥ स्त्रिविति ॥ “सूत्रं तु सूचनाका-
 रिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ नरि पुंशि ॥ तन्तुः ॥ “सूत्रतन्तुः” इति हारावल्याः
 संहतोऽपि ॥ (२) ॥ द्वे सूत्रस्य ॥ वेति ॥ वाणिः ॥ (१) ॥ व्यूतिः ॥ (२) ॥ द्वे वस्त्रादिवाहनस्य ॥
 प्विति ॥ पुस्तम् ॥ (१) ॥ “मृदा वा दारुणा वाऽथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्त-
 मित्यभिधीयते” ॥ लेप्यामादिर्यस्य तच्च तत्कर्म च ॥ आदिना काष्ठपुत्तलिकादि ॥ एकं लेप्यादिकर्मणः ॥ २८ ॥
 पेति ॥ पञ्चालिका ॥ “पाञ्चालिका” इति पाठे “पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः” इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ “स्यात्पुत्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्भावतूलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्त्वं शैलवृक्षत्रमेदयोः” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ आदिना काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥ द्वे वस्त्रादिकृतायाः कृत्रिमपुत्रिकायाः ॥ पीति ॥
 “पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां
 कदम्बके” इति विश्वः ॥ (२) ॥ पेडा ॥ “पेडा” इति मुकुटः ॥ “पीडा” इति स्वामी ॥ (३) ॥
 मञ्जूषा ॥ (४) ॥ चत्वारि “पेदि” इति ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् “झायी” इति ख्यातायाः ॥

भारयष्टिस्तदालम्बि शिष्यं काचोऽथ पादुकापादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥
 नद्धी वर्ध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशाचाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१
 नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः वृश्चनः पत्रपरशुरेषिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥
 तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका । आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥
 वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः । क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥
 सूर्मा स्थूणाऽयःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥

अन्त्यद्वयं “मञ्जूषा” इति ख्यातायाः इत्याह ॥ अथेति ॥ विहांगिका ॥ मुकुटस्तु---“विहंगमा”---
 इति पठति ॥ (१) ॥ २९ ॥ भारयष्टिः ॥ (२) ॥ द्वे “कावडी” इति ख्यातायाः ॥ तेति ॥
 तामालम्बितुं शीलमस्य ॥ शिष्यम् ॥ (१) ॥ “काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे शिष्यस्य ॥ अथेति ॥ पादुका ॥ (१) ॥ पादूः ॥ (२) ॥
 उपानत् ॥ (३) ॥ त्रीणि उपानहः ॥ सैवेति ॥ अनुपदीना ॥ (१) ॥ एकं पादायामेन विस्तृ-
 ताया उपानहः ॥ ३० ॥ नेति ॥ नद्धी ॥ (१) ॥ वर्ध्री ॥ (२) ॥ वरत्रा ॥ (३) ॥ त्रीणि
 चर्ममयरज्जोः ॥ अथेति ॥ कशा ॥ (१) ॥ आदिना उध्गदंभचौरादिग्रहः ॥ एकमश्वादेस्ताडन्याः ॥
 चेति ॥ “चाण्डालिका किंनरायामुमायामेषधीभिदि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कण्डोलस्य चण्डालस्य
 वीणा कण्डोलवीणा ॥ “कटोलवीणा” इति च ॥ (२) ॥ चण्डालवल्लकी ॥ (३) ॥ त्रीणि
 “किंगरी” इति ख्यातायाः ॥ ३१ ॥ नेति ॥ नाराची ॥ (१) ॥ एषणिका ॥ (२) ॥
 द्वे सुवर्णतुलायाः ॥ शेति ॥ “पुंसि स्यात्, शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी
 प्रावरणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरानुवृत्त्यर्थम् ॥ “निकषः शाणफलके निकषा
 यातुमातरि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ कषः ॥ (३) ॥ त्रीणि सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य ॥
 खड्गादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य—इत्यन्ये ॥ त्रिति ॥ वृश्चनः ॥ (१) ॥ पत्रपरशुः ॥ (२) ॥
 द्वे सुवर्णादिच्छेदनद्वयस्य ॥—लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥ एषीति ॥ एषिका ॥ “ईषिका” इति च
 ॥ (१) ॥ तूलिका ॥ (२) ॥ द्वे वीरणादिशलाकायाः ॥ ३२ ॥ तैजेति ॥ तैजसो विकारः
 सुवर्णादिवाय्व्यतेऽस्यां तैजसावर्तनी ॥ (१) ॥ मूषा ॥ ह्रस्वादिरपि ॥ ह्रस्वा मूषा मूषी । “मूषा ।
 मुषा त्वावर्तनी मूषी” इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥ द्वे मूषायाः ॥ भेति ॥ भस्त्रा ॥ (१) ॥
 चर्मणा प्रसीव्यते चर्मप्रसेविका ॥ (२) ॥ द्वे भस्त्रायाः ॥ आस्फाविति ॥ आस्फोटनी ॥ “लास्फो-
 टनी” इति मुकुटः ॥ (१) ॥ वेधनिका ॥ “वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥
 द्वे मुक्तादिवेधिन्याः ॥ क्ति ॥ कृपाणी ॥ (१) ॥ कर्तरी ॥ (२) ॥ द्वे स्वर्णपत्रविच्छे-
 दिन्याः ॥ ३३ ॥ त्रिति ॥ वृक्षादनः ॥ (१) ॥ वृक्षभेदी ॥ (२) ॥ द्वे काष्ठतनुकरणसाध-
 नस्य ॥ टेति ॥ “टम्” इति शब्दं कायति टङ्कः ॥ (१) ॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन पाषाणदारणः ॥
 (२) ॥ द्वे पाषाणभेदकस्य ॥ केति ॥ “क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलालयतरी पुमान्” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ करपत्रकम् ॥ (२) ॥ द्वे “करोत” इति ख्यातस्य ॥ आरेति ॥ “आरा चर्मप्रमेदिन्यां
 पुंसि भौमशनैश्चरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चर्मप्रमेदिका ॥ (२) ॥ द्वे चर्मप्रमेदकस्य शस्त्र-
 विशेषस्य ॥ ३४ ॥ स्वि ॥ सूर्मा ॥ “सूर्मा” तालव्यादिः—इत्युक्तम् ॥ “सूर्य्यं शुषिरामिव” इति
 श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥ “स्थूणा सूर्या स्तम्भे रुगन्तरे” इति हैमः ॥ (२) ॥ अयःप्रतिमा ॥
 (३) ॥ त्रीणि अयःप्रतिमायाः ॥ शीति ॥ “शिल्पं स्तुवे क्रियादिके” इति विश्वः ॥ (१) ॥
 कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना ॥ आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥ एकं नृत्यगीतादिकर्मणः ॥ ३५ ॥
 प्रतिमा ॥ प्रतिमानम् ॥ (१) ॥ प्रतिविम्बम् ॥ (२) ॥ “प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चातुकृतावपि” इति

वाच्यलिङ्गाः समस्तुच्यः सदृशः सदृशः सदृक् ।

साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे । त्वर्मी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् । भरणं भरणं मूल्यं निवेशः पन इत्यपि ॥ ३८ ॥
 सुरा हलिप्रिया हाला परिसुद्धरुणात्मजा । गन्धोत्तमा प्रसन्नाकादन्त्यः परिसुता ॥ ३९ ॥
 मदिरा कश्यपमये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् । शुण्डा पानं मदस्थानं मधुवारः मधुक्रमाः ॥ ४० ॥
 मध्वासवो माधवको मधु मार्वीकमदयोः । मैरयमासवः शीथुमदका जगलः त्वर्मी ॥ ४१ ॥
 मेदिनी ॥ (३) ॥ प्रतिघातना ॥ (४) ॥ प्रतिच्छाया ॥ (५) ॥ प्रतिवृत्तिः ॥ (६) ॥
 अर्चा ॥ (७) ॥ प्रतिनिधिः ॥ (८) ॥ अष्टौ प्रतिमायाः ॥ उपेति ॥ उपमा ॥ (९) ॥ उपनमः ॥ (१०) ॥
 द्वे करणे भावे च येनोपमीयते, या चोपमिति; तयोरेते नाम्नी ॥ केचित्तु—पृथग्विधे—इत्याहुः ॥ ३६ ॥
 वेति ॥ समः ॥ (१) ॥ तुल्यः ॥ (२) ॥ सदृशः ॥ (३) ॥ सदृशः ॥ (४) ॥
 सदृक् ॥ (५) ॥ साधारणः ॥ (६) ॥ समानः ॥ (७) ॥ समानवाच्यलिङ्गाः ॥
 समस्तुच्यस्य ॥ स्युरिति ॥ अमी निमादय उत्तरपदस्या एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गाः स्युः ॥ यथा
 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति ॥ "निभस्तु कथितो व्याजः पुनितङ्कः सदृशो
 त्रिषु" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ "संकाशः सदृशोऽन्तिके" इति हैमः ॥ (२) ॥ "नीकाशो
 निश्चये तुल्ये" इति विश्वः ॥ (३) ॥ प्रतीकाशः ॥ (४) ॥ उपमा ॥ ५ ॥ आदिना भूत-
 रूपकल्पादयः । यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥ पञ्च तुल्यस्य ॥ ३७ ॥ केति ॥ कर्मण्या
 ॥ (१) ॥ विधा ॥ (२) ॥ भृत्या ॥ (३) ॥ भृतिः ॥ (४) ॥ भर्म ॥ (५) ॥
 वेतनम् ॥ (६) ॥ भरणम् ॥ (७) ॥ "भरणी घोषके ऋद्धे भरणं वेतने भूती" इति विश्वः
 ॥ (८) ॥ "मूल्यं स्वाद्वेतने वस्त्रे" इति विश्वः ॥ (९) ॥ "निवेशस्तु तुमान्नोपे वेतने दूष्येनेऽपि
 च" इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ "पणो वराटमाने स्वान्मूल्ये कार्यापणे ग्लहे । कश्यपाकादिके कृत-
 व्यवहारे भूतौ धने" इति मेदिनी ॥ (११) ॥ एकादश वेतनस्य ॥ ३८ ॥ त्विति ॥ "सुरा
 चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्यात्" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ हलिप्रिया ॥ (२) ॥ "हाला
 सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्" इति विश्वः ॥ (३) ॥ परिसुत् ॥ (४) ॥ रुण्णात्मजा ॥
 (५) ॥ गन्धोत्तमा ॥ (६) ॥ "प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छन्दस्तुष्टयोऽत्रिषु" इति मेदिनी ॥ (७) ॥
 इरा ॥ (८) ॥ "कादम्बरस्तु दध्यग्रे मद्यमेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभूताभारतीकारिकायु च"
 इति मेदिनी ॥ (९) ॥ भागुरिमते टापि 'परिसुता' ॥ "परिसुता स्त्री वारुण्यां स्वर्गे स्वादभिधयवत्" इति मेदिनी
 ॥ (१०) ॥ ३९ ॥ मदिरा ॥ (११) ॥ "मद्याश्रमध्ययोः कश्यपः" इति रत्निदेवः ॥ "कश्य-
 पः कश्यपः स्यात्स्त्रीयं मद्याश्रमध्ययोः" इति विश्वः ॥ (१२) ॥ मद्यम् ॥ (१३) ॥ त्रयोदश
 मद्यसामान्यस्य ॥ अवेति ॥ अवदंशः ॥ (१) ॥ एकं पानरुचिजनकभक्षणस्य ॥ दिवति ॥
 "शुण्डा पानग्रहे मता ॥ अण्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च" इति मेदिनी ॥ "शुण्डाऽपि जलह-
 स्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयोरायां शुण्डस्तु मदनिर्क्षरे" इति विश्वः ॥ (१) ॥ "पानं
 पीतिभाजनरक्षणे" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ मदस्थानम् ॥ (३) ॥ त्रीणि पानगृहस्य ॥ मेति ॥
 मधुवारः ॥ (१) ॥ मधुक्रमः ॥ (२) ॥ द्वे मधुपानावसरस्य ॥ ४० ॥ मेति ॥ मध्वासवः
 ॥ (१) ॥ माधवकः ॥ (२) ॥ "मधु पुष्परसे क्षीरे मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तर्देत्यभिच्येरे स्वाज्जी-
 वन्त्यां तु योपिति" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ मार्वीकम् ॥ केचित्तु—"माध्वीकम्—" इति पठन्ति ॥
 तत्र पृषोदरादित्वम् ॥ (४) ॥ अदयोः क्लीबमित्यर्थः ॥ चत्वारि मधुकपुष्पकृतमद्यस्य ॥ स्वामी तु—
 द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥ मायिति ॥ भिरायां देशविशेषे ओपधिविशेषे वा भवे मैरयम् ॥ (१) ॥
 आसवः ॥ (२) ॥ "पुनपुंसकयोर्दाक्षीवातुस्थानुशीधवः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥ यद्यपि "शीधु-
 रिक्षुसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् । मैरयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम् " इति माधवः तथापि भेदमना-
 इत्योक्तम् ॥ त्रीणि आसवस्य ॥ मेदेति ॥ मेदकः ॥ (१) ॥ "जगलो मदनुद्रुमे । मेदके पिष्टमये च"

संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नम्रहूः । कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥४२॥
चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् । धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृतसमाः ॥४३॥
स्युर्लघ्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः । द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥४४॥
पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च तोपरिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥
अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूते समाह्वयः । उक्ता भूरिप्रयोगस्वादकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥४६॥
तादृम्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे सुराकृतकस्य ॥ ४१ ॥ समिति ॥ “संधानं स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे आप्रादिसंधानस्य ॥ कीति ॥ “किण्वं पापे सुरावीजे” इति विश्वः ॥ (१) ॥ नम्रहूः ॥ (२) ॥ द्वे नानाद्रव्यकृतसुरावीजस्य ॥—मत्तनम्रकृताह्वानस्य—इत्यन्ये ॥ कैति ॥ कारोत्तरः ॥ “कारोत्तमः”—इति स्वामी ॥ (१) ॥ सुरामण्डः ॥ (२) ॥ द्वे सुरामण्डस्य ॥ आपेति ॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र आपानम् ॥ (१) ॥ पानगोष्ठिका ॥ (२) ॥ द्वे पानगोष्ठ्याः ॥ ४२ ॥ चेति ॥ “चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रदेयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पानपात्रम् ॥ (२) ॥ द्वे सुरापात्रस्य ॥ सेति ॥ “सरकः शीधुपानेक्षु शीधुनोर्मद्यभाजने” इत्यजयः ॥ अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री ॥ “सरकं वा नाऽनुतर्षो ना” इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ अनुतर्षणम् ॥ घञि “अनुतर्षः” अपि ॥ “चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च” इति भागुरिः ॥ (२) ॥ द्वे मद्यपानस्य ॥—चत्वारि मद्यपानपात्रस्य—इति सुकुटः ॥ ध्विति ॥ “धूर्तं तु खण्ड-लवणे धत्तूरे ना विटे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “धार्तः” इति चा॥(१)॥ अक्षदेवी ॥ (२)॥ “कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये” इति विश्वः ॥ (३) ॥ अक्षधूर्तः ॥ (४) ॥ द्यूतकृतः ॥ (५) ॥ पञ्च द्यूतकर्मणि निपुणस्य ॥४३॥ स्युरिति ॥ लघ्नकः ॥ (१) ॥ प्रति प्रतिनिधिर्भाति प्रतिभूः ॥ (२) ॥ द्वे “जामिन” इति ख्यातस्या॥सेति ॥ सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकः । “सभा द्यूतं समाग्रहम्” इति रुद्रः ॥ (१)॥ द्यूतं कारयति द्यूतकारकः ॥ (२) ॥ द्वे द्यूतं कारयितुः ॥ द्यूत इति ॥ द्यूतः ॥ (१) ॥ अक्षाः पाशकाः सन्त्यस्याम् अक्षवती ॥ (२) ॥ “कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ पणः ॥ (४) ॥ चत्वारि द्यूतक्रीडनस्य ॥ ४४ ॥ पेति ॥ पणः ॥ (१) ॥ ग्लहः ॥ (२) ॥ द्वे द्यूते लाप्यमानस्य ॥ अक्षा इति ॥ “अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्पे पुमान् ह्रीवं तुल्ये सौवर्चलेन्द्रिये” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “देवनं व्यवहारे स्वाजिगीवाक्रीडयोरपि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ पाशकः ॥ (३) ॥ त्रिणि पाशकस्य ॥ पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनं परिणायः ॥ (१) ॥ एकं शारीणामितस्ततो नयनस्य ॥ ४५ ॥ अष्टेति ॥ पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य अष्टापदम् ॥ “अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलके-ऽपि च ॥ अष्टापदी चन्द्रमल्लयां शरमे मर्कटे पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शारिफलम् ॥ (२)॥ शारीणां खेलेनाधारवदस्य द्वे ॥ प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतं प्राणिद्यूतम् ॥ (१) ॥ सम्भगाद्व्युत्पन्नेऽत्र समाह्वयः ॥ (२) ॥ द्वे प्राणिद्यूतस्य ॥ सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—उक्ता इति ॥ अत्र वर्गो ये यौगिकाः शब्दा मालाकार—मार्दङ्गिक—वैणविकादयः पुंसि प्रनुप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे पुंसि ये यौगिका उक्ताः ॥४६॥ ते तादृम्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतोऽन्यत्र जाती वृत्तौ संत्यामन्यत्र स्त्रियां ह्रीवे चोहनीयाः ॥ यथा ‘मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्’ इत्यादि ॥ येऽन्ययौगिकाः करण—मालिक—कुम्भकारादयः, ते जाति-वचनत्वाच्छ्रुत्वादिवत् “जातेः—” (४।१।६३) इत्यादिना ङीष् लिङ्गान्तरे ङीलिङ्गे ह्रीवत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

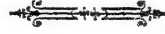
इति श्रीदाधिमथकुलामहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तनूजपण्डितविष्णुदत्तविरचितायाममरव्याख्यायां

नामचन्द्रिकाख्यायां द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥ २ ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

नामचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि । लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये स्वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
स्त्रीदाराद्यैर्द्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः । गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥
सुकृती पुण्यवान्धन्यो महच्छस्तु महाशयः । हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥
प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः । वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः । दक्षिणेया दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदं । जैवातृकः स्यादायुष्माननन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृतोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते ॥ कीदृशास्ते वर्गाः, स्वर्गादयः संश्रय आश्रयो येषां ते ॥ सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्मपरायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते ॥ लिङ्गान्यादौ येषां तानि ॥ तेषां संग्रहाः ॥ आदिना नामानि लङ्का—योफालिका—इत्यादीनि ॥ १ ॥ अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्वलिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः ॥ तथा हि ‘सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्’ । ‘दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्’ ॥ ‘पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्’ ॥ २ ॥ स्त्विति ॥ सुकृती ॥ (१) ॥ पुण्यवान् ॥ (२) ॥ ‘धन्या धान्यामलक्ष्योः स्याद्वन्यं पुण्यवति त्रिषु’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि सभाग्यस्य ॥ मेति ॥ महच्छः ॥ (१) ॥ ‘आशयः स्वादिमिप्राये मानसाधारयोरपि’ इति मेदिनी ॥ महानाशयोऽस्य महाशयः ॥ (२) ॥ द्वे महामिलापस्य ॥ द्विति ॥ हृदयालुः ॥ (१) ॥ सुहृदयः ॥ ‘सहृदयः’ इति वा पाठः ॥ (२) ॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥ द्वे शुद्धमनसः ॥ मेति ॥ महोत्साहः ॥ (१) ॥ महोद्यमः ॥ (२) ॥ द्वे दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य ॥ ३ ॥ प्रेति ॥ प्रवीणः ॥ (१) ॥ निपुणः ॥ (२) ॥ अभिज्ञः ॥ (३) ॥ विज्ञः ॥ (४) ॥ निष्णातः ॥ (५) ॥ शिक्षितः ॥ (६) ॥ वैज्ञानिकः ॥ ‘विज्ञानिकः’ इत्यपि ॥ (७) ॥ कृतमुखः ॥ (८) ॥ कृती ॥ (९) ॥ ‘कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च ननुपकम्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ दश निपुणस्य ॥ ४ ॥ त्विति ॥ ‘पूज्यः श्वशुरवन्धयोः’ इति हैमः ॥ (१) ॥ ‘प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च’ इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे पूज्यस्य ॥ सांशेति ॥ सांशयिकः ॥ (१) ॥ संशयमापन्नं सानसं यस्य यस्मिन् वा संशयापन्नमानसः ॥ (२) ॥ द्वे संदेहविषयस्य ॥ संदेहाश्रयस्य वा ॥ देति ॥ दक्षिणेशः ॥ (१) ॥ दक्षिणार्हः ॥ (२) ॥ दक्षिण्यः ॥ (३) ॥ त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य ॥ ५ ॥ स्युरिति ॥ ‘मां याचस्व’ इति वदति ॥ ‘वदान्यो दान-

११—‘वाणिग्मुखे । व्युत्तौ मूल्ये सरस्वत्याम्’ इति हैमादिकोषेषु ‘यद्वाणिगसद्वाणिनी’ इत्यादिमहाकविप्रयोगेषु च हस्वान्तस्यापि वाणिशब्दस्य दर्शनेन तेन समासे सिद्धोऽयं शब्दः ॥

परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्थकः । हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥
 अन्तर्मेना दुर्मनाः स्याद्विमना उत्क उन्मनाः । दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरी ॥ ८ ॥
 तत्परं प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उस्तुकः । प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥
 गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ । इभ्य आढयो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता १० ॥
 अधिभूनायिको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः । अधिकार्थिः समृद्धः स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ११
 स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् । वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥
 निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा । अवाचि सूकोऽथ मनोजवः स पितृसन्निभः १३

शौण्डे स्याच्चाक्षवादिनि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य स्थूललक्ष्यः ॥ “स्थूललक्ष्यः”
 इति च ॥ (२) ॥ दानशौण्डः ॥ “शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते” इति विश्वः ॥ (३) ॥ बहुप्रदः
 ॥ (४) ॥ चत्वार्यतिदातुः ॥ जैवेति ॥ “जैवातुकः पुमान्मोमे कृपकायुष्मन्तोऽस्त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ
 ॥ (१) ॥ आयुष्मान् ॥ (२) ॥ द्वे सायुषः ॥ अन्तेति ॥ अन्तर्वीणिः ॥ (१) ॥ शास्त्रवित् ॥ (२) ॥
 द्वे शास्त्रविदः ॥ ६ ॥ पति ॥ परीक्षकः ॥ (१) ॥ “करणं हेतुकर्मणोः” इति मेदिनी ॥ करणैश्चरति
 कारणिकः ॥ (२) ॥ द्वे परीक्षाकारकस्य ॥ वेति ॥ “वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमा-
 रिका” इति हैमः ॥ (१) ॥ समर्थकः ॥ (२) ॥ द्वे वरदातुः ॥ हेति ॥ हर्षमाणः ॥ (१) ॥
 विकुर्वाणः ॥ (२) ॥ प्रमनाः ॥ (३) ॥ हृष्टमानसः ॥ (४) ॥ चत्वारि हर्षितमनसः ॥ ७ ॥
 अन्तरिति ॥ अन्तर्मेनाः ॥ (१) ॥ दुर्मनाः ॥ (२) ॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य विमनाः ॥ (३) ॥
 त्रीणि दुःखितमनसः ॥ उत्क इति ॥ उत्कः ॥ (१) ॥ उन्मनाः ॥ (२) ॥ द्वे उत्कण्ठितमनसः ॥
 देति ॥ “दक्षिणो दक्षिणोद्धतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवागे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्” इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ “सरलः पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोत्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “उदारो दातृमहतोर्द-
 क्षिणेऽप्यभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि ऋज्वाशयस्य ॥ स्विती ॥ शोभना कला यस्य, सुकलः ॥ (१) ॥
 एकं दातृभोक्तुः दत्त्वा भुञ्जानत्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ तेति ॥ तत् परमुक्तं यस्य तत्परः ॥ (१) ॥ प्रसितः ॥ (२) ॥
 आसक्तः ॥ (३) ॥ त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य ॥ इष्टेति ॥ इष्टश्चासवर्थश्च तत्र उद्युक्तः इष्टार्थोद्युक्तः ॥ (१) ॥
 उत्तुकः ॥ (२) ॥ द्वे इष्टार्थोद्यमवतः ॥—पञ्चापि तत्परपर्यायाः—इत्येके ॥ प्रेति ॥ प्रतीतः
 ॥ (१) ॥ प्रथितः ॥ (२) ॥ ख्यातः ॥ (३) ॥ वित्तः ॥ (४) ॥ विज्ञातः ॥
 (५) ॥ विश्रुतः ॥ (६) ॥ षट् प्रसिद्धस्य ॥ ९ ॥ ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य
 कृतलक्षणः ॥ “लक्षणं नाम्नि ब्रिह्मे च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “आहतं गुणितेऽपि स्यात्” इति
 विश्वः ॥ आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य आहतलक्षणः ॥ (२) ॥ द्वे गुणैः प्रसिद्धस्य ॥ इभ्य इति ॥
 “इभ्यो धनवतीभ्यां तु करेष्वां सहलक्रीतरौ” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ आढ्यः ॥ (२) ॥
 धनी ॥ (३) ॥ त्रीणि बहुधनस्य ॥ स्वेति ॥ “स्वामी प्रभुविशाखयोः” इति विश्वः ॥ (१) ॥
 “ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाऽऽद्ये स्वामिने वाच्यवत् । ईश्वरी चेष्टरोमायाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 (२) ॥ “पतिर्ध्वे ना त्रिष्वीशे” इति विश्वः ॥ (३) ॥ ईशिता ॥ (४) ॥ १० ॥ अधिभूः
 ॥ (५) ॥ “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि” इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥ नेता ॥ (७) ॥
 प्रभुः ॥ (८) ॥ परिवृढः ॥ (९) ॥ अधिपः ॥ (१०) ॥ दश स्वामिनः ॥ अधीति ॥
 अधिका ऋद्धिरस्य अधिकार्थिः ॥ (१) ॥ समृद्धः ॥ (२) ॥ द्वे अतिसंपन्नस्य ॥ क्विति ॥
 कुटुम्बव्यापृतः ॥ “व्यापृतस्तदणो युवा” इति बोपालितः ॥ (१) ॥ ११ ॥ अभ्यागारिकः ॥ (२) ॥
 “उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि कुटुम्ब-
 व्यापृतस्य ॥ वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च ॥ तैरुपेतः ॥
 सिंहं श्रेष्ठं संहतनमस्य सिंहसंहननः ॥ (१) ॥ एकं श्रेष्ठाङ्गरूपसनाथस्य ॥ १२ ॥ नीति ॥
 निर्वार्यः ॥ “निर्धार्यः” इति च ॥ (१) ॥ “व्यसनेऽप्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्व-

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः । लक्ष्मीवांलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः । स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वर्गः स्वच्छन्दो निरवग्रहः १५
परतन्त्रः परार्थीनः परवान्नाथवानपि । अधीनो निन्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६ ॥
खलपूः स्याद्गृह्यकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः । जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कूकुदो मन्दः क्रियामु यः ॥
कर्मक्षमोऽलंकर्माणः क्रियावान् कर्मसूयतः । स कर्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मटः १८ ॥
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः । अयस्त्राता मृतञ्ज्ञातः अमियाशी तु शीलकलः १९ ॥

मिति प्रोक्तम् ॥ तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् ॥ “संयुतः” इति वा नटः ॥ एकं निःशङ्कं
कार्यकर्तुः ॥ अवेति ॥ अवाक् ॥ (१) ॥ “मू” इति कायति ॥ “मूको दैत्यावास्वीनेतु” इति हैमः
॥ (२) ॥ द्वे मूकस्य ॥ अवेति ॥ “मनोजवपितृसधर्माणः” इति नाममात्रा ॥ स्वानी तु—
“मनोजवसैः” चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥ पितृसन्निभः ॥ (२) ॥ द्वे पितृसमस्य ॥ १३ ॥
सेति ॥ कूकुदः ॥ (१) ॥ एकं जामात्रे सादरावतीसितकन्याप्रदातुः ॥ लेति ॥ लक्ष्मीवान् ॥
(१) ॥ “लक्ष्मणा त्वोपधीभेदे सारस्यामपि योपिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ श्रीलः ॥ “श्रीलः” इत्यपि ॥ (३) ॥ श्रीमान् ॥ (४) ॥ चत्वारि
श्रीमतः ॥ स्त्रीति ॥ स्निग्धः ॥ (१) ॥ “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः” इति मेदिनी ॥ वत्से पुत्रादि-
स्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यादित वत्सलः ॥ (२) ॥ द्वे स्नेहवतः ॥ १४ ॥ स्येति ॥ दयालुः ॥ (१) ॥
कारुणिकः ॥ (२) ॥ कृपालुः ॥ (३) ॥ सूरतः ॥ (४) ॥ चत्वारि दयालोः ॥ स्येति ॥
स्वतन्त्रः ॥ (१) ॥ “अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥
स्वैरी ॥ (३) ॥ स्वच्छन्दः ॥ (४) ॥ निरवग्रहः ॥ (५) ॥ पञ्च स्वतन्त्रस्य ॥ १५ ॥
पेति ॥ परतन्त्रः ॥ (१) ॥ परार्थीनः ॥ (२) ॥ परवान् ॥ (३) ॥ नाथवान् ॥ (४) ॥
चत्वारि परतन्त्रस्य ॥ अधीति ॥ अधीनः ॥ (१) ॥ निन्नः ॥ (२) ॥ आयत्तः ॥ (३) ॥
अस्वच्छन्दः ॥ (४) ॥ “गृह्यको निष्पत्तेरुच्छेदे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ पञ्चाध्वान्सा-
मान्यस्य ॥ एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥ १६ ॥ खेति “खलं भूस्थानकञ्चक्रपु” इति विश्वः ॥
खलं पुनाति खिलपूः ॥ (१) ॥ गृह्यकरः ॥ (२) ॥ द्वे भुवं मार्जयतः ॥ दीति ॥ “सूत्रं
तन्तुव्यवस्थयोः” इति विश्वः ॥ दीर्घं पुंस्ववस्था यस्य दीर्घसूत्रः ॥ (१) ॥ चिरक्रियः ॥ (२) ॥
द्वे अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य ॥ जेति ॥ “जाल्मस्तु पामदे । असमीक्ष्यकारिणि च”
इति हैमः ॥ (१) ॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य असमीक्ष्यकारी ॥ (२) ॥ द्वे अविचार्यका-
रिणः ॥ किति ॥ “कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ एकं मन्दक्रियस्य ॥ १७ ॥
केति ॥ कर्मक्षमः ॥ (१) ॥ कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः अलंकर्माणः ॥ (२) ॥ द्वे क्रियाकरणे
समर्थस्य ॥ क्रीति ॥ क्रियावान् ॥ (१) ॥ एकं कर्मसूयुक्तस्य ॥ स इति ॥ कर्म शीलमस्य
कर्मः ॥ स्त्रियां कर्मा ॥ (१) ॥ कर्मशीलः ॥ (२) ॥ द्वे कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य ॥
केति ॥ कर्मशूरः ॥ (१) ॥ कर्मटः ॥ (२) ॥ द्वे प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य ॥ १८ ॥
भेति ॥ भरण्यं वेतनं भुंक्ते भरण्यभुक् ॥ क्वचित् “कर्मण्यभुक्” इति पाठः ॥ (१) ॥ कर्मकरः ॥ (२) ॥
द्वे मूल्येन कर्म कुर्वतः ॥ अयं शूद्रवर्ग उक्तोऽपि “भरण्यभुक्” इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥
केति ॥ कर्मकारः ॥ (१) ॥ तत्क्रियः कर्मकारक्रियः, ‘अभृतक्रियः’ इत्यर्थः ॥ यो वेतनं विना कर्म
करोति, तस्यैकम् ॥ अपेति ॥ अपञ्चातः ॥ (१) ॥ मृते ज्ञातः मृतज्ञातः ॥ (२) ॥ द्वे मृतमुद्दिश्य

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः । परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽन्नरः २०॥
 आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जितः । उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिम्भरिः स्वोदरपूरके २१॥
 सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी गृध्नस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ २२
 उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमिताऽनुकः २३
 कम्प्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः । विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः २४
 वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः । धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २५

ज्ञातस्य ॥ आमीति ॥ आभिषात्री ॥ (१) “शुष्कलो शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता” ॥ तामासि
 शौष्कलः ॥ स्वामी तु “शाष्कलः” इति पठति ॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्दृष्टमात्रोऽपि ॥ “शुष्कलः शुष्कमांसस्य
 फणिके पिशितं शिनि” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे मांसभक्षकस्य ॥ १९ ॥ त्रिविति ॥ बुभुक्षितः ॥ (१) ॥
 क्षुधितः ॥ (२) ॥ जिघत्सुः ॥ (३) ॥ अशनस्येच्छा अशनाया जाताऽस्य अशनायितः ॥ (४) ॥
 चत्वारि क्षुधितस्य ॥ पेटि ॥ परान्नं नित्यमस्य परान्नः ॥ (१) ॥ “पिण्डमाजीवने” इति धरणिः ॥ परस्य पिण्डम् ॥
 तदति परपिण्डादः ॥ (२) ॥ द्वे परान्नजीवनस्य ॥ भेति ॥ भक्षकः ॥ (१) ॥ घस्मरः ॥ (२) ॥
 अन्नरः ॥ (३) ॥ त्रीणि भक्षणपरस्य ॥ २० ॥ आद्यून इति ॥ आद्यूनः ॥ (१) ॥ उदरे प्रसितः औदरिकः ॥ (२) ॥
 द्वे विजिगीषाविवर्जितस्य ॥ विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति ॥ आत्मभरिः ॥ (१) ॥
 कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥ द्वे स्वोदरपूरकस्य ॥ २१ ॥ सेति ॥ सर्वेषामन्नानि सर्वाङ्गानि
 भक्षयति सर्वाङ्गीनः ॥ (१) ॥ सर्वाङ्गभोजी ॥ (२) ॥ द्वे सर्ववर्णान्नभक्षकस्य ॥ त्रिति ॥ गृध्नः
 ॥ (१) ॥ गर्धनः ॥ (२) ॥ “लुब्ध आकाङ्क्षिनि व्याधे” इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥ अभिलाषुकः ॥
 ॥ (४) ॥ तृष्णक् ॥ (५) ॥ पञ्च लुब्धस्य ॥ सेति ॥ गर्हितं लुप्सति लोलुपः ॥ (१) ॥ लोलुभः ॥ (२) ॥ द्वे अति-
 लुब्धस्य ॥ २२ ॥ उन्मेति ॥ उद्धतो मदो हर्षोऽस्य उन्मदः ॥ कचित् “सोन्मादः” इति पाठः ॥ “सून्मादः”
 इत्यपि ॥ (१) ॥ उन्मदनशीलः उन्मदिष्णुः ॥ (२) ॥ द्वे उन्मादशीलस्य ॥ अत्रीति ॥ अविनीतः ॥ (१) ॥ “समुद्धतं
 समुद्धीर्णोऽप्यविनीते च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे उद्धतस्य ॥ मेति ॥ मत्तः ॥ (१) ॥
 शुण्डायां पानागारे भवः ॥ “शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 (२) ॥ उद्धतः कट आवरणमावारको वाऽस्य ॥ “उत्कटस्तीव्रमत्तयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ क्षीवः ॥
 नान्तोऽप्ययम् ॥ “क्षीवाणी समबुध्यत” इति व्यासप्रयोगात् ॥ तत्र बाहुलकात् कानिन् ॥ (४) ॥
 चत्वारि मत्तस्य ॥ केति ॥ “कामुकः कमनेऽशोकपादपे चातिभुक्ते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कमिता ॥ (२) ॥
 अनुकः ॥ (३) ॥ २३ ॥ कम्प्रः ॥ (४) ॥ कामयिता ॥ (५) ॥ “अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये
 त्रिषु ना कवौ” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ “कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे” इति मेदिनी ॥ (७) ॥
 कामनः ॥ (८) ॥ अभिकः ॥ (९) ॥ नव कामुकस्य ॥ वीति ॥ विधेयः ॥ (१) ॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ
 वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य विनयग्राही ॥ (२) ॥ वचनेस्थितः ॥ (३) ॥ “आश्रवो वचनास्थिते ।
 प्रतिज्ञायां च क्लेशे च” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य ॥ २४ ॥ वेति ॥
 वश्यः ॥ (१) ॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः प्रणयः ॥ (२) ॥ द्वे अधीनस्य ॥ नीति ॥ निभृतः ॥ (१) ॥
 “विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । बाणिजे साधुबाह्यश्चे विनयग्राहिते हिते” इति हैमः ॥ (२) ॥ प्रश्रितः ॥
 (३) ॥ त्रीणि विनययुक्तस्य ॥ त्रिति ॥ धृष्टः ॥ (१) ॥ धृष्णक् ॥ “धृष्णुः” इति च ॥ (२) ॥
 विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य वियातः ॥ (३) ॥ त्रीणि निर्लज्जस्य ॥ प्रेति ॥ प्रगल्भः ॥ (१) ॥ “प्रज्ञा
 नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता” इति रुद्रः ॥ प्रतिभयाऽन्वितः प्रतिभान्वितः ॥ (२) ॥ द्वे प्रत्युत्पन्नमतेः ॥ २५ ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते । अधीरे कातरस्त्रसौ भीरुभीरुकभीलुकाः २६
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुग्रहीतरि । श्रद्धालुः श्रद्धया युक्तं पतयालुश्च पातुकं ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुग्भवादकं । शरारुर्वातुको हिंस्रः स्यादधिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तृप्ततिताऽलंकरिष्णुस्तु मण्डनः । भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वतिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्तुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः । ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकार्यो नु विकस्वरः
 विसृत्स्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि । सहिष्णुः सहनः श्रन्ता त्रितिक्षुः क्षमिता क्षमी ३१ ॥
 क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वयन्तकोपनः । जागरुको जागरिता वृर्णितः प्रचलपितः ३२ ॥
 स्वप्नक् श्यालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ । पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ३३ ॥

स्येति ॥ अधृष्टः ॥ (१) ॥ शालीनः ॥ (२) ॥ द्वे सलज्जस्य ॥ वेति ॥ विलक्षः ॥ (१) ॥
 विस्मयान्वितः ॥ (२) ॥ द्वे परकीयवधेशीलौ प्राप्ताश्चर्यस्य ॥ अधीति ॥ अधीरः ॥ (१) ॥
 कातरः ॥ (२) ॥ द्वे रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः ॥ त्रेति ॥ वस्तु ॥ (१) ॥ “ भीरुतां विलङ्घः
 स्याद्वरयोपिति योपिति ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ भीरुकः ॥ (३) ॥ भीलुकः ॥ (४) ॥
 चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥ आशमिति ॥ आशंसुः ॥ (१) ॥ आशंसिता ॥ (२) ॥ द्वे इष्टार्थप्राप्ती-
 च्छोः ॥ त्रिति ॥ गृह्यालुः ॥ (१) ॥ ग्रहीता ॥ (२) ॥ द्वे ग्रहणशीलस्य ॥ श्रेति ॥ श्रद्धालुः ॥
 (१) ॥ एकं श्रद्धया युक्तस्य ॥ पेति ॥ पतयालुः ॥ (१) ॥ पातुकः ॥ (२) ॥ द्वे पतनशीलस्य ॥
 ॥ २७ ॥ लेति ॥ लज्जा शीलमस्य लज्जाशीलः ॥ (१) ॥ अपत्रपिष्णुः ॥ (२) ॥ द्वे लज्जाशीलस्य ॥ वेति ॥
 वन्दारुः ॥ (१) ॥ अभिवादकः ॥ (२) ॥ द्वे वन्दनशीलस्य ॥ शेति ॥ शरारुः ॥ (१) ॥ वातुकः
 ॥ (२) ॥ “ हिंसा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्वातुकेऽन्यवत् ” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥
 त्रीणि हिंसाशीलस्य ॥ स्येति ॥ वर्धिष्णुः ॥ (१) ॥ वर्धनः ॥ “ वर्धनं लदने वृद्धौ वर्धनी तु गल-
 न्तिका ” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे वर्धनशीलस्य ॥ २८ ॥ उत्पेति ॥ उत्पतिष्णुः ॥ (१) ॥ उत्प-
 तिता ॥ (२) ॥ द्वे ऊर्ध्वपतनशीलस्य ॥ अलमिति ॥ अलंकरणशीलः अलंकरिष्णुः ॥ (१) ॥ मण्डनशीलः
 मण्डनः ॥ (२) ॥ द्वे अलंकरणशीलस्य ॥ भविति ॥ भवनशीलः भूष्णुः ॥ (१) ॥ भविष्णुः ॥ (२) ॥
 भविता ॥ (३) ॥ त्रीणि भवनशीलस्य ॥ वेति ॥ वर्तनशीलः वतिष्णुः ॥ (१) ॥ वर्तनः ॥ (२) ॥
 द्वे वर्तनशीलस्य ॥ २९ ॥ नीति ॥ निराकरणशीलः निराकरिष्णुः ॥ (१) ॥ श्वेणशीलः क्षिप्तुः ॥ (२) ॥
 द्वे निराकरणशीलस्य ॥ सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः सान्द्रस्निग्धः ॥ (१) ॥ मेदनशीलः मेदुरः ॥ (२) ॥
 द्वे मेदनशीलस्य ॥ ज्ञेति ॥ ज्ञाता ॥ (१) ॥ विदुरः ॥ (२) ॥ विन्दुः ॥ (३) ॥ त्रीणि ज्ञानशीलस्य ॥
 वीति ॥ “ विकासः स्फुटने व्यक्तौ ” इति दन्त्यान्ते धरणिः ॥ विकासी ॥ (१) ॥ विकस्वरः ॥ (२) ॥
 द्वे विकसनशीलस्य ॥ ३० ॥ वीति ॥ विसृत्स्वरः ॥ (१) ॥ विसृमरः ॥ (२) ॥ प्रसारी ॥ (३) ॥
 विसारी ॥ (४) ॥ चत्वारि विसरणशीलस्य ॥ सेति ॥ सहिष्णुः ॥ (१) ॥ सहनः ॥ (२) ॥ श्रन्ता
 ॥ (३) ॥ त्रितिक्षुः ॥ (४) ॥ क्षमिता ॥ (५) ॥ क्षमी (६) ॥ वद् सहनशीलस्य ॥ ३१ ॥ कविति ॥
 क्रोधनः ॥ (१) ॥ अमर्षणः ॥ (२) ॥ कोपी ॥ (३) ॥ त्रीणि क्रोधनस्य ॥ चेति ॥ “ चण्डस्तु
 धमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डो तु शिवयोपिति ॥ चण्डा धनहरीशङ्खपुण्योः ” इति हैमचन्द्रः
 ॥ (१) ॥ अत्यन्तकोपनः ॥ (२) ॥ द्वे अतिक्रोधनस्य ॥ जेति ॥ जागरुकः ॥ (१) ॥ जागरिता
 ॥ (२) ॥ द्वे जागरणशीलस्य ॥ ध्विति ॥ वृर्णितः ॥ (१) ॥ प्रचलाया ज्ञाताऽस्य इति प्रचलपितः ॥ (२) ॥
 द्वे संजातघूर्णस्य ॥ ३२ ॥ स्वेति ॥ स्वप्नक् ॥ (१) ॥ “ श्यालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे ” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ निद्रालुः ॥ (३) ॥ त्रीणि निद्राशीलस्य ॥ नीति ॥ निद्राणः ॥ (१) ॥ शयितः ॥ (२) ॥
 द्वे निद्रां प्राप्तस्य ॥ पेति ॥ पराङ्मयनभिमुखो भवति ॥ पराक् मुखमस्य पराङ्मुखः ॥ (१) ॥ पराचीनः
 ॥ (२) ॥ द्वे विमुखस्य ॥ स्येति ॥ अवाङ्मयधोमुखो भवति अवाङ् ॥ (१) ॥ अयोमुखः ॥ (२) ॥

देवानश्चतिदेवद्रव्यङ् विष्वद्रव्यङ् विष्वगञ्चतिायः सहाश्चति सध्र्यङ् स सतिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि३५॥
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् । दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शङ्खः प्रियंवदे॥३६॥
लोहलः स्यादस्फुटवागर्हवादी तु कद्रदः । समौ कुवादकुचरो स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ । जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते॥३८॥
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नम्रोऽवासा दिगम्बरः॥निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्वापितः साधितः समौ । प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः

द्वे अधोमुखस्य ॥ ३३ ॥ दयिति ॥ देवद्रव्यः ॥ (१) ॥ एकं देवपूजकस्य ॥ वेति ॥ मूर्धन्यमध्यः विष्व-
द्रव्यङ् ॥ (विश्वद्रव्यङ्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥ एकं सर्वतो गच्छतः ॥ य इति ॥ सध्र्यङ्, स्त्रियां सध्रीची॥ (१) ॥
एकं सहचरितस्य ॥ स इति ॥ तिर्यङ् ॥ (१) ॥ एकं वक्त्रं गच्छतः ॥ ३४ ॥ वेति ॥ वदः ॥ (१) ॥ वदावदः
॥ (२) ॥ “वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यभियेयवत्” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि वाग्मिनः ॥
वेति ॥ वागीशः ॥ (१) ॥ वाक्पतिः ॥ (२) ॥ द्वे पटुवचनस्य ॥ वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिक-
त्वम् ॥ तत्र पटुः शत्रोयुक्तिपटुः ॥ (१) ॥ प्रशस्ता वागस्य ॥ “वाग्मी पटौ सुराचार्ये”
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ वावदूकः ॥ (३) ॥ अतिवक्ता ॥ (४) ॥ चत्वारि बहुभाषिणः
॥ ३५ ॥ स्येति ॥ जल्पाकः ॥ स्त्रियां जल्पाकी ॥ (१) ॥ वाचालः ॥ (२) ॥ वाचाटः ॥ (३) ॥
बहुगर्हा वागस्य बहुगर्हवाक् ॥ (४) ॥ चत्वारि बहुगर्हभाषिणः ॥ द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुख-
मस्य ॥ “दुर्मुखः कपिभिन्नागभिदोर्नो मुखरे त्रिषु” इति विश्वः ॥ (१) ॥ निन्दितं मुखमस्य दुर्मुखः ॥
(२) ॥ न वद्वं नियमितं मुखमस्य अवद्वमुखः ॥ (३) ॥ त्रीण्यप्रियवादिनः ॥ शेति ॥
शङ्खः ॥ (१) ॥ प्रियंवदः ॥ (२) ॥ द्वे प्रियंवदस्य ॥ ३६ ॥ लविति ॥ “लोहलः शङ्ख-
लाधार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु” इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥ न स्फुटा वागस्य अस्फुटवाक् ॥
॥ (२) ॥ द्वे अव्यक्तवाचिनः ॥ गेति ॥ गर्हवादी ॥ (१) ॥ कुत्सितं वदति कद्रदः ॥
(२) ॥ द्वे कुत्सितवादिनः ॥ सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य कुवादः ॥ (१) ॥ कुत्सितं चरति कुचरः ॥ (२) ॥
द्वे कुक्कथनशीलस्य ॥ स्येति ॥ असौम्यो रुक्मः स्वरो यस्य असौम्यस्वरः ॥ (१) ॥ अस्वरः ॥ (२) ॥
द्वे काकादिवद्रूक्षस्वरस्य ॥ ३७ ॥ रेति ॥ रवणः ॥ (१) ॥ शब्दनः ॥ (२) ॥ द्वे शब्दकरणशीलस्य ॥
नेति ॥ नान्दीवदनशीलः नान्दीवादी ॥ (१) ॥ नान्दीं करोति नान्दीकरः ॥ (२) ॥ “आशीर्व-
चनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते” इति भरतः ॥ नाटकादौ
मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य द्वे ॥ जेति ॥ “इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखं दुःखं वान वेति यो मोहात् । पर-
वशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः” ॥ “जडा स्त्रियाम् । सूक्ष्मिण्यां हिमशस्तमूकांप्रेषेषु च त्रिषु” इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ अजः ॥ (२) ॥ द्वे महामूर्खस्य ॥ एडेति ॥ एडो वधिरासौ मूकश्च ॥ “एडमूकोऽन्यलिङ्गः स्याच्छठे
वाक्श्रुतिवर्जिते” इति मेदिनी ॥ “अनेकमूकः” इति पाठान्तरे ‘नास्त्येडमूकोऽस्मात्’ इत्यर्थः ॥ “त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः
स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते” इति रभसः ॥ (१) ॥ एकं वाक्श्रुतिवर्जितस्य ॥ ३८ ॥ त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य
तूष्णींशीलः ॥ (१) ॥ तूष्णीकः ॥ (२) ॥ द्वे मौनशीलस्य ॥ नेति ॥ “नम्रो वन्दिष्यपणयोः पुंसि त्रिषु
विवाससि” इति विश्वः ॥ (१) ॥ न वासोऽस्य अवासाः ॥ (२) ॥ दिगेवाम्बरं यस्याः “दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि
शङ्करे” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि नम्रस्याः नीति ॥ निष्कासितः ॥ (१) ॥ अवकृष्टः ॥ (२) ॥ द्वे निष्कासितस्य ॥
अपेति ॥ “अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽयवचूर्णिते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “धिक्” इति कृतः धिक्कृतः ॥ (२) ॥
द्वे तिरस्कृतस्य ॥ ३९ ॥ आत्तेति ॥ आत्तगर्वः ॥ “आत्तगन्धः” इति पाठान्तरम् ॥ “गन्धो गन्धक
आमोदे संवन्धे लेशगर्वयोः” इति विश्वः ॥ “गन्धो गर्वो लवोऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥
अभिभूतः ॥ (२) ॥ द्वे अभिभूतस्य ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥ वेति ॥ वापितः ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृता विप्रलब्धस्तु वाञ्छितः । अनहतः प्रतिवतः भातयन्ती इत्यर्थः ॥ ४७१ ॥
अधिक्षितः प्रतिक्षिप्तो वद्धे क्रीलितसंयता । आपन्न आपत्प्राप्तः स्वाध्यायविश्वीको भयद्रुतः ४८
आक्षारितः क्षारिताऽभिशस्ते संकुक्रांस्त्रिणः । व्यसनान्तोपः कौः कौः कौः कौः कौः कौः ४९
विह्वलो विह्वलः स्यात्तु विवशाऽरिष्टदुष्टयोः । कथयः कथाहं मन्त्रः स्वाध्यायः विवशः ॥ ४८० ॥
द्वेष्ये त्वक्षिगता वध्यः शीर्षच्छेद्य इमीं समी । विषयो विषयो को वध्यो मुनस्तेन मुनस्तेन यः
शिषिदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिह्नुरः समी । शीर्षच्छेद्यः दुरोभानो निवृत्तस्तत्तुः कौः ४९

“दायितः” इति पाठास्तरम् ॥ (१) ॥ मयितः ॥ (२) ॥ द्वे वयसिभ्यः प्रदायितव्यम्—इति
मुकुटः ॥ प्रदायितस्य धनादेर्वा ॥ वेति ॥ प्रदायितः ॥ (१) ॥ “निराकृतः निराकृतः निराकृतः ॥
तोदितः । निष्ठयूते च प्रतिहते” इति हैमः ॥ (२) ॥ प्रत्याख्यातः ॥ (१) ॥ निराकृतः ॥ (३) ॥
चत्वारि निराकृतस्य ॥ ४० ॥ नीति ॥ “निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छेदे विप्रकृते त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
॥ (१) ॥ विप्रकृतः ॥ (२) ॥ द्वे निकृतस्य ॥ वेति ॥ विप्रलब्धः ॥ (१) ॥ विप्रलब्धः ॥
॥ (२) ॥ द्वे वञ्चितस्य ॥ मेति ॥ मनो हतं यस्य मनोहतः ॥ (१) ॥ “मन्त्रप्रतिहते द्विष्टे
प्रतिस्वलितरुद्धयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ प्रतिवद्धः ॥ (३) ॥ हतः ॥ (४) ॥ चत्वारि कृतम-
नोभङ्गस्य ॥ ४१ ॥ अधीति ॥ “अधिक्षिप्तः प्रणिहिते कुस्मिते मस्तिने त्रिषु” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
॥ (१) ॥ “प्रतिक्षिप्तं वारिते स्याद्येपिते पञ्चकं त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते भेषितं च
निराकृते” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे कृताक्षेपस्य ॥ वेति ॥ वद्धः ॥ (१) ॥ क्रीलितः ॥ (२) ॥
संयतः ॥ (३) ॥ त्रीणि वद्धस्य ॥ आपेति ॥ “आपन्नः तत्प्राप्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलिङ्गकः” इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ आपत्प्राप्तः ॥ (२) ॥ द्वे आपदं प्राप्तस्य ॥ केति ॥ “कां दिवो वामि”
इत्याह कांदिशीकः ॥ (१) ॥ भयाद् द्रुतः भयद्रुतः ॥ (२) ॥ द्वे भयात्पलायमानस्य ॥ ४२ ॥
आक्षेति ॥ आक्षारो मेषुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति आक्षारितः ॥ (१) ॥ “क्षारितः क्षारिते क्षारं
चामिशस्तेऽपि च त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ अभिशस्तः ॥ (३) ॥ त्रीणि
मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य ॥ समिति ॥ संकुक्रांस्त्रिणः ॥ (१) ॥ अस्तरः ॥ (२) ॥ द्वे चलस्वभावाद्यस्य ॥
व्येति ॥ व्यसनान्तः ॥ (१) ॥ “उपरक्तो व्यसनान्तं राहुप्रस्तन्नुभययोः” इति विश्वः ॥ (२) ॥
द्वे दैवमानुषपीडायाक्तस्य ॥ वेति ॥ “विह्वस्तु विह्वले षड्भेऽङ्गरे” इति हैमः ॥ (१) ॥ व्याकुलः
॥ (२) ॥ द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यताशून्यस्य ॥ ४३ ॥ वेति ॥ विकल्यः ॥ (१) ॥ विह्वलः ॥
॥ (२) ॥ द्वे स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य ॥ स्यादिति ॥ “विश्वशक्तिव्यवस्थास्मारिष्टदुष्टयोरपि” इति
मेदिनी ॥ (१) ॥ अरिष्टेन दुष्टा अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य अरिष्टदुष्टयोः ॥ (२) ॥ द्वे आसन्नमरणलक्षणेन
दूषितमतेः ॥ केति ॥ कथाहं मन्त्रः ॥ “कथयं कथाहं मन्त्रयोः । अश्वमन्येऽपि” इति हैमः ॥ (१) ॥
कथाहः ॥ (२) ॥ द्वे ताडनार्हस्य ॥ समिति ॥ आततं यथा तथाऽपि तु शीलमस्य आततायी ॥ (१) ॥
एकमग्निदादेः ॥ ४४ ॥ द्वयिति ॥ द्वेप्यः ॥ (१) ॥ अश्विविरयं गतः अक्षिगतः ॥ (२) ॥ द्वे द्वेपार्हस्य ॥
वेति ॥ वधमर्हति स्म वध्यः ॥ (१) ॥ शीर्षस्व शिरश्छेदः ॥ तमर्हति शीर्षच्छेद्यः ॥ (२) ॥
द्वे शिरश्छेदाहस्य ॥ वेति ॥ विषयः ॥ (१) ॥ एकं विषये वध्यस्य ॥ निवति ॥ मुनस्तेन ॥ (१) ॥
एकं मुसलेन वध्यस्य ॥ ४५ ॥ शीति ॥ शिषिदानः ॥ (१) ॥ अकृष्णकर्मा ॥ (२) ॥ द्वे अपाप-
कर्मणः ॥ “कृष्णकर्मा” इति पाठान्तरम् ॥ द्वे पापकर्मणः ॥ चेति ॥ “चपलश्चोरके चलः क्षणिके
चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे ॥ मीनेऽपि चपला तु स्वाल्पिपल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्” इति हैमः ॥

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—“अग्निदो गरदन्धैव शस्त्रपातो धनापहः । क्षेत्रदारद्वयैव षड्भेते त्वाततायिनः”

—इति क्षीरस्वामी ॥ २—परिगतं प्रणिहितं पञ्चवितं प्रतिहृतं प्रतिक्षिप्तं चद्रुपम्—इति भाति ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः । नृशंसो घातुकः क्रूरः पापौ धूर्तस्तु वञ्चकः ४७॥
 अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशः । कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
 निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः । वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ
 अहंयुः स्यादहंकारी शुभंयुस्तु शुभान्वितः । दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः ५०॥
 स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिजसुद्भिदम् ५१

॥ (१) ॥ “चि” इति अव्यक्तं कुरति ॥ “चिकुरोऽहौ गृहवभ्रौ केशे चञ्चलशैल्योः । पक्षिवृक्षमिदोश्चापि”
 इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः ॥ द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् शानं यस्य
 दोषैकदृक् ॥ (१) ॥ पुरोभागी ॥ (२) ॥ द्वे दोषैकप्राहकस्य ॥ नीति ॥ “निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे
 विप्रकृते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ कञ्जविरुद्धः अनृजुः ॥ (२) ॥ “शठो मध्यस्थपुरे धूर्ते धत्तुरेऽपि च”
 इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ त्रीणि वक्राशयस्य ॥ ४६ ॥ केति ॥ कर्णे जपति कर्णेजपः ॥ (१) ॥
 “सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कर्णे परनिन्दां
 जपतः ॥ पीति ॥ “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च ।” कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु ॥ पृक्कायां पिशुना
 स्त्री स्यात्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ दुर्जनः ॥ (२) ॥ “खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे”
 इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥ त्रीणि परस्परभेदकस्य ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥ त्रिति ॥ नूनं
 शंसति नृशंसः ॥ (१) ॥ घातुकः ॥ (२) ॥ “क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्” इति विश्वः
 ॥ (३) ॥ पापः ॥ (४) ॥ चत्वारि परद्रोहकारिणः ॥ द्विविति ॥ “धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तौ धत्तुर-
 मायिनोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवभ्रौ च जम्बुके” इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे परप्रतारकस्वभावस्य ॥ ४७ ॥ अज्ञ इति ॥ “अज्ञस्तु जडमूर्खयोः” इति विश्वः ॥ (१) ॥
 “मूढस्तन्त्रिबाल्योः” इति विश्वः ॥ (२) ॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते यथाजातः ॥ (३) ॥
 मूर्खः ॥ (४) ॥ वैधेयः ॥ (५) ॥ “बालिशस्तु शिशौ मूर्खे” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ षट् मूढस्य ॥ केति ॥
 कुत्सितोऽर्थः इति स्वामी ॥ कदर्यः ॥ (१) ॥ कृपणः ॥ (२) ॥ “क्षुद्रो द्रिद्रे कृपणे निकृष्टेऽप्यनृशंसयोः ॥
 क्षुद्रा ध्यान्निदीव्यङ्गावृहतीसरषासु च ॥ चाङ्गैरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेद्ययोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥
 किंपचानः ॥ (४) ॥ मितंपचः ॥ (५) ॥ यद्वा “किंपचः” “अनमितंपचः” इति छेदः ॥
 न मितंपचोऽमितंपचः तद्विभोऽनमितंपचः ॥ पञ्च कृपणस्य ॥ ४८ ॥ नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य
 निःस्वः ॥ (१) ॥ “दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याद् दुर्गतोऽपि खलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ दीनः ॥ “दीना स्त्री
 मूर्धिकास्त्रियाम् । बान्धवद् दुर्गते भीते” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ दरिद्रः ॥ (४) ॥ दुर्गतः ॥ (५) ॥
 पञ्च दीनस्य ॥ वेति ॥ वनीयकः ॥ “वनीयकः” इति च ॥ (१) ॥ याचनकः ॥ (२) ॥ मार्गणः ॥ (३) ॥
 याचकः ॥ (४) ॥ अर्थी ॥ (५) ॥ पञ्च याचकस्य ॥ ४९ ॥ अहेति ॥ अहंकारोऽस्मास्ति अहंयुः ॥ (१) ॥
 अहंकारी ॥ (२) ॥ द्वे साहंकारस्य ॥ द्विविति ॥ शुभंयुः ॥ (१) ॥ शुभान्वितः ॥ (२) ॥ द्वे शुभेनान्वितस्य ॥
 द्विविति ॥ दिवि भवाः ॥ उपपद्यन्ते उपपादुकाः ते च ते च दिव्योपपादुकाः ॥ (१) ॥ नारकव्यावृत्तये
 दिव्यपदम् ॥ मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥
 एकं देवविशेषस्य ॥ त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् ॥ आद्यशब्देन खराश्वादीनां ग्रहणम् ॥ जरायोर्योर्भीशया-
 जाता जरायुजाः ॥ (१) ॥ एकं नृगवादीनाम् ॥ ५० ॥ स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः ॥ स्वेदा-
 ज्जाताः स्वेदजाः ॥ (१) ॥ कृमिश्च दंशाद्याौ येषाम् ॥ आद्यशब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥
 क्रिमिदंशादीनामेकम् ॥ पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चाद्यौ येषाम् ॥ आदिशब्देन नक्रमस्त्यपिपीलिकादिग्रहः ॥ अण्डजाः ॥
 (१) ॥ एकं पक्षिसर्पादीनाम् ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् ॥ आद्यशब्देन
 तृणौषधिलतादिग्रहः ॥ भुवमुद्भिदन्ति उद्भिदः ॥ (१) ॥ उच्यन्ते इति शेषः ॥ एकं तरुगुल्मादीनाम् ॥
 उद्भित्यर्थायानाह-उद्भीति ॥ उद्भिद् ॥ (१) ॥ उद्भिजम् ॥ (२) ॥ उद्भिदम् ॥ (३) ॥

सुन्दरं शचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । कान्तं मनोज्ञं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ५२
तदसेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् । अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ५३ ॥
निकृष्टप्रतिक्लृष्टवैरफयाप्यावमाधमाः । कुप्यकुत्सितावद्यवैरगर्हणीकाः समाः ॥ ५४ ॥
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् । पृतं पवित्रं मेध्यं च वीष्टं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् । असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तम् ॥
क्लीबं प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः । मुख्यदर्थवैरग्याश्च प्रवर्हानवगर्हयवत् ॥ ५७ ॥
त्रीण्युद्भिदः ॥ ५१ ॥ स्विति ॥ सुन्दरम् ॥ (१) ॥ रुचिरम् ॥ (२) ॥ “चारुवृत्तर्त्ता पुंसि शोभने स्वाभिधेयवत्”
इति विश्वः ॥ (३) ॥ सुषमम् ॥ (४) ॥ “साधुर्जने सुतो वार्धुषिके मञ्जनरन्ध्रयोः” इति हेमचन्द्रः ॥
(५) ॥ “शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (६) ॥ “कान्ता नार्त्ता
प्रियङ्गी स्त्री शोभने त्रिपु ना ध्वे । लोहे च चन्द्रदर्शयः पर्यायात् शिलाया च” इति विश्वमेदिन्या ॥ (७) ॥
मनोरमम् ॥ “मनोहरम्” इति च ॥ (८) ॥ रुच्यम् ॥ (९) ॥ मनोज्ञम् ॥ (१०) ॥ मञ्जु (११) ॥
मञ्जु मञ्जुलं व्याति ॥ “मञ्जुलं च जलाब्जले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दाल्यूहे” इति हैमः ॥ (१२) ॥
द्वादश शोभनस्य ॥ ५२ ॥ तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र असेचनकम् ॥ “असेचनकम्” इति दीर्घादि-
पाठे आङ्ग ब्रुध्वः ॥ (१) ॥ एकं यस्य दर्शनात् तृप्तेरन्तो न भवति तस्य ॥ अभीति ॥ अभित
इत्यते स्म अभीष्टम् ॥ (१) ॥ अभीप्सितम् ॥ (२) ॥ “हृदन्य प्रियम् ॥ हृद्यं धवलजीरे च हृदिध्वे
हृद्भवेऽपि च । वराहृद्भेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धाख्यभेदे” इति विश्वः ॥ (३) ॥ दयितम् ॥ (४) ॥
“वल्लभो दयितेऽप्येकं सल्लक्षणतुरंगमे” इति विश्वः ॥ (५) ॥ “प्रियो वृद्धर्यपधे हृद्रे ध्वे” इति
हैमः ॥ (६) ॥ षट् अभीप्सितस्य ॥ ५३ ॥ नीति ॥ निकृष्टः ॥ (१) ॥ प्रतिक्लृष्टः ॥ (२) ॥
“अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “रेफो रवणे पुंसि स्वात्कुत्सिते वाच्य-
वत् पुनः” इति विश्वः ॥ “रेपः” इति पाठे “रेपः स्वात्कुत्सिते कूरे” इति विश्वः ॥ (४) ॥ “याप्यं
तु यापनीये स्वात्कुत्सितेऽप्यभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ अवमः ॥ (६) ॥ “अधमः स्याद्वर्ण-
जने” इति विश्वः ॥ (७) ॥ कुप्यः ॥ “कप्यः” इत्यपि ॥ (८) ॥ कुत्सितः ॥ (९) ॥ अवघः ॥
(१०) ॥ “खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यस्यवर्ति त्रिपु” इति मेदिनी ॥ (११) ॥ गर्हः ॥ (१२) ॥
अणकः ॥ (१३) ॥ त्रयोदश अधमस्य ॥ ५४ ॥ मेति ॥ “मलीमसं तु मलिनं पुष्पकासीसेलोहयोः”
इति विश्वमेदिन्या ॥ (१) ॥ “मलिनं कृष्णद्रोणयोः । मलिनी रजस्वलायाम्” इति हैमः ॥ (२) ॥
कुत्सितं चराति कच्चरम् ॥ (३) ॥ मलेन दूषितं मलदूषितम् ॥ (४) ॥ चत्वारि मलिनस्य ॥ प्विति ॥
“पृतं त्रिपु पवित्रे च शाटिते बहुलिङ्गते” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले ।
अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीमिदि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “मेध्यं त्रिपु शुचौ रक्तवचारोचनयोः
स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ “पवित्रः प्रयतः पूतः” इति प्राणिविषय उक्तम् । इह स्वप्राणिनि ॥
त्रीणि पवित्रस्य ॥ वीति ॥ वीधम् ॥ (१) ॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य विमलात्मकम् ॥ (२) ॥
द्वे स्वभावानिर्मलस्य ॥ ५५ ॥ नीति ॥ निर्णिक्तम् ॥ (१) ॥ शोधितम् ॥ (२) ॥ मृष्टम् ॥ (३) ॥
निक्रान्तं शोध्यमस्मात् निःशोध्यम् ॥ (४) ॥ अनवस्करम् ॥ (५) ॥ पञ्चापनीतमलस्य ॥ असेति ॥
असारम् ॥ (१) ॥ “फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च” इति हैमः ॥ “फल्गवसारेऽभिधेयवत् ।
नदीभेदे मल्यवां स्त्री” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे साररहितस्य ॥ क्षिति ॥ “शून्यं बिन्दौ च निर्जने ।
शून्या तु नलिका” इति हैमः ॥ (१) ॥ वाशिकम् ॥ (२) ॥ तुच्छम् ॥ (३) ॥ रिक्तम् ॥
(४) ॥ चत्वारि शून्यस्य ॥ ५६ ॥ क्लीति ॥ “प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मानि । प्रज्ञायामपि
च क्लीबमेकत्वे तूचमे सदा” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रकृष्टं सुखमस्य ॥ “प्रमुखं प्रथमे मुख्ये” इति हैमः ॥
(२) ॥ प्रवेकः ॥ (३) ॥ नोत्तमोऽस्मात् अनुत्तमः ॥ (४) ॥ अतिशयनोत्कृष्टः

परार्थ्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमाग्रीयम् । श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ५८॥
 स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥
 अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने । विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
 वङ्गोरविपुलं पीनपीनी तु स्थूलपीवरे । स्तोकाल्पक्षुलकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु ६१॥
 स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि लवलेशकणाणवः । अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२
 प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु । पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

उत्तमः ॥ (५) ॥ मुख्यः ॥ (६) ॥ वर्यः ॥ (७) ॥ वरेण्यः ॥ (८) ॥ प्रवर्हः ॥ (९) ॥ अवर-
 स्मिन्नर्थे भवः ॥ न अवरार्थ्यः अनवरार्थ्यः ॥ (१०) ॥ ५७ ॥ परस्मिन्नर्थे भवः परार्थ्यः ॥ (११) ॥
 “अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् ॥ अधिके च प्रधाने
 च प्रथमे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१२) ॥ प्रकृष्टमग्रम् ॥ प्राग्रे हरति प्राग्रहरः ॥ (१३) ॥
 प्राग्रे भवः प्राग्र्यः ॥ (१४) ॥ अग्र्यः ॥ (१५) ॥ अग्रीयः ॥ (१६) ॥ अग्रियः ॥ (१७) ॥
 सप्तदश मुख्यस्य ॥ श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः ॥ “श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् ।
 श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ “श्रेष्ठो वरे कुबेरे च” इति हैमः
 ॥ (२) ॥ “पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे” इति हैमः ॥ (३) ॥ अतिशयेन सन् ॥ “सत्तमः स्यात्पूज्य-
 तमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ अतिशोभनः ॥ (५) ॥ पञ्च, “वर्यं प्रधानं
 युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च” इति नाममालायां सत्तमस्य, “अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्” इति
 त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेर्काविंशतिरेव शोभनस्य—इत्यन्ये ॥ ५८ ॥ स्युरिति ॥ उत्तरपदे वर्त-
 माना व्याघ्रादयः शब्दाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा भवेयुरित्यर्थः ॥ पुमांश्चासौ गौश्च ॥ श्रेष्ठस्यार्थः ॥ श्रेष्ठार्थो
 गोचरो येषां ते ॥ क्वचित् “वाचकाः” इति पाठः ॥ अष्टौ श्रेष्ठस्य ॥ ५९ ॥ अप्रेति ॥ अप्राग्र्यम् ॥
 ॥ (१) ॥ अप्रधानम् ॥ (२) ॥ उपसर्जनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि अप्रधानस्य ॥ वीति ॥
 विशङ्कटम् ॥ (१) ॥ “पृथुर्विशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ बृहत् ॥ (३) ॥
 “विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुजयिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्” इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥ (४) ॥ पृथुलम् ॥ (५) ॥ महत् ॥ (६) ॥ ६० ॥ वङ्गम् ॥ (७) ॥ उरु
 ॥ (८) ॥ “विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ नव विपुलस्य ॥
 पीति ॥ पीनम् ॥ (१) ॥ पीव ॥ (२) ॥ “स्थूलः पीने जडे” इति हैमः ॥ (३) ॥ “पीवरः
 स्थूलकूर्मयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ चत्वारि स्थूलस्य ॥ स्तविति ॥ “स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके
 पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अल्पः ॥ (२) ॥ “क्षुलकस्त्रिषु नीचेऽल्पे” इति विश्वः ॥ (३) ॥
 श्लक्ष्णम् ॥ (४) ॥ “सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यगौ त्रिषु चाल्पके” इति विश्वः ॥ (५) ॥ दभ्रम्
 ॥ (६) ॥ कृशम् ॥ (७) ॥ “तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ६१ ॥
 “मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते
 च” इति हैमः ॥ (९) ॥ त्रुटी ॥ (१०) ॥ “लवः कालभिदि च्छिदि । विलासे रामजे लेशे”
 इति हैमः ॥ (११) ॥ लेशः ॥ (१२) ॥ “कणो धान्यांशलेशयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः ” इति
 हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥ “अणुर्ब्राह्मणयोः” इति हैमः ॥ (१४) ॥ चतुर्दश अल्पस्य ॥ अत्येति ॥
 अत्यल्पः ॥ (१) ॥ अल्पिष्ठम् ॥ (२) ॥ अल्पीयः ॥ (३) ॥ कनीयः ॥ (४) ॥ अणीयः
 ॥ (५) ॥ पञ्च अतिशयेनाल्पस्य ॥ ६२ ॥ प्रेति ॥ “प्रभूतमुद्गते प्राज्ये” इति हैमः ॥ (१) ॥
 प्रचुरम् ॥ (२) ॥ प्राज्यम् ॥ (३) ॥ अदभ्रम् ॥ (४) ॥ “बहुला नीलिकायां स्यादेलायां
 गौर्वि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यगौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः”
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ “बहु स्यात्प्राज्यसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ (६) ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥

गणनीये तु गणयेयं संख्यातं गणितमथ समं सर्वम् । विश्वमशेषं कृत्स्नं ममस्तनिग्विलाग्विलानि
निःशेषम् ॥ ६५ ॥

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनकं । घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं ननु ॥

समीपं निकटमन्नसंनिकृष्टवर्णोडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसंवेशयत् । उपकण्टान्तिकाभ्यर्ग्याभ्यर्ग्योऽप्यभितोऽव्ययम् ६७ ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि । नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् । वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं वृद्धतानतम् ॥ ६९ ॥

पुरुहम् ॥ (७) ॥ “पुरु प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः” इति हैमः ॥

॥ (८) ॥ भूयिष्ठम् ॥ (९) ॥ स्फिरम् ॥ “स्फारम्” इत्यपि पाठः ॥ “स्फारस्तु स्फारकार्दानां

बुद्बुदे विपुलेऽपि च” इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ भूयः ॥ (११) ॥ “भूरि स्यात्प्रचुरे त्वर्णे”

इति हैमः ॥ “भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः”

इति मेदिनी ॥ (१२) ॥ द्वादश प्रचुरस्य ॥ ६३ ॥ पेति ॥ परश्शताः ॥ (१) ॥ आद्येन

परस्सहस्राः ॥ एकं शतात्परस्य ॥ ६४ ॥ गेति ॥ आर्या छन्दः ॥ गणनीयम् ॥ (१) ॥ गणयम्

॥ (२) ॥ द्वे गणयितुं शक्यस्य ॥ समिति ॥ संख्यातम् ॥ (१) ॥ गणितम् ॥ (२) ॥ द्वे गणितस्य ॥ अथेति ॥

“समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ (१) ॥ सर्वम् ॥ (२) ॥

“विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाऽन्यतिविषयां स्यात्” इति विश्वः ॥ (३) ॥ न शेषो

ऽस्य अशेषम् ॥ (४) ॥ “कृत्स्नं सर्वाम्बुक्षिपु” इति मेदिनी ॥ (५) ॥ समस्तम् ॥ (६) ॥

निखिलम् ॥ (७) ॥ अखिलम् ॥ (८) ॥ निःशेषम् ॥ (९) ॥ ६५ ॥ समग्रम् ॥ (१०) ॥

सकलम् ॥ (११) ॥ “पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥

“पूर्वम्” इति पाठः—इति स्वामी ॥ (१२) ॥ अखण्डम् ॥ (१३) ॥ अनूनकम् ॥ (१४) ॥

चतुर्दश पूर्णस्य ॥ घेति ॥ “घनः सान्द्रे दृढे दाढर्ये विस्तारे सुदूरेऽम्बुदे । संघे मुक्ते घन मध्ये नृत्यदाघप्र-

भेदयोः” इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ निर्गतमन्तरात् निरन्तरम् ॥ (२) ॥ सान्द्रम् ॥ (३) ॥

त्रीणि घनस्य ॥ पेलोति ॥ पेलवम् ॥ (१) ॥ विरलम् ॥ (२) ॥ “तनुर्वपुस्त्वचाः । विरलेऽपे

कृशे” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि विरलस्य ॥ सेति ॥ समीपः ॥ (१) ॥ निकटः ॥ (२) ॥

आसन्नः ॥ (३) ॥ संनिकृष्टः ॥ (४) ॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य सनीडः ॥ (५) ॥ ६६ ॥ सदेशः

॥ (६) ॥ अभ्याशः ॥ मुकुटस्तु दन्त्यसमाह ॥ “अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके” इति दन्त्यान्तेषु विश्वमेदिन्यां

॥ (७) ॥ सविधः ॥ (८) ॥ समर्थादः ॥ (९) ॥ संवेशः ॥ (१०) ॥ उपकण्टम्

॥ (११) ॥ “अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौपधौ । चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाटयां कस्यां

क्रीर्यतेऽन्तिका” इति विश्वमेदिन्यां ॥ (१२) ॥ अभ्यर्गः ॥ (१३) ॥ अभ्यग्रः ॥ (१४) ॥

अभितः ॥ (१५) ॥ पञ्चदश निकटस्य ॥ ६७ ॥ समिति ॥ संसक्तम् ॥ (१) ॥ अव्यवहितम् ॥ (२) ॥

अपदान्तरम् ॥ मुकुटस्तु—“अपदान्तरम्” । इत्याह ॥ (३) ॥ त्रीणि अव्यवहितस्य ॥ नेदिति ॥ अतिगर्वे-

नान्तिकं नेदिष्ठम् ॥ (१) ॥ अन्तिकतमम् ॥ (२) ॥ द्वे अतिनिकटस्य ॥ स्यादिति ॥

दूरम् ॥ (१) ॥ विप्रकृष्टकम् ॥ (२) ॥ द्वे दूरस्य ॥ ६८ ॥ हेति ॥ अत्यन्तं दूरं दवीयः

॥ (१) ॥ दविष्ठम् ॥ (२) ॥ सुदूरम् ॥ (३) ॥ त्रीणि अत्यन्तदूरस्य ॥ दोति ॥ दीर्घम् ॥

॥ (१) ॥ आयतम् ॥ (२) ॥ द्वे दीर्घस्य ॥ घेति ॥ वर्तुलम् ॥ (१) ॥ “निस्तलं वर्तुले चले”

उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने । न्यग्रीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाप्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् । आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ । शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः । कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ७३
 चरिष्णुर्जङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् । चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
 इति विश्वः ॥ (२) ॥ “वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दःस्वतीताधीतयोर्वृते” इति हैमः
 ॥ (३) ॥ त्रीणि वर्तुलस्य ॥ वेति ॥ “बन्धुरं सुकुटे पुंसि स्त्री चङ्गतैलकल्कयोः । बन्धूके बधिरे हंसि
 त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूमि च सक्तुषु” इति मेदिनी ॥ “बन्धूरबन्धुरौ रम्ये
 नम्रे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति” इति विश्वादीर्घोपधोऽपि ॥ (१) ॥ उन्नतं च तदा-
 नतं च उन्नतानतम् ॥ (२) ॥ द्वे उन्नतानतस्य ॥ ६९ ॥ उच्चेति ॥ उच्चः ॥ (१) ॥ प्रांशुः ॥ (२) ॥
 उन्नतः ॥ (३) ॥ उदग्रः ॥ (४) ॥ “उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध (त) प्रवृद्धयोः” इति मेदिनी
 ॥ (५) ॥ “तुङ्गः पुंनगनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गो प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते” इति हैमः
 ॥ (६) ॥ षट् उच्चस्य ॥ अथेति ॥ वामयति मदं वामनः ॥ (१) ॥ न्यग्र ॥ (२) ॥ “नीचः
 पामरखर्वयोः” इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥ “खर्व संख्यान्तरे क्लीवं नीचे वामनके त्रिषु” इति मेदिनी
 ॥ (४) ॥ “खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ” इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥ पञ्च वामनस्य ॥ अवेति ॥ अवा-
 ग्रम् ॥ (१) ॥ अवनतम् ॥ (२) ॥ आनतम् ॥ (३) ॥ त्रीण्यधोमुखस्य ॥ ७० ॥ अरेति ॥
 “अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि” इति विश्वः ॥ (१) ॥ “वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले
 त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जिह्वं तगरपादपे” इति हैमः ॥ (३) ॥ “ऊर्मिः
 स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि” इति मेदिनी ॥ ऊर्मिरस्यास्ति
 ऊर्मिमत् ॥ (४) ॥ कुञ्चितम् ॥ (५) ॥ “नतं तगरपाट्यां स्यात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः । त्रिषु” इति
 मेदिनी ॥ (६) ॥ “आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते” इति मेदिनी ॥ (७) ॥
 “कुटिला त्वापगायां स्त्री भुग्रे तु वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (८) ॥ भुग्नम् ॥ (९) ॥ “वेल्लितं
 गमने क्लीवं कुटिले विधुते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१०) ॥ “वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः” इति
 हैमः ॥ (११) ॥ एकादश कुटिलस्य ॥ ७१ ॥ ऋजुरिति ॥ ऋजुः ॥ (१) ॥ भिन्नो जिह्वात् अजिह्वः
 ॥ (२) ॥ प्रगुणः ॥ (३) ॥ त्रीणि सरलस्य ॥ व्यस्ते इति ॥ “व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते” इति
 विश्वः ॥ (१) ॥ भिन्नः प्रगुणात् अप्रगुणः ॥ (२) ॥ आकुलः ॥ (३) ॥ त्रीणि व्याकुलस्य ॥ शेति ॥ शाश्वतः ॥ (१) ॥
 “ध्रुवो वटो वसुयोगमिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजोः स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्याः
 स्रग्भेदे गीतभिद्यपि” इति हैमः ॥ (२) ॥ “नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (३) ॥
 सदातनः ॥ (४) ॥ “सनातनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे” इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥
 पञ्च सनातनस्य ॥ ७२ ॥ स्थेति ॥ स्थास्तुः ॥ (१) ॥ स्थिरतरः ॥ (२) ॥ स्थेयान् ॥ (३) ॥
 त्रीण्यतिस्थिरस्य ॥ एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति कूटस्थः ॥ “कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 एकं कूटस्थस्य ॥ स्येति ॥ स्थावरः ॥ (१) ॥ जङ्गमादितरः जङ्गमेतरः ॥ (२) ॥ द्वे स्थावरस्य
 ॥ ७३ ॥ चेति ॥ चरिष्णु ॥ (१) ॥ जङ्गमम् ॥ (२) ॥ “चरोऽक्षयूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले”
 इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रसम् ॥ (४) ॥ “इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि” इति हैम-
 चन्द्रः ॥ (५) ॥ “चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि” इति हैमः ॥ (६) ॥ षट् जङ्गमस्य ॥
 चेति ॥ “चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वस्त्रधर्वर्या वारीभेदेऽपि च कचित्” इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ कम्पनशीलम् ॥ “कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥
 ॥ (२) ॥ कम्पम् ॥ (३) ॥ चलम् ॥ (४) ॥ लोलम् ॥ (५) ॥ चलाचलम् ॥ (६) ॥ ७४ ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—“ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्” इति ॥ २—वृत्ते यथा—“कण्टकैर्विटपी वृत्तः” इति
 चानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

चञ्चलं तरलं चैव पाण्डुवपरिप्लवं । अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
 कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् । जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
 पुराणं प्रतनप्रत्नपुरातनचिन्तनाः । प्रत्यग्राञ्जभनवां नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु । अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्वाचमव्ययम् ॥ ७८ ॥
 प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् । एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावापि ॥ ७९ ॥
 अप्येकसर्गं एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च । पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथान्वियाम् ८० ॥
 अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् । मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लवणम् ८१ ॥

“चञ्चला तु तडिल्लक्ष्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके) ऽनिले” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ “तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागसुरयोः स्त्रियाम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥
 “पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च” इति हैमः ॥ (९) ॥ परिप्लवम् ॥ (१०) ॥ दश चञ्चलस्य ॥
 अतीति ॥ अतिरिक्तः ॥ (१) ॥ समधिकः ॥ (२) ॥ द्वे अधिकभूतस्य ॥ द्विति ॥ दृढः संधिः
 संधानमस्य दृढसंधिः ॥ (१) ॥ “संहतं संगते दृढे” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे दृढसंधानस्य ॥ ७५ ॥
 केति ॥ कक्खटम् ॥ “खक्खटम्” इति कवर्गाद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥ “कठिनमपि निष्ठुरे
 स्यात्” स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाव्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च” इति विश्वः
 ॥ (२) ॥ “क्रूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः” इति हैमः ॥ (३) ॥ “कठोरौ पूर्णकठिनौ” इति हैमः
 ॥ (४) ॥ निष्ठुरम् ॥ (५) ॥ “दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि” इति मेदिनी ॥ (६) ॥
 “जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ (७) ॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत्
 ॥ (८) ॥ “मूर्ते स्यात्त्रिषु मूर्त्तौ कठिने मूर्तिमत्यपि” इति विश्वः ॥ (९) ॥ नव कठिनस्य ॥ प्रेति ॥
 प्रवृद्धम् ॥ (१) ॥ प्रौढम् ॥ (२) ॥ एधितम् ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रवृद्धस्य ॥ ७६ ॥ प्विति ॥
 “पुराणं प्रतनशस्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे” इति हैमः ॥ (१) ॥ प्रतनम् ॥ (२) ॥ प्रत्नम् ॥ (३) ॥
 पुरातनम् ॥ (४) ॥ चिरन्तनम् ॥ (५) ॥ पञ्च पुराणस्य ॥ प्रेति ॥ प्रत्यग्रः ॥ (१) ॥ अभि-
 नवः ॥ (२) ॥ नव्यः ॥ (३) ॥ नवीनः ॥ (४) ॥ नूतनः ॥ (५) ॥ नवः ॥ (६) ॥ ७७ ॥
 नूतनः ॥ (७) ॥ सप्त नवीनस्य ॥ स्विति ॥ सुकुमारम् ॥ (१) ॥ “कोमलं मृदुले जले” इति विश्वः
 ॥ (२) ॥ मृदुलम् ॥ (३) ॥ “मृद्वतीक्ष्णे च कोमले” इति हैमः ॥ (४) ॥ चत्वारि सुकुमारस्य ॥
 अन्वेति ॥ अन्वक् ॥ (१) ॥ अन्वक्षम् ॥ (२) ॥ अनुगम् ॥ (३) ॥ अनुपदम् ॥ (४) ॥
 चत्वारि पश्चादित्यर्थस्य ॥ ७८ ॥ प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतं प्रत्यक्षम् ॥ (१) ॥ इन्द्रियेणानुभूयते
 ऐन्द्रियकम् ॥ (२) ॥ द्वे इन्द्रियज्ञातस्य ॥ अप्रेति ॥ अप्रत्यक्षम् ॥ “अनध्यक्षम्” इति पाठः—इत्यन्ये ॥
 ॥ (१) ॥ अतीन्द्रियम् ॥ (२) ॥ द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य ॥ एकेति ॥ एकं तानयति एकतानः ॥ (१) ॥
 अनन्यवृत्तिः ॥ (२) ॥ एकाग्रः ॥ (३) ॥ एकायनः ॥ (४) ॥ ७९ ॥ एकसर्गः ॥ (५) ॥
 एकाग्र्यः ॥ “ऐकाग्र्यः” अपि ॥ (६) ॥ एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य एकायनगतः ॥ (७) ॥
 सप्त एकाग्रस्य ॥ पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते आदिः ॥ (१) ॥ “पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु”
 इति हैमः ॥ (२) ॥ पौरस्त्यः ॥ (३) ॥ “प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ (४) ॥
 आद्यः ॥ (५) ॥ पञ्च प्रथमस्य ॥ अथेति ॥ ८० ॥ “अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ॥ अवयवेऽपि”
 इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥ “जघन्यं मेहने क्लीबं चरमे गहिंतेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ चरमम् ॥ (३) ॥

१ - प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधीयान् । व्याख्योल्लिखितपाठे ‘आ’ इत्यस्य ‘प्रथमम्’ इत्यर्थ-
 कत्वसम्भवेऽपि ‘दीयते’ इत्यस्य ‘गृह्यते’ इत्यर्थकताया लक्षणां विना सर्वसुबोध्यत्वाभावात् ॥

साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एकैकः । भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् । अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥
प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च । वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे । संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
ग्रन्थिते संदितं दृढं विसृतं विस्तृतं ततम् । अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

“अन्त्यस्त्वन्तर्भवेऽधमे” इति हैमः ॥ (४) ॥ पाश्चात्यम् ॥ (५) ॥ पश्चिमम् ॥ (६) ॥
षट् अन्त्यस्य ॥ मविति ॥ “मोघो दीने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ” इति हैमः ॥ (१) ॥
निरर्थकम् ॥ (२) ॥ द्वे निष्प्रयोजनस्य ॥ स्पेति ॥ स्पष्टम् ॥ (१) ॥ “स्फुटो व्यक्तप्रकु-
ल्लयोः । सिते व्याप्ते” इति हैमः ॥ (२) ॥ प्रव्यक्तम् ॥ (३) ॥ उल्वणम् ॥ (४) ॥
चत्वारि स्फुटस्य ॥ ८१ ॥ सेति ॥ साधारणम् ॥ (१) ॥ सह मानेन ॥ समानस्य भावः सामा-
न्यम् ॥ (२) ॥ द्वे अनेकसंबन्धिन एकस्य ॥ एकेति ॥ एकाकी ॥ (१) ॥ “एकं
संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ एककः ॥ (३) ॥ त्रीण्यसजाती-
यासहायस्य ॥ भीति ॥ भिन्नः ॥ (१) ॥ अन्यतरः ॥ क्वचित् “एकतरः” इति पाठः ॥
(२) ॥ एकः ॥ (३) ॥ त्वः ॥ (४) ॥ “अन्योऽसदृशेतरयोः” इति हैमः ॥ (५) ॥
“इतरः पामरेऽन्यस्मिन्” इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ षट् अन्यार्थकाः ॥ ८२ ॥ उच्चेति ॥
उच्चावचम् ॥ (१) ॥ नैकभेदम् ॥ (२) ॥ द्वे अनेकप्रकारस्य ॥ विति ॥ उच्चण्डम् ॥
(१) ॥ अविलम्बितम् ॥ (२) ॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥ द्वे
उत्तालस्य ॥ अर्विति ॥ अरुंतुदम् ॥ (१) ॥ मर्मस्पृक् ॥ (२) ॥ द्वे मर्मपीडकस्य ॥
अवेति ॥ अबाधम् ॥ (१) ॥ निरर्गलम् ॥ (२) ॥ द्वे अबाधितस्य ॥ ८३ ॥ प्रेति ॥ “प्रसव्यं
वाच्यलिङ्गः स्यात् प्रतिकूलानुकूलयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रतिकूलम् ॥ (२) ॥ अपसव्यं
त्रिलिङ्गं तु दक्षिणप्रतिकूलयोः” इति विश्वः ॥ (३) ॥ “अपष्ठुः पुंसि काले च वामे स्यादन्य-
लिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (४) ॥ चत्वारि विरुद्धार्थस्य ॥ वेति ॥ “सव्यं वामे च दक्षिणे”
इत्यजयः ॥ “सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च” इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं वामश-
रीरस्य ॥ अपेति ॥ अपसव्यम् ॥ (१) ॥ एकं दक्षिणशरीरस्य ॥ ८४ ॥ समिति ॥
संकटम् ॥ (१) ॥ “संबाधः संकटे भोगे” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे संकीर्णस्य ॥ केति ॥
कलिलम् ॥ (१) ॥ “गहनं वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि” इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥
द्वे दुष्प्रवेशस्य ॥ समिति ॥ संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
संकुलम् ॥ (२) ॥ आकीर्णम् ॥ (३) ॥ त्रीणि नानाजातीयसंमिलितस्य ॥ यथा संकीर्ण-
वर्गः ॥ केचित्तु एतान्पूर्वपर्यायानाहुः ॥ “संकीर्णमृषिपत्नीनाम्” इति प्रयोगात् ॥ भविति ॥
मुण्डितम् ॥ (१) ॥ परिवापितम् ॥ (२) ॥ द्वे मुण्डितस्य ॥ ८५ ॥ प्रेति ॥ ग्रथितम् ॥
“ग्रन्थितम्” इति पाठान्तरम् ॥ “ग्रन्थितं गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्” इति मेदिनी ॥

१—एककः इत्यपि पाठः—“शांभवी शक्तिरेकला”—इति पीयूषव्याख्या ॥ २—“गुन्थितम्” इति
क्वचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥—“मथितं मर्दितम्” इति पाठे “मृद क्षोदे” (क्या०) अनेकार्थत्वात् ग्रन्थने, इति
त्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—वपेः क्तः “प्रोप्तम्” इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—इति मुकुटः ॥ ४—सितव्याप्तयोर्यथा—
“सुधांशुरोचिः स्फुटकुट्टिमेष्टु”—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—दक्षिणे यथा—“वामो बाहुर्मुडान्याः करकलितरण-
त्कङ्कणालीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयवान्” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ६—भगे योनौ यथा—“करिहस्तेन
सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते ” इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
७—“सप्तैकार्थानि” इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

वेलितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते । नुत्तनुचास्तनिष्ठयुताविद्धक्षिप्तगिताः समाः ८७ ॥
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मूषितार्थकम् । प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणितारहेते ॥ ८८ ॥
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्डितरूपिते । द्रुतावदीर्णे उद्गूणोद्यते काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धूते समे । वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमाधृतम् ॥ ९० ॥
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्षुण्णतशातानि तेजिते । स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं क्षीणहीनं तु लज्जिते ९१

॥ (१) ॥ संदितम् ॥ “गुम्फितम्” इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥ दृढम् ॥ (३) ॥
त्रीणि प्रथितस्य ॥ वीति ॥ विसृतम् ॥ (१) ॥ विस्तृतम् ॥ (२) ॥ “ततं व्याप्ते विस्तृते
च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु सदागता” इति मेदिनी ॥ (३) ॥ त्रीणि
विस्तृतस्य ॥ अन्तेति ॥ “अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ (१) ॥
विस्मृतम् ॥ (२) ॥ द्वे विस्मृतस्य ॥ प्रेति ॥ “प्राप्तं लब्धे समञ्जसे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
प्रणिहितम् ॥ (२) ॥ द्वे स्थापितस्य ॥ ८६ ॥ वेष्टीति ॥ “वेष्टितं गमने क्लीवं कुटिले
विधुते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रेङ्खितः ॥ (२) ॥ आधूतः ॥ (३) ॥
चलितः ॥ (४) ॥ आकम्पितः ॥ (५) ॥ “धुतम् । त्यक्ते विधूते” इति हैमः ॥ (६) ॥
षट् कम्पितस्य ॥ न्विति ॥ नुत्तः ॥ (१) ॥ नुन्नः ॥ (२) ॥ “अस्तः क्षिप्ते पश्चिमादौ”
इति हैमः ॥ (३) ॥ निष्ठयूतः ॥ (४) ॥ “आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहेते”
इति मेदिनी ॥ (५) ॥ क्षिप्तः ॥ (६) ॥ ईरितः ॥ (७) ॥ सप्त प्रेषितस्य ॥ ८७ ॥
पेति ॥ परिक्षिप्तम् ॥ (१) ॥ निवृतम् ॥ (२) ॥ द्वे परिखादिना वेष्टितस्य ॥ म्विति ॥
मूषितम् ॥ (१) ॥ “मूषितं हृतखण्डिते” इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे चोरितस्य ॥ प्रेति ॥
प्रवृद्धम् ॥ (१) ॥ प्रसृतम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रसृतस्य ॥ न्येति ॥ न्यस्तम् ॥ (१) ॥
निसृष्टम् ॥ (२) ॥ द्वे त्यक्तस्य ॥ ग्विति ॥ गुणितम् ॥ (१) ॥ आहतम् ॥ (२) ॥
द्वे गुणितस्य ॥ ८८ ॥ नीति ॥ निदिग्धम् ॥ (१) ॥ “भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्”
इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे पुष्टिं प्रापितस्य ॥ ग्विति ॥ “गूढं रहासि गुह्ये च न द्वयोः संवृते
त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “गुप्तं गूढे वाते” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे कृतगोपनस्य ॥
ग्विति ॥ गुण्डितम् ॥ “गुण्डितम्” इति च ॥ (१) ॥ रूपितम् ॥ (२) ॥ द्वे रजोलिप्तस्य
‘गुण्डालित’ इति ख्यातस्य ॥ द्रुतेति ॥ “द्रुतं शीघ्रविलीनयोः” ॥ इति हैमः ॥ (१) ॥ अवदीर्णम्
॥ (२) ॥ द्वे प्रापितद्रवीभावस्य ॥ विति ॥ उद्गूणम् ॥ (१) ॥ उद्यतम् ॥ (२) ॥
द्वे उत्तोलितस्य ॥ केति ॥ काचितम् ॥ (१) ॥ शिक्षितम् ॥ (२) ॥ द्वे शिक्ष्ये स्थापि-
तस्य ॥ ८९ ॥ वेति ॥ “घ्राणं तु घ्रातघोणयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ घ्रातम् ॥ (२) ॥
द्वे आघ्रातस्य ॥ दीति ॥ “दिग्धो विपाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“लिप्तं भुक्तविलिप्तयोः । विपाक्ते” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे ‘लिप्त’ इति ख्यातस्य ॥ सेति ॥
समुदक्तम् ॥ (१) ॥ “उद्धृतं स्यात्त्रिपूक्षिते परिभुक्तोज्झितेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
द्वे कूपादेर्निष्कासितजलादेः ॥ सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥ वेष्टीति ॥
“वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वलयितम् ॥ (२) ॥ संवीतम्
॥ (३) ॥ रुद्धम् ॥ (४) ॥ आवृतम् ॥ (५) ॥ पञ्च नद्यादिवेष्टितस्य ॥ ९० ॥
र्विति ॥ रुग्णम् ॥ (१) ॥ भुग्मम् ॥ (२) ॥ द्वे वक्रस्य ॥ अथेति ॥ निशितम् ॥ (१) ॥
क्षुण्णम् ॥ (२) ॥ शातम् ॥ (३) ॥ तेजितम् ॥ (४) ॥ चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णी-
कृतस्य ॥ स्यादिति ॥ विनाशे उन्मुखं विनाशोन्मुखम् ॥ (१) ॥ “पक्वं परिणते नाशाभि-

वृते तु वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः । प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रणिं स्नुतं स्नुते ९२
 संगूढः स्यात्संकुलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः । विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ९३
 अवरीणो धिकृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः । अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ९४॥
 बद्धे संदानितं मूतमुदितं सन्दितं सितम् । निष्पक्वं कथितं पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥
 निर्वाणो मुनिवद्व्यादौ निर्वातस्तु गतानिले । पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ९६ ॥
 पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्त उद्धान्तमुद्रते । दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

मुखे" इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे प्रत्यासन्नविनाशस्य ॥ ह्रीति ॥ ह्रीणः ॥ (१) ॥ ह्रीतः ॥
 (२) ॥ लज्जितः ॥ (३) ॥ त्रीणि लज्जितस्य ॥ ९१ ॥ व्रिति ॥ वृतः ॥ (१) ॥ "वृत्तं
 वृत्तौ वृद्धे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दःस्वतीताधीतयोर्वृते" इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ वावृत्तः ॥
 (३) ॥ त्रीणि स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः ॥ समिति ॥ संयोजितः ॥ (१) ॥
 "उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु" इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे मेलितस्य ॥ प्रेति ॥ प्राप्यम्
 ॥ (१) ॥ गम्यम् ॥ (२) ॥ समासाद्यम् ॥ (३) ॥ त्रीण्याप्तुं शक्यस्य ॥ स्येति ॥ स्यन्नम्
 ॥ (१) ॥ रणिम् ॥ (२) ॥ स्नुतम् ॥ (३) ॥ स्नुतम् ॥ (४) ॥ चत्वारि प्रस्नुतस्य
 ॥ ९२ ॥ समिति ॥ संगूढः ॥ (१) ॥ संकुलितः ॥ (२) ॥ द्वे अङ्कान्तरेणैकीकृत-
 स्याङ्कादेः ॥ अवेति ॥ "अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥
 ख्याता गर्हणा यस्य ख्यातगर्हणः ॥ (२) ॥ द्वे प्रसिद्धनिन्दस्य ॥ वीति ॥ विविधः ॥ (१) ॥
 बहुविधः ॥ (२) ॥ नानारूपः ॥ (३) ॥ पृथग् विधा यस्य पृथग्विधः ॥ (४) ॥ चत्वारि
 नानारूपस्य ॥ ९३ ॥ अवेति ॥ अवरीणः ॥ (१) ॥ धिकृतः ॥ (२) ॥ पर्यायान्तरं
 दर्शयितुमुक्तस्यैव धिकृतस्यानुवादः ॥ यद्वा निर्भर्त्सित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥ द्वे धिकृतस्य ॥
 अवेति ॥ "अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" इति विश्वः ॥ "अपध्वस्तः" इत्यपि पाठः
 ॥ (१) ॥ अवचूर्णितः ॥ (२) ॥ द्वे क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य ॥ अनेति ॥ अनायासकृतम्
 ॥ (१) ॥ फाण्टम् ॥ (२) ॥ द्वे अनायासेन कृतस्य क्वाथविशेषस्य ॥
 स्वेति ॥ स्वनितम् ॥ (१) ॥ ध्वनितम् ॥ (२) ॥ द्वे कृतशब्दस्य ॥ ९४ ॥ वेति ॥ बद्धम् ॥
 (१) ॥ संदानितम् ॥ (२) ॥ मूतम् ॥ (३) ॥ उदितम् ॥ (४) ॥ सन्दितम् ॥ (५) ॥
 सितम् ॥ (६) ॥ षट् बद्धस्य ॥ नीति ॥ निष्पक्वम् ॥ (१) ॥ क्वथितम् ॥ (२) ॥
 द्वे निश्चयेन पक्वस्य ॥ पेति ॥ शृतम् ॥ (१) ॥ एकं क्षीरादीनां पाकस्य ॥ ९५ ॥ नीति ॥
 आदिना 'निर्वाणो हस्ती' ॥ 'निमग्नः' इत्यर्थः ॥ "निर्वाणमस्तंगमने निर्वृत्तौ गजमज्जने ॥ संगमे-
 ऽप्यपवर्गे च" इति विश्वः ॥ (१) ॥ एकं मुन्यादौ प्रयुक्तस्य ॥ निर्वेति ॥ निर्वातः ॥ (१) ॥
 एकं गतस्यानिलस्य ॥ पेति ॥ पक्वम् ॥ (१) ॥ परिणतम् ॥ (२) ॥ द्वे परिणामं प्राप्तस्य ॥
 ग्विति ॥ गूनम् ॥ (१) ॥ हन्नम् ॥ (२) ॥ द्वे गुदनिष्कासितपुरीषस्य ॥ मीति ॥ मीढम्
 ॥ (१) ॥ मूत्रितम् ॥ (२) ॥ द्वे उपस्थनिष्कासितमूत्रस्य ॥ ९६ ॥ ध्विति ॥ पुष्टम् ॥
 (१) ॥ भौवादिकस्य त्विट् ॥ पुषितम् ॥ (२) ॥ द्वे यस्य पोषणं कृतं तस्य ॥ सविति ॥
 सोढम् ॥ (१) ॥ क्षान्तम् ॥ (२) ॥ द्वे क्षान्तस्य ॥ उद्देति ॥ उद्धान्तम् ॥ (१) ॥
 उद्गतम् ॥ (२) ॥ द्वे वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः ॥ देति ॥ "दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु"

१—'मूणम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।५०२) "राल्लोपः" (६।४।२१) इति रलोपः ।
 "हलि च" (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः ॥ २—ओहाडः क्ते "उद्धानम्" इति
 'ओ वै शोषणे' इत्यस्मात् क्ते "उद्धानम्" इति वा क्वचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् ॥ ३—"उपाहितां वक्षसि
 पीबिस्तने" इति भारविः—इति मुकुटः ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते छन्नश्छादिते पूजितेऽश्वितः । पूर्णस्तु पूर्णिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः १८ ॥
 शुष्टप्लुष्टोपिता दग्धे तष्ट्वष्टौ तनूकृते । वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नविन्नौ विचारिते ॥ १९ ॥
 निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ । सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारित्वे भिन्नभेदितौ १०० ॥
 ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंततम् ॥ १०१ ॥

वरिवासिते वरिवास्थितमुपासितं चोपचारितं चासतापितस्तु तप्ता धूपितधूपायितौ च दूनश्च
 हृष्टे मत्तस्तुप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः । छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् १०३

इति मेदिनी ॥ (१) ॥ दमितः ॥ (२) ॥ द्वे कृतं दमनं यस्य धृपभादेस्तस्य ॥ ज्ञेति ॥ “शान्तोऽतिमुत्तरसयोः
 पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शमितः ॥ (२) ॥ द्वे शान्तस्य ॥ प्रेति ॥ प्रार्थितः
 ॥ (१) ॥ “अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे याचितस्य ॥ १७ ॥ ज्ञेति ॥
 ज्ञप्तः ॥ (१) ॥ ज्ञापितः ॥ (२) ॥ द्वे ज्ञानं प्रापितस्य ॥ छेति ॥ “छन्नं रहश्छादितयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥
 छादितः ॥ (२) ॥ द्वे आच्छादितस्य ॥ प्विति ॥ पूजितः ॥ (१) ॥ अश्वितः ॥ “अर्चितः” इति च
 ॥ (२) ॥ द्वे पूजितस्य ॥ प्विति ॥ “पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च” इति हैमः ॥ (१) ॥ पूरितः ॥ (२) ॥
 द्वे पूरितस्य ॥ क्लीति ॥ क्लिष्टः ॥ (१) ॥ क्लिशितः ॥ (२) ॥ द्वे प्रापक्लेशस्य ॥ अवेति ॥ अवसितः
 (१) ॥ “सितस्त्ववसिते वद्धे वर्णे सिता तु शर्करा” इति हैमः ॥ (२) ॥ द्वे समाप्तस्य ॥ १८ ॥ प्विति ॥
 शुष्टः ॥ (१) ॥ प्लुष्टः ॥ (२) ॥ “उपितं व्युपिते प्लुष्टे” इति हैमः ॥ (३) ॥ दग्धः ॥
 (४) ॥ चत्वारि दग्धस्य ॥ तेति ॥ तष्टः ॥ (१) ॥ त्वष्टः ॥ (२) ॥ अतनुस्तनुरकारि तनूकृतः ॥
 (३) ॥ त्रीणि तनूकृतस्य ॥ वेधीति ॥ वेधितः ॥ (१) ॥ छिद्रितः ॥ (२) ॥ “विद्धं स्याद्वेधिते
 क्षिते सदृशे बाधिते त्रिषु” इति विश्वः ॥ (३) ॥ त्रीणि विद्धस्य ॥ वीति ॥ “विन्नं विचारिते लब्धे”
 इति विश्वः ॥ (१) ॥ “वित्तं क्लीवं धने, वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ विचा-
 रितः ॥ (३) ॥ त्रीणि विचारितस्य ॥ १९ ॥ नीति ॥ निष्प्रभः ॥ (१) ॥ “विगतौ वीतनिष्प्रभौ”
 इति रुद्रः ॥ (२) ॥ अरोकः ॥ (३) ॥ त्रीणि प्रभाहीनस्य ॥ वीति ॥ विलीनः ॥ (१) ॥ विद्रुतः
 ॥ (२) ॥ “द्रुतं शीघ्रविलीनयोः” इति हैमः ॥ (३) ॥ त्रीणि स्वतः प्राप्तद्रुतभावस्य ॥ सीति ॥
 “सिद्धौ व्यासादिकं देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे” इति हैमः ॥ (१) ॥ निर्वृत्तः ॥ (२) ॥
 निष्पन्नः ॥ (३) ॥ त्रीणि सिद्धस्य ॥ देति ॥ दारितः ॥ (१) ॥ भिन्नः ॥ (२) ॥ भेदितः ॥
 (३) ॥ त्रीणि भिन्नस्य ॥ १०० ॥ विति ॥ ऊतम् ॥ (१) ॥ “स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके ।
 ना त्रिपूते” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ उतम् ॥ (३) ॥ तन्तुभिः संततं तन्तुसंततम् ॥ (४) ॥ चत्वरि
 तन्तुसंततस्य ॥ १०१ ॥ स्येति ॥ आर्हतम् ॥ (१) ॥ नमस्कृतं नमस्थितम् ॥ (२) ॥ नमसितम् ॥ (३) ॥
 अपचायितम् ॥ (४) ॥ अर्चितम् ॥ (५) ॥ अपाचितम् ॥ (६) ॥ पद्म नमस्कृतस्य ॥
 वेति ॥ वरिवासितम् ॥ (१) ॥ वरिवास्थितम् ॥ (२) ॥ उपासितम् ॥ (३) ॥ उपचारितम् ॥ (४) ॥
 चत्वारि पूजितस्य ॥ समिति ॥ संतापितम् ॥ (१) ॥ तप्तम् ॥ (२) ॥ धूपितम् ॥ (३) ॥
 धूपायितम् ॥ (४) ॥ दूनम् ॥ (५) ॥ एभ्योऽकर्मकैः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि ॥ पञ्च संतादि-
 तस्य ॥ १०२ ॥ ह्रिति ॥ “हृष्टो रोमाञ्छितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहर्षे विस्मितेऽप्यभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥
 (१) ॥ मत्तः ॥ (२) ॥ तृप्तः ॥ (३) ॥ प्रहृन्नः ॥ (४) ॥ प्रमुदितः ॥ (५) ॥ प्रीतः ॥ (६) ॥
 षट् हृष्टस्य ॥ छीति ॥ “छिन्नं कृत्ते त्रिलिङ्गं स्याद्द्रुज्यामपि योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ छातम्
 ॥ (२) ॥ लूनम् ॥ (३) ॥ कृत्तम् ॥ (४) ॥ दातम् ॥ (५) ॥ दितम् ॥ (६) ॥ छितम् ॥

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् । लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् । आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च
त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं गुप्तम् । अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते १०६
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् । उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमाभिहितं लपितम्
बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगतोऽररीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम्
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् । ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणित-
पनितानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि । भक्षितचर्वितलितप्रत्यवसितगलितखादितप्सातम्
अभ्यवहतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते । क्षोपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठचंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

(७) ॥ वृक्णम् ॥ (८) ॥ अष्टौ छिन्नस्य ॥ १०३ ॥ सेति ॥ स्रस्तम् (१) ॥ ध्वस्तम् ॥ (२) ॥
भ्रष्टम् ॥ (३) ॥ स्कन्नम् ॥ (४) ॥ पन्नम् ॥ (५) ॥ च्युतम् ॥ (६) ॥ गलितम् ॥ (७) ॥ एभ्यः
कर्तरि के एतान्येव रूपाणि ॥ सप्त गलितस्य ॥ लेति ॥ लब्धम् ॥ (१) ॥ प्राप्तम् ॥ (२) ॥ विन्नम् ॥
(३) ॥ भावितम् ॥ (४) ॥ आसादितम् ॥ (५) ॥ भूतम् ॥ (६) ॥ षट्
लब्धस्य ॥ १०४ ॥ अन्वयिषि ॥ अन्वेषितम् ॥ (१) ॥ गवेषितम् ॥ (२) ॥ अन्विष्टम् ॥
(३) ॥ मार्गितम् ॥ (४) ॥ मृगितम् ॥ (५) ॥ पञ्च अन्वेषितस्य ॥ आर्द्रमिति ॥ “आर्द्रा
नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सार्द्रम् ॥ (१) ॥ क्लिन्नम् ॥ (३) ॥
तिमितम् ॥ (४) ॥ “स्तिमितस्तरले क्लिन्ने” इति रुद्रः ॥ (५) ॥ समुन्नम् ॥ (६) ॥ उत्तम् ॥
(७) ॥ सप्त आर्द्रस्य ॥ १०५ ॥ त्रेति ॥ “त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि” इति हैमः ॥
(१) ॥ त्रातम् ॥ (२) ॥ रक्षितम् ॥ (३) ॥ अवितम् ॥ (४) ॥ गोपायितम् ॥ (५) ॥
“गुप्तं गूढे त्राते” इति हैमः ॥ (६) ॥ षट् रक्षितस्य ॥ अवेति ॥ अवगणितम् ॥ (१) ॥
अवमत् ॥ (२) ॥ अवज्ञातम् ॥ (३) ॥ अवमानितम् ॥ (४) ॥ परिभूतम् ॥ (५) ॥
पञ्च परिभूतस्य ॥ १०६ ॥ त्येति ॥ त्यक्तम् ॥ (१) ॥ हीनम् ॥ (२) ॥ विधुतम् ॥ (३) ॥
समुज्झितम् ॥ (४) ॥ “धूतौ कम्पितभर्त्सितौ” इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ उत्सृष्टम् ॥ (६) ॥
षट् त्यक्तस्य ॥ उक्तमिति ॥ उक्तम् ॥ (१) ॥ भाषितम् ॥ (२) ॥ उदितम् ॥ (३) ॥
जल्पितम् ॥ (४) ॥ आख्यातम् ॥ (५) ॥ अभिहितम् ॥ (६) ॥ लपितम् ॥ (७) ॥
सप्त उक्तस्य ॥ १०७ ॥ ज्विति ॥ “बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने” इति हैमः ॥ (१) ॥ बुधितम् ॥
(२) ॥ मनितम् ॥ (३) ॥ विदितम् ॥ (४) ॥ प्रतिपन्नम् ॥ (५) ॥ अवसितम् ॥
(६) ॥ अवगतम् ॥ (७) ॥ सप्त विदितस्य ॥ विति ॥ ऊरीकृतम् ॥ (१) ॥ उररीकृतम् ॥
(२) ॥ अङ्गीकृतम् ॥ (३) ॥ आश्रुतम् ॥ (४) ॥ प्रतिज्ञातम् ॥ (५) ॥ १०८ ॥ संगीर्णम् ॥
(६) ॥ “विदितं बुधिताश्रुतयोः” इति मेदिनी ॥ (७) ॥ संश्रुतम् ॥ (८) ॥ समाहितम् ॥ (९) ॥
उपश्रुतम् ॥ (१०) ॥ उपगतम् ॥ (११) ॥ एकादश अङ्गीकृतस्य ॥ ईलीति ॥ ईलितम् ॥
(१) ॥ “शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च” इति हैमः ॥ (२) ॥ पणायितम् ॥ (३) ॥ पनायितम् ॥
(४) ॥ प्रणुतम् ॥ (५) ॥ पणितम् ॥ (६) ॥ पनितम् ॥ (७) ॥ १०९ ॥ गीर्णम् ॥
(८) ॥ वर्णितम् ॥ (९) ॥ अभिष्टुतम् ॥ (१०) ॥ ईडितम् ॥ (११) ॥ स्तुतम् ॥
(१२) ॥ द्वादश स्तुतमर्थो येषां तेषाम् ॥ भेति ॥ भक्षितम् ॥ (१) ॥ चर्वितम् ॥ (२) ॥
लितम् ॥ “लीढम्” इति पाठः ॥ (३) ॥ प्रत्यवसितम् ॥ (४) ॥ गलितम् ॥ (५) ॥
खादितम् ॥ (६) ॥ प्सातम् ॥ (७) ॥ ११० ॥ अभ्यवहतम् ॥ (८) ॥ अन्नम् ॥ (९) ॥
जग्धम् ॥ (१०) ॥ ग्रस्तम् ॥ (११) ॥ ग्लस्तम् ॥ (१२) ॥ अशितम् ॥ (१३) ॥ भुक्तम् ॥

क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुर्पावबहुप्रकर्षार्थाः । साधिष्ठद्राधिष्ठस्फुटगरिष्ठहासिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ।

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् । कर्म क्रिया तत्मातन्त्रे गम्ये स्युस्परस्परगः ॥१॥
साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणं । यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥२॥
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथा दमः । अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥३॥

(१४) ॥ चतुर्दश भक्षितस्य ॥ क्षेपोति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः श्रेष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन क्षुद्रः
क्षोदिष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन उग्रः वरिष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन
स्थूलः स्थविष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन बहुलः बहिष्ठः ॥ (१) ॥ १११ ॥ “पीवर” इति पाठस्त्वयुक्तः
छन्दोर्मङ्गात् ॥ ‘पीव’ इति नान्तो युक्तः ॥ श्रेष्ठिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्व्यासंख्यं ज्ञेयम् ॥ एकैकमति-
शयेन क्षिप्रादेः ॥ सेति ॥ अतिशयेन बाढः साधिष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन दीर्घः द्राधिष्ठः ॥ (१) ॥
अतिशयेन स्फुरः स्फोष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन गुरुः गरिष्ठः ॥ (१) ॥ अतिशयेन ह्रस्वः ह्रस्विष्ठः ॥
(१) ॥ अतिशयेन वृन्दारकः वृन्दिष्ठः ॥ (१) ॥ ११२ ॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्व्यासंख्यं ज्ञेयम् ॥
एकैकमतिशयेन बाढादेः ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चरवत्वात्संकीर्णं वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिर्लिङ्गमूहेत ॥ यथा “अपरस्परगः” ॥
अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः ॥ अथ च “परवलिङ्गम्” (२।४।२६) इत्यतिदेशा-
त्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति ॥ परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् ॥ प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः ॥ स्त्रियः
क्तिनो विधानात् ॥ विधूननम् ॥ नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् ॥ आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः ॥ रूपभेदेन
कर्मादेः क्लीवत्वादि ॥ साहचर्येण डिम्वादेः पुंस्त्वादि ॥ यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गं सति अत्र वर्गे वर्गा-
न्तरे च प्रकृत्यर्थैर्लिङ्गं ज्ञेयम् ॥ लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तम् ॥ केति ॥ “कर्म व्याप्ये
क्रियायां च पुनपुंसकयोर्मतम्” इति रुद्रः ॥ (१) ॥ क्रिया ॥ (२) ॥ द्वे क्रियायाः ॥ तेति ॥ तत्मा-
तन्त्रे क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्यं ॥ अपरे च परे च, इति द्वन्द्वः ॥ क्रियासातत्ये “अपरस्परं गच्छति” ॥
“निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्” इति भागुरिः ॥ क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् ॥ “अपरस्परः सार्थाः
स्त्रियश्चागच्छन्ति” ॥ “अपरस्पराणि कुलानि” ॥ (१) ॥ एकं नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च सातत्ये ॥ १ ॥
सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च तौ वक्तुः ॥ पारस्य अयनं पारायणम् ॥—क्लीवलिङ्गमेव—इत्येके ॥ “पारायणम्”
इति वा पाठः ॥ परमयनम् ॥ “आश्रय तत्पराभोष्टे पारायणपदं विदुः” इति शाश्वतः ॥ (१) ॥
तुरायणम् ॥ (१) ॥ एकैकं क्रमेण साकल्यवचनस्यासंगवचनस्य च ॥ येति ॥ यदृच्छा ॥
(१) ॥ स्वैरिता ॥ (२) ॥ द्वे स्वातन्त्र्यस्य ॥ हायति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था
स्थितिः ॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र ॥ “विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम्” इति भागुरिः
॥ (१) ॥ एकं हेतुशून्यास्थायाः ॥ २ ॥ शेति ॥ शमथः ॥ (१) ॥ शमः ॥ (२) ॥
शान्तिः ॥ (३) ॥ त्रीणि कामक्रोधाद्यभावस्य ॥ देति ॥ दान्तिः ॥ (१) ॥ दमथः ॥
(२) ॥ दमः ॥ (३) ॥ त्रीणि तपःक्लेशसहनस्य ॥ अवेति ॥ अवदानम् ॥ क्वचित् “अप-
दानम्” इति पाठः ॥ (१) ॥ कर्मणः कर्मणि वा वृत्तं कर्मवृत्तम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रशस्तकर्मणः ॥
केति ॥ काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यश्चार्वा दानं काम्यदानम् ॥ (१) ॥ “प्रवारणं महा-

१—“रत्नपारायणं नाम लङ्गेयं मम मैथिली” इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥ २—“प्रवारणम्” दन्तोष्ठमध्यम् ।
“प्रचारणम्” चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् । विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
 पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणामित्यपि । सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
 आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना । समूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा भिक्षार्थनाऽर्दना ॥ ६ ॥
 वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने । आप्रच्छनमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
 ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः कणे । व्यधो वेधे पचा पाके हवौ हूतौ वरो वृतौ ८ ॥
 ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्रवः स्रवे

दानम्” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ “प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
 द्वे पुष्कलदानस्य ॥ ३ ॥ वेति ॥ वशक्रिया ॥ (१) ॥ संवननम् ॥ (२) ॥ द्वे वशी-
 करणस्य ॥ भिवति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म मूलकर्म ॥ (१) ॥ “कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने
 कर्मठेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ द्वे “कार्मणम्” इति ख्यातस्य ॥ वेति ॥ विधूननम्
 ॥ (१) ॥ विधुवनम् ॥ (२) ॥ द्वे कम्पनस्य ॥ तेति ॥ तर्पणम् ॥ (१) ॥ प्रीण-
 नम् ॥ (२) ॥ अवनम् ॥ (३) ॥ त्रीणि तृप्तेः ॥ ४ ॥ पेति ॥ पर्याप्तिः ॥ (१) ॥
 परित्राणम् ॥ (२) ॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणं हस्तवारणम् ॥ क्वचित् “हस्तधारणम्”
 इति पाठः ॥ (३) ॥ त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य ॥ सायिति ॥ सेवनम् ॥ (१) ॥
 सीवनम् ॥ (२) ॥ स्यूतिः ॥ (३) ॥ “सेवस्तु सेवनं स्यूतिः—” इति पाठस्तु न्याय्यः ॥
 त्रीणि सूचोर्कर्मणः ॥ वेति ॥ विदरः ॥ (१) ॥ स्फुटनम् ॥ (२) ॥ भिदा ॥ (३) ॥
 त्रीणि द्विधाभावस्य ॥ ५ ॥ आक्रविति ॥ आक्रोशनम् ॥ (१) ॥ अभीषङ्गः ॥ (२) ॥
 द्वे शापस्य ॥ समिति ॥ संवेदः ॥ (१) ॥ वेदना ॥ (२) ॥ द्वे अनुभवस्य ॥ समिति ॥
 समूर्च्छनम् ॥ (१) ॥ अभिव्याप्तिः ॥ (२) ॥ द्वे सर्वतोव्याप्तेः ॥ येति ॥ याच्चा ॥
 (१) ॥ भिक्षा ॥ (२) ॥ अर्थना ॥ (३) ॥ अर्दना ॥ (४) ॥ चत्वारि भिक्षायाः
 ॥ ६ ॥ वेति ॥ “वर्धनं छेदने वृद्धौ” इति दन्तोष्ठ्यादावजयः ॥ (१) ॥ छेदनम् ॥ (२) ॥
 द्वे छेदनस्य ॥ अथेति ॥ आनन्दनम् ॥ “आमन्त्रणम्” इति क्वचित्पाठः ॥ (१) ॥ सभा-
 जनम् ॥ (२) ॥ आप्रच्छनम् ॥ (३) ॥ त्रीण्यलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनाऽऽनन्दनस्य ॥ अथेति ॥
 आम्नायः ॥ (१) ॥ संप्रदायः ॥ (२) ॥ द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य ॥ क्षेति ॥ क्षयः
 ॥ (१) ॥ क्षिया ॥ (२) ॥ द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥ प्रेति ॥ ग्रहः ॥ (१) ॥ ग्राहः ॥
 ॥ (२) ॥ द्वे ग्रहणस्य ॥ वेति ॥ वशः ॥ (१) ॥ कान्तिः ॥ (२) ॥ द्वे इच्छायाः ॥
 रेति ॥ रक्षणः ॥ (१) ॥ त्राणः ॥ (२) ॥ द्वे रक्षणस्य ॥ रेति ॥ रणः ॥ (१) ॥
 क्वणः ॥ (२) ॥ द्वे शब्दकरणस्य ॥ व्येति ॥ व्यधः ॥ (१) ॥ वेधः ॥ (२) ॥ द्वे वेधनस्य ॥
 पेति ॥ पचा ॥ (१) ॥ पाकः ॥ (२) ॥ द्वे पचनस्य ॥ हेति ॥ हवः ॥ (१) ॥ हूतिः ॥ (२) ॥
 द्वे आह्वानस्य ॥ वेति ॥ “तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः” ॥ (१) ॥ वृत्तिः ॥ (२) ॥
 द्वे वरस्य ॥ ८ ॥ ओषेति ॥ ओषः ॥ (१) ॥ प्लोषः ॥ (२) ॥ द्वे दाहस्य ॥ नेति ॥ नयः ॥ (१) ॥
 नायः ॥ (२) ॥ द्वे नीतेः ॥ ज्येति ॥ ज्यानिः ॥ (१) ॥ जीर्णः ॥ (२) ॥ द्वे जीर्णत्वस्य ॥
 भ्रेति ॥ भ्रमः ॥ (१) ॥ भ्रमिः ॥ (२) ॥ द्वे भ्रमणस्य ॥ स्फेति ॥ “स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना”
 इति बोधालितः ॥ (१) ॥ वृद्धिः ॥ (२) ॥ द्वे वृद्धेः ॥ प्रेति ॥ प्रथा ॥ (१) ॥ ख्यातिः ॥ (२) ॥
 द्वे ख्यातेः ॥ स्प्रिति ॥ स्पृष्टिः ॥ (१) ॥ पृक्तिः ॥ (२) ॥ द्वे स्पर्शनस्य ॥ स्नोति ॥ स्रवः ॥

१—“संवननम्” तृतीयस्तवर्गपञ्चमः । “संवपनम्” पवर्गाद्यः इत्येके । “संवदनम्” तवर्गतृतीयः, इत्यपरे ।
 “जयश्रियः संवदनं यतस्तत्” इति मणौ खड्गवंशः—इति मुकुटपीयूषौ ॥

वेधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमिती प्रमा । प्रसृतिः प्रसवे इच्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे १०
 उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषये आशये । क्षिपायां क्षेपणं गीर्णगिर्गं गुग्गुणमुद्यमे ॥११॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः । निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्वमे ॥१२॥
 विमर्दनं परिमलेऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः । निग्रहस्तु निगायः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमगविप्लवौ । बन्धनं प्रसितिश्चागः स्पर्शः स्पष्टोपतमरि ॥ १४॥
 निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् । पारेणामो विकारो ह्ये ममे विकृतिविक्रिये १५

॥ (१) ॥ क्लवः ॥ (२) ॥ द्वे प्रसवणस्य ॥ ९ ॥ त्रयिति ॥ वेधा ॥ “विधा गजाने ऋद्धौ च”
 इति मेदिनी ॥ क्वचित् “एधा” इति पाठः ॥ (१) ॥ समृद्धिः ॥ (२) ॥ द्वे धनसंपत्तेः ॥ म्भिवति ॥
 स्फुरणम् ॥ “स्फुरणम्” अपि ॥ (१) ॥ स्फुरणा ॥ (२) ॥ द्वे स्फुरणस्य ॥ प्रेति ॥ प्रमितिः ॥
 ॥ (१) ॥ प्रमा ॥ (२) ॥ द्वे प्रमाज्ञानस्य ॥ प्रेति ॥ प्रसृतिः ॥ (१) ॥ प्रसवः ॥ (२) ॥
 द्वे प्रसवस्य ॥ प्रेरणस्य वा ॥ इच्यविति ॥ इच्योतः ॥ (१) ॥ प्राघारः ॥ (२) ॥ द्वे क्षरणस्य ॥
 क्लेति ॥ क्लमथः ॥ (१) ॥ क्लमः ॥ (२) ॥ द्वे ग्लानेः ॥ १० ॥ उदिति ॥ उत्कर्षः ॥ (१) ॥
 अतिशयः ॥ (२) ॥ द्वे आधिक्यस्य ॥ समिति ॥ संधिः ॥ (१) ॥ श्लेयः ॥ (२) ॥ द्वे संधान-
 स्य ॥ वीति ॥ विषयः ॥ (१) ॥ आशयः ॥ “आश्रयः” इति च ॥ (२) ॥ द्वे आश्रयस्य ॥ क्षिपेति ॥
 क्षिपा ॥ (१) ॥ क्षेपणम् ॥ (२) ॥ द्वे प्रेषणस्य ॥ गीति ॥ गीर्णः ॥ (१) ॥ गीर्गः ॥ (२) ॥
 द्वे गिलनस्य ॥ गुरोति ॥ गुरणम् ॥ (१) ॥ उद्यमः ॥ (२) ॥ द्वे आराद्युद्यमनस्य ॥ ११ ॥
 विति ॥ उन्नायः ॥ (१) ॥ उन्नयः ॥ (२) ॥ द्वे उन्नयनस्य ॥ श्रेति ॥ श्रायः ॥ (१) ॥ श्रय-
 णम् ॥ (२) ॥ द्वे सेनायाः ॥ जयेति ॥ जयनम् ॥ (१) ॥ जयः ॥ (२) ॥ द्वे जयस्य ॥ निगेति ॥
 निगादः ॥ (१) ॥ निगदः ॥ (२) ॥ द्वे गदनस्य ॥ मेति ॥ मादः ॥ (१) ॥ मदः ॥ (२) ॥
 द्वे हर्षस्य ॥ उदिति ॥ उद्वेगः ॥ (१) ॥ उद्वमः ॥ (२) ॥ द्वे उद्वेजनस्य ॥ १२ ॥ वोति ॥
 विमर्दनम् ॥ (१) ॥ परिमलः ॥ (२) ॥ द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य ॥ अभोति ॥ अभ्युपपत्तिः ॥ १३ ॥
 अनुग्रहः ॥ (२) ॥ द्वे हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः ॥ नीति ॥ निग्रहः ॥ (१) ॥ निरोधः ॥ (२) ॥
 द्वे निरोधस्य ॥ अभोति ॥ अभियोगः ॥ (१) ॥ “अभिग्रहोऽभिग्रहेऽप्यभियोगे च गौरवे” इति रुद्रः ॥ (२) ॥
 द्वे अभिग्रहणस्य ॥ १३ ॥ मुष्टोति ॥ मुष्टिवन्धः ॥ (१) ॥ संग्राहः ॥ (२) ॥ द्वे मुष्टिवन्धनस्य ॥ डिम्बे इति ॥ “मयाध्व-
 पुष्कसेऽपि डिम्बः प्रीहने विप्लवे” इति रमसः ॥ (१) ॥ डमरः ॥ (२) ॥ विप्लवः ॥ (३) ॥
 त्रीणि धाडकलुण्ठनादेः ॥—अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी ॥ वेति ॥ बन्धनम् ॥ (१) ॥ प्रसितिः
 ॥ (२) ॥ “बन्धापत्तयोश्चरारः” इति रुद्रः ॥ (३) ॥ त्रीणि बन्धनस्य ॥ मुकुटस्तु—बन्धनसाधन-
 रञ्जुनिगडादेः—इत्याह ॥ स्वामी तु चारस्थाने ‘स्वारम्’ पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह ॥
 श्रेति ॥ स्पर्शः ॥ ‘स्पशः’ इति रेफहीनपाठः ॥ (१) ॥ स्पष्टा ॥ (२) ॥ उपतता ॥ (३) ॥
 त्रीणि संतप्तस्य ॥ संतापस्य वा ॥ १४ ॥ नीति ॥ “निकारः स्यान्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च” इति
 धराणिः ॥ (१) ॥ विप्रकारः ॥ (२) ॥ द्वे अपकारस्य ॥ एति ॥ आकारः ॥ (१) ॥
 इङ्गः ॥ (२) ॥ इङ्गितम् ॥ (३) ॥ त्रीणि अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः ॥ परीति ॥ परिणामः
 ॥ (१) ॥ विकारः ॥ (२) ॥ विकृतिः ॥ (३) ॥ विक्रिया ॥ (४) ॥ द्वयोः

१—दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गूरी’ धातोः “गूरणम्” इति स्वामी—इति मुकुटः ॥—चुरादेः “गोरणम्”
 अपि—इति स्वामी ॥ पीयूषव्याख्यायामपि—गुरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—इति प्रकटितम् ॥
 २—“विग्रहस्तु विरोधः—” इति वा पाठः—इति स्वामी ॥

अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः । प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
 अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् । अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
 प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः । वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
 हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः । विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये
 निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया । विधुरं तु प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् । परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः । संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् । नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥
 साम्यं स्त्रीत्वात् ॥ चत्वारि प्रकृतेरन्यथाभावस्य ॥ १५ ॥ अपेति ॥ अपहारः ॥ (१) ॥ अपचयः ॥
 (२) ॥ द्वे अपहरणस्य ॥ समिति ॥ समाहारः ॥ (१) ॥ समुच्चयः ॥ (२) ॥
 द्वे राशीकरणस्य ॥ प्रतीति ॥ प्रत्याहारः ॥ (१) ॥ उपादानम् ॥ (२) ॥ द्वे स्वविषयेभ्य
 इन्द्रियपरावर्तनस्य ॥ वीति ॥ विहारः ॥ (१) ॥ परिक्रमः ॥ (२) ॥ द्वे क्रीडार्थसंचरणस्य
 ॥ १६ ॥ अभीति ॥ अभिहारः ॥ (१) ॥ अभिग्रहणम् ॥ (२) ॥ द्वे अभिमुख्येन ग्रहण-
 स्य ॥ निरिति ॥ निर्हारः ॥ (१) ॥ अभ्यवकर्षणम् ॥ (२) ॥ शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य
 द्वे ॥ अन्विति ॥ अनुहारः ॥ (१) ॥ अनुकारः ॥ (२) ॥ द्वे सदृशकरणस्य ॥ एति ॥ व्ययः
 ॥ (१) ॥ एकम् अर्थापगमस्य ॥ १७ ॥ प्रेति ॥ प्रवाहः ॥ (१) ॥ प्रवृत्तिः ॥ (२) ॥
 द्वे अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः ॥ प्रेति ॥ “प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्चप्रभेदयोः” इति विश्वः ॥ (१) ॥
 एकं बहिर्गमनस्य ॥ वीति ॥ वियामः ॥ (१) ॥ वियमः ॥ (२) ॥ यामः ॥ (३) ॥
 यमः ॥ (४) ॥ संयामः ॥ (५) ॥ संयमः ॥ (६) ॥ षट् संयमनस्य ॥ स्वामी
 तु—द्वे विविधयमनस्य । द्वे उपरतिमात्रस्य । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥ १८ ॥ हिंसेति ॥ हिंसाफलं
 कर्म हिंसाकर्म ॥ (१) ॥ अभिचारः ॥ (२) ॥ द्वे मारणादिक्रियायाः ॥ जेति ॥
 जागर्या ॥ (१) ॥ जागरा ॥ (२) ॥ भावे वञ्चि पुंसि ॥ द्वे जागरणस्य ॥ वीति ॥
 विघ्नः ॥ (१) ॥ अन्तरायः ॥ (२) ॥ प्रत्यूहः ॥ (३) ॥ त्रीणि विघ्नस्य ॥ स्या-
 दिति ॥ उपघ्नः ॥ (१) ॥ अन्तिके आश्रीयते, अन्तिकाश्रयः ॥ (२) ॥ द्वे संनि-
 हिताश्रयस्य ॥ आश्रयणस्य वा ॥ १९ ॥ निरिति ॥ निर्वेशः ॥ (१) ॥ उपभोगः ॥ (२) ॥
 द्वे उपभोगस्य ॥ परीति ॥ परिसर्पः ॥ (१) ॥ परिक्रिया ॥ (२) ॥ द्वे परिजनादिना वेष्टनस्य ॥
 वीति ॥ विधुरम् ॥ (१) ॥ “वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु” इति त्रिकाण्डशेषः
 ॥ (२) ॥ द्वे विश्लेषस्य ॥ अभीति ॥ अभिप्रायः ॥ (१) ॥ छन्दः ॥ (२) ॥ आशयः
 ॥ (३) ॥ त्रीणि आशयस्य ॥ २० ॥ समिति ॥ संक्षेपणम् ॥ (१) ॥ समसनम् ॥ (२) ॥
 द्वे संक्षेपस्य परीति ॥ पर्यवस्था ॥ (१) ॥ विरोधनम् ॥ (२) ॥ द्वे विरोधस्य ॥
 ॥ परीति ॥ परिसर्या ॥ (१) ॥ परीसारः ॥ (२) ॥ द्वे सर्वतो गमनस्य ॥
 स्यादिति ॥ आस्या ॥ (१) ॥ आसना ॥ (२) ॥ स्थितिः ॥ (३) ॥
 त्रीण्यासनस्य ॥ २१ ॥ वीति ॥ विस्तारः ॥ (१) ॥ विग्रहः ॥ (२) ॥ व्यासः ॥ (३) ॥
 त्रीणि विस्तारस्य ॥ स इति ॥ सः व्यासः ॥ विस्तरः ॥ (१) ॥ एकं शब्दसंबन्धिनी विस्तारस्य ॥
 समिति ॥ संवाहनम् ॥ (१) ॥ मर्दनम् ॥ (२) ॥ द्वे पादमर्दनादेः ॥ वीति ॥ विनाशः ॥
 (१) ॥ अदर्शनम् ॥ (२) ॥ द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥ समिति ॥ संस्तवः ॥
 (१) ॥ परिचयः ॥ (२) ॥ द्वे परिचयस्य ॥ प्रेति ॥ प्रसरः ॥ (१) ॥

१—गुणात्परत्वादिङादेशे ‘जाग्रिया’ इति धातुपारायणम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) ‘जागर्तिः’ अपीति
 सुभूतिः—इति मुकुटः ॥ २—संनिधं च “संनिधं समीपमुपकण्ठम्” इति बोधालितः—इति मुकुटः ॥

लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवनं पवः । प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रयः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ । धीशक्तिनिष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः । स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः संभ्रमस्त्वग ॥ २६ ॥
 प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् । उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥
 विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् । विश्रावस्तु प्रविख्यातिग्वेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 निपाठानिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने । आदीनवास्त्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः । परिरम्भः पण्डितः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३० ॥
 विसर्पणम् ॥ (२) ॥ द्वे व्रणादिविसरणस्य ॥ नीति ॥ नीवाकः ॥ (१) ॥ प्रयासः ॥ (२) ॥
 द्वे धान्यसंचयस्य क्रयादरस्य वा ॥ समिति ॥ संनिधिः ॥ (१) ॥ संनिकर्षणम् ॥ (२) ॥ द्वे
 संनिधानस्य ॥ २३ ॥ लव इति ॥ लवः ॥ (१) ॥ अभिलावः ॥ (२) ॥ लवनम् ॥ (३) ॥
 त्रीणि छेदनस्य ॥ निरिति ॥ निष्पावः ॥ (१) ॥ पवनम् ॥ (२) ॥ पवः ॥ (३) ॥ त्रीणि धान्यादीनां
 बहुलीकरणस्य ॥ प्रेति ॥ प्रस्तावः ॥ (१) ॥ अवसरः ॥ (२) ॥ द्वे प्रसङ्गस्य ॥ त्रसेति ॥
 त्रसरः ॥ “तसरः” इति च ॥ (१) ॥ सूत्रवेष्टनम् ॥ (२) ॥ द्वे सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः ॥
 ॥ २४ ॥ प्रेति ॥ प्रजनः ॥ (१) ॥ उपसरः ॥ (२) ॥ प्रथमगर्भग्रहणस्य द्वे ॥ प्रेति ॥
 प्रश्रयः ॥ “प्रसरः” इति च ॥ “प्रसरः प्रणये वेगे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ प्रणयः ॥ (२) ॥ द्वे
 प्रीत्या प्रार्थनस्य ॥ धीति ॥ धीशक्तिः । साऽष्टधा—“शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च
 विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥ (१) ॥ “निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपादि निष्क्रमः” इति रुद्रः
 ॥ (२) ॥ द्वे बुद्धिसामर्थ्यस्य ॥ अस्त्रीति ॥ संक्रमः ॥ (१) ॥ दुर्गस्य संचरः, दुर्गमंचरः ॥
 वाचि तु ‘संचारः’ ॥ “संचारो निर्गमो भ्रमाम्बुपथः” इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ द्वे दुर्गप्रवेशनक्रिया-
 याः ॥ २५ ॥ प्रतीति ॥ प्रत्युत्क्रमः ॥ (१) ॥ प्रयोगार्थः ॥ “प्रयुद्धार्यः” इति च ॥ “प्रत्युत्क्रमः
 प्रयुद्धार्यः” इति भागुरिः ॥ (२) ॥ द्वे कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य ॥ प्रेति ॥ प्रक्रमः ॥ (१) ॥
 उपक्रमः (२) ॥ अभ्यादानम् ॥ (३) ॥ उद्धातः ॥ (४) ॥ आरम्भः ॥ (५) ॥
 पञ्चारम्भस्य ॥—आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये ॥ समिति ॥ संभ्रमः ॥
 ॥ (१) ॥ “आवेगस्तु त्वरा त्वरिः” इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ द्वे त्वरायाः ॥ २६ ॥
 प्रतीति ॥ प्रतिबन्धः ॥ (१) ॥ प्रतिष्टम्भः ॥ (२) ॥ द्वे रोधस्य ॥ अवेति ॥ अवनायः
 ॥ (१) ॥ निपातनम् ॥ “नियतनम्” इति च ॥ (२) ॥ द्वे अधोनयनस्य ॥ उपेति ॥
 उपलम्भः ॥ (१) ॥ अनुभवः ॥ (२) ॥ द्वे अनुभवस्य ॥ समिति ॥ समालम्भः ॥ (१) ॥
 विलेपनम् ॥ (२) ॥ द्वे कुङ्कुमादिनोपलेपस्य ॥ २७ ॥ विप्रेति ॥ विप्रलम्भः ॥ (१) ॥
 विप्रयोगः ॥ (२) ॥ द्वे रागिणोर्वियोजनस्य ॥ वीति ॥ विलम्भः ॥ (१) ॥ अतिसर्जनम् ॥
 (२) ॥ द्वे दानस्य ॥ वीति ॥ विश्रावः ॥ (१) ॥ प्रविख्यातिः ॥ (२) ॥ द्वे अति-
 प्रसिद्धेः ॥ अवेति ॥ अवेक्षा ॥ (१) ॥ प्रतिजागरः ॥ (२) ॥ द्वे अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥
 नीति ॥ निपाठः ॥ (१) ॥ निपटः ॥ (२) ॥ पाठः ॥ (३) ॥ त्रीणि पठनस्य ॥
 तेम इति ॥ तेमः ॥ (१) ॥ स्तेमः ॥ (२) ॥ समुन्दनम् ॥ (३) ॥ त्रीण्यार्द्रभावस्य ॥
 आदीति ॥ आदीनवः ॥ (१) ॥ आस्त्रवः ॥ (२) ॥ क्लेशः ॥ (३) ॥ त्रीणि क्लेशस्य ॥
 मेलेति ॥ मेलकः ॥ (१) ॥ सङ्गः ॥ (२) ॥ “ना मेलः संगमो ना वा” इत्यमरमाला ॥
 (३) ॥ त्रीणि संगमस्य ॥ २९ ॥ समिति ॥ संवीक्षणम् ॥ (१) ॥ विचयनम् ॥ (२) ॥

१—“अन्वीक्षणम्” “अन्वेषणम्” इत्येके पेटुः—इति स्वामी ॥ २—“परिचर्यापरिसर्यामृगया” (वा०
 ३।३।१०१) इत्यादिना निपातनात् “मृगया” इति मुकुटः ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनक्षणम् । प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ३१॥
 उपशयो विशयश्च पर्यायशयनार्थकौ । अर्तनं च ऋतीया च हणीया च घृणार्थकौ ३२॥
 स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये । पर्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ३३॥
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् । स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ३४॥
 निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठं काष्ठं स उद्धनः । स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ३५॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निवः । उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ३६॥
 निगारोद्गारविक्षावाद्ग्राहा निगरेणादिषु ३७॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामाऽयास्त्रियां तु निष्ठेवः । निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूतिः उदजस्तु पशुप्रेरणमकराणिरित्यादयः शापे ३९॥
 गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् । आपृषिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ४०॥

माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ४०॥

मार्गणम् ॥ (३) ॥ मृगणा ॥ (४) ॥ मृगः ॥ (५) ॥ पञ्चान्वेषणस्य ॥ परीति ॥
 परिरम्मः ॥ (१) ॥ परिग्रहः ॥ (२) ॥ संक्षेपः ॥ (३) ॥ उपगूहनम् ॥ (४) ॥
 चत्वार्यालिङ्गनस्य ॥ ३० ॥ निरिति ॥ निर्वर्णनम् ॥ (१) ॥ निध्यानम् ॥ (२) ॥
 दर्शनम् ॥ (३) ॥ आलोकनम् ॥ (४) ॥ ईक्षणम् ॥ (५) ॥ पञ्च दर्शनस्य ॥
 प्रतीति ॥ प्रत्याख्यानम् ॥ (१) ॥ निरसनम् ॥ (२) ॥ प्रत्यादेशः ॥ (३) ॥ निराकृतिः ॥ (४) ॥
 चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥ उपोति ॥ उपशयः ॥ (१) ॥ विशयः ॥ (२) ॥ द्वे पर्यायेण
 शयनम् ॥ पर्यायशयनमर्थौ ययोस्तयोः ॥ अर्तंति ॥ अर्तनम् ॥ (१) ॥ ऋतीया ॥ (२) ॥
 हणीया ॥ (३) ॥ “मोहो वीज्या जुगुप्सा च हणीया हृणीया घृणा” इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ चत्वारि जुगु-
 प्सनस्य ॥ ३२ ॥ न्यादिति ॥ व्यत्यासः ॥ (१) ॥ विपर्यासः ॥ (२) ॥ व्यत्ययः ॥ (३) ॥
 विपर्ययः ॥ (४) ॥ चत्वारि व्यतिक्रमस्य ॥ पर्यंति ॥ पर्ययः ॥ (१) ॥ अतिक्रमः ॥ (२) ॥
 अतिपातः ॥ (३) ॥ उपात्ययः ॥ (४) ॥ चत्वार्यतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥ प्रेषेति ॥ प्रतिशासनम् ॥
 ॥ (१) ॥ एकं भृत्यादिप्रेषणस्य ॥ स इति ॥ संस्तावः ॥ (१) ॥ एकं यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः
 ॥ ३४ ॥ नीति ॥ उद्धनः ॥ (१) ॥ एकं यत्र काष्ठं निधाय तक्ष्यते तस्य ॥ स्तम्बेति ॥ स्तम्बघ्नः
 ॥ (१) ॥ स्तम्बघनः ॥ (२) ॥ द्वे तृणादिगुच्छान्मूलनसाधनस्य ॥—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंश-
 पात्रस्य—इत्यन्ये ॥ ३५ ॥ आवीति ॥ आविधः ॥ (१) ॥ एकं भ्रसरसूच्यादेः “वर्मा” इति ख्या-
 तस्य ॥ तत्रेति ॥ निवः ॥ (१) ॥ एकं तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः ॥ उदिति ॥ उत्कारः ॥ (१) ॥
 निकारः ॥ (२) ॥ द्वे धान्यानामूष्वक्षेपणस्य ॥ ३६ ॥ नीति ॥ निगारः ॥ (१) ॥ उद्गारः ॥ (१) ॥
 विश्रावः ॥ (१) ॥ उद्ग्राहः ॥ (१) ॥ आदिना उद्हरणम्, विश्रवणम्, उद्ग्रहणम् ॥ क्रमेणैकैकं निगर-
 णादीनाम् ॥ ३७ ॥ आरति ॥ आरतिः ॥ (१) ॥ अवरतिः ॥ (२) ॥ विरतिः ॥ (३) ॥ उपरामः ॥
 ॥ (४) ॥ चत्वार्युपरमणस्य ॥ अथेति ॥ निष्ठेवः ॥ (१) ॥ निष्ठ्यूतिः ॥ (२) ॥ निष्ठेवनम् ॥ (३) ॥ निष्ठीवनम्
 ॥ (४) ॥ चत्वारि मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य ॥ ३८ ॥ जवेति ॥ जवनम् ॥ (१) ॥ जूतिः ॥ (२) ॥ द्वे वेगस्य ॥
 सातिरिति ॥ सातिः ॥ (१) ॥ अवसानम् ॥ (२) ॥ द्वे समापनस्य ॥ अथेति ॥ ज्वरः
 ॥ (१) ॥ जूतिः ॥ (२) ॥ द्वे ज्वरणस्य ॥ उदिति ॥ उदजः ॥ (१) ॥ पशुप्रेरणम् ॥ (२) ॥ द्वे
 गवादीनां प्रेरणस्य ॥ अकंति ॥ अकराणिः ॥ (१) ॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः ॥
 एकमाक्रोशनस्य ॥ ३९ ॥ गोत्रेति ॥ औपगवकम् ॥ (१) ॥ आदिना “गार्गकम्” “दाक्षकम्” ॥ एकमपत्यान्तात्
 वृन्दस्य ॥ आष्विति ॥ अचेतसां वृन्दः ॥ अपूपानां समूहः आपृषिकम् ॥ (१) ॥ शाष्कुलीनां समूहः शाष्कु-
 लिकम् ॥ (१) ॥ आदिना ‘सात्कुकम्’ ॥ एकैकमचेतसां वृन्दस्य ॥ माणिति ॥ माणवानां समूहः माणव्यम्
 ॥ (१) ॥ एकं माणववृन्दस्य ॥ सहेति ॥ सहायानां समूहः सहायता ॥ एकं सहायसमूहस्य ॥ ४० ॥

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् । द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमिति क्रमात्
खलानां खलिनी खल्याऽप्यथ मानुष्यकं नृगाम् । ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक्
अपि साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

इति संकीर्णवर्गः ॥ २ ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः । भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने । पथे यशसि च श्लाकः शरं खड्गे च सायकः ॥
जम्बुकौ क्रोष्टुरणौ पृथुकौ चिपिटाभकौ । आलोकौ दर्शनेनादयोर्तौ भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः । तक्षको नागवर्धकयोरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥
मारुते वेधसि वध्रे पुंसि कः कं शिराऽम्बुनोः । स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिन्धवे
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः । कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः । प्रातिकूले प्रतीकास्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
स्याद्भूतिकं तु भूमिन्वे कट्फले भूस्तुणोऽपि चाज्यौत्त्रिकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले

हल्येति ॥ हलानां समूहः हल्या ॥ (१) ॥ एकं हलसमूहस्य ॥ ब्राह्मेति ॥ ब्राह्मणानां वाडवानां च समूहः ॥
ब्राह्मण्यम् ॥ (१) ॥ वाडव्यम् ॥ (२) ॥ द्वे ब्राह्मणसमूहस्य ॥ द्वे इति ॥ पशूनां समूहः पार्श्वम् ॥
॥ (१) ॥ पृष्ठानां समूहः पृष्ठम् ॥ (१) ॥ यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥ एकैकं पशुपृष्ठवृन्दस्य ॥ ४ ॥ खलेति ॥ खलानां
समूहः खलिनी ॥ (१) ॥ खल्या ॥ (२) ॥ द्वे खलवृन्दस्य ॥ अथेति ॥ मनुष्याणां समूहः
मानुष्यकम् ॥ (१) ॥ एकं मनुष्यवृन्दस्य ॥ ग्रामेति ॥ ग्रामाणां समूहः ग्रामता ॥ (१) ॥
जनानां समूहः जनता ॥ (१) ॥ धूम्यानां पाशानां गलानां च समूहः ॥ धूम्या ॥ (१) ॥
पाश्या ॥ (१) ॥ गल्या ॥ (१) ॥ एकैकं ग्रामादिसमूहस्य ॥ ४ ॥ अपीति ॥ सहस्रा-
णाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम् च समूहः ॥ साहस्रम् ॥ (१) ॥ कारीषम् ॥ (१) ॥
चार्मणम् ॥ (१) ॥ आथर्वणम् ॥ (१) ॥ आदिना 'वार्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥ एकैकं सहस्रादिसमूहस्य ॥
संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिरे कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे
प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारकेषु तु यथासंभवमूह्यः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानेति ॥ अनेकार्थाः केचिद्वैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु
कथिताः । यथा 'क'शब्दः ॥ ये कान्तादयो तेषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः ॥ अपिश-
ब्दादिहापि । यथा 'नाक' शब्दः ॥ अतः पुनरुक्तिर्नोद्भाव्या, इति भावः ॥ १ ॥
जम्ब्विति ॥ "जम्बुकः फेरवे नीचे पाश्चिमाशापतावपि" इति मेदिनी ॥ प्रिति ॥ "पृथुकः पुंसि चिपिटे
शिखौ स्यादाभिधेयवत्" इति मेदिनी ॥ आलविति ॥ "आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दिभाषणे" इति
मेदिनी ॥ भेरीति ॥ "आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनश्चमुदे" इति मेदिनी ॥ ३ ॥ उदिति ॥ "अङ्को
रूपकभेदागश्चिह्नरेखाजिभूपणे" इति मेदिनी ॥ कलेति ॥ "कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" इति
मेदिनी ॥ अर्केति ॥ "अर्कोऽर्कपूर्णं स्फटिके रत्नं ताम्रे दिवस्पती" इति मेदिनी ॥ ४ ॥ मार्विति ॥
"को ब्रह्मणि समीरात्समयमदक्षेपे भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजले तु कम्" इति मेदिनी ॥ ५ ॥
कमेति ॥ "करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिभेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ" इति
मेदिनी ॥ स्विति ॥ "विनायकस्तु हेरन्वे ताक्ष्यं विभ्रे जिने गुरौ" इति मेदिनी ॥ ६ ॥ कीति ॥ "किष्कुर्द्वयो-
र्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च" इति मेदिनी ॥ शूकेति ॥ "वृश्चिकस्तु दुणौ राशौ शूककाद्यौषधीभिर्दोः" इति
मेदिनी ॥ प्रतीति ॥ "प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः" इति मेदिनी ॥ ७ ॥ स्यादिति ॥ "स्या-

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिलहकः । तिलकल्के च पिण्याको वाह्मीकं रामटेऽपि च
महेन्द्रगुगुलूलूकव्यालप्राहिपु कौशिकः । रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुलकस्त्रिपु १०
जैवातुकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः । व्याघ्रंऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ११
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् । पीडाथेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले । साष्टे शतं सुवर्णानां हेम्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारोऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री समलैनसोः । दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वोः
धेनुका तु कुरेष्वां च मेघजाले च कालिका । कारिका यातनाकृत्योः कर्णिका कर्णभूषणे १५ ॥
कारिहस्ताङ्गुलौ पद्मवीजकोश्यां त्रिपूतरे । वृन्दारकौ रुपिमुख्यावेकं मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥
स्यादाभिमकः कौक्कुटिको यश्चादुरेरितेक्षणः । लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः १७

कृतिकं तु भूमिन्मे दीप्य-भूस्त्वन-कृत्तुं ” इति मेदिनी ॥ ज्याविति ॥ “कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके
स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ “जोतस्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्योतिर्निशि स्मृता ” इत्यजयः ॥ “जौत्स्नी
पटोलीज्योत्स्नायश्चिः ” इति हेमः ॥ ज्यास्तिनका-पटोलिका, घोषः-अपामार्गः-इति स्वामी ॥ ८ ॥
तिलेति ॥ “पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाह्मीकाकिहके” इति मेदिनी ॥ वेति ॥ “वाह्मीकं वाह्मिकं
धीरहिङ्गुनोनाऽश्वेदद्ययोः” इति रभसः ॥ ९ ॥ महेति ॥ “कौशिको नकुले व्यालप्राहिगुगुलुशकयोः ।
विश्वामित्रे च कोशजोद्धकयोरेपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी” इति
विश्वः ॥ रुगिति ॥ “आतङ्को रोगसंतापशङ्कामु सुरजध्वनी” इति मेदिनी ॥ स्वेति ॥ “क्षुलकस्त्रिपु
नीचेऽप्ये” इति मेदिनी ॥ १० ॥ जैवेति ॥ “जैवातुकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिपु” इति मेदिनी ॥ खुरे इति ॥
“वर्तकस्तु खुरेऽप्यश्वस्य विहंगः वर्तिका द्वयोः” इति मेदिनी ॥ व्येति ॥ “पुण्डरीकः सिताम्भोजे सित-
च्छत्रे च मेघजे । पुंसि व्याघ्रेऽसिदिङ्नागे कांशकारान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ यवेति ॥ “दीपकं
वागलंकारे वाच्यवर्द्धांतिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानोवाह्मचूडयोः” इति मेदिनी ॥ ११ ॥ स्वर्णे
इति ॥ “गैरिकं धातुलक्ष्येऽपि” इति मेदिनी ॥ पीडोति ॥ “व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमपि-
पाकायवैलक्ष्येऽपि पीडने” इति विश्वः ॥ अलीति ॥ “अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विध्य (स्याद्विध्य) सत्ये
नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ १२ ॥ शलेति ॥ “अनूकं तु कुले शले पुंसि स्यादतजन्मनि” इति
मेदिनी ॥ साष्ट इति ॥ “निष्कमन्त्री ताष्टहेमशते दीनारकर्पयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ १३ ॥ दीनारः सांख्यवहारिकं रूपकम् ॥ कल्क इति ॥ “त्रिपु पापाशये कल्कोऽस्त्री
विद्वक्केट्टिमदन्तयोः” ॥ “कल्कः पापाशये पापे दम्भे विद्वक्किट्टयोरपि” इति विश्वः ॥ “कल्कोऽस्त्री
वृत्तैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विद्वक्किट्टयोश्च पापे च त्रिपु पापाशये पुनः” इति मेदिनी ॥ अथेति ॥ “पिनाकोऽस्त्री
रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः” इति मेदिनी ॥ १४ ॥ धेन्वेति ॥ “स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु
दानवविशेषे” इति मेदिनी ॥ मेघेति ॥ “धूसरीयोगिनीभेदमानवान्धेषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूले
काण्ये काय्यां घनेषु च” इति रभसः ॥ “कालिका चण्डिकाभेदे काण्ये वृक्षिकपत्त्रयोः । क्रमदेयव-
स्तुमूले धूसरीनवमेघयोः । पृथुलशाखारोमालामालिकाकीशिवासु च । मेघावली च” इति मेदिनी ॥
कारीति ॥ “कारिका नट्योपेति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरेपि । नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं
कर्तारं त्रिपु” इति मेदिनी ॥ “वृत्त्योः” इति पाठे विवरणश्लोके ॥ कर्णाति ॥ १५ ॥ “कर्णिका करि-
हस्ताग्रे करमध्याङ्गुलवपि । क्रमुकादिच्छटांशोऽञ्जवराटे कर्णभूषणे” ॥ इति मेदिनी ॥ त्रिष्विति ॥
स्वातेभ्यः प्राक् ॥ वृन्देति ॥ “वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिपु” इति मेदिनी ॥ एक इति ॥
“एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलतरयोस्त्रिपु” इति मेदिनी ॥ १६ ॥ लालेति ॥ “लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शि-
न्याश्लेषान्तरे । कार्याक्षमे” इति मेदिनी ॥ “भावदर्शी” इति वा पाठः ॥ “लालाटिकः सदास्त्यप्र-

मयूखस्त्रिवृत्करज्वालास्वलिवाणौ शिलीमुखौ । शङ्खो निधौ ललाटास्थिन् कम्बौ न स्त्री-
न्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥
घृणिज्वालं अपि शिखं शैलवृक्षौ नगावगौ । आशुगौ वायुविशिखौ शगकविहगाः खगाः १९
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पृगः क्रमुकवृन्दयोः । पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोगपि ॥ २० ॥
परागः कौसुमे रेणौ स्त्रीनीयादौ रजस्यपि । गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गास्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥
सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु । योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥
भोगः सुखे रुपादिभृतावहेश्च फणकाययोः । चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे । यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युग्मे युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
स्वर्गेऽपुपशुवाग्वज्रदिप्रेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौलिङ्गं चिह्नशेषसां ॥ २५ ॥
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः । भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु २६ ॥

भुभावनिर्दारिणी” इत्यजयः ॥ १७ ॥ इति कान्तवर्गः ॥ मेति ॥ “मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि
शोभायाम्” इति मेदिनी ॥ अलीति ॥ शिली शल्यं मुखे यस्य ॥ शङ्ख इति ॥ “शङ्खः कम्बा न
योपिन्ना भालास्थि निधिभिन्नखे” इति मेदिनी ॥ इन्द्राति ॥ “खमिन्द्रिये पुरे श्वे शूच्ये विन्दौ विहायसि
संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ १८ ॥ घृणाति ॥ “शिखा शाखावर्हिचूडालङ्ग-
लिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रदेऽपि च” इति मेदिनी ॥ इति खान्ताः ॥ शैलेति ॥
“नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाखने” ॥ “अगः स्यान्नगवत्तरां शैले सरासृषे भानी” इति हैमः ॥
शरेति ॥ “खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहगमे” इति मेदिनी ॥ १९ ॥ पति ॥ “पतङ्गः शलमे
शालीप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लोवं सृते” इति मेदिनी ॥ पतेति ॥ “मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्र-
भेदयोः । अन्वेषणायां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे” इति मेदिनी ॥ वेग इति ॥ “वेगो रयप्रवाहयोः ।
रेतःक्रिपाक्रयोश्चापि” इति हैमः ॥ २० ॥ परेति ॥ “परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्तनीययोरपि । गिर-
प्रभेदे विख्यातावुपरगे च चन्दने” इति मेदिनी ॥ गति ॥ “नागं नपुंसकं रङ्गं सोसके करणान्तरे ।
नागः पन्नगमातङ्गकुराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तकमुस्तके ॥ देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठ स्वादु-
त्तरस्थितः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मातङ्गः श्वपचे गजे” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ अपेति ॥
“अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः” इत्यजयः ॥ “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ २१ ॥ सर्ग इति ॥ “सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु” इति मेदिनी ॥ निर्मोक्ष-
स्यागः, मोक्षामावो वा ॥ योग इति ॥ “योगोऽसूयार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैवेप्रयोगे च
विष्कुम्भादिषु भेषजे ॥ विश्रवधघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्मणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ संनहनं
कवचम् । उपायः सामादिः ॥ २२ ॥ भोग इति ॥ “भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोर्मतः ।
पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपि” इति मेदिनी ॥ भृतिर्भाडिः ॥ आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकारणां च
भृतिः ॥ “पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेदे पण्ययोपिताम्” इति विश्वः ॥ चातेति ॥ “सारङ्गः पुंसि
हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ केति ॥ “प्लवगो वानरे भेके
सारथौ चोष्णदीधितेः” इति मेदिनी ॥ शाप इति ॥ “अभिषङ्गः पुंल्लिङ्गः परामवाक्रोशशपेथेपु” इति
मेदिनी ॥ यानेति ॥ “युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृक्षनामौ-
षधेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २४ ॥ स्वेति ॥ “गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु
स्याद्विधि भारत्यां भूमौ च सुरभाविषु ॥ वृत्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरादिमहद्गणालोमेषु” इति केशवः ॥ “गौः
स्वर्गे च बलीवर्दे रम्यौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयोद्वम्पादिस्वाम्भूषणसु भूषि च” इति मेदिनी ॥
लिङ्गमिति ॥ “लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ २५ ॥ शृङ्गमिति ॥ “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके ।

परिधः परिधातश्चेऽप्याथा वृन्दस्मभसां ग्ये । मृत्ये पृजाविधावर्धोऽहोदुःखव्यसनष्ववम २७
त्रिषिष्टेऽल्पे लघुः काचाः शिष्यमृद्वेददृष्टः । विषयानि विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः २८
मास्यमात्ये चात्युपधे पुंनि मध्ये निने त्रिषु अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तां च रुचिः स्त्रियाम्
कैकिताभ्यां वदिभुजौ दन्तविश्राण्डजा द्विजाः। अजा विष्णुहस्तच्छाया गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ३०
धर्मराजौ जिनयमौ कुत्रो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् । वलजे अत्रपृद्धरे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥
समक्षमांशे ग्नेऽप्याजिः प्रजा स्यान्मन्तर्ता जना। अवर्जो गरुडगजाङ्कुरौ च स्वके नित्ये निजे त्रिषु
पुंस्यात्मनि प्रवीणे च अत्रजा वाच्यलिङ्गकाः। मंजा स्यान्मन्तर्ता नामदस्तायैश्चायैश्च ॥ ३३ ॥
काकभगण्डौ कर्गो गजगण्डकटी कटी । शिपिर्विश्वस्तु खलर्ता दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
देवशिल्पिन्यपि स्वया दिष्टे देवेषु न द्वयोः । मे कटुः कटुकायं त्रिषु मन्त्रगतीक्षणयोः ॥ ३५ ॥
रिष्टे क्षेमाशुभाभांश्च रिष्टे तु शुभाशुभे । भायानिश्चलयन्त्रेषु केतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

[illegible]

अयोधने शैलशृङ्गे मीमांसे कृतमश्विनाम् । सृष्ट्यैत्यायां वृष्टिः स्त्री स्यात्कालेऽप्ये मंशयेऽपि मा
अन्युत्कर्षाश्रयः कोटयो मूले लक्षकचे जट । व्युष्टिः कले ममृदा च दीप्तज्ञानेऽक्षिण दर्शने
इष्टिर्गोच्छयोः सृष्टिनिश्चये बहुनि त्रिषु । कष्टे तु कृच्छ्रगतेने दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥
पटुर्द्धौ वाच्यलिङ्गा च नीलकण्ठः शिवेऽपि च । पुंसि कोष्टेऽन्नजटौ कुम्भलोऽन्नगर्धे तथा ४०
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे म्पिदने दिशि । त्रिषु ज्येष्ठेऽतिशयेऽपि कनिष्ठोऽति-
युवानययोः ॥ ४१ ॥

दण्डोऽन्धो लगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेभुपाकयोः । नपेमांभान्पशु व्याडो गोभ्रवाचस्विडा इत्या
क्षेडा वंशशलाकाऽपि नाडी कालेऽपि पटुक्षणेऽकाण्डोऽन्धो दण्डवायोधवामरवारिषु ४३ ॥
स्याद्वाण्डमश्वभरणेऽमत्रं मूलवणिगधने । भृशप्रतिज्ञयांवाहं प्रगाढं भृशकृच्छयोः ॥ ४४ ॥
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्युष्टौ विन्यस्तसंहतौ । भृणोऽर्भके स्त्रेणगर्भे वाणो वलिसुतं शम्भुः ॥

न रिष्टम् ॥ “अरिष्टो लघुने निम्ने केनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमद्युन तके पूतिकागार आन्धे ॥
शुभे मरणचिह्ने च” इति मेदिनी ॥ मायेति ॥ माया विरसितदर्शनम् ॥ चन्द्रे सुगवन्धनविशेषः ॥
॥ ३६ ॥ सीराङ्गे फालाधारे ॥ कृष्टम् ॥ स्विति ॥ “वृष्टिः क्वः सशये स्वये सृष्ट्यैत्यायां मानयोः”
इति मेदिनी ॥ ३७ ॥ अतीति ॥ “कोटिः क्वः चतुरोऽन्नजटौ सप्तकामेदप्रकर्षयोः” इति मेदिनी ॥
स्विति ॥ “जटा लक्षकचे मूले मांसां प्रक्षेपे पुनर्जटौ” इति मेदिनी ॥ ३८ ॥ इति ॥ “शृष्टिर्गोच्छयोऽपि
संप्रहृष्टोक्तवागयोः” इति मेदिनी ॥ चिति ॥ “सुल्लानिमित्तयोः प्राये त्रिषु सृष्टे तु निश्चिते” इति वटः ॥
दक्षेति ॥ ३९ ॥ “पटुर्द्धौ चतुरे दक्षे निष्टौ निर्वेदेऽपि च” इति वटः ॥ “पटुर्द्धौ च नीरोपे चतुरे-
ऽप्यभिधायत्” इत्येते तु पुमान् द्वये कृत्वा लक्षणयोरपि” इति मेदिनी ॥ इति टान्ताः ॥ नीलेति ॥ नीलः
कण्ठो यस्य ॥ “कालकण्ठस्तु दान्युर्ध्व कलविङ्गे च खड्गेन ॥ नितापाङ्गे हरे सौवसारके नीलकण्ठवत्”
इति विश्वः ॥ पुंसीति ॥ “कोष्टः कुम्भे चात्मीये मध्ये कुक्षेरुद्वय च” इति मेदिनी ॥ ४० ॥ नीति ॥
“निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्यानिर्वहणेषु च” इति मेदिनी ॥ काष्ठेति ॥ “काष्ठा दासहन्निष्ठायां कालमातप्रकर्षयोः ।
स्थानमात्रे दिशि स्त्री च दासणि स्वाद्यनुसकम्” इति मेदिनी ॥ त्रिविधेति ॥ अतिशयेन प्रयत्नतः ॥ “ज्येष्ठः श्रेष्ठे च
दृढे च त्रिषु, मातान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु दृढोपाख्यवन्तुनक्षत्रमेदयोः” इति मेदिनी ॥ कनीति ॥
“अतिशयेन युवा, अत्यो वा ॥ कनिष्ठोऽतियुवात्यसामुजे स्त्री दुर्बलाद्युयौ” इति मेदिनी ॥ ४१ ॥ इति टान्ताः ॥
देति ॥ “दण्डो यमे मानमेदे लगुडे दमनैत्ययोः । व्युष्टमेद प्रकाण्डेऽपि कोणमन्यान्तयोरपि ॥ अभिमाने प्रदे
दण्डश्चण्डांशोः पारिवार्थिके” इति विश्वः ॥ गवाति ॥ “गुडः स्वाद्वालके हस्तिमनोहृदुविकारयोः । गुडा स्तुभ्यां च
कथिता गुडिकायां च योषिति ॥” इति मेदिनी ॥ सर्वेति ॥ “व्याडो व्याधे खले सर्वे” इति रभसः ॥
गवाति ॥ डलयोरेकत्वस्मरणादिडा ॥ “इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि लिखाम्”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “इला कलत्रे सौम्यस्य धरिण्यां गवि वाचि च” इति मेदिनी ॥ (२) ॥
॥ ४२ ॥ क्षेडेति ॥ “क्षेडेऽप्यनौ कर्णामये विपे । क्षेवडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ॥ लोहि-
ताकं पर्णफले शोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कृष्टले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः” इति मेदिनी ॥ नाडीति ॥
“नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूयायां चयायां कुहनस्य च । तथा पटुक्षणेऽपि” इति मेदिनी ॥
केति ॥ “काण्डं चावसरं वाणे नाले स्कन्धे च दासिनम् । स्तम्भे रहसि वगे च” इति भरणिः ॥ “काण्डः
स्तम्भे तरुस्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः । कुक्षिते वृक्षमिमाडौवृन्दे रहसि न लिखाम्” इति मेदिनी ॥ ४३ ॥
स्यादेति ॥ “भाण्डं भृषणमात्रे स्यात्” इति धरणिः ॥ “भाण्डं मात्रे वणिङ्मूलधने भूपाशभूषयोः”
इति मेदिनी ॥ इति डान्ताः ॥ प्रेति ॥ “प्रगाढं स्याद् दृढे कृच्छ्रे” इति धरणिः ॥ ४४ ॥ शक्तौति ॥ “दृढः

कणोऽतिमूढं धान्यांश्च सेवान् प्रमथे गणः । पणो द्यूतादिपुन्ये भूतो मूल्ये धनेऽपि च ४६ ॥
मौढी द्रव्याश्रिते नन्वशुकुम्भ्यादिके गणः । निर्व्यापारस्थितो कालविशेषोन्मथयोः क्षणः ४७
वर्णो द्विजार्थे शुक्रार्थे स्तुतो वर्गो तु चाक्षरे । अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८
स्थायुः शर्वेऽपि च द्रोणः काकेऽपि च स्वे गणः । ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽपि च त्रिषु ४९
उष्णो मेपादिलोऽस्ति स्यादावर्ते चान्तरो भ्रूवौ । हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ५०
त्रिषु पाण्डो च हरिणः स्थूणा मन्मथेऽपि वेदमनः । तृष्णे स्पृहापिपामे द्वे जुगुप्साकरुणे वृणे ५१
वणिक्पथे च विपणिः सुग प्रत्यक् च वारुणी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु वलं धनम् ५२
शरणं मुदगंभ्रजोः श्रीपर्ण कमलेऽपि च । विपाभिमगलेदिषु ताक्षणे कृत्रिमे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥
प्रमाणं हेतुमयादाशास्त्रेयताप्रमातृषु । करणं माधकतमं क्षेत्रगान्देन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

१-“ब्रुवा” इत्यत्र “अन्तर्गतरेण युक्ते” (२।३।३) इति द्वितीया-इति स्वामी ॥ २-विश्वे तकारात्प्राक्
रेकादर्शनेन प्राप्नोऽस्त्यस्याः-इत्यनेकार्थकैवाकारकौमुदादर्शनेन “प्राणिनी” इत्येव पाठोऽनुमीयते ॥

कणोऽतिमूक्ष्मे धान्यांश्च संघातं प्रमथं गणः । पणो द्यूतादिषून्मृष्टे भृतो मूल्ये धनेऽपि च ४६ ॥
 मौर्वी द्रव्याश्रिते सत्त्वगुह्यमध्यादिकं गुणः । निर्व्यापारस्थितो कालवेशेषोन्मवयोः क्षणः ४७
 वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णो तु चाक्षरं अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिपु ४८
 स्थाणुः शर्वेऽपि च द्रोणः काकेऽपि च रवे रणः । ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्ठेऽधिपे त्रिपु ४९
 ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावतं चान्तरा भूर्वा । हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ५०
 त्रिषु पाण्डो च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः । तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे धृणे ५१
 वाणिक्पये च विषणिः सुरा प्रत्यक् च वारुणी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ५२
 शरणं गृहरक्षित्राः श्रीपर्ण कमलेऽपि च । विषाभिमरलोदेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ५३ ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु । कर्णं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ५४ ॥

स्थले नितान्ते च प्रगाढे कल्पयति । इति मेदिनी ॥ द्यूतादिति ॥ “द्यूतः संदतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
 यवत्” इति मेदिनी ॥ इति दान्ताः ॥ भ्रम इति ॥ “भ्रमः क्रीडामात्मनो” इति मेदिनी ॥ क्रिया
 अयम् ॥ “स्निग्धार्थं समर्थः । अण्वदिभिरणुषु च विद्यमानम्” इति ॥ “वाणः स्याद्दीप्तने । दैत्यभेदे
 केवलकायकः । वाणा तु वायवे स्त्री नीलविण्डवो पुनर्द्रव्यः” इति मेदिनी ॥ ४६ ॥ कण इति ॥
 “कणा जोऽन्तर्भूतमधिकणिकं च । कणोऽतिकृशे धान्याये” इति मेदिनी ॥ समिति ॥ “गणः
 स्यात्प्रमथे सैव संप्रयोगप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ पति ॥ “पणो मानं वरादानां मूल्यं कार्याणो धने ।
 पुनं विकल्पमाकर्षकमुष्टं स्यात् भृतः” इति धरणिः ॥ ४७ ॥ माधिति ॥ “गुणो मौर्व्यामप्रधाने कृसादौ
 दूद इन्द्रि- । माधितिर्वादिगन्धविशेषायावृत्तिरायुः । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च” इति मेदिनी ॥ निरिति ॥ “क्षणो
 व्यापारश्च यत्तत्त्वमिदं” इति रुद्रः ॥ ४७ ॥ वर्ण इति ॥ “वर्णो द्विजादिगुह्यविशेषो गुणकथायु च ।
 स्तुतौ मानं विषयो भिरणुषु च विद्यमानः” इति मेदिनी ॥ अर्वाणि ॥ “अरुणोऽप्युत्तराग्रेऽर्कं तन्ध्वराग्रेऽर्कमारथी ।
 निःसंश- । अर्वाणि बुद्धिर्देवः न गुणैरेव त्रिषु ॥ अरुणाऽर्तिपरम्परासामिद्विषाद्विद्वतायु च” इति मेदिनी ॥ ४८ ॥
 स्थिति ॥ “स्थाणुः कृते हेर पुमान् । अर्वा भूवे” इति मेदिनी ॥ त्रिविति ॥ “द्रोणोऽन्ध्यामावके स्यादा-
 कादिचतुष्टये । पुमान् कुर्यात्तौ कृणुकाके स्त्री नोदन्तरं ॥ क्रियां कायाभुवाहित्यां गवादन्यामपीत्यते”
 इति मेदिनी ॥ रण इति ॥ “रणः कोणे कोणे पुंसि ममेरं पुनपुनकम्” इति मेदिनी ॥ ग्रामेति ॥ ग्रामं
 नयति ॥ “ग्रामाग्रेऽपि के पर्वः प्रथमे नयितुमिति च । ग्रामणीर्नापिकायां च ग्रामेयीपण्योपितोः” इति
 विश्वः ॥ ४९ ॥ ऊर्णेति ॥ अर्वाणि नमोपुष्पादिग्रमः । हरति ॥ हरिणस्य स्त्री ॥ “हरिणी हरितायां च
 नयति नमोपुष्पादिग्रमः । सुवर्णप्रतिमायां च” इति मेदिनी ॥ ५० ॥ त्रिष्विति ॥ “हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले
 अभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ स्थूणेति ॥ “स्थूणा स्यात् स्तम्भः स्तम्भेऽपि वेश्मनः” इति मेदिनी ॥ ५१ ॥
 वाणिगिति ॥ “वाणिः कल्पयति च पण्ये च विषणिः क्रियाम्” इति रुद्रः ॥ सुरेति ॥ “वारुणी गण्डदू-
 योयां प्रतीचासुरयोः क्रियाम्” इति मेदिनी ॥ केति ॥ इमे हस्तिनि करेणुः पुंल्लिङ्गः ॥
 “करेणुगवयोपायां द्वयोः पुंसि मतद्वये” इति मेदिनी ॥ “करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णकारयोः”
 इति रत्निदेवः ॥ इति ॥ “द्रविणं न द्रव्यार्थिते कावने च पराक्रमे” इति मेदिनी ॥ ५२ ॥
 शरेति ॥ “शरणं गृहरक्षित्राः शरणं गृहपतिगणेष्वपि” इति मेदिनी ॥ श्रीति ॥ “श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्थोः
 क्लीबे पद्माभिर्मन्थयोः” इति रमणः ॥ विपेति ॥ “तीक्ष्णं मासुद्रलयेन विपलेहाजिमुद्रकं । क्लीबं य (ज)
 वाग्रजे पुंसि तिगमात्मत्यागिनोन्निषु” इति मेदिनी ॥ “भवेदभिमारो युद्धे बले स्वबलसाधकः” इति मेदिनी
 ॥ ५३ ॥ प्रमेति ॥ “प्रमाणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि ॥ इत्यतायां च हेतो च क्लोबैकत्वे प्रमातरि”
 इति मेदिनी ॥ करोति ॥ “करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रमेदयोः ।

१-‘द्यूतौ’ इत्यत्र ‘अन्तरात्तरेषु युक्ते’ (३।३।१) इति द्वितीया-इति स्वामी ॥ २-विषे नकारात्पाक-
 रणवर्जिते भावोऽस्यस्य-इत्येकपक्षे नकारोऽस्यदीवर्जिते ‘प्राणिनि’ इत्येव पाठोऽस्तीत्यते ॥

प्राण्युत्पादे भंमरणमसंवाधचमृगतौ । वण्डापथेऽथ वान्तान्नं नमुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
 अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः । प्रवणः कमनिम्राद्व्यां प्रहे ना न चतुष्पथे ॥ ५६ ॥
 संकीर्णो निचिताशुद्धावर्णिणं शून्यमृषम । देवमृषो विवस्वन्तो नमस्वन्तो नडाणर्वो ॥ ५७ ॥
 पक्षितार्क्ष्यो गरुत्मन्तो शकुन्तो भामपशिणो । अग्न्युत्पातो धूमकेतुर्जामृतो भवपर्वतो ॥ ५८ ॥
 हस्तो तु पाणिनक्षत्रे मरुतो पवनामरो । यन्ता हस्तिपके मुने भता आतो पोथो ॥ ५९ ॥
 यानपात्रे शिर्षो पोतः प्रतः प्राण्यन्तरे मुने । ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पथेऽथ तनये मुने ॥ ६० ॥
 स्थपातिः कालभेदेऽपि भूमृद्धमिथे नृपे । मृधाभिपित्तो भृषेऽपि ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तो सूतस्त्वष्टरि सारथी । व्यक्तः प्राज्ञेऽपि दृष्टान्तावुभं शस्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथ्यौ डाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजोवृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकोः कास्त्र्यवर्तयाः

पुमांश्च शूद्राविशोः पुत्रं वानरादौ च काव्ये” इत्यजयः ॥ ५४ ॥ अर्थति ॥ “संकीर्णो निचिताशुद्धावर्णिणः स्यात्पशु-
 रणमुन्नये” इति रभसः ॥ ५५ ॥ अत इति ॥ आगन्तम् ॥ विपेति ॥ “विषाणी शारकाकांस्वामजगद्भ्यां
 च योपिति । कुष्ठनामोपधौ क्त्वात्र त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः” इति मेदिनी ॥ प्रेति ॥ “प्रवणः कमनिम्राद्व्यां प्रहे
 च स्याच्चतुष्पथे । आयते च तथा श्रीणे प्रगुणे समुदाहृतः” इति धरणिः ॥ “प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिम्र-
 महीभागोदारप्रहेषु च त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ५६ ॥ समिति ॥ “संकीर्णं संकटे ध्याते भुविचित्रमंशक्रे”
 इत्यजयः ॥ “संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ ईरति ॥ “ईरिणं तपरे शून्ये”
 इति मेदिनी ॥ इदादिरपि ॥ “ईरिणं निराश्रये भूमिं कथितमूर्धनं” इति हस्ताश्रयजयः ॥ इति पान्ताः ॥
 देवेति ॥ विवस्वतेजोऽस्वस्मि ॥ “विवस्वांस्तु नरे सर्वे तक्षणां विवस्वतां” इति मेदिनी ॥ सरेति ॥
 सरो गमनमस्यास्ति ॥ “सरस्वांस्तु नरे चाप्येताः, उन्ववद्रमिके, त्रिवारम् । घाणोक्तास्तनवादेर्वागोन-
 दीपु नदीमिदि” इति मेदिनी ॥ ५७ ॥ शक्तिरिति ॥ “भासो भाति समारुधाते गोष्ठकुक्षुदग्ध्रयोः” इति
 विश्वः ॥ अग्नीति ॥ धूमः केतुश्चिह्नमस्य ॥ “धूमकेतुः स्मृतो बह्मावुत्तप्रदमेदयोः” इति विश्वः ॥ जीति ॥
 “जामृतोऽद्री धृतिकरे देवतादे पयोधरे” इति मेदिनी ॥ ५८ ॥ हेति ॥ “हस्तः करे करिकरे मप्रकोष्ठक्रेऽपि
 च । ऋक्षे केशात्परो वाते” इति मेदिनी ॥ मर्विति ॥ “मरुद्देवं समरे ना अन्वियमं ननुसकम्” इति
 मेदिनी ॥ भर्तेति ॥ “भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्विषु धानरि गोष्ठरि” इति मेदिनी ॥ ५९ ॥ यानेति ॥ “पोतः शिर्षो
 वहिरे च गृहस्थाने च वासासि” इति मेदिनी ॥ प्रयति ॥ “प्रतो भूतान्तरे पुंसि नृते स्वाहाव्यव्यिह्नकः” इति मेदिनी ॥
 ग्रहेति ॥ “केतुर्ना रक्षताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि” इति मेदिनी ॥ पेति ॥ “मुतः स्वात्पार्थिवे पुत्रे
 रुपत्ये तु सुता स्मृता” इति मेदिनी ॥ ६० ॥ स्थपेति ॥ “स्थपातिः कञ्चुकिन्यपि । जीवि-
 णियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ मूर्धेति ॥ मूर्धनि अभिपिच्यते स्म ॥ “मूर्धाभिपित्तो भृषा
 मन्त्रिणा क्षत्रियेऽपि च” इति मेदिनी ॥ रिति ॥ “ऋतुर्मासि वसन्तादौ धारे क्त्वाकुसुमेऽपि च” इति धरणिः
 ॥ ६१ ॥ विष्णाविति ॥ “अजितो ना हरो त्रिषु । अनिर्जिते च” इति विश्वः ॥ “अव्यक्तः
 शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्कुटे त्वभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ स्मिति ॥
 “सूतस्तु सारथी तक्षिण क्षत्रियाद्वाह्यणापुते । बन्दिनारदयोः पुंसि प्रवृत्ते प्रेरिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 व्येति ॥ “व्यक्तः स्कुटमनीपिणोः” इति मेदिनी ॥ दृष्टेति ॥ दृष्टोऽन्तोऽत्र ॥ “अन्तः प्रान्तेऽन्तिके
 नाशे” इति विश्वः ॥ “दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे” इति मेदिनी ॥ ६२ ॥ क्षत्तेति ॥
 “क्षत्ता शूद्राश्चाश्विवाजे प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातनये क्षत्ता येन क्त्वा भुजि” इति विश्वः ॥

१—स्वतो न तु वाच्यालङ्कृतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन ‘स्वतः’ इति पाठोऽनुमीयते ॥ तथा च ‘त्रिषु’
 इति विषाणशब्दस्यैव विशेषणम् ॥ अत एव प्रवणशब्दव्याख्यायां—‘त्रिष्वत्येके संकीर्णं यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः । कृतान्तो यमसिद्धान्तदेवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥
 श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तदुष्णाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ६५ ॥
 कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यामर्बगाचरं । कामूसामर्थ्ययोः शक्तिर्भूतिः काटिन्यकाययोः ६६
 विस्तारबल्ल्यां व्रततिर्वसता गात्रिवश्मनोः । क्षयार्चयोगश्चितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥
 अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः । प्रचारस्यन्दयो रीतिरीतिर्दिम्बप्रवासयोः ६८
 उदयंऽधिगमे प्राप्तिश्चेता त्वग्नित्रयं युगं । वीणाभेदेऽपि महती भूतिर्भस्मनि संपादि ॥ ६९ ॥
 नदीनगयोर्नागानां भोगवत्यथ संगरे । सङ्गे समायां समितिः क्षयवासावपिक्षितिः ॥ ७० ॥
 रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः । जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥
 पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावंऽपि चायतिः । पत्तिर्गतां च मूलं तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ७२
 प्रकृतियोंनिलिङ्गं च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः । मिक्ताः स्युर्वालुकाऽपि वेदे श्रवसि च श्रुतिः

वृत्तेति ॥ “वृत्तान्तोऽयमं नमि आस्त्विकातांविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च” इति विश्वः ॥ ६३ ॥
 आनेति ॥ “आनर्तो नृत्यशाखायां जनं जनपदान्तरे” इत्यजयः ॥ “आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्य-
 स्थाने जने रणे” इति मेदिनी ॥ ६४ ॥ श्रयति ॥ आदिना पितादिग्रहः ॥ रमः प्रथम आहारस्य
 विकारः ॥ आदिना यमामज्जमुकादिग्रहः ॥ तदुगुणा गन्धादयः ॥ पैरिकादिः ॥ ६५ ॥ कक्षोति ॥
 “शुद्धान्तोऽन्तःपुरं मुखकथाभेदे च भूतते” इत्यजयः ॥ कास्त्विति ॥ “शक्तिरन्तान्तरे गौर्यामुत्साहादौ
 बले स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ “कामूसूचकलवाचि स्यात्कामूः शक्त्यायुधेऽपि च” इति विश्वः ॥ ६६ ॥ वसेति ॥
 “वसतिः स्यात्स्त्रियां वासं यामिन्यां च निकतने” इति मेदिनी ॥ श्रयेति ॥ “भवेद्वपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिपु”
 इति मेदिनी ॥ ६७ ॥ अतिरिति ॥ अर्तिः ॥ “आर्तिः” इति कश्चित् ॥ जातिरिति “जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्या
 गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफलं धात्वां चुलीकभिल्लयोरपि” इति विश्वः ॥ “जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः ।
 अस्मान्तकामलक्ष्योश्च सामान्यच्छन्दसोरपि ॥ जातीफलं च मालत्याम्” इति मेदिनी ॥ प्रचेति ॥ “रीतिः
 प्रकारे स्यन्दे च लाहकिटारकटयोः” इति विश्वः ॥ रीतिः ॥ “रीत्यो विजयः ॥ रीतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृ-
 ष्ट्यादिपदसु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ६८ ॥ उदेति ॥ “प्राग्निर्मेहोदये । लभेऽपि च स्त्रियाम्”
 इति मेदिनी ॥ त्रयति ॥ त्रयमेवातिता ॥ वीणेति ॥ “महती कल्लकीभेदे प्राथ्ये तु स्यात्पुंसकम् ।
 तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठं वाच्यम्” इति महती ॥ भूतिरिति ॥ “भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः
 स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ६९ ॥ नर्दति ॥ “अथ भोगवती नागपुरीनद्योरही पुमान्” इति
 मेदिनी ॥ श्रयेति ॥ “श्रितिनियामे मेदिन्यां कालभेदे श्रयं स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ७० ॥
 जगति ॥ “जगत्स्याद्विष्टयं कृषिं ना वार्यां जगमे त्रिषु । जगती भुवने धमायां छन्दोभेदे जनेऽपि
 च” इति मेदिनी ॥ दशमं दशपादं ॥ ७१ ॥ पङ्क्तिरिति ॥ दशमं छन्दः दशाक्षरपादम् ॥ “पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दो-
 दशसंख्यालिपु स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ स्यादिति ॥ आयतिः संयमे दीर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः ” इति विश्वः ॥
 पत्तिरिति ॥ “पत्तिर्ना पदं स्त्रियाम् । गतावेकरथकमन्व्यपञ्चपदातिके ” इति मेदिनी ॥ मूल इति ॥ पक्षस्य
 मूलम् ॥ “पक्षातिः ” (५ । २ । २५) ॥ प्रतिपदि, गन्मूले च ॥ ७२ ॥ श्रेति ॥ “ प्रकृतिर्गुणसाम्ये
 स्वादमात्यादिस्वभावयोः । योनी लिङ्गे पौरवर्गे ” इति मेदिनी ॥ कायति ॥ “भारती सात्वती चैव कैशिक्या-
 रमदी तथा । चतस्रो वृत्तयश्चेता यासु नाटयं प्रतिष्ठितम् ” इति भरतः ॥ “ वृत्तिर्विवरणं जीव्ये कैशिक्यादिषु

१—“उकाञ्चुका तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गामश्युणिगनुष्टुप् च बृहती पत्तिरेव च” इत्यनुक-
 मोषेऽपि दशमं छन्दः पङ्क्तिः ॥ “पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात् ” इति कश्चित्पाठः—इति पीयूषव्याख्या ॥

२—“अतिहासिमाहृष्टिभिरः शकुनाः शुकाः । अत्यासमाश्च राजानः षडेता इतयः स्मृताः ” इति स्वामिमुक्तौ ॥

३—पक्षभेदी ही । पक्षे वासायः । अथः पक्षयययः । तयोर्मूलं पक्षतिः—इति पीयूषव्याख्या ॥

वनिता जनितान्यर्थानुगगायां च शोषिनि । गुप्तिः क्षितिद्युदामेऽपि धृतिर्धाम्ण्ययोः ॥७४॥
 बृहती क्षुद्रवार्ताकीच्छन्दोभेदं मन्त्रायपि । वनिता श्रीकण्ठ्याश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुती ७५॥
 वार्तं फल्गुन्यरागं च त्रिष्वप्यु च वृतामृत । कलयांतं रुष्यहम्रांनान्मन हनुलक्ष्मणाः ७६ ॥
 श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्गुणपर्याययोः कृतम् । अन्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७॥
 युक्तं श्मादावृते भूतं प्राण्यतीति मम त्रिषु । वृत्तं पद्ये चाग्निं त्रिष्वनीति दृढनिश्चयः ॥ ७८॥
 महद्वाज्यं चावर्गाते जन्ये स्याद्वाहिते त्रिषु । श्वेतं रुष्येऽपि रजते हस्ति रुष्ये मिते त्रिषु ७९ ॥
 त्रिष्वितां जगदिद्वेऽपि रक्तं नाल्यादि रागि च । अवदातः मिते पीते शुद्धं चन्द्रार्जुनीं मितो ८०
 युक्तं गतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतम् । कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ८१॥
 ख्याते हरे प्रतीताऽभिजातस्तु कुलजे बुधे । विविक्तं घृतविजनीं मूर्छितौ मृदमाच्छ्रयी ८२॥

चेष्यते " इति विश्वः ॥ भिकेति ॥ "भिकता श्री भिकर्ता च पाठकायां तु भूमिनि " इति मेदिनी ॥
 वेद इति ॥ "श्रुतिः श्रोत्रे तथाऽऽर्थाय वार्तायां श्रोत्रकर्मणि " इति विश्वः ॥ ७३ ॥ वनीति ॥ " वनिता
 जातरागन्त्रीश्रियोः श्री त्रिषु वार्तायाम् " इति मेदिनी ॥ भवति ॥ "गुप्तिः काग च रक्षा च दण्डे च धिवरं भुवः"
 इति शाश्वतः ॥ " गुप्तिस्त्वयकरस्थाने कारागारे च रक्षणे " इति मेदिनी ॥ धृतिरिति ॥ " धृतिर्योगान्तरे धर्मं
 धारणाध्वरतुष्वपि " इति विश्वः ॥ ७४ ॥ बृहती ॥ " बृहती क्षुद्रवार्तायाम् " इति विश्वः ॥ वार्ता च ।
 वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः " इति विश्वः ॥ वार्ताति ॥ " वासिता करिणीनार्यावासितं मुर-
 भीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वन्त्रेऽपि " इति विश्वः ॥ वार्ता तु " वासिता " इति नाल्यमध्य-
 पाठमाह ॥ वार्तेति ॥ " वार्ता वार्तायाम् वृत्तौ वार्ता वृत्तायाम् वृत्तयोः । वृत्तमस्तीत्युक्तं वार्ता वार्तामारोग्य-
 ल्गुनोः " इति विश्वः ॥ ७५ ॥ वार्ता फल्गुन्यरागे स्वादारोग्ये वृत्तिमयपि " इति धरणिः ॥ अप्रविति ॥ " घृत-
 माष्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते त्वमिधेयवत् " इति मेदिनी ॥ न मृतं मरणमव ॥ " अमृतं यज्ञोपे स्यात्प्रायुषे
 सलिले घृते । अवाचिते च ना धन्वन्तरिदेवयोः " इति मेदिनी ॥ कलेति ॥ कलौ मलौ श्रीतोऽस्य ॥ "कलयोः
 सुवर्णं स्याद्वज्रं च नपुंसकम् " इति मेदिनी ॥ ७६ ॥ युगेति ॥ "शर्त्तौ निवारणे वृत्तं पर्याप्तं स्वयमेवसिते " इति
 रङ्गः ॥ " कृतं युगेऽयमर्थं स्याद्वहिते हिसिते त्रिषु " इति मेदिनी ॥ ७७ ॥ युक्त इति ॥ " भूतं श्मादौ
 पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषुचिते । प्राप्ते घृते नमो नमो देवयान्यन्तरे तु ना ॥ कुनारेऽपि " इति मेदिनी ॥
 वृत्तमिति ॥ "वृत्तोऽर्थातेऽप्यतीतेऽपि वृत्तेऽपि घृते वृते । घृतेऽप्यद्विष्टे वा क्लीवे छन्दश्चारिवर्तान्तु " इति मेदिनी
 ॥ ७८ ॥ महति ॥ "महती वल्लकीभेदे रागे तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे तु माच्छ्रेष्ठे वाच्यवत् " इति मेदिनी ॥
 अवेति ॥ " अवर्गातस्तु निर्वादे दुष्टगोहृतयोः " इति मेदिनी ॥ जन्ये जनापवादे ॥
 श्वधिकेति ॥ "श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयोः । श्वेता वगादिकाकाष्ठराष्टयशङ्खवती तु च ॥ क्लीवं नप्येऽन्यवच्छेदे"
 इति मेदिनी ॥ रजेति ॥ "रजते रज्जने नप्ये शोभिते हृदहारयोः " इत्यजयः ॥ ७९ ॥ त्रिष्विति ॥
 आतान्तम् ॥ जगोति ॥ "जगत्स्याद्विष्टे क्लीवं वाधौ ना जगमे त्रिषु" इति मेदिनी ॥ रक्तमिति ॥
 "रक्तोऽतुरक्ते नील्यादिरङ्गिते शोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे तात्रे प्राचीनामलकेऽपि " इति मेदिनी ॥
 वेति ॥ "सितमवसितं च वद्धे धवले त्रिषु राकरायां श्री" इति मेदिनी ॥ ८० ॥ अथेति ॥ "संस्कृतः
 कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीवं तु लक्षणोपेते" इति मेदिनी ॥ लक्षणं उपेते पाणिन्यादिपुस्तक-
 त्पादिते ॥ अनेति ॥ न अन्तोऽस्य ॥ "अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निगधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिका-
 दूर्वयोरापि ॥ कणादुरालभापध्यापावत्यामलकीपु च । विश्वभरागुह्योः स्यादन्तं मुरवर्तमनि" इति मेदिनी
 ॥ ८१ ॥ ख्येति ॥ "प्रज्ञातज्ञातद्वयेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु" इति रभसः ॥ अभीति ॥
 "अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ बुधे पण्डिते ॥ विवीति ॥ "विविक्तं
 त्रिष्वप्युक्ते रङ्गः पूतविवेकिषु" इति मेदिनी ॥ म्रियति "मूर्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च" इति मेदिनी ॥ ८२ ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ शिती धवलमेचकौ । सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तोऽभ्यर्हिते च सत् ॥
 पुरस्कृतः पूजितोऽन्यभियुक्तोऽप्रतःकृते । निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
 जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी । वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आहतौ सादरार्थितौ ॥
 अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । निपानागमयोस्तीर्थमृषिबुधजले गुरौ ॥ ८६ ॥
 समर्थेस्त्रिषु शक्तिस्ये संवद्धार्थे हितेऽपि च । दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यापि ॥ ८७ ॥
 आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः । अभिप्रायवशौ छन्दावन्दौ जीमूतवत्सरौ ८८
 अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतबान्धवौ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्थाशाश्चन्द्राग्न्यास्तमोनुदः ८९ ॥
 निर्वादो जनवादोऽपि शादो जम्बालशष्पयोः । सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥
 स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि सूदः स्याद्वज्रेने त्रिषु । गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दो हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ९१ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाञ् । स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥
 धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरत् । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥

द्वाविति ॥ “शुक्तं पृथ्वात्मनिष्ठुरे ” इति मेदिनी ॥ “ सून्यादिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाञ्जिकम् ।
 धान्यराक्षी त्रिरात्रयं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ” इति वैयकम् ॥ शिती इति ॥ “निशितेऽपि,
 शितिर्भूजं ना सितसितयोस्त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ सत्ये इति ॥ “ सन् साधौ धीरशक्तयोः ।
 मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युमयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ ८३ ॥ पुरेति ॥ “ पुरस्कृतो-
 ऽभिप्रस्तारिप्रस्ताप्रेकृतपूजिते ” इति मेदिनी ॥ निवेति ॥ निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् ॥ “ निवातो
 दृढसंनद्धे निवासं वातवर्जिते ” इत्यजयः ॥ ८४ ॥ जेति ॥ “उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः” इति
 मेदिनी ॥ उत्थीति ॥ “उत्थितं स्यात्त्रिषूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि” इति मेदिनी ॥ ८५ ॥ इति तान्ताः ॥
 अर्थे इति ॥ “अर्थो विपर्ययार्थनयोऽर्थतत्कारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने” इति मेदिनी ॥
 निपेति ॥ “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारपिबुधाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 निपानं जलावतारः । —निदानमुपायः—इति मुकुटः ॥ ८६ ॥ दशेति ॥ दशम्यां तिष्ठति ॥ “दशमीस्थो
 नष्टबोजे स्थविरुऽप्यन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ वीथीति ॥ “वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः”
 इति मेदिनी ॥ ८७ ॥ आस्थेति ॥ “आस्थाः त्वालम्बनास्थानयत्नोपेक्षासु योषाति” इति मेदिनी ॥
 प्रेति ॥ “प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानानुमितवस्तुनि” इति मेदिनी ॥ इति थान्ताः ॥ अन्दाविति ॥
 “अन्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके” इति विश्वः ॥ ८८ ॥ अपेति ॥ “अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयो-
 रापि” इति ॥ मुकुटस्तु ‘अववादः’ इति पठित्वा “अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि” इति
 विश्वमुदाजहार ॥ दायेति ॥ दायस्य आदः ॥ “दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च” इति मेदिनी ॥
 पादा इति ॥ “पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी ॥ ८९ ॥
 निरिति ॥ “निर्वादः स्यात्लोक्रवादपरिनिष्ठितवादयोः” इति मेदिनी ॥ शेति ॥ जम्बालः पङ्कः ॥
 शर्षं बालवृणम् ॥ सारेति ॥ “आक्रन्दः क्रन्दने हाने मित्वादरागयुद्धयोः” इति मेदिनी ॥ ९० ॥
 स्यादिति ॥ “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणत्वास्थप्रसक्तिषु” इति मेदिनी ॥ स्विति ॥ “सुदस्तु सूपवत्सू-
 पकारे च व्यञ्जनेऽपि च” इति विश्वः ॥ गविति ॥ “गोविन्दो वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे बृहस्पतौ”
 इति मेदिनी ॥ हर्षे इति ॥ “आमोदो गन्धहर्षयोः” इति मेदिनी ॥ “मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे
 हर्षमदानयोः” इति विश्वः ॥ ९१ ॥ प्रेति ॥ “ककुद्रत् ककुद्रे श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि” इति
 विश्वः ॥ स्त्रीति ॥ “संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नास्ति तोषणे”
 इति मेदिनी ॥ क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा ॥ आजिर्बुद्धम् ॥ ९२ ॥ धर्मे इति ॥ “भवे-

१--“सारावे” इति रुदितविशेषणम् ॥ त्रातरि पाणिप्राहाकान्तस्य विजिगीषो रक्षितरि--इति पाठ्यव्याख्या ॥

२--‘स्त्री’ इति संविदुपनिषच्छ्राद्धिः संवच्यते--इति मुकुटः ॥

गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् । त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥
 मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्दौ तु शारदौ । प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उच्चतिः । पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥
 परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके । बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
 स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः । दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥
 मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने । विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेखाधिः ॥९९॥
 विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे । बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि स्कन्धः समुदयेऽपि च १००॥
 देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् । विधा विधौ प्रकारे च साधु रम्येऽपि च त्रिषु १०१
 वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोऽमृतं स्नुही । संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा १०२
 मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि । अतस्त्रिषु समुच्चद्वौ पण्डितमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

दुपनिषद्धं वेदान्ते विजने स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ स्यादिति ॥ “शरत् स्त्री वत्सरेऽप्युतौ” इति मेदिनी ॥ पदमिति ॥ “पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयो-
 रङ्गकवस्तुनोः” इति विश्वः ॥ “श्लोकपादेऽपि च क्लीवं पुलङ्गः किरणे पुनः” इति मेदिन्यां विशेषः ॥ ९३ ॥ गविति ॥ “गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे” इति विश्वः ॥ प्रतीति ॥ “आस्पदं पदकृत्ययोः” इति मेदिनी ॥ त्रिष्विति ॥ आदान्तात् ॥ इष्टेति ॥ “स्वादु मिष्टमनोजयोः” इति मेदिनी ॥ ९४ ॥ मूढेति ॥ “मन्दाऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चामाग्यरोणिगोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ” इति मेदिनी ॥ द्वाविति ॥ “शारदोऽन्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीवं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ वीति ॥ “विशारदः पण्डिते च धृष्टे” इति मेदिनी ॥ ९५ ॥ इति दान्ताः ॥ व्येति ॥ “न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ” इति विश्वः ॥ पर्वेति ॥ “विवधौ वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वमारयोः” इति विश्वः ॥ परित आह्नितेऽनेन पर्याहारः उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाद्यं काष्ठं “कावडी” इति ख्यातम् ॥ ९६ ॥ बन्धेति ॥ “आधिः पुमांश्चि-
 त्तपीडाप्रत्याशावबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यविष्टाने” इति मेदिनी ॥ ९७ ॥ स्युरिति ॥ नीवाको वचना-
 भावः, मूलोक्तपार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ॥ “समाधिर्ध्याननीशाकनियमेषु समर्थने” इति विश्वः ॥ “समा-
 धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक) नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे” इति मेदिनी ॥ दविति ॥ “अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोबोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हिकायां तृष्णायामपि” इति मेदिनी ॥ ९८ ॥ सुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः शिशुः ॥ प्रकृतस्य प्रार-
 ब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥ विधुरिति ॥ “विधुः शशाङ्के कपूरे हृषीकेशे च राक्षसे” इति विश्वः ॥ परीति ॥ “अवधिस्त्ववधाने स्यात्सोमिन्न काले विले पुमान्” इति मेदिनी ॥ ९९ ॥ विधिरिति ॥ “विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी ॥ प्रेति ॥ “प्रणिधिर्याचने चरे” इति हैमः ॥ प्रणि-
 धिरवधानेऽपि ॥ बुधेति ॥ “बुधः कर्षौ रोहिण्ये” इति विश्वः ॥ “वृद्धो जीर्णं प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लेशे तु शैलजे” इति मेदिनी ॥ स्कन्ध इति ॥ “स्कन्धः स्यान्वपतावसे संपरायसमूहयोः । कथि सरूपकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि” इति मेदिनी ॥ १०० ॥ देश इति ॥ “सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः” इति विश्वः ॥ “सिन्धुर्वमधुदेशाग्निनदे ना सरिति स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ विधेति ॥ “विधा गजाले ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ” इति विश्वः ॥ विधौ विधाने ॥ साधिविति ॥ “साधुर्वार्धुषिके चारी सज्जने चाभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ १०१ ॥ बधूरिति ॥ “बधूः स्नुषा नवोदा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च । शटयो च शाश्वतायां च” इति विश्वः ॥ सुधेति ॥ “सुधा गङ्गेश्चार्चूर्ण स्नुही चामृतवर्षयोः” इत्यजयः ॥ श्रदिति ॥ “श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मेदिनी ॥ सम्प्रत्यय आदरः ॥ १०२ ॥ मध्विति ॥ “मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पुष्परसे मधुः । दैत्यै चैत्रे वसन्ते च जीवाङ्गोके मधुदुमे” इति

ब्रह्मबन्धुराधिक्षेपे निर्देशोऽथावलम्बितः । अविदूरोऽप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ । भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥
 प्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ । तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निर्वह्निणौ ॥ १०६ ॥
 प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ । द्वौ सारथिहयाराहौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥
 कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथायनाः । वर्षाचित्रीहिमेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
 केशेऽपि वृजिनो विश्वकर्माऽर्कसुरशीर्ल्पिनोऽऽत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्षम् च ॥ १०९ ॥
 शक्रो धातुकमत्तेभौ वर्षकाब्दो घनाघनः । अभिमानोऽर्यादिदर्पज्ञाने प्रणयर्हिंसयोः ॥ ११० ॥
 घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे । इनः सूर्ये प्रभौ राजा मुगाङ्क क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥
 वाणिन्यौ नर्तकीदूत्यौ स्ववन्त्यामपि वाहिनी । ह्यादिन्यौ वज्रताडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाऽधो जिहिकाऽपि च । क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥

विश्वः॥अन्धमिति॥“अन्धं तु तिमिरे क्लीबं चक्षुर्हानेऽभिधेयवत्”इति मेदिनी ॥ अत इति ॥ आधान्तात् ॥
 सम्भवति ॥ “समुद्रद्वः समुद्रौते पण्डितमन्यदस्योः” इति विश्वः ॥ १०३ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः
 बन्धुरस्य ॥ “ब्रह्मबन्धुराधिक्षेपे निर्देशो च द्विजन्मनाम्” इति विश्वः ॥ अथेति ॥ अवलम्बित
 आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा ॥ अवष्टब्धे स्म ॥ “अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते” इति मेदिनी
 ॥ १०४ ॥ इति धान्ताः ॥ सूर्येति ॥ चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥ भूतेति ॥ भूतानामात्मा ॥
 भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य इति च ॥ मूर्खेति ॥ पृथक्कार्यो जनः ॥ १०५ ॥ पत्नीति ॥ “पत्नी
 द्येने रथे काण्डे खगदुरथिकाद्रिषु” इति विश्वः ॥ शिखीति ॥ “शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्वुमे ।
 मयूरे कुक्कुटे पुंषि शिखावत्यन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ प्रतीति ॥ “प्रतियन्त्रश्च संस्कार-
 लिप्सोपग्रहणेषु च” इति मेदिनी ॥ उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः ॥ अथेति ॥ “सादृ उपरङ्गमताङ्गरथारोहेषु
 दृश्यते” इति मेदिनी ॥ वाजाति ॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य ॥ १०७ ॥ कुल इति ॥ “अभिजनः
 कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे” इति विश्वः ॥ अथेति ॥ “हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्विहिमे-
 दयोः” इति मेदिनी ॥ वर्षोऽब्दम् । अर्चो रश्मिः । ग्रीहिभेदो नीवारादिः, इति सुकुटः ॥ षष्टिः,
 इति स्वामी ॥ चन्द्रेति ॥ “विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्कसिचन्द्रयोः” इति मेदिनी ॥ १०८ ॥
 केश इति ॥ “वृजिनं कल्मसे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु” इति रभसः ॥ विश्वेति ॥ “विश्वकर्मा
 सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः” इति मेदिनी ॥ आत्मेति ॥ “आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमा-
 त्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च” इति धरणिः ॥ १०९ ॥ शक्र इति ॥ “अन्योऽन्य-
 षट्पदे चैव धातुके च घनाघनः” इति धरणिः ॥ अभीति ॥ आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥ ११० ॥
 घन इति ॥ “घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो
 लोहमुद्रौ” इति धरणिः ॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥ राजेति ॥ “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ ।
 यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ १११ ॥ वाणीति ॥ ववयोरैक्यम् ॥ वाणिनी नर्तकी
 मत्तविदग्धवनितासु च” इति मेदिनी ॥ स्ववेति ॥ “वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः” इति
 वन्देति ॥ “कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च” इति मेदिनी ॥
 वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥ ११२ ॥ त्वागिति ॥ “तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कुक्षे”
 इति मेदिनी ॥ सूनेति ॥ “सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये” इत्यजयः ॥ “सूतं
 प्रसवपुष्पयोः ॥ सूना पुल्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि” इति विश्वः ॥ क्रतुविति ॥ “वितानो यज्ञवि-
 स्तारोल्लोचेषु क्रतुर्कर्मणि । वृत्तमेदावसरत्नोर्वितानं तुच्छमन्दयोः” इति विश्वः ॥ “वितानो यज्ञ उल्लोचे

मन्देऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे । वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् । आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥
 व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि । स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥
 स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने । अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥
 उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च । व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने । निर्वर्तनोपकरणानुब्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥
 निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च । व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥
 पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यंशेऽप्यणीयसि । तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥
 अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते । प्रधानं परमात्मा धीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
 प्रभूतं पुष्पफलयोनिधनं कुलनाशयोः । क्रन्दने रादनाह्वाने वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
 गृहदेहवित्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे । संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
 आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे । आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तांशेऽपि च ॥ १२५ ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि । रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

विस्तारे पुनर्पुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलङ्गो मन्दतुच्छयोः” इति मेदिनी ॥ ११३ ॥ मन्दे
 मूढे ॥ अथेति ॥ “केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः” इत्यजयः ॥ वेद इति ॥ “ब्रह्म
 तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगमिदोर्विधे” इति मेदिनी ॥ ११४ ॥ उत्सेति ॥
 “गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने” इति विश्वः ॥ आतेति ॥ प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थं तक्ता-
 दिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा ॥ जवनं वेगः ॥ आप्यायनं तर्पणम् ॥ ११५ ॥ व्यञ्जेति ॥ “व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि
 च” इति मेदिनी ॥ निष्ठानं तेमनम् ॥ स्यादिति ॥ “कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः” इति धरणिः ॥ ११६ ॥
 स्यादिति ॥ “उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने” इति धरणिः ॥ अवेति ॥ “स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ
 बुद्धिः अवेतरे” इति मेदिनी ॥ क्रीडेति ॥ “देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेपु देवनः प्रोक्तः” इति विश्वः
 ॥ ११७ ॥ उदिति ॥ “उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मल्लवेगेऽपि न
 द्वयोः” इति मेदिनी ॥ “तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रभेदे
 परिच्छदे ॥ श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके” इति मेदिनी ॥ व्युदिति ॥ “स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ११८ ॥ मारेति ॥ “साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेव द्वापने-
 ऽनुगमे धने” इति मेदिनी ॥ उपकरणं साधनसामग्री ॥ ११९ ॥ व्यसेति ॥ “व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगाया-
 दिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलद्यमे” इति विश्वः ॥ कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ ॥ कोपजे वाक्पासु-
 दण्डपासुष्वार्थदूषणादौ ॥ १२० ॥ पक्षमेति ॥ “पक्ष्म उत्रादिपक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि” इति विश्वः ॥
 तिथीति ॥ “पर्व स्यादुत्सवं ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु । दर्शप्रतिपदोः संघौ स्यात्तिथेः पञ्चक्रान्तरे”
 इति धरणिः ॥ १२१ ॥ अकेति ॥ “कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः” इति विश्वः ॥ मायिति ॥
 मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ॥ “संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते”
 इति व्याडिः ॥ प्रेति ॥ “प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मानि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे
 सदा” इति मेदिनी ॥ १२२ ॥ वर्ष्मेति ॥ “वर्ष्म देहप्रमाणातिमुन्दराकृतिषु स्मृतम्” इति
 मेदिनी ॥ १२३ ॥ गृहेति ॥ “धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु” इति विश्वः ॥ अथेति ॥
 “संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे” इति मेदिनी ॥ १२४ ॥ आच्छेति ॥ “आच्छादनं संपि-
 धाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके” इति धरणिः ॥ १२५ ॥ अधीति ॥ “अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे”
 इत्यजयः ॥ रत्नमिति ॥ “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नृपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ वने इति ॥

तलिनं विरेले स्तोके वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरं । समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥१२७॥
 हीनन्यूनावनगर्हौ वेगिशूरे तरस्विनौ । अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥१२८॥
 कलापो भूषणे वह्ने लुणीरं संहतेऽपि च । परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥
 गोधुग् गोष्ठपतिगोषौ हरौ विष्णुर्वृषाकपिः । बाष्पमूष्माश्च कशिशु त्वन्नामाच्छादनं द्वयम् १३०
 तल्पं शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् । प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥१३१॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मा वीणाभेदश्च कच्छपी । रवणे पुंसि रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः १३२
 अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो दिव्यगायने । कम्बुर्ना वलये शङ्खे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥१३३॥
 पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजानाङ्गुभौ घटेभमूर्धाशौ डिम्भौ तु शिशुवालिशौ
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभु ब्रह्मत्रिलोचनौ । कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विस्रम्भः प्रणयेऽपि च
 स्याद्देर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियास्स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान्
 क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् । सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः
 “क्लृवं स्यात् कानने नीरे निशासे निलये दलम्” इति रभसः ॥ १२६ ॥ तलीति ॥ “तलिनं विरेले
 स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्” इति मेदिनी ॥ वाच्येति ॥ तथा तलिनवत् ॥ उत्तरे आनान्तात् ॥
 रमेति ॥ “समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमास्ते” इति मेदिनी ॥ पिश्विति ॥ “पिशुनं कुङ्कुमेऽपि
 च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्षायां पिशुना स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ १२७ ॥
 हीनेति ॥ “हीनं गर्हानयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “न्यूनं गर्हानयोः” इति मेदिनी ॥ वेगीति ॥ तरो
 यत्नं जयो वाऽस्यास्ति ॥ अभीति ॥ “अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्रुते” इति विश्वः ॥ १२८ ॥
 इति नान्ताः ॥ कलेति ॥ “कलापः संहतौ वह्ने काञ्च्या भूषणतृणयोः” इत्यजयः ॥ “चन्द्रे विदग्धे व्या-
 करणभेदेऽपि कथ्यते बुधेः” इति मेदिन्यां विशेषः ॥ परीति ॥ परिच्छदः परिवारः ॥ १२९ ॥ गत्रिति ॥
 “गोषो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वेदलवे” इति विश्वः ॥ हर इति ॥ वृषं धर्मं न कम्पयति ॥ “वृषाकपिः
 पुमान्कुण्डले शंकरे जातवेदसि” इति मेदिनी ॥ कशीति ॥ “एकोक्त्या कशिशुर्भक्ताच्छादने
 च द्वयोः पृथक्” इति विश्वः ॥ १३० ॥ तल्पमिति ॥ अट्टोऽट्टालिका ॥ स्तेति ॥ “विटपः
 पदलवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः” इति विश्वः ॥ प्राप्तेति ॥ “प्राप्तरूपो नरम्ययोः” इति मेदिनी ॥
 स्वमेव रूपं यस्य ॥ अभिलक्ष्यं रूपमस्य ॥ “अभिरूपो बुधे रम्ये” इति मेदिनी ॥ १३१ ॥
 कूर्माति ॥ कच्छे कच्छं वा पिवति ॥ “कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे” इति विश्वः ॥ इति पान्ताः ॥
 रवेति ॥ १३२ ॥ इति फान्ताः ॥ अन्तरा मरणजन्मनोर्भेधे भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् ॥ “गन्धर्वः पशुभेदे
 स्यात्पुंस्कोऽकिलतुरंगयोः । अन्तरामवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ केति ॥ “कम्बुः शङ्खे
 त्रिषु पुंसि शम्बूके वलये गजे” इति मेदिनी ॥ द्वीति ॥ द्वे जिह्वे यस्य ॥ १३३ ॥ प्वाति ॥ “पूर्वे तु पूर्वजेषु
 स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “प्राक् पूर्वमग्रतः” इति धरणिः ॥ इति नान्ताः ॥ किति ॥ “कुम्भः
 स्यात्कुम्भकर्तृस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृत्ति गुग्गुले” इति विश्वः ॥ १३४ ॥
 श्मीति ॥ “शंभुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति” इति मेदिनी ॥ कुक्षीति ॥ “गर्भो भ्रूणोऽर्भके कुक्षौ
 संधौ पनसकण्ठके” इति मेदिनी ॥ वीति ॥ “विस्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे” इति विश्वः ॥ “परि-
 चयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः” इत्यमरमाला ॥ १३५ ॥ स्यादिति ॥ “दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्य-
 भेर्याश्च रुयक्षे बिन्दुत्रिकद्वये” इति मेदिनी ॥ स्यादिति ॥ “कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ” इति
 मेदिनी ॥ १३६ ॥ क्षेति ॥ “नाभिमुखयनूपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्क्षिप्या

१—वाष्पं मेदिन्यामन्तःस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्यैरपि “वाष्पाकुलम्” (५२८) इत्यार्याऽन्तःस्था-
 दिव्रज्यायां लिखिता । हेमे तु स्पर्शादिषु पठ्यते ॥ २—पूर्वगन्धर्वशब्दे विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते ।
 हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ ३—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा “दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितयाद्द्वौपदी हारिता” इति स्वामि-
 मुकुटानेकैर्यकरवाकरकौमुद्याः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ प्लवंगमौ । इच्छायानां भवौ कामौ शीघ्रोद्योगौ पराक्रमौ १३८॥
धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः । उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९॥
वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वाणिक् । नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु १४०
शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः । स्तोत्रः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे
गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसुकुलस्त्रियोः । क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्तं क्षमं शक्तं हितं त्रिषु ॥
त्रिषु श्यामौ हरिश्चूणौ श्यामा स्याच्छारिवा निशाः । ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषामधान्यकतुषु
सूक्ष्ममध्यात्ममप्यादौ प्रधाने प्रथमस्त्रिषु । वामौ वल्गुप्रतीपौ दावधमौ न्यूनकुत्सितौ १४४
जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् । तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५॥

कस्तूरिकामदे” इति मेदिनी ॥ सुरेति ॥ “सुरभिः शल्लकीमातृमित्सुरगोपु योषिति । चम्पके च वसन्ते च
तथा जातोफले पुमान् ॥ स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमा-
नयम्” इति मेदिनी ॥ सभेति ॥ “स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा” इति रभसः ॥
त्रिष्विति ॥ “बल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे” इति मेदिनी ॥ १३७ ॥ इति भान्ताः ॥ किरैति ॥
“रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि” इति मेदिनी ॥ इच्छेति ॥ “कामः स्मरेच्छयोः पुमान् ।
रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्पुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शारिति ॥ “पराक्रमः स्यात्सामर्थ्यं विद्रुमो-
द्यमयोरपि” इति मेदिनी ॥ १३८ ॥ धर्मा इति ॥ “धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ ।
अहिंसोपनिषन्त्याये ना धन्यमसोममेपे” इति मेदिनी ॥ उपेति ॥ उपधा उत्कोचः ॥ “उपक्रमः स्यादुपधा-
चिकित्सारम्भविक्रमे” इति विश्वः ॥ १३९॥ वर्णीति ॥ “निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे” इति विश्वः ॥
नागेति ॥ “नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च” इति विश्वः ॥ शल इति ॥ “रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये
हलद्युधे । राघवे च सितश्वेतमनोशेषु च वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ १४०॥ शब्देति ॥ “ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे
शब्दादिपूर्वकः” इति विश्वः ॥ क्रेति ॥ “विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः” इति धरणिः ॥ १४१॥
ग्विति ॥ “गुल्मः स्तम्बे घृहीहि षड्वसैन्ययोः सैन्यरक्षणे” इति विश्वः ॥ रुग् उदररोगः ॥ स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥
जामिरिति ॥ “जिह्वाः कुटिले मन्दे जामिः स्वसुकुलस्त्रियोः” इति चवर्गादावजयः ॥ मुकुटस्तु—“प्रहरे समये
यामो यामिः स्वसुकुलस्त्रियोः” इति रभसादन्तः स्यादितामाह ॥ “यामिः कुलस्त्रीत्वतोः स्त्री”
इति मेदिनी ॥ क्षितौति ॥ “क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्” इति धरणिः ॥ १४२ ॥
त्रिष्विति ॥ “श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु ॥ मरिचे
सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवीषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते ॥ यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रि-
वृत्तिकीषधौ । नीलकायाम्” इति मेदिनी ॥ ललेति ॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि ॥ “प्रधानध्वजशृङ्गेषु
पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेपु ललामं स्याल्ललाम च” इति रुद्रः ॥ पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् ॥
अश्वो वाजी ॥ भूषा सामीप्यादश्वस्येव ॥ १४३ ॥ स्त्रिति ॥ “सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यसौ त्रिषु चारूपके”
इति मेदिनी ॥ आदाविति ॥ “प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ त्रिष्विति ॥
आमान्तम् ॥ वेति ॥ “वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि त्रियम् ।
वामौ शृगालीवडवारासभीकरमीपु च” इति विश्वः ॥ १४४ ॥ जीति ॥ यातो गतो याम उपभोगकालो
यस्य ॥ “यातयामोऽन्यवजीर्णे परिभुक्तोऽस्ति तेऽपि च” इति मेदिनी ॥ इति भान्ताः ॥ तुरमेति ॥
ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् ॥ “ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि क्लीवं रसाङ्गने” इति मेदिनी ॥

१—शारिति ब्राह्मणस्य नैगमवे निषेधः—इति स्वामी ॥—‘द्वौ’ इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायम् इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

२—युक्ते भान्तमव्ययम्, इत्येके । शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा, इति पीयूषव्याख्या ॥ ३—यथा
“कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः” इति रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ पर्जन्यौ रसदब्देन्द्री स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः १४६
 तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोऽवसरे क्रमे । प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासेहेतुषु ॥ १४७ ॥
 रन्ध्रे शब्देऽथानुशयो दीर्घद्विषानुतापयोः । स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते १४८ ॥
 समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः । व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥
 अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि । युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥
 पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च संनयौ । संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ १५० ॥
 विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः । विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि १५१
 निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री सभायां च प्रतिश्रयः । प्रायो भूम्यन्तगमने मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ॥
 रहस्योपस्थयोगुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः । वीर्यं बले प्रभावे च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये १५४ ॥
 धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् । कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकाऽपि च
 वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिरुया नामशोभयोः । आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः । छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः

निलेति ॥ “क्षयो रोगान्तरे वेदमकल्पान्तापचयेषु च ” इति मेदिनी ॥ १४५ ॥ पति ॥ “पर्जन्यो मेघशब्देऽपि
 ध्वनदम्बुदशक्रयोः ” इति विश्वः ॥ १४६ ॥ तिष्य इति ॥ “तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते” इति
 धरणिः ॥ पर्येति ॥ “पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे ” इति विश्वः ॥ प्रत्येति ॥ “प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे
 विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सत्तादावधीनज्ञानयोरपि ” इति विश्वः ॥ १४७ ॥ अथेति ॥ “भवेदनुशयो
 द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः ” इति विश्वः ॥ स्थिति ॥ “स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः ” इति
 विश्वः ॥ १४८ ॥ समेति ॥ “समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु तथा धिषि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते
 कालभाषयोः ” इति मेदिनी ॥ व्यसेति ॥ व्यसनं स्त्रीयुतपानादि ॥ अशुभं दैवविशेषणम् ॥ विरोधे नञ् ।
 अथाच्छुभाभावविधेर्न्यः ॥ “अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च ” इति मेदिनी ॥ १४९ ॥ अत्येति ॥ “अत्ययो-
 ऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽयुत्याते नाशदण्डयोः ” इति धरणिः ॥ अथेति ॥ “संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः”
 इति मेदिनी ॥ प्विति ॥ “पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ ” इति धरणिः ॥ १५० ॥ समिति ॥ “संस्त्यायः संनिवेशे
 च संघाते विस्तृतावपि ” इति मेदिनी ॥ प्रणेति ॥ “प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वर्णऽपि”
 इति मेदिनी ॥ १५१ ॥ “विश्रम्भः स्यात्पारिचये विश्वासाविप्रलम्भयोः ” इत्यजयः ॥ वीति ॥ “वैरोन्नत्योः
 समुच्छ्रयः ” इति रभसः ॥ विधेति ॥ “विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र
 रूपादिके पुमान्” इति मेदिनी ॥ १५२ ॥ निर्येति ॥ निर्यासः कायः ॥ “कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे
 च कषायोऽयं सुरमौ लोहितेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ समेति ॥ “प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च ” इति
 मेदिनी ॥ प्रेति ॥ “प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः” इति विश्वः ॥ मन्युरिति ॥ “मन्युः पुमान्
 क्रुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च” इति मेदिनी ॥ १५३ ॥ रहेति ॥ “गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः
 कमठदम्भयोः” इति विश्वः ॥ सत्यमिति ॥ “सत्यं क्रते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्धति” इति
 मेदिनी ॥ वीर्यमिति ॥ “वीर्यं प्रभावे शुके च तेजःसामर्थ्ययोरपि” इति मेदिनी ॥ द्रव्यमिति ॥
 “द्रव्यं स्याद्द्रव्येण भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुदुमविशेषयोः” इति विश्वः ॥ १५४ ॥
 धिष्ण्यमिति ॥ “धिष्ण्यं स्थानाग्निसन्नम् । शक्तावृक्षेऽपि” इति मेदिनी ॥ भाग्यमिति ॥
 “भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि” इति विश्वः ॥ कशायिति ॥ “गाङ्गेयः स्यात्पुमा-
 न्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः” इति मेदिनी ॥ त्रिशेति ॥ “विशल्याऽग्निशिखादन्तीगुडूचीनिपुटासु च”
 इति मेदिनी ॥ १५५ ॥ वृषेति ॥ वृषाकपेः स्त्री ॥ “वृषाकपायी श्रीगौरिवरीजीवन्तिकासु च” इति
 मेदिनी ॥ अभीति ॥ “अभिरुया त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि” इति मेदिनी ॥ आरेति ॥
 निष्कृतिः प्रायाश्चेत्तम् ॥ संप्रधारणं विचारः ॥ १५६ ॥ उपायः सामादिः ॥ चेष्टा परिस्पन्दः ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिः काञ्च्यां मध्येभवन्धने । कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः
जन्या जनापवादेऽपि जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च । गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ कल्यौ सज्जनिरामयौ
आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थौ पुण्यं तु चार्वापि । रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि वदान्यो वल्लुवागपि १६०
न्याय्येऽपि मध्यं सौम्ये तु सुन्दरं सोमदैवते । निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ १६१
गुरु गीर्षतिपित्राद्यौ द्रापरौ युगसंशयौ । प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविज्ञिताकृती ॥ १६२ ॥
किंशारू धान्यशूकेषू मरू धन्वधराधरौ । अद्रयो दुर्मशैलार्काः स्त्रीस्तनावदौ पयोधरौ १६३ ॥
ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः । प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणा अस्त्राः कचा अपि
अजातशत्रुङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च त्वरौ । स्वर्णेऽपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः १६५

“क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारेण । आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिध्वि” इति विश्वः ॥
छायेति ॥ “छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोपितोः” इति मेदिनी ॥ १५७ ॥ कक्षयेति ॥
“कक्ष्या बृहत्तिकायां स्यात् काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च” इति यान्तेषु मेदिनी ॥
कृत्येति ॥ “कृत्यो विद्विषि कार्यं च कृत्या क्रियादिवौकसोः” इति रभसः ॥ १५८ ॥ जन्य इति ॥ जनानां
वादः ॥ “जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जीवपरिषा । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः” इति धरणिः ॥
जघेति ॥ “जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ गर्हेति ॥ “वक्तव्यं कुत्सिते हीने
वचनाहं च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ केति ॥ कलासु साधुः ॥ “कल्यं प्रभाते ह्रीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते ।
सज्जनीरोगक्षेपु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात् त्रिषु, मद्ये तु योपिति” इति मेदिनी ॥ सजो बद्ध-
संनाहादिः ॥ १५९ ॥ आरमेति ॥ आत्मवाञ् ज्ञानी ॥ अर्थादनपेतः ॥ “अर्थ्यो विशार्थश्चालिनोः”
इत्यजयः ॥ “अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ पुण्यमिति ॥ “पुण्यस्त्रिषु
मनोऽज्ञे स्यात्कलीवं सुकृतधर्मयोः” इति विश्वः ॥ रूप्यमिति ॥ आहतं प्रशस्ते वा रूपमस्यास्ति ॥ “रूप्यः
स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ वदेति ॥ “वदान्यो दातृ-
वाग्मिनोः” इत्यजयः ॥ १६० ॥ न्येति ॥ “न्याय्यावल्लभयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु” इति रभसः ॥
साविति ॥ “सौम्यो बुधे मनोऽज्ञे स्यादनुप्रे सोमदैवते ॥ इत्यल्लु च सौम्याः स्युः” इति विश्वः ॥ इति
यान्ताः ॥ निवेति ॥ “वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुञ्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने”
इति विश्वः ॥ समिति ॥ “संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि यथाक्रममुदीरितौ”
इति विश्वः ॥ प्रस्तरः शय्या ॥ १६१ ॥ ग्विति ॥ “गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्नि-
षेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि” इति मेदिनी ॥ द्वेति ॥ द्वाभ्यां परः द्वौ परावत्र वा ॥ प्रेति ॥
“प्रकारस्तुल्यभेदयोः” इति मेदिनी ॥ आकेति ॥ इङ्गितं चेष्टा ॥ आकृतिरवयवसंस्थानम् ॥ १६२ ॥
किंशेति ॥ “किंशारुर्ना शस्थशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि” इति मेदिनी ॥ मरू इति ॥ “मरुर्ना गिरिधन्वोः” इति
मेदिनी ॥ स्त्रीति ॥ “पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेवयोः पुंसि” इति मेदिनी ॥ १६३ ॥
ध्वान्तेति ॥ “वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे” इति मेदिनी ॥ बलीति ॥ बली राजग्राह्यो
भागः ॥ अंशुर्मूलः ॥ “करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः” इति मेदिनी ॥ प्रदेति ॥
“प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः” इति मेदिनी ॥ एति ॥ “अलः कोणे कचे पुंसि ह्रीवमश्रुणि
शोणिते” इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ अजेति ॥ “काले” इत्युभाभ्यां संवध्यते ॥ तृश्चासौ वैरश्चाच्छादकः ॥
“त्वरोऽश्मश्रुषुषे प्रौढाश्लङ्गवेऽपि च । पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कपायरसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ स्वेति ॥
“राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः” इति मेदिनी ॥ परीति ॥ “भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगार्त्रि-
कावन्धे विवेकारम्भयोरपि” इति विश्वः ॥ “यस्नारम्भौ परिकरौ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १६५ ॥

१—त्वरो दन्तोष्ठयमर्थो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु पवर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् । “अश्वस्तुरो
गोसुगः” इति—इति पीयूषव्याख्या ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात् शारो वायौ स तु त्रिषु। कथुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः १६६
वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रो मित्रो रवावपि । मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरुर्गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥
आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते । अभिहारोऽभियोगे च चौयै संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥
स्याजंगमे परिवारः खड्गकांशे परिच्छदे । विष्ट्रो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥
द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे । विपुले नकुले विष्णौ वभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु १७०
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु । दुरोदरो द्यूतकारे पणो, द्यूते दुरोदरम् १७१
महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥
देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाकिप्रये । वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना १७३ ॥
ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥
शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु । शर्करा कर्परांशेऽपि यात्रा स्याद्यापने गतौ १७५ ॥

मुक्तेति ॥ “तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽन्युच्चस्वरेऽन्यन्यवदीरितम् ॥ ऋक्षाक्षि-
मध्ययोस्तारा सुग्रीवगुदयोपितोः । बुद्धदेव्यां मता तारा” इति विश्वः ॥ शार इति ॥ शारः स्याच्छबले
वाय्वलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति तालव्यादौ भेदिनी ॥ अथेति ॥ “संगरो युधि चापिद । क्रियाकारे विषे
चाङ्गीकारे क्लीवं शमीफले” इति भेदिनी ॥ १६६ ॥ वेदेति ॥ “मन्त्रो वेदविशेषे स्याद्देवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्” इति भेदिनी ॥ मीति ॥ “मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्यं पुंसि”
इति भेदिनी ॥ मखयिति ॥ इषुर्वाणः ॥ “स्वरः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽन्यध्वरे वरे” इति भेदिनी ॥ यूपखण्डे यूपे
तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥ ग्विति ॥ “अवस्करोऽपि वर्चस्के गुह्ये” इति भेदिनी ॥ गुह्य
उपस्थे ॥ १६७ ॥ आडेति ॥ “आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः” इति विश्वः ॥ अभीति ॥
अभिगम्याक्रमणमभियोगः । संनहनं कवचादिधारणम् ॥ १६८ ॥ स्यादिति ॥ जंगमे परिजने ॥
“परिवारः परिजने खड्गकांशे परिच्छदे” इति भेदिनी ॥ परिच्छद उपकरणम् ॥ १६९ ॥
द्वारीति ॥ “प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योपिति” इति भेदिनी ॥ अनन्तरे द्वाःस्थे ॥
वीति ॥ “वभ्रुनां नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु” इति बलशर्मा ॥ “वभ्रुर्विशाले नकुले कुशाना-
वने सुनौ शूलिनि पिङ्गले च” इति विश्वः ॥ १७० ॥ सार इति ॥ “सारो बले स्थिरांशे च मञ्जि
पुंसि जले घने । न्याय्ये क्लीवं त्रिषु वरे” इति भेदिनी ॥ दुरविति ॥ दुष्टमासमन्तादुरदरमस्य ॥
“दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपणयोः पुमान्” ॥ पणो ग्लहः ॥ १७१ ॥ महेति ॥ “कान्तारोऽस्त्री
महारण्ये बले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुभेदे” इति भेदिनी ॥ मत्सेति ॥ “मत्सरा मक्षिकायां
स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्” इति भेदिनी ॥ तद्वानन्यशुभद्वेषवान्
॥ १७२ ॥ देवादिति ॥ “वरो जामातारि वृतौ देवतादेरभीषिते । पिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुं-
सकम् ॥ वरी प्रोक्ता शतावयौ वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्ठे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तदव्ययम्”
इति भेदिनी ॥ वंशेति ॥ “वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्त-
मूले च दन्तिनाम्” इति भेदिनी ॥ १७३ ॥ नेति ॥ “भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे ।
वणशुद्धौ चमूषेष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ॥ आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः” इति भेदिनी ॥
यमेति ॥ १७४ ॥ “हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकांस्तरुषु च ॥ हरिर्वा-
च्यवदारख्यातो हरिर्कपिलवर्णयोः” इति विश्वः ॥ शर्केति ॥ “शर्करा खण्डविकृताधुपलाकर्परांशयोः ।
शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च” इति भेदिनी ॥ यात्रेति ॥ “यात्रा तु यापनोपाये गतौ

१—“आश्रित्य दुर्गे गिरिद्वरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सजतं दरोदरम्” इति यमकाविरुद्धोऽपि, इति गोवर्धनः—
इति मुकुटपद्मौ ॥ २—आधुनिकभेदिनीपुस्तके तु “दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृपणयोः पुमान्” इति पाठो लभ्यते ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्त्री निद्राप्रमीलयोः। धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि १७६
क्षुद्रा व्यङ्गा नदी वेश्या सरसा कण्टकारिका । त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्रो मात्रा परिच्छेदे
अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे । आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः
योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः । निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १७९ ॥
स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः । मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रं गोत्रं च नाभि च १८० ॥
सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च । अजिरं विषये कायेऽप्यम्बरं व्योम्नि वाससि १८१
चक्रं राष्ट्रेऽप्यक्षरं तु मोक्षेऽपि क्षीरमप्सु च । स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८३ ॥
गुहादम्भौ गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमुपह्वरे । पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥
मन्दिरं चाथ राष्ट्रेऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे । द्रोऽस्त्रियां भये श्वश्रे वज्रोऽस्त्री हीरके पर्वौ १८४
देवाचनेऽत्सवे” इति विश्वः ॥ १७५ ॥ तन्त्रीति ॥ प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥
धात्रीति ॥ “धात्री जनन्यामलक्रीवसुमत्युपमातृषु” इति मेदिनी ॥ १७६ ॥ क्षुद्रेति ॥
“क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरवायु च ॥ चाङ्करीवे-
द्ययोर्हिंसाभक्षिकामात्रयोरपि” इति विश्वः ॥ व्यङ्गाऽङ्गहीना । सरसा मधुमक्षिका ॥ मात्रेति ॥ “मात्रा
कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात्स्न्येऽवधारणे” इति मेदिनी ॥ १७७ ॥
आलेति ॥ “चित्राऽखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् ॥
तिलकालेखयोः क्लीवं कर्तुराद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रा शिल्यां नपुंसकम् ॥ गोस्तने वस्त्रभेदे च
रेखाखिलनभेदयोः” इति मेदिनी ॥ कलेति ॥ “दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति रमसः
॥ १७८ ॥ योग्येति ॥ “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं स्त्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि
चेध्यते” इति विश्वः ॥ पत्रमिति ॥ “पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः” इति विश्वः ॥ नीति ॥
निदेश आज्ञा ॥ शस्त्रमिति ॥ “शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीवं छुरिकायां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ १७९ ॥
स्यादिति ॥ “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तस्मूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्” इति
विश्वः ॥ “नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति” इति
मेदिनी ॥ क्षेत्रमिति ॥ “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति मेदिनी ॥ मुखेति ॥ “पोत्रं वस्त्रे
मुखाग्रे च लूकरस्य हलस्य च” इति विश्वः ॥ गोत्रमिति ॥ “गोत्रा भूगव्ययोगोऽत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः ।
संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्मसु” इति मेदिनी ॥ १८० ॥ सत्रमिति ॥ “सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-
रण्यकैतवे” इति मेदिनी ॥ अजीति ॥ “अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । स्त्री चण्ड्याम्” इति
मेदिनी ॥ अम्ब्रेति ॥ “अम्बरं वाससि व्योम्नि कापांसे च सुगन्धके” इति विश्वः ॥ १८१ ॥ चक्रमिति ॥
“चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ॥ जलावर्तेऽपि”
इति मेदिनी ॥ अक्षेति ॥ “मोक्षेऽपवर्गे ऑत्रह्यप्युतेऽक्षरम्” इत्यनेकार्थकोषः ॥ क्षीरमिति ॥ “क्षीरं
दुग्धे जले” इति मेदिनी ॥ स्वर्ण इति ॥ “भूरिनां वामुदेवे च हर च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णं च प्राज्ये
स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ “चन्द्रः कर्पूरकाम्पिलसुधांशुस्वर्णाचारुषु” इति मेदिनी ॥ द्वारेति ॥
गवां पुरम् ॥ “गोपुरं द्वारं पूर्वारं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १८२ ॥ गुहेति ॥ “गह्वरस्तु
गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि” इति विश्वः ॥ रह इति ॥ “उपह्वरं समीपे स्यादिकान्ते च नपुंसकम्” इति
मेदिनी ॥ पुर इति ॥ “अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् ॥
अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ अगेति ॥ “पुरं शरीरमित्वाहुर्गृहोपरिगृहे पुरम् ।
पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी” इति धरणिः ॥ १८३ ॥ “मन्दिरं नगरेऽगारे स्त्रीवं ना मकरालये”
इति मेदिनी ॥ अथेति ॥ “राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीवपुंसोः” इति मेदिनी ॥ दर इति ॥ “द्रोऽस्त्री
साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराऽन्यथे मनार्थे” इति मेदिनी ॥ वज्र इति ॥ “वज्रं स्याद्वाधके
धात्र्यां क्लीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा स्तुब्धां गुडूच्यां च वज्री स्तुब्धान्तरे स्मृता । दम्भोली हीरकेऽप्यस्त्री

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे । औशीरं चामरं दण्डंऽप्याशीरं शयनासने १८५ ॥
 पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धमेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मानि च
 सुस्तेऽपि पिठरं राजकशेरुप्यपि नागरम् । शर्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥
 गौरोऽरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः । जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥
 अनाकुलेऽपि चैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले । उपर्युर्ध्वदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः १९० ॥
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मीत्तमाः परः । स्वादुप्रियो च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥
 उदारो दातुमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुदीतशुक्लयोः ॥ १९२ ॥
 चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः । द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥
 कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः । स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारोऽपि च कम्बलः ॥
 करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥

वन्नं त्रपुवरत्रयोः” इति दन्तोष्ठयादी मेदिनी ॥ १८४ ॥ तन्त्रमिति ॥ “तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्वात्सिद्धान्ते
 चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्त्रवाये च शान्त्रभेदे परिच्छदे ॥ श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्तव्यतायां
 च तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः” इति मेदिनी ॥ औशीरिति ॥ “औशीरं चामरं दण्डं औशीरं
 स्वापवीठयोः” इत्यजयः ॥ १८५ ॥ पुष्केति ॥ “पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकाग्रयोः । ओषधिद्वी-
 पविहगतीर्थारगोरगान्तरे ॥ पुष्करं तूर्यवेके च काण्डे खड्गफलेऽपि च” इति विश्वः ॥ १८६ ॥
 मुस्त इति ॥ “स्थाल्यां ना पिठरः ह्रिवि मुस्तामन्यानदण्डयोः” इति मेदिनी ॥ राजेति ॥ “नागरं मुस्तके
 शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्धवे” इति मेदिनी ॥ राजकशेरुः कन्दविशेषः ॥ १८८ ॥ गौर इति ॥ “गौरः पीते-
 ऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिषेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे ॥ गौरौ त्वसंजातरजःकन्याशंकरभारथयोः ।
 रोचनीरजनीपिङ्गाग्रियङ्गुवशुधांशु च ॥ आपगाया विशेषे च यादरांतिवोषिति” इति मेदिनी ॥ ब्रणेति ॥
 “अरुष्करो व्रणकृति त्रिपु भल्लातके पुमान्” इति मेदिनी ॥ जठेति ॥ “जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धक-
 म्बलटयोऽपि” इति मेदिनी ॥ अधेति ॥ “अधरस्तु पुमानोष्ठे हानेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥
 ॥ १८९ ॥ अनेति ॥ “एकाग्रमन्यालिङ्गः स्यादेकतानेऽयनाकुले” इति मेदिनी ॥ उपेति ॥ “उत्तरं
 प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा” इति विश्वः ॥ अन्विति ॥
 उत्तरस्याभावः ॥ १९० ॥ दूरेति ॥ “परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीवं तु केवले” इति मेदिनी ॥ स्वाद्विति ॥
 “मधुरौ स्वादुशोभनौ” इति व्याडिः ॥ “मधुरस्तु रसे विपे ॥ मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्”
 इति विश्वः ॥ क्रूराविति ॥ “क्रूरस्तु कठिने धोरे नृशंसेऽयमभिषेयवत्” इति विश्वः ॥ १९१ ॥ उदेति ॥
 “उदारो दातुमहतोर्दक्षिणे चाभिषेयवत्” इति मेदिनी ॥ शुभ्रमिति ॥ “शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुदीतशुक्ल-
 योऽपि” इति मेदिनी ॥ १९२ ॥ इति रान्ताः ॥ चूडेति ॥ “किरीटे मौलिरक्लोवे चूडासंयतकेशयोः”
 इति रमसः ॥ “मालिः किरीटे धामिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि” इति मेदिनी ॥ दुमेति ॥
 मातङ्गो हस्ती ॥ काण्डो बाणः ॥ “पीलुः पुमान् प्रवृत्ते स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपा-
 दप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ १९३ ॥ कृतेति ॥ कृतान्तो यमः ॥ “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति
 मेदिनी ॥ चत्त्विति ॥ “कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकल्लेह युगे” इति मेदिनी ॥ स्याद्विति ॥ “कमलं
 सलिले ताम्रे जलेजं व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः” इति मेदिनी ॥ प्रावेति ॥ “कम्बलो नागराजे
 स्यात्साल्नाप्रावारयोः ॥ कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ १९४ ॥ करो राजग्राह्यः ॥

१-“आद्य ओष्ठयादिः, अन्यो दन्तोष्ठयादिः” इति विशेषो न गणितः—इति क्षीरस्वामी ॥ २-“शयनासनयोः
 समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—शयनं चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते ॥ तत्र यथा “राजभिधानाक्षरसु-
 द्धितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः”—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥
 ३-“आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु “नाऽशोकद्वौ स्त्रियां भूमी” इति पाठ उपलभ्यते ॥

वातूलः पुंसि वास्यायामपि वातासहे त्रिषु । भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसे श्वापदसर्पयोः १९६ ॥
मलोऽस्त्री पापविट्किट्कान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् । शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्यस्यङ्कपङ्क्तिषु
कला शिल्पे कालभेदेऽप्याली सख्यावली अपि । अवध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि
बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु । लीला विलासक्रियोरुपला शर्कराऽपि च १९९
शोणितेऽम्भसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः । जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि २००
शीलं स्वभावे सदृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् । छादिर्नैत्ररजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना २०१ ॥
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चाभिषे पलम् । और्वानिलेऽपि पातालं चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु २०२ ॥
कुक्कूलं शङ्कभिः कीर्णे श्वधे ना तु तुषानले । निर्णीतं केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः २०३
पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २०४ ॥

उपहारः पूजासामग्री ॥ प्राण्यङ्गजस्वक्संकोचः ॥ “बलिर्दैन्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारः पुमान् स्त्री
तु जंरंया श्रथचर्मणि ॥ गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ स्थाविति ॥ “वलं गन्धरसे
रूपे स्थामानि स्थौल्यसैन्ययोः । वलो हलपुधे दैन्यभेदे बालिनि वायसे ” इति विश्वः ॥ १९५ ॥ वातिविति ॥
“वातूले वातुलोऽपि स्यात्” इति द्विरुपकोषाद्भस्वमध्योऽपि । भेद्येति ॥ “व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसि-
हयोः ” इति हैमः ॥ १९६ ॥ मेति ॥ “मलोऽस्त्री पापविट्किट् कृपणे त्वभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ विट्
विष्टा ॥ किट् तैलाद्यधोभागस्थं शिषाणादि च ॥ “वसा शुक्रमसृग् मजा मूत्रं विट्कर्णत्वग्गलाः । श्लेष्माश्ल
दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ” ॥ अस्तीति ॥ “शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु शूला स्यात्प-
ण्ययोषिति ” इति मेदिनी ॥ शङ्काविति ॥ “कीलः कफोणिकाघाते स्थापौ च ज्वलनाचिपि” इति धरणिः ॥
“कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भजवालाकफोणिशङ्कुषु” इति विश्वः ॥ “कीलोऽमितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्का कीला
रतहृतावपि” इति हैमः ॥ पेति ॥ “पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः” इत्यजयः ॥ “सश्मश्रुयुवती पालिः
प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलताऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ “पालिः कर्णलताभिः पङ्क्तावङ्गप्रभेदयोः ।
छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः” इति मेदिनी ॥ १९७ ॥ कलेति ॥ “कला स्यान्मूलरैवृद्धौ
शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः” इति मेदिनी ॥ “तालेषु च गुरुः
कला” ॥ आलीति ॥ “आलिर्विशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता” इति
मेदिनी ॥ अस्मीति ॥ “वेला काले च सीमायामब्धेः कूलविकारयोः । अकिलष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च
भोजने” इति मेदिनी ॥ १९८ ॥ बह्निविति ॥ “बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु
स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् ॥ पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः” इति मेदिनी ॥ शितौ
कृष्णे ॥ लीलेति ॥ “लीलां विदुः कैलिविलासखेलाशङ्कारभावप्रभवक्रियासु” इति विश्वः ॥ उपेति ॥
“शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि” इत्यजयः ॥ “उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति”
इति मेदिनी ॥ १९९ ॥ शोणोति ॥ कीलं प्रतिबन्धेनात्यते वार्यते ॥ मूलमिति ॥ आद्ये प्रथमे ॥ शिफा
जटा ॥ भं नक्षत्रम् ॥ “मूलं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे” इति मेदिनी ॥ जालमिति ॥ “जालं
गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भद्वन्द्वयोः ॥ जाले नीपद्भुमे” इति मेदिनी ॥ २०० ॥ सस्य इति ॥
“फलं हेतुसमुद्ये स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि ककाले सस्यनाणाग्रयोरपि” इति विश्वः ॥
छादिरिति ॥ “अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छादिर्द्विप्रोगतिलके वलीवं, वृन्दे पुनर्न ना” इति
मेदिनी ॥ २०१ ॥ अध इति ॥ “तलं स्वरूपेऽनून्धस्त्री क्लीवं जघाघातवारणे । कानने कार्यवोजे च
पुंसि तालमहीरहे ॥ चपटे च त्वरौ तन्त्रोघाते सव्येन पाणिना” इति मेदिनी ॥ स्यादिति ॥ “पल-
मुत्मानमांसयोः” इति रुद्रः ॥ और्वेति ॥ “पातालं नागलोके स्यादिवरे वडवानले” इति मेदिनी ॥ २०२ ॥
पर्येति ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यम् ॥ पुण्यं सुकृतम् ॥ प्रवेति ॥ अङ्कुरे किसलये । “प्रवालोऽस्त्री किसलये

करालौ दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः। मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोऽ२०५
 दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ । मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः॥२०६॥
 अवयः शैलमेषार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः । भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु॥२०७॥
 स्यादुत्पादं फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने । अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निहवः ॥२०८॥
 उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः । अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥२०९॥
 स्याज्जन्मेहेतुः प्रभवः स्थानं चाद्यौपलब्धये । शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥२१०॥
 ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषुस्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने
 स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च । शिवा गौरीफेरवर्याद्वन्द्वं कलहयुग्मयोः॥२१२॥
 द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु । क्लीबं नपुंसके षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१३॥

वीणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी ॥ त्रिष्वति “स्थूलं कूटे च निष्पञ्चे पीवरेऽन्यलिङ्गकम्” इति
 मेदिनी ॥ २०४ ॥ करोति ॥ “करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । स सर्जरसतैले ना क्लीबं
 कृष्णकुठेरके” इति मेदिनी ॥ “दन्तुरस्तूत्रतरदे तथोन्नतनये त्रिषु” इति रान्तेषु मेदिनी ॥ भ्रिवति ॥
 “बालः कचे शिशौ मूर्खे ह्रीवरेऽश्वमपुच्छयोः” इति विश्वः ॥ “बालो ना कुन्तलेऽवस्य गजस्यापि च
 बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवरे पुनपुंसकम् ॥ अलंकारान्तरे मेधौ बाली बाला वृद्धिस्त्रियोः”
 इति मेदिनी ॥ लविति ॥ “लोलश्चले सतृष्णे च लोलो तु रसनश्चियोः” इति हैमः ॥ २०५ ॥
 इति लान्ताः ॥ जन्मेति ॥ “भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्रातिजन्मनोः” इति मेदिनी ॥ पतीति ॥
 “धवः पुमान्नेरे धूर्ते पत्न्यौ वृक्षान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २०६ ॥ अवेति “अविर्नाऽर्वे रवौ
 मेघे शैले मूषिककम्बले” इति मेदिनी ॥ “अविर्भृपुष्पवस्योः स्त्री वायुप्राकारमास्तु ना ” इति वैजयन्ती ॥ भेति ॥
 “भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिवन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च” इति
 मेदिनी ॥ २०७ ॥ स्यादिति ॥ “प्रसवो गर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥
 अवीति ॥ “निहवः पुंसि निकृती स्याद्विश्वासापलापयोः” इति मेदिनी ॥ २०८ ॥ उत्सयिति ॥ उत्सेक उद्रेकः ॥
 इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः ॥ मह उद्वहः ॥ “उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः” इति मेदिनी ॥
 अन्विति ॥ “अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके” इति विश्वः ॥ २०९ ॥ स्यादिति ॥ जन्मनो हेतुः
 प्रभवव्यस्मात् ॥ “प्रभवो जलमूले स्याज्जन्मेहेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी ॥ आद्यौपलब्धये
 प्रथमज्ञानार्थम् ॥ शूद्रेति ॥ “पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च” इति मेदिनी
 ॥ २१० ॥ श्रिवति ॥ “ध्रुवः कीले शिवे शङ्कां वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वाशालिपर्ण्या गीतिस्तुभेदयो-
 रपि ॥ ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ भभेदे नक्षत्रविशेषे ॥ स्व इति ॥
 “स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने” इति हैमचन्द्रः ॥ “स्वः स्यात्पुण्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वाम्नीयेऽस्त्रियां धने”
 इति मेदिनी ॥ २११ ॥ स्त्रीति ॥ स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने ॥ परिपणे राजपुत्रादेर्वन्धके ॥
 “नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे” इति हैमः ॥ शिवेति ॥ “पुण्डरीकद्रुमे चापि शिवा ज्ञाता-
 मलौषधौ । अभयामलकीपौरीकोष्टीसिक्तुफलासु च ” इति विश्वः ॥ द्वेति ॥ “द्वन्द्वे रहस्ये कलहे तथा मिथुन-
 युग्मयोः” इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ द्रव्येति ॥ द्रव्यं वित्तम् ॥ असुः प्राणः ॥ व्ययसायो निश्चयः ॥ “तत्त्वं
 गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मस्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु” इति मेदिनी ॥ स्त्रीति ॥ षण्ठे
 तृतीयप्रकृतौ ॥ “अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे” इति रुद्रः ॥ अयमोष्ठयोऽत्र भ्रैमात्पठितः ॥

१-इदं तु पूर्वान्वयि ‘पुण्डरीकद्रुमे पुमान्’ इति मेदिन्युक्तेः ॥ २-कोष्ठी शृगाली । पुंशृगालेऽपि ‘शिवा’ इति
 सुकुटः ॥ ३-विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वेवः पठित इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु सम्यक् ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ २१४
 रहः प्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः । कृतान्तं पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु २१५
 पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमप्सु च । दशाऽवस्थाऽनेकविधाऽप्याशा तृष्णाऽपि चायता
 वशा स्त्री करिणी च स्याद्दृग्ज्ञाते ज्ञातरित्रिषु । स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥
 प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः । सुरमस्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ २१८ ॥
 काकमत्स्यात्त्वर्गौ ध्वाङ्गौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ । अभीष्टः प्रग्रहे रश्मौ प्रेषः प्रेषणमर्दने २१९
 पक्षः सहायेऽप्युष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः । शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥
 कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थोऽप्यविवक्षितः । द्युतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥

पूर्वगन्धर्वजिह्वास्तोष्ठयेषु ॥ २१३ ॥ इति वान्ताः ॥ द्वाविति ॥ “विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनी-
 षिभिः” इति विश्वः ॥ द्वौ चेति ॥ अभिमरो युद्धम् ॥ “स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्”
 इति मेदिनी ॥ द्वौ वमिति ॥ “वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च” इति विश्वः ॥ २१४ ॥
 रह इति ॥ “वीकाशो विजने व्यक्ते” इति विश्वः ॥ “वीकाशः पुंसि विजने प्रकाशे” इति मेदिनी ॥
 निरिति ॥ “निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ कृतेति ॥ “कीनाशः कर्षककु-
 द्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना” इति मेदिनी ॥ २१५ ॥ पद इति ॥ पदे स्थाने ॥ “अपदेशः पुमौ-
 लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि” इति विश्वः ॥ किति ॥ “कुशो रामसुते दर्भे योक्ते द्वीपे कुशं जले” इति विश्वः ॥
 दशेति ॥ “अनेकविधा बाल्यादिरूपा ॥ “दशाऽवस्थादीपवर्त्यैर्विज्ञान्ते भूमि, योषिति” इति मेदिनी ॥
 आशेति ॥ “आशा ककुभि तृष्णायाम्” इति हैमः ॥ २१६ ॥ वशेति ॥ “वशा बन्ध्यासुतायोपास्त्री-
 गवीकारिणीषु च” इति विश्वः ॥ द्विति ॥ “दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके” इति मेदिनी ॥
 स्येति ॥ “कर्कशः पक्षे कूरे कृपणे निर्दये दंडे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिलयोरपि” इति विश्वः ॥
 असृणो दुःस्पर्शः ॥ २१७ ॥ प्रेति ॥ “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे” इति विश्वः ॥ इति
 शान्ताः ॥ पुर्विति ॥ “पुरुषः पूर्ये सांख्ये ज्ञे च पुनागपदपे” इति मेदिनी ॥ २१८ ॥ किति ॥ मत्स्यानन्ति ॥
 मत्स्याच्चासौ खगश्च ॥ “ध्वाङ्गश्च मत्स्यात्खगे काके भिक्षुक तक्षकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ कक्षाविति ॥
 “कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः ॥ कक्षा
 स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे” इति धरणिः ॥ वीचलता ॥
 अभीति ॥ प्रग्रहेऽश्वादिरजौ ॥ रश्मौ किरणे ॥ प्रायिति ॥ “प्रेषः प्रेषणपीडयोः” इत्यजयः ॥
 “प्रेषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि” इति विश्वः ॥ २१९ ॥ पेति ॥ “पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे
 साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः ॥ सुल्लीरन्ध्रे पतले च वाजिकुञ्जरपार्श्वयोः”
 इति मेदिनी ॥ उष्णीति ॥ “उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे” इति विश्वः ॥ शिरसो वेष्टने
 वस्त्रादिरूपे ॥ किरीटे मुकुटे ॥ शुक्नेति ॥ “वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्ग्यां पुराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादु-
 त्तरस्थश्च वासमूषिकशुक्रले” इति मेदिनी ॥ शुक्रले बहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥ २२० ॥ कचिति ॥
 “कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके । जातिकोशेऽर्थसंधाते पदयां शब्दादिसंग्रहे” इति मेदिनी ॥
 दिव्ये शपथे ॥ शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ ॥ तालव्यान्तोऽपि ॥ “विष्वक्सेनोऽध्वनः कोषविषदौ च” इत्यम्भ-
 विवेकात् ॥ “कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके” इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यान्तोऽपि
 पाठः ॥ द्यूत इति ॥ अक्षे पाशके ॥ शारिफलमक्षपीठिका ॥ “नाऽऽकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारि-
 फलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि ॥ आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ अर्थेति ॥ “अक्षः कर्षे
 तृषे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तृष्ये सौवर्चलेन्द्रिये” इति विश्वः ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्र व्यवहारे कलिद्रुमे । कर्षूर्वाता करिषा॥ प्रे कर्षूः कुल्यामिधायिनी २२२
 पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमम् ॥ उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि किल्बिषम् २२३
 स्याद्दृष्टौ लोकधात्वन्ते वत्सरे वर्षमास्त्रियामुपेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवाऽर्थना भृतिः २२४
 त्विद् शोभाऽपि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिक्कृष्टयोः ॥ प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रूक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे
 रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवद्वी विभावसू । वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवोकसः ॥ २२६ ॥
 शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः । पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥
 देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसू । विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः २२८
 लालसे प्रार्थनैतुक्थ्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥ प्रसूरश्चाऽपि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते २२९
 ज्वालाभासोर्न पुंस्यचिज्योर्तिर्भद्योतदृष्टिषु । पापापराधयोरागः खगवाल्यादिनोर्वयः २३० ॥
 व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् ॥ कर्षे मानभेदे ॥ चक्रं रथावयवे ॥ केति ॥ “करीषाग्निः पुमान्कर्षूः
 कुल्यायामपि च स्त्रियाम्” इति रमंसः ॥ वार्ता जीविका ॥ २२२ ॥ पुंमिति ॥ “पौरुषं पुरुषस्य स्यात्-
 द्वाव कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत्” इति विश्वः ॥ वीति ॥ “विषं तु
 गरले तोये” इति विश्वः ॥ उपेति ॥ “आमिषं पुनपुंसकम् । भोज्यवस्तुनि संभोगेऽयुक्तोचे पल्लेऽपि च” इति
 मेदिनी ॥ उपादानमुक्तोचः ॥ अत्रेति ॥ “किल्बिषं पापरागयोः” इति मेदिनी ॥ २२३ ॥
 स्यादिति ॥ लोकधातुर्जम्बूद्वीपादिः ॥ तदंशे भारतादौ ॥ “वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्ददृष्टिषु । प्रावृट्काले
 स्त्रियां भूभिः” इति मेदिनी ॥ प्रथिति ॥ “प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः” इत्यजयः ॥ “प्रेक्षा नृत्यक्षणे बुद्धौ” इति मेदिनी ॥
 भीति ॥ “भिक्षा भृतौ च याच्यायां सेवामिक्षितवस्तुनोः” इति विश्वः ॥ भृतिर्वेतनम् ॥ २२४ ॥
 त्विडिति ॥ “कान्तौ वाचि रूचौ त्विद् स्त्री” इति रमसः ॥ त्रीति ॥ वक्ष्यमाणान्नयो वाच्यलिङ्गाः ॥
 न्येति ॥ “न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्यनिक्कृष्टयोः” इति विश्वः ॥ प्रत्येति ॥ अक्षेषु व्यवहारेषु
 अधिकृतः ॥ अधिकृतान्यक्षाण्यस्य ॥ अध्यक्ष्णोति वा ॥ पचाद्यच् ॥ (३ । १ । १३४) ॥ विंति ॥
 अप्रेमिणि निःस्नेहे ॥ अचिक्कणेऽमृगे ॥ २२५ ॥ इति पान्ताः ॥ रवीति ॥ “हंसो विहगभेदे स्या-
 दर्कं विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्वादिभेदेपु परमात्मन्यमत्सरे ॥ निर्लोभनृपतौ हंसः शारीरमरुदन्तरे”
 इति विश्वः ॥ सूर्येति ॥ “विभावसुः पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके” इति मेदिनी ॥ वेति ॥
 “वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरास स्त्रीवम्” इति मेदिनी ॥ तर्णको गोः पुत्रः ॥ वर्षो वत्सरः ॥
 सारेति ॥ सारमङ्गमस्य ॥ मृगचातकहरिणाः ॥ द्यौरोको यस्य ॥ “दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे
 च चातके” इति मेदिनी ॥ २२६ ॥ श्रिति ॥ “रसो गन्धरसे स्वादे तित्तादौ विषरागयोः । शृङ्गा-
 रादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥ रसा तु शल्कीपाठाजिह्वाधरणिकङ्गुपु” इति विश्वः ॥ पुमिति ॥
 “उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्” इति विश्वः ॥ कर्णपूरः कर्णाभरणम् ॥ शेखरः शिरोभूष-
 णम् ॥ २२७ ॥ देवेति ॥ “वसुनी देवभेदाशिमयोक्त्वकराजसु । क्लीवं बुद्धयौषधे ज्वाले रैरत्ने मधुरे
 त्रिषु” इति मेदिनी ॥ वीति ॥ “वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेश्विनि” इति मेदिनी ॥ स्त्रीति ॥
 “आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया बिद्धो न जीवति” ॥ हितस्याशंसा ॥ अहर्बुद्धौ ॥ २२८ ॥ लालेति ॥
 “लालसौतुक्थ्यनृणातिरेकयाच्यासु च द्वयोः” इति मेदिनी ॥ हिंसेति ॥ “हिंसा चौर्यादिघातयोः”
 इति मेदिनी ॥ चोरस्य कर्म ॥ आदिना बन्धनत्रासनताडनादि ॥ चाद्रधोऽपि ॥
 प्रेति ॥ “प्रसूरश्चाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि” इति विश्वः ॥ भ्रवति ॥ “धावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति
 च” ॥ विनृहीतयोरप्येते नामनी ॥ “रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्य-
 नयो रोदः स्यादपि रोदसी” इति विश्वः ॥ २२९ ॥ ज्वालेति ॥ “अथाचिर्मयूखाशिवयोर्न ना”
 इति मेदिनी ॥ ज्यविति ॥ “ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः” इति

१-कुल्या नदीमात्रं च । “कुल्या धुनी द्वीपवती तदिनी हदिनी सारिद । रोधोवकाऽऽपगा कर्षूः सवन्ती
 निन्नाग नदी” इति रत्नकोषः-इति मुकुटः ॥

तेजःपुरीषयोर्वचो मंहस्तत्सर्वतेजसोः । रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः २३१ ॥
 छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च । सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः
 ओकः सन्नाश्रयश्चौकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च । ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽप्यतस्त्रिषु । विद्वान् विदंश्च बीभत्सौ हिंस्रोऽप्यतिशये त्वमी ॥
 वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्कनीयांस्तु युवाल्पयोः । वरीयांस्तूरवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः २३२
 दलेऽपि बर्हं निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः । द्वार्यापीडे क्वाथरसे निर्यूहो नागदन्तके २३६ ॥
 तुलासूत्रेऽश्वादि रश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च । पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७
 दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरास्त्रियाः । व्यूहो वृन्देऽप्यहर्विर्बुध्रेऽप्यग्रीन्द्रार्कस्तमोऽपहः ॥

मेदिनी ॥ खरोति ॥ “वयः पक्षिणि वाय्वादी यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ २३० ॥ तेज
 इति ॥ “वचो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये” इति मेदिनी ॥ रज इति ॥
 “रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ अदन्तोऽपि “रजो-
 ऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु” इत्यजयः ॥ रेति ॥ “तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधु-
 त्ते” इति मेदिनी ॥ २३१ ॥ छन्द इति ॥ “छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः” इति
 मेदिनी ॥ पद्येऽनुष्टुपादौ ॥ तप इति ॥ “तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाश्चाशिर-
 माधयोः” इति मेदिनी ॥ सह इति ॥ “सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गायोः” इति मेदिनी ॥
 लिङ्गभेदार्थो द्विः पाठः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ नभ इति ॥ “नभो व्योम्नि नभा मेवे श्रावणे च पतद्ग्रेह ।
 प्राणे मृणालक्षेत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः” इति विश्वः ॥ २३२ ॥ ओक इति ॥ “ओका आश्रयमात्रे
 च मन्दिरे च नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ओज इति ॥ “ओजो दीप्तावयष्टम्भे प्रकाशवलयोरपि” इति मेदिनी ॥
 खविति ॥ “स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये” इति मेदिनी ॥ २३३ ॥ तेज इति ॥ “तेजो धात्रि पराक्रमे ।
 प्रभावरेतसोश्च” इति विश्वः ॥ “तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः” इति मेदिनी ॥ चादस-
 हने ॥ “अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणालयेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” इति भरतः ॥
 अत इति ॥ वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलङ्काः ॥ वीति ॥ “विद्वान्नात्मविदो प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्” इति
 विश्वः ॥ विदन् पण्डितः ॥ वीति ॥ “वीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापवृणात्मनोः” इत्यजयः ॥ अतीति ॥
 वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥ २३४ ॥ वृद्धेति ॥ अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ॥ “ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च”
 इति हैमः ॥ कनीति ॥ अतिशयितो युवाऽल्यो वा ॥ “कनीयानतिथूनि स्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु” इति
 मेदिनी ॥ वरीति ॥ अतिशयित उर्ध्वरो वा ॥ “वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतिथूनि च” इति
 मेदिनी ॥ २३५ ॥ इति सान्ताः ॥ दल इति ॥ दले पत्रे ॥ “वर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्” इति
 मेदिनी ॥ नीति ॥ “प्रग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः”
 इति विश्वः ॥ द्वेति ॥ आपीडे शिरोमुपणे ॥ क्वाथरसे कथितद्रव्यरसे ॥ नागदन्तके भित्तिस्थकलके ॥
 “निर्यूहः शैलरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके” इति विश्वः ॥ २३६ ॥ तुलेति ॥ “प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे
 वृषादीनां च बन्धने” इति हैमः ॥ “प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे वन्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णह-
 लिगादपे” इति विश्वः ॥ पत्नीति ॥ “परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्र-
 स्थभास्करे” इत्यजयः ॥ २३७ ॥ दोति ॥ “गृहं गृहाश्च पुंभूभिः कलत्रेऽपि च सञ्चानि” इति मेदिनी ॥
 श्रविति ॥ “आरोहस्त्वरोहं च वरारोहाकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये” इति मेदिनी ॥

१—‘वहः’ अदन्तोऽपि—इति सुकुटः ॥ “वही नद्यन्तरे भूमौ मद् उत्सवतेजसोः” इति मेदिनी ॥
 २—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा “तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः”—इति स्वामी ॥ ३—एवं सति ‘पयः क्षीरं
 पयोऽम्बु च’ इत्यथ समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुष्टुपादेवान्यकोशेष्विव बोध्यः ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च सूर्धनि । इवेत्यमर्थयोरवं नूनं तर्कैर्ऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥
 तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने २५१
 अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् । हुं वितर्के परिप्रश्ने समयाऽन्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥
 पुनरप्रथमे भेदे निनिश्चयनिषेधयोः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥
 ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् । स्वर्गे परे च लोके स्ववार्तासंभाव्ययोः किल ॥
 निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु । समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥
 नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्भिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि।तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थं हा विषादशुगर्तिषु २५६
 अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः । मुहुः पुनःपुनः शश्वद्भीक्ष्णमसकृत् समाः ॥ १ ॥
 खाग्नदित्यञ्जसाऽह्नाय द्राङ् मङ्क्षु सपदि द्रुते । बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

इति विश्वः ॥ २४९ ॥ कमिति ॥ “कं शिरःसुखवारिषु” इति विश्वः ॥ “कं पादपूरणे तोये” इति मेदिनी ॥
 इवेति ॥ “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति धरणिः ॥ २५० ॥ त्विति ॥ “जोषं सुखे प्रशंसायां
 तूष्णीलङ्घनयोरपि” इति मेदिनी ॥ किमिति ॥ “किं कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि” इति मेदिनी ॥
 नामेति ॥ “नाम कामे (कोपे)ऽन्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते”
 इति मेदिनी ॥ संभाव्यं संभावना ॥ २५१ ॥ अलमिति ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्”
 इति विश्वः ॥ २५२ ॥ त्विति ॥ “पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पश्चान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥
 निरिति ॥ निनिश्चये कान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः” इति विश्वः ॥ स्येति ॥ प्रबन्धे अविच्छेदेन क्रियाकरणे ॥ “पुरा
 पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु” इति मेदिनी ॥ २५३ ॥ ऊरेति ॥ “ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृते
 त्रयम्” इत्यजयः ॥ स्वेति ॥ “परे” इति लोकविशेषणम् ॥ वार्तेति ॥ “किलशब्दस्तु वार्तायां संभा-
 व्यानुनयार्थयोः” इति विश्वः ॥ “वार्तायामरुचौ किल” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ २५४ ॥ नीति ॥
 “खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः” इति मेदिनी
 ॥ २५५ ॥ नामेति ॥ नामशब्दार्थे ॥ मिथ इति ॥ अन्योऽन्यार्थे ॥ हेति ॥ “हा विषादे च
 शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि” इति मेदिनी ॥ २५६ ॥ अहेति ॥ “अहहा” दीर्घान्तमपि—
 इति सुकटः । “अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । संवोधनेऽपि” इति मेदिनी ॥ हीति ॥ “हि
 पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि” इति मेदिनी ॥ २५७ ॥

इति नानार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरोति ॥ चिराय ॥ (१) ॥ चिररात्राय ॥ (२) ॥ चिरस्य ॥ (३) ॥ आद्यपदेन
 ‘चिरम्’ ‘चिरेण’ ‘चिरात्’ ‘चिरे’ इति गृह्यन्ते ॥ चिरोऽर्थो येषाम् ॥ त्रीणि दीर्घकालस्य ॥
 म्विति ॥ मुहुः ॥ (१) ॥ पुनःपुनः ॥ (२) ॥ शश्वत् ॥ (३) ॥ अभीक्ष्णम्
 ॥ (४) ॥ असकृत् ॥ (५) ॥ समास्तुल्यार्थाः ॥ अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—
 “अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थं च दृश्यते” इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् ॥ पञ्च पौनःपुन्यस्यार्थस्य ॥ १ ॥
 स्त्रेति ॥ खाक् ॥ (१) ॥ शटिति ॥ (२) ॥ अञ्जसा ॥ (३) ॥ अह्नाय ॥ (४) ॥
 द्राक् ॥ (५) ॥ मङ्क्षु ॥ (६) ॥ सपदि ॥ (७) ॥ सप्त तत्क्षणाद्यर्थस्य ॥ बलेति ॥
 बलवत् ॥ (१) ॥ सुष्ठु ॥ (२) ॥ किं च तद् उत च, किमुत ॥ (३) ॥ सु ॥

पृथग्विनाऽन्तरेणेतं हिरुङ् नाना च वर्जने । यत्तर्धतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३॥
 कदाचिजातु सार्धं तु सार्कं सत्रा समं सह । आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च । तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ॥ ५॥
 दिवाद्वीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति । तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ संबोधनार्थकाः ॥ ६॥
 स्युः पाट् प्याडङ् हे है भोः समया निकषा हिरुक् । अतर्किते तु सहसा स्यात्पुः पुरतोऽग्रतः ॥
 स्वाहा देवहविर्दानि श्रौषड्वौषड्वट् स्वधा । किंचिदीषन्मनागलपे प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

(४) ॥ अति ॥ (५) ॥ अतीव ॥ (६) ॥ षट् अतिशयस्य ॥ २ ॥ प्रिति ॥
 पृथक् ॥ (१) ॥ विना ॥ (२) ॥ अन्तरेण ॥ (३) ॥ ऋते ॥ (४) ॥ हिरुक्
 ॥ (५) ॥ नाना ॥ (६) ॥ षट् वर्जनस्य ॥ येति ॥ यत् ॥ (१) ॥ तत् ॥ (२) ॥
 यतः ॥ (३) ॥ ततः ॥ (४) ॥ चत्वारि हेतोः ॥ असेति ॥ चित् ॥ (१) ॥ चन ॥ (२) ॥ द्वे अस-
 कलार्थस्य ॥ ३ ॥ कदेति ॥ कदाचित् ॥ (१) ॥ जातु ॥ (२) ॥ द्वे कस्यचित् कालस्य ॥ सेति ॥ सार्धम् ॥
 (१) ॥ साकम् ॥ (२) ॥ सत्रा ॥ (३) ॥ समम् ॥ (४) ॥ सह ॥ (५) ॥ “सजुप्” शब्दो-
 ऽयत्र ॥ पञ्च सहायार्थस्य ॥ आन्विति ॥ “प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि वन्धने” ॥ (१) ॥
 एकम् आनुकूल्यस्य ॥ व्येति ॥ “वृथा वन्धे निष्कारणे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ मुधा ॥
 (२) ॥ द्वे व्यर्थस्य ॥ ४ ॥ आहो इति ॥ आहो ॥ (१) ॥ उत च आहो च, अनयोः
 समाहारः, उताहो ॥ (२) ॥ “किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते” इति विश्वः ॥ (३) ॥
 किम् ॥ (४) ॥ “किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
 “उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः” इति विश्वः ॥ (६) ॥ षट् वितर्कस्य ॥ स्विति ॥
 तु ॥ (१) ॥ हि ॥ (२) ॥ च ॥ (३) ॥ स्म ॥ (४) ॥ “ह स्यात्संबो-
 धने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिमायां स्यात्कुत्सायासपि दृश्यते” इति मेदिनी ॥ (५) ॥
 वै ॥ (६) ॥ षट् पादपूरणस्य ॥ ध्विति ॥ “सु पूजायां भृशार्थेऽनुमतिश्चञ्चलसमृद्धिषु” इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ अति ॥ (२) ॥ द्वे पूजनस्य ॥ ५ ॥ वीति ॥ दिवा ॥ (१) ॥
 अह्नि दिवसे ॥ इतिना अधिकरणाध्रप्रधानतां दर्शयति ॥ एकं दिनस्य ॥ अथेति ॥ “दोषा रात्रि-
 मुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ” इति विश्वः ॥ (१) ॥ नक्तम् ॥ (२) ॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥
 द्वे रात्रेः ॥ तीति ॥ साचि ॥ (१) ॥ तिरः ॥ (२) ॥ द्वे तिरश्चः ॥ अथेति ॥ ६ ॥
 पाट् ॥ (१) ॥ प्याट् ॥ (२) ॥ अङ्ग ॥ (३) ॥ हे ॥ (४) ॥ है ॥ (५) ॥ भोः ॥ (६) ॥
 षट् संबोधनार्थस्य ॥ ससेति ॥ “समयाऽन्तिकमध्ययोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “निकषा-
 ऽन्तिकमध्ययोः” इति मेदिनी ॥ (२) ॥ “हिरुङ् मध्ये विनार्थे च” इति रुद्रः ॥ “हिरुगुक्तं च
 सामीप्ये” इत्यमरमाला ॥ (३) ॥ त्रीणि सामीप्यस्य ॥ अतेति ॥ सहसा ॥ (१) ॥ अत-
 र्कितेऽविचारिते ॥ एकमतर्कितस्य ॥ स्येति ॥ पुरः ॥ (१) ॥ पुरतः ॥ (२) ॥ अग्रतः
 ॥ (३) ॥ त्रयोऽग्रार्थाः ॥ ७ ॥ स्वेति ॥ स्वाहा ॥ (१) ॥ श्रौषट् ॥ (२) ॥
 वौषट् ॥ (३) ॥ वषट् ॥ (४) ॥ स्वधा ॥ (५) ॥ पञ्च देवहविर्दानस्य ॥

१--येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ २--अहो
 ब्रुवादिरपि ॥ “विकल्पे विस्मयेऽप्यहो” इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ ३--चकारादुषाऽपि—इति स्वामिमुकुटौ ॥
 “उषा रात्रौ तदन्ते च” इति मेदिनी ॥ ४--साचिः क्षीलिज्ञाऽपि प्रकृत्यन्तरमस्ति ॥ “मितौ साची परिणतमुखी”
 इति सप्तकुमारिका ॥ “तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्” इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ तथा च “जूसः सहायै”
 इति त्रिकाण्शेषः ॥

व वा यथा तैथैवैवं साम्येऽहो हीं च विस्मये । मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे
 दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देऽथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् १०
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शब्दद्वयान्तरे । अभावे नह्य नो नापि मास्म मालं च वारणे ११
 पक्षान्तरे चेद्यादि च तत्त्वे त्वद्धाऽञ्जसा द्वयम् । प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यादोमेवंपरमं मतं १२ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि । अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥
 ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कञ्चित्कामप्रवेदने । निःषमं दुःषमं गृह्यं यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् । स्युरेवं तु पुनर्वै वत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

किमिति ॥ किञ्चित् ॥ (१) ॥ ईषत् ॥ (२) ॥ मनाक् ॥ (३) ॥ त्रीणि अल्पस्य ॥ प्रयिति ॥
 प्रेत्य ॥ (१) ॥ अमुत्र ॥ (२) ॥ भवान्तरे जन्मान्तरे द्वे ॥ ८ ॥ वेति ॥ “वे प्रचेतसि जानीयादिवार्थे
 तु तदव्ययम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वा ॥ (२) यथा ॥ (३) ॥ तथा ॥ (४) ॥ “एवी-
 पम्ये परिभवे ईपदर्थेऽवधारणे” इति हैमः ॥ (५) ॥ एवम् ॥ (६) ॥ षट् साम्यस्य ॥ अहो इति ॥
 अहो ॥ (१) ॥ ही ॥ (२) ॥ अद्भुते ॥ द्वे विस्मयस्य ॥ माविति ॥ तूष्णीम् ॥ (१) ॥
 तूष्णीकाम् ॥ (२) ॥ द्वे मौनस्य ॥ सेति ॥ सद्यः ॥ (१) ॥ सपदि ॥ (२) ॥ स चावी-
 क्षणश्च ॥ तत्काले द्वे ॥ ९ ॥ दीति ॥ दिष्ट्या ॥ (१) ॥ समुपजोषम् ॥ मुकुटस्तु “शम्” “उपजोषम्” च—इति पठति ॥
 कल्याणार्थं त्रीणि ॥ अथेति ॥ अन्तरे ॥ (१) ॥ अन्तरा ॥ (२) ॥ अन्तरेण ॥ (३) ॥
 त्रीणि मध्यस्य ॥ प्रेति ॥ प्रसह्य ॥ (१) ॥ एकं हठार्थस्य ॥ १० ॥ ष्विति ॥ सांप्रतम् ॥
 ॥ (१) ॥ स्थाने ॥ (२) ॥ युक्ते उचितार्थे ॥ “स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि”
 इति मेदिनी ॥ द्वे युक्तस्य ॥ अभोति ॥ अभीक्ष्णम् ॥ (१) ॥ शब्दवत् ॥ (२) ॥
 द्वे अनारते ॥ अभेति ॥ नहि ॥ (१) ॥ अ ॥ (२) ॥ नो ॥ (३) ॥ न ॥ (४) ॥
 चत्वारि अभावस्य ॥ मेति ॥ मास्म ॥ (१) ॥ सा ॥ (२) ॥ अलम् ॥ (३) ॥
 त्रीणि वारणस्य ॥ ११ ॥ पक्षेति ॥ चेत् ॥ (१) ॥ यदि ॥ (२) ॥ द्वे पक्षान्तरस्य ॥
 तेति ॥ अद्धा ॥ (१) ॥ अञ्जसा ॥ (२) ॥ द्वे तत्त्वार्थस्य ॥ प्रेति ॥ प्रादुः ॥ (१) ॥
 आविः ॥ (२) ॥ द्वे स्फुटार्थे ॥ ओमिति ॥ ओम् ॥ (१) ॥ एवम् ॥ (२) ॥
 “ओमेवं परमं भवेत्” इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥ (३) ॥ त्रीण्यनुमतौ ॥ १२ ॥ समेति ॥
 समन्ततः ॥ (१) ॥ परितः ॥ (२) ॥ सर्वतः ॥ (३) ॥ विष्वक् ॥ (४) ॥
 ‘अभितः’ ‘विश्वतः’ ‘समन्तात्’ इत्याद्यपि ॥ चत्वारि सर्वत इत्यर्थे ॥ अकेति ॥ “अकामा-
 नुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च” इति रुद्रः ॥ “आकामानुमतौ कामम्” इति कचित्पाठः ॥ “कामं
 कामाभ्यनुज्ञयोः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ एकमकामानुमतेः ॥ अस्विति ॥ “अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-
 ऽप्यसूयापीडयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चान्नामशब्दोऽप्यत्र ॥ एकमसूयोपगमे ॥ १३ ॥
 केति ॥ कञ्चित् ॥ (१) ॥ इष्टप्रज्ञे एकम् ॥ निःषेति ॥ निःषमम् ॥ (१) ॥ दुःषमम्
 ॥ (२) ॥ द्वे निन्दितेऽर्थे ॥ यथेति ॥ यथास्वम् ॥ (१) ॥ यथायथम् ॥ (२) ॥ द्वे यथायोग्यस्य
 ॥ १४ ॥ भ्रिति ॥ मृषा ॥ (१) ॥ मिथ्या ॥ (२) ॥ विगतं तथा = सत्यमस्मात्तत्र ॥ द्वे असत्ये ॥
 यथेति ॥ यथार्थम् ॥ (१) ॥ सत्यमनतिक्रम्य ॥ यथातथम् ॥ (२) ॥ द्वे सत्यस्य ॥ स्युरिति ॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु ‘इष’ शब्दो गृहीतः ॥ २—‘ही’ शब्दो दीर्घान्तः । “ही विचित्रो विपाकः” इति माघ
 इति स्वामिमुकुटौ ॥ ३—“स्वावद्धाः” इति कफिणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र प्राकृतपक्षे “स्वाः शब्दाः बद्धाः
 संयताः ॥ “बन्ध बन्धने” क्तः ॥ संस्कृते तु “स्वौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्” इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥ ४—“उपजोषम्”
 चवर्गतृतीयतृतीयम् । अन्तःस्थाद्यतृतीयम् इत्येके—इति पीयूषव्याख्या ॥

प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् । संवद्वर्षेऽपरे त्ववागामेवं स्वयमात्मना ॥ १६ ॥
 अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्न्यदुते शनैः । सना नित्ये बाह्विह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥
 अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावुं प्रश्नेऽनुनये त्वयि । हुं तर्कं स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥
 पुनरर्थेऽङ्ग निन्दायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने । सायं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषाऽन्तिके ॥ १९ ॥
 परुत्परार्थैषमोऽब्दे पूर्वं पूर्वतरे यति । अद्यात्राह्वय पूर्वोऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥
 तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः । उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वद्धि परेद्यवि ॥ २१ ॥
 ह्योऽतीतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वश्च परेऽहनि । तदा तदानीं युगपदैकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एवम् ॥ (१) ॥ तु ॥ (२) ॥ पुनः ॥ (३) ॥ वै ॥ (४) ॥ वा ॥ (५) ॥ सुभूतिस्तु “स्युरेवं
 तु पुनर्वा च” इति पठति ॥ “चान्वाच्ये समाहारे अन्योऽन्यार्थे समुच्चये । पश्चान्तरे तथा पादपूरणेऽयवधा-
 रणे” इति रुद्रः ॥ पञ्च निश्चयार्थकस्य ॥ १५ ॥ प्रेति ॥ प्राक् ॥ (१) ॥ एकम् अतीतार्थस्य ॥
 न्विति ॥ नूनम् ॥ (१) ॥ अवश्यम् ॥ (२) ॥ द्वे निश्चयस्य ॥ संवेति ॥ संवत् ॥ (१) ॥
 एकं वर्षस्य ॥ अवेति ॥ अर्वाक् ॥ (१) ॥ एकम् अवसरकालस्य ॥ आसिति ॥
 “आम् ज्ञानविनिश्चये” इति वोपालितः ॥ (१) ॥ एवम् ॥ (२) ॥ द्वे निश्चये ॥ स्वेति ॥
 स्वयम् ॥ (१) ॥ “आत्मना” इत्यत्रार्थे एकम् ॥ १६ ॥ अल्प इति ॥ नीचैः ॥ (१) ॥
 एकम् अल्पस्य ॥ मेति ॥ उच्चैः ॥ (१) ॥ एकं महतः ॥ प्रेति ॥ प्रायः ॥ (१) ॥
 एकं बाहुस्यस्य ॥ अत्रिति ॥ शनैः ॥ (१) ॥ एकम् अदुतेऽशीघ्रार्थे ॥ सेति ॥ सेना ॥
 ॥ (१) ॥ “सनात्” “सनत्” ॥ एकं नित्यस्य ॥ वेति ॥ बाहिः ॥ (१) ॥ एकं बाह्यस्य ॥
 स्मेति ॥ स्म ॥ (१) ॥ एकम् अतीतस्य ॥ अस्तोति ॥ अस्तम् ॥ (१) ॥ एकम्
 अदर्शनस्य ॥ १७ ॥ अस्तीति ॥ “अस्त्याह कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विंति ॥ उ ॥ (१) ॥ एकं रुषा कोपेनोक्ता वचने ॥ ऊमिति ॥ ऊम् ॥ “उम्” इति
 च ॥ (१) ॥ एकं ‘रुषा प्रदने’ इति स्वामी ॥ अन्विति ॥ अयि ॥ (१) ॥
 एकम् अनुनये सान्त्वने ॥ हुमिति ॥ हुम् ॥ (१) ॥ एकं तर्कस्य ॥ उषेति ॥ “उषा
 स्याद्रजनीशेषे उष इत्यपि दृश्यते” इति रभसः ॥ (१) ॥ एकं रात्रेश्वरमभागस्य ॥ नेति ॥
 नमः ॥ (१) ॥ एकं नतेः ॥ १८ ॥ प्विति ॥ अङ्ग ॥ (१) ॥ एकं पुनरर्थस्य ॥
 नीति ॥ दुष्टु ॥ (१) ॥ एकं निन्दायाः ॥ स्त्रिति ॥ सुष्टु ॥ (१) ॥ एकं प्रशंस-
 नस्य ॥ सेति ॥ सायम् ॥ (१) ॥ एकं साये दिनान्ते ॥ प्रेति ॥ प्रगे ॥ (१) ॥ प्रातः ॥ (२) ॥ द्वे प्रभाते ॥
 नीति ॥ निकषा ॥ (१) ॥ एकम् अन्तिकस्य ॥ १९ ॥ पेति ॥ पूर्वं वर्षं परुत् ॥ (१) ॥
 पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे च ‘परारे’ (१) ‘ऐषमस्’ (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥
 अद्येति ॥ अत्रास्मिन् अहनि अद्य ॥ (१) ॥ एकं वर्तमानादिनस्य ॥ अथेति ॥ पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरा-
 न्यान्यतरेभ्यश्च ‘पूर्वेऽह्नि’ इत्यादावर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः ॥ आदिना ‘उत्तरेऽह्नि,
 अपरेऽह्नि, अन्धस्मिन्नाह्नि, अन्यतरस्मिन्नाह्नि, इतरस्मिन्नाह्नि’ ॥ २० ॥ द्वितीयेनादिशब्देन ‘उत्तरेद्युः’ ‘अप-
 रेद्युः’ ‘अधरेद्युः’ ‘अन्येद्युः’ ‘अन्यतरद्युः’ ‘इतरद्युः’ ॥ “पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वद्युः पूर्ववासरे”
 इति रुद्रः ॥ क्रमेणैकैकं पूर्वोऽह्नीत्यादौ ॥ उभेति ॥ उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः ॥ (१) ॥ उभयेद्युः ॥ (२) ॥ द्वे
 उभयस्मिन्नहनि ॥ पोले ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि ॥ (१) ॥ एकं परेऽहनि ॥ २१ ॥ ह्य इति ॥ ह्यः ॥ (१) ॥ एकम्
 अतीतदिनस्य ॥ अनेति ॥ श्वः ॥ (१) ॥ एकम् अनागतस्याह्नः ॥ परेति ॥ परश्वः ॥ (१) ॥ एकं
 श्वादिनात्परेऽहनि ॥ तेति ॥ तदा ॥ (१) ॥ तदानीम् ॥ (२) ॥ द्वे तस्मिन् काले ॥ युगेति ॥ युगपत् ॥ (१) ॥ एकदा
 ॥ (२) ॥ द्वे एकस्मिन् काले ॥ सेति ॥ सर्वदा ॥ (१) ॥ सदा ॥ (२) ॥ द्वे सर्वस्मिन्काले ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा । दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदकप्रत्यगादयः ॥ २३ ॥
इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृतद्वितसमासजैः । अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिदोन्नयेत् ॥ १ ॥
लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः । स्त्रियामीदृष्टिरामैकाञ्च सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥
नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीहियाम् । अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥
तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् । स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुल्लणचण्वुच्चक्यव्युजि-
जडनिशाः ॥ ४ ॥

एतेति ॥ एतर्हि ॥ (१) ॥ संप्रति ॥ (२) ॥ इदानीम् ॥ (३) अधुना (४) ॥ साम्प्रतम् ॥ (५) ॥
पञ्च अस्मिन् काले ॥ दीति ॥ प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग् वा, प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात्
कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा ॥ “ एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः अवाक् ॥
“पूर्वादौ ” इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः ॥ “ प्रत्यगादयः ” इत्यादिशब्देन “ उत्तरात् ” ‘अधरात्’
‘ दक्षिणात् ’ ‘ उत्तरेण ’ ‘ अधरेण ’ ‘ दक्षिणेन ’ ‘ दक्षिणा ’ ‘ दक्षिणाहि ’ ‘ दक्षिणतः ’ ‘ उत्त-
रतः ’ इत्यादयो बोध्याः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गविवरणम् ॥

सलीति ॥ लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि शास्त्राणि “ स्त्रियां क्तिन् ” (३ । ३ । ९४) “ पुंसि संज्ञायां
घं प्रायेण ” (३ । ३ । ११८) “ नपुंसके भावे क्तः ” (३ । ३ । ११४) “ स नपुंसकम् ” (२ । ४ । १७)
“ अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ” (वा २ । ४ । ३०) इत्यादीनि, सन्नादिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नाद-
यश्च कृतश्च द्वित्वाश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि, तैरिहास्मिन्वर्गे ‘ संयुज्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन्
लिङ्गादिसंग्रहवर्गे तस्मिन् संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेदूहेत् ॥ कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः ॥ कचित् ‘ अनुक्तौ ’
इति पाठः ॥ तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुक्तम् ॥ यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृतद्वितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति
प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् ॥ संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैर्लिङ्गोहणमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्, तथाऽत्रापि
सलिङ्गशास्त्रादिभिरिङ्गोहणमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥ १ ॥ लिङ्गेति ॥ लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः तस्य विधिः
व्याप्नोति पूर्वोक्तकाण्डत्रयस्य व्यापकः ; उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च यदि न बाध्यते । ‘ अपवादविषयं
विहाय सर्वत्र प्रवर्तते ’ इत्यर्थः ॥ लीति ॥ “ स्त्रियाम् ” इत्यधिकारः ॥ ईच्च ऊच्च तौ, विरामे विरामावन्तौ वा
यस्य तच्च तदेकाच्च ‘ श्रीः ’ ‘ धीः ’ ‘ ह्रीः ’ ‘ भूः ’, ‘ भूः ’, ‘ छूः ’, ‘ हूः ’, ‘ जूः ’, ॥ लवनं लूः, भवनं भूः,
नयति नीः, लुनाति लूः इत्यादौ तु परत्वात् “ कृतः कर्तारि ” इति त्रिलिङ्गत्वम् ॥ योनिर्मगम्, तत्सहितानां
प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री ॥ “ दाराः पुंभूभिः ” इति विशेषः ॥ २ ॥ नामेति ॥
विद्युदादीनामष्टानां नाम स्त्रियाम् ॥ विद्युत्, तडित् ॥ रात्रिः, रजनिः ॥ वल्लिः वारत् ॥ वीणा, विपञ्ची ”
केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति ॥ वाक् गौः, गीः, ॥ दिक्, हरित् ॥ भूः, भूमिः, कुः ॥ सरित्, त्रिलोताः,
विपाद् ॥ केचित्तु ‘ धियाम् ’ इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥ अदेति ॥ अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः
स स्त्रियाम् ॥ कीदृशः सः एकोऽर्थो यस्य सः ॥ “ द्विगुरेकवचनम् ” (२ । ४ । १) इत्यनेन समाहारे एक-
त्वविधानात् ॥ दशमूली, त्रिलोकी पञ्चाक्षरी ॥ अदन्तैः किम् ॥ पञ्चकुमारि, दशधेनु ॥ एकार्थः किम् ॥ पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥ नेति ॥ पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् ॥ पञ्चपात्रम्,
चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् ॥ ३ ॥ तल्लिति ॥ तल्लन्तं स्त्रियाम् ॥ ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता ॥

१—“ भूः स्त्रियां निक्षेपे सुवे ” इति मेदिनी ॥ सुवो यज्ञपात्रम् ॥ २—“ किञ्चिच्चि— ” (उ० २ । ५७) इत्यादिना
किञ्चीर्थी ॥ “ द्रुहैरण्यरक्षसोर्द्वैः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि ” इति रूपमजरी—इति मुकुटः ॥ ३—“ जू-
स्वरगमने प्रोक्ता सामान्यगमने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिषु ” इति मेदिनी ॥

उणादिषु निरुरीश्च ड्याबूढन्तं चलं स्थिरम् । तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौशैः पाल्ढवा णदिक् ॥५॥
घञो जः सा क्रियाऽस्यां चेद्वाण्डपाता हि फाल्गुनी।श्यैनं पाता च मृगया तैलं पाता स्वयेति दिक्
स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविषक्षापचये यदिलङ्का शेफालिका टीका धातुकी पञ्चिकाऽऽङ्की

बुन्दे समूहे, यश्च इनिकथ्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् ॥ पश्यां, खलिनी, शाकिनी, गोत्रा रथकटया ॥ बुन्दे किम् ।
मुखे भवो 'मुख्यः' दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' ॥ वैरमैथुनादौ वुनन्तं स्त्रियाम् ॥ अश्वमहिषिका, काकोलुकिका,
अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिका ॥ अदिना "पादशतस्य-" (५ । ४ । १) "दण्डव्यवसर्गयोश्च" (५ ।
४ । २) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति, द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् ॥ वैरत्यादि किम् ॥ "वासु-
देवार्जुनाभ्यां वुन्" (४ । ३ । ९८) वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः ॥ वुनो ग्रहणं वुज उपलक्षणम् ॥
कचित् 'वुः' इति पाठः । "गोत्रचरणच्छलाघात्पाकारतदवेतेषु" (५ । १ । १३४) वुज् । गार्गिकया
श्लाघते, काठिकया । "द्वन्द्वमनोशदिभ्यश्च" (५ । १ । १३३) वुज् । शैष्योपाध्यायिका ॥ "स्त्रियाम्"
(३ । ३ । ९४) इत्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् ।
"आक्रोशे नञ्यनिः" (३ । ३ । ११२) अकरणिः, अजननिः । "स्त्रियां क्तिन्" (३ । ३ । ९४)
कृतिः, भूतिः, "रोगाख्यायां ण्वल्बहुलम्" (३ । ३ । १०८) । प्रच्छदिका, प्रवाहिका । "धात्वर्थनिर्देशे
ण्वल् वक्तव्यः" (वा० ३ । ३ । १०८) । आसिका, शायिका ॥ "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्" (३ ।
३ । ४३) । "णचः स्त्रियाम्" (५ । ४ । १४) स्वार्थिकः । व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी ॥ "पर्यायार्ह-
णोत्पत्तिषु ण्वच्" (३ । ३ । १११) । भवतः शायिका, इक्षुभक्षिका ॥ "व्रजयजोर्भावे क्यप्" (३ ।
३ । ९८) । व्रज्या, इज्या ॥ "समजनविषद-" (३ । ३ । ९९) इति क्यप् । समज्या, निषज्या । स्त्री-
भावादौ किम् । "वदः सुपि क्यप्च" (३ । १ । १०६) मृषोद्यम् । "भुवो भावे" (३ । १ । १०७)
ब्रह्मभूयम् ॥ "प्यासश्रन्थो युच्" (३ । ३ । १०७) कारणा, कामना ॥ "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयो-
रिञ्च" (३ । ३ । ११०) । कां त्वं कारं गणिं वाऽकार्पाः ॥ "षिन्निदादिभ्योऽङ्" (३ । ३ । १०४)
पचा, त्रपा, मिदा, छिदा । "अ प्रत्ययात्" (३ । ३ । १०२) चिकीर्षी, पुत्रीया । "गुरोश्च हलः"
(३ । ३ । १०३) ईहा, ऊहा । "श्लाभ्याज्याहाभ्यो निः" (वा० ३ । ३ । ९५) रजानिः ॥ "कृजः
श च" (३ । ३ । १००) । क्रिया । "इच्छा" (३ । ३ । १०१) ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्तम्, उद-
न्तम्, ईदन्तं च ॥ "वीज्याज्वरिभ्यो निः" (उ० ४ । ४८) । "सुवृषिभ्यां कित्" (उ० ४ । ४९)
श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः ॥ "अनिः" इति पाठान्तरम् ॥ "अर्तिसुवृषभ्यश्चवितृभ्योऽनिः" (उ० २ । १०२)
धरणिः, धमनिः, सरणिः ॥ "कृषिचमितनिधनिसर्जिलर्जिभ्य ऊः-" (उ० १ । ८०) । कर्षुः, चमूः ॥
"अवितृस्तृतान्निभ्य ईः" (उ० ३ । १५८) । अवीः, तरीः ॥ ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् कदली, कन्दली,
रमा, गङ्गा, वामोरुः, करभोरुः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-नाडी, खट्वा, अलङ्कः ॥ चरस्थिरप्रहरणं चिन्त्यप्रयोजनम्,
अन्यस्य व्यवच्छेदयामावात् ॥ तैति ॥ 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' (४ । २ । ५७) । मुष्टिः प्रहरणमस्याम् ॥
पल्लवाः प्रहरणमस्याम् ॥ णस्य दिगुदाहरणम् । न तु परिगणनम् ॥ तेन 'मौसल, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥ ५ ॥
घञ इति ॥ "घञः साऽस्यां क्रियेति जः" (४ । २ । ५८) ॥ घञन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थं जः
स्यात्, तदन्तं स्त्रियाम् ॥ दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते ॥ श्येनपातोऽस्याम् । तिलपातोऽस्याम् । "श्येनतिलस्य
पाते जे" (६ । १ । ७१) इति मुम् ॥ "पितृदाने स्वधा मतम्" इत्यमरमाला ॥ वररचिना तु "स्वधा क्रिया
प्रवेणी" इति ब्रीहिल्लोक्तम् ॥ इति दिक् उदाहरणम्, तेन मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ स्त्रीति ॥
अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४ । १ । ४१) ङीष् ॥ आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुशली, छत्ती, पटी,

सिधका सारिका हिकका प्राचिकोलका पिपीलिका।तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढ्यः
पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी दुणी दरत् । सातिः कन्था तथाऽऽसन्दी नामी
राजसभाऽपि च ॥ ९ ॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्टा च सिधमला । लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी १०
पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः । स्वर्गयागादिमेवाब्धिदुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

तटी, मठी ॥ काचिदिति किम् । अल्यो वृक्षो वृक्षकः ॥ लंकेति ॥ ‘ड्यावृङ्गन्तम्’ इति सिद्ध नामानुशास-
नार्थो लङ्कादीनां पाठः ॥ भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः ॥ शेफालिकादीनां तु व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात् ॥
लङ्का ॥ (१) ॥ शेफालिका पुष्पविशेषः ॥ (१) ॥ टीका विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥ घातकी
‘घव’ इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्यां पञ्जिका ॥ सकलैवदव्याख्या ॥ (१) ॥
आढकी तुवरिका ॥ (१) ॥ ७ ॥ सीति ॥ सिधका ‘साध’ इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥
सारिका ॥ “शारिका” इति तालव्यादिश्च पक्षिभेदे ॥ (१) ॥ हिकका ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥
प्राचिका “वनमक्षिका” इति मुकुटः । “पक्षिभेदः” इति स्वामी ॥ (१) ॥ उल्का तेजःपुञ्जः ॥ (१) ॥
पिपीलिका ॥ “शनैर्याति पिपीलिकः” इति पुंस्त्वमपि—इति स्वामी ॥ (१) ॥ तिन्दुकी ॥ (१) ॥
कणिका ॥ (१) ॥ विच्छिन्नाः, कौटिल्यभेदो वा ॥ “ध्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदमर्तनमीलिका” इति रभसः
॥ (१) ॥ सुरङ्गा तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥ “स्त्री सूचिर्द्वैत्यभेदे च व्यघनीशेखयोरपि” इति रत्नकोषः
॥ (१) ॥ “माढिः पत्रशिरा” इति रत्नकोषः ॥ “माढिः स्त्री पत्रमङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने” इति
मेदिनी ॥ ८ ॥ पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्वासः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥ वितंडा ॥ (१) ॥
“पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य काकिणी” इति रुद्रः ॥ रभसस्तु नान्तर्भव्याह—“पणोदमानगण्डानां तुर्योश्चे-
ऽपि च काकिनी” इति ॥ आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः ॥ उक्तं च गणिततावल्याम्—“कुल्या स्यादष्ट-
भिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको भाग उदमानमुदाहृतम्” इति ॥ (१) ॥ चूर्णिः ॥ (१) ॥
शाणी ॥ प्रावरणभेदः—निकषः—इति स्वामी ॥ “शाणः” इत्यन्ये ॥ (१) ॥ “दुण्यम्बुद्रोणीकच्छयोः”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “दरत् स्त्रियां प्रगतेऽपि भयपर्वतयोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सातिर्दो-
नावसानयोः” इति हैमः ॥ (१) ॥ “कन्था मुग्धमयिक्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
“स्त्री वेवासनमासन्दी वृषी च व्रतिकासनम्” ॥ (१) ॥ “नाभिर्मुख्यरूपे चक्रमद्यक्षत्रिययोः पुमान् ।
द्रयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ राजसभा ॥ (१) ॥ ९ ॥
“झल्लरी झल्लरी च द्वे हुडके वालचक्रके” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “चर्चरी पीतभेदे च केशमित्करश-
ब्दयोः” ॥ (१) ॥ “कर्क (गर्ग) रीपूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः” इति विश्वः ॥ (१) ॥
“होरा तु लभे रात्र्यर्थं रेखाशास्त्रमिदोरपि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “लट्टा करज्जभेदे च फलेऽवधे खगा-
न्तरे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “सिधमला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
लाक्षा ॥ (१) ॥ लिक्षा ॥ (१) ॥ गण्डूषा ॥ पुंस्यापि ॥ “गण्डूषो मुखपूर्तमिषुकरप्रसृताञ्जलिः” इति
रुद्रः ॥ “उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः” इति बोधालितः ॥ (१) ॥ गृध्रसी ऊरुसंधौ वातरोगः
॥ (१) ॥ चमसी ॥ “चमसो यशपात्रव्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मेला मसी-
जलं पत्राञ्जनं च स्यान्मासिर्द्रयोः” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥ पुमिति ॥ ‘पुंस्त्वे’

१—हैमस्तु “टीका निरन्तरव्याख्या” इति मूलम् ‘सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा’
इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥ २—हैमचन्द्रस्तु “पञ्जिका” पदमञ्जिका” इति मूलम् ‘पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था
अनया ‘पञ्जिका’ । पृषोदरादितात्वले पञ्जिका ‘अर्थाद्विषमाण्येव पदानि भनक्ति पदमञ्जिका’ इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥
प्रयुज्यते स्म च ‘पञ्जिका’ शब्देऽपि वक्रोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बलभदेवेन ‘पञ्जिका क्रियते लघुः’ ॥ इति ‘आयव्यय-
लिखनार्था च’ इति मुकुटः ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकैशनखस्तनाः । अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः १२
 श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः । कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥
 कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ । पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
 नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजङ्गणवाथुचः । ल्युः कर्तरीमानिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

इत्यधिकारः ॥ सह मेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुराश्वासुराश्च देवदैत्याः ॥ अमरा निर्जरा
 देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आमास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्यः, आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हूहूः,
 तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः दानवाः । दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः ।
 दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भमाण्डादयः ॥ ‘दैवतानि’ ‘देवताः’ इत्यादौ बाधोऽस्य ॥ स्वर्गादय
 एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ॥ स्वर्गाः, नाकः, विदिवः । ‘योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिवि-
 ष्टपम्’ इति विशेषैर्बाधितः ॥ यज्ञः, मलः, ऋतुः ॥ तद्धेदाः—उकथातिरात्राग्निशेमाश्वमेधाः ॥ अद्रिः, गिरिः,
 पर्वतः, । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सद्यः । ‘गन्धमादनम्’ इति बाधः ॥ मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—
 पुष्करावर्तकादयः । ‘अभ्रम्’ इति तु बाधः ॥ अब्धिः, समुद्रः, सागरः । भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः ॥
 दुः, वृक्षः, शाली । भेदाः—लक्षः, वटः, आम्रः ॥ पाटलशिशपोदेर्बाधः ॥ कालः, दिष्टः, समयः ।
 भेदाः—मासः, पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः ॥ असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्र-
 हासः । ‘कटिन्नम्’ इत्यादौ बाधः ॥ शरः, बाणः विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । ‘इषुर्द्र-
 योः’ इति बाधः ॥ अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥ ११ ॥ करोति ॥ करो राजप्राह्मो भागः,
 राक्षिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः ॥ गण्डः, कपोलः ॥ ओष्ठः, दन्तच्छन्दः, अघरः ॥ दोः, प्रवेष्टः ।
 भुजदेः ‘द्वयोः’ इति बाधः ॥ दन्तः, दशनः, रदः । भेदः—जम्भः ॥ कण्ठः, गलः ॥ “समीपगलशब्देषु
 कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः” इति शाश्वतः ॥ केशः, कचः ॥ नखः, पुनर्भवः । “नखरोऽस्त्रियाम्” इति बाधः ॥
 स्तनः, कुचः, पयोधरः ॥ अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् ॥ अहः पूर्वम्—पूर्वोहः,
 अपराहः । द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः, त्र्यहः ॥ क्ष्वेडो विषम् । तद्धेदाः पुंसि स्युः ॥ सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः ॥
 रात्रोऽन्तो येषां ते, प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वासमाहारनपुं-
 सकतामपि बाधते । तेन ‘अहोरात्रः’ । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । ‘प्रागसंख्यकाः’ इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥
 श्रीति ॥ श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः ॥ श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । ‘श्रीपिष्टः’ इति कचि-
 त्पाठः ॥ आद्येन श्रीवासः, वृक्षधूपः, गुग्गुलुः, सिह्मकः, इत्यादयः पुंसि बोध्याः ॥ असन्ता अन्नन्ताश्च
 पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः ॥ कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा ॥ अबाधिताः किम् । अप्सरसः,
 जलैकसः, सुमनसः, लोमः, साम, वर्म ॥ तुश्च रुश्च तुरु । तौ विरामी विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः कशेर्वा-
 दीनि विहाय ॥ हेतुः, सेतुः, धातुः, । कुरुः, मेरुः, स्तरुः, ॥ “कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा” इति व्यर्थम् ।
 ‘अबाधिताः’ इत्यस्यान्वयसंभवात् ॥ वस्तुतस्तु ‘अबाधिताः’ इत्यपि व्यर्थम् । ‘विशेषैर्यद्यबाधितः’ इत्यनेन
 निर्वाहात् ॥ अत एव दार्वादिषु निर्वाहः ॥ १३ ॥ कषेति ॥ ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि
 स्युः ॥ अङ्कः, लोकः, अर्कः, । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, लुणः । दर्भः, रसभः, गर्दभः ।
 होमः, ग्रामः, धूमः । हर्षरः, शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः, कलापः । सार्थः, नाथः,
 शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयः, विनयः, प्रणयः । रसः, हासः, पनसः । पटसरटकरटाः,
 ॥ मुकुटस्तु—गोपान्तादिषु ‘अदन्ताः’ इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह ॥ गोमायुपाध्यादीनुदाहरति
 च ॥ गोत्रं वंशमाख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । “अन्येभ्योऽपि—” (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
 गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः ॥ स्वामी तु—‘अपत्यप्रत्ययान्ताः’ इति व्याख्यत् ॥ तदसत् ।
 ‘अपत्यप्रत्ययान्तः’ इत्यनेन पुनर्नक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः ॥ चरणानां वेदशाखानामा-
 ह्वया नामानि ॥ कठः, कलापः, बहुवृचः ॥ १४ ॥ नेति ॥ घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये,
 कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः, तदन्ताः पुंसि स्युः ॥ प्रासीदन्त्यस्मिन्मनोसि प्रासादः । “हलश्च”

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहते । कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥
वटकश्चानुवाकश्च रलकश्च कुडङ्गकः । पुङ्खो न्युङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
कोटारघट्टहाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् । गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

(३।३।१२१) इति घञ् ॥ प्रास्थते प्रासः, विदन्यनेन वेदः, प्रपतन्यस्मात्प्रपातः ॥ भावे पाकः, त्यागः, रोगः ॥ चकारात् “पदरुज—” (३।३।१६) इति वञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहितः अपि गृह्यन्ते ॥ चयः, जयः, “एरच्” (३।३।५६) ॥ करः, गरः, लवः, स्तवः, “ऋदोरप्” (३।३।५७) ॥ “यजयाचयत्—” (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यज्ञः । “नङ्” इत्युपलक्षणम् । “स्वपो नन्” (३।३।९१) अपि गृह्यते । “स्वप्नः संवेश इत्यपि” इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोधा ॥ न्यादनम्—न्यादः । “नौ ण च” (३।३।६०) इति णः ॥ “पुंसि संज्ञायाम्—” (३।३।११८) इति षः । उरश्छदः, प्रच्छदः ॥ “टितोऽद्युच्” (३।३।८९) ॥ श्वयथुः, वेपथुः ॥ “नन्दिग्रहि—” (३।३।१३४) इति नन्धादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु “कृतः कर्तयसंज्ञायाम्” इति सिद्धम् ॥ इमनिजन्ताः पुंसि ॥ “पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा” (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा ॥ इह ‘भावे’ इति न संवध्यते । कर्मार्थस्येनानिचोऽसंग्रहापत्तेः । चण्डस्यः कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा ॥ स्वामिसुकुटौ तु ‘वरिमा’ ‘तरिमा’ इत्याद्यौणादिकेमनिष्कारणाय ‘भावे’ इति संवन्धतुः, तन्न । ‘कृतः कर्तयसंज्ञायाम्’ इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात् ॥ ग्रीधातोरौणादिकेमनिनन्तः प्रेमशब्दः ॥ “मुपि स्थः” (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, “घञर्थे कः” (वा० ३।३।५८) इति, च । आस्तूथः, प्रस्थः ॥ उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो, धुस्तस्माद्विहितो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । “उपसर्गे वोः किः” (३।३।९२) “कर्मण्यधिकरणे च” (३।३।९४) निविः, आदिः, विधिः, उदधिः, जलधिः, ॥ अत्र ‘प्रादितोऽन्यतः’ इति व्यर्थम् । ‘वोः किः’ इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥ १५ ॥ द्वन्द्व इति ॥ अश्वश्च वडवा च । “पूर्ववदश्ववडवौ” (२।४।२७) इति परवाहिलङ्गात्पावादः । द्वित्वमवि-वक्षितम् । तेन ‘अश्ववडवान्’ । असमाहते किम् । अश्ववडवम् । “विभाषा वृक्षमृग—” (२।४।१२) इति चैकवद्भावः ॥ सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि ॥ सूर्यकान्तः, चन्द्रकान्तः ॥ अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ वटोति ॥ वटकः माषपिष्टविकारः ॥ (१) ॥ अनुवाकः ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥ रलकः पक्षमन्त्रलम् ॥ (१) ॥ “कुडङ्गको ना छदिः पिटम्” इति वोपालितः । ‘वृधलताग्रहम्’ इति स्वामी ॥ “कुडङ्गकः” इति काचित् पाठः ॥ (१) ॥ पुङ्खः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥ “न्युङ्खः सम्यङ्मनोत्रे च सान्नः पट्ट प्रणवेषु च” इति मेदिनी ॥ “न्युङ्खः” इति दीर्घश्च ॥ (१) ॥ समुद्रः संपुटकः ॥ (१) ॥ “विटोऽद्रौ घवले षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “परीक्षावर्तुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते” इति विश्वः ॥ “धटो दिव्यतुलायां स्याद् धटो चीरे च वासवः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “खटोऽश्वकूपखपयोः प्रहारान्तरट्टकयोः” इति मेदिनी ॥ १७ ॥ कविमिति ॥ “कोटारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके” इति रमसः ॥ (१) ॥ घटः ‘घाट’ इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥ कोचित् “कोट्ट” “अरघट्ट” इति छित्वा “कौटो दुर्गपुरम्, अरघट्टः कूपभेदः” इति व्याख्युः ॥ अरैश्चावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते—अरघट्टः कृपाञ्जलीनः सारणार्थं घटोयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥ इह आपणः ॥ (१) ॥ “पिण्डो बोले बले सान्ने देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धकयोरपि । ओड्पुष्पे च पुंसि स्यात्क्रीडामाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबूखर्जरभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ गोरण्ड इव ॥ “गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनामौ च तद्वृत्तिः”

इतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः । कासमर्दोर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥
 आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः । पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥
 वेतालमल्लभलाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः । कुलमाषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पिचण्डः ॥ (१) ॥ पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि इत्यन्वयः ।
 'गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ "करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके" इति मेदिनी ॥
 ॥ (१) ॥ लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥ "वरण्डोऽन्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः" इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥ "पुणः स्यात्काष्ठवेधके" इति रत्न-
 कोषः ॥ १८ ॥ दृतीति ॥ "दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सीमन्तः
 केशविन्यासः ॥ (१) ॥ "हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्पुत्रे च" इति मेदिनी
 ॥ (१) ॥ रोमन्थः पशूनां चर्चितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥ "उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः"
 इत्यरुणः ॥ (१) ॥ बुद्बुदो जलविकारः ॥ (१) ॥ कासमर्दः वेसवारभेदः ॥ (१) ॥
 "अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना" इति मेदिनी ॥ 'अर्दनिः' इति पठित्वा
 'अग्निः' इति व्याख्यत सुकुटः ॥ (१) ॥ "कुन्दो माध्वेऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना" इति
 मेदिनी ॥ (१) ॥ फेनः ॥ (१) ॥ स्तूपः ॥ (१) ॥ पूषकः ॥ स्वामी तु
 यूपशब्दं पठति ॥ १९ ॥ आतेति ॥ आतपः ॥ (१) ॥ कणपः प्रासविशेषः ॥ क्वचित्
 'कुणपः' इति पाठः ॥ "कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ "क्षुरः
 स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोकुले" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ केदरः । संव्यवहारपदार्थः ।
 'तरुभेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ "पूरो जलप्रवाहे स्याद् व्रणसंशुद्धिवाद्ययोः" इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 क्षुरप्रः ॥ मुकुटस्तु "क्षुरप्रः" इति कवर्गद्वितीयादि पठति ॥ बाणभेदः ॥ (१) ॥ "चुक्रं वृक्षाभ्ले,
 चाङ्गेर्या स्त्री, पुंस्यभ्लेऽभ्लवेतसे" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ "गोलः स्यात्सर्ववर्तुले" इति हेमः
 ॥ १ ॥ "हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली" इति मेदिनी । सुकुटस्तु "हिङ्गुलु स्यात्तु
 हिङ्गुलम्" इति पठति ॥ (१) ॥ "पुङ्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः" इति मेदिनी
 ॥ (२०) ॥ वेतेति ॥ वेतालः भूतविष्टः शवः ॥ (१) ॥ "मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्य-
 भेदे बलीयसि" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ "भल्लः स्यात्पुंसि भल्लके" शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भल्लात-
 क्यां स्त्रियां भल्ली" इति मेदिनी ॥ (१) ॥ "पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे
 सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः" इति विश्वः ॥ (१) ॥ "पट्टिः स्त्री पटभेदे स्यात्तल्लगटे कुम्भि-
 काद्रुमे" इति मेदिनी ॥ पट्टिं श्रयति पट्टीशः ॥ "पट्टिसः" इति दन्त्यस्यान्त इति मुकुटः ॥ शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥
 "कुलमाषो यावके प्रोक्तः कुलमाषं काञ्जिकेऽपि च" इति मूर्धन्यान्ते विश्वः ॥ "कुलमाषं काञ्जिके यावके
 पुमान्" इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी ॥ धातुपारायणे 'कुलमासः' इति दन्त्यान्तः ॥ कुलमासो माषादिभिश्च-
 मर्धस्विन्नभेदोदकम् 'खिचुडम्' इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ "रभसो वेगहर्षयोः" इति
 विश्वः ॥ (१) ॥ कटेनातिशयेनाहन्त्यते गम्यते ॥ "कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे ।
 कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिखौ" इति विश्वः ॥ "कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च ग्रमेदे च
 तथा स्यान्महिषीशिखौ । तैलादिपाकपात्रे च" ॥ (१) ॥ पतद्ग्रहः पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः "पीकदानं

१—“अर्बुदो मांसपक्षि दशकोटिषु न स्त्रियाम्” इति बहुत्र पाठ आसीत् । २—यथा “दशाननक्षिप्तस्रुपखण्डितः
 कचिद्व्रतार्थो हिमदीधितिर्यथा” इति हरविलासः—इति च लिखितं ॥ ३—“वैद्यवर्गे क्लीबलिङ्गपुद्गलमन्दन्तं च पठयते”
 इत्यादिकम् ॥ हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु “हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्” इति क्लीबेऽप्याह—
 इत्यसिंहितवान् ॥ ४—“असितोमरकुन्तमहापट्टिसः” इति मडि, भाषासमावेशात्—इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च स्वारण्यपर्णश्वभ्रमोदकम् । शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् २२ ॥
फलहेमशुक्ललोहं सुखदुःखशुभाशुभम् । जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥
कोट्याः शतादिः संख्याऽन्या वा लक्षा नियुतं च तत् । द्रव्यक्रमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥
त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययाऽन्वितम् । पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः २५ ॥

इति ख्यातः ॥ (१) ॥ २१ ॥ इति पुंल्लिङ्गसंग्रहः ॥ द्वीति ॥ द्वाभ्यां हीने ह्रीवे । अधिका-
रोऽयम् ॥ अन्यदवाशिष्टम् । उक्तात्संग्रहाच्छेषः । ह्रीवे स्यात्, वाधकविषयादन्यः ॥ तत्र कांश्चिद्दर्शयति—
स्वामिति ॥ “स्वामिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यापि नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अरण्यम् ॥ (१) ॥ “पर्णं पत्रे पलोशे ना” ॥ (१) ॥ श्वन्नम्
॥ (१) ॥ “हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
उदकम् ॥ (१) ॥ “शीतं हिमगुणे ह्रीवं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ “उष्णो ग्रीष्मे पुमान्द्राशीतयोरन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मांसं
स्यादामिषे ह्रीवं कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “रुधिरोऽङ्गारके पुंसि ह्रीवं तु कुङ्कुमासुजोः”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ अक्षि ॥ (१) ॥ “द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे” इति मेदिनी
(१) ॥ “बलं गन्धर्से रूपे स्थामानि स्थौल्यसैन्ययोः ॥ पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च ।”
बलपुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ २२ ॥ फलेति ॥ “फले
हेतुक्ते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः” इति हैमः ॥ क्वचित्तु
‘हलम्’ इति पाठः ॥ (१) ॥ हेम ॥ (१) ॥ “शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ”-
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे जोङ्गके सर्वतैजसे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ सुखम्
॥ (१) ॥ दुःखम् ॥ (१) ॥ शुभम् ॥ (१) ॥ अशुभम् ॥ (१) ॥ जलमवानि पुष्पाणि
कुमुदकमलकलहारोत्पलानि ॥ (१) ॥ “लवणं सैन्धवादी ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्या-
न्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि” इति मेदिनी
॥ (१) ॥ अनुलेपनम् ॥ (१) ॥ दुःखादि सपर्यायं सविशेषं च ह्रीवे भवति, इति मुकुटः ॥ २३ ॥
कविति ॥ कोट्यभिन्ना शतादिका संख्या ह्रीवे ॥ शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् ॥ “लक्षा न
पुंसि संख्यायां ह्रीवे व्याजशरव्ययोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ नियुतम् ॥ (१) ॥ “शतं सहस्र,
मयुतं नियुक्तं प्रयुतं सतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणोत्तरम्” इति रत्नकोषः ॥ असन्तमिसन्तमुसन्तम-
न्नतं यद् द्वयच्छं तत्क्लीवे ॥ यशः, पयः, तेजः ॥ “तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुतुदे” इति
मेदिनी ॥ सर्पिः, हविः, शोचिः । वपुः, यजुः, धनुः । चर्म, वर्म ॥ कैर्तुवर्जितेऽर्थे यदनान्तं नाम तत्
क्लीवे स्यात् ॥ गमनम्, रमणम्, दानम् ॥ अकर्तरिीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥ २४ ॥ त्रेति ॥ त्रश-
न्दातं सकारलकारोपधं च क्लीवं स्यात् ॥ दात्रम्, पात्रम्, वस्त्रम् । विस्रम्, वुस्रम्, अन्धतमस्रम्, ।
कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम् ॥ शिष्टमवशिष्टम् । ‘अवाधितम्’ इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः
वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः । संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं ह्रीवम् ॥ त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ॥
संख्येयेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीवे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् ॥
पञ्चपात्रम्, त्रिसुवनम् ॥ एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्वितार्थे द्विगुरयम् ॥ लक्ष्यानुसारत

१—‘तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि’ इति मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे ॥ क्षीरस्वाम्यपि—
खादि सपर्यायविशेषं तृतीये-इत्येव व्याचष्ट ॥ ३—‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्मरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इत्यादि-क्षीरस्वामी ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः । षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥
शालार्थाऽपि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥२७॥
उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने । कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥
भावे नणकचिद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः । अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥२९॥

इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली, त्रिवली ॥ २५ ॥ द्वेति ॥ एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकत्वम् । राजदन्तादिः
(२।२।३१) । षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एका-
र्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च क्लीवे स्यात् ॥ पाणिपादम् । अधिहरि ॥ कृतसमासान्तः
पथिञ्शब्दः क्लीवे ॥ द्विपथम् । त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ॥ संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः ॥
कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीवे, सा चेद्वहूनां संब-
न्धिनी स्यात् ॥ वीनां छाया । “छाया बाहुल्ये” (२।४।२२) इति क्लीबत्वम् ॥ बहूनां किम् । कुड्य-
च्छाया, कुड्यच्छायम् । “विभाषा सेना-” (२।४।२५) इति क्लीबत्वम् ॥ समूहे वर्तमानो यः
समाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे, षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंवातः । “अशाला च” (२।
४।२४) इति क्लीबत्वम् ॥ संहतौ किम् । धर्मसभा धर्मशाला ॥ २६ ॥ शालेति ॥ शाला गृह-
मर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्यायात्, अमनुष्यात् रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा
तत्पुरुषे क्लीवे स्यात् ॥ अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते ॥ इनसभम्, प्रसुसभम्, पिशाचसभम् ॥ इमा
दिश उदाहरणानि ॥ अराजकात् किम् । राजसभा ॥ राजपर्यायग्रहणाद्देह चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् ॥ षष्ठ्य-
न्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न सभा=असभा ॥ तत्पुरुषे इति किम् । ईश्वरस्य सभेव
सभा यस्य स ईश्वरसभः । “सतम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च” (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ २७ ॥
उपेति ॥ उपज्ञा उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीवे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये ॥ उपज्ञायते ।
‘आतश्चोपसर्ग’ (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् ॥ उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥
कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था
तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे स्यात्, उशीनरदेशस्थसंज्ञासु चेद्वर्तते ॥ सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, आह्लिक-
न्थम् ॥ “उशीनर-” इति किम् । दाक्षिकन्था । बाह्लिकेष्विव संज्ञा ॥ नामसु किम् । वीरणकन्था ।
कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥ २८ ॥ भाव इति ॥ नश्च णश्च कश्च चितः (च् इत्येवां ते) च । एभ्यो-
ऽन्येऽदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः,
तदन्तं नाम क्लीवे स्यात् ॥ भूतम्, “नपुंसके भावे क्तः” (३।३।११४) भवितव्यम्, भव-
नीयम्, भव्यम् । “तयोरेव-” (३।४।७०) इति भावे तव्यादयः । “भुवो भावे” (३।१।१०७)
क्यप्, ब्रह्मभूयम् ॥ “अभिषिषौ भाव इतुण्” (३।३।४४) । “अणितुणः” (५।४।१५) ।
साराविणम्, सांक्रुटिनं वर्तते ॥ नणकेति किम् । “यजयाच-” (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः,
यत्नः ॥ “स्वपो नन्” (३।३।९१) । स्वप्नः ॥ “नौ ण च” (३।३।६०) । न्यादः ॥
“सुपि” (३।२।४) । इति “वजर्थे-” (वा० ३।३।५८) इति च कः । आखूत्यः, विघ्नः ॥
चित् “एरच्” (३।३।५६) । चयः, जयः ॥ “ण्यासश्चन्यो युच्” (३।३।१०७) । कारणा ॥
यत्तु—द्वितोऽयुच्” (३।३।८९) । श्वयथुः—इति मुकुट उदाहरत् तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥

१—अव्ययीभावशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवालिङ्गत्वस्यैव जायमानत्वेन प्रयोगा-
नुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु “स नपुंसकम्” (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्यैवेष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धयभावस्य च सत्त्वेन को
दोषः ॥ २—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य त्वयाऽनञ्जीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात्
“आधिक्लि” इत्यादिष्वपि “गोत्रियोः-” (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ “अधिगोपम्” इत्याद्येव फलं वक्तव्यम् ॥

क्रियाव्ययानां भेदकार्थैकत्वेऽप्युक्त्यतोदके । चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने ३० ॥
 राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः । माणिक्यभाष्यसिन्दूरचोरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥
 लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवालह्वम् । पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
 मोदकस्तण्डकशृङ्गः शाटकः खर्वटोऽर्जुदः । पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

समूहे तद्धिताः । “भिक्षादिभ्योऽण्” (४।२।३८) । भैक्षम् ॥ “गोत्रोक्षोष्ट्र-” (४।२।३९) इति
 उञ् । औपगवकम् । “तस्य समूहः” (४।२।३७) । काकम् ॥ “केदाराद्यञ्” (४।२।४०) ।
 कैदार्यम्, कैदारकम् । भावे—गोत्वम् । “इगन्ताच्च-” (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् ॥
 मनोज्ञादिउञ् (५।१।१३३) । मानोश्चकम् ॥ “स्तेनाद्यन्नलोपश्च” (५।१।१२५) । स्तेयम् ।
 “गुणवचन-” (५।१।१२४) इति ध्यञ् । शौक्ल्यम् ॥ कृतसमासान्तोऽह्वाब्दः क्लीवे स्यात् ॥ पुण्यं
 च तदहश्च । “राजाहःसखिम्यष्टच्” (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च ।
 पुण्याहम्, सुदिनाहम् ॥ कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥ २९ ॥
 क्रियेति ॥ अपिशब्दात् क्लीवे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥ उच्यते । ‘वच भाषणे’ (अ०
 प० अ०) । “पातुद्वि-” (उ० २।७) इति थक् । “वसिकाशि-” इत्यादिना थक्—इति
 मुकुटश्चिन्त्यः ॥ तादृशसूत्राभावात् ॥ उक्तं सामविशेषः ॥ तोटकम् ॥ “फलावशिष्टं तालफलं च चोचं
 कदल्याः फलं भवेत्” इत्यार्षकोषः ॥ (१) ॥ “पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाश्चात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूत-
 मण्डे च पङ्क्तावश्रपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गुले न द्वयोर्वैचूडयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
 गृहस्थूणम् ॥ (१) ॥ तिरीटं वेष्टनम् । ‘शिरोभूषणम्’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥ मर्मम् ॥ अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्म-
 ग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्, इति मुकुटः ॥ (१) ॥ “योजनं परमात्मानि । चतुष्कोट्यां च योगे
 च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ३० ॥ राजेति ॥ राजा सौतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः ॥
 यद्वा राजा लतात्मकः सोमः स्यतेऽत्र राजसूयम् ॥ (१) ॥ वाजमन्नं पैथी सुरा पेयमत्र वाजपेयम् ॥ (१) ॥
 गद्यम् ॥ (१) ॥ “पद्यं श्लोके पुमाञ्शूद्रे पद्या वर्मनि कीर्तिता” इति मेदिनी ॥ कवेः कृतौ
 किम् । गद्या वार्ता । पद्यः पङ्क्तः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥ मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवं माणि-
 क्यम् ॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन ॥ “सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते
 भाष्यं भाष्यविदो विदुः” ॥ (१) ॥ “सिन्दूरस्तम्भेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोच-
 नीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वल्ल-
 भेदे च रेखाखिलनभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ चीवरं मुनिवासः । ‘शाक्यमिक्षुप्रावरणम्’
 इति सूत्रमिति ॥ (१) पञ्जरम् । कचितु ‘पिञ्जरम्’ इति पाठः ॥ “पिञ्जरोऽश्वात्तरे, क्लीवं
 स्वर्णं, पीते च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ कायास्थिवृन्दं पक्षादिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥ ३१ ॥
 लोकेति ॥ लोके आयतन्ते चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम्—लोकायतम् ॥ (१) ॥ “हरितालं धातु-
 भेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः ॥ (१) ॥
 “स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वह्मदेशे भवं बाह्वम् ॥
 ॥ (१) ॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥ पुमिति ॥ “पुनपुंसकयोः” इत्यधिकारः ॥ शेष उक्तादन्यः ॥
 ऋचोऽर्धम् अर्धचः ॥ (१) ॥ “पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाह्नीकसिलहके” इति मेदिनी ॥
 ॥ (१) ॥ “कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको
 मंस्करोऽपि च” इति विश्वः ॥ “कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ
 स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ३२ ॥ सविति ॥ “मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं बुस्तं स्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् । संगमं शतमानामंशम्बलाव्ययताण्डवम् ३४ ॥
कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् । यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥
अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् । तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तद्धेदस्यस्तु शेषवत् ३६
स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥

हर्षके पुनरन्यवत्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ “तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदा-
रुतरस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि” इति मेदिनी ॥ “दण्डकः” इत्यपि ॥ (१) ॥ “टङ्को नीलकपिस्थे च
खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषसिग्रावदारणे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
शाटकः ॥ (१) ॥ “यत्रैकतो भवेद् ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम
नदीगिरिसमाश्रयम्” ॥ (१) ॥ “अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पक्षे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना”
इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पातकम् ॥ (१) ॥ उद्योगः ॥ (१) ॥ चरकं वैद्यकशाल-
भेदः ॥ “वरकम्” इति पाठे स्यूतवल्गम् ॥ (१) ॥ “तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे
वरुणद्रुमे” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ आमलक्याः फलम् आमलकः ॥ (१) ॥ नडो-
ऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥ ३३ ॥ क्षिति ॥ “कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥ शीघ्रं मद्यम् ॥ (१) ॥ बुस्तं मांसशण्डुली, भृष्टमांसम्, पनसा-
दिफलासारभागश्च ॥ (१) ॥ स्वेडितं वीरगर्जनम् ॥ (१) ॥ “जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं
लब्धार्थरक्षणम्” ॥ (१) ॥ “कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः” ॥ (१) ॥ संगमम् ॥ (१) ॥ शतं
मानमस्य शतमानं रूप्यपलम् ॥ (१) ॥ अर्ममक्षिरोगः ॥ (१) ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ “सम्बलम्” इति
दन्त्यादिपाठः ॥ (१) ॥ “अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् ॥ (१) ॥ ३४ ॥ कवीति ॥ “नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना
तुरंगमुलभाण्डम्” इति बोधालितः ॥ (१) ॥ “कन्दोऽस्त्री खुरगे सस्यमूले जलधरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ (१) ॥
क्वचित् “कर्म” इति पाठः ॥ (१) ॥ कर्पासम् ॥ (१) ॥ पारः ॥ (१) ॥ अवारम् ॥ (१) ॥
युगन्धरं कूबरः ॥ (१) ॥ यूपम् ॥ (१) ॥ प्रग्रीवं वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥
पात्रीवं यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥ “मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः” ॥ (१) ॥ चमसं
सोमपानपात्रम् ॥ (१) ॥ चिक्रकसः पात्रविशेषः ॥ (१) ॥ ३५ ॥ अर्धर्चादाविति ॥ युगमम् ॥ ३६ ॥
इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥ स्त्रीति ॥ “स्त्रीपुंसयोः” इत्यधिकारः ॥ अपत्यार्थे विहिता येऽण्णाद्यस्तदन्ताः सर्वे
स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जाति-
विशेषाः स्त्रीपुंसयोः ॥ मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्री । अजादित्वाद्वाप् (४।१।४) वकः,
वकी । हंसः, हंसी ॥ सिंहः, सिंही ॥ भ्रमरः, भ्रमरी ॥ उरगः, उरगी ॥ “जातैरस्त्रीविषयात्-” (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, छता ॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ दुणः, दुणी ।
मत्स्यः, मत्सी ॥ केचित्तु ‘षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥ पुष्पाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः
स्त्रीपुंसयोः स्युः ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणी । शूद्रो मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । प्लुळ्
(३।१।१३३) ॥ “मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ३७ ॥

१—दुर्गोष्णलिङ्गावुशासने त्रयं पठ्यते—“पुस्तं बुस्तं वास्तु बुस्तं व्रतं रजतम्” इति—इति मुकुटः ॥ ‘बुस्तः
पर्ववृत्तीयादिः’ ‘बुस्तं दन्तोष्णादि’ इत्येको ‘बुस्तं चवर्गादि’ इत्यपरो ‘पुस्तं पर्वगादि’ इति केचित्-इति रीयूषन्याख्या ॥
२—“शूद्रा चामहर्षा जातिः” (वा० ४।१।४) इत्यनेन दाव बोध्यः ॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञाटलिर्मुनः । मृषा सृषाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥३८॥
 स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् औचित्यमौचित्यौ मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः
 पृष्ठयन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ४०
 आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप्रात्रिवट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥
 त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥
 अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तपन्नपूर्वाः परोपगाः । तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

मुनिरिति ॥ “ मुनिः पुंसि वशिष्ठादौ वङ्गधेनतरौ जिने ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ वराटकः ॥ (१) ॥
 स्वातिः नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥ “ विलेपने चन्दने च वर्णकं पुनपुंसकम् ” इति रमसः ॥ “ वर्णकश्चरणे
 स्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नीत्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ज्ञाटलिः
 वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ मनुः ॥ (१) ॥ मृषा स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥ सृषाटी परिमाणभेदः ॥
 (१) ॥ कर्कन्धूः ॥ (१) ॥ यष्टिः ॥ (१) ॥ शाटिः ॥ (१) ॥ कटी ॥ (१) ॥ कुटी ॥ (१) ॥
 इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥ ३८ ॥ स्त्रीति ॥ “ स्त्रीनपुंसकयोः ” इत्यधिकारः ॥ “ गुणवचनैर्ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
 च ” (५ । १ । १२४) इति चकारान्दवे च विहितः प्यञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ॥ वुञ् च ॥ “ कचित् ”
 इति प्यञ्जबुञ्भ्यां संबध्यते ॥ उचितस्य कर्म भावो वा । “ पित्रौरा ” (४ । १ । ४१) इति ङीप् । “ हलस्त-
 दित्स्य ” (६ । ४ । १५०) इति यलोपः ॥ (१) ॥ एवम्—सामग्र्यम्, सामग्री । अहिन्यम्, अहिन्ती ॥
 “ अर्हते तुम् च ” (ग० ५ । १ । १२४) इति तुम् । प्रागू द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-
 यिका, गर्गिका ॥ कचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ॥ “ भाव— ” इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ध्यञ्
 (वा० ५ । १ । १२४) न स्त्री ॥ ३९ ॥ पेति ॥ पृष्ठयन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ॥ नृणां सेना =
 नृसेना । ज्ञानां निशा श्वनिशम् । गवां शाला = गोशालम् । वृक्षस्य छाया = वृक्षच्छाया । यवानां सुरा = यवसुरा ॥
 पक्षे—“ विभावा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ” (२ । ४ । २५) इति क्लीबता ॥ एवमितरेऽपि बोध्याः ॥ दिक् उदा-
 हरणमिदम् ॥ ४० ॥ आवेति ॥ आवन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ॥
 अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा० ३ । १ । १०८) भावे किप् ॥ यत्तु मुकुटः—
 ‘ लृक् ’ इति छन्दोऽनुरोधात् लोपस्यार्थेऽदृशेने वर्तते—इत्याह तच्चिन्नम् । ‘ लृप् ’ इति पाठात् ॥
 यदपि—प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधानात्—इति तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात् संज्ञाया ग्रहणे
 प्रमाणाभावात् ॥ ‘ लृग् ’ इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रहणम् ॥ ‘ लृब्ध अपनयने ’ (भा० प० से०) इत्यस्य
 संपदादि (वा० ३ । १ । १०८) क्तिवन्तस्य ग्रहणात् ॥ तिसृणां खट्वानां समाहारः त्रिखट्वम् । त्रिखट्वी ॥ (१) ॥
 त्रयाणां तक्षणां समाहारः, त्रितक्षम् । त्रितक्षी ॥ (१) ॥ ४१ ॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥ त्रिष्विति ॥
 ‘ त्रिषु ’ इत्यधिकारः ॥ “ पाठ्यमत्रे त्रिषु क्लीबं सुवादी राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये ” ॥ (१) ॥
 पुटी ॥ (१) ॥ “ वाटः पाथे वृत्तौ वाटं वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानेऽकटयोः ” इति हैमः ॥
 “ वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्विक्थीवास्तुनोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ (१) ॥ पेटी ॥ स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङय-
 न्तासूचनार्थम् ॥ वेत्रादिरचिता ॥ (१) ॥ “ कुवलं चोत्पले मुकाफलेऽपि बदरीफले ” इति मेदिनी ॥
 ॥ (१) ॥ दाडिमः ॥ (१) ॥ इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥ परोति ॥ स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र
 तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् ॥ कुक्कुटमयूरी, मयूरीकुक्कुटी ॥ तत् परलिङ्गम् ॥ कुलब्राह्मणः,
 ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली । “ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ” (२ । ४ । २६) ॥ ४२ ॥ अस्यापवादमाह—
 अर्थान्ता इति ॥ अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्व येषां ते, परं विशेष्यमुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः ॥ द्विजार्थी
 माला, द्विजार्थः सूपः, द्विजार्थं पयः । “ अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च ” (वा० २ । १ । ३६) ॥ आचार्य

बहुव्रीहिरदिग्रामान्नामुच्येयं तदुदाहृतम् । गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥
कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि । अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥
षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङ्प्रत्ययम् । परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

प्रगतः=माचार्यः ॥ “अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीया” (वा० २।२।१८) इति समासः । खट्वात्मतिकान्ता । पूर्ववत् ॥ यत्तु सुकुटेन ‘प्रगत आचार्याऽस्याः’ इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम्, यच्च ‘अतिखटुः’ इत्यत्र “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चित्त्यम् ॥ उभयो-
रपि बहुव्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् ॥ बहुव्रीहौ तु “बहुव्रीहिरदिग्राम्नाम्” इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥
एवं प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः ॥ अलं जीविकायै=अलंजीविकः, अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ॥ तद्वितार्थे यो
द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला ॥ “संख्यापूर्वो द्विगुः” (२।१।५२) ।
“संस्कृतं भक्षाः” (४।२।१६) इत्यण् । “द्विगोलुङ्गनपत्ये” (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥ संख्या
सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः ॥ एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २ । त्रयः, तिस्रः,
त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बह्वयः, बहूनि ॥ सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि ॥ जनत्रयः,
जनतिस्रः, जनत्रीणि ॥ परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥ ४३ ॥ वेति ॥ बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः
स्यात् ॥ बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् ॥ “अदिग्राम्नाम्” इति किम् । उत्तरपूर्वा । “दिङ्नामान्यन्तराले”
(२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिनिमित्तं येषां ते ॥ शुक्ला शायी, शुक्लः पटः,
शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥ ४४ ॥ कृत इति ॥ “कर्तरि कृत”
(३।४।६७) इत्यादिना विहिताः ॥ असंज्ञायां किम् । “संज्ञायां भूत-” (३।२।४६) इति
विहिता वाच्यलिङ्गा न ॥ कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् ॥ संज्ञायां धनंजयः । कृत्याः
कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम्, । “भव्येभ्यः-” (३।४।६८) इति कर्तरि यत् ॥ कर्मणि प्यत् । कार्यः,
कार्या, कार्यम् ॥ कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् ॥ असंज्ञायामित्येव ॥ भिद्यो नदः, उध्यः ॥ “तेन रक्तं
रामात्” (४।२।१) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि,
नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः ॥ कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शायी, कौङ्कुमः पटः ।
लाक्षिकी शायी, लाक्षिकं वस्त्रम् । क्वात्सिकामिथुका कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टे वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो
मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥ ४५ ॥ षडिति ॥ “ष्णान्ता
पट्” (१।१।२४) “डति च” (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतपट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी,
तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । ‘त्रिषु’ इत्यधिकारे ‘त्रिषु
समाः’ इति वचनं लिङ्गसंख्याभावेन समःनत्वप्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् ॥ पञ्च नराः
पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । पट् स्त्रियः, पट् नराः, पट् कुलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति ग्रहाणि ।
त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् ॥ एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति,
कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्यहम् ॥ यत्तु सुकुटः—पट्संज्ञकस्यापि संख्यानन्तर्ग-
तत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे ‘संख्यासर्वनामतदन्तकाः’ इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह तत्र । इत्य-
न्तानां संख्यानन्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकल-
साधारण्येन ॥ किं च संख्यासर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, पट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य
गतार्थता । ‘लिङ्गकृतविशेषरहिताः’ इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति
कथं गतार्थता । लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यथा “स्त्रियामीदुद्विरामैकाच्च” इत्य-

स्यावकाशः—योः, भूः । “कृतः कर्तयसंज्ञायाम्” इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः । नीः, कूः, इत्यादावु-
भयप्रसङ्गे परत्वात्त्रिलिङ्गता भवति ॥ मुकुटस्तु—‘अनुरपयोयाः पुंस्त्वे’ इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः ।
‘द्रव्यचक्रमसिसुसन्नतं क्लीवे’ इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीवम्
—इत्युदाजहार तत्र । ‘विशेषैर्यत्राधितः’ इत्यनेन गतार्थत्वात् । ‘अनुरपयोयाः पुंस्त्वे’ इत्यस्य ‘यानुरक्षसी’
इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादभिन्ने विरोधप्रदर्शनस्योचितत्वात् ॥ शेषमिहानुक्तं शिशनां प्रयोगा-
ज्ज्ञातव्यम् । यथा—‘चालनी तितउः पुमान्’ इत्युक्तम् । इह ‘तितउ परिपवनं भवति’ इति (पस्पशा-
भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् ॥ तथा ‘ताटङ्गस्ते’ इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्गशब्दस्य पुंस्त्वम् ॥ यथा वा
“कलिका कोरकः पुमान्” इतीहोक्तम् । ‘कोरकाणि’ इति मावप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि ॥ यत्तु ‘गोधा,
पोटा’ इत्युदाहृतवान्मुकुटः तत्र । ‘ङ्गावूङन्तम्’ इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इति श्रीदाधिमथकुदालमहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्ततनूजपण्डितविष्णुदत्तशास्त्रिविरचितायाममर-
टीकायां नामचन्द्रिकाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ

सटीकत्रिकाण्डशेषकोषस्य

प्रथमः काण्डः ।

नमः सम्यक्सम्बुद्धाय ।

जयन्ति सन्तः कुशलं प्रजानां नमो मुनीन्द्राय सुराः स्मृताश्च ।

स्तुताऽसि वाग्देवि दयस्व मातर्विधेहि विघ्नाधिप मङ्गलानि ॥ १ ॥

अलौकिकत्वादमरः स्वकोशे न यानि नामानि समुल्लिख ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ २ ॥

वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तूपदेशता । पारभाषादिकं सर्वमत्राप्यमरकोषवत् ॥ ३ ॥

स्वर्लोको देवलोकः स्यादवरोहः फलोदयः । मन्दरः सौरभः शक्रभवनं खं दिवं नभः ॥ ४ ॥

स्वाहाभुजस्तु वसुलाः पूजिताश्च चिरायुषः । शौभा निलिम्पाद्युषदः स्वर्गिणश्च नभःसदः ॥ ५ ॥

नमः श्रीदक्षिण्यै ॥

प्रणम्य श्रीदक्षिण्यं वाञ्छितार्थप्रपूरिणीम् ।

व्याख्यां त्रिकाण्डशेषस्य कुर्वेऽहं नामचन्द्रिकाम् ॥

इह खलु श्रीमान् पुरुषोत्तमदेवः सुधौवर आचार्यामरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने अभिधानशास्त्रे प्रायेणा-
नुपदिष्टानां संज्ञाशब्दानां परिदीपनाय स्वचिकीर्षितस्याऽस्य त्रिकाण्डशेषकोषस्य निर्विघ्नपारिसमाप्यर्थं विहितं प्रणा-
मादिकं मङ्गलसूचनं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादी दर्शयति-जयन्तीत्यादिना ॥ तत्र सन्तः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण
वर्तन्ते । प्रजानां सन्तानां कुशलं कल्याणम् आरोग्यं वा । अस्त्विति क्रियापदमध्याहार्यम् । मुनीन्द्राय
नमोऽस्तु । हे सुराः देवाः स्मृताः अनुस्मरणपथं नीताः । मयेति शेषः । क्वचित् 'स्थ' इति पाठः । एवं
सति भवथेत्यर्थः । यूयमिति शेषः । वाग्देवि हे सरस्वति त्वं भवती स्तुता असि स्तवं कृता भवसि ।
मयेत्यन्वयः । वागधिकृते ग्रन्थारम्भे सरस्वत्याः अनुस्मरणं शिष्यशिक्षकयोर्ज्ञानसमृद्धयै हिताय च सर्वथैव
प्रयोजनं भवति । मातः हे अम्ब त्वं दयस्व अनुकम्पां कुरु । मयेति शेषः । विघ्नाधिप हे गणेश त्वं
भवान् मङ्गलानि शुभानि । अमीष्टार्थसिद्धिकराणीत्यर्थः । विधेहि कुरु ॥ १ ॥ अमरः आचार्यामरसिंहः स्वकोशे
स्वनिर्मिते नामलिङ्गानुशासने अभिधानग्रन्थे यानि नामानि अभिधानानि । अलौकिकत्वात् सकलशब्दप्रयो-
गस्य इष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वज्ञानाभावेनोदासीनत्वात् । लोको हि कृत्यसाध्यं चन्द्रानयनादौ न प्रव-
र्तते । न समुल्लिखे न समुद्गीतानि कृतवान् । तैः अमरसिंहन अनुकैर्नामभिरपि । अपिशब्दः समुच्चये । अधुना
अस्मिन् काले प्रचारं प्रसरणम् । महर्षीणां तेषु तेषु वक्ष्यरचनादिषु प्रायः प्रयोगमिति भावः । विलोक्य विशेषेण
समीक्ष्य । न श्रुतिवशात् स्वचक्षुषैव दृष्ट्वेत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य तन्नामकस्य विदुषः अयं प्रयत्नः परिशिष्टनाम-
सङ्कलने कार्यतुल्यः प्रयासः । भवतीत्यन्वयः ॥ २ ॥ वर्गेति ॥ स्पष्टार्थकम् ॥ ३ ॥ अथाभिधानकथनमारभते-
स्वर्लोक इति ॥ स्वर्लोकः १ देवलोकः २ अवरोहः ३ फलोदयः ४ मन्दरः ५ सौरभः ६ शक्रभवनम्
७ खमू ८ दिवम् ९ नभः १० इति दश नामानि स्वर्गस्याऽत्र शक्रभवनं खं दिवं नभः इति इमे शब्दाः
नपुंसकाः । शेषाः पुल्लिङ्गाः ॥ ४ ॥ स्वाहाभुजः १ वसुलाः, "सुवलाः" इति केशवे, "सुवालाः" इति

ऋनामा त्वदितिर्देवमाता स्यादथ पूर्वजाः पितरश्चन्द्रगोलस्था न्यस्तशस्त्राः स्वधाभुजः ॥६॥

कैव्यबालादयस्ते च दैत्यास्तु प्रवसाः खैराः । क्रतुद्विषश्चेष्टिमुपां दैत्यमाता दितिर्दनुः ॥७॥

बुद्धाऽकनिष्ठगमहामुनिधर्मचक्रा रागाशनिस्त्रिशरणः स्वसमो दशार्हः ।

तापी गुणाकरमहासुखवज्रिणश्च मैत्रीविलाममजितारिसमन्तभद्राः ॥ ८ ॥

महाबोधिधर्मधातुः श्वेतकेतुजिनः खजित् । त्रिमूर्तिर्दशभूमीशः पञ्चज्ञानो बहुक्षमः ॥ ९ ॥

सम्बुद्धः करुणाकूर्चः सर्वदर्शी महाबलः । विश्वबोधो धर्मकायः संगुप्तोऽहन्मुनिश्चितः ॥१०॥

व्यामाभो द्वादशाख्यश्च वीतरागः सुभाषितः । सर्वार्थसिद्धस्तु महाश्रमणः कल्लिशासनः ॥११॥

गोपेशश्चाथाऽस्य यशोधरेयो राहुलः सुतः । देवदत्तोऽनुजोऽथ स्युः श्रावकाः शिष्यसंज्ञिनः ॥

प्रत्येकबुद्धाः खड्गाः स्युः सुदान्ताश्चैकचारिणः । स्वयम्भुवोऽथ मारीची त्रिसुखा वज्रकालिका ॥

हैमे २ पूजिताः ३ चिरायुषः ४ शोभाः ५ निलिम्पाः ६ ह्युपदः ७ स्वर्णिणः ८ नभःसदः ९ इति नव देवानाम् ॥ अत्र सर्वे पुल्लिङ्गाः । व्यक्तिवाहुल्याद्बहुवचनप्रयोगः ॥ ५ ॥ ऋनामा १ अदितिः २ देवमाता ३ इति त्रीणि अदित्याः ॥ सर्वाः स्त्रीलिङ्गकाः, पूर्वजाः “पूर्वजाः” १ पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यस्तशस्त्राः ४ स्वधाभुजः ५ इति पञ्च पितृदेवानाम् ॥ ६ ॥ कव्यवालाः, “काव्यवालाः” १, आदिशब्देन—“कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवर्षमा तथा । अग्निष्वात्ता धर्षिपदः सोमपाः पितृदेवताः ॥” एते ग्राह्याः ॥ इत्येकं पितृदेवभेदस्य ॥ गणवाचकत्वाद्बहुवचनप्रयोगः ॥ दैत्याः १ प्रवसाः २ खराः, क्वचित्तु “क्षराः” “क्षराः” इति च पाठौ ३ क्रतुद्विषः ४ इष्टिमुषः, “इष्टिमुषः” ५ इति पञ्च असुराणाम् ॥ दैत्यमाता १ दितिः २ दनुः ३ इति त्रीणि असुरमातुः ॥ ७ ॥ बुद्धः १ अकनिष्ठगः, अकं पापं तस्य निष्ठम् अवसानम् अगमदिति सः २ महामुनिः ३ धर्मचक्रः “धर्मवक्रः” ४ रागाशनिः, “रागारिः” ५ त्रिशरणः, त्रिषु लोकेषु शरणं रक्षणं यस्य सः ६ स्वसमः, खेन आकाशेन समाः तृत्याः गुणाः यस्य सः ७ दशार्हः ८ तापी ९ गुणाकरः १० महासुखः ११ वज्री, वज्रं ज्ञानवज्रमस्यास्तीति तः १२ मैत्रीवलः १३ असमः, नास्ति समोऽस्थेति सः १४ जितारिः, जिताः परजिताः अरयः रागादिक्लेशाः येन सः १५ समन्तभद्रः १६ ॥ ८ ॥ महाबोधिः १७ धर्मधातुः १८ श्वेतकेतुः, श्वेतः शुक्लः केतुः ध्वजो यस्य सः १९ जिनः २० खजित् २१ त्रिमूर्तिः, तिस्रो मूर्तयः शारीरिकपारिभोगिकोद्देशिकाः प्रतिमाः यस्य सः २२ दशभूमीशः २३ पञ्चज्ञानः, पञ्च ज्ञानानि यस्य सः २४ बहुक्षमः, बह्वी क्षमा यस्य सः २५ ॥ ९ ॥ सम्बुद्धः २६ करुणाकूर्चः, करुणा एव कूर्चो यस्य सः, “समन्तभद्रः संगुप्तो दयाकूर्चो विनायकः” इति हैमः, अथवा करुणः, करुणा दया अस्यास्तीति सः, कूर्चः, कूर्चं भ्रुवोर्मध्ये स्थितं लोम, “कूर्चमल्ली भ्रुवोर्मध्यम्” इत्यमरः, “कूर्चमल्ली भ्रुवोर्मध्ये कथनश्मश्रुकैतवे” इति कोषान्तरम्, तदस्यास्तीति सः २७ सर्वदर्शी २८ महाबलः २९ विश्वबोधः ३० धर्मकायः ३१ संगुप्तः ३२ अहन् ३३ मुनिश्चितः ३४ ॥ १० ॥ व्यामाभः, विष्यक् पादवर्ते त्रिस्तुतयोर्वाहोरन्तरालपरिमाणे स्थाने आभा प्रमा यस्य सः, क्वचित्तु “व्योमाभः”, व्योम्ना आकाशेन आभाः तृत्याः गुणाः यस्य सः ३५ द्वादशाख्यः, द्वादश आख्या अस्य, द्वादशाख्यः सूर्य इति नाम यस्य स वा ३६ वीतरागः, वीतः अगतः रागः आलस्यो यस्मात् सः ३७ सुभाषितः, शोभनानि भाषितानि यस्य सः ३८ इति अष्टात्रिंशन्नमानि बुद्धस्य ॥ सर्वार्थसिद्धः १ महाश्रमणः २ कल्लिशासनः, कलौ युगे शासनम् अनुशासनं यस्य सः, अथवा कलौ पापे विवादे वा शासनं हितसाधनं यस्य सः, “कुल्लिशासनः” ३ ॥ ११ ॥ गोपेशः, गोपानाम् ईशः स्वामी ४ इति चत्वारि शाक्यमुनेः ॥ यशोधरेयः १ राहुलः २ इति द्वे शाक्यमुनिसुतस्य ॥ देवदत्तः १ इत्येकं शाक्यमुनिभ्रातुः ॥ श्रावकाः १ शिष्यसंज्ञिनः २ इति द्वे शिष्याणाम् ॥ १२ ॥ प्रत्येकबुद्धाः १ खड्गाः २ सुदान्ताः ३ एकचारिणः, एकाकिचरणशीलमेवां ते ४ स्वयम्भुवः ५ इति पञ्च प्रत्येकबुद्धानाम् ॥ मारीची १ त्रिसुखा २ वज्र-

विकटा वज्रवाराही गौरी पौत्रिथा च सा । लोकनाथस्तु लोकेशः सरोजो गुणसागरः ॥ १४ ॥
 लोकेश्वरः कृपाद्वैतः सुधावर्षी हलाहलः । सुखावतीश्वरः कन्यारामोऽसिताम्रशेखरः ॥ १५ ॥
 चिन्तामणिः पद्मपाणिर्बहुरूपः खसर्पणः । अनीचदर्शी कारण्डव्यूहः पोतलकप्रियः ॥ १६ ॥
 जटाधरो महावीर्यो वैक्रसूर्योऽवलोकितः । तारा महाश्रीरोङ्कारा स्वाहाश्रीश्च मनोरमा ॥ १७ ॥
 तारिणी च जयाऽनन्ता शिवा लोकेश्वरात्मजा । खदूरवासिनी भद्रा वैद्ययाली च सरस्वती ॥ १८ ॥
 शङ्खिनी च महातारा वसुधारा धनन्ददा । त्रिलोचना लोचना स्यान्मणिभद्रस्तु जम्भलः ॥ १९ ॥
 पूर्वयक्षो जलेन्द्रोऽथ मञ्जुश्रीर्ज्ञानदर्पणः । मञ्जुभद्रो मञ्जुवोषः कुमारोऽष्टारचक्रवान् ॥ २० ॥
 स्थिरचक्रो वज्रधरः प्रज्ञाकार्यश्च वादिराट् । नीलोत्पली महाराजो नीलः शार्दूलवाहनः ॥ २१ ॥
 धियांपतिः पूर्वजिनः खड्गी दण्डी विभूषणः । बालव्रतः पञ्चवीरः सिंहकेलिः शिखाधरः ॥ २२ ॥
 वागीश्वरोऽथ हेवक्रो हेरुक्षक्षकसंवरः । देवो वज्रकपाली च निशम्भः शशिशेखरः ॥ २३ ॥
 वज्रकीटोऽथ मैत्रेयो युवराजोऽजितश्च सः । चीवरी श्रमणो भिक्षुर्वल्लभश्चोऽथ चेलुकः ॥ २४ ॥
 श्रामणेरः प्रव्रजितो महापासकगोमिनी । अयं हंसरथो ब्रह्मा विरिञ्चोऽष्टश्रवाः सनत् ॥ २५ ॥
 कञ्जः प्राणश्च वेदीशवेदगर्भो पुंराणगी । अञ्जजो विश्वरेताश्च कमलः प्रपितामहः ॥ २६ ॥

कालिका, वज्रमिव कालो वर्णोऽस्त्यस्याः सा ३ ॥ १३ ॥ विकटा ४ वज्रवाराही ५ गौरी ६ पौत्रिथा ७
 इति सप्त भायादेव्याः ॥ लोकनाथः १ लोकेशः २ सरोजः ३ गुणसागरः ४ ॥ १४ ॥ लोकेश्वरः ५
 कृपाद्वैतः, कृपया अद्वैतं दिवा भेदगतभावो नास्ति यस्य सः ६ सुधावर्षी ७ हलाहलः ८ सुखावतीश्वरः ९
 कन्यारामः १० असिताम्रशेखरः, असितः कृष्णवर्णः अम्रः मेघ इव शेखरः शिखा यस्य सः ११ ॥ १५ ॥
 चिन्तामणिः १२ पद्मपाणिः, पद्मं पाणौ यस्य सः १३ बहुरूपः १४ खसर्पणः १५ अनीचदर्शी १६ कारण्ड-
 व्यूहः १७ पोतलकप्रियः १८ ॥ १६ ॥ जटाधरः १९ महावीर्यः २० वक्रसूर्यः, “वज्रसूर्यः” २१ अव-
 लोकितः २२ इति द्वाविंशतिर्विद्वविशेषस्य ॥ तारा १ महाश्रीः २ ओङ्कारा ३ स्वाहाश्रीः ४ मनोरमा ५
 ॥ १७ ॥ तारिणी ६ जया ७ अनन्ता ८ शिवा ९ लोकेश्वरा १० आत्मजा ११ खदूरवासिनी १२
 भद्रा १३ वैद्ययाली, “वैद्या” १४ सरस्वती, “नीलसरस्वती” १५ ॥ १८ ॥ शङ्खिनी १६
 महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना, त्रीणि लोचनानि यस्याः सा २० लोचना २१
 इत्येकविंशतिरुपदेवताविशेषस्य ॥ मणिभद्रः १ जम्भलः २ ॥ १९ ॥ पूर्वयक्षः ३ जलेन्द्रः ४ इति
 चत्वारि पूर्वयक्षस्य ॥ मञ्जुश्रीः १ ज्ञानदर्पणः, ज्ञानमेव दर्पणं यस्य सः २ मञ्जुभद्रः, “मञ्जुवक्रः” ३
 मञ्जुवोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्रवान् ६ ॥ २० ॥ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकार्यः ९ वादि-
 राट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३ कचित् “महोराजनीलः” इति, शार्दूलवाहनः,
 शार्दूलो व्याघ्रविशेषः वाहनं यानं यस्य सः १४ ॥ २१ ॥ धियांपतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गी १७
 दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः, सिंहस्यैव केलिः क्रीडा यस्य
 सः २२ शिखाधरः, शिखां चूडां धरतीति सः २३ ॥ २२ ॥ वागीश्वरः, वाचाम् ईश्वरः प्रधानः २४
 इति चतुर्विंशतिः “पूर्वजिनः” इति खयातस्य उपास्यदेवभेदस्य ॥ हेवक्रः, “हेरम्बः” १
 हेवक्रः २ चक्रसंवरः ३ देवः ४ वज्रकपाली ५ निशम्भः, “निशुम्भी” ६ शशिशेखरः ७ ॥ २३ ॥ वज्र-
 कीटः ८ इत्यष्टौ वज्रकीटस्य ॥ मैत्रेयः १ युवराजः २ अजितः ३ इति त्रीणि
 भाविवुद्धस्य ॥ चीवरी, चीवरमस्याऽस्तीति १ श्रमणः २ भिक्षुः ३ बल्यः ४ कचित्
 “वन्द्यः” इति, ४ चैवः ५ इति पञ्च बौद्धभिक्षोः ॥ चेलुकः १ ॥ २४ ॥ श्रामणेरः २
 प्रव्रजितः ३ महापासकः ४ गोमी, कचित् “मेलिकः” “गोमिकः” इति पाठौ ५ इति पञ्च
 भिक्षुशिष्यस्य श्रमणोद्देशस्य ॥ हंसरथः १ ब्रह्मा २ विरिञ्चः ३ अष्टश्रवाः ४ सनत् ५ ॥ २५ ॥
 कञ्जः, कमित्यव्ययं तस्मिन् के पञ्चे जातः ६ प्राणः ७ वेदीशः वेदीनाम् ईशः स्वामी ८ वेदगर्भः ९

नाभिजन्मा शतधृतिर्ब्राह्मी तु ब्रह्मकन्यका । वाग्देवी शारदा पुङ्खा महाश्वेता सरस्वती ॥ २७ ॥

अथ हरिशतविन्दुश्रीकरश्रीवराहाजितयापुरुषश्रीनर्मद्विन्दुनन्ताः ।

नरकजिह्वतथामा केशवो जन्मकोलः क्रैतुपुरुषसृष्टिर्अथजह्नुदेवः ॥ २८ ॥

कोकः पुराणपुरुषो नलिनेशश्च वासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः ।

अः श्रीनिवासधरणीधरवामनैकशृङ्गाश्च वृष्णिमृगशत्रुदशावतारः ॥ २९ ॥

सोमगर्भादिदेवादिवराहस्वर्णविन्दवः । गदाग्रजो दुञ्जकेशी सदायोगी सनातनः ॥ ३० ॥

रन्तिदेवशिवकीर्तनौ त्रिपात्सोमसिन्धुगपि राहुमूर्धच्छित् ।

कालनेमियवनारिपाण्डवाभीलसिन्धुवृषकृष्णकशिपः ॥ ३१ ॥

हेमशङ्खः शतावर्ती मनुसात्वतवारिशाः । वर्द्धमानः सतानन्दो जमन्नाथः सुवासुनः ॥ ३२ ॥

पूतनाधेनुकारिष्टकेशिचाणूरसूदनः । भूकश्यपस्त्वस्य पिता दुन्दुक्षित्यदितिः प्रसूः ॥ ३३ ॥

स्पन्दनस्तु शतानन्दः सारथिश्चास्य दारुकः । तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेषधुष्पवलाहकाः ॥ ३४ ॥

पुराणगीः, “पुराणगः” १० अञ्जजः, अञ्जे पञ्चे जायत इति ११ विश्वरेताः, विश्वं रेतो जयं यस्य

सः १२ कमलः १३ प्रपितामहः १४ ॥ २६ ॥ नाभिजन्मा, नामौ विष्णुनाभौ जायत इति १५ शतधृतिः १६

इति षोडश ब्रह्मणः ॥ ब्राह्मी १ ब्रह्मकन्यका २ वाग्देवी ३ शारदा ४ पुङ्खा ५ महाश्वेता ६ सरस्वती ७

इति सप्त सरस्वत्याः ॥ २७ ॥ हरिः १ शतविन्दुः, शतानि विन्दवो यस्य सः २ श्रीकरः ३

श्रीवराहः ४ अजितः ५ परपुरुषः, पुरुषेषु परः उत्तमः, अथवा परः श्रेष्ठश्चात्सौ पुरुषः ६ श्रीगर्भः,

श्रीगर्भेऽस्य सः ७ पञ्चविन्दुः, पञ्च विन्दवो यस्य सः ८ अनन्तः ९ नरकजित्, नरकं नरकासुरं जितवान् १०

ऋतधामा, ऋतं सत्यं धाम यस्य सः ११ केशवः १२ जन्मकोलः १३ क्रतुपुरुषः, “क्रतुपुरुषः” १४

नृसिंहः, ना चात्सौ सिंहश्च, अथवा ना सिंह इव शौर्यादिमत्त्वात् १५ अथजह्नुः १६ उच्छेदेवः १७

॥ २८ ॥ कोकः १८ पुराणपुरुषः, पुराणैरुपस्तुत्यः पुरुषः १९ नलिनेशवः, नलिने पञ्चे शेते सः २०

वासुः २१ नारायणः, “नारायणः” २२ पुनर्वसुः २३ विश्वरूपः २४ अः, “अः स्यादभावे स्वल्पार्थे

विष्णावेप त्वनव्ययम्” इति विश्वः २५ श्रीनिवासः २६ धरणीधरः २७ वामनः २८ एकशृङ्गः २९

वृष्णिः ३० वृयशत्रुः, वृयस्य कामस्य शत्रुः ३१ दशावतारः ३२ ॥ २९ ॥ सोमगर्भः सोमस्य तदात्म-

कामृतरूपमोक्षस्य गर्भः स्थानं यस्य सः ३३ आदिदेवः, आदौ दीध्यति स्वयं राजते सः ३४ आदिवराहः, आद्यो

वराहः तस्यादिवराहरूपत्वात् ३५ स्वर्णविन्दुः, स्वर्णवर्णाः विन्दवो यस्य सः ३६ गदाग्रजः ३७ सुञ्जकेशी ३८

सदायोगी ३९ सनातनः ४० ॥ ३० ॥ रन्तिदेवः ४१ शिवकीर्तनः ४२ त्रिपाद्, त्रयः पादाः

यस्य सः ४३ सोमसिन्धुः ४४ राहुमूर्धच्छित्, राहोः सिंहिकासुतस्य मूर्धानं छिनत्ति सः, कश्चित्

“राहुमूर्धभिद्” इति पाठः ४५ कालनेमिः ४६ यवनारिः ४७ पाण्डवः ४८ आभीलः ४९ सिन्धुवृषः ५०

कृष्णः ५१ केशी ५२ ॥ ३१ ॥ हेमशङ्खः ५३ शतावर्ती ५४ मनुः ५५ “शतावर्त्तानन्दः”

इति कश्चित् पाठः, सात्वतः ५६ वारिश्चः, वारीणि समुद्रे शेते ५७ वर्द्धमानः ५८ सतानन्दः ५९

जगन्नाथः ६० सुवासुनः ६१ ॥ ३२ ॥ पूतनासूदनः ६२ धेनुकसूदनः ६३ अरिष्टसूदनः ६४ केशिसूदनः,

“केशिनिःसूदनः” अप्यत्र ६५ चाणूरसूदनः, “चानूरसूदनः” ६६ “द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणः शब्दः

प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् परास्थितः सूदनशब्दः पूतनादिभिः शब्दैः पृथक् पृथक् सम्बन्धनीयः ।

न तु केवलैः पूतनादिशब्दैर्विष्णुनामावगम्यते ॥ इति षट्पष्टिविष्णोः ॥ अस्थेति प्रत्येकं सम्बध्यते ॥

भूकश्यपः १ इत्येकं विष्णोः पितुः ॥ दुन्दुक्षिति १ अदितिः २ इति द्वे विष्णोर्मातुः ॥ ३३ ॥

शतानन्दः, शतमानन्दयति सः १ इत्येकं विष्णो रथस्य ॥ दारुकः १ इत्येकं विष्णोः सारथेः ॥

शैव्यः १ सुग्रीवः २ मेघपुष्पः ३ वलाहकः ४ इति चत्वारि विष्णोस्तुरङ्गाणाम् ॥ ३४ ॥

ध्वजो भुजङ्गहा मन्त्री पवनव्याधिरुद्धवः । शैनेयस्तु शिनेर्नसा युयुधानश्च सात्यकिः ॥३५॥
बलभद्रस्तु हालः स्यात्सौनन्दी हलतालभृत् । संवर्तकी गुप्तचरो रुक्मिदार्येककुण्डलः ॥३६॥
मधुप्रियोऽथ प्रद्युम्नो जराभीरुः शमातकः । प्रसूनाशनिपञ्चेषू कञ्जनो मधुसाराथिः । रागरज्जुः
कलाकेलिमधुदीपरवीषवः ॥ ३७ ॥

इः केतुर्मकराङ्कः सङ्कल्पभवोऽङ्गजश्च रूपास्त्रः । रणरणको रतिरमणः संसारगुहर्मनोजन्मा ॥
कार्णिश्र्वास्य प्रिया रागलता केलिकला रतिः सेः केलती चास्य बाणा मोहनोन्मादनौ तथा ॥
सन्तापनः शोषणश्च निश्चेष्टीकरणोऽपि च । सुतोऽनिरुद्धः स्याद्विश्वकेतुः प्रीतितृषौ सुतो ॥४०॥
श्री च लक्ष्मी चला सा मा रमा जलधिजेन्दिरामणिः स्यमन्तको हस्ते विष्णोरुरासि कौस्तुभः
तार्क्ष्यः शिलौकः कामायुररुणो वरजश्चिरात् । पक्षिसिंह उल्लूतीशो वज्रतुण्डः सुधाहरः ।
स्वर्णपक्षः सुमुखसूः शाल्मली भुजगाशनः ॥४२॥

शम्भुर्भगाली कपिशञ्जनश्च हीरः कटप्रूर्भरुरेहिणौ ।

पुरारिपञ्चाननभैरवाह्रासप्रहासाश्च खकुन्तलश्च ॥ ४३ ॥

कण्ठेकालजयन्तगुह्यगुह्यो जोतिङ्गगोपालकौ पिङ्गाक्षः कटमर्दरैवतजटाटङ्काव्ययाः कूटकृत् ।
चन्द्रापीडमहानटौ च शैमिरो हः शैलधन्वा जटाचीरोऽथर्वणनन्दिर्वर्धनगुडाकेशाग्रकालञ्जराः ॥

भुजङ्गहा १ इत्येकं विष्णोर्ध्वजस्य ॥ पवनव्याधिः, पवनेन जनितो व्याधिर्यस्य सः १
रुद्धवः २ इति द्वे विष्णोर्मन्त्रिणः ॥ शैनेयः १ शिनेर्नसा २ युयुधानः ३ सात्यकिः,
सात्यकस्य वृष्णिवंश्यनृपस्यापत्यम् ४ इति चत्वारि सात्यकेः ॥ ३५ ॥ बलभद्रः १
हालः २ सौनन्दी ३ हलभृत् ४ तालभृत् ५ संवर्तकी ६ गुप्तचरः ७ रुक्मिदारी ८ एककुण्डलः ९
॥ ३६ ॥ मधुप्रियः १० इति दश बलभद्रस्य ॥ प्रद्युम्नः १ जराभीरुः २ शमातकः ३ प्रसूनाशनिः,
“ प्रसूनासमः ” ४ पञ्चेषुः ५ कञ्जनः ६ मधुसाराथिः ७ रागरज्जुः ८ कलाकेलिः ९ मधुदीपः १०
रवीषुः ११ ॥ ३७ ॥ इः १२ केतुः, “ कन्तुः ” १३ मकराङ्कः १४ सङ्कल्पभवः १५ अङ्गजः १६
रूपास्त्रः १७ रणरणकः १८ रतिरमणः, रत्याः रमणः पतिः १९ संसारगुहः, संसारस्य गुहर्महान् २०
मनोजन्मा, मनसि जायते सः २१ कार्णिश्र्वाः २२ इति द्वाविंशतिः अनङ्गस्य ॥ ३८ ॥ रागलता १
केलिकला २ रतिः ३ “ केलिकलावती ” इति क्वचित् । सेः ४ केलती ५ इति पञ्च कामभार्यायाः ॥
मोहनः १ उन्मादनः २ ॥ ३९ ॥ सन्तापनः ३ शोषणः ४ निश्चेष्टीकरणः, “ निश्चेष्टाकरणः ” ५
इति पञ्च कामवाणानाम् ॥ अनिरुद्धः १ विश्वकेतुः २ इति द्वे अनङ्गसुतस्य ॥ प्रीतिः १ तृ २ इति द्वे
अनङ्गसुतायाः ॥ ४० ॥ श्री १ लक्ष्मी २ ई ३ चला ४ सा ५ मा ६ रमा ७ जलधिजा ८ इन्दिरा ९
इति नव लक्ष्म्याः ॥ स्यमन्तकः १ इत्येकं विष्णोर्हस्तमणेः ॥ कौस्तुभः १ इत्येकं विष्णोः उरोमणेः
॥ ४१ ॥ तार्क्ष्यः १ शिलौकः २ कामायुः ३ अरुणः ४ वरजः ५ चिरात् ६ पक्षिसिंहः ७ उल्लूतीशः,
“ उल्लूतीशः ” ८ वज्रतुण्डः, वज्रमिव तुण्डं मुखं यस्य सः ९ सुधाहरः १० स्वर्णपक्षः, स्वर्णमिव
पीतौ पक्षौ यस्य सः ११ सुमुखसूः १२ शाल्मली १३ भुजगाशनः, भुजगान् सर्पान् अदनाति १४ इति
चतुर्दश गरुडस्य ॥ ४२ ॥ शम्भुः १ भगाली २ कपिशञ्जनः ३ हीरः ४ कटप्रूर्ः ५ भवः ६ रेहिणः ७
पुरारिः ८ पञ्चाननः ९ भैरवः १० अह्रासः ११ प्रहासः १२ खकुन्तलः १३ ॥ ४३ ॥ कण्ठेकालः १४
जयन्तः १५ गुह्यः १६ गुहः १७ जोतिङ्गः, “ जोतिङ्गः ” १८ गोपालकः १९ पिङ्गाक्षः २०
कटमर्दः २१ रैवतः २२ जटाटङ्कः २३ अव्ययः, नास्ति व्ययो विनाशो यस्य सः २४ कूटकृत् २५
चन्द्रापीडः २६ महानटः २७ शमिरः, “ शशिधरः ” २८ हः २९ शैलधन्वा ३० जटाचीरः,
“ जटाटीनः ” ३१ अथर्वणः ३२ नन्दिर्वर्धनः ३३ गुडाकेशः ३४ अग्रः ३५ कालञ्जरः ३६ ॥ ४४ ॥

मिहिराणो जगद्योनिष्टङ्कटीकोऽञ्जवाहनः । कृतङ्करो वरो बुद्धः सुप्रतापोऽकुतश्चलः ४५ ॥
 उः स्थाणुः शिपिविष्टश्च मः कीलो धर्मवाहनः । विरूपविषमव्यक्षाः सन्ध्यानटी वृषाञ्चनः ४६
 एकपाद्भौतिको भद्रोर्ध्वरेताः पांशुचन्दनः । अस्थिमाली शिवश्चाऽस्य खट्वाङ्गस्तु सुखंघुणः ४७
 अजगवोऽजगवैश्च वृषो भृङ्गी रिटिस्त्वसौ । भृङ्गरिटः शलो भृङ्गी नाडीदेहोऽस्थिविग्रहः ४८
 महाकालो महाभीमो महाकायो वृषाणकः । द्वाःस्थस्तु नन्दी शालङ्कायनस्ताण्डवतालिकः ४९
 स्यान्नन्दिकेश्वरोऽथाऽर्या हिण्डी शिखरवासिनी । शक्तिः सिंहस्था गोला सिनीवाली दृषद्वती ५०
 सौः कृष्णपिङ्गला लम्बा शैलेयी गणनायिका । वारालिकाकानंशा च शिवदूती यमस्वसा ५१
 कोटयी बाभ्रवी कैटमी कैटभा यादवी कर्बुरी चेश्वरी चेश्वरा ।

भ्रामरी दक्षकन्या च बर्हिध्वजी नन्दपुत्री च मारी च कालञ्जरी ॥ ५२ ॥

गौतमी तामसी षष्ठी जयन्ती शूलधृक् सती । सिंहस्तस्या मनस्तालः सख्यौ च विजयाजये ५३
 वज्रशुण्डः करिमुखः पृष्णिशृङ्गो गणाग्रणीः । त्रिधातुरेकदन्तश्च द्विदेहो मूषिकाञ्चनः ॥ ५४ ॥
 विन्नहारी कुमारस्तु स्वामी द्वादशलोचनः । बालचर्यः सिद्धसेनः कृकवाकुध्वजश्च सः ॥ ५५ ॥
 देवराजस्तु लः कौशिकोऽसन्महाबाहुदन्तेयदल्मीवराणोऽद्रिभिर् ।

वज्रपाणिर्महेन्द्रः सुरग्रामणीर्यामनेमिर्वृषा नाकनाथो हरिः ॥ ५६ ॥

मिहिराणः ३७ जगद्योनिः ३८ टङ्कटीकः, “ कङ्कटीकः ” ३९ अञ्जवाहनः ४० कृतङ्करः, “ कृष्करः ” ४१
 वरः ४२ बुद्धः ४३ कश्चित् “ वरबुद्धः ” “ वरवृद्धः ” इति च पाठौ, सुप्रतापः, “ सुप्रसादः ” ४४
 अकुतश्चलः, “ अद्भुतस्वनः ” ४५ ॥ ४५ ॥ उः ४६ स्थाणुः ४७ शिपिविष्टः ४८ मः ४९ कीलः ५०
 धर्मवाहनः ५१ विरूपः ५२ विषमः ५३ व्यक्षाः ५४ सन्ध्यानटी, “ सन्ध्यानाटी ” ५५ वृषाञ्चनः ५६
 ॥ ४६ ॥ एकपाद्, एकं पदं पदगतियोगकालो यस्य सः ५७ भौतिकः ५८ भद्रः ५९ ऊर्ध्वरेताः ६०
 पांशुचन्दनः ६१ अस्थिमाली ६२ शिवः ६३ इति त्रिषष्टिः महादेवस्य ॥ खट्वाङ्गः १ सुखंघुणः,
 कश्चित् “ सुखंखणः ” इति पाठः २ इति द्वे शिवखट्वाङ्गस्य ॥ ४७ ॥ अजगवः १ अजगवः २ कश्चित्
 “ अजकवः ” “ अजकावः ” इति पाठः ॥ इति द्वे शिवधनुषः ॥ वृषः १ भृङ्गी २ इति द्वे शिववृषभस्य ॥
 रिटिः १ भृङ्गरिटः, “ भृङ्गरिटिः ” २ शलः ३ भृङ्गी, “ भृङ्गिः ” ४ नाडीदेहः ५
 अस्थिविग्रहः ६ इति षट् शिवपार्श्वानुचरस्य भृङ्गिणः ॥ ४८ ॥ महाकालः १ महाभीमः २ महाकायः ३
 वृषाणकः ४ इति चत्वारि नन्दिनः ॥ नन्दी १ शालङ्कायनः २ ताण्डवतालिकः ३ नन्दिकेश्वरः ४
 इति चत्वारि शिवद्वारस्थस्य ॥ ४९ ॥ आर्या १ हिण्डी २ शिखरवासिनी ३ शक्तिः ४ सिंहस्था ५
 गोला ६ सिनीवाली, सिनी श्वेतान् चन्द्रकलां वलति धारयति ७ दृषद्वती ८ ॥ ५० ॥ सौः ९ “ सोः ”
 कृष्णपिङ्गला १० लम्बा ११ शैलेयी १२ गणनायिका १३ वारालिका १४ एकानंशा १५ शिवदूती १६
 यमस्वसा १७ ॥ ५१ ॥ कोटयी १८ बाभ्रवी १९ कैटमी २० कैटभा २१ यादवी २२ कर्बुरी २३
 ईश्वरी २४ ईश्वरा २५ भ्रामरी २६ दक्षकन्या २७ बर्हिध्वजी २८ नन्दपुत्री २९ मारी ३० कालञ्जरी ३१
 ॥ ५२ ॥ गौतमी ३२ तामसी ३३ षष्ठी ३४ जयन्ती ३५ शूलधृक् ३६ सती ३७ इति सप्त-
 त्रिंशत् पार्वत्याः ॥ मनस्तालः १ इत्येकं पार्वत्याः सिंहस्य ॥ विजया १ जया २ इति द्वे पार्वत्याः
 सख्यौः ॥ ५३ ॥ वज्रशुण्डः १ करिमुखः २ पृष्णिशृङ्गः ३ गणाग्रणीः ४ त्रिधातुः ५ एकदन्तः ॥
 एको दन्तोऽस्य ६ द्विदेहः ७ मूषिकाञ्चनः ८ ॥ ५४ ॥ विन्नहारी ९ इति नव गणेशस्य ॥
 कुमारः १ स्वामी २ द्वादशलोचनः ३ बालचर्यः, बालानां चर्या यस्य सः ४ सिद्धसेनः ५ कृकवाकु-
 ध्वजः ६ इति षट् कार्तिकेयस्य ॥ ५५ ॥ देवराजः १ लः २ कौशिकः ३ असन्, “ असत् ” इत्यपि
 पाठः ४ महाबाहुः ५ दन्तेयः ६ दल्मी, “ दाल्मी ” ७ वराणः ८ अद्रिभिर्, अद्रिं पर्वतं भिनत्ति ९

प्राचीनवर्हिः खदिरः कपिलाश्वो वरक्रतुः । प्राचीपतिस्तपस्तङ्कः पुलोमौरिश्च माहिरः ॥ ५७ ॥
 पृतनाषाट् प्रिया त्वस्य चारुधारा शतावरी । शैची सुता देवसेना मातलिस्तु हयङ्कषः ५८ ॥
 उच्चैःश्रवाः श्वेतहयो वृषणाश्वोऽमरावती । वृषभासा सुरपुरी वनमैन्द्रं वृषण्वसु ॥ ५९ ॥
 नन्दनं कन्दसारं स्यान्मिश्रकावनमित्यपि । हस्तिमल्लश्चतुर्दन्तो भद्रेणुर्मदावरः ॥ ६० ॥
 श्वेतद्विपः सुदामाऽथ वज्रोऽस्त्री गिरिकण्टकः । वज्राशनिभिर्दुर्भिद्रो जम्भारिश्चिदशायुधम् ६१ ॥
 शतधारं शतारं चाभ्रोत्थं भिदिरम्बुजम् । मार्जारकर्णी चामुण्डा कर्णमोटिश्च चर्चिका ६२ ॥
 विद्याधरः कामरूपी खेचरः स्थिरयौवनः । स्पर्शानन्दा रतिमदाऽप्सरसः सुमदात्मजा ॥ ६३ ॥
 देवोद्यानानि वैभ्राजं मिश्रकं सिन्ध्रकावणम् । चैत्ररथं च नासिकयौ युजौ दक्षौ गदागदौ ६४ ॥

शुष्मं वासि घसैवोऽञ्चतिर्जुहूर्वाण ईषिरतुषग्रहाशिरः ।

छागवाहनपृदाकुवर्हिषौ स्वर्णसप्तवृतमन्त्रदीधितिः ॥ ६५ ॥

पर्वरीकहवनात्मनिपीथाः सप्तजिह्वसमिधावसितार्चिः ।

नाचिकेतभुजिभारतविश्वप्ताः शुचिः पचिसमन्तभुजौ च ॥ ६६ ॥

वडवौभिस्तु सलिलेन्धनः स्याद्वडवामुखम् । काकध्वजो वाणिजश्च स्कन्धाग्निः स्थूलकाष्ठचूक् ६७

वज्रवाणिः १० मैहेन्द्रः ११ सुग्रामणीः १२ यामनैमिः १३ वृषा १४ नाकनाथः १५ हरिः १६
 ॥ ५६ ॥ प्राचीनवर्हिः १७ खदिरः १८ कपिलाश्वः १९ वरक्रतुः २० प्राचीपतिः २१ तपः २२
 तङ्कः २३ पुलोमरिः, “पुलोमशत्रुः, पुलोमरिपुः पुलोमवैरी” प्रभृतयोऽप्यत्र २४ माहिरः २५ ॥ ५७ ॥
 पृतनाषाट्, “पृतनाषाट्” अप्यत्र, पृतनां सेनां साहयते २६ इति षड्विंशतिः इन्द्रस्य ॥ चारुधारा १
 शतावरी २ शची, “शचीः” ३ इति त्रीणि इन्द्रपत्न्याः ॥ देवसेना १ इत्येकम् इन्द्रसुतायाः ॥
 मातलिः १ इत्येकं हयङ्कषस्य इन्द्रसारथेः ॥ ५८ ॥ उच्चैःश्रवाः, उच्चैरन्नतं ॥ श्रवोऽस्य १ श्वेतहयः २
 वृषणाश्वः ३ इति त्रीणि इन्द्राश्वस्य ॥ अमरावती १ वृषभासा २ सुरपुरी ३ इति त्रीणि इन्द्रपुरस्य ॥
 वृषण्वसु १ ॥ ५९ ॥ नन्दनम् २ कन्दसारम् ३ मिश्रकावनम् ४ इति चत्वारि इन्द्रवनस्य ॥ हस्तिमल्लः १
 चतुर्दन्तः २ भद्रेणुः ३ मदावरः ४ ॥ ६० ॥ श्वेतद्विपः ५ सुदामा ६ इति षट् ऐरावतस्य ॥
 वज्रः १ गिरिकण्टकः २ वज्राशनिः ३ भिद्रुः ४ भिद्रः ५ जम्भारिः, “जम्भाश्री” ६ त्रिदशायुधम् ७
 ॥ ६१ ॥ शतधारम् ८ शतारम् ९ अभ्रोत्थम् १० भिदिरम् ११ अम्बुजम् १२ इति द्वादश वज्रायुधस्य ॥
 मार्जारकर्णी १ चामुण्डा २ कर्णमोटिः, कचित् “कर्ममोटिः” ३ चर्चिका ४ इति चत्वारि
 चामुण्डायाः ॥ ६२ ॥ विद्याधरः १ कामरूपी २ खेचरः ३ स्थिरयौवनः ४ इति चत्वारि विद्याधरस्य ॥
 स्पर्शानन्दा १ रतिमदा २ अप्सरसः ३ सुमदात्मजा, “सुदमात्मजा” ४ इति चत्वारि अप्सरसः
 ॥ ६३ ॥ वैभ्राजम् १ मिश्रकम् २ सिन्ध्रकावणम् ३ चैत्ररथम् ४ इति चत्वारि दिव्योद्यानानाम् ॥
 नासिकयौ १ युजौ २ दक्षौ ३ गदागदौ ४ इति चत्वारि अश्विनीकुमारयोः स्ववैद्ययोः ॥ ६४ ॥
 शुष्म, “शुष्मा” अप्यत्र १ वासि २ घसवः, “वासिसघवः” ३ अञ्चतिः, “अङ्कतिः” अप्यत्र ४ जुहूः ५
 वाणः ६ ईषिः ७ अतुषः ८ ग्रहः ९ अशिरः १० छागवाहनः ११ पृदाकुवर्हिषः, “पृदाकुवर्हिषः” १२
 स्वर्णदीधितिः १३ सप्तदीधितिः १४ वृतदीधितिः १५ मन्त्रदीधितिः १६ ॥ ६५ ॥ पर्वरीकः १७ हव-
 नम् १८ आत्मा १९ निपीथः २० सप्तजिह्वः २१ समिधः २२ असितार्चिः, “असितकार्चिः” अप्यत्र २३
 नाचिकेतभुजिः, “नाचिकेताः” अप्यत्र २४ भारतः २५ विश्वप्ताः, विश्वं प्लाति भयति सः २६ शुचिः २७
 पचिः २८ समन्तभुक्, समन्तात् भुंक्ते सः २९ इति एकोनत्रिंशत् अग्नेः ॥ ६६ ॥ वडवाग्निः, वडवायाः
 शिषस्यश्वाभ्यां मुखस्थोऽग्निः, “वडवानलः” इत्यादयोऽप्यत्र १ सलिलेन्धनः २ वडवामुखम् ३ काकध्वजः ४

छागणस्तु करीषाग्निस्तृणाग्निः स्यात्तरत्समः । तुषानलः कुकूलः स्यान्मुर्मुरोऽथाग्निः कुक्कुटः ६८
सङ्किलो दहनोल्का स्यादङ्गारः कोकिलाञ्जुली । धूमोऽम्भमूर्मरुद्राहग्वत्तमालशिखिध्वजः ६९
अग्निवाहस्तैरीः स्वाहा त्वग्रायी दहनप्रिया । जीवितशो यमः शीर्णपादश्च महिषध्वजः ॥ ७० ॥
मन्दोऽस्य कान्ता धूमोर्णा चित्रगुप्तस्तु लेखकः । भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ कालीमी तु विचारभूः
पञ्जिका त्वग्रसन्धानी नृचक्षास्तु खसात्मजः । कीलालपः पलाशी च क्षपाटो नरविश्वणः ७२ ॥
सन्ध्याबलो रात्रिमटो हनूषः शमनीषदः । पलाशो विखुरः शङ्कुः कापीशयस्तु पिण्डकः ७३
पिशाचो मेघनादस्तु वरुणो वः परञ्जयः । दैत्यदेवश्च वातिस्तु नभःप्राणो जगद्गलः ॥ ७४ ॥
भोगिकान्तः कम्पलक्ष्मा यश्च धारावैलिश्च वाः । खश्वासः क्षिपणुर्धूलिध्वजः सरयुरङ्कतिः ७५
वातुलो वातगुल्मः स्याच्चरवायुर्निदाघजः । झञ्झानिलः प्रावृषिजो वासन्तो मलयानिलः ७६

श्रीदधनकेलिमयुराट्श्वेतोदररत्नगर्भनिधिनाथाः ।

कुतनुकुहेच्छावसवः पिशाचकी सत्यसङ्गरस्त्रिशिराः ॥ ७७ ॥

अस्त्री पद्मो महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वौः स्युर्निधयो नव ॥ ७८ ॥
सुतोऽस्य मायुराजः स्यात्तथा वर्णकविर्निधौ । आसङ्गिनी च वाताली स्याद्वात्या वातमण्डली
इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

वाणिजः ५ स्कन्धाग्निः ६ स्थूलकाष्ठयुक्, “तृणकाष्ठयुक्” ७ इति सप्त वडवानलस्य ॥ ६७ ॥ छागणः १
करीषाग्निः २ इति द्वे करीषाग्नेः ॥ तृणाग्निः १ तरत्समः, “वत्सलः” अग्नय २ इति द्वे तृणाग्नेः ॥
तुषानलः १ कुकूलः २ मुर्मुः ३ इति त्रीणि तुषानलस्य ॥ अग्निः कुक्कुटः, अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्ण-
स्फुलिङ्गत्वात् ज्वलदग्निव्याप्ततृणपुञ्जः १ ॥ ६८ ॥ सङ्किलः २ दहनोल्का, दहनस्य उल्का पततेजःपुञ्जः ३
इति त्रीणि अग्निः कणायाः ॥ अङ्गारः १ कोकिलः २ अञ्जुलः ३ इति त्रीणि अङ्गारस्य ॥ धूमः १
अम्भः २ मरुद्राहः ३ खतमालः ४ शिखिध्वजः ५ ॥ ६९ ॥ अग्निवाहः ६ तरीः, “स्तरी” इति
सप्त धूमस्य ॥ स्वाहा १ अग्रायी २ दहनप्रिया ३ इति त्रीणि अग्नियोषितः ॥ जीवितेशः १ यमः २
शीर्णपादः ३ महिषध्वजः ४ ॥ ७० ॥ मन्दः ५ इति पञ्च यमस्य ॥ धूमोर्णा १ इत्येकं यमपत्न्याः ॥
चित्रगुप्तः १ इत्येकं यमलेखकस्य ॥ चण्डः १ महाचण्डः २ इति द्वे यमभृत्ययोः ॥ कालीमी, “काली-
ची” इति कचित्पाठः १ इत्येकं विचारभुवः ॥ ७१ ॥ पञ्जिका १ अग्रसन्धानी २ इति द्वे यमपञ्जिकायाः ॥
नृचक्षाः, नृन् चष्टे पश्यति भक्ष्यत्वेन १ खसात्मजः २ कीलालपः ३ पलाशी ४ क्षपाटः ५ नरविश्वणः ६
॥ ७२ ॥ सन्ध्याबलः ७ रात्रिमटः ८ हनूषः ९ शमनीषदः १० पलाशः ११ विखुरः १२ शङ्कुः १३
इति त्रयोदश यमदूतस्य राक्षसस्य ॥ कापीशयः १ पिण्डकः, “पिङ्गकः” २ ॥ ७३ ॥ पिशाचः ३
इति त्रीणि पिशाचस्य ॥ मेघनादः, मेघस्येव नादो यस्य सः १ वरुणः २ वः ३ परञ्जयः ४ दैत्यदेवः ५
इति पञ्च वरुणस्य ॥ वातिः १ नभःप्राणः २ जगद्गलः ३ ॥ ७४ ॥ भोगिकान्तः ४ कम्पलक्ष्मा ५
यः ६ धारावलिः, “धारावतिः” ७ वाः ८ खश्वासः ९ क्षिपणुः १० धूलिध्वजः ११ सरयुः १२
अङ्कतिः, “अञ्जतिः” अग्नय १३ इति त्रयोदश वायोः ॥ ७५ ॥ वातुलः १ वातगुल्मः २ इति द्वे
वातगुल्मस्य ॥ चरवायुः १ इत्येकं निदाघवायोः ॥ झञ्झानिलः १ इत्येकं प्रावृषायोः ॥ मलयानिलः १
इत्येकं वसन्तकालभववायोः ॥ ७६ ॥ श्रीदः १ धनकेलिः २ मयुराट्, “मयुराट्” ३ श्वेतोदरः ४
रत्नगर्भः ५ निधिनाथः ६ कुतनुः ७ कुहेच्छः ८ आवसुः ९ पिशाचकी १० सत्यसङ्गरः ११ त्रिशिराः १२
इति द्वादश कुबेरस्य ॥ ७७ ॥ पद्मः १ महापद्मः १ शङ्खः १ मकरः १ कच्छपः १ मुकुन्दः १
कुन्दः १ नीलः १ खर्वौ, कचित्तु “चर्चा” इति पाठान्तरम् १ इति प्रत्येकमेकैकं नवानां महानिधी-
नाम् ॥ ७८ ॥ मायुराजः १ वर्णकः २ विनिधः ३ इति त्रीणि कुबेरसूतोः ॥ आसङ्गिनी १
वाताली २ वात्या ३ वातमण्डली ४ इति चत्वारि वातभ्रमस्य ॥ ७९ ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

कुनाभिः स्याद्दिहायस्तु खं मरुमेघवर्त्म च । अक्षरं चाथ पाथोदः खतमालो गदाम्बरः ॥ १ ॥
मदयित्नुर्वायुदारुव्योमधूमो नभोगजः । गंडेरः कन्धरो वातरथो वारिमसिः स्त्रियाम् ॥ २ ॥
करको स्याद्वनकको बीजोदकमिराचरम् । मेवास्थि वर्षणं तु स्याद्गोघृतं च परामृतम् ॥
सौदाम्नी त्वशनिर्विद्युदणुभा वाऽचिरद्युतिः ॥ ३ ॥

तिथिप्रणीदर्शविषन्निशामणिस्त्रिनेत्रचूडामणिरत्रिनेत्रभूः ।

सुधाङ्गमौ द्वौ मृगपिण्डपक्षजौ दशाश्वसिप्रहनेमिचन्द्रिराः ॥ ४ ॥

छायाभृगधरो राजा माः परिज्ञा बलक्षगुः । द्विजदाक्षायणीतुङ्गीरोहिणीयज्वनाम्पतिः ॥ ५ ॥
उड्डुपः पर्वधिः क्लेदो जयन्तस्तपसो हरिः । तारापीडः खचमसो विकसः सिन्धुनन्दनः ॥ ६ ॥
चन्द्रिका चन्द्रशाला स्यान्नीहारः खनिशाजलम् । शीतं तु शीतलं पत्रहिमं तु हिमदुर्दिनम् ७ ॥
कुञ्जुटिर्धूममहिषी रतांगी च कुहेलिका । धूमिका च नभोरेणुरथागस्त्याग्रिमाराती ॥ ८ ॥
सत्याग्रिवारुणिर्विन्ध्यकूटो वातापिसूदनः । दीप्ताग्रिरौर्वेश्यश्च समुद्रचुलकोऽस्य तु ॥ ९ ॥

कुनाभिः १ विहायः, “विहायसम्” २ खम् ३ मरुत् ४ मेघवर्त्म, मेघस्य वर्त्म मार्गो यस्मिन् ५ अक्षरम्,
नास्ति क्षरो नश्वरं यस्य ६ इति षट् आकाशस्य ॥

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

पाथोदः १ खतमालः, खे तमाल इव सः २ गदाम्बरः ३ ॥ १ ॥ मदयित्नुः ४ वायुदारुः ५ व्योमधूमः, व्योम्नः
धूम इव नीलभावात् ६ नभोगजः, नभसि गज इव ७ गंडेरः “गाडवः” ८ कन्धरः, कं जलं धारयति ९ वातरथः,
वातस्य रथः १० वारिमसिः, वारि जलं मसिरिव नीलतापादकं यस्य ११ इत्येकादश मेघस्या ॥ २ ॥ करको, “करकः”,
स्त्रियां गौरादित्वात् डीप् “करकी” १ घनकफः, घनस्य मेघस्य कफ इव, “घनकफः” २ बीजोदकम् ३
इराचरम्, इरासु चरति ४ मेवास्थि, मेवानामस्थीव संहतकटिनत्वात् ५ इति पञ्च वर्षोपलस्य ॥
वर्षणम् १ गोघृतम् २ परामृतम् ३ इति त्रीणि वृष्टेः ॥ सौदाम्नी, “सौदामिनी” “सौदामिनी” १
अश्वनिः २ विद्युत् ३ अणुमा, अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ४ वा ५ अचिरद्युतिः, अचिरा बहुकालास्था-
यिनी द्युतिर्यस्याः ६ इति षट् विद्युतः ॥ ३ ॥ तिथिप्रणीः, तिथीन् प्रणयति स्वगत्या निष्पादयति १
दर्शविषत्, “दर्शविषत्” २ निशामणिः ३ त्रिनेत्रचूडामणिः ४ अत्रिनेत्रभूः ५ सुधाङ्गः, सुधेवाण्या-
यनमङ्गमस्य ६ मः ७ मृगपिण्डः, मृगः शशः पिण्डः कृष्णचिह्नं यस्य, “मृगपिण्डः” ८ पक्षजः ९ दशाश्वः,
दश अश्वा रथे यस्य १० सिप्रः ११ प्रहनेमिः, “प्रहणेमिः” १२ चन्द्रिरः १३ ॥ ४ ॥ छायाधरः,
“छायाभृद्” इत्यादयोऽयत्र १४ मृगधरः, “शशभृद्” इत्यादयोऽयत्र १५ राजा १६ माः १७
परिज्ञाः १८ बलक्षगुः, बलक्षाः शुक्लवर्णाः गावः रश्मयः यस्य सः १९ द्विजपतिः २० दाक्षायणीपतिः २१
तुङ्गीपतिः २२ रोहिणीपतिः २३ यज्वनाम्पतिः २४ ॥ ५ ॥ उड्डुपः, “उड्डुपः”, उड्डूनि नक्षत्राणि पाति २५
पर्वधिः, “पर्वरिः” २६ क्लेदः, “क्लेदुः” २७ जयन्तः २८ तपसः २९ हरिः ३० तारापीडः,
ताराऽऽपीडमिव यस्य ३१ खचमसः, खे आकाशे चमसः पात्रविशेष इव ३२ विकसः, “विकुसः” ३३
सिन्धुनन्दनः, सिन्धोः सागरस्य नन्दनः सुतः ३४ इति चतुस्त्रिंशत् चन्द्रस्य ॥ ६ ॥ चन्द्रिका, चन्द्रः
स्वाश्रयत्वेनास्या अस्तीति १ चन्द्रशाला, चन्द्रः शालेवाधारो यस्याः २ इति द्वे चन्द्रकिरणस्य ॥ नीहारः १
खनिशाजलम् २ इति द्वे हिमस्य ॥ शीतम् १ शीतलम् २ इति द्वे शीतलस्य ॥ पत्रहिमम् १ हिमदुर्दिनम् २
इति द्वे हिमदुर्दिनस्य ॥ ७ ॥ कुञ्जुटिः, “कुञ्जुटी” १ धूममहिषी २ रतांगी, “रतार्थी” ३
कुहेलिका, “कुहोषिका” ४ धूमिका ५ नभोरेणुः इति षट् कुहेलिकायाः ॥ अगस्त्याग्निः १ मारातिः २
॥ ८ ॥ सत्याग्निः ३ वारुणिः, वरुणस्यापत्यम् ४ विन्ध्यकूटः ५ वातापिसूदनः, वातापिं सूदयति

प्रिया कौषीतकी लोपामुद्राख्या च विदर्भजा । प्राक्फाल्गुनेयस्त्वैथ्यानुजः पारुष्यगोरथौ ॥
 दीदिविद्वादशकरश्चक्षाः सुरगुरुर्गुरुः । शुक्रो भः शतपर्वेशो मघाभूर्भृगुरास्कुजित् ॥ ११ ॥
 षोडशार्चिर्नवार्चिस्तु मङ्गलः खोत्सुकः कुजः । बुधो हेमा राजपुत्र एकदेहः प्रहर्षणः ॥ १२ ॥
 स्यात्पञ्चार्चिः श्रविष्ठाजः श्यामाङ्गैर्काङ्गरोधनाः । शनैश्चरो नीलवासा मन्दश्छायात्मजः शनिः ॥
 राहुस्तु ग्रहकलोलोऽभ्रपिशाचोऽप्यन्धाहिकः । केतुज्योतिर्यस्तु स्याद् ग्रहाधारा ध्रुवश्च सः ॥
 तत्क्षणं सूर्यमुक्ता दिग्बुधैरङ्गारिणी स्मृता । आसन्नास्तया धीरैरुच्यते सोपधूपिता ॥ १५ ॥
 सुनीतिध्रुवमाता स्यान्माता दक्षस्य मारिषा । छायापथो देवपथः सोमधारा नभःसरित् १६ ॥
 दिनप्रणीस्त्वव्यधिषौ भानेमिरवरव्रतः । गभस्तिहस्तोऽंशुधरः खरांशुर्भा रविर्भगः ॥
 वेदोदयः प्रतिदिवा मातुः पितुस्तमोऽपहः ॥ १७ ॥

दिनमणिहरिहेलिब्रभ्राकोषभाभृदरथिखगपतङ्गेनाद्रयः सप्तसप्तिः ।

मिहिरमहिरपीथाः कालकृत्पद्मपाणिः खमणिररुणश्चैरावंशुमानंशुमाली ॥ १८ ॥

छाया स्यात्तपती मन्दजननी भूमयी वरी । संज्ञा तु यमकालिन्दीरेवन्तमनुदस्तसूः ॥ १९ ॥

हिनस्ति ६ दीप्ताग्निः, दीप्तः अग्निर्जठरानलो यस्य ७ और्वीशेयः ८ समुद्रचुलुकः, समुद्रः चुलुकः गण्डूष-
 मितजलमिव अनायासेन पीतत्वाद्यस्य ९ इति नव अगस्तिमुनेः ॥ ९ ॥ कौषीतकी, “कौशीतकी” १
 लोपामुद्रा २ विदर्भजा, विदर्भे कुण्डिननगरे जायते ३ इति त्रीणि अगस्तिमुनिपत्न्याः ॥ प्राक्फाल्गुनेयः १
 उत्तथ्यानुजः, “उत्तथ्यावरजः” इत्यादयोऽप्यत्र २ दारुण्यः ३ गोरथः ४ ॥ १० ॥ दीदिविः ५ द्वादश-
 करः, द्वादश कराः हस्ताः यस्य ६ चक्षाः ७ सुरगुरुः ८ गुरुः ९ इति नव बृहस्पतेः ॥ शुक्रः १ भः २
 शतपर्वेशः ३ मघाभूः ४ भृगुः ५ आस्कुजित् ६ ॥ ११ ॥ षोडशार्चिः ७ इति सप्त शुक्रस्य ॥
 नवार्चिः १ मङ्गलः २ खोत्सुकः ३ कुजः ४ इति चत्वारि कुजस्य ॥ बुधः १ हेमा २ राजपुत्रः, राजश्च-
 न्द्रस्य पुत्रः ३ एकदेहः ४ प्रहर्षणः, “प्रहर्षुलः” अप्यत्र ५ ॥ १२ ॥ पञ्चार्चिः ६ श्रविष्ठाजः, श्रविष्ठा नक्षत्रे जायते ७
 श्यामाङ्गः, श्यामं हरिर्द्रवणमङ्गमस्य ८ एकाङ्गः, “एकान्धः” ९ रोधनः १० इति दश बुधस्य ॥ शनैश्चरः १ नीलवासाः २
 मन्दः ३ छायात्मजः, छायायाः सूर्यमार्यायाः आत्मजः पुत्रः ४ शनिः ५ इति पञ्च शनैश्चरस्य ॥ १३ ॥
 राहुः १ ग्रहकलोलः, ग्रहाणां ग्रहेषु वा कलोलः महातरङ्गः २ अभ्रपिशाचः ३ इति त्रीणि राहोः ॥
 आहिकः १ केतुः २ इति द्वे केतोः ॥ ज्योतिरथः, ज्योतीनां नक्षत्राणां रथः, “ज्योतीरथः” १ ग्रहाधारः २
 ध्रुवः ३ इति त्रीणि ध्रुवस्य ॥ १४ ॥ अङ्गारिणी १ इत्येकं तत्क्षणसूर्यस्य तत्तद्विज्ञायः ॥ उप-
 धूपिता १ इत्येकं निकटसूर्यास्तमयदिशायाः ॥ १५ ॥ सुनीतिः, सुष्ठु नीतिर्यस्याः १ इत्येकं ध्रुवमातुः ॥
 मारिषा १ इत्येकं दक्षमातुः ॥ छायापथः १ देवपथः, देवैरर्चिरादिभिर्नातिवाहिकैरुपलक्षितः पन्थाः २ सोमधारा ३
 नभः सरित् ४ इति चत्वारि देवपथस्य ॥ १६ ॥ दिनप्रणीः १ आविः २ अधिषः, “अधिषः”, कच्चित्
 “अव्यतिषः” ३ भानेभिः ४ अवरव्रतः ५ गभस्तिहस्तः, गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षकत्वात् यस्य ६ अंशुधरः ७
 खरांशुः, खराः कठिनाः अंशवः किरणाः यस्य ८ भाः ९ रविः १० भगः ११ वेदोदयः, वेदस्य ज्ञानस्य
 उदयः वृद्धिर्येन सः, कच्चित् “वेदादयः” इति पाठः १२ प्रतिदिवा १३ मातुः १४ पितुः १५ तमोऽपहः, तमो-
 ऽन्धकारमज्ञानं वा अपहन्ति १६ ॥ १७ ॥ दिनमणिः १७ हरिः १८ हेलिः १९ ब्रभ्रः २० भाकोषः २१
 भाभृत्, “भातुः” २२ अरथिः, “उदरथिः” २३ खगः २४ पतङ्गः, पतन् सन् गच्छति २५ इनः २६ आग्निः २७
 सप्तसप्तिः, सप्त सप्तयः अश्वा यस्य २८ मिहिरः २९ महिरः ३० पीथः ३१ कालकृत् ३२ पद्मपाणिः, पद्मं
 पाणी यस्य ३३ खमणिः, खे आकाशे माणिरिव ३४ अरुणः ३५ शूरः, “सूरः” अप्यत्र ३६ अंशुमान् ३७ अंशु-
 माली ३८ इत्यष्टात्रिंशत् सूर्यस्य ॥ १८ ॥ छाया १ तपती २ मन्दजननी ३ भूमयी ४ वरी ५ इति पञ्च
 छायायान्मन्याः सूर्यपत्न्याः ॥ संज्ञा १ यमसूः २ कालिन्दीसूः ३ रेवन्तसूः ४ मनुसूः ५ दक्षसूः ६ ॥ १९ ॥

अतरेणुर्महावीर्या स्वातिः सूर्या सुवर्चला । सुरेणुर्मयी त्वाष्टी प्रिये चैते विवस्वतः ॥ २० ॥
अश्मनो रमणोऽनूरुर्जटायुस्त्वरुणात्मजः ।

इति दिग्बर्गः ॥ ३ ॥

कालस्त्वषट्पृष्ठहको भवन्तो भसादित्यपि । पीथः पीयुस्तिथश्चाथ वासो व्युष्टांशके दिनम् ॥
उषौ प्रभातं गोसर्गः सायोत्सूरी विकालके ॥ १ ॥

रात्री रक्षोजननी निषत्वंरी चक्रभेदनी घोरा । श्यामा याम्या दोषा तुङ्गी भौती शताक्षी च २
वासुरोषा निशाख्या च वासतेयी तमस्विनी ॥ ३ ॥

थस्यां मत्ता निशि श्वानः श्वनिशं श्वनिशा च सा । निःसम्पातोऽर्धरात्रः स्थात्सर्वावसर इत्यपि
उच्चन्द्रापररात्रौ द्वौ दशोऽमाऽमावसी च सा । भूतौ कृष्णचतुर्दश्यां पौर्णम्यां धर्मवासरः ॥ ५ ॥

शक्रोत्सवो ध्वजोत्थानं शारदी द्यूतपूर्णमा । कोजागरः शरत्पर्व कौमुदीचारमस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
यक्षरात्रिस्तु दीपाली चैत्रावल्यां मधूत्सवः । सुवसन्तः काममहो वासन्ती कर्दमी स्त्रियौ ॥ ७ ॥

श्रामस्तु मासो वर्षांशो वत्सरस्तु युगांशकः । ऋतुवृत्तिर्मासमौलः स्यात्कालग्रन्थिरुर्वैदः ॥ ८ ॥
कालप्रभातं शरदा प्रावृषौ तु जलार्णवः । कौमुदः कार्तिको मासः फाल्गुनालस्तु फाल्गुनः

वसरेणुः ७ महावीर्या ८ स्वातिः ९ सूर्या १० सुवर्चला ११ सुरेणुः, “स्वरेणुः” १२ बुमयी, “बुः मही”
इति च पाठाः १३ त्वाष्टी १४ इति चतुर्दश संज्ञानाम्न्याः सूर्यपत्न्याः ॥ एते छाया संज्ञेति द्वे
विवस्वतः सूर्यस्य प्रिये भार्ये ॥ २० ॥ अश्मनः १ रमणः २ अनूरुः, न स्तः ऊरु यस्य ३ इति त्रीणि सूर्य-

सारथेः अरुणस्य ॥ जटायुः, “जटायुस्” इति कश्चित् सान्तः, जटं संहतमायुरस्य १ अरुणात्मजः २ इति
द्वे अरुणसूनोः ॥

इति दिग्बर्गः ॥ ३ ॥

कालः १ अपष्टुः २ जहकः ३ भवन्तः, “भवन्तः” ४ भसत् ५ पीथः ६ पीयुः ७
तिथः ८ इत्यष्टौ कालस्य ॥ वासः १ व्युष्टम् २ अंशकम् ३ दिनम् ४ इति चत्वारि दिवसस्य ॥

उषा, “ऊषः” “उषः” १ प्रभातम् २ इति द्वे प्रभातस्य ॥ गोसर्गः १ सायः २ उत्सूरः, “अस्तवः”
३ इति त्रीणि विकालस्य ॥ ११ रात्री, “रात्रिः” १ रक्षोजननी २ निषत्वंरी, “सत्वंरी” ३

चक्रभेदनी, चक्रौ भिनत्ति परस्परं वियोजयति ४ घोरा ५ श्यामा ६ याम्या ७ दोषा ८ तुङ्गी ९ भौती १०
शताक्षो, शतमक्षिणीव पुष्पाप्यस्याः ११ ॥ २ ॥ वासुरा १२ उमा १३ कश्चित् “वास्तवोषा” इति पाठः,
निशाख्या १४ वासतेयी, वसतेर्हिता १५ तमस्विनी, तमस् अस्ति, “तमा निशा” इति कश्चित् पाठः १६

इति षोडश रात्रेः ॥ ३ ॥ श्वनिशम् १ श्वनिशा २ इति द्वे कुक्कुरमादकरात्रेः ॥ निःसम्पातः,
निर्गतः सम्पातो गतागतं यस्मात् १ अर्धरात्रः, “धर्मरात्रः” २ सर्वावसरः ३ इति त्रीणि अर्धरात्रस्य ॥ ४ ॥

उच्चन्द्रः, उच्छिष्टः स्वल्पावशिष्टश्चन्द्रो यत्र १ अपररात्रः, अपरं रात्रेः २ इति द्वे रात्रिशेषस्य ॥
दशैः, दृश्यते शाले चन्द्रार्कसङ्गमो यत्र १ अमा २ अमावसी, अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यत्र, “अमावासी” ३

इति त्रीणि अमावस्याः ॥ भूता, “भूतः” १ इत्येकं कृष्णचतुर्दश्याः ॥ धर्मवासरः,
धर्मार्थं वासरः १ इत्येकं पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥ शक्रोत्सवः, शक्रस्य तद्भजस्य उत्सवः १ ध्वजोत्थानम्,
ध्वजस्य शक्रध्वजस्य उत्थानम् २ इति द्वे शक्रध्वजोत्थानमङ्गलस्य ॥ शारदी १ द्यूतपूर्णमा २

कोजागरः ३ शरत्पर्व ४ कौमुदीचारम् ५ इति पञ्च कोजागरपूर्णमानिभित्तोत्सवस्य ॥ आश्विन-
पौर्णमास्या वा ॥ ६ ॥ यक्षरात्रिः १ दीपाली २ इति द्वे कार्तिकपूर्णमारारत्रेः ॥ मधूत्सवः १
सुवसन्तः २ काममहः ३ वासन्ती ४ कर्दमी, “कर्दमा” ५ इति पञ्च चैत्रपौर्णमास्याः ॥ ७ ॥

श्रामः १ मासः २ वर्षांशः, वर्षस्य अंशः भागः ३ इति त्रीणि मासस्य ॥ वत्सरः १
युगांशकः २ ऋतुवृत्तिः, ऋतूनां वृत्तिः पर्यायेणावर्तना यत्र ३ मासमालः, “मासमानः” ४ कालग्रन्थिः ५

उर्वैदः, “उर्वैदः” ६ इति षट् वर्षस्य ॥ ८ ॥ कालप्रभातम् १ शरदा २ इति द्वे शरदृतौः ॥
प्रावृषा, “प्रावृट्” १ जलार्णवः २ इति द्वे वर्षतौः ॥ कौमुदः १ कार्तिकः २ इति द्वे कार्तिकस्य ॥

ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमापादपूर्वजम् । कृतं सत्ययुगं त्रेताऽग्रायी द्वापरयज्ञियौ ॥ १० ॥
 कलिर्ज्ञर्क्षरकः कर्मयुगं पापं तु पातकम् । शल्यं त्वस्तं च कल्कोऽथ भद्रं भैल्लं शिवं तथा ॥ ११ ॥
 शं शुभं चाव्यये प्राणी सत्त्वी रूपं चतुष्पदः । अथात्मा कर्मभुग्देही जीवः पुरुषपुद्गलौ ॥ १२ ॥
 अन्तर्यामीश्वरश्चान्तःकरणं तु मनो निगु ॥ १३ ॥

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

बुद्धिः पण्डा विदा चार्वा विचारस्तर्कनिश्चयौ । गुञ्जा चर्चाऽथ सिद्धान्तोत्तरपक्षसमाधयः ॥ १ ॥
 कृतान्तः पूर्वपक्षस्तु चोद्यं गर्भगितिर्गिरा । वाचा छन्दस्तु निगमः साम्न्युक्तं स्वरपत्तनम् २
 ब्रह्माक्षरं स्यादोकारः प्रश्नदूती प्रहेलिका । संज्ञाऽधिवचनं सद्यःकृतं लक्षणनामनी ॥ ३ ॥
 व्यपदेशः प्रसिद्धस्तु टङ्कारोऽथ नवः स्तवः ॥ ४ ॥
 इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

शब्दाभिलाषौ त्वभिधाऽभिधानं वाचको ध्वनिः । हासः कुहरितश्चाऽथ मन्मनो गद्गदध्वनौ ॥ १ ॥
 तूरं तु तूर्यं स्यात्ताड्यमानास्तु पटहादयः । कर्बुदिः करताली स्याद् ध्वनिनाला तु काहला ॥ २ ॥

फाल्गुनालः १ फाल्गुनः २ इति द्वे फाल्गुनस्य ॥ ९ ॥ ज्येष्ठामूलीयम् १ आपादपूर्वजम् २ इति द्वे
 ज्येष्ठमासस्य ॥ कृतम् १ सत्ययुगम् २ इति द्वे कृतयुगस्य ॥ त्रेता १ अग्रायी २ इति द्वे त्रेता-
 युगस्य ॥ द्वापरः १ यज्ञियः २ इति द्वे द्वापरयुगस्य ॥ १० ॥ कलिः १ ज्ञर्क्षरकः २ कर्मयुगम् ३
 इति त्रीणि कलियुगस्य ॥ पापम् १ पातकम् २ शल्यम् ३ ऊस्तम् ४ कल्कः ५ इति पञ्च पापस्य ॥
 भद्रम् १ भल्लम्, “ भन्दम् ” २ शिवम् ३ ॥ ११ ॥ शम् ४ शुभम् ५ इति पञ्च शुभस्य ॥ शं
 शुभम् इति द्वयम् अव्यये च भवति ॥ प्राणी १ सत्त्वः २ रूपम् ३ चतुष्पदः ४ इति चत्वारि प्राणि-
 मात्रस्य ॥ आत्मा १ कर्मभुक् २ देही ३ जीवः ४ पुरुषः ५ पुद्गलः, “ पुंगलः ” ६ ॥ १२ ॥
 अन्तर्यामी ७ ईश्वरः ८ इत्यष्टौ आत्मनः ॥ अन्तःकरणम् १ मनः २ निगु ३ इति त्रीणि मनसः ॥ १३ ॥
 इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

बुद्धिः १ पण्डा २ विदा ३ चार्वा ४ इति चत्वारि बुद्धेः ॥ विचारः १ तर्कः २ निश्चयः, “ निर्णयः ” ३
 गुञ्जा ४ चर्चा ५ इति पञ्च विचारस्य ॥ सिद्धान्तः, सिद्धो निश्चितोऽन्तो यस्मात् १ उत्तरपक्षः
 उत्तरमुत्तीर्यमाणं पक्षो यस्य वादे पूर्वपक्षस्य मर्दनक्षमः २ समाधिः ३ ॥ १ ॥ कृतान्तः, कृतः अन्तो
 विपर्ययनाशो निश्चयो विषयपरिच्छेदो वा येन ४ इति चत्वारि सिद्धान्तस्य ॥ पूर्वपक्षः १ चोद्यम् २
 इति द्वे प्रश्नस्य ॥ गीः १ भगितिः २ गिरा ३ वाचा, “ वाञ्छा ” ४ इति चत्वारि वचनस्य ॥
 छन्दः १ निगमः २ इति द्वे निगमस्य ॥ साम्नी १ उक्तम् २ स्वरपत्तनम्, स्वराणां निषादादीनां,
 गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः ३ इति त्रीणि सामवेदस्य ॥ २ ॥ ब्रह्माक्षरम्, ब्रह्मणः अक्षरम् १
 ओङ्कारः २ इति द्वे प्रणवस्य ॥ प्रश्नदूती, प्रश्नस्य दूती १ प्रहेलिका २ इति द्वे दुर्बोधार्थज्ञानाय
 प्रश्नस्य ॥ संज्ञा १ अधिवचनम् २ सद्यःकृतम्, सद्यस्तत्क्षणात् कृतम् ३ लक्षणम् ४ नाम ५ ॥ ३ ॥
 व्यपदेशः ६ इति षट् नाम्नः ॥ प्रसिद्धः १ टङ्कारः २ इति द्वे प्रसिद्धस्य ॥ नवः १ स्तवः २
 इति द्वे स्तवकरणस्य ॥

इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

शब्दः १ अभिलाषः २ अभिधा ३ अभिधानम् ४ वाचकः ५ ध्वनिः ६ हासः ७ कुहरितः ८ इत्यष्टौ
 ध्वनेः ॥ मन्मनः १ गद्गदध्वनिः २ “ मिन्मिनः ” “ गंगदः ” “ मूकः ” “ अवाक् ”
 इत्यादयोऽप्यत्र, इति द्वे कफादिनाऽव्यक्तशब्दस्य गद्गदध्वनेः ॥ १ ॥ तूरम् १ तूर्यम् २

मड्डुको मर्दलो मैन्त्री ढक्का विजयमर्दलः । द्रगडः प्रतिपत्तूर्य डमरः सूत्रकोणकः ॥ ३ ॥
 नाली घटी यामनाली दण्डढक्का यमेरुका यामघोषोऽथ ताम्नी स्यान्मानरन्ध्रा विकालिका ॥ ४ ॥
 भवरूपेतपटहो मृत्युदण्डकरश्च सः । रणतूर्य तु संग्रामपटहो भयडिण्डिमः ॥ ५ ॥
 सुक्ततूर्य नृपाभीलं मल्लतूर्य महास्वनः । मुखवाद्यं वक्त्रतालं वेणौ विवरनालिका ॥ ६ ॥
 वारवाणिः प्रगाता स्यात्कथकैकनटौ समौ ॥ ७ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

सर्ववेशी लयारम्भः स्यात्तालावचरो नटः । लयपुत्री नटी नर्तूः खड्गधारादिनर्तके ॥ १ ॥
 प्लवकः केलकश्चाथ भण्डश्चाटुपट्टः समौ । गायनो गायकः स्त्रीणां हल्लीषं सहनर्तनम् ॥ २ ॥
 वात्सल्यशान्तौ तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः स्मृतः । सम्भोगो विप्रयोगश्च तद्भेदौ वर्णिका मसी
 मैसिर्ना ध्यामलं तु स्याद्ध्यामोऽवज्ञा तु पांसनम् । डमरस्तु चमत्कारः प्रौढिस्तु कियदेतिका ॥

इति द्वे ताडयमानपटहादेः ॥ कर्वादिः, “करार्धिः” १ करताली २ इति द्वे करतालस्य ॥ ध्वनिनाला १
 काहला २ इति द्वे काहलध्वनेः ॥ २ ॥ मड्डुकः, मज्जन्ति अन्ये शब्दा अत्रेति १ मर्दलः, “मर्दनः” २
 मन्त्रः, “मन्त्रः” ३ इति त्रीणि मृदङ्गस्य ॥ केचित्तु “विपुलडमरोः” इति वदन्ति ॥ ढक्का १
 विजयमर्दलः २ इति द्वे विजयढक्कायाः ॥ द्रगडः १ प्रतिपत्तूर्यम् २ इति द्वे प्रतिवादिततूर्यविशेषस्य ॥
 डमरः १ सूत्रकोणकः २ इति द्वे कापालिकायाः ॥ ३ ॥ नाली १ घटी २ यामनाली, यामे नाल्यस्य ३
 दण्डढक्का, दण्डाकारा ढक्का ४ यमेरुका ५ यामघोषः, “यामघोषी” यामे घोषोऽस्य ६ इति षट् दण्डढक्कायाः
 घटीयन्त्रभेदस्य वा ॥ ताम्नी १ मानरन्ध्रा २ विकालिका ३ इति त्रीणि कालज्ञानार्थं तन्त्रेण निर्मितस्य
 यन्त्रविशेषस्य ॥ ४ ॥ भवरूपः १ प्रेतपटहः २ मृत्युदण्डकरः, “मृत्युभंगुरकः” ३ इति त्रीणि प्रेतपट-
 हस्य ॥ रणतूर्यम्, रणे युद्धे नादितं तूर्यम् १ संग्रामपटहः २ भयडिण्डिमः, भये परतः स्वनिष्ठसम्भावनरूपके
 डिण्डिमः ३ इति त्रीणि रणतूर्यस्य ॥ ५ ॥ सुक्ततूर्यम् १ नृपाभीलम्, “नृपाहारम्” “नृपाभारम्” २ इति द्वे
 अन्नकालविज्ञापनार्थं नादिततूर्यस्य ॥ मल्लतूर्यम् १ महास्वनः २ इति द्वे मल्लवाद्यस्य ॥ मुखवाद्यम् १ वक्त्रतालम्,
 वक्त्रे तालं यस्य, “वक्त्रनालम्” २ इति द्वे मुखवाद्यस्य ॥ विवरनालिका, विवरयुक्तं नालमस्त्वस्याः १ ॥ ६ ॥
 वारवाणिः, वारं समूहं वाणते २ इति द्वे वेणुवादकस्य ॥ प्रगाता १ इत्येकं वंशीवादकस्य ॥ कथकः १
 एकनटः २ इति द्वे तत्त्वनिर्णयार्थं वादरूपकथाकर्तुः ॥ ७ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

सर्ववेशी, सर्वेषां वेशो धार्यत्वेनास्त्यस्य १ लयारम्भः, “लयालम्भः” २ तालावचरः ३ नटः ४ इति
 चत्वारि नटस्य ॥ लयपुत्री १ नटी २ नर्तूः ३ इति त्रीणि नटयोषितः ॥ १ ॥ प्लवकः १ केलकः २
 इति द्वे खड्गधारिणः नर्तकस्य ॥ भण्डः १ चाटुपट्टः, चाटौ मिथ्यापरितोषणे वाक्ये पट्टः, “चाटुपट्टः” २
 इति द्वे चाटुक्तिभाषकनटस्य विदूषकस्य ॥ गायनः १ गायकः २ इति द्वे गायकस्य ॥ हल्लीषम् १
 सहनर्तनम् २ इति द्वे स्त्रीभिः सह नर्तकस्य स्त्रीणां मण्डलिकाकारनृत्यस्य वा ॥ २ ॥ वात्सल्यः,
 वत्सल्यस्य भावः १ शान्तः २ इति द्वे पुत्रादिस्नेहानुगुणयोः रसभेदयोः ॥ शृङ्गारः १ कौशिकः २
 इति द्वे नाटयोक्त्यसभेदयोः पृथगेकैकस्य ॥ सम्भोगः १ विप्रयोगः, “विप्रलम्भः” २ इति द्वे
 शृङ्गाराद्यवस्थाभेदस्य ॥ वर्णिका १ मसी २ ॥ ३ ॥ मसीः, “माशिः” ३ इति त्रीणि पत्रलेखनद्रव्य-
 भूतायाः मस्याः ॥ ध्यामलम्, “व्यामनम्” १ ध्यामः, “व्यामः” २ इति द्वे बाह्योरन्तराल-
 परिमाणस्य ॥ अवज्ञा १ पांसनम् २ इति द्वे अनादरस्य ॥ डमरः १ चमत्कारः २ इति द्वे
 चमत्कारस्य ॥ प्रौढिः १ कियदेतिका, कियत् एतत् आरम्भमाणं करोति, “अभियोगोद्यमी प्रौढिर्योगः
 कियदेतिका” इति हैमः । क्वचित्तु “कियदेदिका” इति पाठः २ इति द्वे उत्साहस्य ॥ ४ ॥

स्वेदः प्रश्रवणं सिप्रो द्वयोर्ब्रीडो नटार्थिका । भामः क्रोधं निःस्रमस्तु शोके वीर्यं शुदीरता ६॥
 छलं मिषं च वैदग्धी भङ्गिश्चैभनिमीलिका । उत्कण्ठां रहरुहिका हव्यासस्त्वतिचिन्तिया ६॥
 स्याच्चिन्ता चिन्तयाऽथोद्वाहनं रणरणं च तत् । सोत्कण्ठा स्मृतिराध्यानं हेवाकोऽध्यवसायिता
 परिहासः केलिमुखः केलिर्देवननर्मणी । आटोपारोपटङ्कारा भवेदारभटी स्त्रियाम् ॥ ८ ॥
 रोमोद्गमस्तु पुलकस्त्वक्पुष्पं च त्वगङ्कुरः । स्वदोषगूहनं प्रैक्षो रागसङ्गौ तु यध्रता ॥ ९ ॥
 कामैचारः स यच्चित्ते पापमाधाय शंसनम् । कौकृत्यं विप्रतीसारो विवाधा तु विहेठनम् ॥ १० ॥
 दुःखलोको भवश्चैव संसारः कष्टचारकः । निर्वाणमन्तैको मोक्षः शीतिभावः शमोऽमृतम् ॥ ११ ॥
 इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधोऽव्ययं स्यात्पाताले सप्तधा तदुदीरितम् । अतलं सुतलं चैव वितलं च गभस्तिमत् ॥ १ ॥
 तलं प्रतलपाताले विरोकं श्वभ्रमस्त्रियाम् । तमसं तु निशाचर्म नीलपङ्कः रजोवलम् ॥ २ ॥
 दिक्कण्टको वियद्भूतिः खल्वैगुत्रोऽथ नागभित् । दम्भूः स्त्री स्याद्रुताजगरावथ हलाहलः ३
 ब्रह्मसर्पोऽश्वलाला च द्विमुखाहिरहीरणिः । राजाहिरलैर्गर्दस्तु कालसर्पो महाविषः ॥ ४ ॥

स्वेदः १ प्रश्रवणम्, “प्रस्रवणम्” २ सिप्रः, “स्विप्रः” ३ इति त्रीणि स्वेदजलस्य ॥ ब्रीडः १ नटार्थिका, “नटान-
 थिका” २ इति द्वे लज्जयाः ॥ भामः १ क्रोधः २ इति द्वे क्रोधस्य ॥ निःस्रमः, “निःशमः” १ शोकः २
 इति द्वे शोकस्य ॥ वीर्यम् १ शुदीरता २ इति द्वे वीर्यस्य ॥ ५ ॥ छलम् १ मिषम् २ इति द्वे शठस्य ॥
 वैदग्धी, विदग्धस्य भावः १ भङ्गिः, “भङ्गी” २ इभनिमीलिका, इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रा-
 पयति ३ इति त्रीणि भङ्ग्याः ॥ उत्कण्ठा १ रहरुहिका २ इति द्वे औत्सुक्यस्य ॥ हव्यासः १ अतिचिन्तिया २
 ॥ ६ ॥ चिन्ता ३ चिन्तया ४ इति चत्वारि चिन्तायाः ॥ उद्वाहनम् १ रणरणम् २ इति द्वे
 विवाहस्य ॥ सोत्कण्ठा १ स्मृतिः २ आध्यानम् ३ हेवाकः ४ अध्यवसायिता ५ इति पञ्च
 औत्सुक्यान्वितस्य ॥ ७ ॥ परिहासः, “परीहासः” १ केलिमुखः २ इति द्वे क्रीडायाः ॥
 केलिः १ देवनम् २ नर्म ३ इति त्रीणि परिहासस्य ॥ आटोपः १ आरोपः २ टङ्कारः ३
 आरभटी ४ इति चत्वारि दर्पस्य ॥ ८ ॥ रोमोद्गमः, “रोमोद्गदः” १ पुलकः २ त्वक्पुष्पम् ३
 त्वगङ्कुरः ४ इति चत्वारि पुलकस्य ॥ स्वदोषगूहनम् १ प्रक्षः, “मृक्षः” २ इति द्वे स्वदो-
 षगूहनस्य ॥ रागः १ सङ्गः २ यध्रता ३ इति त्रीणि यध्रतायाः ॥ ९ ॥ कामचारः, “कामाचारः,”
 “कायचारः” १ इत्येकं सपापकथनस्य ॥ कौकृत्यम् १ विप्रतीसारः २ इति द्वे कुकृत्यस्य ॥ विवाधा
 विहेठनम् २ इति द्वे पीडायाः ॥ १० ॥ दुःखलोकः १ भवः २ संसारः ३ कष्टचारकः, “कष्ट-
 कारकः” ४ इति चत्वारि संसारस्य ॥ निर्वाणम् १ अन्तकः, “अस्तुकः” २ मोक्षः ३ शीतिभावः ४
 शमः ५ अमृतम् ६ इति षट् निर्वाणस्य ॥ ११ ॥

इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अधः १ इति एकं पातालस्य ॥ अतलम् १ सुतलम् २ वितलम् ३ गभस्तिमत् ४ ॥ १ ॥ तलम् ५
 प्रतलम् ६ पातालम् ७ इति सप्त पातालभेदस्य ॥ एतानि सप्त पातालानि ग्रन्थान्तरे एवं निर्दिष्टानि ।
 यथा—“अतलं वितलं चैव नितलं च क्रमादधः । महातलं च सुतलं पातालं सप्त कीर्तितम्” इति ॥
 विरोकम् १ श्वभ्रम् २ इति द्वे श्वभ्रस्य ॥ तमसम् १ निशाचर्म २ नीलपङ्कम् ३ रजोवलम् ४ ॥ २ ॥
 दिक्कण्टकः, “दिनान्तकः” ५ वियद्भूतिः ६ खल्वक्, “खलुक्” ७ वृत्रः ८ इत्यष्टौ अन्धकारस्य ॥
 नागभित्, “नागभृत्” १ दम्भूः, “दम्भूः”, “हुण्डुः” २ इति द्वे सर्पभेदस्य ॥ वल्लतः १ अज-
 गरः २ इति द्वे अजगरस्य ॥ हलाहलः १ ॥ ३ ॥ ब्रह्मसर्पः २ अश्वलाला ३ इति त्रीणि ब्रह्मस-
 र्पस्य ॥ द्विमुखाहिः, द्विमुखश्चासौ अहिश्च, “द्विमुखः” अथवा १ अहीरणिः, अहीनः ईरयति दूरीकरोति २

भाण्डपुष्पस्तु भुजगो भवेत्कौक्कुटिकन्दलः । गोनासगोनैसौ हाहाहलं हालहलं विषम् ॥ ५ ॥
 अथाब्मक्षो द्विरसनः समकोलश्च भेकमुक् । कुम्भीनसो मण्डली च गरलं जङ्गमं विषम् ॥ ६ ॥
 अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः । कर्कोटिः कुलिकः शङ्ख इत्यथै नागनायकाः ॥ ७ ॥
 तद्वन्धवस्तु कुमुदकम्बलाश्वतरादयः । पुरी भोगवती चैषां भोगिन्यो नागकन्यकाः ॥ ८ ॥
 इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

अकं दुःखमर्घं चैन्द्री त्वलक्ष्मीः कालकर्णिका ॥ १ ॥
 इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

पाथोधिसिन्धुमकरालयवारिराशिगङ्गाधरेन्दुजनकास्तिमिर्लभिमाली ।

वार्धिर्मितद्रुतिमिकोषमहाशयाश्च क्लीबं च शैलशिबिरं धरणीप्लवश्च ॥ १ ॥

पुमान् कचंगलो वाङ्कः कूलकषपरंगवौ । तरन्तो दारदः परुर्महीप्राचीरमद्वयोः ॥ २ ॥

राजाहिः ३ इति त्रीणि “राजसर्पः” इति ख्यातस्य द्विमुखसर्पस्य ॥ अलगर्दः, “अलगर्धः” अप्यत्र १
 कालसर्पः २ महाविषः ३ इति त्रीणि कालसर्पस्य ॥ ४ ॥ भाण्डपुष्पः १ भुजगः २ इति द्वे भाण्ड-
 पुष्पाख्यसर्पविशेषस्य ॥ कौक्कुटिकन्दलः १ गोनासः २ गोनसः ३ इति त्रीणि “तिलिस्सः” इति
 ख्यातस्य सर्पस्य ॥ “धोणसः” अप्यत्र, “भवेत्तिल्लो गोनासो गोनसो धोणसोऽपि च” इति हैमः ॥
 हाहाहलम् १ हालहलम् २ विषम् ३ इति त्रीणि विषस्य ॥ ५ ॥ अब्मक्षः १ द्विरसनः २ समकोलः ३
 भेकमुक् ४ कुम्भीनसः ५ मण्डली ६ इति षट् सर्पस्य ॥ गरलम् १ इत्येकं गतिशक्तियुक्तस्य
 जङ्गमविषस्य ॥ ६ ॥ अनन्तः १ वासुकिः १ पद्मः १ महापद्मः १ तक्षकः १ कर्कोटिः १ कुलिकः १
 शङ्खः १ एकैकं नागराजानाम् ॥ तेषामाकारविशेषोऽप्येवं ज्ञेयः । अनन्तः द्विसहस्रः श्यामवर्णः ।
 अथवा शुक्लः श्वेतपङ्कजलाञ्छनः । वासुकिः श्वेतो नीलः पद्मलाञ्छनवान् । पद्मः बिन्दुसमुदायाङ्कित-
 मस्तकः शुक्लवर्णः । महापद्मः अतिशुक्लः दशबिन्दुमस्तकः । तक्षकः लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ।
 कर्कोटिः मिश्रवर्णः दृष्टिविषः । तथा चोक्तम् । “कर्कोटिर्नाम सर्पो यः स दृष्टिविष उच्यते” इति । कुलिकः
 अर्धचन्द्रमौलिः ज्वालाधूमसदृशवर्णः । शङ्खः श्वेतवर्णधरः चन्द्राभरेखान्वितगलः । तथा चोक्तं नाममा-
 लायाम्—“शेषो नागाधिषोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुकः । स च श्यामोऽथ वा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः ॥
 वासुकिस्तु सर्पराजः श्वेतो नीलः सरोजवान् । तक्षकस्तु लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ॥
 महापद्मस्वस्तिशुक्लो दशबिन्दुकमस्तकः । शङ्खस्तु श्वेतो विभ्राणो रेखा बिन्दुसितो गले ॥ कुलिकोऽर्धचन्द्र-
 मौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः” इति ॥ ७ ॥ कुमुदः १ कम्बलः २ अश्वतरः ३ आदिना इहानुक्ता अन्ये च ।
 इति त्रीणि तन्नागराजबान्धवानाम् ॥ भोगवती, भोगः सर्पशरीरः भूम्नाऽल्यस्याम् १ इत्येकं सर्पनगरस्य ॥
 भोगिन्यः १ नागकन्यकाः २ इति द्वे नागकन्यकानाम् ॥ ८ ॥

इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

अकम् १ दुःखम् २ अघम् ३ इति त्रीणि दुःखस्य ॥ ऐन्द्री १ अलक्ष्मीः २ कालकर्णिका ३ इति त्रीणि अलक्ष्म्याः ॥ १ ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

पाथोधिः, पाथोधि जलानि धीयन्तेऽत्र १ सिन्धुः २ मकरालयः, मकराणां तन्नामकजलजन्तूनाम्
 आलयः वासो यस्मिन् ३ वारिराशिः ४ गङ्गाधरः ५ इन्दुजनकः ६ तिमिः ७ ऊर्मिमाली,
 ऊर्मिमालाऽस्त्यस्य ८ वार्धिः, वारि जलानि धीयन्तेऽत्र ९ मितद्रुः, मितं द्राति द्रवति वा,
 “सितद्रुः” १० तिमिकोषः, तिमिनां मत्स्यानां कोषः उत्पत्तिर्यास्मिन् ११ महाशयः १२ शैलशिबिरम्, शैलानां
 शिबिराणां शिबिरमिव । न० । १३ धरणीप्लवः १४ ॥ १ ॥ कचङ्गलः १५ वाङ्कः १६ कूलङ्कपः, १७ परङ्कः
 “परङ्कवः” १८ तरन्तः १९ दारदः, दारदेशसन्निकुलः २० पेरुः । पु० । २१ महीप्राचीरम्, मह्याः प्राची-

नदीनश्चाथ कमलं नीरं नाराः स्त्रियामिरा । कं दकं जलमस्यैनमगाधेऽयाम्भसांभ्रमः ॥३॥
 तालैरो वायुगुल्मश्च कललैः कलङ्कुरः । पुरोटिः पत्रझङ्कारं दरणिः कूलचुण्डकः ॥ ४ ॥
 चुल्लको घनजम्बाले दलाढ्ये पङ्ककर्वटः । तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः प्लवः ॥ ५ ॥
 होडस्तारान्धुर्वहनतरण्डो वार्वटः पुमान् । पादारकः स्यात्पोलिन्दः पत्रवाले तुलाघटः ॥ ६ ॥
 समुद्रकफडिण्डीरजलहासास्तु फेणके । कैवर्ते जालिकश्छोटो कुपिनी स्यादथ प्लवः ॥ ७ ॥
 पलवः पञ्जराखेटः कण्टकी तु जलेशयः । आत्माशी शम्बरः मूकोऽनिमिषो वल्कवानपि ॥ ८ ॥
 मीने वदालः पाठीनो मत्स्यराजस्तु रोहितः । भौलाङ्कश्चाथ कुलिशं कटे काशील इत्यपि ॥ ९ ॥
 फलकी स्याच्चित्रफली वीजग्रीवो मदार्मदः । कवयी क्रकचपृष्ठी कङ्कत्रोटो जलव्यधः ॥ १० ॥
 शफरः श्वेतकोलः स्यात्खेशेऽस्तु खलेशयः । इल्लिशे वारिकर्पूरगाङ्गेयशफराधिपः ॥ ११ ॥
 जलतालोऽप्यथ चलत्पूर्णमाचन्द्रचञ्चलौ । जलवृश्चिक इश्वाके गङ्गाटयो गलानिलः ॥ १२ ॥
 शालः शकुलगण्डः स्यादन्धाहिः कूर्चिका द्वयोः । ब्राह्मी तु पङ्कगण्डको लघुगर्गस्तिकण्टकः ॥

रमिवावरकम् । न० ॥ २२ ॥ २॥ नदीनः, नदीनाम् इनः प्रभुः २३ इति त्रयोविंशतिः समुद्रस्य ॥ कमलम् १ नीरम् २ नाराः, “आपो नारा इति प्रोक्ताः” इति ३ इरा ४ कम ५ दकम् ६ जलम् ७ इति सप्त जलस्य ॥ अस्थानम्, नास्ति स्थानं तलस्पर्शो यस्य, कचित् “अस्थायम्” “अस्थायम्” इति पाठौ १ अगाधः, नास्ति गाधः प्रतिष्ठा यस्य २ इति द्वे अतलस्पर्शजलस्य ॥ अम्भसांभ्रमः १ ॥ ३ ॥ तालरः, “तालरः” २ वायुगुल्मः ३ कललामः, “कललामः” “कणलामः” ४ कलङ्कुरः, “कुलङ्कुरः” ५ इति पञ्च जलभ्रमस्य ॥ पुरोटिः १ इत्येकम् “पत्रझङ्कारः” इति ख्यातस्य पत्रचलननादस्य ॥ दरणिः, “वदालः” १ कूलचुण्डकः, “कूलहण्डकः” २ इति द्वे तीरस्थमत्स्यभेदस्य ॥ ४ ॥ चुल्लकः १ इत्येकम् “निविडपङ्कः” इति प्रसिद्धस्य घनजम्बालस्य ॥ पङ्ककर्वटः १ इत्येकं पङ्कवहुलस्य दलाढ्यस्थानस्य ॥ तरणः १ इत्येकं “होङ्ग” इति ख्यातस्य भेलकस्य ॥ वारिरथः १ नौः २ तरिकः ३ प्लवः ४ इति चत्वारि नौकायाः ॥ ५ ॥ होडः १ तारान्धुः २ वहनः ३ इति त्रीणि समुद्रगामिनौकाभेदस्य ॥ तरण्डः, “वहित्रम्” १ वार्वटः २ इति द्वे पोतजलयानस्य ॥ पादारकः १ पोलिन्दः २ इति द्वे पोलिन्दस्य ॥ तुलाघटः १ इत्येकं पत्रवालस्य ॥ केचित्तु “तुलाघरः” इति वदन्ति ॥ ६ ॥ समुद्रकफः १ डिण्डीरः, “डिण्डरः” २ जलहासः ३ इति त्रीणि समुद्रफेणस्य ॥ जालिकः १ छोटो, “कोटिः” २ कुपिनी ३ इति त्रीणि कैवर्तस्य ॥ प्लवः १ ॥ ७ ॥ पलवः २ पञ्जराखेटः ३ इति त्रीणि पञ्जराखेटस्य ॥ कण्टकी, “कण्डी” १ जलेशयः २ आत्माशी ३ शम्बरः ४ मूकः ५ अनिमिषः, नास्ति निमिषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य, “अनिमेषः” अप्यत्र ६ वल्कवान् ७ इति सप्त मत्स्यस्य ॥ ८ ॥ वदालः १ पाठीनः २ इति द्वे पाठीनमत्स्यस्य ॥ मत्स्यराजः १ रोहितः २ भालाङ्कः, भालस्येवाङ्को यस्य, “लालाङ्कः” ३ इति त्रीणि रोहितमत्स्यस्य ॥ कुलिशम्, कौ जले लिशति श्लिष्यति १ कटम् २ काशीलः ३ इति त्रीणि मत्स्यविशेषस्य ॥ ९ ॥ फलकी १ चित्रफली २ इति द्वे फलक्याः ॥ वाजग्रीवः, “राजग्रीवः” १ मदार्मदः २ इति द्वे मत्स्यभेदस्य ॥ कवयी १ क्रकचपृष्ठी २ इति द्वे “कवयी” इति ख्यातस्य मत्स्यविशेषस्य ॥ कङ्कत्रोटः, कङ्कस्य त्रोट इव चक्षुरस्य, “कङ्कत्रोटिः” १ जलव्यधः २ इति द्वे मत्स्यविशेषस्य ॥ १० ॥ शफरः १ श्वेतकोलः २ इति द्वे मत्स्यविशेषस्य ॥ खलेशः, “खलेशः” १ खलेशयः २ इति द्वे खलेशयस्य ॥ वारिकर्पूरः १ गाङ्गेयः २ शफराधिपः ३ ॥ ११ ॥ जलतालः ४ इति चत्वारि “इल्लिशः” इति ख्यातस्य मत्स्यविशेषस्य ॥ चलत्पूर्णमा १ चन्द्रचञ्चलः २ इति द्वे “चन्द्रमत्स्य” इति ख्यातस्य मत्स्यविशेषस्य ॥ जलवृश्चिकः १ इत्येकं इश्वाकस्य ॥ गङ्गाटयः १ गलानिलः २ इति द्वे मत्स्यविशेषस्य ॥ १२ ॥ शालः १ शकुलगण्डः २ इति द्वे “शाल” इति ख्यातस्य क्षुद्रमत्स्य-विशेषस्य ॥ अन्धाहिः, अन्धे जले अहिः नागः १ कूर्चिका २ इति द्वे “जलनागः” इति ख्यातस्य

तिर्यग्यानः कुलीरः स्यान्मुखास्त्रो हरिलोचनः। वहिःकुटीचरः पोताधानं तु स्याज्जलाण्डकम्॥
जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः । मीनरस्तन्तुनागस्तु नक्रवाडवहारकौ ॥ १५ ॥
नक्रस्तु वार्भटः स्यादम्बुकिण्टोऽम्बुकण्टकः । जलशूकरमायादशपाशनहृदग्रहाः ॥ १६ ॥
जलकूर्मस्त्वम्बुकीशो वसाढ्यः शिशुकश्च सः। उद्रस्तु जलमार्जारजलाखुनकुलप्लवाः ॥ १७ ॥
मृत्किरा घुर्घुरी वारिकृमिस्तु जलमक्षिका। पटालुका जलौकाऽम्बुसर्पिणी वेणिवेधिनी ॥ १८ ॥
व्यङ्गस्तु नन्दको भेको गूढवर्चाः क्षतालयः । कोकौऽजिह्वोऽथ पञ्चाङ्गगुप्ते क्रोडांघ्रिकच्छपौ ॥
गडुः किञ्चुलकोऽथाऽम्बुविकिरश्चूडकश्च सः । चुण्टा चुण्टी च लूताऽथान्धकूपः कर्करान्धुकः
पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका । अवघट्टवैटौ तुल्यौ तल्लं विल्लं तल्लं च तत् ॥
द्विजप्रपालवाले स्यात्केदारः पांशुमर्दनः । नदी निर्झरिणी रोधोवक्त्रा सागरगामिनी ॥ २२ ॥
तलोदा चाम्पिला सिन्धुऋषिकुल्या वहा च सा । अध्वगा गान्दिनी गङ्गा हैमवत्युग्रशेखरा ॥
धर्मद्रवी सिद्धसिन्धुस्तापी तु यमुना यमी । रेवा तु पूर्वगङ्गा स्यान्मुरला च मुन्दला ॥ २४ ॥
स्यादर्दगङ्गा कावेरी वाशिष्ठी गोमती समे। अथ गोदावरी भीमोपला गोला च गौतमी ॥ २५ ॥

कूर्चिकस्य ॥ अत्र “जलसर्पः” “उदकनागः” “उदकाहिः” अपि सङ्गृह्यते ॥ ब्राह्मी १
पङ्कगण्डकः २ इति द्वे पङ्कगण्डस्य ॥ लघुगर्गः १ त्रिकण्टकः २ इति द्वे त्रिकण्टकस्य ॥ १३ ॥ तिर्यग्यानः १
कुलीरः २ मुखान्नः ३ हरिलोचनः ४ वहिःकुटीचरः ५ इति पञ्च कुलीरस्य ॥ पोताधानम्, पोतानां
शिश्नानामण्डजातमत्स्यानामाधानम् १ जलाण्डकम् २ इति द्वे जलाण्डकस्य क्षुद्रमत्स्यसंघस्य ॥ १४ ॥ जलरूपः १
मकरो २ मरोलिः ३ असिदंष्ट्रकः ४ मीनरः ५ इति पञ्च मकरस्य ॥ तन्तुनागः १ नक्रहारकः २ वाडव-
हारकः ३ इति त्रीणि “हाङ्गार” इति ख्यातस्य जलजन्तुभेदस्य ॥ १५ ॥ नक्रः १ वार्भटः २
अम्बुकिण्टः, “अम्बुकिरातः” ३ अम्बुकण्टकः ४ जलशूकरः ५ मायादः ६ शपाशनः ७ हृदग्रहः ८
इत्यष्टौ कुम्भीरस्य ॥ १६ ॥ जलकूर्मः १ अम्बुकीशः २ वसाढ्यः ३ शिशुकः ४ इति चत्वारि शिशुमारस्य ॥
उद्रः १ जलमार्जारः २ जलाखुः ३ नकुलः ४ प्लवः ५ इति पञ्च जलविडालस्य ॥ १७ ॥ मृत्किरा १ घुर्घुरी २
इति द्वे घुर्घुर्याः ॥ वारिकृमिः १ जलमक्षिका २ पटालुका ३ जलौका ४ अम्बुसर्पिणी ५ वेणिवेधिनी ६
इति षट् जलौकायाः ॥ १८ ॥ व्यङ्गः, विगतं विकलं वा अङ्गं यस्य १ नन्दकः २ भेकः ३ गूढवर्चाः, गूढं
केनाप्यदृश्यं वर्चो विष्टा शुक्लं वा यस्य, “गूढवर्चाः” ४ क्षतालयः, “क्षतालयः” ५ कोकः, “रेकः” ६
अजिह्वः, नास्ति जिह्वा रसना यस्य ७ इति सप्त भेकस्य ॥ क्रोडांघ्रिः, क्रोडे अंघ्रियस्य १ कच्छपः २
इति द्वे “पञ्चाङ्गगुप्त” इति ख्यातस्य कूर्मस्य ॥ १९ ॥ गडुः १ किञ्चुलकः २ इति द्वे महीलता-
ख्यस्य कीटभेदस्य ॥ अम्बुः १ विकिरः २ चूडकः ३ चुण्टा ४ चुण्टी ५ लूता, “चूडा” ६
इति षट् कूपस्य ॥ अन्धकूपः, अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः १ कर्करान्धुकः, कर्करः कठोरः अतिशयिता-
न्धकारवन्तात् अन्धुः कूपो यत्र २ इति द्वे अत्यन्धकारवतः कूपस्य ॥ २० ॥ पल्वलम् १ दीर्घिका २
वापी ३ यष्टिका ४ मीनगोधिका ५ इति पञ्च वाप्याः ॥ अवघट्टः १ अवटः “तलम्” अप्यत्र २
इति द्वे गर्तस्य ॥ तलम् १ विल्लम् २ तलम् ३ ॥ २१ ॥ द्विजप्रपम् ४ आलवालम् ५ इति पञ्च
आलवालस्य ॥ केदारः १ पांशुमर्दनः, पांशून् शष्पार्थं चिरसञ्चितान् गोमयान् मर्दयते, “पांशुमर्दनः” २
इति द्वे क्षेत्रस्य ॥ नदी १ निर्झरिणी, पर्वतान्निःसृतजलप्रवाहः कारणत्वेनास्त्यस्याः २ रोधोवक्त्रा ३ सागर-
गामिनी ४ ॥ २२ ॥ तलोदा ५ चाम्पिला ६ सिन्धुः ७ ऋषिकुल्या ८ वहा ९ अध्वगा, “अध्वगा” १०
गान्दिनी, “गान्धिनी” ११ गङ्गा १२ हैमवती १३ उग्रशेखरा १४ ॥ २३ ॥ धर्मद्रवी १५ सिद्धसिन्धुः १६
इति षोडश गङ्गायाः ॥ तापी १ यमुना २ यमी ३ इति त्रीणि यमुनाया नद्याः ॥ रेवा १ पूर्वगङ्गा २ मुरला ३
मुन्दला ४ इति चत्वारि नर्मदायाः नद्याः ॥ २४ ॥ अर्दगङ्गा १ कावेरी २ इति द्वे कावेर्याः

सप्तगोदावरं तत्र कुवलं तूत्पलं कुवम् । कैरवं गन्धसोमं स्यात्कन्दौटश्च निशाहसः ॥ २६ ॥
 श्रीकरं कृष्णकन्दं च रक्तोत्पलमलिप्रियम् । लक्ष्मीगृहं कुमुचाथ शालुकः पङ्कशूरणः ॥ २७ ॥
 प्रैश्री तु कुम्भिका वारिमूली पर्णी खमूलिका । स्याद्धारिचस्वरोऽयाम्बुतालः सलिलकुन्तलः २८
 शैवलः हठपर्णी स्त्री कावारं वारिचामरम् । पद्मे कवारं पैङ्गेजं विसनाभिस्तु पद्मिनी ॥ २९ ॥
 पुटकिन्येवमेवाऽन्याः कुन्दिनीताल्लिनीमुखाः । विषण्डं तन्तुलविषे शृङ्गाटो वारिकुञ्जकः ॥ ३० ॥

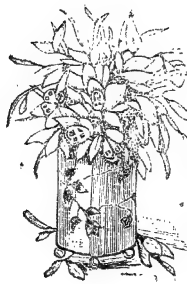
इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

इति सटीकत्रिकाण्डशेषकोषे प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

नद्याः ॥ वाशिष्ठी, “वासिष्ठी” १ गोमती २ इति द्वे गोमत्याः नद्याः ॥ गोदावरी १ भीमोपला २
 गोलं ३ गौतमी ४ ॥ २५ ॥ सप्तगोदावरम् ५ इति पञ्च गोदावर्या नद्याः ॥ कुवलम् १ उत्पलम् २
 कुवम् ३ इति त्रीणि उत्पलस्य ॥ कैरवम् १ गन्धसोमम्, गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य, चन्द्रोदये
 हि तस्य गन्धः २ कन्दौटः ३ निशाहसः ४ ॥ २६ ॥ श्रीकरम् ५ कृष्णकन्दम् ६ इति षट् कुमु-
 दस्य ॥ रक्तोत्पलम् १ अलिप्रियम्, अलीनां प्रियमधिकमोदकत्वात् २ लक्ष्मीगृहम् ३ कुमुद् ४ इति
 चत्वारि रक्तोत्पलस्य ॥ शालुकः १ पङ्कशूरणः २ इति द्वे कुमुदमूलस्य ॥ २७ ॥ प्रैश्री, “पृश्नी” १
 कुम्भिका २ वारिमूली ३ पर्णी, “वारिपर्णी” अप्यत्र ४ खमूलिका, “खमूली” अप्यत्र ५ वारि-
 चत्वरः ६ इति षट् कुम्भिकायाः ॥ अम्बुतालः १ सलिलकुन्तलः, सलिलस्य कुन्तलः केशा इव २ ॥ २८ ॥
 शैवलः ३ हठपर्णी, हठं प्लवमानं पर्णं यस्याः ४ कावारम् ५ वारिचामरम् ६ इति षट् शैवालस्य ॥
 पद्मम् १ कवारम् २ पङ्केजम्, “पङ्कजम्” ३ इति त्रीणि पद्मस्य ॥ विसनाभिः १ पद्मिनी २ ॥ २९ ॥
 पुटकिनी ३ इति त्रीणि “पुटकिनी” इति खयातायाः पद्मिन्याः ॥ कुन्दिनी, “कुण्डिनी” १
 तालिनी, “अम्लानिनी” २ मुखा ३ इति त्रीणि पद्मिनीभेदस्य ॥ विषण्डम्, “विषडम्” १ तन्तु-
 लम्, “तन्तुरम्” २ विषम् ३ इति त्रीणि मृणालस्य ॥ शृङ्गाटः १ वारिकुञ्जकः २ इति द्वे जलकण्टक्याः ॥
 अन्याः शेषसंज्ञाः एवमेव उक्तानुक्रमेणैव बोध्याः ॥ ३० ॥

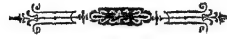
इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

इति श्रीदाधिमथकुदालमहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तनूजविष्णुदत्तविरचितायां नामचन्द्रिकाख्यायां
 त्रिकाण्डशेषकोपटीकायां प्रथमः काण्डः समाप्तः ॥ १ ॥

सटीकत्रिकाण्डशेषकोषस्य

द्वितीयः काण्डः ।

भूर्भूतधात्री गिरिकर्णिकाव्विद्रीपा समुद्राम्बरमेखला कुः । क्षमाऽद्रिकीला च जगद्गहा च पुंसि
 स्मृतौ मध्यमैलोकमैत्यों ॥ १ ॥
 सैहा कान्ता गन्धवती रत्नगर्भा च मेदिनी । स्वस्थली भारतौर्यं तु वर्ष हैमवतं विदुः ॥ २ ॥
 भारतं नरभूः किंपूरुषं हरिवर्षं ततः । भद्राश्वमुत्तरकुरुहिरण्यमिलवृतम् ॥ ३ ॥
 केतुमालममूनि स्युर्भुवो वर्षाणि वै नव । जम्बूप्लक्षकुशकौशशाकशालमलिपुष्करैः ॥ ४ ॥
 द्वीपाः सप्ताथ सप्तैव समुद्रा अपि कीर्त्तिताः । लवणेशुसुरासर्पिर्दधिदुग्धपयोमैयाः ॥ ५ ॥
 ऊषरं तृषवानूषो ब्रह्मावर्तस्तपोवटः । कुरुक्षेत्रं प्रयागं च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा ॥ ६ ॥
 मध्यदेशोऽथ पुण्ड्राः स्युर्वरेन्द्री गौडनीवृतिः । प्रभासः सोमतीर्थं स्यादन्तर्वेदी कुशस्थली ॥ ७ ॥
 प्राग्ज्योतिषं कामरूपे तीरभुक्तिस्तु निच्छविः विदेहाश्चाथ काश्मीरे कीराः स्युः शास्त्रशिल्पिनः ॥
 तुरुष्काः खशयष्टका बाह्लिकाश्च त्रिगर्तकाः । दशेरका मरुभुवो मालवाः स्युरवन्तयः ॥ ९ ॥

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डो व्याख्यायते । भूः १ भूतधात्री, भूतानि जन्तून् धारयति २ गिरि-
 कर्णिका ३ अविद्रीपा ४ समुद्राम्बरा, समुद्रः अम्बरमिव वेष्टनाकारः यस्याः ५ समुद्रमेखला, “समुद्र-
 रसना” इत्यादयोऽप्यत्र ६ कुः ७ क्षमा ८ अद्रिकीला, अद्रयः कुलाचलाः कीलाः शंक्रव इव यस्याः ९
 जगद्गहा १० मध्यमलोकः, “मध्यलोकः” अप्यत्र ११ मर्त्यः, “मर्तः” १२ ॥ १ ॥ सहा, “महा” १३
 कान्ता १४ गन्धवती १५ रत्नगर्भा १६ मेदिनी १७ स्वस्थली, “लस्थली” “लस्थनी” १८ इति अष्टा-
 दश पृथिव्याः ॥ भारतम् १ वर्षम्, “भारतवर्षम्” अप्यत्र २ “हिमाद्रिं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षम्” इति ३ हैमवतम् ३ इति त्रीणि हिमवतखण्डस्य ॥ २ ॥ भारतम् १ नरभूः २
 किंपूरुषम्, “किंपूरुषम्” ३ हरिवर्षम् ४ भद्राश्वम् ५ उत्तरकुरुः ६ हिरण्यम् ७ इलवृतम् ॥ ३ ॥
 केतुमालम् ९ इति नव भुवो नववर्षात्मकस्य जम्बूद्वीपस्य नवानां वर्षाणां पृथगेकैकमेकैकस्य ॥
 जम्बु, “जम्बु” १ प्लक्षः २ कुशः ३ कौश्रः ४ शाकः ५ शालमलिः ६ पुष्करः ७ इति सप्त जम्बूवादिभिवृक्षैश्चि-
 हितानां सप्तानां द्वीपानां पृथगेकैकमेकैकस्य ॥ ४ ॥ लवणः १ इक्षुः २ सुरा ३ सर्पिः ४ दधिः ५
 दुग्धः ६ पयोमयः, “जलान्तकः” ७ इति सप्त सप्तसमुद्राणां पृथगेकैकमेकैकस्य ॥ ५ ॥
 ऊषरम्, “ऊषरः” १ ऊषवान् २ ऊषः, “उषः” अप्यत्र ३ इति त्रीणि क्षारमृत्तिकायुक्तायाः
 ऊषरभूम्याः ॥ ब्रह्मावर्तः १ तपोवटः २ इति द्वे “ब्रह्मावर्त” इति ख्यातस्य सरस्वतीद्वय-
 त्योर्देवनद्योरन्तर्भूतस्य देशभेदस्य ॥ मध्यदेशः १ इत्येकं कुरुक्षेत्रप्रयागयोर्हिमाद्रिविन्ध्ययोश्च
 मध्यवर्तिनो मध्यदेशस्य ॥ ६ ॥ पुण्ड्राः, “पुडाः” १ वरेन्द्री २ गौडनीवृतिः ३ इति त्रीणि गौड-
 देशस्य ॥ प्रभासः १ सोमतीर्थम् २ इति द्वे प्रभासतीर्थस्य ॥ अन्तर्वेदी १ कुशस्थली २ इति द्वे
 अन्तर्वेद्याः ॥ ७ ॥ प्राग्ज्योतिषम्, कचिन्तु “प्राग्ज्योतिषः” १ इत्येकं कामरूपदेशस्य ॥ तीरभुक्तिः १
 निच्छविः २ विदेहाः ३ इति त्रीणि विदेहस्य ॥ कीराः १ शास्त्रशिल्पिनः २ इति द्वे
 काश्मीरस्य ॥ ८ ॥ तुरुष्काः १ खशयः २ टकाः, “यस्काः” ३ बाह्लिकाः ४ त्रिगर्तकाः,

डाहलाश्चेदयश्चैद्याः कारुषास्तु बृहद्गृहाः । यदवस्तु दशार्हाः स्युः सात्वताः कुकुराश्च ते १० ॥
ओड्रा उत्कलनामानो मगधाः कीकटा मताः । वेलाकूलं तामलिप्तं तामलिप्ती तमालिका ॥ ११ ॥
एकचक्रं हरिगृहं शम्भुपुर्यथ वर्तनिः । पूर्वदेशोऽथ साकेतमयोध्योत्तरकोशलाः ॥ १२ ॥
कुशस्थलं कान्यकुब्जं नागाहं हस्तिनापुरम् । गजाहं हास्तिनं चाथ श्रावस्तौ धर्मपत्तनम् १३
कुरुक्षेत्रं विनशनं कौशाम्बी वत्सपत्तनम् । प्राजापत्यः प्रयागः स्याद् द्वारका वनमालिनी १४
द्वारवत्यब्धिनगरी विदेहामिथिले समे । मथुरा तु मधूपन्नं जित्वरी तु तपस्स्थली ॥ १५ ॥
वाराणसी तीर्थराजी विशालोज्जयिनी समे । चम्पा तु मालिनी पुष्पपुरं पाटलिपुत्रकम् ॥ १६ ॥
देवीकोटौ वाणपुरं कोटीवर्षमुषावनम् । स्याच्छोणितपुरं चाथ योजनं मार्गधेनुकम् ॥ १७ ॥
क्रिमिशैलस्तु वल्मीकः शक्रमूर्धाऽथ सञ्चारः । धरणः पिण्डलः सेतुः पन्थास्तु क्षुल्लमो वहः १८
वाटः पथश्च मार्थश्च खपुरं तूर्ध्वगं पुरम् । हरिश्चन्द्रपुरं शौभमुद्रङ्गः प्रतिमार्गकः ॥ १९ ॥

“ विगर्तकाः ” ५ दशैरकाः ६ मरुभुवः ७ मालवाः ८ अवन्तयः ९ इति नव देश-
भेदानां पृथगेकैकमेकदेशस्य ॥ ९ ॥ डाहलाः १ चेदयः २ चैद्याः ३ इति त्रीणि चैद्यस्य ॥
जनपदनामत्वाद्यत्र बहुवचनम् ॥ कारुषाः १ बृहद्गृहाः २ इति द्वे कारुषस्य ॥ यदवः १ दशार्हाः २
सात्वताः ३ कुकुराः ४ इति चत्वारि दशार्हस्य ॥ १० ॥ ओड्राः, “ ओण्ड्राः ” १ उत्कलाः २
इति द्वे जगन्नाथप्रान्तदेशवर्तिनः ओड्रदेशस्य ॥ मगधाः १ कीकटाः २ इति द्वे मगधदेशस्य ॥
वेलाकूलम् १ तामलिप्तम् २ तामलिप्ती ३ तमालिका ४ इति चत्वारि तामलिप्तिदेशस्य ॥ ११ ॥
एकचक्रम् १ हरिगृहम् २ शम्भुपुरी, कचित् “ शम्भुपुरी ” ३ इति त्रीणि शम्भुपुर्याः ॥ वर्तनिः १
पूर्वदेशः, “ पूर्वदेशः ” २ इति द्वे प्राच्यामवस्थितस्य जनपदस्य ॥ साकेतम् १ अयोध्या २ उत्त-
रकोशला ३ इति त्रीणि सरयूतीरवर्तिनः “ अयोध्या ” इति प्रसिद्धस्य नगरस्य ॥ १२ ॥ कुशस्थलम् १
कान्यकुब्जम्, कन्याः कुब्जा यत्र हि वायुना कन्याशतस्य कुब्जत्वं कृतमिति २ इति द्वे कान्यकुब्जदेशस्य ॥
नागाहम्, “ नागाङ्गम् ” १ हस्तिनापुरम् २ गजाहम् ३ हास्तिनम् ४ इति चत्वारि हस्तिनापुरस्य ॥ श्रावस्तौ,
“ श्रावन्ती ” १ धर्मपत्तनम्, धर्माणां पत्तनं पुरम् २ इति द्वे धर्मपत्तनाख्यपुरस्य ॥ १३ ॥ कुरुक्षेत्रम्,
कुत्सितं रौति कुरु पापं कर्म, तस्य क्षेपणादपाकरणात् क्षेत्रम् १ विनशनम् २ इति द्वे कुरुपाण्डवानां युद्ध-
भूमिसंख्यातस्य कुरुक्षेत्रस्य ॥ कौशाम्बी १ वत्सपत्तनम् २ इति द्वे उत्तरदेशस्थस्य कौशाम्बीनगरस्य ॥
प्राजापत्यः १ प्रयागः २ इति द्वे गङ्गायमुनयोः सङ्गमजातस्य “ प्रयागः ” इति प्रसिद्धस्य तीर्थभेदस्य ॥
द्वारका १ वनमालिनी २ ॥ १४ ॥ द्वारवती ३ अब्धिनगरी ४ इति चत्वारि समुद्रसन्निकृष्टस्य “ द्वारका ”
इति ख्यातस्य तीर्थभेदस्य ॥ विदेहा १ मिथिला २ इति द्वे मिथिलाराजधान्याः ॥ मथुरा १ मधूपन्नम् २
इति द्वे मथुरायाः ॥ जित्वरी १ तपस्थली २ ॥ १५ ॥ वाराणसी, “ वाराणसी ”, वरणा च असी च
सीमात्वेनास्त्यस्याः ३ तीर्थराजी, “ तीर्थराज्ञी ” ४ इति चत्वारि काश्याः ॥ विशाला १ उज्जयिनी, “ उज्ज-
यन्ती ” अन्यत्र २ इति द्वे विक्रमादित्यराजधान्या अवन्तिपुर्याः ॥ चम्पा १ मालिनी २ इति द्वे चम्पा-
नगर्याः ॥ पुष्पपुरम् १ पाटलिपुत्रकम् २ इति द्वे पाटलिपुत्रनगरस्य ॥ १६ ॥ देवीकोटः, “ देवीकोटः ” १
वाणपुरम्, “ वाणपुरम् ” २ कोटीवर्षम् ३ उषावनम् ४ शोणितपुरम् ५ इति पञ्च शोणितपुरस्य ॥ योजनम् १
मार्गधेनुकम् २ इति द्वे योजनस्य ॥ १७ ॥ क्रिमिशैलः १ वल्मीकः २ शक्रमूर्धा, शक्रस्यैव शिलावान् मूर्धा
यस्य ३ इति त्रीणि वल्मीकस्य ॥ सञ्चारः, “ सञ्चारः ” १ धरणः २ पिण्डलः, “ पिण्डलः ” ३ सेतुः ४ इति
चत्वारि सेतोः ॥ पन्थाः १ क्षुल्लमः, “ खुल्लमः ” २ वहः ३ ॥ १८ ॥ वाटः ४ पथः ५ मार्थः, “ मार्गः ” ६
इति षण्मार्गस्य ॥ खपुरम्, खसिन्द्रियमाकाशं वा विपत्तौ १ इत्येकम् ऊर्ध्वगपुरस्य ॥ हरिश्चन्द्रपुरम् १

त्रङ्गा त्रङ्गो निर्मुटस्तु पण्याजीवकचङ्गलौ । पुंसि हट्टकयारोहौ जन्यं ग्राममुखं च तत् ॥ २० ॥
 स्यादभिस्यन्दनैर्गरं शाखानगरमित्यपि । शासनं धर्मकीलः स्यान्मकुतिः शूद्रशासनम् ॥ २१ ॥
 पटोलिका क्लृप्तकीला पांशुकीलं न कस्यचित् । षड्भिर्धैवैः स्यादङ्गुष्ठ एतैर्द्वादशभिर्भवेत् ॥ २२ ॥
 वितस्तिः स्यादतो द्वाभ्यां हस्तः स्यात्तच्चतुष्टयम् । दण्डो धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितयेन तु २३ ॥
 क्रोशस्ताभ्यां तु गव्यूतिस्तद्द्वयं योजनं मतम् । चतुरष्टशतग्रामान्तर्द्रोणमुखकर्वटौ ॥ २४ ॥
 इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

गर्भागारापवरके वास्तु स्याद् गृहपोतकः । स्यात्प्रासादो देवकुलं पुत्रिका शालभञ्जिका ॥ १ ॥
 ओको गृहं पिटं चालो वड्ढी चन्द्रशालिका । कूटागारं चाथ कपिशिर्षं घोटकशीर्षकम् ॥ २ ॥
 क्रमशीर्षं चाथ खरकुटी नापितशालिका । कुलायिका पक्षिशाला कारवेश्म वधाङ्गकम् ॥ ३ ॥
 कायमानं तृणकुटी दर्भटं निभृतं गृहम् । कुड्डोद्घाटपिठरा इन्द्रकोषस्तु मञ्चकः ॥ ४ ॥
 शौभम् २ इति द्वे शोभपुरस्य ॥ उदङ्गः १ प्रतिमार्गकः २ ॥ १९ ॥ त्रङ्गा ३ त्रङ्गः ४ इति चत्वारि
 प्रतिमार्गस्य ॥ निर्मुटः १ पण्याजीवकः २ चङ्गलः ३ इति त्रीणि वणिग्जनस्य ॥ हट्टकयः १ आरोहः २
 जन्यम् ३ ग्राममुखम् ४ इति चत्वारि कयविक्रयस्थानस्य ॥ २० ॥ अभिस्यन्दनगरम्, अभिस्यन्दन
 प्रधाननगरातिवृद्धया तदतिवाहेन कृतं नगरम्, क्वचित् “अभिस्यन्दनमणम्” इति पाठः १ शाखानगरम् २
 इति द्वे शाखानगरस्य ॥ शासनम् १ धर्मकीलः २ इति द्वे राजशासनस्य ॥ मकुतिः, “मङ्कुतिः” १
 शूद्रशासनम् २ इति द्वे शूद्रशासनस्य ॥ २१ ॥ पटोलिका १ क्लृप्तकीला २ इति द्वे व्यवस्थापत्रस्य ॥
 पांशुकीलम्, “पांशुकीलम्” १ इत्येकम् अनामपटोलिकायाः ॥ अङ्गुष्ठः १ इत्येकं वृद्धाङ्गुल्याः ॥
 स च षड्भिर्धैवैः प्रधामः स्यात् । अन्ये तु अष्टयवोदरपरिमाण इति च पठन्ति । तथोक्तं भास्करा-
 चार्येण—“यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यैः” इति ॥ वितस्तिः १ इत्येकं वितस्त्याः ॥ सा तु एतैर्द्वादशभि-
 रङ्गुलैः परिमिता भवेत् ॥ २२ ॥ हस्तः १ इत्येकं हस्तस्य ॥ अतो वितस्त्या द्वाभ्यां हस्तः स्यात् ॥
 दण्डः १ धन्वन्तरम् २ इति द्वे हस्तचतुष्टयात्मकस्य दण्डस्य ॥ २३ ॥ क्रोशः १ इत्येकं हस्त-
 द्विसहस्रपरिमितस्य क्रोशस्य ॥ गव्यूतिः, “गोयूतिः” १ इत्येकं क्रोशद्वयपरिमाणायाः गव्यूत्याः ॥
 योजनम् १ इत्येकं चतुष्क्रोशपरिमाणस्य योजनस्य ॥ केचित्तु “चतुर्गव्यूतियोजनम्” इति पठन्ति ॥
 द्रोणमुखः १ कर्वटः १ इत्येकैकं चतुरष्टशतग्राममध्ये यत्र सुन्दरस्थाने गत्वा सन्निहितजनपद-
 वासिनो जनाः कयविक्रयादिना जीवन्ति तादृशस्य ग्रामस्य पुरस्य नगरमात्रस्य वा ॥ इह तु
 केचित् “द्विशतग्राममध्ये” इति पठन्ति ॥ २४ ॥

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

गर्भागारम् १ अपवरकम् २ इति द्वे मध्यवर्तिनो वासगृहस्य ॥ वास्तु १ गृहपोतकः २ इति द्वे
 वासगृहभूमेः ॥ प्रासादः १ देवकुलम् २ इति द्वे राज्ञां देवानां वा गृहभेदस्य ॥ पुत्रिका १ शालभञ्जिका २
 इति द्वे काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायाः ॥ १ ॥ ओकः १ गृहम् २ इति द्वे गृहस्य ॥ पिटम् १ चालः २
 इति द्वे गृहाच्छादनतृणादेः ॥ वड्ढी, “वड्ढी”, “वड्ढिः” १ चन्द्रशालिका २ कूटागारम् ३ इति त्रीणि
 गृहचूडायाः प्रासादाग्रस्थगृहस्य च ॥ कपिशिर्षम् १ घोटकशीर्षकम्, “खोटकशीर्षकम्” २ ॥ २२ ॥ क्रमशीर्षम् ३
 इति त्रीणि कपिशिर्षस्य प्राकाराग्रस्य च ॥ खरकुटी १ नापितशालिका २ इति द्वे क्षुरकर्मकारक-
 गृहस्य ॥ कुलायिका, कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम्, “कुशालिका” १ पक्षिशाला २ इति द्वे पक्षि-
 शालायाः ॥ कारवेश्म १ वधाङ्गकम् २ इति द्वे बन्धनागारस्य ॥ ३ ॥ कायमानम् १ तृणकुटी २
 इति द्वे तृणच्छन्नगृहस्य ॥ दर्भटम्, “दर्भटः”, “दर्भतः” १ इत्येकं निभृतगृहस्य गुप्तागारस्य ॥ कुड्डः,
 “कुड्ढकः” १ उद्घाटः २ पिठराः ३ इति त्रीणि गृहभेदस्य ॥ इन्द्रकोषः, इन्द्रस्य कोष इव सुखदायक-

वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कुटाः । देवीगृहं तु बलभी लयनं सौगतालयः ॥ ५ ॥
शिवस्य वृषमण्डप्यां बुधैर्गोपिटकं स्मृतम् । वातायनं गृहाक्षं स्याद्वधूटशयनं तथा ॥ ६ ॥
उपश्लयोपकण्ठे द्वे कपाटौ द्वारकण्ठकः । कवाटश्चारं कन्यावाटः प्राकार इत्यपि ॥ ७ ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

शैलः स्थावरधातुभृद्भारकुकीलौ व्यङ्गकः सानुमा
जीमूतः पृथुशेखरश्च कटकी दन्ती नगो निर्झरी ।
कुट्टारोऽथ हिमालयो नगपतिर्मेनाधवोमागुरु
कैलासो गणपर्वतश्च रजतप्रस्थः कुबेराचलः ॥ १ ॥

हिरण्यनाभमैनाकसुनाभा हिमवत्सुते । शैलाग्रे शिखरं शृङ्गं दन्तः प्राग्भारमित्यपि ॥ २ ॥
पूर्वाद्रिर्दिनमूर्धा स्यादस्ताद्रिश्चरमाचलः । चन्दनाद्रिस्तु मलयः कौञ्चः कौञ्चश्च माल्यवान् ३
महेन्द्रो मलयः सहायः श्रुक्तिमान् गन्धमादनः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते च कुलाचलाः ॥
अश्मा पञ्जरुकः पाटः पारटीटश्च मृन्मरुः । वर्षणालः शिलापुत्रो गृहाश्मा गृहकच्छपः ॥ ५ ॥

त्वात् १ मञ्चकः २ इति द्वे मञ्चस्य ॥ ४ ॥ वासागारम् १ भोगगृहम् २ कन्याटः ३ पत्न्याटः ४
निष्कुटः ५ इति पञ्च वास्तवयोग्यगृहस्य ॥ देवीगृहम् १ बलभी २ इति द्वे देवायतनस्य ॥ लयनम् १
सौगतालयः २ इति द्वे बुद्धार्थं कृतस्य गृहस्य ॥ ५ ॥ गोपिटकम्, “गोपुटिकम्” १ इत्येकं शिवस्य
वृषमण्डप्याः ॥ वातायनम्, वातस्य अयनं गतिर्येन १ गृहाक्षम्, गृहस्य अक्षमिन्द्रियम् २ वधूट-
शयनम् ३ इति त्रीणि गंवाक्षस्य ॥ ६ ॥ उपश्लयम् १ उपकण्ठम्, उपगतं कण्ठम् अस्थिस्थानम् २
इति द्वे ग्रामान्तस्य ॥ कपाटः १ द्वारकण्ठकः २ कवाटः ३ अररम् ४ इति चत्वारि कवाटस्य ॥
कन्यावाटः १ प्राकारः २ इति द्वे प्राकारस्य ॥ ७ ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

शैलः १ स्थावरः २ धातुभृत् ३ धरः ४ कुकीलः ५ व्यङ्गकः, “व्यंशकः” ६ सानुमान् ७ जीमूतः ८
पृथुशेखरः ९ कटकी १० दन्ती, दन्तः शिखरमस्त्यस्य, अथवा दन्तः सानुरस्त्यस्य ११ नगः १२ निर्झरी १३
कुट्टारः १४ इति चतुर्दश पर्वतस्य ॥ हिमालयः १ नगपतिः २ मेनाधवः, मेनायाः हिमालयपत्न्याः धवः
स्वामी ३ उमागुरुः, उमायाः गुरुः पिता ४ इति चत्वारि हिमालयस्य ॥ कैलासः १ गणपर्वतः २
रजतप्रस्थः ३ कुबेराचलः ४ इति चत्वारि कैलासस्य ॥ १ ॥ हिरण्यनाभः १ मैनाकः २ सुनाभः ३
इति त्रीणि हिमवत्सुतस्य मैनाकस्य ॥ शिखरम् १ शृङ्गम् २ दन्तः ३ प्राग्भारम् ४ इति चत्वारि शैला-
प्रस्थ पर्वतशिखरस्य ॥ २ ॥ पूर्वाद्रिः १ दिनमूर्धा २ इति द्वे उदयपर्वतस्य ॥ अस्ताद्रिः १ चरमाचलः २
इति द्वे अस्तपर्वतस्य ॥ चन्दनाद्रिः १ मलयः २ इति द्वे मलयपर्वतस्य ॥ कौञ्चः १ कौञ्चः २ माल्य-
वान् ३ इति त्रीणि माल्यवत्पर्वतस्य ॥ कौञ्चकौञ्चशब्दयोः पृथक् प्रयोगौ दृष्टौ । उदाहरणे यथा “सस्मार
नूतं दृढकौञ्चकुञ्जमागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य” इति जानकीहरणम् । “स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण
कर्मणा । केतुतामगमत्तस्य नाम्ना कौञ्चः स उच्यते” इति पुराणम् ॥ ३ ॥ महेन्द्रः १ मलयः २ सहायः ३
श्रुक्तिमान्, “शक्तिमान्” ४ गन्धमादनः, “गन्धः” ५ विन्ध्यः ६ पारियात्रः, ७ “पारियात्रकः” “पारिपात्रिकः” ७
इति सप्त पृथगेकैकमेकैकस्य कुलाचलस्य ॥ तथाप्याह ग्रन्थान्तरे—“महेन्द्रो मलयः सहायः श्रुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः” इति ॥ ४ ॥ अश्मा १ पञ्जरुकः, “पवारुकः” २ पाटः, “काटः” ३
पारटीटः ४ मृत् ५ मरुः ६ इति षट् अश्मनः ॥ वर्षणालः, वर्षणाय अलति पर्याप्नोति १ शिलापुत्रः, शिलायाः
पुत्र इव २ इति द्वे “शिलापुत्रः” इति ख्यातस्य प्रस्तरखण्डस्य ॥ गृहाश्मा १ गृहकच्छपः, गृहे कच्छप

गैरिकं तु वनालक्तं रक्तधातुर्गवैरुक्कम् । प्रत्यश्मा गिरिमृन्नाथ शिलाधातुः शितोपैलः ॥ ६ ॥

मृत्कोलो वर्णलेखा तु कठिनी कक्खटी खटी ॥ ७ ॥

इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

वार्क्षं वनं तलं तलकं गुहिलं समजं त्रसम् । लीलोद्यानं देवनं स्याद्दीर्घ्याली पङ्क्तिरावली ॥ १ ॥
वृक्षः कारस्करो गच्छः पलाशी विष्टरः स्थिरः । चैत्यो देवतरुर्देवावासे करिभकुञ्जरी ॥ २ ॥
छायातरुः स्थिरच्छायो वन्दा काकरुहा स्मृता । वनस्पतिर्निर्लुटः स्यात्कुलोन्निद्रविकस्वराः ॥
स्मितोन्मुद्रौ किलिञ्जस्तु सूक्ष्मदार्ढ्यं पल्लवः । किशैलं किसैलं चाथोत्कलिकाङ्गारिते समे ॥
गुच्छो गुलुच्छः क्षेपः स्याच्चमरी भञ्जरं न ना । मञ्जिश्च गोन्दी गुन्दी च मकरन्दो मरन्दवत् ५
वेधकः कण्टके पत्रसूचिद्रुनखवङ्किलाः । पिप्पलो वादरङ्गः स्याच्चैत्यदुः केशवाल्यः ॥ ६ ॥
यक्षोऽस्योडुम्बरं तु स्यात्फलैश्च ग्रहनाशनः । देववृक्षो दलेगन्धिः सप्तपर्णः शिरोरुजा ॥ ७ ॥
दन्तकर्षणजम्बीरौ कतकोऽम्बुप्रसादनः । वरुणस्त्वश्मरीघ्नोऽथाध्वगभोग्यो मधुदुमः ॥ ८ ॥
कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी । पिकवन्धुस्तु चूतः स्यात्स्त्रीप्रियः षट्पदातिथिः ॥ ९ ॥
इव २ इति द्वे “शिलापट्टः” इति प्रासिद्धायाः पेषणशिलायाः ॥ ५ ॥ गैरिकम् १ वनालक्तम्, वनस्य
अलक्त इव २ रक्तधातुः ३ गवैरुक्कम् ४ प्रत्यश्मा ५ गिरिमृद्, गिरेर्मृदिव ६ इति षट् गैरिकस्य ॥
शिलाधातुः १ शितोपलः, “सितोपलः”, “श्वेतोपलः” २ ॥ ६ ॥ मृत्कोलः, “मक्कोलः” ३ इति त्रीणि
पीतवर्णस्य गैरिकभेदस्य ॥ वर्णलेखा १ कठिनी २ कक्खटी ३ खटी ४ इति चत्वारि वर्णलेखनसाध-
नायाः खटिकायाः ॥ ७ ॥ इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

वार्क्षम् १ वनम् २ तलम् ३ तलकम् ४ गुहिलम्, “गुहिनम्”, “गहनम्” इत्यादयोऽप्यत्र ५ समजम् ६ त्रसम् ७
इति सप्त वनस्य ॥ लीलोद्यानम्, लीलार्थमुद्यानम् १ देवनम् २ इति द्वे क्रीडोद्यानस्य ॥ वीथी, “रिच्छः”
१ आली २ पङ्क्तिः ३ आवली ४ इकारान्ताः “वीथिः” “आलिः” “आवलिः” अप्यत्र ॥ इति चत्वारि
पङ्क्तेः ॥ १ ॥ वृक्षः १ कारस्करः २ गच्छः, “गक्षः” ३ पलाशी ४ विष्टरः ५ स्थिरः ६ इति षट् वृक्षस्य ॥
चैत्यः १ देवतरुः २ करिभः ३ कुञ्जरः ४ इति चत्वारि ग्रामादिप्रासिद्धस्य देवावासवृक्षस्य ॥ २ ॥
छायातरुः, छायाार्थमाश्रितः तरुः १ स्थिरच्छायः २ इति द्वे छायाार्थं निषेवितस्य तरुः ॥ वन्दा १ काकरुहा,
काकवत् रोहति अन्तरिक्षे मूल्यशून्यतया जायते २ इति द्वे वन्दारवृक्षस्य ॥ वनस्पतिः १ निर्लुटः,
“निर्लुटः” २ इति द्वे अपुष्पवृक्षस्य ॥ कुलः १ उन्निद्रः २ विकस्वरः ३ ॥ ३ ॥ स्मितः ४ उन्मुद्रः ५ इति पञ्च
कुसुमितवृक्षस्य ॥ किलिञ्जः १ सूक्ष्मदारुः २ इति द्वे सूक्ष्मकाष्ठस्य ॥ पल्लवः १ किशलम्, “विसलम्” २
किसलम्, “किसलयम्” अप्यत्र ३ इति त्रीणि पल्लवस्य ॥ उत्कलिका १ अङ्गारिता २ इति द्वे
पलाशोत्कलिकायाः ॥ ४ ॥ गुच्छः १ गुलुच्छः २ क्षेपः ३ इति त्रीणि कलिकाकुसुमादिसमूहवतः
स्त्वकस्य ॥ चमरी १ भञ्जरम् २ मञ्जिः ३ इति त्रीणि पुष्पमन्त्र्याः ॥ गोन्दी १ गुन्दी २ इति द्वे पुष्प-
रेणोः ॥ मकरन्दः १ मरन्दः २ इति द्वे पुष्पमधोः ॥ ५ ॥ वेधकः १ पत्रसूचिः २ दुनलः ३ वङ्किलः ४
इति चत्वारि कण्टकस्य ॥ पिप्पलः १ वादरङ्गः २ चैत्यदुः, “चैत्यदुः” ३ केशवाल्यः ४ ॥ ६ ॥
यक्षः ५ इति पञ्च पिप्पलस्य ॥ उडुम्बरम्, “उदुम्बरम्” १ इत्येकं तत्फलस्य ॥ ग्रहनाशनः, ग्रहं
ग्रहज्यायारिष्ठं नाशयति, “ग्रहनाशनः” १ देववृक्षः २ दलेगन्धिः, “दानगन्धिः” ३ सप्तपर्णः ४ शिरो-
रुजा ५ इति पञ्च सप्तपर्णवृक्षस्य ॥ ७ ॥ दन्तकर्षणः, “दन्तहर्षणः” १ जम्बीरः, “जम्बिरः” २
इति द्वे दन्तशठवृक्षस्य ॥ कतकः १ अम्बुप्रसादनः, अम्बूनि प्रसीदन्त्यनेन, “अम्बुप्रसादः” अप्यत्र २
इति द्वे “निर्माळी” इति ख्यातस्य कतकवृक्षस्य ॥ वरुणः १ अश्मरीघ्नः २ इति द्वे वरुणवृक्षस्य ॥
अध्वगभोग्यः १ मधुदुमः २ ॥ ८ ॥ कपिचूतः ३ अम्रातकः ४ इति चत्वारि आम्रातकवृक्षस्य ॥ पशुहरी-
तकी, पशूनां हरीतकीव हितकारित्वात् ५ इत्येकम् आम्रातकफलस्य ॥ पिकवन्धुः, पिकानां कोकिलानां बन्धुः १

मधुदूतो वसन्तदुर्महाकालोरुकालौ । शोभाञ्जनस्तु स्त्रीचित्तहारी विद्रधिनाशनः ॥ १० ॥
 प्रभाञ्जनोऽथ प्राचीनपनसो गोहरीतकी । महाकपित्थो विल्वश्च कोलिर्गृध्रनखी स्मृता ॥ ११ ॥
 स्यात्पिच्छिलदला स्वादुफलाऽथो नागरङ्गकः । चक्राधिवासी नारङ्गः किर्मीरस्त्वक्कुसुगन्धकः ॥ १२ ॥
 स्याद्वर्मणः पिच्छिलत्वगधवस्तु मधुरत्वचः । पिशाचद्रुः पीतफलः शाकोटः कर्कशच्छदः ॥ १३ ॥
 अर्शोहितस्तु रक्षोघ्ना भल्लातक्यथ शाल्मली । दुरारोहा स्मृता पिण्डीतगरः कफवर्धनः ॥ १४ ॥
 काकचिञ्ची तुलावीजं खदिरो बालपत्रकः । यूषद्रुः कुष्ठहृत्वाथ करञ्जो घृतपूर्णकः ॥ १५ ॥
 रसायनफला पथ्या शक्रसृष्टा सुधोद्भवा । सरलो धूपवृक्षः स्याच्छोणको न्यङ्गुभूरुहः ॥ १६ ॥
 चम्पकौषस्तु मुरजफलः स्यात्पनसश्च सः । डहुः क्षुद्राम्लपनसो निचुलो रक्तमञ्जरः ॥ १७ ॥
 निम्बोऽर्कपादपः पुण्यगन्धस्तु कुसुमाधिराट् । चयको वरलब्धश्च बकुलः सिंहकेशरः ॥ १८ ॥
 सीधुगन्धोऽथ कङ्कैलिर्नटः कान्ताङ्घ्रिदोहदः । अशोकः पिण्डपुष्पस्तु दाडिमः फलशाडवः
 दाडिम्बः पर्वरुट् च स्यात्स्वाद्वैमलः शुक्रवल्गवः । पिण्डीरोऽथ सुवैर्णभनागारयो नागकेशरः ॥

१ चूतः २ स्त्रीप्रियः, स्त्रीणां प्रियः ३ षट्पदातिथिः ४ ॥ ९ ॥ मधुदूतः ५ वसन्तद्रुः ६ इति षट् आम्रस्य ॥
 महाकालः १ उरुकालकः २ इति द्वे महाकालस्य ॥ शोभाञ्जनः, शोभायै आपद्यते १ स्त्रीचित्तहारी,
 स्त्रियाश्चित्तं हरति २ विद्रधिनाशनः, विद्रधिं नाशयति ३ ॥ १० ॥ प्रभाञ्जनः ४ इति चत्वारि शोभाञ्जन-
 वृक्षस्य ॥ प्राचीनपनसः १ गोहरीतकी, गोः हरीतकीव हितकारित्वात् २ महाकपित्थः, महाश्चासौ कपित्थश्च ३
 विल्वः ४ इति चत्वारि विल्ववृक्षस्य ॥ कोलिः १ गृध्रनखी, गृध्रस्य नख इव पत्रादि अस्याः २ ॥ ११ ॥
 पिच्छिलदला ३ स्वादुफला, स्वादु मधुररसं फलमस्याः ४ इति चत्वारि वदर्याः ॥ नागरङ्गकः १ चक्राधिवा-
 सी २ नारङ्गः ३ किर्मीरः, किर्मीरं चित्रवर्णो यस्य ४ त्वक्कुसुगन्धकः ५ ॥ १२ ॥ वर्मणः ६ पिच्छिलत्वक् ७
 इति-सप्त नागरङ्गकस्य ॥ धवः १ मधुरत्वचः २ पिशाचद्रुः ३ पीतफलः, पीतं पाण्डुवर्णं फलमस्य ४
 इति चत्वारि धवस्य ॥ शाकोटः १ कर्कशच्छदः २ इति द्वे शाकोटस्य ॥ १३ ॥ अर्शोहितः, अर्शसः
 हितः पथ्यम् १ रक्षोघ्नः २ भल्लातकी ३ इति त्रीणि भल्लातक्याः ॥ शाल्मली १ दुरारोहा २ इति द्वे
 शाल्मल्याः ॥ पिण्डीतगरः १ कफवर्धनः २ इति द्वे पिण्डीतगरस्य ॥ १४ ॥ काकचिञ्ची, काकवर्णा
 चिञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः, “काकचिञ्चिः”, “काकचिञ्चा” १ तुलावीजम्, तुलायाः बीजं मूलम् २
 इति द्वे काकचिञ्च्याः ॥ खदिरः १ बालपत्रकः २ यूषद्रुः ३ कुष्ठहृत् ४ इति चत्वारि खदिरस्य ॥ करञ्जः १
 घृतपूर्णकः २ इति द्वे करञ्जस्य ॥ १५ ॥ रसायनफला, रसायनमीषधिविशेष इव फलं व्याधिघातकं
 यस्याः १ पथ्या २ शक्रसृष्टा, शक्रेण सृष्टा निर्मिता ३ सुधोद्भवा ४ इति चत्वारि हरीतक्याः ॥ सरलः १
 धूपवृक्षः २ इति द्वे सरलवृक्षस्य ॥ शोणकः १ न्यङ्गुभूरुहः, न्यङ्गुरिव भूरुहः, तस्य बहुशृङ्गाकारत्वात्,
 “न्यङ्कुभूरुहः” २ इति द्वे शोणकवृक्षस्य ॥ १६ ॥ चम्पकापः, “चम्पकाण्डः”, “चम्पकोलः” १
 मुरजफलः, मुरज इव फलं यस्य २ पनसः ३ इति त्रीणि पनसवृक्षस्य ॥ डहुः, “डहूः” १ क्षुद्राम्लपनसः, आम्लः
 आम्लरसः पनसः, क्षुद्राश्चासौ आम्लपनसश्च २ इति द्वे लकुचस्य ॥ निचुलः १ रक्तमञ्जरः, रक्तवर्णा मञ्जरी अस्त्यस्य २
 इति द्वे हिज्जलवृक्षस्य ॥ १७ ॥ निम्बः १ अर्कपादपः, अर्कः अर्कवृक्ष इव तीक्ष्णः पादपः २
 इति द्वे निम्बवृक्षस्य ॥ पुण्यगन्धः, पुण्यः पवित्रो गन्धो यस्य १ कुसुमाधिराट्, कुसुमानां कुसुमेषु
 वा अधिराट्, “कुसुमाधिपः” अप्यत्र २ चयकः ३ वरलब्धः, वरः उत्कर्षः पुष्पेषु लब्धो येन ४ इति
 चत्वारि चम्पकवृक्षस्य ॥ बकुलः, “बकुलः” १ सिंहकेशरः २ ॥ १८ ॥ सीधुगन्धः ३ इति
 त्रीणि बकुलस्य ॥ कङ्कैलिः, “कङ्कैलिः” “कङ्कैलम्” अप्यत्र १ नटः २ कान्ताङ्घ्रिदोहदः
 कान्ताङ्घ्रिः नारीपादस्पर्शः दोहदं पुष्पोद्गमौषधं यस्य ३ अशोकः ४ इति चत्वारि अशोकवृक्षस्य ॥
 पिण्डपुष्पः, पिण्डं संहतं पुष्पं यस्य १ दाडिमः २ फलशाडवः ३ ॥ १९ ॥ दाडिम्बः ४ पर्वरुट् ५

स्यात्पुष्परोचनश्चाऽपि चूर्णं तस्य हरिद्रवः । निशिपुष्पा तु शेफाली कुटजः पाण्डुरद्रुमः ॥२१॥
 लताशङ्कुतरुः शालो नीपो धाराकदम्बकः । कटङ्कटेरी हरिद्रा शिशपा युग्मैपत्रिका ॥२२॥
 पटोलं स्याद्राजफलं तस्य मूले तु रम्यकम् । सूत्रपुष्पस्तु कार्पासि जीर्णपर्णं कदम्बकम् ॥२३॥
 प्रहसन्ती तु यूथी स्याद्वमनः पुष्पचामरः । मालती पुष्पकलिकां सौमनस्यायनीं विदुः ॥२४॥
 कुन्दे स्याद्वोरटः पुंसि ग्रैष्मी तु नवमालिका । रक्तपिण्डस्वोद्धूषः स्यादम्लानः कुरण्टकः ॥
 कन्दलशिलीन्ध्रपुष्पे श्लेष्मन्ना त्रिपुरमलिका प्रोक्ता । एरण्डहस्तिकर्णौ प्राचीनामलकवारिवदरे द्वे
 बृहत्पाटलिधुस्तुरौ कदली त्वायतच्छदा । स्यात्तन्तुविग्रहा मञ्जिफला वारणवल्गुभा ॥ २७ ॥
 वातिङ्गणस्तु वार्ताकुर्वार्ताकः शाकविल्वकः । क्विवि वङ्गं च वार्ताकी स्यान्महाबृहतीत्यपि ॥२८॥
 कुष्ठं गदाह्वयं मूलं त्वस्य पुष्करमूलकम् । वङ्गसेनस्त्वगस्तिद्रुः शुक्नासो मुनिद्रुमः ॥ २९ ॥
 अनलिः कुनली पुत्रजीवस्तु श्लेषदापहः । छत्रकोमल्लिपत्रं स्यात्कुब्जको वारिकण्टकः ॥३०॥

स्वाद्वल्गुः, स्वादुः अम्लः यस्य, “स्वादूलः” ६ शुक्वल्गुः, शुक्रानां वल्गुः प्रियः ७ पिण्डीरः, पिण्डं
 पिण्डाकारं फलमीरयति, “दाडिम्यसारिपण्डीरस्वाद्वल्गुवल्गुभाः” इति रभसः ८ इत्यष्टौ दाडिमस्य ॥
 सुवर्णख्यः, “सुपर्णाख्यः” सुष्ठु पर्णं पत्रं तदाख्या यस्य १ इमाख्यः २ नागाख्यः ३ नागकेशरः ४
 ॥ २० ॥ पुष्परोचनः ५ इति पञ्च नागकेशरस्य ॥ हरिद्रवः, हरिवर्णः द्रवः गुणो यस्य १ इत्येकं नाग-
 केशरचूर्णस्य ॥ निशिपुष्पा, निशि रात्रौ पुष्पाणि यस्याः १ शेफाली २ इति द्वे शेफाल्याः ॥ कुटजः १
 पाण्डुरद्रुमः, पाण्डुश्चासौ द्रुमश्च २ इति द्वे कुटजवृक्षस्य ॥ २१ ॥ लताशङ्कुतरुः १ शालः २
 इति द्वे शालवृक्षस्य ॥ नीपः १ धाराकदम्बकः २ इति द्वे नीपवृक्षस्य प्रावृषेण्यकदम्बमेदस्य
 च ॥ कटङ्कटेरी १ हरिद्रा २ इति द्वे हरिद्रायाः ॥ शिशपा १ युग्मपत्रिका, “गुह्यपत्रिका” २ इति द्वे
 शिशपायाः ॥ २२ ॥ पटोलम् १ राजफलम् २ इति द्वे पटोलस्य ॥ रम्यकम् १ इत्येकं पटोलमूलस्य ॥
 सूत्रपुष्पः, सूत्रगर्भं पुष्पं यस्य १ इत्येकं कार्पासस्य ॥ जीर्णपर्णम्, जीर्णानि पर्णान्यस्य १ कदम्बकम् २
 इति द्वे कदम्बवृक्षस्य ॥ २३ ॥ प्रहसन्ती, “प्रहसन्तिनी” १ यूथी २ इति द्वे यूथिकायाः ॥
 वमनः १ पुष्पचामरः, पुष्पं चामर इव यस्य २ इति द्वे मदनस्य ॥ मालती, मां लक्ष्मीं शोभां वा लतति
 वष्टे १ इत्येकं सौमनस्यायन्याः मालतीपुष्पकलिकायाः ॥ २४ ॥ वोरटः, “वोरवः” १ इत्येकं
 कुन्दस्य ॥ ग्रैष्मी, ग्रिष्मे भवा १ नवमालिका, “नवमल्लिका” २ इति द्वे नवमल्लिकायाः ॥ रक्त-
 पिण्डः, रक्तः पिण्डः यस्य १ ओद्धूषः, “ओण्डपुष्पः” ओण्डं पुष्पमस्य २ इति द्वे जवावृक्षस्य ॥
 अम्लानः १ कुरण्टकः २ इति द्वे “महामहा” इति प्रसिद्धस्य कुरण्टकवृक्षस्य ॥ २५ ॥ कन्दलम् १
 शिलीन्ध्रपुष्पम् २ इति द्वे कन्दलीलतापुष्पस्य ॥ श्लेष्मन्ना, “श्लेष्मन्नी” १ त्रिपुरमल्लिका २
 इति द्वे त्रिपुरमल्लिकायाः ॥ एरण्डः १ हस्तिकर्णः, हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य २ इति द्वे एरण्डस्य ॥
 प्राचीनामलकम्, प्राचीनं च तत् आमलकं च १ वारिवदरा २ इति द्वे “पानीयामलक” इति ख्यातस्य
 प्राचीनामलकस्य ॥ २६ ॥ बृहत्पाटलिः १ धुस्तुरः २ इति द्वे धुस्तूरवृक्षस्य ॥ कदली १
 आयतच्छदा, आयताः दीर्घाः छदाः पत्राणि यस्याः २ तन्तुविग्रहा ३ मञ्जिफला, मञ्जिः मञ्जरी फले
 यस्याः ४ वारणवल्गुभा, वारणानां हस्तिनां वल्गुभा प्रिया ५ इति पञ्च कदलीवृक्षस्य ॥ २७ ॥ वाति-
 ङ्गणः १ वार्ताकुः २ वार्ताकः ३ शाकविल्वकः, शाकोऽपि विल्व इव ४ वङ्गम् ५ वार्ताकी ६ महा-
 बृहती ७ “वातिङ्गणस्तु वार्तागो वार्ताकः शाकविल्वकः” इति रभसः । “वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ” इति
 विश्वः । इति सप्त वार्ताकोः ॥ २८ ॥ कुष्ठम् १ गदाह्वयम् २ इति द्वे कुष्ठस्य ॥ पुष्करमूलकम् १ इत्येकं
 कुष्ठमूलस्य ॥ वङ्गसेनः वङ्गमिव शुभ्रा सेना पुष्पमस्य १ अगस्तिद्रुः, अगस्तिप्रियः दुर्वृक्षः २ शुक्नासः, शुक्रस्य नासेन
 पत्रमस्य ३ मुनिद्रुमः, मुनीनां प्रियो मुनिनामको वा द्रुमः ४ ॥ २९ ॥ अनलिः ५ कुनली ६ इति षट् मुनि-
 वृक्षस्य ॥ पुत्रजीवः, “पुत्रजीवः”, “पुत्रजीविका” अप्यत्र १ श्लेषदापहः, श्लेषदं रोगमपहन्ति २ इति द्वे

वास्तूकशकदेशीयः शाकवीरो वनामलः । शोथैजिद्वरहा कालशाकोऽप्यथ महौषधी ॥ ३१ ॥
 मही विषघ्नी चक्राङ्गी मत्स्याक्षी हिलमोचिका । जलवन्त्री च शालिञ्ज पत्तूरा लोहमारकः ३२ ॥
 पेचुकं पेचुली पेचुर्नाडीचो विश्वरोचनः । केशराजो नागमारः वपूरुभृङ्गसोदरः ॥ ३३ ॥
 सुनिषण्णं चुचुः पुंसि छत्रपत्रं तमालकम् । स्थलपद्ममथो देवपल्ली मध्वालुकं विदुः ॥ ३४ ॥
 फलपुच्छो वरण्डालुः स्याद्रङ्गेशलुकं तु यत् । श्रीमस्तकः स्वस्तिकः स्याद्राहूच्छिष्टो रसनकः ३५
 कुष्माण्डस्तु घृणावासस्तिमिषो ग्राम्यकर्कटी । वालुकी कर्कटी वारुभूत्रला रोमशा च सा ३६ ॥
 स्याच्चेलानश्चित्रफलः सुखाशो राजतेनिशः । लतापनसनाटौम्लौ सैटुर्ध्वसितस्तु यः ॥ ३७ ॥
 परारः कारवेष्टोऽसौ गोडुम्बाराजचिर्मटः । मृत्युबीजस्तु वंशः स्यात्केतकः क्रकचच्छदः ३८ ॥
 दृक्कटो बहुमूलः स्यात्कीरीरे वेणुकर्करः । काशोऽश्ववालः काकेशुर्वनहासश्च जन्तुला ॥ ३९ ॥
 गुडदारुमधुतृणं स्यादक्षुरसिपत्रैकः । खारोदको नागिकेलः करकाम्भाः शिरःफलः ॥ ४० ॥

पुत्रजीववृक्षस्य ॥ छत्रकः १ मल्लिवत्रम्, मल्लिरिव पत्रमस्य २ इति द्वे छत्रकवृक्षस्य ॥ कुब्जकः १
 इत्येकं “महसह” इति ख्यातस्य पुष्पप्रधानवृक्षस्य ॥ “अशोकापुष्पसाहस्रांसेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
 सेवतीपुष्पसाहस्रात्कुब्जकं पुष्पमुत्तमम्” इति नारसिंहम् ॥ वारिकण्टकः, वारिणः कण्टक इव १ इत्येकं शृङ्गाटकस्य
 ॥ ३० ॥ वास्तुकः १ टकदेशीयः २ शाकवीरः, शाकेषु वीरः वीर्याधायकत्वात् ३ वनामलः, वनश्चासौ
 अमलश्च ४ । इति चत्वारि वास्तूकशाकस्य ॥ शोथजित्, शोथं जयति, “शोथजिह्वः” “शोथघ्नीः” “शोथ-
 हृत्” इत्यादयोऽप्यत्र १ इत्येकं पुनर्नवायाः ॥ गरहा १ कालशाकः २ इति द्वे श्राद्धीयस्य कालशाकस्य ॥
 महौषधी १ ॥ ३१ ॥ मही २ विषघ्नी ३ चक्राङ्गी, “चक्राङ्गा”, चक्रमङ्गमस्याः ४ । इति चत्वारि कटु-
 रोहिण्याः ॥ मत्स्याक्षी, मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः १ हिलमोचिका २ जलवन्त्री ३ इति त्रीणि “हिलमोचिका”
 इति ख्यातायाः जलवन्त्र्याः ॥ पत्तूरः, “पत्तूरः” १ लोहमारकः, लोहं मारयति जारयति २ इति द्वे शालि-
 ञ्चशाकस्य ॥ ३२ ॥ पेचुकम् “केचुकम्” पेचुली २ पेचुः ३ नाडीचः, “नारीचः” ४ विश्वरोचनः ५ इति
 पञ्च नाडीचशाकस्य ॥ केशराजः, केशा राजन्तेऽनेन १ नागमारः, नागं हस्तिनं मारयति २ वपूरः, “वरकः”
 ३ भृङ्गसोदरः, “भङ्गसोदरः” ४ इति चत्वारि भृङ्गराजस्य ॥ ३३ ॥ सुनिषण्णम् १ चुचुः २ इति द्वे सुनि-
 षण्णशाकस्य ॥ छत्रपत्रम्, छत्रमिव पत्रमस्य १ तमालकम् २ स्थलपद्मम् ३ इति त्रीणि स्थलपद्मस्य ॥
 देवपल्ली, “देवपत्नी” १ मध्वालुकः, मधुर्भुर आलुर्यस्य २ इति द्वे “मध्वालु इति ख्यातस्य मूलभेदस्य
 ॥ ३४ ॥ फलपुच्छः, फलं पुच्छमिव यस्य १ वरण्डालुः २ इति द्वे “वरण्डालु” इति प्रसिद्धस्य एरण्डवृक्ष-
 विशेषस्य ॥ रङ्गेशलुकम् १ श्रीमस्तकः २ स्वस्तिकः ३ इति त्रीणि “रङ्गेशालु” इति ख्यातस्य सितारवशाकस्य ॥
 राहूच्छिष्टः १ रसनकः २ इति द्वे लघुनस्य ॥ ३५ ॥ कुष्माण्डः, “कूष्माण्डः” अथवा १ घृणावासः २
 तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी, ग्राम्या च सा कर्कटी च ४ इति चत्वारि कुष्माण्डस्य ॥ वालुकी १ कर्कटी २
 वारुः ३ मूत्रला ४ रोमशा ५ इति पञ्च कर्कटयाः ॥ ३६ ॥ चेलानः, “चेलालः” १ चित्रफलः,
 चित्रं फलं यस्य २ सुखाशः, “सुखेनाऽश्वते” ३ राजतेनिशः, “राजतामिषः”, “राजतेमिषः” ४ लतापनसः,
 लतायां पनसमिव स्थूलं फलमस्य ५ नाटाम्लः, “नाटाम्नः” ६ सैटुः, “सैटुः” ७ इति सप्त “राजतेनिश”
 इति ख्यातस्य सुखाशवृक्षस्य ॥ ऊर्ध्वसितः, ऊर्ध्वमुपरिभागे अक्षितः कृष्णः आक्षितो वा १ ॥ ३७ ॥
 परारः १ “पवारः” २ कारवेष्टः ३ गोडुम्बा ४ राजचिर्मटः, “राजचिर्मटः”, “राजचिर्मटी”
 अप्यत्र ५ इति पञ्च कारवेष्टस्य ॥ मृत्युबीजः १ वंशः २ इति द्वे वंशस्य ॥ केतकः १ क्रकचच्छदः २
 इति द्वे केतकस्य ॥ ३८ ॥ दृक्कटः १ बहुमूलः २ इति द्वे “बहुमूलः” इति प्रसिद्धस्य शिप्रोः ॥ वेणुकर्करः
 “वेणुकर्कटः” १ इत्येकं करीरस्य ॥ काशः १ अश्ववालः २ काकेशुः ३ वनहासः, “वनहारः” ४ जन्तुला, “चुण्णला” ५
 इति पञ्च “काशः” इति ख्यातस्य काशतृणस्य ॥ ३९ ॥ गुडदारुः १ मधुतृणम्, २ इक्षुः ३ असिपत्रकः इति ४ चत्वारि
 इक्षोः ॥ खरोदकः, “खानोदकः” १ नागिकेलः २ करकाम्भाः, करकायाः अस्म इवाम्भो यस्य ३ शिरःफलः ४

सुरञ्जनो गोपदलो राजतालच्छटाफलः । करमट्टस्तन्तुसारो गुवाकः कोट्टे इत्यपि ॥ ४१ ॥
 रामपूगस्तु कामीनो मुनिपूगः सुरेवटः । पूगरोटस्तु हिन्तालः क्लीबं किरीटि तत्फलम् ॥ ४२ ॥
 घनामयः स्यात्खर्जूरौ द्वौ तु काचिमभञ्जः । तरौ देवकुलोद्भूते दूर्वा तु हरितालिका ॥ ४३ ॥
 इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहः कण्ठीरवो भीमविक्रान्तः करिमाचलः । पञ्चशिखश्च शैलाटः पारिन्द्रः श्वेतपिङ्गलः ॥ १ ॥
 मरुत्तलैवश्च नादोऽस्य चुकारः क्ष्वेडितं च तत् । उत्पादकस्तु शरभः शार्दूलोऽष्टापदश्च सः ॥
 अथ हिंस्रपशुव्याडः श्वापदः शिविरित्यपि । बाधनीणसस्वेकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः ॥ ३ ॥
 हिंसारः श्वापदो व्याघ्रे महिषस्तु रजस्वलः । दंशभीरुर्जरन्तश्च लौलिको यमवाहनः ॥ ४ ॥
 अथ शूकरे वनाहिर्दन्तायुधवक्रवज्रदीर्घरदौः । सूचीरोमा बहुसूराखनिकः स्थूलनासिको भूक्षित्
 एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चारुलोचनः । गोलाङ्गूले कपित्वास्यदधिशोणनगाटनाः ॥ ६ ॥
 किखिश्च हूरवस्तु स्याच्छृगालो घोररौसनः । लोपांशो मृतमत्तश्च वनश्वाऽथ शृगालिका ॥ ७ ॥
 लोपांशिका दीप्तजिह्वा किखिरुल्कामुखी च सा । विडालः कुन्दमो नक्तचारी दीप्ताक्षजाहकौ ॥

इति चत्वारि नारिकेलस्य ॥ ४० ॥ सुरञ्जनः १ गोपदलः २ राजतालः ३ छटाफलः ४ करमट्टः ५ तन्तु-
 सारः ६ गुवाकः ७ कोटः, “कोरः” ८ इत्यष्टौ पूगवृक्षस्य ॥ ४१ ॥ रामपूगः, रामः अभिरामः पूगः १
 कामीनः २ मुनिपूगः ३ सुरेवटः ४ इति चत्वारि “रामपूग” इति ख्यातस्य पूगभेदस्य ॥ पूगरोटः १
 हिन्तालः २ इति द्वे हिन्तालस्य ॥ किरीटि, “तिरीटि” १ इत्येकं हिन्तालकृतस्य ॥ ४२ ॥
 घनामयः १ खर्जूरः २ इति द्वे खर्जूरेभ्यः ॥ काचिमः १ भञ्जः २ इति द्वे देवकुलोद्भूतस्य तरौः ॥
 दूर्वा १ हरितालिका २ इति द्वे दूर्वायाः ॥ ४३ ॥

इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

सिंहः १ कण्ठीरवः २ भीमविक्रान्तः ३ करिमाचलः ४ पञ्चशिखः ५ शैलाटः ६ पारिन्द्रः, “पारिन्द्रः” ७
 श्वेतपिङ्गलः, देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः ८ ॥ १ ॥ मरुत्तलः, “मरुतलः” ९ इति सप्त सिंहस्य ॥
 चुकारः १ क्ष्वेडितम् २ इति द्वे सिंहनादस्य ॥ उत्पादकः, ऊर्ध्वस्थिताः पादाः यस्य, अस्य पृष्ठस्थचतुश्चरण-
 त्वादूर्ध्वपादत्वम् । तस्य लक्षणम्—“अष्टपादूर्ध्वनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तम् १ शरभः २ शार्दूलः ३
 अष्टापदः ४ इति चत्वारि “शरभमृग” इति ख्यातस्य गजारातेः ॥ २ ॥ हिंस्रपशुः १ व्याडः २
 श्वापदः, शुन इवापदस्मात् ३ शिविः ४ इति चत्वारि हिंस्रपशोः ॥ बाधनीणसः, “बाधनीनसः” १
 एकचरः २ गणोत्साहः ३ गण्डकः ४ इति चत्वारि गण्डकपशोः ॥ ३ ॥ हिंसारः १ श्वापदः २
 व्याघ्रः ३ इति त्रीणि व्याघ्रस्य ॥ महिषः १ रजस्वलः २ दंशभीरुः, दंशात् वनमक्षिणायाः भीर्यस्य ३
 जरन्तः ४ लालिकः, “नालिकः” ५ यमवाहनः, यमे वाहयति ६ इति षट् महिषस्य ॥ ४ ॥
 वनाहिः १ दन्तायुधः, दन्ता आयुधा इव यस्य २ वक्ररदः ३ वज्ररदः, “वज्ररन्तः” इत्यादयोऽयत्र ४
 दीर्घरदः, दीर्घौ रदौ यस्य, “दीर्घरतः” ५ सूचीरोमा, सूची इव रोमाणि यस्य ६ बहुसूः ७ आख-
 निकः ८ स्थूलनासिकः ९ भूक्षित् १० इति दश शूकरस्य ॥ ५ ॥ एणः १ कुरङ्गमः, कौ रङ्गं मिमीते २
 रिश्यः ३ ऋश्यः ४ चारुलोचनः ५ इति पञ्च कुरङ्गस्य ॥ गोलाङ्गूलः, गोरिव कृष्णं लाङ्गूलमस्य १
 कपित्वास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ ॥ ६ ॥ किखिः ५ इति पञ्च वानरस्य ॥ हूरवः, “हूहू”
 इति रवो यस्य १ शृगालः २ घोररौसनः, “घोरवाशनः” ३ लोपाशः, “लोपाकः” ४ मृतमत्तः ५
 वनश्वा ६ इति षट् शृगालस्य ॥ शृगालिका १ ॥ ७ ॥ लोपाशिका, “लोमालिका” २ दीप्तजिह्वा ३
 किखिः ४ उल्कामुखी ५ इति पञ्च शृगालिकायाः ॥ विडालः १ कुन्दमः २ नक्तचारी ३ दीप्ताक्षः ४

शशकस्तु वनाखुः स्यात्खट्वांशी पूतिशौलिका । गवयस्तु गवानूक एडकः शिशुवाह्यकः ॥९॥
 वनच्छागोऽथ गन्धौतुः खट्वाशो वनवासनः । उन्दुरस्तुदुमो रन्ध्रवभ्रुदीना तु मूषिका ॥१०॥
 स्याच्चिकां वेश्मनकुलः पुंवृषो गन्धमूषिकः । स्याद्वेदार क्रकचपात्कलशस्तुणाञ्जनः ॥११॥
 प्रतिसूर्योऽप्याञ्जनस्तु चित्रकोलो हलाहलः । कारस्कराटिका कर्णजलौका स्यादथो वटिः १२॥
 उत्पादिको देहिका स्यादष्टपादस्तु किन्तनुः । प्रासादकुक्कुटो झिल्लीकण्ठो गृहकपोतकः ॥१३॥
 पारावतोऽथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरिनेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयूषवर्धरौ ॥१४॥
 काकभीरुर्नक्तचारी कणाटीनस्तु खञ्जनः । काकच्छदः खञ्जलेस्ततैलो मुनिपुत्रकः ॥१५॥
 भद्रनामार्तनिधिः काष्ठकुट्टः शतच्छदे । दीर्घपादस्तु कङ्कः स्याद्वलेगण्डस्तु मर्कटः ॥ १६ ॥
 चातके वभ्रुवापीहघनंतोलत्रिशङ्कवः । वर्षाप्रियोऽथ मेधावी चिचिरिः कीरः पलाशनः ॥१७॥
 कुक्कुटस्तु विवृत्ताक्षो रात्रिवेदी कलाविकः । उषाकलोऽथ ताम्राक्षः काकपुष्टः कुहूमुखः ॥१८॥
 मधुकण्ठो घोषयितुः कामतालः सुतार्दनः काको रतज्वरः सूत्री श्रावको गूढमैथुनः ॥१९॥
 कारवः परमृत्युश्च लुण्टाको मौकुल्लिङ्गिकः । शक्रजः सत्यवाक्काणोऽपक्वश्चो नगरीवकः ॥२०॥

जाहकः ५ इति पञ्च विडालस्य ॥ ८ ॥ शशकः १ वनाखुः २ इति द्वे शशकस्य ॥ खट्वाशी,
 “खट्वासी” १ पूतिशालिका, “पूतिशारिजा” १ इति द्वे खट्वाश्याः ॥ गवयः १ गवानूकः, “गवालुकः” २
 इति द्वे गवानूकस्य ॥ एडकः १ शिशुवाह्यकः २ ॥ ९ ॥ वनच्छागः ३ इति त्रीणि एडकस्य ॥ गन्धौतुः १
 खट्वाशः २ वनवासनः ३ इति त्रीणि खट्वाशस्य ॥ उन्दुरः, “उन्दुरः” “उन्दूरः” “उन्दूरः” चाप्यत्र १
 तुडुमः, “तुडुमो हारमहार्यवेपथुः” इति जानकीहरणम् २ रन्ध्रवभ्रुः ३ इति त्रीणि मूषिकस्य ॥ दीना १
 मूषिका १ इति द्वे मूषिकायाः ॥ १० ॥ चिकः, “चिकः” १ वेश्मनकुलः, वेदमनि नकुलः २ पुंवृषः ३
 गन्धमूषिकः ४ इति चत्वारि छुल्लुन्दर्याः ॥ वेदारः १ क्रकचपाद्, क्रकचमिव पादौ यस्य, “क्रकचपादः” २
 कलशः ३ तुणाञ्जनः ४ ॥ ११ ॥ प्रतिसूर्यः ५ इति पञ्च कलशस्य ॥ आञ्जनः, “अञ्जिनामा” १
 चित्रकोलः २ हलाहलः ३ इति त्रीणि “गृहगोधिका” इति ख्यातायाः परस्याः ॥ कारस्कराटिका १
 कर्णजलौका, “कर्णजलूका” अप्यत्र २ इति द्वे “कर्णजलौका” इति ख्यातायाः शतपद्याः ॥
 वटिः १ ॥ १२ ॥ उत्पादिकः २ देहिका ३ इति त्रीणि उत्पादिकस्य ॥ अष्टपादः, “अष्टपाद्”
 “अष्टपदः” अप्यत्र १ किन्तनुः २ इति द्वे “लूता” इति ख्यातस्य कीटभेदस्य ॥ प्रासादकुक्कुटः १
 झिल्लीकण्ठः २ गृहकपोतकः ३ ॥ १३ ॥ पारावतः ४ इति चत्वारि पारावतस्य ॥ शक्राख्यः, शक्रस्येवाख्यो
 यस्य १ दिवान्धः २ वक्रनासिकः ३ हरिनेत्रः ४ दिवाभीतः ५ नखाशी ६ पीयूषः ७ वर्धरः ८ ॥ १४ ॥ काकभीरुः ९
 नक्तचारी १० इति दश उल्लूकरयः ॥ कणाटीनः १ खञ्जनः २ काकच्छदः, काकस्य च्छदः पक्ष इव छदे
 यस्य, “काकच्छदिः” ३ खञ्जलेः ४ तातलः, “तातनः” ५ मुनिपुत्रकः ६ ॥ १५ ॥ भद्रनामा ७ रत-
 निधिः ८ इत्यष्टौ खञ्जनस्य ॥ काष्ठकुट्टः १ इत्येकं “शतच्छदः” इति प्रसिद्धस्य काष्ठकुट्टपक्षिणः ॥
 दीर्घपादः १ कङ्कः २ इति द्वे कङ्कस्य ॥ गलेगण्डः १ मर्कटः २ इति द्वे गलेगण्डपक्षिणः ॥ १६ ॥ वभ्रुः १
 वापीहः २ घनंतोलः ३ त्रिशङ्कुः ४ वर्षाप्रियः ५ इति पञ्च चातकपक्षिणः ॥ मेधावी १ चिचिरिः, “चिमिः” २
 कीरः ३ पलाशनः, “फलाशनः” “पलादनः” अप्यत्र, “कीरस्तु शुक्रो रक्तपादः पलादनः” इति
 हैमः ४ इति चत्वारि कीरपक्षिणः ॥ १७ ॥ कुक्कुटः १ विवृत्ताक्षः २ रात्रिवेदी ३ कलाविकः ४ उषा-
 कलः ५ इति पञ्च “उषाकलः” इति ख्यातस्य कुक्कुटस्य ॥ ताम्राक्षः १ काकपुष्टः, काकेन पुष्टः यः २
 कुहूमुखः, कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य ३ ॥ १८ ॥ मधुकण्ठः, मधुः मधुरः कण्ठो यस्य ४ घोषयितुः ५
 कामतालः ६ सुतार्दनः, सुतस्य अर्दनं यस्य, “सुतर्दनः” ७ इति सप्त कोकिलपक्षिणः ॥ काकः १
 रतज्वरः, रते रमणे ज्वरः यस्य “रतजरः” २ सूत्री ३ श्रावकः ४ गूढमैथुनः, गूढं केनाप्यदृश्यं मैथुनं यस्य ५
 ॥ १९ ॥ कारवः, का इति रवो यस्य ६ परमृत्युः ७ लुण्टाकः ८ मौकुलिः, “मौदलिः” ९ द्विकः १०

ऐन्द्रश्च नाडीजङ्घोऽथ गृध्रः स्याद् दूरदर्शनः । शितिकण्ठस्तु दात्यूहः काकमहुः कगेडुरः ।

चिरम्भणस्तु चिल्लैः स्यात्खभ्रान्तिः कण्ठनीडकः ॥ २१ ॥

सुक्ता मदनशलाका चित्राक्षी शालिकाऽवचण्डा चाशकुनज्ञा तु ज्येष्ठा गृहोलिकाऽट्टादृनी मूली दीर्घजङ्घा निशैडैः स्याद्वकोटः शुक्लवायसः । कंकरुद्धारबैलिभुविच्छसी चन्द्रविहङ्गमः २३ ॥
बकेरुका बलाका स्यात्कुररो मत्स्यनाशनः । द्वन्द्वचारी चक्रवाकः सारसस्तु कलाङ्कुरः २४
गोनैर्दक्षिणपक्षस्तु तित्तिरैः स्यात्कपिञ्जलः । लघुमांसो मयूरस्तु चन्द्रकी चित्रमेखलः २५ ॥
प्रचलाकी सितपाङ्गशिखावलगलव्रताः । मार्जारकण्ठोऽथ तिलमयूरः स्यात्कुरुण्टकैः ॥ २६ ॥
शम्पाशिनो मीनरङ्गो नासाच्छिन्ना तु पूर्णिका । पिपीलिका तु हारी स्याद्यमकीटस्तु घुर्धुरः २७
स्यान्मर्कटस्तु शलक आशवान्धोऽस्य जालके । फालखेला गरुडोधा भारती व्योमनासिका २८
चञ्चुसूचिस्तु सुगृहः पीततुण्डोऽथ सर्षपी । हापुत्रिका खञ्जनिना तुलिकास्फोटिके समे २९ ॥
करडुर्व्याधनः कर्चूरनरः कृष्णश्च वाग्गुदः । वर्तिका विष्णुलिङ्गी स्यात्लावको लघुजङ्गलः ३०
सरःकाकस्तु हंसः स्याज्जालपात्पुरुदंशकः । गोभण्डीरः पङ्ककीरः कोयष्टिर्जलकुक्कुभः ३१ ॥
जीवञ्जीवो विषमृत्युर्जीवजीवोऽथ मक्षिका । माचिका भम्भराली च दंशः स्याद्भम्भरालिकैः ३२

शक्रजः ११ सप्तदश १२ काणः १३ अपङ्कष्टः, “अपङ्कष्टः” १४ नगरीवकः १५ ॥ २० ॥ ऐन्द्रिः १६
नाडीजङ्घः १७ इति सप्तदश काकस्य ॥ गृध्रः १ दूरदर्शनः, “दूरदर्शिनः” “दूरदृग्” अप्यत्र २
इति द्वे गृध्रस्य ॥ शितिकण्ठः १ दात्यूहः २ काकमहुः ३ कगेडुरः, “कचाडुरः” ४ इति चत्वारि दात्यू-
हस्य ॥ चिरम्भणः १ चिल्लः, “चिल्लुः” २ खभ्रान्तिः ३ कण्ठनीडकः ४ इति चत्वारि चिल्लस्य ॥
॥ २१ ॥ सुक्ता १ मदनशलाका २ चित्राक्षी ३ शालिका, “शारिका” अप्यत्र ४ अवचण्डा ५ इति पञ्च
शारिकायाः ॥ शकुनज्ञा १ ज्येष्ठा २ गृहोलिका ३ अट्टादृनी, “अट्टनी” ४ मूली ५ इति पञ्च गृहगोपिकायाः ॥
॥ २२ ॥ दीर्घजङ्घः १ निशैडः, “निशैटः” २ वकोटः ३ शुक्लवायसः ४ कङ्क्रेवद्, “कङ्क्रेवः” ५ वारवलिभुक्,
“दारवलिभुक्” ६ शिखी ७ चन्द्रविहङ्गमः ८ इत्यष्टौ वकस्य ॥ २३ ॥ बकेरुका १ बलाका २ इति द्वे बलाकायाः ॥
कुरुरः १ मत्स्यनाशनः २ इति द्वे कुरुरस्य ॥ द्वन्द्वचारी १ चक्रवाकः २ इति द्वे चक्रवाकस्य ॥ सारसः १
कलाङ्कुरः २ ॥ २४ ॥ गोनैर्दः, “गोमर्दः” ३ इति त्रीणि सारसपक्षिणः ॥ चित्रपक्षः १ तित्तिरिः,
“तित्तिरः” अप्यत्र २ कपिञ्जलः ३ लघुमांसः ४ इति चत्वारि तित्तिरपक्षिणः ॥ मयूरः १ चन्द्रकी २
चित्रमेखलः ३ ॥ २५ ॥ प्रचलाकी ४ सितपाङ्गः, “शिखापाङ्गः” ५ शिखावलः ६ गलव्रतः ७ मार्जारकण्ठः,
“मार्जारकः” “मार्जालकः” अप्यत्र ८ इत्यष्टौ मयूरस्य ॥ तिलमयूरः १ कुरुण्टकः, “गुरुण्टकः” २ इति द्वे
तिलमयूरस्य ॥ २६ ॥ शम्पाशनः, “मत्स्याशनः” १ मीनरङ्गः २ इति द्वे मीनरङ्कस्य ॥ नासाच्छिन्ना १
पूर्णिका २ इति द्वे पूर्णिकायाः ॥ पिपीलिका १ हारी, “होरा”, इति द्वे पिपीलिकायाः ॥ यमकीटः १
घुर्धुरः, घुरित्यव्यक्तं ध्वनिं घुरति २ इति द्वे घुर्धुरस्य ॥ २७ ॥ मर्कटः १ शलकः २ इति द्वे मर्कटस्य ॥
आशवान्धः १ इत्येकं मर्कटजालस्य ॥ फालखेला १ गरुडोधा, “गरुडोधी” २ भारती ३ व्योमनासिका,
“व्योमनासिका” ४ इति चत्वारि भारत्याः ॥ एषा भारती तु पक्षिभेदे स्यात् ॥ २८ ॥ चञ्चुसूचिः,
चञ्चुः सूचिरिव यस्य १ सुगृहः २ पीततुण्डः, “पीतमुण्डः” ३ इति त्रीणि कारण्डवपक्षिणः ॥ सर्षपी,
“सर्षपा” १ हापुत्रिका २ खञ्जनिना ३ तुलिका ४ स्फोटिका, “स्फोटिका” ५ इति पञ्च हापुत्रिकायाः ॥
॥ २९ ॥ करडुः, “करटः” १ व्याधनः २ कर्चूरनरः ३ इति त्रीणि करटपक्षिणः ॥ कृष्णः १ वाग्गुदः,
“वाग्गुदः” २ इति द्वे वाग्गुदस्य ॥ वर्तिका १ विष्णुलिङ्गी २ इति द्वे वर्तिकायाः ॥ लावकः १ लघुजङ्गलः २
इति द्वे लावकस्य ॥ ३० ॥ सरःकाकः १ हंसः २ जालपाद्, जाल इव पादावस्य, “जलपादिः” ३
पुरुदंशकः ४ इति चत्वारि हंसस्य ॥ गोभण्डीरः १ पङ्ककीरः २ कोयष्टिः ३ जलकुक्कुभः ४ इति चत्वारि
जलकुक्कुभस्य ॥ ३१ ॥ जीवञ्जीवः १ विषमृत्युः २ जीवजीवः ३ इति त्रीणि चकोरपक्षिणः ॥ मक्षिका १

भौङ्कारी चर्मचट्यां तु जतुनी गृहमाचिका । विषसृक्कां भृङ्गरोली वरोलस्तृणपट्टपदः ॥ ३३ ॥
 वरटी तु वरोली स्याद्ब्राह्मण्यय तमोमणिः । ध्वान्तोन्मेषश्च खद्योता ज्योतिर्वीजो निमेषरक् ३४
 भ्रमरश्चश्वरीकः स्याद्रोलम्बो मधुसूदनः । इन्दिन्द्रिः पुष्पकीटो मधुदो मधुकेशटः ॥ ३५ ॥
 रेणुवासोऽय मशको घोषो रणरणश्च सः । पक्षी तु नाडीचरणः स्याच्चञ्चुभृदनेकजः ॥ ३६ ॥
 स्युः खगोत्पतवारङ्ककण्ठाग्निव्योमचारिणः । युगलद्वन्द्वयुग्मानि युगं यमलयामले ॥ ३७ ॥
 इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

स्त्री वधूर्योषिता रामा मण्डयन्ती वधूजनः । कन्यकाऽलकनन्दा सा दूषिता धर्मकारिणी ॥ १ ॥
 सखेदा चाथ तरुणी दिकरी धनिका च सा । मरुण्डोच्चललाटा स्यात्सश्मश्रुर्नरमानिनी ॥ २ ॥
 स्नुषा वधूदी मधुरनिस्वना हंसगद्गदा । सुखोष्णशीता तुहिनग्रीष्मयोर्वरवर्णिनी ।

क्रोधना भामिनी चण्डी दारुस्त्री शालभञ्जिका ॥ ३ ॥

विरक्ता दुर्भगा सप्तपुत्रसूः सुतवस्करा । पतिव्रतैकपत्नी स्याद्विधवा जालिका भता ॥ ४ ॥
 विश्वस्ता लज्जिनी तु स्याल्लज्जिका कलकूजिका । वेद्या शूला वरैवाणिर्ज्ञेयस्तथा कुट्टिनी ५

माचिका २ भम्भराली ३ इति त्रीणि मक्षिकायाः ॥ दशः १ भाम्भरालिकः, “भ्रमरालिका” २ ॥ ३२ ॥
 भाङ्कारी, “भङ्कारी” ३ इति त्रीणि दशस्य ॥ चर्मचटी १ जतुनी २ गृहमाचिका ३ इति त्रीणि चर्म-
 चट्याः ॥ विषसृक्कः १ भृङ्गरोलः २ वरोलः ३ तृणपट्टपदः ४ इति चत्वारि भृङ्गरोलस्य ॥ ३३ ॥
 वरटी १ वरोली, “वराली” २ ब्राह्मणी ३ इति त्रीणि वरट्याः ॥ तमोमणिः, तमसि अन्धकारे मणिरिव १
 ध्वान्तोन्मेषः २ खद्योतः ३ ज्योतिर्वीजः ४ निमेषरक् ५ इति पञ्च खद्योतस्य ॥ ३४ ॥ भ्रमरः १ चञ्च-
 रीकः २ रोलम्बः ३ मधुसूदनः, मधु माध्वीकं सूदयति भक्षयति ४ इन्दिन्द्रिः ५ पुष्पकीटः ६ मधुदः, “मधु-
 द्रोक्” ७ मधुकेशटः ८ ॥ ३५ ॥ रेणुवासः, “वेणुवासः” ९ इति नव भ्रमरस्य ॥ मशकः १ घोषः २
 रणरणः ३ इति त्रीणि मशकस्य ॥ पक्षी १ नाडीचरणः २ चञ्चुभृत् ३ अनेकजः ४ ॥ ३६ ॥ खगः ५
 उत्पतः ६ वारङ्कः ७ कण्ठाग्निः, कण्ठे अग्निः पाकधर्मस्य ८ व्योमचारी ९ इति नव पक्षिणः ॥ युगलम् १
 द्वन्द्वम् २ युग्मम् ३ युग्म ४ यमलम् ५ यामलम् १ इति षड् युग्मस्य ॥ ३७ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

स्त्री १ वधूः २ योषिता ३ रामा ४ मण्डयन्ती ५ वधूजनः ६ इति षट् स्त्रियाः ॥ कन्यका,
 “कन्यका दशमे प्रोक्ता” इति स्मृतिवचनात् अयं कन्यकाशब्दो दशवर्षीयां कुमार्यां वर्तते १
 अलकनन्दा २ इति द्वे कन्यायाः ॥ दूषिता, “भूषिता” १ धर्मकारिणी २ ॥ १ ॥
 सखेदा ३ इति त्रीणि दूषितादिक्रीविशेषाणाम् ॥ तरुणी १ दिकरी २ धनिका ३ इति त्रीणि
 तरुण्याः ॥ मरुण्डा १ उच्चललाटा २ इति द्वे उच्चललाटायाः ॥ सश्मश्रुः, सह श्मश्रुणा या वर्तते १
 नरमानिनी २ इति द्वे सश्मश्रुवाः ॥ २ ॥ स्नुषा १ वधूदी २ इति द्वे स्नुषायाः ॥ मधुरनिस्वना १
 हंसगद्गदा, “हंसगद्गदा” २ इति द्वे मधुरनिस्वनायाः ॥ वरवर्णिनी १ इत्येकं शीतग्रीष्मकालयोः सुखो-
 ण्णायाः सुखशीतायाः स्त्रियाः ॥ तथाऽयुक्तम्—“शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला ॥ तत्तद्वा-
 नवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्तिता” इति ॥ क्रोधना १ भामिनी २ चण्डी ३ इति त्रीणि क्रोधना-
 याः ॥ दारुस्त्री, दारु इव स्त्री १ शालभञ्जिका, शालेन भज्यते निर्मीयते २ इति द्वे दारुस्त्रियाः ॥ ३ ॥
 विरक्ता, “विद्वक्ता” १ दुर्भगा २ इति द्वे पतिस्नेहशून्यायाः दुर्भगायाः स्त्रियाः ॥ सप्तपुत्रसूः १ सुत-
 स्करा २ इति द्वे सप्तपुत्रायाः ॥ पतिव्रता, पतिः पतिसेवनं व्रतं यस्याः १ एकपत्नी, एकः समानः
 अनन्यो वा पतिर्गर्ह्यः २ इति द्वे पतिव्रतायाः ॥ विधवा, विगतो धवो यस्याः १ जालिका २ ॥ ४ ॥
 विश्वस्ता ३ इति त्रीणि विधवायाः ॥ लज्जिनी, “वाञ्छिनी” १ लज्जिका २ कलकूजिका, “कलकूलिना” ३

इज्या स्याद्वतताली च घटदासी गणेरुका । मलिष्ठा सरजाः षाण्मातुरद्वैमातुरौ समौ ॥ ६ ॥
 समदुर्दुहिता पुत्रो द्वितीयः कुलधारकः । पिता जनयिता वप्ता शिशुकः क्षीरकण्ठकः ॥ ७ ॥
 बालो मुष्टिन्धयश्चाथ श्यालिका केलिकुञ्चिका । नाँगरो देवलः श्यालो वारकीरोऽथ साश्रुधीः ॥
 श्वश्रूवृद्धः शतानीको जरन्तः स्यादथांशकः । सगन्धज्ञातिदायादा मातुलो मातुकेशैटः ॥ ९ ॥
 भर्ता भरुर्नर्मकीलः प्राणनाथः सुखोत्सवः । हृदयेशो रतगुरुर्जारः पापपतिः समौ ॥ १० ॥
 कुमारभृत्या स्याद्बालतन्त्रं गर्भिण्यवेक्षणम् । गर्भाश्रमो देवमासो नाभिनालाऽमला स्मृता ॥
 आधानिकं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं च तत् । खलीटः खलितः कल्लो बधिरः खोरखञ्जकौ ॥ १२ ॥
 दोग्ढुर्बाहुकुण्डः स्यादौषधं तु भिषगिजितम् । त्वक्पुष्पिका किलासं स्याच्छ्रीपदं पादगण्डैरः
 योन्यर्शः कन्दसंज्ञः स्यात्किणः शुष्कव्रणोऽपि च । अजीर्णं वायुगण्डोऽन्तर्वमिश्रपल्लताशयः ॥
 पापरोगो रक्तवटी मसूर्यथ तमोव्रणः । बल्मीकोऽथातिसारोऽन्नगन्धिः स्यादुदरामयः ॥ १५ ॥

इति त्रीणि लज्जिन्याः ॥ वेद्या १ शूला २ वारवाणिः, “वारवाणी” अप्यत्र ३ इक्षरा ४ इति चत्वारि वेद्यायाः ॥ कुट्टिनी, “कुट्टिनी” १ ॥ ५ ॥ इज्या २ रतताली, रते स्त्रीपुंसयोः सङ्गमे मैथुने ताली तालजातसुरेव ३ घटदासी ४ गणेरुका ५ इति पञ्च कुट्टिन्याः ॥ मलिष्ठा १ सरजाः २ इति द्वे स्थानाङ्गथाः ॥ षाण्मातुरः, षण्णां मातृणामपत्यम् १ द्वैमातुरः, द्वयोर्मात्रोरपत्यम् २ इति द्वे षाण्मातुरस्य द्वैमातुरस्य च ॥ षाण्मातुरद्वैमातुराविति द्वौ शब्दौ कार्तिकेये गणेशे च स्तः—
 “षाण्मातुरः शक्तिधरः” इति अमरोक्तत्वात् कृत्तिकान्तिकं गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षण्मातरः कार्तिकेयस्य सन्ति । तथा “विनायको विभ्रराजद्वैमातुरगणाधिपः” इति अमरोक्तत्वात् गणेशस्य दुर्गा चामुण्डेति द्वौ मातरौ भवतः ताभ्यां गणेशः पालित इति पुराणेषु प्रसिद्धिः । जरासन्धस्य नृपस्यापि द्वौ मातरौ स्तः इति प्रतीयतः ॥ ६ ॥ समदुः १ दुहिता २ इति द्वे दुहितुः ॥ पुत्रः १ द्वितीयः २ कुलधारकः ३ इति त्रीणि पुत्रस्य ॥ पिता १ जनयिता २ वप्ता ३ इति त्रीणि पितुः ॥ शिशुकः १ क्षीरकण्ठकः, क्षीरं कण्ठे यस्य २ ॥ ७ ॥ बालः ३ मुष्टिन्धयः, मुष्टिं धयति ४ इति चत्वारि बालस्य ॥ श्यालिका १ केलिकुञ्चिका २ इति द्वे श्यालिकायाः ॥ नाँगरः, “वागारः” १ देवलः २ इति द्वे देवस्य ॥ श्यालः १ वारकीरः २ इति द्वे शालस्य ॥ साश्रुधीः, “साश्रुधीः” १ ॥ ८ ॥ श्वश्रूः २ इति द्वे श्वश्रवाः ॥ वृद्धः १ शतानीकः २ जरन्तः ३ इति त्रीणि वृद्धस्य ॥ अंशकः १ सगन्धः २ ज्ञातिः ३ दायादः ४ इति चत्वारि ज्ञातेः ॥ मातुलः १ मातुकेशटः, “मातुकेशरः” २ इति द्वे मातुलस्य ॥ ९ ॥ भर्ता १ भरुः २ नर्मकीलः ३ प्राणनाथः ४ सुखोत्सवः, सुखकर उत्सवो यस्य ५ हृदयेशः ६ रतगुरुः ७ इति सप्त भर्तुः ॥ जारः १ पापपतिः २ इति द्वे जारस्य ॥ १० ॥ कुमारभृत्या १ बालतन्त्रम् २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३ इति त्रीणि प्रसवकाले गर्भिणीपरिचर्यायाः ॥ गर्भाश्रमः १ देवमासः २ इति द्वे गर्भग्रहणावधिकस्य अष्टममासस्य ॥ नाभिनाला १ अमला २ इति द्वे नाभिनालायाः ॥ ११ ॥ आधानिकम् १ पुंसवनम्, पुमान् स्यतेऽनेन २ सीमन्तोन्नयनम्, सीमन्तस्य तदाख्यगर्भसंस्कारस्य उन्नयनमुद्भावनम् ३ इति त्रीणि संस्काराणाम् एकैकमेकैकस्य ॥ खलीटः १ खलितः, “खलितः” २ इति द्वे खलीटस्य ॥ कल्लः १ बधिरः २ इति द्वे बधिरस्य ॥ खोरः १ खञ्जकः २ इति द्वे खञ्जस्य ॥ १२ ॥ दोग्ढुः १ बाहुकुण्डः २ इति द्वे बाहुकुण्डस्य ॥ औषधम् १ भिषगिजितम् ॥ २ इति द्वे औषधस्य ॥ त्वक्पुष्पिका १ किलासम् २ इति द्वे किलासस्य ॥ श्रीपदम् १ पादगण्डैरः, “पादगण्डैरः” २ इति द्वे श्रीपदस्य ॥ १३ ॥ योन्यर्शः १ कन्दसंज्ञः २ किणः ३ शुष्कव्रणः ४ इति चत्वारि योन्यर्शसः ॥ वायुगण्डः १ अन्तर्वमिः २ चपलताशयः, “पल्लताशयः” ३ इति त्रीणि अजीर्णस्य ॥ १४ ॥ पापरोगः १ रक्तवटी २ मसूरी ३ इति त्रीणि “वसन्तरोग” इति ख्यातायाः मसूरिकायाः ॥ तमोव्रणः १ बल्मीकः २ इति द्वे बल्मीकस्य ॥ अतिसारः, “अतीसारः” अप्यत्र १

कुरण्डवृद्धः सिङ्घानैशैर्दौ स्कन्दनरेचने । गर्भण्डो नाभिगुडकोऽभिमन्थो लोचनामये ॥ १६ ॥
 युवगण्डोऽवगण्डः स्यात्पित्तं मायुः पलङ्करः । श्लेष्मा बलीशो मांसं तु जरुथमथ शोणितम् ॥
 पलक्षारोऽथ मस्तिष्को मस्तैलङ्गोऽप्यथ स्नसा । वस्त्रसाऽथाधरमधु क्लीवे वक्त्रासवः पुमान् ॥ १८ ॥
 जिह्वामलं तु कुलुकं पिप्पिका दन्तजं मले । पिण्डोऽस्त्रियां कुलं क्षेत्रं शरीरं स्कन्धपञ्जरौ ॥ १९ ॥
 शैस्तं वपुः पुट्रलं स्यादाङ्गमङ्गं तु कोमलम् । पायुस्तनुहृदो मार्ग उच्चारस्तु पुरीषणः ॥ २० ॥
 भगं गुह्यं वराङ्गं च कलत्रं जन्मवर्त्म च । स्मरागारं रतिगृहमधोऽधस्तात्त्रिपातितौ ॥ २१ ॥
 ना सन्धिरधरोऽवाच्यदेशश्च स्मरकूपकः । संसारमार्गश्च रतिकुहरं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥ २२ ॥
 पुष्पापत्यपथौ चाथ नितम्बः स्यात्कटीरकः । लिङ्गं तु लाङ्गलं शेषः साधनं मदनाङ्कुशः ॥
 स्मरस्तम्भश्च कन्दर्पमुषैलो ध्वज इत्यपि । स्त्रियां नागलता चाण्डकोपस्तु फलकोषकः ॥ २४ ॥
 नाभिर्द्विगोस्तुन्दकूपी तुन्दैस्तुन्दीकरः पुमान् । अधोमर्मं शक्रद्वारमूलः सक्थिश्च जाघनी ॥
 भुजा बाहौ च बाहौ स्यात्कुलिहस्तौ भुजादलः । कुचौ वक्षोरुहौ प्रोक्तौ हस्तपुच्छं तु कल्मषम्
 नखं पुनर्भवः कामाङ्कुशः स्यात्करकण्टकः । करद्वैः करशूकश्च पुच्छैट्यङ्गुलिमांढवन् ॥

अन्नगन्धिः, अन्नस्य गन्ध इव गन्धो यस्य २ उदरामयः ३ इति त्रीणि अतिसारस्य ॥ १५ ॥ कुर-
 ण्डवृद्धः १ सिङ्घानः, “सिङ्घानः” अप्यत्र २ शैटः, “श्लेशः” ३ इति त्रीणि नासिकामलस्य ॥
 केचित् कुरण्डस्य इति वदन्ति ॥ स्कन्दनम् १ रेचनम् २ इति द्वे विरेचनस्य ॥ गर्भण्डः १ नाभिगुडकः २
 इति द्वे नाभिगुडस्य ॥ अभिमन्थः १ इत्येकं नेत्ररोगस्य ॥ १६ ॥ युवगण्डः १ अवगण्डः २
 इति द्वे अवगण्डस्य ॥ पित्तम् १ मायुः २ पलङ्करः, “पलङ्करः” ३ इति त्रीणि पित्तस्य ॥ श्लेष्मा १
 बलाशः, “बलाशः” “रसाशः” २ इति द्वे श्लेष्मणः ॥ मांसम् १ जरुथम् २ इति द्वे मांसस्य ॥
 शोणितम् १ ॥ १७ ॥ पलक्षारः २ इति द्वे रक्तस्य ॥ मस्तिष्कः १ मस्तुलङ्गः, “मस्तुलङ्गः” २ इति
 द्वे मस्तकस्थस्य स्नेहाकारद्रव्यस्य ॥ स्नसा १ वस्त्रसा २ इति द्वे स्नायोः ॥ अधरमधु, अधरे ओष्ठे सम्भूतं
 मधु १ वक्त्रासवः, वक्त्रे मुखे जातः आसवः २ इति द्वे अधरमधुनः ॥ १८ ॥ जिह्वामलम् १ कुलुकम् २
 इति द्वे जिह्वामलस्य ॥ पिप्पिका १ इत्येकं दन्तजस्य मलस्य ॥ पिण्डः १ कुलम् २ क्षेत्रम् ३ शरी-
 रम् ४ स्कन्धः ५ पञ्जरः, “पिञ्जरः” अप्यत्र ६ ॥ १९ ॥ शस्तम्, “जस्तम्” ७ वपुः ८ पुट्रलम् ९
 आङ्गम् १० इति दश शरीरस्य ॥ अङ्गम् १ इत्येकं कोमलाङ्गस्य ॥ पायुः १ तनुहृदः २ मार्गः ३
 इति त्रीणि गुदस्य ॥ उच्चारः १ पुरीषणः २ इति द्वे उच्चारस्य ॥ २० ॥ भगम् १ गुह्यम् २
 वराङ्गम् ३ कलत्रम् ४ जन्मवर्त्म ५ स्मरागारम् ६ रतिगृहम्, “रतिगृहम्” ७ अधः ८ अधस्तात् ९
 ॥ २१ ॥ सन्धिः १० अधरः ११ अवाच्यदेशः १२ स्मरकूपकः १३ संसारमार्गः १४ रतिकु-
 हरम् १५ प्रकृतिः १६ ॥ २२ ॥ पुष्पपथः १७ अपत्यपथः १८ इत्यष्टादश स्त्रीचिह्नस्य ॥ नितम्बः १
 कटीरकः २ इति द्वे नितम्बस्य ॥ लिङ्गम् १ लाङ्गलम् २ शेषः ३ साधनम् ४ मदनाङ्कुशः ५
 ॥ २३ ॥ स्मरस्तम्भः ६ कन्दर्पमुषलः, “कन्दर्पमुषलः” “कन्दर्पमुषलः” ७ ध्वजः ८ नागलता ९ इति
 नव “लिङ्ग” इति ख्यातस्य पुरुषचिह्नस्य ॥ अण्डकोपः १ फलकोषकः २ इति द्वे पुंसो-
 ऽङ्गावयवस्य ॥ २४ ॥ नाभिः, अयं तु नाभिश्चन्द्रः पुंस्त्रियोर्वर्तते, “नाभी” १ तुन्दकूपी,
 “तुन्दकूपिका” अप्यत्र २ तुन्दः, “तुन्दिकः” “तुन्दी” अप्यत्र, क्वचित् “तुन्दः, तुन्दिगुडः” इति पाठः ३
 तुन्दीकरः ४ इति चत्वारि नामे ॥ अधोमर्मं १ शक्रद्वारम् २ इति द्वे विष्टामार्गस्य ॥ ऊरुः १ सक्थि,
 “सक्थि” २ जाघनी ३ इति त्रीणि ऊरोः ॥ २५ ॥ भुजा १ बाहा, “बाहः”, “बाहोऽथभुजयोः पुमान्”
 इति दामोदरः २ इति द्वे भुजस्य ॥ कुलिः १ हस्तः २ भुजादलः ३ इति त्रीणि “भुजादलः” इति
 ख्यातस्य हस्तस्य ॥ कुचः १ वक्षोरुहः, “वक्षोजः” अप्यत्र २ इति द्वे स्तनस्य ॥ हस्तपुच्छम् १ कल्मषम्,
 “कल्मषम्” २ इति द्वे हस्तपुच्छस्य ॥ २६ ॥ नखम् १ पुनर्भवः २ कामाङ्कुशः ३ करकण्टकः ४ करद्वैः,

स्यात्कौकलं कण्ठमणिर्नसा नस्या च नासिका । गन्धनाली च नासिक्यं वाग्दलं दन्तवासिः ॥
 दन्तः खर्ष्वक्रुखुरो जम्भो हानुर्द्विजस्तथा । राजदन्तास्तु चत्वारो दशनानां पुरःस्थिताः ॥ २९ ॥
 गोधिभालौ महाशङ्खौ देवदीपस्तु लोचनम् । अम्बकं चाथ नेत्राम्बु बाष्पो ना लोतमन्त्रियाम्
 कटाक्षकाक्षौ काकुस्तु जिह्वाऽथ प्रतिजिह्विका । सुधास्रैवा च कर्णस्तु श्रोतः ह्रीवे ध्वनिग्रहः ॥
 स्याच्छब्दाधिष्ठानमथ कवरी केशगर्भकः । कवरी जूटकश्चाथ कौटीरः स्याज्जटा सटा ॥ ३२ ॥
 करारोदोऽङ्गुलीकैः स्यात्ताडङ्कः कर्णदर्पणः । अन्दुकः पादकटकः अभिवेकः स्नानमित्यपि ३३
 पटच्चरो जीर्णवस्त्रं सिचयप्रोथशाटकाः । पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्थलम् ॥ ३४ ॥
 खरग्रहः खरगृहं कुवा तु स्थूलशाटकः । चोलोण्डुकः शिरोवेषे विरिङ्गिन्यवगुण्ठिका ॥ ३५ ॥
 पाठी यवनिका सूर्यरक्तसंज्ञं तु कुङ्कुमम् । जागुडं दीपनं घनं सौरभं सुघृणं च तत् ॥ ३६ ॥
 स्याद्रङ्गमातृका लाक्षा गन्धकाष्ठं तु गोङ्गकम् । कपिचञ्चलतैलाख्यः सिह्वाऽथ सरलद्रवः ३७ ॥
 दधिक्षीरघृताह्वः स्याद् धूनको वह्निवल्गुभः । शालवेष्टः सर्जमणिः कस्तूरी गन्धचेलिका ॥ ३८ ॥

“कारटः” ५ करशूकः ६ इति पटं नखानाम् ॥ पुच्छटी, “पुच्छटिः” १ अङ्गुलिमोटनम् १ इति द्वे
 अङ्गुलिमोटनस्य ॥ २७ ॥ काकलम्, “काकलकः” अप्यत्र १ कण्ठमणिः २ इति द्वे ग्रीवायामुन्नत-
 प्रदेशस्य ॥ नसा १ नस्या २ नासिका ३ गन्धनाली ४ नासिक्यम् ५ इति पञ्च नासिकायाः ॥ वाग्दलम् १
 इत्येकं “दन्तवासः” इति ख्यातस्य ओष्ठस्य ॥ २८ ॥ दन्तः १ खर्षः २ वक्रखुरः, वक्रः खुरो
 यस्य ३ जम्भः ४ हानुः ५ द्विजः ६ इति षट् दन्तानाम् ॥ राजदन्ताः १ इत्येकं पुरःस्थितानां
 चतुर्णां महादन्तानाम् ॥ २९ ॥ गोधिः १ भालः २ महाशङ्खः, “महाशङ्खलम्” ३ इति त्रीणि
 भालस्य ॥ देवदीपः, देवेषु इन्द्रियेषु दीप इव १ लोचनम् २ अम्बकम् ३ इति त्रीणि लोचनस्य ॥
 नेत्राम्बु १ बाष्पः, “बासः” २ लोतम् ३ इति त्रीणि अश्रुगः ॥ ३० ॥ कटाक्षः १ काक्षः २
 इति द्वे कटाक्षस्य ॥ काकुः १ जिह्वा २ इति द्वे जिह्वायाः ॥ प्रतिजिह्विका १ सुधास्रवाः “सुधाश्रवा”
 इति द्वे जिह्वामूलस्थमांसपिण्डस्य ॥ कर्णः १ श्रोतः २ ध्वनिग्रहः ३ ॥ ३१ ॥ शब्दाधिष्ठानम् ४
 इति चत्वारि कर्णस्य ॥ कवरी १ केशगर्भकः, केशानां गर्भकः केशाः गर्भे यस्य वा २ कवरी ३
 जूटकः, “जूटकः” ४ इति चत्वारि “केशपाशः” इति ख्यातायाः कवरीयाः ॥ केशविन्यासस्य इत्यन्ये ॥
 कौटीरः १ जटा २ सटा ३ इति त्रीणि व्रतिनां “केशसङ्घातः” इति ख्यातायाः जटायाः ॥
 ॥ ३२ ॥ करारोटः १ अङ्गुलीकः, “अङ्गुलीकः” २ इति द्वे अङ्गुलीयकस्य ॥ ताडङ्कः १ कर्णदर्पणः २
 इति द्वे ताडङ्कस्य ॥ अन्दुकः १ पादकटकः २ इति द्वे पादकटकस्य ॥ अभिवेकः १ स्नानम् २
 इति द्वे स्नानस्य ॥ ३३ ॥ पटच्चरः १ जीर्णवस्त्रम् २ इति द्वे जीर्णवस्त्रस्य ॥ सिचयः १ प्रोथः २
 शाटकः ३ इति त्रीणि शाटकस्य ॥ पटवापः १ पटमयम् २ दूष्यम् ३ वस्त्रगृहम् ४ स्थलम् ५ इति पञ्च
 वस्त्रगृहस्य ॥ ३४ ॥ खरग्रहः १ खरगृहम् २ इति द्वे खरगृहस्य ॥ कुवा, “दिवञ्चा” १ स्थूलशाटकः,
 “स्थूलशाटिका” इत्यादयोऽप्यत्र २ इति द्वे स्थूलवस्त्रस्य सुगहनवृत्तेश्च ॥ चोलोण्डुकः, “चेलोण्डुकः” १
 इत्येकम् “उष्णीषः” इति ख्यातस्य शिरोवेषस्य ॥ विरिङ्गिनी, “निरिङ्गिनी” १ अवगुण्ठिका २
 ॥ ३५ ॥ पाठी, “पठा” ३ यवनिका, “जवनिका” अप्यत्र ४ इति चत्वारि “जवनिका” इति प्रसिद्धायाः
 तिरस्करिण्याः ॥ सूर्यरक्तसंज्ञम्, सूर्यपर्यायनामानि रक्तपर्यायनामानि च । रक्तम् १ शोणितम्, “रविः” अप्यः
 वर कुङ्कुमम् ३ जागुडम् ४ दीपनम् ५ घनम् ६ सौरभम् ७ सुघृणम्, “सुघृणैयत्रं जलाशयोदरे” इति नैवधम् ८
 इति अष्ट कुङ्कुमस्य ॥ ३६ ॥ रङ्गमातृका १ लाक्षा २ इति द्वे लाक्षायाः ॥ गन्धकाष्ठम्, गन्धयुक्तं काष्ठम् १
 गोङ्गकम् २ इति द्वे “अगुरुचन्दनम्” इति ख्यातस्य अगुरुकाष्ठस्य ॥ कपिचञ्चलम्, “कपिचन्दनम्” १ तैलम् २
 सिह्वः ३ इति त्रीणि सिह्वकस्य ॥ सरलद्रवः १ ॥ ३७ ॥ दधि २ क्षीरम् ३ घृतम् ४ इति चत्वारि सरल-
 द्रवस्य ॥ धूनकः १ वह्निवल्गुभः, वह्निवल्गुभ उद्दीपकत्वात् २ शालवेष्टः ३ सर्जमणिः ४ इति चत्वारि

मदह्विश्वाथ सञ्चारी धूपो गन्धपिशाचिका । रेणुसारस्तु कर्पूरश्चन्द्रभस्म हिमाह्वयः ॥ ३९ ॥
 वेधको मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो रौहिणश्च सः । विच्छित्तिस्तु कषायः स्यात्समालम्भनमित्यपि
 ललाटिका शङ्खचरी विष्टरः पीठमस्त्रियाम् । निषद्या खट्विका सन्दी चातुरस्तु मसूरकः ४१
 प्रतियत्नस्तु रचना कटकोलः पतद्ग्रहः । पुगपीठं च दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः ॥ ४२ ॥
 दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्यपि । शिखातरुदीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः ॥ ४३ ॥
 कज्जले स्यादिरिपिके कन्दुकश्चोदनागुडः । निश्चुक्कणं दन्तशाणं पिष्टातो धूलिगुच्छैकः ॥ ४४ ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

वंश्यः कुल्यश्च वीज्यः स्याद्ब्रह्मचारी वटुः समौ । स्याद्बहूकरणं तूपनयनं गृहमेधिनः ॥ १ ॥
 ज्येष्ठाश्रमी गृही वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रहः । वक्त्रजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कठो द्विजः ॥ २ ॥
 मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यादथ स्याद्ब्राह्मणायनः । शुद्धसन्तानजो विप्रः श्रौत्रं श्रोत्रियतां विदुः ॥ ३ ॥

“धूनकः” इति प्रसिद्धस्य सर्जरसस्य ॥ केचित्तु धूनकः १ वह्निबल्लभः २ इति द्वे धूनकस्य ॥
 शालवेष्टः १ सर्जमणिः २ इति द्वे शालवेष्टस्य ॥ इति वदन्ति ॥ कस्तूरी १ गन्धचेलिका २ ॥ ३८ ॥
 मदः, “मदाब्जः” ३ इति त्रीणि कस्तूर्याः ॥ संचारी १ धूपः २ गन्धपिशाचिका ३ इति त्रीणि धूपस्य ॥
 रेणुसारः, “वेणुसारः” १ कर्पूरः, “कर्पूरम्” २ चन्द्रभस्म, चन्द्र इव शुभ्रं भस्म यस्य, अथवा चन्द्रपर्या-
 यनामकाः—चन्द्रः, शीतरश्मिः, शीतांशुः, इत्यादयश्च ३ हिमाह्वयः—हिमपर्यायनामकाः हिमः, शिशिरः,
 इत्यादयश्च ४ ॥ ३९ ॥ वेधकः ५ इति पञ्च कर्पूरस्य ॥ मालयः, मलये तन्नामकपर्वते भवः १ श्रीखण्डः २
 रौहिणः ३ इति त्रीणि चन्दनस्य ॥ विच्छित्तिः १ कषायः २ समालम्भनम् ३ इति त्रीणि कषायस्य ॥
 ॥ ४० ॥ ललाटिका १ शङ्खचरी २ इति द्वे ललाटभूषणस्य ललाटस्थस्य चिह्नस्य वा ॥ विष्टरः, “जर्द्ध-
 केशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः” इति “वामावृत्तिस्तु विष्टरः” इति च १ पीठम् २ इति द्वे पीठस्य ॥
 निषद्या १ खट्विका २ सन्दी ३ इति त्रीणि खट्वायाः ॥ चातुरः १ मसूरकः २ इति द्वे उपवर्हणस्य ॥
 ॥ ४१ ॥ प्रतियत्नः १ रचना २ इति द्वे रचनायाः ॥ कटकोलः १ पतद्ग्रहः, पतत् मुखादिभ्यः खवत्
 जलादि गृह्णाति २ पुगपीठम् ३ इति त्रीणि पतद्ग्रह इति ख्यातस्य पात्रभेदस्य ॥ दीपः १ स्नेहाशः २
 कज्जलध्वजः ३ ॥ ४२ ॥ दशेन्धनः, दशा वर्तिकैव इन्धनं यस्य ४ गृहमणिः ५ दोषातिलकः ६ इति
 षट् प्रदीपस्य ॥ शिखातरुः १ दीपवृक्षः २ ज्योत्स्नावृक्षः ३ इति त्रीणि दीपवृक्षस्य ॥ लोचकः १ ॥ ४३ ॥
 इत्येकं कज्जलस्य ॥ कन्दुकः १ चोदनागुडः २ इति द्वे इरिपकस्य ॥ क्वचित् “गिरिपके” इति
 पाठः ॥ निश्चुक्कणम् १ दन्तशाणम् २ इति द्वे दन्तशाणस्य ॥ पिष्टातः १ धूलिगुच्छकः, “धूलिगुत्सकः” २
 इति द्वे पटवासनार्थं कृतस्य चूर्णगन्धद्रव्यस्य ॥ ४४ ॥

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

वंश्यः १ कुल्यः, कुले भवः कुलाय हितो वा २ वीज्यः ३ इति त्रीणि वंश्यस्य ॥ ब्रह्मचारी १ वटुः २
 इति द्वे ब्रह्मचारिणः ॥ वटूकरणम् १ उपनयनम् २ इति द्वे उपनयनस्य ॥ १ ॥ ज्येष्ठाश्रमी १ गृही २ इति
 द्वे गृहिणः गृहमेधिनश्च ॥ यो गृहे दारैर्मधते संगच्छते स गृहमेधी तस्य ॥ वानप्रस्थः, “गृहस्थस्तु यदा
 पत्येद्वलीपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान्निश्चिष्य वनं गच्छेत्सहैव वा” इति १ वैखानसः, “वैखानसेभ्यः श्रुत-
 रामवार्ता” इति भट्टिः, “वैखानसः” २ अग्रहः, “अग्रहः” ३ इति त्रीणि “वानप्रस्थः” इति ख्यातस्य
 तापसभेदस्यावक्त्रजः, वक्त्रात् मुखाज्जायते १ अनमः २ विप्रः ३ वर्णज्येष्ठः ४ कठः ५ द्विजः, द्विजायते, प्रथमं
 मातृगर्भाद्वितीयमुपनयनसंस्कारादिति वचनात् ६ ॥ २ ॥ मैत्रः ७ पुनरुक्तजन्माऽ इत्यष्टौ विप्रस्य ॥ ब्राह्मणायनः १
 इत्येकं शुद्धकुलोत्पन्नस्य विप्रस्य ॥ श्रौत्रम् १ श्रोत्रियता २ इति द्वे वेदाध्ययनानुरतस्य ब्राह्मणस्य ॥ तदुक्तम्—“एकं

स्यादक्षरमुखः कालाक्षरिकः शिक्षिताक्षरः। काव्यस्य कर्ता भविनी गुणनी शीलनं स्मृतम् ४॥
 क्रियाकरो नवच्छात्रः कार्पटिकः समर्मवित्। पर्षत्परिषदो गोष्ठी राजसूयो नृपाध्वरः ॥ ५ ॥
 क्रतुत्तमश्चाथ चान्द्रायणमिन्दुव्रतं स्मृतम्। हवनी होमकुण्डं स्यान्महावीरो मखानलः ॥ ६ ॥
 होमधूमस्तु निगणो होमभस्म तु वैष्टुभम्। आर्यकं पिण्डदानादिपितृकार्यप्रथो हविः ॥ ७ ॥
 होत्रं हविष्यं सान्नाय्यं पाठको धर्मभाणकः। सभ्यास्तु प्राश्निका देवद्रोणी यात्रा दिवौकसाम्
 इष्टापूर्तं तदेकोक्त्या यागखातादि कर्म यत्। यज्ञद्रव्यं तु पात्रीयं प्राद्युणस्त्वतिथिर्द्वयोः ९॥
 कौशली कुशलप्रश्नः समीची वन्दना मता। उपोषणं तूपवासो रोगायैर्लङ्घनं च तत् ॥ १० ॥
 द्रव्यन्तरे ऽपन्तरे भुक्तमाहुः पष्ठान्नकालिकम्। राद्धं सिद्धप्रथो चारुव्रता मासोपवासिनी ॥ ११ ॥
 स्याद्गायत्री तु सावित्री ब्रह्मारण्यं तु पाठभूः। पवित्रं यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रं द्विजायनी ॥ १२ ॥
 कच्छा कच्छटिका कक्षापटी कौपीनमित्यपि। वैडालव्रतिकः सर्वाभिसन्धी छद्मतापसः ॥ १३ ॥
 कमण्डलुश्चैत्यमुखो जोतिष्टौ तु महाव्रती। उरस्कटः पञ्चवटो बालयज्ञोपवीतकम् ॥ १४ ॥
 भाले तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकमयर्षयः। शापास्त्राः सत्यवचसो व्यासाद्यास्तु महर्षयः १५॥

शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च। षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्” इति ॥ ३ ॥ अक्षरमुखः १
 कालाक्षरिकः २ शिक्षिताक्षरः ३ काव्यस्य कर्ता ४ इति चत्वारि शिक्षिताक्षरस्य ॥ भविनी, “भविनः” १
 गुणनी २ शीलनम् ३ इति त्रीणि पाठनिश्चयस्य ॥ ४ ॥ क्रियाकरः १ नवच्छात्रः २ इति द्वे नवच्छात्रस्य ॥
 कार्पटिकः, कर्पटेन काषायवल्लेन चरति १ समर्मवित् २ इति द्वे तीर्थयात्रोद्यतस्य ॥ पर्षत् १ परिषदः २
 गोष्ठी, गावोऽनेका वाचः तिष्ठन्त्यत्र ३ इति त्रीणि सभायाः ॥ राजसूयः १ नृपाध्वरः २ ॥ ५ ॥ क्रतुत्तमः,
 “क्रतुतमः” ३ इति त्रीणि राजमात्रकर्तव्ययज्ञभेदस्य ॥ चान्द्रायणम्, चान्द्रस्य चन्द्रलोकस्यायनं यस्मात् १
 इन्दुव्रतम् २ इति द्वे “चान्द्रायणम्” इति प्रसिद्धस्य व्रतस्य ॥ हवनी १ होमकुण्डम् २ इति द्वे यज्ञकु-
 ण्डस्य ॥ महावीरः १ मखानलः २ इति द्वे यज्ञाग्रेः ॥ ६ ॥ होमधूमः १ निगणः २ इति द्वे होमधूमस्य ॥
 होमभस्म १ वैष्टुभम् २ इति द्वे होमभस्मनः ॥ आर्यकम् १ इत्येकं पिण्डदानादिपितृकार्यस्य ॥ हविः १
 ॥ ७ ॥ होत्रम् २ हविष्यम् ३ सान्नाय्यम् ४ इति चत्वारि हविषः ॥ पाठकः १ धर्मभाणकः २ इति द्वे
 पाठकस्य ॥ सभ्याः १ प्राश्निकाः २ इति द्वे सभ्यानाम् ॥ देवद्रोणी १ इत्येकं देवयात्रायाः ॥ ८ ॥ इष्टा-
 पूर्तम्, इष्टं च पूर्तं च द्वयोः समाहारः, पूर्वपददीर्घः, यागखातादि यत् कर्म भवेत् तत् एकोक्त्या एकवचनेन
 इष्टापूर्तमिति कथ्यते। पूर्तं यथा—“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधी-
 यते” इति १ इत्येकम् अग्निहोत्रादेरिष्टकर्मणः ॥ यज्ञद्रव्यम् १ पात्रीयम् २ इति द्वे यज्ञद्रव्यस्य ॥ प्राद्युणः १
 अतिथिः २ इति द्वे अतिथेः ॥ ९ ॥ कौशली १ कुशलप्रश्नः २ इति द्वे कुशलप्रश्नस्य ॥ समीची १ वन्दना २
 इति द्वे वन्दनायाः ॥ उपोषणम् १ उपवासः २ इति द्वे उपवासस्य ॥ लङ्घनम् १ इत्येकं रोगोपवा-
 सस्य ॥ १० ॥ पष्ठान्नकालिकम्, पष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र, “पष्ठान्नकालः” अन्यत्र, क्वचित् “पष्ठालु-
 कालिकम्” इति पाठः १ राद्धम् २ सिद्धम् ३ इति त्रीणि द्यन्तरऽप्यन्तरभुक्तस्य व्रतभेदस्य ॥ चारुव्रता १
 मासोपवासिनी २ इति द्वे मासोपवासिन्याः ॥ ११ ॥ गायत्री १ सावित्री २ इति द्वे गायत्र्याः ॥ ब्रह्मार-
 ण्यम् १ पाठभूः २ इति द्वे वेदपाठभुवः ॥ पवित्रम् १ यज्ञोपवीतम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ इति चत्वारि
 यज्ञोपवीतस्य ब्रह्मप्रतिपादकस्य शारीरिकसूत्रस्य च ॥ १२ ॥ कच्छा १ कच्छटिका २ कक्षापटी “कक्षावटी” ३
 कौपीनम् ४ इति चत्वारि कौपीनस्य व्रतस्य ॥ वैडालव्रतिकः १ सर्वाभिसन्धी, सर्वत्र आचरणे अभिसन्धाऽस्त्यस्य २
 छद्मतापसः ३ इति त्रीणि लोकप्रतारणार्थं तापसताख्यापनाय तापसलिङ्गधारिणः छद्मतापसस्य ॥ १३ ॥
 कमण्डलुः १ चैत्यमुखः २ इति द्वे कमण्डलोः ॥ जोतिष्टौ, “जोतिष्टाः” १ महाव्रती २ उरस्कटः, उरः कटयते
 आग्निमतेऽनेन ३ पञ्चवटः ४ बालयज्ञोपवीतकम् ५ इति पञ्चोरस्कटस्य ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रकम्, त्रयाणां पुण्ड्राणाम् इत्यु-

परमर्षस्तु भेलाद्या देवर्षयः कणादयः । ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ॥ १६ ॥
 ऋतपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयस्त्वर्मा । जैमिन्याद्या नारदस्तु कपिवक्रो विधातुभूः ॥ १७ ॥
 देवब्रह्मा देवलश्च दुर्वासास्तु कुसारणिः । प्राचेतसस्तु वाल्मीकिः कविज्येष्ठः कुशीवशः ॥ १८ ॥
 अपि वल्मीकवाल्मीकौ कृतकोटिस्तु काश्यपः । कृष्णद्वैपायनो वेदव्यासः स्यात्सत्यभारतः १९
 पाराशरिः सात्यवतो माठरो वादरायणः । वसिष्ठारुन्धतीनाथौ विश्वामित्रस्तु गार्ध्विजः ॥ २० ॥
 गौतमस्तु शतानन्दः कणादः काश्यपः समौ । धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः २१ ॥
 पालकाश्यो गणपतिकरेणुरुचिरासुतः । विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिण्यश्चाणक्यो द्रोमिणौऽंशुलः २२
 वात्स्यायनो मन्दनागः पक्षिलस्वामिनावपि । उपवर्षो हलभृतिः कृतकोटिर्याचितः ॥ २३ ॥
 पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्किपाणिनौ । शालोत्तुरीयोऽथ व्याडिर्विन्ध्यस्थो नन्दिनीसुतः
 मेधावी चाथ मेधाजित्कात्यः कात्यायनश्च सः । पुनर्वसुर्वरुचिगोनैदीयः पतञ्जलिः ॥ २५ ॥
 चूर्णिकृद्भाष्यकारश्च हरिर्भर्तृहरिः स्मृतः । रघुकारः कालिदासो मेघाश्रुश्च कोटिजित् ॥ २६ ॥
 भारविः शत्रुलुम्पः स्याद्भवभूतिस्तु विस्मृतः । भूगर्भोऽप्यथ यः प्रातः स्मर्यते शुभकाम्यया २७

वदाकाराणां समाहारः, “वक्रा ललाटगास्तिष्ठो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्” इति, “त्रिपुण्ड्रम्” अप्यत्र १ इत्येकं
 ललाटे तिसृणां भस्मरेखाणाम् ॥ ऋषयः १ शापालाः, चाप एवास्त्रं येनाम् २ सत्यवचसः ३ इति
 त्रीणि ऋषीणाम् ॥ व्यासाद्याः १ इत्येकं महर्षीणाम् ॥ १५ ॥ भेलाद्याः १ इत्येकं परमऋषीणाम् ॥
 कणादयः १ इत्येकं देवऋषीणाम् ॥ वसिष्ठाद्याः १ इत्येकं ब्रह्मऋषीणाम् ॥ सुश्रुताद्याः १ इत्येकं श्रुतऋषी-
 णाम् ॥ १६ ॥ ऋतपर्णादयः, “ऋतुपर्णादयः” १ इत्येकं राजर्षीणाम् ॥ जैमिन्याद्याः १ इत्येकं काण्ड-
 र्षीणाम् ॥ नारदः १ कपिवक्रः २ विधातुभूः ३ इति त्रीणि नारदस्य ॥ १७ ॥ देवब्रह्मा १ देवलः २
 इति द्वे “देवलः” इति ख्यातस्य ऋषेः ॥ दुर्वासाः १ कुसारणिः २ इति द्वे अत्रिपुत्रस्य दुर्वाससः ॥ प्राचे-
 तसः १ वाल्मीकिः २ कविज्येष्ठः ३ कुशीवशः ४ ॥ १८ ॥ वल्मीकः ५ वाल्मीकिः, “वाल्मीकिः” अप्यत्र ६
 इति षट् वाल्मीकऋषेः ॥ कृतकोटिः १ काश्यपः २ इति द्वे काश्यपऋषेः ॥ कृष्णद्वैपायनः १ वेदव्यासः २
 सत्यभारतः ३ ॥ १९ ॥ पाराशरिः ४ सात्यवतः ५ माठरः ६ वादरायणः ७ इति सप्त व्यासऋषेः ॥
 वसिष्ठः १ अरुन्धतीनाथः २ इति द्वे वसिष्ठऋषेः ॥ विश्वामित्रः १ गार्ध्विजः २ इति द्वे विश्वामित्रऋषेः ॥
 ॥ २० ॥ गौतमः १ शतानन्दः २ इति द्वे गौतमऋषेः ॥ कणादः १ काश्यपः २ इति द्वे कणादऋषेः ॥
 धन्वन्तरिः १ दिवोदासः २ काशिराजः ३ सुधोद्भवः ४ इति चत्वारि धन्वन्तरेः ॥ २१ ॥ पालकाश्यः,
 “पालकाश्यः” १ गणपतिसुतः, “गणवतीसुतः” २ करेणुसुतः ३ रुचिरासुतः ४ इति चत्वारि पालकादेः ॥
 विष्णुगुप्तः १ कौण्डिण्यः, “कौटिल्यः” २ चाणक्यः ३ द्रोमिणः, “द्रोमिलः” ४ अंशुलः, “अङ्गुलः ५
 ॥ २२ ॥ वात्स्यायनः ६ मन्दनागः, “मल्लनागः” ७ पक्षिलः ८ स्वामी ९ इति नव चाण-
 क्यस्य ॥ उपवर्षः १ हलभृतिः, हलेन भृतिः पोषणं यस्य २ कृतकोटिः ३ अयाचितः ४ इति चत्वारि उप-
 वर्षस्य ॥ २३ ॥ पाणिनिः १ आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणी ५ शालोत्तुरीयः ६ इति षट्
 पाणिनिऋषेः ॥ व्याडिः १ विन्ध्यस्थः २ नन्दिनीसुतः ३ ॥ २४ ॥ मेधावी ४ इति चत्वारि व्याडेः ॥
 मेधाजित् १ कात्यः २ कात्यायनः ३ पुनर्वसुः ४ वरुचिः ५ इति पञ्च कात्यायनस्य ॥ गोनैदीयः,
 गोनर्दे तन्नामकपर्वतसमीपे देशे भवः, “गोनैदीयः” १ पतञ्जलिः, पतन् अञ्जलिर्वस्मै २ ॥ २५ ॥ चूर्णिकृत्,
 चूर्णिं महाभाष्यं करोतीति ३ भाष्यकारः ४ इति चत्वारि पतञ्जलिमुनेः ॥ हरिः १ भर्तृहरिः २ इति द्वे भर्तृ-
 हरिकवेः ॥ रघुकारः १ कालिदासः २ मेघाश्रुः ३ कोटिजित् ४ इति चत्वारि कालिदासकवेः ॥ २६ ॥
 भारविः १ शत्रुलुम्पः, “शतपुष्पः” २ इति द्वे भारविकवेः ॥ भवभूतिः १ विस्मृतः २ भूगर्भः ३ इति त्रीणि भव-
 भूतिकवेः ॥ सुग्रहीतनामा १ इत्येकं शुभकाम्यया प्रातः स्मरणीयस्य पूण्यकीर्तनस्य जनस्य ॥ २७ ॥

स सुगृहीतनामा स्यात्पैण्डिन्यं भैक्षजीविका । पाषाण्डकौलिकौ खञ्जनरतं यतिमैथुनम् ॥२८॥
 अभावादङ्गनात्यागस्तुरगब्रह्मचर्यकम् । मुखघण्टा हुलहुली नागवीटस्तु टात्करः ॥ २९ ॥
 खटकस्त्यक्षरश्चाथ दारकर्म करग्रहः । वाधुक्यं च विवाहः स्यात्कुहलिः पूगपुष्पिका ॥ ३० ॥
 नान्दीकस्तोरणस्तम्भः सुरतं त्वभिमानितम् । धर्षितं सम्प्रयोगो ना रतं चाब्रह्मचर्यकम् ॥
 उपसृष्टं त्रिभद्रं च क्रीडारत्नं महासुखम् ॥ ३१ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

द्विजलिङ्गी नृपः क्षत्रः क्षत्रियोऽथ प्रजेश्वरः । राजाधिपौ मण्डलेश एकजन्मा भयापहः ॥१॥
 स्कन्धावारस्तु कटकः शिविरं तु बलस्थितिः । आदिराजः पृथुर्वैन्यः काकुत्स्थस्तु पुरञ्जयः ॥
 यौवनाश्वस्तु मान्धाता खट्वाङ्गस्तु दिलीपराट् । रामो दाशरथिः कौशलयायनिर्दशकण्ठजित् ॥
 मैथिली जानकी सीता वैदेही भूमिजा च सा । रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ ॥४॥
 सौमित्रिलक्ष्मणो मेघनादजिञ्चाथ रावणः । राक्षसेन्द्रो दशमुखो लङ्केशो धनदानुजः ॥ ५ ॥
 मन्दोदरीशः पौलस्त्यो मेघनादस्तु शक्रजित् । हनूमान् हनुमानाञ्जनेयो योगचरानिली ॥ ६ ॥
 हिडिम्बारमणो रामदूतश्चैवार्जुनध्वजः । ऐन्द्रस्तु वौली वौलिश्च सुग्रीवो रविन्दनः ॥७॥

पैण्डिन्यम् १ भैक्षजीविका २ इति द्वे भिक्षाजीविनः ॥ पाषाण्डः, “पाखण्डः” इत्यपि १ कौलिकः २ इति द्वे वेदान्
 चारत्यागिनः पाषाण्डस्या ॥ खञ्जनरतम् १ यतिमैथुनम् २ इति द्वे यतिगोप्यरतैः ॥२८॥ तुरगब्रह्मचर्यकम् १
 इत्येकम् अभावात् स्त्रीत्यागस्य ॥ मुखघण्टा १ हुलहुली २ इति द्वे मुखघण्टायाः ॥ नागवीटः, “नागरीटः” १
 टात्करः, “टाङ्करः” २ ॥ २९ ॥ खटकः ३ त्यक्षरः ४ इति चत्वारि नागवीटस्य ॥ दारकर्म,
 दारौपयिकं दारसम्पादकं कर्म १ करग्रहः, करस्य वधूकरस्य वरेण ग्रहो ग्रहणं यत्र २ वाधुक्यम् ३ विवाहः ४
 इति चत्वारि विवाहस्य ॥ कुहलिः १ पूगपुष्पिका २ इति द्वे विवाहपुष्पादेः ॥ ३० ॥ नान्दीकः १
 तोरणस्तम्भः २ इति द्वे मङ्गलस्तम्भस्य ॥ सुरतम् १ अभिमानितम् २ धर्षितम् ३ सम्प्रयोगः ४ रतम् ५
 अब्रह्मचर्यकम् ६ उपसृष्टम् ७ त्रिभद्रम् ८ क्रीडारत्नम् ९ महासुखम् १० इति दश सुरतस्य ॥ ३१ ॥

इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

द्विजलिङ्गी १ नृपः २ क्षत्रः ३ क्षत्रियः ४ इति चत्वारि क्षत्रियस्य ॥ प्रजेश्वरः १ राजा २ अधिपः ३
 इति त्रीणि राज्ञः ॥ मण्डलेशः १ एकजन्मा २ भयापहः ३ इति त्रीणि मण्डलेशस्य ॥ १ ॥ स्कन्धावारः १
 कटकः २ इति द्वे युद्धार्थमुद्युक्तसैन्यानां स्थापनस्य ॥ शिविरम् १ बलस्थितिः २ इति द्वे सैन्यनिवासस्था-
 नस्य ॥ आदिराजः १ पृथुः २ वैन्यः, वेनस्य दक्षिणबाहुमन्थनेन जातः ३ इति त्रीणि सूर्यवंश्यस्य नृपस्य ॥
 काकुत्स्थः १ पुरञ्जयः २ इति द्वे सूर्यवंश्यस्य काकुत्स्थस्य नृपस्य ॥ २ ॥ यौवनाश्वः, युवनाश्वस्य राज्ञः अप-
 त्यम् १ मान्धाता, माम् इन्द्रियं धयति, “मामयं धास्यतीत्यस्मात् मान्धाताऽसौ प्रकीर्तितः” २ इति द्वे युवना-
 श्वराजपुत्रस्य मान्धातुनृपस्य ॥ खट्वाङ्गः, “खट्वाङ्गः” १ दिलीपराट् २ इति द्वे दिलीपस्य नृपस्य ॥
 रामः १ दाशरथिः २ कौशलयायनिः, “कौसल्यायनिः” अन्यत्र ३ दशकण्ठजित् ४ इति चत्वारि दशरथ-
 पुत्रस्य रामस्य ॥ ३ ॥ मैथिली १ जानकी २ सीता ३ वैदेही ४ भूमिजा ५ इति पञ्च सीतादेव्याः ॥
 कुशः १ लवः २ इति द्वे रामपुत्रयोः प्रत्येकमेकैकमेकैकस्य ॥ कुशीलवौ, कुशश्च लवेश्चेति द्वन्द्वः, निपातनात्
 ईकारः ३ इत्येकम् एकयोक्त्या रामपुत्रयोः ॥ ४ ॥ सौमित्रिः १ लक्ष्मणः २ मेघनादजित् ३ इति त्रीणि
 रामभ्रातुर्लक्ष्मणस्य ॥ रावणः १ राक्षसेन्द्रः २ दशमुखः ३ लङ्केशः ४ धनदानुजः, धनदस्य कुनेरस्य अनुजः
 कनीयान्भ्राता ५ ॥ ५ ॥ मन्दोदरीशः ६ पौलस्त्यः ७ इति सप्त रावणस्य ॥ मेघनादः १ शक्रजित् २ इति
 द्वे मेघनादस्य ॥ हनूमान् १ हनुमान् २ आञ्जनेयः ३ योगचरः ४ आनिलः ५ ॥ ६ ॥ हिडिम्बारमणः ६

ऐलः पुरुरवो बौधिरुर्वशीवल्लभश्च सः । ययातिर्नाहुपिः शाकुन्तलेयो भरतः स्मृतः ॥ ८ ॥
 दौष्मन्तिः सर्वदमनोऽर्जुनो बाहुसहस्रभृत् । हैहयैः कार्तवीर्यश्च पुण्यश्लोकस्तु बाहुकः ॥ ९ ॥
 नलोऽश्ववित्रैषधश्च महाभीष्मस्तु शान्तनुः । प्रीतीपोऽस्य प्रिया काली दासेयी च झषोदरी ॥
 विचित्रवीर्या चित्राङ्गदस्योऽजनगन्धिका । व्यासमाता सत्यवती गाङ्गेयो गान्दिनीसुतः ११ ॥
 देवव्रतः शान्तनवो गाङ्गो गाङ्गायनिश्च सः भीष्मः कौणपदन्तश्च स्वेच्छामृत्युः पुरावसुः १२ ॥
 धृतराष्ट्रस्त्वाम्बिकेयः पाण्डुर्माद्रीपृथापतिः । दुर्योधनस्तु कुरुराङ्गान्धारेयः सुयोधनः ॥ १३ ॥
 धर्मपुत्रोऽजमीढः स्यात्कर्णानुजयुधिष्ठिरौ । अजातशत्रुः काङ्कोऽय भीमसेनः कटव्रणः ॥ १४ ॥
 वीरेणुर्नागबलो गुणकारो वृकोदरः । वक्रकीचककिर्मीरजरासन्वहिडिम्बजित् ॥ १५ ॥
 पार्थः किरिटी गाण्डीवी गुडाकेशो बृहन्नलः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुर्विजयश्च धनञ्जयः १६ ॥
 सव्यसाची सुभद्रेशः शब्देदी कपिध्वजः । वार्तघ्नश्चाऽपि बीमत्सुर्द्रौपदी पाण्डुशर्मिला १७ ॥
 पाञ्चाली पार्वती कृष्णा चेदिजा नित्ययौवना । याज्ञसेन्यथ राधेयो वसुसेनोऽर्कनन्दनः ॥ १८ ॥
 घटोत्कचान्तकः कर्णश्चम्पेशः सूतपुत्रकः । द्रोणस्तु गुरुराचार्योऽश्वत्थामा तु कृपीसुतः ॥ १९ ॥

रामदूतः ७ अर्जुनध्वजः ८ इत्यष्टौ हनुमतः ॥ ऐन्द्रः १ बाली २ बालिः ३ क्वचित् “बाली” “बालिः” इति त्रीणि इन्द्रपुत्रस्य कपिराजस्य ॥ सुग्रीवः १ रविनन्दनः २ इति द्वे सूर्यपुत्रस्य वानरराजस्य ॥ ७ ॥ ऐलः १ पुरुरवः २ बौधिः ३ उर्वशीवल्लभः ४ इति चत्वारि “पुरुरवः” इति ख्यातस्य चन्द्रवंशीयनृपस्य ॥ ययातिः १ नाहुविः २ इति द्वे “ययातिः” इति ख्यातस्य नृपस्य ॥ शाकुन्तलेयः १ भरतः २ ॥ ८ ॥ दौष्मन्तिः, “दौष्मन्तिः” ३ सर्वदमनः ४ इति चत्वारि दुष्मन्तपुत्रस्य भरतनृपस्य ॥ अर्जुनः १ बाहुसहस्रभृत् २ हैहयः, “हैहयश्चरः” अप्यत्र ३ कार्तवीर्यः ४ इति चत्वारि “कार्तवीर्य” इति ख्यातस्य पाण्डवनृपस्य ॥ पुण्यश्लोकः १ बाहुकः २ ॥ ९ ॥ नलः ३ अश्ववित् ४ नैषधः ५ इति पञ्च चन्द्रवंशीयनृपस्य नलस्य ॥ महाभीष्मः १ शान्तनुः २ प्रीतिपः “प्रीतिपः” ३ इति त्रीणि चन्द्रवंशीयप्रीतिपराजपुत्रस्य शान्तनोः ॥ काली १ दासेयी २ झषोदरी ३ ॥ १० ॥ विचित्रवीर्या ४ चित्राङ्गदसुः ५ योजनगन्धिका ६ व्यासमाता ७ सत्यवती ८ इत्यष्टौ व्यासमाताः सत्यवत्याः ॥ गाङ्गेयः १ गान्दिनीसुतः २ ॥ ११ ॥ देवव्रतः, देवम् इन्द्रियसंयमनं व्रतमस्य ३ शान्तनवः ४ गाङ्गः ५ गाङ्गायनिः ६ भीष्मः ७ कौणपदन्तः ८ स्वेच्छामृत्युः ९ पुरावसुः १० इति दश कुरुरवंश्यस्य शान्तनुसुतस्य भीष्मनृपस्य ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रः १ आम्बिकेयः २ इति द्वे चन्द्रवंशीयस्य दुर्योधनपितुर्धृतराष्ट्रस्य नृपस्य ॥ पाण्डुः १ माद्रीपतिः २ पृथापतिः ३ इति त्रीणि “पाण्डुः” इति ख्यातस्य चन्द्रवंशीयस्य नृपस्य ॥ दुर्योधनः १ कुरुराट् २ गान्धारेयः ३ सुयोधनः ४ इति चत्वारि धृतराष्ट्रपतेर्यष्टपुत्रस्य दुर्योधननृपस्य ॥ १३ ॥ धर्मपुत्रः १ अजमीढः २ कर्णानुजः ३ युधिष्ठिरः ४ अजातशत्रुः ५ काङ्कः ६ इति षट् पाण्डवश्रेष्ठस्य युधिष्ठिरनृपस्य ॥ भीमसेनः १ कटव्रणः २ ॥ १४ ॥ वीरेणुः ३ नागबलः ४ गुणकारः ५ वृकोदरः ६ वक्रजित्, “वक्रजित्” “वक्रान्तकः” इत्यादयोऽयत्र ७ कीचकजित् ८ किर्मीरजित् ९ जरासन्धजित् १० हिडिम्बजित् ११ इत्येकादश युधिष्ठिरानुजस्य भीमसेनस्य ॥ १५ ॥ पार्थः १ किरिटी २ गाण्डीवी ३ गुडाकेशः ४ बृहन्नलः, “बृहन्नलः” अप्यत्र ५ अर्जुनः ६ फाल्गुनः ७ जिष्णुः ८ विजयः ९ धनञ्जयः १० ॥ १६ ॥ सव्यसाची ११ सुभद्रेशः १२ शब्देदी १३ कपिध्वजः १४ वार्तघ्नः १५ बीमत्सुः १६ इति षोडश मध्यमपाण्डवस्य अर्जुनस्य ॥ द्रौपदी १ पाण्डुशर्मिला २ ॥ १७ ॥ पाञ्चाली ३ पार्वती ४ कृष्णा ५ चेदिजा ६ नित्ययौवना ७ याज्ञसेनी ८ इत्यष्टौ द्रुपदराजदुहितुः द्रौपद्याः ॥ राधेयः, राधायाः अपत्यं पुत्रत्वेन परिग्रहेण तत्पालितत्वात् १ वसुसेनः, “वसुसेनः” २ अर्कनन्दनः ३ ॥ १८ ॥ घटोत्कचान्तकः ४ कर्णः ५ चम्पेशः ६ सूतपुत्रकः ७ इति सप्त अङ्गदेशाधिपस्य पृथात्मजस्य कर्णस्य ॥ द्रोणः १ गुरुः २ आचार्यः ३ इति त्रीणि “द्रोणः” इति ख्यातस्य राजगुरुविप्रस्य ॥ अश्वत्थामा १

द्रोणायनोऽथ राजर्षिर्जनमेजयसंज्ञकः । पारीक्षितोऽप्यथ जरत्कारुयायावरो मतः ॥ २० ॥
 प्रियाऽस्य मनसादेवी जरत्कारुयैतयोः । आस्तीकनामा तनयो विरोचनसुतो बलिः ॥ २१ ॥
 बौणो विन्ध्याबलिसुतस्त्वाष्ट्रो वृत्रोऽप्यहिश्च सः । दमघोषसुतश्चैद्यश्चेदिराद् शिशुपौलकः २२
 बार्हद्रथिर्जरासन्धः कंसः स्यादुग्रसेनजः । कर्णोऽसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः ॥ २३ ॥
 मन्त्री ग्रन्थिहरोऽमात्यो द्रोः स्थितो वेत्रधारकः । द्रोः साधिको वर्तरूको गर्वाटो दण्डवांसिनिः २४
 सहपांशुकिलः स्नेही वयसोऽप्यथ वार्त्तिकः । वार्त्तीयनः प्रवृत्तिज्ञो मौहूर्तो दैवलेखकः ॥ २५ ॥
 चित्तोक्तिः पुष्पशकटी दैवप्रश्न उपश्रुतिः लेखको मसिपण्यः स्याद्वोलैकः किरिकोऽपि सः २६
 मसिधानी मसिमणिर्मेलान्धुर्वर्णकूपिका । मसिजलं तु मेला स्यात्पत्राञ्जनं मसिद्रव्योः ॥ २७ ॥
 लेखनी वर्णतूली स्याल्लेखो वाचिकहारकः । वर्णदूतः स्वस्तिमुखः काचैनं तन्निबन्धनम् ॥ २८ ॥
 लेखस्थानं ग्रन्थकुटी मुद्रा प्रत्ययकारिणी । यातुर्गन्तुश्च पथिको हारिः पथिकसन्ततिः ॥ २९ ॥
 सन्देशः प्राभृतं कौशलयुक्तोचस्तूपदानकम् । जनान्तिकं त्वप्रकाशो लुण्डी स्यान्न्यायसारिणी
 ताम्बूलदो वाग्गुलिकः संवाहकोऽङ्गमर्दकः । चमारं रोमगुत्सं च केशरं चावचूलकम् ॥ ३१ ॥

कुपीसुतः २ ॥ १९ ॥ द्रोणायनः ३ इति त्रीणि अश्वत्थाम्नः द्रोणाचार्यपुत्रस्य ॥ राजर्षिः १ जनमेजयः,
 “जन्मेजयः” अप्यत्र २ पारीक्षितः ३ इति त्रीणि पारीक्षितराजपुत्रस्य जनमेजयस्य नृपस्य ॥ जरत्कारः १
 यायावरो २ इति द्वे मनसादेवीवल्लभस्य मुनेर्जरत्कारोः ॥ २० ॥ मनसादेवी १ जरत्कारः २ इति द्वे जरत्कारोः
 प्रियायाः मनसादेव्याः ॥ आस्तीकः १ इत्येकं जरत्कारमनसादेव्योः पुत्रस्य ॥ विरोचनसुतः १ बलिः २
 इति द्वे विरोचनपुत्रस्य बलेः ॥ २१ ॥ बाणः, “वाणः” अप्यत्र १ विन्ध्यासुतः, “विन्ध्यासुतः” अप्यत्र २ बलिसुतः ३
 इति त्रीणि बलिपुत्रस्य बाणस्यात्वाष्ट्रः १ वृत्रः २ अहिः ३ इति त्रीणि त्वष्ट्रपुत्रस्य वृष्टस्य ॥ दमघोषसुतः १
 चैद्यः २ चेदिराट् ३ “शिशुपालकः, शिशुतालकः” अप्यत्र ४ इति चत्वारि दमघोषात्मजस्य चेदिदेशीयराजस्य
 शिशुपालस्य ॥ २२ ॥ बार्हद्रथिः १ जरासन्धः, “जरायाः सन्धितो यस्मात् जरासन्धस्ततोऽभवत्” २ इति द्वे
 जरासन्धस्य नृपस्य ॥ कंसः १ उग्रसेनजः २ कर्णोऽसुतः ३ मूलदेवः ४ मूलभद्रः ५ कलाङ्कुरः ६ इति
 षट् उग्रसेनपुत्रस्य कंसस्य नृपस्य ॥ २३ ॥ मन्त्री १ ग्रन्थिहः २ अमात्यः ३ इति त्रीणि अमात्यस्य ॥
 द्रोः स्थितः, “द्रोस्थितः” “द्रोस्थः” “द्रोस्थः” “द्रोस्थाः” इत्यादयः अप्यत्र १ वेत्रधारकः २ द्रोः
 साधिकः, “द्रोः साधिकः” ३ वर्तरूकः ४ गर्वाटः ५ दण्डवांसिनिः, “द्वारी” “द्वारय” इत्यादयोऽप्यत्र ६ इति
 षट् द्वारपालस्य ॥ २४ ॥ सहपांशुकिलः १ स्नेही २ वयसः ३ इति त्रीणि वयस्यस्य ॥ वार्त्तिकः १
 वार्त्तीयनः २ प्रवृत्तिज्ञः, “प्रवृत्तज्ञः” ३ इति त्रीणि प्रवृत्तिविदः ॥ मौहूर्तः १ दैवलेखकः २ इति द्वे गण-
 कस्य ॥ २५ ॥ चित्तोक्तिः १ पुष्पशकटी २ दैवप्रश्नः ३ उपश्रुतिः ४ इति चत्वारि आकाशवाण्याः ॥
 लेखकः १ मसिपण्यः २ वोलकः, “वोरकः” ३ किरिकः ४ इति चत्वारि लेखकस्य ॥ २६ ॥ मसिधानी,
 “मसिधानम्” अप्यत्र १ मसिमणिः २ मेलान्धुः ३ वर्णकूपिका ४ इति चत्वारि मसिद्रव्यस्थापनभाज-
 नस्य ॥ मसिजलम् १ मेला २ इति द्वे लेखनद्रव्यस्य ॥ पत्राञ्जनम् १ मसिः २ इति द्वे कञ्जल्याः ॥ २७ ॥
 लेखनी १ वर्णतूली २ इति द्वे लेखनसाधनस्य कलमस्य ॥ लेखः १ वाचिकहारकः २ वर्णदूतः ३ स्वस्ति-
 मुखः ४ इति चत्वारि लेखनस्य ॥ काचनम्, “कचेलम्” १ इत्येकं पत्रनिबन्धनस्य लाक्षाद्रव्यस्य ॥ २८ ॥
 लेखस्थानम् १ ग्रन्थकुटी २ इति द्वे लेखस्थानस्य ॥ मुद्रा १ प्रत्ययकारिणी २ इति द्वे मुद्रायाः ॥ यातुः १
 गन्तुः २ पथिकः ३ इति त्रीणि देशान्तरगमनाय गृहान्निःसृत्य पथि गन्तुः ॥ हारिः १ पथिकसन्ततिः २
 इति द्वे पथिकसङ्घस्य ॥ २९ ॥ सन्देशः १ प्राभृतम् २ कौशली ३ इति त्रीणि सन्देशस्य ॥ उत्कोचः १
 उपदानकम् २ इति द्वे उत्कोचस्य ॥ जनान्तिकम् १ अप्रकाशः २ इति द्वे अप्रकाशस्य ॥ लुण्डी १ न्याय-
 सारिणी, “न्यायसारणी” २ इति द्वे न्यायसारिण्याः ॥ ३० ॥ ताम्बूलदः १ वाग्गुलिकः २ इति द्वे

कुंठैर्मन्थैरुः प्रोतोत्सादनं वस्त्रकुट्टिमम् । छत्रं पुटोटजं राजशृङ्गं कनकदण्डकम् ॥ ३२ ॥
 हस्ती महामृगः पीलुः सिन्धुरो दीर्घमारुतः । राजीवो जलकाङ्क्षश्च निर्झरः करटी कटी ३३ ॥
 विलोमजिह्वान्तःस्वेदपिण्डपादलतालकाः । वराङ्गः पुष्करी शूर्पकर्णसामजपेचिलाः ॥ ३४ ॥
 करिणी वासिता गम्भीर्वैद्यङ्कुशदुर्धरः । चालकव्यालकौ राजवाह्यो विजयकुञ्जरः ॥ ३५ ॥
 ईषादन्तो महादन्तः कर्णास्त्राले शलज्जला । मदप्रयोगो व्यस्तारो विक्रस्तु करिशावकः ॥ ३६ ॥
 आरक्षः कुम्भसन्धिः स्यात्सन्धानोऽष्टवितोरधः । नासापूर्वं स्थूलहस्तं दन्तमूले करीरिका ॥ ३७ ॥
 शङ्खः कटो दन्तमध्यं प्रवेष्टः पृष्ठतल्पने । आयस्कारः प्रजङ्घ्रे प्रोहश्चरणपर्वणि ॥ ३८ ॥
 न ना गात्रावरे नीली कर्णारा कर्णवेधनी । आलानं शङ्कुक्षोभः प्रारब्धिर्गजबन्धनी ॥ ३९ ॥
 प्राची तु शृङ्खला हिजरीोऽस्त्री स्यादन्तुक्श्वसः । पित्तज्वरः पाकलोऽस्य कूटपूर्वस्त्रिदोषजः ४० ॥
 अश्वः किण्वी हरिकान्तः शालिहोत्रश्च मुद्गमुक् । श्रीपुत्रश्चामरी हेषी राजस्कन्धा मरुद्रथः ४१ ॥
 वातायनश्चैकशफो यस्तु पञ्चाङ्गपुष्पितः । स पञ्चभद्रः सूर्याश्वे वाताटहरितौ समौ ॥ ४२ ॥

ताम्बूलदातुः ॥ संवाहकः, “संवाहकः” १ अङ्गमर्दकः, “अङ्गमर्दः” अप्यत्र २ इति द्वे अङ्गमर्दकार-
 कस्य सेवकस्य ॥ चामरम्, चमरस्य विकारं तत्पुच्छनिर्मितत्वात् १ रोमगुत्तम्, “रोमगुच्छम्” अप्यत्र २
 केशरम् ३ अवचूलकम् ४ इति चत्वारि चमरपुच्छकृतस्य व्यजनस्य ॥ ३१ ॥ कुंठेरुः, “कुंठेरः” १
 मन्थरुः, “तन्मरुः” २ इति द्वे चामरवातस्य ॥ प्रोतोत्सादनम् १ वस्त्रकुट्टिमम् २ इति द्वे वस्त्रनिर्मितस्य ॥
 छत्रम् १ पुटोटजम् १ इति द्वे छत्रस्य ॥ राजशृङ्गम् १ कनकदण्डकम् २ इति द्वे सुवर्णदण्डच्छत्रस्य ॥
 ॥ ३२ ॥ हस्ती १ महामृगः २ पीलुः ३ सिन्धुरः ४ दीर्घमारुतः ५ राजीवः ६ जलकाङ्क्षः ७ निर्झरः,
 “निर्झरः” ८ करटी ९ कटी १० ॥ ३३ ॥ विलोमजिह्वः ११ अन्तःस्वेदः १२ पिण्डपादः १३ लतालकः १४ वराङ्गः १५
 पुष्करी १६ शूर्पकर्णः १७ सामजः १८ पेचिलः १९ इत्येकोनविंशतिः हस्तिनः ॥ ३४ ॥ करिणी १ वासिता २
 इति द्वे हस्तिन्याः ॥ गम्भीरवेदी, “गम्भीरवेदितः” अप्यत्र, “त्वग्भेदात् शोणितस्त्रावाग्नांसस्य कथनादपि ।
 आत्मानं यो न जानाति स “स्याद्गम्भीरवेदितः” इति १ अङ्कुशदुर्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ इति चत्वारि अङ्कु-
 शावेतुर्दुर्दान्तहस्तिनः ॥ राजवाह्यः १ विजयकुञ्जरः २ इति द्वे विजयगजस्य ॥ ३५ ॥ ईषादन्तः १ इत्येकम् ईषादी-
 र्घदन्तय हस्तिनः ॥ महादन्तः १ इत्येकं महादन्तस्य हस्तिनः ॥ शलज्जला १ इत्येकं हस्तिर्कर्णचाल-
 नस्य ॥ मदप्रयोगः १ व्यस्तारः २ इति द्वे मदप्रयोगस्य ॥ विक्रस्तः १ करिशावकः, “ करिशावकः” २
 इति द्वे करिशावकस्य ॥ ३६ ॥ आरक्षः १ कुम्भसन्धिः २ इति द्वे कुम्भसन्धेः ॥ सन्धानः १ इत्येकं गज-
 स्याष्टवितोरधोभागस्य ॥ नासापूर्वम् १ स्थूलहस्तम् २ इति द्वे नासापूर्वभागस्य ॥ करीरिका, “करीरा”
 अप्यत्र १ इत्येकं हस्तिदन्तमूलस्य ॥ ३७ ॥ शङ्खः १ कटः, “ कूटः” २ दन्तमध्यम् ३ इति त्रीणि
 हस्तिदन्तमध्यस्य ॥ प्रवेष्टः १ इत्येकं गजपृष्ठतल्पनस्य ॥ आयस्कारः १ इत्येकं प्रजङ्घाप्रस्य ॥
 प्रोहः १ इत्येकं चरणपर्वणि ॥ ३८ ॥ गात्रम् १ इत्येकं हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशस्य ॥ अवरम् १
 इत्येकं पश्चाजङ्घादिदेशस्य ॥ नीली, “ नीली ” १ कर्णारा २ कर्णवेधनी ३ इति त्रीणि कर्णवे-
 धन्याः ॥ आलानम् १ शङ्कुः २ अक्षोभः ३ प्रारब्धिः ४ गजबन्धनी ५ इति पञ्च हस्तिबन्धनस्तम्भस्य
 ॥ ३९ ॥ प्राची, “ पारी ” १ शृङ्खला २ हिजरीः ३ इति त्रीणि शृङ्खलायाः ॥ अन्दुकः १ इत्येकं
 हस्तिपादबन्धननिगडस्य ॥ क्वचित् अङ्कुशः १ इत्येकं हस्तिचालनोपयोगिनः वक्राग्रलौहाक्षस्य ॥
 पाकलः १ इत्येकं हस्तिनः पित्तज्वरस्य ॥ कूटपूर्वः १ इत्येकं हस्तिनः त्रिदोषजज्वरस्य ॥ ४० ॥
 अश्वः १ किण्वी, “ किण्वी ” २ हरिकान्तः ३ शालिहोत्रः ४ मुद्गमुक् ५ श्रीपुत्रः ६ चामरी ७ हेषी ८
 राजस्कन्धः ९ मरुद्रथः १० ॥ ४१ ॥ वातायनः ११ एकशफः १२ इति द्वादश वाजिनः ॥ यस्य अश्वस्य
 पञ्चसु शरीरावयवेषु पुष्पमस्ति स पञ्चभद्रः, तथोक्तम्—“पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः” इति १
 इत्येकं “पञ्चभद्र” इति ख्यातस्य वाजिनः ॥ वाताटः १ हरित् २ इति द्वे सूर्याश्वस्य ॥ ४२ ॥

यायावरोऽश्वमेधीयः पारसीकः परादनः । आरट्टजश्च चोस्कस्तु सिन्धुवारो हयोत्तमः ॥४३॥
 वाताश्वजात्याजानेयो वैशैरोऽश्वतरः खरः । श्रीवृक्षोऽस्य हृदावर्तो रोचमानो गलोद्भवः ४४॥
 ऊर्ध्वस्थितिः पुरुषिकं विक्रान्तिस्तु पुलायितम् । पुलासन्नाहप्रखरौ कवियं कविकोच्यते ४५॥
 ग्रीवाघण्टा घर्घरा स्यादरिमः प्रवयणं च तत् । प्रतोदोऽथ खुरो विड्खः पुटो लुण्टनवेल्लने ४६
 वल्गा दन्तालिका पल्ययनं पर्याणमस्य तु । वङ्गाग्रभागः स्यादश्ववारो वल्लभपालकः ॥ ४७॥
 नन्दीघोषोऽर्जुनरथो नीतिघोषस्तु गोष्पतेः । चङ्कुरं धोरणं यानमात्रे चक्रं त्वरि स्मृतम् ॥
 लघ्वी त्वाष्ट्री रथी कालवेल्लनं स्वङ्कवर्मणी । मेढो मेण्डो हस्तिपके जङ्घात्राणं तु मङ्खुणम् ४९
 स्यान्नायकाग्रेसरिकौ नासीरं दर्प ऊष्मणि । शस्त्रमायुधमुद्वातः स्थावरं तु धनुर्गुणी ॥५०॥
 शरावौपो धनुः स्त्री स्यात्तृणता त्रिणताऽपि च । व्यैधस्तु प्रतिकायः स्याज्जीवा स्याद्भैरवं गुणः
 शस्त्राभ्यासश्च खुरली बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलस्वैडो विपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः ५२
 पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जालसायकैः । लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥५३॥
 ऋष्टिः खड्गस्तरवारिः शस्त्रो भद्रात्मजश्च सः । धाराविषो विशसनो न्युब्जखड्गः कटीतलः ॥

यायावरः १ अश्वमेधीयः २ इति द्वे अश्वमेधाङ्गस्य अश्वस्य ॥ पारसीकः १ परादनः २ आरट्टजः, “आव-
 टजः” क्वचित् “आवट्टजः” इति पाठः ३ इति त्रीणि पारसीकदेशीयाश्वस्य ॥ चोस्कः १ सिन्धुवारः २
 इति द्वे सिन्धुदेशीयाश्वस्य ॥ हयोत्तमः १ ॥ ४३ ॥ वाताश्वजाती, “वाताश्वः” “वातहयः” अप्यत्र २
 आजानेयः ३ इति त्रीणि कुलीनाश्वस्य ॥ वैशारः, “वसरः” अप्यत्र १ अश्वतरः २ खरः ३ इति त्रीणि
 अश्वतरस्य ॥ श्रीवृक्षः, “श्रीवृक्षकः” १ हृदावर्तः २ इति द्वे अश्वहृदयस्थस्य श्वेतरोमावर्तभेदस्य ॥ रोच-
 मानः १ इत्येकम् अश्वगलोद्भवस्य रोमावर्तस्य ॥ ४४ ॥ पुरुषिकम् १ इत्येकम् अश्वस्योर्ध्वस्थितरोमा-
 वर्तस्य ॥ विक्रान्तिः १ पुलायितम् २ इति द्वे अश्वगतेः ॥ पुलासन्नाहः १ प्रखरः २ इति द्वे हयसज्जीकर-
 णस्य ॥ कवियम् १ कविका २ इति द्वे अश्वमुखस्थायाः लोहमयायाः कविकायाः ॥ ४५ ॥ ग्रीवाघण्टा १
 घर्घरा १ इति द्वे ग्रीवाघण्टायाः ॥ रिमः १ प्रवयणम्, “प्रवयणम्” २ इति द्वे अश्वदिद्वान्नः ॥ प्रतोदः १
 इत्येकम् अश्वदिताडनदण्डस्य ॥ खुरः १ विड्खः २ पुटः ३ इति त्रीणि अश्वखुरस्य ॥ लुण्टनम्,
 “लुटनम्” अप्यत्र १ वेल्लनम् २ इति द्वे अश्वदेर्भूम्यादौ श्रमापनयनार्थं पुनः पुनरङ्गचालनस्य ॥ ४६ ॥
 वल्गा १ दन्तालिका २ इति द्वे अश्वमुखस्थस्य रज्जुभेदस्य ॥ पल्ययनम् १ पर्याणम् २ वङ्गाग्रभागः ३ इति
 त्रीणि अश्वसज्जीकरणविशेषस्य ॥ अश्ववारः १ वल्लभपालकः २ इति द्वे अश्वपालस्य ॥ ४७ ॥
 नन्दीघोषः १ इत्येकमर्जुनरथस्य ॥ नीतिघोषः १ इत्येकं बृहस्पतिरथस्य ॥ चङ्कुरम् १ धोरणम् २ इति
 द्वे यानमात्रस्य ॥ चक्रम् १ अरि २ इति द्वे चक्रस्य ॥ ४८ ॥ लघ्वी १ त्वाष्ट्री २ रथी ३ इति त्रीणि
 लघुरथस्य ॥ कालवेल्लनम्, “कालवनम्” १ अङ्गम् २ वर्म ३ इति त्रीणि “सन्नाहः” इति
 ख्यातस्य वर्मणः ॥ मेढः, “मेढः” १ मेण्डः २ इति द्वे हस्तिपालस्य ॥ जङ्घात्राणम् १ मङ्खुणम् २ इति
 द्वे जङ्घात्राणस्य ॥ ४९ ॥ नायकः १ अग्रेसरिकः २ इति द्वे नायकस्य ॥ नासीरम् १ दर्पः २ इति द्वे
 दर्पस्य ॥ शस्त्रम् १ आयुधम् २ उद्वातः, “उद्धातः” ३ इति त्रीणि शस्त्रस्य ॥ स्थावरम् १ धनुः २
 गुणी ३ ॥ ५० ॥ शरावपः, “शरारोपः” अप्यत्र ४ धनुः ५ तृणता ६ त्रिणता ७ इति सप्त धनुषः ॥
 व्यैधः, “व्यैधः” १ प्रतिकायः २ जीवा ३ भारवम्, “मारवम्” ४ गुणः ५ इति पञ्च धनुर्गुणस्य ॥ ५१ ॥
 शस्त्राभ्यासः १ खुरली २ इति द्वे शस्त्राभ्यासस्य ॥ बाणः १ अस्त्रकण्टकः २ स्थूलस्वैडः ३ विपाटः ४ चित्र-
 पुङ्खः ५ शरः ६ सरः ७ ॥ ५२ ॥ पत्रवाहः ८ विकर्षः ९ इति नव बाणस्य ॥ तीरम् १ विज्जालम् २
 सायकम्, “शायकम्” अप्यत्र ३ इति त्रीणि सायकस्य ॥ लोहनालः १ नाराचः २ प्रसरः ३ काण्डगो-
 चरः ४ इति चत्वारि नाराचस्य ॥ ५३ ॥ ऋष्टिः १ खड्गः २ तरवारिः ३ शस्त्रः ४ भद्रात्मजः ५ धारा-

स्यादह्नं चक्रफलं पशुः परशुरित्यपि । दीर्घायुधं शूलः कुन्तः शल्यः शङ्कुर्विषाङ्कुरः ५५ ॥
 शूलोऽस्त्री सीसकं लग्नाः प्रातर्गैयाः स्तुतिव्रताः । भोगावली वन्दिपाठो वसुकीटस्तु याचकः ॥
 वातकेतुः क्षितिकणः स्यात्पांशुर्मेदिनीद्रवः । सम्भारः सर्वपूर्णत्वं पताका व्योममण्डलम् ५७ ॥
 कदली कन्दली चीनमक्षवाटस्तु मलभूः । भीरुस्तु भेलो हरिणहृदयः स्यात्पलङ्कटः ॥ ५८ ॥
 विद्रवस्तु शृगाली स्यादाघातस्तु वधस्थली । कदनं मारणं मन्थः सौप्तिकं रात्रिमारणम् ५९ ॥
 निपातो भूमिलामश्च मृत्युरप्यथ मारकः । मरको मारिरित्पाटः शवस्तु क्षितिर्वर्धनः ॥ ६० ॥
 पञ्चावस्थः कटः स्थौगः श्मशानं तु शतानकम् । रुद्राक्रीडो दाहसरः संस्क्रिया सत्क्रिया समे ॥
 चिता काष्ठमटी चैत्यं चिताचूडकमिष्यते । चितं चाथान्तशय्यायां खट्वारिष्ठ इत्यपि ।

उपग्रहस्तु ग्राहः स्याद्वन्दी करमरीत्यपि ॥ ६२ ॥

इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

तृष्णा धनपिशाची स्याद्वार्धुष्यं धान्यवर्धने।प्रामर्ज्यमृणमर्थानां प्रयोगः स्यान्मलाम्लिका ॥
 ऋणमुक्तिर्विगणनं क्षेत्रं वारटमुच्यते । हलिर्वृहद्वले मुद्रो हरिनामा वैनारुक् ॥ २ ॥

विषः ६ विशसनः ७ इति सप्त खड्गस्य ॥ न्युजखड्गः १ कटीतलः २ इति द्वे वक्रखड्गस्य ॥ ५४ ॥
 अहनम्, “अत्तनम्” १ चक्रफलम् २ इति द्वे चक्रफलस्य ॥ पशुः १ परशुः २ इति द्वे परशोः ॥ दीर्घायुधम् १
 शूलः २ कुन्तः ३ शल्यः ४ शङ्कुः ५ विषाङ्कुरः ६ इति पट् “कुन्त” इति ख्यातस्य प्रासाख्यायु-
 धस्य ॥ ५५ ॥ शूलः १ सीसकम् २ इति द्वे सुतीक्ष्णस्य अयःफालस्य ॥ लग्नाः १ प्रातर्गैयाः २ स्तुतिव्रताः ३
 इति त्रीणि स्तुतिपाठकानाम् ॥ भोगावली १ वन्दिपाठः २ इति द्वे स्तुतिग्रन्थस्य ॥ वसुकीटः १ याचकः,
 “याचितः” २ इति द्वे याचकस्य ॥ ५६ ॥ वातकेतुः १ क्षितिकणः २ पांशुः ३ मेदिनीद्रवः ४ इति
 चत्वारि पांशोः ॥ सम्भारः १ सर्वपूर्णत्वम् २ इति द्वे सम्भारस्य ॥ पताका १ व्योममण्डलम्, कचित्
 “व्योममञ्जरम्” इति पाठः २ ॥ ५७ ॥ कदली ३ कन्दली ४ चीनम् ५ इति पञ्च पताकायाः ॥ अक्ष-
 वाटः, कचित् “अक्षवाटः” इति पाठः १ मलभूः २ इति द्वे बाहुयुद्धभूमेः ॥ भीरुः १ भेलः २ हरिणहृ-
 दयः ३ पलङ्कटः ४ इति चत्वारि भीरोः ॥ ५८ ॥ विद्रवः, “विद्रावः” अप्यत्र १ शृगाली २ इति द्वे
 पलायनस्य ॥ आघातः १ वधस्थली २ इति द्वे वधस्थानस्य ॥ कदनम् १ मारणम् २ मन्थः ३ इति
 त्रीणि मारणस्य ॥ सौप्तिकम्, सुप्तिकाले रात्रौ भवम् १ रात्रिमारणम् २ इति द्वे रात्रिमारणस्य ॥
 ॥ ५९ ॥ निपातः १ भूमिलामः २ मृत्युः, “मृत्करः” ३ इति त्रीणि मृत्योः ॥ मारकः १ मरकः,
 “मरणः” २ मारिः, “मारी” इत्यप्यत्र, “मारीभये राजभये” इति वटुकस्तवः ३ उत्पातः ४
 इति चत्वारि मारिकभयस्य ॥ शवः १ क्षितिर्वर्धनः २ ॥ ६० ॥ पञ्चावस्थः ३ कटः ४
 स्थौगः, “स्थालः” ५ इति पञ्च शवस्य ॥ श्मशानम् १ शतानकम् २ रुद्राक्रीडः ३ दाहसरः ४ इति चत्वारि श्मशा-
 नस्य ॥ संस्क्रिया १ सत्क्रिया २ इति द्वे संस्कारस्य ॥ ६१ ॥ चिता १ काष्ठमटी २ चैत्यम् ३ चिताचूडकम् ४
 चितम् ५ इति पञ्च शवदाहार्थं कृतायाः काष्ठचुल्लयाः ॥ खटिः १ वारटः २ अविशब्देन “शवरथः”
 “शववाहनम्” “शवयानम्” इत्यादयः सङ्ग्रहन्ते, इति द्वे शवरथस्य ॥ उपग्रहः १ ग्राहः २ वन्दी,
 “वन्दिः” ३ करमरी ४ अपिशः ५ शट् “करिमरिः” अप्यत्र, इति चत्वारि कारावद्धमनुष्यादेर्वन्द्याश्च ॥ ६२ ॥

इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

तृष्णा १ धनपिशाची २ इति द्वे तृष्णायाः ॥ वार्धुष्यम् १ इत्येकं धान्यादेर्वर्धनोपायस्य ॥ प्रामर्ज्यम्,
 “प्रामित्यम्” १ ऋणम् २ इति द्वे ऋणस्य ॥ मलाम्लिका, “कलाम्लिका”, कचित् “कलाम्बिका” १ इत्ये-
 कम् अर्थानां प्रयोगस्य ॥ १ ॥ ऋणमुक्तिः १ विगणनम् २ इति द्वे ऋणमुक्तेः ॥ क्षेत्रम् १ वारटम् २ इति

वासन्तश्चाय मसुरो मसूरो व्रीहिकाञ्चनः । सर्षपः स्यात्सरिषपः कटुस्नेहश्च तन्तुभः ॥ ३ ॥
 प्रवेष्टः सितशूकः स्याद्गोधूमो म्लेच्छभोजनः ताम्रवृन्तः कुलस्थः स्यान्निःस्नेहश्चण्डिकास्तसी ॥
 मूर्खः पुरीषलो माषो राजमाषस्तु वर्बटः ॥ फुल्लपालः शूर्पवाते न स्त्री तितत चालनी ॥ ५ ॥
 कण्डव्युद्वैखलं प्रस्थः पालिः सूदः प्रचेलकः । कुशूलाऽस्त्री व्रीह्यगारं कन्दुराग्निष्ठ उच्यते ॥ ६ ॥
 आलिञ्जरो ना नन्दा स्त्री मृत्सो भाण्डकमुष्टिका वारासनं वाः सदनं कणनो हण्डिकासुतः ॥
 कलेशी गर्गरी तुल्या स्याच्छरावस्तु मार्त्तिकः । शालाजिरः पार्थिवश्च मृत्कांस्यमथ लोहिका
 खरसोल्लः खरपात्रं शिङ्घाणं काचभाजनम् । काष्ठलोही तु वातर्दिर्जीरको दीप्यकः स्मृतः १
 कटुभङ्गस्तु शुण्ठी स्यात्काञ्चिकं तु तुषोदकम् । गृहाम्लं सिद्धसलिलं रक्षोघ्नं धातुनाशनम् १०
 गृहिणी मधुरा हिङ्गु शूलहृत्सूपधूपनम् । वर्षिणी हेमरागिण्यो हरिद्रा पीतवाङ्मुका ११ ॥
 गण्डोलं स्याद्गुडः स्वादुः पिप्प्लवा गुडशर्करा । महाश्वेता तु मधुजा प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् १२
 चिपिटो धान्यचमसश्चित्रापूपश्चरुव्रणः । आलिम्पना तर्पणा दीपनं मण्डोदकं च तत् ॥ १३ ॥
 वटकः पिष्टपूरः स्यद् व्रतोपायनवायनं । प्रहेणकं चाथ पोली पूपाली चर्पटी च सा ॥ १४ ॥

द्वे क्षेत्रस्य ॥ हलिः १ इत्येकं “बृहद्वलः” इति ख्यातस्य महालाङ्गलस्य ॥ सुदः १ हरिनामा २ वनाखुकः,
 कचित् “वनाखुकः” इति पाठः, “वनाखाकः” अप्यत्र ३ ॥ २ ॥ वासन्तः ४ इति चत्वारि मुद्रस्य ॥ मसुरः १
 मसूरः २ व्रीहिकाञ्चनः ३ इति त्रीणि मसूरस्य व्रीहिभेदस्य ॥ सर्षपः १ सरिषपः २ कटुस्नेहः, कटुः स्नेहः तैलादि-
 रूपो निर्यासो यस्य, क्वचित् “कटुस्नेहा” इति पाठः ३ तन्तुभः ४ इति चत्वारि सर्षपस्य ॥ ३ ॥ प्रवेष्टः १
 सितशूकः २ इति द्वे यवस्य ॥ गोधूमः १ म्लेच्छभोजनः २ इति द्वे गोधूमस्य ॥ ताम्रवृन्तः १ कुलस्थः २
 इति द्वे कुलस्थस्य ॥ निःस्नेहः १ चण्डिका २ अतसी ३ इति त्रीणि अतस्याः ॥ ४ ॥ मूर्खः १ पुरीषलः,
 “पुरीषमः” २ माषः ३ इति त्रीणि माषस्य ॥ राजमाषः १ वर्बटः २ इति द्वे राजमाषस्य ॥ फुल्लपालः १
 इत्येकं शूर्पवातस्य ॥ तितत १ चालनी २ इति द्वे चालन्याः ॥ ५ ॥ कण्डनी १ उद्वैखलम्, “उल्लखलम्”
 अप्यत्र २ इति द्वे उद्वैखलस्य ॥ प्रस्थः १ पालिः २ सूदः ३ प्रचेलकः ४ इति चत्वारि चतुष्कुडवात्मवस्य
 धान्यादेः परिमाणभेदस्य ॥ कुशूलः, “कुसूलः” १ व्रीह्यगारम् २ इति द्वे इष्टकादिनिर्मितस्य धान्यादि-
 स्थापनाहङ्गहस्य ॥ कन्दुः १ अग्निष्ठः २ इति द्वे वह्निस्थितियोग्यस्य लौहमयकटादिपात्रस्य तण्डुलादिभ-
 र्जनपात्रस्य स्वेदनीपात्रस्य च ॥ ६ ॥ आलिञ्जरः, नन्दा २ इति द्वे “जाला” इति ख्यातस्य मृन्म-
 यजलपात्रभेदस्य ॥ मृत्सा, “मृत्सा” १ भाण्डकमुष्टिका, कचित् “भाण्डकमुष्टिका” इति पाठः २ इति
 द्वे प्रशस्तमृत्तिकायाः, “आढकी” इति ख्यातस्य भाण्डभेदस्य वा ॥ वारासनम् १ वाः सदनम् २ इति
 द्वे जलाधारस्य ॥ क्वणनः १ हण्डिकासुतः २ इति द्वे क्षुद्रमृत्पात्रस्य ॥ ७ ॥ कलशी, “कलशिः” “कलशि-
 मुदधिगुर्वीम्” इति माषः १ गर्गरी २ इति द्वे कलश्याः ॥ शरावः १ मार्त्तिकः २ शालाजिरः ३ पार्थिवः ४ मृत्कांस्यम् ५
 इति पञ्च शरावस्य ॥ लोहिका १ ॥ ८ ॥ खरसोल्लः, “खरसोन्दः” २ खरपात्रम् ३ इति त्रीणि लोहपात्रस्य ॥
 शिङ्घाणम् १ काचभाजनम् २ इति द्वे काचभाजनस्य ॥ काष्ठलोही १ वातर्दिः २ इति द्वे काष्ठलोह्याः ॥
 जीरकः १ दीप्यकः २ इति द्वे जीरकस्य ॥ ९ ॥ कटुभङ्गः १ शुण्ठी २ इति द्वे शुण्ठ्याः ॥ काञ्चिकम्, तुषो-
 दकम् २ गृहाम्लम् ३ सिद्धसलिलम् ४ रक्षोघ्नम् ५ धातुनाशनम् ६ ॥ १० ॥ गृहिणी ७ मधुरा ८ इत्यष्टौ
 काञ्चिकस्य ॥ हिङ्गु १ शूलहृत् २ सूपधूपनम् ३ इति त्रीणि हिङ्गुनः ॥ वर्षिणी १ हेमरागिण्यः २ हरिद्रा ३
 पीतवाङ्मुका ४ इति चत्वारि हरिद्रायाः ॥ ११ ॥ मण्डोलम् १ गुडः २ स्वादुः ३ इति त्रीणि गुडस्य ॥ पिप्प्लवा,
 “पिप्प्लवा” १ गुडशर्करा २ इति द्वे गुडशर्करायाः ॥ महाश्वेता १ मधुजा २ इति द्वे सिततायाः ॥ प्रयस्तम् १
 सुसंस्कृतम् २ इति द्वे तैलसंस्कृतस्य ॥ १२ ॥ चिपिटः १ धान्यचमसः २ इति द्वे पृथुकस्य ॥ चित्रापूपः १
 चरुव्रणः २ इति द्वे पूषविशेषस्य ॥ आलिम्पना १ तर्पणा २ इति द्वे वृत्तेः ॥ दीपनम् १ मण्डोदकम् २ इति
 द्वे “मण्डोदकम्” इति ख्यातस्य तण्डुलचूर्णमिश्रितजलस्य ॥ १३ ॥ वटकः १ पिष्टपूरः २ इति द्वे “वटक”

सक्तुश्चूर्णक आपूप्यो भक्तं कुरैः प्रसादनः॥ मण्डो ज्येष्ठाम्बु खदिका लाजाः पारी तु दोहनी
निपानं स्त्री गवी तुम्बा निलिम्पा रोहिणी च सागव्यं श्रेष्ठं पुंसवनं स्यादोहापनयः पुमान्॥
अवदोहः पयः क्षीरं प्राग्गौहं श्रीधनं दधि । कद्वरं तु दधिस्नेहो जग्धिर्भोजनभक्षणे ॥ १७ ॥
देहयात्रा विष्वणनं भुक्तं प्रत्यवसानवत् । कल्यवर्तः प्रातराशः प्रातर्भोजनमित्यपि ॥ १८ ॥
अनङ्गान् शाङ्करो गन्धमैथुनः शक्करिर्वृषः । ककुब्जान्पुङ्गवश्चाथ कण्ठाला जालगोणिका॥ १९ ॥
दोग्धा शक्करिर्वत्सस्तेषामाटीकनं क्रमः । गवादिकं जीवधनं पलिक्री बालगर्भिणी॥ २० ॥
करकं गोमयच्छत्रे गोग्रन्थिः शुष्कगोमयम् । करीषश्छगणो हम्भा रेभणं च गवां ध्वनैः॥ २१ ॥
नैचिकं गोः शिरोदेशो वन्दनीया तु रोचना । मन्थानमन्थतक्राटाः स्यात्तृष्टः कण्ठकाशनः॥
लम्बौष्ठाध्वगवासन्तकुलनाशमरुद्विपः॥ भोलिर्वहुकरो वक्रग्रीवो भवस्तु रोमेशः ॥ २३ ॥
संस्फालहुडुभेडौश्च मेषी स्याज्जालकिन्यविः । वर्करस्तु लम्बकर्णश्छागो वस्तः शिवाप्रियः २४ ॥
अल्पायुर्लघुकायश्च मेनादः पर्णभोजनः । परिक्रमसहो बुको देवानां प्रिय इत्यपि ॥ २५ ॥
छागी सञ्जा चुलम्पा स्याच्छङ्कुकर्णस्तु गर्दभः॥ स्मरस्मर्यश्चिरेमेही ग्राम्याश्चो रेणुरुषितः २६
पशुश्चरिः शुद्धजङ्घो रत्नं चारुशिला मणिः॥ स्वाध्यायी पत्तनवाणिग्योऽर्धोऽथ विक्री २७

इति ख्यातस्य खाद्यभेदस्य ॥ व्रतोपायनम् १ वायनम्, “वाचनम्” २ प्रहेणकम् ३ इति त्रीणि “वायने”
इति प्रसिद्धस्य भक्षणभेदस्य ॥ पोली, क्वचित् “पौली” इति पाठः १ पूषाळी २ चर्पटी ३ इति त्रीणि
पोल्याः इष्टपक्वस्य कलापयवादेश्च ॥ १४ ॥ सक्तुः १ चूर्णकः २ इति द्वे सक्तेः॥ आपूप्यः १ भक्तम् २
कुरुः, “कुरुवृत्तान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूम्नि नीवृत्ति” इति मेदिनी, कचित् “कुरम्” “कूरः” इति पाठः ३
प्रसादनः ४ इति चत्वारि ओदनस्य ॥ मण्डः १ ज्येष्ठाम्बु २ इति द्वे मण्डस्य ॥ खदिकाः १ लाजाः २
इति द्वे लाजानाम् ॥ पारी १ दोहनी २ ॥ १५ ॥ निपानम् ३ गवी ४ तुम्बा ५ निलिम्पा ६ रोहिणी ७
इति सप्त दोहण्याः ॥ गव्यम् १ श्रेष्ठम् २ पुंसवनम्, “प्रसवणम्” ३ दोहापनयः ४ इति चत्वारि गव्यस्य
॥ १६ ॥ अवदोहः १ पयः २ क्षीरम् ३ इति त्रीणि दुग्धस्य ॥ प्राग्गौहम्, “प्राग्राटम्” १ श्रीधनम् २ इति द्वे
दध्ने ॥ कद्वरम् १ दधिस्नेहः, “दधिस्नेदः” २ इति द्वे दधिस्नेहस्य ॥ जग्धिः १ भोजनम् २ भक्षणम् ३
॥ १७ ॥ देहयात्रा ४ विष्वणनम् ५ भुक्तम् ६ प्रत्यवसानम् ७ वच्छवेदनं अभ्यवहरणादयो पृथगन्ते, इति सप्त
भोजनस्य ॥ कल्यवर्तः १ प्रातराशः २ प्रातर्भोजनम् ३ इति त्रीणि प्रातर्भोजनस्य ॥ १८ ॥ अनङ्गान् १
शाङ्करः, “शाकरः” २ गन्धमैथुनः ३ शक्करिः ४ वृषः ५ ककुब्जान् ६ पुङ्गवः ७ इति सप्त वृषस्य ॥ कण्ठाला १
जालगोणिका २ इति द्वे कण्ठालायाः ॥ १९ ॥ दोग्धा १ शक्करिः २ वत्सः ३ इति त्रीणि वत्सस्य ॥
आटीकनम् १ इत्येकं वत्सानां गमनस्य ॥ जीवधनम् १ इत्येकम् गवादिकस्य धनस्य ॥ पलिक्री १ बाल-
गर्भिणी २ इति द्वे बालगर्भिण्याः गोः॥ २० ॥ करकम्, “कवाकम्” १ इत्येकं गोमयच्छत्रस्य शिलीन्ध्रस्य॥
गोग्रन्थिः १ शुष्कगोमयम् २ इति द्वे शुष्कगोमयस्य॥ करीषः १ छगणः २ इति द्वे करीषस्य॥ हम्भा १ रेभणम् २
इति द्वे गवां ध्वनेः॥ २१ ॥ नैचिकम् १ इत्येकं गोशिरोदेशस्य॥ वन्दनीया १ रोचना २ इति द्वे गोरोचनायाः॥
मन्थानः १ मन्थः २ तक्राटः ३ इति त्रीणि मन्थनदण्डस्य॥ तृष्टः १ कण्ठकाशनः २ ॥ २२ ॥ लम्बौष्ठः ३ अध्वगः ४
वासन्तः ५ कुलनाशः ६ मरुद्विपः ७ भोलिः ८ बहुकरः ९ वक्रग्रीवः १० इति दश उष्ट्रस्य॥ मेपः १ रोमशः,
“लोमशः” २ ॥ २३ ॥ संस्फालः ३ हुडुः ४ भेडः, “मेदूः” अप्यत्र ५ इति पञ्च मेषस्य ॥ मेषी १
जालकिनी २ अविः ३ इति त्रीणि मेष्याः ॥ वर्करः १ लम्बकर्णः २ छागः ३ वस्तः “वस्तः” ४ शिवा-
प्रियः ५ ॥ २४ ॥ अल्पायुः ६ लघुकायः ७ मेनादः, “मे” इति नादो यस्य ८ पर्णभोजनः ९ परिक्रम-
सहः १० बुक्कः ११ देवानांप्रियः १२ इति द्वादश छागस्य ॥ २५ ॥ छागी १ सञ्जा २ चुलम्पा ३
इति त्रीणि छाग्याः ॥ शङ्कुकर्णः १ गर्दभः २ स्मरस्मर्यः ३ चिरेमेही ४ ग्राम्याश्चो ५ रेणुरुषितः ६
॥ २६ ॥ पशुश्चरिः ७ शुद्धजङ्घः ८ इत्यष्टौ गर्दभस्य ॥ रत्नम् १ चारुशिला २ मणिः ३ इति त्रीणि रत्नत्वा॥

सर्वमूल्यं द्यूतबीजं हिरण्यं च कपर्दिकः । वराटकः पणास्थि स्याद्रासुरः स्फाटिकोपलः २८॥
 शालिपिष्टं धौतशिलं गत्वर्कश्च सुसारवत् । अश्मसारस्विन्द्रनीलो वैदूर्यं वीलवायजम् २९॥
 बालसूर्यमथो रक्तकन्दलो विद्रुमश्च सः । लतामणिः प्रवालः स्याद्राजभट्टो विराटजः ॥३०॥
 कुरुविन्दैः पद्मरागो दधीच्यैस्थि तु हीरकम् । स्वर्णं लोहवरं चाग्निबीजं चाम्पेयैभित्यपि ३१॥
 रूप्ये श्वेतं रङ्गबीजमिन्दुकान्ते मणीचकम् । ताम्रकं तु लोहितायः सूर्याङ्गं मुनिपित्तलम् ३२॥
 कंसं तु कंसं कंसास्थि ताम्रार्धमथ मौक्तिकम् । रसोपलं शुक्तिबीजं सिन्दूरं रक्तवालुकम् ३३॥
 पारदं सिद्धधातुः स्याद्वरबीजं च सूतकम् । रङ्गं सुरभं मृदङ्गं कुसुम्भं ग्राम्यकुङ्कुमम् ३४॥
 हरिताले तु कर्बूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः । दारदं तु हिङ्गुलं स्याद्विङ्गुलं रक्तपारदम् ३५॥
 रसगन्धो गन्धरसो गान्धारं मसिवर्धनम् । क्षारस्तु स्याद्यवक्षारो यवशूकश्च रेचकः ॥
 शिलाजतु शिलाव्याधिस्रुफला त्रिफलाऽपि च ॥ ३६॥
 इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

स्वाध्यायी १ पत्तनवणिक् २ इति द्वे पत्तनवणिजः ॥ घोटालुककः, क्वचित् “घेडालुककः” इति पाठः १
 अश्वविक्रीयी २ इति द्वे अश्वविक्रयिणः ॥ २७ ॥ सर्वमूल्यम् १ द्यूतबीजम् २ हिरण्यम् ३ कपर्दिकः,
 “कपर्दिका” अथवा ४ वराटकः, “वराटः” ५ पणास्थि ६ इति षट् कपर्दिकस्य ॥ तत्र केचित् वराटः १
 वराटकः २ इति द्वे क्षुद्रकपर्दिकस्य इति वदन्ति ॥ मासुरः १ स्फाटिकोपलः २ ॥ २८ ॥ शालिपिष्टम् ३
 धौतशिलम् ४ इति चत्वारि स्फटिकस्य ॥ गत्वर्कः १ इत्येकं रक्तखदिरसहस्रस्य मणिविशेषस्य ॥
 अश्मसारः, “मसारः” १ इन्द्रनीलः २ इति द्वे इन्द्रनीलस्य ॥ वैदूर्यम् “वैदूर्यम्” १ बलिवायजम् २
 ॥ २९ ॥ बालसूर्यम् ३ इति त्रीणि वैदूर्यस्य ॥ रक्तकन्दलः १ विद्रुमः २ लतामणिः ३ प्रवालः ४ इति
 चत्वारि विद्रुमस्य ॥ राजपट्टः १ विराटजः २ इति द्वे विराटजस्य मणोः ॥ ३० ॥ कुरुविन्दः, “कुरुविलः” १
 पद्मरागः, पद्मस्यैव रागो रक्तवर्णो यस्य २ इति द्वे पद्मरागस्य ॥ दधीच्यस्थि, “दधीचास्थि” अथवा १
 हीरकम् २ इति द्वे “वज्र” इति ख्यातस्य हीरकस्य ॥ स्वर्णम् १ लोहवरम् २ अग्निबीजम्, “अग्निबीजम्” ३
 चाम्पेयम् ४ अपिशब्देन चाम्पेयकं गृह्यते, इति चत्वारि स्वर्णस्य ॥ ३१ ॥ श्वेतम् १ रङ्गबीजम्, “रङ्ग-
 बीजम्” २ इति द्वे रूप्यस्य ॥ मणीचकम् १ इत्येकं चन्द्रकान्तमणोः ॥ केचित्तु चन्द्रवर्णरूप्यस्य इति
 वदन्ति ॥ ताम्रकम् १ लोहितायः २ सूर्याङ्गम्, “सूर्याङ्गम्” “रविः” इत्यादयोऽन्यत्र ३ मुनिपित्तलम् ४
 इति चत्वारि ताम्रस्य ॥ ३२ ॥ कंसम् १ कंसास्थि २ ताम्रार्धम् ३ इति त्रीणि “कांस” इति ख्यातस्य
 ताम्रारङ्गमिश्रितस्य उपधातोः ॥ यथाह—“उपधातुमेवेत्कांस्ये द्वयोस्तरणिरङ्गयोः” इति ॥ मौक्तिकम् १ रसो-
 पलम् २ शुक्तिबीजम् ३ इति त्रीणि मौक्तिकस्य ॥ सिन्दूरम् १ रक्तवालुकम्, “रक्तवालुकम्” २ इति द्वे
 सिन्दूरस्य ॥ ३३ ॥ पारदः, “पारतः” १ सिद्धधातुः २ हरबीजम्, “धरबीजम्” ३ सूतकम् ४ इति
 चत्वारि पारदस्य ॥ रङ्गम् १ सुरभम् २ मृदङ्गम् ३ इति त्रीणि रङ्गस्य धातुभेदस्य ॥ कुसुम्भम् १
 ग्राम्यकुङ्कुमम् २ इति द्वे पुष्पप्रधानवृक्षस्य कुसुम्भस्य ॥ यथाह—“कुसुम्भं नालिकाशकं वात्काकुम्” इति
 स्मृतिः ॥ ३४ ॥ कर्बूरम् १ इत्येकं हरितालस्य ॥ गोदन्तः १ नटः २ इति द्वे “गोदन्तः” इति ख्यातस्य
 हरितालस्यादारदम् १ हिङ्गुलं २ हिङ्गुलम् ३ रक्तपारदम्, “रक्तपारदः” ४ इति चत्वारि हिङ्गुलस्य ॥ ३५ ॥
 रसगन्धः, “रसगन्धकः” अथवा १ गन्धरसः २ गान्धारम्, “गन्धारम्” अथवा ३ मसिवर्धनम् ४ इति
 चत्वारि “गन्धक” इति ख्यातस्य रसगन्धस्य ॥ क्षारः १ यवक्षारः २ यवशूकः ३ रेचकः ४ इति
 चत्वारि यवक्षारस्य ॥ शिलाजतु १ शिलाव्याधिः २ इति द्वे “शिलाजतु” इति ख्यातस्य पर्वतजातस्य
 उपधातुभेदस्य ॥ तृफला १ त्रिफला, २ अपिशब्देन “त्रिफली” “फलत्रयम्” इत्यादयोऽन्यत्र गृह्यन्ते,
 इति द्वे त्रिफलायाः ॥ ३६ ॥

शूद्रः स्यात्पादजो दासो ग्रामकूटो महत्तरः । मालिकः पुष्पलावः स्यात्कुम्भकारस्तु मृत्करः ॥
 दण्डभृत्पलगण्डस्तु सुधाजीवी च लेपकः । कायस्थे कूटकृत्पञ्जीकरौ चित्रकरे कृणुः ॥ २ ॥
 चर्मरुः कुरटः पादुकृत्कलादस्तु गौञ्जिकः । नाडिन्धमः स्वर्णकारो वात्सीपुत्रस्तु नापितः ॥ ३ ॥
 चान्द्रिलो नखकुट्टश्च रजकः कर्मकीलकः । कन्यापालः पालयणिगंदवलस्त्वमरद्विजः ॥ ४ ॥
 अजाजीवस्तु जावालो निष्कश्चण्डाल उच्यते । कुक्कुरे दीर्घसुरतो वान्तादरसनालिहौ ॥ ५ ॥
 रतव्रणो ग्राममृगस्तथेन्द्रमहकामुकः । कपिलो वक्रपुच्छश्च शयालुररतत्रपः ॥ ६ ॥
 शुन्याः शुन्यं शुनीरं स्याच्चौरः शङ्कितवर्णकः । स्यात्कुम्भिलश्च प्रचुरपुरुषोऽथ कुजम्भिलः ॥ ७ ॥
 सुरङ्गोऽहिर्वधश्चोरे वन्दीकारस्तु माचलः । प्रसह्यचोरश्चिल्लामः स्त्रीचोरो रतहिण्डकः ॥ ८ ॥
 काव्यचोरश्चन्द्रेणुः कुडचैच्छेद्यं तु खानिकम् । सन्धिः सुरङ्गा तद्भेदाः श्रीवत्सगोमुखादयः ॥
 कपाललालिका तर्कुस्तर्कुशाणस्तु श्लामकः । वर्तनी तर्कुपीठी स्यात्पिञ्जनं तूलकामुकम् ॥ १० ॥
 तूलः पिचुः पिचुतूलं पिञ्जिका तूलनालिका । त्रिषु द्वारापणं सूत्रपर्णं यत्तेन वेष्यते ॥ ११ ॥
 निर्वेटनं नाडिचोरमेकाष्टी तूलशर्करा । तन्त्रकाष्ठं तुरी स्त्री स्याद् ग्रीष्महासेन्द्रतूलके ॥ १२ ॥

शूद्रः १ पादजः, ब्रह्मणः पादाम्बां जायते २ दासः ३ इति त्रीणि “शूद्रः” इति ख्यातस्य चतुर्थवर्णस्य ॥
 ग्रामकूटः १ महत्तरः २ इति द्वे अतिशयेन वृद्धिं प्राप्तस्य ॥ मालिकः १ पुष्पलावः २ इति द्वे मालाकारस्य ॥
 कुम्भकारः १ मृत्करः २ ॥ १ ॥ दण्डभृत् ३ इति त्रीणि कुम्भकारस्य ॥ पलगण्डः १ सुधाजीवी २ लेपकः ३
 इति त्रीणि लेपनकरस्य ॥ कूटकृत् १ पञ्जीकरः २ इति द्वे “कायस्थः” इति ख्यातस्य लिपिकरवृत्तेः ॥
 कृणुः १ इत्येकं चित्रकारस्य ॥ २ ॥ चर्मरुः १ कुरटः २ पादुकृत् ३ इति त्रीणि चर्मकारस्य ॥ कलादः १
 गौञ्जिकः २ नाडिन्धमः ३ स्वर्णकारः, “स्वर्णतालः” ४ इति चत्वारि स्वर्णकारस्य ॥ वात्सीपुत्रः १ नापितः २
 ॥ ३ ॥ चन्द्रिलः ३ नखकुट्टः ४ इति चत्वारि क्षुरकर्मकारकस्या ॥ रजकः १ कर्मकीलकः २ इति द्वे वस्त्रादेः राग-
 कारकस्य ॥ कन्यापालः, “कल्यपालः” १ पालवणिक, “पाणवणिक” २ इति द्वे कन्यापालकस्य ॥ देवलः १
 अमरद्विजः २ इति द्वे देवलस्य ॥ ४ ॥ अजाजीवः १ जावालः २ इति द्वे छागपालकस्य छागक्रयविक्र-
 याभ्यामाजीविनश्च ॥ निष्कः १ चण्डालः, “चाण्डालः” २ इति द्वे चण्डालस्य ॥ दीर्घसुरतः १ वान्तादरः २
 सनालिहः ३ ॥ ५ ॥ रतव्रणः ४ ग्राममृगः ५ इन्द्रमहकामुकः ६ कपिलः ७ वक्रपुच्छः ८ शयालुः ९ अरत-
 त्रपः, नास्ति रते मैथुने त्रपा यस्य १० इति दश कुक्कुरस्य ॥ ६ ॥ शुन्यम् १ शुनीरम् २ इति
 द्वे शुनीसङ्घस्य ॥ चौरः १ शङ्कितवर्णकः २ कुम्भिलः ३ प्रचुरपुरुषः ४ इति चत्वारि चौरस्य ॥ कुजम्भिलः,
 “कुजम्भिरः” १ ॥ ७ ॥ सुरङ्गः २ अहिर्वधः, “अहिरधः” ३ इति त्रीणि वधचोरस्य ॥ वन्दीकारः,
 “वन्दीकालः” १ माचलः २ प्रसह्यचोरः ३ चिल्लामः ४ इति चत्वारि प्रसह्यचोरस्य ॥ स्त्रीचोरः १,
 रतहिण्डकः २ इति द्वे स्त्रीचोरस्य ॥ ८ ॥ काव्यचोरः १ चन्द्रेणुः २ इति द्वे काव्यचोरस्य ॥ कुडचैच्छेद्यम्,
 “कुडचैच्छेद्यः” १ खानिकम्, क्वचित् “खानकः” इति पाठः २ सन्धिः ३ सुरङ्गा, क्वचित् “सुरङ्गा” “सुर-
 ङ्गम्” इति च ४ इति चत्वारि सन्धिचोरस्य ॥ श्रीवत्सः १ गोमुखः १ इत्येकैकं चोरादिकृतसन्धिभेदयोः ॥
 आदिना अतो विषदृशाकारा अपि गृह्यन्ते ॥ ११ ॥ कपाललालिका, “कपासनालिका”, नालिकाः ॥ “कपालना-
 लिका” १ तर्कुः २ इति द्वे “तर्कुः” इति ख्यातस्य यन्त्रभेदस्या ॥ तर्कुशाणः १ श्लामकः २ इति द्वे तर्कुशाणस्य ॥
 वर्तनी १ तर्कुपीठी २ इति द्वे तर्कुपीठयाः ॥ पिञ्जनम् १ तूलकामुकम् २ इति द्वे तूलधनुषः ॥ १० ॥ तूलः १
 पिचुः २ पिचुतूलम् ३ इति त्रीणि तूलस्य ॥ पिञ्जिका १ तूलनालिका २ इति द्वे पिञ्जिकायाः ॥ द्वाराप-
 णम् १ सूत्रपर्णम् २ इति द्वे सूत्रवेष्टनस्य ॥ ११ ॥ निर्वेटनम् १ नाडिचोरम् २ इति द्वे नाडिचोरस्य ॥
 एकाष्टी १ तूलशर्करा २ इति द्वे पिचुशर्करायाः ॥ तन्त्रकाष्ठम् १ तुरी, “तुरिः” २ इति द्वे वयनसाधनस्य

पन्नध्री पादुका प्रौणिहिता पदरथीत्यापि । कावरी जङ्गमुकुटी भ्रमत्कुट्टय स्वर्परः ॥ १३ ॥
 वारित्रा मूर्धखोलं च सैव पत्रपिशाचिका । वासी तु तक्षणी न स्त्री क्रकचः पन्नदारकः ॥ १४ ॥
 मद्यं त्वरिष्टं मैरेयं कतोयं कापिशायनम् । माध्वी च मधु माध्वीकं कपिशीका च मालिका ॥
 वीरा दैत्या प्रसन्ना च माधवी गन्धमादनी । गौडी च वालकली मध्वासवपक्करसौ नरिः ॥ १६ ॥
 नलिनी नारिकेलस्य सुरा तालस्य तालिनी । स्मरासवो मुखसुरं पारी स्त्री पानभाजनम् ॥
 शुण्डापानं मदस्थानं द्यूतकृतकृष्णकोहलः । देवसभ्यस्तु सैभिको लग्नकस्तृणमत्कुणः ॥ १८ ॥
 चुञ्चुरी तिन्तिडी द्यूते पञ्चाली शारिशृङ्खला । अष्टकाङ्गं नयपीठी नयस्तु जतुपुत्रकः ॥ १९ ॥

इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इति त्रिकाण्डशेषकोषस्य द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

काष्ठस्य ॥ ग्रीष्महासम् १ इन्द्रतूलकम् २ इति द्वे इन्द्रतूलस्य कर्पासस्य ॥ १२ ॥ पन्नध्री १ पादुका २ प्राणिहिता,
 “प्राणिहिता” ३ पदरथी ४ इति चत्वारि पादुकायाः चर्ममयस्य पदाच्छादनस्य च ॥ अपिशब्देन
 “पादुः” “उपानत्” इत्यादयो गृह्यन्ते ॥ कावारी, “कारावी” १ जङ्गमुकुटी २ भ्रमत्कुटी ३ इति त्रीणि
 तृणादिकृतच्छत्रस्य ॥ स्वर्परः १ ॥ १३ ॥ वारित्रा २ मूर्धखोलम् ३ पत्रपिशाचिका ४ इति चत्वारि
 “वारित्राण” इति ख्यातस्य छत्रस्य ॥ वासी १ तक्षणी २ इति द्वे तक्षण्याः ॥ क्रकचः १ पन्नदारकः
 १ इति द्वे “क्रकचः” इति ख्यातस्य करपत्रस्य ॥ १४ ॥ मद्यम् १ अरिष्टम् २ मैरेयम् ३ कतोयम् ४
 कापिशायनम्, “कापिशायनी” ५ माध्वी ६ मधु ७ माध्वीकम् ८ कपिशीका, “कपिशी” अप्यत्र ९ मालिका १०
 ॥ १५ ॥ वीरा ११ दैत्या १२ प्रसन्ना १३ माधवी १४ गन्धमादनी १५ इति पञ्चदश मद्यस्य ॥ तानि
 मद्यानि द्वादशविधानि भवन्ति । यथाह—“माध्वीकं पानसं द्राक्षं स्वाजूरं तालमैश्वरम् । मैरेयं माक्षिकं टाडकं
 मधुकं नारिकेलजम् । मुख्यमन्नविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव तु” इति ॥ गौडी १ वालकली २ इति द्वे गुडेन
 कृतायाः सुरायाः ॥ मध्वासवः १ पक्करसः, “यक्षरसः” २ इति द्वे मधुद्रुमपुष्पजातस्य मद्यस्य ॥ १६ ॥
 नलिनी १ इत्येकं नारिकेलजातसुरायाः ॥ तालिनी, “ताली” अप्यत्र १ स्मरासवः २ मुखसुरम् ३ इति त्रीणि
 तालजातसुरायाः ॥ पारी १ पानभाजनम् २ इति द्वे पानभाजनस्य ॥ १७ ॥ शुण्डापानम् १ मदस्थानम् २ इति
 द्वे मद्यपानगृहस्य ॥ स्वचित् शुण्डा पानमिति पृथगपि । “शुण्डा पानगृहे मता ॥ अप्यम्बुहस्तिनीवेद्याहस्तिहस्त-
 सुरासु च” इति मेदिनी । “शुण्डाऽपि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः” इति विश्वः । “पानं पीतिभाजनर-
 क्षणे” इति मेदिनी ॥ द्यूतकृत १ “द्यूतकारः” अप्यत्र १ कृष्णकोहलः २ इति द्वे द्यूतकृतः ॥ देवसभ्यः १
 सभिकः, “सभीकः” अप्यत्र २ इति द्वे द्यूतकारकस्य ॥ लग्नकः १ तृणमत्कुणः २ इति द्वे प्रतिभुवः
 ॥ १८ ॥ चुञ्चुरी १ तिन्तिडी २ इति द्वे द्यूतस्य ॥ पञ्चाली, “पञ्चनी” १ शारिशृङ्खला २ इति द्वे “शारि-
 शृङ्खला” इति ख्यातायाः वस्त्रकृतपुत्तलिकायाः ॥ अष्टकाङ्गम् १ नयपीठी २ इति द्वे “नयपीठः” इति
 ख्यातस्य शारिफलकस्य ॥ नयः १ जतुपुत्रकः २ इति द्वे द्यूतक्रीडासाधनपाशकस्य ॥ १९ ॥

इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इति श्रीदाधिमथकुदालमहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तनूजविष्णुदत्तविरचितायां नामचन्द्रिकाख्यायां

त्रिकाण्डशेषकोषटीकायां द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

सटीकत्रिकाण्डशेषकोषस्य

तृतीयः काण्डः ।

क्षमङ्करोऽरिष्टतातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करौ । आसुप्यायणविज्ञौ पुत्रान्नादः कुटीचैकः ॥ १ ॥
स्थपुटं विषमे सञ्चारजीवी शरणार्थकः । अभिपन्नः शरणार्थी पाण्डुपृष्ठस्त्वलक्षणः ॥ २ ॥
उद्धटोद्धामरोत्ताला आविष्टः प्रेतवाहितः । प्रेङ्खोलितस्तगलितस्तृपितस्तर्पितः सवृट् ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वस्थोर्ध्वदमौ तुलयौ ग्राम्यो ग्रामेयकः स्मृतः । पराचीनः प्रतीपः स्यात्समीचीनः समञ्जसः
स्वस्थानस्थः परान्द्रेष्टि यः स गोष्ठश्च उच्यते । दाता तु दारुर्गुचिरः स्याद्विदग्धस्तु नागरः ॥
पिङ्गो व्यलीकः पट्प्रज्ञः कामकैलिर्विदूषकः । पीठकैलिः पीठमर्दो भविलश्छिदुरो विटः ॥ ६ ॥
प्रघटाविच्छास्त्रगण्डो मेधावी मेधिरः समौ । युक्तं परिमितं भीमं त्वाभीले प्रक्षयः श्लथः ॥ ७ ॥

शिथिलोऽवोद आर्द्रः स्याच्चिरस्थो नायकः स्मृतः ।

स्यादायः शूलिकस्तीक्ष्णकर्माऽशोचोऽनहङ्कृतिः ॥ ८ ॥

कुसुंस्था विभक्तान्वेपी पार्श्वकः सन्धिजीविकः । वाक्याभिधायी पुरुषः पृष्ठमांताद उच्यते ॥ ९ ॥

क्षमङ्करः १ अरिष्टतातिः २ सद्रङ्करः, “भद्रङ्करः” ३ शङ्करः ४ इति चत्वारि निर्भेयकरस्य शुभङ्कर-
स्य वा ॥ आसुप्यायणः, असुप्य प्रत्यक्षीकृतस्यापि सट्टेक्षत्वेन सञ्चारितत्वेन च प्रख्यातरयापरयम् १ विज्ञातः,
“निज्ञातः” २ इति द्वे सट्टेक्षोद्भवस्य ॥ पुत्रान्नादः १ कुटीचकः, “कुटिचकः” “कुटीचरः” अप्यत्र २
इति द्वे पुत्रान्नादस्य यतिभेदस्य ॥ १ ॥ स्थपुटम्, “स्थपुटगतमपि कव्यमव्यग्रमस्ति” इति मालतीसाधवम् १
इत्येकं विषमस्थानसञ्चारजीविनः ॥ शरणार्थकः, “शरणार्थकः” १ अभिपन्नः २ शरणार्थी ३ इति त्रीणि
शरणार्थिनः, शरणगतस्य वा ॥ पाण्डुपृष्ठः १ अलक्षणः, नास्ति लक्षणमनुमापकं सुविहं वा यस्य २ इति द्वे
दुर्लक्षणस्य ॥ २ ॥ उद्धटः १ उद्धामरः २ उत्तालः ३ इति त्रीणि अत्यन्तप्रचण्डस्य ॥ आविष्टः १ प्रेत-
वाहितः २ इति द्वे भूताविग्रस्तस्य, आवेशयुक्तस्य च ॥ प्रेङ्खोलितः १ तरलितः २ इति द्वे कम्पितस्य ॥
तृपितः १ तर्पितः २ सवृट् ३ इति त्रीणि पिपासायुक्तस्य ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वस्थः १ ऊर्ध्वदमः २ इति द्वे
ऊर्ध्वस्थितस्य ॥ ग्राम्यः १ ग्रामेयकः २ इति द्वे ग्रामजातस्य ॥ पराचीनः १ प्रतीपः २ इति द्वे पराङ्मुख-
स्य ॥ समीचीनः १ समञ्जसः २ इति द्वे यथार्थस्य उचितस्य वा ॥ ४ ॥ गोष्ठः, गावस्तिष्ठन्त्यत्र १
इत्येकं गवां स्थानस्य स्वस्थानस्थितस्य परद्वेष्य ॥ दाता १ दारुः २ गुचिरः ३ इति त्रीणि दानशीलस्य ॥
विदग्धः १ नागरः २ इति द्वे पण्डितस्य ॥ ५ ॥ पिङ्गः १ व्यलीकः २ पट्प्रज्ञः, “धर्मार्थकाममोक्षेषु
लोकतत्त्वार्थत्रयोपि । पटुषु प्रज्ञा तु यस्याऽसौ पट्प्रज्ञः परिकीर्तितः” इति ३ कामकैलिः ४ विदूषकः ५
पीठकैलिः ६ पीठमर्दः ७ भविलः ८ छिदुरः ९ विटः इति दश कामुकस्य ॥ ६ ॥ प्रघटाविट् १
शास्त्रगण्डः २ इति द्वे शास्त्राभिसक्तचित्तस्य ॥ मेधावी १ मेधिरः २ इति द्वे मेधाविनः ॥
युक्तम् १ इत्येकं कृतपरिमाणस्य ॥ भीमम् १ इत्येकं भयानकस्य ॥ प्रक्षयः १ श्लथः २ शिथिलः ३
इति त्रीणि शिथिलस्य दुर्बलस्य वा ॥ ७ ॥ अवोदः १ आर्द्रः २ इति द्वे सजलस्य ॥ चिरस्थः १ नायकः २
इति द्वे नायकस्य ॥ आयःशूलिकः १ तीक्ष्णकर्मा २ इति द्वे तीक्ष्णोपायनाभीष्टसाधकस्य ॥ अशोचः १
अनहङ्कृतः २ इति द्वे अहङ्कारविरहितस्य गर्वविहीनस्य वा ॥ ८ ॥ सन्धिजीविकः १ इत्येकं शाब्देन

भार्याटः स्वस्त्रियो दाताऽन्नार्थं दूषकपांसनौ । धृष्णुर्धृष्णुग्दधृग्धृष्टो दशेरः सुतघातुकः ॥१०॥
 देशकः शासिता शास्ता शिक्कुरव्यवसायवान् । चकितः शङ्कितो भीतः प्रथित्यत्नः प्रयत्नवान्
 आधार्मिकोऽधार्मिकः स्यात्प्रसृतान्तरितौ समौ । कृपणो दृढमुष्टिः स्याद्देवयुधार्मिकः सुकृतः ॥
 मनःस्मयो मनोज्ञः स्याच्चक्षुष्यः प्रियदर्शनः । लड्डहं भद्रकं न्युङ्खं लगडं चारुबन्धुरः ॥
 भट्टारो भगवान्पूज्यः शक्तप्रतिबलौ समौ । पटुः पाटविको धूर्तः स्थगस्तीक्ष्णस्तु राजवः ॥
 सम्बन्धी गुणवान्संयुङ्मित्रयुमित्रवत्सलः । धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि ॥१५॥
 षट्सु प्रज्ञाऽस्ति यस्योच्चैः स पटुप्रज्ञ इति स्मृतः । मध्यस्थस्तु निसृष्टः स्याद्गन्धैः पृष्ठस्तु सम्मुखः ॥
 स्यात्कथङ्कथिकः प्रष्टा विचक्षुर्विमनाः स्मृतः । प्रतारितो व्यंसितः स्यात्प्रोथस्तु प्रथितो मतः ॥
 माशब्दिकः प्रतिषेद्धा जडमातुसुखौ समौ । प्राणं पुराणं भिन्नं तु व्यवच्छिन्नं विशेषितम् ॥
 विनाकृतं विरहितं सुक्तं निर्व्यूढमुच्यते । तित्तः कषायः सुरभिः कक्खटो निर्भरो दृढः ॥
 निःसन्धिश्च निवातश्च समूढं शोधितं समे । स्यादागन्तुकमाहार्यं समे पक्किमपाकिमे ॥२०॥
 कोमलं पेलवं पापे त्वधमापसदौ धैवः । रोमाञ्चितो हृष्टरोमा अजानेयस्तु निर्भयः ॥ २१ ॥

पराहरारकस्य ॥ पृष्ठमांसादः १ इत्येकं पृष्ठमांसभक्षकस्य ॥ १ ॥ भार्याटः १ इत्येकम् अन्नार्थं स्वभार्यादायकस्य ॥
 दूषकः १ पांसनः २ इति द्वे दूषकस्य ॥ धृष्णुः १ धृष्णुग् २ दधृग् ३ धृष्टः ४ इति चत्वारि प्रगल्भस्य
 निर्लज्जस्य वा ॥ दशेरः १ सुतघातुकः २ इति द्वे निद्रानाशकस्य ॥ १० ॥ देशकः १ शासिता २
 शास्ता ३ इति त्रीणि शासनकर्तुः ॥ शिक्कुः, “शिक्तुः” १ अव्यवसायवान् २ इति द्वे उद्यमविहीनस्य ॥
 चकितः १ शङ्कितः २ भीतः ३ इति त्रीणि भययुक्तस्य ॥ प्रथित्यत्नः १ प्रयत्नवान् २ इति द्वे उत्साह-
 युक्तस्य ॥ ११ ॥ आधार्मिकः १ अधार्मिकः २ इति द्वे अधर्मशीलस्य ॥ प्रसृतः १ अन्तरितः २
 इति द्वे व्यवधानं गतस्य ॥ कृपणः १ दृढमुष्टिः २ इति द्वे अदानशीलस्य ॥ देवयुः १ धार्मिकः २ सुकृतः ३
 इति त्रीणि धार्मिकस्य ॥ १२ ॥ मनःस्मयः, “मनआपः” १ मनोज्ञः २ चक्षुष्यः ३ प्रियदर्शनः ४ लड्डहम्,
 “लखण्डम्” ५ भद्रकम् ६ न्युङ्खम् ७ लगडम् ८ चारुबन्धुरः ९ इति नव प्रियदर्शनस्य ॥ १३ ॥
 भट्टारः १ भगवान् २ पूज्यः ३ इति त्रीणि पूज्यस्य ॥ शक्तः १ प्रतिबलः २ इति द्वे प्रतिबलस्य ॥ पटुः १
 पाटविकः २ धूर्तः ३ स्थगः ४ इति चत्वारि धूर्तस्य ॥ तीक्ष्णः १ राजवः २ इति द्वे तीक्ष्णस्य ॥ १४ ॥
 सम्बन्धी १ गुणवान् २ इति द्वे सम्बन्धिनः ॥ संयुग् १ मित्रयुः २ मित्रवत्सलः ३ इति त्रीणि मित्रवत्स-
 लस्य ॥ १५ ॥ पटुप्रज्ञः, षट्सु प्रज्ञा यस्य सः १ इत्येकं धर्मार्थाद्यभिज्ञस्य ॥ मध्यस्थः १ निसृष्टः २
 इति द्वे मध्यस्थस्य ॥ भग्नपृष्ठः, “भुग्नपृष्ठः” १ सम्मुखः २ इति द्वे सम्मुखस्य ॥ १६ ॥ कथङ्कथिकः १
 प्रष्टा २ इति द्वे प्रष्टुः ॥ विचक्षुः १ विमनाः २ इति द्वे विमनसः ॥ प्रतारितः १ व्यंसितः २ इति द्वे
 प्रतारितस्य ॥ प्राथः १ प्रथितः २ इति द्वे प्रथितस्य ॥ १७ ॥ माशब्दिकः १ प्रतिषेद्धा २ इति द्वे प्रतिषेध-
 कारकस्य ॥ जडः १ मातुसुखः २ इति द्वे इष्टानिष्टानभिज्ञस्य जडस्य ॥ प्राणम्, “प्रीणम्” १ पुराणम् २
 इति द्वे पुराणस्य ॥ भिन्नम् १ व्यवच्छिन्नम् २ विशेषितम् ३ इति त्रीणि विशेषितस्य ॥ १८ ॥ विना-
 कृतम् १ विरहितम् २ सुक्तम् ३ निर्व्यूढम् ४ इति चत्वारि त्यक्तस्य ॥ तित्तः, “तित्तो रसमुगन्धयोः”
 इति मेदिनी १ कषायः, “कषायो रसभेदेऽपि निर्वासे च विलेपने । अङ्गरागे च न स्त्री स्यात् सुरभौ लोहिते
 त्रिषु” इति मेदिनी २ सुरभिः ३ इति त्रीणि सुगन्धेः ॥ कक्खटः १ निर्भरः, “निर्वहः” २ दृढः ३ ॥ १९ ॥
 निःसन्धिः ४ निवातः ५ इति पञ्च दृढस्य ॥ समूढम् १ शोधितम् २ इति द्वे शोधितस्य ॥ आगन्तुकम् १
 आहार्यम् २ इति द्वे आगन्तुकस्य ॥ पक्किमम् १ पाकिमम् २ इति द्वे पाकनिर्वृतस्य ॥ २० ॥ कोम-
 लम् १ पेलवम् २ इति द्वे कोमलस्य ॥ अधमः १ अपसदः २ धवः, “धवः पुमान् नरे धूर्ते पत्नौ वृक्षा-
 न्तरेऽपि च” इति मेदिनी, कचित् “ध्रुवः” इति पाठः ३ इति त्रीणि पापस्य नीचस्य वा ॥ रोमाञ्चितः १

अन्यासाधारणं त्वावेशिकं प्रातिस्विकं च तत् । भिन्नकः क्षपणोऽहीको बौद्धो वैनायकः स्मृतः ॥
 और्ध्वश्रोतसिकः शैवः कौल आन्वयिकः स्मृतः । पञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमान्मतः
 प्राज्ञ उद्धटितज्ञः स्याच्छंयुशंभयवः । गौरवितास्त्वार्थमिश्राः श्लाघ्यास्तत्राभवन्मुखाः ॥
 स्याद्देवानांप्रियः क्षेपे हतको बन्धुदग्धवत् । अणुः कनीयानल्पिष्ठः पिण्डितं गुणितं हतम् २५
 खट्वारूढोऽविनीतः स्यान्मरालमसृणे समे । प्राञ्जलः प्रगुणोऽजिह्वः प्रणाय्यः साध्वनिन्दितौ ॥
 त्वं त्वद्भिन्नं चान्यतरदपण्डुलमपण्डु च । करम्बितं च खचितं रूपितं चावगुण्डितम् ॥ २७ ॥

स पात्रे समितोऽन्यत्र भोजनान्मिलितो न यः ॥ २८ ॥

इति विशेष्यनिग्नवर्गः ॥ १ ॥

विधिविधानं कर्मास्त्री क्रिया कृत्या विधा कृतिः । व्याप्यं तु साधनं कर्मयुताज्ञेय्ये तु सङ्गतम्
 अङ्गारितं पलाशानां कलिकोद्गमने स्मृतम् । जलयन्त्रगृहं धरैः समुद्रमृहमुच्यते ॥ २ ॥
 जलहं तु विदुः स्वल्पे सोमालं कुसुमाकरे । स्तनाभोगः स्तनभरः परभागः सुसम्पदः ॥ ३ ॥
 आलिङ्गनं त्वङ्गपालिः श्लिषा खट्विस्त्वसद्ग्रहः । स्यादज्ञेऽनेडकः सग्विः सहभोजनमित्यपि ॥

हृष्टरोमा २ इति द्वे रोमाश्चित्तस्य ॥ अजानेयः, “आजानेयः” अपि दृश्यते, “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वल्पन्तश्च
 पदे पदे। आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः” इति निर्भयः २ इति द्वे उत्तमाश्चस्य, निर्भयस्य वा ॥ २१ ॥
 ओवेशिकम् १ प्रातिस्विकम् २ इति द्वे असाधारणस्य ॥ भिन्नकः १ क्षपणः, “क्षपणकः” अप्यत्र २
 अहीकः ३ इति त्रीणि “निर्ग्रन्थः” इति ख्यातस्य तीर्थविशेषस्य ॥ बौद्धः १ वैनायकः, कचित्तु “वैना-
 यिकः” इति दृश्यते २ इति द्वे बौद्धस्य ॥ २२ ॥ और्ध्वश्रोतसिकः, ऊर्ध्वमुपरि श्रोतः इन्द्रियं
 शिवधर्मावलम्बनज्ञानमिति यावत् अस्यस्य १ शैवः, शिवो देवताऽस्य २ इति द्वे शैवस्य ॥
 कौलः १ आन्वयिकः २ इति द्वे प्रशस्तकुलजातस्य ॥ पञ्चार्थिकः १ पाशुपतः २ चिद्रूपः,
 चिदेव स्वरूपमस्य ३ स्फूर्तिमान् ४ इति चत्वारि पाशुपताख्यस्य शैवभेदस्य ॥ २३ ॥
 प्राज्ञः १ उद्धटितज्ञः २ इति द्वे प्रज्ञाविशेषस्य ॥ शंयुः १ शंयः, क्वचित् “शंयः” इति पाठः २
 शंभयुः ३ इति त्रीणि शुभान्वितस्य ॥ गौरविताः १ आर्यमिश्राः २ इति द्वे पूज्यस्य ॥ श्लाघ्याः १
 इत्येकं श्लाघनीयस्य ॥ २४ ॥ देवानांप्रियः १ इत्येकं क्षेपकोक्तेः मूर्खस्य वा ॥ हतकः १ इत्येकं नष्ट-
 प्रायस्य ॥ अणुः १ कनीयान् २ अल्पिष्ठः ३ इति त्रीणि अल्पतरस्य ॥ पिण्डितम् १ गुणितम् २ हतम् ३ इति
 त्रीणि गुणितस्य ॥ २५ ॥ खट्वारूढः १ अविनीतः २ इति द्वे अविनीतस्य प्रमादितस्य वा ॥ मरालम् १
 मखणम् १ इति द्वे स्निग्धस्य ॥ प्राञ्जलः १ प्रगुणः २ अजिह्वः ३ इति त्रीणि ऋजुभावयुक्तस्य ॥
 प्रणाय्यः १ साधुः २ अनिन्दितः ३ इति त्रीणि साधोः ॥ २६ ॥ त्वम् १ त्वत् २ भिन्नम् ३ अन्यतरत् ४
 इति चत्वारि भिन्नस्य अन्यार्थस्य वा ॥ अपण्डुलम् १ अपण्डु २ इति द्वे विपरीतस्य ॥ करम्बितम् १
 खचितम् २ रूपितम् ३ अवगुण्डितम्, “गुरुगुण्डितम्” ४ इति चत्वारि मिश्रितस्य ॥ २७ ॥ पात्रे-
 समितः १ इत्येकं भोजनादन्यत्र अनुपस्थितस्य कार्यदक्षस्य ॥ २८ ॥

इति विशेष्यनिग्नवर्गः ॥ १ ॥

विधिः १ विधानम् २ कर्म ३ क्रिया ४ कृत्या ५ विधा ६ कृतिः ७ इति सप्त कर्मणः ॥ व्याप्यम् १ साध-
 नम् २ इति द्वे साधनस्य ॥ सङ्गतम् १ इत्येकं कर्मयुक्ताज्ञेय्यस्य मिलितस्य ॥ १ ॥ अङ्गारितम् १
 इत्येकं पलाशकलिकोद्गमस्य ॥ समुद्रमृहम् १ इति एकं जलयन्त्रयुक्तगृहस्य ॥ २ ॥ जलहम् १
 इत्येकं स्वल्पजलयन्त्रस्य ॥ सोमालम्, “समाली” १ इत्येकं कुसुमाकरस्य ॥ स्तनाभोगः १ स्तनभरः २
 इति द्वे स्थूलस्तनभारस्य तदाभोगस्य वा ॥ परभागः १ इत्येकं सुसम्पदः ॥ ३ ॥ आलिङ्गनम् १

धार्मिकाणां तु सम्भूय भोजनं गणचक्रकम् । क्रीडाक्रीडकयोर्दंश्च सेवायां सेवके च सेः ॥५॥
 दानं दायोऽथ दुर्जातं दुःषमं चासमञ्जसम् । कलञ्जौ तौ विषाखेण हतौ यौ मृगपक्षिणौ ॥६॥
 छेकौक्तिर्वकमणितं गोमुखं तूपलेपनम् । हर्षायणौ यत्पूर्णपात्रं पूर्णनिकं च तत् ॥ ७ ॥
 शुत्थुका विक्रियामात्रादुद्धटायनमुच्यते । बुद्धद्रव्यं स्तौपिकं स्यात्सत्त्वं द्रव्यं च वस्तु च ८॥
 लेशस्तूपपदं गन्धोऽनुबन्धेषत्करावपि । छेदः खण्डोऽस्त्रियां गालिः शपनं शमनं शमः ॥९॥
 वप्रस्तु धूलिकेदारः प्ला वीतिर्भक्षणं च सा । मैत्रेयिका मित्रयुद्धं पर्यङ्कस्त्ववसवियका ॥
 अथ हेतुरपादानं प्रत्ययाः सहकारिणः । अनुमा त्वनुमानं स्याद्वाच्यं लिंगं च साधनम् ॥
 प्रत्यक्षोऽपाक्षमध्यक्षं धन्यो धान्व्यमपाठवम् । बोधो बोधिः समन्तात्तु ज्ञानं स्यात्समुदागमः ॥
 ऋषिः शास्त्रकृदौचार्यः शास्त्रं तु स्मृतिरागमः । साङ्ख्यं समीक्षं स्याद्दिव्यदोहदं तूपयाचितम्
 करिणो रूपमिच्छन्ति कर्णास्फाले झलज्जला । रामेण रावणवधो रामायणग्रन्थोऽथ ॥ १४ ॥
 वस्त्रग्रन्थिश्च नीवी स्थानमणितं रतकूजितम् । श्वश्रोऽवपातो हल्लेखस्तर्कश्चार्थी तु शीलितम् ॥

अङ्गपालिः २ क्रिया ३ इति त्रीणि प्रीतिपूर्वकमन्योऽन्यदेहसंस्त्रेषणस्य ॥ लाटिः १ असद्रग्रहः, असति
 अविद्यमाने वस्तुनि ग्रहः आग्रहः २ इति द्वे बालादीनाम् “आवदार” इति ख्यातस्य आग्रह-
 भेदस्य ॥ अनेडकः १ इत्येकम् अज्ञस्य ॥ सग्धिः, “सन्धिः” १ सहभोजनम् २ इति द्वे एकत्रभा-
 जनस्य ॥ ४ ॥ गणचक्रम् १ इत्येकं धार्मिकसहभोजनस्य ॥ देः १ इत्येकं क्रीडाक्रीडकयोः ॥ सेः १
 इत्येकं सेवासेवकयोः ॥ ५ ॥ दानम् १ दायः २ इति द्वे दानस्य ॥ दुर्जातम् १ दुःषमम् २ असमञ्जसम् ३
 इति त्रीणि असङ्गतस्य, असमञ्जसस्य वा ॥ कलञ्जः १ इत्येकं विषाखेण हतस्य मृगस्य पक्षिणश्च ॥
 ६ ॥ छेकोक्तिः, छेकायाः विदग्धायाः उक्तिः, “वक्रोक्तिः” अप्यत्र, कचित् “छेदोक्तिः” इति पाठः १
 वक्रमणितम् २ इति द्वे कान्कुवचनस्य ॥ गोमुखम् १ उपलेपनम् २ इति द्वे लेपनस्य ॥ पूर्णपात्रम् १ पूर्ण-
 नकम्, “पूर्णालकम्” २ इति द्वे हर्षकारले पुत्रजननोत्सवजहर्षात् आकृत्य वस्त्रादेर्ग्रहणस्य ॥ ७ ॥ शुत्थुकः १
 इत्येकं विक्रियामात्रतः उद्धटायनस्य ॥ बुद्धद्रव्यम् १ स्तौपिकम् २ इति द्वे बुद्धायत्तद्रव्यस्य ॥ सत्त्वम् १
 द्रव्यम् २ वस्तु ३ इति त्रीणि द्रव्यस्य ॥ ८ ॥ लेशः १ उपपदम् २ गन्धः ३ अनुबन्धः ४ इषत्करः ५
 इति पञ्च लेशस्य अनुमानस्य च ॥ छेदः १ खण्डः २ इति द्वे खण्डस्य ॥ गालिः १ शपनम् २ इति द्वे
 शापस्य, आक्रोशस्य वा ॥ शमनम् १ शमः २ इति द्वे शमनस्य ॥ ९ ॥ वप्रः १ धूलिकेदारः २ इति
 द्वे क्षेत्रस्य ॥ प्ला १ वीतिः २ भक्षणम् ३ इति त्रीणि भक्षणस्य ॥ मैत्रेयिका १ मित्रयुद्धम् २ इति द्वे
 मित्रयुद्धस्य ॥ पर्यङ्कः १ अवसवियका २ इति द्वे पर्यङ्कस्य ॥ १० ॥ हेतुः १ उपादानम् २ इति द्वे कार्य-
 जननार्थमुपादीयमानस्य कार्यान्वितस्य कारणस्य ॥ प्रत्ययाः १ सहकारिणः २ इति द्वे सहकारिणः ॥
 अनुमा १ अनुमानम् २ इति द्वे व्याप्तिदर्शनेन व्यापकनिश्चयस्य अनुमानस्य ॥ व्याप्यम् १ लिङ्गम् २
 साधनम् ३ इति त्रीणि अनुमितसाधनस्य व्याप्यस्य ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षः १ अपाक्षम् २ अव्यक्षम् ३ इति
 त्रीणि प्रत्यक्षस्य ॥ धन्यः १ धान्व्यम् २ अपाठवम् ३ इति त्रीणि पटुताभिन्नस्य ॥ बोधः, “बोधकः”
 अप्यत्र १ बोधिः २ इति द्वे बोधकस्वरूपस्य ज्ञानस्य ॥ समुदागमः १ इत्येकं समन्तात् ज्ञानस्य ॥ कचिर्
 समन्तादित्यत्र “समज्ञा” इति पाठः ॥ १२ ॥ ऋषिः १ शास्त्रकृत्, “शास्त्रकर्ता” अप्यत्र २ आचार्यः ३
 इति त्रीणि शास्त्रद्रष्टुर्मुनेः ॥ शास्त्रम् १ स्मृतिः २ आगमः ३ इति त्रीणि शास्त्रस्य ॥ साङ्ख्यम् १ समी-
 क्षम् २ इति द्वे साङ्ख्यस्य ॥ दिव्यदोहदम्, दिव्यस्य दोहदम्, “यदीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये ।
 उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः” इति “दिव्यदोहनम्” १ उपयाचितम्, “उपयाचितकम्” अप्यत्र २ इति द्वे,
 अभीष्टार्थसिद्धये देवेभ्यो देयस्य द्रव्यस्य ॥ १३ ॥ झलज्जला १ इत्येकं हस्तिकर्णास्फालनस्य ॥ राम-
 यणम्, रामस्यायनं चरितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः १ इत्येकं रामचरितप्रतिपादकस्य वाल्मीकि-
 कृतकाव्यभेदस्य ॥ उच्यः १ ॥ १४ ॥ वस्त्रग्रन्थिः २ नीवी, “नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे” इति

एकीया एकपक्षाः स्युः सहायाः सहभाविनः । कुलीगर्भे गविर्जानपदा राष्ट्रनिवासिनः ॥१६॥
 प्रत्यक्षी व्यक्तदृष्टार्थश्चाथ कर्तनतर्कुटे । चिरकालं दीर्घरात्रमामिक्षा मस्तु वाजिनम् ॥१७॥
 तदात्वं प्रमुखं राजमल्ल उत्सिक्त उद्धतः । द्वैधं विवाद आरम्भ आदराडम्बरार्थकः ॥ १८ ॥
 रभसो गमकारित्वं कौमुदी कार्त्तिकोत्सवे । आवेशादोत्संरम्भाः प्रियवाक्चटु चाटुनी ॥१९॥
 प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः संवेशनरतिक्रिये । अभ्यासः खुरली योग्या निर्वर्णननिभालने ॥ २० ॥
 शालीनीकरणं न्यग्भावनं गन्धनसूचने । भावः पदार्थो धर्मः स्यात्सत्त्वं तत्त्वं च वस्तु च ॥
 सन्दर्भस्तु प्रबन्धः स्याद् ग्रन्थो द्वात्रिंशदक्षरी । सर्गबन्धो महाकाव्यं महारूपकनाटके ॥२२॥
 अथ वाङ्मयभेदाः स्युश्चम्पूः खण्डकथा कथा । आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥
 सन्दानमनिरुद्धं च प्रकीर्णं गुत्सकस्तथा । सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्धाताध्यायाङ्कसङ्ग्रहाः ॥
 उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पर्वाह्निकं च ग्रन्थसन्धयः ॥२५॥
 प्रज्ञप्तिः परिभाषाशैलीसङ्केतसमयकाराश्च । प्रतिवाणी प्रतिवचनं समुदाचारस्त्वभिप्रायः ॥

साहित्यम्, “ नीविः ” अथत्र ३ इति त्रीणि कटीवस्त्रबन्धनस्य ॥ मणितम् १ रतकूजितम् २ इति
 द्वे रतिकाले स्त्रीणामव्यक्तशब्दभेदस्य ॥ श्वभ्रः १ अवपातः २ इति द्वे गर्तस्य छिद्रस्य वा ॥ हल्लेखः १
 तर्कः २ इति द्वे तर्कस्य ॥ चीर्णम् १ शीलितम् २ इति द्वे अभ्यस्तस्य ॥ १५ ॥ एकीयाः १ एकपक्षाः २
 सहायाः ३ सहभाविनः ४ इति चत्वारि सहायानाम् ॥ गविः १ इत्येकं कुलीरशिशोः ॥ जानपदाः १
 राष्ट्रनिवासिनः २ इति द्वे देशनिवासिनाम् ॥१६॥ प्रत्यक्षी, “प्रत्यक्षः” १ व्यक्तदृष्टार्थः २ इति द्वे साक्षिणः ॥
 कर्तनम्, “वर्तनम्” १ तर्कुटम्, “तर्कुः” अथत्र २ इति द्वे छेदनचन्द्रभेदस्य ॥ चिरकालम् १ दीर्घ-
 रात्रम् २ इति द्वे चिरकालस्य ॥ आमिक्षा १ मस्तु २ वाजिनम् ३ “तस्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्या-
 मिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्” इति श्रुतिः, इति त्रीणि दधियोगजायाः विकृतेः आमिक्षानिःसृतजलस्य च
 ॥ १७ ॥ तदात्वंम् १ प्रमुखम् २ इति द्वे तत्कालस्य ॥ राजमल्लः १ उत्सिक्तः २ उद्धतः ३ इति त्रीणि
 उद्धतस्य ॥ द्वैधम् १ विवादः २ इति द्वे विवादस्य ॥ आरम्भः १ आदरः २ आडम्बरः ३ इति त्रीणि
 आरम्भस्य दर्पस्य च ॥ १८ ॥ रभसः १ गमकारित्वम् २ इति द्वे पौर्वापर्याद्विचारस्य ॥ कौमुदी १
 इत्येकं कार्त्तिकोत्सवस्य ॥ आवेशः १ आटोपः २ संरम्भः ३ इति त्रीणि संरम्भस्य ॥ प्रियवाक् १ चटु
 चाटुनी ३ इति त्रीणि प्रियवाक्यस्य ॥१९॥ प्रतिरूपम् १ प्रतिच्छन्दः २ इति द्वे प्रतिरूपस्य ॥ संवेशनम् १
 रतिक्रिया २ इति द्वे रतिक्रियायाः ॥ अभ्यासः १ खुरली २ योग्या ३ इति त्रीणि शास्त्राभ्यासस्य शरा-
 भ्यासस्य वा ॥ निर्वर्णनम् १ निभालनम् २ इति द्वे दर्शनस्य ॥२०॥ शालीनीकरणम् १ न्यग्भावनम् २ इति द्वे
 अधःकरणस्य ॥ गन्धनम् १ सूचनम् २ इति द्वे सूचनस्य प्रकाशनस्य ॥ भावः १ पदार्थः २ धर्मः ३
 सत्त्वम् ४ तत्त्वम् ५ वस्तु ६ इति षट् वस्तुनः ॥२१॥ सन्दर्भः १ प्रबन्धः २ इति द्वे सन्दर्भस्य ॥ ग्रन्थः १
 द्वात्रिंशदक्षरी २ इति द्वे ग्रन्थस्य ॥ सर्गबन्धः १ महाकाव्यम् २ इति द्वे महाकाव्यस्य ॥ महारूपकम् १
 नाटकम् २ इति द्वे नाटकस्य ॥ २२ ॥ चम्पूः १ खण्डकथा २ कथा ३ आख्यायिका ४ परिकथा ५ इति पञ्च
 एकैकवाङ्मयभेदस्य ॥ कलापकः १ विशेषकः २ इति द्वे कलापकस्य ॥ तत्त्वक्षणम्—“कलापकं चतुर्भिश्च”
 इति साहित्यम् ॥ २३ ॥ सन्दानम् १ अनिरुद्धम् २ इति द्वे काव्यबन्धनविशेषस्य ॥ “सन्दानितकं विभि-
 रिष्यते” इति साहित्यम् ॥ प्रकीर्णम् १ गुत्सकः २ इति द्वे मिश्रकाव्यस्य ॥ सर्गः १ वर्गः २ परिच्छेदः ३
 उद्धातः, वचचितु “उद्योतः” इति च ४ अध्यायः ५ अङ्कः ६ संग्रहः ७ ॥ २४ ॥ उच्छ्वासः, “उत्सासः”
 अथत्र ८ परिवर्तः ९ इति नव कथापरिच्छेदानाम् एकैकमेकैकस्य ॥ पटलः १ काण्डम् २ स्थानम् ३ प्रक-
 रणम् ४ पर्व ५ आह्निकम् ६ इति षट् ग्रन्थसन्धीनाम् एकैकमेकैकस्य ॥ २५ ॥ प्रज्ञप्तिः १ परिभाषा २
 शैली, “आचार्याणामिदं शैली यत्सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृण्वन्ति” इति प्राज्ञः ३ सङ्केतः ४ समयकारः ५
 इति पञ्च सङ्केतस्य ॥ प्रतिवाणी, “प्रतिवाणिः” १ प्रतिवचनम् २ इति द्वे प्रतिवचनस्य ॥ समुदाचारः १ अभि-

अप्रतिरूपकथा स्यात्सङ्गणिका छोरणं परित्यागः । स्यादुद्धर्धनमन्वर्हासस्त्रिषु पिण्डमाहारः ॥
अवसर्गः प्राकाम्यं स्वाच्छन्द्यानुमननमित्यपि च । आकल्पक उत्कण्ठा चिन्ताकर्मण्यथास्त्यानम्

आक्षेपौऽत्याकारः स्वाध्यायः स्यान्निरन्तराभ्यासः ।

हर्षस्वनः किलकिला सदशस्यैन्दस्तु निःस्यन्दः ॥ २९ ॥

अवसानं तु विरामोऽमध्यमयो मण्डलं चक्रम् । स्यादारम्भः प्रस्तावना तदामुखमपि ज्ञेयम् ॥

इति सङ्कीर्णवर्गः ॥ २ ॥

स्वरकाद्यादिकाद्यन्तक्रमाच्चानार्थसङ्ग्रहम् । विहायामरकोषोत्तमकार्षीत्पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥
शृङ्गार्कपर्णयोश्चाकौऽभीकस्त्वभयकामिनोः । रूपकान्तिकयोश्चाङ्कोऽलिमकौ भेककोकिलौ ॥

अन्तिकं निकटे जुल्लयां नाट्योक्तौ चाग्रजाऽन्तिका ।

अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये गौर्या मातरि चाम्बिका ॥ ३ ॥

प्रायः २ इति द्वे अभिप्रायस्य ॥ २६ ॥ सङ्गणिका १ इत्येकम् अप्रतिरूपकथायाः ॥ छोरणम् १ परित्यागः २ इति द्वे परित्यागस्य ॥ उद्धर्धनम्, “ उद्धर्तनम् ” १ अन्तर्हासः २ इति द्वे अन्तर्हासस्य ॥ पिण्डम् १ आहारः २ इति द्वे आहारस्य ॥ २७ ॥ अवसर्गः, क्वचित् “ अद्यसर्गः ” इति १ प्राकाम्यम्, “ प्राकाम्यं ते विभूतिषु ” इति कुमारः २ स्वाच्छन्द्यानुमननम्, अभिशब्दात् स्वाच्छन्द्यानुमतिरप्यत्र ३ इति त्रीणि स्वाधीनतानुमतेः ॥ आकल्पकः १ उत्कण्ठा २ इति द्वे “ औत्सुक्य ” इति ख्यातस्य चिन्ताकर्मणः ॥ आस्त्यानम् १ ॥ २८ ॥ आक्षेपः, “ आक्षेपकः ” अथवा २ ध्याकारः ३ इति त्रीणि निन्दायाः अपवादस्य वा ॥ स्वाध्यायः, स्वः स्वकीयत्वेन विहितः अध्यायः, “ स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ” इति श्रुतिः १ निरन्तराभ्यासः २ इति द्वे स्वाध्यायस्य द्विजैः पाठयवेदभागभेदस्य वा ॥ हर्षस्वनः १ किलकिला २ इति द्वे हर्षकारकशब्दस्य ॥ सदशस्यन्दः, “ सदशस्यन्दः ” १ निःस्यन्दः, “ निस्पन्दः ” २ इति द्वे समानक्षरणस्य ॥ २९ ॥ अवसानम् १ विरामः २ अमध्यम् ३ इति त्रीणि अवसानस्य ॥ मण्डलम् १ चक्रम् २ इति द्वे चक्रस्य ॥ आरम्भः १ प्रस्तावना २ आमुखम्, “ आमुखं तद्विजानीयाद् बुधैः प्रस्तावना मता ” इति साहित्यम् ३ इति त्रीणि प्रस्तावनायाः ॥ ३० ॥

इति सङ्कीर्णवर्गः ॥ २ ॥

अनन्तरभिहानेकार्थशब्दा उच्यन्ते । स्वरेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥ तत्र कान्तानाह शक्तेत्यादिना । शक्ते इन्द्रे, अर्कपर्णे मन्दोरे च अर्के इत्येकं ककारान्तं नाम वर्तते । “ अर्कोऽर्कपर्णे स्फुटिके रवी ताम्रे दिवस्पती ” इति मेदिनी ॥ अभये निर्भये, कामिनि कामुके च अभीकः इति शब्दो वर्तते । “ अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवी ” इति मेदिनी । “ अभीको निर्भये कप्रे ” इति हैमः ॥ रूपे शरीरे, कान्तिके शोमान्विते च अङ्कः इति शब्दो वर्तते । “ अङ्को रूपकभेदागच्छिह्वरेखाजिभूषणे । रूपकांशान्तिकोत्सङ्गे स्थाने ” इति मेदिनी ॥ भेकः मण्डूकः, कोकिलः परभृतः, तयोश्च अलिमकशब्दः । “ अलिमकः पिके भेके मधूके पन्नकेशरे ” इति विश्वः ॥ २ ॥ निकटे समीपे, जुल्लयां पार्थक्यमग्निसंस्थापनस्थाने च अन्तिकम् । नाट्योक्तौ नाटकविषयवचने, अग्रजायां ज्येष्ठमग्न्यां च अन्तिका । “ अन्तिकं निकटे वाच्यालिङ्गं स्त्री सातलौषधौ । जुल्लयां ज्येष्ठमग्न्यां च नाट्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका ” इति मेदिनी । “ अन्तिकं पुनः । पार्श्वेऽन्तिका तु जुल्लयां स्यात् सातलाख्यौषधेऽपि च ॥ नाट्योक्तौ ज्येष्ठमग्न्यां अन्तिका प्रोच्यतेऽपि सा ” इति हैमः ॥ रणे युद्धे, सैन्ये सेनासमुदाये च अनीकः । “ अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये ” इति मेदिनी । “ अनीकं रणसैन्ययोः ” इति हैमः ॥ गौर्या पार्वत्याम्, मातरि जनन्यां च अम्बिका । “ अम्बिका पार्वतीमात्रोष्ट्रतराष्ट्रस्य मातरि ” इति मेदिनी । “ अम्बिका पार्वतीपाण्डुजनन्योरपि मातरि । अम्बिका कैतवे मित्रे सर्षप्यामपि

स्यादश्मन्तकमुद्गान् मल्लिकाच्छदनेऽपि च । आद्विकं दिननिर्वर्त्यं तन् ह्रीवं नित्यकर्मणि ॥४॥
 स्यादाच्छुरितकं हासविशेषे च नलक्षते । उदर्क एष्यकालीयफले मदनकण्टके ॥ ५ ॥
 स्त्रियासुतकलिका हेल्यत्कण्ठासलिलवीचिषु । कोशशैर् कौशिको विश्वामित्रे गौर्या च कौशिकी
 कृष्णत्वे च हिमान्यां च गौरीकालयोऽथ कालिका । वर्षोपले ह्रीं करका करङ्के करकोऽप्यियम् ॥
 कुसुम्भे दाडिमे पक्षिभेदे च करकः पुमान् । कर्मध्याङ्गुली च स्यात्कर्णिका च पुमान्तर ॥
 द्विके धृष्टे च काकः स्यात्कौतुकं मङ्गलच्छयोः । भोग्येऽप्यथ स्यात्कुलकं श्लोकैकार्थ्यपदयोः ॥
 कुलकौ नाककाकेन्दू क आत्मा च सुखं च कम् । पेचके स्त्रीजिते काकलकः कौल्यकः शुनि ॥

कौल्यते"विश्वः। "अन्विकोमापाण्डुमात्रोर्देवतामिदि मातरि " इति हैमः ॥ ३ ॥ उद्गाने कुल्याम् मल्लिकाच्छदने,
 मल्लिकापत्रे च अश्मन्तकम् । "स्यादश्मन्तकमुद्गाने मल्लिकाच्छदनेऽपि च" इत्येव मेदिनी ॥ दिननिर्वर्त्यं दिनसाध्ये,
 नित्यकर्मणि नित्यक्रियायां च आद्विकं स्यात् । "आद्विकं दिननिर्वर्त्यं त्रिलङ्गमथ न द्वयोः नित्यक्रियाभोजनयोर्द्वन्द्वे
 प्रकरणस्य च" इति मेदिनी । "आद्विकं स्यात्पुनरर्हनिर्वर्त्यं नित्यकर्मणि । भोजने ग्रन्थभागे च" इति हैमः ॥ ४ ॥
 हासविशेषे हास्यभेदे, नलक्षते नक्षावातत्रणे च आच्छुरितकम् । "स्यादाच्छुरितकं हासनखावातभेदयोः" इति
 मेदिनी । "स्यादाच्छुरितकं हासनखावातप्रभेदयोः" इति विश्वः ॥ एष्यकालीयफले उत्तरकालभाविकले मदन-
 कण्टके च उदर्कः ॥ "उदर्क एष्यकाले तत्फले मदनकण्टके" इति मेदिनी । "उदर्कस्तुत्तरकालफले मदनकण्टके"
 इति हैमः ॥ ५ ॥ हेल्य स्त्रीणां शृङ्गारभावजा चेष्टा, तथोक्तम्- "प्रौढेच्छा वाऽतिरुदानां नारीणां सुरतोत्सवे"
 इति । उत्कण्ठा इष्टभावे कालासहनरूपा, सलिलं जलम्, वीचिः तरङ्गः । तत्र उत्कलिका स्यात् । "क्रथि-
 तोत्कलिकोत्कण्ठाहेल्यसलिलवीचिषु" इति मेदिनी ॥ कोशशैर् कोशाध्यक्षे, विश्वामित्रे तन्नामकमुनी च कौ-
 शिकः । गौर्या पार्वत्यां कौशिकी । "कौशिको नकुले ध्यालप्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशशोऽदकयोश्च स्वादि-
 श्वामित्रे मुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च बोधिति" इति मेदिनी । "कौशिकः शक्यूकयोः ।
 कोशशैर् गुग्गुलुवाहितुण्डिके नकुले मुनौ ॥ कौशिकी चण्डिकानयोः" इति हैमः ॥ ६ ॥ कृष्णत्वे काण्ये,
 हिमान्यां हिमसमूहे, गौरी पार्वती, काली तन्नामिका देवी, तयोश्च कालिका । "कालिका चण्डिकाभेदे
 काण्येवृक्षिकपत्रयोः । क्रमदेये वस्तुमूले धूसरीनवमेघयोः । पटोलशाखारोमासीमांसीकाकीशिवासु च । मेवा-
 वलौ च" इति मेदिनी । "कालिका योगिनीभिदि । त्वर्णादिदोषे मेवाद्यां सुरागौर्योर्नैवाम्बुदे । क्रमदेये
 वस्तुमूले काण्येवृक्षिकपत्रयोः । रोमात्यां धूसरीकांत्योः काकीपटोलशाखयोः" इति हैमः ॥ वर्षोपले घनो-
 पले करका । करङ्के नारिकेलसिन्धु कमण्डली वा करकः ॥ ७ ॥ कुसुम्भे दाडिमे पक्षिभेदे च करकः । "कर-
 कस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्वर्षोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डली" इति मेदिनी । "करकस्तु
 करङ्के स्यादाडिमे च कमण्डली । पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपले" इति विश्वः । "करको दाडिमे
 पक्षिभेदे करकमण्डली । लट्टाकरञ्जयोर्वर्षोपले च" इति हैमः ॥ कर्मध्याङ्गुली हस्तस्य मध्यमाङ्गुली, पुमा-
 न्ते वृक्षविशेषे च कर्णिका स्यात् । "कर्णिका परिहस्ताद्ये करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटांशेऽज-
 वराटे कर्णभूषणे" इति मेदिनी । "कर्णिका कर्णभूषणे । वीजकोषे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावपि । कुक्षिन्यां
 हस्तिहस्ताद्ये कर्णिका वृक्षमवस्तुति । अग्रिमन्थे" इति हैमः ॥ ८ ॥ द्विके काके, द्वौ कौ ककारौ यत्र द्विकः,
 "द्विकः काके च कोके च" इति विश्वः, धृष्टे निर्लज्जे, प्रगल्भे च काकः स्यात् । "काकः स्वादायसे
 वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवधालने मानप्रभेदे दीपभेदयोः" इति मेदिनी ॥ मङ्गले प्रवास्ते अभीष्टार्थसिद्धौ
 वा, इच्छायाम् अभिलषे, भोग्ये भोगार्हं च कौतुकम् ॥ "कौतुकं त्वभिलषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः । तथा पर-
 म्परायाते मङ्गले च कुतुहले ॥ विवाहसूत्रगीतादिभोगयोरपि न द्वयोः" इति मेदिनी । "कौतुकं नर्मणीच्छा-
 यामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्याते मङ्गलेद्वाहपूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च" इति हैमः ॥ श्लोकै-
 कार्थः एकवाक्यतापत्रपञ्चादिकश्लोकसमुदायार्थः, पटोलः स्वनामाख्यातः लताभेदः, तयोश्च कुलकम् ॥ ९ ॥
 नाकः स्वर्गः, काकेन्दुः कडुतिन्दुकः, तयोः कुलकः स्यात् ॥ "कुलकं तु पटोले स्यात्सम्यदश्लोकसंहती । पुंसि

कुलीने चाथ कनकं धुस्तूरे नागकेशरे । चम्पके किंशुके हेम्नि कृषकौ फालकृषकौ ॥ ११ ॥
 रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च द्रुमाङ्गे कण्टकोऽस्त्रियाम् । राजधान्यां नितम्बेऽद्रेर्वलये कटकोऽस्त्रियाम् ॥ १२ ॥
 वेणौ ना कार्मुकं चापे गुणवृक्षेऽपि कूपकः । कल्को विभीतके तैलादिशेषे चाथ कञ्चुकः ॥ १३ ॥
 निर्मोके चोलके वारवाणेऽथ कुशिको मुनौ शाले किष्कुः प्रकोष्ठेऽपि व्याख्याश्लोकेऽपि कारिका
 खगे यमे छद्मविप्रे कङ्कः सूच्यां च कूचिका । ऋमुको भद्रमुस्तेऽपि कोकश्चक्रे वृकेऽपि च ॥ १५ ॥

वल्मीकाकान्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते ” इति मेदिनी । “ कुलकं पञ्चादिश्लोकसमन्वये पटोलके । कुलकः कुलप्रधाने
 वल्मीके काकतिन्दुके ” इति हैमः ॥ आत्मा देहः, तत्र च कः । सुखं प्रसिद्धं तस्मिन् च कम् । अत्र चकारात्
 ब्रह्मणि वायौ यमे दक्षप्रजापतौ सूर्ये अग्नौ विष्णौ काले कामग्रन्थौ राजनि मयूरे धने प्रकाशे शब्दे च
 शिरसि जले रोगे च कम् । “ को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेपु भास्करे । कामग्रन्थौ चक्रिणि च पतात्रिणि च
 पार्थिवे । मयूरऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम् ” इति मेदिनी । “ को ब्रह्मात्मानिलार्केषु
 शमने सर्वनाम्नि च । पावके च मयूरे च सुखशीर्षजलेषु कम् ” इति विश्वः ॥ पेचकः-उल्लूकः,
 स्त्रीजितः-स्त्रीपराजितः, तयोः काकरुकः । काकस्य रुकः ध्वनिरिव ध्वनिः यस्य । “ काकरुको नम्रदम्भस्त्रीजितो-
 ल्लूकमीरुषु ” इति मेदिनी ॥ शुनि कुक्कुरे, कुलीने सत्कुलोद्भव च कौलेयकः ॥ १० ॥ धुस्तूरे-
 तन्नामख्याते वृक्षे, नागकेशरे चम्पके, किंशुके हेम्नि स्वर्णे च कनकम् । “ कनकं हेम्नि पुंसि स्यात् किंशुके
 नागकेशरे । धुस्तूरे काञ्चनारे च कालेयि चम्पकेऽपि च ” इति मेदिनी । “ कनकं हेम्नि कनको नागकेशरे ।
 धुस्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि ” इति हैमः ॥ फालम् लाङ्गलसुखस्थः लौहमेदः, कर्षकः कृषावलः,
 तयोः कूपकः । “ कूपकः पुंसि फाले स्यात् कर्षके त्वभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ ११ ॥ रोमाञ्चे रोमहर्षे,
 क्षुद्रशत्रौ नीचजातिकरिपौ, द्रुमाङ्गे वृक्षावयवे च कण्टकः । “ कण्टको न खियां, क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे ।
 नैयाथिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः ” इति मेदिनी ॥ राजधान्याम्, अद्रेर्नितम्बे मेखलाख्ये पर्वतमध्य-
 भागे, वलये च कटकः । “ कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डले । सामुद्रलवणे राजधानीवलवयोरपि ”
 इति मेदिनी ॥ १२ ॥ वेणौ वंशे, चापे धनुषि च कार्मुकम् । “ कार्मुकं धनुषि स्यान्ना वेणौ कर्मक्षमे-
 ऽन्यवत् ” इति मेदिनी । “ अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिष्वासे कर्मठे ” इति हैमः ॥ गुणवृक्षे नौकाकर्षकदा-
 माद्याधारे काष्ठे, अपिशब्दात् जलाधारे गते च कूपकः । “ कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे ” इति मेदिनी ।
 “ कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चितायां च ” इति विश्वः ॥ विभीतके, विभीतकवृक्षे, तैलादिशेषे
 घृततैलादिशेषे च कल्कः ॥ आदिशब्दात् दम्भे विद्यायां दुरुष्कनामगन्धद्रव्ये घृततैलादिपाके देये औषधिव्यये च ।
 तदुक्तम् “ द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम् । तदेव सूरभिः पूर्यैः कल्कमस्त्वभिधीयेत ” इति । चात्
 शाठ्ये पापे । “ कल्कोऽस्त्री घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापांशये पुनः ” इति
 मेदिनी । “ त्रिषु पापांशये कल्कोऽस्त्री विट्किट्टेभदन्तयोः ” इति विश्वः ॥ १३ ॥ निर्मोके सर्पकञ्चुके,
 चोलके स्त्रीणां कञ्चुकाख्ये आप्रपदीनवले पुंसां वल्लभेदे वा, वारवाणे कवचे च कञ्चुकः ॥ “ कञ्चुको
 वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । अर्धापकञ्हीताङ्गास्थितवले च चोलके ” इति मेदिनी ॥ मुनी जमदग्नि-
 पितरि विश्वामित्रस्य पितरि च मुनिमेदे, शाले सज्जवृक्षे च कुशिकः । “ कुशिकः स्यान्मुनौ तैलशेषे सर्पाक्ष-
 वृक्षयोः ” इति विश्वः । “ कुशिका मुनिमेदे स्यात् फाले सर्जे विभीतके ” इति हैमः ॥ प्रकोष्ठे कूर्परस्याधोभागस्थे
 भणिवन्धपर्यन्ते हस्तावयवे किष्कुः । अपिशब्दात् द्वादशाङ्गुलपरिमाणे हस्तिपरिमाणे च । “ किष्कुर्वितस्ती हस्ते च
 प्रकोष्ठे कुस्तितेऽपि च ” इति विश्वः । “ किष्कुर्विधोर्वितस्ती च सप्रकोष्ठे करेऽपि च ” इति कोषान्तरम् ॥ व्याख्या-
 श्लोके स्वस्याक्षरवति बहुलार्थबोधके श्लोके कारिका । अपिशब्दात् क्रियायां नटयोषिति शिखरे च । “ कारिका
 नटयोषिति । कुतौ विवरणश्लोके क्षिप्रयातनयोरपि ” इति मेदिनी । “ कारिका यातनानयी । कृतिर्विवरण-
 श्लोको नापितादिकर्म च ” इति हैमः ॥ १४ ॥ खगे पक्षिमेदे, यमे कृतान्ते, छद्मविप्रे कपटब्राह्मणे
 लोकप्रसारणार्थं ब्राह्मणताख्यापनाय ब्राह्मणलङ्घधारिणि च कङ्कः । “ कङ्कश्छद्मविप्रे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः ”
 इति मेदिनी ॥ सूच्यां सूचिकस्याम्, सूचिरत्र तुजवायसाधनार्थं लोकव्यवहारिता लोहमयी सूचिका, चकारात्

पुनर्नवाकारवेलपणांसिषु कठिलकः । कृकवाकुर्मयूरसि वंशे दैत्ये च कीचकः ॥ १६ ॥
नीचेऽपि क्षुल्लको मूर्धन्नाणे नाकौ च खोलकः।चौरानन्दुरु च खनको गोलको मणिजारजौ १७
खगे नम्रे च गोरङ्कुः सङ्ख्याभेदसि गण्डकः।शृङ्ग्यां च ग्रामयुद्धे च ग्राममहुरिका स्त्रियाम्
गान्धिको लेखकेऽपि स्याद्गुह्यकश्चेकनिम्नयोः । वेश्यायूथ्याश्च गणिका चपकं सरकेऽपि च १९
ग्रन्थिकौ पार्थदैवज्ञौ ग्रन्थिपर्णे च न द्वयोः । कण्ठालंकारखद्योतविद्युत्सु चैलिमीलिका २०॥

दुग्धविकारे तूलिकायां कुडमले कुञ्जिकायां तृणगुच्छे च कूचिका स्यात् । “कूचिका नूचिकायां च तूलिकायां च कुडमले।कवाटकुट्टके क्षीरशिकृतावपि योषिति” इति मेदिनी। “कूचिका क्षीरशिकृतौ कुञ्जिकायां च कुडमले । आलेख्यकूचिकासूच्योः” इति हैमः ॥ भद्रमुस्ते नागरमुस्तके, अपिशब्दात् ब्रह्मदासणि गुवाके पट्टिकालोप्रे च क्रमुकः । “क्रमुकः पट्टिकालोप्रे भद्रमुस्तकपूगयोः” इति विश्वः । “क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोप्रे” इति हैमः ॥ चक्रे चक्रवाके वृके कुक्कुराकारे हरिणघातकव्याम्रभेदे, अपिशब्दात् ज्यैष्ठ्यां खर्जूरीवृक्षे ददुरे विष्णौ च कोकः । “कोकश्चक्रवृक्षज्यैष्ठ्याखर्जूरीद्रुमददुरे” इति मेदिनी। “कोकश्चक्रे वृक्षे ज्यैष्ठ्यां खर्जूरीद्रुममेकयोः” इति विश्वः ॥ १५ ॥ पुनर्नवा वर्षाभूः, सा च स्वनामख्यातः शाकभेदः, कारवेल्लः लताभेदः, पर्णासः तुलसी, तत्र च कठिलकः । “कठिलकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेल्लयोः” इति मेदिनी ॥ मयूरे नीलघ्रीवे, अपिशब्दात् कुक्कुटे सरटे च कृकवाकुः । “कृकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे” इति मेदिनी ॥ वंशे वेणौ, “ कीचका नाम ते वंशा ये स्वनन्त्यानिलाहताः” इत्युक्ते वेणुभेदे, दैत्ये असुरे, चकारात् विराटराजस्थाले केकयाधिपे वृषभेदे च कीचकः । “कीचको दैत्यभिद्राताहतस्वसनवंशयोः” इति मेदिनी । “कीचको ध्वनिमद्देशे दैत्यभेदे दुमान्तरे” इति हैमः ॥ १६ ॥ नीचे निम्ने, अपिशब्दात् अलेपे पामरे च क्षुल्लकः । “क्षुल्लकस्त्रिपु नीचेऽप्ये” इति मेदिनी । क्वचित् “खुल्लकः” इति । “खुल्लकः स्वल्पनीचयोः” इति हैमः ॥ मूर्धन्नाणे शिरस्त्राणे, नाकौ वल्मीके, चकारात् पाके पूगकोषे च खोलकः । “खोलकः पाकवल्मीकपूगकोपशिरस्त्रके” इति विश्वः । “खोलकः पूगकोषे स्याच्छिरस्त्रे नाकुपाकयोः” इति हैमः ॥ चौरः सन्धिचौरः, उन्दुरुः मूषिकः तयोः, चकारात् भूमिदारके च खनकः । “खनको नोन्दरौ सन्धिचोरे त्रिष्ववदारके” इति मेदिनी । “खनकः सन्धितस्करे । मूपके भूमिवित्तरे” इति हैमः ॥ मणिः मणिकः, जारजः मृते भर्तरी जारजातः पुत्रः, तयोः गोलकः । “गोलको विधवापुत्रे जारतात्त्वान्मणिके गुडे” इति मेदिनी । “गोलकस्तु जारतो विधवा-सुते । अलिङ्गरे गुडे पिण्डे” इति हैमः ॥ १७ ॥ खगे पक्षिभेदे, नम्रे विवले, “विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च । एकवासा अवासाश्च नम्रः पञ्चविधः स्मृतः” इति, चकारात् प्रतिभुवि च गोरङ्कुः । “गोरङ्कुः स्यात्पुमान्पक्षिभेदे नम्रकवन्दिनोः” इति मेदिनी । “गोरङ्कुर्नम्रवन्दिनोः । खगे च” इति हैमः ॥ सङ्ख्याभेदे गणनाविशेषे, अपिशब्दात् स्वनामाख्याते पशौ अन्तराये अवच्छेदे च गण्डकः । “गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात्सङ्ख्याविद्याप्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च” इति मेदिनी । “गण्डको विभे विद्यायां सङ्ख्या-वच्छेदखड्गिषु । गण्डकी तु सरिद्धे” इति हैमः ॥ शृङ्ग्यां शृङ्गमत्स्ये, ग्रामयुद्धे ग्रामजातकोला-हले च ग्राममहुरिका । “ग्राममहुरिका शृङ्ग्यां ग्रामयुद्धे च कीर्यते” इति विश्वः । क्वचित् “ग्राममङ्गुरिका” इति पाठः । “ग्राममङ्गुरिका ग्रामयुद्धे शृङ्गिज्ञे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ १८ ॥ लेखके लिपि-कारे, अपिशब्दात् गन्धवणिजि च गान्धिकः । “गान्धिको लेखकेऽपि स्यात्सुगन्धिव्यवहारिणि” इति मेदिनी । “गान्धिको लेखके गन्धवणिजे” इति हैमः ॥ लेकः दक्षः, निम्नः अधीनः गुणितो वा, तयोः गुह्यकः । “गुह्यको निम्नके लेके” इति मेदिनी ॥ वेश्या प्रसिद्धा, यूथी यूथिका पुष्यप्रधानवृक्षजातिः, तयोः गणिका । “गणिका यूथिवंशेभीतकार्षिण ना तु दैवज्ञे” इति मेदिनी । “गणिकेभ्यां यूथिकायां तर्कार्या पण्ययोषिति” इति हैमः ॥ सरके मद्यपानपात्रे, अपिशब्दात् मधुनि मद्यभेदे च चपकम् । “चपकोऽस्त्री पानपात्रे मधुमद्य-प्रभेदयोः” इति मेदिनी । “चपकं तु सुरापात्रे मधुमद्यप्रभेदयोः” इति विश्वः ॥ १९ ॥ पार्थः पृथापुत्रः युधिष्ठिरादिः, दैवज्ञः ज्योतिर्विद् तयोः, ग्रन्थिपर्णे चोरनामगन्धद्रव्ये, चकारात् विषलीमूले गुग्गुले करीरे च ग्रन्थिकः। “ग्रन्थिक्

चारको भोजके बन्धे नाटकाङ्गेऽपि चूलिका । चित्रकं चित्रके क्लीबं व्याघ्रैरण्डौ च चित्रकौ २१
गृहासक्ते पक्षिमृगे छेको नागरिके त्रिषु । कम्बौ जलकरङ्कः स्यान्नारिकेलफलेऽपि च ॥ २२ ॥
जैवातुकः कृशे चन्द्रे दीर्घायुषि च स त्रिषु । जालिका वल्लभित्कूटकृत्कैवर्ते च जालिकः २३
जङ्घायामद्रिभित्तौ च खनित्रे ग्रावदारणे । कपित्थे चास्त्रियां टङ्कष्टुण्डकावल्पशोणकौ २४ ॥
तिलकं चित्रके क्लोम्नि ना तरौ तिलकालके । गृहदारौ तण्डकोऽस्त्री समासप्रायवाचि च २५
तुरुष्कः सिंहके देशे प्राण्यङ्गे त्रितये त्रिकम् । कूपाङ्गे स्त्री तिक्तशाकः खदिरे वरुणद्रुमे २६ ॥

पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंसि दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे" इति मेदिनी । "ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले
ग्रन्थिपर्णकभेपजे।ग्रन्थिको गुग्गुलौ दैवज्ञे माद्रेयकरीरयोः" इति हैमः ॥ कण्ठालङ्कारः कण्ठभूषणम्, खद्योतः कीटभेदः,
विद्युत् सौदामिनी, तत्र च चिलिमीलिका । कचित् "चिलिमीलिका" इति च पाठः । "चिलिमीलिका तु
कण्ठीभेदे खद्योतविद्युतोः" इति मेदिनी ॥ २० ॥ भोजके भोजनकारके, बन्धे च चारकः । "चारकः पालकेऽथादेः
स्यात्सञ्चारकबन्धयोः" इति मेदिनी । "चारकोऽथादिपाले स्याद्बन्धे सञ्चारकेऽपि च" इति हैमः ॥ नाट-
काङ्गे नाटकाङ्गभेदे, अपिशब्दात् हस्तिकर्णमूले च चूलिका । "चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च दन्तिनाम्" इति विश्वः ।
"चूलिका नाटकाङ्गके । करिणः कर्णमूले च" इति हैमः ॥ चित्रके चित्रकवृक्षे, व्याघ्रः
द्वीपिविशेषः, एरण्डः प्रसिद्धः तयोश्च, चकारात् लेख्ये अद्भुते तिलके आकाशे कुष्ठभेदे नानावर्णे च चित्रकम् ।
"चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचञ्चुपाटिषु" इति मेदिनी । "चित्रकस्तु चित्रकारे द्रुमौषधिविशेषयोः" इति हैमः ॥ २१ ॥
गृहासक्ते गृहेषु दारेषु गेहे वा आसङ्गयुक्ते, पक्षिमृगे पक्षिणि मृगे च, नागरिके नागरे च छेकः । "छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु" इति मेदिनी । "छेको विदग्धे विश्वस्ते मृगानी-
डकयोरपि" इति हैमः ॥ कम्बौ शङ्खे, नारिकेलफले तन्नामकफलविशेषे, अपिशब्दात् भेधे जललतायां च जलकरङ्कः ।
"अथो जलकरङ्कः स्यान्नालिकेरफलेऽम्बुजे । शङ्खे जललतायां च वारिवाहे च कीर्तितः" इति मेदिनी ॥ २२ ॥
कृशे अल्पे सूक्ष्मे च, चन्द्रे दीर्घायुषि दीर्घायुष्के, चकारात् औषधे कर्पूरे च जैवा-
तुकः । "जैवातुकः पुमान् सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु" इति मेदिनी ॥ वल्लभित् वल्लभभेदः, कूटकृत्
दम्भभेदः, तयोः जालिका । "आनाये दम्भभेदे च वल्लभभेदे च जालिका" इति विश्वः ॥ कैवर्ते धीवरे,
चकारात् वागुरिके जालजीविनि मर्कटके च जालिकः । "जालिको वाच्यवद्रामजालिजालोपजीविनोः" इति मेदिनी ॥ २३ ॥
जङ्घायाम्, अद्रिभित्तौ पर्वताभित्तौ, खनित्रे अस्त्रभेदे, ग्रावदारणे पाषाणभेदने, कपित्थे नीलकपित्थे,
चकारात् कोपे कोपे खङ्गे चतुर्माषकरूपे परिमाणे दर्पे च टङ्कः । "टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे
टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोपासिग्रावदारणे" इति मेदिनी ॥ अल्पः क्षुद्रः,
शोणकः शोणकवृक्षः, तयोः टुण्डुकः स्यात् । "टुण्डुकः शोणकाल्पयोः" इति मेदिनी ॥ २४ ॥ चित्रकं
नानावर्णे, क्लोम्नि बाहोर्मध्ये स्थानभेदे, तदुक्तम् "अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहि-
शिरामूलं तृष्णास्थानं मतं बुधैः" इति, तरौ वृक्षे, तिलकालके च तिलकम् । "तिलको द्रुमरोगाश्वभेदेषु
तिलकालके । क्लीबं सौवर्चलक्लोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके" इति मेदिनी । "तिलकोऽश्वद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिल-
कालके । तिलकं रुचके क्लोम्नि" इति हैमः ॥ गृहदारौ गृहदारुणि, समासप्रायवाचि समासबहुलवाक्ये,
चकारात् खञ्जेने फेने तरुस्कन्धे मायाबहुले उपघातके जने परिष्कारे च तण्डकः "तण्डकः खञ्जेने फेने
समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि" इति मेदिनी । "तण्डकस्तु समस्तपदजातके ।
तरुस्कन्धे वेश्मदारुमायाबहुलयोरपि ॥ फेनखञ्जनयोश्च" इति हैमः ॥ २५ ॥ सिंहके वृकधूपारख्ये गन्ध-
द्रव्ये, देशे देशविशेषे च तुरुष्कः । "तुरुष्कः सिंहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च" इति मेदिनी । "तुरु-
ष्कस्तु देशे श्रीवासिहयोः" इति हैमः ॥ प्राण्यङ्गे पृष्ठवंशाधोभागे, कटोभागे च, त्रितये त्रित्वसङ्ख्यायाम्,
कूपाङ्गे कूपस्य नेमौ च त्रिकम् । "त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये" इति मेदिनी । "त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिके पृष्ठाधरे
त्रये" इति हैमः ॥ खदिरे वरुणद्रुमे वरुणवृक्षे च तिक्तशाकः । "तिक्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रसुन्दरे"

दैत्ये ना कर्णधारे च तारकं दृशि भे न ना।द्विकौ काकचक्रवाकौ पृश्न्यां कुन्दे दलाढकः२७
नरको निरये दैत्ये नौवाहे स्यान्नियामकः।सभ्ये गुणौ च नवफलिका नवरजस्यापि ॥ २८ ॥
नालीकौ पञ्चनाराचौ वृन्देऽपि पेटकाऽस्त्रियाम्।सौभाग्येऽपि पताका स्यात्पंकाऽस्त्री कर्दमाहसोः
पञ्चालिका वस्त्रकृतपुत्रिकागीतभेदयोः । मणिदोषे शिलाभेदे पुलका लोमहर्षणे ॥ ३० ॥
पर्यस्त्यामपि पल्यङ्कः प्रियको मृगनीपयोः । पुष्पकं कङ्कणेऽपि स्यात्पराको व्रतखड्गयोः ॥
चामरे ग्रन्थभेदे च विस्तरेऽपि प्रकीर्णकम् । सितच्छत्रावजयोः पुण्डरीकं पुंसि तु दिग्गजे ॥
व्याघ्रे च कोषकारे च पाकौ पचनशावकौ । पुष्पैलको गन्धमृगे कीलकं क्षपणेऽपि च ॥

इति मेदिनी । “तिक्तशाकस्तु पत्रमुन्दरे । वरुणे खद्विरे” इति हैमः ॥ २६ ॥ दैत्ये तन्नामकं असुरे कणधारे
नाविके, दृशि नेत्रे, भे नक्षत्रे च ‘तारकम्’ तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमान्
त्रातरि त्रिपु” इति मेदिनी ॥ काकः प्रसिद्धः, चक्रवाकः स्वनामाख्यातः खगः, तयोः द्विकः । “द्विकः काके
च कोके च” इति विश्वः । “द्विकः स्यात्काककोकयोः” इति हैमः । पृश्न्यां खर्वदुर्वलास्थिके, कुन्दे पुष्पवृक्ष-
भेदे च दलाढकः । “दलाढकः स्वयञ्जाततिले पृश्न्यां च गौरिके । फेनखातकयोर्नागकेशरे च महत्तरे” इति
मेदिनी । “दलाढकस्तु कुन्दे स्यात्करिकर्णशिरीषयोः । स्वयञ्जाततिले फेने खातके नागकेशरे । वात्यायां
पृथिकायां च गौरिके च महत्तरे” इति विश्वः ॥ २७ ॥ निरये पापानां दुःखभोगस्थानभेदे, दैत्ये असुरे च
नरकः । “नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ नौवाहे पोतवाहे, नियन्तरि च नियामकः ।
“नियामकः कर्णधारे पोतवाहे नियन्तरि” इति मेदिनी ॥ सभ्ये सामाजिके, गुणौ नवरजसि नवजातरजोऽङ्गनायाम्,
अपिशब्दात् नूतने रक्तपुनर्नवायां च नवफलिका । “नवफलिका स्त्री नव्ये नवजातरजोऽङ्गनायां च” इति
मेदिनी ॥ २८ ॥ पञ्च पञ्चपण्डम्, नाराचः शरभेदः, तयोः नालीकः । “नालीकः शरखण्डेऽप्यवजपण्डे नपुंस-
कम्” इति मेदिनी । “नालीकं शरखण्डेऽवजे नालीकः शरखण्डयोः” इति विश्वः । “नालीकोऽङ्गे शरे शख्ये
नालीकं पञ्चवर्धनं” इति हैमः ॥ वृन्दे समूहे, अपिशब्दात् पुस्तकादीनां स्थापनार्थं वेद्यादिनिर्मिते पदार्थे
समूहे च पेटकः । “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” इति विश्वमेदिन्यौ । “पेटकस्त्रिपु वृन्देऽपि ” इति
कोपान्तरम् ॥ सौभाग्ये प्रियत्वे, अपिशब्दात् वंशोपरि देये त्रिकोणाकारे वस्त्रखण्डे नाटकाङ्गे अङ्गे केतौ छन्दा-
ग्रन्थोक्तलघुगुरुव्यक्तिज्ञानार्थं चक्रभेदे च पताका । “पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्यनाटकाङ्गयोः” इति मेदिनी ।
“पताकाऽङ्गे ध्वजे केतौ सौभाग्ये नाटकाङ्गके” इति हैमः ॥ कर्दमः जम्बालः, अंहः पापम्, तयोः पङ्कः ।
“पङ्कः कर्दमपापयोः” इति विश्वः । “पङ्कोऽप्ये कर्दमे” इति हैमः ॥ २९ ॥ वस्त्रकृतपुत्रिका वस्त्रेण कृता
पुत्तलिका, गीतभेदः गानविशेषः, तयोः पञ्चालिका । “पञ्चालिका भवेद्वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः” इति
विश्वः ॥ मणिदोषे मणिजातदोषे, शिलाभेदे पर्वतभेदे, लोमहर्षणे लोमोद्गमे च पुलकः । “पुलकः कृमि-
भेदे प्रस्तरभेदे च मणिदोषे । रोमाञ्चे हरिताले गजान्नपिण्डे च गन्धर्वे” इति मेदिनी ॥ ३० ॥ पर्यस्त्यां
शय्यायाम्, अपिशब्दात् मञ्चे पर्यङ्के वृष्यां च पल्यङ्कः । “पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च” इति मेदिनी ॥
मृगः हरिणः, नीपः कदम्बः, तयोः प्रियकः । “प्रियकः पीतशालके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुसुमे-
ऽपि च” इति मेदिनी । “प्रियकस्तु चञ्चरीके नीपे कश्मीरजन्मनि।प्रियङ्गौ चित्रहरिणे पीतचालतरावपि” इति हैमः ॥
कङ्कणे करभूषणे भूषणमात्रे वा, अपिशब्दात् कुवेरस्य विमाने नेत्ररोगभेदे रसाञ्जने लौहकांस्ये मृदङ्गारयोः शकट्यां
कासीसे च पुष्पकम् । “पुष्पकं रीतिकानेत्ररोगयो रत्नकङ्कणे । कुवेरस्य विमाने च कासीसे च रसाञ्जने । लौह-
कांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम् ।” इति मेदिनी ॥ व्रतं पुण्यसाधनम् उपवासादिनियमभेदः द्वादशाहो-
पवाससाध्यः प्रायश्चित्तरूपो व्रतभेदो वा, “यथात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । व्रतं पराको नाम” इति,
खड्गः असिः, तयोः पराकः । “पराकस्तु व्रते खड्गे” इति मेदिनी ॥ ३१ ॥ चामरे चमरपुच्छकृतव्यजने, ग्रन्थभेदे
विस्तरे, अपिशब्दात् विक्षिप्ते भिन्नजातीवैर्मिश्रिते अश्वे च प्रकीर्णकम् । “प्रकीर्णकं ग्रन्थभेदे चामरे विस्तरे हृदे”
इति विश्वः । “प्रकीर्णकं चामरे स्वाद्विस्तरे ना तुरङ्गमे” इति मेदिनी ॥ सितच्छत्रं श्वेतच्छत्रम्, अवजं पद्मम्,
तयोः, दिग्गजे अशिकोणस्थे दिग्नागे ॥ ३२ ॥ व्याघ्रे कोषकारे शब्दादिसमूहकारके च पुण्डरीकम् ।

रज्जौ कपर्दे राजीवे बीजकोशे वराटकः । वृन्दारकौ सुरश्रेष्ठौ गिरिमेघौ बलाहकौ ॥ ३४ ॥
 पिञ्जे ना सिकताकर्णभूषाकन्यासु बालिका । शिवमल्ल्यां वकः कहे राज्ञि भट्टारकः सुरे ॥ ३५ ॥
 भूमिका रचनायां च मूर्त्यन्तरपरिग्रहे । मधुको वल्लिभेदे च बर्हिचन्द्रे च मेचकः ॥ ३६ ॥
 हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषे वटौ । मयूरकोऽपामार्गे च हंसभेदेऽपि मल्लिकः ॥ ३७ ॥
 युतकं वस्त्रभेदे च यौतके संशयेऽपि च । यमकं संयमे शब्दालङ्कारे यमजे त्रिषु ॥ ३८ ॥
 याज्ञिको याजके दर्भे बिले रोकं रुचौ पुमान् । राका दृष्टरजःकन्या कच्छपूर्णन्दुष्पणिमाः ॥ ३९ ॥

“पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोपकारान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ पचनम्
 अन्नपचनम्, शावकः, शिशुः, तयोः पाकः “पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ये स्थाव्यादौ पचनेऽपि च”
 इति मेदिनी । “पाकः पचने शिशुदैत्ययोः” इति हैमः ॥ गन्धमृगे गन्धप्रधाने मृगविशेषे, कीलके स्तम्भे, गवां
 दोहनार्थं बन्धनस्तम्भे, गवां कण्डूयनार्थं स्तम्भे वा, क्षपणे निर्ग्रन्थे च, अपिशब्दात् संन्यासिनि च पुण्यलकः ।
 “अथ पुण्यलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः” इति मेदिनी । क्वचित्तु “पुष्कलकः” इति पाठः । “स्मृतः
 पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः” इति विश्वः ॥ ३३ ॥ रज्जुः रश्मिः, कपर्दः कपर्दकः, राजीवं पद्मम्, बीज-
 कोशः पद्मबीजाधारः, तत्र वराटकः । “वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके” इति मेदिनी । “वराटकः
 स्थूलरज्जौ पद्मबीजे कपर्दके” इति विश्वः । “वराटकानां दशकद्वयं यत्” इति लीलावती ॥ सुरः देवः, श्रेष्ठः अतिशयेन
 प्रशस्तः मुख्यो वा, तयोः वृन्दारकः “वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोऽश्रेष्ठयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 गिरिः पर्वतः, मेघः जलधरः, तयोः बलाहकः । “बलाहको गिरौ मेघे दैत्यनागविशेषयोः” इति
 मेदिनी ॥ ३४ ॥ पिञ्जे बले, सिकता बालुका, कर्णभूषा कर्णालङ्कारविशेषः, कन्या दशवर्षा नारी, तत्र च
 बालिका । “अङ्गुरीकह्रीद्वैरवलये पुंस्त्रि बालिका । बालायां बालुकापत्रकाहले कर्णभूषणे” इति मेदिनी ।
 “बालिका कर्णभूषणे । बालिका बालुका बाला पिञ्जोलायाम्” इति हैमः ॥ शिवमल्ल्यां वकवृक्षे, कहे च
 वकः । “वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे शीदे च रक्षसि” इति मेदिनी ॥ राज्ञि नृपे, सुरे देवे च भट्टारकः ।
 “भट्टारको नृपे नाट्यवाचि देवे तपोधने” इति मेदिनी ॥ ३५ ॥ रचनायां मूर्त्यन्तरपरिग्रहे “अन्यरूपै-
 र्यदन्यस्य प्रवेशस्तत्र भूमिका” इत्युक्ते नाट्ये अभिनेयपात्रादिवेशान्तरग्रहणे, चकारात् ग्रन्थे वक्तव्यकथोद्धाते
 कक्षायां च भूमिका । “भूमिका रचनायां स्याद्वेशान्तरपरिग्रहे” इति मेदिनी । “भूमिका तु रचनायां रूपान्त-
 रपरिग्रहे” इति हैमः ॥ वल्लिभेदे लताविशेषे, चकारात् यष्टिमधौ मधुपर्णीवृक्षे च मधुका । “मधुका मधु-
 पर्ण्या स्त्री” इति मेदिनी । “मधुयष्टिश्च मधुको वल्लिश्चीवदपक्षिणोः” इति हैमः ॥ बर्हिचन्द्रे मयूरचन्द्रके
 चकारात् अन्धकारे स्रोतोऽञ्जने मेघे श्यामवर्णे च मेचकः । “मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । यदुक्ते वाच्य-
 यत् क्लीवं स्रोतोऽञ्जनान्धकारयोः” इति मेदिनी । “मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके” इति हैमः
 ॥ ३६ ॥ हारभेदे मुक्तावांलविशेषे, बाले कुपुरुषे कुत्सितपुरुषे नीचजने वा, वटौ ब्रह्मचारिणि च
 माणवकः । “माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे वटौ” इति मेदिनी ॥ अपामार्गे स्वनाम्ना ख्याते वृक्षे,
 चकारात् मयूरशिखावृक्षे च मयूरकः । “मयूरकोऽप्यपामार्गे क्लीवं तुत्याञ्जने पुनः” इति मेदिनी । “मयूरको-
 ऽप्यपामार्गे तुत्यके तु मयूरकम्” इति विश्वः ॥ हंसभेदे “धृतराष्ट्रः” इति ख्याते हंसविशेषे, अपिशब्दात् मल्लिकायां च
 मल्लिकः । “मल्लिको हंसभिद्यदि । मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ ३७ ॥ वस्त्रभेदे स्त्रीवसनाञ्चले,
 यौतके विवाहकाले लब्धे धने, संशये सन्देहे, अपिशब्दात् युगे चरणाग्रे मैत्रीकरणे संश्रवे शूर्पाग्रे संयुक्ते च युतकम् ।
 “युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राञ्चले युक्ते चरणाग्रे च यौतके” इति मेदिनी । “युतकं तु यौतके युग्मयुक्तयोः । संशये
 चरणाग्रे स्त्री वस्त्रभेदे पटाञ्चले” इति हैमः ॥ संयमे व्रताङ्गतया पूर्वदिनकर्तव्ये नियमभेदे इन्द्रियनिग्रहे वा, शब्दालङ्कारे
 स्वनामख्याते अलङ्कारविशेषे, तल्लक्षणमुक्तम्—“सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं
 विनिगद्यते” इति, यमजे एकदा एकत्र गर्भजातयोश्च यमकम् । “यमकं यमजे शब्दालङ्कारे पुंसि संयमे” इति
 मेदिनी । “यमको यमजे व्रते । यमकं वागलङ्कारे” इति हैमः ॥ ३८ ॥ याजके यागकर्तारि, दर्भे कुशे च

नीलवस्त्रेऽक्षितारायां लोचको निर्मितौ त्रिषु । नगरीशाखयोर्लङ्का करिण्यामपि बन्धकी ॥४०॥
 गुरावनाथे गरुडे जिने विघ्ने विनायकः । वृषाङ्कौ शिवभल्लातौ वञ्चकौ धूर्तफेरवौ ॥ ४१ ॥
 वैदेहिको वाणिजके वैश्यायामपि शूद्रजे । वैलक्ष्याकार्थयोः क्लीबं व्यलीकं त्रिषु नागरे ॥४२॥
 बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाऽश्वदेशयोः । विपाकः परिणामेऽपि तिलकेऽपि विशेषकः ॥४३॥
 शङ्कुः कीलकसङ्ख्यास्त्रजलजन्तुषु दृश्यन्ते । शिशुकः शिशुमारेऽपि शुकं ग्रन्थिशिरीषयोः ॥

याज्ञिकः । “याज्ञिको याजके कुशे” इति विश्वः । “याज्ञिकः याजके च कुथे च” इति मेदिनी ॥ विले
 छिद्रे गर्ते वा, रूचौ दीप्तौ च रोकम् । “तन्मे रोकं च शोकं च” इति स्मृतिः । “रोको दीप्तौ विले रोकं
 नौकाक्रयणभेदयोः” इति विश्वः । “रोकस्तु क्रयभिदीप्त्यो रोकं ना विमले विले” इति मेदिनी । “रोकं
 कृपणभेदे ना विमले च विले चरे । “रोकोऽशौ” इति हैमः ॥ दृष्टरजःकन्या नवजातरजस्का कन्या,
 कच्छः जलप्रान्तः, पूर्णेन्दुः प्रतिपद्युक्ता पूर्णिमासी, पूर्णिमा पूर्णचन्द्रयुक्ता तिथिः, तत्र च राका ।
 “राका नद्यन्तरे कच्छे नवजातरजःस्त्रियाम् । सम्पूर्णेन्दुतिथौ” इति मेदिनी । “राका कच्छे दृष्टरजःकन्यायां
 सरिदन्तरे । पूर्णेन्दुपूर्णिमायां च” इति हैमः ॥ ३९ ॥ नीलवस्त्रे नील्या रञ्जिते वस्त्रे, अक्षितारायां नेत्रम-
 ध्यस्थकनीनिकायाम्, निर्मितौ रचनायां च लोचकः । “लोचको मांसपिण्डेऽक्षितारकायां च कज्जले । लला-
 टाभरणे स्त्रीणां कदलीनीलवस्त्रयोः । निर्बुद्धौ कर्णपूरे च मौर्व्या भ्रूश्लथचर्मणि” इति मेदिनी । “लोचको
 नीलवाससि । कज्जले मांसपिण्डेऽक्षितारे स्त्री भालभूषणे । निर्बुद्धौ कर्णिकामोचाज्यासु प्रश्लथचर्मणि” इति हैमः ॥
 नगरी स्वनामाख्याता पुरी, शाखा लता, तयोः लङ्का । “लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च”
 इति मेदिनी ॥ करिण्यां हस्तिन्याम्, अपिशब्दात् पुंश्चल्यामसत्यां स्त्रियां च बन्धकी । “पुंश्चल्यां स्यात्तु
 बन्धकी” इति मेदिनी ॥ ४० ॥ गुरौ अनाथे अशरणे गरुडे जिने बुद्धे विघ्ने, तथा चात् गणेशे विजय-
 युक्ते च विनायकः । “विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ” इति मेदिनी ॥ शिवः शङ्करः, भल्लातः
 स्वनामाख्यातवृक्षः, तयोः वृषाङ्कः । “वृषाङ्कः शङ्करे साधौ भल्लातकमहोक्षयोः” इति मेदिनी । “वृषाङ्कः
 साधुभल्लातशङ्करेषु महल्लके” इति विश्वः ॥ धूर्तः खलः, फेरवः शृगालः, तयोः वञ्चकः । “वञ्चक-
 स्तु खले धूर्ते गृहवध्नौ च जम्बुके” इति मेदिनी ॥ ४१ ॥ वाणिजके वाणिजने, वैश्यायां शूद्रजे, अपिशब्दात्
 विदेहराजे जनके नृपे च वैदेहकः । “वैदेहिकः” अयत्र । “वैदेहिको वाणिजके शूद्राद्वैश्यासुतेऽपि च”
 इति मेदिनी ॥ वैलक्ष्यं लज्जास्वभाववैलक्ष्यम्, अकार्यमपराधः, तयोः, नागरे च व्यलीकम् । “व्यलीक-
 मप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । ना नागरे” इति मेदिनी । “व्यलीकं व्यङ्ग्यवैलक्ष्याप्रियाकार्येषु पीडने” इति
 हैमः ॥ ४२ ॥ धीरः पण्डितः, हिङ्गु रामठम्, तयोः, अश्वः तुरङ्गमः, देशः स्वनामाख्यातदेशभेदः,
 तयोश्च बाह्लीकं बाह्लिकं च । “बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोः । द्वावेतौ पुंसि देशस्य प्रभेदे तुरगान्तरे” इति
 मेदिनी । “बाह्लिकः । देशभेदेऽश्वभेदे च बाह्लिकं हिङ्गुकुङ्कुमम्” इति हैमः ॥ परिणामे प्रकृतेरन्यथाभावे
 विकारे, कर्मफलपरिणामे जात्यायुर्मोगरूपे पदार्थे च, अपिशब्दात् पचने खेदे अर्थालङ्कारभेदे च विपाकः ।
 “विपाकः पचने खेदे कर्मणो विसृष्टफलं” इति मेदिनी । “विपाकः परिणामे च दुर्गतित्वादुनोरपि” इति
 हैमः ॥ तिलके ललाटकृते तिलके, अपिशब्दात् विशेषकर्तरि, “त्रिभिर्ज्ञेयं विशेषकम्” इत्युक्तेः एकवाक्यतापन्ने
 श्लोकत्रये च विशेषकः । “विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “विशेषकः स्यात्तिलके
 विशेषावहकेऽपि च” इति हैमः ॥ ४३ ॥ कीलकः गवां दोहनार्थं बन्धनस्तम्भः गवां कण्डूयनार्थं निहितः
 स्तम्भो वा, “अर्काङ्गुला तु सूच्यग्रा काष्ठा द्वयङ्गुलमूलिका । शङ्कुसंज्ञा भवेत्” इति, सङ्ख्या दशकोटिस-
 ङ्ख्या, अस्त्रं शल्यास्त्रम्, जलजन्तुः जलस्थो ग्राहादिप्राणिविशेषः, मत्स्यभेदो वा, तत्र च शङ्कुः । “शङ्कुः
 सङ्ख्यास्त्रयादोभित्कोलेशकलुषेषु ना” इति मेदिनी । शिशुमारे जलजन्तुभेदे, अपिशब्दात् बालके
 स्वल्पे च शिशुकः । “शिशुकः शिशुमारे स्याद्बालकोलपिनोरपि” इति मेदिनी । “शिशुकः
 पादपे बाले शिशुमारे” इति हैमः ॥ ग्रन्थिः ग्रन्थिपर्णः, शिरीषः स्वनामाख्यातो वृक्षः, शोणकः

कीरे रावणपात्रे ना वचाऽपि शतपर्विका । शल्कश्चूर्णेऽपि शूकस्तु स्यादनुक्रोशशृङ्गयोः ४५ ॥
 शिलाटको विलेपेऽष्टे शुल्को यौतकदानयोः । श्वाविद्वक्षौ च शल्यकौ मणौ खड्गे च सस्यकः ॥
 शीधौ च शीधुपाने च सरकोऽस्यथ जन्मनि । सूतकं पारदेऽप्यस्त्री सूचकौ खलकुक्कुरौ
 युग्मे सङ्घाटिका कुट्टन्यां च गद्येऽपि हारकः । वाद्यभेदे हुडुकः स्यादात्पूहे च मदोत्कटे ॥
 इन्दुलेखा गुडूच्यां च पूः सुखं स्वर्न्नभश्च खम् । गोमुखं लेपने वाद्यभाण्डे सर्पेऽपि दुर्मुखः ॥
 त्रिशिखं स्यात्त्रिशूलेऽपि न्युङ्खः साम्नि मनोहरे । नखं शुक्तौ कररुहे कूर्मे पञ्चनखो गजे ५०

वृक्षश्च, तयोः शुकम् ॥ ४४ ॥ कीरे कीरपक्षिणि, रावणपात्रे च शुकः । “शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुकं स्याच्छोणके क्वचित्” इति विश्वः ॥ वचा स्वनामाख्यातं द्रव्यम्, तत्र अपिशब्दात् कटुकायां दूर्वायां च शतपर्विका । “शतपर्विका दूर्वायां वचायामपि योपिति” इति मेदिनी ॥ चूर्णं पेषणजाते रजसि, धूलौ वा, अपिशब्दात् खण्डे वृक्षवल्कले मत्स्यत्वचि च शल्कः । “शल्कं तु शकले वल्के” इति मेदिनी ॥ अनुक्रोशः दया, शृङ्गं तीक्ष्णाग्रः, शिखा वा, तयोः शूकः । “शूकोऽस्त्री शृङ्गद्वयोः” इति मेदिनी ॥ ४५ ॥ विलेपे गात्रानुलेपनद्रव्ये, अष्टे प्रासादस्योपरि गृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे वा, तत्र स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते इति प्राञ्चः, तयोः शिलाटकः । “शिलाटकः पुमानष्टे विलेपे परिकीर्तितः” इति मेदिनी ॥ यौतकं विवाहकाले लब्धं धनम्, दानं प्रसिद्धम्, तयोः शुल्कः । “शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ श्वावित् शल्यकम्, वृक्षः प्रसिद्धः, तयोः शल्यकी । “छत्रादिकाष्ठीशरयोः शल्यकी पशुवृक्षयोः” इति मेदिनी ॥ मणौ माणिक्यभेदे, खड्गे च सस्यकः । “सस्यको मणिभेदे” इति मेदिनी ॥ ४६ ॥ शीधौ इक्षुरसजाते मद्यभेदे च, “इक्ष्वोः पक्करसैः सिद्धः शीधुरित्यभिधीयते” इति, शीधुपाने तन्मद्यपाने तत्पात्रे च सरकः । “सरकोऽस्त्री शीधुपाने शीधुपात्रेक्षुसीधुनोः” इति मेदिनी ॥ जन्मनि प्रसूताशौचे, पारदे रसराजे च, अपिशब्दात् अशौचमात्रे च सूतकम् । क्वचित् “सुतकम्” इति च । “ओती काके सूतकोऽस्त्री पारदं न द्वयोर्जनौ” इति मेदिनी ॥ खलः दुर्जनः, कुक्कुरः प्रसिद्धः, तयोः सूचकः । “सूचकः सन्निद्रव्ये बोधके पिशुने शुनि” इति मेदिनी ॥ ४७ ॥ युग्मे युगले, कुट्टन्यां परपुरुषेण सह परस्त्रियाः समागमकारयिष्याम्, चकारेण जलकण्टके च सङ्घाटिका । “सङ्घाटिका स्त्रियां युग्मे कुट्टन्यां जलकण्टके” इति मेदिनी ॥ गद्ये कथनीये, पद्यमित्रे कविकृते अपादे पदसमूहे वा, अपिशब्दात् चौरे कितवे शाखोटकभेदे भाजकाङ्के हरणकर्तारि च हारकः । “हारकः कितवे चौरे गद्यविज्ञानभेदयोः” इति मेदिनी ॥ वाद्यभेदे, मृदङ्गादिवादनीयविशेषे दात्पूहे कालकण्टके पक्षिभेदे, मदोत्कटे मदोद्घटे च हुडुकः ॥ “हुडुको वाद्यभेदे च मत्तदात्पूहपाक्षिणि” इति मेदिनी ॥ ४८ ॥ इति ककारान्ताः । अथ खान्ता-नाह ॥ गुडूच्यां स्वनामाख्यातायां लतायाम्, चकारात् चन्द्रकलायां तदंशनाम्न्यां सोमलतायां यमानिकायां च इन्दुलेखा । “इन्दुलेखाऽमृतासोमलताशशिकलासु च” इति मेदिनी ॥ पूः पुरम्, स्वः नाकः, तत्र च सुखम् ॥ “सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यां प्रचेतसः” इति मेदिनी ॥ नभः आकाशः, तत्र, चकारात् सूर्ये इन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ संवेदने देवलोके शर्मणि च खम् । “खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ लेपने ‘लेप’ इति ख्याते व्यापारं वाद्यभाण्डे च गोमुखम् । “गोमुखं कुटिलाकारे वाद्यभाण्डे च लेपने । पुंसि मातलिपुत्रे च महादेवगणान्तरे” इति मेदिनी ॥ सर्पे नागभेदे, अपिशब्दात् अश्वे वानरे दैत्यभेदे अप्रियवादिनि च दुर्मुखः । “दुर्मुखः कपिभिन्नागभिदोर्ना मुखरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ४९ ॥ त्रिशूले स्वनामाख्याते अस्त्रभेदे, अपिशब्दात् बिल्वे राक्षसभेदे मण्डलान्तरे शिखात्रयवति माणवकादौ च त्रिशिखम् । “त्रिशिखो राक्षसे क्लीवं त्रिशूले मण्डलान्तरे” इति मेदिनी ॥ साम्नि सामवेदाङ्गे, मनोहरे अतिप्रिये च न्युङ्खः । “न्युङ्खः सम्यङ्मनोः च साम्नः षट्प्रणवेऽपि च” इति मेदिनी ॥ शुक्तौ जलजन्तुभेदे शंखे वा, कररुहे

आदौ प्रधाने प्रमुखं वैशाखो मन्थमासयोः । काण्डे ना विशिखा रथ्या विशाखा मे गुहे पुमान्
 खो देवेऽपि पङ्क्तौ स्त्री शिखा चूडाग्रयोरपि । शाखा वेदविभागेऽपि सखा मित्रसहाययोः ५२ ॥
 सुमुखस्ताक्ष्यपुत्रे च शोभनास्यगणेशयोः । सुमुखी शोभनास्याऽथापवर्गस्त्यागमोक्षयोः ५३ ॥
 शरीरोपायाप्रधानेष्वङ्गं पुंभूम्नि नीवृति । सम्बोधनेऽङ्गाव्ययं स्यादयोगो विधुरेऽपि च ॥ ५४ ॥
 शपथेऽप्यभिषङ्गः स्यादनङ्गः खे स्मरे पुमान् । पूर्णत्वयत्नावाभोगावायोगो व्यापृतावपि ॥ ५५ ॥
 जङ्गमेङ्गितयोरिङ्गो नाट्य ईहामृगो वृके । फलं पूगस्य चोद्वेगमुत्सर्गो न्यायदानयोः ॥ ५६ ॥

नखे च नखम् । “ नखी स्त्रीक्लीवयोः शुक्ती नखरे पुत्रपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ कूर्मे कच्छपे,
 गजे हस्तिनि च पञ्चनखः । “ शशकः शल्लकी गोधा खङ्गी कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान्पञ्चनखेऽवाहुः ” इति
 मनुः । “ पञ्चनखो गजे कूर्मे ” इति विश्वः ॥ ५० ॥ आदौ प्रथमे, प्रधाने श्रेष्ठे च प्रमुखम् । “ प्रमुखः
 प्रथमे श्रेष्ठे ” इति मेदिनी । “ प्रमुखं प्रथमे मुख्ये ” इति हैमः ॥ मन्थः मन्थनदण्डः, मासः स्वनामा-
 ख्यातो मासः, तयोश्च वैशाखः । “ वैशाखो मासभेदे स्यान्मन्थाने च प्रकीर्तितः ” इति मेदिनी ॥ काण्डे
 शरे तोमरे वा, रथ्या वीथी, तस्यां च विशिखा । “ विशिखा तु खनिव्यां च रथ्यानालिकयोरपि ” इति मेदिनी ।
 “ विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे ” इति हैमः ॥ मे नक्षत्रे, गुहे स्कन्दे च विशाखा
 “ विशाखस्तर्कके स्कन्दे स्त्रियामृक्षे कटिल्लके ” इति मेदिनी । “ विशाखो यावके स्कन्दे विशाखा मे कटि-
 ल्लके ” इति हैमः ॥ ५१ ॥ देवे सुरे, पङ्क्तौ सजातीयसन्ततौ, अपिशब्दात् लेखने लेख्ये आधारे पत्रे लिपौ
 च लेखः । चूडा मयूरशिखा मस्तकमध्यस्थकेशगुच्छो वा, अग्रः प्रधानः उत्तमो वा, तयोः, अपिशब्दात् अग्निज्वालायां
 च शिखा । “ शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलक्ष्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ” इति
 मेदिनी ॥ वेदविभागे वेदस्य अंशे काण्डे वा, अपिशब्दात् पक्षान्तरे बाहौ द्रुमाङ्गे च शाखा । “ शाखा पक्षान्तरे बाहौ
 वेदभागद्रुमाङ्गयोः ” इति मेदिनी ॥ मित्रं स्नेहान्वितः, सहद् सहायः अनुकूलः, तयोश्च सखा । “ सखा मित्रे सहाये ना
 वयस्यायां सखी मता ” इति मेदिनी ॥ ५२ ॥ ताक्ष्यपुत्रे गरुडसुते, शोभनास्यं सुवदनम्, गणेशः स्वना-
 माख्यातो देवः, तयोश्च, चकारात् पण्डिते शाकभेदे नागभेदे सितार्जके वर्वरे वनवर्वरिकायां मनोहरे च सुमुखः ।
 “ सुमुखस्ताक्ष्यतनये शाकनागप्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ शोभनास्या सुप्रसन्नमुखी, तस्यां सुमुखी । इति
 खकारान्ताः ॥ अथ गान्तानाह ॥ त्यागः वितरणम्, मोक्षः निर्वाणम्, तयोः अपवर्गः । “ स्यादपवर्गस्त्यागे
 मोक्षे कार्यावसानासाफल्ये ” इति मेदिनी ॥ ५३ ॥ शरीरं देहः, उपायः रिपुनिराकरणादीनां हेतूनां साधनम्,
 अप्रधानः प्रधानमित्रः, तत्र, नीवृति स्वनामाख्याते देशे, जनपदे वा च अङ्गम् । “ अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः
 पुंभूम्नि नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवाति चान्तिके ” इति मेदिनी ॥ सम्बोधने सम्यग्ज्ञापने अङ्ग ।
 “ अङ्ग सम्बोधनेऽव्ययम् ” इति विश्वः ॥ विधुरे विश्लेषे, चात् कूटे योगाभावे कुयोगे वियोगे कठिनोद्यमे च
 अयोगः । “ अयोगो विधुरे कूटे विश्लेषे कठिनोद्यमे ” इति मेदिनी ॥ ५४ ॥ शपथे सत्यताकरणाय दिव्य-
 भेदकरणे, यथा “ एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यात् ” इत्यादिशपने, अपिशब्दात् पराभवे
 आक्रोशे व्यसने च अभिषङ्गः । “ अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु ” इति मेदिनी ॥ खे आकाशे, स्मरे क्रन्दर्पे
 च अनङ्गः । नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । “ अनङ्गो मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि ” इति मेदिनी ॥ पूर्णत्वं परिपूर्णता, यत्न
 उत्साहः, तयोः आभोगः । “ आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि ” इति मेदिनी ॥ व्यापृतौ व्यापारयुक्ते,
 अपिशब्दात् गन्धमाल्योपहारे रोधसि च आयोगः । “ आयोगो व्यापृतौ गन्धमाल्योपहाररोधसोः ” इति मेदिनी ॥ ५५ ॥
 जङ्गमः गतिशक्तियुक्तः, इङ्गितम् अभिप्रायव्यञ्जकदैहिकचेष्टा, तयोः इङ्गः । “ इङ्गः स्याद्द्रुते ज्ञाने जङ्गमेङ्गि-
 तयोरपि ” इति मेदिनी ॥ नाट्ये अलङ्कारशास्त्रलक्षिते नाट्यभेदे, वृके कुक्कुराकारे हरिणघातके, व्याघ्रभेदे
 च ईहामृगः । “ ईहामृगो वृके जन्तौ प्रभेदे रूपकस्य च ” इति विश्वः । “ ईहामृगस्तु पुंसि स्यात्कोकरूपकभे-
 दयोः ” इति मेदिनी ॥ पूगस्य फलं क्रमुकफलम्, तत्र, चकारात् व्याकुलचित्ततायां विरहजन्ये दुःखोदमे भये
 निश्चले स्तिमिते शीघ्रगामिनि च उद्वेगम् । “ उद्वेगं क्रामुके फले । उद्वेगोऽप्युद्धाहुलकोद्वेजनाक्रोदमेषु च ” इति

सामान्येऽप्युपरागस्तु ग्रहेऽर्केन्द्रोश्च दुर्नये । हस्तच्छेदे तु सस्यानां कटभङ्गो नृपात्यये ॥ ५७ ॥
 कथाप्रसङ्गो वातूले विषवैद्येऽपि वाच्यवत् । देशे कलिङ्गो धूम्याटे कलिङ्गं कौटजे फले ॥ ५८ ॥
 त्रिषु दक्षे विदग्धे च खड्गौ निस्त्रिंशगण्डकौ स्वर्गे वज्रे च रश्मौ च बलीवर्दे च गौः पुमान् ॥
 स्त्री बाणरोहिणीदृदिग्वाग्भूमिष्वप्सु भूमि च । वैधव्ये नृपनाशे च छत्रभङ्गः प्रकीर्तितः ६०
 अश्वगन्धाऽपि तुरगी तुङ्गौ पुन्नागसोच्छ्रयो दीर्घाध्वगः स्याद् दुष्टेऽपि निषङ्गः सङ्गतूणयोः
 नागः श्रेष्ठेभसपेषु क्लीबं सीसकरङ्गयोः । वृक्षे स्यात्पुंसि पुन्नागः पतङ्गः शलभे रवौ ॥ ६२ ॥
 काकोदुम्बरिकायां स्त्री फल्गुस्त्रिषु निरर्थके । पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम् ६३ ॥
 भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि । भगं वैराग्ययोनीच्छाज्ञानैश्वर्येषु चेप्यते ॥ ६४ ॥
 विश्वः ॥ न्यायः नयोपायः युक्तिमूलकदृष्टान्तभेदो वा, दानं त्यागः, तयोः, सामान्ये व्याकरणे सम्यगभिधाने,
 अपिशब्दात् योगभेदे अपानवायोर्व्यापारे च उत्सर्गः । “उत्सर्गः पुंसि सामान्ये न्याये च त्यागदानयोः” इति
 मेदिनी ॥ ५६ ॥ अर्केन्द्रोः ग्रहे रविचन्द्रयोर्ग्रहणे, ग्रहणं तु राहाधिष्ठितभूमिच्छायया चन्द्रस्य चन्द्रमण्डलेन च रवेर्म-
 ण्डलाच्छादनमिति सिद्धान्तः, दुर्नये दुर्नीतौ, चकारात् ग्रहकल्लोले व्यसने च उपरागः । “उपरागस्तु पुंसि स्या-
 द्राहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये ग्रहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते” इति मेदिनी ॥ सस्यानां हस्तच्छेदे धान्यानां कर-
 छेदने, नृपात्यये सैन्यभङ्गद्वारा राजविनाशे च कटभङ्गः । “कटभङ्गस्तु सस्यानां हस्तच्छेदे नृपात्यये” इति
 मेदिनी ॥ ५७ ॥ वातूले वातरोगयुक्ते उन्मत्ते वा, विषवैद्ये, अपिशब्दात् गोष्ठीवचने च कथाप्रसङ्गः ।
 “कथाप्रसङ्गेन जनैस्त्वीरितात्” इति भारविः । “कथाप्रसङ्गो वातूले विषवैद्येऽपि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥
 देशे स्वनामाख्याते देशे, “जगन्नाथात्पूर्वभागे कृष्णातीरान्तरं शिवे । कलिङ्गदेशः संप्रोक्तः” इति, “उत्कलाद-
 र्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ” इति रघुः, धूम्याटे पक्षिभेदे, कौटजे फले इन्द्रयवे, कुटजवृक्षे वा च कलिङ्गम् ।
 ॥ ५८ ॥ दक्षे शूरे, विदग्धे पण्डिते निपुणे वा, चकारेण पूतिकरञ्जे प्लक्षवृक्षे शिरीषवृक्षे योषिति त्रिवृतायां च
 कलिङ्गः । “कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूमिनीवृत्ति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति” इति
 मेदिनी ॥ निस्त्रिंशः अस्ति, गण्डकः गण्डकशृङ्गः, तद्वान् गण्डकपशुर्वा, तयोः खड्गः । “खड्गो गण्डकशृङ्गा-
 सिबुद्धभेदेषु गण्डके” इति मेदिनी ॥ स्वर्गे स्वर्लोके, वज्रे हीरके, रश्मौ किरणे, बलीवर्दे वृषे ॥ ५९ ॥ बाणे,
 रोहिण्याम्, दृष्टौ शिशि, वाचि भूमौ अप्सु जले, चकारात् पशौ चन्द्रे वायौ सूर्ये ऋषभनामौषधे सौरभेय्यां च
 गौः । “गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूमि च” इति
 मेदिनी ॥ वैधव्ये पतिविरहे, नृपनाशे च, चकारात् अस्वातन्त्र्ये च छत्रभङ्गः । “छत्रभङ्गोऽपि वैधव्येऽस्वातन्त्र्य-
 नृपनाशयोः” इति मेदिनी ॥ ६० ॥ अश्वगन्धा स्वनामाख्यातः क्षुद्रवृक्षभेदः तत्र, अपिशब्दात् हययोषिति च
 तुरगी । “तुरगी चाश्वगन्धायाम्” इति मेदिनी ॥ पुन्नागः स्वनामाख्यातो वृक्षः, सोच्छ्रयः उच्चतायुक्तः, तयोः
 तुङ्गः । “तुङ्गः पुन्नागनगयोस्तुङ्गः स्यादुन्नतेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ उष्ट्रे स्वनामाख्याते पशुभेदे, अपिशब्दात्
 लेखहारे बाह्यरथे च दीर्घाध्वगः । “दीर्घाध्वगः पुमानुष्ट्रे लेखहारेऽपि भेष्यवत्” इति मेदिनी ॥ सङ्गः सम्बन्धः,
 विषयादिरागो वा, “ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषु प्रजायते” इति गीता, तूणः तुणीरः, तयोश्च निषङ्गः ।
 “निषङ्गः सङ्गे तूणे च” इति मेदिनी ॥ ६१ ॥ श्रेष्ठः प्रधानः, इमः हस्ती, सर्पः अहिः, सीसकः स्वनामाख्यातो
 धातुभेदः, रङ्गः धातुभेदः, एषु नागः । “नागं नपुंसके रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गकूरचा-
 रिषु तोयदे ॥ नागकेशरपुन्नागनागदन्तकमुस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थिते ” इति मेदिनी ॥
 वृक्षे स्वनामाख्याते पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे, पुन्नागः । “पुन्नागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे
 द्रुमान्तरे” इति मेदिनी ॥ शलभे कीटविशेषे, रवौ सूर्ये च पतङ्गः । “पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे
 पक्षिसूर्ययोः ” इति मेदिनी ॥ ६२ ॥ काकोदुम्बरिकायां स्वनामाख्यातायामौषधजात्याम्, निरर्थके
 निष्प्रयोजने च फल्गुः । “फल्ग्वसारेऽभिषेयवत् । नदीभेदे मलप्वां स्त्री” इति मेदिनी । “फल्गुः
 प्रोक्ता मलप्वां च निःसारे फल्गु वाच्यवत् ” इति विश्वः ॥ पालने रक्षणे, अभ्यवहारे आहारे,
 पण्ययोषितां निर्वेशे वेद्यानां भाटकादिरूपे वेतने ॥ ६३ ॥ सुखे धने अहेः—शरीरफणयोः सर्पशरीरे

तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा सस्ये शणाह्वये । एकदेशांशयोर्भागो भृङ्गो धूम्याटकेऽपि च ॥ ६५ ॥
 भुजङ्गो भुजगे षिङ्गे जामदग्न्यतटौ भृगू । मृगोऽन्विष्टौ च मार्गस्तु मासान्वेषणवर्त्मसु ६६ ॥
 योगश्चारेऽपूर्वलाभे सूत्रे विश्रब्धघातिनि । उपाये सङ्गतौ ध्यानौषधसन्नाहयुक्तिषु ॥ ६७ ॥
 नृत्ये रणे खले रागे रङ्गः क्लीबे त्रपुण्यपि । रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु ॥ ६८ ॥
 चक्रे रथाङ्गं कोके ना रक्ताङ्गो मङ्गलेऽपि चाव्यक्ते साङ्ख्योदिते लिङ्गं स्थाणौ शेफासि लक्षणे
 पुंस्त्वादौ च वराङ्गं तु गुडत्वचि गजे पुमान् । वल्गुश्छागोऽपि वेगस्तु महाकालफलेऽपि च ॥
 जलोत्क्षेपे समुत्सर्गे शृङ्गमुत्कर्षचिह्नयोः । शार्ङ्गं धनुर्विष्णुधनुः सम्भोगो रतभोगयोः ॥

सर्पफणे च, अपिशब्दात् माने ज्योतिषोक्तग्रहाणां तत्तद्राशिस्थितौ च भोगः । “भोगः सुखे धने चाहेः शरीर-
 फणयोरपि । पालनेऽभ्यवहारे च योपिदादिभृतावपि” इति मेदिनी ॥ वैराग्यं विषयवासनाराहित्यम्, योनिः
 स्त्रीणामसाधारणचिह्नम्, इच्छा अभिलाषः, ज्ञानं सामान्यविशेषरूपं बुद्धिमात्रम्, ऐश्वर्यम् अणिमाद्यष्ट-
 विधम्, तेषु, चकारात् सूर्ये यशसि श्रियां माहात्म्ये यत्ने धर्मे मोक्षे सौभाग्ये कान्तौ चन्द्रे च भगम् ।
 “भगं स्त्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । महात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ” इति मेदिनी ॥
 ॥ ६४ ॥ तरङ्गः ऊर्मिः, भेदः अन्यतो विशेषः, तयोः भङ्गः । शणाह्वये सस्ये “शणः” इति ख्याते
 द्रव्ये भङ्गा । “भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ एकदेशः अव-
 यवः प्रतीको वा, अंशः विभागः राशिभिर्भागो वा, तयोः भागः । “भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः” इति
 मेदिनी ॥ धूम्याटके कलिङ्गविहगे, अपिशब्दात् भ्रमरे भृङ्गराजे जारे भृङ्गारे भृङ्गरोले च भृङ्गः । “भृङ्गो
 धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि” इति मेदिनी ॥ ६५ ॥ भुजगे सर्पे, षिङ्गे कामुके
 विटे वा, च भुजङ्गः । “भुजङ्गोऽहौ च षिङ्गे च” इति मेदिनी ॥ जामदग्न्यः मुनिभेदः, तटं नद्यादेः कूलम्,
 तयोः भृगुः । “भृगुः पुमान् । सुनौ हरां तटे शुक्रे” इति मेदिनी ॥ अन्विष्टौ अन्वेषणे, चकारात् पशुमात्रे
 हरिणे गजभेदे अश्विन्यवधिके पञ्चमे नक्षत्रे याचने यज्ञभेदे मृगमदे मकरराशौ च मृगः । “मृगः पशौ कुरङ्गे
 च कारनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणे च याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे” इति मेदिनी ॥ मासः मार्गशीर्षः, अन्वेष-
 णं पर्येषणम्, वर्त्म पथः, तत्र मार्गः । “मार्गो मृगमदे मार्गशीर्षे चान्वेषणाध्वनोः” इति मेदिनी ॥ ६६ ॥
 चारे ग्रहादीनां गमने, अपूर्वलाभे अपूर्वार्थसम्प्राप्तौ, सूत्रे विश्रब्धघातिनि विश्रस्तघातके, उपाये सामादौ,
 सङ्गतौ मेलने, ध्याने चित्तस्यैकतानप्रवाहे, औषधे भेषजे, सन्नाहे युक्तौ न्यायादौ, च योगः । “योगो-
 ऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगेऽपि विष्कम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसन्नाह-
 नेष्वपि” इति मेदिनी ॥ ६७ ॥ नृत्ये नाट्यस्थाने नृत्ये च, रणे युद्धभूमौ, खले दुर्जने, रागे, त्रपुणि स्वनामाख्याते
 धातुभेदे, अपिशब्दात् टङ्गने खदिरसारे च रङ्गः । “रङ्गो ना रागे नृत्ये रणक्षितौ । अस्त्री त्रपुणि” इति मेदिनी ॥
 क्लेशादिके रागादिक्लेशवस्तुनि, रक्ते रङ्गने, मात्सर्ये परगुणद्वेषे, लोहितादिषु रक्तादिषु वर्णेषु, आदेशब्दात् तद्विशिष्टे
 लाक्षादौ च रागः । “रागस्तु मात्सर्ये लोहितादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ६८ ॥
 चक्रे रथावयवे, कोके चक्रवाके च रथाङ्गम् । “रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहङ्गमे” इति मेदिनी ॥ मङ्गले भूमि-
 सुते, अपिशब्दात् कुङ्कुमे कम्पिले प्रवाले जीवन्त्यां मञ्जिष्ठायां च रक्ताङ्गः । “रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पिले
 स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः” इति मेदिनी ॥ व्यक्ते स्फुटे, साङ्ख्योदिते साङ्ख्योक्ते प्रधाने, स्थाणौ
 शिवमूर्तिभेदे, शेफासि मेहने, पुंस्त्वादौ लक्षणे पुरुषस्य असाधारणे चिह्ने च लिङ्गम् । “लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च साङ्ख्यो-
 क्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ६९ ॥ गुडत्वचि “दारचिनि”
 इति ख्याते, गजे हस्तिनि च वराङ्गम् । “वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि” इति मेदिनी ॥ छागे अजे,
 अपिशब्दात् मनोहरे चारुणि सुन्दरे च वल्गुः । “वल्गुः स्याच्छागले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्” इति
 मेदिनी ॥ महाकालफले स्वनामाख्याते फलविशेषे, “महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम्” इति तन्त्रम्
 ॥ ७० ॥ जलोत्क्षेपे समुत्सर्गे मूत्रविष्टानिःसरणे, अपिशब्दात् प्रवाहे जीवे रेतसि न्यायोक्ते संस्कारभेदे च

ओघः स्याद् द्रुतनृत्ये च काचिघौ काञ्चनोन्दुरु । निदाघौ स्वेदतापौ च प्रतिघो रोषघातयोः ॥
परिघो योगभेदेऽपि मेघो वारिदमुस्तयोः । महार्घस्तु महामूल्ये पुंसि लावकपक्षिणि ।

पृक्कायां स्त्री लघुः क्लीबं शीघ्रं कृष्णागुरुण्यपि ॥ ७३ ॥

प्रतिमापूजयोरर्चा क्रौञ्चः पक्षपद्मिभेदयोः । कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये श्मश्रुकैतवयोरपि ॥ ७४ ॥
इभ्यां स्त्री गुरुपुत्रे ना केशे शुष्कव्रणे कचः देशभेदेऽपि काञ्ची स्यात्तथा स्थासकतर्कयोः ७५
चर्चिकायां च चर्चा स्यात्त्वक् स्त्री चर्मगुडत्वचोः । वामने पामरे नीचो नमुचिर्दित्तिजे स्मरे ७६
मरीचिर्मुनिभेदेऽपि चौरवर्त्ता मलिम्लुचौ । कक्कोलेऽपि च मारीचो मोच्चा शालमलिरम्भयोः ७७

वेगः । “वेगो जवे प्रवाहे च महाकालफलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ उत्कर्षः अतिशयः प्रभुत्वं वा, चिह्नं
लक्षणम्, तयोः शृङ्गम् । “शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोः” इति मेदिनी ॥
धनुः धनुर्मात्रम्, विष्णुधनुः विष्णोश्चापम्, तत्र शार्ङ्गम् । “शार्ङ्गं कार्मुकमात्रेऽपि विष्णोरपि शरासने” इति
मेदिनी ॥ रतः सुरतः, भोगः धनम्, तयोः सम्भोगः । “सम्भोगस्तु पुमान् भोगे सुरते जिनशासने”
इति मेदिनी ॥ ७१ ॥ इति गकारान्ताः ॥ अथ घान्तानाह ॥ द्रुतनृत्ये, चकारात् समूहे जलवेगे उपदेशे
परम्परायां च ओघः । “ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः” इति मेदिनी ॥
काञ्चनं स्वर्णम्, उन्दुरुः मूषिकः, तयोः काचिघः । “काचिघः काञ्चनेऽपि स्याच्छेमण्डे मूषिकेऽपि च”
इति मेदिनी ॥ स्वेदः घर्मजलम्, तापः सन्तापः, तयोः, चकारात् उष्णे घर्मे घर्मकाले (ज्येष्ठाषाढमासयोः)
च निदाघः । “निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि” इति मेदिनी ॥ रोषः क्रोधः, घातः प्रहारः
मरणं वा, तयोः प्रतिघः । “प्रतिघः प्रतिघाते स्यात्क्रोधेऽपि परिकीर्तितः” इति मेदिनी ॥ ७२ ॥ योगभेदे
विष्कम्भावधिके जनविंशतितमे योगे, अपिशब्दात् परिघातास्त्रे लोहमुद्रादौ लोहमुखे लगुडे मुद्रे शूले काच-
घटे गृहे च परिघः । “परिघो योगभेदे स्याद्विशेषेऽर्गलघातके” इति मेदिनी ॥ वारिदः जलधरः, मुस्तः मुस्तकः,
तयोः मेघः । “मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ महामूल्ये अनर्घमूल्ये, लावकपक्षिणि स्वना-
माख्याते पक्षिभेदे च महार्घः । “महार्घस्तु महामूल्ये त्रिषु स्यात्लावके पुमान्” इति मेदिनी ॥ पृक्कायां स्वना-
माख्याते औषधभेदे, शीघ्रे विलम्बाभावे, कृष्णागुरुणि कालागुरुणि, अपिशब्दात् वीरणमूले निःसारे लावगु-
णान्विते ह्रस्वे मनोहरे व्याकरणोक्ते लघुसंज्ञके अकारादौ वर्णे ज्योतिषोक्तेषु पुष्यादिनक्षत्रेषु लब्धवस्थायां च
लघुः । “लघुरगुरौ च मनोहे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधे तु स्त्री” इति
मेदिनी ॥ ७३ ॥ इति घान्ताः ॥ अथ चान्तानाह ॥ प्रतिमा प्रतिरूपम्, पूजा अर्चनम्, तयोः अर्चा ।
“अर्चा पूजाप्रतिमयोः” इति मेदिनी ॥ पक्षी कुररपक्षी बकभेदो वा, अद्रिभेदः पर्वतविशेषः, तयोः
क्रौञ्चः । “क्रौञ्चो द्वीपविशेषे स्यात्पक्षिपर्वतभेदयोः” इति मेदिनी ॥ भ्रुवोर्मध्ये भ्रूमध्यस्थिते लोमोच्चये,
श्मश्रु प्रसिद्धम्, कैतवं दम्भः, तयोश्च, अपिशब्दात् मयूरपुच्छे कुशमुष्टौ अङ्गुष्ठी शीर्षे आसनभेदे
तन्त्रोक्ते बीजभेदे च कूर्चम् । “कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे” इति मेदिनी ॥ ७४ ॥ इभ्यां हस्ति-
न्याम्, गुरुपुत्रे बृहस्पतितनये, केशे चिकुरे, शुष्कव्रणे च कचः । “कचः केशे गुरोः सुते । बन्धे शुष्कव्रणे
पुंसि करिण्यां तु कचा स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ देशभेदे-“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका”
इत्यादौ नगरविशेषे, स्थासकः स्त्रीकटीबद्धः अलङ्कारः, तर्कः, प्रसिद्धः तयोः, अपिशब्दात् गुञ्जायां च काञ्ची ।
“काञ्ची स्यान्मेखलादानि प्रभेदे नगरस्य च” इति मेदिनी । क्वचित् “काञ्चिः” इत्यापि पाठः ॥ ७५ ॥
चर्चिकायां चन्दनादिना देहलेपने, चकारात् विचारे चिन्तायां च चर्चा । “चर्चा चिन्तास्थासकयोश्चर्चिकायां
च योषिति” इति मेदिनी ॥ चर्म प्रसिद्धम्, गुडत्वक् इक्षुवल्कलम्, तयोः त्वक् । “त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के
च गुडत्वचि विशेषयोः” इति मेदिनी ॥ वामने ह्रस्वे, पामरे मूर्खे खले वा च नीचः । “नीचः पामरे
वामनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ दित्तिजे असुरभेदे, स्मरे पुष्पकार्मुके च नमुचिः । “नमुचिस्तु पुमान्दैत्य-
भेदे कुसुमकार्मुके” इति मेदिनी ॥ ७६ ॥ मुनिभेदे सप्तर्षिणामन्तरे ब्रह्मणो मानसे ज्येष्ठे पुत्रे मुनिविशेषे, अपिशब्दात्

कुक्कुरे रतनारीचः शीत्कारे वरयोपिताम् । केतुग्रहे तु विकचो वीचिः सुखतरङ्गयोः ॥ ७८ ॥
 स्वल्पेऽपि सारिकायां च वचा ग्रीष्मानलौ शुची । सूची नृत्यप्रभेदे च व्यधनीशिखयोरापि ७९
 वाराही चीरिका कच्छा कच्छोऽनूपे द्रुमान्तरेऽपिच्छा स्त्री भक्तमण्डेऽपि लाङ्गूले पिच्छमस्त्रियाम्
 पद्मधन्वन्तरी चा बजावण्डजः खगमीनयोः । निचुलेऽप्यम्बुजोऽजस्तु ब्रह्मविष्णुस्मरेष्वपि ८१
 स्यादङ्गजः स्मरे केशे पुत्रे रक्ते नपुंसकम् । उत्साहकार्तिकावूर्जौ कम्बोजो देशशङ्खयोः ८२
 नखे करञ्जे करजः कुब्जो न्युब्जे द्रुमान्तरे । खनौ सुरागृहे गञ्जो गुञ्जा पटहकृष्णले ॥ ८३ ॥

कृपणे किरणे च मरीचिः । “मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसके” इति मेदिनी ॥ चौरः प्रसिद्धः, वह्निः अग्निः, तयोः
 मलिम्लुचः । “मलिम्लुचो मासभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ कक्कोले गन्धद्रव्यभेदे, अपिशब्दात्
 तारकाराक्षसीपुत्रे रावणानुचरे राक्षसभेदे याचकब्राह्मणे च मारीचः । “मारीचो राक्षसभेदो कक्कोले याचकद्विजे”
 इति मेदिनी ॥ शाल्मलिः प्रसिद्धः, रम्भा कदली, तयोः मोचा । “मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिर्म्भ-
 योः” इति मेदिनी ॥ ७७ ॥ कुक्कुरे शुनि, वरयोपितां शत्कारे स्त्रीणां रतिकालवर्तिनि ध्वनिविशेषे च
 रतनारीचः । “रतनारीचो नारीणां शीत्कारे च शुनि स्मरे” इति मेदिनी ॥ केतुग्रहे स्वनामाख्याते नभ-
 श्वरे विकचः । “विकचः क्षपणे केतौ नाऽकेशे स्फुटितेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ सुखं प्रसिद्धम्, तरङ्गः
 ऊर्मी, तयोः स्वल्पे अत्यल्पे च, अपिशब्दात् अवकाशे किरणे च वीचिः । “वीचिः स्वल्पे तरङ्गे स्यादवकाशे
 सुखे द्वयोः” इति मेदिनी ॥ ७८ ॥ सारिकायां स्वनामाख्याते पक्षिणि, चकारात् कीरे वचौपधे च वचा ।
 “वचः कीरे वचौपधौ । सारिकायां च” इति मेदिनी ॥ ग्रीष्मः प्रसिद्धः, अनलः वह्निः, तयोः शुचिः ।
 “शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चङ्गारेष्वापाठे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ नृत्य-
 प्रभेदे नृत्यविशेषे, व्यधनी सीवनसाधनी, शिखा प्रसिद्धा तयोश्च, अपिशब्दात् स्वनामाख्याते लौहमयपदार्थे च
 सूची । “सूचिः” अप्यत्र । “सूची तु सीवनद्रव्येऽयञ्जिकाभिनयान्तरे” इति मेदिनी ॥ ७९ ॥ इति
 चकारान्ताः ॥ अथ छान्तानाह ॥ वाराह्यां वराहयोपिति, चीरिकायां स्वनामाख्याते कीटभेदे च कच्छा ।
 अनूपे जलप्रायदेशे, द्रुमान्तरे पुन्नागवृक्षे च कच्छः । “कच्छः स्यादनूपे तुन्नकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि
 वाराह्यां चीरिकायां च योपिति” इति मेदिनी ॥ भक्तमण्डे भक्तस्य निस्त्रावे, अपिशब्दात् मयूरपुच्छे
 चूडायां शाल्मलिवृक्षे पूगे परम्परायां कोपे मोचायां पङ्क्तौ शिंशपावृक्षे कोकिलायाम् अश्वचरणरङ्गे च
 पिच्छा । लाङ्गूले च पिच्छम् । “पिच्छा पूगच्छटाकोशमोचशाल्मलिवेष्टके । भक्तसम्भूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदा-
 मये । स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बहिचूडयोः” इति मेदिनी ॥ ८० ॥ इति छान्ताः ॥ अथ जान्तानाह ॥
 पद्मं पङ्कजम्, धन्वन्तरिः विक्रमराजसमास्थः स्वनामाख्यातः पण्डितः, तयोः अब्जः । “अब्जोऽस्त्री शङ्खे ना
 निचुले धन्वन्तरी हिंसकिरणे । क्लीबं पद्मे” इति मेदिनी ॥ खगः पक्षी, मीनः मत्स्यः, तयोः अण्डजः ।
 “अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे ह्ये” इति मेदिनी ॥ निचुले हिजलवृक्षे, अपिशब्दात् वेतसे पद्मे चन्द्रे
 शङ्खे च अम्बुजः । “अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ब्रह्मा विधाता, विष्णुः
 हरिः, स्मरः कामदेवः, तत्र च, अपिशब्दात् हरे छागे मेपराशौ सूर्यवंशायिराजभेदे दशरथपितरि जन्मरहिते च
 अजः । “अजश्छागे हरिब्रह्मधा तुस्मरहरे नृप” इति मेदिनी ॥ ८१ ॥ स्मरे कामदेवे, केशे चिकुरे, पुत्रे रक्ते
 रुधिरं च अङ्गजः । “अङ्गजं रुधिरं नङ्गकेशपुत्रगदेषु ना” इति मेदिनी ॥ उत्साहः उद्यमः, कार्तिकः स्व-
 नामाख्यातो मासः, तयोः ऊर्जः । “ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ देशः स्वनाम्ना
 प्रसिद्धः, “पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छादक्षिणपूर्वतः । कम्बोजदेशः” इति, शङ्खे शङ्खभेदे च कम्बोजः ।
 “कम्बोजो हस्तिभेदेऽपि शङ्खभेदविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ ८२ ॥ नखे व्याघ्रनखादिगन्धद्रव्ये, करञ्जे
 स्वनामाख्याते वृक्षविशेषे च करजः । “करजं स्याद्व्याघ्रनखे करञ्जनखयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ न्युब्जे अधोमुखे
 कुब्जे, “हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतः क्रमशः सरक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्” इत्युक्तलक्षण-
 रोगवति, द्रुमान्तरे अपामार्गे च कुब्जः । खनौ आकरे भूविदारणे च, सुरागृहे मदिरागृहे च गञ्जः । “गञ्जः

जघन्यजोऽनुजे शूद्रे जलजं शङ्खपद्मयोः । चिह्नशेषपताकासु खट्वाङ्गेऽपि ध्वजोऽस्त्रियाम् ८४
नीरजं कमले कुष्ठे पिञ्जा हिंसाहरिद्रयोः । भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्ये च पक्षिणि ॥ ८५ ॥
बुधैः ख्यातो भारद्वाजो द्रोणाचार्ये मुनावपि । भृङ्गराजः खगौषध्यालङ्घने मुनिभेषजम् ८६
अगस्त्ये च हरीतक्यां रुजा स्याद्रोगभङ्गयोः । मुस्तेऽपि वनजो बीजं रेतस्तत्त्वार्थहेतुषु ८७ ॥
व्याजः शाठ्येऽपदेशे च स्वेदरक्तात्मजाः स्वजाः निसर्गे सहजः पुंसि सहोत्थे वाच्यलिङ्गकः ८८
सन्नद्धसम्भृतौ सज्जौ हिमजा पार्वती शची । अज्ञस्त्रिषु जडे मूर्खे कृतज्ञः कुक्कुरेऽपि च ८९ ॥
संज्ञा सूर्यप्रियायां च सर्वज्ञः शङ्करे जिने । अरिष्टं सूतिकागारे तत्रेऽपि च पुमांस्त्वयम् ॥ ९० ॥

स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ पटहः ढक्कावाद्यम्, कृष्णला गुञ्जा, तयोः गुञ्जा ।
“गुञ्जा तु काकचिञ्चायां पटहे च कलध्वनौ” इति मेदिनी ॥ ८३ ॥ अनुजे कनिष्ठभ्रातरि, शूद्रे चतुर्थे वर्णे
च जघन्यजः । “जघन्यजः कनीयसि वृषले” इति मेदिनी ॥ शङ्खः स्वनामाख्यातः समुद्रजातः पदार्थः,
पद्मं कमलम्, तयोः जलजम् । “जलजं कमले शङ्खे” इति मेदिनी ॥ चिह्नं लाञ्छनम्, शेषः शिश्नम्,
पताका वंशदण्डोपीरस्थितं चतुष्कोणाकारं वस्त्रखण्डम्, तासु, खट्वाङ्गे नरपञ्जरे ईशायुधविशेषे च, अपिशब्दात्
शौण्डिके सर्पे च ध्वजः ॥ “ध्वजः स्यात् शौण्डिके पुमान् । न स्त्रियां तु पताकायां खट्वाङ्गे मेढ्रचिह्नयोः”
इति मेदिनी ॥ ८४ ॥ कमले पद्मे, कुष्ठे कुष्ठौषधे च नीरजम् । “नीरजं कुष्ठपद्मयोः” इति
मेदिनी ॥ हिंसा वधः, हरिद्रा स्वनामाख्यातः ओषधिभेदः, तयोः पिञ्जा । “पिञ्जा तूलहरिद्रयोः ।
वले क्लीबे वधे पुंसि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ गुरोः पुत्रे बृहस्पतिपुत्रे, व्याघ्राटाख्ये पक्षिणि
विघ्राटविहगे, चकारात् गोत्रप्रवर्तके मुनिभेदे च भारद्वाजः ॥ ८५ ॥ द्रोणाचार्ये अगस्त्यमुनौ च,
अपिशब्दात् वनकार्पास्यां च भारद्वाजः । “भार्द्वाजी” अप्यत्र । “भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटाख्य-
विहङ्गमे । भारद्वाजी वनकार्पास्यां ना द्रोणकृपिभेदयोः” इति मेदिनी ॥ खगः पक्षी, ओषधी फलपाकान्तव्रीहि-
यवादिः, तयोः भृङ्गराजः । “अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे” इति मेदिनी ॥ लङ्घने
आहाराभावे ॥ ८६ ॥ अगस्त्ये स्वनामाख्याते मुनौ, हरीतक्यां च मुनिभेषजम् । “मुनिभेषजमागस्त्ये हरी-
तक्यां च लङ्घने” इति मेदिनी ॥ रोगः व्याधिः, भङ्गः भेदः खण्डो वा, तयोश्च रुजा । “रुजा रोगे च
भङ्गे” इति मेदिनी ॥ मुस्ते मुस्तकभेषजे, अपिशब्दात् पद्मे वनसूरणे अश्वगन्धायां गन्धपत्रायां वनकार्पास्यां
मुद्गपर्ण्यां वनजातमात्रे च वनजः । “वनजा मुद्गपर्ण्यां ना मुस्तके क्लीबमम्बुजे” इति मेदिनी ॥ रेतः शुक्रम्,
तत्त्वार्थः तत्त्वावधानम्, हेतुः कारणम्, तत्र च बीजम् । “बीजमङ्कुरकारणे । हेतौ तत्त्वावधाने च शुक्ले”
इति मेदिनी ॥ ८७ ॥ शाठ्ये शठतायाम्, अपदेशे कारणान्तरेण प्रवृत्तस्य कारणान्तरेणोद्धावनरूपे च व्याजः ।
“व्याजः शाठ्येऽपदेशे” इति मेदिनी । “व्याजः शाठ्यापदेशयोः” इति विश्वः ॥ स्वेदः घर्मजलं पाकभेदो
वा, रक्तः रुधिरः, आत्मजः पुत्रः, तत्र च स्वजः । “स्वजः प्रस्वेदपुत्रयोः । क्लीबं रक्ते” इति मेदिनी ॥ निसर्गे
स्वभावे स्वरूपे वा, सहोत्थे सहोदरे च सहजः । “सहजस्तु निसर्गे ना सहोत्थे पुनरन्यवत्” इति मेदिनी ॥ ८८ ॥
सन्नद्धः कृतसन्नाहः, सम्भृतः सम्यक् पोषितः, तयोः सज्जः । “सज्जः स्यात्सन्नद्धे सम्भृते त्रिषु” इति मेदिनी ॥
पार्वती दुर्गा, शची इन्द्राणी, तयोः हिमजा । “हिमजा तु शचीगीर्वाः पुंसि मैनाकपर्वते” इति मेदिनी ॥ इति
जकारान्ताः ॥ अथ ज्ञानानाह ॥ जडे इष्टानिष्ठानभिज्ञे, मूर्खे ज्ञानशून्ये मूढे च अज्ञः । “अज्ञस्तु जडमूर्खयोः”
इति विश्वः ॥ कुक्कुरे शुनि, अपिशब्दात् कृतोपकारज्ञातरि प्रत्युपकारे च कृतज्ञः । “कृतज्ञः कुक्कुरे पुंसि मर्यादि-
न्याभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ ८९ ॥ सूर्यप्रियायां सूर्यपत्न्याम्, चात् चेतनायां बुद्धौ आख्यायां हस्ताद्यैरर्थ-
सूचने गायत्र्यां पीतकण्ठे कालीयके गन्धद्रव्ये च संज्ञा । “संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य
सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति” इति मेदिनी ॥ शङ्करे शिवे, जिने बुद्धे च सर्वज्ञः । “सर्वज्ञः । शिवबुद्धयोः”
इति मेदिनी ॥ इति ज्ञानानाह ॥ अथ दान्तानाह ॥ सूतिकागारे सूतिकाग्रहे, तत्रे चतुर्थशजलयोगेन मथिते

काके निम्बे च लशुने गर्ते कूपे खलेऽवटः । अत्यर्थक्षौमयोरटः कृताविष्टं प्रिये त्रिषु ॥ ९१ ॥
 केशटः शोणके विष्णौ कृपीटमुदरे जले । पुंश्चले कुण्डकीटः स्याज्जाराच्च ब्राह्मणीसुते ॥ ९२ ॥
 समये च क्रियाकारे किलिञ्जशरयोः कटः । कोटिः सङ्ख्याऽपि करटो वाद्यभाण्डकुविप्रयोः ॥
 कुलीरे कर्कटो राशौ कृष्टिः कर्षे बुधे पुमान् । अप्रियेऽपि कटुः कुम्भे कुटो ना भवने द्वयोः ९४
 सुरायां स्त्री कीकटस्तु निःस्वे देशे मितम्पचे । खेटः सिङ्घाणके हीने गृष्टिर्धेनौषधीभिदोः ९५
 सूकरे पुंसि घृष्टिः स्यात्स्पर्धावर्षणयोः स्त्रियाम् । घोण्टा तु बदरे पूगे देहांशे वर्णने चटुः ९६ ॥
 निःश्वासे दशनोच्छिष्टश्चुम्बे दन्तच्छदेऽपि च । परिमाणमुदोर्दिष्टिर्दिष्टः कालोपदिष्टयोः ॥ ९७ ॥

दध्नि, ॥ ९० ॥ काके वायसे, निम्बे स्वनामाख्याते वृक्षे, लशुने च, अपिशब्दात् निपुणे वृषभासुरे अचलभेदे कङ्कपक्षिणि फेणिलवृक्षे अशुभे मरणादिहे चक्षुर्जले मये च अरिष्टम् । “अरिष्टो लशुने निम्बे फेणिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे स्तिकागार आसवे ॥ शुभे मरणादिहे चारिष्टमादेशिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ गर्ते भूमिच्छिद्रे, कूपे स्वनामाख्याते जलाधारे, खले नीचे अधमे च अवटः । “अवटः स्यात्खले गर्ते कूपे कुहकजीविनि” इति मेदिनी ॥ अत्यर्थः अतिशयः, क्षौमः अतसीवल्कलजातं वल्गम्, तयोः अटः । “अटं भक्ते च शुष्के ना क्षौमेऽत्यर्थं गृहान्तरे” इति मेदिनी ॥ कृतौ पुरुषप्रयत्ने कर्तृव्यापारे वा, अपरे तु “एकाम्रिकर्मभवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च प्रादुरिष्टम्” इत्युक्तलक्षणे धर्मकार्ये च वदन्ति, प्रिये वल्लभे च इष्टम् । “इष्टमांशसनेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबं संस्कारे क्रतुकर्मणि” इति मेदिनी ॥ ९१ ॥ शोणके शोणकवृक्षे, विष्णौ च केशटः । “केशटो हर्षजौ कणे” इति मेदिनी ॥ उदरे कुक्षौ, जले तोये च कृपीटम् । “कृपीटमुदरे तोये” इति मेदिनी ॥ पुंश्चले असति पुरुषे, जाराच्च ब्राह्मणीसुते जारात् ब्राह्मणीजाते पुत्रे च कुण्डकीटः । “कुण्डकीटस्तु चार्वाकवचनाभिज्ञ-पुरुषे । जारजब्राह्मणीपुत्रदासीकामुकयोरपि” इति विश्वः ॥ ९२ ॥ समये काले, क्रियाकारे क्रियाकारके, किलिञ्जः नडादिरचितम् आसनम्, शरः बाणः, तयोश्च कटः । “कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शरे । समये गजगण्डे च” इति मेदिनी ॥ सङ्ख्या शतलक्षमितसङ्ख्या, करटो गजगण्डः काको वा, तयोः, वाद्यभाण्डः तूर्यभाण्डः, कुविप्रो गृहीतब्राह्मणः, तयोश्च, अपिशब्दात् धनुषोऽग्रभागे वस्तुमात्रस्याग्रभागे पृक्कायां संशयस्यालम्बने वादे निर्णयार्थं कृते पूर्वपक्षे च कोटिः । “कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्री सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः” इति मेदिनी । “कोटी” इत्यप्यत्र ॥ ९३ ॥ कुलीरे जलजन्तुभेदे, राशौ भेषादितश्चतुर्थे राशौ च कर्कटः । “कर्कटो विहगान्तरे । राशिभेदे कुलीरे स्त्री वालङ्क्यां शात्मलीफले” इति मेदिनी ॥ कर्षे षोडशमाषके माने तन्मिते स्वर्णे वा, बुधे पण्डिते च कृष्टिः । “अथ कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्” इति मेदिनी ॥ अप्रिये प्रियशून्ये, अपिशब्दात् दूषणे दुष्टकार्ये रसभेदे चम्पके चीनकर्पूरे पटोले कटुकीलतायां च कटुः । “कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गो रसमात्रके ॥ त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ कुम्भे घटे, भवने गृहे, ॥ ९४ ॥ सुरायां च कुटः । “कुटः कोटे पुमान् स्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके” इति मेदिनी ॥ निःस्वे निर्धने, देशे मगधदेशे, मितम्पचे कृपणे च कीकटः । “कीकटः कृपणे निःस्वे त्रिषु पुम्भूम्नि नीवृति” इति मेदिनी ॥ सिङ्घाणके कफे, हीने अधमे च खेटः । “खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मण्यल्लवति त्रिषु” इति मेदिनी ॥ धेनुः सकृत्प्रसूता गौः । औषधीभिर्बदरानामा औषधीविशेषः, तयोः गृष्टिः । “अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीबदरयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ९५ ॥ सूकरे बराहे, स्पर्धा पराभिभवेच्छा संहर्षो वा, वर्षणं वस्तुद्वयस्य एकतः स्पर्शः, तयोश्च घृष्टिः । “घृष्टिः स्त्री वर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ” इति मेदिनी ॥ बदरे स्वनामाख्याते वृक्षभेदे, पूगे क्रमुके च घोण्टा । “घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति” इति मेदिनी ॥ देहांशे उदरे, वर्णने प्रियवाक्ये च चटुः । “चटुश्चाटौ पिच्छिण्डेऽथ व्रतिनामासने पुमान्” इति मेदिनी ॥ ९६ ॥ निःश्वासे सुखना-

धारादौ चातकहयौ कपाटेऽपि च निष्कुटः । कोटरेऽप्यथ पट्टः स्यात्फलके नृपशासने ॥९८॥
 प्रत्याख्याते प्रेषिते च प्रतिस्मृष्टं त्रिलिङ्गकम् । पर्कटी प्लक्षवृक्षे च पूगादेश्च नवे फले ॥९९॥
 वटी त्रिषु गुणे पुंसि न्यग्रोधे च कपर्दके । बर्बट्यौ व्रीहिभिद्वेष्टये नटौ भरतकामुकौ ॥१००॥
 मोरटं गोर्नवे क्षीरेऽङ्कोटपुष्पेषुमूलयोः । म्लिष्टं म्लाने कुवचने मर्कटी शूकशिम्ब्यपि ॥१०१॥
 लाटोऽंशुके च देशे च व्युष्टं कल्ये त्रिषूषिते । पथि वास्तुनि वाटः स्याद्विकटं विकृतं बृहत् ॥
 वर्कराटः कटाक्षे च स्त्रीणां स्तननखक्षते । भद्रप्रेषणयोर्विष्टिर्वर्णाटौ कामिगायनौ ॥ १०३ ॥
 विटोऽद्री लवणे षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि चापाञ्चलौहे श्रुतिकटः प्रायश्चित्तभुजङ्गयोः ॥१०४॥

साम्यां निर्गते वायौ, चुम्बे अधरादिचुम्बने, दन्तच्छदे च दशनोच्छिष्टः । “रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे” इति माधः । “दशनोच्छिष्टः पुंसि स्यान्निःश्वासाधरचुम्बयोः” इति मेदिनी ॥ परिमाणं लाङ्गूलप्रस्थादिभिर्द्रव्यस्य परिच्छेदः, मुद् हर्षः, तयोः दिष्टिः । “दिष्टिर्भुवनिमाणयोः” इति मेदिनी ॥ कालः प्रसिद्धः, उपदिष्टः उपदेशादात्, तयोः दिष्टः । “दिष्टं दैवे पुमान्काले” इति मेदिनी ॥९७॥ चातकः पक्षिविशेषः, हयः अश्वः, तयोः धाराटः । “धाराटश्चातकाश्वयोः” इति मेदिनी ॥ कपाटे द्वारावरणेन वातरोधके स्वनामाख्याते काष्ठादौ, कोटरे वृक्षस्थगह्वरे, अपिशब्दात् गृहसमीपस्थे उपवने क्षेत्रे राज्ञाम् अन्तःपुरे च निष्कुटः । “निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकपाटयोः” इति मेदिनी ॥ फलके अस्त्रभेदे, नृपशासने राजाज्ञायां च पट्टः । “पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे तु राजादिशासनान्तरपीठयोः” इति मेदिनी ॥ ९८ ॥ प्रत्याख्याते निराकृते दूरीकृते वा, प्रेषिते कृतप्रेषणे च प्रतिस्मृष्टम् । “प्रतिस्मृष्टः प्रेषिते स्यात्प्रत्याख्याते च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ प्लक्षवृक्षे स्वनामाख्याततस्मभेदे, पूगादेः क्रमुकादेः नवे पले नूतने फले च पर्कटी । “पर्कटी नूतनफले पूगादेः प्लक्षपादपे” इति मेदिनी ॥ ९९ ॥ गुणे गोलाकारे पदार्थे, न्यग्रोधे वटतरौ, कपर्दके वराटके च वटी । “वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः” इति मेदिनी ॥ व्रीहिभिद् व्रीहिभेदः राजमाषो वा, वेश्या पण्ययोषित्, तयोश्च बर्बटी क्वचित् “बर्बटी” इति पाठः । “बर्बटी पण्ययोषायां व्रीहिभेदेऽपि योषिति” इति मेदिनी ॥ भरतः नाटकादिदृश्यकाव्याभिनयकर्ता मुनिः, कामुकः मैथुनकामनातिशयवान्, तयोः नटः । “नटी नलौषधौ स्त्री स्याच्छैलूषाशोकयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ १०० ॥ गोर्नवे सप्तरात्रोषिते क्षीरे, अङ्कोटः पीतवर्णसारः गन्धयुक्तपुष्पः दीर्घकण्ठकयुक्तः “रक्तवर्णफल” इति ख्यातो वृक्षः तस्य पुष्पम्, इक्षुमूलं प्रसिद्धम्, तयोश्च मोरटम् । “मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः । सप्तरात्रात्परक्षीरे मूर्धिकायां तु मोरटा” इति मेदिनी ॥ म्लाने मल्लिने म्लानियुक्ते वा, कुवचने गार्हितवचने अविस्पष्टवाक्ये वा च म्लिष्टम् । “म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने” इति मेदिनी ॥ शूकशिम्बी कपिकच्छूः तस्याम्, अपिशब्दात् अपामार्गे अजमोदायां करञ्जभेदे वानरयोषिति च मर्कटी । “अथ मर्कटी । करञ्जमिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरलूतयोः” इति मेदिनी ॥ १०१ ॥ अंशुके वस्त्रे, देशे स्वनामाख्याते देशभेदे, चकारात् जीर्णालङ्कारे विदग्धपुरुषे च लाटः । “लाटो देशान्तरे शुक्रे” इति मेदिनी ॥ कल्ये प्रभाते, उषिते पर्युषिते व्युष्टम् । “व्युष्टं कल्ये त्रिषूषिते” इत्येव मेदिनी ॥ पथि मार्गे, वास्तुनि वास्तुभूमौ च वाटः । “वाटो मार्गे वृत्तिस्थाने स्यात्कुटीवास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ विकृतं विकारयुक्तम्, बृहत् विशालम्, तत्र च विकटम् । “विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकारयोरपि” इति विश्वः ॥ १०२ ॥ कटाक्षे अपाङ्गदृष्टौ, स्त्रीणां नारीणां स्तननखक्षते पयोधरयोः भर्तुर्दन्तनखक्षते, चकारात् तरुणसूर्याकिरणे च वर्कराटः । “वर्कराटः कटाक्षे स्यात्तरुणादित्यरोचिषि । नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदन्तनखक्षते” इति मेदिनी ॥ भद्रं मङ्गलम्, प्रेषणं प्रेरणम्, तयोः विष्टिः । “विष्टिः कर्मकरे भद्रे प्रेषणे वेतनेऽपि च” इति विश्वः ॥ कामी कामवान् पुरुषः, गायनः गानोपजीवी, तयोः वर्णाटः । “वर्णाटो गायने चित्रकरे स्त्रीकृतजीवने” इति मेदिनी ॥ १०३ ॥ अद्री पर्वतभेदे, लवणे लवणविशेषे, षिङ्गे परस्त्रीषु लोलुपे, मूषिके उन्दुरौ, खदिरे स्वनामाख्याते वृक्षे, अपिशब्दात् जारे शृङ्गाररसनायकानुचरे भूते नारङ्गवृक्षे च विटः । “विटोऽद्री लवणे षिङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च” इत्येव मेदिनी ॥

स्फुटिः स्फोटै च कर्कट्यां हृष्टः प्रतिहतऽपि च। वैश्याद्विजन्मजेऽम्बष्ठः पाठायूथिकयोः स्त्रियाम्
काष्ठा कालेऽपि कोष्ठस्तु स्वकीयेऽप्यथ सुध्वने॥ ग्रीवादेशेऽपि कण्ठः स्यात्कुष्ठं रोगौषधीभिदोः॥
दात्यूहं कालकण्ठः स्याच्छिखञ्जनयोरपि । ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका ॥
अमललोण्यां दन्तशठा ना जम्बीरकपित्थयोः । प्रकोष्ठौ बाहुगेहांशौ वरिष्ठं मरिचेऽपि च ॥
ताम्रे चोत्तरे चाऽथ मध्यस्थखलयोः शठः । शोठोऽलसे च मूर्खे च सूत्रकण्ठा द्विजन्मनि ॥
कपोतविहगेऽपि स्यात्प्रश्न्यां च प्रसभे हठः । प्राण्यङ्गकोषयोरण्डं कुष्मांडौ फलभिद्रणौ ११०

पाञ्चलौहे सुवर्ण रजतं ताम्रं रङ्गं नागं तैथ्यं च। राञ्जलाहमिति प्रोक्तम्” इति ख्याते, प्रायश्चित्तं पापक्षयसाधनत्वेन विधि-
बोधितं कर्म चान्द्रायणादि, तथा चाहुः प्राञ्चः-“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्तं प्राय-
श्चित्तमिति स्मृतम्” इति, भुजङ्गः अहिः, तयोश्च श्रुतिकटः । केचित्तु “श्रुतिकटुः” इति पठन्ति। “अथ श्रुतिकटः
पाञ्चलौहेऽहौ पापशोधने ” इति मेदिनी ॥ १०४ ॥ स्फोटै पादस्फोटरोगे, कर्कट्यां स्वनामाख्यातफले च
स्फुटिः । “ स्फुटिर्योषित्पादस्फोटामयेऽपि च । निर्भिन्नकर्कटीसस्ये ” इति मेदिनी ॥ प्रतिहते प्रतिघाते, अपि-
शब्दात् प्रीते जातहर्षे जातरोमाञ्चे विस्मिते च हृष्टः । “ हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रहसिते विस्मितेऽप्य-
भिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ इति ठकारान्ताः॥ अथ ठान्तानाह ॥ वैश्यायां वैश्यकन्यायां द्विजन्मजे विप्रात् जाते
सङ्कीर्णवर्णे, पाठायां यूथिकायां च अम्बष्ठः । “ अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च ” इति मेदिनी
॥ १०५ ॥ काले अष्टादशनिमेषात्मके काले, अपिशब्दात् दिशि दासहरिद्रायां स्थितौ पर्यवसानभूमौ उत्कर्षे
सीमायां च काष्ठा । “ काष्ठा दासहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि स्त्री च दासणि स्यान्नपुंस-
कम् ” इति मेदिनी ॥ स्वकीये आत्मीये, अपिशब्दात् गृहमध्ये उदरमध्ये धान्यादिस्थापने कुशूले च कोष्ठः ।
“ कोष्ठः कुशूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च ” इति मेदिनी ॥ सुध्वनौ सुन्दररावे, ग्रीवादेशे ग्रीवापुरोभागे,
अपिशब्दात् मदनवृक्षे समीपे होमकुण्डाद्वाह्येऽङ्गुलिमितस्थाने च कण्ठः । “ कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ
मदनपादपे ” इति मेदिनी ॥ रोगः स्वनामाख्यातरोगविशेषः, औषधिभिर्दुःपुष्करम्, तयोः कुष्ठम् । “ कुष्ठं
रोगे पुष्करेऽस्त्री ” इति मेदिनी ॥ १०६ ॥ दात्यूहे स्वनामाख्यातपक्षिणि, शिवः नीलकण्ठः, खञ्जनः स्वना-
माख्यातो विहगः तयोश्च, अपिशब्दात् पीतसारे मयूरे कलविङ्के च कालकण्ठः । “ कालकण्ठस्तु दात्यूहे कल-
विङ्के च खञ्जने । मयूरे पीतसारे च स्यात्खण्डपरशौ पुमान् ” इति मेदिनी ॥ मासि चैत्रावधिके तृतीये मासि,
वृद्धे अतिवृद्धे, चकारात् श्रेष्ठे अग्रजे च ज्येष्ठः । “ ज्येष्ठः श्रेष्ठेऽतिवृद्धे च त्रिपु मासान्तरे पुमान् ” इति
मेदिनी ॥ गृहगोधिका स्वनामाख्याता “ टिकटिकी ” इति प्रतिद्धा तस्याम्, चकारात् ज्येष्ठमग्न्यां वयोज्येष्ठायां
ज्येष्ठस्य पत्न्यां गङ्गायाम् अलक्ष्म्याम् अश्विन्यवधिके अष्टादशे नक्षत्रे च ज्येष्ठा । “ ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्य-
जन्तुनक्षत्रभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ १०७ ॥ अमललोण्याम् “ अमरुल ” इति ख्याते लताभेदे चाङ्गेर्या वा,
जम्बीरः प्रसिद्धः, कपित्थः स्वनामाख्यातो वृक्षः, तयोश्च दन्तशठा । “ स्याद्दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरङ्गके ।
नागरङ्गेऽपि च पुमान्स्याच्चाङ्गेर्या तु योषितिः ” इति मेदिनी ॥ बाहुः कूर्परस्याऽधोभागस्थो मणिवन्धपर्य-
न्तो हस्तावयवः, गेहांशः गृहद्वारपिण्डः, तयोः प्र कोष्ठः । “ प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपक-
क्षान्तरेऽपि स्यात् ” इति मेदिनी ॥ मरिचे स्वनामाख्याते वृक्षे ॥ १०८ ॥ ताम्रे स्वनामाख्याते लोहे, उत्तरे
आतिशयमहति, अपिशब्दात् तित्तिरिविहगे च वरिष्ठम् । “ वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीबं तित्तिरौ ना
वरोत्तरयोरपि ” इति मेदिनी ॥ मध्यस्थः मध्यस्थपुरुषः, खलः धूर्तः, तयोः शठः । “ शठो मध्यस्थ-
पुरुषे धूर्तधुस्तूरयोरपि ” इति मेदिनी ॥ अलसे क्रियामन्दे, मूर्खे ज्ञानविरहिते च शोठः । “ शोठो मूर्खेऽलसे
ऽपि च ” इति मेदिनी ॥ द्विजन्मनि विप्रे ॥ १०९ ॥ कपोतविहगे स्वनामाख्यातपक्षिणि, अपिशब्दात् खञ्ज-
रीटे च सूत्रकण्ठः । “ सूत्रकण्ठः पुमान् विप्रे खञ्जरीटकपोतयोः ” इति मेदिनी ॥ प्रश्न्यां कुम्भिकायाम्,
प्रसभे बलात्कारे च हठः । “ हठः स्यात्प्रसभे प्रश्न्याम् ” इति मेदिनी ॥ इति ठकारान्ताः ॥

कुण्डं खातोखयोजारजं ना कुण्डी कमण्डलौ । सिंहोक्तौ स्त्री विषे क्ष्वेडः पशौ क्रोडो न नोरसि
खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । गण्डः कपोलं पिटके श्रेष्ठे गण्डकयोगयोः ११२
चण्डौषधिः खरश्चण्डो दण्डौ सैन्यार्कपार्श्वगौ । व्यथा कृपा च पीडे द्वे पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते
पिण्डः सान्द्रे गृहांशेऽङ्गे षण्डः षण्डे मतौ स्त्रियाम्नास्तम्बे शस्ते प्रकाण्डोऽस्त्री वरण्डो वदनामये
समूहे चान्तरावेद्यां मण्डः स्यात्सारपिच्छयोः । एरण्डे मस्तुनि क्लीबे मार्तण्डौ खगदंष्ट्रिणौ ॥
राहौ दैत्यान्तरे मुडो मूर्धन्यस्त्री मुण्डिते त्रिषु । रण्डा स्याद्विधवौषध्योर्वितण्डा शाकभिद्यपि ॥

अथ डान्तानाह ॥ प्राण्यङ्गं पुंसोऽवयवः, कोषः पक्षिडिम्बः, तयोः अण्डम् । फलभिद् स्वनामाख्यातफलविशेषः,
गणः शिवस्य गणदेवताभेदः, तयोः कुष्माण्डः । “कुष्माण्डकः” अप्यत्र “कुष्माण्डी” अप्यत्र ।
“कुष्माण्डयुमायां स्त्री पुंसि कर्कारौ च गणान्तरे । भ्रूणान्तरे” इति मेदिनी ॥ ११० ॥ खातः गर्तः जलाशयो
वा, उखा स्थाली, तयोः कुण्डम् । “कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये” इति मेदिनी ॥ जारजे जीवति
भर्तारि जारात् जाते पुत्रे कुण्डः । कमण्डलौ संन्यासिनां जलपात्रभेदे च कुण्डी । “कुण्डी कमण्डलौ जारात्प-
तिवन्तीसुते पुमान्” इति मेदिनी ॥ सिंहोक्तौ सिंहनादे, विषे वत्सनाभविषे गरलमात्रे वा च क्ष्वेडः । “क्ष्वेडो
ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति” इति मेदिनी ॥ पशौ शूकरे, उरसि
अश्वानामुरसि भुजान्तरे वा क्रोडः । “क्रोडः शनौ शूकरे ना नं पुमानङ्कुरक्षसोः” इति मेदिनी ॥ १११ ॥
शकले एकभागे, इक्षुविकारः खण्डशर्करा, मणिदोषः मणिक्वसज्जातदोषः, तयोश्च खण्डः । “खण्डोऽस्त्री
शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः” इति मेदिनी ॥ कपोले हस्तिकपोले कपोलमात्रे वा, पिटके वंशपत्रादिनिर्मिते
पात्रभेदे, श्रेष्ठे गण्डकः स्वनामाख्यातः पशुः अवच्छेदो वा, योगः ज्योतिषोक्तविष्कम्भादियोगभेदः तयोश्च
गण्डः । “गण्डः स्यात्पुंसि खड्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्बुदे” इति मेदिनी ॥ ११२ ॥ चण्डौषधिः तित्तिडीवृक्षः, खरः तीक्ष्णः तयोः चण्डः । “चण्डो ना तित्ति-
डीवृक्षे यमकिङ्करदैत्ययोः” इति मेदिनी ॥ सैन्यः सेनासमुदायः, अर्कपार्श्वगः सूर्यानुचरः, तयोः दण्डः ।
“दण्डोऽस्त्री लघुडे पुमान् । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽथे कोणमन्थनयोरपि । सैन्ये काले मानभेदे चण्डांशोः पारिपार्श्विके”
इति मेदिनी ॥ व्यथा दुःखम्, कृपा दया, तयोः पीडा । “पीडा कृपाशिरोमालापमर्दसरलद्रुषु” इति मेदिनी ॥
कुन्तीपतौ कुन्ती युधिष्ठिरादिमाता शूरसेनराजस्य पृथुनाम्नी कन्या तस्याः पातेः चन्द्रवंशीयनृपतिः तत्र, सिते
श्वेतवर्णे च पाण्डुः । “पाण्डुर्ना नृपतौ सिते” इति मेदिनी ॥ ११३ ॥ सान्द्रे संहते, गृहांशे गृहैकदेशे च,
अङ्गे देहैकदेशे च पिण्डः । “पिण्डो गोले बले सान्द्रे देहागौरैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिह्नकयोरपि ॥
ओडपुष्पे च पुंसि स्यात्क्लीबमाजीवनामयोः” इति मेदिनी ॥ षण्डे नपुंसके, मतौ बुद्धौ च षण्डः । “षण्डः षण्डे
धियि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ स्तम्बे वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखान्ते भागे, शस्ते शंसनीये च प्रकाण्डः ।
“प्रकाण्डो न स्त्री विटपे मूलशाखान्तरे तरोः । शस्ते” इति मेदिनी ॥ वदनामये मुखरोगभेदे ॥ ११४ ॥
समूहे राशौ, अन्तरावेद्यां मातङ्गयुद्धार्थं मध्यवेदौ च वरण्डः । “वरण्डोऽयन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः”
इति मेदिनी ॥ सारं नवनीतं जलं वा, पिच्छः मयूरपुच्छः, तयोः, एरण्डे स्वनाम्ना ख्याते वृक्षे,
मस्तुनि दधिमण्डे च मण्डः । “मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां
मण्डांऽथाल्लियां सारपिच्छयोः” इति मेदिनी ॥ खगः सूर्यः विहगो वा, दंष्ट्री शूकरः, तयोः मार्तण्डः ।
“मार्तण्डस्तपने क्रोडे” इति विश्वः । “मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः” इति मेदिनी ॥ ११५ ॥ राहौ राहुग्रहे,
दैत्यान्तरे दैत्यभेदे, मूर्धनि मस्तके, मुण्डिते केशच्छेदिते च मुण्डः । “मुण्डो दैत्यान्तरे राहौ मूर्धमुण्डितयोरपि”
इति विश्वः । “मुण्डो दैत्यान्तरे राहुग्रहे ना मुण्डिते त्रिषु । मुण्डा मुण्डीरिकायां स्यात् स्त्रियामस्त्री तु मूर्धनि”
इति मेदिनी ॥ विधवा मृतपतिका स्त्री, ओषधी मूषिकपर्णी, तयोः रण्डा । “रण्डा मूषिकपर्ण्यां च विधवायां च
योषिति” इति मेदिनी ॥ शाकमिदि कलम्बीशाके, अपिशन्दात् स्वपक्षाव्यवस्थापनेन परपक्षमात्रनिराकरणे

शिखण्डौ तु शिखाबर्हौ शुंडा करिकरः सुरा । आपाढो व्रतिनां दंडे मासे मलयपर्वते ॥११७॥
 विचेष्टबालिशौ मूढौ राढा स्याद्दीप्तिदेशयोः षण्डकञ्चुकिर्नो षण्डो समूढः पुञ्जिते नवे ॥११८॥
 भुग्नंऽनुपप्लुप्तंऽप्येष वाच्यलिङ्ग उदीर्यते । अरुणो भास्करेऽनूरो मञ्जिष्ठाऽतिविषाऽरुणा ॥११९॥
 त्रिष्वारक्ते व्याकुलेऽथ सूक्ष्मे व्रीह्यन्तरेऽप्यणुः कीलकाग्राश्रिषीमासु स्यादाणि वदैणिर्द्वयोः ॥
 अभीक्षणं तु भृशे नित्ये स्यादिन्द्राणीन्द्रयोपिति । स्त्रीबन्धे सिन्धुवारे च चक्षुर्दर्शनमीक्षणम् ॥
 उन्मूलनेऽप्युद्धरणमुष्णं दक्षेऽपि नाऽऽतपे । साधने गीतनृत्यप्रभेदे कायस्थकर्मणि ॥ १२२ ॥
 करणं पुंसि सङ्कीर्णं कल्याणं काञ्चने शुभे । कृष्णो वर्णे हरौ व्यासे कृष्णं भरिचलोहयोः ॥

कथामेदे शिलाह्वये करवीर्या च वितण्डा । “वितण्डा वादमेदे स्यात्कञ्चीशाके शिलाह्वये । करवीर्यामपि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी ॥ ११६ ॥ शिखा चूडा, बर्हः मयूरपिच्छम्, तयोः शिखण्डः । “शिखण्डो बर्हचूडयोः” इति मेदिनी ॥ करिकरः हस्तिशृङ्गः, सुरा मद्यम्, तयोः शुण्डा । “शुण्डा पानग्रहे मता । अप्यस्त्रुहस्तिनी-वेद्याहस्तिहस्तसुरासु च” इति मेदिनी ॥ इति डकारान्ताः ॥ अथ ढान्तानाह ॥ व्रतिनां दण्डे व्रतधारिणां दण्डे, मासे स्वनामाख्याते चतुर्थे मासे, मलयपर्वते दक्षिणस्थे पर्वतमेदे च आपाढः । “असाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते” इत्येव मेदिनी ॥ ११७ ॥ विचेष्टः बालः, बालिशः मूर्खः शिशुर्वा, तयोः मूढः । “मूढस्तु तन्नित्रे बाले” इति मेदिनी ॥ दीप्तिः शोभा, देशः “राढा” इति ख्यातदेशमेदः, तयोः राढा । “राढा स्त्री सूक्ष्मशोभयोः” इति मेदिनी ॥ षण्डः नपुंसकम्, कञ्चुकी राज्ञामन्तःपुराधिकारी द्वारपालो वा, तयोः षण्डः । “शण्डः” इति क्वचित् पाठः । “षण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि” इति मेदिनी ॥ पुञ्जिते राशीकृते, नवे सद्योजाते ॥ ११८ ॥ भुग्ने रोगादिना कुटिलकृते, अनुपप्लुते अनुपद्रुते च समूढः । “समूढः पुञ्जिते भुग्ने सद्योजातेऽनुपप्लुते” इति मेदिनी ॥ इति ढकारान्ताः ॥ अथ णान्तानाह ॥ भास्करे सूर्ये, अनूरो सूर्यसारथौ च अरुणः । मञ्जिष्ठायाम् अतिविषायाम् ॥ ११९ ॥ आरक्ते कृष्णमिश्रितरक्ते वर्णे व्याकुले च अरुणा । “अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्व्यारामेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठमेदे ना गणिनि त्रिषु । अरुणाऽतिविषाश्यामामञ्जिष्ठान्निवृतासु च” इति मेदिनी ॥ सूक्ष्मे सूक्ष्मपरिमाणवति, व्रीह्यन्तरे चिनाका-डनीश्यामाप्रगृह्यतिसूक्ष्मधान्ये, अपिशब्दात् क्षुद्रे लेशे च अणुः । “अणुर्व्रीहिविशेषे स्यात्पुंसि सूक्ष्मेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ कीलकः ‘आरा’ इति ख्यातः रथचक्राग्रस्थितः कीलकः, अग्रः अग्रभागः कोटिः, आश्रिः आश्रयः, सीमा अण्डकोपः मर्यादा वा, तत्र आणिः, अणिश्च । “अगिराणिवदक्षाग्रकीलाश्रिषीमासु द्वयोः” इति मेदिनी ॥ १२० ॥ भृशे अतिशये, नित्ये सतते च अभीक्षणम् । “अभीक्षणं भृशे नित्येऽथ तद्युक्तक्रिययोरपि” इति मेदिनी ॥ इन्द्रयोपिति शचीनाम्यामिन्द्रपत्न्याम्, स्त्रीबन्धे स्त्रीकरणे, सिन्धुवारे स्वनामाख्याते वृक्षे, चकारात् स्थूलैलायां सूक्ष्मैलायां गौर्यादिषु षोडशमातृकासु मध्ये आद्यायां मातृकायां च इन्द्राणी । “इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्धुवारयोः” इति मेदिनी ॥ चक्षुर्नेत्रम्, दर्शनं चक्षुःपथसम्मुखीकरणम्, तयोः ईक्षणम् । “ईक्षणं दर्शने दृशि” इति मेदिनी ॥ १२१ ॥ उन्मूलने उत्पादने उद्धतमूलकरणे वा, अपिशब्दात् मुक्तौ वमने कृष्णशुद्धौ वान्तेऽन्नादौ च उद्धरणम् । “स्यादुद्धरणमुद्धारवान्ताञ्चोन्मूलनेऽपि” इति मेदिनी ॥ दक्षे आलस्यरहिते कुशले वा, आतपे सूर्याद्यालोके, अपिशब्दात् ग्रीष्मे ऋतौ पलाण्डौ नरकभेदे शीतभिन्ने स्पर्शे च उष्णम् । “उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ साधने क्रियानिष्पत्तौ साक्षात् अव्यवधानेन साधने व्याकरणोक्ते कारकभेदे वा, गीतं गानम्, नृत्यं नर्तनम्, तयोः प्रभेदे, कायस्थकर्मणि कायकर्मादौ ॥ १२२ ॥ संकीर्णं शूद्राविशोः सुते शूद्रायामुत्पादिते जातिभेदे वा च करणम् । “करणं हेतुकर्मणोः । बाल-वादी हस्तलेपे नृत्यगीतप्रभेदयोः । क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीबं पुंसि शूद्राविशोः सुते” इति मेदिनी ॥ काञ्चने स्वर्णे, शुभे मङ्गले च कल्याणम् । “कल्याणमक्षये स्वर्णे मङ्गलेऽपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ वर्णे कालवर्णे, हरौ वासुदेवे, व्यासे वेदव्यासे च कृष्णः । मरिचः प्रसिद्धः, लोहः

पिप्पली द्रौपदी कृष्णा हस्तसूत्रेऽपि कङ्कणमाश्रुतिराधेययोः कर्णः पिप्पल्यां जीरके कणा॥
 कोणोऽश्रौ वाद्यलगुडे वधे हेतौ च कारणम् । ग्रहणं स्वीकृतौ हस्ते गुणः स्याद्भुजसूदयोः ॥
 अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णोऽहौ मृगेऽपि च । नासिकाघ्रातयोर्घ्राणं चूर्णं गन्धयुतावपि १२६
 वेदांशे बह्वृचादौ च ब्रध्ने पादेऽपि चास्त्रियाम् । चरणश्चीर्णपर्णस्तु खर्जूरपिचुमन्दयोः ॥ १२७ ॥
 जेतरीन्द्रेऽर्जुने जिष्णुर्झृणिः कठिनपूगयोः । तरुणः कुब्जपुष्पेऽपि त्राणं रक्षितरक्षयोः ॥ १२८ ॥
 दुर्वर्णं रज्जकेऽपि स्याद्द्रुणोऽलिः कच्छपी द्रुणी । द्युमणौ तरणिः पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्
 काष्ठागारेऽम्बुवाहिन्यां शैलसन्धौ च योषिति । द्रोणी न स्त्री मानभेद द्राणाः काकं कृपीपतौ ॥

धातुभेदः, तयोः कृष्णम् ॥ १२३ ॥ पिप्पली कणा, द्रौपदी द्रुपदराजात्मजा, तयोः कृष्णा । “कृष्णः सत्य-
 वतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद् द्रौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति ॥ मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्कलीव
 मरिचलोहयोः” इति मेदिनी ॥ हस्तसूत्रे करभूषणे, अपिशब्दात् भूषणमात्रे मण्डले च कङ्कणम् । “कङ्कणं
 करभूषायां सूत्रमण्डलयोरपि” इति मेदिनी ॥ श्रुतिः श्रोत्रेन्द्रियम्, राधेयः राधया पुत्रत्वेन पालितः अङ्गदे-
 शाधिपः पृथासुतः, तयोः कर्णः । “कर्णः पृथाज्येष्ठपुत्रे सुवर्णालौ श्रुतावपि” इति मेदिनी ॥ पिप्पल्यां स्वना-
 मग्यातायाम्, जीरके वाच्यदेरतिसूक्ष्मांशे लेगे च कणा । “कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिपलीषु च” इति मेदिनी
 ॥ १२४ ॥ अश्रौ वक्त्रादेरग्रभागे गृहादिकोणे वा, वाद्ये येन धनुराकृतिना काष्ठेन वीणादयो वाद्यन्ते तस्मिन्
 घादनसाधने काष्ठे च कोणः । “कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्गीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगु-
 डेऽपि च” इति मेदिनी ॥ वधे नाशे, हेतौ कारणे, चकारात् साधने इन्द्रिये देहे कर्मणि वाद्यभेदे हिसायां
 यातनायां च कारणम् । “कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुसकम् । स्त्री यातनायाम्” इति मेदिनी ॥ स्वीकृते
 अङ्गीकृते, हस्ते करे च ग्रहणम् । “ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिबन्दिपु” इति मेदिनी ॥ रज्जुः
 बन्धनसाधनं दाम, सूदः सूपकारकः, तयोः गुणः । “गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादी सूद इन्द्रिये” इति मेदिनी
 ॥ १२५ ॥ अङ्गुष्ठानामिकोन्माने अनामिकायुतविस्तृताङ्गुष्ठमाने, अहौ सर्पे, मृगे मृगभेदे, अपिशब्दात् अश्व-
 तरे गणदेवताभेदे शैवे तीर्थभेदे च गोकर्णः । “गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने
 गोकर्णो मूर्ध्निकौपधौ” इति मेदिनी ॥ नासिका प्रसिद्धा, आघ्रातः आक्रान्तः गृहीतगन्धो वा, तयोः
 घ्राणम् । “घ्राणं क्लीव नासिकाया घ्राते स्याद्वाच्यलिङ्गकम्” इति मेदिनी ॥ गन्धयुतौ गन्धवति द्रव्ये, अपि-
 शब्दात् पेपणजाते रजसि धूलौ ताम्बूलचर्वणोपयोगिद्रव्ये कपर्दके च चूर्णम् । “चूर्णः कपर्दके । चूर्णो धूलौ
 धारभेदे चूर्णो निवासयुक्तिषु” इति मेदिनी ॥ १२६ ॥ वेदांशे वेदकदेशे शाखाण्ये ग्रन्थे, बह्वृचादौ ऋग्वेदे
 ब्रह्मे वृक्षमूले, पाद च, अपिशब्दात् वेदाध्यतरि जने गोत्रे गतौ भक्षणे आचारे गीले च चरणः । “चरणोऽस्त्री
 बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुसक उदाहृतः” इति मेदिनी ॥ खर्जूरः द्रुमभेदः,
 पिचुमन्दः निम्बः, तयोः चीर्णपर्णः । “चीर्णपर्णस्तु निम्बेऽपि खर्जूरीभूस्ते पुमान्” इति मेदिनी ॥ १२७ ॥
 जेतरी जित्वरे, इन्द्रे शक्रे, अर्जुने स्वनामाख्याते वृक्षे च जिष्णुः । “जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्”
 इति मेदिनी ॥ कठिनः क्रूरः, पूगः क्रमुकः, तयोः झृणिः । क्वचित् “जृणिः” “झृणिः” इति पाठः ।
 “झृणिः क्रमुकभेदेऽपि दुष्टदैवप्रतावपि” इति विश्वः । कुब्जपुष्पे महासहपुष्पे, अपिशब्दात् एरण्डवृक्षे स्थलजी-
 रके नूतने यूनि दन्तीवृक्षे च तरुणः । “तरुणं कुब्जपुष्पे ना रज्जुके यूनि तु त्रिषु” इति मेदिनी ॥ रक्षितः पालितः,
 रक्षा पालनम्, तयोः त्राणम् । “त्राणं तु प्रायमाणाय रक्षणे रक्षितेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १२८ ॥ रज्जके
 रागकारके जातिभेदे, क्वचित् “रज्जते” इति पाठः, रज्जते रूप्ये, अपिशब्दात् एलवालुके मालिने दुष्टवर्णवति
 च दुर्वर्णम् । “दुर्वर्णो त्रिष्वसद्वर्णं क्लीबमैलेयस्ययोः” इति मेदिनी ॥ अलिः भ्रमरः, तस्मिन् द्रुणः । “अलिनि
 द्रुणः” इति मेदिनी ॥ कच्छपी प्रसिद्धा, तस्याम् द्रुणी । “द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छयोः” इति मेदिनी ॥
 द्युमणौ सूर्यः कुमारी घृतकुमारी, नौका प्रसिद्धा, तयोश्च तरणिः । “तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्”
 इत्येव मेदिनी ॥ १२९ ॥ काष्ठागारेऽम्बुवाहिन्यां काष्ठादिरचिते नौकाजलसेचनीपात्रे, शैलसन्धौ शैलजनामगन्ध-

दक्षिणा दिशि दानं च दक्षिणः सरलेऽपि च। असती स्याद्धर्पणी च धर्पणं निकृतौ रतं १३१॥
 बुद्धमन्त्रे नाडिकायां धारणाऽथ च मज्जने । निर्वाणं निर्वृत्तौ मांक्षे प्रवैणोऽस्त्रगृहांशयोः १३२
 बोले वाते बले प्राणः पूर्णे पुंभूम्नि चासुपु । पर्णं पक्षे च पत्रे च प्रोक्षणं संचने वधे ॥ १३३ ॥
 ग्रन्थं कार्पाषणे चास्त्री पुराणमनवे त्रिपुपार्णिणः पादे व्यूहपृष्ठे वाणी व्यूतिश्च भारती १३४
 मन्त्रान्यवेदे विप्रौषे क्लीबं ना ब्राह्मणो द्विजे । लिङ्गाग्रेऽलिञ्जरे मौक्तिकादौ स्त्रीपुंसयोर्मणिः १३५
 अजागलस्तने चापि मसृणौ मृद्वर्कशोऽनिःश्मश्रुपुरुषोदंशौ मत्कुणावथ रोहिणी ॥ १३६ ॥
 नक्षत्रे रोहितायां च रणः कणनयुद्धयोः लक्ष्मणा सारसी दाशराथिः श्रीमांश्च लक्ष्मणः १३७

द्रव्ये च द्रोणी । “द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवां वासशुजि स्थितौ” इति मेदिनी ॥ मानभेदे आटकचतुष्टये परि-
 माणे, काके द्रोणाख्ये वायसे, कृपीपतौ द्रोणाचार्ये च द्रोणः । “द्रोणोऽस्त्रियामाटके स्यादाढकाना चतुष्टय । पुमान्
 कृपीपतौ दम्भकाके स्त्री नीवृदन्तरे” इति मेदिनी ॥ १३० ॥ दिशि याम्यदिशि, दाने यज्ञशेषे कर्मणः साङ्ग-
 ताथ देये द्रव्ये, चकारात् यज्ञपत्न्यां प्रतिष्ठाया दक्षिणकालिकाया रुचिप्रजापतेः कन्यायां परिक्रयद्रव्ये नायिका
 भेदे च दक्षिणा । सरले खनामाख्याते वृक्षे, अपिगब्दात् सर्वनायिकासु समानुरागे नायकभेदे मध्यदेशाद्-
 क्षिणे देशे शरीरस्य दक्षिणभागे अनुचरे परच्छन्दानुवर्तिनि अवामभागस्थे औदार्यवति च दक्षिणः । “दक्षिणो
 दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवृत्तिषु । आरामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिग्ने स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ असती भिन्नपति-
 व्रता अभिसारिका स्त्री, तस्यां धर्पणी । निकृतौ वञ्चनायाम्, रते रमणे च धर्पणम् । “धर्पणं स्यात्परिभवे रतेऽस-
 त्या तु धर्पणी” इति मेदिनी ॥ १३१ ॥ बुद्धमन्त्रे ससारमुक्तिसावनार्थं भगवता शाक्यमुनिना उक्ते धर्मविशेषे
 “यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सौन्दर्ययोगास्त्रविशारदः ” इत्युक्तायामात्मानि चि-
 त्तस्य स्थितौ वा, नाडिकाया कलम्बीशाके, पद्मशाके वा च धारणा । “धारणा नाडिकाया स्याद् बुद्धोक्त-
 मन्त्रभिद्यपि धारणाऽङ्गे च योगस्य न पुंसि स्याद्विधारणे” इति मेदिनी ॥ मज्जने गजमज्जने, निर्वृत्तौ निर्वृते, मांक्षे सुक्तौ
 निर्वाणम् । “निर्वाणमस्तङ्गमने निर्वृत्तौ गजमज्जने । सङ्गमे चापवर्गे च” इति मेदिनी ॥ अस्त्रं लोहमुद्गरम्, गृहाशः
 वहिर्द्वारप्रकोष्ठकः अलिन्दः, तयोश्च प्रघणः । “प्रघणः” आयत्र । “प्रघणस्ताम्रकुम्भे स्यादलिन्दे लोहमुद्गरे” इति
 मेदिनी ॥ १३२ ॥ बोले गन्धरसे गन्धरसद्रव्यभेदे वा, वाते वायुमात्रे, बले देहजे सामर्थ्यं, पूर्णं पूरिते, असुपु
 हृदयस्थे नासाग्रवर्तिनि वायौ, पञ्चवृत्तके देहस्थे वायुभेदे वा च प्राणः । “प्राणो हन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले
 गले । पुल्लिङ्गः पूरिते वाव्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुपु” इति मेदिनी ॥ पक्षे पक्षिणा पक्षपत्रे, पत्रे लेम्नाधारे
 द्रव्ये च पर्णम् । “पर्णः पत्रं क्रियुके ना” इति मेदिनी ॥ संचने समन्तात् संचने, वधे यज्ञार्थं पशूनां हनने च
 प्रोक्षणम् । “प्रोक्षणं संचने वधे” इति मेदिनी ॥ १३३ ॥ ग्रन्थे व्यासादिप्रणीते शास्त्रभेदे, तत्तु—“सर्गश्च प्रतिर्गश्च
 वंशो मन्वन्तराणि च । वशातुच्चरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” इत्युक्तम्, कार्पाषणे पण पोडशसु पणेषु वा,
 अनवे अनूतने च पुराणम् । “पुराणम् पञ्चलक्षणम् । पणे पुंसि त्रिषु प्रत्ने” इति मेदिनी ॥ पादे पादग्रन्थे
 गुल्फस्याधोभागे वा, व्यूहपृष्ठे सैन्यपृष्ठे च पार्णिणः । “पार्णिणः स्यादुन्मदास्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पाद-
 ग्रन्थधरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ व्यूतिः वज्रादिवयनकर्म, भारती वाक्यम्, तयोः, चात्तथा वायदण्डे वेस्मिन्
 सरस्वत्या च वाणिः । “वाणिः स्याद् व्यूतिभारत्योर्वाणिमूले वलाहके ” इति विश्वः ॥ १३४ ॥ मन्त्रान्यवेदे
 वेदभागविशेषे, विप्रौषे ब्रह्मसङ्घाते, द्विजे विप्रे च ब्राह्मणः । “ब्राह्मणं ब्रह्मसङ्घाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमि-
 देवे तु पुल्लिङ्गः फज्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ लिङ्गाग्रे लिङ्गकोटयाम्, अलिञ्जरे मृन्मयपात्रभेदे
 मौक्तिकादौ रत्ने ॥ १३५ ॥ अजागलस्तने अविश्रीवास्तने, अपिगब्दात् नागभेदे मणिबन्धे च मणिः । “मणिः
 स्त्रीपुंसयोरश्वजातौ मुक्तादिकेऽपि च । कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिञ्जरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ मृदुः स्निग्धः,
 अकर्कशः कोमलः, तयोः मसृणः । “मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिपूमाया तु योषिति” इति मेदिनी ॥ निःश्मश्रु-
 पुरुषः श्मश्रुरहितपुरुषः, उद्गः मस्तकदण्डकः, तयोः मत्कुणः । “मत्कुणो निर्विपाणेभे निःश्मश्रुपुरुषेऽपि च ।
 उद्गेशे नारिकेले च” इति मेदिनी ॥ १३६ ॥ नक्षत्रे अश्विन्यवधिके चतुर्थे नक्षत्रे, रोहिताया रक्तवर्णवत्या

छागेऽपि लम्बकर्णः स्याद्रेणुर्वशे नृपान्तरे वाणा झिण्ट्यां शरे वाणो वृष्णिर्थादवमेवयोः १३८
कर्णे श्रुतौ च श्रवणं शरणं मारणंऽपि च । श्रेणिः पङ्क्तौ सेकपात्रे न क्लीबं कारुसंहतौ १३९
कषे मासचतुष्के च शाणः शोणो नदेऽरुणे । पक्के श्राणं यवाग्वां स्त्री श्रीपर्णं गणिकारिका १४०
पक्षं च श्रमणा भिक्षुण्यां मुण्डीर्या च दृश्यते । सुवर्णं मानभेदेऽपि स्थूणा शूर्मी च दारु च ॥
स्थाणू शङ्कुशिवौ विष्णौ सुषेणः करमर्दके । कपिवैद्यौ चाथ हतौ हरणं यौतकेऽपि च १४१
मोक्षः सुधा यज्ञशेषो याचितं वारि चामृतम् । अमृता तु गुडूची स्याद्धरीतक्यामलक्यपि १४३

स्त्रियाम्, चकारात् विद्युति स्त्रिगव्यां कटुतुम्ब्यां लतायां सोमवल्के हरीतक्यां काश्मर्या मञ्जिष्ठायां च रोहिणी ।
“रोहिणी कण्ठस्त्रिभिदि । तडित्कटुम्भरासोमवल्केषु लोहिता गवेः” इति मेदिनी ॥ कणन नादः,
युद्धः समरः, तयोः रणः । “रणः क्रोणे कवणे पुंसि समरे पुन्नपुसकम्” इति मेदिनी ॥ सारसी
सारसपक्षिणी, तस्यां लक्ष्मणा । दाशरथिः दशरथपत्न्याः सुमित्रायाः स्वनामाख्यातः पुत्रः, श्रीमान्
श्रीयुक्तः, तयोश्च, चकारात् चिह्ने प्रधाने खेतकण्टकार्या च लक्ष्मणः । “लक्ष्मणा त्वोपधोभेदे सारस्यामपि योपिति ।
रामघ्रातारि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ १३७ ॥ छागे अजे, अपिशब्दात् हस्तिनि
राक्षसे श्वेनपक्षिणि अङ्कोटवृक्षे लम्बश्रोत्रवति च लम्बकर्णः । “लम्बकर्णः स्मृतोऽङ्कोटपादपे
युगलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ वशे त्वक्सारं तृणजातिभेदे वा, नृपान्तरे राजभेदे च वेणुः ।
“वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारंऽपि च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ झिण्ट्या नीलझिण्ट्यां वाणा ॥ गरे
काण्डे, वाणः । “वाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्वयोः”
इति मेदिनी ॥ यादवः यादववंशीयः श्रीविष्णुः, मेघः एङकः तयोश्च वृष्णिः । “वृष्णिः पाषण्डचण्डयोः ।
त्रिषु नायादवे मेघ” इति मेदिनी ॥ १३८ ॥ कर्णे शब्दग्राहकेन्द्रियभेदे, श्रुतौ श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने, चकारात्
अश्विन्यादिषु द्वाविंशे नक्षत्रे मुण्डरिकावृक्षे च श्रवणम् । “श्रवणं स्याच्छ्रुतौ कर्णं नक्षत्रे न नपुंसकम्”
इति मेदिनी ॥ मारणे घातके, अपिशब्दात् गृहे रक्षणे वधे प्रसारण्यां च शरणम् । “शरणं गृहरक्षित्रो-
र्वधरक्षणयोरपि” इति मेदिनी ॥ पङ्क्तौ छिद्रसहितायां पङ्क्तौ, सेकपात्रे जलसेचकपात्रभेदे, कारुसंहतौ समान-
गिरिपसमूहे च श्रेणिः । “श्रेणी” इति कश्चित् पाठः । “श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिरिपसंहतौ”
इति मेदिनी ॥ १३९ ॥ कषे कषपापाणे शस्त्रादीनां निरुपेणन तीक्ष्णीकरणयन्त्रभेदे, मासचतुष्के मासचतुष्टये
च शाणः । “शाणो मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे” इति मेदिनी ॥ नदे नदभेदे, अरुणे ईपत्
रक्तवर्णं च जोगः । “शोणः कृशानौ ज्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये” इति मेदिनी ॥
पक्वे कृतपाके परिणते वा, यवाग्वा षड्गुणजलपक्के द्रवभेदे च श्राणम् । “श्राणं पक्के यवाग्वा स्त्री” इति
मेदिनी ॥ गणिकारिका गणिकारी दुमः अभिमन्थवृक्षः, पद्म कमलम्, तत्र च श्रीपर्णम् । “श्रीपर्णी काश्म-
रीकुम्भे क्लीबे पद्माभिमन्थयोः” इति मेदिनी ॥ १४० ॥ भिक्षुण्या भिक्षोपजीविन्याम्, मुण्डीर्या केशच्छे-
दिन्याम्, चात् जटामास्या सुदर्शनायां च श्रमणा । “श्रमणो यतिभेदे ना निन्द्यजीविनि तु त्रिषु । स्त्रियां
सुदर्शनामास्योर्मुण्डीरिगवरीभिदोः” इति मेदिनी ॥ मानभेदे परिमाणविशेषे, अपिशब्दात् स्वनामाख्याते धातु-
भेदे हरिचन्दने स्वर्णगौरिके धने नागकेशरे यज्ञभेदे धुस्तूरे कणगुगुलौ सुरूपे सुन्दराक्षरयुक्ते च सुवर्णम् ।
“सुवर्णो ना स्वर्णकर्पे सुवर्णाख्यमखान्तरे । स्त्री कृष्णागुहाणि क्लीबं काञ्चने हरिचन्दने” इति मेदिनी ॥ शूर्मी
लौहप्रतिमा, दारु गृहस्तम्भः, तयोः स्थूणा । “अथ स्थूणा स्याच्छूर्म्या स्तम्भे गृहस्य च” इति मेदिनी ॥
१४१ ॥ शङ्कुः गात्राभ्युन्नवृक्षः कीलो वा, शिवः महादेवः, तयोः स्थाणुः । “स्थाणुः कीले हरे पुमान् ।
अस्त्री ध्रुवे” इति मेदिनी ॥ विष्णौ हरौ, करमर्दके करञ्जवृक्षे, कपिः वानरभेदः सुग्रीवो वा, वैद्यः चिकित्सकः,
तयोश्च सुषेणः । “सुषेणः करमर्दं स्याद्विष्णौ सुग्रीववैद्ययोः” इति मेदिनी ॥ हतौ स्थानान्तरकरणे, यौतके विवाहकाले
लब्धे धने, अपिशब्दात् विभाजने च हरणम् । “हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हृतावपि” इति मेदिनी ॥ १४२ ॥
इति णकारान्ताः ॥ अथ तान्तानाह ॥ मोक्षः मुक्तिः, सुधा पीयूषम्, यज्ञशेषः होमावशिष्टद्रव्यम्, अयाचितम्

शेषं विष्णावनन्तो ना गुडूचीदूर्वयोः स्त्रियाम्बलीव स्वे त्रिष्वनवधावस्वन्तं मरणे शुभं १४४
 चुल्लयां च पूर्णिमाभेदेऽनुमतिः सम्मतावापिस्वरूपेऽन्तं विनाशं ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु ॥
 गते ज्ञातेऽप्यवसितमर्धन्तावश्चकुत्सितौ । अर्धती कुम्भदारयश्चाऽथादितं प्रार्थितं हते ॥ १४६ ॥
 क्षिप्ताद्विभेदयोरस्तः स्याल्लजंष्वपि चाक्षतम् । कृषावसत्यं प्यनृतमाकृतिर्जातिरूपयोः ॥ १४७ ॥
 आप्तौ लब्धहितौ देर्घ्ये भाविकालेऽपि चायतिः । आचितः शकटोन्मेये व्यावर्तश्चिन्तनेऽपि च ॥
 आयस्तस्तेजिते क्षिप्तेऽथाख्यातं तिङ्ङि भाषितेभ्रंशे तदात्वे चापात आहतं गुणिते हते १४९
 मृषोक्ते चाथ दग्धे स्यादुषितं स्थितवत्यपि । व्यसनात्ते चोपरक्त उदितं प्रोक्त उद्गते ॥ १५० ॥

अयाचितलब्धम्, वारि जलम्, तत्र च अमृतम् । “अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृतं । अयाचिते च मोक्षे च ना
 धन्वन्तरिदेवयोः” इति मेदिनी ॥ गुडूची स्वनामाख्याना लता, हरीतकी हरीतकीफलम्, आमलकी धात्रीफलम्, तत्र च
 अपिशब्दात् मागध्यां च अमृता । “अमृता मागधीपध्यागुडूच्यामलकीषु च” इति मेदिनी ॥ १४३ ॥ शेषे अनन्त-
 नागराजे, विष्णौ श्रीकृष्णे, गुडूची अमृता, दूर्वा स्वनामाख्यातो घासभेदः, तयोः, स्वे आकाशे, अनवधी अवधिदूत्ये
 च अनन्तः । “अनन्तः केशये शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां गारिवादूर्वयोरपि” इति
 मेदिनी ॥ मरणे मृत्यौ, अशुभे शुभशून्ये ॥ १४४ ॥ चुल्लया च अस्वन्तम् ॥ “अस्वन्तमशुभे चुल्लया
 मरणेऽनवधावपि” इति विश्वः ॥ पूर्णिमाभेदे कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णिमातिथौ सम्मतौ च,
 अपिशब्दात् अनुजाते च अनुमतिः । “अथानुमतिरुन्मुदुर्पूर्णमानुजयोरपि” इति मेदिनी ॥ स्वरूपे स्वभावे,
 विनाशे शेषे अन्तिके निकटे च अन्तम् । “अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिषु” इति मेदिनी ।
 “अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽतिमनोहरे” इति विश्वः ॥ १४५ ॥ गते गमने, शान्ते अवगते, अपि-
 शब्दात् ऋद्धे समाप्ते परिपक्वे निश्चिते मर्दितधान्ये च अवसितम् । “अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च
 वाच्यलिङ्गं स्यात्” इति मेदिनी ॥ अश्वः घोटकः, कुत्सितः निन्दितः, तयोः च अर्वा । “अर्वा तुरङ्गमे
 पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ कुम्भदासी कुट्टनी, अश्वा वडवा, तयोः अर्धती । “अर्धती
 कुम्भदास्यां च वडवायां च योषिति” इति मेदिनी ॥ प्रार्थिते याचिते, हने पीडिते च अर्दितम् । “अर्दितं
 याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते” इति मेदिनी ॥ १४६ ॥ क्षिप्तः त्यक्तः विकीर्णो वा, अद्विभेदः पश्चि-
 मान्चलः, तयोः अस्तः । “अस्त क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु ना पश्चिमान्चले” इति मेदिनी ॥ लाजेषु मृष्टधान्येषु
 अपिशब्दात् यवे शतरहिते च अक्षतम् । “अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु त्रिष्वहंसिते” इति मेदिनी ॥
 कृपौ वैश्यवृत्तिभेदे भूमिकर्षणरूपे, सस्योत्पादनव्यापारे वा, असत्ये सत्यभिन्ने अयथार्थे, अपिशब्दात् वाणिज्ये
 च अनृतम् । “अनृतं कृपावसत्येऽपि” इति मेदिनी ॥ जातिः जन्म, रूप वपुः, तयोः आकृतिः । “आकृ-
 त्तिस्तु स्त्रियां रूपे सामान्यवपुषोरपि” इति मेदिनी ॥ १४७ ॥ लब्धः प्राप्तः, हितः दृष्टाधनः, तयोः आप्तः ।
 “आप्तौ लब्धे स्वसत्ययोः” इति मेदिनी ॥ देर्घ्ये दीर्घकालभाविने, भाविकाले उत्तरकालफलदाने, अपिशब्दात्
 सङ्गमे प्रापणे च आयतिः । कश्चित् “आयती” इत्यपि । “आयतिस्तु स्त्रिया देर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः”
 इति मेदिनी ॥ शकटोन्मेये शकटपरिमाणे, अपिशब्दात् सङ्ग्रहीते वाक्ये ग्रथिते दण्डभारमितपरिमाणे छन्ने च
 आचितः । “आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये । पुल्लिङ्गः सङ्ग्रहीतेऽपि च्छन्नेऽपि स्यात्त्रिलिङ्गकः” इति
 मेदिनी ॥ चिन्तने सस्कारोद्बोधे पूर्वदृष्टपदार्थस्मरणे च, अपिशब्दात् चक्राकारेण जलस्य स्वये भ्रमणे ध्रुवाख्ये
 रोगसंस्थानभेदे घोटकचिह्ने वामावर्तनामके मणौ आवर्तने मेघाधिपभेदे माधिकाधार्ती च आवर्तः । “आवर्त-
 श्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने पुमान्” इति मेदिनी ॥ १४८ ॥ तेजिते तीक्ष्णीकृते, क्षिते त्यक्ते च आयस्तः ।
 “आयस्तस्तेजिते क्षिते क्लेशिते कुपिते हते” इति मेदिनी ॥ तिङ्ङि व्याकरणप्रासिद्धे तिङ्ङन्ते पदे, भाषितं
 कथितं च आख्यातम् । “आख्यातं भाषिते तिङ्ङि” इति मेदिनी ॥ भ्रंशे सहसा पतने, तदात्वे तत्काले,
 चकारात् मार्गे च आपातः । “अहिंसितेऽपि चापातस्तदात्वे पतनेऽपि च” इति विश्वः ॥ गुणिते पुरितं
 वर्धिते वा, हते ताडिते ॥ १४९ ॥ मृषोक्ते बन्धासुतोऽसीत्यादौ मृपार्थके वाक्ये, चकारात् ढक्कायां पुरातने

स्यादुस्तूरेऽपि चान्मत्तः क्षिप्ते सृष्टेऽपि चोद्धृतम् । उत्तमं शुष्कमांसेऽपि वह्न्युत्पातेऽप्युपाहितः ॥
 उदास्थितश्चरे द्वाःस्थे स्यादूतिः स्मृतिरक्षयोः। ऋतमुञ्छशिले सत्ये एतावागतकर्बुरौ ॥ १५२ ॥
 ऐरावतो नागरङ्गेऽप्यथ कान्तिर्युतीच्छयोः । किरातौ म्लेच्छभूनिम्बौ कान्तस्तु प्रियरम्ययोः॥
 केतुर्ग्रहोत्पातचिह्ने कलितं विदिताप्तयोः । कपोतः पक्षिमात्रेऽपि गुप्तं रक्षितगूढयोः ॥ १५४ ॥
 गतिर्यात्रादशोपायाः शण्डः सूर्यश्च गोपतिः । गृही सत्री गृहपतिर्गीतं शब्दितगानयोः॥ १५५ ॥
 गर्जितं स्तनिते नेभे ग्रस्तं वाग्भेदभुक्तयोः । चर्मण्वत्यौ नदीरम्भे जातं व्यक्तौघजन्मसु॥ १५६ ॥

नूतनवस्त्रे च आहतम् । “आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातनवस्त्रेऽपि नववस्त्रे च नाऽनके”
 इति मेदिनी ॥ दग्धे भस्मीकृते, स्थितवति कृतस्थितौ अपिशब्दात् पृथुपिते च उषितम् । “उषितं व्युपिते दग्धे”
 इति मेदिनी ॥ व्यसनार्ते व्यसनपीडिते व्यसनेष्वासक्ते वा, चकारात् राहुग्रस्ते सूर्ये चन्द्रे च रञ्जनद्रव्येण रक्ते च उपरक्तः ।
 “उपरक्तो व्यसनार्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः” इति मेदिनी ॥ उद्गते उदिते, प्रोक्ते कथिते च उदितम् । “उत्तुङ्गे
 मुद्गरेऽपि स्यादुदितं तूक्त उद्गते” इति मेदिनी ॥ १५० ॥ दुस्तूरे स्वनामाख्याते वृक्षे, अपिशब्दात् मुचुकुन्दवृक्षे
 उन्मादवति ग्रहावेगवति च उन्मत्तः । “उन्मत्त उन्मादवति दुस्तूरमुचुकुन्दयोः” इति मेदिनी ॥ क्षिप्ते उत्क्षिप्ते,
 सृष्टे त्यक्ते, अपिशब्दात् भुक्तोज्झिते कृतोद्वारे पृथक्कृते उच्छेदिते च उद्धृतम् । “उद्धृत स्यात्त्रिपूक्षिते परि-
 भुक्तोज्झितेऽपि च” इति मेदिनी । शुष्कमांसे आतपादिना कृतशोषणे मांसे, अपिशब्दात् संतप्ते स्नाते च
 उत्तप्तम् । “उत्तप्तं शुष्कमांसेऽथ त्रिषु तप्ते परिहृते” इति मेदिनी ॥ वह्न्युत्पाते अग्न्युत्पातरूपे उपद्रवे,
 अपिशब्दात् उल्कापातादौ आरोपिते याजिते च उपाहितः । “उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु” इति
 मेदिनी ॥ १५१ ॥ चरे स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तज्ञानार्थं राजनियोगेन इतस्ततो भ्रमणकर्तारं चारे, द्वाःस्थे, द्वारपाले
 च उदास्थितः । “उदास्थितः प्रतीहारे प्रव्रज्यावसिते चरे” इति मेदिनी ॥ स्यूतिः सूच्यादिना वस्त्रादीसीवनम्,
 रक्षा रक्षणम्, तयोः ऊतिः । “ऊतिः स्त्री रक्षणे स्यूतौ” इति मेदिनी ॥ उञ्छशिले-“ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयम्”
 इत्युक्तेः ब्राह्मणस्य उपजीव्यवृत्तौ, सत्ये सत्यवचने च ऋतम् । “ऋतमुञ्छशिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते
 स्यात्” इति मेदिनी ॥ आगतः उपस्थितः आयातो वा, कर्बुरः वर्णविशेषः, तयोः एतः । “एतः कर्बुर आगते”
 इति मेदिनी ॥ १५२ ॥ नागरङ्गे स्वनामाख्याते जम्बीरभेदे, अपिशब्दात् समुद्रजाते इन्द्रगजे लकुचद्रुमे च
 ऐरावतः । “ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्वियुत्तद्भेदयोः स्त्रियाम्” इति
 मेदिनी ॥ द्युतिः शोभा, इच्छा अभिलाषा, तयोः कान्तिः । “कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥
 म्लेच्छः जातिभेदः पर्यन्तदेशाश्रयी, भूनिम्बः अरिष्टः तयोः किरातः । “किरातो म्लेच्छदेशे स्याद्भू-
 निम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरधारिण्या कुड्मिनीदुर्गयोरपि” इति मेदिनी ॥ प्रियः भर्ता, रम्यः रमणीयः,
 तयोः कान्तः । “कान्ता नार्या प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु माधवे । लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तः शिलासु
 च” इति मेदिनी ॥ १५३ ॥ ग्रहोत्पाते चिह्नं लक्षणम्, तस्मिन् केतुः । “केतुर्ना सम्पताकाऽविग्रहोत्पातेषु
 लक्षणे” इति मेदिनी ॥ विदितः जातः, आतः प्राप्तः तयोः कलितम् । “कलितं विदिताप्तयोः” इति मेदिनी ॥
 पक्षिमात्रे पक्षिसाकल्ये, अपिशब्दात् पारावते च कपोतः । “कपोतः स्याच्चित्रकण्ठपारावतविहङ्गयोः” इति
 मेदिनी ॥ रक्षितं त्राणम्, गूढं संवृतम्, तयोः गुप्तम् । “गुप्तं स्याद्रक्षितं गूढे” इति मेदिनी ॥ १५४ ॥
 यात्रा गमनम्, दशा अवस्था, उपायः राज्ञा रिपुनिराकरणहेतुः तेषु गतिः । “गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्रा-
 भ्युपाययोः । नाडीत्रणे सरण्यां च” इति मेदिनी ॥ शण्डः गवां पतिर्दृवः, सूर्यः किरणपतिः, तत्र च, चकारात्
 शिवे भूमिपतौ नृपे श्रीकृष्णे स्वर्गपतौ शक्रे ऋषभनामौषधौ च गोपतिः । “गोपतिः शिवशण्डयोः । नृपभास्करयोः
 पुंसि” इति मेदिनी ॥ गृही गृहस्था, सत्री गृहस्वामी, तयोः गृहपतिः । “गृहपतिः शिवशण्डयोः । नृपभास्करयोः
 पुंसि” इति मेदिनी ॥ शब्दितं नादितम्, गानं गीतकर्म, तयोः गीतम् । “गीतं शब्दितगानयोः” इत्येव
 मेदिनी ॥ १५५ ॥ स्तनिते मेघशब्दे, इमे मत्तहस्तिनि च गर्जितम् । “गर्जितं वारिवाद्वादिध्वनौ । ना मत्त-

सूर्यावर्तेऽपि जामाता ना वाते विष्टपं जगत् । जातिश्छन्दसि मालत्यां चुल्यां जातीफले कुले ॥
 व्याप्तविस्तृतवाद्येषु ततं तित्तं गुग्गुन्धयपि । चापे तृणत्वे तृणता तातः पित्रनुकम्पयोः ॥ १५८ ॥
 दुर्गतिर्नरकं नैःस्व्ये दुर्जातं व्यसनेऽपि च । दिवाभीत उलूक स्यात्कुम्भिलं कुमुदाकरे ॥ १५९ ॥
 विष्टष्टे राक्षते दत्तं द्रुतं शीघ्रविलीनयोः । दशने शैलशृङ्गे च दन्तः स्यादौषधे स्त्रियाम् ॥ १६० ॥
 दिती स्वण्डनदैत्याम्बे धृतिस्तुष्टौ क्रतावपि । गशौ च धातुनिर्वाणे सुस्थितत्वे च निर्वृतिः १६१
 अस्वाध्याये कुरूपं च प्रत्युक्तौ स्त्री निराकृतिः । जम्ब्यां स्त्री ना नदीकान्तः सिन्धुवारजलाब्धिषु
 निमित्तं हेतुचिह्नाङ्गशकुनादेश्यपर्वसु । प्रसृतः कुब्जिते पाणौ जङ्घायां स्त्री गते त्रिषु ॥ १६३ ॥

कुञ्जरे” इति मेदिनी ॥ वाग्भेदः छत्रवर्णपदो वाग्विशेषः, भुक्तः भक्षितः तयोः प्रस्तम् । “प्रस्तो प्रासीकृतेऽपि
 स्याल्लुप्तवर्णपदोदिते” इति मेदिनी ॥ नदी गङ्गाभेदः, रम्भा कदलीपादपः, तयोः चर्मण्वती । “चर्मण्वती
 नदीभेदे कदलीपादपे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ व्यक्तः स्फुटः प्रकाशितो वा, ओषः समूहः, जन्म उत्पन्नम्,
 तेषु जातम् । “जातं व्यक्तीवजन्मसु । क्लीबं त्रिलिङ्गमुत्पन्ने” इति मेदिनी ॥ १५६ ॥ सूर्यावर्ते ध्रुपभेदे शाके
 वा, अपिशब्दात् दुहितृपतौ बल्लभे स्वामिनि च जामाता । “जामाता दुहितुः पत्न्यौ सूर्यावर्ते ध्रुवे पुमान्”
 इति मेदिनी ॥ वाते वायौ, विष्टपे भुवने च जगत् । “जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु” इति
 मेदिनी ॥ छन्दसि उक्तादिछन्दोभेदे, मालत्यां जातिलतायाम्, चुल्यां पाकार्थमग्निस्थापनस्थाने, जातीफले
 स्वनामाख्याते फले, कुले पौत्राग्रपत्यात्मके गोत्रे च जातिः । “जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्च
 सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्” इति मेदिनी ॥ १५७ ॥ व्याप्तं पूर्णम्, विस्तृतं विस्तारयुक्तम्,
 वायु वादनीयं मृदङ्गादिकं वीणावाद्यं वा तेषु ततम् । “ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये
 स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदागतौ” इति मेदिनी ॥ गुग्गुन्धि इष्टगन्धि सुरभि वा तत्र च, अपिशब्दात् वरुणद्रुमे कुटजे
 रसभेदे पर्वतौषधौ कटुक्यायां पाठाया छिक्कण्या च तित्तम् । “तित्तो रसगुग्गुन्धयोः । तित्ता तु कटुरोहिण्यां पर्वते तु
 नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ चापे धनुषि । तृणत्वे तृणभावे च तृणता “तृणता धनुषि तृणत्वे” इति मेदिनी ॥
 पिता जनकः, अनुकम्पा दया, तयोः तातः । तातोऽनुकम्पा जनकः” इति मेदिनी ॥ १५८ ॥ नरके रौरव-
 प्रभृते पापिनां दुःखभोगस्थानभेदे, नैःस्व्ये दारिद्रे च दुर्गतिः । “दुर्गतिर्नरके नैःस्व्ये” इत्येव मेदिनी ॥ व्यसने
 विपत्तौ, अपिशब्दात् आपदादौ असम्यग्जाते अनुचिते च दुर्जातम् । “दुर्जातं व्यसने क्लीबेऽसम्यग्जातेऽन्य-
 छिङ्गकम्” इति मेदिनी ॥ उलूके पेचके, कुम्भिले चौरैः, कुमुदाकरे चन्द्रे च दिवाभीतः । “दिवाभीतः
 कुम्भिले स्यादुलूके कुमुदाकरे” इति मेदिनी ॥ १५९ ॥ विष्टष्टे त्यक्ते प्रेरिते वा, राक्षते गोपिते च दत्तम् ।
 “दत्तं विश्राणितेऽविते” इति मेदिनी ॥ शीघ्रं त्वरितम्, विलीनं द्रवीभूतम् तयोः द्रुतम्, । “अयं द्रुतं त्रिषु ।
 शीघ्रे निलीने विद्रावे” इति मेदिनी ॥ दशने चर्वणसाधनेऽस्थिभेदे, शैलशृङ्गे पर्वतनितम्बे, औषधे स्वनामा-
 ख्याते भेषजद्रव्ये, चकारात् कुञ्जे सानुनि द्वात्रिंशत्सङ्ख्याया च दन्तः । “दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे
 दशने नौषधौ स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ १६० ॥ स्वण्डनं भञ्जनं भेदनं वा, दैत्याम्ना दैत्यमाता,
 तयोः दितीः । “दितिर्दैत्यजनन्यां च स्वण्डनेऽपि च योषिति” इति मेदिनी ॥ तुष्टौ सन्तोषे,
 क्रतौ यागे, अपिशब्दात् विष्कम्भावाधिके अष्टमे योगे धारणे सुखे धारणायाम् अवसादेऽपि शरीराटेः
 स्तम्भनशक्तौ अष्टादशाक्षरे छन्दोभेदे अष्टादशसङ्ख्याया च धृतिः । “धृतिर्नेष्टौ स्त्रियां तुष्टौ योगिभिर्धैर्यधारणे”
 इति मेदिनी ॥ राशौ धान्यादिपुञ्जे मेपादिराशौ वा, वातुः स्वर्णादिः, निर्वाणं मोक्षः, तत्र च, सुस्थितत्वे सुखे
 आरोग्यत्वे वा चकारात् अस्तङ्गमने मृत्यौ च निर्वृतिः । “निर्वृतिः स्वस्थितावस्तङ्गमने च सुखे स्त्रियाम्”
 इति मेदिनी ॥ १६१ ॥ अस्वाध्याये स्वाध्यायविरहिते, कुरूपे गर्हितरूपे, प्रत्युक्तौ विरुद्धवाक्ये, चकारात् वारणे च
 निराकृतिः । “निराकृतिरनाकारेऽस्वाध्याये त्रिषु वारणे” इति मेदिनी ॥ जम्ब्यां जम्बूद्वीपे, सिन्धुवारः निर्गुण्डिवृक्षः,
 जल तोयम्, अब्धिः समुद्रः तेषु च नदीकान्तः । “नदीकान्तः समुद्रे स्याद्विज्जले सिन्धुवारके” इति मेदिनी ॥
 ॥ १६२ ॥ हेतुः कारणम्, चिह्नं लक्षणम्, अङ्गम् अवयवः, शकुनं भानिशुभाशुभसूचकः ज्योतिषाशुक्तः

प्रकृतिगुणसाम्ये स्यात्स्वभावामात्ययोरपि प्रतीकारे प्रतिकृतिः प्रतिबिम्बेऽथ पद्धतिः ॥ १६४ ॥
 पङ्क्तौ मार्गेऽपि पूतं तु पवित्रे बहुलीकृते । श्रेणिर्दश च पङ्क्तिः स्यात्प्रसूतिर्जन्मतोकयोः ॥
 प्रतिपत्तिश्चित्प्रवृत्तिः प्राप्तिः प्रागल्भ्यगौरवेऽपारावती गोपगीतिलवलीफलयोरपि ॥ १६६ ॥
 पलितं कर्दमेऽपि स्याद्विधौ भूपे प्रजापतिः शक्ते निवारणे वृत्तौ पर्याप्तं स्याद्यथेप्सिते ॥ १६७ ॥
 प्रेतो मृते प्राणिभेदे पित्सन्पातेच्छुपक्षिणोः । क्लीबं बिन्दौ पृषन्नेणे पृषतोऽप्यनयोर्नरि ॥ १६८ ॥
 खातादौ पूरिते पूतं पातो अंशे च रक्षितेऽप्रेषिते च प्रतिक्षिप्तं प्रतीतः सादरेऽपि च ॥ १६९ ॥

पक्षी, उद्देश्यम् अनुसन्धानम् अन्वेषणं वा, पर्व ग्रन्थिः उत्सवो वा, तेषु निमित्तम् । “निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः” इति मेदिनी ॥ कुञ्जिते पाणौ कुञ्जहस्तवति, जङ्घायां गुल्फजान्वोरन्तराले अवयवे, गते गमने च प्रसृतः । “प्रसृतः सम्प्रचारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्द्धाञ्जलौ तु पुल्लिङ्गौ जङ्घायां प्रसृता मता । प्रसृतं कुसुमे क्लीबं त्रिषु सञ्जातसूतयोः” इति मेदिनी ॥ १६३ ॥ गुणसाम्ये सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके साम्ये, स्वभावः प्रसिद्धः, अमात्यः मन्त्री तयोश्च, अपिशब्दात् उपादानकारणे लिङ्गे स्वामिनि अज्ञाने सुहृदि कोपे राष्ट्रे पौरश्रेणौ दुर्गे बले शिल्पिनि शक्तौ योपिति परमात्मनि पञ्चभूतेषु करणे गुह्ये जन्तौ एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे मातरि व्याकरणोक्ते प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्ते शब्दभेदे च प्रकृतिः । “प्रकृतिगुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे” इति मेदिनी ॥ प्रतीकारे वैरनिर्यातने कृतस्यापकारस्य तुल्यरूपापकारकरणेन शोधने रोगादेश्चिकित्सायां वा, प्रतिबिम्बे प्रतिमायां च प्रतिकृतिः । “प्रतिकृतिरर्चाया प्रतिनिधिप्रतिकारयोश्च स्त्री” इति मेदिनी ॥ १६४ ॥ पङ्क्तौ श्रेणौ, मार्गे पथि, अपिशब्दात् पूजादिज्ञापकग्रन्थभेदे च पद्धतिः “पद्धती” अप्यत्र । “पद्धतिः पङ्क्ति-वर्त्मनोः” इति मेदिनी ॥ पवित्रे मृतादिना शुद्धे, बहुलीकृते राशीकृतमात्रे बुद्ध्यापसारणेन राशीकृते खलस्ये धान्ये च पूतम् । “पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते बहुलीकृते” इति मेदिनी ॥ श्रेणिः सजातीयसन्तन्तिः, दश दशसङ्ख्या, तयोः पङ्क्तिः । “पङ्क्तिः स्याद्वीरवे पाके” इति मेदिनी । “पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसङ्ख्या-वलीष्वपि” इति विश्वः ॥ जन्म प्रसवम्, लोकम् अपत्यम्, तयोः प्रसूतिः । “प्रसूतिरुद्भवेऽपि स्यात्तनये दुहित-र्यपि” इति मेदिनी ॥ १६५ ॥ चित्प्रवृत्तिः चेतनाप्रयत्नभेदः, प्राप्तिः पदवृद्धिः, प्रागल्भ्य प्रतिभान्वितत्वम्, गौरवं गुरुत्वम्, तेषु प्रत्तिपत्तिः । “प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च योपिति” इति मेदिनी ॥ गोपगीतिः गोपालगीतिका, लवलीफलं लवली स्वनामाख्यातवृक्षः तत्फलम्, तयोः, अपिशब्दात् नदीभेदे च पारावती । “पारावती गोपगीतिर्नदीभिल्लवलीफले” इति मेदिनी ॥ १६६ ॥ कर्दमे पङ्के, अपिशब्दात् केशादौ जरया जातायां श्वेततायां मांसादेर्वलीपलितमात्रे शैलजे तापे वृद्धे च पलितम् । “पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे” इति मेदिनी ॥ विधौ चतुर्मुखे ब्रह्मणि, भूपे भूपाले च प्रजापतिः । “प्रजापतिर्ना दक्षादौ महीपाले विधातरि” इति मेदिनी ॥ शक्ते सामर्थ्ये, निवारणे निषेधे, वृत्तौ वर्तने, यथेप्सिते यथेष्टे पर्याप्तम् । “पर्याप्तं तु यथेष्टे स्यात्तृती शक्ते निवारणे” इति मेदिनी ॥ १६७ ॥ मृते परासौ प्राणिभेदे नर-कस्य जीवे पिशाचभेदे वा च प्रेतः । “प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ पाते-च्छुः पतनेच्छवान्, पक्षी विहङ्गमः, तयोः पित्सन् । “पित्सन्विहङ्गमे पुंसि पतनेच्छौ पुनस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ बिन्दौ अल्पेऽङ्गे, एणे शुभ्रबिन्दुमति मृगभेदे च पृषत् । अनयोः बिन्दुशुभ्रबिन्दुमन्मृगभेदयोः पृषतः । “पृषन्मृगे पुमान्बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽयुभावपि” इति मेदिनी ॥ १६८ ॥ खातादौ खातादिकर्मणि विश्वजनोद्देशेन जलाशयदानादौ, पूरिते पूर्णे च पूतम् । “पूतं त्रिषु पूरिते स्यात्कलीव खातादिकर्मणि” इति मेदिनी ॥ अंशे पतने, रक्षिते पालिते, चकारात् ज्योतिषोक्ते क्राप्तिसाम्यसम्पादके राहुरूपे ग्रहभेदे च पातः । “पातो ना पतने वाते” इति मेदिनी ॥ प्रेषिते प्रेरिते, चकारात् अधिक्षिते बाधिते तिरस्कृते च प्रतिक्षिप्तम् । “प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ “प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते” इति विश्वः ॥ सादरे आदरान्विते, अपिशब्दात् खाते

प्लुतः स्वरे चाभियुक्तहतौ च प्रार्थितौ स्मृतौ । द्विष्टेऽपि च प्रतिहतः पिण्डितं गुणितं घने ॥
 प्राप्ते ज्ञाते परिगतं प्रपातौ भृगुनिर्झरौ लोकायते कच्छपे च पञ्चगुप्तः स्मृतो बुधैः ॥ १७१ ॥
 लब्धे समञ्जसे प्राप्तं पक्तिगौरवपाकयोः । पारिजातौ देवतरौ मन्दारे पारिजातके ॥ १७२ ॥
 वृत्तिवार्ताप्रवाहेषु प्रवृत्तिरथ घोटकं । पाने च प्रीतिः सिक्ते तु प्रोक्षितं निहतेऽपि च ॥ १७३ ॥
 रामानुजे नाट्यशास्त्रे दौष्मन्तौ भरता नटोजिने पूज्ये च भगवान्भोगवानाढ्यनागयोः १७४
 सेवाविभागयोर्भक्तिर्भवद्युष्मत्सदर्थयोः । पक्षिण्यां वाचि वृत्तौ च भारती भारतं पुनः ॥ १७५ ॥
 जम्बूद्वीपे व्यासकृतौ भूतिभरणमूल्ययोः । कुड्यभेदनयोर्भित्तिर्भास्वन्तौ सूर्यभास्वरौ ॥ १७६ ॥
 पृथिवीजननीगावो ब्रह्माण्याद्याश्च मातरः । मूर्धाभिषिक्तोऽमात्येऽपि मुक्तौ निर्वृतमोक्षितौ १७७

ज्ञाते हृष्टे च प्रतीतः । “प्रतीतः सादरे ज्ञाते हृष्टप्रख्यातयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १६९ ॥ स्वरे नादे,
 चकारात् तिर्यग्गतीं ह्रस्वेन गतीं अश्वगतिभेदे च प्लुतः । “प्लुतं तुरङ्गमगतौ क्लीबं पुंसि त्रिमात्रके”
 इति मेदिनी । अभियुक्तः अभिहितः, हतः प्रसिद्धः, तयोः, चकारात् चालिते शत्रुसंरुद्धे च प्रार्थितः । “प्रार्थितं
 याचिते शत्रुसंरुद्धेऽभिहिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ द्विष्टे शत्रौ, अपिशब्दात् रुद्धे निरस्ते प्रतिस्वलिते च प्रति-
 हतम् । “भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्वलितरुद्धयोः” इति मेदिनी ॥ गुणिते गुणीकृते, घने घनीभूते च
 पिण्डितम् । “पिण्डितं गुणिते घने” इत्येव मेदिनी ॥ १७० ॥ प्राप्ते प्रयाते, ज्ञाते प्रसिद्धे च परिगतम् ।
 “स्त्रियां परिगतं प्राप्ते विस्मृतज्ञातचेष्टिते” इति मेदिनी ॥ भृगुर्मुनिभेदः, निर्झरः पर्वनाभिः स्रुतजलप्रवाहः,
 तयोः प्रपातः । “देवमुन्यन्तरे शैले प्रपातौ निर्झरे तटे इति मेदिनी” ॥ लोकायते चार्वाकमते कच्छपे कमठे
 च पञ्चगुप्तः । “पञ्चगुप्तस्तु चार्वाकदर्शने कमठे पुमान्” इति मेदिनी ॥ १७१ ॥ लब्धे लाभे, समञ्जसे
 उचिते युक्ते वा च प्राप्तम् । गौरव गौरवणीयम्, पाकः पचनम्, तयोः पक्तिः । “पक्तिः स्त्री गौरवे पाके”
 इति मेदिनी ॥ देवतरौ सुरद्रुमभेदे, मन्दारे स्वनामाख्याते वृक्षे, पारिजातके पारिभद्रवृक्षे च पारिजातः ।
 “पारिजातः सुरतरौ पारिभद्रतरावपि” इति मेदिनी ॥ १७२ ॥ वृत्तिर्निवर्त्तनम्, वार्ता वृत्तान्तः, प्रवाहः
 जलस्रोतः, तेषु प्रवृत्तिः । “प्रवृत्तिस्तु प्रवाहे स्यादुदन्ते च प्रवर्त्तने । अवन्त्यादौ च” इति मेदिनी ॥ घोटके
 अश्वे, पाने द्रवद्रव्यस्य गलाधःमयोजने, चकारात् गतीं शुण्डाया च पीतिः । “पीतिर्नाऽश्वे स्त्रियां पाने”
 इति मेदिनी ॥ सिक्ते सेचनकर्मणि, निहते नाशिते, अपिशब्दात् हिते यशार्थं सस्कृते मांसादौ च प्रोक्षितम् ।
 “प्रोक्षितं निहते सिक्ते” इति मेदिनी ॥ १७३ ॥ रामानुजे दशरथकनिष्ठपुत्रे, नाट्यशास्त्रे भरतमु-
 निकृते नाट्यशास्त्रे, दौष्मन्तौ चन्द्रवर्णीये भरतराजपुत्रे, नटे नाटके च भरतः “भरतो नाट्यशास्त्रे
 मुनी नटे । रामानुजे च दौष्मन्तौ” इति मेदिनी ॥ जिने सर्वज्ञे, पूज्ये पूजनीये च भगवान् ।
 “भगवान्ना जिने गौर्या स्त्रियां पूज्ये तु वाच्यकम्” इति मेदिनी ॥ आढ्यः भोगयुक्तः, नागः सर्पः, तयोः
 भोगवान् । “अथ भोगवती नागपुरीनद्योरही पुमान्” इति मेदिनी ॥ १७४ ॥ सेवा आसेवनक्रिया आरा-
 धना वा, विभागः प्रसिद्धः, तयोः भक्तिः । “भक्तिर्विभागे सेवायां स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ युष्मदर्थे युष्मच्छब्दस्य
 अर्थे, सदर्थे स्वार्थं विद्यमानार्थे च भवत् । “भवद्युष्मत्सतोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ पक्षिण्यां विहङ्गयोपिति,
 वाचि सरस्वत्याम्, वृत्तौ अलङ्कारोक्ते वृत्तिभेदे च भारती “भारती सस्कृतप्रायो वाग्वापारो नराश्रयः” इति
 साहित्यम् । “भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ १७५ ॥ जम्बूद्वीपे जम्बूवृक्ष-
 चिह्निते द्वीपे, व्यासकृतौ वेदव्यासरचनायां च भारतम् । “भारतं ग्रन्थभेदे स्याद्वर्षभेदे” इति मेदिनी ।
 भरणं पोषणं, वा मूल्य वेतनम्, तयोः भूतिः । “भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरस्तिवृङ्गारयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ।
 कुड्यं गृहादेः कुड्यम्, भेदनं विदारणम्, तयोः भित्तिः । “भित्तिः कुड्यप्रदेशयोः” इति मेदिनी ॥ सूर्यः
 अर्कः, भास्वरः दीप्तियुक्तः अर्कवृक्षो वा, तयोः भास्वान् । “भास्वान्भास्वरसूर्ययोः” इति मेदिनी ॥ १७६ ॥
 पृथिवी भूमिः, जननी अम्बा, गौः वृषः तेषु, ब्रह्मणि ब्राह्मो, आदिपदात् माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी कौमारी

मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यापि।मतिरिच्छाप्यथ यतिः पाठच्छेदे मुनौ पुमान्१७८
न्याययोजनयोर्युक्तिः पाश्यब्धी यादसाम्पती।रेवती हलिपत्न्यां भे स्मरपत्न्यां रते रतिः१७९
रिक्तं वनेऽपि रीतिस्तु लोहकिट्टारकूटयोः । रोहितमृजुशक्रास्त्रे रक्ते ना मृगमीनयोः॥१८०॥
शैलभेदे सुवर्णालौ शङ्करेऽपि च रैवतः। स्वर्णाद्यक्तेऽपि रसितं कस्तूरीपृक्कयोर्लता ॥ १८१ ॥
वर्तुलाधीतयोर्वृत्तं वार्तं कुशलनीरुजोः । वासेऽपि वसतिर्वृक्षमात्रेऽपि च वनस्पतिः॥ १८२ ॥
वर्तने विवृतौ वृत्तिर्वर्तिदीपदशास्वपि।लाभसम्बन्धयोर्व्याप्तिर्विथरता विधवापि च ॥ १८३ ॥

चामुण्डा चार्चिका चात्र सङ्गृह्यन्ते, तथोक्तम्—“ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा
चार्चिकेत्यष्ट मातरः” इति । तत्र च माता । “माता गौर्यादिजननी गोब्रह्माण्यादिभूमिषु ” इति मेदिनी ॥
अमात्ये मन्त्रिणि, अपिशब्दात् भूपाले क्षत्रिये च मूर्धाभिपिक्तः । “मूर्धाभिपिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि
च” इति मेदिनी ॥ निर्वृतः प्राप्तमोक्षः, मोचितः त्यक्तः, तयोः मुक्तः । “मुक्तः प्राप्तमोक्षे च मोचिते । त्रिषु
स्त्री मौक्तिके” इति मेदिनी ॥ १७७ ॥ मूर्च्छाले मूर्च्छान्विते मूर्च्छाविशिष्टे वा, कठिने कर्कशे, मूर्तिमति देहे
आकारयुक्ते वा, अपिशब्दात् न्यायोक्तेषु क्षितिजलपावकपवनमनःसु च मूर्तम् । “मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने
मूर्तिमत्यापि” इति मेदिनी ॥ इच्छा अभिलाषा तत्र, अपिशब्दात् जाने स्मृतौ च मतिः । “मतिः स्त्रीच्छाधियोः
स्मृता” इति मेदिनी॥पाठच्छेदे उच्चारणकालविच्छेदे, छन्दोग्रन्थविख्याते जिह्वाया विश्रामस्थाने वा, मुनौ परिव्राजके
सन्यासिनि बौद्धभिक्षौ वा च यतिः । “यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ १७८ ॥
न्यायः नयोपायः उचितो वा, योजन सयोगः, तयोः युक्तिः । “युक्तिः स्त्री न्याययोगयोः ” इति मेदिनी॥पाशी
पश्चिमदिशाधिपतिः वरुणः, अग्निः समुद्रः, तयोः यादसाम्पतिः । “यादसाम्पतिरम्भोधौ पश्चिमाशापतौ पुमान्”
इति मेदिनी॥हलिपत्न्या बलदेवपत्न्या रेवतराजकन्यायाम्, भे अश्विन्यवधितः सप्तविंशतिसङ्ख्याते नक्षत्रे च रेवती ।
“रेवती हलिपत्न्या स्यात्ताराभिन्मातृभेदयोः” इति मेदिनी॥स्मरपत्न्या कामपत्न्याम्, रते रमणी च रतिः । “रतिः
स्त्री स्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोः” इति मेदिनी ॥ १७९ ॥ वने दावे, अपिशब्दात् शून्ये निरर्थके च
रिक्तम् । “रिक्तं शून्ये वने” इति मेदिनी ॥ लोहकिट्ट लोहमलम्, आरकूटः पित्तलम्, तयोः तुकारात् प्रज्ञावे
क्षरणे सीमायां गतौ स्वभावे अलङ्कारोक्ते गौडयादिरचनाभेदे च रीतिः । “रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः ।
पित्तले लोहकिट्टे च” इति मेदिनी ॥ ऋजुशक्रास्त्रे सरलेन्द्रचापे, रक्ते रुधिरे, मृगः स्वनामाख्यातः मृगविशेषः,
मीनः स्वनामाख्यातो मत्स्यभेदः तयोश्च रोहितम् । “रोहितं रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे
रोहितकद्रुमे” इति मेदिनी ॥ १८० ॥ शैलभेदे द्वारिकासमीपस्थे पर्वतभेदे, सुवर्णालौ स्वर्णालुवृक्षे, शङ्करे
शिवे, अपिशब्दात् दैत्यभेदे चतुर्दशसु मनुषु मनुभेदे च रैवतः । “रैवतस्तु सुवर्णालौ शैलभेदेऽपि शङ्करे”
इति मेदिनी ॥ स्वर्णाद्यक्ते सुवर्णादिलेपने, अपिशब्दात् मेवादिशब्दे विहगादिशब्दे शब्दवति आस्वादिते च ।
रसितम् । “रसितः पुनः । क्तस्तनितयोः क्लीबं स्वर्णादिस्वचिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ कस्तूरी मृगनाभः,
पृक्का शाकभेदः, तयोः लता । “लता प्रियङ्गुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च” इति
मेदिनी ॥ १८१ ॥ वर्तुल भोलाकारः पदार्थः, अधीतम् अव्ययन पठितं वा, तयोः वृत्तम् । “वृत्तोऽधीतेऽप्य-
तीतेऽपि वर्तुलेऽपि वृते मृते । दृढेऽप्यलिङ्गवान्क्लीबं छन्दश्चारित्रवृत्तिषु” इति मेदिनी ॥ कुशलम् आरोग्यम्,
नीरुक् निरामयम्, तयोः वार्तम् । “वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्णाद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीब वृत्तिम-
ग्नोरुजोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ वासे गृहे, अपिशब्दात् यामिन्या निकेतने स्थाने च वसतिः । “वसतिः
स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्या च निकेतने” इति मेदिनी ॥ वृक्षमात्रे द्रुममात्रके पुष्प विना जायमानफले अश्व-
त्थादौ वृक्षे, अपिशब्दात् वनज्येष्ठवृक्षे च वनस्पतिः । “वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पे फलिद्रुमे” इति
मेदिनी ॥ १८२ ॥ वर्तने वृत्तौ, विवृतौ विवरणे, च वृत्तिः । “वृत्तिर्विवरणाजीवकौशिकादिप्रवर्तनम्” इति
मेदिनी ॥ द्रीपः, प्रदीपः, दशा दीपदशा, अथवा द्रीपदशा प्रदीपदशा, तासु अपिशब्दात् नयनाञ्जने लेखे

छंदे विनाशे विच्छित्तिर्विगतौ वीतनिष्प्रभाः॥असाराश्वभयोर्वीतं वीतमङ्कुशकर्मणि ॥१८४॥
अभ्युद्गतं विकसितं चेष्टितं च विजृम्भितमाविकृतौ रोगिवीभत्सौ वित्तं ख्याते धनेऽपि च ॥
दृढेऽपि व्यायतं शुक्तिमुक्तास्फोटश्वलक्ष्मणोः॥अस्त्रभेदेऽपि शक्तिः स्याच्छान्तिः स्यान्मङ्गलं शमे
वेतसेऽपि च शीतो ना शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरमाशितिर्भूर्जे सितं कृष्णे श्रीमन्तां तिलकेश्वरौ १८७
ब्रह्मशक्रौ शतधृती वार्तायां श्रवणे श्रुतिः । दुर्वले निशितं स्यातां शितशातावथो वचः १८८
सरस्वती सरिद्रौश्च सूतो वन्दिनि पारदेऽस्मृतिः स्याद्धर्मशास्त्रेऽपि प्रवाहेऽपि च सन्ततिः १८९

गात्रानुलेपने भेषजनिर्माणवर्तौ च वर्तिः । “वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादी-
पेषु योषिति” इति मेदिनी ॥ लाभः प्रसिद्धः, सम्पन्धः समृद्धिः, तयोः व्याप्तिः । “व्याप्तिर्व्यापनलभ्ययोः”
इति मेदिनी ॥ विधवा मृतपतिका तस्याम्, अपिशब्दात् जातविश्वासाया स्त्रियां च विश्वस्ता । “विश्वस्ता
विधवा स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ १८३ ॥ छेदे छेदने, विनाशे ध्वसे अदर्शने वा च विच्छित्तिः । “विच्छि-
त्तिरङ्गरागे विच्छेदे हारभेदके च स्त्री” इति मेदिनी ॥ वीतो गतः शान्तो वा, निष्प्रभाः दीप्तिरहितः, तयोः
विगतः॥असारी साररहितौ युद्धाय असमर्थौ वा, अश्वः हयः, इभः हस्ती, तयोः, अङ्कुशकर्मणि अङ्कुशक्रियायां
च वीतम् । “वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च” इति मेदिनी ॥ १८४ ॥ अभ्युद्गते प्रकाशः, विकसिते
विकासयुक्ते, चेष्टिते कायिके व्यापारे च विजृम्भितम् । “विजृम्भितं तु चेष्टायां क्लीब त्रिषु विकस्वरे” इति मेदिनी ॥
रोगी रोगयुक्तः, वीभत्सः पापी जुगुप्सितो वा, तयोः विकृतम् । “विकृतं त्रिषु वीभत्से रोगिते संस्कृतेऽपि च” इति
मेदिनी ॥ ख्याते प्रसिद्धे, धने वसुनि, अपिशब्दात् विचारिते ज्ञाते लब्धे च वित्तम् । “वित्तं क्लीब धने वाच्यलिङ्गं
ख्याते विचारिते” इति मेदिनी ॥ १८५ ॥ दृढे प्रगाढं बलवति वा, अपिशब्दात् दीर्घं आयते दूरे अतिशये च
व्यायतम् । “व्यायतं व्यावृते दीर्घं दृढे चातिशयेऽन्यवत्” इति विश्वः ॥ मुक्तास्फोटो मुक्तायै स्फोटः शुक्ति-
रेव, अश्वलक्ष्म अश्ववर्तकः, तयोः शुक्तिः । “शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनखेऽपि च । नख्यश्ववर्तदुर्ना-
ममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ अस्त्रभेदे आयुधविशेषे अपिशब्दात् सामर्थ्यं स्त्रीदेवताया न्याया-
युक्ते कारणनिष्ठे कार्यात्पादनयोग्ये धर्मभेदे शब्दनिष्ठे अर्थबोधकतारूपे वृत्तिभेदे च शक्तिः । “शक्तिरस्त्रान्तरे
गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ मङ्गले प्रगस्ते अभीष्टार्थसिद्धौ वा, शमे अन्तरिन्द्रियदमने च
शान्तिः ॥ १८६ ॥ वेतसे बहुवारवृक्षे असनवृक्षे वा, अपिशब्दात् शीतले जले हिमे शीतस्पर्शवति च शीतः ।
“शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु । वानीरे बहुवारे ना” इति मेदिनी ॥ पूतम् अपर्णितबुसम्, आम्ल
तकम् आम्लरसो वा, निष्ठुर कर्कशम्, तेषु शुक्तम् । “शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे” इति मेदिनी ॥ भूर्जे भूर्जपत्र-
वृक्षे, सिते शुभ्रवर्णे, कृष्णे कालवर्णे च शितिः । “निमित्ते च शितिर्भूर्जं ना सितसितयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥
तिलकः तिलकवृक्षः, ईश्वरः शिवः, तयोः श्रीमान् । “श्रीमांस्तिलकवृक्षे ना मनोज्ञ धनिके त्रिषु” इति मेदिनी ॥
॥ १८७ ॥ ब्रह्मा प्रजापतिः, शक्रः इन्द्रः, तयोः शतधृतिः । “भवेच्छतधृतिः पुंसि शक्रे च परमेष्ठिनि” इति मेदिनी ॥
वार्तायां वृत्तान्ते, श्रवणे कर्णे च श्रुतिः । “श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥
दुर्वले बलहीने, निशिते तीक्ष्णीकरणे शानिते वा च शितशातौ । “शात शित च दुर्वले निशिते च” इति
मेदिनी ॥ वचः वचनम्, तत्र ॥ १८८ ॥ सरित् नदी, गौः प्रसिद्धः, तत्र च सरस्वती । “सरस्यांस्तु नदे
चाम्बौ नान्यवद्रासिके स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देविगोनदीषु नदीभिदि” इति मेदिनी ॥ वन्दिनि राजादेः
स्तुतिपाठके, पारदे रसराजे च सूतः । “सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसृते
प्रेरिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ धर्मशास्त्रे धर्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानुवादके मुनिप्रणीते वाक्यरूपे
शास्त्रे वा, अपिशब्दात् अनुभूतवस्तुनि उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने ज्ञानभेदे च स्मृतिः । “ना त्रिषुते स्मृति-
धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ प्रवाहे अविच्छिन्नजलधारायाम्, अपिशब्दात् गोत्रे पुत्रे कन्यायां
विस्तारे पङ्क्तौ च सन्ततिः । “सन्ततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रयोः” इति मेदिनी ॥ १८९ ॥

रणे सभायां समितिः स्तिमितौ क्लिन्ननिश्चलौ । स्थपतिः कञ्चुकी कारुभेदो गीर्पतियागकृत् सम्बन्धेऽपि च संवित्तिर्मर्यादायामपि स्थितिः । सीता लाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकी सूनृतं कुशले सत्ये सुदोहा गौश्च सुव्रता । शर्कराऽपि सितोऽथोर्ध्वं सत्प्रतिज्ञेऽपि च स्थितः १९२ । सती कात्यायनी साध्व्योः सङ्घातो नरके चये । हरीतकी हैमवती गौरी शुक्लवचे अपि १९३ । स्त्री हरिदिशि वर्णे ना दूर्वाऽपि हरिता मता । अतिथिः कुशपुत्रेऽपि हरीतक्यपि चाव्यथा १९४ । अपेक्षाऽऽलम्बनं चास्था स्यादर्थो विषयेऽपि च । भटे पुंस्यप्रतिरथं यात्रामङ्गलसाम्नि च १९५ ॥ उन्माथः कूटयन्त्रेऽपि कुथः कम्बलवर्हिषोः । काशे क्षुते च क्षवथुर्ग्रन्थो द्वात्रिंशदक्षरे ॥ १९६ ॥

रणे युद्धे, सभायां बहूनां समावेशनस्थाने च समितिः । “समितिः सम्पराये स्यात्सभायां सङ्गमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ क्लिन्नः आर्द्रः, निश्चलः चञ्चलरहितः, तयोः स्तिमितः । “स्तिमितो निश्चलार्द्रयोः” इति मेदिनी । “स्तिमितोऽचञ्चले क्लिन्ने” इति विश्वः ॥ कञ्चुकी राजामन्तःपुराधिकारी, द्वारपालो वा, कारुभेदः, शिल्पिभेदः, गीर्पतियागकृत् बृहस्पतिनामकयागकर्ता, तत्र स्थपतिः । “स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १९० ॥ सम्बन्धे जनस्याविवादे, अपिशब्दात् ज्ञाने प्रतिपत्तौ बुद्धौ अङ्गीकारे च संवित्तिः । “संवित्तिः प्रतिपत्तौ स्यादविवादे जनस्य च” इति मेदिनी ॥ मर्यादायां सीमायाम्, अपिशब्दात् न्यायपथावस्थाने स्थाने च स्थितिः । “स्थितिः स्त्रियामवस्थाने मर्यादायां च सीमनि” इति मेदिनी ॥ लाङ्गलरेखा लाङ्गलपद्धती, व्योमगङ्गा भद्राश्ववर्षस्थितगङ्गा, जानकी जनकराजदुहिता, तासु सीता । “सीता लाङ्गलपद्धती । वैदेहीस्वर्गगङ्गे च” इति मेदिनी ॥ १९१ ॥ कुशले मङ्गले सत्ये सत्यवचने च सूनृतम् । “सूनृतं मङ्गलेऽपि स्याद्व्योमसत्यवचस्यापि” इति मेदिनी ॥ सुदोहा गौः सुगीला गौः तस्याम्, चकारात् सुन्दरव्रतयुक्ताया च सुव्रता । “सुव्रता सुखसंदोहशोभनव्रतयोरपि” इति मेदिनी ॥ शर्करा खण्ड-विकारः तत्र, अपिशब्दात् धवलस्त्रियां च सिता । “सितमवासिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री” इति मेदिनी ॥ ऊर्ध्वं ऊर्ध्वस्थतया दण्डायमाने, सत्प्रतिज्ञे शोभनस्वीकारे, अपिशब्दात् स्थिते निश्चले स्थितिशालिनि च स्थितः । स्थित प्रतिज्ञातवति चोर्ध्वनिश्चलयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ १९२ ॥ कात्यायनी दक्षकन्या, साव्वी पतिव्रता, तयोः सती । “सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ नरके नरकभेदे, चये समूहे च सङ्घातः । “सङ्घातः स्यात्पुंसि घाते संहतौ नरकान्तरे” इति मेदिनी ॥ हरीतकी स्वनामाख्यातवृक्षः तत्फलं च तत्र, गौरी पार्वती, शुक्लवचा श्वेतवचा, तयोश्च अपिशब्दात् हैमवती । “हैमवत्यभयास्वर्णक्षीयाः श्वेतवचोमयोः” इति मेदिनी ॥ १९३ ॥ दिशि दिशायाम्, वर्णे नीलपीतमिश्रितवर्णे पलाशवर्णे वा, च हरित् । “हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ दूर्वा स्वनामाख्यातः घातभेदः, तत्र अपिशब्दात् जयन्त्यां हरिद्रायां कपिलद्राक्षायां नीलदूर्वायां च हरिता । “हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुक्तेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ इति तकारान्ताः ॥ अथ थान्तानाह ॥ कुशपुत्रे कुश-राजसूतौ, अपिशब्दात् अव्ययोगेन आगन्तुके गृहागते विषये च अतिथिः । “अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमाना-गन्तुके त्रिषु” इति मेदिनी ॥ हरीतकी स्वनामाख्यातवृक्षः तत्फलं च तत्र, अपिशब्दात् शुण्ठ्यां च अव्यथा । “अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ १९४ ॥ अपेक्षा आकाङ्क्षा कार्यकारणयो-रवश्यसम्बन्धः, आलम्बनम् आश्रयः, तयोः चकारात् श्रद्धायां स्थितौ प्रयत्ने प्रतिष्ठायां स्थाने च आस्था । “आस्था त्वालम्बनस्थानयत्नापेक्षासु योषिति” इति मेदिनी ॥ विषये इन्द्रियगोचरे शब्दादौ, अपिशब्दात् अभि-धेये धने षत्तुनि प्रयोजने निवृत्तौ हेतौ प्रकारे अभिलाषे उद्देशे च अर्थः । “अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारण-वस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने” इति मेदिनी ॥ भटे योधे, यात्रामङ्गलं युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलम्, साम सामावयवभेदः, तत्र च, चकारात् अतुल्ये विष्णौ युद्धार्थयाने च अप्रतिरथम् । ॥ १९५ ॥ कूटयन्त्रे आमिषदानेन मृगादिवन्धनार्थं निवेशिते कूटयन्त्रे, अपिशब्दात् विलोड्यो-त्थापने हिंसने च उन्माथः । “उन्माथः कूटयन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्” इति मेदिनी ॥ कम्बलः

धनं च ग्रन्थना चाऽपि तीर्थं तूपाययोगयोः । कटचंशघोणयोः प्रोथो वीथिः पङ्क्तौ गृहांशके॥
 वानप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्तृतीयेऽपि चाश्रमे।काकोल्यामलकी ब्राह्मी वयःस्था तरुणे त्रिपु१९८
 सूर्यमन्थानयोर्मन्थः साक्तवेऽप्यथ मन्मथः । कपित्थे कामदेवेऽपि रथः पौरुषदेहयोः ॥१९९॥
 पुंसि स्त्रियां च पङ्ग्रन्थः करञ्जवचयोः क्रमात्सिद्धार्थः सर्षपे बुद्धे संस्था स्थितिविनाशयोः॥
 संस्थः समाप्तिकृतुषु वरूथो निजराष्ट्रकः । सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्२०१॥
 अष्टापदं शारिफले सुवर्णोऽस्त्री पशौ पुमान्।वामनेभ्यां स्त्रियां क्लीबं केयूरे नाऽङ्गदः कपौ२०२
 अर्बुदो रुजि सङ्ख्यायामामोदो गन्धहर्षयोः । रहस्ये स्यादुपनिषत्समीपसदनेऽपि च॥२०३॥

हस्तिपृष्ठस्थश्चित्रकम्बलः, बर्हिर्मयूरः, तयोः कुथः । “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिर्” इति मेदिनी ॥
 काशे रोगभेदे, क्षुते नासातः वायुनिःसरणजे शब्दे च ध्वथुः । “ध्वथुर्ना क्षुते काशे” इति मेदिनी ॥
 द्वात्रिंशदधरे अनुष्टुप्छन्दस्के पद्ये ॥ १९६ ॥ धने मूत्ये, ग्रन्थनायां गुम्फने, अपिशब्दात् शास्त्रे च ग्रन्थः ।
 “ग्रन्थो ग्रन्थनाधनयोः स्याच्छास्त्राक्षरसङ्ख्ययोः” इति मेदिनी ॥ उपायः राज्ञा रिपुनिराकरणहेतुः सामादिः साधनो
 वा, योगः ध्यानम्, तयोः, तुग्रहणात् शास्त्रे यज्ञे क्षेत्रे स्त्रीरजसि, षट्पादौ नद्यादेरवतरेण विद्यादिगुणयुतपात्रे
 उपाध्याये मन्त्राणि योनौ दर्शने ब्राह्मणे आगमे निदाने अग्नौ उपकृपजलाजये दैहिके मानसिके भौमिके त्रैविधे
 पवित्रस्थाने च तीर्थम् । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च” इति मेदिनी ॥ कटचंशः कटीभागः,
 घोणा अश्वनासिका नामिकामात्र वा, तयोः प्रोथः । “प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कटचामध्वगे त्रिपु” इति
 मेदिनी ॥ पङ्क्ती श्रेणी, गृहांशके गृहाङ्गे च वीथिः । “वीथी” अयत्र । “वीथी पङ्क्ती गृहाङ्गे च रूप-
 कान्तारवर्मनोः” इति मेदिनी ॥ १९७ ॥ मधूके मधूकवृक्षे, तृतीये आश्रमे वानप्रस्थाश्रमे च, अपिशब्दात्
 पलाशवृक्षे च वानप्रस्थः । “वानप्रस्थो मधूकेऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्” इति मेदिनी ॥ काकोली स्वानामाख्यातः
 औषधभेदः, आमलकी धात्री, ब्राह्मी श्वाकभेदः तत्र च, तरुणे यौवने च वयःस्थाः । “वयःस्था तु स्त्रियां
 ब्राह्मीगुडुच्यमलकीषु च । लक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिपु” इति मेदिनी ॥ १९८ ॥ सूर्यः अर्कः
 अर्कवृक्षो वा, मन्थानः मन्थनदण्डः तयोः, साक्तवे सक्तुभिः कृतपेयभेदे च, अपिशब्दात् नेत्रमले किरणे
 आलोडनादौ च मन्थः । “मन्थः स्यात्पुंसि मन्थाने साक्तवे च दिवाकरे” इति मेदिनी ॥ कपित्थे स्वनामा-
 ख्यातवृक्षे, कामदेवे कन्दर्पे, अपिशब्दात् कामचिन्तायां च मन्मथः । “मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसु-
 मायुधे” इति मेदिनी ॥ पौरुष पुरुषनिवृत्तः स्वनामाख्यातयानभेदः विक्रमो वा, देहं शरीरम्, तयोः, रथः ।
 “रथः पुमानावयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ १९९ ॥ करञ्जः स्वनामाख्यातवृक्षभेदः, वचा औषध-
 विशेषः, तयोः षड्ग्रन्थः । “षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करञ्जान्तरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ सर्षपे श्वेतसर्षपे,
 बुद्धे गौतमबुद्धे च सिद्धार्थः । “सिद्धार्थस्तु पुमाञ्छाक्यसिंहे च सितसर्षपे” इति मेदिनी ॥ स्थितिः स्थानम्,
 विनाशः नाशः, तयोः संस्था ॥ २०० ॥ समाप्तिः निष्ठा, कृतवो यज्ञभेदाः, तेषु संस्थः । “संस्थश्चरेऽवस्थिते
 स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः” इति मेदिनी ॥ निजराष्ट्रकः स्वजनपदः तत्र, वरूथः । “वरूथो रथगुप्तौ स्याद्वरूथ
 चर्मवर्मनोः” इति मेदिनी ॥ भक्तपुलाके अन्नगुलिकायाम्, मधूच्छिष्टे मधुनः उच्छिष्टे अवशिष्टे वा च सिक्थः ।
 “सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्” इत्येव मेदिनी ॥ २०१ ॥ इति थकारान्ताः ॥ अथ दान्ता-
 नाह ॥ शारिफले शारिफले सुवर्णे, कनके, पशौ शरभे च अष्टापदम् । “अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फल-
 केऽपि च । अष्टापदी चन्द्रमल्ल्यां शरभे मर्कटे पुमान्” इति मेदिनी ॥ वामनेभ्यां दक्षिणादिगजकरिण्याम्,
 केयूरे बाहुभूषणे, कपौ बालिपुत्रे वानरे च अङ्गदः । “अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्य-
 दिग्दन्तिहस्तिन्यामपि योषिति” इति मेदिनी ॥ २०२ ॥ रुजि रोगभेदे, सङ्ख्यायां दशकोटिसङ्ख्यायाम् अर्बुदः ।
 “अर्बुदो मांसपुरुषे दशकोटिषु न स्त्रियाम् । महीधरविशेषे ना” इति मेदिनी ॥ गन्धः अतिदूरव्यापी गन्धः
 गन्धमात्र वा, हर्षः दुःखम् इष्टाधिगमजन्यानन्दो वा, तयोः आमोदः । “आमोदो गन्धहर्षयोः” इत्येव मेदिनी ॥

कन्दोऽस्त्री शूरणे मूले राजलिङ्गविषाणयोः । स्त्री ककुत्कटुकन्दस्तु शृङ्गवेररसोनयोः ॥२०४॥
 स्त्री गम्भार्या क्लीबमब्जे दिङ्नागे कुमुदः कपौ । पुष्पे क्लीबं भ्रमौ कुन्दः क्षोदो रजसि पेषणे ॥
 शिवजूटे वराटेऽपि कपर्दोऽथाऽमये गदः विष्णोर्भ्रातरि चास्त्रे स्त्री पलाशे गरुति च्छदः २०६
 देशे जने जनपदो निषादो श्वपचस्वरौ । वाक्ये शब्दे प्रदेशेऽपि पदं पापरतु न द्वयोः ॥२०७॥
 मूले प्रत्यन्तशैले च प्रसादस्त्वनुरोधेन । स्वास्थ्ये काव्यगुणे चाथ प्रतिपत्तिथिसंविदाः २०८ ॥
 विप्रट् ज्ञाता च बिन्दुः स्यान्मन्दो स्वैरशनैश्चरौ हस्तिभेदश्चाथ मदः स्यात्कस्तूरीभदानयोः २०९
 गर्वे शुभेऽथ माकन्द्यामलक्यां नाम्नपादपे । मर्यादा धारणासीम्नोर्महानादो गजेऽपि च २१० ॥

रहस्ये गोप्ये, समीपसदने आसन्नगृहे, अपिशब्दात् ब्रह्मविद्यायां तत्प्रतिपादके वेदशिरोभागे वेदान्ते च उपनिषद् ।
 “भवेदुपनिषद्भवेदान्ते विजने स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ २०३ ॥ शूरणे स्वनामाख्याते मूलभेदे, मूले शस्य-
 मात्रमूले च कन्दः । “कन्दोऽस्त्री शूरणे शस्यमूले जलधरे पुमान्” इति मेदिनी ॥ राजलिङ्ग श्वेतच्छत्रादिनृप-
 चिह्नम्, विषाण वृषाङ्गम्, तयोः ककुद् । “ककुद् स्त्री ककुदोऽयस्त्री वृषाङ्गे राङ्ध्वजे वरे” इति मेदिनी ॥
 शृङ्गवेरम् आर्द्रकम्, रसोनः लघुनम्, तयोः कटुकन्दः । “कटुकन्दः पुमाञ्छिग्रौ शृङ्गवेररसोनयोः” इति मेदिनी ॥
 ॥२०४॥ गम्भार्या द्रुमभेदे, अब्जे पद्मे, दिङ्नागे दिग्गजे, कपौ वानरभेदे च कुमुदः । “कुमुदः कैरवे रक्तपद्मे
 स्त्री कुम्भिकौपद्मौ । गम्भार्या पुंसि दिङ्नागे नागे शाखामृगान्तरे” इति मेदिनी ॥ पुष्पे पुष्पवृक्षभेदे माध्यकुसुमे
 वा, भ्रमौ भ्रमियन्त्रे च कुन्दः । “कुन्दो माध्ये स्त्री मुकुन्दभ्रमिनिधन्तरेषु ना” इति मेदिनी ॥ रजसि धूलौ, पेषणे
 चूर्णने च क्षोदः । “क्षोदः स्यात्पुंसि रजसि पेषणे च प्रकीर्तितः” इति मेदिनी ॥ २०५ ॥ शिवजूटे हरजटायाम्, वराटे
 कपर्दके, अपिशब्दात् तुलामानभेदे च कपर्दः । “कपर्दः खण्डपरगोर्जटजूटे वराटके” इति मेदिनी ॥ आमये रोगे,
 विष्णोर्भ्रातरि श्रीकृष्णानुजे, अस्त्रे स्वनामाख्याते लौहादिकीलिते आयुधे च गदः । “गदो भ्रातरि विष्णोः स्यादामये
 नाऽयुधे गदे” इति मेदिनी ॥ पलाशे पत्रे, गरुति पक्षिणां पक्षे च छदः । “छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः”
 इति मेदिनी ॥ २०६ ॥ देशे भूगोलविभागमात्रे कुक्षपञ्चालादिषु प्रसिद्धजनपदेषु स्थानमात्रे, जने लोके च जनपदः ।
 अत्र “जानपदः” इत्यपि पाठः । “भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी ॥ श्वपचः
 चण्डालः ब्राह्मणात् शूद्रायामुत्पन्नः पारशवाख्यो वर्णसङ्करश्च, स्वरः ध्वनिभेदः, तयोः निषादः । “निषादः स्वरभेदे
 स्याच्चण्डाले धीवरान्तरे” इति मेदिनी ॥ वाक्ये स्वार्थबोधसमाप्ते पदसमुदाये, “वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः
 पदोच्चयः” इति, शब्दे सुप्तिटन्तरूपे शब्दभेदे, प्रदेशे एकदेशे, अपिशब्दात् चित्ते स्थाने उद्यमे त्राणे वस्तुनि
 श्लोकपादे च पदम् । “पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतन्त्रिचिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्गवस्तुनोः ।
 श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुल्लिङ्गः किरणे पुनः” इति मेदिनी ॥ मूले वृक्षादेर्मूले, प्रत्यन्तशैले बृहत्पर्वतसमीपस्ये
 पर्वते, चकारात् चरणे चतुर्थांशे च पादः । “पादो ब्रध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते” इति मेदिनी ॥ २०७ ॥
 तन्नुरोधने आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाम् अनुग्रहे वा, स्वास्थ्ये आरोग्ये काव्यगुणे अलङ्कारशास्त्रोक्ते प्रसादगुणे,
 चकारात् प्रसक्ते गुरुजनभुक्तावशिष्टे च प्रसादः । “प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी ॥
 तित्थेयः पक्षारम्भकः तिथिः, सविद् बुद्धिः प्रतिपत्तिर्वा, तयोः प्रतिपद् । “प्रतिपत्स्त्री तिथौ भता” इति
 मेदिनी ॥ २०८ ॥ विप्रट् वेदपाठकाले मुखनिर्गतजलबिन्दुः, ज्ञाता वेदिता, तयोः चकारात् अल्पांशे च बिन्दुः ।
 “बिन्दुः” इति वा पाठः । “बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकार्यप्रकृतौ पृषते पुमान्” इति मेदिनी ।
 स्वैर स्वैच्छा स्वतन्त्रं वा, शनैश्चरः शनिग्रहः, तयोः, हस्तिभेदः हस्तिनां जातिविशेषः, तत्र च मन्दः । “मन्दो-
 ऽतीक्ष्णे” च मूर्खे च स्वैरे च भाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ” इति मेदिनी ॥
 कस्तूरी मृगनाभिजात गन्धद्रव्यम्, इभादानं हस्तिगण्डजलम्, तयोः ॥ २०९ ॥ गर्वे अहङ्कारे, शुभे रेतसि च
 मदः । “मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षभदानयोः” इति मेदिनी ॥ आमलक्यां धात्रीवृक्षे, आम्रपादपे सहकारवृक्षे
 च माकन्दी । “माकन्दः सहकारे स्त्री धात्रीनगरभेदयोः” इति मेदिनी ॥ धारणा आत्मनिचित्तस्य स्थितिः,
 “यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते साध्विर्गोशास्त्राविशारदैः” इति, सीमा प्राप्तिश्च,

मेनादास्तु त्रयश्छागमार्जारकशिखण्डिनः । विशदः पाण्डरं व्यक्ते शारदौ जलदेशपि च २११
स्त्रियां च शारदी तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । संवित्सङ्केतकेऽपि स्यात्समर्यादोऽन्तिके स्थिरे २१२ ॥
व्यञ्जने सूपकारे च सूदः सूपवदिष्यते । घर्मस्वेदनयोः स्वेदः सम्पलक्ष्म्यां समुच्चये ॥ २१३ ॥
खण्डं ना समभागेऽर्धमवधिः सीमकालयोः । आविद्धं प्रहतं वक्रमानद्धं वाद्यबद्धयोः ॥ २१४ ॥
अलङ्कारेऽपि चाबद्धः प्रत्याशाऽप्याधिरुच्यते । कुटुम्बव्यापृते धर्मचिन्तायां च विशेषणे २१५
उपाधिरुग्रगन्धस्तु वचा क्षत्रयमानिके । उपलब्धिर्मतिप्राप्तयोर्ऋद्धिः सम्पादि चोपधे ॥ २१६ ॥
राहौ शिरःशून्यकाये कवन्धः क्लीबमम्बुनिगोधा तले निहाकायां गन्धो गर्वे लवेऽपि च २१७

तयोः मर्यादा । “मर्यादा सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी ॥ गजे हस्तिनि, अपिशब्दात् सिंहे उष्ट्रे गर्जन्मेघे च
महानादः । “महानादः कुञ्जरे स्याद्वर्षकाब्दे महास्वने” इति मेदिनी ॥ २१० ॥ छागः अजः, मार्जारकः
बिडालः, शिखण्डी मयूरः, एतेषु त्रिष्वर्थेषु मेनादः । “मेनादस्तु पुमान्केमिजार्च्छागलेषु च” इति मेदिनी ॥
पाण्डरे शुभ्रवर्णे, व्यक्ते स्फुटे प्राज्ञे वा च विशदः । “विशदः पाण्डरे व्यक्ते” इत्येव मेदिनी ॥ जलदे मेघे,
अपिशब्दात् श्वेतपक्षे काशे वकुले हरिन्मुद्रे च शारदः । “शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
क्लीबं शरज्जाते नूतनाप्रतिभे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २११ ॥ तोयपिप्पली शाकभेदः लाङ्गली वा, सप्तपर्णः
स्वनामख्यातवृक्षः, तयोः शारदी । “जलपिपल्यां सप्तपर्णे च शारदी” इति विश्वः ॥ सङ्केतके मनोगतभाव-
व्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे व्यापारे, अपिशब्दात् ज्ञाने प्रतिपत्तौ वृद्धौ अङ्गीकारे समाधौ नास्ति आचारे
युद्धे तोषे च संविद् । “सवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारज्ञानसङ्गरे । सम्भाषणे क्रियाकारे सङ्केते नास्ति तोषणे”
इति मेदिनी ॥ अन्तिके समीपे, स्थिरे सीमायां पर्वते वा च समर्यादः । “समर्यादः समीपे ना मर्यादास-
हिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २१२ ॥ व्यञ्जने सूपकाकादौ व्यञ्जनभेदे, सूपकारे सूपकारके च सूदः । “सूदस्तु कथितः
सूपकारे च व्यञ्जनान्तरे” इति मेदिनी ॥ घर्मः श्रमार्तस्य गात्रान्निस्यन्दि जलम्, आतपो वा, स्वेदनं गात्रादितो घर्मादे-
र्निस्सारणव्यापारः, तयोः स्वेदः । “स्वेदस्तु स्वेदने घर्म” इति मेदिनी ॥ लक्ष्म्या विभवे, समुच्चये राशीकरणे
च सम्पद् । “सम्पद्भूतौ गुणोत्कर्षे हारभेदेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ २१३ ॥ इति द्कारान्ताः ॥ अथ
धान्तानाह ॥ खण्डे भेदे, समभागे तुल्यांशे अर्धम् ॥ “अर्धं समागे खण्डने” इति मेदिनी ॥ सीमा मर्यादा, कालः
क्षणदण्डादिसमयः, तयोः अवधिः ॥ “अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीमि काले विलेपुमान्” इति मेदिनी ॥
प्रहत पराहतम्, वक्रं कुटिलम्, तत्र आविद्धम् । “आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते” इति
मेदिनी ॥ वाद्यं चर्मणा बद्धमुखं पटहमुरजादि, बद्धः कृतबन्धनः, तयोः आनद्धम् । “आनद्धं मुरजादौ च
क्लीबं स्यात्सन्दिहते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २१४ ॥ अलङ्कारे भूषणविशेषे, अपिशब्दात् दृढबन्धने प्रेम्णि योक्त्रे
बद्धे आप्ति प्रतिरुद्धे च आवद्धः । “आवद्धो दृढबन्धे स्यात्प्रेम्ण्यलङ्कारयोक्तयोः” इति मेदिनी ॥ प्रत्याशा
प्रतीच्छा तत्र अपिशब्दात् मानसदुःखे अविग्रहने बन्धके व्यराने च आधिः । “आधिः पुमांश्चित्तपीडा प्रत्या-
शान्धकेषु च” इति मेदिनी ॥ कुटुम्बव्यापृते सन्ततिव्यापारयुक्ते, धर्मचिन्तायां धर्मसम्बन्धवितर्क च ॥
॥ २१५ ॥ उपाधिः । “उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले । विशेषणे” इति मेदिनी ॥ वचा स्वना-
माख्यातं गन्धद्रव्यम्, क्षेत्रं प्रसिद्धम्, यमानिका हिङ्गु तत्र च तुकारात् चम्पके कट्फले अर्जवृक्षे लशुनं
उत्कटगन्धाढ्ये अजमोदायां च उग्रगन्धः । “उग्रगन्धाऽजमोदायां वचायां छिन्नकौषधी” इति मेदिनी ॥
मतिर्ज्ञानम्, प्राप्तिर्लाभः, तयोः उपलब्धिः । “उपलब्धिर्मती प्राप्तावपि ज्ञाने च योपिति” इति मेदिनी ॥
सम्पादि सम्पत्तौ, औपधे ओपाधिभेदे, चकारात् वृद्धौ देवभेदे च ऋद्धिः । “ऋद्धिः स्यादोपधीभेदे समृद्धा-
वपि योपिति” इति मेदिनी ॥ २१६ ॥ राहौ स्वनामके ग्रहे, शिरःशून्यकाये मस्तकशून्यक्रियायुक्तदेहे, “मनु-
ष्याणां सङ्ख्येषु हतेषु दृढतमूर्त्यसु । तदावेशात्कवन्धः स्यादेको मूर्धा क्रियान्वितः” इत्युक्ते, अम्बुनि जले च
कवन्धः । “कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जले पुस्तुदेरे राहुरक्षोविशेषयोः” इति मेदिनी ॥ तले स्वरूपे,

दोग्धा गोपे कवौ वत्सं दुग्धं क्षीरे प्रपूरिते । दिग्धं लिप्ते विषाक्ते च दुर्विधौ खलदुर्गतौ २१८
 रोधे निरोधो नाशे च बुद्धो ज्ञाते जिने बुधे । निषेधबुद्धयोर्बाधो रौहिणेये कवौ बुधः २१९ ॥
 दैत्यचैत्रवसन्तेषु द्रुमभेदे च ना मधुः । मिद्धं चिन्तातिसंक्षेपे निद्रायां चाऽथ मागधी २२० ॥
 पिप्पल्यां यूथिकायां ना लग्ने मगधजे त्रिषुलशुनेऽतिविषायां च शुण्ठ्यामपि महौषधम् २२१
 सीता योजनगन्धा स्यात्कस्तूरी व्याससूरपि । विधिर्ब्रह्मणि काले च प्रकारे वेधने विधा २२२
 पृक्का महिला च वधूर्विश्वस्तोऽनुद्धतश्च विश्रब्धः । विश्रब्धं बाढार्थं शुद्धं त्रिषु पूतकेवल्योः २२३
 श्राद्धं निषापे श्रद्धालौ त्रिषु साधुर्धन्यपि । स्कन्धः सङ्घेऽपि सिद्धस्तु नित्यनिष्पन्दनाकिषु

निहाकायां गोधिकायां च गोधा । “गोधा तलनिहाकयोः” इति मेदिनी ॥ गर्वे अहङ्कारे, लवे लेशे, अपिशब्दात् सम्बन्धे
 गन्धके शोभाञ्जने घृष्टचन्दनादीनां प्राणग्राह्ये गुणभेदे च गन्धः । “गन्धः प्रतिवेश्यामोदलेशसम्बन्धगन्धके”
 इति मेदिनी ॥ २१७ ॥ गोपे गोपाले, कवौ सूक्ष्मदर्शिनि पण्डिते काव्यकर्तारि वा, वत्से गवादिशिशी च दोग्धा ।
 “दोग्धाऽर्थोपजीविकवौ वत्सगोपालयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ क्षीरे पयसि, प्रपूरिते प्रकर्षेण पूर्णे च दुग्धम् ॥ “दुग्धं
 प्रपूरिते क्षीरे दुग्धी क्षीराविकौषधौ” इति मेदिनी ॥ लिप्ते लेपने, विपाक्ते विपरीते बाणे, चकारात् बहौ प्रबन्धे स्नेहे च
 दिग्धम् । “दिग्धो विपाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ खलः दुर्जनः मूर्खो वा, दुर्गतः दरिद्रः,
 तयोः दुर्विधः । “दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याद् दुर्गतेऽपि खलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २१८ ॥ रोधे आवरणे,
 नाशे विनाशे, चकारात् प्रलये प्रतिरोधे च निरोधः । “निरोधो नाशरोधयोः” इति मेदिनी ॥ ज्ञाते ज्ञातरि,
 जिने सर्वज्ञे, बुधे पण्डिते च बुद्धः । “बुद्धो जिने लब्धवर्णे पुंसि स्याद् बुधितेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥
 निषेधः प्रतिरोधः, बुद्धः बोधप्रतिबन्धः, तयोः बाधः । “बाधा दुःखे निषेधे च” इति मेदिनी ॥ रौहि-
 णेये बृहस्पतिभार्यायां तारायां चन्द्रेण जनिते पुत्रे ग्रहभेदे सौम्ये, कवौ पण्डिते च बुधः । “बुधः सौम्ये च
 पण्डिते” इति मेदिनी ॥ २१९ ॥ दैत्यः कुम्भीनस्याः भर्ता दैत्यभेदः, चैत्रः मासविशेषः, वसन्तः ऋतुभेदः
 तेषु, द्रुमभेदे वृक्षभेदे च मधुः । “मधु पुष्परसक्षौद्रमद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्याभिचैत्रे स्याजीवन्यां तु
 योपिति” इति मेदिनी ॥ चिन्तातिसंक्षेपे चिन्ता प्रागनुभूतज्ञानजन्यसंस्कारोद्धोषः पूर्वदृष्टपदार्थस्मरण वा, तस्याः
 अतिसंक्षेपः अल्पवाक्यादिना प्रकाशनम्, तत्र निद्रायां च मिद्धम् । “मिद्धं चिन्तातिसंक्षेपे क्लीबमालस्यनि-
 द्रयोः” इति मेदिनी ॥ २२० ॥ पिप्पल्यां कणायाम्, यूथिकायां पुष्पप्रधानवृक्षे, लग्ने स्तुतिपाठके, मगधजे
 मगधदेशजाते च मागधी । “मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वान्यवन्मगधोद्धवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्लजीरक-
 बन्दिनोः” इति मेदिनी ॥ लशुने स्वनामाख्याते भेषजे, अतिविषायाम्, शुण्ठ्यां स्वनामाख्यातायाम्, अपि-
 शब्दात् वाराहीकन्दे वत्सनामे विषे पिप्पल्या वीर्याद्योपधमात्रे च महौषधम् । “महौषधं तु शुण्ठ्या स्याद्वि-
 पायां लशुनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २२१ ॥ सीता जनकराजबुहिता तस्याम्, कस्तूरी मृगनाभिः, व्याससुः
 व्यासमाता सत्यवती, तयोश्च, अपिशब्दात् तद्वति च योजनगन्धा । “योजनगन्धा कस्तूर्या सीतायां व्यास-
 मातरि” इति मेदिनी ॥ ब्रह्मणि प्रजापतौ, काले, चकारात् भाग्ये क्रमे प्रवर्तनारूपे नियोगे वाक्ये विष्णौ कर्मणि
 गजभक्ष्यान्ने वैधे अप्राप्तप्रापकरूपे वाक्यभेदे “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च
 पङ्क्तिर्ध्वं सूत्रलक्षणम्” इत्युक्ते सूत्रभेदे च विधिः । “विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि” इति मेदिनी ॥
 प्रकारे भेदे, वेधने वेधनकर्मणि च विधा । “विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेधने विधौ” इति मेदिनी ॥
 ॥ २२२ ॥ पृक्का शाकभेदः, महिला योषित् भर्या वा, तयोः, चकारात् नवोदायां पुत्रजायायां शठ्यां च
 वधूः । “वधूः स्त्री शारिवौषधौ । स्नुषाशटीनवोदासु भार्यापृक्काङ्गनासु च” इति मेदिनी ॥ विश्वस्तः जात-
 विश्वासः, अनुद्धतः वाक्याद्यचञ्चलः विनीतो वा, तयोः बाढार्थं, चकारात् शान्ते च विश्रब्धः । “विश्रब्धो-
 ऽनुद्धतेऽपि स्याद्बाढविश्वस्तयोर्ब्रिषु” इति मेदिनी ॥ पूतं पविषम्, केवलमेकं कुत्सं वा, तयोः शुद्धम् । “शुद्धं
 स्यात्त्रिषु केवले । निर्दोषे च पवित्रे च” इति मेदिनी ॥ २२३ ॥ निषापे पिशुदेगेन दाने, पित्रादिभ्यः
 श्रद्धया दैवे द्रव्ये च, “श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते” इत्युक्ते श्रद्धायुक्ते च श्राद्धम् । “श्राद्ध

सन्धिः पुमान्सुरङ्गायां भेदे संघट्टने भगे । कुले ख्यातौ चाभिजनः स्यादध्वा कालवर्त्मनाः २२५
 अतिवृत्तं स्वदानं स्यात्कर्मखण्डनयोगिनि । अग्रजन्माऽग्रजे विप्रे स्यादन्नं भक्तभुक्तयोः ॥ २२६ ॥
 विनीते विप्रभेदे चानूचानोऽर्थी विवाद्यपि । अन्तावसायी चाण्डाले मुनिभेदे च नापिते २२७
 अश्वकुत्सितयोरर्वा वज्रे विद्युति चाशनिः । वर्णमात्रे विसर्गे चाभिनिष्णोऽथ हैहये २२८
 पार्थे द्रुमे मयूरे ना अर्जुनस्त्रिषु पाण्डरे । अर्जुनी गव्युपायां च भृङ्गवृश्चिकयोरली ॥ २२९ ॥
 आत्मा मनस्याकलनं विबन्धपरिसङ्ख्ययोः । आवेशनं शिल्पगोहे भूतावेशेऽथ गेन्दुकं २३० ॥

श्रद्धान्विते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ धनिनि धनस्वामिनि, अपिशब्दात् उत्तमकुलजाते सुन्दरे मनोहरे उचिते
 मुनी जिने च “न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुयति । न क्रुद्धः परप वृथादेतादौ साधुलक्षणम्” इत्याशु-
 क्तधर्मवति जने वार्धुपिके च साधुः । “साधुर्वार्धुपिके चारौ सज्जने चाभिधेयवन्” इति मेदिनी ॥ सद्देव समूहे,
 अपिशब्दात् अंशे वृक्षस्य काण्डे नृपे कार्ये भद्रादौ छन्दोभेदे सौगतमतभिद्वेषु विज्ञानादिषु पञ्चसु पयि ग्रन्थपरिच्छेदे च
 स्कन्धः । “स्कन्धः स्यान्तृपतावंगे सम्प्रायममूहयोः । काये तद्वत्काण्डे च भद्रादौ छन्दसां भिदि” इति मेदिनी ॥
 नित्य निरन्तरम्, निष्पन्द निश्चलम्, नाकी देवयोनिभेदः, तेषु सिद्धः । “सिद्धो व्यासादौ भेदे योगस्य देवयोनेश्च
 त्रिषु निष्पन्दे” इति मेदिनी ॥ २२४ ॥ सुरङ्गाया चौरादिकृतसुरङ्गायाम्, भेदे व्याकरणोक्ते वर्णद्वयपठितवर्ण-
 विकारभेदे, सङ्घट्टने नृपाणां पङ्क्तुणान्तर्गते मेलनार्थं मैत्रीकरणरूपे व्यापारे, भगे योनौ च सन्धिः ।
 “सन्धिः पुमान्सुरङ्गायां भगे सङ्घट्टनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ इति धकारान्ताः ॥ अथ नान्तानाह ॥
 कुले वंशे, ख्यातौ प्रसिद्धौ च अभिजनः । “भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभूम्या कुलवजे । कुलेऽपि च”
 इति मेदिनी ॥ कालः प्रसिद्धः, कर्म मार्गः, तयोः अध्वा ॥ २२५ ॥ अतिवृत्ते, अतिक्रमे, कर्म शुद्धीकरणम्,
 खण्डन भेदनम्, तयोश्च, अपिशब्दात् पराक्रमे वीरणमूले च अवदानम् । “अवदानं खण्डने स्यादतिवृत्ते च
 कर्मणि” इति मेदिनी ॥ अग्रजे ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे ब्राह्मणे च अग्रजन्मा । “अग्रजन्मा द्विजे ज्येष्ठभ्रातरि ब्रह्मणि
 स्मृतः” इति मेदिनी ॥ भक्तम् ओदनम्, भुक्तं भक्षितम्, तयोः अन्नम् । “अन्नं भुक्ते च भक्ते स्यात्”
 इति मेदिनी ॥ २२६ ॥ विनीते विनययुक्ते सुशिक्षिते च, विप्रभेदे ब्राह्मणविशेषे, चकारात् शिक्षादिपङ्क्त्या-
 सहितवेदाध्ययनकारिणि वेदार्थानुवचनसमर्थे च अनूचानः । “अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविचक्षणे”
 इति मेदिनी ॥ विवादी विरुद्धवादी, अपिशब्दात् याचके सेवके असन्निहितधने धनस्वामिनि च अर्थी ॥
 चाण्डाले श्वपचे, मुनिभेदे मुनिविशेषे, नापिते क्षुरकर्मकारके च अन्तावसायी । “अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे
 च नापिते” इति मेदिनी ॥ २२७ ॥ अश्वः घोटकः, कुत्सितः निन्दितः, तयोः अर्वा । “अर्वा तुरङ्गमे
 पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ वज्रे मेषोत्पन्ने ज्योतिषि पवौ, विद्युति तडिति च अशनिः ।
 “अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्च चञ्चलाया पवावपि” इति मेदिनी ॥ वर्णमात्रे अक्षरमात्रे, विसर्गे विसर्जनीये च
 अभिनिष्णानः । “अभिनिष्णानः” इति च पाठः । “अभिनिष्णानोऽयक्षरमात्रे विसर्जनीयेऽपि च”
 इति मेदिनी ॥ हैहये हैहयाविषे कार्तवीर्ये ॥ २२८ ॥ पार्थे पृथापुत्रे युधिष्ठिरादौ च, द्रुमे स्वनामाख्याते वृक्षे,
 मयूरे स्वनामाख्याते खगभेदे, पाण्डरे शुभ्रवर्णवति च अर्जुनः । “अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः”
 इति मेदिनी ॥ गवि नवप्रसूताया वेन्वाम्, उपाया स्वनामाख्याते काले, चकारात् बाहुदायां नद्यां कुडिन्या
 च अर्जुनी । “अर्जुनी गवि । उपाया बाहुदानया कुडिन्यामपि च क्वचित्” इति मेदिनी ॥ भृङ्गः भ्रमरः,
 वृश्चिकः कीटभेदः, तयोः अली । “अली स्याद्वृश्चिके भ्रमरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २२९ ॥ मनसि चित्ते
 आत्मा । “आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि” इति मेदिनी ॥
 विबन्धः अनुसन्धानः रोगभेदो वा, परिसङ्ख्या गणनम्, तयोः आकलनम् । “आकलनं विबन्धे स्यादाकाङ्क्षा-
 परिसङ्ख्ययोः” इति विश्वः ॥ शिल्पगोहे शिल्पशालायाम्, भूतावेशे अमनुष्याधिष्ठिते रोगे च आवेशनम् ।
 “आवेशनं शिल्पशाले भूतावेशप्रवेशयोः” इति मेदिनी ॥ गेन्दुके वस्त्रनिर्मितगोलाकारे क्रीडनके कन्दुके च

विशेषे चोपधानं स्याच्चुल्यामुद्धानमुद्गमे । अगम्भीरेऽपि चोत्तानः शराभ्यासेऽप्युपासनम् ॥
 स्यात्कात्यायन्यर्धवृद्धागौर्वैरुचौ नरि । शिरीषाम्रातकाश्वत्थगर्दभाण्डे कपीतनः ॥ २३२ ॥
 चीरेऽपि कौपीनमश्वं पुन्नागेऽपि च केशरी । कुलीनत्वे च गुह्ये च कौलीनमथ कञ्चुकी २३३
 स्थापत्य वर्मिते सर्पे क्लृप्तौ छेदे च कल्पनम् । कामिनौ स्त्रैणचक्रौ च कृतिनौ योग्यपण्डितौ ॥
 काञ्चनं तु हेम्नि नागकेशरे काञ्चनी निशा । धातुवादरते कांस्यकारे कारन्धमी नरि ॥ २३५ ॥
 चर्चिकाचिल्लदयिते खकामिन्यौ प्रकीर्तिते । विषदिग्धपशोर्मांसं गृञ्जनं ना रसोनके ॥ २३६ ॥
 गहनं गह्वरे दुःखे वनेऽथाम्बुदमुस्तयोः । घनः पुंसि घनं वाद्यं चर्म स्यात्फलकत्वचो ॥ २३७ ॥
 चीनौ वस्त्रव्रीहिभेदौ चिह्नं लक्ष्मपताकयोः । चक्रिणो विष्णुभुजगकुलालग्रामजालिनः २३८
 ॥ २३० ॥ विशेषे व्रतभेदे, चकारात् शिरोधाने प्रणये विषे च उपधानम् । “उपधानं विषे गण्डे प्रणयेऽपि
 नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ चुल्या पाकार्थमग्निसंस्थापनस्थाने, उद्गमे ऊर्ध्वगमने च उद्धानम् । “उद्धानमुद्गते
 बाह्यलिङ्गं चुल्यां नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ अगम्भीरे निम्नरहितस्थाने, अपिशब्दात् विस्तारशून्ये भूमिलम्-
 पृष्ठतया ऊर्ध्वभोवेन स्थिते ऊर्ध्वमुखे वा च उत्तानः । “उत्तानमगम्भीरे स्यादुदास्यगणिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 शराभ्यासे बाणमोचनशिक्षायाम्, अपिशब्दात् सेवने देवताधाराधने च उपासनम् । “उपासनं शराभ्यासेऽप्यु-
 पास्तावासनऽपि च” इति मेदिनी ॥ २३१ ॥ अर्धवृद्धा अर्धवयस्का, गौरी दुर्गा, तयोः, वरुचौ स्वनामाख्याते
 कौचौ च कात्यायनी । “कात्यायनो वरुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् । कणयवस्त्रे विधवार्षजस्त्युमयोः स्त्रियाम्”
 इति मेदिनी ॥ शिरीषः स्वनामाख्यातो वृक्षः, आम्रातकः स्वनामाख्यातो वृक्षः, अश्वत्थः बोधिवृक्षः, गर्दभाण्डः
 पत्रादिष्वश्वत्थतुट्याकारो वृक्षः, नेपु कपीतनः । “कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च” इति मेदिनी ॥
 ॥ २३२ ॥ चीरे मेखलानिवद्धे वस्त्रखण्डे, अपिशब्दात् पापे कार्कार्ये च कौपीनम् । “कौपीनं स्यादकार्यं च
 गुह्यचीरप्रदेशयोः” इति विश्वः ॥ अश्वे तुरगे, पुन्नागे स्वनामाख्याते वृक्षे, अपिशब्दात् सिंहे नागकेशरवृक्षे,
 बीजपूरकवृक्षे हनुमत्पितरि वानरभेदे च केशरी । “केशरी” अयत्र । “केशरी तुरगे सिंहे पुन्नागे नागकेशरे”
 इति मेदिनी ॥ कुलीनत्वे कुलीनभावे कुलीनकर्मणि वा, गुह्ये लिङ्गे, चकारात् परीवादे दुष्टकार्ये प्राणिभिर्द्युते
 च कौलीनम् । “कौलीनं गुह्यजन्ययोः । कुकर्मणि कुलीनत्वे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्” इति मेदिनी ॥ २३३ ॥
 स्थापत्य राज्ञामन्तःपुररक्षके द्वारपाले, वर्मिते कृतसन्नाहे, सर्पे भुजगे च कञ्चुकी । “कञ्चुक्यन्तःपुराध्यक्षेऽपिङ्गेऽहौ
 जेङ्गकद्रुमे” इति मेदिनी ॥ क्लृप्तौ कृतौ, छेदे छेदने, चकारात् न्यायोक्ते अनुमितिभेदं च कल्पनम् ।
 “कल्पना । करिणः सज्जनाया स्त्री क्लीबं क्लृप्तौ च” इति मेदिनी ॥ स्त्रैणः स्त्रीसम्बन्धी, चक्रः चक्रवाकपक्षी, तयोः,
 चकारात् पारावते चटके सारसपक्षिणि दाहुरिद्रायां मदिराया कामवति च कामी । “कामी तु कामके चक्रवाके
 पारावतेऽपि च” इति मेदिनी ॥ योग्यः उचितः, पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञः, तयोः कृती । “कृती स्यात्पण्डिते
 योग्ये” इति मेदिनी ॥ २३४ ॥ हेम्नि स्वर्णे, नागकेशरे स्वनामाख्याते पुष्पवृक्षे च काञ्चनम् । निशा हरिद्रा,
 तस्यां काञ्चनी । “काञ्चनः काञ्चनारे स्याच्चम्पके नागकेशरे । उदुम्बरे च धुस्तूरे हरिद्राया च काञ्चनी”
 इति मेदिनी ॥ धातुवादरते धातवो हि वातादिवशाद्बहुविधाः, तत्सम्बन्धवादानुरक्ते, कांस्यकारे स्वनामाख्याते जातिभेदे
 च कारन्धमी । “कारन्धमी कांस्यकारे धातुवादरतेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २३५ ॥ चर्चिका चन्दनादिना गात्रले-
 पनम्, चिल्लदयिता पक्षिप्रिया क्लिन्ननेत्रा वा, तयोः खकामिनी । विषदिग्धपशोर्मासे विषेण लिप्तमृगादेर्मासे,
 रसोनके लशुने च गृञ्जनम् । “अथ गृञ्जनम् । विषदिग्धपशोर्मासे क्लीबं पुंसि रसोनके” इति मेदिनी ॥ २३६ ॥
 गह्वरे निकुञ्जे, दुःखे पीडायाम्, वने कानने च गहनम् । “गहनं कलिले त्रिषु । नपुंसकं गह्वरे स्याद् दुःखकाननयो-
 रपि” इति मेदिनी ॥ अम्बुदः मेघः, मुस्ता स्वनामाख्यात औषधभेदः, तयोः च घनः । वाद्ये कांस्यताला-
 दिवाद्यम्, तत्र च घनम् । “घनं स्यात्कांस्यतालादिवाद्यमध्यप्रवृत्त्ययोः । ना मुस्ताद्योषदादर्थेषु विस्तारे लोहमु-
 द्गरे । त्रिषु सान्ध्रे दृढे च” इति मेदिनी ॥ फलके स्वनामाख्यातमल्लम्, त्वक् बल्कलम्, तयोः चर्म । “चर्म
 स्याद्बल्कलत्वचोः” इति विश्वः ॥ २३७ ॥ वस्त्रे चीनदेशोद्भववसनम्, व्रीहिभेदः कङ्गुधान्याविशेषः, तयोः चीनः ।
 “चीनो देशांशुकव्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे” इति मेदिनी ॥ लक्ष्म लक्षणम्, पताका वंशोपरि देयं त्रिकोणाकार

कम्पे ना चलनं कम्पे चलनी वस्त्रघर्षरी। भूर्जे फलकपाणौ च चर्म्यऽथालम्बुपं पुमान् २३९
 निम्बेऽपि च्छर्दनं वान्तौ जवनो देशवेगिनाः। बुद्धे जिनां जित्वरं च जीवनं वर्तनाम्भसोः २४०
 शूरे दातरि च त्यागी व्रतिशोच्या तपस्विनौ । तपना नरके भानां विरलेऽल्पे कृशे तनुः २४१
 क्रीडादौ देवनं नाऽक्षे द्विजन्मा दन्तविप्रयोः । दानं गजमदे त्यागे खण्डने रक्षणंऽपि च २४२॥
 दर्शनं वर्णमुकुरचक्षुःशास्त्रोपलब्धिषु । स्त्री दीर्घकोष्यां दुर्नामाऽर्शसि द्युम्नं बले धनं ॥ २४३॥
 धन्वामरौ धन्वचापे धावनं गतिशीचयोः । निर्भर्त्सनं खलीकारालक्तयोरथ नन्दनम् ॥ २४४॥
 देवोद्याने सुते पुंसि नम्रौ क्षणवन्दिनौ । श्रुतौ दृष्ट्यां निशमनं खगङ्गाऽपि नालिन्यथ २४५॥

वस्त्रखण्डम्, तयोः चिह्नम् । “चिह्न लक्ष्मपताकयोः” इत्येव मेदिनी ॥ विष्णुः श्रीकृष्णः, भुजगः सर्पः,
 कुलालः कुम्भकारः, ग्रामजाली ग्रामजालिकः, तेषु चक्री । “चक्री तैलिकभित्तोककुलालाजामिचके” इति मेदिनी
 ॥ २३८ ॥ कम्पे कम्पान्विते, कम्पे गात्रादिकम्पे वेपथौ च चलनम् । “चलन भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्य-
 लिङ्गकम्प” इति मेदिनी ॥ वस्त्रघर्षरी वस्त्रैः कृतघण्टिका तस्या चलनी । “चलनी वस्त्रघर्षया वारीभेदेऽपि च कवित्”
 इति मेदिनी ॥ भूर्जे भूर्जवृक्षे, फलकपाणौ फलकान्तरवति च चर्मा । “चर्मा फलकपाणौ स्याद्भूर्जे भृङ्गारिटावपि”
 इति मेदिनी ॥ अलम्बुपे लज्जालुवृक्षे ॥ २३९ ॥ निम्बे अरिष्टवृक्षे, वान्तौ वमने, अपिशब्दात् मदनवृक्षे च
 छर्दनम् । “छर्दन वमने क्लीब निम्बालम्बुपयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ देशः देशविशेषः, वेगी वेगवान्
 गीप्रगः, तयोः जवनः । “जवन स्यात्तु वेगेऽपि ह्ये ना वेगिनि त्रिषु” इति मेदिनी ॥ बुद्धे सम्यक्सम्बुद्धे, जित्वरं
 जयशीले, चकारात् विष्णौ अर्हति च जिनः । “जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जित्वरे त्रिषु” इति मेदिनी ।
 वर्तनं वृत्तिः प्राणधारणम्, अम्भः जलम्, तयोः जीवनम् । “जीवन वर्तने जीवप्राणधारणयोर्जले” इति मेदिनी
 ॥ २४० ॥ शूरे वीरे विक्रमवति वा, दातरि दानशीले, चकारात् वर्जनशीले कर्मफलत्यागिनि च त्यागी । “यस्तु
 कर्मफलत्यागी स त्यागी त्वभिधीयते” इति । “त्यागी दातरि शूरे च” इति मेदिनी ॥ व्रती चान्द्रायणादिव्रत-
 धारणः, शौच्यः अनुकम्पनीयः, तयोः तपस्वी । “तपस्वी तापसे चातुक्रम्ये त्रिषु” इति मेदिनी ॥ नरके स्व-
 नामाख्याते निरयभेदे, भानौ सूर्ये च तपनः । “तपनोऽस्करेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे” इति मेदिनी ॥ विरले
 अनिधिडे, अल्पे क्षुद्रे ईषदये वा, कृशे अल्पे सक्षमे वा च तनुः । “तनुः कायं त्वचि स्त्री स्यात्त्रिषु विरले कृशे” इति
 मेदिनी ॥ २४१ ॥ क्रीडादौ परिहासादौ खेले वा, अक्षे पाशके च देवनम् । “देवन व्यवहारे स्याजिगीपाक्रीडयोरपि ।
 देवनोऽक्षेपु पंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥ दन्तः दशनः, द्विजः ब्राह्मणः, तयोः द्विजन्मा । “द्विजन्मा दशने विप्रे”
 इति मेदिनी ॥ गजमदे हस्तिमदजले, त्यागे वर्जने, खण्डने छेदने, रक्षणे पालने, अपिशब्दात् शुद्धौ च दानम् ।
 “दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदश्च द्विषु” इति मेदिनी ॥ २४२ ॥ वर्णः शुक्लादिरूपभेदः, मुकुरः दर्पणम्,
 चक्षुः नेत्रम्, शास्त्र हितानुशासनम् आध्यात्मज्ञानोपायं न्यायादिशास्त्रं वा, उपलब्धिज्ञानं प्राप्तिर्वा, तेषु दर्श-
 नम् । “दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु । शास्त्रदर्शनयोश्च” इति मेदिनी ॥ दीर्घकोष्या दीर्घकोपिकायाम्,
 अर्शसि गुदस्थरोगभेदे च दुर्नामा । “दुर्नामा क्लीबमर्शसि । स्यादीर्घकोपाया स्त्री” इति मेदिनी ॥ बले
 शक्तौ, धने वित्ते च द्युम्नम् । “द्युम्न वित्ते बलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २४३ ॥ मरौ मरुदेशे
 चापे धनुषि च धन्वा । “धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीब चापे स्थलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ गतिः गीप्रगमनम्,
 शौचं शोधनम्, तयोः धावनम् । “धावनं गमने शुद्धौ पृथिनपर्यां तु धावनी” इति मेदिनी ॥ खलीकारः
 अपकारः, अपकारवचनं वा, अलक्तः लाक्षारसः, तयोः निर्भर्त्सनम् । “निर्भर्त्सनं खलीकारेऽलक्तकेऽपि नपु-
 सकम्” इति मेदिनी ॥ २४४ ॥ देवोद्याने नन्दनोद्याने, सुते पुत्रे च नन्दनम् । “नन्दनं वासवोद्याने नन्दनो
 हर्षके सुते” इति मेदिनी ॥ क्षणः निर्ग्रन्थः संन्यासिभेदः, वन्दी स्तुतिपाठकः, तयोः नम्रः । “नम्रो वन्दिक्षपयोः
 पुंसि त्रिषु विवाससि” इति मेदिनी ॥ श्रुतौ श्रवणे, दृष्ट्यां दर्शने च निशमनम् । “निशमनम्” अयत्र ।
 “निशमनमुक्त दृष्टौ श्रुतौ” इति मेदिनी ॥ खगङ्गा आकाशगङ्गा तस्याम् अपिशब्दात् पद्मसङ्घे

ग्रन्थिप्रस्तावयोः पर्व विषुवत्प्रभृतिष्वपि । प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः ॥२४६॥
 पाकस्थाने कुलालस्य वाते च पवनः पुमान् । हरीतकी राक्षसी च पूतनाऽथ वदालके ॥२४७॥
 पाठीनो गुग्गुलुद्रौ च रक्षोवृक्षौ पलाशिनौ ॥ फाल्गुनो मासि पार्थे च स्त्री विदग्धा च वाणिनी
 वर्धमानः प्रश्नभेदशरावैरण्डविष्णुषु । सेना नदी च वाहिन्यौ छेदे वृद्धौ च वर्धनम् ॥ २४९॥
 भुवनं विष्टपे तोये भिन्नं दीर्घे विज्ञेयते । जन्माश्रयश्च भवनं भाजनं पात्रयोग्ययोः ॥२५०॥
 भृतिकाश्चनयोर्भर्म मलिनं दूषितेऽसिते । मानं प्रमाणे तौल्ये च मीनो राश्यन्तरे ज्ञेये ॥ २५१॥
 मदनाः सिकथधुस्तूरतरुभेदमनोभवाः । मुनिर्वाचयमे बुद्धे छन्दश्चम्पा च मालिनी ॥२५२॥

पद्मयुक्तदेशे नलिकायां च नलिनी । “नलिनी पद्मिनीव्योमनिम्नगाकमलाकरे । नपुसकं नीलिकायां न पुसि सरसीरुहे” इति मेदिनी ॥ २४५॥ ग्रन्थिः वंशादिसन्धिः बन्धनं वा, प्रस्तावः अवसरः प्रसङ्गो वा, तयोः, विषुवत् सम-
 रात्रिदिनकालकः अयनांशक्रमेण रवेः तुलामेपादिराशिसङ्क्रान्तिभेदः, समरात्रिदिनं प्रभृति येषां तेषु पञ्चसु
 कालेषु “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ” इत्युक्तेषु,
 अपिशब्दात् उत्सवे लक्षणभेदे प्रस्तारे ग्रन्थविच्छेदनस्थाने च पर्वः । “पर्व क्लीबं महे ग्रन्थी प्रस्तावे लक्ष-
 णान्तरे । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि” इति मेदिनी ॥ प्रतिच्छाया प्रतिमा तत्र, गजदन्तौ हस्ति-
 दशनौ तयोर्न्तराले च प्रतिमानम् । “प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः” इत्येव मेदिनी ॥ २४६ ॥
 कुलालस्य कुम्भकारस्य पाकस्थाने आमषटादिपाकस्थाने, वाते वायौ, चकारात् धान्यादेः शोधने बहुली-
 करणे व्यापारे च पवनः । “पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुसि” इति मेदिनी ॥
 हरीतकी स्वनामाख्यातः औषधभेदः, तत्र, राक्षसी गालकमातृकाभेदः, तयोः, चकारात् गन्धमांस्यां
 बकसुरभगिन्यां रोगभेदे च पूतना । “पूतना तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः ” इति मेदिनी ॥
 वदालके मत्स्यभेदे ॥ २४७ ॥ गुग्गुलुद्रौ स्वनामाख्याते वृक्षे, चकारात् पाठके पण्यवीथ्यां हृष्टे
 च पाठीनः । “पाठीनो मीनभेदे स्यात्पाठके गुग्गुलुद्रुमे ” इति मेदिनी ॥ रक्षः राक्षसः, वृक्षः
 वृमः, तयोः पलाशी । “पलाशी वृक्षरक्षसोः” इति मेदिनी ॥ मासि चैत्रावधिके द्वादशे मासे, पार्थे अर्जुनवृक्षे,
 चकारात् मध्यमपाण्डवे अश्विन्यवधिके एकादशे द्वादशे नक्षत्रे च फाल्गुनः । “फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जु-
 नभूखे” इति मेदिनी ॥ विदग्धा निपुणा पण्डिता वा, तस्याम्, चकारात् वाक्ये तद्देवतायां च वाणिनी ।
 “वाणिनी नर्तकीमत्तविदग्धवनितासु च” इति विश्वः ॥ २४८ ॥ प्रश्नभेदः प्रश्नविशेषः, शरावः मृन्मयः
 पात्रभेदः, एरण्डः स्वनामाख्यातो वृक्षः, विष्णुः श्रीकृष्णः, तेषु वर्धमानः । “वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्ड-
 विष्णुषु” इति मेदिनी ॥ सेना सैन्यम्, नदी गङ्गा, तयोः, चकारात् तरङ्गिण्यां च वाहिनी । “वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां
 सेनासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ छेदे छेदने, वृद्धौ वृद्धिकारके, चकारात् पूरणे वृद्धियुक्ते च वर्धनम् । “वर्धनं
 छेदने वृद्धौ वारिधान्यां तु वर्धनी” इति विश्वः ॥ २४९ ॥ विष्टपे जगति, तोये सलिले च भुवनम् । “भुवनं
 विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जने” इति मेदिनी ॥ दीर्घे विदारिते, विज्ञेयते भेदिते च भिन्नम् । “भिन्नमन्या-
 र्थवचने सङ्गते दारिते स्फुटे” इति विश्वः ॥ जन्म उत्पत्तिः, आश्रयः गृहम्, तयोः, चकारात् भावे सत्तायां
 च भवनम् । “भवनं स्याद्गृहे भावे” इति मेदिनी ॥ पात्रं भोजनयोग्यममत्रम्, योग्यः योगार्हः उचितो वा, तयोः
 भाजनम् । “भाजनं पात्रयोग्ययोः” इति मेदिनी ॥ २५० ॥ भृतिभरणं पोषणं वा, काश्चन स्वर्णम्, तयोः
 भर्म । “भर्म स्वर्णे भृतौ भारे” इति विश्वः ॥ दूषिते मलयुक्ते, असिते कृष्णे च मलिनम् । “मलिनं दूषिते
 कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति” इति मेदिनी ॥ प्रमाणे परिमाणे, तौल्ये हस्ततुलाप्रम्याद्यैर्द्रव्यपरिच्छेदे, चकारात्
 गानाङ्गे कालक्रियायां तालविरामोपलक्षिते कालव्यापारे च मानम् । “मानश्चित्तोन्नतग्रहे । क्लीबं प्रमाणे प्रस्थादौ”
 इति मेदिनी ॥ राश्यन्तरे मेपादितो द्वादशे राशौ, ज्ञेये मत्स्ये च मीनः । “मीनो मत्स्ये राश्यन्तरे ज्ञेये” इति
 मेदिनी ॥ २५१ ॥ सिकथः मधूच्छिष्टम्, धुस्तूरः स्वनामाख्यातो वृक्षः, तरुभेदः वृमविशेषः, मनोभवः काम-
 देवः, तेषु मेदिनी । “मन्दनः स्मरवसन्तद्रुभेदधुस्तूरसिकथके” इति मेदिनी ॥ वाचयमे मितभाषिणि मीनैर्बलै-

मातुलानी तु भङ्गायां मातृभ्रातृस्त्रियामपि । राशौ युग्मं च मिथुनं विष्ण्वली मधुसूदनौ २५३
यापनं स्यान्निरसने कालक्षेपे च वर्तने । चतुष्क्रोश्यां च योगे च योजनं स्यात्तु वाहने २५४ ॥
गतौ च यानं योनिस्तूत्पत्तिस्थाने भोगेऽपि च । रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारास्त्रयोः स्त्रियाम् ॥
यक्षे चन्द्रे च राजा स्याद्रक्तः कामी च रागिणौ गोपित्ते रोचना कूटशाल्मलौ रोचनः पुमान्
निशा हरिद्रा रजनी छर्दे भूर्जे च लेखनम् । राशीनामुदये लग्नं सक्तलज्जितयास्त्रिषु ॥ २५७ ॥
योषिजिह्वा च ललना लाञ्छनं नामचिह्नयोः । रक्ते वितानमुल्लोचे विलग्नं मध्यलग्नयोः २५८
दैवानिष्टफले सक्तौ व्यसनं निष्फलोद्यमेऽस्वतन्त्रता च व्युत्थानं वामनी विष्णुदिग्गजौ २५९

मिनि च, बुद्धे सम्भक्त्संबुद्धे च मुनिः । “मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने” इति मेदिनी ॥ छन्दः
पञ्चदशाक्षरपादकः छन्दोभेदः, चम्पा स्वनामाख्याता पुरी, तयोः मालिनी । “मालिनी मातृकावृत्तभिदोर्मालि-
कयोषिति” इति मेदिनी ॥ २५२ ॥ भङ्गाया मातुल्याम्, मातृभ्रातृस्त्रियाम्, अपिशब्दात् कलापे च मातु-
लानी । “मातुलानी कलापे स्याद्भङ्गायां मातुलस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ राशौ मेवादितस्तृतीये राशौ, युग्मे
स्त्रीपुंसयोश्च मिथुनम् । “मिथुन राशिभेदे स्यान्मिथुनं दम्पती इति” इति विश्वः । विष्णुः श्रीकृष्णः,
अलिर्भ्रमरः, तयोः मधुसूदनः । “मधुसूदनसंज्ञा च भ्रमरे वनमालिनि” इति विश्वः । “मधुसूदनस्तु
पुंसि भ्रमरे वनमालिनि” इति मेदिनी ॥ २५३ ॥ निरसने प्रतिक्षेपे, कालक्षेपे कालयापने,
वर्तने च यापनम् । “यापन वर्तने कालक्षेपे निरसनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ चतुष्क्रोश्यां क्रोशचतुष्टया-
त्मके, योगे सयोगे, चकारात् सयोगकरणे च योजनम् । “योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे”
इति मेदिनी ॥ वाहने गमनसाधने रथादौ ॥ २५४ ॥ गतौ गमने, चकारात् उपचितशक्तेः राज्ञः मूलरा-
ष्ट्रादिरक्षां कृत्वा रिपोरास्कन्दनाय गमने च यानम् । “यान स्याद्वाहने गतौ” इति मेदिनी ॥ उत्पत्तिस्थाने
मण्यादीनामुत्पत्तिस्थाने आकरे, भगे स्त्रीणामसाधारणचिह्ने, अपिशब्दात् कारणे जले तद्देवताके पूर्वफलपुनिन-
क्षेत्रे च योनिः । “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दिरे” इति मेदिनी ॥ ध्वनौ नादे, स्वादे रसानुभवे,
रसज्ञा जिह्वा, राज्ञा स्वनामाख्याता लता, तयोश्च रसनम् । “रसन स्वादने ध्वनौ । जिह्वाया च न पुंसि
स्याद् राज्ञायां रसना स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ २५५ ॥ यक्षे कुवरे, चन्द्रे शीतरश्मौ, चकारात् नृपे शुचौ
क्षत्रिये इन्द्रे च राजा । “राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्ने च पुंसि स्यात्” इति मेदिनी ॥
रक्तः अनुरक्तः, कामी कामुकः, तयोः, चकारात् रागवति रतियुक्ते गीत्यङ्गे स्वरभेदे च रागी । “रागी रक्ते
च कामुके” इति मेदिनी ॥ गोपित्ते गोरोचनायां रोचना । “रोचना रक्तकहारे गोपित्ते वारयोषिति” इति
मेदिनी ॥ कूटशाल्मलौ कूटशाल्मलिवृक्षे रोचनः । “रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद् रोचने त्रिषु” इति मेदिनी
॥ २५६ ॥ निशा रात्री, हरिद्रा स्वनामाख्यातः औषधिभेदः, तयोः रजनी । “रजनिः” अप्यत्र । “रजनी
नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च” इति मेदिनी ॥ छर्दे छर्दने, भूर्जे भूर्जपत्रे, चकारात् पत्रादौ वर्णादिविन्यासे
लेखनसाधने च लेखनम् । “लेखनं छर्दने भूर्जं लिपिन्यासे” इति मेदिनी ॥ राशीनामुदये मेवादीना राशी-
नाम् उदयरूपे, सक्तः ससक्तः, लज्जितः जातलज्जः, तयोश्च लग्नम् । “लग्नं रात्र्युदये क्लीबं सक्तलज्जितयो-
स्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ २५७ ॥ योषित् नारी, जिह्वा रसना, तयोः ललना । “ललना कामिनीनारीभे-
दजिह्वासु योषिति” इति मेदिनी ॥ नामनि चिह्ने च लाञ्छनम् । “लाञ्छनं नामचिह्नयोः” इत्येव मेदिनी ॥
रक्ते लोहितवर्णे, उल्लोचे विताने च वितानम् । “वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुत्रपुंसकम् । क्लीबं वृत्तवि-
शेषे स्यात् त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः” इति मेदिनी ॥ मध्य मध्यभागः, लग्नं मेवादिरागीनामुदयः, तयोः विल-
ग्नम् । “विलग्नं न स्त्रियां मध्ये त्रिषु स्यात्लग्नमात्रके” इति मेदिनी ॥ २५८ ॥ दैवानिष्टफले दैवादिकृते
उपद्रवे, सक्तौ कामजाते कोपे, निष्फलोद्यमे निरर्थकव्यायामे च व्यसनम् । “व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पावस्त्री-
भृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे” इति मेदिनी ॥ स्वतन्त्रता स्वाधीनत्वम्, तस्मिन्,

स्वर्षश्चाथ फले शुष्के वानं स्यूते कटे गतौ । वृषपर्वा शिवे दैत्ये वेष्टनं मुकुटे वृत्तौ ॥२६०॥
 वर्ष्माकारेऽपि विषयी कामिनि क्लीबमिन्द्रिये । वृक्षादनी स्याद्वन्दायां स्त्रियां कुठारके पुमात् ॥
 समालब्धे विभक्ते च विच्छिन्नं वाच्यलिङ्गकम् । लब्धे ज्ञाते स्थिते विन्नं वेदना ज्ञानपीडयोः
 वर्त्तनी तर्कुपीठेऽपि स्त्रियां वर्त्तनवर्त्मनोः । वनश्चा जम्बुके व्याघ्रे विपन्नोऽहौ विपद्रते ॥२६३॥
 दैवशंसिनिमित्ते च शकुनं पुंसि पक्षिणि । चूडावान् कुक्कुटश्चापि शिखी शृङ्गारिणौ त्विमौ ॥
 क्रमुकश्च सुवेशश्च पार्थेन्द्रोः श्वेतवाहनः । मयूरे भीष्मशत्रौ च शिखण्डश्च विहेठनम् २६५ ॥
 विहिंसायां विडम्बे च यमे ना शमनं वधे । श्येनः शुक्ले पक्षिभेदे शकुनिः सौवले खगे २६६ ॥

चकारात् विरोधकरणे प्रतिरोधने नृत्यभेदे विशेषेण उत्थाने च व्युत्थानम् । “व्युत्थानं स्वातन्त्र्यकृत्ये विरोधाच-
 रणेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ विष्णुर्हरिः, दिग्गजः दक्षिणदिङ्नागः, तयोः ॥ २५९ ॥ खर्वः कुब्जः
 तर्हिमश्च, चकारात् अङ्कोटवृक्षे पाणिनिग्रन्थस्य काशिकावृत्तिकारके पण्डितभेदे ह्रस्वे च वामनः ।
 “ वामनो नीचे खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे ” इति मेदिनी ॥ फले शुष्कफले,
 शुष्के आतपादिना कृतशोषणे, स्यूते स्यूतिकर्मणि, कटे नडादिरचिते, गतौ गमने च वानम् । “ वानं
 शुष्कफले शुष्के स्यूतिकर्मकटे गतौ ” इति मेदिनी ॥ शिवे महादेवे, दैत्ये असुरभेदे च वृषपर्वा । “ वृष-
 पर्वा पुमान् दैत्यभेदेऽयन्धकसूदने ” इति मेदिनी ॥ मुकुटे शिरोभूषणे, वृत्तौ वेष्टने च वेष्टनम् । “ वेष्टनं
 कर्णशङ्कुल्यामुष्णीपे मुकुटे वृत्तौ ” इति मेदिनी ॥ २६० ॥ वर्ष्माकारे सुन्दराकारे देहाकारे वा, कामिनि
 विषयासक्ते, इन्द्रिये आत्मनो विषयोपलब्धिकरणे चक्षुरादौ, अपिशब्दात् ज्ञाने राशि कामदेवे ध्वनौ च
 विषयी । “ विषयी विषयासक्ते वाच्यवत् क्लीबमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्वृत्तौ कामदेवे वैययिकेऽपि च ” इति
 मेदिनी ॥ वन्दायां लताभेदे, कुठारके कुठारास्त्रे वृक्षादनी । “ वृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च ”
 इति मेदिनी ॥ २६१ ॥ समालब्धे कुङ्कुमादिना कृतगात्रलेपने, विभक्ते कृतविभागे च विच्छिन्नम् । “ विच्छिन्नं
 च समालब्धे विभक्ते चाभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ लब्धे प्राप्ते, ज्ञाते अवगते, स्थिते कृतस्थाने च विन्नम् ।
 “ विन्नं विचारिते लब्धे ” इति मेदिनी ॥ ज्ञान सुखदुःखाद्यनुभवः, पीडा व्यथा, तयोः वेदना । “ वेदना
 ज्ञानदुःखयोः ” इति मेदिनी ॥ २६२ ॥ तर्कुपीठे स्वनामाख्याते यन्त्रपीठभेदे, वर्त्तनं प्रवृत्तिः, वर्त्म मार्गः,
 तयोः, अपिशब्दात् वृत्तिमति वर्त्तिणी वायसे च वर्त्तनी । “ वर्त्तनो वामने क्लीबं वृत्तौ स्त्री पेपणाध्वनोः ।
 न पुंसि तुलनालायां तर्कुपीठे च जीवने । वर्त्तिणी त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ जम्बुके शृगाले स्वनामाख्याते वृक्षे
 श्योनाके वा, व्याघ्रे शार्दूले च वनश्चा । “ वनश्चा गन्धसार्जारे वज्रकव्याघ्रयोः पुमान् ” इति मेदिनी ॥
 अहौ सर्प, विपद्रते विपद्युक्ते च विपन्नः । “ विपन्नं विपदाक्रान्ते त्रिषु पुंसि भुजङ्गमे ” इति मेदिनी ॥
 ॥२६३॥ दैवशंसिनिमित्ते शुभाशुभसूचकानामित्ते बाहुस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ पक्षिणि पक्षिमात्रे पक्षिभेदे च,
 चकारात् शृङ्गे च शकुनम् । “ शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्न-
 पुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ चूडावान् शिखान्वितः, कुक्कुटः ताम्रचूडः, तयोः, अपिशब्दात् मयूरे अश्वे केतु-
 ग्रहे चित्रकवृक्षे वृक्षे बह्वौ अजलोक्षि पर्वते ब्राह्मणे मेयिकायां मयूरशिखावृक्षे च शिखी । “ शिखी बह्वौ
 बलीवर्दे शरे केतुग्रहे हुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गके ” इति मेदिनी ॥ २६४ ॥ क्रमुकः पूगः,
 सुवेशः सुन्दरवेशयुक्तः, तयोः शृङ्गारी । “ शृङ्गारी पूगजयोः सशृङ्गारसुवेशयोः ” इति मेदिनी ॥ पार्थः
 अर्जुनः, इन्दुश्चन्द्रः, तयोः श्वेतवाहनः । “ श्वेतवाहन इत्येव सुधाधाम्नि धनञ्जये ” इति मेदिनी ॥ मयूरे
 स्वनामाख्याते खगभेदे, भीष्मशत्रौ गाङ्गेयरिपौ, चकारात् विष्णौ यूथिकायां गुञ्जायां च शिखण्डी । “ शिखण्डी
 ना कलपे स्याद्गाङ्गेयरिमयूरयोः । शिखण्डिनी यूथिकायां गुञ्जायामपि योषिति ” इति मेदिनी ॥ २६५ ॥
 विहिंसायां विघातने, विडम्बे तिरस्कारे, चकारात् मर्दने च विहेठनम् । “ विहेठनं तु हिंसायां मर्दने च
 विडम्बने ” इति मेदिनी ॥ यमे लोकानां पुण्यापुण्यफलदातृत्वेन दण्डकारके, वधे नाशे च शमनम् । “ शमनं
 शांतिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते ” इति मेदिनी ॥ शुक्ले पाण्डुरवर्णे, पक्षिभेदे विहङ्गविशेषे च श्येनः । “ श्येनः

धान्यभेदे पुमान् पट्टिहायनः कुञ्जरेऽपि चाना साधौ सज्जनं क्लृप्तीसाधनं सिद्धमेद्वयोः २६७
 समानो देहवायौ च संस्थानं मृत्युरूपयोः । सन्तानः सन्ततौ देववृक्षे चापत्यगोत्रयोः २६८॥
 क्रतौ स्नानं च सवनं मारणेऽपि समापनम् । स्यन्दनं स्रवणे ना तु रथे तिनिशपादपे ॥२६९॥
 सुप्तज्ञाने च शयने स्वप्नेऽथ स्पर्शदानयोः । स्पर्शनं स्पर्शनां वाते सूनं पुष्पे वधालये २७०
 सेवनं सीवनोपास्त्योः शाश्वताजौ सनातनौ । पुत्रं रवौ च सूनुः स्याद् भ्रातर्यपि कनीयसि ॥
 सीमाऽऽघाटे स्थितौ क्षेत्रे स्वामी भर्तारि षण्मुखे । धूमवंशशरामर्त्याः सुपर्वाणः प्रकीर्तिताः २७१
 हनुर्हृद्विलासिन्यां कपोलावयवेऽपि च । सजले महिषेऽनूपोऽवलेपः सङ्गर्भयोः ॥ २७३ ॥

पक्षिणि पाण्डुरे ” इति मेदिनी ॥ सीवले सुत्रलराजपुत्रे दुर्योधनमातुले, खगे पक्षिमात्रे च शकुनिः । “शकुनिः
 पुंसि विहगे सीवले करणान्तरे” इति मेदिनी ॥ २६६ ॥ धान्यभेदे पट्टिकधान्ये, कुञ्जरे पट्टिवयस्के गजे,
 अपिशब्दात् पट्टिसंस्तरवति च पट्टिहायनः । “स्यात् पट्टिहायनो धान्यविशेषे कुञ्जरे पुमान्” इति मेदिनी ॥
 साधौ सत्पुष्पे, क्लृप्ती नृपादीनामारोहणार्थं गजभूषाकरणादी च सज्जनम् । “सज्जनं तु भवेत् क्लृप्तिमुपकरण-
 घट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनाया तु योषिति” इति मेदिनी ॥ सिद्धः निष्पादनः, मेद्वः पुश्चिह्नम्,
 तयोः साधनम् । “साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौपधी गतौ । निवर्त्तनोपायमेद्वदापनेऽनुगमे धने” इति
 मेदिनी ॥ २६७ ॥ देहवायौ शरीरस्थे वाते, चकारात् तुल्ये साधौ एकस्मिन्नित्यर्थे च समानः । “समानः
 स्यात् समैकेषु त्रिषु ना नाभिमासते” इति मेदिनी ॥ मृत्युः मरणम्, रूपमाकृतिः, तयोः संस्थानम् । “संस्थान
 माकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे ” इति मेदिनी ॥ सन्ततौ वंशे, देववृक्षे तन्नामरुदेवतरी, अपत्यं पुत्रदुहितृ-
 रूपम्, गोत्र सजातीयगणः, तयोश्च, चकारात् विस्तारे च सन्तानः । “सन्तानः सन्ततौ गोत्रे स्यादपत्ये
 सुरद्रुमे” इति मेदिनी ॥ २६८ ॥ क्रतौ स्नाने यज्ञाङ्गे स्नाने, चकारात् प्रसवे यज्ञे सोमपाने सोमनिष्पादनव्या-
 पारे सोमनिष्पीडने च सवनम् । “सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ मारणे वधे,
 अपिशब्दात् समाप्ती परिच्छेदे । शेषे च समापनम् । “समापनं परिच्छेदे समाप्तिवधयोरपि” इति मेदिनी ॥
 स्रवणे मूत्रजले, रथे स्वनामाख्याते धान्यभेदे, तिनिशपादपे स्वनामाख्याते वृक्षे च स्यन्दनम् । “स्यन्दनं तु
 स्तुतौ नीरे तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ २६९ ॥ सुप्तज्ञाने सुप्तस्य मानसिकज्ञानभेदे, शयने निद्रा-
 याम्, चकारात् दर्शने च स्वप्नः । “स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्” इति मेदिनी ॥ स्पर्शः
 न्यायोक्तः त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणभेदः, दान वितरणम्, तयोः, वाते वायौ च स्पर्शनम् । “स्पर्शनो मासते
 पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ पुष्पे कुसुमे, वधालये प्राणिवधस्थाने च सूनम् । “सूनं प्रसवपुष्पयोः”
 इति मेदिनी ॥ २७० ॥ सीवनं सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजनम्, उपास्तिः उपासना, तयोः सेवनम् । “सेवनं सीवनो-
 पास्त्योः” इत्येव मेदिनी ॥ शाश्वतं सदाभव वस्तु, अजः ब्रह्मा, तयोः सनातनः । “सनातनः शाश्वतेऽजे पित्रति-
 थ्यन्तरे हरे” इति मेदिनी ॥ पुत्रे तनये, रवौ, सूर्य, कनीयसि भ्रातरि अनुजे, अपिशब्दात् अर्कवृक्षे कन्याया च सूनुः ।
 “सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्क ना” इति मेदिनी ॥ २७१ ॥ आघाटे सीमायाम्, स्थितौ स्थानकरणे, क्षेत्रे सस्याद्युत्पत्तिस्थाने
 केदारे च सीमा । “सीमाऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोपेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ भर्तारि प्रिये, षण्मुखे कार्तिकेये
 च स्वामी । “स्वामी प्रभौ विशाखे च” इति विश्वः ॥ धूमः प्रसिद्धः, वंशः वेणुः, शरः बाणः, अमर्त्यः देवः,
 तेषु सुपर्वा । “सुपर्वा ना शरे वज्रे पर्वधूमसुरेष्वपि” इति मेदिनी ॥ २७२ ॥ हृद्विलासिन्यां गन्धद्रव्यभेदे हरिद्रायां वा,
 कपोलावयवे कपोलद्वयोपरिस्थे मुखमार्गे, अपिशब्दात् रोगे अस्त्रभेदे मृतौ च हनुः । “हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्या-
 वस्त्रे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे” इति मेदिनी ॥ इति नकारान्ताः ॥ अथ पान्तानाह ॥ सजले जल-
 प्राये देशे, महिषे जलस्थले सर्वदावासिनि स्वनामाख्याते पशुभेदे च अनूपः । “अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु
 वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ “अनूपं महिषे विद्याजलप्राये तु वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ सङ्गः सम्बन्धः,
 गर्भः अहङ्कारः, तयोः अवलेपः । “अनलेपस्तु गर्भे स्यान्लेपने दुपणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ २७३ ॥

‘आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टयोराकल्पौ वेशकल्पने । तृणभिद्रुलिमन्युलपश्चन्द्रे ना ख्युडुपः प्लवे २७४
कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने । धान्ये कुशेऽष्टमांशेऽहः कुतपश्छागकम्बले २७५
गुणवृक्षेऽपि कूपो विट्सार्या स्त्री कुणपः शवे । जिह्वापः शुनि मार्जारे त्रपुसीसकरङ्गयोः २७६
पादुकायां स्त्रियां वृक्षे पादपीठे च पादपः । पिण्डपुष्पौ जवाशोकौ पुष्पं कुसुम आर्त्तवे २७७
ग्रन्थावृत्तौ पशौ शब्दे स्वभावे नाटकादिषु । रूपमाकारसौन्दर्यनामकेष्वपि दृश्यते ॥ २७८ ॥
शररोपणयो रोपो लेपो लेपनभोजने । विटपः पल्लवे स्तम्भे पिङ्गे मेदोविले वपा ॥ २७९ ॥
आक्रोशे शपथे शापः स्वापः शयननिद्रयोः। त्रिषु स्यात्कुत्सिते रेफो रवर्णे तु पुमानयम् २८०
गजे ग्रीवालके कम्बुः कलम्बः शरनालयोः । वृन्दे कदम्बं नीपे ना कादम्बौ शरपक्षिणौ ॥

भर्त्सनम् अपकारवचनम्, आकृष्टिः आकर्षणम्, तयोः आक्षेपः । “आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालङ्कृतिषु स्मृतः”
इति मेदिनी ॥ वेगः वेशरचना, कल्पना न्यायोक्तः अनुमितिभेदः, तयोः आकल्पः । “आकल्पः कल्पने वेगे”
इति मेदिनी ॥ तृणभिद्रु कोमलस्तृणविशेषः, गुलिमनी शाखापत्रप्रचययुता लता, तयोः, उलपः । “उलपस्तृ-
णभेदे स्याद्गुलिमन्यामुलपः स्मृतः” इति विश्वः । “पुस्युलपो न स्त्री गुलिमन्यां ना तृणान्तरे” इति मेदिनी ॥
चन्द्रे नक्षत्रपती, प्लवे भेलके च उडुपः । “उडुपस्तु प्लवे चन्द्रे” इति विश्वः । “उडुपं तु प्लवे स्त्रियां चन्द्रे”
इति मेदिनी ॥ २७४ ॥ शास्त्रे यज्ञक्रियाणामुपदेशके शिक्षाकल्पव्याकरणादीनामन्यतमे वेदाङ्गभेदे च, विधौ
ब्रह्मणि, न्याये संवर्ते प्रलये, ब्रह्मणो दिने ब्रह्मादिवसे च कल्पः । “कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो
दिने” इत्येव मेदिनी ॥ धान्ये ग्रीहिविशेषे, कुशे कुशतृणम्, अहः अष्टमांशे पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमांशे काले,
छागकम्बले नेपालकम्बले च कुतपः । “कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाघे छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये”
इति मेदिनी ॥ २७५ ॥ गुणवृक्षे काष्ठमये वृक्षे, अपिशब्दात् स्वनामाख्याते जलाधारे गते च कूपः । “कूपं कूपकमृन्माने
गर्ताम्बुगुणवृक्षके” इति मेदिनी ॥ विट्सार्या विट्सारिकायाम्, शवे त्यक्तप्राणे मृतदेहे च कुणपः । “कुणपः पूतिगन्धे
शवेऽपि इति मेदिनी ॥ शुनि कुक्कुरे, मार्जारे बिडाले, त्रपुसीसः स्वनामाख्यातो धातुभेदः, रङ्गः स्वनामाख्यातो धातु-
भेदः, तयोश्च जिह्वापः । “जिह्वापः शुनि मार्जारे” इत्येव मेदिनी ॥ २७६ ॥ पादुकायां चर्ममये पादाच्छादने पदार्थः,
वृक्षे द्रुमे, पादपीठे पादस्थापनासने च पादपः । “पादपः पादपीठेऽद्वौ पादुकाया तु पादपा” इति मेदिनी ॥
जवा जवापुष्पम्, अशोकः अशोकपुष्पम्, तयोः पिण्डपुष्पम् । “पिण्डपुष्पमशोके च जवायां च कुशेशये”
इति मेदिनी ॥ कुसुमे, आर्त्तवे स्त्रीरजसि च पुष्पम् । “पुष्पं विकाशकुसुमस्त्रीरजःसु नपुसकम्” इति मेदिनी ॥
॥ २७७ ॥ ग्रन्थावृत्तौ, पशौ मृगादौ लोमवल्लाङ्गुलवति जन्तुभेदे च, शब्दे शब्दधातूनां विभक्तियोगेन निष्प-
न्नशब्दे, स्वभावे, नाटकादिषु दृश्यकाव्ये नाटकादौ, आकारः अवयवसंस्थानविशेषः, सौन्दर्यं चारुता, “अङ्गप्रत्य-
ङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टसन्धिवन्धः स्यात् तत्सौन्दर्यमुदाहृतम् ” इति, नामकः अभिधा-
नम्, तेषु, अपिशब्दात् शुभ्लादिवर्णे श्लोके सदृशार्थे एकसंख्यानविते च रूपम् । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये
नामके पशुशब्दयोः । ग्रन्थावृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपि” इति मेदिनी ॥ २७८ ॥ शरः बाणः, रोपणः धान्या-
देर्जननाय अङ्कुरादेरारोपणम्, तयोः रोपः । “रोपो रोपणबाणयोः” इति मेदिनी ॥ लेपनं प्रलेपः, भोजन
कठिनद्रव्यस्य गलविलासः संयोजनम्, तयोः लेपः । “लेपः प्रलेपने जग्धौ” इति मेदिनी ॥ पल्लवे अभिनवे
पत्रविस्तारे, स्तम्भे तृणादौ गुच्छे च विटपः । “विटपो ना स्त्रियां स्तम्भशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना” इति
मेदिनी ॥ पिङ्गे कामुके, भेदः मांसजन्यो धातुभेदः, विल छिद्रम्, तयोश्च वपा । “वपा विवरभेदसोः” इति
मेदिनी ॥ २७९ ॥ आक्रोशे अनिष्टं भूयादिति एवं विरुद्धचिन्तने, शपथे सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे च
शापः । “शापः आक्रोशदिव्ययोः” इति मेदिनी ॥ शयनं प्रसिद्धम्, निद्रा स्वप्नः तयोः स्वापः । “स्वापः
शयननिद्रयोः” इत्येव मेदिनी ॥ इति पकारान्ताः ॥ अथ फान्तानाह ॥ कुत्सिते निन्दिते, रवर्णे रकारात्मके
वर्णे, तुकारात् क्रूरे अधमे दुष्टे कृपणे च रेफः । “रेफः स्यान्निन्दिते क्रूरे” इति मेदिनी ॥ २८० ॥ इति
फकारान्ताः ॥ अथ बान्तानाह ॥ गजे हस्तिनि, ग्रीवालके सुवर्णालिसन्निभायां ग्रीवायां च कम्बुः । “कम्बुः

प्लीहविप्लवयोर्द्विभ्यः प्रलम्बो दैत्यशाखयोः । बिम्बं बिम्बीफले रूपे शम्बस्तु मुशालानने॥
 कल्याणवति वज्रे च हेरम्बो महिषेऽपि च । स्वर्णारम्भाववष्टम्भो वाणी छन्दोऽप्यनुष्टुभौ॥२८३॥
 आरम्भे उद्यमे दर्पे कामे ब्रह्मणि चात्मभूः । ऋषभौ श्रेष्ठवृषभौ करभोऽधःकरोष्टयोः॥२८४॥
 कुम्भो वारस्त्रियाः कान्ते रक्षाराशिप्रभेदयोः । वीणा प्रसेवे ककुभो रागभेदेऽर्जुनद्रुमे॥२८५॥
 गर्दभं शुक्लकुमुदे खरे पुंस्यथ दानवे । जम्बीरे व्यवहारे च जम्भो दन्तेऽपि चेष्यते॥२८६॥
 दुन्दुभिर्दैत्यभेदेऽपि दम्भः कैतवकल्कयोः । दुर्लभः कर्चूरेऽकाम्ये सदृशव्याजयोर्निभः॥२८७॥
 मुख्यराट्क्षत्रयोः पुंसि नाभिः प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे॥

शङ्खेऽस्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' इति मेदिनी ॥ शरः वाणः, नालः नालिकाशाकः, तयोः कलम्बः ।
 "कलम्बः मायके नीपे नालिकाके कलम्ब्यपि" इति विश्वः । वृन्दे समूहे, नीपे कदम्बवृक्षे च कदम्बम् ।
 "कदम्बं निकुरम्ब स्यान्नीपसर्पयोः पुमान्" इति मेदिनी ॥ शरः वाणः, पक्षी कलहंसः, तयोः कादम्बः ।
 "कादम्बः स्यात् पुमान् पक्षिविशेषे सायकेऽपि च" इति मेदिनी ॥ २८१ ॥ प्लीहा वामकुक्षिपार्श्वस्थः
 मांसकलण्डः, विप्लवः राष्ट्रोपद्रवः, तयोः द्विभ्यः । "द्विभ्यो मय्यवनावण्डे फुफुसप्लीहविप्लवे" इति
 मेदिनी ॥ दैत्यः स्वनामाख्यातः असुरविशेषः, शाखा वृक्षस्यावयवः, तयोः प्रलम्बः । "प्रलम्बो
 दैत्यभेदे स्यात् वृषपेऽपि पयोधरे" इति मेदिनी ॥ बिम्बीफले बिम्बिकाफले, रूपे दर्शनादौ च
 बिम्बम् । "बिम्बस्तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले पुनर्पुंसकम् । बिम्बिकायाः फले क्लीवं कृकलासे पुनः पुमान्"
 इति मेदिनी ॥ मुशालानने मुशलाग्रस्थितलोहे, कल्याणवति गुणाम्बिते, वज्रे हीरके च शम्बः । "शम्बः
 स्यान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवौ । शुभान्विते त्रिपु" इति मेदिनी ॥ २८२ ॥ महिषे स्वनामाख्याते पशुभेदे,
 अपिशब्दात् गणेशे शौर्यं गर्विते च हेरम्बः । "हेरम्बो विघ्नराजे स्यान्महिषे शौर्यगर्विते" इति मेदिनी ॥ इति
 वकारान्ताः ॥ अथ भान्तानाह ॥ स्वर्णं कनकम्, आरम्भः प्रारम्भः, तयोः अवष्टम्भः । "अवष्टम्भः सुवर्णं च
 स्यात्स्वर्णारम्भयोरपि" इति मेदिनी ॥ वाणी नरस्वती, छन्दः अष्टाक्षरपादकश्छन्दोभेदः, तयोः अनुष्टुप् । "अनुष्टुप्
 स्यात् सरस्वत्यां छन्दोभेदे च योषिति" इति मेदिनी ॥ २८३ ॥ आरम्भे उद्यमे उद्योगे, दर्पे अहङ्कारे, कामे ब्रह्मणि
 चतुर्मुखे च आत्मभूः । "आत्मभूर्ना विधौ कामे" इति मेदिनी ॥ श्रेष्ठः अतिशयेन प्रशस्तः, वृषभः प्रसिद्धः, तयोः ऋषभः ।
 "ऋषभस्त्वौपधान्तरे" इति मेदिनी ॥ अधःतरः मणिबन्धात् कनिष्ठापर्यन्तः करस्य बाह्यदेशः, उष्ट्रः प्रसिद्धः,
 तयोः करभः । "करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतस्तुते" इति मेदिनी ॥ २८४ ॥ वारस्त्रियाः कान्ते वेद्यायाः
 पत्नी, रक्षःप्रभेदः कुम्भकर्णस्य पुत्रः, राशिप्रभेदः सेपावविक्रः एकादशराशिः, तयोश्च कुम्भः । "कुम्भो राद्यन्तरे
 हस्तिमूर्द्धांशे राक्षसान्तरे । कामुके वारनार्यां च घटे क्लीवं तु गुग्गुलुं" इति मेदिनी ॥ वीणाप्रसेवे वीणाट्टमे
 वीणायाः प्रान्तवद्वे काष्ठे, रागभेदे रागिणो विशेषे, अर्जुनद्रुमे अर्जुनवृक्षे च ककुभः । "ककुभो रागभेदेऽपि
 वीणाङ्गेऽर्जुनपादपे" इति मेदिनी ॥ २८५ ॥ शुक्लकुमुदे श्वेतकैरवे, खरे स्वनामाख्याते पशौ च गर्दभः ।
 "गर्दभः श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धमिवपि । रामभे गर्दभो क्षुद्ररोगजन्तुविशेषयोः" इति मेदिनी ॥
 दानवे दैत्यभेदे, जम्बीरे स्वनामाख्याते वृक्षे, व्यवहारे, दन्ते दण्डने, अपिशब्दात् अगे हनौ तूणे च जम्भः ।
 "जम्भो दैत्यविशेषे ना दन्ते जम्बीरभक्षयोः" इति मेदिनी ॥ २८६ ॥ दैत्यभेदे असुरविशेषः, अपिशब्दात्
 राक्षसभेदे विषे ढक्कायां भेर्या वरुणे वत्सरभेदे पाशके च दुन्दुभिः । "दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्याश्च"
 इति मेदिनी ॥ कैतव शाठ्यम्, कल्कः कपटः, तयोः दम्भः । "दम्भस्तु कैतवे कल्के" इति मेदिनी ॥
 कर्चूरे गन्धद्रव्ये, अकामे दुष्प्रापे च दुर्लभः । "दुर्लभास्त्रिपु दुष्प्रापे कर्चूरे" इति मेदिनी । "दुर्लभः कर्चूरे ज्ञेयो
 दुष्प्रापे बल्लभेऽपि च" इति विश्वः ॥ सदृशः तुल्यः, व्याजः कपटः, तयोः निभः । "निभस्तु
 कथितो व्याजे पुल्लिङ्गः सदृशे त्रिपु" इति मेदिनी ॥ २८७ ॥ मुख्यराट् प्रधाननृपः, ध्वज

भूर्भूमौ स्थानमात्रे च भृगुक्षे भृगुजे पुमान् । रम्भा कदल्यप्सरसोर्विभुः स्यात्स्वामिनित्ययोः॥
 पुनर्नवायां वर्षाभूः स्त्री ना किञ्चुलके प्लवोविश्रम्भः कोलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च २९०
 सुरभिः स्याद्वसन्तेऽपि सभा द्यूतालयेऽपि च । अभ्यागमो विरोधे च शास्त्रमायातमागमः २९१
 मठादौ ब्रह्मचर्यादिचतुष्के चाऽश्रमोऽस्त्रियाम् । अङ्गीकृतावुपगमः समीपगमनेऽपि च २९२
 उमा दुर्गाऽतसी चाऽथ पीडायां वीचिवेगयोः वस्त्रसूक्ष्मे च रेखायां चोर्मः स्त्रीपुंसयोर्मतः २९३
 कुसुमं स्त्रीरजः पुष्पं क्षेमं कल्याणरक्षयोः । क्षेमा चण्डाऽथ कलमा लेखनीचौरशालयः २९४॥
 रेतो निकामकाम्येषु कामं पुंसि स्मरेच्छयोः । क्षौममट्टे दुकूले च ग्रामः संवसथे स्वरे ॥ २९५॥

क्षत्रियः तयोः, प्राण्यङ्गके प्राण्यङ्गभेदे, चक्रमध्ये द्वादशनृपचक्रस्य मध्ये, प्रधाने मुखे, कस्तूरिकामदे मृगभेदे च नाभिः । “ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे ” इति मेदिनी ॥ २८८ ॥ भूमौ पृथिव्याम्, स्थानमात्रे च भूः । “ भूः स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति ” इति मेदिनी ॥ ऋक्षे नक्षत्रे, भृगुजे भृगुनन्दने च भम् । “ भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद् भृगुनन्दने ” इति मेदिनी ॥ कदली वृक्षविशेषः, अप्सराः मेनकादिस्वर्गव्याजातिः, तयोः रम्भा । “ रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे ” इति मेदिनी ॥ स्वामी प्रभुः, नित्य ब्रह्म, तयोः विभुः । “ विभुः प्रभौ सर्वगते शङ्करब्रह्मणोऽस्तु ना ” इति मेदिनी ॥ २८९ ॥ पुनर्नवायाम्, किञ्चुलके महीलताख्ये कीटभेदे, प्लवे भेके च वर्षाभूः । “ वर्षाभूः स्त्री च शोधय्या भूलताप्लवयोः पुमान् ” इति मेदिनी ॥ कोलिकलहे परिहासाय कृतकलहे, विश्वासे, प्रणये प्रीतौ स्नेहे वा, अपिशब्दात् वधे च विश्रम्भः । “ विश्रम्भः कोलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च ” इत्येव मेदिनी । “ विश्रम्भः कोलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे ” इति विश्वः ॥ २९० ॥ वसन्ते स्वनामाख्याते ऋतौ, अपिशब्दात् स्वर्णं चम्पके गन्धाश्मनि सुन्दरे जातीफलवृक्षे सुगन्धे शमीवृक्षे कदम्बे कणगुगुलौ गन्धतृणे बकुलवृक्षे राले चैत्रे मासि पण्डिते गन्धफले शल्लक्यां रुद्रजटायां मातृकाभेदे गवि सुरायां नवमालिकायां तुलस्यां पृथिव्यां गवां मातारि च सुरभिः । “ सुरभिः शल्लकीमातृभिन्मुरागेषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातिफले पुमान् ॥ स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । विख्याते सचिवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम् ” इति मेदिनी ॥ द्यूतालयः पाशकक्रीडामन्दिरम्, तस्मिन्, अपिशब्दात् बहूनां समावेशनस्थाने तदधिष्ठायिजनसमूहे च सभा । “ सभा सामाजिके गोष्ठीद्यूतमन्दिरयोरपि ” इति मेदिनी ॥ इति भकारान्ताः॥ अथ मान्तानाह ॥ विरोधे विरुद्धतायाम्, चकारात् समरे अभिगमने भोगे अन्तिके स्वीकारे फलसम्बन्धे च अभ्यागमः । “ अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके ” इति मेदिनी ॥ शास्त्रं शास्त्रमात्रम्, “ सिद्धः सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वाऽत्र परत्र च । आगमं शास्त्रमात्रानाम् ” इत्युक्तलक्षणं तस्मिन्, आयातम् आगतिः, तस्यां च आगमः । “ आगमः शास्त्र आगतौ ” इति मेदिनी ॥ २९१ ॥ मठादौ मुनीनां वासस्थानादौ, ब्रह्मचर्यादिचतुष्के ब्रह्मचर्यादिकेषु चतुर्धाश्रमेषु च आश्रमः । “ आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे मठे वने ” इति मेदिनी ॥ अङ्गीकृतौ स्वीकारे, समीपगमने, अपिशब्दात् ज्ञाने च उपगमः । “ उपगमः स्वीकारेऽन्तिकसर्पणे ” इति मेदिनी ॥ २९२ ॥ दुर्गा प्रसिद्धा तस्याम्, अतसी स्वनामाख्यातो वृक्षः, तस्मिन् उमा । “ उमाऽतसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु ” इति मेदिनी ॥ पीडायाम्, वीचिस्तरङ्गः, वेगः जवः अश्वगतिर्वा, तयोश्च, वस्त्रसूक्ष्मे रेखायां वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, चकारात् प्रकाशे उत्कण्ठायां बुभुक्षादिषु षट्सु च ऊर्मिः । “ ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वाच्यां प्रकाशे वेगमङ्गयोः ” इति मेदिनी ॥ २९३ ॥ स्त्रीरजः स्त्रिया आर्त्तवः, पुष्पं प्रसिद्धम्, तत्र कुसुमम् । “ कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः ” इति मेदिनी ॥ कल्याण कुशलम्, रक्षा लब्धवस्तुनो रक्षणम्, तयोः, चण्डा चोरनामगन्धद्रव्यम्, तस्यां च क्षेमम् । “ क्षेमः स्याल्लब्धरक्षणे । चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति ” इति मेदिनी ॥ लेखनी लेखनसाधनी, चौरः तस्करः, शालिः धान्यविशेषः, तेषु कलमः । “ कलमः पुंसि लेखन्यां शालौ पाटचरेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ २९४ ॥ रेतः शुक्रं, निकामः इष्टानतिक्रमः, काम्यः कमनीयः, तेषु स्मरः अनङ्गः, इच्छा अभिलाषः, तयोश्च कामः ।

गुल्मः स्तम्बे घट्टभेदे घर्मः स्वेदातपोष्मसु । जिह्वः स्यात्कुटिले मन्दे तलिमं तल्पकुट्टिमे २९६
 तोक्मं कर्णमले पुंसि हरितं च हरिद्यवे । द्रुमो यक्षेश्वरे वृक्षे दमो दमथुदण्डयोः ॥ २९७ ॥
 धर्मोऽहिंसोपमायागोपनिषत्सु धनुष्यपि । कटे पुर्यां च निगमो नियमो निश्चये वृते ॥ २९८ ॥
 यन्त्रणाबन्धयोश्चाथ पञ्चमः स्वरसङ्ख्ययोः । पद्मोऽस्त्री बिन्दुजालेऽब्जे व्यूहं सङ्ख्यान्तरं निर्धौ
 गजानां दन्तबन्धेऽपि प्रतिमाऽनुकृतावपि । भूमिः स्थानेऽपि कुन्दाम्बुनिर्गमभ्रान्तिषु भ्रमः ॥
 गाङ्गेयभीषणौ भीष्मौ भीमः शम्भौ च पाण्डवे । नरके मङ्गले भौमः स्वरे मध्ये च मध्यमः ॥

“वाच्यवच्छक्तिहतयोः कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुसकम्” इति
 मेदिनी ॥ अष्टे प्रासादस्योपरिगृहे, दुकूले क्षौमवस्त्रे सूक्ष्मवस्त्रे वा, चकारात् अतसीवल्कलजातवस्त्रे शणजे वस्त्रे
 च क्षौमम् । “क्षौममष्टे दुकूलेऽस्त्री क्षौम वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे” इति मेदिनी ॥ सवसथे विप्रा-
 दीना वासस्थाने जनसमूहनिवासस्थाने च, स्वरे स्वरभेदे च ग्रामः । “ग्रामः स्वरे संवसथे” इति मेदिनी ॥
 ॥ २९५ ॥ स्तम्बे अप्रकाण्डे लताप्रतानादौ वृक्षे, घट्टभेदे घट्टदेशे रक्षणार्थं स्थापिते सैन्ये च गुल्मः । “गुल्मः
 सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षणरुमिदोः । स्तम्बे स्त्रियामामलक्येलावनविस्त्रवेरमसु” इति मेदिनी ॥ स्वेदः श्रमार्तस्य
 गात्रात् निष्पन्दि जलम्, आतपः सूर्याद्यालोकाः, उष्मः ग्रीष्मः, तेषु घर्मः । “घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽयु-
 ष्मस्वेदाम्भसोरपि” इति मेदिनी ॥ कुटिले वङ्के, मन्दे च जिह्वः । “जिह्वस्तु कुटिले मन्दे क्लीबं तगर-
 पादपे” इति मेदिनी ॥ तल्पः शय्या अट्टालिका वा, कुट्टिमः प्रसिद्धः, तयोः तलिमम् । “तलिमं कुट्टिमे
 तल्पे चन्द्रहासे वितानके” इति मेदिनी ॥ २९६ ॥ कर्णमले श्रोत्रयोर्जाते मले, हरिते हरिद्वर्णे, हरिद्यवे हरिद्वर्णे
 यवे च तोक्मम् । “तोक्मं कर्णमले पुंसि हरिते च हरिद्यवे” इत्येव मेदिनी ॥ यक्षेश्वरे कुवेरे, वृक्षे च द्रुमः ।
 “द्रुमो महीवृहे पारिजाते किम्पुस्तेश्वरे” इति मेदिनी ॥ दमथुर्दमनम्, दण्डः दण्डनम्, तयोः दमः ।
 “दमस्तु दमथौ दण्डे कर्दमे दमने पुमान्” इति मेदिनी ॥ २९७ ॥ अहिंसा वधविरहिता, उपमा सादृश्यम्,
 यागः यज्ञः, उपनिषद् ब्रह्मविद्या तत्प्रतिपादको वेदशिरोभागो वेदान्तश्च, तेषु, धनुषि चापे, अपिशब्दात्
 शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्ये भाविफलसाधनरूपे शुभादष्टे आत्मनि जीवे वस्तुगुणरूपे आचारे स्वभावे न्याये यमे
 सत्सङ्गे दानादौ च धर्मः । “धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ अहिंसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे”
 इति मेदिनी ॥ कटे कटभेदे, पुर्यां पुरभेदे, चकारात् वणिकूपथे वाणिजे निश्चये अध्वनि प्रतिज्ञायां
 पर्यायकथनेन, वेदार्थबोधके ग्रन्थभेदे न्यायमतसिद्धे पञ्चावयवन्यायमध्ये चरमावयवे न्यायशास्त्रे तन्त्र-
 भेदे वेदे च निगमः । “निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकूपथे” इति मेदिनी ॥ निश्चये निर्णये,
 व्रते पुण्यसाधने उपवासादिनियमभेदे ॥ २९८ ॥ यन्त्रण नियमनम्, आवन्धः दृढबन्धः, तयोः, चकारात्
 प्रतिज्ञायां शौचादिषु च नियमः । “नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते” इति मेदिनी ॥ स्वरः पिकानां
 नादः, सङ्ख्या पञ्चसङ्ख्यायाः पूरणम्, तयोः पञ्चमः । “पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदेऽथ पञ्चमी । पाण्डवानां
 च पत्न्या स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ बिन्दुजाले गजमुखादिस्ये बिन्दुसमूहे, अब्जे कमले,
 व्यूहे कमलाकारेण सैन्यादेरभिवेशनरूपे व्यूहभेदे, सङ्ख्यान्तरे “अर्बुदमब्जम्” इति पर्यायनाम्नोक्ताया दशार्बु-
 दसङ्ख्यायाम्, निर्धौ निधिभेदे च पद्मः । “पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसङ्ख्यान्तरेऽम्बुजे” इति मेदिनी
 ॥ २९९ ॥ गजानां दन्तबन्धे हस्तिदन्तस्य बन्धने, अनुकृतौ सदृशीकरणे, अपिशब्दात् सदृशमृत्तिकाशिलादि-
 मूर्त्तौ, सदृशे च प्रतिमा । “प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि” इति मेदिनी ॥ स्थाने स्थानमात्रे, अपिशब्दात्
 पृथिव्यां जिह्वायां योगशास्त्रोक्ते योगिनां चित्तस्यावस्थाभेदे एकसङ्ख्याया च भूमिः । “भूमी” अप्यत्र ।
 “भूमिर्वसुन्धराया स्यात् स्थानमात्रेऽपि च स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ कुन्दः भ्रमियन्त्रम्, अम्बुनिर्गमः जल-
 निर्गमस्थानम्, भ्रान्तिभ्रमणम्, तेषु भ्रमः । “भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि” इति मेदिनी ॥ ३०० ॥
 गाङ्गेयः गङ्गागर्भजातः शन्तनुसुतः स्वनामाख्यातः कुक्ष्यशसम्भवः क्षत्रियः, भीषणः भयानकरसः भयहेतुर्वा,

यमः संयमकीनाशयुग्मजेष्वथ राघवोरामः पशौ भार्गवे च रुक्मं लोहसुवर्णयोः ॥ ३०२ ॥
 सम्पत्कमलयोर्लक्ष्मीर्विभ्रमो भ्रमहावयोः । श्यामा गुन्द्रा कोकिला च श्रामो मण्डपकालयोः ॥
 सार्वभौमो गजे राज्ञि सम्भ्रमौ साध्वत्तादरौ कण्टकेऽल्पे च सूक्ष्मं स्यात्साधौ तुल्येऽखिले समः
 सीमा वाटे स्थितौ क्षेत्रे हिमं शीतलशीतयोः भिन्नासमानयोरन्यः स्यादभिख्या यशस्यपि ॥
 आत्रेयी पुष्पवत्यां स्यान्नदीभेदे च ना मुनी । आशयश्छन्द आधार आदित्यो भास्करं सुरे ॥
 वेदोपदेशावास्त्रायौ हृषीके चेतैसीन्द्रियम् । इज्या स्थात्सङ्गमे दाने यागेऽर्चायां गुरौ पुमान् ॥

तयोः भीष्मः । “भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः” इति मेदिनी ॥ यम्भो महादेवे, पाण्डवे भीमसेने, चकारात् भय-
 हेतौ भयानकरसे आम्लवेतसे दुर्गायां च भीमः । “भीमोऽम्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे” इति मेदिनी ॥
 नरके नरकासुरे, मङ्गले मङ्गलप्रदे च भौमः । “भौमः कुजे च नरके पुंसि भूमिभवे त्रिपु” इति मेदिनी ॥
 स्वरे सप्तस्वरमध्ये कौञ्चस्वरतुल्ये पञ्चमे स्वरे, मध्यजे मध्यभवे, चकारात् मध्यदेशे च मध्यमः । “मध्यमो
 मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशे” इति मेदिनी ॥ ३०१ ॥ यमः इन्द्रियादीनां यमनम्, कीनाशः
 यमः, युग्मजः एकगर्भजायमानो यमजः, तेषु यमः । “यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ ।
 शरीरसाधनापेक्षित्यकर्मणि संयमे” इति मेदिनी ॥ राघवे दशरथज्येष्ठपुत्रे श्रीरामे, पशो पशुभेदे, भार्गव परशु-
 रामे, चकारात् बलरामे मनोहरे शुभे वास्तूके कुष्ठे तमालपत्रे च रामः । “रामा योपा हिङ्गुनयोः क्लीब
 वास्तूककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे” इति मेदिनी । “रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये
 हलायुधे । राघवे चासितश्चेतमनोऽपि च वाच्यवत्” इति विश्वः ॥ लोहं प्रसिद्धम्, सुवर्णं काञ्चनम्, तयोः
 रुक्मम् । “रुक्मं च काञ्चने लोहे” इति मेदिनी ॥ ३०२ ॥ सम्पत् सम्पत्तिः, कमलं स्थलपद्मम्, तयोः
 लक्ष्मीः । “लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोः । ऋद्वीपधे च पद्मायां वृद्धिनामौपधेऽपि च । फलिन्यां स्त्री” इति
 मेदिनी ॥ भ्रमः भ्रमणम्, हावः स्त्रीणां शृङ्गाराङ्गचेष्टाभेदः, तयोः विभ्रमः । “विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः”
 इत्येव मेदिनी ॥ गुन्द्रा प्रियङ्गुः, कोकिला स्वनामाख्यातो विहगभेदः, तयोः, चकारात् कृष्णात्रिवृति गुट्च्यां
 कस्तूर्या शारिवाया निशायां वल्गुलौ नील्यां स्त्रीविशेषे च श्यामा । “श्यामा तु वल्गुलौ । अप्रमूनाङ्गनाया च
 तथा सोमलतौपधी । त्रिवृताशारिवागुन्द्रानिशाकृष्णाप्रियङ्गुषु । श्यामा नील्यां पिक ” इति विश्वः ॥
 मण्डपः तापाद्यसनादिना श्रमनिवारण जनविश्रामस्थान वा, कालः प्रसिद्धः, तयोः श्रामः । “श्रामो मासे
 मण्डपकालयोः” इति मेदिनी ॥ ३०३ ॥ गजे उत्तरदिक्स्थे हस्तिनि, राज्ञि चक्रवर्तिनि नृपे च
 सार्वभौमः । सार्वभौमस्तु दिङ्नागे सर्वपृथ्वीपतावपि” इति मेदिनी ॥ साध्वत्तं भयम्, आदरः समादरः सम्मान-
 नो वा, तयोः सम्भ्रमः । “सम्भ्रमः साध्वत्तेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति मेदिनी ॥ कण्टके सूक्ष्मपत्रे,
 अल्पे, चकारात् कैतवे अत्यात्मपदार्थ अलङ्कारभेदे कतकवृक्षे अणुपरिमाणवति च सूक्ष्मम् । “सूक्ष्मं स्यात्
 कैतवेऽत्यात्मे पुंस्यणी त्रिपु चालपत्रे” इति मेदिनी ॥ साधौ सज्जने, तुल्ये सदृशे, अखिले सर्वे च समः । “समा
 सवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु सम स्यादभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ ३०४ ॥ वाटे वृत्तिस्थाने, स्थितौ,
 क्षेत्रे केदारे च सीमा । “सीमाऽऽवाटे स्थितौ क्षेत्रे मर्षादावेकधोरपि” इति विश्वः ॥ शीतलः शीतस्पर्शी,
 शीतं तुषारम्, तयोः हिमम् । “हिमं तुषारमलयोद्धवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गम्” इति मेदिनी ॥
 इति मकारान्ताः ॥ अथ यान्तानाह ॥ भिन्नः अपरः, असमानः असदृशः, तयोः अन्यः । “अन्योऽस-
 दृशेतरयोः” इति मेदिनी ॥ यशसि कीर्तौ, अपिशब्दात् अभिधाने शोभायां च अभिख्या । “अभिख्या
 त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि ” इति मेदिनी ॥ ३०५ ॥ पुष्पवत्याम् ऋतुवत्याम्, नदीभेदे नदी-
 विशेषे, मुनी स्वनामाख्याते ऋषिभेदे च आत्रेयो । “आत्रेयी पुष्पवत्यां स्यान्नदीभेदे च ना मुनी ” इत्येव
 मेदिनी ॥ छन्दे अभिप्राये, आधारं च आशयः । “आशयः स्यादभिप्राये पनसाधारयोरपि” इति मेदिनी ॥
 भास्करे सूर्ये, सुरे देवे च आदित्यः । “आदित्यो भास्करे देवे” इति मेदिनी ॥ ३०६ ॥ वेदः प्रसिद्धः,
 उपदेशः सदुपदेशः, तयोः आम्नायः । “आम्नायो निगमेऽपि च । उपदेशोऽपि” इति मेदिनी ॥ हृषीके

उदयोऽद्रावुन्नतौ च कषायः सुरभौ रसे । कायः स्वभावे लक्ष्ये च सङ्घे मूर्तौ कदैवते ३०८ ॥
 कौकृत्यमनुतापे स्यादयुक्तकरणेऽपि च । कश्यं कशार्हे मधे च काद्रवेयोऽहिरङ्गयोः ॥ ३०९ ॥
 काव्यं प्रबन्धे शुके ना कुलायः स्थाननीडयोः गव्यं गोहितदुग्धादौ ज्यायां गव्या तु गांकुले ॥
 भीष्मे ना हेम्नि गाङ्गेयं गोप्यौ गोप्तव्यचेष्टौ गातव्यगायनौ गेयौ गृह्यमस्वैरिपक्षयोः ३११
 चैत्यमायतने बुद्धविम्बोद्देशकवृक्षयोः । चक्षुष्यं सुभगे चक्षुर्हिते स्त्री केतकेऽपि च ॥ ३१२ ॥
 युद्धे हृष्टे च जन्यं स्याज्ज्या रयान्मौर्व्यां शितावपिजटायुर्गुग्मुलद्रौ च त्रिवेद्यां त्रितये त्रयी ॥

विषयग्राहके चक्षुरादौ, चेतसि चित्ते च, “रेतासि” इति क्वचित्पाठः इन्द्रियम् । “इन्द्रियं तु हृषिके चेतसि स्मृतम्” इति मेदिनी ॥ सङ्गमे सङ्गतौ, दाने विवरणे, यागे कर्तौ, अर्चायां पूजायाम्, गुरौ च इज्या । “इज्या दानेऽखरेऽर्चायां सङ्गमे स्त्री गुरौ त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ३०७ ॥ अद्रौ उदयाचले, उन्नतौ समुन्नतौ, चकारात् राशेरुदयरूपे लम्बे प्रथमदर्शनयोग्यमवतं वृद्धौ उत्पत्तौ च उदयः । “उदयस्तु पुमान् पूर्वपर्वते च समुन्नतौ” इति मेदिनी ॥ सुरभौ श्योनाकवृक्षे जातिफलवृक्षे वा, रसे रसभेद कषायः । “कषायां रसभेदेऽपि निर्यासे च विलेपने । अङ्गरागे च न स्त्री स्यात्सुरभौ लोहिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ स्वभावे निसर्गे, लक्ष्ये वेधार्थमुद्दिश्यमाने शरव्ये लक्षणया बोधेऽर्थे च, सङ्घे राशौ, मूर्तौ देहे, कदैवते प्रजापतिदेवताके चरौ च कायः । “कायः कदैवते मूर्तौ सङ्घे लक्ष्यस्वभावयोः” इति मेदिनी ॥ ३०८ ॥ अनुतापे इदमनुचित कृतमिति स्वकृतवस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे, अयुक्तकरणे अनुचितकरणे, अपिशब्दात् दुष्कर्तव्ये च कौकृत्यम् । “कौकृत्यमनुतापे स्यादयुक्तकरणेऽपि च” इत्येव मेदिनी ॥ कशार्हे कशया ताडये अदन्तेऽन्नादौ, मधे मद्यभेदे, चकारात् अश्वमव्यभागे च कश्यम् । “कश्यं त्रिषु कशार्हे स्यात् क्लीबं मत्वाश्वमव्ययोः” इति मेदिनी ॥ अहिर्नराकारः कणालाङ्गूलवान् देवयोनिभेदो नागः सर्पो वा, रङ्गः धातुभेदः, तयोः काद्रवेयः ॥ ३०९ ॥ प्रबन्धे कवेः कर्मणि ग्रन्थभेदे वा, शुके असुराचार्ये च काव्यम् । “काव्यं ग्रन्थे पुमान्शुके” इति मेदिनी ॥ स्थानं स्थानमात्रम्, नीडः पक्षिनिलयः, तयोः कुलायः । “कुलायस्तु पुमान् स्थानमात्रे स्यात्पक्षिवासके” इति मेदिनी ॥ गोहितं गोर्हितादि, दुग्धादि गोसम्बन्धि क्षीरादि, तयोः, ज्याया गोकुले च गव्यम् । “गव्ये नपुसकं ज्याया रागद्रव्येऽयं स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु दुग्धादौ चापि गोहिते” इति मेदिनी ॥ ३१० ॥ भीष्मे गङ्गागर्भजे शन्तनुसुते स्वनामाख्याते कुरुवंश्ये क्षत्रिय, हेम्नि “य गमं सुपुत्रे गङ्गा पावकादीप्तनेजसम् । तदुत्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत” इत्युक्ते स्वर्णे च गाङ्गेयम् । “गाङ्गेयः स्यात्पुमान् भीष्मे क्लीबं स्वर्णकेशो-रणि” इति मेदिनी ॥ गोप्तव्यं रक्ष्यम्, चेकटः दासीपुत्रः, तयोः गोप्यः । “गोप्यो दासीसुते पुंसि रक्षणीये-ऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ गातव्यः, गायनं गायनकर्म, तयोः गेयः । “गेयं तु गीते गेयः स्याद्गातव्ये गायने त्रिषु” इति मेदिनी ॥ अस्वैरी स्वैरभावरहितः, पक्षः स्वपक्षः, तयोः गृह्यम् । “गृह्यं गुदं ग्रन्थभेदे क्लीबं शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्ते मृगादौ ना त्रिषु चास्वैरिपक्षयोः” इति मेदिनी ॥ ३११ ॥ आयतने बुद्धादिवन्दनस्थाने, बुद्धविम्बं बुद्धप्रतिमां बुद्धविशेषो वा, उद्देशकः यज्ञस्थानं तत्रत्यो यो वृक्षः ग्रामादिप्रसिद्धो महावृक्षः दवावासवृक्षो वा, तयोश्च चैत्यम् । “चैत्यमायतने बुद्धविम्बे नोद्देशपादपे” इति मेदिनी ॥ सुभगे प्रियदर्शने, चक्षुर्हिते नयनयार्हिते, केतके केतकीवृक्षे, अपिशब्दात् पुण्डरीकवृक्षे रसाञ्जने शोभाञ्जने सौवीराञ्जने स्वल्पज्ञे खर्परीतुत्ये कुलत्थिकाया सुभगायां अजशृङ्गायां वनकुलत्थिकायां च चक्षुष्यम् । “चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसञ्ज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगायोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्” इति मेदिनी ॥ ३१२ ॥ युद्धे संग्रामे, हृष्टे क्रयविक्रयस्थाने, चकारात् जायमाने जनके उत्पद्ये नवोदाजातिमित्रभृत्यस्त्रिगैषु परीवादे प्रीतौ देहे जनने मातृवयस्यायां च जन्यम् । “जन्यं हृष्टे परी-वादे संग्रामे च नपुसकम्” इति मेदिनी ॥ मौर्व्या धनुषो गुणे, क्षितौ भूमौ, अपिशब्दात् मातरि च ज्या । “ज्या मातरि वसुधायां मौर्व्याम्” इति मेदिनी ॥ गुग्मुलद्रौ गुग्मुलतरौ, चकारात् स्वनामाख्याते खगभेदे च जटायुः । “जटायुः पुंसि सम्पातेः कनीयासि च गुग्मुलो” इति मेदिनी ॥ त्रिवेद्याम् जह्नादिवेदत्रये, त्रितये त्रित्वस-

निन्द्ये वस्त्रगृहे दूष्यं दस्युस्तस्करवैरिणोः । भेषजे द्रुविकारे च द्रव्यं भव्ये च पित्तले ॥ ३१४ ॥
 द्वितीया तिथिभित्पत्न्योः पार्थेऽग्नौ च धनञ्जयः । निकायौ सङ्घनिलयौ नित्ये सततशाश्वते ॥
 पर्यायः स्यात्प्रकारेऽपि प्रायो ना भूयतुल्ययोः । पथ्यं हितेऽभया पथ्या पानीयं पेयनीरयोः ॥
 पौलस्त्यौ रावणश्रीदौ स्वर्गलाभौ फलोदयौ । ब्राह्मण्यं ब्रह्मसङ्घेऽपि बालेयौ मृदुगर्दभौ ॥
 वीर्यं प्रधानधातौ च भयं भीकुब्जपुष्पयोः । अनधीने सहाये च भुजिष्यो हस्तसूत्रके ३१८ ॥
 स्यान्माया शाम्बरीबुद्धचर्दैत्यशिल्प्युष्टयोर्मयः । ययुरश्वे क्रतुहये रूप्यं त्रिषु सुरुपके ३१९ ॥
 आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम् । वत्से बले बुधे रौहिणेयोऽथ श्लेषवाद्ययोः ॥ ३२० ॥

इत्याद्यां च त्रयी । “त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये च” इति मेदिनी ॥ ३१३ ॥ निन्द्ये निन्दनीये, वस्त्रगृहे वस्त्रनिर्मिते
 गृहे च दूष्यम् । “दूष्य त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे” इति मेदिनी ॥ तस्करः चौरः, वैरीरिपुः, तयोः
 दस्युः । “दस्युश्चौरैरिपौ पुंसि” इति मेदिनी ॥ भेषजे औषधे, द्रुविकारे वृक्षविकारे, भव्ये योग्ये भाविनि च,
 पित्तले तान्नादिजाते धातुभेदे, चकारात् वित्ते जतुनि विनये मध्ये न्यायोक्तेषु पृथिव्यादिषु गुणवत्सु नवसु व्याकर-
 णोक्ते लिङ्गसङ्ख्यान्वयिनि पदार्थे विलेपने तत्सम्बन्धनिधानि च द्रव्यम् । “द्रव्यं तु पित्तले वित्ते पृथिव्यादौ विले-
 पने । क्लीबे च भेषजे भव्ये द्रुविकारे च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ ३१४ ॥ तिथिभिद् चन्द्रस्य द्वितीयकला-
 क्रियारूपभित्तिविशेषः, पत्नी ऊढा योषित्, तयोः द्वितीया । “द्वितीया तिथिभित्पत्न्योः पूरणे तूभयोस्त्रिषु”
 इति मेदिनी ॥ पार्थे अर्जुने, अग्नौ, चकारात् नागभेदे पोषणकरे देहव्यापिवायौ ककुभवृक्षे चित्रकवृक्षे च धन-
 ञ्जयः । “धनञ्जयोऽर्जुने वह्निनागभिर्देहमास्ते” इति मेदिनी ॥ सङ्घः समानधर्मप्राणिसमूहः, निलयः
 निवासः, तयोः निकायः । “निकायस्तु पुमान् लक्षे सधर्मप्राणसंहतौ” इति मेदिनी ॥ सततं निरन्तरम्,
 शाश्वतमन्यहम् तयोः नित्यम् । “नित्यं स्यात्सततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ३१५ ॥ प्रकारे
 सादृश्ये द्रव्यधर्मभेदे वा, अपिगन्दात् अनुक्रमे अवसरे निर्माणे समानार्थबोधके शब्दे च पर्यायः । “अथ पर्यायः
 प्रकारेऽवसरे क्रमे” इति मेदिनी ॥ भूयः बाहुल्यम्, तुल्यः सादृश्यम्, तयोः प्रायः । “प्रायो मरणानशने मृत्यौ
 बाहुल्यतुल्ययोः” इति मेदिनी ॥ हिते हितकारके, अभया हरीतकी तद्वृक्षो वा, तत्र च पथ्यम् । “पथ्या स्त्री
 हरीतक्यां हिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ पेय पातव्यम्, नीर जलम्, तयोः पानीयम् । पानीयं तु जले क्लीबं
 पातव्ये वाच्यलिङ्गकम्” इति मेदिनी ॥ ३१६ ॥ रावणः प्रसिद्धः, श्रीदः कुबेरः, तयोः पौलस्त्यः । “पौलस्त्य-
 र्तु कुबेरे स्याद्गग्रीवेऽपि पुस्ययम्” इति मेदिनी ॥ स्वर्गः देवलोकः, लाभः फलोत्पत्तिः, तयोः फलोदयः । “फलोदयः
 पुमान् लाभे त्रिदिवेशालयेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ब्रह्मसङ्घे विप्रसमूहे, अपिगन्दात् ब्राह्मणधर्मे विप्रत्वे च ब्राह्म-
 ण्यम् । “ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वे च समूहे च द्विजन्मनाम्” इति मेदिनी ॥ मृदुः कोमलः, गर्दभः रासमः तयोः बालेयः ।
 “बालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ बालहिते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ३१७ ॥ प्रधानधातौ देहस्थे चरमधातौ शुक्रे, चकारात्
 बले पराक्रमे प्रभावे तेजसि दीप्ति च वीर्यम् । “वीर्यं शुक्रे प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययोरपि” इति मेदिनी ॥
 भीर्भीतिः, कुब्जपुष्पं कुब्जकप्रसूनम्, तयोः भयम् । “भयं प्रतिभये घोरं प्रसूने कुब्जकस्य च” इति मेदिनी ॥
 अनधीने स्वतन्त्रे, असहाये दासे, हस्तसूत्रके करसूत्रे, चकारात् रोगे दास्यां च वेश्यायां भुजिष्यः । “भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे
 च हस्तसूत्रकदासयोः” इति मेदिनी ॥ ३१८ ॥ शाम्बरी माया, बुद्धी बुद्धमाता शुद्धौदनराज्ञः महिषी, तयोः माया ।
 “माया स्यात् शाम्बरीबुद्धयोः” इति मेदिनी ॥ दैत्यशिल्पी दानवभेदः, उष्ट्रः करभः, तयोः मयः । “मयः शिल्पिनि
 दैत्यानां करभेऽश्वतरेऽपि” इति मेदिनी ॥ अश्वे हयमात्रे, क्रतुहये अश्वमेधीये तुरङ्गमे च ययुः । “ययुः पुमा-
 नश्वमेधतुरङ्गे च तुरङ्गमे” इति मेदिनी ॥ सुरुपके सुन्दरे ॥ ३१९ ॥ आहतस्वर्णरजते अलङ्कारादिनिर्माणां
 आहृत्यमाने स्वर्णे रजते च, रजते रजतमात्रे च रूप्यम् । “रूप्यं स्यात् सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च
 नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ वत्से गोवत्से, बले बलरामे, बुधे बुधग्रहे च रौहिणेयः । “रौहिणेयोऽन्यवद्वत्ते ना
 भे च हलायुधे” इति मेदिनी ॥ श्लेषः संश्लेषः बाधं नृत्यगीतवाद्यानामेकारूप साम्यम्, तयोः लयः ।

लयो युक्तं च लभ्यं स्याद्विषयो देशगोचरो । वर्गप्रस्थानयोर्वैज्या वदान्यस्त्यागवान् सुवाक् ॥
 स्त्री मल्यां निर्जने शून्यं शौर्यं चारभटी बलमाशाण्डिल्यौ मुनिमातुरौ सौरभ्यं चारुताऽपि च
 सौम्यो बुधग्रहे पुंसि वाच्यवन्नीचबोधेनासाध्या देवाः फलं साध्यं स्थेयो नेतृपुरोहितौ ३२३ ॥
 ना शैले सह्यमारोग्यं सागर्थ्यं शक्तियोग्यते । एकद्व्यादौ विचारे च सङ्ख्या क्लीबं च संयुगे ॥
 हिरण्यं रेतसि स्वर्णं मानभेदवराटयोः । उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं मानसऽपि च ॥ ३२५ ॥
 अङ्कुरो रोम्णि रुधिरं वारिण्यभिनवाद्भिदि । अमरा नाभिनालायां गुडूच्यामप्यथाम्बरम् ॥
 नाकेऽतिगन्धद्रव्यं च स्यादस्त्रं रुत्रिराश्रुणोः । प्रस्तावेऽवसरे वर्षे चीष्टे नीचेऽपि चाधरः ३२७

“लयो विनाशो संश्लेषे साम्ये तीर्थत्रिके मनम्” इति मेदिनी ॥ ३२० ॥ युक्ते उचिते मिलिते वा, चकारात् लब्धव्ये च लभ्यम् । “लभ्य युक्ते च लब्धव्ये” इति मेदिनी ॥ देशः कुम्पञ्चालादयः प्रसिद्धजनपदाः स्थानमात्रं वा, गोचरः इन्द्रियगोचरः शब्दादिः, तयोः विषयः । “विषयो गाचरे देशे तथा जनपदेऽपि च” इति मेदिनी ॥ वर्गः समानधर्मसमूहः, प्रस्थान गमनम्, तयोः अज्या । “वृत्त्ये च अज्या प्रस्थानं वर्गं पर्यटनेऽपि च” इति मेदिनी ॥ त्यागवान् भूरिदानशीलः, सुवाक् सुन्दरवाची, तयोः वदान्यः । “वदान्यो दानगौण्डे च चारुवादिनि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ ३२१ ॥ मल्या मल्लिकायाम्, निर्जने जनाभावस्थाने च शून्यम् । “शून्यं स्यान्निर्जने वाच्यलिङ्गं मल्या तु गोपिति” इति मेदिनी ॥ आरभटी नाट्यरचनाभेदः, बलशक्तिः, तयोः शौर्यम् । “शौर्यमारभटीशक्त्याः” इति मेदिनी ॥ मुनिः गोत्रप्रवर्त्तकभक्तिशास्त्रकारको मुनिभेदः, मातुरः निवृत्तः, तयोः शाण्डिल्यः । “शाण्डिल्यः पावकान्तरे । मुनिभेदे च मातुरे” इति मेदिनी ॥ चारुता मनोहरता तत्र, अपिशब्दात् सौगन्धे गुणगौरवे च सौरभ्यम् । “सौरभ्यं तु मनोजत्वे सौगन्धे गुणगौरवे” इति मेदिनी ॥ ३२२ ॥ बुधग्रहे बुधे, नीचबोधने च सौम्यः । “सौम्यो ज्ञे नात्रिधनुषे मनोज्ञे सोमदेवते” इति मेदिनी ॥ देवाः द्वादशमण्डल्याकाः गणदेवताः, फलं साधनीयम्, तत्रासाध्यः । “साध्यो योगान्तरे शरीरगणदेवविशेषे च साधनीये तु वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ नेता विवादे संशयनिर्णायकः, पुरोहितः प्रसिद्धः, तयोः स्थेयः । “स्थेयो विवादपक्षस्य निर्णेतारं पुरोहिते” इति मेदिनी ॥ ३२३ ॥ शैले पूनाख्यदेशसमीपस्थपर्वतभेदे, आरोग्ये च सह्यम् । “सह्यं शैलान्तरे पुमान् । सोढव्ये वाच्यलिङ्गं स्वादारोग्ये तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शक्तिर्देहज बलम्, योग्यता उचितत्वम्, तयोः सामर्थ्यम् । “सामर्थ्यं योग्यताया स्वाच्छक्त्यापि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ एकद्व्यादौ द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादी गुणभेदे, विचारे तत्त्वनिर्णये, संयुगे युद्धे, चकारात् बुद्धौ च सङ्ख्या । “सङ्ख्यं समिति सङ्ख्या स्यादेकद्व्यादिविचारयोः” इति मेदिनी ॥ ३२४ ॥ रेतसि शुके, स्वर्णं कनके, मानभेदः परिमाणविशेषः, वराटः खर्परः, तयोः हिरण्यम् । “हिरण्यं रेतसि द्रव्ये, शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे च स्यादकुपे नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ उरसि, वक्षसि बुक्कायां हृदयस्थे मांसपिण्डे, मानसे मनसि, अपिशब्दात् परब्रह्मणि च हृदयम् । “हृदयं मानसे बुक्कारसोरपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ३२५ ॥ इति यकारान्ताः ॥ अथ रान्तानाह ॥ रोम्णि देहजाते अङ्कुराकारं कशतुल्ये पदार्थे लोम्नि, रुधिरं शरीरस्थ रसपाकजन्यं धातुभेदे, वारिणि जले, अभिनवाद्भिदि च अङ्कुरः । “अङ्कुरो रुधिरं लोम्नि पानीयेऽभिनवोद्भिदि” इति मेदिनी ॥ नाभिनालायां जरायौ, गुडूच्या छिन्नरहायाम्, अपिशब्दात् स्थूणायां देवनगर्याममरावत्यां घृतकुमार्यां वटवृक्षे च अमरा । “अमरश्चिदशोऽयस्थिसहारे कुलिगद्रुमे । स्त्री गुडूच्यामरावत्योः स्थूणादूर्वाजरायुषु” इति मेदिनी ॥ ३२६ ॥ नाके स्वर्णं आकाशे वा, अतिगन्धद्रव्ये, स्वनामाख्यातगन्धद्रव्ये, चकारात् सम्भरशब्दयुक्ते वस्त्रे अन्नकषातौ च अम्बरम् । “अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्धन्तरवस्त्रयोः” इति मेदिनी ॥ रुधिरं रक्तम्, अश्रु चक्षुर्जलम्, तयोः अस्त्रम् । “अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि श्रोणिते” इति मेदिनी ॥ प्रस्तावे प्रसङ्गे, वर्षे वत्सरे, चकारात् जिज्ञासनिवृत्तये अवश्यवक्तव्ये वर्षणे मन्त्रभेदे क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे कालिकेऽवकाशे च अवसरः । “अथाऽवसरः पुमान् । प्रस्तावे मन्त्रभेदे च वर्षणे चापि कीर्तितः” इति मेदिनी ॥ ओष्ठे दशनच्छदे, नीचे, अपिशब्दात् हीने ऊर्ध्वे तले च अधरः । “अधरस्तु

श्रेष्ठेऽप्यग्नोऽवताररतु तीर्थेऽवतरणेऽपि च । गलहस्तेऽप्यर्धचन्द्रोऽकूपारः कमठेऽम्बुधौ ॥ ३२८ ॥
 अलाते स्त्री कुजेऽङ्गारः श्रेष्ठावाच्यावनुतरौ । नके चौरे चावहारः स्यादध्वं व्योममेघयोः ३२९
 हविर्वह्नी चाग्निहोत्रौ वृक्षे लघुनि चागुरुः । शक्तो निरण्डश्चाण्डीरावडाघ्रिः स्यात्पादमूलयोः ॥
 आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले । आरः शनैश्चरे भौमे इन्द्र आत्मनि वासवे ॥ ३३१ ॥
 गौरीश्वरी शिवस्वामिकन्दर्पेष्वीश्वरः पुमान् । उदारौ दक्षिणस्थूलौ द्रुमे मेहेऽप्युदुम्बरः ३३२ ॥
 उग्रोऽन्त्यजे शिवेऽत्युच्चे उस्रो दीप्तौ गवि स्त्रियाम्नासिंहजटासु पुत्रागे वकुले नागकेशरे ३३३ ॥
 केशरः पुंसि किञ्जल्के न स्त्री हिङ्गुनि न द्वयोः । मक्षिकायामपि क्षुद्रा क्षुद्रः स्यात्कृपणे त्रिपु ३३४

पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वे तु वाच्यवत् ” इति मेदिनी ॥ ३२७ ॥ श्रेष्ठे अतिशयप्रशस्ते, अपिशब्दात् प्रधाने अधिके उपरिभागे उपभागे आलम्बने पूर्वभागे पलपरिमाणे समूहे प्रथमे च अग्रः । “अग्र पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्राप्ते च स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ तीर्थे पुष्करिण्यादेः सोपानपङ्क्तौ, अवतरणे नद्यादेरवरोहणे, अपिशब्दात् देवानामंशवेशवशेन प्रादुर्भावे च अवतारः । “अवतारोऽवतरणे पुष्करिण्यादितीर्थयोः” इति मेदिनी ॥ गलहस्ते अपसारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते, अपिशब्दात् चन्द्रस्यार्द्ध तदाकारे नखक्षते बाणभेदे स्त्रीणां तिलकभेदे कृष्णत्रिवृति च अर्द्धचन्द्रः । “अर्द्धचन्द्रो नखक्षते । गलहस्ते बाणभेदे कृष्णत्रिवृति तु स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ कमठे कच्छपे, अम्बुधौ समुद्रे च अकूपारः । “उपलादावकूपारः कूर्मराजे महोदधौ” इति मेदिनी ॥ ३२८ ॥ अलाते अर्द्धदग्धे अग्निसङ्क्रान्ते अग्निशून्ये वा काष्ठखण्डे, कुजे मङ्गलग्रहे च अङ्गारः । “अङ्गारमुल्लुके न स्त्री पुँल्लिङ्गस्तु महीस्रुते” इति मेदिनी ॥ श्रेष्ठः अत्यन्तप्रशस्तः, अवाच्यः उत्तरवाक्यरहितः, तयोः अनुतरः । “अनुत्तरं त्रिषु श्रेष्ठे प्रतिजल्पाविवर्जिते” इति मेदिनी ॥ नके ग्राहनामके जलजन्तुभेदे, चौरे तस्करे, चकारात् युद्धादिविश्रामे निमन्त्रितविप्रादिभ्यो देये द्रव्ये च अवहारः । “अवहारः पुमान् चौरे वृतयुद्धादिविश्रामे” इति मेदिनी ॥ व्योम आकाशः, मेघो जलधरः, तयोः अभ्रम् । “अभ्र भेधे च गगने धातुभेदे च काञ्चने” इति मेदिनी ॥ ३२९ ॥ हविर्मन्त्रकरणकवह्निस्थापनपूर्वकहोमादिः, वह्निः अग्निः, तयोः अग्निहोत्रः । “अग्निहोत्रोऽग्निहविषोः” इति मेदिनी ॥ वृक्षे स्वनामाख्याते अगुरुचन्दने, लघुनि गुरुभिन्ने, चकारात् उपदे-
 शकशून्ये च अगुरुः । “अगुरु क्लीब जोङ्गकशिशपयोर्वाच्यवल्लघुनि” इति मेदिनी ॥ शक्तः समर्थः, निर-
 ण्डः पुरुषः, तयोः, अपिशब्दात् पुरुषावयवे च अण्डीरः । “अण्डीरः पुरुषे शक्ते” इति मेदिनी । “अण्डीरः शक्तनरयोः” इति हैमः ॥ पादश्चरणम्, मूल वृक्षादेर्मूलम्, तयोः अङ्घ्रिः । “अङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः” इति मेदिनी ॥ ३३० ॥ प्रसरणे प्रकृष्टगमने, वेगवृष्टौ धारासम्पाते, सुहृद्वले मित्ररूपे सैन्ये च आसारः । “आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वले” इत्येव मेदिनी ॥ शनैश्चरे शनिग्रहे, भौमे मङ्गलग्रहे च आरः । “आरा चर्म-
 प्रमेदिन्या पुंसि भौमे शनैश्चरे” इति मेदिनी ॥ आत्मानि मनसि देहे वा, वासवे देवाधिपे च इन्द्रः । “इन्द्रः शक्रादित्यभेदे योगभेदेऽन्तरात्मनि” इति मेदिनी ॥ ३३१ ॥ ईश्वरी पार्वती, तत्र गौरी । “गौरी त्वसज्जात-
 रजःकन्याशङ्करभार्ययोः” इति मेदिनी ॥ शिवः महादेवः, स्वामी पतिः, कन्दर्पः अनङ्गः, तेषु ईश्वरः । “ईश्वरो सन्मथे शम्भौ नाऽऽढ्ये स्वामिनि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ दक्षिणः सर्वनायिकासु समानुरागो नाय-
 कभेदः, स्थूलः महान्, तयोः उदारः । “उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ द्रुमे यज्ञाङ्गे वृक्षे, मेहे पण्डके, अपिशब्दात् ताम्रे देहल्यां कुष्ठभेदे च उदुम्बरः । “उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्ष-
 भेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमान् ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ३३२ ॥ अन्त्यजे क्षत्रि-
 यात् ऊढायां शूद्रायामुत्पन्ने संकीर्णवर्णे, शिवे महादेवे च उग्रः । “उग्रः शूद्रासुते क्षत्र्याद् रुद्रे पुंसि त्रिपूकटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः” इति मेदिनी ॥ अत्युच्चे उच्चतरे, दीप्तौ किरणे, गवि वृषे च उस्रः । “उस्रो वृषे च किर-
 णेऽप्युस्राऽर्जुन्युपचित्रयोः” इति मेदिनी ॥ सिंहजटासु सिंहस्कन्धस्थायां जटायाम्, बहुवचनप्रयोगात् अश्वस्क-
 न्धस्थेषु केशेषु च, पुत्रागे स्वनामाख्याते वृक्षे, वकुले वकुलवृक्षे, नागकेशरे स्वनामाख्याते पुष्पवृक्षे ॥ ३३३ ॥ किञ्जल्के, हिङ्गुनि रामठे च केशरः । दन्त्यसकारान्तशब्दोऽपि एतेष्वर्थेषु दृश्यते । “केशरं हिङ्गुले

कद्रुस्त्रिषु कडारे स्यात्कद्रुः स्त्री नागमातरि । नापितरयोपकरणे कांकिलाक्षेऽपि च क्षुरः ३३५॥
 भस्मकाचरमाः क्षाराः कारुः कारकशिलिपनोः । कर्बुरो राक्षसे पापे कर्बुरं शबले जले ३३६॥
 कोर पीडाबन्धशाले क्रूरौ कठिनभीषणौ । जम्बुद्वीपसहाकन्याः कुमार्योऽथाश्ववारके ॥ ३३७॥
 बालके कार्तिकेये च कुमारे भर्तृदारके । कलिकाररतु धूम्याटे करञ्जे पीतमस्तके ॥ ३३८॥
 सिद्धस्थानेऽपि च क्षेत्रं कर्करो दृढदर्पणौ । शिशपायां कृष्णसारः स्नुह्यां चाथोत्पलेऽपि च ॥
 कर्णपूरः कुबेरस्तु नन्दीवृक्षैकपिङ्गयोः । शट्यां च शूकशिम्ब्यां च कच्छूरा पामने त्रिषु ३४०॥
 कन्दरः रयादुहासृण्योः कोद्धारौ कूपनागरौ । कदरः क्रकचं रोगे कदरः खदिरे सिते ॥ ३४१॥

कलीव किञ्चक्रे न स्त्रिया पुमान् । सिंहसटाया पुत्रागे वकुले नागकेशरे ” इति मेदिनी ॥ माक्षिकाया
 भक्षिकामात्रे, अपिशब्दात् वेद्याया कण्टकार्या सरघाया चाङ्गेर्या हिंसाया गवेधुकाया च क्षुद्रा । “क्षुद्रा
 व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघामु च । चाङ्गेरीव्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि ” इति मेदिनी ॥ कूपणे व्यय-
 कुण्ठे क्षुद्रः । “क्षुद्रः रयादधमे क्रूरकृष्णात्पेपु वान्यवत् ” इति मेदिनी ॥ ३३४ ॥ कडारे पिङ्गलवर्ण,
 नागमातरि च कद्रुः । “कद्रुस्त्रिषु स्वर्णपिङ्गे नागाना मातरि स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ नापितस्म क्षुरकर्मकार-
 कस्य उपकरणे क्षुरकस्मादिमाण्डसमूहे अस्त्रे च, कांकिलाक्षे स्वनामाख्याते वृक्षभेदे, अपिशब्दात् गोक्षुरे महा-
 पिण्डीतके बाणे पद्मादीनां शफे च क्षुरः । “क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कांकिलाक्षे च गोक्षुरे ” इति मेदिनी ॥ ३३५॥
 भस्म दग्धगोमयादिविकारः, काचः क्षारजातमृत्तिकाभेदः, रसः “क्षार ” इति नाम्ना ख्यातो रसः, तेषु क्षारः ।
 “क्षारो रसान्तरे धूर्त्तं लवणे काचभस्मनोः ” इति मेदिनी ॥ कारकः करणशालः, शिन्पी चित्रादिकर्मकरः,
 तयोः कारुः । “विश्वकर्मणि कारुर्ना त्रिषु कारकशिलिपनोः ” इति मेदिनी ॥ राक्षसे, पापे शट्याम्, शबले
 कर्बुरवर्ण, जले सलिले च कर्बुरः । “कर्बुरः सलिलं हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः ” इति मेदिनी ॥ क्वचित् “कर्बूरः ”
 इति दीर्घोकारान्तपाठो दृश्यते । तस्यायाऽप्येवम् ॥ ३३६ ॥ पीडा व्यथा, बन्धशाला बन्धनागारम्, तयोः
 कारा । “कारा दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि ” इति विश्वः ॥ कठिनः निष्ठुरः,
 भीषणः निर्दयः घोरो वा, तयोः क्रूरः । “क्रूरस्तु कठिने घोरे वृक्षसेऽयमभिधेयवत् ” इति मेदिनी ॥ जम्बु-
 द्वीपः प्रसिद्धः, सहा धृतकुमारी, कन्या अनृढा, तत्र कुमारी । “कुमारी शैलतनयानवमल्योर्नर्दागिदि । सहा-
 ऽपराजिताकन्याजम्बुद्वीपेषु च स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ अश्ववारके अश्वारोहिणि ॥ ३३७ ॥ बालके पञ्चव-
 र्णीये बालके, कार्तिकेये स्कन्दे, भर्तृदारके नाट्योक्ती राजकुमारे युवराजे वा, चकारात् शुकपक्षिणे सिन्धुनदे
 वरुणवृक्षे च कुमारः । “कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणादौ ना न द्वयोर्जात्यकाञ्चने ”
 इति मेदिनी ॥ धूम्याटे स्वनामाख्याते पक्षिणि, करञ्जे पूतिकरञ्जे, पीतमस्तके पीतवर्णमस्तकयुक्ते च कलिकारः ।
 “कलिकारस्तु धूम्याटे करञ्जे पीतमस्तके ” इत्येव मेदिनी ॥ ३३८ ॥ सिद्धस्थाने पुण्यफलसाधनयोग्यस्थाने,
 अपिशब्दात् इन्द्रिये देहे अन्तःकरणे इन्द्रियादिसट्पाते सस्याद्युत्पत्तिस्थाने केदारे कलत्रे मेपादिद्वादशराशिषु
 च क्षेत्रम् । “क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः ” इति मेदिनी ॥ दृढः कठिनः, दर्पणः आदर्शः,
 तयोः कर्करो । “कर्करो माण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु ” इति मेदिनी ॥ शिशपाया शिशपावृक्षे, स्नुह्या
 स्नुहीवृक्षे, चकारात् मृगविशेषे च कृष्णसारः । “कृष्णसारा शिशपायां पुंसि स्नुह्यां मृगान्तर ”
 इति मेदिनी ॥ उत्पले नीलोत्पले, अपिशब्दात् कर्णभरणे शिरीषवृक्षे अगोकवृक्षे च कर्णपूरः ।
 “कर्णपूरः शिरीषे स्वात्रीलोत्पलवतंसयोः ” इति मेदिनी ॥ ३३९ ॥ नन्दीवृक्षः, एकपिङ्गः यमराजः
 तयोः कुबेरः । “कुबेरः स्यात् पुंसि नन्दीवृक्षे पुण्यजनेश्वर ” इति मेदिनी ॥ शट्यां स्वनामाख्याते औष-
 धभेदे गन्धशट्यां वा, शूकशिम्ब्यां कापिकच्छाम्, पामने पामनरोगवाति च कच्छूरा । “कच्छूरा शूकशि-
 म्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरपि ” इति मेदिनी ॥ ३४० ॥ गुहा गह्वरम्, सृणिः अङ्कुशः, तयोः कन्दरः ।
 “कन्दरस्त्वङ्कुशे पुंसि गुहाया तु नपुसकम् ” इति मेदिनी ॥ कूपः स्वनामाख्यातो जलाधारगर्तः, नागरः
 प्रसिद्धः, तयोः कोद्धारः । “कोद्धारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाठके ” इति मेदिनी ॥ क्रकचे ग्रन्थिलाख्ये,

कैटुरं कुत्सिते तक्ने किर्मीरौ शबलासुरौ । कपालं च कटाहे च शस्त्रभेदे च कर्परः ॥ ३४२ ॥
 भिक्षापात्रे कपाले च खर्परस्तस्करेऽपि च । देवताडि खरा स्त्री स्यात्खरो गर्हभतीक्षणयोः ३४३
 भद्रमुस्ते गुवाके च खपुरोऽथ द्रुमे पुमान् । रूप्ये खले च खज्जूरः खुरः फालदले शफे ३४४ ॥
 खरुरथे हरं दर्पे दन्तं श्वेतं तु वाचगवत् । गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जालधुनोरपि ॥ ३४५ ॥
 गायत्री खदिरे स्त्री स्याच्छन्दस्यपि पडक्षरे । गुन्द्रस्तेजनके गुन्द्रा प्रियङ्गवां भद्रमुरतके ॥
 गह्वरे द्वे गुहाकुक्षे पूर्धारि द्वारि गोपुरम् । नग्नकन्यामयोगौरी गौरः स्यादुज्ज्वलेऽपि च ॥ ३४७ ॥
 गोत्रं नास्ति कुलं पुंमि शैले भूगव्ययोः स्त्रियारः । स्वरं रणे च गान्धारः गृध्रः स्याल्लंभिपक्षिणाः

वृक्षे करपत्रे वा, रोगे रोगभेदे, सिते खदिरे श्वेतखदिरे च कटुरः । “कटुरः श्वेतखदिरे ककचव्याधिभेदयोः” इति मेदिनी ॥ ३४१ ॥ कुत्सिते मलिने, तक्ने चतुर्थांशजलयोगेन मयिते दन्ति च कटुरम् । कचित् “कचरम्” इति पाठः । “कचरं कुत्सिते तक्ने” इति विश्वः । “कचरं कुत्सिते पाच्यलिङ्गं तक्ने नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शबलः कर्षुरवर्णः चित्रवर्णा वा, अमुरः रादासभेदः, तयोः किर्मीरः । “किर्मीरो नागरङ्गे च कर्षुरे राक्षसान्तरे” इति मेदिनी ॥ कपाले गोर्पाद्विस्थितं, कटाहे तैलादेः पाकसाधनपात्रे, शस्त्रभेदे अस्त्रविशेषे च कर्परः । “कर्परः स्यात्कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः” इति मेदिनी ॥ ३४२ ॥ भिक्षापात्रे भिक्षाभाण्डे, कपाले गिरोऽर्प्यन्ति, तस्करे चौरः, अपिशब्दात् धूर्ते भिन्नमृन्मयखण्डे धातुभेदे तुत्थाञ्जनभेदे च खर्परः । “खर्परस्तस्करे धूर्ते भिक्षाभाण्डकपालयोः” इति मेदिनी ॥ देवताडि स्वनामाख्याते वृक्षे खरा । गर्हभः प्रसिद्धः, तीक्ष्णः उग्रः, तयोः खरः । “खरः स्यातीक्ष्णधर्मयोः । गर्हभे स्त्री देवताडि” इति मेदिनी ॥ ३४३ ॥ भद्रमुस्ते नागरमुस्तके, गुवाके क्रमुकवृक्षे, चकारात् व्याघ्रनखे ऊर्ध्वगते पुरोधटे अलसे च खपुरः । “खपुरः क्रमुके भद्रमुस्तकेऽप्यलसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ द्रुमे वृक्षभेदे, रूप्ये रजते, लले, चकारात् स्पर्शने कीटभेदे च खज्जूरः । “खज्जूरं रूप्यरत्नयोर्वृक्षिके ना द्रुमे द्वयोः” इति मेदिनी ॥ कोलदले बदरीपत्रे, शफे स्वनामाख्याते पशूना शफे च खुरः । “खुरः कोलदले शफे” इत्येव मेदिनी ॥ ३४४ ॥ अथ हये, हरे महादवे, दर्पे गर्वे, दन्ते चर्वणसाधनेऽस्थिभेदे, श्वेते श्वेतवर्णवति च, तुकारात् निषिद्धरुचौ निर्वाधे क्रूरे च पतिवराया कन्यायां च श्वरः । “खरुर्दर्पे हरे हयोदन्ते पुंसि त्रिषु श्वेते” इति मेदिनी ॥ महति बलवति, दुर्जरः दुःखेन जीर्यन्तदार्थः, अलघुः गुरुत्ववान्, तयोश्च अपिशब्दात् मनुक्ते निषेकादिकर्त्तारि पित्रादौ आचार्य सम्प्रदायप्रवर्तके उपाध्याये तान्त्रिकशास्त्रोपदेशरि बृहस्पती तद्विद्वेने पुष्पे द्विमात्रे दीर्घस्वरवर्णे बिन्दुविसर्गयुक्ते एकमात्रे संयुक्तवर्णात् पूर्वस्थिते एकमात्रेऽपि वर्णं द्रोणाचार्ये कपिकच्छां पूज्ये च गुरुः । “गुरुस्त्रिलिङ्ग्या महति दुर्जालधुनोरपि । पुमाधिपेकादिकरे पित्रादौ सुरमान्त्रिणि” इति मेदिनी ॥ ३४५ ॥ खदिरे स्वनामाख्याते वृक्षे, छन्दसि वदोक्ते, पडक्षरे पडक्षरपादके छन्दोभेदे, अपिशब्दात् मन्त्रभेदे च गायत्री । “गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभित्खदिरेषु च” इति मेदिनी ॥ तेजनके वंजे, प्रियङ्ग्वाम्, भद्रमुस्तके नागरमुस्तके च गुन्द्रः । “गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गौ भद्रमुरतके” इति मेदिनी ॥ ३४६ ॥ गुहा अकृत्रिमः पर्वतगर्तः, कुक्षं निकुञ्जम्, तयोः गह्वरम् । “अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्” इति मेदिनी ॥ पूर्धारि नगरद्वारे, द्वारे च गोपुरम् । “गोपुरं द्वारि पूर्धारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ नग्नकन्या असञ्जातरजस्का कन्या, उमा पार्वती, तयोः गौरी । “गौरी त्वसञ्जातरजःकन्याशङ्करमार्ययोः” इति मेदिनी ॥ उज्ज्वले स्वर्णं, अपिशब्दात् श्वेतरार्षपे चन्द्रे धववृक्ष अरुणवर्णं श्वेतवर्णं तत्तद्वर्णवति विरुद्धे पद्मकेशरे पङ्कजे कुङ्कुमे च गौरः । “गौरः श्वेतेऽरुणे पीते विशुद्धे चाऽभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेशरे” इति मेदिनी ॥ ३४७ ॥ नास्ति आख्यायाम्, कुले पौत्राद्यपत्ये वंशे, शैले पर्वते, भूः पृथिवी, गव्या गोसम्बन्धिनी, तयोश्च गोत्रम् । “गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः” इति मेदिनी ॥ स्वरं स्वरभेदे, रणे गीतिविषये, चकारात् सिन्दूरे रागभेदे “कन्दार” इति ख्याते देशोद्भवे गन्धके च गान्धारः । “गान्धारः पुंसि सिन्दूरे रागदेशप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ लोभी लोभशीलः, पक्षी खगभेदः, तयोः गृध्रः । “गृध्रः खगान-

कर्बुरे तिलके चित्रं सुभद्राताम्याः स्त्रियाम् चन्द्रः शशिनि कर्पूरे चारो बन्धापसर्पयोः ॥
 मृते देवकुले चैत्रं ना भूभृन्मासभेदयोः । सर्पे विष्णौ चक्रधरश्चिकुरो वृक्षभित्कचो ॥ ३५० ॥
 चक्रः कोके व्रजे पुंसि क्लीबे सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुम्भकारभाण्डे गण्डे च दृश्यते ॥
 नदप्रभेदे वाद्ये च झर्झरोऽथ गुणध्वनौ । प्रसिद्धावपि टङ्कारस्तारास्त्युच्चरवो त्रिषु ॥ ३५२ ॥
 ताग्ण्यङ्गदमात्रोः स्त्री न ना ऋक्षाक्षिमध्ययोः । दृग्रोगे तिमिरं ध्वान्ते तात्रं प्राजनवेणुके ॥
 धान्याके तुम्बरी शुन्यां ताम्रं शुल्बेऽरुणे त्रिषु । पेटके नावि च तरी तुपारः शीकरं हिमे ॥
 इतिकर्तव्यता तन्त्रमुपायश्च द्विसाधकः । तीव्रं कटुनितान्तं च दर्दरः शैलमुग्रयोः ॥ ३५५ ॥

न्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गोऽयं लुब्धके” इति मेदिनी ॥ ३४८ ॥ कर्बुरे चित्रवर्ण, तिलके स्वनामाख्याते नासार्दी
 धार्य चन्दनादिविशेषके च चित्रम् । सुभद्रा प्रसिद्धा, तारा तारका अक्षितारका वा, तयोः चित्रा ‘चित्रा-
 ऽऽखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनवत्रयदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेभ्योः क्लीबं
 कर्बुराद्रुतयोरपि” इति मेदिनी ॥ शशिनि हिमाग्नौ, कर्पूरे स्वनामाख्याते गन्धद्रव्ये च चन्द्रः । “चन्द्रः कर्पू-
 रकाभिलिङ्गसुवांशुस्वर्णवारिषु” इति मेदिनी ॥ बन्धः बन्धनम्, अपसर्पः गुप्तचरः अपसरण वा, तयोः चारः ।
 “चारः प्रियालवृक्षे स्याद् गतौ गन्धापसर्पयोः” इति मेदिनी ॥ ३४९ ॥ मृते, देवकुले देववग्ने, भूभृत्पर्वत
 भेदः, मासभेदः स्वनामाख्यातः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपो मासः, तयोश्च चैत्रम् । “चैत्रं मृते देवकुले ना
 भूभृन्मासभेदयोः” इत्येव मेदिनी ॥ सर्पं मुजङ्गमे, विष्णौ श्रीकृष्णे च चक्रधरः । “अयं चक्रधरोऽजेऽष्टा
 ना त्रिषु ग्रामजालिनि” इति मेदिनी ॥ वृक्षभित् वृक्षभेदः, कचः केशः, तयोः चिकुरः । “चिकुरस्तरलागयोः ।
 पक्षिवृक्षभित्ः केके गृध्रवज्रो सरीसृपे” इति मेदिनी ॥ ३५० ॥ कोके चक्रवाके पक्षिणि, व्रजे समुदाये, सैन्य सेनासमुदायः,
 रथाङ्गः प्रसिद्धः, तयोश्च ग्रामजाले, कुम्भकारभाण्डे कुम्भकारस्य उपकरणे, राष्ट्रे, चकारात् व्यूहभेदे अस्त्रभेदे पुटभेदे
 जलावर्तं तगरपुष्पे अलङ्कारोके काव्यग्रन्थविशेषे वीरादिचक्रेषु तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु पटसु पत्रेषु च
 चक्रः । “चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणान्त्रयोः । जलावर्तः”
 इति मेदिनी ॥ ३५१ ॥ नदप्रभेदे नदविशेषे, वाद्ये वाद्यभेद पेटके, चकारात् कलियुगे च झर्झरः ।
 ‘झर्झरः स्यात् कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे” इति मेदिनी ॥ गुणध्वनौ धनुर्ज्यार्कपणजे शब्दे, प्रसिद्धो, अपि-
 शब्दात् विस्मयहेतुके शब्द ध्वनिभेदे च टङ्कारः । “टङ्कारो विस्मये पुंसि प्रसिद्धौ जिज्ञिनीध्वनौ” इति
 मेदिनी ॥ अत्युच्चस्वर अत्युच्चनादः ॥ ३५२ ॥ तारिणी तरणकर्त्री, अङ्गदमाता वालिपत्नी, तयोश्च, ऋक्ष नक्ष-
 त्रम्, अक्षिमध्यः नेत्रमध्यस्थकनीनिका, तयोश्च तारः । “तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धयोः शुद्धमौक्तिके ।
 ना नक्षत्रेऽक्षिमध्यं च न ना लये नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ दृग्रोगे नेत्ररोगे, ध्वान्ते अन्धकारे च तिमिरम् ।
 “तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे” इति मेदिनी ॥ प्राजनं गवादिताडनदण्डः, वेणुकं गजादिपालनार्थं लौहमुरा
 वंशदण्डः, तयोः तोत्रम् । “पुंसि त्रपुणि तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ३५३ ॥ धान्याके आपधाविशेषे,
 शुन्यां कुम्कुरयोषिति च तुम्बरी । “तुम्बरी कुम्कुरस्त्रियाम् । धान्याकेऽपि” इति मेदिनी ॥ शुल्बे धातुभेदे,
 अरुणे अरुणप्रमायां च ताम्रम् । “ताम्रं शुल्बेऽरुणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ पेटके वसनपेटके, नावि
 नौकाया च तरी । “तारिः” इति ह्रस्वेकारान्तपाठोऽपि युज्यते । “तारिस्तु तरणे पुंसि कृशानी पेटके तरी” इति
 मेदिनी ॥ शीकरं जलरुणे, हिमे च तुपारः । “तुपारस्तु शीतले शीकरे हिमे” इति मेदिनी ॥ ३५४ ॥ इतिकर्तव्यता
 इदं कृत्वा इदं कुर्यादित्येव पारिपाटीरूपः कर्म्मनिष्ठानक्रमः, उपायः साधनम्, द्विसाधकः उभयार्थः, तयोः,
 चकारात् सिद्धान्ते औपधे कुटुम्बकार्ये प्रधाने तन्तुवाये परिच्छेदे हेतौ सकृत्प्रवृत्तौ तन्तौ स्वराष्ट्रचिन्तायां परिजने
 तन्तुवायशलाकायां प्रगन्धे शपथे धने गृहे वपनसाधने करणे कुले वेदशास्त्राभेदे वेदादिशास्त्रे स्वनामाख्याते शिवाद्युक्ते
 शास्त्रे च तन्त्रम् । “तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चौपधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छेदे ।
 श्रुतिशास्त्रान्तरे हेताभयार्थप्रयोजके । इतिकर्तव्यतायां च” इति मेदिनी ॥ कटु तीक्ष्णम्, नितान्तम् अत्यन्तम्,

उपाये निर्गमे द्वारं दारुः स्याद्देवदारु च । दासीसुतोष्ट्रौ दासेरौ देवयात्राऽशने मृतौ ३५६ ॥
 दिगम्बरोऽन्धकारे च वाद्यमेघौ च दर्दुरौ धात्री भुव्यामलक्यां च हरिशैलौ पराधरो ॥ ३५७ ॥
 धारा हरिद्राश्वगतिनिशाम्बुसुतिराजिपुधाराधरो खड्गमेघौ धीरः पण्डितमन्दयाः ॥ ३५८ ॥
 धीरं च कुङ्कुममथो धरा पृथ्वी धरा गिरिः नेत्रं नेतरि नेत्रं च गुणे मूले विलोचने ३५९ ॥
 ना पिङ्गे नागरं शुण्ठ्यां नरोऽज मनुजेऽर्जुने । नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्येऽपि दृश्यते ॥
 धान्योत्क्षेपे निकारः स्याद्बुद्ध्यामपि निर्जरानभश्चरौ पक्षिदेवौ पांशुला च निशाचरी ३६१ ॥
 बलीकवनयोर्नीध्रं पूरः खाद्ये पयश्चोयत्नारम्भौ परिकरौ खड्गफलेऽपि पुष्करम् ॥ ३६२ ॥

तयोः, चकारात् शिवे लौहे सीसके दुःसहे अत्युग्रे कटुरोहिण्यां राजिकायां गण्डदूर्वायां महाज्योतिष्मत्यां
 नदीभेदे च तत्राम् । “तीव्रा तु कटुरोहिण्या राजिकागण्डदूर्वयोः । त्रिष्वत्युष्णे नितान्ते च” इति मेदिनी ॥
 शैलः पर्वतः, भुजम् ईषद्भुजभाजनम्, तयोः दर्दुरः । “दर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीषद्भुजभाजने” इति मेदिनी ॥
 ॥ ३५५ ॥ उपाये, निर्गमने गदादिनिर्गमनस्थाने च द्वारम् । “द्वारं निर्गमनेऽपि स्वादयुपाये” इति मेदिनी ॥
 देवदारुः स्वनामाख्यातो वृक्षः, तत्र च, चकारात् काष्ठे पित्तले शिल्पिनि दारके च दारुः । “दारुः स्यात्
 पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुसकम्” इति मेदिनी ॥ दासीसुतः दासीपुत्रः, उष्ट्रः प्रसिद्धः, तयोः दासेरः ।
 “दासेरो दासिकापत्ये त्रिपु पुंसि क्रमेत्तके” इति मेदिनी ॥ अशने भोजने, मृतौ यमपुरगमने च देवयात्रा ।
 ‘देवयात्रा यमपुरीगमने भोजनेऽपि च’ इति मेदिनी ॥ ३५६ ॥ अन्धकारे तमसि, चकारात् शिवे क्षणक-
 भेदे नम्रे कलिकाया च दिगम्बरः । “दिगम्बरः स्यात् क्षणे नम्रे तमसि शङ्करे” इति मेदिनी ॥ वाद्यः वाय-
 मेदः, मेघः जलधरः, तयोः, चकारात् भेके पर्वतभेदे मृन्मयपात्रभेदे ग्रामजाले च दर्दुरः । “दर्दुरस्तोयदे
 भेके वाद्यमाण्डादिभेदयोः । दर्दुरा चण्डिकायां स्वाद ग्रामजाले नपुसकम्” इति मेदिनी ॥ भुवि
 भुविष्याम्, आमलक्याम्, चकारात् मातरि उपमातरि च धात्री । “धात्री जनन्यामलकी-
 त्रमुमस्त्युपमातृपु” इति मेदिनी ॥ हरिः वराहण्यो निष्णुः, शैलः भूधरः, तयोः धराधरः । “धराधरो
 हरो शैले” इति मेदिनी ॥ ३५७ ॥ हरिद्रा स्वनामाख्यात औषधभेदः, अश्वगतिः अश्वानां
 गतिपञ्चकम्, निगा तीक्ष्णा, अभ्यु मेघस्याधारवर्णम्, सुतिः द्रवद्रव्यस्य सन्तत्या पतनम्, राजिः
 समूहः, एतेषु धारा । “धारा सैन्यायिमस्कन्धं तुरङ्गगतिपञ्चके । घटादिच्छिद्रसन्तत्योः प्रपते स्याद् द्रवस्य च”
 इति मेदिनी ॥ खड्गः असिः, मेघः जलधरः, तयोः धाराधरः । “धाराधरोऽसिमेनयोः” इति मेदिनी ॥ पण्डितः
 बुधः, मन्दः मूर्खः, तयोः ॥ ३५८ ॥ कुङ्कुम प्रसिद्धम्, तत्र च, चकारात् नायिकाभेदे परमेश्वरे काकोल्या
 महाज्योतिष्मत्यां स्थिरायां चित्तवृत्तौ च धीरः । “धीरो धैर्यान्वितो स्वैरे बुधे क्लीब तु कुङ्कुमे” इति मेदिनी ॥
 पृथ्वी भूतः, तत्र धरा । गिरिः शैलः, तत्र धरः । “धरो गिरी । कर्पासतूलके कर्मराजे वस्वन्तरेऽपि च”
 इति मेदिनी ॥ नेतरि नायके प्रापके च, गुणे, मूले, विलोचने नयने, चकारात् मन्थदामनि प्रवर्त्तके च नेत्रे ।
 “नेत्रे मयिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमराय च । रये चक्षुषि नद्यां च” इति मेदिनी ॥ ३५९ ॥ पिङ्गे प्रसिद्धे,
 शुण्ठ्यां स्वनामाख्यातो औषधे, च नागरम् । “नागरं मुस्तके शुण्ठ्या विदग्धे नगरोद्भवे” इति मेदिनी ॥ अजे
 परमात्मानि, मनुजे मनुष्ये, अर्जुने अर्जुनवृक्षे च गरः । “नरोऽजे मनुजेऽर्जुने” इत्येव मेदिनी ॥ वार्तिके
 वृत्तानुक्ताद्यर्थविस्तारे ग्रन्थभेदे, राज्ञि राजनि, विषवैद्ये, अपिशब्दात् एकविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे च नरेन्द्रः ।
 “नरेन्द्रस्तु महीपाले विपर्वणे च पुरययम्” इति मेदिनी ॥ ३६० ॥ धान्योत्क्षेपे व्रीह्यादिधान्यादेरुत्क्षेपे
 निकारः । “निकारः स्यात्परिभवे धान्योत्क्षेपेऽपि च” इति मेदिनी ॥ गुडूच्यां स्वनामाख्यातायां
 लतायाम्, अपिशब्दात् तालपर्ण्यां च निर्जरा । “निर्जरा तु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामपि स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥
 पक्षी खगाः, देवः अमरः, तयोः नभश्चरः । “नभश्चरो विहङ्गम । विद्याधरे घने वाते” इति मेदिनी ॥
 पांशुला पुंश्चलीं बुलटा वा, तस्याम्, चकारात् राक्षस्यां शृगाल्यां पिशाच्यां च निशाचरी । “पांशुलाया
 निशाचरी” इति मेदिनी ॥ ३६१ ॥ बलीकः पटलान्तभागः, वन वृक्षसमुदायात्मकम् अरण्यम्, तयोः

नद्यन्तराले पात्रं स्याद्भाण्डं चाथ निशापतौ । पृथक्चारिगजे यूथग्रष्टे पक्षचरः स्मृतः ॥ ३६३ ॥
 रथाख्यां मन्येऽपि पिठरं पवित्रं कुशप्रव्ययोः । देहे पाटलिपुत्रे च पुरं रथाद् गुग्गुली पुरः ॥
 वरो जामातरि वृत्तौ कुङ्कुमे च नपुंसकम् । वक्रः शनैश्चरे क्रूरं पुटभेदं तथाऽनृजौ ॥ ३६५ ॥
 कुब्जवृक्षे हरे वारो बन्धुरं रम्यनम्रयोः । भ्रमरः कामुके भृङ्गे भरोऽतिशयभारयोः ॥ ३६६ ॥
 विषे स्वादौ च मधुरं मल्लिकायां च माधुरम् । मखाग्रौ च महावीरौ मक्षिकायां च मत्सरः ॥ ३६७ ॥

नीध्रम् । कचित् “नीध्रम्” इति पाठः । “नीध्रं नेमौ वलीकन्दो रेवतीमे च कानने” इति विश्वः ।
 “नीध्रं नेमौ वलीकन्दो रेवतीमेऽपि कानने” इति मेदिनी ॥ स्वाद्ये स्वादनीये, पयश्चये जलसमूहे च पूरः ।
 “पूरो जलसमूहे स्याद्भणसंयुद्धिखाद्ययोः” इति मेदिनी ॥ यत्नः उत्साहः, आरम्भः प्रसिद्धः, तयोः परिकरः ।
 “भवेत् परिकरः सङ्घे पर्यङ्कपरिवारयोः” इति मेदिनी ॥ सङ्गणके असिफलके, अपिशब्दात् गजकराग्रे मुखे जले
 वाद्यभाण्डे आपणे पत्रे तीर्थभेदे, कुशप्रवो पद्मकोशे दीपभेदे युद्धे नृपभेदे रोगभेदे नागभेदे सारमपक्षिणि च पुष्करम्
 “पुष्करं सेऽमुपपन्नयोः । तृयवत्कं राङ्गफलं हास्तिहस्ताग्रकाण्डयोः ॥ कुशप्रवो द्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम्”
 इति मेदिनी ॥ ३६२ ॥ नद्यन्तराले तीरद्वयसंयुक्ते जलधारस्नान, भाण्डं जलाद्यावारं भोजनयोग्ये अमने,
 चक्रात् विद्यादियुक्ते दानयोग्ये ब्राह्मणे यज्ञीये स्त्रियादौ नाटकेऽभिनेये नायकादौ च पात्रम् । “पात्रं स्त्रियादौ
 पर्णे च भाजने राजमान्त्रिणि” इति मेदिनी ॥ निशापतौ चन्द्रे यूथग्रष्टे सजातीयसमुदायच्युते पृथक्चारिणि
 गजे हस्तिनि च पक्षचरः । “अथ पक्षचरश्चन्द्रे पृथक्चारिगजेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ३६३ ॥ स्थात्या पाक-
 पात्रे, मन्थे मन्थानदण्डे, अपिशब्दात् गृहभेदे मुस्तायां च पिठरम् । “पिठरः स्थात्या ना वलीव मुस्तामन्थ-
 नदण्डयोः” इति मेदिनी ॥ कुशः स्वनामाख्यातवृणः, मेव्य शुचि, तयोः पवित्रम् । “पवित्रं वर्षणे कुशे ।
 ताग्रे पयसि च वलीव मेव्ये स्थादभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ देहे शरीरे, पाटलिपुत्रे स्वनामाख्याते नगरे,
 गुग्गुली स्वनामाख्याते निर्यासे च पुरम् । “पुरं नपुंसकं गेहे देहपाटलिपुत्रयोः । पुष्पादीनां दलावृत्तौ ना
 गुग्गुली न ना पुरि” इति मेदिनी ॥ ३६४ ॥ जामातरि वृद्धितृपतौ, वृत्तौ आवरणे, कुङ्कुमे स्वनामाख्याते
 औषधे, चक्रात् इच्छायां याचने वेष्टने अभीष्टे श्रेष्ठे जरे गुग्गुली पत्न्यौ च वरः । “वरो जामातरि वृत्तौ
 देवतादेरभीष्टिते । पिङ्गे पुसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शनैश्चरे शनिग्रहे, क्रूरं रुद्र,
 पुटभेदे नगरं, अनृजौ कुटिलगती च वक्रः । “वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरं पुटभेदे शनैश्चरे च” इति विश्वः । “वक्रः
 शनैश्चरे पुसि पुटभेदे नपुंसकम् । त्रिषु क्रूरं च कुटिले” इति मेदिनी ॥ ३६५ ॥ कुब्जवृक्षे स्वनामाख्याते
 द्रुमभेदे, हरे शिवे, वारः । “वारः सूर्यादिवसं वारोऽवसरवृक्षयोः । कुब्जवृक्षे हरे वारं द्वारे मयस्य
 भाजने” इति विश्वः । “वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुब्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे” इति मेदिनी ॥ रम्यं
 रमणायम्, नम्रं नमनम्, तयोः बन्धुरम् । “बन्धुरं मुकुटे पुसि स्त्री चिह्ने तत्पुत्रकथाः । बन्धुकं वाधरं हम्भं
 त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः” इति मेदिनी ॥ कामुके मेथुनकामनातिशयवति, भृङ्गे मधुरे च भ्रमरः । “भ्रमरः
 कामुके भृङ्गे” इत्येव मेदिनी ॥ अतिगमः आविषयम्, भारः गुस्त्वपरिमाणम् अष्टसहस्रतोलकपरिमाणं वा,
 तयोः भरः । “भरोऽतिशयभारयोः” इत्येव मेदिनी ॥ ३६६ ॥ विषे, स्वादौ गुडादिस्ये मिष्टरसे माधुर्य-
 रसवाति च, चक्रात् इक्ष्वादी मनोहरे रक्ताशिग्रौ राजाग्रे रक्तेक्षौ गुडे शाली जीरके वङ्गे सीरे शतपुष्पां यष्टि-
 मधौ काकोल्या शतावर्या बृहज्जीवन्त्यां मधुकर्कटिकायां मधूल्या भेदायां पालङ्कशाके च मधुरम् । “मधुरा
 शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः । मधुकर्कटिकाभेदमवुलीयष्टिकासु च । क्लीबं विषे पुंसि रसे तद्वत् स्वादुप्रियेऽन्य-
 वत्” इति मेदिनी ॥ मल्लिकायां मल्लिकापुष्पे, चक्रात् मदिरायां च माधुरम् ॥ मखाग्रौ यशाग्रौ, चक्रा-
 रात् हनुमति गरुडे सिंहे वज्रे श्वेततुरङ्गे कोकिले धनुर्धरे एकवीरवृक्षे महाशूरे क्षीरकाकोलीवृक्षे च महावीरः ।
 ‘महावीरस्तु गरुडे शूरे सिंहे मखानले । वज्रे श्वेततुरङ्गे च सञ्चानवित्तोऽपि च” इति मेदिनी ॥ मक्षिकायां
 कीटभेदे, चक्रात् अन्धशुभद्वेषे परमसम्पत्त्यसहने क्रोधे कृपणे च मत्सरः । “मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्स-

महेन्द्रो भूधरे शक्रे मन्दे वक्रं च मन्थरः । विघ्नमन्मथयोर्मारो मकरा राशियादसोः ॥ ३६८ ॥
 गमनोत्सवयोर्यात्रा रुधिरं कुङ्कुमेऽपि च । वृक्षमिप्तापयो रोध्रो दैत्यभेदे मृगे रुरुः ॥ ३६९ ॥
 लम्बोदरः स्यादुद्धाने गणानामधिपेऽपि च । लक्ष्मीपुत्रौ स्मरहयौ विस्तारौ स्तम्भविस्तृता ॥
 वप्रस्तातेऽस्त्रियां क्षेत्रे चये रेणौ च रोधसि । स्यादूबरे वनक्षेत्रे वल्लुरं गहनेऽपि च ॥ ३७१ ॥
 वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांससूकरमांसयोः । वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु ॥ ३७२ ॥
 विकारो विकृतौ रोगे विश्वकद्रुश्च भित्तखलौ । बेरोऽङ्गे कुङ्कुमे बेरं वठरः शठमन्दयोः ॥ ३७३ ॥
 अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः । पर्याणेशोपकरणे शारिः शकुनिकान्तरे ॥ ३७४ ॥
 श्रीलक्ष्मीवेशसम्पत्सु भारतीशोभयोरपि । शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु ॥ ३७५ ॥

यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसम्पत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ ३६७ ॥ भूधरे जम्बूद्वीपस्थ-
 पर्वतभेदे, शक्रे इन्द्रे च महेन्द्रः । “महेन्द्रः पर्वते शक्रे” इति मेदिनी ॥ मन्दे, वक्रे, चकारात् कोषे फले
 कुसुम्यां नीचे जडे कैकेय्याः दास्या च मन्थरः । “मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्यां न
 द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्रेऽभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ विघ्नः व्याघातः, मन्मथः कामदेवः, तयोः मारः । “मारो
 मृत्यौ स्मरे विघ्ने” इति मेदिनी ॥ राशिः मकराकारत्वात् सेवादितो दशमो राशिः, यादः जलजन्तुभेदः, तयोः
 मकरः । “मकरो यादसो भेदे निधिराशिप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ ३६८ ॥ गमनं जिगीषया राज्ञां गम-
 नम्, उत्सवः देवोद्देशेन उत्सवभेदो रथयात्रादिः, तयोः यात्रा । “यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः
 स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ कुङ्कुमे स्वनामाख्याते औषधभेदे, अपिशब्दात् शरीरस्थे रसपाकजन्ये धातु-
 भेदे मङ्गलग्रहे रक्तवर्णे तद्वर्णवति च रुधिरम् । “रुधिरौऽङ्गारेण पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः” इति
 मेदिनी ॥ वृक्षमिप्स्वलोऽध्वः, पापं किल्बिषम्, तयोः रोध्रः । “रोध्रो ना नावरे क्लीबमपराधे च किल्बिषे”
 इति मेदिनी ॥ दैत्यभेदे असुरविशेषे, मृगे मृगभेदे च रुरुः । “रुरुर्ना मृगदैत्ययोः” इति मेदिनी ॥ ३६९ ॥
 उद्धाने कुम्भोदरवति, गणानामधिपे गणेशे, अपिशब्दात् तारानाम्नां देव्या च लम्बोदरः । “लम्बोदरः
 स्यादुद्धाने गणानामधिपेऽपि च” इत्येव मेदिनी ॥ स्मरः कामदेवः, हयः अश्वः, तयोः लक्ष्मीपुत्रः । “लक्ष्मी-
 पुत्रस्तु पुंलिङ्गः कामदेवे तुरङ्गमे” इति मेदिनी ॥ स्तम्भः विटपः, विस्तृतिः विस्तीर्णता, तयोः विस्तारः ।
 “विस्तारो विस्तृतौ स्तम्भे” इति मेदिनी ॥ ३७० ॥ ताते जनके, क्षेत्रे केदारो, चये दुर्गनगरादौ परि-
 खया उद्धृतमृत्तिकास्तूपे, रेणौ धूलौ, रोधसि तटे, चकारात् सीसके प्राचीरे प्रजापतौ मञ्जिष्ठायां च वप्रः ।
 “वप्रस्ताते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे” इति मेदिनी ॥ ऊपरं क्षारमृत्तिकायुक्ते दंशे, वनक्षेत्रे वनकेदारो,
 गहने कुञ्जे, अपिशब्दात् मञ्ज्यर्था निर्वर्जनस्थाने शाद्वले च वल्लुरम् । “वल्लुरः स्याद्वनक्षेत्रे गहनोदरयोरपि”
 इति मेदिनी ॥ ३७१ ॥ संशुष्कमांसः आतपादिना शुष्कमांसः, सूकरमांसः स्वनामाख्यातस्य पशोर्मांसः,
 तयोः वल्लूरा । “वल्लूरा त्रिषु संशुष्कमांससूकरमांसयोः” इत्येव मेदिनी ॥ वैकल्ये निकलत्वे, विश्लेषे, विश्लिष्टे,
 विकले स्वभावहीने, अपिशब्दात् विह्वले च विधुरम् । “विधुरं स्यात्प्रविश्लेषे न द्वयोर्विकले त्रिषु” इति मेदिनी
 ॥ ३७२ ॥ विकृतौ प्रकृतेरन्यरूपे, रोगे रजावति च विकारः । श्वभिदू ध्वानभेदः, खलः दुर्जनः, तयोः विश्व-
 कद्रुः । “विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ “विश्वकद्रुः खले ध्वाने स्यादाखेट-
 ककुम्भुरे” इति विश्वः ॥ अङ्गे कलेवरे, कुङ्कुमे स्वनामाख्याते औषधभेदे च बेरम् । “बेरं कलेवरे क्लीब-
 वार्त्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ शठः धूर्तः, मन्दः मूर्खः, तयोः वठरः । “वठरः कुम्भकटे वस्त्रे गठे” इति
 मेदिनी ॥ व्यसनं विपत्तिः, व्यतिषङ्गः परस्परमेलनम्, तयोः व्यतिकरः । “अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्य-
 तिषङ्गयोः” इत्येव मेदिनी ॥ “व्यतिकरः समाख्यातो व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति विश्वः ॥ पर्याणे, युद्धार्थं
 हस्तिपर्याणे, अक्षोपकरणे पाशकादिगुटिकायाम्, शकुनिकान्तरे पक्षिभेदे, च शारिः । “शारी” अन्यत्र ।
 “शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे” इति मेदिनी ॥ ३७४ ॥ लक्ष्मीः प्रसिद्धा, वेशः वेशरचना

पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । शुक्रं रंतांऽक्षिरुक् शुक्रां ना काव्यज्यैष्ठवह्निषु ३७६
 गजभूषा च शृङ्गारः शुषिरं गर्तवाद्ययोः । कुटजे वासवे शक्रो वरीशच्याः शतावरी ॥ ३७७ ॥
 शकरी मेखला छन्दः शवरः सलिले शिवोऽस्थिरा महीशालपर्ण्योः शम्बरं संयमे जले ॥ ३७८ ॥
 शम्बरौ दैत्यहरिणौ सत्रं स्थात्कैतवं वने । स्रोतोऽज्जने च सौवीरं काञ्जिकं बदरेऽपि च ॥ ३७९ ॥
 हलतिग्मकरौ सीरौ सान्द्रं मृदौ घनं वने । तन्वादिग्रन्थयोः सूत्रं कारणेऽपि च दृश्यते ३८० ॥
 शैलेऽचलोऽचला भूमावरालः सर्जवक्रयोः । अलिः सुरापुष्पलिहाः कलोलोऽप्याकुलं त्रिषु ॥
 आलुर्गलन्तिकाया स्त्री क्लीबं मूलं च भेलकं ॥ ३८१ ॥

सम्पत् धर्मार्थकामसम्पत्तिः, एतासु, भारती वाणी, शोभा दीप्तिः, तयोश्च, अपिशब्दात् लवङ्गे प्रकारे उपकरणे
 बुद्धौ विभूतौ अधिकारे प्रभायां कीर्तौ वृद्धौ सिद्धौ कमले विल्ववृक्षे वृद्धिनामौषधौ रागभेदे च श्रीः । “श्रीर्वेग-
 रचनाशोभाभारतीसरलदुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तिविवेककरणेषु च । विभूतौ च मतौ च स्त्री” इति मेदिनी ॥
 शैलः पर्वतः, वृक्षः तरुः, तयोः, अग्रम् उपरिभागः, कक्षा शुष्कतृणादिः, पुलकः रोमाञ्चः, कोटिः अन्तर्भागम्,
 एतासु ॥ ३७५ ॥ पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलवर्णं भाणिक्यं रत्नभेदः, तस्य शकल खण्डम् एक-
 भागो वा, तत्र अपिशब्दात् मूर्त्यायां च शिखरम् । “शिखरोऽस्त्री द्रुमाग्रेऽद्रिऽष्टङ्गे पुलकक्षयोः । पक्वदाडिम-
 बीजाभमाणिक्यशकलाग्रयोः ” इति मेदिनी ॥ रेतः मज्जजातश्चरमधातुः, अक्षिरुक् नेत्ररोगभेदः, काव्यः शुक्रा-
 चार्यः, ज्येष्ठः ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तपौर्णमासीसम्बद्धः स्वनामाख्यातश्चान्द्रमासः, वह्निः दहनः, एतेषु शुक्रम् ।
 “शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्” इति मेदिनी ॥ ३६६ ॥ गजभूषा
 हस्त्यलङ्कारः तत्र, चकारात् नाट्योक्ते रसभेदे लवङ्गे सिन्दूरे चूर्णे कालागुर्हाणि आर्द्रके भूषणे च शृङ्गारः ।
 “शृङ्गारः सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने । नपुंसक लवङ्गेऽपि नागसम्भवचूर्णयोः” इति मेदिनी ॥ गर्तं भूमि-
 च्छिद्रम्, वाद्य वशादिवाद्यम्, तयोः शुषिरम् । “शुषिरं वश्यादिवाद्ये विवरे च नपुंसकम् । मूर्धिके ना स्त्रियां
 नल्यौषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ कुटजे कुटजवृक्षे, वासवे इन्द्रे च शक्रः । “शक्रः पुमान् देवराजे
 कुटजार्जुनभूहोः” इति मेदिनी ॥ वरी शतमूली, शची इन्द्रभायां, तयोः शतावरी । “शतावरी तु शच्या
 स्यादिन्दीवर्यामपि स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ३७७ ॥ मेखला स्त्रीकथाभूषणम्, उपनयनकाले ब्रह्मचारिधार्यं
 कटिसूत्रं वा, छन्दः चतुर्दशाक्षरपादकः छन्दोभेदः, तयोः शम्बरी । “शम्बरी छन्दसो भेदे नदीमेखलयोरपि”
 इति मेदिनी ॥ सलिले जले, शिवे महादेवे च शवरः । “श्वरो म्लेच्छभेदे च पानीये गङ्गरेऽपि च” इति
 मेदिनी ॥ मही पृथिवी, शालपर्णी स्वनामाख्यात औषधभेदः, तयोः स्थिरा । “स्थिरा भूशालपर्ण्योः” इति
 मेदिनी ॥ संयमे व्रताङ्गतया पूर्वदिनकर्तव्ये नियमभेदे इन्द्रियनिग्रहे वा, जले पानीये ॥ ३७८ ॥ दैत्यः असुर-
 भेदः, हरिणः मृगभेदः, तयोश्च शम्बरः । “शम्बरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शम्बरी चाखुपर्ण्या
 स्यात्” इति मेदिनी ॥ कैतवे कपटतायाम्, वने अरण्ये च सत्रम् । “सत्रं यज्ञे सदादानाच्छादनारण्यकैतवे”
 इति मेदिनी ॥ स्रोतोऽज्जने सौवीरदेशजाते अज्जने, काञ्जिके, बदरे कोलिवृक्षे, अपिशब्दात् काञ्जिकभेदे
 च सौवीरम् । “सौवीरं काञ्जिके स्रोतोऽज्जने च बदरेऽफले” इति मेदिनी ॥ ३७९ ॥ हलः लाङ्गलः, तिग्म-
 करः सूर्यः, तयोः सीरः । “सीरोऽर्कहलाः पुंसि” इति मेदिनी ॥ मृदौ कामल, घनं निविटे, वने अरण्ये
 । सान्द्रम् । “सान्द्रं वने घने मृदौ” इति मेदिनी ॥ तन्वादिः वस्त्रसाधनतन्तुः, ग्रन्थः रचनाविशेषः शास्त्र-
 भेदो वा, तयोः, कारणे च, अपिशब्दात् व्यवस्थायां नाटकसाधने प्रस्तावे च सूत्रम् । “सूत्रं तन्तौ व्यवस्थाया
 शास्त्रादिसूत्रग्रन्थने” इति मेदिनी ॥ ३८० ॥ इति रकारान्ताः ॥ अथ लान्तानाह ॥ शैले पर्वते, मूसौ पृथिव्यां च
 अचलः । “अचला वसुधायां स्यादचलः शैलकीलयोः” इति मेदिनी ॥ सर्जः सर्जरसः, वक्रः कुटिलः,
 तयोः अरालः । “अरालः कुटिले सर्जरसे समददन्तिनि” इति मेदिनी ॥ सुरा मद्यम्, पुष्पलिट् भ्रमरः, तयोः
 अलिः । “अलिः सुरापुष्पलिहोः” इत्येव मेदिनी ॥ कहलोले महातरङ्गे, अपिशब्दात् व्याकुले च आकुलम् ॥
 गलन्तिकायां स्वल्पवारिधारायुतायां कर्कर्यां वा, मूले स्वनामाख्याते कन्दभेदे, भेलके नद्यादितारणाव्यं लवे,

औलिः सेतुः सखी यज्वा शौण्डिकश्चासुतीवलः । आभीलं भीषणे कृच्छ्रे इला भूवाग्बुधाङ्गनाः
 आर्द्रशूरणयोरोलैः कालः स्यान्मृत्युकृष्णयोः । अंशे वृद्धावपि कला कदली ध्वजरम्भयोः ॥
 कफोणिघाते ज्वाले च कीलावत्कील इष्यते । शिरसोऽस्थिन् कपालोऽस्त्री घटादेः शकले व्रजे ॥
 काको विषं च काकालौ सास्त्रायामपि कम्बलः । धूनकेऽपि कलकलः कामलः कामुके मधौ ॥
 कुलं गोत्रे गणे देहे न ना ज्ञाने च केवलम् । कपिला शिशपाकौन्त्योः कपिलोऽग्नौ मुनी शुनि ॥
 कोलोऽङ्कपालावुत्संगे वराहे भेलकेऽपि च । पिप्पलयपि च कोला स्यात्कोलं च बदरीफले ३८७

चकारात् पेचकपक्षिणि क्षुद्रघाष्टिकायां च आलुः । “आलुर्गलन्तिकाया स्त्री क्लीबं मूले च भेलके” इत्येव
 मेदिनी ॥ ३८१ ॥ सेतुः आगन्तुकजलवारणार्थं सस्यसंज्ञजलवारणार्थं च कृता वृत्तिरूपः सेतुः, सखी वयस्या,
 तयोः आलिः । “आली” अयत्र । “आलिर्विशदाशयोः । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ प्रकीर्त्तिता”
 इति मेदिनी ॥ यज्वा सोमामिपवशाली याज्ञिकः, शौण्डिकः मद्यविक्रेता, तयोः, चकारात् कन्यापालके च
 आसुतीवलः । “आसुतीवल आख्यातः कन्यापालकयजनोः” इति मेदिनी ॥ भीषणे भयानके, कृच्छ्रे कष्टे
 च आभीलम् । “आभीलं न द्वयोः कृच्छ्रे वाच्यलिङ्गं भयानके” इति मेदिनी ॥ भूः पृथ्वी, वाक् वचनम्,
 बुधाङ्गना वैवस्वतमनुकन्या बुधपत्नी, एतासु इला । “इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्या गवि वाचि च” इति
 मेदिनी ॥ ३८२ ॥ आर्द्रः आर्द्राया भूर्मा जातः स्वनामाख्यातो मूलभेदः, शूरण कन्दविशेषः, तयोः ओलः ।
 कचित् “ओलः” इति पाठः । “ओलस्तु शूरणे पुष्टि स्यादाद्रं वाच्यलिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ मृत्युर्मरणम्,
 कृष्णः कालवर्णः, तयोः कालः । “कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः” इति मेदिनी ॥ अगे चन्द्रमण्डलस्य
 षोडशे भागे, वृद्धौ दत्तधनस्याधिकलभ्याशे, अपिशब्दात् कालपरिमाणे ज्यौतिषोक्ते राशेऽस्त्रिंशद्भागस्य षष्टिभागे,
 नौकायाम् कपटे विभूतौ सामर्थ्यं सङ्ख्यायाम् मरीचिपत्न्या चतुःषष्टिप्रकारेषु गीतवाद्यादिषु च कला । “कला
 मूलविवृद्धौ स्याच्छिल्पादावशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः” इति मेदिनी ॥ ध्वजः पताका, रम्भा
 रम्भावृक्षः, तयोः कदली । “कदली पताकामृगभेदयोः” इति मेदिनी ॥ ३८३ ॥ कफोणिः भुजमध्यग्रन्थिः कूर्परः, घातः
 शङ्कुः, तयोः, ज्वाले अग्निशिलायाम्, चकारात् गन्धे स्तम्भे लेगे च कीला कीलः च । “कीलो लेगे द्वयोः स्तम्भे
 ज्वालाकफोणिशङ्कुषु” इति मेदिनी ॥ शिरसोऽस्थिन् मस्तकास्थिन्, घटादेः शकले कलशादेरवयव, व्रजे
 समूहे च कपालः । “कपालोऽस्त्री शिरसोऽस्थिन् स्याद् घटादेः शकले व्रजे” इति मेदिनी ॥ ३८४ ॥ काकः
 द्रोणकाकः, विषं विषभेदः, तयोः, चकारात् सर्प सूकरभेदे नरकभेदे वायस्याम् अश्वगन्धाया च काकालः ।
 “काकोलं नरकान्तरे । ना कुलले द्रोणकाके विषभेदे तु न स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ सास्त्राया गोगलस्थिते लोम-
 सङ्घातात्मके कम्बले, अपिशब्दात् प्रावारे नागभेदे कुमौ स्वनामाख्याते मेघलोमनिर्मिते वस्त्रासनादौ जले च
 कम्बलः । “कम्बलो नागराजे स्यात् सास्त्राप्रावारयोरपि कुमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ धूनके
 यक्षधूपे अपिशब्दात् कोलाहले च कलकलः । “कलकल उक्तः कोलाहले तथा शालनिर्यासे” इति मेदिनी ॥ कामुके
 कामयुक्ते, मधौ वसन्तकाले च कामलः । “कामला रोगभेदे वा न ना मरुवसन्तयोः । कामुके वाच्यलिङ्गः”
 इति मेदिनी ॥ ३८५ ॥ गोत्रे व्रजे, गणे सजातीयगणे, देहे शरीरे च कुलम् । “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
 णेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबं कण्टकायौषधी कुली” इति मेदिनी ॥ ज्ञाने ज्ञानभेदे, चकारात् शुद्धे
 निश्चिते कृत्स्ने एके च केवलम् ॥ शिशपा रक्तनुष्ययोगा शिशपा, कौन्ती भस्मगन्धिनी ओषधी,
 तयोः, अग्नौ ज्वलने, मुनी साङ्ख्यशास्त्रकारे मुनिभेदे, शुनि कुक्कुरे च कपिला । “कपिला
 रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्या स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नाऽनले वासुदेवे च
 मुनिभेदे च कुक्कुरे” इति मेदिनी ॥ ३८६ ॥ अङ्कपालौ क्रोडप्रान्ते, उत्संगे क्रोडे, वराहे सूकरे,
 भेलके नद्यादेरतरणार्थं प्लवे, पिपली स्थनामाख्यात औषधविशेषः, तत्र च, बदरीफले स्वनामाख्याते फले, अपि-
 शब्दात् शनिग्रहे उड्डये भुजान्तरे चित्रायाम् अस्त्रभेदे टङ्कद्वयमाने जातिभेदे देशभेदे चण्डे मरिचे तोलकमाने च
 कोलः । “कोलं कोलिफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम् । नाऽङ्कपालौ शनौ चित्रे वराहोत्सङ्गभेलके” इति

मृगे जले च कमलं कुवले वदरोत्पलाकलांलौ शात्रवालांलौ पर्कट्यां च कमण्डलुः॥३८८॥
 कर्मरङ्गतरो कर्मफलं दुःखं सुखेऽपि च । करालो धूनतैलेऽपि देशे केशे च कुन्तलः॥३८९॥
 कुतूहले प्रशस्तेऽपि खलुश्चर्मणि चातके । वस्त्रे निम्ने चाथ खले सरगस्थाने शठे त्रिषु ३९०
 मण्डले मणिके गोला गोलं गोदावरी सखी । गोपे भूपश्च गोपालो चपलः पारदेऽपि च ३९१
 चपलाः पिप्पलीलक्ष्मीपुंश्चलीविद्युतः रमृताः । छले छद्मस्खलितयोर्जम्बालौ पङ्कशवलौ ३९२
 जंगलो निर्जने दंशे त्रिलिंगः पिशितेऽस्त्रियाम् । जालं दंभेऽपि जम्बीरे देवभेदेऽपि जम्बलः॥
 झलाऽतपोर्मिर्दुहिता तले मूलचंपट्याः । तालं गीतक्रियामाने हरिताले द्रुमान्तरे ॥३९४॥

मेदिनी॥३८७॥मृगे मृगभेदे, जले, कुवले मुक्ताफले, वदरः कोलिफलम्, उत्पल नीलपत्रम्, तयोश्च कमलम् ।
 “कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियो.” इति मेदिनी ॥
 शात्रवः वैरी, उत्पलः महातरङ्गः, तयोः कलोलः । “कलोलः पुंसि हर्षं स्यादुल्लेखैरिणोरपि” इति मेदिनी ॥
 पर्कट्या लक्षवृक्षे, चकारात् करके रान्यामिना जलपात्रभेदे चतुष्पादजातौ च कमण्डलुः । “कमण्डलुः स्या-
 त्करके न स्त्री ना लक्षपादपे” इति मेदिनी ॥ ३८८ ॥ कर्मरङ्गतरो कामरङ्गवृक्षे तत्फले च, दुःखं कर्म-
 विपाकजनिते प्रतिवेदनीये चित्तधर्मभेदे दुःसाधने वा, सुखे कर्मविपाकजनिते अनुकूलवेदनीये चित्तधर्मभेदे
 सुखिनि सुखकारके वा, अपिशब्दात् कर्मविपाकजन्ये च कर्मफलम् । “अथ कर्मफलः कर्मरङ्गकर्मविपाकयोः”
 इति मेदिनी ॥ धूनतैले सर्जरसयुक्ततैले, अपिशब्दात् तैलभेदे विकटे मयानके दन्तुर उच्चैः वृक्षभेदे च करालः ।
 “करालो दन्तुरे लुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । ससर्जरसतैले ना क्लीवं कृष्णकुण्डरे” इति मेदिनी ॥ देशे देशभेदे, देशे
 चिकुरे, चकारात् पानपात्रे जवे हस्ते जनपदभेदे च कुन्तलः । “कुन्तलश्चपके वाले यवे पुष्पि नीवृति”
 इति मेदिनी ॥ ३८९ ॥ प्रशस्ते प्रशसनीये, अपिशब्दात् अपूर्ववस्तुदृष्टातिशयं चेष्टाभेद फलनिरपेक्षतया
 चिकीर्षिते कौतुके अद्भुते च कुतूहलम् । “कुतूहलं कौतुके स्यात् प्रशस्तेऽपि च दृश्यते” इति मेदिनी ॥
 चर्मणि इन्द्रियभेदे, चातके स्वनामाख्याते पथिभेदे, वस्त्रे वसनभेदे, निम्ने गर्ते, चकारात् वृत्तौ आपधमर्द-
 नपात्रे च खलः । “खलो वस्त्रप्रभेदे स्याद् गर्ते चर्मणि चातके” इति मेदिनी ॥ सरगस्थाने धान्यगर्दनस्थाने,
 शठे अधमे च खलम् । “खले भूस्थानकर्तृषु नीचकूराधमे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ३९० ॥ मण्डले चक्राकारेण
 वृष्टे मण्डलाकारेण विहिते पदार्थे वा, मणिके मन्मथपात्रभेदे अलिङ्गरे, गोदावरी स्वनामाख्याता नदी, मर्या
 सहचरी वयस्या वा, तयोश्च गोलम् । “गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मण्डले चालि-
 ङ्गरे बालखेलने” इति मेदिनी ॥ “गोला सखीवर्तुलयोगोलं लक्ष्यानुसारतः । पत्राञ्जने कुनट्या च गोदा-
 वर्या च मण्डले” इति विश्वः ॥ गोपः कृष्णः, भूपः वृषतिः तयोः, चात् गोपार्थं च गोपालः । “गोपालो वृष-
 गोपेशे” इति मेदिनी ॥ पारदे रसराजे ॥ ३९१ ॥ पिप्पल्याम्, लक्ष्म्याम्, पुश्र्याम्, विद्युति, अपि-
 शब्दात् विजयायां मदिराया जिह्वायाम् आर्याभेदे च चपलः । “चपलः पारदे मीने चौरके प्रस्तरान्तरे । चपला
 कमलाविद्युत्पुश्रलीपिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्नाद्धान्यवत्तरले चले” इति मेदिनी ॥ छद्म स्वरूपान्छा-
 दनः कपटः, स्खलितं कूटयुद्धादौ प्रवृत्त्या वीरमर्यादातः पतनं स्खलनमात्रं वा, तयोः छलम् । “छल स्ख-
 लितशाठ्ययोः” इति मेदिनी ॥ पङ्कः कर्दमः, शैबलः जलजानपदार्थभेदः, तयोः जम्बालः । “जम्बालः
 शैबले पङ्के” इति मेदिनी ॥ ३९२ ॥ निर्जने दंशे जनशून्ये वने रहसि वा, पिशिते मासे च जङ्गलः ।
 “जङ्गलं निर्जनस्थाने त्रिलिङ्ग्यां पिशितेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ दम्भे कपटे, अपिशब्दात् कदम्ब-
 वृक्षे गवाक्षच्छिद्रे मत्स्यधारणार्थं शणसूत्रनिर्मितं स्वनामाख्याते आनाये अस्फुटकलिकाया क्षुद्रफले मृगपक्ष्यादि-
 धारणार्थं पोशे गाठये समूहे इन्द्रजाले मोचकफले नवकलिकासमूहे क्षारके च जालम् । “जालं गवाक्ष आनाये
 क्षारके दन्तवृन्दयोः” इति मेदिनी ॥ जम्बीरे स्वनामाख्याते वृक्षे, देवभेदे बुद्धदेवान्तरे, अपिशब्दात्
 राक्षसीभेदे च जम्बलः । “जम्बलः पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ३९३ ॥
 आतपोर्मिः सूर्याश्लोकस्य प्रकाशः, दुहिता पुत्री, तयोः झला । “झला स्यादातपयोर्मौ दुहितर्यपि च

लोहे हारमणौ पुंसि यवाग्वां तरला स्त्रियाम् । ब्रह्मदारौ पिचौ तूलं स्थूणासादृश्योस्तुला ॥
 तमालो वरुणे खड्गे तापिच्छे तिलकेऽपि च । गुवाकेऽपि च ताम्बूलं विडङ्गेऽपि च तण्डुलः ॥
 दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रेऽपि चाद्धे पत्रे छदे दलम् । धवला गवि ना शण्डे शुक्लसुन्दरयास्त्रिषु ३९७ ॥
 परमाणौ च पीलुः स्याद्देहं चात्मनि पुद्गलः । शस्ताकारेऽप्यथ तरौ पिप्पलः पिप्पलं जले ॥
 शात्मली शिशपा चैव पोतिका चापि पिच्छिला । सश्मश्रुयुवती पौलिः पङ्क्तिः कर्णलताऽपि च
 वीणादण्डे प्रवालोऽरत्री विद्रुमे नवपल्लवे । नले काशे पोटगलः पित्तयुक्ते च पित्तलः ॥ ४०० ॥

स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ मूल स्वरूपम्, चपेटः विस्तृताङ्गुलिको हस्तः, तयोः तलम् । “तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीबं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटं च स्तरौ तन्त्राघाते सव्येन पाणिना ” इति मेदिनी ॥ गीतक्रियामाने गीतादौ द्विमात्रादिकालक्रियामाने, हरिताले पीतवर्णे उपधातुभेदे, द्रुमान्तरे स्वनामाख्याते वृक्षभेदे च तालः । “ तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते । गीतकालाक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य स्तरौ तात्पर्यजटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात् ” इति मेदिनी ॥ ३९४ ॥ लोहे धातुभेदे, हारमणौ हारमध्यस्थे मणौ, यवाग्वां पङ्गुणजलपक्वे द्रवभेदे च तरलः । “तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ ब्रह्मदारौ अवस्थाकारे वृक्षभेदे, पिचौ कार्पासतूले च तूलम् । “राशौ पलजते भाण्डे तूलं स्याद् ब्रह्मदारणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री ” इति मेदिनी ॥ स्थूणा गृहस्तम्भः, सादृश्यं समानता, तयोः तुला । “तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणा दास्यन्वे च पीठिकाग्रामपीयते ” इति मेदिनी ॥ ३९५ ॥ वरुणे वरुणवृक्षे, खड्गे असिपत्रे, तापिच्छे स्वनामाख्याते वृक्षे, तिलके तिलकवृक्षे, अपिशब्दात् कुण्डलखदिरे वशत्वचि ताम्बूलवल्ग्यां च तमालः । “ तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे ” इति मेदिनी ॥ गुवाके क्रमुके, अपिशब्दात् नागवल्लीदले च ताम्बूलम् । “ ताम्बूली नागवल्ग्या स्त्री क्रमुके तु नपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ विडङ्गे स्वनामाख्याते औपधभेदे, अपिशब्दात् धान्यादिसारे निस्तुपे धान्यादौ तण्डुलीयशाके च तण्डुलः । “तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिमिकरे पुमान् ” इति मेदिनी ॥ ३९६ ॥ श्लक्ष्णवस्त्रे अल्पघनवस्त्रे, अपिशब्दात् क्षौमाम्बरे सूक्ष्मवस्त्रे च दुकूलम् । “ दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे स्यात् क्षौमे च ” इति मेदिनी ॥ अर्द्धे खण्डे, पत्रे पलाशे, छदे तमालपत्रे, चकारात् शस्तच्छेदे अपङ्कष्टद्रव्ये उच्चताया पङ्के उत्सेधवस्तुनि च दलम् । “ दलमुत्सेधवल्गयोः । शस्तच्छेदेऽयऽपद्रव्ये पत्रे ” इति मेदिनी ॥ गवि वृषे, शण्डे वृषश्रेष्ठे, शुक्लः, श्वेतवर्णः, सुन्दरः मनोहरः, तयोश्च धवला । “ धवला गवि । वृषश्रेष्ठे पुमान् वाच्यलिङ्गः शुक्ले च सुन्दरे ” इति मेदिनी ॥ ३९७ ॥ परमाणौ पौरोधिकसिद्धे पृथिव्यादिना चतुर्णां भूतानां द्वयणुकरूपावयवारम्भके ऋमभूते, चकारात् गजे अस्थिखण्डे तालकाण्डे वासे कृमौ क्रोड्गणदेशख्याते गुणफल वृक्षे कुसुमे च पीलुः । “ पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ देहे शरीरे, आत्मनि रूपादिविशिष्टे द्रव्ये, शस्ताकारे उत्कृष्टाकारे, चकारात् द्वयणुकादिस्थानीये बौद्धाद्युक्ते पदार्थे च पुद्गलः । “ पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः ” इति मेदिनी ॥ तरौ अश्वस्थवृक्षे, जले पानीये च पिप्पलम् । “ पिप्पलं सलिले वस्त्रच्छेदभेदे च ना तरौ । निरशुकं पक्षिमदे कणाया पिप्पली मता ” इति मेदिनी ॥ ३९८ ॥ शात्मली स्वनामाख्यातो वृक्षः, शिशपा स्वनामाख्यातो वृक्षः, पोतिका श्लेष्मातकवृक्षः, एतेषु पिच्छिला । “ पिच्छिलो विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः शात्मलीसिन्धुभेदयोः ” इति मेदिनी ॥ सश्मश्रुयुवती श्मश्रुयुक्ता तरुणी, पङ्क्तिः सजातीयसन्ततिः, कर्णलता कर्णपत्रम्, एतासु, अपिशब्दात् कोणे यूकायां सेतौ प्रान्तभागे प्रशसाया क्रोडे च पालिः । “पाली” अप्यत्र । “पालिः कर्णलताश्रेऽश्रौ पङ्क्तावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोपितोः ” इति मेदिनी ॥ ३९९ ॥ वीणादण्डे वीणावाद्यस्थितालाबूपरिस्थे काष्ठदण्डे, विद्रुमे रक्त-

पिङ्गलः स्यात् कपावभावाशुग्रीहिश्च पाटलः । फलं जातिफले लाभे बाणाग्रे फलकेऽपि च ४०१
फेणिलं बदरऽरिष्टे बालो ह्रीवेरकेशयोः । बलिर्जराश्लथत्वं स्त्री गृहदार्वसुर्गं बली ॥ ४०२ ॥
बलं गन्धरसे रूपे क्लीवं वाट्यालके स्त्रियाम् । बहुलः कृष्णपक्षेऽपि मेलानन्दापि वार्दलः ॥
दुर्दिनेऽप्यथ वेला स्यात्सिन्धोः कूले च भोजने । ऋषिभेदे प्लवे पुंसि भलं भीरुहृदि त्रिषु ॥
मेखलाऽद्रिनितम्बेऽपि ग्रहे ना मङ्गल शुभेनिकटेऽपि च मूलं स्याद् धुस्तुरऽपि च मातुलः ४०५

वर्णमणिभेदे, नवपल्लवे नूतनकिसलये च प्रवालः । “प्रवालोऽस्त्री किसलयं वणिगादण्डं च विद्रुमे” इति मेदिनी ॥
नले तृणभेदे, काशे काशाख्ये तृणे च पोटगलः । “अथ पोटगलः पुंसि नले च काशमत्स्ययोः” इति मेदिनी ॥
पित्तयुक्ते पित्तनलवति पित्तरोगवति च, चकारात् ताम्रादिजाते भ्रातृभेदे तोयपिपल्या च पित्तलः । “पित्तला
तोयपिपल्या स्यन्त्यवत् पित्तसयुते” इति मेदिनी ॥ ४०० ॥ कर्पा वानरे, अर्मा वैश्वानरे च पिङ्गलः ।
“पिङ्गलो नागभिद्रुद्रचण्डांशुपाग्निपार्श्वके । निविभेदे कपावभा पुंसि स्यात् कपिलेऽन्यवत् । स्त्रिया वेद्याविशेष च
करिष्या कुमुदस्य च ” इति मेदिनी ॥ आशुग्रीहिः आशुधान्यम्, तत्र, चकारात् श्वतरक्तवर्णं
तद्वति स्वनामाख्याते वृक्षे तत्पुष्पे च पाटलः । “पाटला पाटलोऽस्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना । आशुधान्ये
पुमान् श्वतरक्तवर्णऽपि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ जातिफले स्वनामाख्याते फले, लाभे, बाणाग्रे, फलके,
अपिशब्दात् वृक्षादीनां सस्ये कार्ये उद्देश्ये प्रयोजने त्रिफलायां कक्कोले फाले दाने सुक्के कुटजवृक्षे
सामर्थ्यादां चर्ममये अल्लप्रतिघ्नाननिवारणे पदार्थे अस्थित्वण्डे नागकेशरे काष्ठादिपट्टके च फलम् ।
“फलं जातिफले सस्ये हेतूथे व्युष्टिभ्रमणः । त्रिफलाया च कक्कोलः” इति मेदिनी ॥ ४०१ ॥ बदरे बदर-
वृक्षे, अरिष्टे निम्बवृक्षे च फेणिलम् । अत्र “फेणिलः” इति दन्त्यनकारमध्यपाठोऽपि युज्यते । “फेणिलो-
ऽरिष्टपादपे । ना सफने त्रिषु क्लीब कोलीमदनयोः फले” इति मेदिनी ॥ ह्रीवेरः गन्धद्रव्यभेदः, केशः
चिकुरः, तयोः बालः । “बालो ना कुन्तलेऽयस्य करिणश्चापि बालधौ । नारिकेले हरिद्राया मल्लिकामित्रपि
स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्मके मूर्ख ह्रीवेरे पुनपुसकम्” इति मेदिनी ॥ जराश्लथत्वे जरया श्लथचर्मणि,
गृहदारु गेहदारुप्रभेदः, असुरः दैत्यभेदः विरोचनपत्रो वा, तयोः बलिः । “बालिर्दस्यप्रभेदे च करिचामर-
दण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जटारावयवेऽपि च” इति मेदिनी ॥
॥ ४०२ ॥ गन्धरमे, रूपे, वाट्यालके क्षुभेदे च बलम् । “बलं गन्धरसे रूपे स्यामनि स्यात्स्यसैन्ययोः ।
पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च” इति मेदिनी ॥ कृष्णपक्ष कालपक्षे, अपिशब्दात् अनेकसङ्ख्या-
न्विते प्रचुरे अस्मै कृष्णवर्णे तद्वति आकाशे नीलिकायां नीलवर्णाया गवि प्रचुरे कृत्तिकानक्षत्रे च बहुलः ।
“बहुला नीलिकाया स्यादेलायां गवि योपिति । कृत्तिकासु स्त्रिया भूभिः विहायसि नपुंसकम् । पुस्यसौ कृष्ण-
पक्षे च वाच्यवत् प्राच्यकृष्णयोः” इति मेदिनी ॥ मेलानन्दा (वंजात) इति प्रसिद्धः मस्याधारः तत्र, दुर्दिने
मेघाच्छन्ने दिवसे, अपिशब्दात् दाक्षिणावर्त्तशट्पदे काकचिञ्चया कृष्णलावाज कृमिजे आम्रवीजे च वार्दलः ।
कचित्तु “वार्दरः” इति पाठः । “वार्दलं दुर्दिने मेलानन्दाया वार्दलः स्मृतः” इति मेदिनी ॥ ४०३ ॥
सिन्धोः कूले समुद्रकूले, भोजने ईश्वरस्य भोजने च वेला । “वेला काले च समायामध्वेः कूलविकारयोः ।
अद्विष्टमरणे रागे ईश्वरस्य च भोजने” इति मेदिनी ॥ ऋषिभेदे मुनिविशेषे, प्लवे नद्यावितारणार्थं प्लवे, भीरु-
हृदि भयशीलिनि चित्ते च भेलम् । “भेलः प्लवे मुनौ पुंसि भीरावश्चे च वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ ४०४ ॥
अद्रिनितम्बे पर्वतनितम्बे, अपिशब्दात् स्त्रीकटया भूपणे उपनयनकाले ब्रह्मचारिधार्थं कटीसूत्रे सङ्गादेर्मुष्टया
धारणार्थं उपर्यधोभागेन बन्धं नर्मदायां वृभिपण्यं होमकुण्डोपरिस्थे मृत्कृते वेष्टनभेदे च मेखला । “मेखला
खड्गवन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः” इति मेदिनी ॥ ग्रहे भूमिसुते, शुभे प्रशस्तं च मङ्गलम् । “मङ्गला
सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कत्याणे सर्वार्थरक्षणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ निकटे अन्तिके,
अपिशब्दात् शिफायाम् आद्ये निकुञ्जे वाणिज्याद्युपयोगिनि मूलधने निजे चरणे शरणे पिपलीमूले टीकादिना

मौलिः कङ्कलिवृक्षेऽपि मल्लः पात्रे कपालिनि । बलीयसि च मत्स्ये च मण्डलं परिधौ गणे ४०६
 विम्बे देशे ना च शुनि रसालस्त्वक्षुचूतयोः । जिह्वाकमलयालोला शाला स्याद्बृहशाखयोः ॥
 तरुजातौ मत्स्यभेदे शालो होले नृपेऽपि च । निगडे पुंस्कटीवृक्षवस्त्रे च शृङ्खलं त्रिपु ४०८
 शालिगन्धमृगे धान्ये श्यालुः कुक्कुरेऽलसे । शकलं वल्कले खण्डे शीतलः शिशिःऽनिले ॥
 पण्डाली तैलमाने रयात्सारसीकामुकस्त्रियाः । सिध्मला शुष्कमीने स्त्री त्रिलिङ्ग्यां तु किलासिनि
 ऋजौ वृक्षे च सरलः सालो वरणसर्जयोः । हस्तिमल्लो गजास्ये च हेलाऽवज्ञाविलासयोः ४११ ॥
 यागे च मद्यसन्धाने स्नाने चाभिषवः पुमान्मृतावसत्त्वे चाभावः रयाद्रजः पुष्पमार्तवम् ४१२

व्याख्येयग्रन्थे अश्विन्यवधिके ऊनविष नक्षत्रे च मूलम् । “मूलं शिफाद्ययोः । मूलविच्छेदन्तिके वा ना भे”
 इति मेदिनी ॥ धुस्तूरे मदनवृक्षे, अपिशब्दात् मातृभ्रातरि सर्पभेदे च मातुलः । “मातुलो ब्रीहिभिन्मातृ-
 भ्रात्रोश्च मदनवृक्षे । धुस्तूरे मातुलो बन्धुर्नारे च ग्राहरोगयोः” इति मेदिनी ॥ ४०५ ॥ कङ्कलिवृक्षे अशो-
 कद्रुमे, अपिशब्दात् चूडायां किरीटे सयतकेशेषु भूमौ च मौलिः । “मौलिः किरीटे धम्भिले चूडायामनपुं-
 सकम् । नाऽणोकटौ स्त्रिया भूमौ” इति मेदिनी ॥ पात्रे दीपाधारं पात्रे, कपालिनि, बलीयसि, मत्स्यभेदे
 च मल्लः । “मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि” इति मेदिनी ॥ परिधौ चन्द्रसूर्यसमीपस्थे मेघादिसन्निक-
 र्पात् जायमाने वेष्टनाकारे चक्राकारेण वेष्टने वा, गणे समूहे ॥ ४०६ ॥ विम्बे दर्पणादौ भासमानप्रतिबिम्बाश्रये,
 देशे चतुःशतयोजनमिते देशभेदे, शुनि कुक्कुरे च मण्डलम् । “मण्डलं परिधौ कोटे देशे द्वादशराजसु ।
 ह्रस्वेऽथ निवहे विम्बे त्रिपु पुंसि तु कुक्कुरे” इति मेदिनी ॥ इक्षुः स्वनामाख्यातो वृक्षः, चूतः आम्रः, तयोः
 रसालः । “रसालं सिंहके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः” इति मेदिनी ॥ जिह्वा रसना, कमल पद्मम्, तयोः लोला ।
 “सतृष्णे चञ्चले लोला जिह्वाकमलयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ गृहं सदनम्, शाला वृक्षस्य स्कन्धशाखा,
 तयोः शाला । “शाला दुस्कन्धशाखाया गृहगौरैकदेशयोः । ना भ्रपे” इति मेदिनी ॥ ४०७ ॥ तरुजातौ
 स्वनामाख्याते वृक्षभेदे, मत्स्यभेदे जपविभेदे, हाले लाङ्गले, नृपे राजनि, कश्चित् “हालनृपे” इति
 पाठो दृश्यते, एव सति तन्नामके राजनीत्यर्थः, अपिशब्दात् प्राकारे वृक्षमात्रे दन्त्यादिस्तु वृक्षमात्रे
 च शालः । “शालो हाले नृपे मत्स्यभेदे सर्जपादपे” इति विश्वः ॥ निगडे अन्दुके लौह-
 राये पादवन्धने च, पुस्कटीवृक्षे गर्भसंस्कारकाले श्रोणिदेशे वद्धवस्त्रे च शृङ्खलम् । “शृङ्खला पुंस्कटी-
 वल्गवन्धे च निगडे त्रिपु” इति मेदिनी ॥ ४०८ ॥ गन्धमृगे गन्धमाज्जारे, धान्ये कलमादिधान्ये च
 शालिः । “शालिस्तु कलमादौ च गन्धमाज्जारे पुमान्” इति मेदिनी ॥ कुक्कुरे शुनि, जलसे निद्राशीले
 च श्यालुः । “श्यालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे” इति मेदिनी ॥ वल्कले वृक्षत्वचि, खण्डे एक-
 भागे च शकलम् । “शकलं त्वचि खण्डे स्याद् रागवस्तुनि वल्कले” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ शिशिरे शीतस्पर्श,
 अनिले वायौ च शीतलः । “शीतलं पुष्पाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानशनपर्ण्या रयाच्छिशिरे वाच्यलिङ्ग-
 क्रम्” इति मेदिनी ॥ ४०९ ॥ तैलमाने तैलस्य मानयोग्ये, सारसी सारसपक्षिणी, कामुकली कामाभिलाष-
 वती, एतयोश्च पण्डाली । “पण्डाली तैलमाने च सारसीकामुकस्त्रियोः” इति मेदिनी ॥ शुष्कमीने आतपशु-
 क्रमत्स्ये, किलासिनि किलासरोगघात च सिध्मला । “सिध्मला मत्स्यविवृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि” इति
 मेदिनी ॥ ४१० ॥ ऋजौ अवक्रे, वृक्षे पीतदारुणि धूपकाष्ठभेदे, चकारात् उदारे त्रिपुटाय च सरलः । “सरलः
 पूतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्रयोन्निपु” इति मेदिनी ॥ वरणः प्राकारः, सर्जः स्वनामाख्यातो वृक्षः, तयोः सालः ।
 “सालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे सर्जपादपे” इति मेदिनी ॥ गजास्ये गणेशे, चकारात् अभ्रमातङ्गे शङ्ख-
 नाभे च हरितमल्लः । “हरितमल्लोऽभ्रमातङ्गे शङ्खनाभे विनायके” इति मेदिनी ॥ अवज्ञा निन्दा, विलासः
 स्त्रीणां शृङ्गारभावजः चेष्टाविशेषः, “प्रौढेच्छा याऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैर्हेला सा
 परिकीर्तिता” इति, तयोश्च हेला । “हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वरयोषिताम्” इति मेदिनी ॥ ४११ ॥
 इति लकारान्ताः ॥ अथ वान्तानाह ॥ यागे यज्ञे, मद्यसन्धाने सुरोत्पादनादिव्यापारे, स्नाने, चातृ पीडने सोम-

आश्रवोऽङ्गीकृतौ वश्ये आहवौ यागसङ्गौ । उपप्लवौ गहृत्पातो कितवौ मत्तवञ्चकौ ॥४१३॥
 खलीने स्त्री कविः पुंसि काव्यकृच्छ्रकभूषिषु । कृतं तु छले द्यूते राजिका तं ध्रुवं शवः ॥४१४॥
 केशवः केशवी विष्णुर्गालवो मुनिलोभायाः । जीवोऽग्नी जीविते पुंसि गुरुजग्गोः त्रिषां गुणे ॥
 तत्त्वं विलम्बिते नृत्ये स्वरूपे परमात्मनि । नेत्रे राज्ञि गुरे देवा द्विजिह्वा व्यालशृङ्गकौ ॥४१५॥
 ध्रुवो वटं रमरारौ च गीतिसुग्भेदयोर्ध्रुवा । ध्रुवो धूर्तेऽप्यथ नवो नूतनं वासवे रतुतौ ॥४१७॥
 प्लवो निषादं पर्वट्यां भेके भेले गतौ कपो । प्लवो विरतं पिङ्गे किसले विटपे वने ॥४१८॥
 घटादौ पार्थिवो राज्ञि वल्लवः सूदगोपयोः । गजे धन्विनि शुक्रे च पशुर्गमे च मार्गवः ॥४१९॥
 लतापाने तत्कण्ठने च अभिपवः । “भवेदभिपवः स्नाने मयसन्धानयज्ञयोः” इति मेदिनी ॥ मूर्ता मरणे,
 असत्त्वे अविद्यमानतायाम्, चकारात् न्यायमते द्रव्यादिपट्कभिन्ने च अभावः । “अभावो मरणेऽसत्त्वे”
 इति मेदिनी ॥ रजः स्त्रीगुणम्, पुंषु कुसुमम्, तयोः आर्त्तवम् । “आर्त्तवः स्त्रीरजःपुंषु ह्रीं स्यादनुजे
 त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ४१२ ॥ अङ्गीकृतौ स्वीकृतौ, वश्ये आयत्ते च आश्रयः । “आश्रवोऽङ्गीकृतौ वल्लवे
 नाऽन्यवद्वचनस्थितं” इति मेदिनी ॥ यागः यज्ञः, सङ्गरः युद्धम्, तयोः आहवः । “आहवो युद्धयज्ञयोः”
 इति मेदिनी ॥ राहुः ज्योतिश्चक्रस्थः सूर्यकिरणसम्पर्कभावेन जायमानः पृथिवीच्छायाविष्टात्तत्र ग्रहमेव । सिद्धिका-
 गुतः, उत्पातः गगनादुल्कापातादिरूप उपद्रवः, तयोः उपप्लवः । “उपप्लवः राहिकेये विष्णोवात्यानयोरपि” इति
 मेदिनी ॥ मत्तः धुस्तूरवृक्षः, वञ्चकः मायाकारः, तयोः कितवः । “कितवस्तु पुमान् मत्ते वञ्चके कनकाह्वये” इति
 मेदिनी ॥ ४१३ ॥ खलीने अश्वमुखस्थाया कविकायाम्, काव्यकृत् काव्यनिर्माता, शुकः अनुराचार्यः, मरिः भास्करः,
 एतेषु च कविः ॥ “कविर्वान्मीकिशुकयोः । इरौ काव्यक्रे पुंसि स्यान् खलीने तु यापिति ” इति मेदिनी ॥
 छले कपटतायाम्, द्यूते अक्षधूर्त्तं च कैतवम् । “कैतवं तु छले द्यूत ” इत्येव मेदिनी ॥ राजिकाया राजस-
 र्पणे, क्षुते नासातः वायुनिःसरणजे शब्दे च क्षवः । “क्षवः क्षुते राजिकायाम् ” इति मेदिनी ॥ ४१४ ॥
 केशवी प्रगस्तकेशवान्, विष्णुः हरिः, तयोः केशवः । “केशवोऽजे च पुत्राणे पुंसि केशवति त्रिषु ” इति
 मेदिनी ॥ मुनिः मुनिभेदः, लोभ्रः लोभ्रवृक्षः, तयोः गालवः । “ गालवस्तु मुनी लोभ्रे ” इति मेदिनी ॥
 जीविते प्राणधारणे, गुरुः बृहस्पतिः, जन्तुः प्राणी, तयोश्च, गुणे धनुषो मौर्व्या च जीनः । “ जीवः प्राणिनि
 वृत्तौ च वृक्षभेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकासौर्वीवचाशिञ्जिनभूमिषु । न स्त्री तु जीविते ” इति मेदिनी ॥
 ॥ ४१५ ॥ विलम्बिते अशीघ्रे मन्दे वा, नृत्ये नृत्यवाद्यादां, स्वरूपे यायार्थं, परमात्मनि ब्रह्मणि च तत्त्वम् ।
 “ तत्त्वं स्वरूपं परमात्मनि । स्याद्विलम्बितनृत्ये च ” इति मेदिनी ॥ मेघे जलधरे, राज्ञि नाट्योक्तौ राजनि,
 सुरे अमरे च देवः । “ देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकमिन्द्रये ” इति मेदिनी ॥ व्यालः सर्पः, सूचकः
 पिशुनः, तयोः द्विजिह्वः । “ द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ” इत्यमरः ॥ ४१६ ॥ वटं स्वनामाख्याते वृक्षे, रमरारौ
 महादेवे, गीतिः गायना, शुकं वटपत्राकारविकटकृतकाष्ठजं नाहुपात्रं यज्ञपात्रम्, तयोर्भेदयोर्विशेषयोः, चकारात् शङ्की
 विष्णौ उत्तानपादनृणपुत्रे वसुभेदे ज्योतिषोक्तयोगभेदे नासाग्रे स्थानी ललाटस्थे आवर्त्तभेदे शूलरथोत्तरदीर्घाणके-
 न्द्रद्वयोपरिस्थे स्थिरे ताराभेदे निश्रिते तर्क आकाशे उत्तरायरादिणीनक्षत्रेषु सन्तते अपरिणामिनि नित्ये स्थिरे
 मूर्वायां शालपर्ण्या शरारिप्राणिणि च ध्रुवः । “ ध्रुवः शङ्की हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंसि
 क्लीबे निश्रिततर्कयोः । स्त्री मूर्वायां शालपर्ण्या गीतिसुग्भेदयोर्ध्रुविषु । सन्तते शाश्वते च ” इति मेदिनी ॥
 धूर्ते वञ्चके, द्यूतकारे च, अपिशब्दात् पत्यौ नरे स्वनामाख्याते वृक्षे क्रम्पने च ध्रुवः । “ ध्रुवः पुमान् नरे धूर्त्तं
 पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च ” इति मेदिनी ॥ नूतने नव्ये, वासवे इन्द्रे, स्तुतौ स्तवे च नवः । “ नव नव्ये पुमान्
 स्तुतौ ” इति मेदिनी ॥ ४१७ ॥ निषादे चण्डालं, पर्वट्यां पर्वटीकवृक्षे, भेके जन्तुभेदे भेले नद्यादितरणार्थं कृते
 प्लवे, गतौ प्लुतगमने, कपो वानरे च प्लवः । “ प्लवः स्यात् प्लवने भेदे भेकेऽवो क्षपचेऽपि च । शाखामृगौ
 च कुलके प्रवणे पर्वटीद्रुमे । कारण्डवाख्यविहगे शब्दे प्लुतगती पुमान् । कैवर्त्तिमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम् ”
 इति मेदिनी ॥ विस्तरे अभिनवपत्रयुक्तशालाविस्तारे, पिङ्गे विट्, किसले पल्लवे, विटपे शालायाम्, वने अरण्ये च
 पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री किसलये विटपे विस्तरे वने । शृङ्गारेऽलङ्कारगे च” इति मेदिनी ॥ ४१८ ॥ घटादौ कलशादौ,

दूर्वा गौरी च भार्गव्यौ सत्तासंसारयोर्भवः । भावो गौरविते जन्तौ पदार्थेऽभिनयान्तरे ॥ ४२० ॥
 माधवौ हरिवैशाखौ राजीवां मृगमीनयोः । रौरवौ घोरनरकौ लवश्छेदनलेशयोः ॥ ४२१ ॥
 करञ्जामिफले लट्ठा वाद्यपक्षिप्रभेदयोः । विश्वं शुण्ठ्यां समस्ते च निर्वाणे विभवो धने ४२२ ॥
 अश्वौघं वाडवं न स्त्री पाताले नाद्विजैर्वयोः । वडवाऽश्वाकुम्भदास्योर्योगे कीले हरे शिवः ४२३ ॥
 सुखं क्षेमं शिवं शम्भ्यामलकी चाभया शिवा । षाडवस्तु रसे रागे सैन्धवो लवणाश्वयोः ४२४ ॥
 स्वोऽस्त्रियां ज्ञातिधनयोः स्वमात्मनि नपुंसकम् । आधेयधारणे सत्त्वे मेलकेऽपि च सम्भवः ॥

राज्ञि राजनि च पार्थिवः । “पार्थिवो नृपे । सीतायां पार्थिवी तु स्त्री पृथिव्या विकृतौ त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 सूदः पाचकः, गोपः गोपालः, तयोः वल्लवः । “वल्लवः रूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदुहि” इति मेदिनी ॥
 गजे हस्तिनि, धन्विनि धनुर्दरे, शुके शुक्राचार्ये, परशुरामे परशुरामे ॥ ४१९ ॥ दूर्वा प्रसिद्धा, गौरी पार्वती,
 तयोश्च, चकारात् वेदप्रसिद्धे विद्याभेदे लक्ष्म्यां च भार्गवः । “भार्गवो गजधन्विनोः । शुके परशुरामे च भार्गवी
 पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्” इति मेदिनी ॥ सत्ता द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः विद्यमानता वा, संसारः जातितो जातिसं-
 रणम्, मिथ्याज्ञानजन्यसंस्काररूपवासना वा, तयोः रावः । “भवः क्षेमसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः” इति
 मेदिनी ॥ “भवः संसारसम्प्राप्तिश्रेयःशङ्करजन्मसु” इति विश्वः ॥ गौरविते जन्तौ नाट्योक्तौ नानापदार्थचिन्तके
 पाण्डिते, पदार्थे साध्यरूपे सिद्धरूपे क्रियारूपे धातोर्ये वा अभिनयान्तरे हृदयतावस्थावेदके मानसविकारे स्वेदक-
 म्पादौ च भावः । “भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु । रत्यादौ”
 इति मेदिनी ॥ ४२० ॥ हरिः विष्णुः, वैशाखः स्वनामाख्यातो वर्षमध्ये द्वितीयश्चान्द्रमासः, तयोः माधवः ।
 “माधवोऽजे मधौ राधे यादवे नास्त्रियामसौ । मधुशर्करासन्तीकुट्टिनीमादेरासु च” इति मेदिनी ॥ मृगः
 हरिणविशेषः, मीनः मत्स्यभेदः, तयोः राजीवः । “राजीव नलिने ना तु भेदे हरिणमीनयोः” इति मेदिनी ॥
 घोर दारुणं भयानकं वा, नरकः पापिनां दुःखभोगस्थानभेदः, तयोः रौरवः । “रौरवो नरकं घोरे” इति
 मेदिनी ॥ छेदनः छेदकः, लेशः अल्पः, तयोः लवः । “लवो लेशे विनाशे च छेदने रामनन्दने” इति
 मेदिनी ॥ ४२१ ॥ करञ्जामित् करञ्जभेदः, फलं वृक्षादीनां सस्यम्, तयोः, वाद्य वादनीयं मृदङ्गादि, पक्षी
 खगः, तयोर्भेदयोर्विशेषयोश्च लट्ठा । “लट्ठा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे” इति मेदिनी ॥ शुण्ठ्यां
 स्वनामाख्याते औषधविशेषे, समस्ते सकले, चकारात् जगति संसारे तदभिमानिनि जीवे च विश्वम् ।
 “विश्वा त्वतिविषाया स्त्री जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वखिले त्रिषु” इति मेदिनी ॥
 निर्वाणे मोक्षे, धने वित्ते च विभवः । “विभवो रैमोक्षैश्वर्येषु” इति मेदिनी ॥ ४२२ ॥ अश्वौघे घोटकसमूहे,
 पाताले धरायास्तलस्थे भुवने, द्विजः ब्राह्मणः, और्वः समुद्रस्थो वडवानलः, तयोश्च वाडवम् । “वाडव
 करणे स्त्रीणां घोटकौघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रिया पुंसि ब्राह्मणे वडवानले” इति मेदिनी ॥ अश्वा घोटकी,
 कुम्भदासी वृक्षविशेषः, तयोः वडवा । “वडवा द्विजयोषिति । अश्वाया कुम्भदास्यां च नारीजात्यन्तरेऽपि
 च” इति मेदिनी ॥ योगे विष्कम्भादिषु मध्ये विशतितमयोगे, कीले गवां गात्रकण्डूयनार्थे गोष्ठे निखाते काष्ठे,
 हरे महादेवे ॥ ४२३ ॥ मङ्गले, सुखे, शमीवृक्षे, आमलक्याम्, अभयाया चकारात् जले सैन्धवे सामुद्रे लवणे श्वेत-
 टङ्कणे मङ्गलवति बालग्रहे बालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकवृक्षे कृष्णधुस्तूरे पारदे देवे लिङ्गे च शिवः ।
 “शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखक्षेमजले क्लीबम्”
 इति मेदिनी ॥ रसे रसभेदे, रागे रक्तवर्णे च षाडवः । कश्चित् “षाडवः” इति पाठो दृश्यते । “षाडवो
 गानरसयोः” इति मेदिनी ॥ लवणः सिन्धुनदीसमीपदेशे भवः लवणभेदः, अश्वः घोटकः, तयोः सैन्धवः ।
 “सैन्धवोऽस्त्री माणिस्ये नाऽश्वे सिन्धुभवे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ ४२४ ॥ ज्ञातिर्बन्धुः, धनं वित्तं तयोः
 आत्मनि च स्वः । “स्वः स्यात् पुस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्व्वात्मीये धनेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ आधेयधारणे
 आधेयस्याधारे, सत्त्वे उत्पत्तौ, मेलके सङ्गे विवाहे वा, अपिशब्दात् समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे उत्कटसन्देहे
 च सम्भवः । “सहाये सम्भवो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ४२५ ॥ इति विकारान्ताः ॥

अपभ्रंशो दुष्पतने भाषाभेदापशब्दयोः । टीकादर्पणावादर्शावाशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम् ४२६
 प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके । दिगम्बरं कपौ कीशः केशो वालप्रचेतसोः ॥ ४२७ ॥
 जीवितेशो यमे नाथे दंशः संहननेऽपि च । सर्पक्षतेऽथ ज्ञाने च लोचने दर्शने च दृक् ४२८
 नाशः पलायने मृत्यौ निस्त्रिशो खड्गनिर्देशो । निशा रात्रिहरिद्रा च मृगादौ प्रमथे पशुः ॥
 पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकरय च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्त्यते ॥ ४३० ॥
 पाशः कचान्ते संघार्थः कर्णान्ते शोभनार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः पाशः पक्ष्यादिवन्धने ॥
 वार्ताहरे पुरोगे च सहाये च प्रतिस्पशः । लोमशो मेढूकेऽपि रयादिवशाववशाविह्वलौ ॥ ४३२ ॥
 वंशो वर्गे च पृष्ठांशे वेशो वेश्यागृहेऽपि च । आयत्तत्वाप्रभुत्वं द्वे वशः परवशं त्रिषु ॥ ४३३ ॥
 अथ शकारान्तानाह ॥ दुष्पतने अशोभनाकारपतने, भाषाभेदः भाषाविशेषः, अपशब्दः साधुशब्दभिन्नः, तयोश्च
 अपभ्रंशः । “अपभ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः” इति मेदिनी ॥ टीका विषयपञ्चाख्या रूपाकृतिः,
 दर्पणः रूपप्रतिबिम्बदर्शनाधारः, तयोः आदर्शः । “आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि” इति मेदिनी ॥
 तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः, दिशा दिक्, तयोः आशा । “आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्” इत्येव मेदिनी ॥ ४२६ ॥
 प्रभुः स्वामी, शङ्करः महादेवः तयोः, लाङ्गलदण्डके लाङ्गलमन्त्रस्य काष्ठमये दण्डे च ईशः । “ईशा लाङ्गल-
 दण्डके । ईशः प्रभौ महादेवे” इति मेदिनी ॥ दिगम्बरे शिवे क्षणकभेदे च, कपौ वानरे च कीशः ।
 “कीशा दिगम्बरे कपौ” इति मेदिनी ॥ वालश्चिकुरः, प्रचेता वरुणः, तयोः केशः । “केशः स्यात् पुंसि वरुणे ह्रीवरे
 कुन्तलेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ४२७ ॥ यमे प्राणस्वामिनि, नाथे प्रियनाथे च जीवितेशः । “जीवितेशो यमे पुंसि त्रिषु
 स्याज्जीवितेश्वरे” इति मेदिनी ॥ संहनने सङ्घाते, सर्पक्षते सर्पाघाते, अपिशब्दात् वनमक्षिकायां वर्मणि मर्मणि दोष-
 खण्डने दन्ते च दंशः । “दंशः कीटविशेषे च वर्मदशनयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥ ज्ञाने सामान्यविशेषरूपे बुद्धिमात्रे,
 लोचने नेत्रे, दर्शने, चकारात् द्वित्वसङ्ख्याया साक्षिणि द्रष्टरि ज्ञातरि च दृक् । “दृक् स्त्रिया दर्शने नेत्रे बुद्धौ च
 त्रिषु वीक्षके” इति मेदिनी ॥ ४२८ ॥ पलायने भयादिना स्थानत्यागेनान्यस्थानगमने, मृत्यौ मरणे च नाशः ।
 “नाशः पलायनेऽपि स्याद्विधनानुपलम्भयोः” इति मेदिनी ॥ खड्गः असिः, निर्दयः दयारहितः, तयोः निस्त्रिशः ।
 “अथ निस्त्रिशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु” इति मेदिनी ॥ रात्रिः रजनी, हरिद्रा पीतवर्णः स्वनामाख्यात औषध-
 भेदः, तयोः, चकारात् दाहहरिद्रायां ज्यौतिषोक्तेषु मेपादिरागिषु च निशा । “निशा दाहहरिद्राया स्यान्नि-
 यामाहरिद्रयोः” इति मेदिनी ॥ मृगादौ लोमवल्गांगूलवति जन्तुभेदे, प्रमथे शिवानुचरे अश्वे वा च पशुः । “पशु-
 मृगादिदेवाजे नाऽव्यय पशुदर्शने” इति मेदिनी ॥ ४२९ ॥ हविर्भेदे यागाविशेषे, पिष्टकस्य चमस्या पिष्टकस्वाद्यभेदे,
 सोमलतायाः रसे सोमरसमात्रे, हुतशेषे यज्ञशेषे, चकारात् हविषि यज्ञियद्रव्ये च पुरोडाशः । “पुरोडाशो हविर्भेदे
 चमस्यां पिष्टकस्य च । हुतशेषे च” इति मेदिनी ॥ ४३० ॥ कचान्ते केशादुत्तरं सङ्घार्थः । यथा केशपाशः ।
 कर्णान्ते कर्णापर शोभनार्थकः । यथा कर्णपाशः, शोभनकर्ण इत्यर्थः । छात्राद्यन्ते निन्दार्थः । यथा छात्रपाशः ।
 गर्हितशिष्य इत्यर्थः । आदिना भिषक्पाशः । कुत्सितभिषगित्यर्थः । “याथे पाशप्” इत्यादिपाणिनीयनूत्रेण
 छात्रादिभ्यः पाशप् प्रत्ययः । पक्ष्यादिवन्धने मृगविहगादिवन्धने रज्जुभेदे, रज्जुमात्रे च पाशः । “पाशः केशा-
 दिपूर्वः स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्वकः । मुक्तौ च स्वसामर्थ्यान्मृगपक्ष्यादिवन्धने” इति मेदिनी ॥ ४३१ ॥
 वार्ताहरे वृत्तान्तवृत्तहारके, पुरोगे अग्रगामिनि प्रधाने वा, सहाये सहचरे अनुकूले वा च प्रतिस्पशः । “प्रतिस्पश-
 सहाये स्याद्वार्ताहरपुरोगयोः” इति मेदिनी ॥ क्वचित् “प्रतिष्कशः” इति पाठः । “प्रतिष्कशः सहाये स्याद्वार्-
 ताहरपुरोगयोः” इति विश्वः ॥ मेढूके मेघे, आपिशब्दात् मुनिभेदे लोमयुक्ते काकजङ्घायां जटामास्यां वचायां
 शूकशिम्बीयां महामेदायां बालायां च लोमशः । “लोमशो मुनिभेदयोः । लोमान्विते स्त्रिया काकजङ्घामा-
 सीवचासु च । शूकशिम्बीमहामेदाकाशीशे शाकिनीभिदि” इति मेदिनी ॥ अवशः अस्वतन्त्रः, विह्वलः
 भयादिना व्यकुलः, तयोः विवशः । “विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि” इति मेदिनी ॥ ४३२ ॥ वर्गे
 पुत्रपौत्राद्यपत्यवर्गे, पृष्ठांशे पृष्ठावयवे, चकारात् वर्गे तृणजातिभेदे इक्षौ सालवृक्षे वाग्रभेदे च वंशः । “वंशः पुंसि
 कुले वेणौ पृष्ठावयववर्गयोः” इति मेदिनी ॥ वेश्यागृहे गणिकागृहे, अपिशब्दात् प्रवेशे गृहमात्रे अलङ्कारादिना

दाने रोगेऽपि च स्पर्शः सदृशं तूचिते समे । भ्राष्ट्रे युध्यम्बरीषं ना किशोरहरिशम्भुषु ४३४॥
 अभिलाषेऽनुतर्षः स्यात्पानच्छायामथामिषम् । सम्भोगोत्कोचमांसेषु उषा बाणात्मजा निशा॥
 भल्लूके शोणके चक्षो नक्षत्रे पुंनपुंसकम् । ऋषिर्वेदेऽपि कक्षस्तु दोर्मूले शुष्ककानने ४३६ ॥
 कक्षा वरत्रा प्रकोष्ठस्पृद्धोद्ग्रहणिकासु च । कुल्माषं काञ्जिके ना तु यवके स्यादथाऽविले ॥
 पापे च कलुषं घोषः शब्दाभीरनिवासयोः । शुचौ दक्षे च चोक्षैः स्यात्तर्षो लिप्सापिपासयोः
 दक्षः प्रजापतौ ताम्रचूडे हरवृषे पटौ । पौरुषं मानभेदे च पुन्नागे पुरुषो नरे ॥ ४३९ ॥

कृतस्त्वान्तरे नेपथ्यकर्मणि च वेशः । “वेशो वेद्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च ” इति मेदिनी ॥ आयत्तत्वम्
 अधीनता, अप्रभुत्वम् अस्वामित्वम्, तयोः परवशे पराधीने च वशः । “वशमायत्ततायां स्याद्वशमिच्छाप्रभुत्वयोः ।
 वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवी ऋरिणीषु च” इति विश्वः ॥ ४३३ ॥ दाने त्यागे, रोगे धातुवैषम्यजाते व्याधौ, अपिशब्दात्
 न्यायोंके त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे युद्धे ग्रहणे गुप्तचरे उपतापके वायौ स्पर्शके कादिषु भावसानेषु वर्गवर्णेषु च
 स्पर्शः । “स्पर्शो रुजायां दाने च स्पर्शने स्पर्शकेऽपि च । स्पर्शः स्यात्सम्पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्” इति
 मेदिनी ॥ उचिते युक्ते परिचिते वा, समे तुल्यरूपे च सदृशम् । “सदृशं समे उचिते च ” इति मेदिनी ॥ इति
 शकारान्ताः ॥ अथ पान्तानाह ॥ भ्राष्ट्रे भर्जनपात्रे, युधि सङ्ग्रामे, किशोरः बालकः, हरिविष्णुः, शम्भुः ईश्वरः, एतेषु
 च अम्बरीषम् । “अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे” इति मेदिनी ॥ ४३४ ॥ अभिलाषे इच्छायाम्, पानेच्छा
 मद्यपानेच्छा तत्र, अपिशब्दात् सुरापानपात्रे मद्ये मद्यपाने च अनुतर्षम् । “अनुतर्षः सुरापानपात्रे तृष्णाभिलाषयोः”
 इति मेदिनी ॥ सम्भोगः कामगुणः, उत्कोचः अन्यायकर्मकरणार्थं वादिप्रतिवादिभ्योऽयग्रणम्, मांसं
 पिशितम्, एतेषु आभिषम् । “आभिषं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि सम्भोगेऽयुत्कोचे पललेऽपि च” इति
 मेदिनी ॥ बाणात्मजा बाणराजसुता, निशा रात्री, तयोः उषा । “उषा । बाणराजसुताराच्योः” इति मेदिनी ॥
 ॥ ४३५ ॥ भल्लूके स्वनामाख्याते जन्तुभेदे, शोणके शोणकवृक्षे नक्षत्रे, चकारात् मेपादौ पर्वतभेदे च ऋक्षः ।
 “ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्वल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गो नक्षत्रे पुनपुंसकम् ” इति मेदिनी ॥ वेदे
 धर्मब्रह्मप्रतिपादके संहिताब्राह्मणात्मके ग्रन्थभेदे, अपिशब्दात् मन्त्रद्रष्टारि सुनौ अनुष्ठेयकर्मशापकसूत्रकृदाचार्यं गोत्र-
 प्रवरप्रवर्तके सुनौ च ऋषिः । “ऋषिर्वेदे वशिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्” इति मेदिनी ॥ दोर्मूले बाहु-
 मूल, शुष्ककानने शुष्कवने ॥ ४३६ ॥ वरत्रा हस्तिबन्धनरज्जुः, प्रकोष्ठः कूर्परस्याधोभागस्थो मणिबन्धपर्य-
 न्तो हस्तावयवः, स्पर्धा साम्या, उद्ग्रहणिका ऋक्षरोगभेदः, एतेषु च, चकारात् स्त्रीणाम् उत्तरीयवस्त्रस्य पश्चा-
 द्भागस्थे अञ्जले लतायां शुष्कतृणे पार्श्वभागे राजान्तःपुरे पृष्ठप्रदेशनिहिताधोशुकस्थैकदेशे वस्त्राञ्जले काञ्च्यां
 गृहभित्तौ च कक्षा । “कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्जलपल्लवे । स्पर्धास्पदे ना दोर्मूले कच्छवीरुतृणेषु च ”
 इति मेदिनी ॥ काञ्जिके आरनाले, यवके यवादौ, तुकारात् अर्धस्विन्नगोधूमादिषु सूर्यस्य पारिपार्श्विकभेदे
 शूकधान्ये च कुल्मापम् । “कुल्माषं काञ्जिके याज्ञके पुमान्” इति मेदिनी ॥ आविले अच्छरहिते आकुलिते
 ॥ ४३७ ॥ पापे नरकहेतौ दुरदृष्टे, चकारात् महिषे च कलुषम् । “कलुषं त्वाविले पापे” इति मेदिनी ॥ शब्दः
 ध्वनिः, आभीरनिवासः आभीरपल्ली, तयोः घोषः । “घोष आभीरपल्यां स्याद्घोषालध्वनिघोषके । कास्ये चाम्बुदनादे
 ना घोषा मधुरिकौषधी” इति मेदिनी ॥ शुचौ शुद्धाचरणे पवित्रे वा, दक्षे कार्यकुशले, चकारात् गीते तीक्ष्णे मनोहरे
 च चोक्षः । कचित्तु “नोक्षः ” इति पाठः । “चोक्षो गीते शुचौ दक्षे तथा तीक्ष्णमनोज्ञयोः ” इति मेदिनी ॥
 लिप्सा अभिलापः, पिपासा तृष्णा, तयोः तर्षः । “तर्षो लिप्तोदन्ययोः” इति मेदिनी ॥ ४३८ ॥ प्रजापतौ
 ब्रह्मणः दक्षाङ्गुष्ठाज्जाते प्रजापतिभेदे, ताम्रचूडे कुम्कुटे, हरवृषे शिववृषभे, पटौ निपुणे च दक्षः । “दक्षलिपु पटौ पुंसि
 ताम्रचूडे प्रजापतौ । सुनिभेदे हरवृषे द्रुमभेदे स्त्रियां भुवि” इति मेदिनी ॥ मानभेदे उर्ध्वविस्तृतबाहुपाणिकमनुष्य-
 परिमाणे, चकारात् पुरुषत्वे विक्रमे उद्यमे च पौरुषम् । “पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजासि । ऊर्ध्वविस्तृतयोः
 प्राणिद्वयाने स्वभिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ पुन्नागे स्वनामाख्याते वृक्षे, नरे पुरुषे च पुरुषः । “पुरुषः पुरुषे

पक्षौ मासार्द्धपार्श्वौ च महिषी राजपत्न्यपि । मूर्खं मानं फलं माषो मेषौ राश्यन्तरोरणौ ४४०
सङ्ख्यायां तु न ना लक्षा क्लीबं व्याजशरव्ययोः । हरताक्ष्यौ विशालाक्षौ शेषो नाऽनन्तरीरिणोः
उपयुक्ततरे त्वस्त्री शैलूषो नटविल्वयोः । शुश्रूषा परिचर्या च संहर्षः स्पर्द्धने मुदि ॥ ४४२ ॥
योग्यायामन्तिकेऽभ्यासोऽधिवासौ स्थानसंस्क्रिये । आख्यायिकापरिच्छेदे चाऽध्यासो निर्वृतावपि
उर्द्ध्विस्तम्भे वहावेनः पापापराधयोः । कनीयाननुजऽल्पे च कंसो मानेऽसुरान्तरे ॥ ४४४ ॥
तैजसे कंस्यपात्रे च गुत्सः स्तवकहारयोः । छन्दः पद्यश्रुतीच्छामु तरो वेगे बलेऽपि च ४४५

साङ्ख्यजे च पुत्रागपादपे” इति मेदिनी ॥ ४३९ ॥ मासार्द्धः सुस्लक्ष्णप्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तपञ्चदशतिथ्यात् ६
कात्, पार्श्वः कक्षाधोभागः, तयोः, चकारात् खगाना पतत्रे गरस्य पुट्यस्ये पत्रे समरे केनात्परः समहार्यं गृह न्यायोक्तं
सादिग्धसाध्यवति पदार्थं विरोधे बले सहाये सख्यौ चुत्लीरन्त्रे राजकुञ्जरे रणे बलय पिच्छे देहाई च पक्षः ।
“ पक्षौ मासार्द्धके पार्णिग्रहे साध्यविरोधयोः । केनादेः परतो बन्दे बले गविसहाययोः । चुत्लीरन्त्रे पतने च
राजकुञ्जरपार्श्वयोः ” इति मेदिनी ॥ राजपत्नी राजः कृताभिषेका स्त्री तस्याम्, अपिशब्दात् मात्पिजाति-
स्त्रियाम् ओषधीभेदे च महिषी । “ महिषी कृताभिषेकासैरभ्यारोपधीभिदि ” इति मेदिनी ॥ मूर्खं अज्ञानं,
माने परिमाणभेदे, फले ब्रीहिभेदे च माषः । “ माषो ब्रीह्यन्तरे मूर्खं मानत्वदोषभेदयोः ” इति मेदिनी ॥
राश्यन्तरं ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशशः अश्विनीभरणीकुत्तिकानक्षत्रपादात्मकः राशिभेदः, उरणः एडकः, तयोः
मेषः । “ मेषो राश्यन्तरे हुडे ” इति मेदिनी ॥ ४४० ॥ सङ्ख्यायां दशायुतसङ्ख्यायाम्, व्याजः कपटः,
शरव्यं लक्ष्य गारेण वेधनायोद्देश्यम्, तयोश्च लक्षा । “ लक्षा न पुंसि सङ्ख्याया वीजं व्याजशरव्ययोः ”
इति मेदिनी ॥ हरः महादेवः, तार्क्ष्यः गरुडः, तयोः विशालाक्षः । “ विशालाक्षो हरे तार्क्ष्यं ना मुनत्रेऽभिधे-
यवत् ” इति मेदिनी ॥ अनन्तः क्षपनागः, सीरी बलरामः, तथाः, उपयुक्ततरे अवधार च शेषः । “ शेषः सक-
र्षणे वध । अनन्ते ना प्रसादे ना स्वनिर्माह्यार्पणेऽस्त्रियाम् ” इति मेदिनी ॥ ४४१ ॥ नटः नृत्यकारी, विल्वः
विल्ववृक्षः, तयोः शैलूषः । “ शैलूषो नटविल्वयोः ” इत्येव मेदिनी ॥ परिचर्या उपामना तत्र, चकारात्
श्रवणेच्छायां च शुश्रूषा । “ शुश्रूषा स्वादुपामने । कथने श्रोतुमिच्छायाम् ” इति मेदिनी ॥ स्पर्द्धने पराभि-
वेच्छायाम्, मुदि आनन्दे च संहर्षः । “ संहर्षस्तु प्रमोदेऽपि स्पर्द्धाया च प्रमञ्जने ” इति मेदिनी ॥ ४४२ ॥
इति षकारान्ताः ॥ अयं सकारान्तानाह ॥ योग्याया शान्त्राभ्यासे शिष्येभ्यो दानमित्येवंरूपशान्त्राभ्यास वा, अन्तिके च
सामीप्ये अभ्यासः । “ अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके ” इति मेदिनी ॥ स्थानं यज्ञारम्भपूर्वदिवस देवतास्थापनादिकर्म,
संस्क्रिया गन्धमाल्यैः सस्कारः, तयोः अधिवासः । “ अधिवासो निवासे स्यात्सस्कारे वृषणादिभिः ” इति
मेदिनी ॥ आख्यायिकापरिच्छेदे गत्यपयमयप्रबन्धस्य निच्छेदे, निर्वृता सुम्पिता, अपिशब्दात् आश्रयदाने
भीतस्य भयनिवारणार्थं सान्त्वने च आश्वासः । “ आश्वासः पुमि निर्वृता । आख्यायिकापरिच्छेदे च ” इति
मेदिनी ॥ ४४३ ॥ उत्प्रभे उद्गतकान्ता, बहौ दहने च उर्द्ध्विः । “ उर्द्ध्विस्तम्भे नाच्यलिङ्गः पुंसि हुताग्ने ”
इति मेदिनी ॥ पापं नरकहेतुर्दुरदृष्टम्, अपराधः अकार्यादिकरणरूपो दोषः, तयोः एतः । “ एतः पापापराधयोः ”
इत्येव मेदिनी ॥ अनुजे कनिष्ठे, अल्प द्वयोर्मध्ये अन्ततरे, चकारात् गुनतरे च कनीयान् । “ कनीयानतिगृणि
स्यादत्यत्पानुजयोस्त्रिपु ” इति मेदिनी ॥ माने “ आटक ” इति प्रसिद्धे परिमाणे, असुरान्तरे श्रीकृष्णमातुले ॥ ४४४ ॥
तैजसे तैजसद्रव्ये, करयपात्रे स्वर्णरजतादिनिर्मिते पानपात्रे, चकारात् ताम्ररजमिश्रजनितातुद्रव्ये कास्ये च
कंसः । “ कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कास्ये मानेऽसुरे तु ना ” इति मेदिनी ॥ स्तवकः कलिकाकुम्भादिसमूहवान
गुच्छः, काण्डशून्यः मूलत एव शाखाप्रधानसङ्घातमको धान्यमालिकादिस्तम्भो वा, हारः द्वात्रिंशत्यधिको हारभेदः,
तयोः गुत्सः । “ गुच्छः ” अप्यत्रा कवित् “ कुत्सः ” इति चा “ गुत्सः स्यात् स्तवके स्तम्बहारमिदग्रान्विपर्णयाः ”
इति मेदिनी ॥ पद्य कविकृत चतुश्चरणात्मकम्, श्रुतिर्वदः, इच्छा अभिलाषः, एतेषु छन्दः । “ छन्दः
पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः ” इति मेदिनी ॥ वेगे जवे, बले सैन्ये, अपिशब्दात् जले रणे तीरे वानरे

तमः शोकेऽप्यथ हिमर्तौ ना धर्मे व्रते तपः । पद्मे स्वर्णे तामरसं निशा दुर्गा च तामसी ॥
मणिदोषे दरे त्रासो दासो वित्तात्मचेटयोः क्षिप्ट्यां च दासी दीर्घायुर्ऋषिः काकश्च शाल्मलिः
योक्त्रे च वसुराख्याने स्वान्ते सरसि मानसम् । माश्वन्द्रमासयोः पुंसि खर्जूरैक्ष्वोर्महारसः ॥
राजहंसो नृपाग्रे च जिह्वा भूः शल्लकी रसा । जले शरीरधातौ च पारदस्वादयो रसः ४४९ ॥
भाषाशृङ्खलके रासः क्रीडायामपि गोदुहाम् । रहो रते च गुह्ये च रभसो हर्षवेगयोः ४५० ॥
विहायाः शकुने पुंसि विहौयः स्वे नपुंसकम् । पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीबं तु वक्षसि ४५१ ॥
रसे क्रूरे च विकृतौ बीभत्सस्त्रिषु नाऽर्जुने । व्यासो मुनौ च विस्तारे बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥

व तरः । “तरो बले च वेगे च” इति मेदिनी ॥ ४४५ ॥ शोके चित्तवृत्तिभेदे इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे वा, अपिशब्दात् नेत्रवृत्तिरोधके नैशादिध्वान्ते पापे कार्याकार्याविवेके विशेषदर्शनविरोधिदोषे साङ्ख्योक्ते गुरु-
वरणकमेव तम इत्युक्ते गुणभेदे राहौ च तमः । “तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्वते” इति
मेदिनी ॥ हिमर्तौ शिशिरे ऋतौ, धर्मे स्वाश्रमविहितधर्मे, व्रते वैधे चान्द्रायणादौ कर्मणि च तपः । “तपो
लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाधयोः” इति मेदिनी ॥ पद्मे कमले, स्वर्णं कनके च
तामरसम् । “अथ तामरस पद्मे ताम्रकाञ्चनयोरपि” इति मेदिनी ॥ निशा रात्री, दुर्गा स्वनामाख्याता देवी, चकारात्
जटाया तमोऽधिकायां स्त्रियां च तामसी । “तामसी निशि दुर्गायाम्” इति मेदिनी ॥ ४४६ ॥ मणिदोषे
मणिजाते दोषे, दरे भये च त्रासः । “त्रासो भये मणेर्दोषे” इति मेदिनी ॥ वित्तात्मा ज्ञातात्मा, चेटः दासः,
तयोः, क्षिप्ट्याम्, चकारात् काकजङ्घाया नीलक्षिप्ट्यां चेट्यां दासपत्न्यां क्षुद्रपत्न्यां कैवर्त्तमार्यायां शूद्रे धीवरे
दानपात्रे शूद्रस्योपाधौ रोवके च दासः । “दासो मृत्ये च शूद्रे च ज्ञातात्मानि च धीवरे” इति मेदिनी ॥ “दासी चेष्ट्यां
च क्षिप्ट्यां च” इति विश्वः ॥ ऋषिः, मार्कण्डेयः, काकः वायसः, शाल्मलिः शाल्मलीवृक्षः, एतेषु दीर्घायुः ।
“दीर्घायुः शाल्मलीवृक्षे वायसे जीवकद्रुमे । मार्कण्डेये च पुंसि स्याच्चिरजीविनि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥
॥ ४४७ ॥ योक्त्रे ईपादण्डादौ युगबन्धनार्थं दासि च, आख्याते प्रसिद्धे इतिवृत्तकथने, चकारात् धने रत्ने
व्याप्ते स्वर्णे जले वृद्धौषधे वक्रवृक्षे सूर्ये बह्वौ रभसौ गणदेवताभेदे अष्टसङ्ख्यायां वसुदेवताके धनिष्ठानक्षत्रे मधुरे
शुष्के दीप्तौ वृद्धौषधौ च वसुः । “वसुर्ना देवभेदाग्निभावोक्तवक्रराजसु । क्लीबं वृद्धौषधे व्यामरैरत्ने मधुरं
त्रिषु” इति मेदिनी ॥ स्वान्ते चित्ते, सरसि सरोवरे च मानसम् । “मानस सरसि स्वान्ते” इति मेदिनी ॥
चन्द्रः प्रसिद्धः, मासः त्रिंशद्दिनात्मकः कालः, तयोः माः । “माश्वन्द्रमासयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥
खर्जूरं रचनामाख्याते वृक्षे, इक्षुर्मधुररसयुक्तः स्वनामाख्यातवृक्षः, तयोः महारसः । “महारसः स्यात् खर्जूरं
कोशकारकश्रेणोः” इति मेदिनी ॥ ४४८ ॥ नृपाग्रे नृपश्रेष्ठे, चकारात् रक्तवर्णचञ्चुचरणयुक्ते श्वेतवर्ण
हंसभेदे कलहंसे च राजहंसः । “राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे” इति मेदिनी ॥ जिह्वा रसना, भूः पृथिवी,
शल्लकी मदनतरुः, एतेषु रसा ॥ जले सलिले, शरीरधातौ देहस्थे धातुभेदे, पारदः रसराजः, स्वादः रसनेन्द्रि-
यग्राह्यः साधुर्यादिगुणभेदः, तयोश्च, चकारात् आस्वाद्ये गुडादौ पुष्पस्य मधुनि वीर्यं रागे द्रवे च रसः । “रसो गन्ध-
रसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरगयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान्” इति मेदिनी ॥
॥ ४४९ ॥ भाषाशृङ्खलके शृङ्खलाबन्धवत् द्वयोर्द्वयोर्मध्यस्थित्या क्रीडाभेदे, गोदुहां गोपानां क्रीडायां च रासः ।
“रासः कोलाहले ध्वाने भाषाशृङ्खलकेऽपि च । क्रीडाभेदे च गोपानाम्” इति मेदिनी ॥ रते रमणे, गुह्ये
गोप्ये, चकारात् निर्जने याथार्थ्यं च रहः । “रहस्तत्त्वे रते गुह्ये” इति मेदिनी ॥ हर्षः इष्टाधिग-
मजन्य आनन्दः, वेगः जवः औत्सुक्यं वा, तयोः रभसः । “रभसो वेगहर्षयोः” इति मेदिनी ॥ ४५० ॥
शकुने पक्षिणि, स्वे आकाशे च विहायाः । “विहायसम्” अप्रवृत्तः । “विहायाः शकुने पुंसि गगने पुत्र-
पुंसकम्” इति मेदिनी ॥ पुत्रादौ शिशौ, तर्णके गवादीनां वत्से, वर्षे संवत्सरे, वक्षसि वक्षःस्थले च वत्सः ।
“वत्सः पुत्रादिहर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्” इति मेदिनी ॥ ४५१ ॥ रसे नाट्यादौ प्रसिद्धे जुगुप्सास्था-
विमानके रसभेदे, क्रूरे कर्कसे, विकृतौ तद्रसविषये निकृतमांसादौ, अर्जुने अर्जुनवृक्षे च बीभत्सः ।

अग्रे प्रधाने च शिरः श्रीवासो विष्णुधूपयोः । सुमनाः पुष्पमालत्थोः स्त्रियां ना देवधीरयोः॥
 वीणाभेदे सर्जरसो धूनकेऽप्यथ सारसम् । पञ्चे ना पक्षिणीन्दौ च सरो नीरतडागयोः ४५४॥
 हविः सर्पिपि हव्यं च हंसस्तु खगसूर्ययोः । निर्लोभे नृपतौ विष्णावन्तरात्मनि चेष्यते ४५५॥
 अवग्रहः स्यात्प्रकृतिभाववृष्टिविवन्धयोः । अवरोहोऽवतरणे त्रिदिवे च लतोद्गमे ॥ ४५६ ॥
 आरोहस्तु नितम्बे स्याद्दीर्घत्वे च समुच्छ्रये । शक्तौ स्नेहे चाग्रहः स्याद्दीहा तूद्यमवाञ्छयोः ॥
 सूपं च पाकपात्रे च कटाहो महिषीशिगौ । खड्गकोपे च कलहो दात्यूहश्चातकेऽपि च ॥
 समारम्भे च पटहो ब्रह्मण्यपि पितामहः । प्रवाहो व्यवहारे च बहुविपुलसङ्ख्ययोः ॥ ४५९॥

“वीभत्सो नाऽर्जुने क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु” इति मेदिनी ॥ मुनौ पराशरमुने मुनिभेदे, विस्तारे विस्तीर्णतायाम्, चकारात् समासादिसामर्थ्यके विग्रहवाक्ये गोलवृत्तश्रेत्रस्य मध्यस्थरेखाया पुराणपाठके विभ्रे च व्यासः । “व्यासो ना विस्तृतौ मुनौ” इति मेदिनी ॥ कुश स्वनामाख्यात तृणम्, शुष्मा वह्निः, तयोः वह्निः । “वह्निः पुंसि हुताग्ने । न स्त्री कुशे” इति मेदिनी ॥ ४५२ ॥ अग्रे उपरिभागे, प्रधाने सेनाग्रे चकारात् मस्तके शिखरे च शिरः । “शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखर मस्तकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ विष्णुः श्रीरामः, धूपः नृकधूपः सालवृक्षरसः, तयोः श्रीवासः । “श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे मधुसूदने” इति मेदिनी ॥ पुष्प कुसुमम्, मालती स्वनामाख्याता लता, तयोः, देवः सुरः, धीरः पण्डितः, तयोश्च सुमनाः । “सुमनाः पुष्पमालत्थोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः” इति मेदिनी ॥ ४५३ ॥ वीणाभेदे वाद्यभाण्डभेदे, धूनके यक्षधूपे च सर्जरसः ॥ पञ्चे सरसीरुहे, पक्षिणि स्वनामाख्याते खगे, इन्दौ चन्द्रे, चकारात् पक्षिण्यां सरोवरसम्बन्धानि च सारसम् । “सारसः पक्षिभेदेन्द्रोः क्लीबं तु सरसीरुहे” इति मेदिनी ॥ नीर जलम्, तडागः सरोवरः, तयोः सरः । “सरो नीरतडागयोः” इति मेदिनी ॥ ४५४ ॥ सर्पिपि वृते, हव्ये हवनीयद्रव्यमात्रे, चकारात् होम च हविः । “हविर्होतव्यमात्रे च सर्पिष्यपि नृपंसकम्” इति मेदिनी ॥ खगः स्वनामाख्यातः पक्षी, सूर्यः दिनकरः, तयोः, निर्लोभे नृपतौ निर्लोभराजनि, विष्णौ श्रीकृष्णे, अन्तरात्मनि परमात्मनि, चकारात् मत्सरे यतिभेदे देहस्य वायुचेष्टाभेदे मन्त्रभेदे अश्वभेदे सुभेरुपर्वते शिवे अग्रस्थिते श्रेष्ठे विशुद्धे अजपामन्त्ररूपे वर्णं च हंसः । “हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लोभनृपविष्ण्वर्के परमात्मनि मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदेऽपि” इति मेदिनी ॥ ४५५ ॥ इति सकरान्ताः अथ हकारान्तानाह ॥ प्रकृतिभावः, वृष्टिविवन्धः वर्षाजलप्रतिघातः, तयोः अवग्रहः । “अवग्रहः” इति कचिन् । “अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिवन्धे गजालिके” इति मेदिनी ॥ अवतरणे ऊर्ध्वदेशात् निम्नदेशागमने, त्रिदिवे स्वर्गे, लतोद्गमे तरोर्मूलादग्रपर्यन्तमारूढाया गुह्यच्यादिलतायाम्, चकारात् आरोहे च अवरोहः । “अवरोहोऽवतरणेऽप्यारोहे च लतोद्गमे” इति मेदिनी ॥ ४५६ ॥ नितम्बे उत्तमस्त्रीणा कटितटे, दीर्घत्वे दीर्घतायाम्, समुच्छ्रये अत्युन्नतौ, चकारात् आरोहणे गजारोहे परिमाणभेदे च आरोहः । “आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहाकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये” इति मेदिनी ॥ शक्तौ सामर्थ्ये, स्नेहे प्रेम्णि, चकारात् अनुग्रहे आक्रमणे ग्रहणे च आग्रहः । “आग्रहोऽनुग्रहे शक्तावाक्रमे ग्रहणेऽपि च” इति मेदिनी ॥ उद्यमः उत्साहः, वाञ्छा अभिलाषः, तयोः ईहा । “ईहोद्यमवाञ्छयोः” इति मेदिनी ॥ ४५७ ॥ सूपे पाचके, पाकपात्रे तैलादेः पाकसाधनपात्रे, महिषीशिगौ लुलायीशावके, चकारात् खर्परे नरके च कटाहः । “कटाहः ऊर्मखर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे स्यात् तैलादेः पाकभाजने । जायमानविपाणाग्रमहिषीशावकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ खड्गकोपे असिकोशे, चकारात् विवादे युद्धे च कलहः । “कलहं युधि चाटे ना खड्गकोपे च मण्डने” इति मेदिनी ॥ चातके स्वनामाख्याते पक्षिभेदे, अपिशब्दात् कालकण्ठके च दात्यूहः । “दात्यूहस्तु पुमान् कालकण्ठचातकपक्षिणोः” इति मेदिनी ॥ ४५८ ॥ समारम्भे उद्यमे दर्प वा, चकारात् ढक्कावाक्ये च पटहः । “पटहो ना समारम्भे आनके पुन्नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ब्रह्मणि विरिञ्चौ, अपिशब्दात् पितुः पितरि च पितामहः । “पितामहो विरिञ्चौ स्यात् तातरश्च जनकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ व्यवहारे अर्थविशेषबोधनाय शब्दविशेषप्रयोगे सहा-

वराहः सूकरे मधे मुस्तकेऽप्यथ मूर्च्छने । अविद्यायां च मोहः स्याद् वृषस्कन्धेऽनिले वहः ॥
 देहनिर्माणसैन्येषु व्यूहः स्यादथ विग्रहः । सङ्ग्रामे प्रविभागे च देहविस्तारयोरापि ॥ ४६१ ॥
 वैदेही पिप्पलीसीतावणिकुक्षीरोचनास्वपि । संक्षेपेऽपि सङ्ग्रहः स्यात् सिंही वार्त्ताकुवासकौ ॥
 राशिभेदं हरौ सिंहः श्रेष्ठार्थं चोत्तरस्थितः । सौहृदे घृततैलादौ स्यात्स्नेहोऽतोऽव्ययाः परं ॥
 नञभावं निषेधं च तद्विरुद्धतदन्ययोः । राहश्यं चषदर्थं च हिरुङ्मध्यविलासयोः ॥ ४६४ ॥
 पुनरर्थेऽङ्ग भोर्धे च सुष्ठुत्यर्थप्रशंसयोः । च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये ॥ ४६५ ॥

रानभोजनादौ वा, चकारात् प्रवृत्तौ जलस्रोतसि उत्तमाद्ये च प्रवाहः । “प्रवाहस्तु प्रवृत्तौ स्यादपि स्रोतसि वारिणः” इति मेदिनी ॥ विपुलः विस्तीर्णः, सङ्ख्या द्विप्रभृत्यनेकसङ्ख्यान्विता, तयोः बहुः । “बहुः स्यात् व्यादिसङ्ख्यासु विपुलेऽयमिधेयवत्” इति मेदिनी ॥ ४५९ ॥ सूकरे खनामाख्याते पशौ, मेवे जलधरे, मुस्तके स्थावरविषभेदे, अपिशब्दात् यज्ञवराहाख्ये विष्णोरवतारभेदे पर्वतभेदे शिशुमारे वाराहीकन्दे द्वीपभेदे च वराहः । “वराहः सूकरे विष्णौ मानभेदेऽद्विमुस्तयोः” इति मेदिनी । मूर्च्छने मूर्च्छायाम्, अविद्यायाम् अज्ञाने, चकारात् भ्रान्तिसाधने वेदान्तोक्ते अविद्यावृत्तिभेदे दुःखे देहादिष्वात्माभिमाने च मोहः । “अथ मोहः पुलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने” इति मेदिनी ॥ वृषस्कन्धे वृषभस्य स्कन्धदेशे, अनिले वायौ च वहः । “वहः स्यात् वृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ४६० ॥ देहः कायः, निर्माणं रचना, सैन्य सेनासमूहः, एतेषु व्यूहः । “व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः” इति मेदिनी ॥ सङ्ग्रामे युद्धे, प्रविभागे प्रकृष्टविभागे, देहः शरीरम्, विस्तारः विस्तीर्णः, तयोः, अपिशब्दात् समासादिवृत्तिसमानार्थक्या-
 वयभेदे विशेषज्ञाने च विग्रहः । “विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ ४६१ ॥ पिप्पली प्रसिद्धा, सीता जनकात्मजा, वणिकुक्षी वणिजयोपित् रोचना गोरोजना, एतासु, अपिशब्दात् हरिद्रायां च वैदेही । “वैदेही रोचनासीतावणिकुक्षीपिप्पलीषु च” इति मेदिनी ॥ संक्षेपे सक्षिप्तकरणे, अपिशब्दात् सचये बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च सङ्ग्रहः । “सङ्ग्रहो वहदुत्तुङ्गे ग्रहसंक्षेपयोरापि” इति मेदिनी ॥ वार्त्ताकुः खनामाख्यातः लताविशेषः, वासकः खनामाख्यातो वृक्षः, तयोः सिंही । “सिंही तु कण्टकार्या स्याद्वार्त्ताको वासकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ ४६२ ॥ राशिभेदे, मेवादितः पञ्चमे राशौ, हरौ खनामाख्याते पशुभेदे, उत्तरस्थितः उत्तरपदान्तस्थः श्रेष्ठार्थं उत्तमार्थं, चकारात् रक्त-
 गोमाञ्जने च सिंहः । “सिंहः कण्ठीरवे राशौ सप्तमे चोत्तरस्थितः” इति मेदिनी ॥ सौहृदे सुहृद्भावे प्रेम्णि च, घृततैलादौ सर्पिस्तेलादिरसभेदे, अपिशब्दात् न्यायोक्ते गुणभेदे च स्नेहः । “स्नेहः स्यात् पुंसि तैला-
 दिरसद्रव्ये च सौहृदे” इति मेदिनी ॥ ४६३ ॥ इति ह्करान्ताः ॥ अथ अनेकार्थाः अव्ययाः उच्यन्ते ॥ अस्मिन् वर्गं तेषामुपन्यासस्तु पूर्ववृत्तानार्थत्वादेव । तत्तलक्षणं तु ‘सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्’ इति । नञित्यव्ययम् अभावादावर्थपटके वर्तते । अभावे यथा-अपापम् । पापस्याभाव इत्यर्थः । एवमकुशलम् अनुत्तरः अनुपलम्भः इत्यादि । निषेवे यथा-नेकधा न । एकप्रकारेणेत्यर्थः । एवमसंस्कृताः अकुर्वन् अकृत्वा अगम्यः इत्यादि । तद्विरुद्धे यथा-असुरः । सुरविरुद्ध इत्यर्थः । एवमलोभः अमित्र-
 मित्यादि । तदन्ये यथा-अघटः घटमिन्न इत्यर्थः । एवमव्याकृता धर्माः । अपर्यापन्ना इत्यादि । सादृश्ये यथा-
 अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । एवमश्रमणः अमनुष्यः अपुत्र इत्यादि । ईपदर्थं यथा । अनुदरी । अल्पो-
 दरीत्यर्थः । कुशाङ्गीति यावत् । एवमनुदिता इत्यादि । एवमेतेष्वर्थेषु नञ् अव्ययम् । तथा चाहुः प्राञ्चः । “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थः पट् प्रकीर्तिताः” इति । “नञभावे निषेधे च स्वरूपार्थेऽप्यतिक्रमे । ईपदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः” इति ॥ मव्यः अन्तरम्, विलासः दीप्तिः, तयोः हिरुक् । मध्ये यथा-“कृष्णो हिरुग्नहृत्तन्मोः” । ब्रह्मणः शम्भोश्च मध्ये कृष्ण इत्यर्थः । विलासे यथा-
 “हिरुक् बह्वैरजायत” अशेदीप्तिरभवदित्यर्थः । “हिरुक्शब्दो विनार्थं च मध्यार्थेऽपि च दृश्यते” इति मेदिनी । “हिरुडमध्यविनार्थयोः” इति विश्वः ॥ ४६४ ॥ पुनरर्थं भोर्धे सम्बोधने च अङ्ग । पुनरर्थं

ही विस्मये प्रमोदे च ओमेतं प्रणवार्थयोः । युक्तार्थे चाधुनार्थे च साम्प्रतं तद्विदो विदुः ॥
हुं वितर्के चानुमतौ वार्त्तायामरुचौ किल । प्रातर्दिने च पूर्वत्रेत्यर्थं पूर्वधुरिष्यते ॥ ४६७ ॥

इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

यथा—“मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वान्” अशोऽपि नावमन्यते पण्डितोऽपि किं पुनरवमन्यते नेत्यर्थः । सम्बोधनार्थं यथा—“अङ्ग भीम । यज्ञ रक्षस्व” भो भीम । तं ननु पालयेत्यर्थः । “अङ्ग । सम्बोधने हर्षे सम्भ्रमात्-ययोरपि” इति मेदिनी ॥ अत्यर्थं अतिशये, प्रशंसाया च मुष्टु । अतिशयं यथा—“मुष्टु पीतं मया घृतम्” मयाऽतिशयेन सर्पिः प्रीतिमित्यर्थः । प्रशंसायां यथा—“विद्वज्जनमनोहारि सुष्टु काव्यं प्रजायते” । पण्डितानां मनोरञ्जनयोग्यं काव्यं सुष्टु प्रशंसनीयं भवतीत्यर्थः । “मुष्टु प्रशंसनेऽपि स्यादत्यर्थं च निगद्यते” इति मेदिनी ॥ पाद-पूरणार्थं चतुष्के च । तत्र पादपूरणे यथा—“स च प्राह च राजानम्” । स राजानं न्यवेदयदित्यर्थः । पश्चान्तरे यथा—“सत्यं चेत् तपसा च किं शुचि मनो यत्प्रप्तिं तीर्थं न किम्” यदि सत्यं भवेत् तपः कर्मणा किम् । यदि पवित्रं चित्तं स्यात् तीर्थं तीर्थचरणेन किं प्रयोजनमित्यर्थः । “पिवत्यसौ पाययते च सिन्धुः” असौ समुद्रः स्वयं नदीः पिबति तरङ्गाधरं, पाययते च इत्यर्थः । हेतौ यथा—“यच्च पुत्रः अजायत” । अत्र चकारो हेत्वर्थबोधकः । यस्मात् हेतोः तस्य पुत्रः अजायत इत्यर्थः । निश्चये यथा—“ससैन्यश्चान्वगाद्राम दर्शितानाश्रमालयैः” ससैन्यो भरतः राममन्वगाच्चेत्यर्थः । “चान्वाचये समाहारेऽयन्यान्वार्थं समुच्चयं” पश्चान्तरे तथा पादपूरणेऽयवधारणे इति मेदिनी ॥ ४६५ ॥ विस्मये आश्चर्ये अद्भुते वा, प्रमोदे हर्षे, चकारात् विपादे शोके दुःखे पीडायां च ही । तेषु विस्मये यथा—“ही चित्रम्” चित्रमाश्चर्यमित्यर्थः । प्रमोदे यथा—“ही पुत्रजन्म पितुः” पुत्रस्योत्पत्तिः जनकस्य प्रमोद इत्यर्थः । दुःखे यथा—“ही कान्तारगमनम्” । कान्तारमार्गे गमनं दुःखमित्यर्थः । हेतौ यथा—“धनप्राप्तेर्ही” धनलाभस्य हेतोरित्यर्थः । “ही दुःखे हेतावाख्यातो विपादे विस्मयेऽपि च” इति मेदिनी ॥ एव्येषु हाकारोऽपि दृश्यते । यथा—“हा धिग्दैवकृतं स एव मधुपः का कां दशां नागतः” । अत्र हाकारः विस्मये । प्रमोदे यथा—“हा कान्तं मैवं वद मेऽनुरागम्” । अत्र हाकारः हर्षे । विपादे यथा—“हा तातोति क्रन्दितमाकर्ष्य निषण्णः” “हा हन्त हन्त नलिनी गज उज्जहार” “हा प्रियङ्कर । हा पुत्र । क नु पद्यामि ते सुखम्” इत्यादौ हाकारः खेदे । शोके यथा—“हा रमणीयो गतः कालः” “हा राम । वनं गतोऽसि ।” अत्र हाकारः शोके । पीडायां यथा—“हा हतोऽस्मि” । अत्र हाकारः पीडायाम् । कुत्सितार्थेऽपि हाकारो दृश्यते । यथा—“हा वृषल त्वमेवं मा भाषिष्याः” । वृषल ! त्वम् एवरूपं कुत्सितवचनं न कथयेत्यर्थः । तथा खेदसूचको हाहाशब्दः हाहाशब्दश्च स्यात् । यथा—“तदा जनसमूहस्य हाहाकारो महानभूत्” “वेदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि । धीरा भव” इत्यादि । “हा विपादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि” इति मेदिनी ॥ प्रणवः ओङ्कारः वेदादौ पाठ्यः शब्दभेदः, अर्थः आरम्भः, तयोः तथा अङ्गीकारे मङ्गले शुभे श्रेये ब्रह्मणि सादृश्ये दत्तम्प्रकारे अवधारणे स्वीकारे प्रश्ने च ओमेवङ्कारौ । अङ्गीकारे यथा—“ओमित्युक्तवतोऽयं गार्ङ्गिणः” इति । मङ्गले यथा—“आ नमो रत्नत्रयाय” । शुभे यथा—“ओ भगवते त्रिलोकीनाथाय” । श्रेये यथा—“ओ नमः शिवाय” । ब्रह्मणि यथा—“ओ तत्सत्” । सादृश्ये यथा—“एवम्भूतः” । दत्तम्प्रकारे यथा—“एव मया श्रुतम्” “एव यदाह भगवान्” । अवधारणे यथा—“एवमेवम्” । स्वीकारे यथा—“एव कुर्मो वयम्” । प्रश्ने यथा—“एव त्वं करोषि ।” “ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे” इति, “एवम्प्रका-रोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे” इति च विश्वः ॥ युक्तार्थे अधुनार्थे च साम्प्रतम् । तत्र युक्तार्थे यथा—“विषवृ-क्षोऽपि संवद्वर्थं स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्” । विषद्रुमः अपि आदरेण वद्वयित्वा आत्मना छेत्तुं न युक्तामित्यर्थः । तथा “प्रयोक्तुं साम साम्प्रतम्” । अनुनार्थे यथा—“क्रमशो वच्मि साम्प्रतम्” । तथा—“तत्रास्तौ साम्प्रतं मुनिः” इति च । “साम्प्रतं चाधुनार्थं स्यादुचितार्थं च दृश्यते” इति मेदिनी ॥ ४६६ ॥ वितर्कं अनुमतौ चात् प्रश्ने क्रोधे भये निन्दायाम् अबज्ञायां च हुङ्कारः । वितर्के यथा—“हुं जलं मृगतृष्णां हुं स्याच्चेत् किं हुं प्रपद्यते” । अनुमतौ यथा—“हुं त्वं गच्छ गृहं पुत्र !” । “हुं बाले ! इमं कुरु” । प्रश्ने यथा—“हुं दवे-

आनन्देऽस्तु शुभं दिष्ट्या कटरे कटराऽद्भुते । भूर्भुवः स्वस्त्रिभुवने मनागर्थे दरं स्मृतम् ॥ १ ॥
आमाङ्गमभ्युपगमे नवरं केवलार्थकम् । प्रातरर्थेऽनपयति क्षणमात्रे क्षणक्षेणम् ॥ २ ॥
क्षेमे पुण्ये च स्वस्ति स्यादुच्चैरर्थेऽहं कीर्तितम् । वारंवारं शश्वदर्थे वारं वारेण चेष्यते ॥ ३ ॥

दत्तोऽयम् । क्रोधे यथा-“हु हु नाहर चेटिके” । मये यथा-“हु राक्षस आगतः” । निन्दायां यथा-
“हु पुत्र मैव कुरु” । अवज्ञायां यथा-“हुं साधवोऽप्येव न कुर्वन्ति” इति । “हु वितर्के परिग्रहने हु रूपा-
कयनुनीतिपु” इति विश्वः । “हुं वितर्के परिग्रहे हुं लजायां निवारणे” इति हैमः । वार्तायाम् अरुचौ च तथा
अनुशयार्थं निश्चये सम्भाव्ये सम्भावनीये, प्रसिद्धप्रमाणश्रोतके वा सत्ये हेतौ अलीके तिरस्कारे अनुनये ऐतिह्ये
ईषदसमाप्ते च किल । तत्र वार्तायां यथा-“जघान कस किल वामुदेवः” । “त्व किलानुचितपूर्वमक्षणः” ।
अरुचौ यथा-“यूय किल मा भणत माणवाः” । अनुशयार्थं यथा-“समाधिनीतेन किलोपनीतः” । निश्चये
यथा-“न किलानुययुस्तस्य” । सम्भाव्ये यथा-“गुरुन् किलातिशेने शिष्यः” । “समदृश्या किल स्वयम्” ।
सत्ये यथा-“पूतात्मनामत्र किलाभिपेकात्” इति । हेतौ यथा-तत्किल एवमाहुः” । अलीके यथा-“प्रसह्य
सिहः किल तां चकर्ष” । तिरस्कारे यथा-“जहार शक्रः किल गूढविग्रहः” । अनुनये यथा-“अमू किल
त्वं त्रिदिवादवातरः” इति । ऐतिह्यः पारम्पर्यपदेशः । तत्र यथा-“विनीतनागः किल सूत्रकारैः” । ईषद-
समाप्ते यथा-“ब्राह्मे मुहूर्त्तं किल तस्य देवी” । “किलशब्दस्तु वार्तायां सम्भावनानुनयार्थयोः” इति विश्वः ।
“किल सम्भाव्यवार्तयोः । हेतुरुच्योरलीके च” इति हैमः ॥ प्रातः प्रभातकालं, पूर्वत्र दिन पूर्वस्मिन् दिवसे
इत्यर्थे च पूर्वेषुः “पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासरे” इति रुद्रः । “पूर्वेद्युः प्रातःकाले स्यात् तथैव धर्म-
वासरे” इति मेदिनी । “पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेषुः पूर्ववासरे” इति विश्वः ॥ ४६७ ॥

इति नानार्थवर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

अस्तु शुभं दिष्ट्या इति त्रयम् आनन्दे । यथा-“साधवाम्यहमविघ्नमस्तु ते” तव अनिघ्नं निरुपद्रवम्
अस्त्वित्यर्थः । “दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते” । हे कान्ते ! तव दर्शनं सन्तोष इत्यर्थः । “दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी
सदपत्यमिदं भवान्” । “अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या” इति ॥ कटरे कटरा इति निपातद्वयम् अद्भुते च
स्यात् । क्वचित् “कटवे” “कटवा” इति “कदरे” “कदरा” इति च पाठौ ॥ भूः भुवः स्वः इति
त्रय त्रिभुवने । यथा-“निष्प्रमश्च रिपुरास भूभूताम्” । “न पर भूपतिमाश्रयामहे” इति । अत्र भूगब्दः
जगद्वाची । “भक्तिर्भुवश्चन्दनकरिपतेव” । “भर्ता भुवोभानुनिभः प्रभावैः” । “भावितात्मा भुवोभर्तुरर्थेन
प्रत्यबोधयत्” इति । अत्र भुवःशब्दोऽपि जगद्वाची । “स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः” इति ।
अत्र स्वःशब्दः परलोकवाची ॥ दरं मनागर्थे । यथा-“दरादराभ्यां दरकम्पिता” इति ॥ “दरह-
मितलीलाञ्छितमुखः” । “तनुरपशीदस्या दरमुकुलिते हन्त नयने” । दरमुकुलिते ईषन्मुकुलभाव प्राप्नुत
इत्यर्थः । “दराव्यय मनागर्थे” इति मेदिनी ॥ १ ॥ आम् आङ् अम् इति त्रयं यथा-“आं कुर्मः
सम्प्राप्ति वयम्” । “आ एव किल तत्” आ एव मन्यसे” इति । तथा आङ्शब्दः ईषदर्थे अभिव्याप्तौ
सीमार्थे अभिविधौ क्रियायोगे च वर्तते । तत्र ईषदर्थे यथा । “आ पिङ्गलः” ईषत्पिङ्गलमित्यर्थः । अभिव्याप्तौ
यथा “आसंसारं न दीयते” सीमार्थे यथा-आसमुद्र राजदण्डः” । अभिविधौ यथा । “आजन्मशुद्धानाम्”
जन्म आरभ्य निषेकादिसर्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । “आफलोदयकर्मणाम्” । आफलसिद्धेः प्रारब्धकर्मन्त-
गानामित्यर्थः । “आसमुद्रक्षितीशानाम्” । सार्वभौमानामित्यर्थः । “आनाकरथवर्त्मणाम्” । इन्द्रसहचारि-
णामित्यर्थः । अत्र सर्वत्र आङोऽभिव्यर्थत्व द्रष्टव्यम् । क्रियायोगे यथा-“आहरति । आक्रमत” इत्यादि ।
“आङ् सीमायामभिव्याप्तौ क्रियायोगेपदार्थयोः” इति मेदिनी ॥ “आ स्मरणेऽपाकरणे कोपसन्तापयोरपि”
इति कोषान्तरम् ॥ नवरम् इत्येकं केवलार्थकं निश्चितार्थम् । अनपयति इत्येकं प्रातरर्थे प्रातःकालार्थे । क्षणक्षेणम्
इत्येकं क्षणक्षेणम् इति च क्षणमात्रे दशपलपरिमिते काले निमेषक्रियाचतुर्थभागे काले च । स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वा-
क्ष्यमाणः क्षणक्षेणम्” । “क्षणक्षेण साधु समेधमानः” । क्षणक्षेणमित्यत्र प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्वस्ति
इत्येकं क्षेमे निरुपद्रवे, पुण्ये चात्र सङ्गले आशंसायां च । क्वचित् “स्वस्तिना” इति पाठः । क्षेमे यथा-“स्वस्ति

उताहो यदिवा यद्वा किं वा नेति समा इमे । किन्त्वर्थेऽपितु यद्यर्थे सचेत्प्राक्त्वादिवाचकम् ४॥
अस्त्याह कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकम् । सैजं सहार्थे नस्त्याह निषेधे यदि शेषगीः ॥५॥
विभाषाऽन्यतरस्यां वा विकल्पार्थाः प्रकीर्त्तिताः । ते इति स्यात्त्वयेत्यर्थे मयेत्यर्थे च मे इति ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

प्रजाभ्यः सततं स्वस्ति राजे च मन्त्रिणे ” इति । पुण्ये यथा—“स्वास्तमान् स्वर्गमश्नुते” । मङ्गलं यथा—
“स्वस्ति श्रीभोजराजन्निभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी ” । आग्रहा अप्राप्तस्य प्राप्तीच्छा आशीर्वादो वा ।
तत्र यथा । “स्वस्ति ते भूयान्महीपते ” इति । “स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याग्रहायामपि क्वचित् ” इति
भेदिनी ॥ अह् इत्येकम् उच्चैरर्थे अत्युच्चतरे । यथा—“स्फुटमदृष्टासमिव सौधपट्टकयः ” । वारंवारं वारं
वारेण इति निपातत्रयं शश्वदर्थे, नैरन्तर्यार्थं चात् पुनः पुनरित्यर्थं च । शश्वदर्थे यथा—“वारंवारं आशिन्यपगते” ।
“वारं दत्त्वा दिवं यया ” । “वारेणासौ जगति विलसत्कीर्तिपीयूषसिन्धुः ” इति ॥ ३ ॥ उताहो यदिवा
यद्वा किं वा न इति पङ्क्तिमे निपाताः विकल्पार्थे । तेषां क्रमेणोदाहरणानि । उताहोशब्दस्य यथा—“उताहो ब्रह्मा
चोच्यते” “उताहो घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्ताम्” इति । तथा उत्तशब्दोऽपि विकल्पे । यथा—“स्वविकल्पसम्भूता
नरकाः उत स्वभावसम्भूताः” । “एको धर्मः सत्स्वस्थितेन यदुत चत्वार आहाराः” । “एतद्वि भिक्षवः परमं सत्यं
यदुताऽमोघधर्मा निर्वाणः” । “यदिवाशब्दो यथा—“भये वा यदिवा हर्षे सम्प्राप्ते यो विमर्शयेत् ” । “स गन्ता
सस्तवान् न गतीः प्राप्नोति यदिवा न करोति ” । “यदि लक्ष्य यदिवा लक्षणम् ” । “पिता वा यदिवा
भ्राता पुत्रो वा यदिवा सुहृत् ” । “सन्धाय युवराजेन यदिवा मुख्यमन्त्रिणा ” इति ॥ यद्वाशब्दो यथा—“यद्वा
गङ्गाया घोष इतिवत् ” । “यद्वा समाहारद्वन्द्वः ” । “यद्वा मीयतेऽनेनेति मानम् ” इति । किंशब्दो यथा—
“विभर्ति किं परिम्लानरक्तोत्पलवनश्रियम्” । “तत्प्रभावोपमादाय किं स्वसत्यं वदाम्यहम्” । “गर्भस्थितम-
पत्यं यत् किंरूपं तद्विष्यति” । “किमपि काम्यगिरा परपुष्टया” । “किमिव न शक्तिपरं ससाध्वसानाम्” ।
“किमपि रसेन रसान्तरं भवन्ति” । “किं वितर्कं परिप्रश्ने क्षेपनिन्दाप्रकारयोः” इति विश्वः । वाशब्दो
यथा—“जयो भवति पराजयो वा” । “शिवं वा यदि वा विष्णुम्” । “प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम्” ।
“एकं हन्यान्न वा हन्यात्” । “दिवा वा यदि वा रात्रौ” इति । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये”
इति विश्वः । नशब्दो यथा । “न च सर्वमस्मि न वा नास्ति पुनः” । “कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को
वा न पाण्डितः” ॥ अपितुशब्दः किन्त्वर्थे किञ्चशब्दार्थे । यथा—“अपितु धर्मा एव गूण्याः” । “अपितु धर्मा
एवानिषिक्ताः” । “तत् किं मन्यसे काश्यप । अपितु स पुरुषः” । सचेत्शब्दो यद्यर्थं पक्षान्तरार्थे ।
यथा—“सचेत् कल्पजानीयो यथा जानाति नायकः” । “सचेत् कुलपुत्र । निर्वाणादयधिरूढो नान्यो धर्मो-
ऽभविष्यत्” । अत्र सचेत्शब्दः चेत्शब्दशब्दवत् पक्षान्तरार्थोक्तः ॥ प्राक् इति अव्ययमादिवाचकम् । यथा—
“धर्मः प्रागेव चिन्त्यः” । “प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” इति । “प्राक् पूर्वस्मिन्नवान्तरे । अग्रे प्रभातेऽतीति च
देशे दिक्कालयोरपि” इति भेदिनी ॥ ४ ॥ कालसामान्ये कालभूते सादृश्यप्रयोजकधर्मे च अस्ति आह
इति द्वौ निपातौ । तौ चात्र तिङन्तप्रतिरूपक क्रियापदस्वरूपं भजतः । काले यथा—“अस्ति नास्ति न जानाति” ।
“अस्ति न स्तुतिवचोऽवृत्ते तव” । आहनिपातः सामान्ये भवति । यथा—“अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः” इति ।
सहार्थे सहशब्दस्यार्थे सज्जम् इति निपातः । यथा—“ओ सृष्टा यैवाज्ञा नरपतिना सज्जम् एव कृत्वा तत्र सकु-
शलं राजानमुपेत्य इदमावहः” इति । क्वचित् “सजुः” “सजूः” इति । “सजुःकृत्य रति वसेत्” इति भाट्टिः ॥
निषेधे निवृत्तौ प्रतिषेधे वा न इति । यथा—“न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मासतस्य” । “न खलु
दूरगतोऽयतिवर्त्तते” । “न महता महताः कचनारयः” इत्यादि ॥ यदि इति निपातः शेषगीः अवशेषवाक्यं
पक्षान्तरं च भवति । यथा—“यदि सन्धिरसुरसौ सहासुता” । “यदि सन्धिरस्य पुरा न नश्यति” । “रेवा
यदि प्रेक्षितुमास्ति कामः” । “लज्जा तिरश्चां यदि चेतासि स्यात्” । “मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यथापि राजभिः”
इत्यादि ॥ ५ ॥ विभाषा अन्यतरस्याम् वा इति त्रयो विकल्पार्थाः । तेषां क्रमेणोदाहरणानि । यथा—“विभाषा

लिङ्गादिसङ्ग्रहेऽनुक्तममरेणाभिदध्महे । स्त्रियामाजिर्दरजातिः पूरुभा द्वाः समाः शरत् ।
सिकताद्या बहुत्वेऽपि विंशत्याद्येकवागपि ॥ १ ॥
पुंस्त्वे हाहौ हूहूँग्रन्थिः पाणिः कलिर्द्वितीमौलिः । अञ्जलिरङ्गाघ्रिः कुक्षिर्लोकलोकोत्तरासङ्गाः ॥
अवटव्रतसङ्केतपीतगर्तगरुच्छदाः । श्लेष्मोष्मपापयक्ष्माश्मात्मानो वातायनः स्तनः ॥ ३ ॥

समीपे” एवंपुरो नियमो वा स्यादित्यर्थः । “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च” युवयोर्युष्माकं वा अय युष्मदीयः
अस्मदीय इत्यर्थः । “समर्थानां प्रथमाद्वा” समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः । स च
वेत्यर्थः । एषु च सर्वेषु पाणिनीयसूत्रेषु विभाषा अन्यतरस्यां वेति त्रयो निपाताः विकल्पार्थवाचका एव स्युः ।
ते इति निपातः त्वया इत्यर्थः । मे इति निपातो मया इत्यर्थः च स्यात् । क्रमेणोदाहरणानि । यथा--“विचित्र
ते कृत तात सता वर्तमाने वर्तिना” । “अर्चितास्ते महर्षयः” । अत्र ते इति त्वयेत्यर्थः । “विलङ्घ्य वाणी
न कदापि मे श्रुता” । “विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम्” । अत्र मे इति मया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति अव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गमाह ॥ लिङ्गेत्यादिना ॥ अत्र स्त्रियामत्यथमधिकारः शरच्छब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । आज्यादि-
शरत्पर्यन्तानां यदाभिधानं तत् स्त्रियां स्यात् । यथा--आजिः रणभूमिः । “अथाजिः स्त्री समगूमौ च सप्तमि”
इति मेदिनी । “समे क्षमाशे रणेऽयाजिः” इत्यमरः ॥ दरत् प्रपातः । “दरत् स्त्रिया प्रपातेऽपि भय-
पर्वतयोरपि” इति मेदिनी । दरत् श्लेच्छजातिर्वा ॥ जातिः जन्म । “जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः” इति मेदिनी ॥
पूः पुरी । क्वचित् पूः पुरौ इति रेफान्तः पूर्णब्दः । “पूः स्त्री पुरीनगर्थौ वा” इत्यमरात् ॥ उरुः सहती ।
“विशङ्कते पृथु वृहद्विनाल पृथुलं सहत् । वडोरुविपुलम्” इत्यमरः ॥ भाः दीप्तिः । “भाः प्रभावे मयूखे स्त्री”
इति मेदिनी ॥ द्वाः गृहादिनिर्गमनस्थानम् । “स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः” इत्यमरः ॥ समाः वत्सरः । “संवत्सरो
वत्सरोऽब्दो हाथनोऽस्त्री शरत्समाः” इत्यमरः । “समा संवत्सरे स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ शरत् संवत्सरः
आश्विनकार्तिकमासात्मकः ऋतुर्वा । “शरत् स्त्री वत्सरेऽयतौ” इति मेदिनी ॥ सिकताः वातुकाः । “सिकताः
रघुर्वातुकाऽपि” इत्यमरः । “सिकता स्त्री सिकतिले वातुकायां तु भूमनि” इति मेदिनी । आदिपदात् आपः,
जलानि, लाजाः भर्जितग्रीहयः, पुल्लिङ्गत्वमायत्र, अक्षताः क्षतरहिताः, टावन्तो दाराशब्दाऽपि । “क्रोडा हारा
तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः” इति हेमचन्द्रात् । “लाजः
स्यादार्द्रतण्डुले । नपुंसकमुगोरेऽथ स्त्रिया पुंभूम्नि चाक्षताः” इति मेदिनी । “अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु
त्रिष्वहसिते । यवेऽपि क्वचित्” इति मेदिनी ॥ विंशतिः द्विदशकसङ्ख्या । आदिपदात् एकविंशतिः द्वाविं-
शतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिश्च एकवागपि स्त्रीलिङ्गैकवचनं भवे-
दित्यर्थः ॥ १ ॥ इति स्त्रीलिङ्गसङ्ग्रहः ॥ अथ पुल्लिङ्गसङ्ग्रहमाह ॥ पुंस्त्वे पुल्लिङ्गे स्यादित्यधिकारः । हाहाः
गन्धर्वभेदः देवानां गायकः ॥ हूहूँगन्धर्वविशेष एव । “हाहा हूहूँश्वेवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम्” इत्यमरः ।
“हाहाः सान्तोऽपि गन्धर्वो हाहासी प्रोक्तः” इति रत्नकोषः । अत्र “हहाः” इत्यादि ह्रस्वः “हुहुः”
इत्युभयह्रस्वश्च दृश्यते । “गीतमाधुर्यसम्पन्नौ विख्यातौ च हहाहुहूँ” इति व्यासोक्तेः ॥ ग्रन्थिः वशादिसन्धौ
ख्यातः कौटिल्यः । “ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्” इति नैपथ्यम् ॥ पाणिः करः । “पञ्चगालः शयः
पाणिः” इत्यमरः ॥ कलिर्विभक्तिकवृक्षः कलहश्च । “कलिः स्त्री कलिकायां ना सराजिकलहे युगे” इति मेदिनी ॥
द्वितीः चर्मनिर्मितोदकपात्रं चर्मपुटको वा । “द्वितीश्चर्मपुटे ना” इति मेदिनी ॥ मौलिः चूडा किरीटो
वा । “मौलिः किरीटे धम्मिले चूडायामनपुंसकम् । नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ” इति मेदिनी ॥ अञ्जलिः
संयुतकरपुटः । “अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च” इति मेदिनी ॥ अङ्घ्रिः चरणम् ॥
कुक्षिः उदरम् ॥ लावकः पक्षिभेदः । क्वचित् “मारकः” इति पाठः ॥ लोकोत्तरः अत्युत्तमः ॥ असङ्गः सङ्ग-
रहितः ॥ २ ॥ अवटः गर्तः कूपो वा । क्वचित् “यवका” इति पाठः । क्वचित् “स्यान्मौनः” इति पाठः ॥
व्रातः समूहः । क्वचित् व्रात इति पाठः ॥ सङ्केतः मनोगतभावव्यञ्जनाय कृतः हस्तादिचालनरूपो व्यापारः ॥

फेणौभिजनकलापनिकाया हारोच्चारापलकल्लाः ।

फालचपालकीलनलतण्डुलशैवलखलविभवप्रसवौश्च ॥ ४ ॥

आनापजननौडीभ्यो युगमङ्गं पदं व्रणम् । अनक्षे दुन्दुभिरथ बहुत्वेऽप्यसौ ग्रहाः ।

सक्तवो वल्कजा लाजा दाराः प्राणा दशा इति ॥ ५ ॥

पोतः बालकः, नीकारूपं यान वा । “यानपात्रे गिशो पोतः” इत्यमरः । “पोतः गिशो बहिरे च गृहस्थाने च वाससि ” इति मेदिनी ॥ गर्तः भूमिलिङ्गः, रागमेदो वा ॥ गरुतः गगानां नभागातेहवुः पक्षः ॥ छदः पत्रम्, पक्षिणां पक्षो वा । “छदः पलागे गच्छति ग्रन्थिपर्णतमालयोः ” इति मेदिनी ॥ ऊष्मा कफः ॥ उष्मा निदाघः, ग्रीष्मकृतुश्च । “ऊष्मा ” अयत्र ॥ पापः ॥ दुरदृष्टः, दुराचारश्च ॥ यक्ष्मा रागमेदः ॥ अक्ष्मा पापाणः ॥ आत्मा स्वरूपः, देहः, चित्तं च । “आत्मा पुंसि स्वाभा च प्रयत्नमनसोरपि ” इति मेदिनी ॥ वातायनः गवाक्षः, अक्षश्च ॥ स्तनः स्त्रीणामङ्गभेदः ॥ ३ ॥ फेणः दुग्धजम्बूदरुपरिष्कृतो बुब्बुदाकारः पदार्थः हिमश्च । “फेनः” इति दन्त्यनकारयुक्तोऽयत्र ॥ अभिजनः कुल जन्मभूमिश्च । “अभिजनः कल ख्यातो जन्मभूम्यां कुलवृत्ते” इति विश्वः ॥ कलापः समूहः, मयूरपिच्छो वा । “कलापः संहर्ता वट काञ्च्यो भूषणतृणयोः” इति मेदिनी ॥ निकायः समानधर्मप्राणिसमूहः, निवासश्च । “निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सवर्त्मिप्राणिसंहर्तौ” इति मेदिनी ॥ आहारः द्रव्यमात्रस्य गलाधःकरणरूपं भोजनम् । “आहारः स्यादाहरणं भोजने च पुमानयम्” इति मेदिनी ॥ उच्चारः उच्चारणं विष्टा च । “उच्चारवस्कर्ता शमल शकृत्” इत्यमरः ॥ उपलः प्रस्तरः । “उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योपिति” इति मेदिनी ॥ कल्लोलः महानरङ्गः । “कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यादुल्लोलवोरिणोरपि” इति मेदिनी ॥ फालः वलदेवः, महादेवश्च, जम्बीरवीजादिर्वा । “फालः पुंसि महादेवे कालिन्दीमेदनेऽपि च” इति मेदिनी । “निरीज कुट्टक फालः कृपको लाङ्गुल हलम्” इत्यमरः ॥ चपालः यजियपशुवन्दनार्थं मूपमव्ये देवः वलयाकारः काष्ठमयो लौहमयो वा पदार्थः ॥ कीलः गङ्गुः, कफोणिर्वा । “कीलः कफोणौ निर्वीते गङ्गां ज्वाले तु कीलवत् ” इति विश्वः ॥ नलः तृणभेदः नृपभेदश्च । “नलः पोटगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे” इति मेदिनी ॥ तण्डुलः धान्यादिसारः निस्तुपः वान्यादिः, विडङ्गो वा । “तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च धान्यादिनिकरे पुमान् ” इति मेदिनी ॥ शैवलः पद्मकाष्ठम्, जलजानः पदार्थविशेषश्च । “शैवलः पद्मकाष्ठे स्यात् शैवालेऽपि पुमानयम् ” इति मेदिनी ॥ खलः क्रूरः, नीचः, अधमश्च । “खलं भूस्थानकलेषु नीचक्रूराधमे त्रिपु” इति मेदिनी ॥ विभवः ऐश्वर्यं धनं मोक्षश्च पष्टिसवत्सरमव्ये वत्सरविशेषश्च । “दृष्टाः पुष्टा जनाः सर्व विभवेऽव्ये वरानने” इति ॥ प्रसवः गर्भमोचनम् उत्पत्तिश्च । “अदश्चराचर विश्वं प्रारवस्तस्य गीयते” इति कुमारः । “प्रसवो गर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फले च तुमुभेऽपि च” इति मेदिनी ॥ क्वचित्तु “प्रभवः” इति पाठः ॥ ४ ॥ आनश्च अपश्च जनश्च नाडी चेति द्वन्द्वः, तस्यः आनापजननाडीशब्देभ्यः परे युगम् अङ्गं पदं व्रणम् इति इमे शब्दाः पुंलिङ्गं स्थितिर्यः ॥ यथा—आनयुगः नासिकापुटः । “आन” इति ख्यातस्य अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकयोच्छ्वासः ॥ अपाङ्गः नेत्रप्रान्तः अङ्गहीनश्च, तिलको वा । “अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रप्रान्ते तिलकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ जनपदः देशः । “भवेज्जनपदो जातपदोऽपि जनदेशया” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नालीव्रणः यो व्रणः यदा गलति स तु नाडीव्रणः देहस्यः शिरायुक्तो व्रणविशेषः । “नाडीव्रणः पुमान्” इत्यमरः । “नालीव्रणः” इत्यपि पाठः ॥ अनक्षे चक्रद्वये चक्षुरादीन्द्रियद्वयं च दुन्दुभिः । यथा “प्रणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” इति । “दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेयोश्च स्यस्त्विन्दुविक्रद्वये” इति मेदिनी ॥ अथ पुंलिङ्गैकवचनानन्तरं नियतपुंलिङ्गबहुवचनान्तशब्दानाह—बहुत्वेऽपि इत्यादिना ॥ असवः वायुभेदः । “पुंसि भूम्यसवः प्राणाः” इत्यमरः ॥ ग्रहाः सूर्यादयो नवग्रहाः । “ग्रहो निग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः” इति विश्वः ॥ सक्तवः मृष्टयवादिचूर्णाः । “भेपादौ सक्तवो देयाः ” इति स्मृतिः ॥ वल्कजाः वृक्षत्वक्कृताः वस्त्रविशेषाः ॥ लाजाः मृष्टधान्यानि । “लाजः स्यादाद्रतण्डुले । नपुसकं तूपिरे च स्त्रियां पुंभूतिना वाऽयने ” इति मेदिनी ॥ दाराः पत्नी ॥

ह्रीं कलत्रविषबीजकुटुम्बरत्नतल्पोक्तकुङ्कुमप्रवीणतृणाक्षराणि ।

शृङ्गाटपीठगृहभेषजपृष्ठकिण्वदैवाण्डभाण्डचिबुकोडुपसाहसानि ॥ ६ ॥

यकृत्कुहकसिध्मानि तीरं कशिपु जानु च । धामार्द्धसारमित्राण्यङ्गदलन्यायबन्धुषु ॥ ७ ॥

पुन्नपुंसकयोर्दारुजीवातुस्थाणुसीधवः । स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ सानु कम्बु कमण्डलु ॥ ८ ॥

प्राणाः पञ्चवृत्तगो देहरथवायुभेदाः । “प्राणो ह्यन्मास्ते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिलङ्गः पूरिते वाव्य-
लिङ्गः पुंभूभि चात्मसु” इति मेदिनी ॥ दशाः अवस्थाः, दीपवर्त्ती च । “दशाऽवस्थादीपवर्त्तावर्त्तान्ते भूभि
योपिति” इति मेदिनी ॥ “दशा वर्त्तावस्थायां वर्त्तान्ते स्युर्दशा अपि” इति ॥ ५ ॥ इति पुंलिलङ्गाङ्गग्रहः ॥
अथ नपुंसकलिङ्गसङ्ग्रहमाह ॥ ह्रीं इत्यादिना ॥ कलत्रं नितम्बम्, भार्या च । “कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति
अमरमेदिन्यौ । “दुर्गायाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इति रमसः ॥ विपं जलं पञ्चकोशं मृणालं गन्ध-
रम् वस्त्रनामश्च । “विपं जलेऽतिविपायाम्” इति मेदिनी ॥ बीजं धान्यादेः फलादि ॥ “बीजमङ्कुरकारणे ।
तत्तुत्तत्वाधानशुक्ले” इति मेदिनी ॥ कुटुम्ब पोष्यवर्गः ॥ रत्नं माणिक्यादिप्रस्तरः स्वस्वजातिषु श्रेष्ठं हीरकं च ।
“रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ तल्पं शय्या अट्टालिका दाराश्च । “तल्पमट्टे
कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः” इति मेदिनी ॥ उक्तं नवविधात्मकसाम्रोऽवयवभेदः ॥ कुङ्कुमं काश्मीर-
देशजं स्वनामाख्यातं गन्धद्रव्यम् । “सङ्कोचे मीनभेदे च बन्धे ह्रीं तु कुङ्कुमम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रवीण
निपुणम् । “प्रवीणो निपुणाभिचविज्ञनिष्णातशिक्षिताः” इत्यमरः ॥ तृणं नडादि खटश्च । “तृणमर्जुनम्”
इत्यमरः ॥ अक्षरं नागशून्यं मोक्षं ब्रह्मा च । “अक्षरं स्यादपवर्गं परमब्रह्मवर्णयोः । गगने धर्मतपसोरम्बरे
मूलकारणे” इति हैमः ॥ शृङ्गाटं फलकण्टको जलवृक्षः तत्फलं च ॥ पीठं व्रतोक्तमासनम् आसनभेदश्च ।
“पीठमासनम्” इत्यमरः ॥ गृहम् दृष्टकामृत्तिकादिरचितं गेहं कलत्रं च । “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमु-
च्यते” इति स्मृतिः । “गृहं गृहाश्च पुंभूभि कलत्रेऽपि च सज्जानि” इति मेदिनी ॥ भेषजम् औषधम् ।
“भेषजौषधभेषजान्यगदो जायुरित्यपि” इत्यमरः ॥ “पृष्ठं तनोः पश्चाद्भागः वेदप्रसिद्धः स्तोत्रभेदश्च ।
“पृष्ठं तु चरमं तनोः” इत्यमरः । “पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे” इति मेदिनी ॥ किण्वं सुराबीजं
द्रव्यम् । “किण्वं बीजे च सीवुनः । पापे क्लीबं समाख्यातं पण्डेऽन्यवदविक्रमे” इति मेदिनी ॥ दैवं भाग्य
फलेन्मुखं शुभाशुभकर्म च । “प्राग्जन्मनि कृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि
तद्वर्धः” इति । “दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः । “अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्” इत्यमरः ॥ अण्डं
पुंसोऽण्डावयवः पक्षिडिम्बः वीर्यं च । “अण्डं मुक्ते च पेश्यां स्यात्” इति मेदिनी ॥ भाण्डं पात्रं तैलाद्याधारः
गृहभेदः वणिजां मूलधनं च । “भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने मूपाश्वभूषयोः” इति मेदिनी ॥ चिबुकम् अधराधो-
भागः । “अधस्ताच्चिबुकम्” इत्यमरः । उडुपं प्लवः ध्रुवनौका च । “उडुपं तु प्लवेऽस्त्रियाम् । चन्द्रे पुंसि”
इति मेदिनी ॥ साहसं बलेन कृतं चौर्यस्त्रीसङ्ग्रहादिदुष्टकर्म । “सहसा क्रियते यत्तु तत्साहसमिति स्मृतम्” इति ।
“साहसं तु बलात्कारकृतकार्यं दमेऽपि च” इति मेदिनी ॥ “साहसं तु दमो दण्डः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ यकृत् कुक्षौ
दक्षिणभागस्थं सामपिण्डं तद्वृद्धरोगश्च । “कालखण्डयकृत्” इत्यमरः ॥ कुहकं कृतपापप्रतिच्छादनलक्षणा माया,
इन्द्रजालमाया वा ॥ सिध्मं किलाशरोगः तद्रोगवांश्च । “किलाशसिध्मे” इत्यमरः ॥ तीरं नद्यादेः कूलम्, सायकं
च । “कूलं रोधश्च तीरं च” इत्यमरः । “तीरं तु रोधसि” इति मेदिनी ॥ कशिपु अन्नम्, वस्त्रं च । “कशिपु
त्वन्मन्त्राच्छादनं द्रवम्” इत्यमरः ॥ जानु ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागः । “जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्” इत्यमरः । अङ्गे देहे
धामादले समाशे खण्डे च अर्द्धशब्दः ॥ न्याये गौतमोक्ते शास्त्रभेदे च सारशब्दः ॥ बन्धौ बान्धवे शातिजने च
मित्रशब्दः ॥ ७ ॥ इति नपुंसकलिङ्गासङ्ग्रहः ॥ अथ पुन्नपुंसकलिङ्गासङ्ग्रहमाह ॥ पुमित्यादिना ॥ दारुः काष्ठ
देवदारुः पित्तलं च ॥ जीवातुः अन्नं जीवितं जीवनौषधं च । “जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे”
इति मेदिनी ॥ “जीवातुर्जीवनौषधम्” इत्यमरः ॥ स्थाणुः शिवः, शाखाशून्यवृक्षश्च । “स्थाणुः कीले

गोमयकुमुदविम्बशङ्खाश्रमशूलसुवर्णतोरणाः । नूपुरशिखरतूर्यनिर्यासगृहाङ्कुशवर्हिपलवाः ।
व्रतदिनमासवर्षदलवलकलकोटरपण्डचामराः । चन्दनपद्मधर्मकोलाहलकिसलयदेहदाहदाः ॥

हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे” इति मेदिनी ॥ सीधुः मन्त्रम्, “इक्षोः पञ्चमः सिद्धः सीधुरित्यभिधीयते” इत्युक्तो मन्त्रभेदश्च ॥ वास्तुर्विद्योऽभूमिः स्वनामाख्यातः शाकश्च । “वेदमभूवोस्तुरन्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ हिगुः रामठदेशभवस्य वृक्षस्य निर्यासः । “सहस्रवेधि जतुक बाहोः हिगु रामठम्” इत्यमरः ॥ तितउः “चालन” इति प्रसिद्धः । “चालनी तितउः पुमान्” इत्यमरः ॥ सानुः पर्वतस्वसमभूमिदेशप्रस्थः वर्ण वातसमूहश्च । “स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्” इत्यमरः । “सानुरन्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रकोविदे” इति मेदिनी ॥ कम्बुः शङ्खम्, गजश्च । “कम्बुः शङ्खेऽस्त्रिया पुंसि शम्बूके वलये गजे” इति मेदिनी ॥ कमण्डलुः सन्यासिना जलपात्रभेदः । करङ्कः प्लक्षवृक्षश्च । “कमण्डलुः रयात् करके न स्त्री ना प्लक्षपादपे” इति मेदिनी ॥ १८ ॥ गोमयं गोपुरीषम् । “गोविट गोमयमन्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ कुमुदः कैरव कर्पूर श्वेतोत्पल वानरभेदश्च । “कुमुद कैरवे रक्तपत्रेऽस्त्री कुम्भिकर्पेष्वा । गाम्भार्या पुंसि दिङ्नागे नागे आख्यामृगान्तरे” इति मेदिनी ॥ विम्बं दर्पणादां भासमानप्रतिविम्बाश्रयं ग्रीवादिमण्डलं च । “विम्बोऽस्त्री मण्डल त्रिपु” इत्यमरः । “विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्वात्मण्डले पुत्रपुंभक्तम् । विम्बिकाद्याः फले स्त्रीव कृकलासे पुनः पुमान्” इति मेदिनी ॥ शङ्खः स्वनामाख्यातः समुद्रजातः पदार्थः ललाटास्थि निविभेदश्च । “शङ्खो निधौ ललाटास्थिना कम्बौ” इत्यमरः । “शङ्खः कम्बौ न योषिणा भालस्थिनिविभन्नखे” इति मेदिनी ॥ आश्रमः ब्रह्मचर्यादिकः शास्त्रोक्ता धर्मभेदः मुनीनां वासस्थानं च । “आश्रमो ब्रह्मचर्यादो वानप्रस्थे मठे वन । अन्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ शूलः रोगभेदः व्यवायः सुतीक्ष्णम् अयः फालः त्रिशूलश्च । “शूलोऽस्त्री रोग आयुवे” इति मेदिनी ॥ सुवर्णः स्वनामाख्यातो धातुभेदः हरिचन्दन स्वर्णगौरिकः कर्पमित काञ्चन च । “कर्प सुवर्णस्य सुवर्णसज्जम्” इति । सुवर्णो ना स्वर्णकर्पे सुवर्णाख्यमस्मान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि द्वीयं काञ्चने हरिचन्दने” इति मेदिनी ॥ तोरणः बहिर्द्वारं स्तम्भोपरिस्थं सिंहाकारकाष्ठ द्वारनाम्नभागश्च । “तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्” इत्यमरः । नूपुरः पादाङ्गदः । “पादाङ्गद तुलाकोटिर्मञ्जीरे नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ शिखरः वृक्षाग्रः पर्वताग्रः खमात्रं च । “शिखरोऽस्त्री वृक्षाग्रेऽद्रिः पलककक्षयोः । पकदाडिमयीजाममाणिस्यशकलाग्रयोः” इति मेदिनी ॥ तूर्यः वायुभेदः ॥ निर्यासः वृक्षात् तरलतया निर्गतः कालेन कौठनतां प्राप्तो रसः वृक्षरसः कायश्च । गृहम् इष्टकामस्तिकादिरचित गेह कलनं च । “न गृहे गृहमित्याहुर्गृहणीगृहमुच्यते” इति स्मृतिः ॥ पुंलिङ्गस्तु बहुवचनान्त एव । “तन्नागारं धनपतिगृहान्” इति मेघवूतम् । कलत्रेऽपि दाराशब्दवद्बहुवचनम् । “गृह गृहाश्च पुंभूमी कलत्रेऽपि च मङ्गनि” इति मेदिनी ॥ अङ्कुशः हस्तिपालनोपयोगी वक्राग्रो लाटमयान्त्रभेदः ॥ बर्हिः कुशः । “बर्हिर्वचसदनम्” इति श्रुतिः ॥ पल्लवः नवपत्रविस्तारः, शाखावेस्तारश्च । “पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । “पुंसि स्त्रीने च पल्लवः” इति तु व्याटिः ॥ १९ ॥ व्रतः पुण्यसाधनार्थम् उपवासादिनियमभेदः भक्षणभेदश्च । “नियमो व्रतमन्त्री नञोपवासादिपुण्यकम्” इत्यमरः ॥ दिनः सूर्यकिरणोपलक्षितं पश्चिदण्डात्मकं तद्विशिष्टं वा चतुर्यामात्मकः कालश्च । “घटो दिनाहनी वा तु” इत्यमरः ॥ मासः त्रिंशदिनात्मकः कालः । “पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ” इत्यमरः ॥ वर्षः द्वादशमासात्मकः कालः जम्बुद्वीपः जम्बुद्वीपांशभेदश्च । “वर्षोऽस्त्री भारतादौ जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु” इति मेदिनी ॥ “स्याद्वृष्टौ लोकधात्वशो वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ दलः शल्यच्छेदः, अपक्वद्रव्यम्, पत्रं तमालपत्रं वा । “अथ पिचौ न स्त्री दलमुत्सेधवण्डयाः । शल्यच्छेदेऽयपद्रव्ये पत्रे” इति मेदिनी ॥ वलकलः वृक्षत्वक् । “वलक वलकलमन्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ कोटरः वृक्षस्थगह्वरम् । “निःकुहः कोटर वा ना” इत्यमरः ॥ पण्डः वृषः, नपुंसकम्, कमलादिसमूहश्च । “पण्डं पञ्चादिसङ्घाते न स्त्री स्याद् गोपती पुमान्” इति मेदिनी ॥ “शण्डः” इत्यपि पाठः ॥ चामरः चमरपुच्छकृतव्यजनम् । “चक्रगण्डौ च पुंसि स्याच्चामरं चमराऽपि च । दण्डे च बालव्यजने” इति मेदिनी ॥ चन्दनः मलयजातो गन्धसारः, रक्तचन्दनम्, वामरभेदः, ओषधिभेदश्च । “चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकास्यां नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥

कुलिशध्वजकार्पापणपिनाकसुरतान्धकारशृङ्गवलयः ।

पटलप्रवालचपकोपवासकासारकटकसन्तानाः ॥ ११ ॥

आकाशकुञ्जकुतपौदनवारवाणप्रस्थावतंसनखमण्डपकच्छपुच्छाः ।

कान्तारकङ्कणतडौगकिरीटराष्ट्रतीर्थव्रणस्तबकसङ्क्रमपीठकानि ॥ १२ ॥

पद्मः कमलं गजमुखादिस्थः विन्दुसमुदायः कमलाकारेण सैन्यादेरभिनिवेशनरूपो व्यूहभेदः निविभेदश्च । “पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहनिधिसंख्यान्तरेऽभ्युजे” इति मेदिनी ॥ धर्मः स्वभावः, “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसा गुणो मतः” इत्युक्तः कर्मजन्यः अदृष्टः, शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्यः भाविफलसाधनभूतः शुभादृष्टश्च । “धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्तमावोपमगोः कर्ता । अहिसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे” इति मेदिनी ॥ कोलाहलः बहुविधो दूरगामी अव्यक्तशब्दः, बहुभिः कृतोऽप्यष्टशब्दश्च । “कोलाहलः कलकलः” इत्यमरः ॥ किसलयः किशलय इति तालुजगकारमन्थो वा पत्रादियुक्तशाखापर्वा पल्लवश्च । “पल्लवोऽस्त्री किसलयम्” इत्यमरः ॥ देहः स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणरूप गरीरम् । “कायो देहः क्लीबपुंसोः” इत्यमरः ॥ दोहदः गर्भः गर्भिण्याभिलाषः लालसा च । “अथ दोहदम् । इच्छाऽऽकाङ्क्षा स्पृहेहा” इत्यमरः ॥ १० ॥ कुलिशः वज्रः अस्थिराहारवृक्षः मत्स्यभेदश्च । “ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिश भिदुर पविः” इत्यमरः ॥ “यमे ना कुलिशो न स्त्री दम्भोलौ ना अप्रान्तरे” इति मेदिनी ॥ ध्वजः चतुष्कोणाकारः वगदण्डोपरिस्थः वस्त्रखण्डः । खट्वाङ्गः मेदूश्च । “पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरः । “ध्वजः स्याच्छौण्डिके पुमान् । न स्त्रिया तु पताकाया खट्वाङ्गे मेदूचिह्नयोः” इति मेदिनी ॥ कार्पापणः पोडश पणाः, पणश्च । “कार्पापणः कार्पिकः स्यात्” इत्यमरः । “कार्पापणोऽस्त्री कार्पिके पणपोडशकेऽपि च” इति मेदिनी ॥ पिनाकः शिवधनुः तच्छूलास्त्र पांशुवर्षण च । “पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षणशूलयोः” इति मेदिनी ॥ मुस्तः सुस्तकः स्यावरविपभेदश्च । “बुधविन्दो भेषनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ अन्धकारः तेजोऽभानः । “अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्त तमिस्र तिमिर तमः” इत्यमरः ॥ शृङ्गः पर्वतोपरिभागः प्राधान्य कामोद्रेकः पश्चादेर्विषाण च । “शृङ्ग प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्युद्यन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कर्म्मशीर्षके” इति मेदिनी ॥ वलयः हस्तपादकटकादिः गोलश्च । “आवापकः पारिवाहिः कटको वलयोऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ पटलः छदिः वृक्षः ग्रन्थभेदश्च । “छदिर्नञ्जरुजोः क्लीब समूहे पटल न ना” इत्यमरः । “अथ पटलं पिटके न परिच्छदे । छदिर्द्रुप्रोगतिलके क्लीबं वृन्दे पुनर्न ना” इति मेदिनी ॥ प्रवालः नवपल्लवः रक्तवर्णमार्जभेदः वीणादण्डश्च । “प्रवालमङ्कुरेऽयस्त्री” इत्यमरः । “प्रवालोऽस्त्री किसलयं वीणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी ॥ चपकः मद्यपानपात्रम् । “चपकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः । “चपकोऽस्त्री पानपात्रे सधुमग्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ उपवासः अनाहारः । “तपनोदयमारभ्य यामाष्टकसमोजनम् । उपवास इति ख्यातः” इति स्मृतिः । “औपवस्त रूपवासः” इत्यमरः ॥ कासारः सरोवर सपद्मः निष्पद्मो वा महाजलाशयश्च । “पद्माकररतडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः” इत्यमरः ॥ कटकः भेखलाख्यपर्वतमध्यभागः बाहुभूषणवलयः हस्तिदन्तमण्डलं च । “आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । “कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्तिना दन्तमण्डले । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि” इति मेदिनी ॥ सन्तानं वंशः विस्तारः अपत्य कल्पवृक्षश्च । “सन्तानः सन्ततो गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे” इति मेदिनी ॥ “वंशोऽन्वयायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः” इत्यमरः ॥ ११ ॥ आकाशः गगनम् । “विषद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी” इत्यमरः ॥ कुञ्जः समन्ताल्लतादिभिराच्छादितो मध्यशून्यः पर्वतादेः स्थानभेदः हस्तिहनुश्च । “कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम्” इत्यमरः । “कुञ्जोऽस्त्रियां निष्कुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि वन्तिनाम्” इति मेदिनी ॥ कुतपः पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमागः कालः । “अष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । “कुतुपः” इति ब्रह्मकारशब्दोऽपि शब्दरत्नावल्यामागतः । “कुतुपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छांगजकम्बले । कुशे दिनस्याष्टमाशे ना दूर्ये” इति मेदिनी ॥ ओदनः भक्तम् । “भिः सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नसोदनोऽस्त्री सदीदिविः”

समरसरकरणविटपाङ्गागैरिकदेवतकूटागाराः ।

प्रोथमुहूर्त्तदिवसफैलकानि कौशनिदधगुपैलतिलकानि ॥ १३ ॥

इत्यमरः । “ओदनं न स्त्रिया भक्त बलायामोदनी स्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ वारवाणः कवचः । “कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री” इत्यमरः । “बलीवे तु वारवाणम्” इति च ॥ प्रस्थः पर्वतस्य वासयोग्यभूमी मानभेदश्च । “प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि” इति मेदिनी ॥ अवतंसः कर्णपूरः शिरोभूषणमदश्च । “पुन्युत्तसावतसौ द्वौ कर्णपूरे च श्रेखरे” इत्यमरः । “अवतसो न स्त्रिया स्यात् कर्णपर च श्रेखरे” इति मेदिनी ॥ नखः करजः । “पुनर्मवः कररुहो नखोऽस्त्री” इत्यमरः । “नखी स्त्रीजलीवयाः युक्ता नखर पुनपुसकम्” इति मेदिनी ॥ मण्डपः जनविश्रामस्थानं देवादिगृहं च । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः” इत्यमरः ॥ कच्छः जलप्रायो देगः तटः पुन्नागद्रुमश्च । “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । “अथ कच्छः स्यादनूपे तुनकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकाया च योषिति” इति मेदिनी ॥ पुच्छः पश्चाद्भागः लाटगूलं च । “पुच्छाऽस्त्री लमलाङ्गूले” इत्यमरः । “पुच्छः पश्चात्प्रदेशेऽपि लाटगूलं पुच्छमस्त्रियाम्” इति मेदिनी ॥ कान्तारः कोविदारवृक्षः दक्षभेदः उपद्रवः काननं दुर्गवर्त्मं गच्छं च । “महारण्यं दुर्गपथं कान्तारं पुनपुसकम्” इत्यमरः ॥ कङ्कणं करभूषणं भूषणमात्रं च । “कङ्कणं करभूषणम्” इत्यमरः ॥ “कङ्कणो नाप्रतिसरः” इति रत्नकोषः । “कङ्कणं करभूषाया उन्नमण्डलयोरपि” इति मेदिनी ॥ तडागः जलाशयः । “प्रशस्तभूमिभागस्यो बहुसर्कसरोधितः । जलाशयस्तडागः स्यात्” इति । “पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः” इत्यमरः । क्वचित् “तटाकः” इत्यपि पाठः । “तडाकोऽस्त्री जलाधारविशेषः सन्धकूटके” इति मेदिनी ॥ किरीटं मुकुटं शिरोवेष्टनं च । “अथ मुकुटं किरीटं पुनपुसकम्” इत्यमरः । “मुकुटम्” इत्यपि पाठः । राष्ट्रं जनपदः उपद्रवश्च । “अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे” इत्यमरः । “राष्ट्रं स्यादुपवर्त्तने । उपद्रवे स्त्रीवपुंसोः” इति मेदिनी ॥ तीर्थं शालं यज्ञः क्षेत्रम् उपायः स्त्रीरजः नद्यादरवतरणं घट्टादिश्च । “निपानागमयोस्तीर्थमृषिपुष्टे जले गुरौ” इत्यमरः । “तीर्थं शास्त्राभ्युपदेशोपायनारीरजःसु च । अवतारार्पिज्ञानं मुग्धात्रोपायमन्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ व्रणं भतम् । “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः” इत्यमरः ॥ स्तवकं गुच्छः । “स्यादुच्छकस्तु स्तवकः” इत्यमरः ॥ सङ्क्रमः जलबन्धनस्थानं रव्यादेः राक्षन्तरसञ्चारश्च । “अस्त्री तु सङ्क्रमो दुर्गसञ्चारः” इत्यमरः । “सङ्क्रमः क्रमणे पुंसि न स्त्री स्याद् दुर्गसञ्चारे” इति मेदिनी ॥ पीठकम् आसनभेदः व्रतिनामासनं च । “पीठः” इत्यपि पाठः । “पीठमासनम्” इत्यमरः । “विष्टरः पीठमस्त्रियाम्” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ १२ ॥ समरः युद्धम् । “अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ” इत्यमरः ॥ सरकः मत्तपानपात्रं मत्तपरिसवनम् दक्षुजमद्यं तत्पात्रं च । “सरकोऽयनुतपर्णम्” इत्यमरः । “सरकं वा नाऽनुतर्पा ना” इति रत्नकोषः । “सरकः सीधु पानेक्षुसीधुनामद्यभाजने” इत्यमरः । “सरकोऽस्त्री सीधुपाने सीधुपात्रेक्षुसीधुनोः” इति मेदिनी ॥ रणः युद्धं शब्दः गौश्च । “अस्त्रिया समरानीकरणाः कलहविग्रहौ” इत्यमरः । “रणः कोणे कोणे पुंसि समरे पुनपुसकम्” इति मेदिनी ॥ विटपः शाखा पल्लवविस्तारः स्तम्भः पल्लवश्च । “स्तम्भेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ “विटपो न स्त्रिया स्तम्भशाखाविस्तारपल्लवे” इति मेदिनी ॥ अङ्गारः अर्धदग्धः अग्निसक्रान्तः अग्निग्न्यो वा काष्ठखण्डः मङ्गलग्रहः रक्तवर्णश्च । “अथ न र्त्वा स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम्” इत्यमरः । “अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुँल्लङ्गस्तु महीसुते” इति मेदिनी ॥ गैरिकः पर्वतजात उपधातुभेदः स्वर्णं च । “स्वर्णाऽपि गैरिकम्” इत्यमरः । “गैरिकं धातुस्त्वमयोः” इति मेदिनी ॥ देवतः देवः देवतानां समूहश्च । “वृन्दारका देवतानि पुंसि वा” इत्यमरः । कूटागारः मृपागारं चन्द्रशालिका क्रीडागृहं च ॥ प्रोथम् अश्वनासिका कटी श्लाढकं स्त्रीगर्भः भीषणं स्थितिश्च । “घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरः । “प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कटथामध्वगे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ मुहूर्त्तः द्वादशक्षणाभिः पालः । “तास्तु त्रिंशत्क्षणास्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशास्त्रियाम्” इत्यमरः । दिवसं दिनम् । “नाडी पष्ठितमस्तत्र सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशद्भागोऽर्कशोस्तु दिवसः सौर उच्यते । चन्द्रस्य तिथ्यवाच्छिन्नो मौमो भूपरिधर्मतः” इति ॥ फलकः चर्मं वृक्षादीनां सस्यं

वल्मीकवृषणद्रोणगाण्डीवनिगडानि च । मुकुलादि च विज्ञेयं शिष्टसन्दर्भतोऽपरम् ॥ १४ ॥

अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणियोंनिमोसिर्मुनिः ।

मरीचिः शास्मलिः स्वातिः श्रेणिर्मुष्टिस्तिथिः सृणिः ॥ १५ ॥

लामः कार्यं दानं मुष्कं च । “फलः” अप्यत्र । “फलकोऽस्त्री फलं चर्म” इत्यमरः । “फलं जातिफले सस्ये हेतूथे व्युष्टिप्रलयोः । त्रिफलायां च कक्कोले प्रियङ्गौ तु फली स्मृता” इति मेदिनी ॥ काशः रोगभेदः क्षुतः तृणभेदः तत्पुष्पं च । “काशकः” अयत्र । “काशमस्त्रियाम्” इत्यमरः । “काशस्तृणे स्यात्क्षवथौ” इति विश्वः ॥ निदाघम् उष्णं घर्मः घर्मकालः घर्मजलं च । “घर्मां निदाघः स्वेदः स्यात्” इत्यमरः । “निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्मस्वेदाम्बुनोरपि” इति मेदिनी ॥ मुपलम् अथोग्रं स्वनामाख्यातः धान्यादिखण्डनसाधनः पदार्थश्च । “मुसलम्” “मुशलम्” इति दान्त्यतालुजसशकारयुक्तौ पाठावपि । “अथोग्रं मुपलोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः ॥ “मुपल स्यादथोग्रे च पुन्रपुंसकयोः” इति मेदिनी ॥ तिलकं स्वनामाख्यातः नासादिधार्यश्चन्दनार्दिविशेषकः क्लेशम् च । “तिलकं क्लेशम्” इत्यमरः । “तिलको द्रुमरोगाक्षभेदेषु तिलकालके । क्लीबं सौवर्चल्लवलोम्नोर्न स्त्रिया तु विशेषकं” इति मेदिनी ॥ १३ ॥ वल्मीकं स्तूपम् । “वामलश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्रपुंसकम्” इत्यमरः । “वल्मीको रोगभेदे च नाकौ च पुन्रपुंसकम्” इति मेदिनी । “वल्मीको वामलस्य स्थान्मुनिरोगविशेषयोः” इति विश्वः ॥ वृषणम् अण्डकोपः । “सुष्मोऽण्डकोपो वृषणः” इत्यमरः ॥ द्रोणः भारतप्रसिद्धः स्वनामाख्यातो योद्धृभेदः वृश्चिकः मेघभेदः वृक्षभेदः आढकचतुष्टयरूपपरिमाणश्च । “अस्त्रियामाढकद्रोणौ” इत्यमरः । “द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपती दग्धकाके स्त्री नीवृदन्तरे । तथा काष्ठांशुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते” इति मेदिनी ॥ गाण्डीवम् अर्जुनचापः चापमात्रं च । “कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्रपुंसकौ” इत्यमरः । “गाण्डीवो गाण्डिवश्चास्त्री कार्मुकेऽर्जुनकार्मुके” इति मेदिनी ॥ निगडं शृङ्खला लोहमयो हस्तिपादबन्धनः अन्दुकश्च । “अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्” इत्यमरः ॥ मुकुलः ईषाद्विकसितकलिका । “कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ अत्रादिपदात् मृणालपणामिपादि अन्यच्च शिष्टसन्दर्भतः शिष्टानां स्थिरबुद्धीनाम्, “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपलः” इत्युक्तलक्षणवतां भट्टेश्वरेन्द्रचन्द्रपाणिनिवरचित्रप्रभृतीनां सन्दर्भतः काव्यादिरचनाविशेषतः, “गूढार्थस्थ प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता तथा । नानार्थकर्तृ वेद्यत्रयसन्दर्भः कथ्यते बुधैः” इत्युक्तलक्षणात् सन्दर्भविशेषाद्वा विज्ञेयं बोद्धव्यम् ॥ १४ ॥ इति पुन्रपुंसकलिङ्गसङ्ग्रहः ॥ अथ स्त्रीपुंलिङ्गसङ्ग्रहमाह—अथ इत्यादिना ॥ केलिः परिहासः क्रीडा प्रियव्री च । “द्ववकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च” इत्यमरः ॥ मणिः मुक्तादिरत्नम् । “रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च” इत्यमरः । “मणिः स्त्रीपुंसयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च । कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ योनिः मण्वादीनामुत्पत्तिस्थानमाकरः कारणं स्त्रीणामसाधारणचिह्नं च । “भगो योनिर्द्वयोः” इत्यमरः । “योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे स्मरमन्दरे” इति मेदिनी ॥ मसिः पत्रलंखनद्रवः कजलं नीलशैफालिकावृन्तं च । “मशिः” इति पाठोऽपि ॥ मुनिः स्थिरचित्तो वीतरागादिश्च । “दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतरपृहः । वीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते” इति गीतायाम् । “मुनीन्द्रः श्रीधनः शारता मुनिः” इत्यमरः । “मुनिः पुंसि वशिष्ठादौ वङ्कसेनतरौ जिने” इति मेदिनी ॥ मरीचिः किरणः । “भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः” इत्यमरः । “मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शास्मलिः स्वनामाख्यातो धृक् । “स्थिरायुः शास्मलिर्द्वयोः” इत्यमरः । “शास्मलिस्तरुभेदे स्याद् द्वीपभेदेऽपि च द्वयोः” इति मेदिनी ॥ स्वातिः अश्विन्यादिषु पञ्चदश नक्षत्रम् ॥ श्रेणिः छिद्ररहिता पङ्क्तिः । “द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः” इत्यमरः । “श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसहती” इति मेदिनी ॥ मुष्टिः बद्धपाणिः पलपरिमाणं कुञ्च्यद्भागः मोषणं च । “मुष्टिर्द्वयोः पले बद्धपाणौ त्सरी” इति मेदिनी ॥ तिथिः पञ्चदशचन्द्रकलाक्रियारूपा प्रतिपदादिः ॥ सृणिः शत्रुः अङ्कुशास्त्रं च । अत्र तालुजसकारादिश्च ।

ऊर्मिर्गभस्तिरशनिर्वै पाष्णीपुधिरौशयः। वस्तिश्च किष्कुः कन्दुश्च रेणुतन्वीशबाहवः॥ १६ ॥
गण्डूषगर्जजागरभुजकीलज्वालवर्त्तकव्रीडाः । उत्कण्ठशट्वराटकरभसाः स्त्रीत्वे तु टावन्ताः ॥
शल्लको वृश्चिकः कीटः शारस्तूणां घटः कटः । शफरो वतसश्चामी स्त्रियां ड्यन्ताः प्रकीर्त्तिताः॥

“अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । “शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः” इति शकार-
भेदः ॥ १५ ॥ ऊर्मिः तरङ्गः प्रकाशः वेगः वस्त्रसङ्कोचरेखा पीडा उत्कण्ठा बुभुक्षादयः घट् च । “ऊर्मिः
स्त्रीपुंसयोर्वीच्यं प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसङ्कोचरेखायां वेदनापीडयोरपि” इति मेदिनी ॥ गभस्तिः किरणः
सूर्यः स्वाहा च । “किरणोऽस्त्रमयूखाशुगभस्तिवृणिरश्मयः” इत्यमरः । “गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहाया तु
योधिति” इति मेदिनी ॥ अशनिः मेघोत्पन्न ज्योतिः वज्र प्रस्तरवर्षी उत्काविशेषः विद्युच्च । “शतकोटिः
स्वरः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः” इत्यमरः । “अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चञ्चलाया पवावपि” इति मेदिनी ॥
पार्ष्णिः पादग्रन्थिः गुल्फस्याधोभागः पृष्ठश्च । “पुमान् पार्ष्णिस्तयोरधः” इत्यमरः । “पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः
पादमूले स्याद्ध्वजिनीकटौ” इति रन्तिदेवः । “पार्ष्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रिया द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ-
धरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ इपुः बाणः । “कलम्बमार्गणशराः पञ्ची रोप इपुर्द्वयोः” इत्यमरः ॥ धिर्ज्ञानभेदः
बुद्धिश्च । अत्र “धी”शब्दोऽपि । “धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः” इत्यमरः । “धिर्ज्ञानभेदे बुद्धौ च” इति मेदिनी ॥
राशिः धान्यादीनां पुञ्जः ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांगो मेपादिः व्यक्ताव्यक्तगणभेदश्च । “द्वौ
राशी पुञ्जमेपादौ” इत्यमरः । “राशिर्मपादिपुञ्जयोः” इति मेदिनी ॥ वस्तिर्नाभेरधोभागः
मूत्राधारस्थानं घासः वसनदशा च । “वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः” इत्यमरः । “वस्तिर्द्वयोर्निरुहे नाभ्यधोभूमि
दशासु च” इति मेदिनी ॥ किष्कुः द्वादशाङ्गुलपरिमाणं प्रकोष्ठदेशः हस्तपरिमाणं च । “किष्कुर्हस्ते वितस्ती
च” इत्यमरः । “किष्कुर्द्वयोर्वितस्ती च सप्रकोष्ठकरेऽपि च” इति मेदिनी ॥ कन्दुः स्वेदनीपात्रम् ।
“कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ रेणुः परागः । “रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंल्लिङ्गः पर्पटे पुनः” इति
मेदिनी ॥ तनुः देहः अल्प विरलश्च । “तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे” इति मेदिनी ॥
ईशः महादेवः शिवपत्नी च । “ईशः प्रभौ महादेवे” इति मेदिनी ॥ “ईशः प्रभौ शङ्करे स्याद्रीशा लाङ्गलदण्डके”
इति विश्वः ॥ बाहुः भुजः । “द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू” इत्यमरः ॥ १६ ॥ गण्डूषः मुखपूरणयोग्य जल करिहस्तः प्रसृत्या
प्रमित जल कराङ्गुलिश्च । “गण्डूषो मुखपूर्त्तौ स्याद्गजहस्तेऽङ्गुलावपि । प्रसृत्या प्रमितेऽपि स्यात्” इति हैमः ॥
“गण्डूषो मुखपूर्त्तौ भुष्करप्रसृतोन्मिते” इति मेदिनी ॥ गर्जः मेघनादः भस्मकरी च ॥ जागरः निद्राभावः
कवचश्च । “जागर्या जागरा द्वयोः” इत्यमरः ॥ भुजः बाहुः करः त्रिकोणचतुष्कोणादिक्षेत्रस्थरेखाविशेषश्च ।
“अस्त्री द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहू” इत्यमरः । “भुजा द्वयोर्बाहौ करे” इति मेदिनी ॥ कीलः शङ्कुः शस्त्रम्
अग्निशिखा कफोणी स्तम्भः लेगश्च । “शङ्कावपि द्वयोः कीलः” इत्यमरः । “कीलोऽमितेजसि । कफोणि-
स्तम्भयोः शङ्कौ” इति हैमः । “कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुपु” इति मेदिनी ॥ ज्वालः
अग्निशिखा दग्धान्न दाहश्च । “वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ” इत्यमरः ॥ वर्त्तकः पक्षिभेदः अश्वखुरश्च । “खुरेऽयश्वस्य
वर्त्तकः” इत्यमरः । “वर्त्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे” इति मेदिनी ॥ व्रीडा लज्जा । “मन्दाक्ष ह्रीस्त्रया व्रीडा
लज्जा” इत्यमरः । तथा रभसकोपे स्त्रीपुंल्लिङ्गशब्दानां निर्देशः “गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालज्जटारभसव-
र्त्तकगद्धशृङ्गाः । व्रीडादयश्च वराटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च” इत्युक्तम् ॥ उत्कण्ठः
इष्टलाभे कालासहनरूपम् औत्सुक्यम् । “उत्कण्ठोत्कलिके समे” इत्यमरः ॥ “चिन्ता तु स्मृतिराध्यान स्मरणं
सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोरपि” इति शब्दार्णवः ॥ शटः अम्बलः सिंहकेशरः जटा च ।
“शटा जटाकेशरयोः” इति मेदिनी ॥ कचित् “शठः” “सठः” इति पाठौ च ॥ वराटकः कपर्दः ॥ रभसः वेगः हर्षः
औत्सुक्यं पौर्वापर्याविचारश्च । “रभसो वेगहर्षयोः” इति मेदिनी । “रभसो हर्षवेगयोः” इति विश्वः ॥ इमे शब्दाः
स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गभावे तु टावन्ताः टाप्प्रत्ययान्ता एवेति ज्ञेयाः । न तु ईयन्ता इत्यर्थः ॥ १७ ॥ शल्लकः त्वक् भेदः
शणवृक्षः पक्षिभेदश्च । “छत्रादिकाष्टिशरयोः शल्लकः पशुवृक्षयोः” इति मेदिनी ॥ वृश्चिकः कीटभेदः शुक्र-
कीटः मेघास्त्रिः अश्वमो राशिः औपधिभेदः मदनवृक्षः कर्कटः गोमयकीटश्च । “वृश्चिकः शुक्रकीटः स्याद-

स्त्रीक्रीडयोरुदुर्दामा छद्दिज्योतिःसदोऽर्चिषः । सुखं लक्षं वणिज्यं च वडिशक्रोडपाटलम् १९॥
तारकं रसनं नीडमेते टाबन्तकाः स्त्रियाम् । डचन्तास्तु नगरास्थानस्थलानि पाटलं पुरम् ॥
त्रिलिङ्ग्यां तु प्रतिसरस्फुलिङ्गनखरार्गलाः । कन्दरं शृङ्खलं नालं बल्लूरफलगुरतकाः २१॥

लिङ्गौ तु वृश्चिके” इत्यमरः । “वृश्चिको द्रुण आलिः स्यात्” इति बोधालितः । “वृश्चिकस्तु द्रुणे रात्रौ
शूककीटौपधीमिदोः” इति मेदिनी ॥ कीटः कृमिभ्यः स्थूलं क्षुद्रजन्तुमात्रं मगधजातिश्च ॥ शारः कर्बुरवर्णः वा-
युश्च । “शारो वायौ स तु त्रिषु । कर्बुरे” इत्यमरः । “शारः स्याच्छैवले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति मेदिनी ॥
तूणः वाणाधारः म्वनामाख्यातः इषुविश्च । “तूणोपायज्ञतूणीरनिपज्ञा इषुधिर्द्वयोः” इत्यमरः । “तूणेपुधा उपा-
सज्ञः” इति रत्नकोषः ॥ घटः कलगः परिमाणमेदश्च । “कलशस्तु त्रिषु द्वयोः । घटः कुटनिपावल्ली”
इत्यमरः । “घटः समाविभेदेभशिरःकटकुटेपु च” इति मेदिनी ॥ कटः हस्तिगण्डस्थलं कटिपार्श्वः नडादि-
रचितमासनम् अतिगयः कालः तृण गणः शवरथः ओषधिः श्मशानं च । “कटः श्रोणी द्वयोः पुंसि किलिजे-
ऽतिगये शरे । शवे च गजगण्डे च” इति मेदिनी ॥ शफरः मत्स्यभेदः ॥ वेतसः वृक्षभेदः । “अथ वेतसः ।
रथाभ्रपुष्पाविदुलशीतवानीरघञ्जुलाः” इत्यमरः ॥ अभी इमे शब्दाः स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे डचन्ताः डीप्रत्ययान्ताः
प्रकीर्त्तिताः कथिताः । न टाप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति स्त्रीपुलिङ्गसङ्ग्रहः ॥ अथ स्त्रीनपुसकलिङ्ग-
सङ्ग्रहमाह-स्त्रीत्यादिना ॥ उडुः नक्षत्रं जलं च । “नक्षत्रमृक्षं न तार तारकाऽयुडु वा स्त्रियाम्” इत्य-
मरः ॥ दामा दोहनकाले पशुबन्धनरज्जुः रज्जुमात्रं माला च । “न पुंसि दाम सन्दान पशुरज्जुस्तु दामनि”
इत्यमरः ॥ छर्दिः वमनरोगः ॥ ज्योतिः सूर्यः आग्निः मेथिकावृक्षः नेत्रकनीनिकामध्यस्थं दर्शनसाधनं पदार्थः
नक्षत्रं च । “ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिज्योतिर्मथोतदृष्टिषु” इत्यमरः ॥ सदः सभा । “समज्यापरिपद्मोष्टी-
सभासमितिसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुसकयोः सदः” इत्यमरः ॥ अर्चिर्वह्णयादिशिखा मयूखश्च”
“ज्वालाभासौ न पुंस्यर्चिः” इत्यमरः । “अर्चिर्मयूखगिर्योर्न ना” इति मेदिनी ॥ सुखं पुण्यजन्यो गुणभेदः ।
“सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुण्यां प्रचेसतः” इति मेदिनी ॥ लक्षं दशायुतसङ्ख्या । “लक्षा न पुंसि सङ्ख्याया
स्त्रीब व्याजशरव्ययोः” इति मेदिनी ॥ वणिज्यं वणिज्यकर्म । “वाणिज्यम्” अयत्र । “वाणिज्यं तु वणिज्या
स्यात्” इत्यमरः ॥ वडिशं मत्स्यधारणार्थं वक्रलौहकयुक्तः पदार्थः ॥ क्रोडम् अश्वानामुरः भुजान्तरम् अङ्गं राक्षसः
सूकरश्च । “न ना क्रोडं भुजान्तरम्” इत्यमरः । “क्रोडः शनौ सूकरे ना न पुमानङ्गरक्षसोः” इति मेदिनी ॥
पाटलं स्वनागाख्यातो वृक्षः तत्पुष्पम् आशुधान्यं च । “आशुर्ग्रीहिः पाटलः स्यात्” इत्यमरः । “आशुर्ग्रीहौ
पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यवान्” इति रुद्रः । “पाटला पाटलौ स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना । आशुधान्ये पुमान्
श्वेतरक्तवर्णेऽपि वाच्यवत्” इति मेदिनी ॥ १९ ॥ तारकं नक्षत्रम् ॥ रसनं जिह्वा ॥ नीडं स्थानं कुलायश्च । “नडिं
स्थानकुलाययोः” इति मेदिनी ॥ एते शब्दाः स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे टाबन्तकाः टाप्रत्ययान्ताः ॥ नगरं पुरम् ॥
आस्थानं विश्रामस्थानं सभा च ॥ स्थलं जलशून्यः अकृत्रिमः भूभागः ॥ पाटलम् आशुधान्यम् ॥ पुरं नगरम् ॥
इमे शब्दा अपि स्त्रीलिङ्गे डचन्ताः भवन्ति ॥ २० ॥ इति स्त्रीनपुसकलिङ्गसङ्ग्रहः ॥ अथ त्रिलिङ्गानाह-त्रिलिङ्ग्या-
मेत्यादिना ॥ प्रतिसरः सैन्यपश्चाद्भागः हस्तसूत्रं च । “ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
“मवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे मात्ये च कङ्कणे । त्रणशुद्धौ चमूषुष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च
निधोज्ये त्वन्याल्लिङ्गकः” इति मेदिनी ॥ स्फुलिङ्गः अग्निकणः । “त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः ॥ नखरः
नखः । “पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । “नखरं पुंसि क्लीबे च नखन त्रिषु” इति अमरमाला ॥
अर्गलः कपाटमध्यस्थः रोधकः काष्ठादिदण्डः समशतीस्तोत्रस्यादिपाठयः स्तोत्रविशेषः कल्लोलः कपाटः क्षुद्रार्गलश्च ।
“तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना” इत्यमरः । “अर्गला त्रिषु कल्लोलेऽन्तर्दण्डातारयोर्न ना” इति मेदिनी ॥ कन्दरं गृहाकारं
गिरिनितम्बदेशः गुहा अंकुशः आर्द्रकं च । “दरी तु कन्दरो वा स्त्रीदेवखातविले गुहा” इत्यमरः । “कन्दरस्त्वङ्कुशे पुंसि
गुहायां तु नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ शृङ्खलं निगडः लौहमयं पादबन्धनं च । “पुंसकट्यां शृङ्खलं त्रिषु” इत्यमरः ।
“शृङ्खला पुंसकटीबल्लबन्धे च निगडे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ नालं काण्डः उत्पलादिदण्डः मृणालश्च । “नाडी नालं

जृम्भश्च टावन्ता एते स्त्रियामथ विभीतकः । हरीतकौढकतटकवौटाश्च गुणो वटः ॥ २२ ॥
मण्डलं शलभं भल्लातकं कलशकन्दलौ । मृणालागलकौ दाडिमश्च ड्यन्ताः स्त्रियामिमे ॥ २३ ॥

करणे ल्युट् त्रिषु यथा “तस्य व्याख्यानः” इत्यदः ।

सूत्रकृद्भाष्यकृत् “कोऽसावनुमान” इतीच्छति ॥ २४ ॥

इति लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः ॥५॥

च काण्डोऽस्य” इत्यमरः । “नलो न ना पञ्चदण्डे नात्तो शाककदम्बकं” इति मेदिनी ॥ वल्कुरः आतपादिना गुल्फमा-
सः सकरमासः वनेष्वेव वाहनम् ऊपरभूमिश्च । “उत्तमं शुक्रमास स्यात् तद्वल्कुरं त्रिलिङ्गकम्” इत्यमरः । “वल्कुरः”
इति ह्रस्वोकारः अथवा । “वल्कुरः स्याद्वनक्षेत्रे गहनोपरगोषिवल्कुरा त्रिषु मनुकमासकरमासयोः” इति मेदिनी ॥ फलः
अस्तिस्वण्डः नागवेशरः काष्ठादिपट्टकः वृक्षादीनां सम्यक् फलकं कार्यं च । “फलं ज्ञानिफले मरुते हेतुष्वे व्युत्तिष्ठमयोः”
त्रिफलायां च कम्बोले प्रियंगु तु फली मता” इति मेदिनी ॥ मुस्तकः श्यावरधिपभेदः । “मुस्तकिन्दा यानाणां
मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ २१ ॥ जृम्भः सुखनिज्ञः जृम्भणं च कर्तुं “जम्भ” इति पाठः । “जृम्भा त्रिफला-
जृम्भणयोस्त्रिषु” इति मेदिनी ॥ एते शब्दाः स्त्रिया टाप्रत्ययान्ताः भवन्ति न तु ड्यन्ता इत्यर्थः ॥ विशीतकः रानामा-
ख्यातवृक्षः अथवा । “त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः” इत्यमरः ॥ हरीतकः स्वनामाख्यातः वृक्षः तन्फलं च । स्त्रिया हरीतमि । “हरी-
तकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा” इत्यमरः ॥ “कटाक्षिकुपिता माता नोदरस्या हरीतकी” इति वैजकम् ॥ आढकः
सर्वतो दशाङ्गुलमानं प्रस्थचतुष्टयपरिमितं धान्यमानपात्रं पुष्कलचतुष्टयमितं पटपञ्चाशदधिकतद्विगतमुष्टिपरिमाणं
द्रोणस्य चतुर्थभागश्च । “आढकी तु तुर्व्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु” इति मेदिनी ॥ क्वचित् “आढकः” इति पाठः ॥ तटः
नद्यादेस्तीरम् । “कल रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु” इत्यमरः । “तटं नपुंसकं क्षेत्रे प्रतीरे तु तटं त्रिषु”
इति मेदिनी ॥ कवाटः द्वाररोधकः काष्ठखडः । “कपाटी” अथवा । “कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु श्यादरं न ना” इति
वाचस्पतिः ॥ गुणः धनुषो मौर्वी रज्जुमात्रं ज्ञानविनयाद्यश्च । “मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्व्यादिके गुणः” इत्यमरः ।
“गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रियेत्यागे शौर्यादि सत्त्वादि सन्व्यात्प्रावृत्तिरञ्जुषु । शुद्धादावपि नट्या च” इति
मेदिनी ॥ वटः स्वनामाख्यातो वृक्षः शणनिमित्ततन्तुश्च । “न्यग्रोधो बहुपाटः” इत्यमरः ॥ २२ ॥ मण्डलं विम्बं चक्राकारेण
वेष्टनं द्वादशानुपचक्रं गोलं समूहश्च । “मण्डलं परिवेशश्च परिवेष्टापसूर्यकम्” इति भागुरिः । “मण्डलं परिधौ कण्ठे
देशे द्वादशराजसु । क्लीबेऽथ निवेहे विम्बे त्रिषु पुंसि तु कुम्भकुरे” इति मेदिनी ॥ शलभः कीटभेदः पतङ्गश्च । “सर्प-
पतङ्गशलभौ” इत्यमरः ॥ भल्लातकं वृक्षभेदः । “भल्लातकी” अथवा । “वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्ला-
तकी त्रिषु” इत्यमरः ॥ कलशः घटः । “कलसः” इति दन्त्यसकारान्तोऽपि । “कलशस्तु त्रिषु द्वयोः
घटः कुटनिपौ” इत्यमरः ॥ कन्दलः कपालः नवाङ्कुरः करध्वनिः अपवादः लतापुष्पं कनकं शुद्धं कलापश्च ।
“कन्दलं त्रिषु कपालेऽयुपरागे नराङ्कुरे । कलध्वनौ कन्दली तु मृगशुल्मप्रभेदयोः” इति मेदिनी ॥ मृणालः
पद्मादेर्नीलस्य सूत्रं वीरणमूलं च । “मृणाली” इत्यपि । “मृणाटं विसम्” इत्यमरः । “मृणाल-
नलदे क्लीबम्” इति विश्वमेदिन्यौ ॥ आमलकः वासकवृक्षः धात्री तिर्यक्फला धात्रीफलं च ॥ दाडिमः दाडिम्ब-
वृक्षः । अत्र “दालिमः डालिमः दाडिम्बः” इत्यपि पाठः । “सर्पौ करकदाडिमौ” इत्यमरः । “दाडिम्ब-
सारपिण्डीरस्वाद्वल्कुरकवल्कलमाः” इति रभसः । “दाडिगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेत्यायां करके त्रिषु” इति
मेदिनी ॥ इमे शब्दाः स्त्रीलिङ्गे ड्यन्ताः स्युः ॥ २३ ॥ करणे करणकारके । ल्युट् ल्युट्प्रत्ययान्तं पदम् ।
त्रिषु स्त्रीपुनपुसकेषु लिङ्गेषु । स्यादिति शेषः । यथा—तस्य व्याख्यान इति “तस्य व्याख्यान इति च व्या-
ख्यातव्यनाम्नः (४ । ३ । ६६)” इति अदः पाणिनीयसूत्रमुदाहरणं भवति । सूत्रकृत् सूत्रकारकः पाणिनिः ।
भाष्यकृत् भाष्यकारकः पतञ्जलिश्च “कोऽसावनुमानः” “इति” “भूवादयो धातवः । १ । ३ । १” इति
सूत्रे भाष्ये अनुमानशब्दं पुँल्लिङ्गं प्रायुङ्क्त ॥ २४ ॥

इति लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः समाप्तः ॥ ५ ॥

(३९६)

सटीकत्रिकाण्डशेषकोषस्य तृतीयः काण्डः ।

दृष्टप्रयोगा ये शब्दाः प्रागस्त इह कीर्तिताः । अप्रयुक्तास्तत्पलिन्यादिदृष्टा अप्युपेक्षिताः २५॥

इति सटीकत्रिकाण्डशेषकोषस्य तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३॥

इति श्रीपुरुषोत्तमदेवविरचितस्त्रिकाण्डशेषाभिधानकोषः समाप्तः ॥

अनन्तर शब्दप्रयोगनियम दर्शयन्नाह । ये शब्दाः दृष्टप्रयोगाः शिशुपालवधादिषु महाकविकृतेषु, उत्तरीयाणां बौद्धधर्मग्रन्थेषु, वैदिकग्रन्थेषु च स्वचक्षुषा प्रयोगाः वीक्षिताः । ते शब्दाः प्रायः भूयिष्ठम् । इह अस्मिन् त्रिकाण्ड-
शेषकोषे कीर्तिताः कथिताः । प्रकाशिता इत्यर्थः । ये शब्दाः अप्रयुक्ताः इह ऋषिप्रणीतेषु महाकाव्यादिषु, धर्मविष-
येषु च अप्रयोगीकृताः । उत्पलिन्यादिषु प्राचीनकोषेषु । आदिपदात् अग्निपुराणादिषु पुराणेषु च दृष्टा वीक्षित
अपि ते शब्दाः । उपेक्षिताः अनपेक्षिताः औदासीन्यादकृता इत्यर्थः । मयेति शेषः । अत्र कोषे महाकाव्यादि-
आगताः शब्दा एव प्रायेण प्रयुक्ता इति भावः ॥ २५ ॥ इति श्रीदाधिमयकुदालमहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्त
तनूजविष्णुशर्मकृतायां त्रिकाण्डशेषकोषव्याख्यायां नामचन्द्रिकाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

समाप्तश्चायं सटीकस्त्रिकाण्डशेषकोषः ।

शिवमस्तु ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ हारावली ।

—०८४३३००—

अथ श्लोकावधिः ।

भुजगपतिविमुक्तस्वच्छनिर्मोकवलीविलसितमनुकुर्वन्त्यस्य गङ्गाप्रवाहः ।
शिरसि सरसभास्वन्मालतीदामलक्ष्मीं लपयति हिमगौरः सांस्तुः वः साध्यसिद्धयै ॥ १ ॥
कल्पावसानसमये स्थितये कवीनां देहान्तरं किमपि या सृजति प्रसन्ना ।
यस्याः प्रसादपरमाणुरपि प्रतिष्ठामभ्येति कामपि नमामि सरस्वती ताम् ॥ २ ॥
निर्मत्सराः सुकृतिनः खलु ये विविच्य कर्णे गुणस्य कणमप्यवतंसयन्ति ।
येषां मनो न रमते परदोषवादे ते केचिदेव विरला भुवि संचरन्ति ॥ ३ ॥
मुक्तामयाऽतिमधुरा मसृणाऽवदातच्छायाऽधिरागतरलाऽमलसद्गुणश्रीः ।
साध्वी सतां भजतु कण्ठमसौ प्रियेव हारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन ॥ ४ ॥
किं नैव सन्ति सुधियामभिधानकोशाः किन्तु प्रसिद्धविषयव्यवहारभाजः ।
गोष्ठीषु वादपरमोहफलासु केषां हारावली न विदधाति विदग्धिमानम् ॥ ५ ॥
एकं तमेव गणयन्ति परं विदग्धा वाचां विदग्धिमनि मज्जाति यस्य लोकः ।
गोष्ठीषु यः परमशाब्दिकदुर्गमासु दुर्बोधशब्दगतसंशयमुच्छिनत्ति ॥ ६ ॥
आ व्याधशब्दतः श्लोकैरर्थैरा तलिनात्ततः । शब्दाः पादैर्विबोद्धव्याः प्राग्नेकार्थतस्ततः ॥ ७ ॥
विषमनयनशङ्कू चन्द्रमौलिर्भगाली वृषभपतिगणेशौ रेरिहाणो वृषाङ्कः ।
त्रिपुरदहनशूलिस्थाणुखट्वाङ्गिहिण्डिप्रियतमशितिकण्ठा भर्ग्यकलमापकण्ठौ ॥ १६ ॥ ८ ॥
शतधामाचतुष्पाणिः पृश्निगर्भो गदाग्रजः । गदी कौस्तुभवक्षाश्च पाञ्चजन्यधरोऽच्युतः ।
वैनतेयः पक्षिसिंहः शाल्मली हरिवाहनः । अमृताहरणस्ताक्षर्यो नागाशनखगेश्वरौ ॥ १० ॥
खगपतङ्गवियन्मणिभानवो हरिभगेननिदाघकराद्रयः ।
किरणमालिविरोचनहेलयो दिनमणिस्तरणिश्च दिनप्रणीः ॥ १५ ॥ ११ ॥
श्रुतश्रवोऽनुजः क्रोडो मन्दच्छायासुतः शनिः । सप्तार्चिर्नीलवसनः पातङ्गिः क्रूरलोचनः ॥ १२ ॥
दाक्षायणीपतिबलक्षगुपक्षजन्मतुङ्गीशरात्रिमणिदर्शविपत्सुधाङ्गः ।
राजा समुद्रनवनीततमोनुदौ मा ग्लौरिन्दुरणतिलको हरिरोहिणीशौ ॥ १६ ॥ १३ ॥
महामृगः पुष्करिदीर्घमारुतौ विलोमजिह्वा जलकाङ्क्षिसिन्धुरौ ।
द्विपायिसूर्यश्रुतिकुम्भिसामजा महामदः पेचकिपक्षिपीलवः ॥ १४ ॥ १४ ॥
दर्वीकरो विषधरः श्वसनाशनोऽहिश्चक्री फणाभरविषायुधदीर्घपृष्ठाः ।
कुर्भीनसद्विरसनौ समकोलदंष्ट्रिगोर्कर्णकुण्डलिलतारसना विषास्यः ॥ १६ ॥ १५ ॥
मयाऽस्थोपकृतं पूर्वमयं चोपकारिष्यति । इति यः क्रियते संधिः प्रतीहारः स उच्यते ॥ १६ ॥

शिवस्य १६ । ८ । विष्णोः ८ । ९ । गणेशस्य ८ । १० । सूर्यस्य १५ । ११ । वानेश्वरस्य ९ । १२ ।
चन्द्रस्य १६ । १३ । गणेशस्य १४ । १४ । सर्पस्य १६ । १५ । प्रलुपकारार्थं कृतश्लोकेः १ । १६ ।

शेषमक्षरमादाय प्रतिश्लोकं क्रमेण यत् । अन्योऽन्यं पठ्यन्तं श्लोकः प्रतिमालेति सा मता ॥ १७ ॥
 नभश्चरो वायुदारुर्वनदो गगनध्वजः । व्योमधूमो जलमसिः स्यतमालः पयोधरः ॥ ८ ॥ १८ ॥
 हर्षादुत्सवकाले यदलंकाराम्बरादिकम् । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं वर्णानकं च तत् ॥ १९ ॥
 सुरते कर्णदंशेषु यच्च देशीयभाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्मनं तद्विदुर्बुधाः ॥ १ ॥ २० ॥
 यद्दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ २१ ॥
 नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥ २ ॥ २२ ॥
 वृद्धसूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः । ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुदध्वजम् ॥ ६ ॥ २३ ॥
 दशेन्धनो गृहमणिः स्नेहाशः कज्जलध्वजः । जटाज्वालो दशाकर्षी कथितो बहुदृश्यभिः ॥ ६ ॥ २४ ॥
 गोमयच्छत्रिकामाहुर्दिलीरं च शिलीन्ध्रकम् । उर्व्यङ्गं च वशारोहं गोलासमपरे विदुः ॥ ६ ॥ २५ ॥
 हिमवान् १ हेमकूटश्च २ निपद्यो ३ मेरु ४ रेव च । चैत्रः ५ कर्णी ६ च शृङ्गी ७ च सप्तैते वर्षपर्वताः २६

इति श्लोकावाधः ।

व्याधो मृगवधाजीवो निषादः पुल्कसः प्लवः ५ । बालवायजमिच्छन्ति वैदूर्यमणिगुत्तयाः २ ॥ २७ ॥
 कालग्रन्थिः समाः संवन्मासमानो युगांसकः ५ । मासो वर्षांशकः श्रामो वर्षाङ्गः स्यादहर्गणः ५ ॥ २८ ॥
 मदयोगविधानं तु व्यस्तारं १ करिणां विदुः । पृष्ठवंशस्य यन्मांसं तल्पनं १ तत्प्रचक्षते २९
 कर्णवेधनिका प्रोक्ता नालिके १ इति विषाणिनाम् । प्रवेष्टुं मन्तःस्वेदानां दन्तमांसं विदुर्बुधाः ३०
 कुमारभृत्या १ गर्भिण्याः परिचर्याऽभिधीयते । नवोढा वस्त्रमानन्दपट २ मिच्छन्ति सूरयः ३१
 कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कुलाङ्कुरः । ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम् १ ॥ ३२ ॥
 नित्यकर्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुङ्कता १ । वैरानुबन्धो धीमद्भिरुपनाहो २ ३ अभिधीयते ॥ ३३ ॥

स्यात्पालिका कुन्तलिका २ दध्यादिच्छेदनी तु या ।

वैशाखां दधिचारः स्यात्तक्राटः करधर्षणः ॥ ४ ॥ ३४ ॥

स्यादाषाढभवो भौमो नवार्चिर्गगनोल्लुक् ४ । पञ्चार्चिश्च श्रविष्ठाजो ज्ञ एकाङ्गः प्रहर्षणः ५ ॥ ३५ ॥

दीदिविर्द्वादशार्चिः स्याज्जीवः प्राक्फलगुनीभवः ४ ।

काव्यो दैत्यपुरोधाः स्यात्षोडशार्चिर्मघाभवः ॥ ४ ॥ ३६ ॥

उपप्लवोऽकचः केनुराश्लेषाभव आहिकः ५ । उद्योतीरथो ग्रहाधारो ध्रुव उत्तानपादजः ४ ॥ ३७ ॥

स्वर्भानुं ग्रहकलोलं विदुरभ्रपिशाचकम् ३ । वनीयको याचनको वसुकीटो सुखम्यचः ॥ ४ ॥ ३८ ॥

जायमानविषाणाग्रे कटाहो १ महिषीक्षिशो । छेदो हस्तेन सस्यानां कटभङ्ग १ उदाहृतः ॥ ३९ ॥

अन्त्याश्वरक्रमेण श्लोकपाठस्य १ । १७ । मेघस्य ८ । १८ । हर्षे वस्त्राद्याकर्षणस्य २ । १९ । दम्पत्योः गनेः
 कथनस्य १ । २० । इष्टार्थं देवेभ्यो दीयमानद्रव्यस्य २ । २१ । आकाशवाण्याः २ । २२ । आकाशे उड्डीय-
 मानस्य ६ । २३ । प्रदीपस्य ६ । २४ । गोमयच्छत्रिकायाः ६ । २५ । सप्तवर्षपर्वतानां प्रत्येकमेकैकम् २६ ।
 व्याधस्य ५ वैदूर्यस्य २ । २७ । संवत्सरस्य ५ मासस्य ५ । २८ । करिणां मदयोगविधानस्य १ गजपृष्ठमांसस्य १ । २९ ।
 गजकर्णवेधिन्याः १ गजदन्तमांसस्य १ । ३० । गर्भिणीपरिचर्यायाः १ नवोढावस्त्रस्य २ । ३१ । आमप्रधानदेव-
 तायाः ४ ज्येष्ठमासस्य १ । ३२ । नित्यकर्मशक्ततायाः १ वैरानुबन्धस्य २ । ३३ । दध्यादिच्छेदन्याः २ ।
 दधिसन्धनदण्डस्य ४ । ३४ । मङ्गलस्य ४ बुधस्य ५ । ३५ । वृहस्पतेः ४ शुक्रस्य ४ । ३६ । केतोः ५
 ध्रुवस्य ४ । ३७ । राहोः ३ याचकस्य ४ । ३८ । जातशृङ्गस्य महिषीक्षिशोः १ हस्तेन सस्यच्छेदस्य १ । ३९ ।

जलत्रा जङ्गमकुटी कावारी मूर्द्धकर्परी ४ । उष्णवारणमुत्कूटश्चक्राङ्गं च पुटौटजम् ॥४०॥
 मुनीनां च चिताकुट्यां पणोटेजराहोदजौ २। कारोत्तरश्च बीनाही महिन्वर्जलाम्बिका २॥४१॥
 जलकूपी जलाष्टीली तलकं पुष्करिण्यापि ४। आसन्नारतमयः काश्चिदुपधूपितः १ इष्यते ॥४२॥
 तत्क्षणादित्यमुक्तां तु वदन्त्यङ्गारिणी १ दिशमाङ्गारितं १ पलाशानां कलिकानिर्गमो भवत् ४३॥
 गान्धारं रक्तचूर्णं तु सिन्दूरं रक्तवालुकम् ४। कुसुत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्धिजीवकः २। ४४॥
 अधश्चरो भवेच्चौरः कुसुमालः कुजम्भलः २। प्राक्तः करिङ्गसुम्भस्तु नागकेसरचूर्णकं २ ॥४५॥
 बर्बरं बर्बरीकं च बर्बरी ३त्यापि चेष्ट्यते । अभावात्स्त्रीपरित्यागस्तुरगब्रह्मचर्यकम् १ ॥४६॥
 यमिनां यद्रतं गोप्यं तत्त्वञ्जनतरं विदुः १। स्यादाचामनकः प्राण्डः कटकांलः पतद्ग्रहः ४॥४७॥
 मेला मन्दा मसिमाणिर्मसिधानी मसिप्रसूः ५। बालोपरीतं तु विदुः पञ्चावटसुरस्कटम् ३॥४८॥
 नारीणां मण्डलीनृत्यं बुधा हल्लीपकं १ विदुः। मारीचा याजकगजो राजहस्ती मदोत्कटः ४॥४९॥
 अलङ्कारसुवर्णं यत्तच्छृङ्गीकनकं १ मतम् । रतिलक्षं निधुवनं संयोजनं ३ मिति स्मृतम् ॥५०॥
 जीमूतकुटकुट्टीरकुट्टाराः कन्दराकरः ४ । उद्देशः १ गण्डकूपस्तु पर्वतस्याभिधीयते ॥ ५१ ॥
 वासिता धेनुका चैव वशा च वारिणी ४ मत्ताब्रह्माग्रभूः क्रतुपशुः सिंहविक्रान्तवाजिनौ ४॥ ५२ ॥
 समुद्रगा निर्झरिणी तलोदा जवालिनी शैवलिनी तरङ्गिणी ६ ।

विपाठकादम्बकपत्रवाहाः पत्री खगा वीरतरोऽल्लकण्टकः ॥ ७ ॥ ५३ ॥

वर्णदूतः स्वस्तिसुखो लेखो वाचिकहारकः ४। लेखो निबध्यते येन तत्र काचनकाऽभिधा १॥५४॥
 क्षाराळं माणिमन्थं च विदुः सिन्धूपलं बुधाः ३। पिशितं पल्लं मांसं क्रव्यमामिषमुद्वसम् ६॥५५॥
 पारावारमहाकच्छौ महीमाचीरदारदौ ४ । जिह्वादरः कीकशास्यश्चञ्चुप्रत्तरुशायिनौ ४॥५६॥
 इन्द्रक्रीडासरः प्राज्ञैर्नन्दीसरः १ इति स्मृतम् । धूमोर्णापतिरुद्दिष्टो यमो महिषवाहनः ३॥५७॥
 पयोधनो मेघकफो घनोपलो मेघास्थिबीजादकतोयडिम्भाः ६ ।

शम्पाऽचिराभा चपला छटाभा हादिन्यधीरा घनवल्लिका च ॥ ७ ॥ ५८ ॥

पादालिन्दी तरण्डा नौरतरणिस्ताराणिस्तरिः ६। किलाटः शोपितक्षीरपिण्डः २। सुरिभिरिष्यते ५९॥
 कालायसमयस्तीक्ष्णं गिरिसारं च शस्तकम् ५। हयङ्गवीनं रसजं मन्थजं च कलम्बुटम् ४॥६०॥
 एकशफाङ्घ्रिकं बन्धमाहुर्दामाञ्चलं बुधाः २। वेत्ता स्त्रीपुंसयोश्चिह्नं सामुद्रिकं १ उदाहृतः ६१॥
 तिनितलीकाऽस्थिभिर्द्यूतक्रीडायां चुञ्चुलि २ भवेत्तावका ललाटगास्तिस्त्रो भरमरेखास्त्रिपुण्ड्रकम् १॥
 हाला कामालिका मण्डा धीरा रयान्मदनी च माधवी च ६ ।

आहुश्चषकं तु पानपात्रं पारीमप्यनुतर्पणं कवीन्द्राः ४ ॥ ६३ ॥

जलत्रायाः ४ छत्रस्य ४ । ४०। मुनिचिताकुट्याः २ कूपस्य ५ । ४१ । पुष्करिण्याः ४ आसन्नास्तमयस्य १। ४२।
 तत्क्षणादित्यमुक्तदिशः १ पलाशकालिकायाः १ । ४३ । सिन्दूरस्य ४ पिशुनस्य २ । ४४ । दिवाचौरस्य २
 नागकेसरचूर्णस्य २ । ४५ । बर्बरस्य ३ अभावात् स्त्रीपरित्यागस्य १ । ४६ । यतीनां गोप्यमैथुनस्य १ पतद्ग्र-
 हस्य ४ । ४७ । मसिधान्याः ५ बालकपरिधानवस्त्रस्य ३ । ४८ । स्त्रीनृत्यस्य १ राजहारितनः ४ । ४९ ।
 अलङ्कारसुवर्णस्य १ मैथुनस्य ३ । ५० । पर्वतस्य ४ पर्वतोच्चस्थलस्य १ । ५१ । हस्तिन्याः ४ अश्वस्य ४। ५२।
 नद्याः ६ शरस्य ७ । ५३ । लिखनपत्रस्य ४ पत्रीबन्धनस्य १ । ५४ । सैन्धवलवणस्य ३ मांसस्य ६ । ५५ ।
 समुद्रस्य ४ पक्षिणः ४ । ५६ । इन्द्रक्रीडासरसः १ यमस्य ३ । ५७ । मेघप्रस्तरस्य ६ विद्युतः ७ । ५८ ।
 नौकायाः ६ शोपितक्षीरपिण्डस्य २। ५९ । लोहस्य ५ नवनीतस्य ४ । ६० । एकखुरयुक्तचरणबन्धनस्य २
 स्त्रीपुरुषाचिह्नवेत्तुः १ । ६१ । अस्थिभिर्द्यूतक्रीडायाः २ ललाटस्थाभरमरेखायाः १। ६२। मुरायाः ६ पानपात्रस्य ४ । ६३।

कुशुम्भः करकश्चैत्यमुखः कमण्डलुः ४ स्मृतः । असहायो नर्तकस्तु तालावचर १ इष्यते ६४ ॥
 कथितः कौमुदीवृक्षो दीपवृक्षः शिखातरुः ३ । कोजागरे तथा सद्भिः कौमुदीचार २ इष्यते ६५
 समुद्रगृहमित्याहुर्जलघ्नानिकेतनम् २ । प्रेतादिभिर्गृहीतो यः स आविष्टोऽभ्रमन्वाहिः ॥ ६६ ॥
 हिममिन्द्राग्निधूमश्च खवाष्पो रजनीजलम् ४ । ये शिवायतनोत्सृष्टास्ते सन्ध्याबलयोऽवृषाः ६७ ॥
 विषाक्तास्त्रहतस्याहुः पशोर्मांसं तु गृञ्जनम् १ । धूमिका धूममहिषी हिमक्षण्टिः कुहेलिका ४ ६८ ॥
 पोताच्छादनमादुरक्तस्तुवरकमथवस्त्रकुट्टिमं कवयः ३ । तन्त्रविमुक्तं वासो निष्प्रवाणिं निष्प्रवाणि २ च
 महाघोषं क्रयारोहं हृदं पण्याजिरं ४ विदुः । बहुमानुपसंकीर्णं निर्घटं च कराङ्गणम् ॥ २ ॥ ७० ॥
 शालभञ्जी दारुगर्भा कुरण्ठी दारुपुत्रिका ४ । कादम्बिनी नवो मेघः काली स्यात्कालिका ३ऽपि च ॥
 क्रोशध्वनिः क्रोशतालो ढक्का विजयमर्दलः ४ । स्यात्प्रतिपत्तिः पटहो लम्पापटह ३ इत्यपि ॥ ७२ ॥
 कुक्कूलं कायवलनं तनुत्रं दंशनं ४ विदुः । शिरस्त्रं शीर्षकं च शीर्षण्यं शीर्षकं ४ च तत् ॥ ७३ ॥
 स्याज्जालिका लोहमयी जालप्रायाऽङ्गरक्षिणी २ । पन्नद्धी पादविरजाः कोशी पादरथी ४ भवेत् ७४
 रुचकं लवणं क्षारं तीक्ष्णं जलरसं ३ विदुः । ज्योतिर्वीजं च खद्योतं ध्वान्तोन्मेषं तमोमणिः ४ ॥ ७५
 जलशूकरजलजिह्वी जलकण्टकवार्धनौ तथा नक्रे ५ । जलनकुलजलविडालौ नीराखुजलप्लवावुद्रे ५
 शिशुमारो जलकपिश्वपलाङ्गोऽसिपुच्छकः ४ । ग्राहो जलकिराटश्च नक्रराजो जलाण्टकः ४ ॥ ७७ ॥
 मृतकान्तकश्च भीरुर्वृकधूर्तशयालवश्च काभरुजः ७ । शालामृगोऽस्थिभक्षोग्राममृगोमण्डलः कपिलः ५
 उल्कामुखी शृगाली या दीप्तजिह्वे १ ति सा मत्तास्कन्धवाहरतु शङ्कश्च शृङ्गी गौरक्षधूर्तिलः ५ ॥
 हेरम्बः कासरश्चैव रक्ताक्षः सैरिभ ४ स्तथा । रोमशो बहुरोमा स्यादुरणश्च पृथूदरः ४ ॥ ८० ॥
 इडिकस्तु बालवाह्यो वनच्छागोऽतिरोमशः ४ । वरणो धूम्रशूकः स्यादुष्टः शृङ्गखलक ४ स्तथा ८१
 चक्रमुखः सूचिरामा वराहः स्थूलनासिकः ४ । कण्ठीखस्तु पारीन्द्रः केसरी गजमाचलः ४ ॥ ८२ ॥
 नेत्रपिण्डो वृषाहारो भेनादः कुन्दमः ४ स्मृतः । गन्धारुगन्धनकुलश्चुञ्चुः पुंवृष ४ उच्यते ॥ ८३ ॥
 द्रोणोऽरिष्टो नालिजङ्घ आत्मघोषस्तु मौद्गलिः ५ । गोभण्डीरः पङ्ककीरो हापुत्री राजभट्टिका ४
 गङ्गाचिल्ली तु देवट्टी विश्वका जलकुक्कुटी ४ । विट्सारिका तु कुणपी गोराटी गोकिराटिका ४ ॥ ८५
 मृगेन्द्रचटको घातिपक्षी ग्राहकमारकौ ४ । कुलालं कुक्कुटं प्राहुः कुक्कुभं कुहकस्वरम् ४ ॥ ८६ ॥
 कर्कराक्षः कलाटीनः खञ्जलेखस्तु खञ्जनः ४ । प्रासादकुक्कुटो क्षल्लकण्ठो गृहकपोतकः ३ ॥ ८७ ॥
 ध्वाङ्क्षपुष्टः कलकण्ठो मधुकण्ठः कुहूमुखः ४ । क्षम्पाशी मत्स्यरङ्गः स्याज्जलमहुर्मणीचकः ४ ॥ ८८
 कलविङ्कश्चित्रपृष्ठो गृहनीडो वृषायणः ४ । वरण्डा चित्रपादा च चित्रनेत्रा च सारिका ४ ॥ ८९

कमण्डलोः ४ असहायनर्तकस्य १ । ६४ । दीपवृक्षस्य ३ कोजागरायाः २ । ६५ । जलघ्नार्थ-
 गृहस्य २ प्रेतादिगृहीतस्य १ । ६६ । हिमस्य ४ शिवालयोत्सृष्टवृषस्य १ । ६७ । विषाक्ता-
 स्त्राहतपशुमांसस्य १ कुहेलिकायाः ४ । ६८ । पोताच्छादनस्य ३ तन्त्रविमुक्तवाससः २ । ६९ ।
 हृदस्य ४ बहुनरसंकीर्णहृदस्य २ । ७० । काष्ठपुत्तलिकायाः ४ नूतनमेघजालस्य ३ । ७१ । ढक्कायाः ४ पटहस्य
 ३ । ७२ । वस्त्राङ्गरक्षिण्याः ४ गिरस्त्राणस्य ४ । ७३ । लोहवर्मणः २ उपानहः ४ । ७४ । क्षारलवणस्य ३
 खद्योतस्य ४ । ७५ । नक्रस्य ५ उद्रस्य ५ । ७६ । शिशुमारस्य ४ ग्राहस्य ४ । ७७ । शृगालस्य ७ शूनिः ५
 । ७८ । उल्कामुख्याः शृगाल्याः १ शकटादिवाहकवृषमस्य ५ । ७९ । महिषस्य ४ मेघस्य ४ । ८० । बृहद्वानरस्य ४
 उष्टस्य ४ । ८१ । वराहस्य ४ सिंहस्य ४ । ८२ । विडालस्य ४ छुञ्चुन्दर्याः ४ । ८३ । दग्धकाकस्य ५
 हापुत्राख्यपक्षिणः ४ । ८४ । गङ्गाचिल्ल्याः ४ विट्सारिकायाः ४ । ८५ । श्येनस्य ४ वनकुक्कुटस्य ४ । ८६ ।
 खञ्जरीदस्य ४ कपोतस्य ३ । ८७ । कौकिलस्य ४ मत्स्यरङ्गस्य ४ । ८८ । कलविङ्कस्य ४ सारिकायाः ४ । ८९

मयूरचटकी दक्षः कृकवाकुर्निशाकरः४। शतपत्रः सितापाङ्गः मचलाकी च चन्द्रकी ४॥९०॥

किसलयमपि तरुरागं विदुर्लतायावकं प्रवालं च ४ ।

कण्टकसंज्ञास्तरुनखसिताग्रदलसूचिराङ्गकिलटुमराः ६ ॥ ९१ ॥

द्रोणीदलः सूचिपुष्पो जम्बूलः क्रकचच्छन्दः४। मण्डा तिप्यफला धात्री वल्या पञ्चरसा शिवादे
सहस्रवीर्या विरजा भार्गवी मण्डली रुहा५। प्रहर्षिणी निशाहा च लसा गन्धपलाशिका ४॥९३
मृदुपुष्पः शूकतरुः शिरीषो विषनाशनः४। वराहकाली कथितः सूर्यावर्तस्सु शाब्दिकैः॥९४॥
वज्रवल्लयस्थिसंहारो हस्तिशुण्डी वनालिका४। वनतित्तस्त्रियां ग्रीष्मा तिरीटः पक्षसुन्दरः३॥९५
मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः४। वृत्तपुष्पः प्रावृषण्यो हारिद्रतु हलिप्रियः ४॥९६॥
एला त्वचिसुगन्धा च पुटिका चर्मसंभवा४। कूष्माण्डकः पुष्पफलो घनवासश्च वेषकः४॥९७॥
वेषणः कासमर्दश्च पत्रोपस्करश्चेत्यपि । ओको दशाली प्राचीरमोघालिरवहालिका ॥५॥९८॥
कलयवर्त्तः प्रातराशः प्रातर्भोजनमिष्यते३। शृगालिका च डिम्बं च डमरं विद्रवो४५पि च९९॥
स्कन्धफलः स्मृतुङ्गश्च नारिकेलः पुटोदकः४। गुडदारुर्मधुतृणमसिपत्रो महारसः ४ ॥ १०० ॥
राजालुको महाकन्दो मूलको हस्तिदन्तकः४। क्षुद्ररसा तित्तगुञ्जा सरधा विद्धपर्कटी४ ॥१॥
क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चामल्लोणिका४। प्राचीनामलकं रक्तं बदरामलकं३ेतथा॥२॥
पिष्टसौरभमेकाङ्गं श्रीखण्डं मालयं४विदुः । मृगनाभिर्मृगमदो गन्धशेखर ३ मित्यपि ॥ ३ ॥
सिताभ्रं तरुसारं च वेरकं रसकेसरम्४। कालेयं वंशकं जाङ्गं कालीयं वरचन्दनम् ५ ॥ ४ ॥
तृणसारा मत्स्यफला रम्भा च कदली४भवेत्। ऊर्ध्वसितः परारुः स्यात्तथा राजपटोलकः३॥५॥
कुङ्कुमं पीतकावेरं घुसृणं कुसुमात्मकम् ४। अरको जलकेशश्च कावारं शैवलं ४ विदुः ॥६॥
उन्मत्तकाहलापुष्पौ बृहत्पाटलिघाण्टिकौ ४। किंशुकः करकः पर्णी लाक्षावृक्षः सुभीरवः ५॥७॥

अमण्डपश्चाङ्गुलवर्धमाना गन्धर्वहरतस्त्रिपुटीफल ५ श्व ।

रेणुः सतीलस्तृणकेतुमृत्युबीजौ किलाटी च ततः सुपर्वा ६ ॥ ८ ॥

कचमालो मरुद्वाहो धूमो मम्भः शिखिध्वजः५। शाखानगर १माहुस्तद्यदभ्यर्णं पुरान्तरम्॥९॥
आहुर्जलकरङ्कं च जलजं सूचिकामुखम्३। उपजिह्विकोत्पादिका च वटिरुद्देहिका दिवी५॥१०
शुल्बमौदुम्बरं रक्तं म्लेच्छास्यं ताम्रकं५विदुः। दुर्नामा दीर्घकोपी स्यात्पङ्कशुक्तिःसितालिका४
आकाशमूली कुतृणं कुम्भिका जलवलकलम्४। शम्बूको जलडिम्बः स्याद् दुश्चरः पङ्कमण्डुकः४
आटीलकं१तर्णकानां रथलीषु फ्रीडनं मतम् । याष्टिः शब्दवती धीरैः खेखीरक १ इति रमृता॥
लेखात्रयाङ्कितं भालं त्रिपताकं१विदुर्बुधाः । अर्धपन्द्ं कर्करेट विदुरङ्गुलितोरणम्३॥१४॥
ग्रामकुक्कुटस्य ४ मयूरस्य ४ । ९० । नूतनपल्लवस्य ४ वृक्षकण्टकस्य ६ । ९१ । केतकस्य ४ वाच्याः
६ । ९२ । दूर्वायाः ५ गन्धपलाशिकायाः ४ । ९३ । शिरीषस्य ४ सूर्यावर्तस्य २ । ९४ । आस्थिसं-
हारस्य ४ लोधस्य ३ । ९५ ॥ मधूकवृक्षस्य ४ कदम्बस्य ४ । ९६ । एलायाः ४ कूष्माण्डस्य ४ । ९७ ।
कासमर्दस्य ३ भित्तेः ५ । ९८ । प्रातर्भोजनस्य ३ भीत्या पलायनस्य ४ । ९९ । नारिकेलस्य ४ श्वोः ४॥१००॥
मूलस्य ४ करञ्जस्य ४ । १ । आमल्लोणिकायाः ४ प्राचीनामलकस्य ३ । २ । श्रीखण्डस्य ४ कस्तुर्याः
३ । ३ । कर्पूरस्य ४ " अगुरु " इति ख्यातस्य ५ । ४ । कदल्याः ४ पटोलस्य ३ । ५ । कुङ्कुमस्य ४
शैवलस्य ४ । ६ । धुस्तूरस्य ४ पलाशस्य ५ । ७ । एरण्डस्य ५ वंशस्य ६ । ८ । धूमस्य ५ नगरान्तिकपुरस्य
१ । ९ । शङ्खस्य ३ उपजिह्विकायाः ५ । १० । ताम्रस्य ५ पङ्कशुक्तेः ४ । ११ । कुम्भिकायाः ४ शम्बूकस्य
४ । १२ । तर्णकफ्रीडनस्य १ शब्दवत्या यष्ट्याः १ । १३ ॥ लेखात्रयाङ्कितमालस्य १ गले हस्ताधानस्य ३ । १४ ।

सिद्धजलं च गृहाम्लमवन्तिसौमं तुषादकं शुक्तम् ५। नग्राटकनिर्ग्रन्थकभदन्तदिगम्बरका नग्ने ५
करपात्रं जलक्रीडा व्यात्युक्षी करपत्रिका ४ । शराणां पत्ररचना पत्रणा १ परिकीर्तिता ॥ १६ ॥
पञ्चभद्रा १ हयास्ते ये पञ्चस्वङ्गेषु पुष्पिताः ॥ यश्चरको मुद्रभुजां स स्याद्वल्लभपालकः ॥ १७ ॥
निगालस्थो य आवर्तः स हि देवमणिः १ स्मृतः । तथा वक्षसि वाहस्य श्रीवृक्षक १ उदाहृतः ॥
बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका १ । सुवसन्तक १ शब्देन उच्यते मदनोत्सवः ॥ १९ ॥
कर्बटं १ द्विशतग्राममध्ये ग्रामं मनोहरम् । तथा चतुःशतग्राममध्ये द्रोणमुखं १ विदुः ॥ २० ॥
यद्यात्रामङ्गलं साम तदप्रतिरथं १ विदुः । शाला प्रासादशिखरे चन्द्रशालेति १ कीर्तिता २ ॥
इत्यर्थश्लोकावधिः ।

तलिनं तुच्छं २ मित्याहुर्गृहाश्मा गृहकच्छपः २। खसंचारि पुरं सौधं १ रथ्या पांशुकली २ भवेत् ॥
एकनटः स्यात्कथको २ भण्डश्चाटुपटुः २ स्मृतः ॥ मक्षिका भम्भराली २ स्यात्पांशुरो दर्शकः २ स्मृतः
देवोद्यानं तु वैभ्राजं २ दीपाली दीपशृङ्खला २। सुकुमारेऽपि सोमालं २ विषमे रथपुटं २ विदुः ॥ २४ ॥
द्रुणहः खड्गपिधानं २ सारिणी च प्रणालिका २। यज्ञस्थानं यज्ञवाट २ रतृष्णा धनपिशाचिका २
स्मृता बालवङ्गिरिर्वारुः २ स्फुटिरिर्वारुशुक्तिका २। नाटाग्रस्तिमिषः सेटुः ३ कोमासिका तु जालिका २
पुञ्जातुकः फलेलाङ्कु २ स्तृणता धनुः २ रिष्यते । कैरातदोर्ग्रहक्षामाः ३ सिद्धाणं काचभाजनम् २ ॥
दर्वटो दण्डवादी २ स्यात् स्तेनः शङ्कितवर्णकः २। प्रारब्धिः करिबन्धः २ स्यात्कष्टस्थानं तु वारकम् २
भोगावली बन्दिपाठः २ सेतुः पूरणपिण्डलौ ३ देवद्रोणी देवयात्रा २ शूनाऽधोजिह्विका २ मता ॥
पालिः समुत्थितश्मश्रु २ मरुण्डोच्चललाटिका २। राका १ दृष्टरजाः कन्या पोटा १ स्त्रीपुंसलक्षणा ॥
महत्तरो ग्रामकूटो २ मर्मरो १ऽव्यक्तनिःस्वनः ॥ शिवालथः पितृवर्नं २ चिता काष्ठमठी चितिः ३
कर्णवंशो भवन्मश्वः २ श्रीग्रहः शकुनिप्रपा २। ताम्बूलदो वागुलिकः २ सुरभिः फाल्गुनानुजः २
ताम्बूलरागो मसुर २ स्तरुवारिः कृपाणकः २ स्वागतं कुशलप्रश्नः २ सामीची वन्दना २ मता ३ ३ ॥
समुद्रः सम्पुटो २ ज्ञेयो हयस्कन्धो हयच्छटा २। पिण्डारो महिषीपाले २ मसूरे च गभोलिकः २ ॥
काहली तरुणी २ प्रोक्ता छुरा तु कथिता सुधा २। कापिलिका रोचनिका २ कालिकाऽवस्कराटिका २
कालिका क्षीरकीटः २ स्यात्त्वण्डपालस्तुखाण्डिकः २। पांशुरः पीठसर्पी २ स्याद्दुल्लो रोमशः २ स्मृतः

काञ्जिकस्य ५ दिगम्बरयोगिनः ५ । १५ । जलक्रीडायाः ४ शरपत्ररचनायाः १ । १६ । पञ्चकल्याणघाटेकस्य १
अश्वचारकस्य १ । १७ । अश्वगलोद्देशस्थावर्त्तस्य १ अश्ववक्षःस्थावर्त्तस्य १ । १८ । पलाशपत्राणां शीर्षे बन्धस्य १
मदनोत्सवस्य १ । १९ । द्विशतग्राममध्यग्रामस्य १ चतुःशतग्राममध्यग्रामस्य १ । २० । यात्राकाले सामवेद-
पाठस्य १ प्रासादशिखरस्थशालायाः १ । २१ । तुच्छस्य २ पेणशिलायाः २ सौधस्य १ राजमार्गस्य २। २२।
कथकस्य २ भण्डस्य २ मक्षिकायाः २ दंशस्य २। २३। देवोद्यानस्य २ दीपावल्याः २ सुकुमारस्य २ विषमस्य २
। २४। खड्गपिधानस्य २ जलनिर्गममार्गस्य २ यज्ञस्थानस्य २ लोभस्य २। २५। इर्वारोः २ स्फुटेः २ नाटाग्रस्य ३
गालिकायाः २ । २६। जीवनवृक्षस्य २ धनुषः २ बलवत्पुरुषस्य ३ काचभाजनस्य २ । २७। दण्डवादिनः २
चौरस्य २ गजबन्धनस्तम्भस्य २ कष्टस्थानस्य २ । २८। बन्दिपाठस्य २ सेतोः ३ देवयात्रायाः २ उल्लखला-
दिपञ्चशूनायाः २ । २९। सवमश्रुस्त्रियः २ उच्चभ्रूस्त्रियः २ दृष्टरजःकन्यायाः १ स्त्रीपुंसलक्षणायाः १ । ३०।
महत्तरो २ अव्यक्तशब्दस्य १ श्मशानस्य २ चितायाः ३ । ३१। मश्वस्य २ पाक्षिणः पानीयशालायाः २
वसन्तकालस्य २ ताम्बूलदातुः २ । ३२। ताम्बूलरागस्य २ खड्गस्य २ कुशलप्रश्नस्य २ स्तुतेः २ । ३३।
सम्पुटस्य २ हयस्कन्धस्य २ महिषीपालस्य २ बृहन्मसूरस्य २ । ३४। तरुण्याः २ लेपनद्रव्यस्य २ रोचनिकायाः २
वृक्षिकायाः २ । ३५। क्षीरकीटस्य २ मोदकस्य २ खञ्जनघोटकस्य २ बहुरोगयुक्तस्य २ । ३६।

पूगपात्रे फलवर्कं २ कवन्धो रुण्डं २ मुच्यते तृलिका स्यान्नवतिका २ स्त्यानमालस्य २ मुच्यते ३७॥
भाजनं कमठं २ प्रोक्तं पुण्यइलोको नलो २ मतः ॥ गौरव्यं प्रतिपत्तिः २ स्याद्धारिः पथिकसंहतिः २
यामिकिन्यपि यामिस्त्री २ हाफिका चोपपुष्पिका २ वातपुत्रं विटधरो ३ निर्माल्यं निर्मलं २ मतम् ३९
इन्द्रासेनं मता गुञ्जा २ गुलुञ्चां गुल्लको २ मतः ॥ भोगावासां वासगृहं २ मेढां हस्तिपकः २ स्मृतः ॥

मायुः पलायिः पललं ३ ज्वरः स्यादजीर्णमन्त्रं धमिरामयश्च ४ ।

तृप्तिश्च मौहित्यमुदित्तका ३ स्यात्कुक्षारिका भोगपिशाचिकां ३ च ॥ ४१ ॥
भोगो जलवरणः २ स्यात्कणा कुम्भीरमक्षिका २ वहलं बार्धटः पोतः ३ रतरालश्चाहिपुत्रकः २ ॥
काहलस्तु महानादां २ मार्दङ्गं पत्तनं २ विदुः । स्यादरिचं तरिस्थः २ पात्रपालस्तुलाघटः २ ॥
काकिनी पणतुर्यां ३ ज्वलदङ्गार उल्लुक्कम् १ ॥ अथानं च स्वभावः २ स्यान्मञ्जिका वारसुन्दरी २
नीलमणिर्मसारः २ स्याद् गुञ्जा पाठहिका २ मताभार्या पाणिगृहीती २ च दुक्कलं क्षौमं २ मुच्यते ॥
ग्रन्थस्य निर्मितौ शय्या १ वधूटी वधुटी जनी ३ ॥ बन्दिचोरो माचलः २ स्यात्कुम्भिलः संधिहारकः २
अभ्रसु १ स्त्वभ्रनागस्य कुमुदस्य तु पिङ्गला १ ॥ अङ्गना १ वामनस्य स्यादञ्जनस्याञ्जनावती १ ॥
कपिला १ पुण्डरीकस्यानुपमा १ सुप्रती ४ ॥ स्यांशपस्य ताम्रकर्णी १ च शुभ्रदन्ती १ सार्वभौमस्य ॥
सेवा चाटूक्तिरालोकां ३ मठां गन्धिरथः २ स्मृतः ।

चिपिटो धान्यचमसः २ खाजिको लाज उत्तुषः ३ ॥ ४९ ॥

अभ्यासो गुणनीयः २ स्यान्माढिः पत्रशिरा २ मता । भौतो देवलकः २ ख्यातः खेटकं वसुनन्दके २
पुन्दरा तु सुरलारेकावेरी चार्धजाह्नवी २ कौमुदः कार्तिको मातः २ सौभिकस्त्विन्द्रजालिकः २
प्रहेलकं वाचनकं २ वीक्षापन्नः साविस्मयः २ । कुटलं पटलं नीत्रं ३ वीथी गृहतटी २ मता ॥ ५२ ॥
सर्ववेशी नटः प्रोक्तो २ मन्दाक्षे तु नटान्तिका २ मृत्फली कुठिकः २ प्रोक्तः शालूरो वृष्टिभूः प्लवः ३
स्वेदः सिप्रस्तनुरसः ३ रत्नपुष्पं तु त्वगङ्कुरः २ नवोढा नववरिका २ दिक्करी नवयौवना २ ॥ ५४ ॥
सौवर्चले च रुचकं २ हिङ्गुले रक्तपारदम् २ रक्तोपलं गैरिकं २ च पारदे सूतकं २ विदुः ॥ ५५ ॥
साशूकः कम्बलः २ ख्यात ईर्मा त्वक्कण्डुरो व्रणः ३ कपटः पारिहार्यः २ स्यादीर्घ्यालुः कुहनः २ स्मृतः
ऋणमोक्षे विगणनं २ लग्नके ऋणमार्गणः २ भिक्षाशित्वं तु पैशून्यं २ मण्डः पिच्छान्धस २ स्तथा ॥
वायुकेतुः क्षितिकणः २ स्यादास्फाले झलज्जला २ । नष्टाभिसूत्रे लांत्पं २ स्याद्याप्ययानं शिबीरथः ३
पूगपात्रस्य २ कवन्धस्य २ चित्रलेखिन्याः २ आलस्यस्य २ ३७ । पात्रस्य २ नलराजः २ गौरवस्य २ पथिक-
श्रेण्याः २ । ३८ । यामिकस्त्रियाः २ अम्भायाः २ महाधूर्तस्य ३ निर्माल्यस्य २ । ३९ । गाञ्जेति प्रसिद्धस्य २
गुलुञ्चस्य २ वासगृहस्य २ हस्तिपकस्य २ । ४० । पित्तस्य ३ अन्त्रस्य ४ तृप्तेः ३ क्षुधायाः ३ । ४१ । जल-
वसन्ताखव्रणस्य २ कुम्भीरमक्षिकायाः २ पोतस्य ३ नौकाजलोत्सारकस्य २ ४२ । वृहत्याढक्यायाः २ मृदङ्ग-
स्य २ अरिचस्य २ तुलाघटस्य २ । ४३ । पणचतुर्यास्य १ ज्वलदङ्गारस्य १ स्वभावस्य २ वेद्यायाः २
। ४४ । नीलमणेः २ गुञ्जायाः २ मायोयाः २ पट्टस्य २ । ४५ । ग्रन्थनिर्माणस्य १ नवीनस्तुपायाः ३
बन्दिचौरस्य २ सन्धिहारकस्य २ । ४६ । ऐरावतदिग्गजपत्न्याः १ कुमुददिग्गजपत्न्याः १ वामनदिग्गजपत्न्याः १
अञ्जनदिग्गजपत्न्याः १ । ४७ । पुण्डरीकदिग्गजपत्न्याः १ सुप्रतीदिग्गजपत्न्याः १ पुण्डरन्तदिग्गजपत्न्याः १
सार्वभौमदिग्गजपत्न्याः १ । ४८ । सेवनस्य ३ शकटस्य २ चिपिटस्य २ लाजानाम् ३ । ४९ । अभ्यासस्य २
२ पत्रभङ्गस्य २ भूतसेवकस्य २ धनवृद्धिजीवकस्य २ । ५० । गङ्गायाः २ कावेर्याः २ कार्तिकमासस्य २ इन्द्र-
जालिकस्य २ । ५१ । प्रहेलिकायाः २ विस्मितस्य २ समूहस्य ३ वीथ्याः २ । ५२ । नटस्य २ लजायाः २ कुष्ठाख्यायैषधस्य २
मेकस्य ३ । ५३ । स्वेदस्य ३ रोमाञ्चस्य २ नवोढायाः २ नवयौवनायाः २ । ५४ । सौवर्चलवणस्य २ हिङ्गुलस्य २
गैरिकस्य २ पारदस्य २ । ५५ । कम्बलस्य २ व्रणस्य ३ कपटस्य २ ईर्ष्यायुक्तस्य २ । ५६ । ऋणमोक्षस्य २ लग्नकस्य २
पैशून्यस्य २ मण्डस्य २ । ५७ । बूलेः २ आस्फालस्य २ चौरनीतद्रव्यस्य किञ्चित्प्राप्तेः २ शिबीरस्य ३ । ५८ ।

मलयात्रा मालवीरस्यान्निर्भर्त्सनमलक्तकः२। कौशलिका प्राभृतक२मट्टकं लासकं २ विदुः॥
 स्वदोषाच्छादनं मक्षबुलीरस्यान्मलकारिका२। वाताश्वो भूमिपक्षः २स्याद्वारुर्विजयकुञ्जरः२॥
 प्रभाते गोसगोसर्गाश्चैवचनी लेपकाभिनी२। उत्कण्ठो गण्डकुसुमं २सिद्धः सौमैऽधिकोमतः२॥
 वृषाकपिः शिखी शुष्मा २भस्म प्रार्घटमर्घटम् २उष्ट्रवाही रथाऽध्युष्टो २गन्त्री लघ्वी द्विवेशरा३॥
 कृकणः कृमिरुद्दिष्टः २शकृत्कीटोऽन्यकारुका२। भारवाहो भारिकः २स्यात्स्कन्धचापो विहङ्गिका २
 उन्नतोऽजगरः २प्रोक्तो द्विमुखाहिरहीरणः २। पुरोटिः पुरसंस्कारे २हट्टी पुरतटी २ मता ॥
 मृणालिनी पुटकिनी २स्थासको बुद्बुदो २भवेत्कलाची तु प्रकोष्ठः २स्याद्वस्तपुच्छस्तु कन्धुषम् २
 उत्साहः सूत्रतन्तुः २स्यात्पिण्डीरो नरिसः २स्मृतः ॥ हरिणहृदयो भीरुः २सन्देशोक्तिस्तु वाचकम् २
 शालाजिरो वर्धमानं २ कुसीदं तु कलाधिकारः २चर्वा तलप्रहारः २स्यात्कर्करं मुद्गरं २विदुः॥ ६७॥
 गोष्ठागारेऽपि गञ्जः २स्याच्चिन्तावंश्मनि दार्ढटम् २। मानग्रंथिर्भवेन्मन्तु २निष्कुटो गृहवाटिका २ ६८
 शैलस्य कटके दन्त २ स्तद्दिनं प्रतिवासरे २। सूत्रमेव सूत्रतन्तुः २ कृशराऽपि तिलौदनं २
 स्यादासवेऽपि कुरसः २ सरकं मद्यभाजने २। निश्चुक्कणं दन्तशाणं २ गोग्रन्थिः शुष्कगोमयं २
 अष्टापदं नयपीठी २ नयस्तु जतुपुत्रकः २। बिन्दुतन्त्रो भवेदक्षः २ पाञ्चाली शालिशृङ्खला २॥

प्रस्तारस्तलिनं शय्या ३ रोमगुच्छः प्रकीर्णकम् २।

शिवा लोपाशिका २ ज्ञेया सरमा तुम्बरी शुनी ३ ॥ ७२ ॥

पादाङ्गदो हंसकः २ स्यात्प्रतिकर्म प्रसाधनम् २। कर्णपाली तु कर्णान्दूररङ्गुलीयकमूर्मिका २॥

खातभूः प्रतिकूपः २ स्यालम्भा स्याद्वटशृङ्खला २।

कन्धरा तोरणं कण्ठी ३ सूत्राली गलमेखला २ ॥ ७४ ॥

शासनं धर्मकीलः २ स्यात्सुकृतं शूद्रशासनम् २। पट्टोलिका क्लृप्तकीला २सिन्दुरं रक्तशासनम् २
 रासस्तु गोदुहां क्रीडा २ गीतिः पारावती रतथा । वेणुर्यवफलो वंशो ३ नवीने नवकालिका २
 मुखघण्टा हुलहुली २। तलाची नलपट्टिका २ नीपो धराकदम्बः २ स्याद्वीरभद्रस्तु वीरणम् २॥

मलयात्रायाः २ निर्भर्त्सनस्य २ प्राभृतकस्य २ अट्टालिकायाः २ । ५९ । स्वदोषाच्छादनस्य २
 बुल्ल्याः २ वाताश्वस्य २ विजयकुञ्जरस्य २ । ६० । प्रभातस्य ३ लेपकाभिण्याः २ संजातमदस्य
 हस्तिनः २ सिद्धस्य २ । ६१ । अग्नेः ३ भस्मनः ३ उष्ट्रयुक्तरथस्य २ लघुरथस्य ३ । ६२ । क्रमेः २
 विष्ठाकीटस्य २ भारवाहस्य २ वंशादिनिर्मितशिम्याधानस्य २ । ६३ । अजगरसर्पस्य २ द्विमुखसर्पस्य २ पुर-
 संस्कारस्य २ क्षुद्रहट्टस्य २ । ६४ । पुटकिन्याः २ बुद्बुदस्य २ विस्तृतकरस्य २ हस्तपुच्छस्य २ । ६५ ।
 उत्साहस्य २ रसशून्यस्य २ भयशीलस्य २ सन्देशवाक्यस्य २ । ६६ । शरानस्य २ कुसीदस्य २ तलप्रहारस्य २
 मुद्गरस्य २ । ६७ । गोष्ठागारस्य २ मन्त्रणागृहस्य २ अपराधस्य २ गृहवाटिकायाः २ । ६८ । शैलनितम्बस्य २
 प्रतिवासरस्य २ सूत्रस्य २ सतिलौदनस्य २ । ६९ । मदिरामेदस्य २ मद्यभाजनस्य २ दन्तशाणस्य २ शुष्क-
 गोमयस्य २ । ७० । शारिफलस्य २ गुटिकायाः २ पाणकस्य २ शारिशृङ्खलायाः २ । ७१ । शय्यायाः ३
 चामरस्य २ शृगाल्याः २ कुक्कुरस्त्रियः ३ । ७२ । नूपुरस्य २ वेपस्य २ ताटङ्गस्य २ अङ्गुलीयकस्य
 २ । ७३ । परिखायाः २ वाटशृङ्खलायाः २ कण्ठ्याः ३ गलसूत्रस्य २ । ७४ । राजशासनस्य २ ।
 शूद्रशासनस्य २ पट्टाख्यपत्रस्य २ रक्तशासनस्य २ । ७५ । गोपक्रीडायाः २ गोपशिशुगीतस्य २
 वंशस्थिषेपस्य ३ नवीनस्य २ । ७६ । मुखवाग्रस्य २ नलिपट्टिकायाः २ धराकदम्बस्य २ वीरणस्य २ । ७७ ।

खड्गदस्तु बृहत्काशं २ कांशाङ्गमित्कटं २ विदुः । गण्डीरस्तु समष्टः २ स्याद्भीवेरं वारिवालकम् २
सितात्पलं गन्धसोमं २ हर्मिन्थोऽतिमुक्तकः २ । कर्कारुकस्तु कालिङ्गः २ शृङ्गाटो जलकण्टकः २
हिलमोची जलग्रही २ वायसी काकमाचिका २ । पुन्नागः केसरश्चैव २ चाम्पयो नागकेसरः २ ॥ ८० ॥
स्यादोलिका च हिन्दोल २ ल्यावणं लवणं २ मतसू । सुखाशो राजतिमिषः २ कटुको राजसर्षपः २
सितमाषो राजमाषो २ मसूरो ब्रीहिकाञ्चनः २ । मधुक्षीरस्तु खर्जूरः २ सालः शङ्कुतरु २ र्मेतः ८२
मुस्तो राजकशरुः २ स्याद्रौहिणश्चन्दनद्रुमः २ । काकमहुर्जलरङ्कः २ कोयष्टिर्जलकुक्कुभः २ ॥ ८३ ॥
वर्तिका विष्णुलिङ्गी २ स्याद्वनायुः शशकः स्मृतः २ । ताम्रकृमिरिन्द्रगोपो २ गृहगोधा गृहालिका २

दिवान्धा हरिनेत्रः २ स्याद्गोनन्दी लक्ष्मणा २ मता ।

कुरङ्कुरः पुष्कराहो २ बाहुलिस्तरुतूलिका २ ॥ ८५ ॥

कोलपुच्छस्तु कङ्कः २ स्याद्गर्गाटो यांगनाविकः २ । ग्राम्यमहुरिका शृङ्गी २ राजशृङ्गस्तु महुरः २ ॥
पङ्कग्राहस्तु प्रकरः २ शफरः श्वेतकोलकः २ । चिङ्गदस्तु महाशलकः २ पोताधानं जलाण्डकम् २
फलकी तु चित्रफली २ मत्स्यराजस्तु रोहितः २ । काकोचिकस्तु काकोची २ वकाची वकचिञ्चिका २
कवयी क्रकचपृष्ठी २ खलेशस्तु खलेशयः २ । इलिशो राजशफर २ इञ्चाको जलवृश्चिकः २ ॥ ८९ ॥

दण्डपालोऽर्धशफरः २ कङ्कत्रोटो जलव्यथः २ ।

लघुगर्गखिकण्टः २ स्यात्सिताङ्को बालुकागडः २ ॥ ९० ॥

कनकपलः कुरुविस्तः २ करिकवलो विधानं २ स्यात्

तु पङ्कगडकः २ शकुलो दण्डपालकः २ ॥ ९१ ॥

निचोलकं निचुलकं २ मन्दामणिरलिञ्जरः २ ।

वेदिः स्थण्डिलसितकं २ पन्याटो निष्कुटः स्मृतः २ ॥ ९२ ॥

लांपासिका खिङ्खिरी २ स्यात्पल्याटो निष्कुटः २ स्मृतः ।

अङ्केष्वेवाङ्कमङ्गानि २ स्मृतमुत्तानमुत्कटम् २ ॥ ९३ ॥

रघान्मार्जिता रसाला २ च बुक्कारः सिंहनादकः २ ।

कर्णगूथं कर्णमलं २ सिंहाणं नासिकामलम् २ ॥ ९४ ॥

दन्तमलं पुष्पिका २ स्यात्कुलकं रसनामलम् २ । कारन्धमी धातुवादी २ दरिद्रो दुर्विधः २ स्मृतः ९५

बृहत्काशस्य २ क्रोशाङ्गस्य २ गण्डीरस्य २ ह्रीवेरस्य २ । ७८ । सितात्पलस्य २ अतिमुक्तस्य २
कर्कारुकस्य २ शृङ्गाटस्य २ ७९ । हिलमोच्याः २ काकमाच्याः २ पुन्नागस्य २ नागकेसरस्य २ । ८० । हिन्दो-
लिकायाः २ सौन्दर्यस्य २ सुरागस्य २ राजसर्पस्य २ ८१ । सितमाषस्य २ क्षुद्रमसूरस्य २ खर्जूरस्य २ सालवृश्च-
स्य । २ । ८२ । मुस्तस्य २ रक्तचन्दनस्य २ जलरङ्कस्य २ कारण्डवपक्षिणः २ । ८३ । वर्तिकायाः २ शशस्य २
ताम्रकृमेः २ मुशत्याः २ ८४ । पेचकस्य २ सारसयोपितः २ सारसस्य २ बाहुलेः २ ८५ । कङ्करूपक्षिणः २ गर्गाटमत्स्यस्य २
शृङ्ग्याः २ महुरस्य २ ८६ । मकरस्य २ शफरस्य २ चिङ्गदस्य २ रोहितादिशिशोः २ । ८७ । फलम्याः २
रोहितस्य २ काकोचिकस्य २ वकचिञ्चिकायाः २ । ८८ । कवयीमत्स्यस्य २ खलेशयस्य २ इलिगस्य २
जलवृश्चिकस्य २ । ८९ । अर्धशफरस्य २ जलव्यथस्य २ त्रिकण्टकस्य २ बालुकागडस्य २ । ९० । कनक-
पलस्य २ करिकवलस्य २ पङ्कगडकस्य २ शकुलस्य २ । ९१ । निचोलस्य २ अलिञ्जरस्य २ वेद्याः २ उप-
वनस्य २ । ९२ । खिङ्खिरिकायाः २ पत्याटस्य २ अङ्गस्य २ उत्तानगणनस्य २ । ९३ । नक्रस्य २ सिंह-
नादस्य २ कर्णमलस्य २ नासिकामलस्य २ ९४ । दन्तमलस्य २ जिह्वामलस्य २ स्वर्णकारस्य २ दरिद्रस्य २ । ९५ ।

स्यान्मन्त्रगण्डको विद्यारपक्षद्वारं खड्गिकार। आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रः स्याद्दोषश्चादीनवोरमतः ९६

योजनं मार्गधेनुः २ स्यान्नलवः किष्कुचतुःशतम् २ ।

चोलको बाणवारः २ स्यात्कूर्पासस्त्वधचोलकः २ ॥ ९७ ॥

नागोदरमुरस्ताणं रजङ्घात्राणं तु मङ्गलम् २। रथात्प्रासादो देवकुलं रतत्तु चैत्यं १ विना मुखम् ॥

तृणपूली तु चञ्चरयाद्यथार्थं तु यथातथम् २। आघातनं वधस्थानं रेकारा बन्धनवेश्मनि २ ॥ ९९

रक्न्धाग्निः स्थूलकाष्ठाग्नि २ स्तृणाग्निस्तु भवेत्समः २ ।

इङ्गलस्तु करीषाग्नि २ ज्वराग्निरत्वाधिमन्यवः २ ॥ २०० ॥

श्वशुरः स्वामिजनकः रसाधुधीर्वरवत्सलार। भगार्थस्तथा विद्धो रहेलावुकोऽश्वविक्रयी २ ॥ १ ॥

गृहवित्तो गृहपति २ रतुर्गर्वापुष्पं लताम्बुजम् २ ।

लोहिका खरसोनिः २ स्यान्निलिम्पस्त्रिदशः २ रमृतः ॥ २ ॥

गण्डूपदी भूलतारस्यान्मण्डरी घुर्घुरी रमता। स्वच्छट्यङ्गुलिसंदेशो रलङ्घनं चापतर्पणम् २

गजठकका मदाभ्रातः रशृङ्गारो गजमण्डनम् २। प्रतिमो रणरङ्कः रस्याद्वण्डकः कदरः शृणिः ३

वीची जललता शृण्डः ३ फेणाग्रं बुद्बुदं रेविद्धुः। जम्बालोजलकलकः रस्यादारणिः कुलदण्डकः २

विनाकृतं विरहितं रगण्डूपो मुखपूरणं २। काष्ठमल्लः शवयानं २ कषायस्तुवरो २ रसः ॥ ६ ॥

पर्वावधिः परग्रन्थिः रपिञ्जला पत्रकाहला २। गोहलं छगलं गोविट् ३ परिघो द्वारकण्टकः २ ॥ ७ ॥

कर्करं चूर्णखण्डं रस्यात् कर्करारं करम्भकम् २। रपर्द्धायामपि संहर्षः रकठोरं कर्करं रेविद्धुः ॥ ८ ॥

बन्दी कबरकी रभाहुरारन्दी लघुखट्विका २। घटराजः रमृतः कुम्भो रगर्गरी कलशि रमता ॥ ९ ॥

विदुरजन्ममुत्पातं रेनिर्घातं व्योममुद्गरः २। पर्यन्तिका गुणभ्रंशो रगाग्रेष्ठी कटशर्करा २ ॥ १० ॥

उल्काकुलकगुक्षार रयात्कुलकस्तालमर्दलः २। सूत्रकोणे डमरुकं रसूत्रवीणा च लावुकी २ ॥ ११ ॥

मेलानन्दो मसिमणि रलखनी वर्णतूलिका २। धातूपलः कठिनिका रमेला पत्राञ्जनं मसिः ३ ॥ १२ ॥

तर्कुटी सूत्रला तर्कु रेश्लोलस्तर्कुलासकः २। वर्तुला तर्कुपीठी स्या रत्पञ्जिका तूलनालिका २ ॥ १३ ॥

निर्वेष्टनं नाडिचीरं रदग्धेष्टका स्याज्ज्ञापकम् २। दोला प्रेङ्खा पुमान्प्रेङ्खो रवारासनं वास्सदनम्

पिष्टवर्तिस्तु चमसरश्चित्रापूपश्चरुव्रणः २। म्लेच्छितं परभाषायां रलुण्टिका न्यायसारिणी २ ॥ १५ ॥

विद्यायाः २ पक्षद्वारस्य २ आर्द्रवस्त्रस्य २ दोपस्य २ ॥ ९६ ॥ योजनस्य २ नलवस्य २ कवचस्य २ कूर्पा-

सस्य २ ॥ ९७ ॥ उरस्त्राणस्य २ रजङ्घात्राणस्य २ देवप्रासादस्य २ यज्ञस्थानभेदस्य १ ॥ ९८ ॥ तृणपूल्याः २

यथार्थस्य २ वधस्थानस्य २ बन्धनवेश्मनः २ ॥ ९९ ॥ काष्ठाग्नेः २ स्तृणाग्नेः २ करीषाग्नेः २ ज्वराग्नेः २ ॥ २०० ॥

श्वशुरस्य २ श्वश्वाः २ कुटिलस्य २ अश्वविक्रयिणः २ ॥ १ ॥ गृहपतेः २ तुम्भीपुष्पस्य २ लोहपुष्पस्य २

त्रिदशस्य २ ॥ २ ॥ भूलतायाः २ घुर्घुर्याः २ अङ्गुलीध्वनेः २ लङ्घनस्य २ ॥ ३ ॥ गजठकायाः २ गजशृङ्गारस्य २

रणकातरस्य २ अङ्कुशस्य ३ ॥ ४ ॥ तरङ्गस्य ३ फेणाग्रस्य २ जलकलकस्य २ आरणेः २ ॥ ५ ॥ विर-

हितस्य २ गण्डूपस्य २ शवयानस्य २ कषायस्य २ ॥ ६ ॥ अङ्गुलीपर्वणः २ पिञ्जोलायाः २ गोमयस्य ३

द्वारलगुडस्य २ ॥ ७ ॥ कर्करस्य २ दधिसक्तोः २ स्पर्धायाः २ कठोरस्य २ ॥ ८ ॥ कवर्याः २ लघुखट्वायाः २ कुम्भस्य २

कलश्याः २ ॥ ९ ॥ उत्पातस्य २ निर्घातस्य २ गुणभ्रंशस्य २ कटशर्करायाः २ ॥ १० ॥ उल्काग्नेः २ कर-

तालयाः २ डमरुकस्य २ सूत्रवीणायाः २ ॥ ११ ॥ मसिमणेः २ कलमस्य २ धातूपलस्य २ मसेः ३ ॥ १२ ॥ तर्कुट्याः ३

तर्कुलासकस्य २ तर्कुपीठ्याः २ तूलनालिकायाः २ ॥ १३ ॥ निर्वेष्टनस्य २ दग्धेष्टकायाः २ दोलायाः ३ जल-

स्थापितमञ्जस्य २ ॥ १४ ॥ यज्ञपात्रविशेषस्य २ चित्रपिष्टकस्य २ अपशब्दस्य २ लुण्टिकायाः २ ॥ १५ ॥

शूकापूहस्तृणमणि २ ॥ छात्रगण्डः पदाद्यवित् २ । कोशकारः काष्ठतन्तु २ ॥ गुणः रयात्काष्ठलेखकः २
 विषशृङ्गी भङ्गगोलो २ ॥ वगेलस्तृणपदः २ । तुडुमो रन्ध्रवधुः २ ॥ स्याद्दीना लिङ्गालिका २ ॥ स्मृता १ ॥ ७
 विदारुः क्रकचपादो २ ॥ द्रुणश्चालिश्च वृश्चिकः ३ ॥ पद्माक्षं पद्मबीजं २ ॥ च कर्णिका बीजमातृका २ ॥ १८
 रङ्गमाता भवेलाक्षा २ ॥ धीलटिर्दुहिता २ ॥ मता । चाटलोलश्च दुलोलो २ ॥ जेङ्गटो दोहदः २ ॥ स्मृतः १ ॥ १९ ॥
 धौताञ्जली धौतबली २ ॥ वज्रकं दुग्धपाचनम् २ ॥ चित्रोक्तिः पुष्पशकटी २ ॥ चासेचनमृतसिकृत् २ ॥ २०
 कालरात्रिर्भीमरथी २ ॥ अस्वाध्यायो निराकृतिः २ ॥ ब्रह्मवादः श्रुतादानं २ ॥ विश्वकद्वुरखटिकः २ ॥ २१
 हिंसालुकः १ ॥ खादुकः २ ॥ श्वा योगिताऽलर्क २ ॥ इष्यतोद्रगडस्तूर्यगण्डः २ ॥ स्यादादर्शो मुकुरः २ ॥ स्मृतः २ ॥ २२
 राहूत्सृष्टोरसोनः २ ॥ स्याद्वङ्गरी कोलनासिका २ ॥ मयण्टस्तृणहर्म्यः २ ॥ स्यात्कुत्रङ्गोमश्चमण्डपः २ ॥ २३
 स्रवद्रङ्गः पणग्रन्थि २ ॥ श्रितिका कटिशृङ्खला २ ।

विशारदः प्रसिद्धे २ ॥ स्याच्छीलैर्लक्ष्मीरिन्दिरा ३ ॥ मता २ ॥ २४ ॥

इति पादावधिः ॥

अथ नानार्थः ॥

प्राक् शालावृकशब्दादर्थः पादैरतः परं शब्दाः ।

नानार्था अपि शब्दैर्गजशब्दात्प्रभृति विज्ञेयाः ॥ २ ॥ २५ ॥

क्षीरदारो गुडक्षोदे गुडे मधुनि चंप्यते । कृपीटपानमिच्छन्ति के निपाते च वारिधौ ॥ २६ ॥
 रसाला रसनायां स्यान्मथिते दग्नि पाणिना । पाञ्चलोहे श्रुतिकठः प्रायश्चित्ते सरीसृप ॥ २७ ॥
 विटोऽद्रौ लवणे पिङ्गे श्लेषिके खदिरेऽपि च । वितण्डा करवीर्या च दर्वीवादप्रभेदयोः ॥ २८ ॥
 कारण्डवे करण्डः स्यान्मधुकोषे दलाढके । खटः श्लेष्मण्यन्धकूपे ग्रहारान्तरटङ्कयोः ॥ २९ ॥
 पिच्छा पूगच्छटकोषे चोलिका फणिलालयोः । पिच्छलाः स्फोटिकावात्पारामावाताखुपांशवः
 धराङ्कुरो वायुफले नासरे शीकरेऽपि च । कोटारो नागरे कूपे पुष्करिण्यां च पाटके ॥ ३१ ॥
 नागाञ्जना नागयष्टिः करिसुन्दरिका कचित् । पूत्यण्डः पूतिकोट च गन्धकीटे च दृश्यते ३२ ॥
 कटुकायां कश्चटके कथिता शकुलादनी । कौश्वादनस्तु धेञ्चुल्यां चिश्चटकमृणालयोः ॥ ३३ ॥
 सन्तानिका क्षीररसे तथा मर्कटजालके । खड्गधेनुफले फेने पराञ्जस्तेलयन्त्रके ॥ ३४ ॥
 भालाङ्को लोहिते दृष्टः करपत्रे च कच्छपे । संकरोऽग्निचट्टकारे संमार्जन्यपसारिते ॥ ३५ ॥
 गोधा कलम्बिकादन्तिवधूपु च कटभरा । पङ्कारः शैवलं सेतौ सापाने जलकुब्जके ॥ ३६ ॥
 पृष्ठशृङ्गीति शब्दोऽयं दंशभीरो पृथुदरो मेघपुष्पं तु नादये पिण्डाञ्च सलिले विदुः ॥ ३७ ॥
 पित्तज्वरे कुलालस्य पवने कूटपालकः । स्तनवृन्ते पिप्पलकं तथा सीवनसूत्रके ॥ ३८ ॥
 पाटलिकोऽन्यमर्मज्ञे छात्रे स्यात्कालदेशिनि । जिह्वापो वृषदंशे च रयादिन्द्रमहकर्मणि ॥ ३९ ॥

तृणमणेः २ पादाद्यवेत्तुः २ कोशकृमेः २ गुणस्य २ । १६ विषशृङ्गिणः २ तृणपदस्य २ रन्ध्रवधोः २ दीनायाः
 २ । १७ । क्रकचपादस्य २ वृश्चिकस्य ३ पद्मबीजस्य २ पद्मकोशस्य २ । १८ । लाक्षायाः २ तुहितुः २ सुचञ्च-
 लस्य २ गर्भिण्यमिलापस्य २ । १९ । धौताञ्जल्याः २ दुग्धपाचनस्य २ क्षुद्रशकटस्य २ अतृप्तिकृतः २ । २० ।
 कालरात्र्याः २ अस्वाध्यायस्य २ ब्रह्मवादस्य २ मृगयाकुशलशुनः २ । २१ । हिंसालुकशुनः १ उन्मत्तशुतः २
 शूर्पविशेषस्य २ आदर्शस्य २ । २२ । लघुनस्य २ कोलनासिकायाः २ तृणयुक्तहर्म्यस्य २ सत्सरक्षार्थ-
 कुटीरस्य २ । २३ । पणग्रन्थेः २ कटिशृङ्खलायाः २ प्रसिद्धस्य २ लक्ष्म्याः ३ ॥ २२४ ॥

लाभे कामगुणे रूपे आमिषाख्या तु भोजने । छायापथे च दूर्वायां हरितालीध्वनिर्मतः ४० ॥
 मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मेऽपि दृश्यते । उन्मत्ते क्षपणेऽनर्थकरे कार्यपुटध्वनिः ॥ ४१ ॥
 सांघाटिकां विदुर्युग्मे कुट्टन्यां जलकण्टके । शराहते च सर्पे च प्रचलाकं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥
 चन्द्रिकायामब्जधूलौ रक्ताङ्गे हरिचन्दनम् । स्त्रीरत्ने च हरिद्रायां लाक्षायां वरवर्णिनी ॥ ४३ ॥
 कृकलासे चित्रकोले तृणगोधाध्वनिं विदुः । डिम्बं भये च कलले फुफ्फुसे च प्रचक्षते ॥ ४४ ॥
 धुन्धुमारः शक्रगोपे गृहधूमे गृहालिके । तित्तपर्वा हिलमोचीगुडूचीमधुयष्टिषु ॥ ४५ ॥
 जलबिल्वः कर्कटके पञ्चाङ्गे जलवल्कले । चोलकी नागरङ्गे च करीरे किष्कुपर्वणि ॥ ४६ ॥
 कुलालचक्रे वहने दण्डारः शरयन्त्रके । दिग्जये वरयात्रायां दण्डयात्रां विदुर्बुधाः ॥ ४७ ॥
 उष्ट्रे दासीसुते चैव दासेरक इति स्मृतः । जलगुल्मो जलावर्ते कच्छपे जलचत्वरे ॥ ४८ ॥
 काहलावेणुवीणादिध्वनिं नानाध्वनिं विदुः । घाङ्गे कारुण्डिकायां च जाह्नकध्वनिरिष्यते ४९ ॥
 विद्यादुत्कलिकाशब्दमुत्कण्ठावीचिवाचकम् । दृष्टिविषे सूचके च द्विजिह्वः परिकीर्तितः ५० ॥
 मदमत्ताविदग्धस्त्रीनर्तकीषु च वाणिनी । रोमावलीमेघमालाकरदीपु च कालिका ॥ ५१ ॥
 मञ्जुला मधुरे कुञ्जे जलरङ्गे जलाञ्चले । अनुकम्पस्तरस्वी स्यात्तपस्वी च धृतव्रतः ॥ ५२ ॥

इति नानार्थार्थश्लोकावधिः ॥

शालावृकौ कपिश्वानौ निष्ठुरः कठिनेऽत्रपे । छर्दनोऽलम्बुषे निम्बे व्युष्टं कल्पे तथोबिते ५३ ॥
 इक्षौ करीरे कोषाङ्गे व्रणचिह्ने घुणे किणः । नर्मठं चञ्चुके पिङ्गे छेकः षडङ्गविवक्रयाः ॥ ५४ ॥
 धारादश्वातके वाहे लक्षः स्यात्पङ्गुकच्छयोः । नर्मटः खर्परं सूर्ये गोकिलो मुशले हले ॥ ५५ ॥
 भुण्डिरीर्वारुकूष्माण्डौ फाणिर्गुडकलम्बयोः । तण्डकः खञ्जने फेने लट्वा शिन्ध्यां खगान्तरे ५६ ॥
 गजऽपि नागमातङ्गौ विशेषस्तिलकेऽपि च । निष्पारः शूर्पवातेऽपि सूत्रकण्ठो द्विजेऽपि च ५७ ॥
 विदुष्यापि स्मृतो वेधाः पुरं देहेऽपि दृश्यते । स्वरेऽपि कण्ठ आख्यातः शरत्संवत्सरेऽपि च ५८ ॥
 लाक्षाऽपि जतुका प्रोक्ता लग्नाचार्येऽपि हिण्डिकः । नौसेचनेऽपि वारुण्डः पादालिन्देऽपि पङ्किलः
 कचो गीष्पतिपुत्रेऽपि कुन्देऽपि भ्रमरो बटौ । भाण्डं भूषणमात्रेऽपि रुधिरं कुङ्कुमेऽपि च ६० ॥
 गोमेदकेऽपि गङ्गोलः कटाहो निरयोऽपि च । मरीचेऽपि भवेत्कृष्णः शूनाङ्गे गुणिका भवेत् ६१ ॥
 शस्त्रायामपि खड्गधेनुर्निर्धिशोऽकरुणेऽपि च । स्कन्धावारेऽपि कटको विन्दुस्तु विदुरेऽपि च ६२ ॥
 जलसूचिर्जलौकाऽपि वेश्यायामपि पिङ्गला । अहिरप्युदरावर्ते विशाखाऽपि खनिन्नकः ॥ ६३ ॥
 भ्रमरः कामुकेऽपि स्यादङ्गीकारेऽपि चाथकिम् । महालयेऽपि तीर्थः स्याद्भोजनेऽपि तथाऽऽद्विकम्
 बलिश्चामरदण्डेऽपि पादपीठेऽपि पादपः । गोदन्तो हरितालेऽपि वानीरश्चित्रकेऽपि च ॥ ६५ ॥
 आधारेऽप्याश्रयः प्रोक्तो गजसङ्घेऽप्यवग्रहः । कथिता सा जटायां च मार्गणे पि मृगः कचित् ६६ ॥
 मूषिकाऽपि भवेद्धीना जटाटङ्को हरेऽपि च । अश्रमकृतंऽपि फाण्टं मृद्गाण्डेऽप्युष्टिका भवेत् ॥
 अङ्गसादेऽपि सदनं वनदावेऽपि झिञ्झिमः । दन्तमांसेऽपि वेला स्याच्छुल्कं नारीधनेऽपि च ६८ ॥
 निम्बेऽपि हिङ्गुनिर्यासो मेलानन्देऽपि वार्दलमालेखन्यां कर्णिकाऽपि स्यात्काटिन्यामपि वर्णिका
 पटलेऽपि कासमर्दो दिष्टं दैवेऽपि कीर्तितम् । दाडिमेऽपि च हिण्डीरं वंशो वेणौ कुलेऽपि च ७० ॥

इति नानार्थः ।

काव्यादीनामनन्तत्वाच्छब्दादीनां विशंपतः । क कदा केन किं दृष्टमिति कौ वेदितुं क्षमः ७१ ॥
 अतःशब्दः क दृष्टोऽयमर्थतश्चापि कीदृशः । इति काव्यमलीकं स्यान्मात्सर्यमलिनात्मनाम् ७२ ॥
 शब्दार्णव उत्पलिनी संसारावर्त इत्यपि । कोपा वाचस्पतिव्याडिविक्रमादित्यनिर्मिताः ७३ ॥
 आदाय सारभेतेषामन्येषां च विशेषतः ॥ हारावली निर्मितेयं मया द्वादशवत्सरैः ॥ ७४ ॥

उपास्य सर्वज्ञमनन्तभीशं भूत्वाऽतिथिः श्रीधृतिसिंहवाचाम् ।

हारावली द्वादशमासमानैर्विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥ ७५ ॥

नानाकाव्यपुराणनाटककथाकोषेतिहासस्मृति-

ज्योतिःशास्त्रगजाश्वमानवभिषक्कोषान्प्रयत्नादियम् ।

दृष्ट्वाऽन्यानि च शाब्दिकैः सह कृता हारावली यत्नतः

कर्तव्योऽत्र न संशयः सुमनसश्शब्दार्थलिङ्गेष्वपि ॥ ७६ ॥

सुधिया जनमेजयेन यत्नाद् धृतिसिंहेन समं निरूपितेयम् ।

विदितो बहुदृश्वभिः कवीन्द्रैर्भुवि कोपानुमतः श्रमो मदीयः ॥ ७७ ॥

हित्वा महाशाब्दिकताभिमानं मात्सर्यमन्यत्र मुहुर्निधाय ।

हारावली यः प्रकरोति कण्ठे विदग्धगोष्ठीषु परं स भाति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायपुरुषोत्तमदेवप्रणीता हारावली पर्यवसिता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

द्विरूपकोशः ।

प्रबोधमाधातुमशाब्दिकानां कृपामुपेत्यापि सतां कवीनाम् ।

कृतो मया रूपमवाप्य शब्दभेदप्रकाशोऽखिलवाङ्मयार्थः ॥ १ ॥

विद्यादगारमागारमपगामापगामपि । अरातिमारातिमथो अम आमः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
भवेदमर्ष आमर्षश्चाङ्कुरोऽङ्कूर एव च । अन्तरिक्षमन्तरीक्षमगस्त्योऽगस्तितरेव च ॥ ३ ॥
अदरूषश्चाटरूषोऽवशायोऽवशाय एव च । पतिश्यायः प्रतिश्यायो भल्लूको भल्लुकोऽपि च ४
उल्लूकमुल्लूकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम् । जतुका स्याज्जतूकाऽपि मसूरो मसुरो मतः ॥ ५ ॥
वास्तुकं चापि वास्तूके देवकी दैवकीति च । ज्योतिषं ज्यौतिषं चापि छेवनं छीवनं तथा ॥ ६ ॥
सुत्रामाऽपि च सूत्रामा हनूमान्हुमानपि । उषणं स्यादूषणं च भवेदुषरमूषरम् ॥ ७ ॥
बन्धूरं बन्धुरं च स्यादूरीकृतमुरीकृतम् । बाह्लिकं चापि बाह्लीकं गाण्डीवं गाण्डिवं तथा ॥ ८ ॥
उषाऽप्यूषा ननन्दा च ननान्दा च प्रकीर्तिता । चण्डालोऽपि च चाण्डालो वादान्योऽपि वदान्यवत्
हालाहलं हालहलं वदन्त्यापि हलाहलम् । प्रचहालं हहालं च हाहलं चापि चक्षते ॥ ९ ॥
प्रकाणः प्रकणश्चापि श्यामाका श्यामकेति च । सहाचरः सहचरः स्फाटिकं स्फाटिकं तथा ११
गन्धर्वोऽपि च गान्धर्वश्चमरश्चामरस्तथा । चोरश्चौरश्चटुश्चाटुश्चोलश्चेलश्चमुश्चमूः ॥ १२ ॥
चञ्चुश्चञ्चूस्तलस्तालः श्यामलः शबलस्तथा । धान्याकमपि धन्याकं युतकं यौतकं तथा १३
कवादं च कपाटं च कविलं कपिलं तथा । करवालः करपालो बनीयकवनीपकौ ॥ १४ ॥
पारावतः पारापतो जरा स्याज्जरया सह । जटायुषं जटायुं च विद्यादायुं तथाऽऽयुषा ॥ १५ ॥
सायं सायो भवेत्कोशः कोषः शूण्डं च शूण्डवत् । भावुकं भविकं चापि मुसलं मुषलं तथा १६
वेशो वेषश्च कथितो वुसोऽपि स्यादुषस्तथा । स्याद्धनुर्धनुषा सार्द्धं जरसा च जरां विदुः १७ ॥
सूकरः शूकरोऽपि स्यात्सृगालश्च शृगालवत् । सूरः शूरश्च कथितः कलसः कलशोऽपि च ॥
सुनासीरः शुनासीरो नारायणनरायणौ । यातुधानो जातुधानो लक्ष्मणो लक्ष्मनोऽपि च ॥ १९ ॥
श्वशुरः स्वशुरोऽपि स्याच्चारिज्यं चरितं तथा । पारदं पारतं वासा वासकं कृमिणा क्रिमिः २०
त्रिफला तृफला चापि कृशरा किशराऽपि च । भवेद्वष्टिस्तथा विष्टिः प्रियालः स्यात्प्रियालवत्
कलाटीनः कराटीनो वलिशो वडिशोऽपि च । मंकरः शंकरोऽपि स्यान्मङ्गलो मुद्गलोऽपि च २२
मदरो मुद्गरश्चापि मकुटो मुकुटस्त्विह । सुकृतं सूकृतं चापि चुलुकं चूलुकं तथा ॥ २३ ॥
करञ्जः करजोऽपि स्यात्परेतः प्रेत उच्यते । कर्मीरोऽपि च किर्मीरो हायनं हयनं स्मृतम् ॥ २४ ॥
शौदीर्यमपि शौण्डीरं ज्येष्ठे ज्यैष्ठोऽपि दृश्यते । सौदाम्नी च सुदाम्नी च सौदामन्यपि दृश्यते
जठरो जटरोऽपि स्यान्निमेषो निमिषोऽपि च । वुको वकश्च कुसुमे मदनो मलयो हुमे ॥ २६ ॥
आरग्वधार्वधौ स्यातां खुरकक्षुरकावपि । प्रश्निः पृश्निश्च सरयूः सरयुश्च निगद्यते ॥ २७ ॥
नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुरीश्वरी चेश्वराऽपि च । तपिच्छमापि तापिच्छं त्रपुषं त्रिपुषं तथा ॥ २८ ॥
हिडिरोऽपि च हिण्डीरः परशुं पर्शुना सह । वालुका वालिका चापि दोर्दोषोऽपि भुजा भुजः २९

बाहुर्बाहा तृषा तृष्णा संध्या स्यात्संधिना सह । भग्निनीमपि भग्नी च झलरीं झिलिरीं विदुः ॥ ३० ॥
 वेत्रं च वेतसा सार्द्धमेधमाहुरतथैधसा । सम्बलनं सम्वरणं तलुनी तरुणीति च ॥ ३१ ॥
 प्रमदावचनं प्रमदवचनं परिकीर्तितम् । स्वहलिका सुरलीका वज्रं वज्रोऽशनिस्तथा ॥ ३२ ॥
 शिलंमुचं शिलीचञ्चं भवेन्मुचंशिलं तथा । वासुदेवाऽपि वासुः स्याद्वसुदेवाऽपि वासवः ॥ ३३ ॥
 आशी आश्याऽहिदंष्ट्रायां लक्ष्मिलक्ष्मी हरेः प्रिया । रुचकौ रुचुको प्रोक्तौ पुरुचूकश्च तादृशः ॥
 कुमुदं कुमुदश्चापि योषिता योषिदित्यपि । शग्द्वेच्छरदया प्रावृट् प्रावृपया सह ॥ ३५ ॥
 नगस्तु नगसा सार्द्धं तपश्च तपसा सह । सहरतु सहसा सार्द्धं महस्तु महसा सह ॥ ३६ ॥
 तमस्तु तमसा प्रोक्तं रजसाऽपि रजः समम् । गार्गिकैरतु जलौकाभिः कथिता अञ्जलौकमः ॥
 दिवं चापि दिवा प्रोक्तं पर्वः स्यात्पर्षदा सहावर्षाः स्युर्वरिषाभिस्तु हविषो हविषस्तथा ॥ ३८ ॥
 सर्षपः स्यात्सारिषपः कर्षः स्यात्कार्षिणे च । मारिषो मार्ष इत्युक्तः परशः पर्श एव च ॥ ३९ ॥
 एवमन्येऽपि चार्हाद्यकर्त्तावर्णाः प्रयोगतः । दक्षिणस्यामवाच्येव प्रायं त्वनशने विदुः ॥ ४० ॥
 छन्दावभिप्रायवशौ कज्जलः स्यात्कवातवत् । हस्वादिर्कार्तिः पीडायां धनुष्काट्यामपीष्यते ॥ ४१ ॥
 एतौ मध्यतवर्गीयौ वेदूर्यमणिशाद्वलौ । तालव्यमध्यो विशद ऊर्द्धशब्दो रकारवान् ॥ ४२ ॥
 यवानीत्यापि द्वे मध्ये श्रावणे मासि मध्यतः । शके खुरं कवर्गीयं क्षुवाश्च क्षुरप्रके ॥ ४३ ॥
 नापितस्यापकरणे कषसंयोग इष्यते । अव्यधानव्ययं रात्रौ दोषाशब्दं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥

प्रायो भवद्यः प्रचुरप्रयोगः प्रामाणिकोदाहरणे प्रतीतः ।

रूपादिभेदेषु विचारणेषु विचक्षणो निश्चयतामुपैति ॥ ४५ ॥

क्वचिन्मात्राकृतो भेदः क्वचिद्वर्णकृतोऽत्र च । क्वचिदर्थान्तरोल्लेखाच्छब्दानां रुदितः क्वचित् ॥

जागर्ति यरयैष मनःसरोजं स एव शब्दार्थविवर्तनेशः ।

निजप्रयोगापितकामचारः पाठप्रयोगाप्रणशर्गलश्च ॥ ४७ ॥

हारितो हरिताऽपि स्यान्मुनिपक्षिविशेषयोः । तुवरस्तुवरोऽपि स्यात्कुवरः कूवरस्तथा ॥ ४८ ॥

उत्तमोऽनुत्तमोऽपि स्यादाहतं रथादनाहतमाउदारे चानुदारः स्यादुदग्रे चानुदग्रवत् ॥ ४९ ॥

महिलायां महिलाऽपि महला स्यान्महलिका । छेकदश्छेकछेकालो विदग्धे छेकिलोऽपि च ॥ ५० ॥

गुग्गुलौ गुग्गुलोऽपि स्याद्विड्गुलौ चापि हिड्गुलम् ।

मन्दिरं मदिराऽपि स्याद्वीर्यं वीर्याऽपि कथ्यते ॥ ५१ ॥

शुष्केऽप्यकाले न्यावालमुदके स्याद्वकं तथा । दुष्टभेदे शतरुषी शताहश्च निगद्यते ॥ ५२ ॥

द्वेक्वद्वेक्वाणद्वक्वाणा भवन्त्यपि द्वाकाणवत् । पत्रङ्गमपि पत्राङ्गं कुदालश्च कुदालवत् ॥ ५३ ॥

मारुषं मारिषं शाकं प्रीहा प्लीहा गदेऽपि च । फिणा फणिस्तथौदिलकरिण्यां कारिणीति च ५४

धरित्रीश्च तरिषी च तरिषा तारिषी तथा । कन्याकुब्जं कान्यकुब्जं कोशलोत्तरकोशल ॥ ५५ ॥

वाराणसीत्यापि प्रोक्ता वाणारसीति च तथा । तामलिता दामलिता तुगोऽप्युत्तुङ्ग इत्यापि ५६ ॥

अन्तःस्थीयवकारस्तु पवनस्य तु कथ्यते । तत्र वायस्य वायेपि तन्त्रादित्वं च दृश्यते ॥ ५७ ॥

इति पुरुषोत्तमदेवकृतः शब्दभेदप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथापरो द्विरूपकोशः प्रारभ्यते ।

भवेदाषाढ आसाढो विषुवं विशुवं तथा । मातुस्स्वसा मातृष्वसा कषायां कथिता कशा ॥१॥
शबलं सबलं प्रोक्तं कुशलं कुसलं तथा । वाशरो वासरोऽपि रषाद्वशिष्ठोऽपि वसिष्ठवत् ॥ २ ॥
मुषलो मुसलः प्रोक्तः सूकरोऽपि च शूकरः । शृगालोऽपि सृगालः स्याच्छावः सावोऽपि कीर्तितः
कोषः कोशोऽश्रु गदितमस्रु चापि सतां मतम् । शण्डः षण्डस्तथा ख्यातः साण्डोऽपि विविधो मतः
शूरः सूरैऽपि चानित्ये विष्वा विधा स्मृता बुधैः । किशलयं किसलयं चूलकं चुलुकं तथा ॥ ५ ॥
अली स्यादलिरप्येवं वाह्लीको वाह्लिको मतः । गाण्डीवं गाण्डिवं चैव पाण्डूरं पाण्डुररतथा ॥ ६ ॥
पारावतः पारवतः कवाटं च कषाटकम् । अन्यश्चान्तः सुखं सौष्मं नखं च नखरं तथा ॥ ७ ॥
ब्राह्मीको ब्राह्मिकश्चैव वालुका वालिका तथा । मथुरा मधुरा प्रोक्ता कफाणिः कफाणिस्तथा ८
द्वाद्द्वारमपि च प्रोक्तं सर्षपोऽपि च सर्षपः । धूस्तूरो धूस्तुरश्चैव मन्तीकापि तथाऽन्तिका ॥ ९ ॥
क्षमदग्निर्जामदग्निः कीलिञ्च किलिञ्चकः । प्रतिकारः प्रतीकारो विहारादेर्द्विरूपता ॥ १० ॥
रजन्यवनिभूम्यादेर्द्विरूप्यमपि दृश्यते । अयोगण्डस्तु योगण्डोऽप्यपिधानं पिधानकम् ॥ ११ ॥
अवतंसो वतंसोऽप्यवहितं वहितं तथा । आर्घ्यं आर्ज्यस्तथा प्रोक्तः खुरप्रश्च क्षुरप्रकः ॥ १२ ॥
यामाताऽपि च जामाता याया जायाऽपि कीर्तिता । योषा जोषा तथा ख्याता स्ववासन्यां सुवासिनी
कङ्कगुः कङ्कूर्यवागुश्च द्वागुश्चैरुदाहता । सुत्रामाऽपि च सूत्रामा कीलिनी कीलिणी तथा
यातीफलं जातिफलं यश्रीमधु मतं तथा । तनुस्तनूर्हनुश्चैव परीषत्परिषत्तथा ॥ १५ ॥
आभ्रमभ्रमपि ख्यातं धवित्रं स्याद्वपित्रकम् । धान्याकमपि धन्याकं खड्गं खड्गश्च रंमतः ॥ १६ ॥
विरञ्चिश्च विरञ्चोऽपि परशुः परशूरपि । पृषदश्यः पृषदश्चो वेण्या वेण्याऽपि कीर्तिता ॥ १७ ॥
सुरापाणं सुरापानं भुजङ्गा भुजगो मतः । तुरङ्गस्तुरगश्चैव कबन्धश्च कबन्धकम् ॥ १८ ॥
अग्रमभ्यगपि ख्यातं शारः सारोऽपि कथ्यते । बन्धुकं बन्धुरं चापि ककुदं ककुदप्यथ ॥ १९ ॥
लुघानं च पुरुघानं पुरी पुरमपि स्मृतम् । जम्बीरोऽपि च जम्भीरो वरुणो वरुणो मतः ॥ २० ॥
रात्रिचरो रात्रिचरः संततं सततं तथा । जिह्वा जिह्वश्च कथिता जिह्वलो येन गीयते ॥ २१ ॥
उक्थमुख्यमपि प्रोक्तं मीष्टं मिष्टमपि स्मृतम् । विश्रामो विश्रमोवाऽपि पुरुषः पूरुषस्तथा ॥ २२ ॥
उदकमुदकं प्रोक्तं कटिः कटकटीरकौ । लज्जा लज्या पुनः प्रोक्ता प्रततिर्व्रततिस्तथा ॥ २३ ॥
नृत्यं नृत्तं च कथितं शय्यायां कथ्यते शयः । फलितं फालितं चैव विद्वद्भिः परिकीर्तितम् ॥ २४ ॥
गभीरं चापि गम्भीरं प्रकाणः प्रकाणस्तथा । प्रादेशोऽपि प्रदेशः स्यात्करजोऽपि करञ्जकः ॥ २५ ॥
लकुचो लिकुचो वाऽपि हज्जलो हिज्जलो मतः । अगस्तिः स्यादगस्त्योऽपि यमदोयमजो मतः ॥ २६ ॥
वातिलो वातलोऽपि स्याद्वातूलः प्रमतस्तथा । अमिक्षा स्यादमीक्षापि नेमस्तेम इति स्मृतः ॥ २७ ॥
चेटी चेटी लक्षणतो रजः ख्यातं रजे तथा । महः ख्यातं महामाहुश्चिन्तनं चिन्तनी तथा ॥ २८ ॥
मासि ज्यैष्ठ्यस्तथा जेष्ठः पौषः पुष्येऽपि सम्मतः । अस्ति वा नास्ति वा नैवं वाग्वाचादिर्दिशाद्वयः
नारिकेलादिषु द्वैधमाह केलादिवर्जनात् । डिम्भो डिम्बश्च विख्यातः कुवरः कूवरस्तथा ॥ ३० ॥
अर्द्रमार्द्रं धुतं धौतं कटकं कनकं तथा । नारकं नरकं चापि कुटीरं कुटीरं तथा ॥ ३१ ॥

ननन्दा च ननान्दा च जटीलो जटिलस्तथा॥ निशीतं निशितं चापि विद्वद्भिः परिकीर्तितम्॥
 घ्राणं घ्रातं पुनः प्रोक्तं गूढं गुप्तं मतं तथा । क्रीतं क्रीणं च कथितं युष्टं च युपितं तथा ३३
 दान्तं च दमितं प्राक्तं शान्तं शमितमेव च । पूर्णं च पूरितं चैव क्लिष्टं च क्लिशितं तथा ३४
 पिष्टं च पिषितं चैव विद्वद्भिः परिकीर्तितम् । शुष्कं च शुषितं चैव भिन्नं च भेदितं तथा ३५॥
 तप्तं च तपितं चैव धूपितं च तथा मतम् । धूपायितं मार्गितं च मृगितं चोच्यते पुनः ॥ ३६॥
 त्रातं त्राणामिति ख्यातं गुप्तं गोपायितं तथा । बुद्धं च बुधितं प्रोक्तं पणितं च तथा मतम् ॥
 पणायितं च पणितं पनायितमापि स्मृतम् । छन्नं च च्छादितं चैव पुष्टं प्लुष्टमपि स्मृतम् ॥ ३८॥
 अपतीर्थं पतीर्थं च पर्वः स्यात्पर्वणी तथा । गुग्गुलुर्गुग्गुलश्चैव किकिदीविः किकीदिविः ३९॥
 जीवक्षीवो जीवर्जावस्तडागस्तडगस्तथा । मणावपि मणी चैव रोधसी रोधसिरतथा ॥ ४० ॥
 अपूपश्चैव पूषश्च अघमर्षोऽघमर्षणम् । अपमानोऽवमानश्च बिम्बोष्ठादेर्द्विरूपता ॥ ४१ ॥
 हलीषा च हलेशा च लाङ्गलेशा तथा मता । काव्येषु गीयते हर्षे हरीषोऽपि च गीयते ४२॥
 निमेषनिमिषौ चैव भीरुः स्याद्भीलुकः पुमान् । मेधिर्मिथी शरव्यं च लक्षं लक्ष्यं तथा मतम्॥
 संख्या लक्ष्यं च लक्षा च करभांऽपि करम्भकः । मृदुर्मृद्वी गुरुगुर्वी रजतं रजनं तथा ॥ ४४॥
 सेवनं सीवनं तन्द्री तन्द्रा च मार्जनं मृजा । संध्या सन्धा प्रतिज्ञायां भरता भारती नदी ४५॥
 रमृतौ दांसरदांसयौ पिटकः पेटकरतथा । परिसृता परिसृता स्यादालस्योऽलसोऽपि च ४६
 कमलं कमलो वाऽपि गृध्रुर्गर्धन इत्यपि । भूष्णुर्भविष्णुर्विकलविक्रवौ च नवन्नवा ॥ ४७ ॥
 मृदुलं मृदुलिं प्राहुर्वहुले बहलं बहु । पृथुलं पृथु चेत्येवं मञ्जुलं मञ्जु चेष्यते ॥ ४८ ॥
 नटनं नाटनं चैव भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिरतथा । वविश्यो वविशांऽभिज्ञो धृष्टो धृष्णुर्विशाणकः ॥ ४९॥
 विषाणो वाहवाहौ चोत्सीकृतमुरीकृतम् । वङ्गाऽपि पच्यते कैश्चित्तथा वङ्गोऽपि चेष्यते ॥ ५०॥
 स्फुरणं स्फूरणं ख्यातं स्तम्बघ्नः स्तम्बघनोऽपि चाकालनेमिः कालनेमा दत्यनाम द्विधा मतम्
 तुल्ये मङ्गल्यमाङ्गल्ये विविधो वीविधो मतः । मृङ्गराजो मृङ्गरजो मुकुटं मकुटं तथा ५२॥
 मुकुरो मकुरोऽपि स्यात्फलं च फलितं मतम् । मृष्टं म्लिष्टं नसा नासा कर्षकः कृषिकोऽपि च॥
 खलिनं च खलीनं च गते गतोऽपि चेष्यते । अहो आहो तथा प्रायः प्रायः स्यात्तु तथा मतम्॥
 दम्पती जम्पती चैव प्रगाहः प्रगहः रमृतः । अरे आरे इति ख्यातं द्विरूपं च तथा मतम् ५५

इति द्विरूपकोशः समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

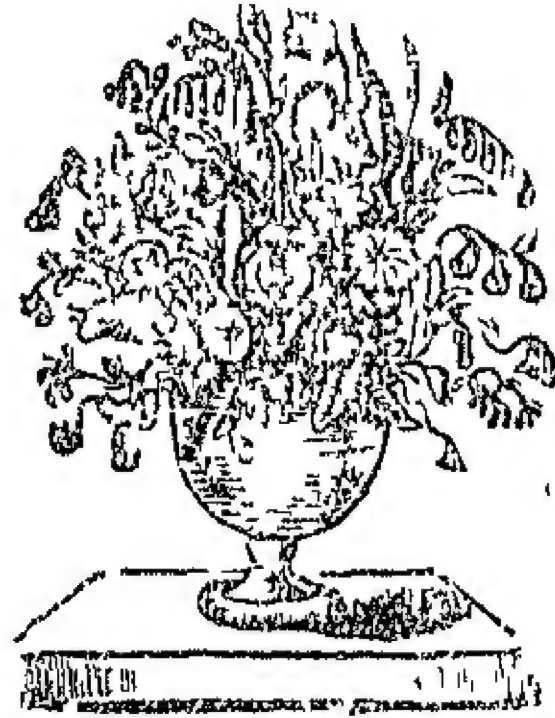
अथ एकाक्षरकोशः प्रारभ्यते ।

—०८६३३०—

अकारो वासुदेवः स्यादाकारस्तु पितामहः । पूजायामपि माङ्गल्ये आकारः परिकीर्तितः ॥१॥
इकार उच्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते । उकारः शङ्करः प्रोक्त उकारश्चापि लक्षणे ॥२॥
रक्षणे चापि ऊकार ऊकारो ब्रह्मणि स्मृतः । ऋकारो देवमाता स्यादृकारो दनुजप्रसूः ॥३॥
लृकारो देवजातीनां माता सद्भिः प्रकीर्तिता । लृकारः रम्यते पूर्वैर्जननी शब्दकोविदैः ॥४॥
एकार उच्यते विष्णुरैकारः स्यान्महेश्वरः । ओकारस्तु भवेद्ब्रह्मा ओङ्कारोऽनन्त उच्यते ॥५॥
अं स्याच्च परमं ब्रह्म अः स्याच्चैव महेश्वरः । कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कोऽर्कवाय्वनलेषु च ॥६॥
कश्चात्मनि मयूरे च कः प्रकाश उदाहृतः । कं शिरो जलमाख्यातं कं सुखं च प्रकीर्तितम् ॥
पृथिव्यां कुः समाख्यातः कुः शब्देऽपि प्रकीर्तितः । खमिन्द्रिये खमाकाशे खः स्वर्गेऽपि प्रकीर्तितः
सामान्ये च तथा शून्ये खशब्दः परिकीर्तितः । गो गणेशः समुद्दिष्टो गन्धर्वो गः प्रकीर्तितः ॥
गं गीतं गा च गाथा स्याद्गौश्च धेनुः सरस्वती । घा घण्टाऽथ समाख्याता घो घनश्च प्रकीर्तितः
घण्टीशो हनने घर्मे घुर्घोणा घूर्ध्वनावपि । ङकारो भैरवः ख्यातो ङकारो विषयस्पृहा ॥११॥
चश्चन्द्रमाः समाख्यातो भास्करे तरकरे मतः । निर्मलं छं समाख्यातं तरले छः प्रकीर्तितः ॥
छेदके छः समाख्यातो विद्वद्भिः शब्दकोविदैः । जकारो गायने प्रोक्तो जयने जः प्रकीर्तितः ॥१३॥
जेता जश्च प्रकथितः गूरिभिः शब्दशासने । रवौ झकारः कथितो नष्टे झश्चाच्यते बुधैः ॥१४॥
झकारश्च तथा वायौ नेपथ्ये समुदाहृतः । जकारो गायने प्रोक्तो जकारो झर्झरध्वनौ ॥१५॥
टो धरिण्यां च करके टो ध्वनौ च प्रकीर्तितः । ठकारो जनतायां स्यादो ध्वनौ च शठेऽपि च ॥
ठा महेशः समाख्यातश्च शून्ये प्रकीर्तितः । बृहद्भ्वनौ च ठः प्रोक्तस्तथा चन्द्रस्य मण्डले ॥१७॥
डकारः शङ्करे त्रासे ध्वनौ भीमे निरुच्यते । ढकारः कीर्तिता ढका निर्गुणे निर्धने मतः ॥१८॥
णकारः सूकरे ज्ञाने निश्चये निर्णयेऽपि च । तकारः कीर्तितश्चोरे ऋडपुच्छे प्रकीर्तितः ॥१९॥
शिलाञ्चयं थकारः स्यात्थकारो नथरक्षणे । दकारोऽग्रे कलत्रं च च्छेदे दाने च दातरि ॥२०॥
धं धने सधने धः स्याद्विधातरि मनावपि । धिषणा धीः समाख्याता धूश्चैव भारविचयोः ॥२१॥
नेता नश्च समाख्यातस्तरणौ नः प्रकीर्तितः । नकारः सौगते बुद्धौ रतुतौ वृक्षे प्रकीर्तितः ॥
नशब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः । पः कुबेरः समाख्यातः पश्चिमे च प्रकीर्तितः ॥
पवने पः समाख्यातः पः स्यात्पानं च पातरि । कफे वाते फकारः स्यात्तथाऽऽह्वाने प्रकीर्तितः ॥
फूत्कारेऽपि च फः प्रोक्तस्तथा निष्फलभाषणे । बकारो वरुणः प्रोक्तः कलशे वः फलेऽपि च ॥
वक्षःस्थले च वः प्रोक्तो गदायां समुदाहृतः । नक्षत्रे भं बुधाः प्राहुर्भवने भः प्रकीर्तितः ॥२६॥
दासिर्भाः स्याच्च भूर्भूमिर्भीर्भयं कथितं बुधैः । मः शिवश्चन्द्रमावेधा मा लक्ष्मी च प्रकीर्तिता ॥
मा च मातरि माने च बन्धने मः प्रकीर्तितः । यशो यः कथितः प्राज्ञैर्यो वायुरिति शब्दितः ॥
याने यातरि यस्त्यागे कथितः शब्दवेदिभिः । रश्च रामेऽनिले वह्नी भूमावपि धनेऽपि च ॥२९॥
इन्द्रिये धनरोधे च रुर्भये च प्रकीर्तितः । लो दीप्तौ स्याल्लश्च भूमौ भये चाह्लादनेऽपि च ॥३०॥

लौ वाते लवणे च स्याल्लो दाने च प्रकीर्तितः । लः श्लेष् चोशये चैव प्रलये साधनेऽपि लः ॥
 मानसे वरुणे चैव लकारः सान्त्वेनऽपि च । विश्व पक्षी निगदितो गगनं च प्रकीर्तितम् ३२॥
 शं सुखं शंकरः श्रेयः शश्च सीम्नि निगद्यतोऽशयने शः समाख्यातो हिंसायां शो निगद्यते ३३॥
 षः कीर्तितो बुधैः श्रेष्ठे षश्च गम्भीरलोचने । उपसर्गे परोक्षे च षकारः परिकीर्तितः ॥ ३४ ॥
 सः कोपे वरणे सः स्यात्तथा शूलिनि कीर्तितः सा च लक्ष्मी बुधैः प्रोक्ता गौरी सा च स ईश्वरः
 हः कोपे वारणे हश्च तथा शूली प्रकीर्तितः । हिः पद्यावरणे प्रोक्तो हिः स्याद्धेत्ववधारणे ॥ ३५ ॥
 क्षः क्षेत्रे वक्षसि प्रोक्तो बुधैः क्षः शब्दशासने । क्षिः क्षेत्रे क्षत्ररक्षे च नृसिंहे च प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥
 आगमेभ्योऽभिधानेभ्यो धातुभ्यः शब्दशासनात् । एवमेकाक्षरं नामाभिधानं सांस्कृतं मया ३८ ॥

इत्येकाक्षरकोशः समाप्तः ॥

❧ कोश-ग्रथाः ❧

नाम.	किं. र. आ.
अमरकोश-सटिप्पण छोटे अक्षरका गुटका	०-७
अमरकोश-भानुजीदीक्षितकृत व्याख्यासुधा (रामाश्रमी) नामक संस्कृतटीका और कविरत्न शिवदत्तजीकृत टिप्पणीसहित छपता है ...	....
अमरकोश-संस्कृतटीकासहित.	३-०
अमरकोश-पं० रामस्वरूपशर्मकृत भाषाटीका तथा शब्दानुक्रमणिकासहित ग्लेज	२-८
अमरकोश-भाषाटीकासहित रफ कागज	२-०
अनेकार्थमञ्जरी और नाममाला-प्राचीन महाकवि नन्ददासकृत संस्कृत शब्दोंका भाषाकोष । ...	०-४
त्रिकाण्डशेष-प्राचीन कोश, सारार्थचन्द्रिका नामक संस्कृतटीकासहित । अमर- कोशकी पूर्णता इसीसे होती है ...	३-०
रामगुलामशब्दकोष-बाबू रामगुलाम विरचित । इसमें अकारादिक्रमसे संस्कृत, हिन्दी तथा सदा व्यवहारमें आनेवाले अंग्रेजी, फारसी आदिके शब्दोंका आशय धातु, धात्वर्थ, अनेकार्थ आदि उत्तम रूपसे दर्शाये हैं । ग्लेज	३-०
शब्दार्थचिन्तामणि—	२५-०

पुस्तक मिलनेका ठिकाना--

खेमराज श्रीकृष्णदास,
“श्रीवेङ्कटेश्वर” स्टीम-प्रेस,
बम्बई.

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” स्टीम-प्रेस,
कल्याण-बम्बई.

॥ श्रीः ॥

सटीकामरकोशस्य अकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका।

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अ	२४५	११	अक्षिगत	१९९	४५	अन्युत्पान	२३	१०	अगविक्षेप	४०	१६
अश	१८१	८९	अक्षिच	७५	३१	अथ	७२	१२	अगसस्कार	१३२	१२१
अशु	२०	३३	अक्षिच	१७२	४१		२०२	५८	अगहार	४०	१६
अशुक	१३१	११५	अक्षोट	७५	२९	अग्रज	११८	४३	अंगार	१७०	३०
अशुमती	९२	११५	अक्षौहिणी	१५८	८१	अग्रजन्मन्	१३६	४	अगारक	१८	२५
अशुमत्कला	९१	११३	अखंड	२०३	६६	अग्रतःसर	१५७	७२	अंगारधानिका	१७०	२९
अंस	१२३	७८	अखात	५५	२७	अग्रतस्	२४२	२४६	अंगारवल्ली	७९	४८
असल	११८	४४	अखिल	२०३	६५		२४४	७	अंगारवल्ली	८७	९०
अहंति	१४०	३०	अग	२१९	१९	अग्रमांस	१२१	६४	अंगारकटी	१७०	२९
अहस्	२६	२३	अगद	११९	५०	अग्रिय	११८	४३	अर्गाकार	२८	५
अकराणि	२१६	३९	अगदंकार	१२०	५७		२०२	५८	अर्गीकृत	२१०	१०८
अकूपार	४९	१	अगम	७०	५	अग्रिय	२०२	५८	अगुलिमान	१८०	८५
अकृष्णकर्मन्	१९९	४६	अगस्त्य	१७	२०	अग्रोदिधिपु	११५	२३	अंगुलिमुद्रा	१२९	१०८
	८१	५८	अगाध	५२	१५	अग्रेसर	१५७	७२	अगुली	१२४	८२
अक्ष	१७३	४३	अगार	६४	५	अग्र्य	२०२	५८	अंगुलीयक	१२९	१०७
	१९२	४५		८२	६२	अघ	२६	२३	अगुष्ठ	१२४	८२
	२२९	२२१	अगुरु	१३३	१२६		२२०	२७	अघ्रि	१२२	७१
				१३२	१२७	अघमर्षण	१४२	४७	अघ्रिनामक	७२	१२
अक्षत	१७४	४७	अगुरुगिज्ञपा	८२	६२	अघ्न्या	१७७	६७	अघ्रिपर्णिका	८८	९२
अक्षदर्शक	१४५	५	अमायी	१३८	२१	अक	१७	१७	अचंदी	१७७	७०
अक्षदेविन्	१९२	४३	अमि	१०	५७	अकुर	७०	४	अचल	६७	१
अक्षधूर्त	१९२	४३	अमिकण	११	५३	अकुज	१५२	४१	अचला	६०	२
अक्षर	२३५	१८२	अमिचित्	१३७	१२	अकोट	७५	२९	अच्छ	५२	१४
अक्षरचक्षु	१४६	१५	अमिच्वाला	९४	१२४	अंक्य	३८	५	अच्छभल्ल	१०३	४
अक्षरचण	१४६	१५	अमित्रय	१३८	२०		१२२	७०	अच्युत	५	१९
अक्षवती	१९२	४४	अमिभू	८	३९	अग	२४४	७	अच्युताग्रज	५	२३
अक्षाग्रकीलक	१५४	५६	अमिमन्थ	८२	६६		२४६	१९	अज	१७८	७६
अक्षान्ति	४२	२४	अमिमुखी	७८	४२	अगद	१२९	१०७	अजगधिका	९६	१३९
	१२६	९३	अमिशिख	१३२	१२४	अगण	६५	१३	अजगर	४७	५
अक्षि	२५३	२२	अमिशिखा	९२	११८		१५	५	अजगव	७	३५
				९६	१३६	अगना	१११	३	अजन्य	१६३	१०९
अक्षिकूटक	१५१	३८							अजमोदा	९७	१४५

(२)

सटीकामरकोशस्य

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.			
अजशृंगी	९३	११९	अणु	{	१६८	२०	अतिसौरभ	७६	३	अधिकृत	१४५	६		
अजस्र	१३	६६			२०२	६२	अतीतनौक	५२	१४	अधिक्षिप्त	१९९	४२		
अजहा	८७	८६	अङ्कोश		१२३	७६	अतीन्द्रिय	२०५	७९	अधित्यक्ता	६९	७		
अजा	१७८	७६	अट		१०९	३७	अतीव	२४३		अधिप	१९४	११		
अजाजी	१७२	३६			५३	१७	अत्तिका	४०	१५	अधिभू	१९४	११		
अजाजीव	१८७	११	अडज	{	१०९	३३	अत्यन्तकोपन	१९७	३	अधिरोहिणी	६७	१८		
अजित	२२३	६२			२००	५१	अत्यन्तीन	१५७	७६	अधिवासन	१३४	१३४		
अजिन	१४२	४६	अतट		६८	४	अत्यय	{	१६४	११६	अधिविन्ना	११२	७	
अजिनपत्रा	१०८	२६	अतलस्पर्श		५२	१५	अत्यर्थ	२३२	१५०	अधिश्रयणी	१७०	२९		
अजिनयोनि	१०४	८	अतसी		१६८	२०	अत्यल्प	२०२	६२	अधिष्ठान	२२९	१२६		
अजिर	{	६५	१३		२४१	२४२	अत्याहित	२२५	७७	अधीन	१९५	१६		
		२३५	१८१	अति	{	२४३	२	अधि	१९	२७	अधीर	१९७	२६	
अजिह्वा	२०४	७२			२४४	५	अथ	२४२	२४७	अधीश्वर	१४४	२		
अजिह्वा	१५९	८६	अतिक्रम		२१६	३३	अथो	२४२	२४७	अधुना	२४७	२३		
अज्जुगा	३९	११	अतिचरा		९८	१४६	अदभ्र	२०२	६३	अधृष्ट	१९७	२६		
अज्झटा	९४	१२७	अतिच्छत्र		१०२	१६७	अदशोन	२१४	२२	अधोशुक	१३१	११७		
अज्ञ	{	१९८	३८	अतिच्छत्रा		९९	१५२	अदितिनन्दन	३	८	अधोक्षज	५	२१	
		२००	४८					अदृश	१२०	६१	अधोमुखन	४६	१	
अज्ञान	२९	७	अतिजव		१५७	७३	अदृष्ट	१४९	३०	अधोमुख	१९७	३३		
अचित	२०९	९८	अतिथि		१४०	३४	अदृष्टि	४५	३७	अध्यक्ष	१४५	६		
अजन	१४	३	अतिनिर्हारिन्		३०	१०	अद्वा	२४५	१२	अध्यक्ष	२४०	२२५		
अजनकेशी	९५	१३०	अतिनु		५२	१४	अद्भुत	{	४१	१७	अध्यवसाय	४३	२९	
अजनावती	१५	५	अतिपथिन्		६३	१६			४१	१९	अध्यापक	१३६	७	
अजलि	१२५	८५	अतिपात	{	१४१	३७	अन्नर	१९६	२०	अध्याहार	२८	३		
					२१६	३३	अद्य	२४१	२०	अध्यूढा	११२	७		
अजसा	{	२४३	२	अतिमात्र		१३	६८	अद्रि	{	६७	१	अध्यपणा	१४०	३२
		२४५	१२	अतिमुक्त		८४	७२			२३३	६३	अध्वग	१४६	१७
अटनी	१५९	८४	अतिमुक्तक		७५	२६	अद्वयवादिन्	४	१४	अध्वन्	६२	१५		
अटरूप	९०	१०३	अतिरिक्त		२०५	७५	अधम	{	२३१	१४४	अध्वनीन	१४६	१७	
अटवी	७०	१	अतिवक्तृ		१९३	३५	अधमर्ण	१६६	५	अध्वन्य	१४६	१७		
अटा	१४०	३५	अतिवाद		३५	१४	अधर	{	१२६	९०	अध्वर	१३७	१३	
अट्या	१४०	३५	अतिविषा		८९	९९			२३६	१८९	अध्वर्यु	१३८	१७	
अट्ट	{	६५	१२	अतिवेल		१३	६६	अधरेष्टुस्	२४६	२१	अनक्षर	३६	२१	
		२३०	१३१	अतिशक्तिता		१६२	१०२	अधामार्गव	८७	८८	अनंग	५	२५	
अणक	२०१	५४	अतिशय	{	१३	६६	अधिक	१७९	८०	अनच्छ	५२	१४		
अणव्य	१६६	७			२१३	११	अधिकर्ति	१९४	११	अनडुह	१७६	६०		
अणि	१५४	५६	अतिशोभन		२०२	५८	अधिकांग	१५५	६३	अनधीनक	१८६	९		
अणिमन्	७	३६	अतिसर्जन		२१५	२८	अधिकार	१५०	३१					
अणीषस	२०२	६२	अतिसारकिन्		१२०	५९								

शब्दानुक्रमणिका ।

(३)

शब्द.	पृष्ठ.	उल्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	उल्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	उल्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	उल्लोक.
अनन्त	{ १४ १ ४६ ४ २२५ ८१		अनुकर्ष	१५५ ५७		अनक	२० ३		अन्ध	{ १२० ६१ २२७ १०३	
अनन्ता	{ ६० २ ८८ ९२ ९१ ११२ ९६ १३६ १०० १५८		अनुकल्प	१४१ ४०		अनृगु	१९९ ४६		अन्धकरिपु	७ ३४	
अनन्यज	६ २६		अनुकामीन	१५७ ७६		अनृत	{ ३६ २१ १६५ २		अन्धकार	४६ ३	
अनन्यवृत्ति	२०५ ७९		अनुकार	२१४ १७		अनकप	१५० ३४		अन्धतमम	४६ ३	
अनय	२३२ १४९		अनुक्रम	१४१ ३६		अनेहम	२१ १		अन्धम्	१७४ ४८	
अनर्थक	३६ २०		अनुक्रोश	४१ १८		अनोक्त	७० ५		अन्धु	५५ २६	
अनल	१० ५४		अनुग	२०५ ७८		अन्त	{ १६४ ११६ २०५ ८१		अन्ध	{ १७४ ४८ २१० १११	
अनवधानता	४४ ३०		अनुग्रह	२१३ १३		अन्तःपुर	६५ ११		अन्य	२०६ ८२	
अनवरत	१३ ६६		अनुचर	१५७ ७१		अन्तःक	११ ५९		अन्यतर	२०६ ८२	
अनवरकर	२०१ ५६		अनुज	११८ ४३		अन्तर	२३६ १८७		अन्यतरेद्युस्	२४६ २१	
अनवरान्य	२०१ ५७		अनुजीविन्	१४५ ९		अन्तरा	२४५ १०		अन्येद्युस्	२४६ २१	
अनस	१५४ ५२		अनुतर्पण	१९२ ४३		अन्तराय	२१४ १९		अन्वक	२०५ ७८	
अनागतातीना	११२ ८		अनुताप	४३ २५		अन्तराल	१५ ६		अन्वक्ष	२०५ ७८	
अनादर	४२ २७		अनुत्तम	२०१ ५७		अन्तरिक्ष	१४ १		अन्वय	१३५ १	
अनामय	११९ ५०		अनुत्तर	२३६ १९०		अन्तरीप	५१ ८		अन्ववाय	१३५ १	
अनामिका	१२४ ८२		अनुपद	२०५ ७८		अन्तरीय	१३१ ११७		अन्वाहार्य	१४० ३१	
अनायामकृत	२०८ ९४		अनुपदीना	१९० ३०		अन्तरे	२४५ १०		अन्विष्ट	२१० १०५	
अनारत	१२ ६५		अनुपमा	१५ ४		अन्तरण	२४३ ३		अन्वेपणा	१४० ३२	
अनार्थतित्त	९७ १४३		अनुलव	१५७ ७१		अन्तगत	२०६ ८६		अन्वेपित	२१० १०५	
अनाहत	१३० ११२		अनुबन्ध	२२७ ९८		अन्तर्धा	१६ १२		अप् (आप्)	५० ३	
अनिमिष	२३९ २१८		अनुबोध	१३२ १२२		अन्तर्वि	१६ १२		अपकारगीर्	३५ १४	
अनिरुद्ध	६ २७		अनुभव	२१५ २७		अन्तर्द्वार	६६ १४		अपक्रम	१६४ १११	
अनिल	{ ३ १० १२ ६२		अनुभाव	{ ४२ २१ २३८ २०९		अन्तर्मनस्	१९४ ८		अपवन	१२२ ७०	
अनिश	१२ ६५		अनुमती	२२ ८		अन्तर्वर्त्तनी	११५ २२		अपचय	२१४ १६	
अनीक	{ १५८ ७८ १६२ १०४		अनुयोग	३४ १०		अन्तर्वाणि	१९३ ६		अपचायित	२०९ १०१	
अनीकस्थ	१४५ ६		अनुरोध	१४६ १२		अन्तर्वैशिक	१४५ ८		अपचित	२०९ १०१	
अनीकिनी	{ १५८ ७८ १५८ ८१		अनुलाप	३५ १६		अन्तावसाधिन्	१८७ १०		अपचिति	{ १४० ३४ २२४ ६७	
अनु	२४२ २४८		अनुलेपन	२५३ २३		अन्तिक	२०३ ६७		अपटान्तर	२०३ ६८	
अनुक	१९६ २३		अनुवर्त्तन	१४६ १२		अन्तिकतम	२०३ ६८		अपटु	१२० ५८	
अनुकम्पा	४१ १८		अनुवाक	२५१ १७		अन्तिका	१७० २९		अपत्य	११५ २८	
			अनुशय	२३२ १४७		अन्तिकाश्रय	२१४ १९		अपत्रपा	४२ २३	
			अनुष्ण	१८७ १८		अन्तिवासिन्	{ १३७ ११ १८८ २०		अपत्रपाणि	१९७ २८	
			अनुहार	२१४ १७		अन्त्य	२०५ ८१		अपथ	६३ १७	
			अनूक	२१८ १३		अन्त्र	१२१ ६६		अपथिन्	६३ १७	
			अनूचान	१३७ १०		अन्दुक	१५२ ४१		अपदिश	१५ ५	
			अनूनक	२०३ ६५					अपदेश	{ ४५ ३३ २३९ २१६	
			अनूप	६२ १०							

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अपध्वस्त	१९८	३९	अपोगड	११८	४६	अभितस्	२०३	६७	अभीक	१९६	२४
अपभ्रंश	३२	२	अप्पति	१२	६१	अभितस्	२४३	२५५	अभीक्षणम्	२४३	१
अपयान	१६४	१११	अप्पित्त	११	५६	अभिधाम	३४	८	अभीक्षित	२४५	११
अपरस्पर	२११	१	अप्रकाण्ड	७१	९	अभिव्या	४२	२४	अभीक्षित	२०१	५३
अपराजिता	{ ९० १०४		अप्रगुण	२०४	७२	अभिनय	४०	१६	अभीक्षित	२११	११२
	{ ९८ १४९		अप्रत्यक्ष	२०५	७९	अभिनव	२०५	७७	अभीक्ष	८९	१००
अपराङ्मृपत्क	१५६	६८	अप्रधान	२०२	६०	अभिनवोद्भिद	७०	४	अभीक्षपत्री	८९	१०१
अपराध	१४९	२६	अप्रहत	६१	५	अभिनिसुक्त	१४४	५५	अभीषण	२१२	६
अपराह	२१	३	अप्राश्य	२०२	६०	अभिनियोग	१६१	९५	अभीषु	२३९	२१९
अपरेवृत्त	२७९	२०	अप्सरस्	{ ४ ११		अभिनीत	{ १४८ २४		अभीष्ट	२०१	५३
अपर्णा	८	३७	अफल	७०	७	अभिनीत	{ २२५ ८१		अभ्यग्र	२०३	६७
अपलाप	३५	१७	अवद्ध	३६	२०	अभिपन्न	२३०	१२८	अभ्यन्तर	१५	६
अपवर्ग	२९	७	अवद्ध	३६	२०	अभिप्राय	२१४	२०	अभ्यमित	१२०	५८
अपवर्जन	१४०	३०	अवद्धमुख	१९८	३६	अभिभूत	१९८	४०	अभ्यमित्रीण	१५७	७५
अपवाद	{ ३५ १३		अवला	१११	२	अभिमान	{ ४२ २२		अभ्यमित्रीय	१५७	७५
	{ २६ ८९		अबाध	२०६	८३	अभिमान	{ २२८ ११०		अभ्यमित्रीय	१५७	७५
अपवारण	{ १६ १२		अब्ज	{ १६ १४		अभियोग	२१३	१३	अभ्यर्ण	२०३	६७
	{ २४९ १२५		अब्जयोन	{ २१० ३२		अभिरूप	२३०	१३१	अभ्यवकर्षण	२१४	१७
अपशब्द	३२	२	अब्जयोन	४	१७	अभिलाष	२१५	२४	अभ्यवस्कन्दन	१६४	११०
अपष्टु	२०६	८४	अब्द	{ २५ २०		अभिलाष	४३	२८	अभ्यवहृत	२१०	१११
अपसद	१८७	१६	अब्द	{ २२६ ८८		अभिलाषुक	१९६	२२	अभ्याख्यान	३४	१०
अपसर्प	१४६	१३	अब्धि	४९	१	अभिवादक	१९७	२८	अभ्यागम	१६३	१०५
अपसव्य	२०६	८४	अब्धिरूप	१८४	१०५	अभिवादन	१४१	४१	अभ्यागारिक	१९४	१२
अपस्कर	१५४	५५	अब्रह्मण्य	४०	१४	अभिव्याप्ति	२१२	६	अभ्यादान	२१५	२६
अपस्नात	१९५	१९	अभय	१०१	१६४	अभिगस्त	१९९	४३	अभ्यागत	१२०	५८
अपहार	२१४	१६	अभया	८१	५९	अभिगस्ति	१४०	३२	अभ्यामर्द	१६२	१०५
अपांशति	४९	२	अभाषण	१४१	३६	अभिशाप	३४	११	अभ्याश	२०३	६७
अपाङ्ग	{ १२७ ९४		अभिक	१९६	२४	अभिपङ्ग	२१९	२४	अभ्यारादन	१६४	११०
	{ २१९ २१		अभिक्रम	१६१	९६	अभिपव	{ १४२ ४७		अभ्युदित	१४४	५५
अपाची	१४	१	अभिरुया	२३२	१५६	अभिपव	{ १९२ ४२		अभ्युपगम	२८	५
अपान	{ १२ ६३		अभिग्रह	२१३	१	अभिषेणन	१६१	१९५	अभ्युपपत्ति	२१३	१३
	{ १२३ ७३		अभिग्रहण	२१४	१७	अभिष्टुत	२१०	११०	अभ्युप	१७४	४७
अपामार्ग	८७	८८	अभिघातिन्	१४६	११	अभिसपात	१६२	१०५	अभ्र	{ १४ ६	
अपावृत्	१९५	१५	अभिचार	२१४	१९	अभिसर	१५७	७१	अभ्र	{ १५ १	
अपासन	१६४	११३	अभिजन	{ १३५ १		अभिसारिका	११३	१०	अभ्रक	१८३	१०७
अपि	२४२	२४३	अभिजात	२२५	८२	अभिहार	{ २१४ १७		अभ्रपुष्प	७५	३०
अपिधान	१६	१३	अभिज्ञ	{ २२८ १०८		अभिहित	{ २३४ १६८		अभ्रमातंग	९	४६
अपिनद्ध	१५६	६५	अभिज्ञ	१९३	४	अभिहित	२१०	१०७	अभ्रमु	१५	४
अपूप	१७४	४८	अभिज्ञ	१९३	४	अभिहित	२१०	१०७	अभ्रमुवल्लभ	९	४६

शब्दानुक्रमिका ।

(५)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अभि	५२	१३	अभ्यु	५०	४	अरिष्ट	६५	८	अर्थ	१८१	९०
अभिय	१५	८	अभ्युक्ता	१६	११	अरिष्टदुष्टधी	७५	३१	अर्थना	२२६	८६
अभ्येष	१४८	२४	अभ्युजा	८१	६१	अरिष्टदुष्टधी	८२	६२	अर्थना	१४०	३२
अभ्यत्र	१७१	३३	अभ्युभृत्	१५	७	अरिष्टदुष्टधी	९८	१४८	अर्थना	२१२	६
अमर	३	७	अभ्युवेतरा	७५	३०	अरिष्टदुष्टधी	१७५	५१	अर्थप्रयोग	१६६	४
अमरावती	९	४५	अभ्युसरण	५२	११	अरिष्टदुष्टधी	१०६	२०	अर्थशान्त्र	३३	५
अमर्त्य	३	८	अभ्युक्त	३६	२०	अरिष्टदुष्टधी	२२०	३६	अर्थिन्	१४५	९
अमर्ष	४३	२६	अभ्यम	५०	४	अरिष्टदुष्टधी	१९९	४४	अर्थिन्	२००	४९
अमर्षण	१९७	३२	अभ्यमोह	५८	४१	अरिष्टदुष्टधी	१९	२९	अर्थिन्	१८३	१०४
अमल	१८३	१००	अभ्यमय	५०	५	अरिष्टदुष्टधी	२०	३२	अर्थिन्	२३३	१६०
अमला	९४	१२७	अभ्यमल	२९	९	अरिष्टदुष्टधी	३१	१५	अर्थिन्	२१२	६
अमा	२४३	२५०	अभ्यल्लोणिका	९६	१४०	अरिष्टदुष्टधी	२२२	४८	अर्थिन्	२०८	९७
अमांस	११८	४४	अभ्यवेतस	९७	१४१	अरिष्टदुष्टधी	८९	९९	अर्थिन्	१७	१६
अमात्य	१४४	४	अभ्यलान	८४	७३	अरिष्टदुष्टधी	२०६	८३	अर्थिन्	१७	१६
अमावास्या	२२	८	अभ्यलिका	७८	४३	अरिष्टदुष्टधी	७८	४२	अर्थिन्	९१	१०९
अमावास्या	२२	८	अभ्य	२६	२७	अरिष्टदुष्टधी	२३६	१८९	अर्थिन्	५२	१४
अमित्र	१४६	११	अभ्यन	२३	१३	अरिष्टदुष्टधी	११९	५४	अर्थिन्	२२	६
अमुत्र	२४४	८	अभ्यन	६२	१५	अरिष्टदुष्टधी	२०९	१००	अर्थिन्	२५५	३२
अमृणाल	१०१	१६४	अभ्यस	१८२	९८	अरिष्टदुष्टधी	१९	२९	अर्थिन्	१२९	१०६
अमृत	९	४८	अभ्यप्रतिमा	१९०	३५	अरिष्टदुष्टधी	२१७	४	अर्थिन्	१३१	११९
अमृत	२८	९	अभ्य	२४६	१८	अरिष्टदुष्टधी	८६	८१	अर्थिन्	२५२	१९
अमृत	५०	३	अभ्य	१६९	२५	अरिष्टदुष्टधी	४	१५	अर्थिन्	२५५	३३
अमृत	१३९	२८	अभ्य	१२	६४	अरिष्टदुष्टधी	८५	८०	अर्थिन्	२५६	३४
अमृत	१६५	३	अभ्य	२५१	१८	अरिष्टदुष्टधी	६७	१७	अर्थिन्	११०	३८
अमृत	२२५	७६	अभ्य	१३८	१९	अरिष्टदुष्टधी	२२०	२७	अर्थिन्	१६५	१
अमृता	८१	५८	अभ्य	७०	१	अरिष्टदुष्टधी	१४८	३३	अर्थिन्	२३२	१४६
अमृता	८१	५९	अभ्य	२५३	२२	अरिष्टदुष्टधी	१४०	३४	अर्थिन्	१९	२८
अमृता	८६	८२	अभ्य	७०	१	अरिष्टदुष्टधी	१९०	३६	अर्थिन्	११३	१४
अमृतान्मस	३	८	अभ्य	७०	१	अरिष्टदुष्टधी	२०९	१०१	अर्थिन्	११३	१४
अमोधा	८०	५४	अभ्य	७०	१	अरिष्टदुष्टधी	११	५७	अर्थिन्	११४	१५
अमोधा	९०	१०६	अभ्य	१२५	८६	अरिष्टदुष्टधी	२४०	२३०	अर्थिन्	१५२	४४
अम्वर	१४	१	अभ्य	६७	१७	अरिष्टदुष्टधी	८५	८०	अर्थिन्	२०१	५४
अम्वर	२३५	१८१	अभ्य	८०	५७	अरिष्टदुष्टधी	३०	१३	अर्थिन्	२४६	१६
अम्वरीप	१७०	३०	अभ्य	५७	३९	अरिष्टदुष्टधी	७८	४५	अर्थिन्	११९	५४
अम्वप्र	१८५	२	अभ्य	१४६	११	अरिष्टदुष्टधी	१०२	१६७	अर्थिन्	१२०	५९
अम्वप्र	८३	७१	अभ्य	२०४	७१	अरिष्टदुष्टधी	१७७	६७	अर्थिन्	१००	१५७
अम्वप्र	८६	८४	अभ्य	१४६	१०	अरिष्टदुष्टधी	४९	१	अर्थिन्	१२०	५९
अम्वप्र	९६	१४०	अभ्य	५२	१३	अरिष्टदुष्टधी	५०	४	अर्थिन्	१४०	३४
अम्व	४०	१४	अभ्य	७९	५०	अरिष्टदुष्टधी	२१६	३२	अर्थिन्	२०९	१०१
अभ्यिका	८	३७	अभ्य	७९	५०	अरिष्टदुष्टधी	२२४	६८	अर्थिन्	१२७	९६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अलका	१३	७०	अवगति	२०८	९३	अवर	१५१	४०	अवित	२१०	१०६
अलक्त	१३२	१२५	अवग्रह	१५१	३८	अवरज	११८	४३	अविग्र	२९	७
अलक्ष्मी	४९	२	अवग्राह	१६	११	अवरति	२१६	३७	अविनीत	१९६	२३
अलगद	४७	५	अवचूर्णित	२०८	९४	अवरवर्ण	१८५	१	अविरत	१२	६५
अलकं	१२८	१००	अवज्ञा	४२	३२	अवरोध	२०८	९४	अविलंबित	१२	६५
अलकतु	१२८	१००	अवजात	२१०	१०६	अवरोधन	६५	११	अविस्पष्ट	३६	२१
अलंकर्मीण	१९५	१८	अवट	४६	२	अवरोह	७१	११	अवीचि	४८	१
अलकार	१२८	१०१	अवटीट	११८	४५	अवर्ण	३५	१३	अवीरा	११३	११
अलंकृत	१२८	१००	अवट्ट	१२५	८८	अवलक्ष	३०	१३	अवेक्षा	२१५	२८
अलक्रिया	१२८	१०१	अवतंस	२४०	२१७	अवलम्ब	१२४	७९	अव्यक्त	२२३	६२
अलम्	२४३	२५२	अवतमस	४६	३	अवलंबित	२२८	१०४	अव्यक्तराग	३१	१५
अलकं	८६	८१	अवतोका	१७७	६९	अवलगुज	८८	९५	अव्यण्डा	८७	८६
अलस	१८७	१८	अवदश	१९१	४०	अववाद	१४८	२५	अव्यथा	८१	५९
अलात	१७०	३०	अवदात	३०	१३	अवश्यम्	२८६	१६	अव्यय	२५६	३४
अलाव	९९	१५६	अवदान	२२५	८०	अवश्याय	१७	१८	अव्यवहित	२०३	६८
अलि	१०५	१४	अवदारण	१६७	१२	अवष्टब्ध	२२८	१०४	अशनाया	१७५	५४
अलिक	१२६	९२	अवदाह	१०१	१६५	अवसर	२१५	२४	अशनायित	१९६	२०
अलिजर	१७१	३१	अवदर्णि	२०७	८९	अवसान	२१६	३९	अशानि	९	४७
अलिन्	१०८	२९	अवद्य	२०१	५४	अवसित	२०९	९८	अशित	२१०	१११
अलिन्द	६५	१२	अवधि	२२७	९९	अवस्था	२७	२९	अशिक्षी	११३	११
अलीफ	२१८	१२	अवध्वस्त	२०८	९४	अवहार	५४	२१	अशुभ	२५३	२३
अल्प	२०२	६१	अवन	२१२	४	अवहिस्था	४५	३४	अशेष	२०३	६५
अल्पतनु	११८	४८	अवनत	२८४	७०	अवहेलन	४२	२३	अशोक	८२	६४
अल्पमारिप	९६	१३६	अवनाट	११८	४५	अवाक्	१९४	१३	अशोकरोहिणी	८६	८५
अल्पसरस	५५	२८	अवनाय	२१५	२७	अवाक्य	१९७	३३	अश्मगर्भ	१८१	९२
अल्पिष्ठ	२०२	६२	अवनि	६०	३	अवाग्र	२०४	७०	अश्मज	१८४	१०४
अल्पीयस्	२०२	६२	अवन्तिसोम	१७२	३९	अवाच्य	३६	२१	अश्मन्	६८	४
अवकर	६७	१८	अवन्ध्य	७०	६	अवार	५१	८	अश्मन्त	१७०	२९
अवकीर्णिन्	१४३	५४	अवभृथ	१३९	२७	अवासस्	१९८	३९	अश्मपुष्प	९३	१२२
अवकृष्ट	१९८	३९	अवभ्रट	११८	४५	अवि	११४	२०	अश्मरी	१२०	५६
अवकेशिन्	७०	७	अवम	२०१	५४	अविग्र	२३८	२०७	अश्मसार	१८२	९८
अवक्रय	१७९	७९	अवमत	२२०	१०६	अवि	२३८	२०७	अश्रान्त	१२	६५
अवगणित	२१०	१०६	अवमर्द	१६३	१०९	अवि	२३८	२०७	अश्रि	१६१	९३
अवगत	२१०	१०८	अवमानना	४२	२३	अवि	२३८	२०७	अश्रु	१२६	९३
			अवमानित	२१०	१०६	अवि	२३८	२०७	अश्लील	३६	१९
			अवयव	१२२	७०	अवि	८३	६७	अश्व	१५२	४३
						अवि	८३	६७	अश्वकर्णक	७८	४४

शब्दानुक्रमिका ।

(७)

शब्द	पृष्ठ	श्लोक	शब्द	पृष्ठ	श्लोक	शब्द	पृष्ठ	श्लोक	शब्द	पृष्ठ	श्लोक
अश्वत्थ	७४	२	अस्त्र	१५८		आकम्पित	२०६	८७	आचार्यानी	११४	१५
अश्वशुक्र	१७	२	अस्त्रिन्	१५६	६९	आकर	६९	७	आचित	१८०	८७
अश्ववडव	२५१	१६	अस्थि	१२२	६८	आकर्ष	२३९	२२१			
अश्वा	१५३	४६	अस्थिर	१९९	४३	आकल्प	१२८	९	आच्छादन	१६३	१३
अश्वारोह	१५५	६०	अस्फुटवान्	१९८	३७	आकाश	२१३	१५		१३१	१५
अश्विन्	१०	५१		१२१	६४		२३३	१६२	आच्छुरितक	४५	३४
अश्विनी	१७	२१	अम्न	१२६		आकारगुप्ति	४५	३४	आच्छादन	१८८	२३
अश्विनीसुत	१०	५		२३३	१६४	आकाश	३४		आजक	१८७	७७
अश्वीय	१५३	४८	अल्प	११	५९	आकाश	१४		आजानेय	१५२	४४
अपटभीण	१४८	२	अम्नु	१२६		आकीर्ण	२०६	८५	आजि	१६३	१०६
	१८२	९५	अस्वच्छद	१९५	१६	आकुल	२०४	७		२२०	३२
अष्टापद	१९२	४६	अम्बप्र	३		आक्रन्द	२२६	९०	आजीव	१६५	१
अष्टीवत्	१२२	७२	अस्वर	१९८	३७	आकीड	७०	३	आजू	४९	३
असकृत्	२४३	१	अस्वाध्याय	१४३	५३	आक्रोश	३५	१५	आज्ञा	१४९	२६
असती	११३	१०	अहयु	२००	५०	आक्रोगन	२१२	६	आज्य	१७५	५२
असतीसुत	११५	२६	अहंकार	४२	२२	आक्षारणा	३५	१५	आट	१०७	२५
असन	७८	४४	अहकारिन्	२००	५०	आक्षारित	१९९	४३	आडम्बर	१६३	१०८
असमीधकारिन्	१९५	१७	अहन्	२१	२	आक्षेप	३५	१३		२३४	१६८
असार	२०१	५६	अहमहमिका	१६२	१०१	आखण्डल	९	४४	आडि	१०७	२५
असि	१६०	८९	अहम्पूर्विका	१६२	१००	आखु	१०५	१२	आटक	१८०	८८
असिक्नी	११४	१८	अहम्मति	२९	७	आखुभुज्	१०३	६	आढकिक	१६६	१०
असित	३०	१४	अहर्पति	१९	३०	आखेट	१८८	२३	आढकी	९५	१३०
असिवावक	१७६	७	अहर्मुख	२१	२	आख्या	३४	८		२४८	७
असिधेनुका	१६०	९२	अहस्कर	१९	२८	आख्यात	२१०	१०७	आढय	१९४	१०
असिपुत्री	१६०	९२	अहह	२४३	२५७	आख्यायिका	३३	५	आणवीन	१६७	७
असु	१६५	११९	अहार्य	६७	१	आगन्तु	१४०	३४	आतङ्क	२१८	१०
असुधारण	१६५	११९	आदि	४७	६	आगस्	१४९	२६	आतचन	२२९	११५
असुर	४	१२		२४१	२३८		२४०	२३०	आततायिन्	१९९	४४
असूर्क्षण	४२	२३	अहित	१४६	११	आगृ	२८	५	आतप	२	३४
असूया	४२	२४	अहितुण्डिक	४८	११	आग्नीध्र	१३८	१७		२५२	२०
असृग्धरा	१२१	६२	अहिभय	१४९	३०	आग्रहायणिक	२३	१४	आतपत्र	१५०	३२
असृज्	१२१	६४	अहिभुज	२२०	३०	आग्रहायणी	१८	२३	आतर	५२	११
असेचनक	२०१	५३	अहेरु	८९	१०१	आङ्	२४२	२३९	आतापि	१०६	२१
असंम्यस्वर	१९३	३७	अहो	२४५	९	आङ्गिक	४०	१६	आतिथेय	१४०	३३
	६८	२	अहोरात्र	२३	१२	आङ्गिरा	१८	२४	आतिथ्य	१४०	३३
अस्त	२०७	८७	अह्नाय	२४३	२	आचमस	१४१	३६	आतुर	१२०	५८
अस्तम्	२४६	१७	आ.			आचाम	१७४	४९	आतोद्य	३८	५
अस्ति	२४६	१८	आ (आः)	२४२	२४०	आचार्य	१३६	७	आत्तगर्व	१९८	४०
अस्तु	२४५	१३	आम्	२४६	१६	आचार्या	११३	१४	आत्सगुप्ता	८७	८६

(८)

सटीकामरकोशस्य

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
आत्मघोष	१०६	२०	आनाय्य	१३८	२१	आमनस्य	४९	३	आराधन	२२९	१२५
आत्मज	११५	२७	आनाह {	११९	५५	आमय	११९	५१	आराम	७०	२
आत्मन् {	२७	२९		१३०	११४	आमयाविन्	१२०	५८	आरालिक	१७०	२८
	२२८	१०९	आनुपूर्वी	१४१	३६	आमलक	२५५	३३	आराव	३७	२३
आत्मभू {	४	१६	आन्धसिक	१७०	२८	आमलकी	८०	५७	आरेवत	७४	२४
	६	२६	आन्वीक्षिकी	३३	५	आमिक्षा	१३९	२३	आरोग्य	११९	५०
आत्मभरि	१९६	२१	आपक्व	१४७	४७	आमिप {	१२१	६३	आरोह {	१२७	११४
आत्रेयी	११४	२०	आपगा	५६	३०		२४०	२२३		२४१	२३८
आथर्वण	२१७	४३	आपण	६३	२	आमिपागिन्	१९५	१९	आरोहण	६७	१८
आदर्श	१३५	१४०	आपाणिक	१७८	७८	आमुक्त	१५६	६५	आतगल	८४	७४
आदि	२०५	८०	आपत्प्राप्त	१९९	४२	आमाद {	२६	२४	आतव	११४	२१
आदिकारण	२७	२८	आपद्	१५८	८२		३०	१०	आर्द्र	२१०	१०५
आदितेय	३	८	आपन्न	१९९	४२		२२६	९१	आर्द्रक	१७२	३७
आदित्य {	३	८	आपन्नसत्त्वा	११५	२२	आमादन्	३०	११	आर्य {	४०	१४
	३	१०	आपमित्यक	१६६	४	आम्नाय {	३३	३		१३६	३
	१९	२८	आपान	१९२	४२		२१२	७	आर्यावर्त	६१	८
आदीनव	२१५	२९	आपीड	१३४	१३६	आम्न	७६	३३	आपेभ्य	१७६	६२
आहत	२२६	८५	आपीन	१७८	७३	आम्नातक	७५	६७	आल	१८३	१०३
आदेष्टृ	१३६	७				आम्नेडित	३५	१२	आलम्भ	१६४	११५
आद्य	२०५	८०	आपूषिक	१७०	२८	आयत	२०३	६९	आलय	६४	५
				२१६	४०	आयतन	६५	७	आलवाल	५६	२९
आद्यभाषक	१८०	८५				आयति {	१४९	२९	आलस्य	१७७	१८
आद्यून	१९६	२१	आप्त	१४६	१३		२२४	७२	आलान	१५२	४७
आधार	५६	२९	आप्य	५०	५	आयत्त	१९५	१६	आलाप	३५	१५
आधि {	४४	२८	आप्यायन	२२९	११५	आयाम	१३०	१४		६२	१४
	२२७	९७	आप्रच्छन्न	२१२	७	आयुध	१५८	८२	आलि	७०	४
आधूत	२०७	८७	आप्रपद्	१३१	११९	आयुधिक	१५६	६७	आलि {	११३	१२
आधोरण	१५५	५९	आप्रपदीन	१३१	११९	आयुधीय	१५६	६७		२३७	१९८
आध्यान	४३	२९	अप्लाव	१३२	१२१	आयुष्मत्	१९३	६	आलिग्य	३८	५
आनक {	३८	६	आप्साव	१३२	१२१	आयुस्	१६५	१२०	आलिन्द	६५	१२
	२१७	३	आवन्ध	१६७	१३	आयोधन	१६२	१०३	आलीढ	१५९	८५
आनकदुन्दुभि	५	२२	आभरण	१२८	१०१	आरकृष्ट	१८२	९७	आलू	१७१	३१
आनत	२०४	७०	आभाषण	३५	१५	आरग्वध	७४	२३	आलोक	२१७	३
आनद्ध	३८	४	आभास्वर	३	१०	आरनालक	१७२	३९	आलोकन	२६	३१
आनन	१२५	८९	आभीर	१७५	५७	आरति	२१६	३७	आवपन	१७१	३३
आनन्द	२६	२५	आभीरपल्ली	६७	२०	'आरम्भ	२१५	२६	आवर्त	५१	६
आनन्दशु	२६	२५	आभीरी	११३	१३	आरव	३७	२३	आवालि	७०	४
आनन्दन	२१२	७	आभील	४९	४	आरा	१९०	३४	त	१६९	२३
आनर्त	२२४	६४	आमोग	१३४	१३७	आरात्	२४२	२४२	आवाप	५६	२९
आनाथ	५३	१६	स्थित्	३०	१२						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
आवापक	१२९	१०७	आश्रुत	२१०	१०८	आहतलक्षण	१९४	१०	इन्दीवर	५७	३७
आवाल	५६	२९	आश्व	१५३	४८	आहव	१६३	१०५	इन्दीवरी	८९	१००
आविम	८३	६७	आश्वत्थ	७३	१८	आहवर्नीय	१३८	१९	इन्दु	१६	१३
आविद्ध	२०४	७१	आश्वयुज्	२४	१७	आहार	१७५	५६	इन्द्र	८	४१
	२०७	८७	आश्विन	२४	१७	आहाव	५५	२६		१४	२
आविध	२१६	३६	आश्विनेय	१०	५१	आह्वय	८८	९	इन्द्रद्रु	७८	४५
आविल	५२	१४	आश्वीन	१५३	४७	आहा	२४४	५	इन्द्रयव	८३	६७
आविस्	२४५	१२	आश्वीय	१५३	४८	आहोपुरुषिका	१६२	१०१	इन्द्रवारुणी	९९	१५६
आवुक	३९	१२				आहय	३४	७	इन्द्रसुरस	८३	६८
आवुन्	३९	१२	आपाठ	२४	१६	आह्वा	३४	८	इन्द्राणिका	८३	६८
आवृत्	१४१	३६	आसक्त	१९४	९	आह्वान	३४	८	इन्द्राणी	९	४५
आवृत	२०७	९०							इन्द्रायुध	१६	१०
आवेगी	९६	१३७	आसन	१३५	१३८	इक्षु	१०१	१६३	इन्द्रारि	४	१२
आवेशन	६५	७		१४७	१८				इन्द्रावरज	५	२०
आवेशिक	१४०	३४	आसना	२१४	२१	इक्षुगन्धा	८९	९८	इन्द्रिय	२९	८
आशंसितृ	१९७	२७	आसन्दी	२४९	९		९०	१०४		१२१	६२
आगस्त	१९७	२७	आसन्न	२०३	६६		९१	११०	इन्द्रियार्थ	२९	८
			आसव	१९१	४१	इक्षुर	१०	१०४	इन्धन	७२	१३
आशय	२१३	११	आसादित	२१०	१०४	इक्ष्वाकु	९९	१५६	इन्धका	१८	२२
	२१४	२०				इक्ष्वा	२०४	७४	इभ	१५०	३५
आगर	११	५९	आसार	१६	११	इक्ष्वा	२१३	१५	इभ्य	१९४	१०
आशा	१४	१		१६	१९६	इक्षित	२१३	१५	इभमद	१६	१०
	२३९	२१६	आसुरी	१६८	१९	इक्षुगुदी	७८	४६	इभ	१९१	३९
आशितगवीन	१७६	५९	आस्कन्दन	१६२	१०४	इच्छा	४३	२७		२३५	१७६
आशीविष	४७	७	आस्कन्दित	१५३	४८	इच्छावती	११०	९	इभ	२२१	४२
आशिस	२४०	२२८	आस्तरण	१५२	४२	इज्यागाल	१३७	८	इव	२४५	९
आशु	१२	६५	आस्था	२२६	८८	इज्यागाल	१३७	८	इप	२४	१७
	१६८	१५	आस्थान	१३८	१५	इज्जर	१७६	६२	इपीका	१५१	३८
	१२	६२	आस्थानी	१३८	१५	इडा	२२१	४२	इपु	१५९	८७
आशुग	१५९	८६	आस्पद	२२७	९४	इतर	१८७	१६	इपुधि	१६०	८८
	२१९	१९	आस्फोट	८५	८०		२६	८२	इष्ट	१३९	२८
आशुव्रीहि	१६७	१५	आस्फोटनी	१९०	३३	इतरशुस्	२४६	२१		१७५	५७
आशुशुक्षणि	१०	५५	अस्फोता	९८३	७०	इति	२४२	२४५	इष्टकापथ	१०१	१६५
आश्वर्य	४१	१९		९०	१०४	इतिह	१३७	१२	इष्टगन्ध	३०	११
आश्रम	१३६	४	आस्य	१२५	८९	इतिहास	३३	४	इष्टार्थोक्त	१६४	९
आश्रय	१४७	१८	आस्या	२१४	२१	इत्तरी	११२	१०	इष्टि	२२१	३९
आश्रयाश	१०	५४	आहव	२१५	२९	इदानीम्	२४७	२३	इष्टाम	१५९	६३
	२८	५		३६	२१	इध्मा	७२	१३	इष्ट	१२६	९१
आश्रय	१९६	२४	आहत	२७	८८	इन	२२८	१११	इक्षण	२१६	३१
				१८१	९१						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
ईक्षानिका	११४	२०	उच्चावच	२०६	८३	उत्तरेद्युस्	२४६	२०	उदवाहित	६४	४
ईडित	२१०	११०	उच्चैःश्रवस्	९	४५	उत्तान	५२	१५	उदशित	१७५	५३
ईति	२२४	६८	उच्चैर्घुष्ट	३५	१२	उत्तानशया	११७	४१	उदात्त	३३	४
ईरिण	२२३	५७	उच्चैस्	२४६	१७	उत्थाम	२२९	११८	उदान	१२	६३
ईरित	२०७	८७	उच्छ्रय	७१	१०	उत्थित	२२६	८५	उदार	१९४	८
ईर्म	११९	५४	उच्छ्राय	७१	१०	उत्पतित	१९७	२९	उदासीन	१४६	१०
ईर्वाह	९९	१५५	उच्छ्रित	२०४	७०	उत्पत्ति	२७	३०	उदाहार	३४	९
ईर्ष्या	४२	२४	उच्छ्रित	२२६	८५	उत्पत्तिष्णु	१९७	२९	उदित	२१०	१०७
ईलित	२१०	१०९	उज्जासन	१६४	११५	उत्पन्न	२२६	८५	उदीची	१४	२
ईली	१६०	९१	उज्ज्वल	४१	१७	उत्पल	५७	३७	उदीची	१४	२
ईश	६	३०	उज्ज	६४	६	उत्पल	९४	१२६	उदीची	६१	७
ईश	१४	३	उड	१७	२१	उत्पलशारिवा	९१	११२	उदीची	९३	१२२
ईशा	१६७	१४	उडुप	५२	११	उत्पात	१६३	१०९	उदुम्बर	७४	२२
ईशान	६	३०	उड्डीन	१०९	३७	उत्फल	७०	७	उदुम्बर	१८२	९७
ईशित	१९४	१०	उत	२०९	१०१	उत्त	६९	५	उदुम्बरपर्णी	९७	१४४
ईश्वर	६	३०	उत	२४२	२४३	उत्सजन	१४०	२९	उदुम्बर	१६९	२५
ईश्वर	१९४	१०	उत	१२४	५	उत्सव	४६	३८	उदुम्बर	२०८	९७
ईश्वरा	७	३६	उताहो	२४४	५	उत्सव	२३८	२०९	उदुम्बरीय	१३०	११२
ईषत्	२४४	८	उत्क	१९४	८	उत्सादन	१३२	१२१	उदुम्बरीय	१३३	६६
ईषत्पाण्डु	३०	१३	उत्कटे	९५	१३४	उत्साह	४३	२९	उदुम्बरीय	१३८	१७
ईहा	४३	२७	उत्कटे	१९६	२३	उत्साह	१४७	१९	उदुम्बरीय	२१६	३७
ईहामृग	१०४	७	उत्कण्ठा	४३	२९	उत्साहवर्धन	४१	१८	उदुम्बरीय	२५२	१९
उ	२४६	१८	उत्कर	११०	४२	उत्सुक	१९४	९	उदुम्बरीय	२०७	८९
उक्त	२१०	१०७	उत्कर्ष	२१३	११	उत्सृष्ट	२१०	१०७	उदुम्बरीय	२१६	३७
उक्ति	३२	१	उत्कलिका	४३	२९	उत्सेध	७१	१०	उदुम्बरीय	२१६	३७
उक्थ	२५५	३०	उत्कार	२१६	३६	उदक्	२४७	२३	उदुम्बरीय	२१६	३५
उक्षन्	१७७	५९	उत्क्रोश	१०७	२३	उदक	५०	४	उदुम्बरीय	१८९	२७
उखा	१७१	३१	उत्त	२१०	१५०	उदक	५०	४	उदुम्बरीय	२१५	२६
उख्य	१७३	४५	उत्तस	२४०	२२७	उदक्या	११४	२१	उदुम्बरीय	१४९	२६
उय	७	३१	उत्तम	१२१	६३	उदग्र	२०४	७०	उदुम्बरीय	७६	३४
उय	४१	२०	उत्तम	२०१	५०	उदज	२१६	३९	उदुम्बरीय	२०८	९५
उय	१८५	२	उत्तमर्ण	१६६	५	उदधि	४१	१	उदुम्बरीय	४६	३८
उयगन्धा	८९	१०२	उत्तमा	१११	४	उदन्त	३४	७	उदुम्बरीय	४६	३८
उय	९७	१४५	उत्तमाङ्ग	१२७	९५	उदन्या	१७५	५५	उदुम्बरीय	१७०	२९
उय	२०४	७०	उत्तर	३४	१०	उदन्वत्	४९	१	उदुम्बरीय	१६६	४
उयटा	१००	१६०	उत्तर	२३६	१९०	उदपान	५५	२६	उदुम्बरीय	२०७	९०
उयष्ट	२०६	८३	उत्तरा	१४	२	उदय	६८	२	उदुम्बरीय	२०७	९०
उयार	१२१	६७	उत्तरासंग	१३१	११७	उदर	१२३	७७	उदुम्बरीय	२०७	९०
			उत्तरीय	१३१	११८	उदक	१४९	२९	उदुम्बरीय	२००	५१

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
उद्भिद्	२००	५१	उपक्रोश	३५	१३	उपल	६८	४	उपाय(चतुष्टय)	१४७	२०
उद्भिद्	२००	५१	उपगत	२१०	१०९	उपलब्धार्था	४३	५	उपायन	१४९	२८
उद्भ्रम	२१३	१२	उपगूहन	२१५	३०	उपलब्धि	२८	१	उपालम्भ	३५	१४
उद्यत	२०७	८९	उपग्रह	१६५	११९	उपलम्भ	२१५	२७	उपावृत	१५३	५०
उद्यम	२१३	११	उपग्राह्य	१४९	२८	उपला	२३७	१९९	उपास्य	१६०	८८
उद्यान	{	७०	उपग्र	२१४	१९	उपवन	७०	२	उपासन	१४९	८६
		२३९	उपचरित	२०९	१०२	उपवर्त्तन	६१	८	उपासना	१४०	३५
उद्योग	२५५	३३	उपचार्य	१३८	२०	उपवास	१४१	३८	उपासित	२०९	१०२
उद्र	५३	२०	उपचित	२०७	८९	उपविषा	८९	९९	उपाहित	२३	१०
उद्वाव	१६४	१११	उपचित्रा	८७	८७	उपवीत	१४२	४९		२०८	९२
उद्दर्शन	१३२	१२१	उपजाप	१४८	२१	उपगह्य	६७	२०	उपेन्द्र	५	२०
उद्दान्त	{	१५०	उपजा	१३७	१३	उपशाय	२१६	३२	उपोदिका	१००	१५७
		२०८	उपतत्तु	२१३	१३	उपश्रुत	२१०	१०९	उपोदपात	३४	९
उद्दासन	१६४	११५	उपताप	११९	५१	उपसंव्यान	१३१	११७	उपकुष्ट	१६७	८
उद्वाह	१४४	५६	उपत्यका	६९	७	उपसम्पन्न	१३९	२६	उभयद्युस्	२४६	२१
उद्देग	{	२१३	उपदा	१४९	२८		१७३	४५	उभयेद्युस्	२४६	२१
		१०५	उपधा	१४८	२१	उपसर	२१५	२५	उमा	७	३६
उन्नत	२०४	७०	उपधान	१३४	१३७	उपसर्ग	१६३	१०९		१६८	२०
उन्नतानत	२०३	६९	उपाधि	४४	३०	उपसर्जन	२०२	६०	उमापति	७	३४
उन्नद्ध	२२६	८५	उपनाह	३९	७	उपसर्था	१७७	७०	उम्य	१६६	७
उन्नय	२१३	१२	उपनिधि	१७९	८१	उपस्कर	१७१	३५	उरःसूत्रिका	१२९	१०४
उन्नाय	२१३	१२	उपनिषद्	२२६	९३	उपस्थ	१२३	७५	उरग	४७	८
उन्मत्त	{	८५	उपनिष्कर	६३	१८	उपस्पर्श	१४१	३६	उरच्छद	१५६	६४
		१२०	उपन्यास	३४	९	उपहार	१४९	२८	उरण	१७८	७६
उन्मद	१९६	२३	उपपाति	११६	३५	उपहर	२३५	१८३	उरणाख्य	९८	१४७
उन्मदिष्णु	१९६	२३	उपबर्ह	१३४	१३७	उपांशु	१४८	२३	उरभ्र	१७८	७६
उन्मनस्	१९४	८	उपभृत्	१३९	२५	उपाकरण	१४१	४०	उररी	२४३	२५४
उन्माथ	{	१६४	उपभोग	२१४	२०	उपाकृत	१३९	२५	उररीकृत	२१०	१०८
		१८९	उपमा	१९०	३६	उपात्तय	१४१	३७	उरस्	१२३	७८
उन्माद	४३	२६		१९१	३७		२१६	३३	उरसिल	१५७	७६
उन्मादवत्	१२०	६०	उपमान	१९०	३६	उपादान	२१४	१६	उरस्य	११५	२८
उपकण्ठ	२०३	६७	उपयम	१४४	५६	उपाधि	४३	२८	उरस्वत्	१५७	७६
उपकारिका	६५	१०	उपयाम	१४४	५६		१९४	२२	उरु	२०२	६१
उपकार्या	६५	१०	उपरक्त	२३	१०	उपाध्याय	१३६	७	उरुबूक	७९	५१
उपकुञ्चिका	{	९४		१९९	४३	उपाध्याया	११३	१४	उर्वरा	६०	४
		१७२	उपरक्षण	१५०	३३	उपाध्यायानी	११४	१५	उर्वशी	१०	५२
उपकुल्या	८८	९६	उपराग	२२	९	उपाध्यायी	११३	१४	उर्वी	६०	३
उपक्रम	{	१३७	उपराम	२१६	३७		११४	१५	उलप	७१	९
		२१५	उपरि	२३५	१८३	उपानह	१९०	३०			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
उत्क	{ १०५ १५	ऊरु	१२३ ७३	ऊरुमती	११४ २१	एकायनगत	२०५ ८०				
	{ २२८ ६	ऊरुज	१६५ १	ऊरुते	२४३ ३	एकावली	१२९ १०६				
उत्खल	१६९ २५	ऊरुपर्वन्	१२२ ७२	ऊरुत्विज्	१३८ १७	एकाष्टील	८६ ८१				
उत्खलक	७६ ३४	ऊर्ज	२४ १८	ऊरुद्व	१६९ २३	एकाष्टीला	८६ ८५				
उत्पान्	५३ १८	ऊर्जस्वल	१५७ ७५	ऊरुद्वि	९१ ११२	एड	११८ ४८				
उत्का	२४९ ८	ऊर्जरिवन्	१५७ ७५	ऊरुमु	३ ८	एडक	१७८ ७६				
उत्मुक	१७० ३०	ऊर्जनान्	१०५ १३	ऊरुमुक्षिन्	९ ४४	एडगज	९८ १४७				
उत्व	११७ ३८	ऊर्णा	२२२ ५०	ऊरुवय	१०४ १०	एडमूक	१९८ ३८				
उत्वण	२०५ ८१	ऊर्णांयु {	१८७ ७६	ऊरुपभ {	३७ १	एडूक	६४ ४				
उत्लाघ	१२० ५७		१८४ १०७		९२ ११६	एण	१०४ १०				
उत्लोच	१३१ १२०	ऊर्वक	३८ ५		१७७ ५९	एत	३१ १७				
उत्लोल	५१ ६	ऊर्वजानु	११८ ४७		२०२ ५९	एतर्हि	२४७ २३				
उशनस्	१८ २५	ऊर्वशु	११८ ४७	ऊरुगि	१४२ ४३	एध	७२ १३				
उशीर	१०१ १६४	ऊर्मि	५० ५	ऊरुप्रोक्ता {	८७ ८७	एधस्	७२ १३				
उरणा	८८ ९७	ऊर्मिका	१२९ १०७		८९ १०१	एधित	२०५ ७६				
उरुवृध	१० ५४	ऊर्मिमत्	२०४ ७१	ए		एनस्	२६ २३				
उपस्	२१ २	ऊप	६० ४	एक {	२०६ ८२	एरण्ड	७९ ५१				
उपा	२४६ १८	ऊपण	१७२ २६		२१८ १६	एला	९४ १२५				
उपापति	६ २७	ऊपर	६१ ५	एकक	२०६ ८२	एलापर्णी	९६ १४०				
उपित	२०९ ९९	ऊपवत्	६१ ५	एकगुरु	१३७ १२	एलावालुक	९३ १२१				
उष्ट्र	१७८ ७५	ऊष्मक	२४ १८	एकतान	२०५ ७९	एव	२४५ ९				
उण {	२५ १९	ऊमागम	२५ १९	एकताल	३८ ३	{	२४३ २५०				
	१८८ १९	ऊट	२८ ३	एकदन्त	८ ३८		२४५ ९				
उणरश्मि	१९ २९	ऊ	ऊ	एकदा	२४६ २२		२४५ १२				
उणिना	१७४ ५०			ऊरथ	१८१ ९०		२४५ १५				
उणीप	२३९ २२०				१७ २१	२७८ १६					
उ गोपगम	२५ १९			ऊध {	८० ५७	एषणिका	१९० ३२				
उता	२० ३३		१०३ ४	एषिका	१९० ३२						
उत्ता	१७७ ६६	ऊक्षगन्धा	९६ १३७	ए							
ऊ		ऊक्षगन्धिका	९१ ११०	ऐकागारिक	१८९ २४						
ऊत	२०९ १०१	ऊच्	३३ ३	ऐङ्गुद	७३ १८						
ऊधम्	१७८ ७३	ऊजीव	१७१ ३२	ऐङ्गविड	१३ ६९						
ऊन	२३० १२८	ऊजु	२०४ ७२	ऐण	१०४ ८						
ऊम्	२४६ १८	ऊण	१६६ ३	ऐणय	१०४ ८						
ऊरी {	२४३ २५४	ऊत {	३६ २२	ऐतिह्य	१३७ १२						
	२१० १०८			१६५ २	ऐन्द्रियक	२०५ ७९					
ऊरव्य	१६५ १	ऊतीया	२१६ ३२	ऐरावण	९ ४६						
ऊरी	२४३ २५३	ऊतु {	२३ १३	ऐरावत {	९ ४६						
ऊरीकृत	२१० १०८					२२३ ६१	१४ ३				

शब्दानुक्रमणिका ।

(१३)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
ऐरावती	१५	९	भौष्टक			कटक	{	६८ ५	
ऐलविल	१३	६९				{	१२९ १०७	ण्डोल	१६९ २६
ऐलेय	९२	१२१				कटर्भा	९८ १५०	ण्डोलवीणा	१९० ३१
ऐश्वर्य	७	३६				कटभरा	९९ १५३	तृण	१०१ १६६
ऐषमस्	२४६	२०				२१ कटवरा	८६ ८५	वा	३४ ६
आ						९२ कटाश	१२७ ९४	दध्वन्	६३ १६
ओकस्	२४१ २३३	कुक्षती	१२३	७४ कटाह	२५२ २१	दध्व	७८ ४२		
	३९ ९			कटि	१२३ ७४	दध्वक	{	११० ४०	
औष	{	११० ३९	ककुभ	कटिमोथ	१२३ ७५	ददर	७९ ५०	{	१६८ १७
		२२० २७							
ओकार	३३ ४					१२३ ७५	कदर्य	२०० ४८	
ओजस्	२४१ २३३	कक्ष				२५७ ३८	कदलिन्	{	९१ ११३
ओण्डुपुष्प	८५ ७६	कक्ष्या	१५२ ४२			२९ ९		{	१०४ ९
ओतु	१०३ ६		२३३ १५८			८६ ८५	कदाचित्	२४४ ४	
ओदन	१७४ ४८		१०५ १६	कटुतुम्बी	९० १५६	२२० ३५	कदुष्ण	२१ ३५	
ओम	२४५ १२		१५६ ६४	कटुरोहिणी	८६ ८५		कद्रु	३१ १६	
ओप	२१२ ९		१२९ १०८	कटफल	७७ ४०		कद्वद	१९८ ३७	
आपधा	{	७० ६	१३५ १३९	कटग	८० ५६		कनक	१८२ ९४	
		९६ १३५	१२२ ६९	काठेञ्जर	८५ ७९		कनकाध्यक्ष	१४५ ७	
ओषधीश	१६ १४		१६८ २०	काठिन	२०५ ७६		कनकालुका	१५० ३२	
ओष्ठ	१२६ ९०		१३३ १३०	काठिलक	९९ १५४		कनकाह्वय	८५ ७७	
औ			२०५ ७६	काठोर	२०५ ७६		कनिष्ठ	११८ ४३	
औक्षक	१७५ ३९		१२७ ९५	काडञ्जर	१६९ २२		कनिष्ठा	२२४ ८२	
औचित्ती	२५७ ३९		२०१ ५५	काडम्ब	१७१ ३५		कनीनिका	१२६ ९२	
औचित्य	२५७ ३९		२४५ १४	काडार	३१ १६		कनीयस्	{	२०२ ६२
औत्तानपादि	१७ २०			काण	{	२०२ ६		{	२४१ २३५
औदनिक	१७० २८				{	२२२ ४६	कन्था	२४९ ९	
औदरिक	१९६ २१		५४ २१	काणप	२५२ २०				
औपगवक	२१६ ४०		२३० १३२	काणा	{	८८ ९६	कन्द	{	१०० १५७
औपयिक	१४८		११९ ५३		{	१७२ ३६		{	२५६ ३४
औपवस्तु	१४१		१२० ५८	काणिका	८२ ६६		कन्दर	६९ ६	
औमीन	१६६		८ ९२	काणिश	१६८ २१		कन्दराल	७८ ४३	
औरघ्नक	१८७			काणक	२५५ ३२		कन्दर्प	५ २५	
औरस	११५			काणकारिका	८८ ९३		कन्दलिन्	१०४ ९	
और्वदेहिक	१४०			काणकिफल	८१ ६		कन्दु	१७० ३०	
और्व	११ ७६			काण्ट	१२५ ८७		कन्दुक	१३५ १३८	
औशीर	२३६ १८५	कठ	३७ कण्डभूषा	१२९ १०५			कन्धरा	१२५ ८८	
औषध	{	९६ १३५	२६ कण्डूरा	८७ ८			कन्यकाजात	११५ २३	
		११९	३७ कण्डू	११९ ५			कन्या	११२ ८	
			३४ कण्डया	११९ ५			कपट	४४ ३०	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कपदे	७	३५	कमितृ	१९६	२३	करहाट	५९	४३	कर्पट	१३१	११५
कर्पादिन्	७	३२	कम्प	४६	३८	करशटक	८०	५२	कर्पर	१२२	६८
कपाट	६७	१७	कम्पन	२०४	७४	कराल	२३७	२०५	कर्पराल	७५	२९
कपाल	१२२	६८	कम्प	२०४	७४	करिगर्जित	१६३	१०७	कर्पास	२५६	३५
कपालभृत्	७	३२	कम्बल	{	१३१ ११६ २३६ १९४	करिणी	{	१५ ४ १५० २६	कर्परी	१८३	१०१
कापि	१०३	३	कम्बलिवाहक	१५४	५२	करिन्	१५०	३४	कर्पूर	१३३	१३०
कपिकच्छु	८७	८७	कम्बि	१७१	३४	करिपिपली	८८	९७	कर्बुर	{	११ ६० ३१ १७
कपित्थ	७४	२१	कम्बु	{	५४ २३ २३० १३३	करिशावक	१५०	३५	कर्बुर	{	१८४ ९४
कपिल	३१	१६	कम्बुग्रीवा	१२५	८८	करीर	{	८५ ७७ २३४ १७३	कर्मन	२११	१
कपिला	{	१५ ४ ८२ ६३ ९३ १२०	कम्ब	१९६	२४	करीप	१७५	५१	कर्मकर	{	१८७ ६५ १९५ १९
कपिवल्ली	८८	९७	कर	{	२० ३३ १४९ २७ २३३ १६४ १६ १२	करुण	४१	१७	कर्मकार	१९५	१९
कपिश	३१	१६	करक	{	८२ ६४ २१७ ६	करुणा	४१	१८	कर्मधम	१९५	१८
कपीतन	{	७५ २७ ७८ ४३ ८२ ६२	करका	१६	१२	करुण्ड	१०६	१९	कर्मठ	१९५	१८
कपोत	१०५	१४	करज	{	७९ ४७ ९४ १२९	करेणु	२२२	५२	कर्मण्या	१९१	३८
कपोतपालिका	६६	१५	करज्जक	७९	४७	करोटि	१२२	६९	कर्मन्दिन्	१४१	४१
कपोताङ्घ्रि	९४	१२९	करट	{	१०६ २० २२० ३४	कर्क	१५३	४६	कर्मवृत्त	२११	३
कपोल	१२६	९०	करण	{	१८६ २ २२२ ५४	कर्कटक	५४	२१	कर्मशील	१९५	१८
कफ	१२१	६२	करण्ड	२५१	१८	कर्कटी	९९	१५५	कर्मशूर	१९५	१८
कफिन्	१२०	६०	करतोया	५६	३३	कर्कन्धू	७७	३६	कर्मसचिव	१४४	४
कफोणि	१२४	८०	करपत्र	१९०	३४	कर्करी	१७१	३१	कर्मार	१००	१६०
कबन्ध	{	५० ४ १६५ ११८	करपाल	१६०	८९	कर्करेडु	१०६	१९	कर्मेन्द्रिय	२९	८
कवरी	{	९६ १३९ १२७ ९७ १७२ ४०	करपालिका	१६०	९१	कर्कश	{	९८ १४६ २३९ २१७	कर्प	१८०	८६
कम्	२४३	२५०	करभ	{	१२४ ८१ १७८ ७५	कर्कस	९९	१५५	कर्पक	१६६	६
कमठ	५४	२१	करभूषण	१२९	१०८	कर्चुर	९९	१५४	कर्पफल	८१	५८
कमठी	५४	२४	करमर्दक	८३	६७	कर्चुरक	९६	१३५	कर्पू	२४०	२२२
कमण्डलु	१४२	४६	करम्भ	१७४	४८	कर्ण	१२७	९४	कल	३८	२
कमन	१९६	२४	करम्भ	१७४	४८	कर्णजलौकस्	१०५	१३	कलकल	३७	२५
कमल	{	५० ३ ५८ ४० २३६ १९४	करम्भ	१७४	४८	कर्णधार	५२	१२	कलङ्क	{	१७ १७ २१७ ४
कमला	६	२७	करम्भ	१७४	४८	कर्णवेष्टन	१२८	१०३	कलत्र	२३५	१७८
कमलासन	४	१७	करम्भ	१७४	४८	कर्णिका	{	१२८ १०३ २१८ १५	कलधौत	२२५	७६
कमलोत्तर	१८४	१०६	करम्भ	१७४	४८	कर्णिकार	८१	६०	कलम्ब	{	१५९ ८७ १७१ ३५
			करम्भ	१७४	४८	कर्णिरथ	१५४	५२	कलभ	१५०	३५
			करम्भ	१७४	४८	कर्णजप	२००	४७	कलम	१६९	२४
			करम्भ	१७४	४८	कर्त्तरी	१९०	३३	कलम्ब	१५९	८७
			करम्भ	१७४	४८	कर्दम	५०१	९	कलम्बी	१००	१५७

शब्द, पृष्ठ, श्लोक,	शब्द, पृष्ठ, श्लोक	शब्द, पृष्ठ, श्लोक.	शब्द, पृष्ठ, श्लोक.
कलरव १०५ १४	कल्लोल ५१ ६	काकु ३५ १२	कान्तारक १०१ १६३
कलल ११७ ३८	कवच १५६ ६४	काकुट १२६ ९१	कान्ति { १७ १७
कलयिङ्क १०६ १८	कवल १७५ ५४	काकेन्दु ७७ ३९	कान्ति { २१२ ८
कलश १७१ ३१	कवि { १८ २५	काकेन्दुम्बरिका ८१ ६१	कादधिक १७० २८
कलशी ८८ ९३		काकोदर ४६ ७	कादिशीक १९९ ४०
कलहस १०७ २३	कविका १५३ ४९	काकोल { ४८ १०	कापथ ६३ १६
कलह १६२ १०४	कविय २५६ ३५		कापोत { १११ ४३
कला { १६ १५	कवोष्ण २१ ३५	काङ्क्षा ४३ २७	कापोत { १८५ १०९
	कव्य { २३ ११	काङ्क्षी ९५ १३१	कापोताञ्जन १८३ १००
		काच { १८३ ९९	काम { १५ २५
कलाद १८६ ८	कशा १९० ३२		
कलानिधि १६ १४	कशार्ह १९० ४४		
कलाप २३० १२९	कशिपु २३० १३०	काचम्भाली ८० ५४	कामगामिन् १५७ ७६
कलाय १६८ १६	कशेरु २५० १३	काचित २०७ ८९	कामन १९६ २४
कलि { १६३ १०५	कशेरुका १२२ ६९	काञ्चन १८२ ९५	कामपाल ५ २३
	कश्मल १६३ १०९	काञ्चनाह्वय ८२ ६५	कामम् २४५ १३
कलिका ७३ १६	कञ्च { १५३ ४७	काञ्चनी १७२ ४१	कामयितृ १९६ २४
कलिङ्ग { ९३ ६७		काञ्ची १२९ १०८	कामिनी { १११ ३
	१०५ १६	काञ्जिक १७२ ३९	२२८ ११२
कलिद्रुम ८१ ५८	कपाय { २९ ९	काण्ड २२१ ४३	कामुक १९६ २३
कलिमारक ७९ ४८		काण्डपृष्ठ १५६ ६७	कामुका ११२ ९
कलिल २०६ ८५	कष्ट { ४९ ४	काण्डवत् १५६ ६९	काकुती ११२ ९
कलुष { २६ २३		काण्डीर १५६ ६९	काम्पित्य ९८ १४६
	५२ १४	काण्डेशु ९० १०४	काम्बल १५४ ५४
कलेवर १२२ ७०	कस्तुरी १३३ १२९	कातर १९७ २६	काम्बविक १८६ ८
कलक २१८ १४	कहार ५७ ३६	कात्यायनी { ७ ३६	काम्बोज १५२ ४५
कल्प { २५ २१	कह १०७ २२		११४ १७
	कांस्यताल ३८ ४	कादम्ब १०७ २३	काम्यदान २११ ३
	काक १०६ २०	कादम्बरी १९१ ३९	काय { १२२ ७१
	काकचिञ्चा ८९ ९८	कादम्बिनी १५ ८	१४३ ५०
कल्पना १५२ ४२	काकनासिका ९२ ११८	काद्रवेय ४६ ४	कायस्था ८१ ५६
कल्पवृक्ष ९ ५०	काकपक्ष १२३ ९६	कानन ७० १	कारण २७ २८
कल्पान्त २५ २०	काकर्णलुक ७७ ३९	कानीन ११५ २४	कारणा ४९ ३
कल्मष २६ २३	काकमाची ९८ १५१	कान्त २०१ ५२	कारणिक १९४ ७
कल्माष ३१ १७	काकमुद्रा ९१ ११३	कान्तलक ९४ १२८	कारण्डव १०९ ३४
कल्प { १२० ५७	काकली ३८ २	कान्ता १११ ३	कारम्मा ८० ५६
	२३३ १५९	कान्तार { ६३ १७	कारवी { ९९ १११
२३३ १५९	काकाङ्गी ९२ ११८	९९ १५२	
कल्या ३६ १८	काकिणी २४९ ९	१७२ ३७	१७२ ४
कल्याण २६ २५			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
कारवेष्ट	९९	१५४	काला {	८८	९४	किञ्च	{	१६८	२१	किष्कु	२१७	७
कारा	१६५	११९		९१	१०९	२३३		१६३	किसलय	७२	१४	
कारिका	२१८	१५		१७२	३७	७५		२९	कीकस	१२२	६८	
कारीप	२१७	४३	कालागुरु	१३३	१२७	किक्कीदिवि	१०५	१६	कीचक	१००	१६१	
काव	१८६	५	कालानु-	{	९३	१२२	किकर	१८७	१७	कीनाश	२३९	२१५
कारणिक	१९५	१५	सार्य		१३२	१२६	किङ्किणी	१३०	११०	कीर	१०६	२१
कारण्य	४१	१८	कालायस	१८२	९८	किचित्	२४४	८	कीर्ति	३४	२१	
कारोत्तर	१९२	४२	कालिका	२१८	१५	किञ्चुलक	५४	२२	कील {	११	५७	
कार्तस्वर	१८२	९५	कालिन्दी	५६	३२	किञ्जल्क	५९	४३		२३७	१९७	
कार्तान्तिक	१४६	१४	कालिन्दीभेदन	५	२४	किटि	१०३	२	कीलक	१७८	७३	
कार्तिक	२४	१७	काली	७	३६	किट्ट	१२१	६५	कीलाल {	५०	३	
कार्तिकिक	२४	१८	कालीयक	१३२	१२६	किण	२५१	१८		२३७	२००	
कार्तिकेय	८	३९	कालेयक	८९	१०१	किणिही	८७	८९	कीलित	१९९	४२	
कार्पास	१३०	१११	काल्पक	९६	१३५	किण्य	१९२	४४	कीश	१०३	३	
कार्पासी	९२	११६	काल्या	१७७	७०	कितव {	{	८५	७७	कीशपर्णी	८७	८९
कार्म	१९५	१८	कावचिक	१५६	६६			१९२	४४	कु {	६०	३
कार्मण	२१२	४	कावेरी	५७	३५	किन्नर {	{	४	११		२४२	२४०
कार्मुक	१५९	८३	काव्य	१८	२५			१३	७१	कुकर	११८	४८
कार्थ्य	७८	४४	काश	१००	१६२	किन्नरेश	१३	६९	कुकुन्दर	१२३	७५	
कार्षापण	१८०	८८	काश्मरी	७६	३५	किम् {	{	२४३	२५१	कुक्कल	२३७	२०३
कार्षिक	१८०	८८	काश्मर्य	७७	३६			२४४	५	कुक्कुट	१०६	१७
काल {	११	५९	काश्मीर	९७	१४५	किम्भु {	{	२४३	२	कुक्कुभ	१०९	३५
	२१	१	काश्मीरजन्मन्	१३२	१२४			२४४	५	कुक्कुर {	९५	१३२
	३०	१४	काश्यपि	२०	३२	किम्पुचान {	{	२००	४८	१८८	२१	
	२३६	१९४	काश्यपी	६०	२			१३	७१	कुक्षि	१२३	७७
कालक	११८	४९	काष्ठ	७२	१३	किरण	२०	३३	कुक्षिम्भारि	१९६	२१	
कालकण्ठक	१०६	२१	काष्ठकुद्दाल	५१	१३	किरात	१८८	२०	कुङ्कुम	१३२	१२३	
कालकूट	४८	१०	काष्ठतक्ष	१८६	९	किराततित्त	९७	१४३	कुच	१२३	७७	
कालखण्ड	१२१	६६	काष्ठा {	{	१४	१	किरि	१०३	२	कुचन्दन	१२४	१३२
कालधर्म	१६४	११६			२३	११	किरीट	१२८	१०२	कुचर	१९८	३७
कालपृष्ठ	१५९	८३			२२१	४१	किर्मीर	३१	१७	कुचाग्र	१२३	७७
कालमेशिका {	८७	९०	काष्ठाम्बुवाहिनी	५२	११	किल	२४३	२५४	कुक्षित	२०४	७१	
	९१	१०९	काष्ठायु	९१	११३	किलाग	११९	५३	कुज	१८	२५	
कालमेषी	८८	९६	कास	११९	५१	किल्लासिल	१२०	६१	कुञ्ज {	६९	८	
कालशेय	१७५	५३	कासमर्द	२५२	१९	किलिञ्जक	१६९	२६		२२०	३१	
कालसूत्र	४९	२	कासर	१०३	४	किलिप {	{	३६	२३	कुञ्जर {	१५०	३४
कालस्कन्ध {	७७	३८	कासार	५५	२८			२४०	२२३		२०२	५९
	८३	६८	कियदन्ती	३४	७	किशोर	१५३	४६	कुञ्जराशन	७३	२०	
									कुञ्जल	१७२	३९	

शब्दानुक्रमणिका ।

(१७)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कुट	{	७० ५	कुनाशक	६८ ९१	कुरवक	८४ ७४	कुगल	{	२६ २६		
		१७१ ३२	कुन्त	१६१ ९३	कुरर	१०७ २३			१९३ ४		
कुटक		१६७ १३	कुन्तल	१२७ ९५	कुरवक	८४ ७५			२३७ २०४		
कुटज		८२ ६६		{	८४ ७३			कुमी	१८३ ९९		
कुटसट	{	८० ५७	कुन्द	{	९३ १२१	कुरुण्टक	{	८४ ७४	कुर्णालव	१८७ १२	
		९५ १३१			२५२ १९			८४ ७५	कुगेगम	५८ ४०	
कुटिल		२०४ ७१	कुन्दुरु	९३ १२१	कुरुविन्द	१०० १५९					
कुटी	{	६४ ६	कुन्दुरुकी	९४ १२४	कुरुविस्त	१८० ८६			कुप्र	{	९४ १२६
		२५० ३८	कुपुष	२०१ ५४	कुल	{	११० ४१				११९ ५४
कुटम्बव्यापृत		१९४ ११	कुपय	१८१ ९१			१३५ १				२५६ ३४
कुटुम्बिनी		११२ ६	कुवेर	{	१३ ६८	कुलक	{	७६ ३९	कुसीद	१६६ ४	
कुट्टनी		११४ १९			१४ ३			९९ १५५	कुसीदिक	१६६ ५	
कुट्टिम		२५६ ३४	कुवेरक	९४ १२७			१८६ ५		कुसुम	७३ १७	
कुठर		१७८ ७४	कुवेराक्षी	८० ५५	कुलटा	११३ १०			कुसुमांजन	१८३ १०३	
कुठार		१६० ९२	कुञ्ज	११८ ४८	कुलतिका	१८३ १०२			कुसुमेपु	६ २६	
कुठेरक		८५ ७९	कुमार	{	८ ४०	कुलपाठिका	११२ ७		कुसुम्भ	{	१८४ १०६
कुडगक		२५१ १७			३९ १२	कुलश्रेष्ठिन्	१८६ ५				२३० १३६
कुडव		१८१ ८९	कुमारक	७४ २५	कुलसम्भव	१३५ २			कुसुति	४४ ३०	
कुडूमल		७३ १६	कुमारी	{	८४ ७३	कुलस्त्री	११२ ७		कुस्तुम्बु	१७२ ३८	
कुडय		६४ ४			११२ ८	कुलाय	१०९ ३७		कुहना	१४३ ५३	
कुणप		१६५ ११८	कुमुद	{	१४ ३	कुलाल	१८६ ६		कुहू	२२ ९	
कुणि	{	९४ १२८			५७ ३७	कुलाली	१८३ १०२		कुहुद	१९५ १४	
		११८ ४८	कुमुदप्राय	६१ ९	कुलिश	९ ४७					६८ ४
कुठ		१९५ १७	कुमुदबान्धव	१६ १३	कुली	{	८८ ९४	कुट	{	११० ४४	
		११६ २६	कुमुदिका	७७ ४०			१५२ ४४				२२१ ३७
कुण्ड	{	१७१ ३१	कुमुदिनी	५७ ३९	कुलीन	१३६ ३			कुटयन्त्र	१८९ २६	
		१२८ १०३	कुमुद्वत्	६१ ९	कुलीर	५४ ३१			कुटशास्त्रलि	७८ ४७	
कुण्डल		४७ ७	कुमुद्वती	५७ ३८	कुल्माप	{	१६८ १८		कुटस्थ	२०४ ७३	
कुण्डू		१४९ ४६	कुम्या	१३८ १८			२५२ २१		कुप	५५ ७६	
कुतप		१४० ३१			कुल्मापाभिपुत	१७२ ३९					५१ १०
कुतुक		४४ ३१	कुम्भ	{	७६ ३४	कुत्य	१११ ६८	कुपक	{	५२ १२	
कुतुष		१७१ ३३			१५१ ३७	कुत्या	५६ ३४				१२३ ७५
कुतू		१७१ ३३	कुम्भकार	१८६ ६	२३० १३४	कुवल	{	७७ ३६	कुवर	१५५ ५७	
कुतूहल		४४ ३१	कुम्भसम्भव	१७ २०				२५७ ४२	कुर्च	१२६ ९२	
कुत्सा		३५ १३	कुम्भिका	५७ ३८	कुवलय	५७ ३७			कुर्चशीर्ष	९७ १४२	
कुत्सित		२०१ ५४	कुम्भी	७७ ४०	कुवाद	१९८ ३७			कुर्चिका	१७३ ४४	
कुथ	{	१०१ १६६	कुम्भीर	५४ २१	कुविन्द	१८६ ६			कुर्वन	४५ ३३	
		१५२ ४२	कुरग	१०४ ८	कुवेणी	५३ १६			कूर्पर	१२४ ८०	
कुहाल		७४ २२	कुरंगक	१८९ २४	कुश	{	१०१ १६६	कूर्पासक	१३१ ११८		
कुनटी		१८४ १०८					२३९ २१६	कूर्म	५४ २३		

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कूल	५१	७	कृगाश्विन्	१८७	१२	केशाम्बुनाम	९३	१२२	कोदंड	१५९	८३
कूष्माण्डक	९९	१५५	कृषक	१६६	६	कोशिक	११८	४५	कोद्वय	१६८	१६
कुकण	१०६	१९	कृषि	१६७	१३	कोशिन्	११८	४५	कोप	४३	२६
कुकलास	१०५	२२	पि	१६५	२	कोशिनी	९४	१२६	कोपना	१११	४
कुकवाकु	१०६	१७	कृषाविल	१६६	६		५९	४३	कोपिन्	१९७	३२
कुकटिका	१२५	८८	कृष्ट	१६७	८	केशर	७४	२५	कोमल	२०५	७८
कुच्छ	४९	४	कृष्टि	१३६	६		८२	६४	कोयष्टिक	१०९	३५
	१४३	५२		४	१८		८२	६५	कोरक	७३	१६
कृत	२२५	७७	कृष्ण	३०	१२	केसरिन्	१०२	१	कोरंगी	९४	१२५
कृतपुल	१५६	६८		३०	१४	कैटभाक्षिन्	५	२२	कोरदूष	१६८	१६
कृतमाल	७४	२४		१७२	३६	कैडर्य	७७	४०		५२	११
कृतमुख	१९३	४	कृष्णपाकफल	८३	६७	कैतव	४४	३०	कोल	७७	३६
कृतलक्षण	१९४	१०	कृष्णफला	८८	९६		१९२	४४		१०३	२
कृतसापत्तिका	११२	७	कृष्णभेदि	८७	८६	कैदारक	१६७	११	कोलक	१३३	१२९
कृतहस्त	१५६	६८	कृष्णला	८९	९८	कैदारिक	१६७	११		१७२	३६
कृतान्त	११	५८	कृष्णलोहित	३१	१६	कैदार्य	१६७	११	कोलदल	९५	१३०
	२२४	६४	कृष्णवर्त्मन्	१०	५४	कैरव	५७	३७	कोलम्बक	३९	७
कृताभिषेका	११२	५	कृष्णवृन्ता	८०	५५	कैलास	१३	७०	कोलवल्ली	८८	९७
कृतिन्	१३६	६	कृष्णसार	१०४	१०	कैवर्त	५२	१५	कोला	८८	९७
	१९३	४	कृष्णा	८८	९६	कैवर्तीमुस्तक	९५	१३२	कोलाहल	३७	२५
कृत्	२०९	१०३	कृष्णिका	१६८	१९	कैवल्य	२८	६	कोली	७७	३६
कृत्ति	१४२	४६	कैकर	११८	४९	कैशिक	१२७	९६	कोविद	१३६	५
कृत्तिवासस्	७	३१	कैका	१०८	३१	कैश्य	१२७	९६	कोविदार	७४	२२
कृत्या	२३३	१५८	कोकिन्	१०८	३०	कोक	१०४	७	कोश	१०९	३७
कृत्रिमधूपक	१३३	१२८	कतका	१०२	१७०		१०७	२२	कोशफल	१३३	१३०
कृत्स्न	२०३	६५	केतन	१६२	९९	कोकनद	५८	४२	कोशातकी	२१७	८
कृपण	२००	४८		२२९	११४	कोकनदच्छवि	३१	१५	कोप	१८१	९१
कृपा	४१	१८	केतु	२२३	६०	कोकिल	१०६	१९		२३९	२२१
कृपाण	१६०	८९	केदर	२५२	२०	कोकिलाक्ष	९०	१०४	कोष्ठ	२२१	४०
कृपाणी	१९०	३३	केदार	१६७	११	कोटर	७२	१३	कोष्ण	२१	३५
कृपालु	१९५	१५	केनिपातक	५२	१३	कोटवी	११४	१७	कौकुटिक	२१८	१७
कृपीटयोनि	१०	५३	केथूर	१२९	११७	कोटि	१५९	८४	कौक्षेयक	१६०	८९
कृमि	१०५	१३	केलि	४४	३२		१६१	९३	कौटतक्ष	१८६	९
कृमिकोशोत्थ	१२६	१११	केवल	२३७	२०३	कोटिवर्षा	२२१	३७	कौटिक	१८७	१४
कृमिज	९०	१०६	केश	१२७	९५	कोटिश	९५	१३३	कौणप	११	५९
कृमिज	१३३	१२६	केशपाशी	१२७	९७	कोटिश	१६७	१२	कौलुक	४४	३१
कृश	२०२	६१		४	१८	कोटार	२५१	१८	कौतूहल	४४	३१
कृशानु	१०	५५	केशव	११८	४५	कोठ	११९	५४	कौटवीण	१६७	८
कृशानुरेतस्	७	११	केशवेश	१२७	९७	कोण	३८	६	कौन्ती	१६७	८

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कौलिक	१५२	७०	कौडी	४४	३२	क्षि	२३	११	क्षित	२०७	८७
कौपीन	२२९	१२२	क्षि	४५	३३	क्षि	४६	३८	क्षि	१९७	३०
कौमुदी	१७	१६	कुञ्च्	१०७	२२	क्षि	२२२	४७	क्षि	१२	६४
कौमोदकी	६	२८	कुञ्च्	४३	२६	क्षि	२१	४	क्षि	२११	११२
कौलटिनेय	११५	२७	कुष्ट	४५	३५	क्षि	१६४	११४	क्षि	२१२	७
कौलटेय	११५	२६	क्षि	२००	४७	क्षि	१५	९	क्षि	५०	५
कौलटर	११५	२७	क्षि	२०५	७६	क्षि	१२१	६४	क्षि	१७५	५१
कौलीन	२२९	११६	क्षि	२३६	१९१	क्षि	१४३	५४	क्षि	२३५	१८२
कौलेयक	१८८	२१	क्षि	१७९	८१	क्षि	१५५	५९	क्षि	१७३	४४
	७६	३४	क्षि	१७९	८१	क्षि	१८६	३	क्षि	९१	११०
कौशेय	२१८	१०	क्षि	१०३	२	क्षि	२२३	६३	क्षि	१९	११०
कास्तुभ	१३०	१११	क्षि	१२३	७७	क्षि	१३५	२	क्षि	८९	१००
कफच	६	२८	क्षि	४३	२६	क्षि	१४४	१	क्षि	७८	४५
कफच	१९०	३४	क्षि	१९७	३२	क्षि	११३	१४	क्षि	४९	२
कफर	८५	७७	क्षि	६३	१८	क्षि	११३	१४	क्षि	१९६	२१
कफर	१०६	१९	क्षि	१०३	५	क्षि	२१	४	क्षि	११९	५२
कफर	१३७	१३	क्षि	८८	९३	क्षि	१६	१५	क्षि	१७५	५४
कतुध्वसिन्	७	३४	क्षि	९१	११०	क्षि	२३१	१४२	क्षि	११९	५२
कतुमुज्	३	९	क्षि	१०७	२२	क्षि	२३१	१४२	क्षि	२००	४८
कथन	१६४	११५	क्षि	८	४०	क्षि	१९७	३१	क्षि	२३५	१७७
कन्दन	१६३	१०७	क्षि	२१३	१०	क्षि	१९७	३१	क्षि	२११	११२
कन्दन	२२९	१२३	क्षि	२१३	१०	क्षि	१९७	३१	क्षि	२११	११२
कन्दित	४५	३५	क्षि	२१०	१०५	क्षि	२५	२२	क्षि	२११	११२
क्रम	१४१	३९	क्षि	१२०	६०	क्षि	११९	५१	क्षि	२३५	१७७
क्रम	७८	४१	क्षि	१०९	९८	क्षि	१४७	१९	क्षि	८८	९४
क्रम	७८	४१	क्षि	१०९	९८	क्षि	२१२	७	क्षि	२३५	१७७
क्रम	१०२	१६९	क्षि	३६	१९	क्षि	२३१	१४५	क्षि	१६८	१९
क्रमेलक	१७८	७५	क्षि	२०९	९८	क्षि	११९	५२	क्षि	१७५	५४
क्रमविक्रयिक	१७८	७८	क्षि	९१	१०९	क्षि	१६८	१९	क्षि	१९६	२०
क्रमिक	१७९	७९	क्षि	८८	९४	क्षि	११९	५२	क्षि	७१	८
क्रमय	१७९	८१	क्षि	११७	३९	क्षि	२०८	९७	क्षि	१६८	२०
क्रमय	१२१	६३	क्षि	२३८	२१३	क्षि	४२	२४	क्षि	१०	१०४
क्रम्याद्	११	५९	क्षि	२१५	२९	क्षि	१८३	९९	क्षि	२५२	२०
क्रम्याद्	११	५९	क्षि	१२१	६५	क्षि	७३	१६	क्षि	७७	४०
क्रायिक	१७९	७९	क्षि	३७	२४	क्षि	६०	४	क्षि	२५२	२०
क्रिया	२११	१८	क्षि	२१२	८	क्षि	१९९	४३	क्षि	१८७	१०
क्रिया	३२	२	क्षि	३७	२४	क्षि	६०	२	क्षि	१८७	१६
क्रिया	२३२	१५७	क्षि	२०८	९५	क्षि	२२४	७०	क्षि	२१८	१०
क्रियावत्	१९५	१८	क्षि	३७	२४	क्षि	२१३	११	क्षि	२०२	६१

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
क्षेत्र	{ १६७ ११	खड्गिन्	१०३ ४	खुर	{ ९५ १३०	गण्ड	{ १२६ ९०				
	{ २३५ १८०	खण्ड	१७ १६		{ १५३ ४९		{ १५१ ३७				
क्षेत्रज्ञ	{ २७ २९	खण्डपरशु	७ ३१	खुरणस्	११८ ४७	गण्डक	१०३ ४				
	{ २२० ३३	खण्डविकार	१७३ ४३	खुरणस	११८ ४७	गंडपाली	९७ १४१				
क्षेत्राजीव	१६६ ६	खण्डिक	१६८ १६	खेट	२०१ ५४	गंडशैल	६९ ६				
क्षेपण	२१३ ११	खदिर	७९ ४९	खेय	५६ २९	गंडाली	१०० १५९				
क्षेपणी	५२ १३	खदिरा	९७ १४१	खेला	४४ ३३	गंडीर	१०० १५७				
क्षेपिष्ठ	२१० १११	खद्योत	१०८ २८	खोड	११८ ४९	गंडूषद	५४ २२				
	{ २६ २६	खमि	६९ ७	ख्यात	१९४ ९	गडूपदी	५४ २४				
क्षेम	{ ९४ १२६	खनित्र	१६७ १२	ख्यातगर्हण	२०८ ९३	गंडूषा	२४९ १०				
	{ २५६ ३४	खपुर	१०२ १६९	ख्याति	२१२ ९	गतमासिक	११८ ४६				
क्षोणी	६० २			ग		गद	११९ ५१				
क्षोद	१६२ ९९	खर	{ २१ ३५	गगन	१४ १	गद्य	२५५ ३१				
क्षोदिष्ट	२१० १११		{ १७८ ७७	गङ्गा	५६ ३१	गङ्गी	१५४ ५२				
क्षौद्र	१८४ १०७	खरणस्	११८ ४६	गङ्गाधर	७ ३४	गन्ध	२९ ७				
क्षौम	{ ६५ १२	खरणस	११८ ४६	गज	१५० ३४	गंधकुटी	९३ १२३				
	{ १३० ११३	खरपुष्पा	९६ १३९	गजता	१५० ३६	गंधन	२२९ ११५				
क्षुत	२०७ ९१	खरमञ्जरी	८७ ८९	गजबन्धनी	१५२ ४३	गधनाकुली	९२ ११४				
क्षमा	६० ३	खरा	८३ ६९	गजभक्ष्या	९३ १२३	गधफली	{ ८० ५६				
क्षमाभूत	{ ६७ १	खराश्वा	९१ १११	गजानन	८ ३८		{ ८२ ६४				
	{ १४४ १	खर्जू	११९ ५३	गंजा	६५ ८	गधमादन	६८ ३				
क्ष्वेड	४८ ९			गडक	५३ १७	गन्धमूली	९९ १५४				
क्ष्वेडा	{ १६३ १०७	खर्जूर	{ १०२ १७०	गडु	२५१ १८	गन्धरस	१८४ १०४				
	{ २२१ ४३		{ १८२ ९६	गडुल	११८ ४८		{ ४ ११				
क्ष्वेडित	२५६ ३४	खर्जूरी	१०२ १७०				{ १० ५२				
	ख	खर्व	{ ११८ ४६	गण	{ ११० ३४०	गन्धर्व	{ १०४ ११				
	{ १४ १		{ २०४ ७०		{ १५८ ८१		{ १५२ ४४				
ख	{ २१९ १८	खर्वट	२५५ ३३	गणक	१४६ १४		{ २३० १३३				
	{ १०९ ३२	खल	२०० ४७	गणदेवता	३ १०	गन्धर्वहस्तक	७९ ५०				
खग	{ १५९ ८६	खलपू	१९५ १७	गणनीय	२०३ ६४	गन्धवह	१२ ६२				
	{ २१९ १९	खलिनी	२१७ ४२	गणरात्र	२२ ६	गन्धवहा	१२५ ८९				
खगेश्वर	६ २९	खलीन	१५३ ४९	गणरूप	८५ ८०	गन्धवाह	१२ ६२				
खजाका	१७१ ३४	खलु	२४३ २५५	गणहासक	९४ १२८	गन्धसार	१३३ १३१				
खज्ज	११८ ४९	खल्या	२१७ ४२	गणाधिप	८ ३८	गन्धाश्मन्	१८३ १०२				
खज्जन	१०५ १५	खात	५५ २७	गणिका	{ ८३ ७१	गन्धिक	१८३ १०२				
खज्जरीट	१०५ १५	खादित	२१० ११०		{ ११४ १९	गन्धिनी	९३ १२३				
खट	२५१ १७	खारी	१८० ८८	गणिकारिका	९२ ६६	गन्धोत्तमा	१९१ ३९				
खट्वा	१३५ १३८	खारीक	१६६ १०	गणित	२०३ ६४	गन्धोली	१०८ २७				
खड्ग	{ १०३ ४	खारीवाप	१६६ १०	गणेश	२०३ ६४	गभस्ति	२० ३३				
	{ १६० ८९	खिल	६१ ५								

शब्दानुक्रमिका ।

(३१)

शब्द. प्र. श्लोक.	शब्द. प्र. श्लोक.	शब्द. प्र. श्लोक.	शब्द. प्र. श्लोक.
गभीर ५२ १५	गलित २१० १०४	गिरिकर्णा १० १०४	गुति २२५ ७४
गम १६१ ९५	गलोद्देश १५३ ४८	गिरिका १०५ १२	गुरण २१३ ११
गमन १६१ ९५	गल्या २१७ ४२	गिरिज १८४ १०४	{ १८ २४
गमारी ७६ ३५	गवय १०४ ११	गिरिजामल १८३ १००	गुह { १३६ ७
गभीर ५२ १५	गवत १८३ १००	गिरिमहिम्ना ८२ ६६	२३३ १६३
गम्य २०८ ९२	गवाक्ष ६५ ९	गिरिग ७ ३१	गुर्विणी ११५ २२
गरण २२६ ३७	गवाक्षी १९ १५६	गिरीज ७ ३१	गुरक १२२ ७१
गरत् ४८ ९	गवीश्वर १०६ ५८	गिलित २१० ११०	{ ७१ ९
गरिष्ठ २११ ११२	गवेषु १६९ २५	गीत ३७ २८	गुह { १२१ ३६
गरी ८३ ६९	गवेषुका १६९ २५	गीर्ण २१५ ११०	१५८ ६१
गकड ६ २९	गवेषणा १४० ३२	गीर्णि २१३ ११	२६१ १४२
गकडध्वज ५ १९	गवेषित २१० १०५	गीर्पति १८ २४	गुहमिनी ७१ ९
गकडाग्रज २० ३२	गव्य १७४ ५०	गीर्माण ३ ९	गुवाक १०२ १६९
गदत् १०९ ३६	गव्या १७६ ६०	गुगुम् ७६ ३४	गुह ८ ३९
{ ६ २९	गव्यूति ६३ १८	गुच्छ { १२९ १०५	गुहा { ६९ ६
१०९ ३४	गहन { ७० १	१६८ २१	गुहा { ८८ ९३
३२३ ५८	गहन { २०६ ८५	गुच्छक ७३ १६	गुहा २३२ १५४
गरीरी १७८ ७४	गहर { ६९ ६	गुच्छार्द्र १२९ १०५	गुह्यक ४ ११
{ १५ ८	गह्वर { २३५ १८३	गुञ्जा ८९ ९८	गुह्यकेश्वर १३ ६८
गर्जित { १५० ३६	गमिष्य { १८२ ९४	गुड २२१ ४२	गूढ २०७ ८९
४६ २	२३२ १५५	गुडपुप ७५ २७	गूढपाद् ४७ ७
गर्दभ १७८ ७७	गामिष्यकी ९२ ११७	गुडफल ७५ २८	गूढपुरुष १४६ १३
गर्दभांड ७८ ४३	गाढ १३ ६७	गुडा ९० १०५	गूथ १२२ ६८
गर्दन १९६ २२	गाणिम्य ११५ २२	गुड्डी ८६ ८२	गून २०८ ९६
{ ११७ ३९	गांडिव १५९ ८४	{ २७ २९	गुञ्जन ९८ १४८
२३० १३५	गांडीव १५९ ८४	१५९ ८५	गुह्नु १९६ २२
गर्गक १६४ १३५	गात्र { १२२ ७०	१७० २८	गुध्र १०६ २१
६५ ८	१५१ ४०	१८९ २७	गुध्रसी २४९ १०
गर्भागार ११७ ३८	गात्रानुलेपनी १३४ १३३	२२२ ४७	गुष्टि ९८ १५०
गर्भाशय ११५ २२	गान ३७ २६	गुणवृक्षक ५२ १२	{ ६४ ४
गर्भिणी ११५ २२	गान्धार ३७ १	गुणित २०७ ८८	गह { ६४ ५
गर्भोपधातिनी १७७ ६९	गायत्री ७९ ४९	गुण्डित २०७ ८८	२४१ २३८
गर्भत् १०१ १६५	गादत्मत १८१ ९२	गुत्सक ७३ १६	गृहगोधिका १०५ १२
गर्व ४२ २२	गार्भिण ११५ २२	गुद १२३ ७३	गृहपति १४६ १५
गर्हण ३५ १३	गाहपत्य १३८ १९	गुन्द्र १०० १६२	गृह्यालु १९७ २७
गर्ह्य २०१ ५४	गालव १७६ ३३	{ ८० ५५	गृहस्थूण २५५ ३०
गर्ह्यादिन् १९८ ३७	गिरि { ६७ १	गुन्द्रा { १०० १६०	गृहागत १४० ३४
गल १२५ ८८	गिरि { २१३ ११	गुप्त { २०७ ८९	गृहाराम ७० १
गलकम्बल १७६ ६३		२१० १०६	गृहावग्रहणी ६५ १३
गलनिका १७१ ३१			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
गृहिन्	१३६	३	गोपति	१७६	६२	गौधेय	१०३	६	ग्रीष्म	२४	१८
गृह्यक	{ १११ ४३ १९५ १६		गोपानसी	६७	१५	गौधेर	१०३	६	ग्रीवेषक	१९	१०४
गोन्दुक	१३५	१३८	गोपायित	२१०	१०६	गौर	{ ३० १३ ३२ १४		गलस्त	२१०	१११
गोह	६४	४	गोपाल	१७५	५७	गौरी	{ २३६ २८९ ७ ३६		गलह	१९२	४५
गौरिक	{ ६९ ८ २१८ १२		गोपी	९१	११३	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		गलान	१२०	५८
गौरय	१८४	१०४	गोपुर	{ ६६ ६३ ९५ १३२ २३५ १८२		गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		गलास्तु	१२०	५८
गो (गौ)	{ १७६ ६० १६७ ६६ २१९ २५		गोप्यक	१८७	१७	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		गली	१६	१४
गोकण्टक	८९	९९	गोमत्	१७६	५८	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घ		
गोकर्ण	{ १०४ १० १२४ ८३		गोमय	१७४	५०	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घट	१७१	३२
गोकर्णी	८६	८४	गोमायु	१०३	५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घटना	१६३	१०७
गोकुल	१७६	५८	गोमिन्	१७६	५८	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घटा	१६३	१०७
गोक्षुरक	८९	९९	गोरस	१७५	५३	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घटीशन्त्र	१८९	२७
गोचर	२९	८	गोर्द	१२१	६५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घट्ट	२५१	१८
गोजिह्वा	९३	११९	गोल	२५२	२०	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घण्टापथ	६३	१८
गोडुम्भा	९९	१५६	गोलक	११६	३६	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घण्टापाठलि	७७	३९
गोड	२५१	१८	गोला	१८४	१०८	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घण्टारवा	९०	१०७
गोन	{ ६७ १ १३५ १ २३५ १८०		गोलीह	७७	३९	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घन	{ १५ ७ ३८ ४ ३९ ९	
गोत्रभिद्	८	४२	गोलोमी	{ ८९ १०२ १०० १५९ १८५ १११		गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घन	{ १५ ७ ३८ ४ ३९ ९	
गोत्रा	{ ६० ३ १७६ ६०		गोवन्दनी	८०	५५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घनरस	५०	५
गोदारण	१६७	१४	गोविट्	१७४	५०	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घनसार	१३३	१३०
गोकुह	१७५	५७	गोविन्द	{ ५ १९ २२६ ९१		गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घनाघन	२२८	११०
गोधन	१७६	५८	गोशाल	२५७	४०	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घर्म	४५	३३
गोधा	१५९	८४	गोशीर्ष	१३३	१३१	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घस्मर	१९६	२०
गोधापदी	९२	११९	गोष्ठ	६१	९	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घस्र	२१	२
गोधि	१२६	९२	गोष्ठपति	२३०	१३०	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घाटा	१२५	८८
गोधिका	५४	२२	गोष्ठी	१३८	१५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घाटिक	१६१	९७
गोधूम	१६८	१८	गोष्पद	२२७	९४	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घात	१६४	११५
गोनर्द	९५	१३२	गोसरस	१८४	२०४	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घातुक	{ १९७ २८ २०० ४७	
गोनस	४७	४	गोसख्य	१७५	५७	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घास	१०२	१६७
गोष	{ १४५ ७ १७५ ५७ २३० १३०		गोस्तन	१२९	१०५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घुटिका	१२२	७२
			गोस्तनी	९०	१०७	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घुण	२५१	१८
			गोस्थानक	६२	१३	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घूर्णित	१९७	३२
			गौतम	४	१५	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३		घृणा	{ ४२ १८ २१६ ३२ २२२ ५१	
			गौधार	१०३	६	गौरी	{ ११२ ४ ६२ १३				

शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.
चार्मण २१७ ४३	चिरन्तन २०५ ७७	चैत्य ६५ ७	छात्र १३७ ११
चालनी १६९ २६	चिरप्रसूता १७७ ७१	चैत्र २४ १५	छादित २०९ ९८
चाप १०५ १६	चिरविल्व ७८ ४७	चैत्ररथ १३ ७०	छान्दस १३६ ६
चिकित्सक १२० ५७	चिररात्राय २४३ १	चैत्रिक २४ १५	छाया २३२ १५७
चिकित्सा ११९ ५०	चिरस्थ २४३ १	चैल { १३१ ११५	छित २०९ १०३
चिकुर { १२७ ९५	चिराय २४३ १	चैल { २३७ २०२	छिद्र ४५ २
१९९ ४६	चिरिटी ११२ ९	चोच { ९५ १३४	छिद्रित २०९ ९९
चिक्षण १७४ ४६	चिलिचिम ५३ १८	२५५ ३०	छिन्न २०९ १०३
चिकस २५६ ३५	चिल्ल { १०६ २१	चौर १८९ २४	छिन्नरुहा ८६ ८२
चिन्वा ७८ ४३	१२० ६०	चोरपुष्पी ९४ १२६	छुरिका १६० ९२
चित् { २८ १	चिह्न १७ १७	चौरिका १८९ २५	छेक १११ ४३
२४४ ३	चीन १०४ ९	चौर्य १८९ २५	छेदन २१२ ७
चिता १६४ ११७	चीर २५५ ३१	चोल १३१ ११८	ज
चिति १६४ ११७	चीरी १०८ २८	च्युन २१० १०४	जगत् { ६१ ६
चित्त २७ ३१	चीरका १०८ २८	छ २१० १०४	२२५ ८०
चित्तविभ्रम ४३ २६	चीवर २५५ ३१	छगलक १७८ ७६	जगती { ६१ ६
चित्तसमुन्नति ४२ २२	९० १४१	छगलात्री ९६ १३७	२२४ ७१
चित्ताभोग २८ २	चुक्र { १७१ ३५	छत्र १५० ३२	जगत्प्राण १२ ६२
चित्या १६४ ११७	२५२ २०	छत्रा { ९० १०५	जगर १५६ ६४
चित्र { ३१ १७	चुक्रिका ९६ १४०	१०२ १६७	जगल १९१ ४१
४१ १९	चुल्ल १२० ६०	१७३ ३७	जगध २१० १११
२३५ १७८	चुल्लि १७० २९	छत्राकी ९२ ११५	जग्धि १७५ ५५
चित्रक { ७९ ५१	चुचुक १२३ ७७	छद् { ७२ १४	जघन १२३ ७४
८५ ८०	चूडा { १०८ ३१	१०९ ३६	जघनेफला ८१ ६१
१३२ १२३	१२७ ९७	छदन ७२ १४	जघम्य { २११ ८१
चित्रकर १८६ ७	चूडामणि १२८ १०२	छदिस ६६ १४	२३३ १५९
चित्रकृत ७५ २७	चूडाला १०० १६०	छद्मन् ४४ ३०	जघम्यज { ११८ ४३
चित्रतुल्य ९० १०६	चूत ७६ ३३	छन्द { २१४ २०	१८५ १
चित्रपर्णी ८८ ९२	चूर्ण { १३४ १३४	२२६ ८८	जगत् २०४ ७४
चित्रभातु { ११ ५६	१६२ ९९	छन्दस् { १३८ २२	जगमैतर २०४ ७३
१९ ३०	चूर्णकुन्तल १२७ ९६	२४१ २३२	जंघा १२२ ७२
२२८ १०५	चूर्णि { २४९ ९	छन्न { १४८ २२	जंघाकारिक १५७ ७३
चित्रशिखण्डिन् २२ २७	चूर्णिका १५१ ३८	२०९ ९८	जघाल १५७ ७३
चित्रशिखण्डिज १८ २४	चेटक १८७ १७	छल { १६३ १०८	७१ ११
चित्रा { ८७ ८७	चेत २४५ १२	छवि { १७ १७	जटा { १२७ ९७
१९ १५६	चेतकी ८१ ५९	२० ३४	२२१ ३८
चिन्ता ४४ २९	चेतन २७ ३०	छाग १०८ ७६	जटाजूट ७ ३५
चिपिटक १७४ ४७	चेतम् १८ १	छागी १७८ ७६	जटासांसी ९५ १३४
चिपुक १२६ ९०	चेतस् २७ ३१	छाति { ११८ ४४	जटिन् ७६ ३२
चिरकिय १९५ १७		२०९ १०३	

शब्दानुक्रमिका ।

(२५)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
जटिला	९५	१३४	जम्बाल	५१	९	जलाशय	५५	२५	जायक	१३२	१२५
जठर	१२३	७७	जम्बीर	७२	२४	जलोच्छ्वास	१०१	१६४	जाया	११२	६
	२१०	७६	जम्बु	८५	७९	जलौकम्	५१	१०	जायाजीव	१८७	१२
	२३६	१८९	जम्बुक	७३	१९	जलौका	५४	२२	जायापती	११७	३८
जड	१७	१९		१०३	५	जलपाक	५४	२२	जायु	११९	५०
	१९८	३८	जम्बू	२१७	३	जल्पित	१९८	३६	जार	११६	३५
जटा	८७	८६	जम्भ	७३	१९	जव	१९८	३६	जारज	११६	३६
जडुल	११८	४९	जम्भमेदिन्	७४	२४		१२	६४	जाल	५३	१६
जतु	१३२	१२५	जम्भल	८	४३	जवन	१५७	७३	जालक	२३७	२००
जतुरु	१७२	४०	जम्भीर	७४	२४		१५२	४५	जालिक	७३	१६
जतुका	१०८	२६		७४	२४	जवनिका	१५७	७३	जालिक	१८७	१४
जतुकृत्	९९	१५३	जय	२१६	६५	जवपुष्प	२१६	३९	जाली	९२	११८
जत्का	९६	१५३		१६४	११०	जहुतनया	१३१	१२०	जालम	१९७	१६
जघ्र	१२३	७८	जयन	२१३	१२	जागरा	८५	७६	जालम	१९५	१७
जनक	११५	२८	जयन्त	२१३	१२	जागरितु	५६	३१	जावाल	१८७	११
जनगम	१८८	१९	जयन्ती	९	४६	जागरूक	२१४	१९	जिघत्सु	१९६	२०
जनता	२१७	४२	जया	८२	६५	जागयां	१९७	३२	जिज्ञी	८७	९०
जनन	२७	३०	जय्य	८२	६५	जाडगुलिक	१९७	३२	जित्वर	१५७	७७
	१३५	१	जरठ	१५७	७४	जाडधिक	२१४	१९	जिन	४	१३
जननी	११५	२९	जरण	२०५	७६	जात	४८	११	जिष्णु	८	४२
जनपद	६१	८	जरत्	१७२	३६	जातरूप	१५७	७३	जिष्णु	१५७	७७
जनयित्री	११५	२९	जरद्वय	११७	४१	जातवेदस्	२७	३१	जिह्व	२०४	७१
जनश्रुति	३४	७	जरा	१७६	६१	जातापत्या	२२६	८५	जिह्व	२३१	१४१
जनार्दन	५	१९	जरायु	११७	४१		१८२	९५	जिह्व	४७	८
जनाश्रय	६५	९	जरायुज	११७	३८	जातकोश	१०	५३	जिह्व	१२६	९१
जनि	२७	३०	जल	११७	३८	जातीफल	११४	१६	जिन	११७	४२
जनी	९९	१५३	जलजन्तु	२००	५०	जातीफल	११४	१६	जिह्व	११७	४२
	११२	९	जलधर	५०	३	जातीफल	२७	३१	जिह्व	११७	४२
जनुस्	२७	३०	जलजन्तु	२५३	२३	जातीफल	८४	७२	जिह्व	११७	४२
जन्तु	२७	३०	जलजन्तु	५३	२०	जातीफल	२२४	६८	जिह्व	११७	४२
जन्तुफल	७४	२२	जलधर	२५	७	जातीफल	७१	१९	जिह्व	११७	४२
जन्मन्	२७	३०	जलनिधि	४९	२	जातीफल	१३४	१३२	जिह्व	१३१	११५
जन्मिन्	२७	३०	जलनिर्गम	५१	७	जातीफल	१३४	१३२	जिह्व	१३१	११५
	१४४	५८	जलनीली	५१	७	जातीफल	१३४	१३२	जिह्व	१३१	११५
जन्य	१६२	१०३	जलपुष्प	५७	३८	जातीफल	२४४	४	जिह्व	१३१	११५
	२३३	१५९	जलप्राय	२५३	२३	जातीफल	१७६	६१	जिह्व	१३१	११५
जन्यु	२७	३०	जलमुच	६२	१०	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५
जप	१४२	४७	जलमुच	१५	७	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५
जम्पती	११७	३८	जलव्याल	१५	७	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५
			जलव्याल	४७	५	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५
			जलव्याल	५४	२३	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५
			जलव्याल	५५	२५	जातीफल	१२९	७१	जिह्व	१३१	११५

शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.
जीवनी १७ १४२	ज्या { ६० २	दुण्डुक ८० ५६	तद् २७५ ३
जीवनीया १७ १४२	{ १५९ ८५	दु { ६	तदर्पण १८१ ८१
जीवनौषध १६५ १२०	ज्याघातवारण १५९ ८४	डमर २१३ १४	तदा २४६ २२
जीवन्तिका { ८६ ८२	ज्यानि २१२ ९	डमरु ३९ ८	तदात्व १४९ २९
{ ८६ ८३	ज्यायस् { ११८ ४३	डयन १५४ ५२	तदानीम् २८६ २२
जीवन्ती १७ १४२	{ २४१ २३५	डहु ८१ ६०	तनय ११५ २७
जीवा १७ १४२	ज्येष्ठ { २६ १६	डिण्डिम ३९ ८	१२२ ७१
जीवातु १६५ १२०	{ २२१ ४१	डिण्डीर १८४ १०५	तनु २०२ ६१
जीवान्तक १७७ १४	ज्योतिरिङ्गण १०८ २८	डिम्ब २१३ १४।	२०३ ६६
जीविका १६५ १	ज्योतिपिक १४६ १४	डिम्भ ११० ३८	२२८ ११३
जीवितकाल १६५ १२०	ज्योतिष्मती ९८ १५०	डिम्भ २३० १३४	तनुत्र १५६ ६४
जुगुप्सा ३५ १३	ज्योतिस् २४० २३०	डिम्भा ११७ ४१।	तनू १२२ ७१
जुङ्ग ९६ १३७	ज्योत्स्ना १७ १६	डुभ ४७ ५	तनूकृत २०९ ९९
जुहू १३९ २५	ज्योत्स्नी ९२ ११८	डुलि ५४ २४	तनूनपात् १० ५३
जुति २१६ ३९	ज्यौत्स्नी २२ ५	ढ	तनूरुह { १०९ ३६
जुति २१६ ३९	ज्वर { १२० ५६	ढका ३९ ६	{ १२८ ९९
जृम्भ ४५ ३५	{ २१६ ३९	त	तन्तु १८९ २८
जृम्भण ४५ ३५	ज्वलन १० ५३	तक्र १७५ ५२	तन्तुम १६८ १७
	ज्वाल ११ ५७	तक्षक २१७ ४	तन्तुवाय { १०५ १३
जेतृ { १५७ ७४	झ	तक्षन् १८६ ९	{ १८६ ६
{ १५७ ७७	झटा ९४ १२७	तक्र ५१ ७	तन्त्र २३६ १८५
जेमग १७५ ५६	झटिति २४३ २	तटिनी ५६ ३०	तन्त्रक १३० ११२
जेय १५७ ७४	झर ६९ ५	तडाग ५५ २८	तन्त्रिका ८६ ८२
जैत्र १५७ ७४	झर्झर ३९ ८	तडित् १५ ९	तन्त्री { ४६ ३७
जैवातृक { १६ १४	झस्त्री २४९ १०	तडित्वत् १५ ७	{ २३५ १७६
{ १९३ ६	झष ५३ १७	तण्डक २५५ ३३	तप २७ १९
{ २१८ ११	झषा ९२ ११७	तण्डुल ९० १०६	तपःक्लेशसह १४१ ४२
जोङ्गक १३२ १२६	झाटल ७७ ३९	तण्डुलीय ९६ १३६	तपन { २० ३१
जोत्स्नी ८७ ११८	झाटलि २५७ ३८	तत { ३८ ४	{ ४८ १
जोषम् २४३ २५१	झाबुक ७७ ४०	ततस २४४ ३	तप्त २०९ १०२
श १३६ ५	झिण्टी { ८४ ७४	तत् २४४ ३	तपनीय १८२ ९४
शपित २०९ ९८	{ ८४ ७५	तत्काल १४९ २९	तपस् { २५ १५
शत २०९ ९८	झिञ्जिका १०८ २८	तत्त्व ३९ ९	{ २४१ २३२
शसि २८ १	झीविका १०२ २८	तत्पर १९४ ९	तपस्य २४ १५
शातशिञ्जान्त १४६ १५	झीविका १०२ २८	तथा २४५ ९	तपस्विन् १४१ ४२
शासि ११६ ३४	झङ्क { २५५ ३३	तथागत १४ १३	तमस् { ४६ ३
शतृ १९७ ३०	{ १९० ३४	तथ्य ३६ २२	{ २४१ १३१
शालेय १११ ३५	झिञ्जिका १०९ ३५		
शान ३० ६	झीका २४८ ७		
शामिन् १४६ १४			

शब्दानुक्रमणिका ।

(२७)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
तमस्विनी	२१	४	तल	१५९	८४	तालवृन्तक	१३५	१४०	तिलकालक	११८	४९
तमाल	८३	६८	तला	२३७	२०२	तालाङ्क	५	२४	तिलपर्णी	१३४	१३२
तमालपत्र	१३२	१२३	तलिन	२३०	१२७	ताली	९४	१२७	तिलपिञ्ज	१६८	१९
तमिल	४६	३	तल्प	२३०	१३१	ताली	१०२	१७०	तिलपेज	१६८	१९
तमिष्ठा	२२	५	तलज	२६	२७	तालु	१२६	९१	तिलेस	४७	५
तमी	२१	४	तल्ल	२०९	९९	तावत्	२४२	२४६	तिल्य	१६६	७
तमोमुद्	२२६	८९	तस्कर	१८९	२४	तित्त	२९	९	तिल्व	७६	३३
तमोपह	२४१	२३८	ताण्डव	३९	१०	तित्तक	३१	९	तिल्य	१८	२२
तरधु	१०२	१	तात	११५	२८	तित्तग्रास	७४	२५	तिल्यफला	८०	५७
तरङ्ग	५०	५	ताम्बिक	१४६	१५	तिग्म	२१	३५	तिल्य	२१	३५
तरङ्गिणी	५६	३०	तापस	१४१	४२	तिङ्मुखन्तचय	३३	२	तीक्ष्ण	१८२	९८
तरणि	१९	३०	तापसतरु	७८	४६	तिङ्मुख	१६९	२६	तीक्ष्णगन्धक	७५	३१
तरण्य	५२	११	तापिच्छ	८३	६६	तिङ्मुख	४२	२४	तीक्ष्ण	५०	७
तरल	१२८	१०२	तामरस	५८	४०	तिङ्मुख	१०९	३५	तीक्ष्ण	१४३	५०
तरला	१७४	५०	तामलकी	९४	१२७	तिङ्मुख	२१	१	तीक्ष्ण	२२६	८६
तरम	१५	६४	तामसी	२२	५	तिङ्मुख	७५	२६	तीक्ष्ण	१३	६७
तरस	१२१	६३	ताम्बुलवल्ली	९३	१२०	तिङ्मुख	७८	४३	तीक्ष्णवेदना	४९	३
तरस्विन्	१५७	७३	ताम्बुली	९३	१२०	तिङ्मुख	१७१	३५	तीक्ष्ण	२४२	२४२
तारि	५१	१०	ताम्रक	१८२	९७	तिङ्मुख	७७	३८	तीक्ष्ण	२४५	१५
तश्च	७०	५	ताम्रकर्णी	१५	५	तिङ्मुख	२४९	८	तीक्ष्ण	२४४	५
तरुण	११७	४२	ताम्रकुङ्कु	१८६	८	तिङ्मुख	५३	१९	तीक्ष्ण	७४	२५
तरुणी	११२	८	ताम्रचूड	१०६	१७	तिङ्मुख	५३	२०	तीक्ष्ण	२०४	७०
तर्क	२८	३	तार	३८	२	तिङ्मुख	२१०	१०५	तीक्ष्ण	९६	१३९
तर्कविद्या	३४	५	तारकजित्	२३४	१६६	तिङ्मुख	४६	३	तीक्ष्ण	२०१	५६
तर्कारी	८२	६५	तारका	१७	२१	तिङ्मुख	२४३	१५६	तीक्ष्ण	१२५	८९
तर्जनी	१२४	८१	तारा	१७	२१	तिङ्मुख	२४४	६	तीक्ष्ण	९२	११६
तर्जक	१७६	६१	तारुण्य	१२६	९२	तिङ्मुख	१३१	१२०	तीक्ष्ण	९६	१२९
तर्द	१७१	३४	तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	४२	२२	तीक्ष्ण	१२०	६१
तर्पण	१३७	१४	तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	७६	३३	तीक्ष्ण	१८३	१०१
तर्मन्	१३८	१९	तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	२५५	३०	तीक्ष्ण	८८	९५
	४३	२८	तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१६	१३	तीक्ष्ण	९४	१२५
	१७५	५५	तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१६४	११२	तीक्ष्ण	१८३	१०१
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१९८	३४	तीक्ष्ण	१२३	७७
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	७७	४०	तीक्ष्ण	१८७	१८
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	११८	४९	तीक्ष्ण	११८	४४
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१२१	६५	तीक्ष्ण	११८	४४
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१३२	१२३	तीक्ष्ण	११८	४४
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख	१७३	४३	तीक्ष्ण	११८	४४
			तारुण्य	११७	४०	तिङ्मुख			तीक्ष्ण	१२०	६१

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
तुष	९४	१२७	तृण	{	१०१ १६५	तोमर	१६१	९३	त्रिफला	१८५	१११
तुषावाय	१८६	६	तृण	{	१०२ १६७	तोय	५०	४	त्रिभण्डी	९१	१०८
तुमुल	१६३	१०६	तृणद्रुम		१०२ १७०	तोयपिपली	९१	१११	त्रियामा	२१	४
तुम्बी	९९	१५६	तृणधान्य		१६९ २५	तोरण	६६	१६	त्रिलोचन	७	३२
तुरग	१५२	४३	तृणध्वज		१०० १६०	तौर्यत्रिक	३९	१०	त्रिवर्ग	{	१४४ ५७
तुरङ्ग	१५२	४३	तृणराज		१०२ १६८	त्यक्त	२१०	१०७	त्रिवर्ग	{	१४७ १९
तुरंगम	१५२	४३	तृणशून्य		८३ ६९	त्याग	१४०	२९	त्रिविक्रम	५	२०
तुरङ्गवदन	१३	७१	तृण्या		१०२ १६८	त्रपा	४२	२३	त्रिविष्टप	३	६
तुरायण	२११	२	तृतीयाकृत		१६६ ९	त्रपु	१८४	१०५	त्रिवृत्	९१	१०८
तुरासाह	९	४४	तृतीयाप्रकृति		११७ ३९	त्रयी	३३	३	त्रिवृता	९१	१०८
तुक्क	१३३	१२८	तृप्त		२०९ १०३	त्रस	२०४	२४	त्रिसन्ध्य	२१	३
तुला	१८०	८७	तृप्ति		१७५ ५६	त्रसर	२१५	२४	त्रिसीत्य	१६६	९
तुलाकोटि	१३०	१०९	तृप्	{	४३ २७	त्रस्तु	१९७	२५	त्रिलोतस्	५६	३१
तुलामान	१८०	८५	तृप्	{	१७५ ५५	त्राण	{	२१० १०६	त्रिहल्य	१६६	९
तुल्य	१९१	३७	तृष्णक्		१९६ २२	त्रात	२१०	१०६	त्रिहायणी	१७७	६८
तुल्यपान	१७५	५५	तृष्णा		२२२ ५१	त्रायन्ती	९८	१५०	त्रुटि	{	९४ १२५
तुवर	२९	९	तेजन		१०० १६१	त्रायमाणा	९८	१५०	त्रुटि	{	२०२ ६२
तुवरिका	९५	१३१	तेजनक		१०० १६२	त्रास	४१	२१	त्रुटि	{	२२१ ३७
तुष	{	८१ ५८	तेजनी		८६ ८३	त्रिक	{	४० १०	त्रेता	{	१३८ २०
तुष	{	१६९ २२	तेजस्	{	१२१ ६२	त्रिक	{	४० १०	त्रेता	{	२३४ ६९
तुषार	{	१७ १८	तेजित		२४१ २३४	त्रिककुद्	६८	२	त्रोटि	{	१०९ ३६
तुषार	{	१७ १९	तेम		२०७ ९१	त्रिककुद्	६८	२	त्रोटि	{	१०९ ३६
तुपित	३	१०	तेमन		२१५ २९	त्रिकुट	१८५	१११	त्र्यब्दा	१७७	६८
तुद्दिन	१७	१८	तेमन		१७३ ४४	त्रिकुट	५५	२७	त्र्यम्बक	७	३३
तृण	१६०	८८	तैजस		१८३ ९९	त्रिका	५५	२७	त्र्यम्बकसख	१३	६८
तृणी	१६०	८९	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्र्यूपण	१८५	१११
तृणीर	१६०	८८	तैजस		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्व	२०५	८२
तृष्ट	७८	४१	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वक्षीरी	१८५	१०९
तृष्ट	१२	६५	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वक्पत्र	९५	१३४
तृष्ठ	{	७८ ४२	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वक्सार	१००	१६०
तृष्ठ	{	१८४ १०६	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वच्	{	७२ १२
तृष्टिका	१९०	३२	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वच्	{	१२१ ६२
तृवर	२३३	१६५	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वच्	{	९५ १३४
तृष्णीम्	२४५	९	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वचिसार	१००	१६०
तृष्णीजिह्व	१९८	३९	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वरा	२१२	२६
तृष्णीक	१९८	३९	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वरित	{	१२ ६४
तृष्णीकाम	२४५	९	तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वरित	{	१५७ ७३
			तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वरितोक्ति	३६	२०
			तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वष्ट	२०९	९९
			तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वष्ट	{	१८६ ९
			तैजसावर्तिनी		१९० ३३	त्रिकुट	५५	२७	त्वष्ट	{	२२० ३५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.			
द्विष्ट (पु)	२०	३४	दन्तशठ	{	७४	२१	दविष्ट	२०३	६९	।रा	११२	६		
द्विषाम्पति	२९	३०	दन्तशठा		७४	२४	दवीयस्	२०३	६९	दारित	२०९	१०७		
त्सर	१६०	९०	दन्तायल		९६	१४०	दशन	१२६	९१	दाह	७२	१३		
द			दन्तिका		१५०	३४	दशनवासस्	१२६	९०		८०	५३		
दश	१०८	२७	दन्तिन्		९७	१४४	दशयल	४	१४	।रुण	४१	२०		
दशन	१५६	६४	दन्तशूक		१५०	३४	दशमिन्	११८	४३	।रुहरिद्रा	८९	१०२		
दशित	१५६	६४	भ्र		४७	८	दशमीस्थ	२२६	८७	।रुहस्तक	१७१	३४		
दशी	१०८	२७	रम		२०२	६१	दशा	{	१३०	११४	दार्वाघाट	१०६	१७	
दष्टिन्	१०३	२	रम		१४८	२१	दशानीकिनी	{	२६७	२१६	दार्विका	{	९३	११९
दक्ष	१८८	१९	रमथ		२११	३	दशानीकिनी	१५८	८१	दार्वी	८९	१०२		
दक्षिण	१९४	८	दमित		२११	३	दशानीकिनी	१५८	८१	दाव	२३८	२०६		
दक्षिणस्थ	१५५	६०	दमुनस्		२०८	९७	दशानीकिनी	१५८	८१	दाविक	५७	३६		
दक्षिणा	१४	१	दम्पती		११	५६	दशानीकिनी	१५८	८१	दाश	५२	१५		
दक्षिणामि	१३८	१९	मम		११७	३८	दशानीकिनी	१५८	८१	दाशपुर	९५	१३१		
दक्षिणार	१८९	२४	दम्भोलि		४४	३०	दशानीकिनी	१५८	८१	दास	१८७	१७		
दक्षिणार्ह	१९३	५	दम्भ		९	४७	दशानीकिनी	१५८	८१	दासी	८४	७४		
दक्षिणैय	१९३	५	दम्भ		१७६	६२	दशानीकिनी	१५८	८१	दासीसम	२५४	२७		
दक्षिण्य	१९३	५	दया		४१	१८	दशानीकिनी	१५८	८१	।सेय	१८७	१७		
दक्षिणैर्मेन्	१८९	२४	दयालु		१९५	१५	दशानीकिनी	१५८	८१	दासेर	१८७	१७		
दग्ध	२०९	९९	दयित		२०१	६३	दशानीकिनी	१५८	८१	दिगम्बर	१९८	३९		
दग्धिका	१७४	४९		{	४१	२१	दशानीकिनी	१५८	८१	दिग्गज	१५	४		
	२०	३१	रत्		२३५	१८४	दशानीकिनी	१५८	८१	दिग्ध	{	१६०	८८	
	१४७	२०	दरिद्र		२४९	९	दशानीकिनी	१५८	८१	दिग्ध	{	२०७	९०	
			दरी		२००	४९	दशानीकिनी	१५८	८१	देत	२०९	१०३		
			दरु		६९	६	दशानीकिनी	१५८	८१	दितिसुत	४	१२		
			दरु		५४	२४	दशानीकिनी	१५८	८१	दिधिपु	११५	२३		
			दरु		१२०	५९	दशानीकिनी	१५८	८१	दिधिपु	११५	२३		
			दरु		१२०	५	दशानीकिनी	१५८	८१	दिन	२१	२		
			दरु		५	२५	दशानीकिनी	१५८	८१	दिनान्त	२१	३		
			दर्पण		१३५	१४०	दशानीकिनी	१५८	८१	दिन्	२	६		
			दर्भ		१०१	१६६	दशानीकिनी	१५८	८१	दिन्	२	६		
			दर्पक		१७१	३४	दशानीकिनी	१५८	८१	दिव	{	१४	१	
			दर्पि		४७	८	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवस	२१	२		
			दर्वाकर		२२	८	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवस्पाति	८	४२		
			दर्श	{	१४२	४८	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवा	२४४	६		
			दर्शक		१४५	६	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवाकर	१९	२८		
			दर्शन		२१६	३१	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवाकीर्ति	{	१८७	१०	
			दल		७२	१४	दशानीकिनी	१५८	८१	दिवाकीर्ति	{	१८८	१९	
			दध		२३८	२०६	दशानीकिनी	१५८	८१	दिधिषट्	३	४		

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
दिवौकस्	३	७	दुरालभा	८८	९२	दृढ	२०६	८६	देश	१६२	१२
दिव्यगायन	२५१	१३३	दुरित	२६	२३	दृश	१२६	९३	देशरूप	१४८	२४
दिव्योपपादुक	२००	५०	दुरोदर	२३४	१७१	दृष	२३९	२१७	देह	१२२	७१
दिश	१४	१	दुर्ग	१४६	१७	दृषद्	६८	४	देहली	६५	१३
दिश्य	१४	२	दुर्गत	२००	४९	दृष्ट	१४९	३०	दैतेय	९	१२
दिष्ट	२१	१	दुर्गति	४८	१	दृष्टरजस्	११२	८	दैत्य	९	१२
	२७	२८	दुर्गन्ध	३०	१२	दृष्टान्त	२२३	६२	दैत्यगुरु	१८	२५
	२३०	३५	दुर्गसञ्चर	२१५	२५	दृष्टि	१२६	९३	दैत्या	९३	१२३
दिष्टान्त	१६४	११६	दुर्गा	८	३७	दृष्टेन्दु	२२	९	दैत्यारि	५	१९
दिष्ट्या	२४५	१०	दुर्जन	२००	४७	देव	३	७	दैर्घ्य	१३०	११४
दीक्षान्त	१३९	२७	दुर्दिन	१६	१२	देवकीनन्दन	४०	१३	दैव	२७	२८
दीक्षित	१३७	८	दुर्नामक	११९	५४	देवकुसुम	५	२१	दैवश	१३९	२४
दीदिवि	१७४	४८	दुर्नामन्	५५	२५	देवखातक	४५	२७	दैवजा	१४६	१४
दीधिति	२०	३३	दुर्बल	११८	४४	देवखातविल	६९	६	दैवत	३	९
दीन	२००	४९	दुर्भनम्	१९४	८	देवच्छन्द	१२९	१०५	दोला	८८	९५
दीप	१३५	१३८	दुर्मुख	१९८	३६	देवजम्भक	१०१	१६६	दोषज	१३६	५
दीपक	२१८	११	दुर्बर्ण	१८२	९६	देवतक	९	५०	दोषा	२४४	६
दीप्ति	२०	३४	दुर्विध	२००	४९	देवता	३	९	दोषिकक	१९९	४६
दीप्य	९१	१११	दुर्हृद्	१४६	१०	देवताड	५३	६९	दोस्	१२४	८०
दीर्घ	२०३	६९	दृश्यवन	९	४४	देवत्व	१४१	५२	दोहद	४३	२७
दीर्घकोष्ठा	५५	२५	दुष्कृत	२६	२३	देवदाह	८०	५४	दोहदवती	११४	२१
दीर्घदर्शिन्	१३६	६	दुष्ठ	२४६	१९	देवद्रव्य	१९८	३४	द्युति	१७	१७
दीर्घपृष्ठ	४७	८	दुष्पत्र	९४	१२८	देवन	१९२	४५	द्युमणि	१९	३०
दीर्घवृन्त	८०	५७	दुहितृ	११५	२८	देववल्गु	७४	२५	द्युम्न	१८१	९०
दीर्घसूत्र	११५	१७	दूत	१४६	१६	देवभूय	१४३	५२	द्युत	१९२	४४
दीर्घिका	५५	२८	दूती	११४	१७	देवमातृक	६२	१२	द्युतकारक	१९२	४४
दुःख	४९	३	दूत्य	१४६	१६	देवयोनि	४	११	द्युतकृत	१९२	४३
दुःपम	२४५	१४	दून	२०९	१०२	देवर	११६	३२	द्यो (द्यौः)	३	६
दुष्प्रधर्षिणी	९२	११४	दूर	२०३	६८	देवल	१८७	११	द्योत	२०	३४
दुःस्पर्श	८८	९१	दूरदर्शिन्	१३६	६	देवसभा	९	४८	द्रप्त	१७५	५१
दुःस्पर्शा	८८	९४	दूर्वा	१००	१५८	देवसायुज्य	१४३	५२	द्रव	४४	३२
दुकूल	१३०	११३	दुपिका	१२२	६७	देवाजीवी	१८७	११	द्रवन्ती	१६४	१११
दुग्ध	१७५	५१	दूष्य	१३१	१२०	देवी	४०	१३			
दुग्धिका	८९	१०६	दूष्या	१५२	४२	देव	८६	८३			
दुष्टम	९८	१४८	दृढ	१३	६७	देव	९५	१३३			
दुन्दुभी	३८	६	दृढसन्धि	२०५	७५	देव	११६	३२			
दुरध्व	६३	१६	दृष्टि	२५२	१९						

(३९)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
ब्रविण	१६२	१०२	द्वार्	६६	१६	धनंजय	१०	५३	धवित्र	१३९	२३	
	१८१	९०	द्वार	६६	१६	धनद	१३	६८	धातकी	९४	१२४	
	२२२	५२	द्वारपाल	१४५	६	धनहरी	९४	१२८	{	२४८	७	
	२५३	२२	द्वाःस्थ	१४५	६	धनाधिप	१३	६८		धातु	६९	८
द्रव्य	१८१	९०	द्वाःस्थित	१४५	६	धनिन्	१९४	१०	{	२२४	६५	
	२३२	१५४	द्वास्थितदर्शक	१४५	६	धनिष्ठा	१८	२२		धातुपुष्पिका	९४	१२४
द्राक	२४३	२	द्विगुणाकृत	१६६	२९	धनु	७६	३५	धातृ	४	१७	
द्राक्षा	९०	१०७	{	१०९	३२	धनुःपट	७६	३५	धात्री	२३५	१७६	
द्राधिष्ठ	२११	११२		द्विज	३२०	३०	धनुर्धर	१५६	६९	धाना	१७४	४७
द्राविडक	९५	१३५	द्विजराज	१६	१५	धनुष्मान्	१५६	६९	धानुष्क	१५६	६९	
द्रु	७०	५	द्विजा	९३	१२०	धनुप्	१५९	८३	धान्य	१६८	२१	
द्रुक्लिम	८०	५३	द्विजाति	१३६	४	धन्य	१९३	३	धान्यत्वच्	१६९	२२	
द्रुघण	१६०	९१	द्विजिह्व	२३०	१३३	धन्व	१५९	८३	धान्याक	१७२	३८	
द्रुण	१०५	१४	द्वितीया	११२	५	धन्वन्	६१	५	धान्याम्ल	१७२	३९	
द्रुणी	२४९	९	द्वितीयाकृत	१६६	९	धन्वयास	८८	९१	धामन्	२२९	१२४	
{	१२	६४	द्विप	१५०	३४	धान्विन्	१५६	६९	{	८७	८८	
	२०७	८९	द्विपाद्य	१४९	२७	धमन	१००	१६२		धाम्या	१३८	२२
	२०९	१००	द्विरद	१५०	३४	धमनि	१२१	६५		धारणा	१४९	२६
	२४३	२	द्विरेफ	१०८	२९	धमनी	९५	१३०		धारा	१५३	४९
द्रुम	७०	५		१७७	६८	धम्मिल्ल	१२७	९७	धाराधर	१५	७	
द्रुमामय	१३२	१२५	द्विषु	१४६	११	धर	६७	१	धारासम्पात	१६	११	
द्रुमोत्पल	८१	६०		द्विषत्	१४६	१०	धरणि	६०	२	धातीराष्ट्र	१०७	२४
द्रुवय	१८०	८५	द्विसित्य	१६६	९	धरा	६०	२	धावनी	८८	९३	
द्रुहिण	४	१७	द्विहत्य	१६६	९	धरित्री	६०	२	धिक्	२७२	२४०	
{	१८०	८८	द्विहायनी	१७७	६८	धर्म	२६	२४	{	१९८	३९	
	२२२	४९	द्वीप	५१	८		३३	३		धिक्कृत	२०८	५४
द्रोणकाक	१०६	२१	द्वीपवती	५६	३०	धर्मचिन्ता	४३	२८	धिषण	२८	५४	
द्रोणक्षीरा	१७८	७२	द्वीपिन्	१०२	१	धर्मध्वजिन्	१४३	५४	धिषणा	२६	१	
द्रोणदुग्धा	१७८	७२	द्वेषण	१४६	१०	धर्मपत्तन	१७२	३६	धिष्य	२३२	१५५	
{	५२	११	द्वैध	१४७	१८	धर्मराज	११	५८	{	२८	१	
	८८	९५		१९९	४५		४	१३		धीन्द्रिय	२९	८
द्रोहाचिन्तन	२८	४	द्वैप	१५४	५३	{	२२०	३१	{	१३६	६	
द्रौणिका	१६६	१०	द्वैमातुर	८	३८		धर्मसंहिता	३४		५	धीमती	११३
{	११०	३८	द्रव्यष्ट	१८२	९७	धर्मिणी	११३	१०	{	१३३	१२४	
	२३८	२१२					११३	१०		धीर	१३६	५
द्रयातिग	१४२	४४	ध	२५१	१७	{	११६	३५	{	५२	१५	
द्वादशाङ्गुल	१२५	८४					धव	२३८		२०६	धीशक्ति	२१५
द्वादशाहमन्	१९	२८	धट्ट	८५	७७	धवल	३०	१३	धीसचिव	१४४	४	
{	२८	३	धत्तूर	१८१	९०	धवला	१७७	६७	{	२०६	८७	
	२३३	१६५	धन	१८१	९०							

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
धुनी	५६	३०	धुवा	{ ९२ ११५	नडप्राय	६१	९	नर्मदा	५६	३२		
धुर्	१५४	५५	{ १३९ २५	नडसहति	१०२	१६८	नर्मन्	४४	३२			
धुरन्धर	१७७	६५	ध्वज	१६२	९९	नडुत्	६१	९	नल	१०१	१६५	
धुरीण	१७७	६५	ध्वजिनी	१५८	७८	नडुल	६१	९	नलकूबर	१३	७०	
धुर्य	१७७	६५	ध्वनि	३६	२२	नत	२०४	७१	नलद	१०१	१६४	
धूत	२१०	१०७	ध्वनित	२०८	९४	नतनासिक	११८	४५	नलमीन	५३	१८	
धुपायित	२०९	१०२	ध्वस्त	२१०	१०४	नदी	५६	२९	नलिन	५७	३९	
धुपित	२०९	१०२	ध्वक्ष	{ १०६ २०	नदीमातृक	६२	१२	नलिनी	५७	३९		
धूमकेतु	२२३	५८	{ २३९ २१९	नदीसर्ज	७८	४५	नली	९४	१२९			
धूमयोनि	१५	७	ध्वान	३६	२२	नड्डी	१९०	३१	नल्व	६३	१८	
धूमल	३१	१६	ध्वान्त	४६	३	ननान्द	११५	२९	नव	२०५	७७	
धूम्या	२१७	४२	न	२४५	११	ननु	{ २४२ २४८	१४	नवदल	५९	४३	
धूम्याट	१०५	१६	न	२४५	११	नन्दक	६	२८	नवनीत	१७५	५२	
धूम्र	३१	१६	नकुलेश	९२	११५	नन्दन	८	४५	नवमालिका	८४	७२	
धूर्जटि	७	३३	नक्तक	१३१	११५	नन्दिबुक्ष	९४	१२८	नवसूतिका	१७७	७१	
धूर्त	{ ८५ ७७	४३	नक्तम	२४४	६	नन्द्यावर्त	६५	१०	नवाम्बर	१३०	११२	
धूर्यह	१७७	६५	नक्तमाल	७९	४७	नपुंसक	११७	३९	नवीन	२०५	७७	
धूलि	१६१	९८	नक्र	५४	२१	नाग्री	११५	२९	नवोद्धृत	१७५	५२	
धूसर	३०	१३	नक्षध	१७	२१	नभस्	{ १४ १	१६	नव्य	२०५	७७	
धृति	२२५	७४	नक्षत्रमाला	१२९	१०६	नभसगम	१०९	३४	नष्ट	१६४	११२	
धृष्ट	१९६	२५	नक्षत्रेश	१६	१५	नभस्य	२४	१७	नष्टचेष्टता	४५	३३	
धृष्णज्	१९६	२५	नख	{ ९५ १३०	नभस्वत्	१२	६३	नष्टाग्नि	१४३	५३		
धृष्णि	२०	३३	नखर	१२४	८३	नमस्	२४६	१८	नष्टेन्दुकला	२२	९	
धेनु	१७७	७१	नग	२१९	१९	नमसित	२०	१०१	नस्तित	१७६	६३	
धेनुका	{ १५० ३६	१५	नगरी	६३	१	नमस्कारी	९७	१४१	नस्योत	१७६	६३	
धेनुप्या	१७८	७२	नगौकस्	१०९	३३	नमस्या	१४०	३४	नहि	२४५	११	
धेनुक	१७६	६०	नग्न	१९८	३९	नमस्त्य	२०९	१०१	नाक	{ ३ ६	२	
धैवत	३७	१	नगहू	१९२	४२	नमुचिषूदन	८	४३	नाकु	१२	१४	
धोरण	१५५	५८	नगिका	{ ११२ ११४	१७	नय	२१२	९	नाकुली	९२	११४	
धौतकौशेय	१३०	११३	नट	{ ८० ५६	१२	नयन	१२६	९३	नाग	{ ४७ ४	१५० ३४	
धौरितक	१५३	४८	{ १८७ १२	नटन	३९	१०	नर	१११	१	नाग	{ १८४ १०५	२०२ ५९
धौरये	१७७	६५	नटी	९४	१२९	नरक	४८	१	नाग	{ २१९ २१	२१९ २१	
ध्याम	१०१	१६६	नड	{ १०० १६२	३३	नर्तक	३९	११	नागकेसर	८२	६५	
ध्रुव	{ ७१ ८	७२	नडथा	{ २५५ ३३	१०२ १६८	नर्तकी	३९	८	नागाजिहिका	१८४	१०८	
ध्रुव	{ २३८ २११					नर्तन	३९	१०	नागाबला	९२	११७	

शब्दानुक्रमणिका ।

(३३)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
नागर	{	१७२ ३८	नारायणी	८९	१०१	निकुरम्भ	११०	४०	निद्राष्ट	१९७	३३
		२३६ १८८	नारी	१११		निकृत	{	१९९ ४१	निधन	{	१६४ ११६
नागररङ्ग		७७ ३८	नाल	{	५८ ४			१९९ ४६			२२९ १२३
नागलोक		४६ १			१६९ २	निकृति		४४ ३०	निनि		१३ ७१
नागवल्ली		९३ १२०	नाल		५८ ४२	निकृष्ट		२०१ ५४	निधुवन		१४४ ५७
नागराश्रम		१८४ १०५	नालिका		१७१ ३४	निकेतन		६४ ४	निध्यान		२१६ ३१
नागान्तक		६ २९	नालिकर		१०२ १६८	निकोचक		७५ २९	निनद		३६ २२
नाट्य		३९ १०	नाविक		५२ १	निकण		३७ २४	निनाद		३६ २२
नाडिन्धम		१८६ ८	नाव्य		५१ १०	निकाण		३७ २४	निन्दा		३५ १३
नाडी	{	१२१ ६५	नारा	१६४	११६	निखिल		२०३ ६५	निप		१७१ ३२
		१६९ २२	नासला		१० ५१	निगट		१५२ ४१	निषट		२१५ २९
		२२१ ४३			६५ १३	निगद		२१३ १२	निपाठ		२१५ २९
नाडीव्रण		११९ ५४	नासा	{	१२५ ८९			६३ १	निपातन		२१५ २७
नायवत्		१९५ १६	नासिका		१२५ ८९	निगम	{	१८९ ७८	निपान		५५ २६
नाद		३६ २३	नास्तिकता		२८ ४			२३१ १४०	निपुण		१९३ ४
		७५ ३०	नेःशलाक		१४८ २२	निगाद		२१३ १२	निवन्धन		३९ ७
नादर्थी		७७ ३८	निःशेष		२०३ ६५	निगार		२१६ ३७	निवर्द्धण		१६४ ११२
		७९ ६५	नेःशोऽय		२०१ ५६	निगाल		१५३ ४८	निभ	{	१९१ ६७
		८२ ११८	निःश्राण		६७ १८	निग्रह		२१३ १३	निभत		१९५ २५
नाना	{	२४२ २४७	नेःश्रेयस		२८ ६	निघ		२१६ ३६	निमय		१७९ ८०
		२४४ ३	नेःप्रसमू		२४५ १४	निघरा		१७५ ५५	निमत्त		२२५ ७६
नानारूप		२०८ ९३	निःसरण		५७ १९	निघ्न		११५ १६	निमप		२३ ११
नान्दाकर		१९८ ३८	निःस्व		२०० ४९	निचुल		८१ ६१	निम		५२ १५
नान्दीवादिन्		१९८ ३८	नेकट		२०३ ६६	निचोल		१३१ ११५	निमगा		५६ ३०
नापित		१८७ १०	निकर		११० २९	निज		२२० २२	निमा		८९ ६२
	{	१५४ ५६	निकपण		६७ १९	नितम्भ	{	६८ ७	निम्यतरु		७५ २६
नाभि		२३० १३७	निकप		१९० ३२			१२३ ७४	नियाते		२७ २८
		२४९ ९			२४४ ७	नितभिनी		२११ १	नियन्तु		१५५ ५९
		२५२ २०	निका	{	२४६ १९	नितान्त		१३ ६७			२८ ५
नाभ		२४२ २५१	नेकपात्मज		११ ६०	नित्य	{	१३ ६६	नियम	{	१४१ ३७
नाभधेय		३४ ८	नेकाम		१७५ ५७			२०४ ७२			१४२ ४९
नामन्		३४ ८	नेकाय		११० ४२	निदाघ	{	२५ १९	नियामन		५२ १२
नाग		२१२ ९	नेकाय्य		६४ ५			४५ ३३	नियुता		२५३ २४
नायक		१९४ ११	नेकार	{	२१३ १५	निदान		२७ २८	नियुक्त		१६३ १०६
		४८ १			२१६ ३६	निदिग्ध		२०७ ८९	नियोज्य		८७ १७
नारक		४८ २	नेकारण		१६४ ११२	निदिग्धिका		८८ ९३	निर		२४३ २५३
नारद		९ ४८	नेकुञ्जक		१८० ८८	निदेश		१४८ २५	निरस्तर		२०३ ६६
नाराच		१५९ ८७	नेकुञ्ज		६९ ८	निद्रा		४५ ३६	निरय		४८ १
नाराची		१९० ३२	नेकुम्भ		५७ १४४	निद्राण		१९७ ३३	निरर्गल		२०६ ८३
नारायण		४ १८									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
निरर्थक	२०५	८१	निर्वात	२०८	९६	निपद्या	६३	२	निस्तान	३७	२३
निरवग्रह	१९५	१५	निर्वाद	३५	१३	निपट्टर	५१	९	निहनन	१६४	११४
निरसन	२१६	३१	निर्वपण	१४०	३०	निपध	३८	३	निहाका	५४	२२
निरस्त	३६	२०	निर्वापण	१६४	११४	निपाद	२७	१	निहरान	१६४	११३
	१६०	८८		१९४	१२		१८८	२०	निहीन	१८७	१६
	१९८	४०		१९४	१२		१५५	५९	निरूप	३५	१७
निराकारिण्यु	१९७	३०	निर्वासन	१६४	११३	निपूदन	१६४	११३	नीकाश	१९१	२७
निराकृत	१९८	४०	निर्वृत्त	२०९	१००	निष्क	२१८	१४	नीच	१८७	१६
निराकृति	१४३	५३	निर्देश	१९१	२८	निष्काधित	१९४	२१	नीचैस	२०४	७०
	२१६	३१		२१४	२०		१९८	३९		२४६	१७
निरामय	१२०	५७	निर्व्यूह	२४१	२२६	निष्कुट	७०	१	नीड	१०९	२०
निरीश	१६७	१३	निर्व्यथन	४६	२	निष्कुट	७२	१३	नीडाद्रव	१०९	२१
निरोध	२१३	१३	निर्हार	२१४	१७	निष्कम	२१५	२५	नीझ	६६	१४
निर्वर्तति	४९	२	निर्हारिन्	३०	११	निष्कम	४०	१५	नीप	७८	४२
निर्गुण्डी	८३	६८	निर्हाद	२७	२३		२२१	४१	नीर	५०	४
	८३	७०		६४	५		१७३	४४	नीर	२०	१४
निर्ग्रन्थन	१६४	११३	निलय	११०	३९	निष्ठा	२१६	३८	नीलकण्ठ	१०८	२०
निर्घोष	३७	२३	निवह	१६४	११३	निष्ठुर	२०५	७६	नीलकण्ठ	२२१	४०
निर्जर	३	७	निवहण	२२६	८४	निष्ठुर	२०५	७६	नीलकण्ठ	१०५	१३
निर्जितेन्द्रियग्राम	१४०	४३	निवात	१४०	३१	निष्ठुर	२०७	८७	नीलकण्ठ	७	३३
निर्झर	६९	५	निवाप	१३०	११३	निष्ठुर	२५	३८	नीलकण्ठ	८४	७४
निर्णय	२८	३	निर्वात	१४३	५०		२६	३८	नीलकण्ठ	१०८	२६
निर्णिक	२०१	५६	निवृत्त	२०७	८८		२१६	३८	नीलकण्ठ	५	२४
निर्णोजक	१८७	१०	निवेश	१५०	३३	निष्ठा	१९३	४	नीलकण्ठ	५७	३७
निर्देश	१४८	२५	निशा	२१	४	निष्ठा	२०८	९५	नीलकण्ठ	८३	७०
निर्भर	१३	६६	निशाख्या	१७२	४१	निष्ठा	११३	११	नीलकण्ठ	८८	९५
	२७५	२		६४	५	निष्ठा	२०९	१००	नीलकण्ठ	८८	९४
निर्मद	१५०	३६	निशान्त	१६	१४	निष्ठा	२१५	२४	नीलकण्ठ	२४	२३
निर्मुक्त	४७	६	निशापीत	२०७	९१	निष्ठा	२१९	१००	नीलकण्ठ	१६९	२५
निर्मोक	४८	९	निशित	२२	६	निष्ठा	१३०	११२	नीलकण्ठ	१७९	८०
निर्याण	१५०	३८	निशीथ	२१	४	निष्ठा	४६	३८	नीलकण्ठ	२३८	२१२
निर्यासन	२२९	१२०	निशीथिनी	२०१	५६	निष्ठुर	२०७	८८	नीलकण्ठ	६१	८
निर्यास	२५०	१३	निःशोध्य	२०३	७५	निस्तल	२०३	६९	नीलकण्ठ	१३१	१९८
निर्व्यूह	२४१	२३६	निःशेष	२०१	५६	निरतर्हण	१६४	११४	नीलकण्ठ	१७	१८
निर्वपण	१४०	३०	निःशोध्य	२०१	५६	निस्त्रिंश	१६०	८९	नु	२४२	२४८
निर्वर्णन	२१६	३१	निश्चय	२८	३	निस्त्रिंश	१७४	४९	नु	२०७	८७
निर्वहण	४०	१५	निश्चेणि	१६०	८८	निस्त्रिंश	२७		नु	३४	११
निर्वाण	२८	६	निष्क	१५६	६९	निस्त्रिंश	२००		नु	२०७	८७
	२०८	९६		१५६	६९		२००			२०७	८७

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
नृतन	२०५	७७	न्यग्रो	७६	६२	पटु	७०	४	पण	१८०	८८
नृतन	२०५	७८	न्यग्रो	२२७	९६	पटु	११०	८४	पण	१९१	३८
नृत	७८	४१	न्यग्रो	१७	७१	पटु	२२४	७२	पण	१९२	४४
नृतन	२४३	२५०	न्यग्रो	२०४	७०	पटु	१११	४१	पण	२२२	४६
नृतन	२४६	१६	न्यग्रो	१०४	१०	पटु	८९	१०२	पण	१९२	४४
नृत	१३०	१०९	न्यग्रो	१०७	८८	पटु	११२	८	पण	३९	८
नृत	१११	१	न्यग्रो	१७५	५६	पटु	१११	१	पण	२१०	१०९
नृत	३९	१०	न्यग्रो	१४८	२४	पटु	१६४	११६	पण	२१०	१०९
नृत	१६६	१	न्यग्रो	१४८	२५	पटु	२२	७	पण	१७९	८२
नृत	१५०	३२	न्यग्रो	१७१	८१	पटु	३७	१	पण	११७	३९
नृत	२५४	२७	न्यग्रो	१२०	६१	पटु	३३	५	पण	१३६	५
नृत	१५०	२१	न्यग्रो	२५१	१७	पटु	५	२५	पण	१७९	८२
नृत	२००	४७	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	१२४	८१	पण	१७९	८२
नृत	२५७	४०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	७९	५१	पण	१७९	८२
नृत	१९४	११	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१२६	९३	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२३५	१८०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१२६	९३	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२०३	६८	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१२८	९९	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	५५	२७	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१५४	५६	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	७५	२६	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२०६	८३	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१७८	७८	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२३१	१४०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१७७	६७	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१८४	१०८	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१७९	८०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	७३	१८	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	११	६०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१४	२	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१४५	७	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	१५६	७०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२४५	११	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	५१	१०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	५२	१३	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	५१	१०	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२
नृत	२४०	२२५	न्यग्रो	२३०	१०८	पटु	११९	२९	पण	१७९	८२

शब्दानुक्रमिका ।

(३७)

अब्ज, पृष्ठ, श्लोक.	अब्ज, पृष्ठ, श्लोक.	अब्ज, पृष्ठ, श्लोक.	अब्ज, पृष्ठ, श्लोक.
परीक्षक १९४ ७ पथपणा १४० ३२	पश्चिमोत्तर ६१ ७	पानक १९७ २७	
परीभाव ४२ २२ पर्वग ६७ १	पस्त्य ६४ ५	पानक { ५२ ८	
परीवर्त १७९ ८० पर्वन { १०० १६२	पाशु १६१ ९८	पान { १३९ २६	
परीवाद ३५ १३ { २२९ २२१	पाशुला ११३ ११	पान { १७१ ३३	
परीवाप २३० १२९ पर्वसन्धि २७ ७	पाक { ११० ३८	पान { २३५ १७९	
परीवार २३४ १६९ पर्वका १०२ ६९	पाक { ०१२ ८	पानी २५७ ४२	
परीवाह ५१ १० पल { १८० ८६	पाकल ९४ १२६	पानीव २५६ ३५	
परीधि १४० ३२ पल { २३७ २०२	पाकशासन ८ ४१	पाथम ५० ८	
परीसार २१४ २१ पलगण्ड १८६ ६	पाकशासनि ३९ ४६	पाद { ६९ ७	
परीहास ४४ ३२ पलङ्कपा ८९ ९८	पाकस्थान १७० २७	पाद { १२२ ७१	
परुत् २४६ २० पलत् १२१ ६३	पाक्य { १७३ ४२	पाद { १८१ ८९	
परुप ३६ १९ पलाण् ९८ १४७	पाक्य { १८५ १०९	पाद { २२६ ८०	
परुस् १०० १६२ पलाल १६९ २२	पाखण्ड १४२ ४५	पादकटक १३० ११०	
परेत १६४ ११७ पलाश ७२ १४	पाखण्ड १४२ ४५	पादग्रहण १४१ ४१	
परेतराज ११ ५८ पलाश ७५ २९	पाञ्चजन्य ६ २८	पादप ७० ५	
परेत्रवि २४६ २१ पलाशिन ७० ५	पाञ्चालिका १८९ २९	पादवन्धन १७६ ५८	
परेष्टुका १७७ ७० पलाशिन ७० ५	पाट २४४ ७	पाश १४० ३३	
परेधित १८७ १८ पलिङ्गी ११३ १०	पाटचर १८९ २५	पादस्फोट ११९ ५२	
परोष्णी १०८ २६ पलित ११७ ४१	पाट { ३१ १५	पाश १०२ ७१	
पर्कटी ७६ ३२ पल्लव ७२ १४	पाट { १६७ १५	पादाङ्गद १३० १०९	
पर्जनी ८९ १०२ पल्लव ७२ १४	पाटला { ७३ २०	पादात १५६ ६७	
पर्जन्य २३२ १४६ पल्लव ५५ २८	पाटलि { ८० ५४	पादातिक १५६ ६६	
पर्ण { ७२ १४ पत्र २१५ २४	पाटलि { ८० ५४	पादुका १९० ३०	
पर्ण { ७५ २९ पवन { १२ ६३	पाट { १३७ १४	पादू १९० ३०	
पर्ण { २५३ २२ पवन { २१५ २४	पाट { २१५ २९	पादुकुत् १८६ ७	
पर्णशाला ६४ ६ पगनाशन ४७ ८	पाठा ८६ ८४	पाथ १४० ३३	
पर्णास ८५ ७९ पवमान ११ ६३	पाठिन ८५ ८०	पानगोष्ठिका १९२ ४२	
पङ्क १३५ १३८ पाने ९ ६७	पाठीन ५३ १८	पान १९१ ४०	
पयदन १४० ३५ पवित्र { १०१ १६६	पाणि १२४ ८१	पानपात्र १९२ ४३	
पर्यन्तभू ६२ १४ पवित्र { १४२ ४५	पाणिग्रहीती ११२ ५	पानभाजन १७१ ३२	
पर्यय { १४१ ३७ पवित्र { २०१ ५०	पाणिप्रीडन १४४ ५६	पानीय ५० ४४	
पर्यवस्था २१४ २१ पवित्र { ५३ १६	पाणिवाद १८७ १३	पानीयशालिका ६५ ७	
पर्याप्त १७५ ५७ पवित्र { ५३ ३०	पाण्डर ३० १२	पान्य १४६ १७	
पर्याप्ति २१२ ५ पवित्र { २१६ ३९	पाण्डु ३० १३	पाप { २६ २३	
पर्याय { १४१ ३७ पवित्र { १७८ ७३	पाण्डुकम्बलिन् १५४ ५४	पाप { २०० ४७	
पर्याय { २३२ २४६ पवित्र { २४२ २४३	पाण्डुर ३० १३	पापचेली ८६ ८५	
पर्यायशयन २१६ ३२ पश्चिम २०५ ८१	पानक २५५ ३३	पापमन् २६ २३	
पर्युदञ्चन १६६ पश्चिमा १४ १	पाताल { ४६ १	पापमन् ११९ ५३	
	पाताल { २३७ २०२	पापमन् १२० ५८	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
पामर	१८७	१६	पार्णि	१२२	७२	पिञ्ज	१६४	११५	पिप्पली	१८	९७
पामा	११९	५३	पार्णिग्राह	१४६	१०	पिञ्जर	१८३	१०३	पिप्पलीमूल	१८५	११०
पायस	१३३	१२८	पालम	१०२	१६७	पिञ्जल	१६२	९९	पिष्ट	११८	४९
	१३९	२४	पालङ्की	९३	१२१	पिट	१६९	२६	पिष्ट	१२०	१०
पायु	१२३	७३	पायाग	३०	१४	पिटक	११९	५३	पिष्टाङ्ग	३१	१६
पाय्य	१८०	८५	पालि	१६१	९३		१८९	२९	पिष्टाच्च	४	११
पार	५१	८		२३७	१९७	पिटर	१७१	३१	पिष्टिग	१२१	५४
पारद	१८३	९९	पालिन्दी	९१	१०८		२३६	१८८		१२२	११४
पारम्पर्योपदेश	१३४	१२	पावक	१०	५४	पिष्ट	१८२	९८	पिष्टुन	२००	४७
पारशव	२३८	२१०	पाथु	१६१	९८		१८४	१०४		२३०	१२७
पारश्वधिक	१५६	७०	पाश	१२८	९८	पिष्टक	२५१	१८	पिष्टुना	९५	१३३
पारसीक	१५२	४५	पाशक	१९२	४५	पिष्टिका	१३३	१२८	पिष्टक	१७४	४८
पारस्त्रिण्य	११५	२४	पाशिन	५२	६१	पिष्टीक	१५४	५६	पिष्टपचन	१७१	३२
पारायण	२११	२	पाशुपत	८६	८१	पिष्टीतक	८०	५२	पिष्टात	१३५	१३९
पारावत	१०५	१४	पाशुपाल्य	१६५	२	पिष्ट्याक	२१८	९	पीष्ट	१३५	१३८
पारावताङ्घ्रि	९८	१५०	पाश्चात्य	२०५	८१	पितरी	२५५	३२	पीडन	१६३	१०९
पारावार	४९	१	पाश्या	२१७	५२	पितामह	११७	३७	पीडा	४९	३
	२५६	३५	पाषाण	६८	४		४	८	पीन	३०	१४
पाराशरिन्	१४१	४१	पाषाणदारण	१९०	३४	पितृ	११६	३३	पीतदारु	८०	५३
पारिकाङ्क्षिन्	१४१	४२	पिक	१०६	१०	पितृदान	११५	२८	पीतद्र	८१	६०
पारिजातक	१९	५०	पिङ्ग	३१	१६	पितृपति	१४०	३१		८९	१०१
	७५	२६		२०	३१		१०	५८	पीनन	७५	२७
पारितथ्या	१२८	१०३	पिङ्गल	३१	१६	पितृपितृ	११६	३३		१३२	१७४
पारिप्लव	२०४	७५		३१	१६	पितृप्रह	११६	३३		१८३	१०३
पारिभद्र	७५	२६	पिङ्गला	१५	४	पितृवन	२१	३	पीतमालव	७८	४३
पारिभद्रक	८०	५३	पिचण्ड	१२३	७७	पितृव्य	१६५	११८	पीता	१७२	४१
पारिभाव्य	९४	१२६		२५१	१८	पितृसन्निभ	११६	३१	पीताम्बर	५	१९
पारियात्रिक	६८	३	पिचिण्डिल	१३८	४४	पित्त	१९४	१३	पीति	१५२	४३
पारिपद	७	३५		१८४	१०६		१२१	६२	पीन	२०२	६१
पारिहार्य	१२९	१०७	पिचुमर्द	८२	६२	पित्त्य	१३९	२४	पीनस	११९	५१
पारी	२४९	१०		७७	४०		१४३	५१	पीनोद्गी	१७७	७१
पारुष्य	३५	१४	पिचुट	१८४	१०५	पित्तसू	१०९	३४	पीशूष	९	४८
पार्थिव	१४४	१	पिचु	१०८	३१	पिधान	१६	१३		१७५	५४
पार्वती	८	३७		२५५	३०	पिनज	१५६	६५		७५	२८
पार्वतीनिन्दन	८	३९		७९	४७	पिनाक	७	३५		२३६	१९३
पार्श्व	१२४	७९	पिच्छा	२४०	९	पिनाकिन्	२१८	१४	पाल्पणी	८६	८४
	२१७	४१	पिच्छल	१७४	४६		७	३१		९६	१३९
पार्श्वभाग	१५१	४०	पिच्छिला	७८	४६	पिपासा	१७५	५५	पीवन्	२०२	६१
पार्श्वस्थि		६९		८२	६२	पिपीलिका	२४९	८		२११	११२
						पिपल	७३	२०	पीवर	२०२	६१

(22)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
पीवरस्तानी	१७७	७१	पुम्प	२४६	७	पुष्कर	१४	१	पुनिकाष्ट	८०	५४
पुश्चमी	११३	१०	पुरःमर	१५७	७२		५०	४		८१	६०
पुक्कस	१८८	२०	पुरतस्	२४४	७		५८	४१	पुतिगम्भ	३०	१२
पुङ्ख	२५१	१७	पुरद्वार	६६	१६		९७	१४५	पुतिफली	८८	९६
पुङ्खय	२०२	५९	पुरन्दर	८	४९		२३६	१८६	पूय	१७४	४८
पुच्छ	१५३	५०	पुरन्मी	११२	६	पुक्कराह	१०७	२२	पूर	२५२	२०
पुञ्ज	११०	४२	पुरस्कृत	२२६	८४	पुष्करिणी	५५	२७	पुरणी	७८	४६
पुटभेद	५१	७	पुरस्तात्	२४२	२८६	पुक्कल	२०२	५८	परित	२०९	९८
पुटभेदन	६३	१	पुरा	२४३	२५३	पुष्ट	२०८	७७	पूकप	१०४	१
पुटी	२५७	४२	पुराण	३३	५	पुष्प	७३	१७	पुर्ण	२०३	६६
पुण्डरीक	१४	३		२०५	७७		११४	२१		२०९	९८
	५८	४१	पुरातन	२०५	७७	२९१	२३	पुर्णकुम्भ	१५०	३२	
	२१८	११	पुरावृत्त	३३	४	पुष्पक	१३	७०	पुर्णिमा	२२	७
पुण्डरीकाक्ष	५	१९	पुरी	६३	१		१८५	१०३		पूर्त	१३९
पुण्डर्य	९८	१२७	पुरितत्	१२१	६६	पुष्पकेतु	१८३	१०३	पूर्व	२०५	८०
पुण्ड्र	१०१	१६३	पुरीष	१२२	६८	पुष्पदन्त	१५	४		२३०	१३४
पुण्ड्रक	८४	७२	पुष्ट	२०२	६३	पुष्पधन्वन्	६	२६	पूर्वज	११८	४३
पुण्य	२६	२४	पुरुष	२७	२९	पुष्पप्रियक	७५	४४	पूर्वदेव	४	१२
	२३३	१५०		७४	२५	पुष्पफल	७४	२१	पूर्वपर्वत	६८	२
पुण्यध	१४१	३७	१११	१	पुष्परथ	१५४	५१	पूर्वा	१४	१	
पुण्यजन	११	६०	२३९	२१८	पुष्परस	७३	१७	पूर्वद्युत्	२४६	२१	
पुण्यजेनवर	१३	६९	पुरुषोत्तम	५	२१	पुष्पलिह	१०८	२०	पूषन्	१९	२०
पुण्यभूमि	६१	८	पुरुष	१११	१	पुष्पवती	११४	२०	पुष्क	२१२	९
पुण्यधत्	१९२	३	पुरुह	२०२	६३	पुष्पवन्तौ	२३	१०	पृच्छा	३४	१०
पुस्तिका	१०८	२७	पुरुहव	८	४१	पुष्पसमय	२४	१८	पूतना	१५८	७८
पुत्र	११५	२७	पुरोग	१५७	७२	पुण्य	१८	२२		१५८	८१
पुत्रिका	१०९	२९	पुरोगम	१५७	७२	पुण्यरथ	१५४	५१	पृथक्	२४४	३
पुत्री	११७	२७	पुरोगामिन्	१५७	७२	पुस्त	८९	२८	पृथक्पर्णी	८८	९२
पुद्गल	२५२	२०	पुरोडाश	२५२	२१	पूग	१०२	१६९	पृथगात्मता	२७	३१
पुनःपुनर्	२४३	१	पुरोधस्	१४५	५	पूजा	१४०	३४		१४१	३८
पुनर्	२४३	२५३	पुरोभागिन्	१९९	४६	पूजित	२०९	९८	पृथग्जन	१८७	१६
	२४५	१५		१९३	५		२२८	१०५			
पुननेवा	९८	१४९	पुरोहित	१४५	५	पूज्य	२३२	१५०	पृथग्विध	२०८	९३
पुनर्भव	१२४	८३	पुलाक	२१७	५		१४१	४५	पृथिवी	६०	३
पुनर्भू	११५	२३	पुलिन	५१	९	पूत	१६९	२३	पृथु	२११	१११
पुन्नाग	७४	२५	पुलिन्द	१८८	२०		२०१	४५		१७२	३७
पुमस्	१११	१	पुलोमजा	९	४५	पूतना	८१	५९		१७२	४०
पुर्	६३	१	पुषित	२०८	९७	पूतिक	७९	४८		२०२	६०
पुर	७६	३४	पुषित	२०८	९७	पूतिकरञ्ज	७९	४८			
	२३५	१८३									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
पृथुक	{	११० ३८	पोतवणिज्	५२ १२	प्रगल्भ	१९६ २५	प्रणुत	२१० १०९			
		१७४ ४७	पोतवाह	५२ १२	प्रगाट	२२१ ४४	प्रणय	१९६ २५			
		२१७ ३	पोताधान	५३ १९	प्रगुण	२०४ ७३	प्रतन	२०५ ७७			
पृथुरोमन्	५३ १७	पोत्र	२३५ १८०	प्रगे	२४६ १९	प्रतल	{	१२५ ८४			
पृथुल	२०२ ६०	पोत्रिन्	१०३ २	प्रग्रह	{			१६५ ११९	१२५ ८५		
पृथ्वी	{	६० ३६	पौत्री					११५ २९	२४१ २३७	प्रताप	१४७ २०
		१७२ ३७	पौर			१०१ १६६	प्रग्राह	२४१ २३७	प्रतापस	८६ ८१	
		१७२ ४०	पौरस्त्य	२५ ८०	प्रग्रीव	२५६ ३५	प्रति	२४२ २४५			
पृथ्वीका	९४ १२५	पौरुष	{	१२५ ८७	प्रघण	६५ १२	प्रतिकर्मन्	१२८ ९९			
पृदाकु	४७ ६			२४० २३३	प्रघाण	६५ १२	प्रतिकूल	२०६ ८४			
पृदिन	११८ ४८			पौरोगव	१७० २७	प्रचक्र	१६१ ९६	प्रतिकृति	१९० ३६		
पृदिनपर्णी	८८ ९२	पौर्णमास	१४२ ४८	प्रचलायित	१९७ ३२	प्रतिकृष्ट	२०१ ४४				
पुपत्	५१ ६	पौर्णमासी	५२ ७	प्रचुर	२०२ ६३	प्रतिक्षिप्त	१९९ ४२				
पृषत	{	५१ ६	पौलस्त्य	{	१२ ६०	प्रतिख्याति	२२५ २८				
		१०४ १०			६९	प्रनिग्राह	१५८ ७९				
		१५९ ८६			१७४ ४७	प्रतिग्रह	१३५ १३९				
पृषदध्व	१२ ६२	पौष	२४ १५	प्रच्छदपट	१३१ ११६	प्रतिघा	४३ २६				
पृषगाज्य	१३९ २४	पौष्पक	१८३ १०३	प्रच्छन्न	६६ १४	प्रतिघातन	१६४ ११४				
पृष्ठ	१२३ ७८	प्याट्	२४४ ७	प्रच्छर्दिका	११९ ५५	प्रतिच्छाया	१९० ३६				
पृष्ठवंशाधर	१२३ ७६	प्रकाण्ड	{	२६ २७	प्रजन	२१५ २५	प्रतिजागर	२१५ २८			
पृष्ठास्थि	१२२ ६९			७१ १०	प्रजाबिन्	१५७ ७३	प्रतिजात	२१० १०८			
पृष्ठय	{			१५३ ४६	१७५ ५७	प्रजा	२२० ३२	प्रतिज्ञान	२८ ५		
		२१७ ४१	२३३ १६२	प्रजाता	११४ १६	प्रतिदान	१७९ ८६				
		१०५ १५	प्रकाश	{	२० ३४	४ १७	प्रतिध्वानं	३७ २५			
२१७ ६	२३९ २१८	प्रजापति			११६ ३०	प्रतिनिधि	१९० ३६				
पेचक	१८९ २९	१५० ३१			प्रजावती	११६ ३०	प्रतिपत्	{	२१ १		
पेठा	१८९ २९	७९ ४८	प्रजा	{	२८ १						
पेटी	२५७ ४२	२७ २९	४६ ३७	११३ १२	११८ ४७	प्रतिपन्न			२१० १०८		
पलव	२०३ ६६	प्रकृति	{	१४७ १८	१०९ ३७	प्रतिपादन	१४० २९				
पेगल	{			२२४ ७३	२१५ २५	२३२ १५१	१९९ ४०				
				१८८ १९	१२४ ८०	३३ ४	२१५ २७				
		२३८ २०५	२१५ २६	३४ ११	१९० ३६						
पेगी	१०९ ३७	प्रकोष्ठ	१२४ ८०	प्रणय	{	४१ २०					
पैठर	१७३ ४५	प्रक्रम	२१५ २६	प्रणव	३३ ४	प्रतिभाभित	१९६ २५				
पैतृभ्यसेय	११५ २५	प्रक्रिया	१५० ३१	प्रणाद	३४ ११	प्रतिभू	१९२ ४४				
पैतृभ्यस्त्विय	११५ २५	प्रक्षण	३७ २५	प्रणाली	५७ ३५	प्रतिमा	१९० २५				
पैत्र (अहोरात्र)	२५ २१	प्रक्षाण	३७ २५	प्रणिधि	{	प्रतिमान	{	१५१ ३९			
पोटगल	{	१०० १६२	प्रक्षेपन	१५९ ८७	१४६ १३			१९० ३६			
		१०१ १६३	प्रराण्ड	१२४ ८०	२२७ १००			१५६ ६५			
		११४ १५	११० ४७	२०६ ८६							
पोठा	११४ १५	प्रराजामुक	{	१३८ २०	१७३ ४५						
पोत	{			११० ३८	१३८ २०						
				२२३ ६०	१७३ ४५						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
प्रतिथत्न	२२८	१०७	प्रत्ययित	१४६	१३	प्रकुल	७०	७	प्रलय	२५	२२
प्रतिधातना	१९०	३६	प्रत्ययिन्	१४६	११	प्रबन्धकल्पना	३०४	६	प्रलय	४५	३३
प्रतिरोधिन्	१८९	२५	प्रत्यवसित	२१०	११०	प्रबोधन	१३२	१२२		१६४	११६
प्रतिवाक्य	३४	१०	प्रत्याख्यात	१९८	४०	प्रभञ्जन	५२	६३	प्रलाप	३५	१५
प्रतिविषा	८९	९९	प्रत्याख्यान	२१६	३१	प्रभव	२१०	६३	प्रवण	२२३	५६
प्रतिशासन	२१६	३४	प्रत्यादिष्ट	१९८	४०	प्रभा	२०	३४	प्रवयस्	११७	४२
प्रतिध्याय	११९	५१	प्रत्यादेश	२१६	३१	प्रभाकर	१९	२८	प्रवर्ह	२०१	५७
प्रतिश्रय	२३२	१५२	प्रत्यालीढ	१५९	८५	प्रभात	२१	३	प्रवह	२१४	१८
प्रतिश्रव	२८	५	प्रत्यासार	१५८	७९	प्रभाव	१४७	१९	प्रवहण	१५४	५२
प्रतिश्रुत	३७	२५	प्रत्याहार	१४	१६	प्रभाव	१४७	२०	प्रवहिका	३४	६
प्रतिष्ठम्भ	२१५	२७	प्रत्युत्क्रम	२१५	२६	प्रमिन्न	१५०	३६	प्रवारण	२११	३
प्रतिसर	२३४	१७४	प्रत्युपस्	२१	२	प्रभु	१९४	११	प्रवाल	३९	७
प्रतिसीरा	१३१	१२०	प्रत्यूप	२१	२	प्रभूत	२०२	६३		१८१	९३
प्रतिह	१९९	४१	प्रत्यूह	२१४	९१	प्रभ्रष्टक	१३४	१३५		२४७	२०४
प्रतिहास	८५	७६	प्रथम	२०५	८०	प्रमथ	७	३५	प्रवासन	१६४	११३
प्रतीक	१२२	७०	प्रथा	२१२	९	प्रमथन	१६४	२१५	प्रवाह	२१४	१८
प्रतीकार	१६४	११०	प्रथित	१९४	९	प्रमथाधिप	७	३१	प्रवाहिका	११९	५५
प्रतीकाश	१९१	३७	प्रदर	२३३	१६४	प्रमद	२६	२४	प्रविख्याति	२१५	२८
प्रतीक्ष्य	१९३	५	प्रदीप	१३५	१३८	प्रमदवन	७०		प्रविदारण	१६२	१०३
प्रतीची	१४	१	प्रदीपन	४८	१०	प्रमदा	१११	३	प्रविश्लेष	२१४	२०
प्रतीत	१९४	९	प्रदेशन	१४९	२७	प्रमनस्	१९४	७	प्रवीण	१९३	४
प्रतीपदर्शिनी	१११	२	प्रदेशिनी	१२४	८१	प्रमा	२१३	१०	प्रवृत्ति	३४	७
प्रतीर	५१	७	प्रदोष	२२	६	प्रमाण	२२२	५३		२१४	१८
प्रतीहार	६६	१६	प्रद्युम्न	५	२५	प्रमाद	४४	३०		२०५	७६
	१४५	६	प्रद्राव	१६४	१११	प्रमापण	१६४	११२	प्रवृद्ध	२०७	८८
	२३४	१७०	प्रधन	१६२	१०३	प्रमिति	२१३	१०		२२६	८५
प्रतोली	६४	३	प्रधान	१४५	५	प्रमीत	१३९	२६	प्रवेक	२०१	५७
प्रत्न	२०५	७७		२०१	५७		१६४	११७	प्रवेणी	१२८	८९
प्रत्यक्	१२४७	२३		२२९	१२२	प्रमीला	४६	३७		१५२	४२
प्रत्यकपणी	८७	८९	प्रधि	१५४	५६	प्रमुख	२०१	५७	प्रवृत्त	१२४	८०
प्रत्यकश्रेणि	८७	८८	प्रधि	१५४	५६	प्रमुदित	२०९	१०३	प्रव्यक्त	२०५	८१
	९७	१४४	प्रधि	१५४	५६	प्रमाद	२६	२४	प्रव्यक्त	२०५	८१
प्रत्यक्ष	२०५	७९	प्रधि	१५४	५६	प्रयत	१४२	४५	प्रव्यक्त	२०५	८१
प्रत्यग्र	२०५	७७	प्रधि	१५४	५६	प्रयस्त	१७३	४५	प्रव्यक्त	२०५	८१
प्रत्यन्त	६१	७	प्रधि	१५४	५६	प्रयाम	२१४	२३	प्रव्यक्त	२०५	८१
प्रत्यन्तपर्वत	६९	७	प्रधि	१५४	५६	प्रयोगार्थ	२१५	२६	प्रव्यक्त	२०५	८१
प्रत्यय	२३२	१४७	प्रधि	१५४	५६	प्रलम्ब	५	२३	प्रव्यक्त	२०५	८१

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
प्रसन्ना	१९१	३९	प्रस्थमान	१८०	८५	प्राण	१२	६३	प्रासिक	१५६	७०
प्रसभ	१६३	१०८	प्रस्थान	१६१	९५	{	१६२	२०१	प्राक्	२१	३
प्रसर	२१४	२३	प्रस्फोटन	१६९	२६		१६५	११९	प्रिय	११६	३५
प्रसरण	१६१	९६	प्रखण	६९	५		१८४	१०४	{	२०१	५३
प्रसव	२१३	१०	प्रखाव	१२२	६६	प्राणिन्	२७	३०		७८	४२
	२३८	२०८	प्रहर	२२	६	प्राणिवृत्	१५५	४६		७८	४४
प्रसवबन्धन	७२	१५	प्रहरण	१५८	८२	प्रातर्	२४६	१९	{	८०	५६
प्रसव्य	२०६	८४	प्रहस्त	१२५	८४	प्रातिहारिक	२८७	११		१०४	९
प्रसह्य	२४५	१०	प्रहि	५५	२६	प्राथमकात्पिक	१३७	११		८०	९५
प्रसाद	१७	१६	प्रहेलिका	३४	६	प्रादुस्	२४३	२५६	{	१६८	२०
	२२६	९१	प्रह्व	२०९	१०३	{	२४५	१२		४३	२७
प्रसाधन	१२८	८९	प्राञ्चु	२०४	७०	प्रादेश	१२४	८३	प्रियता	१९८	३६
प्रसाधनी	१३५	१३९	{	२४६	१६	प्रादेशन	१४०	३०	प्रियाल	७६	३५
प्रसाधित	१२८	१००		२४७	२३	प्रा-वम्	२४४	४	प्रीणन	२१२	४
प्रसारिणी	९९	१५२	प्राक्	६४	३	प्रान्तर	६३	१७	प्रति	२०९	१०३
प्रसारिन्	१९७	३१	प्राकार	१८७	१६	{	२०६	८६	प्रीति	२६	२४
प्रसित	१९४	९	प्राकृत	६१	७		२१०	१०४	प्रुष्ट	२०९	९९
प्रसिति	२१३	१४	प्राग्दाक्षिण	१३८	१६	प्राप्तपञ्चत्व	१६४	११७	{	२८	१
प्रसिद्ध	२२८	१०४	प्राग्देश	२०२	५८	प्राप्तरूप	२३०	१३१		२४०	२२४
प्रसू	११५	२१	प्राग्रहर	२०२	५८	{	११	३६	{	१५४	५३
	२४०	२२९	प्राग्रय	२०२	५८		२२४	६९		२०७	८७
प्रसूजनयितारौ	११७	३७	प्राघार	२१३	१०	प्राप्ति	२०८	९२	प्रेङ्खा	१६४	११७
प्रसूता	११४	१६	प्राघुणक	१४०	३४	प्राप्य	१४९	२७	{	२२३	६७
प्रसूति	२१३	१०	प्राघूर्णिक	१४०	८	प्राभृत	१४३	५२		४९	२
प्रसूतिका	११४	१६	प्राचिका	२४९	८	{	२३२	१५३	प्रेता	२४४	८
प्रसूतिज	४९	३	प्राची	१४	१		२४६	१७	प्रेत्य	४३	२७
प्रसून	७३	१७	प्राचीन	६४	३	प्रायस्	२०८	९७	प्रेष्ठ	२१०	१११
	२२९	१२२	प्राचीना	८६	८५	प्रार्थित	१३४	१३६	प्रेय	२३९	२१९
प्रसृत	२०७	८८	प्राचीनावीत	१४३	५०	प्रालम्भ	१९	१०४	प्रेष्य	१८७	१७
प्रसृता	१२२	७२	प्राच्य	६१	७	प्रालम्बिका	१०	१८	प्रोक्षण	१३९	२६
प्रसृति	१२५	८५	प्राजन	१६७	१२	प्रालेय	१३१	११८	प्रोक्षित	१३९	२६
प्रसेव	१६९	२६	प्राजितृ	१५५	५९	प्रावरण	१३१	११७	प्रोथ	१५३	४९
प्रसेवक	३९	७	प्राज्ञ	१३६	५	प्रावार	१३०	११३	प्रोष्ठपदा	१८	२२
प्रस्तर	६८	४	प्राज्ञा	११३	१२	प्रावृत	२५	१९	प्रोष्ठी	५३	१८
प्रस्ताव	२१५	२४	प्राज्ञी	११३	१२	प्रावृप्	१६१	९३	प्रौढ	२०५	७६
प्रस्थ	६९	५	प्राज्ञ्य	२०२	६३	प्रावृपायणी	६५५	५७	{	७६	३२
	१८१	९९	प्राज्ञिवाक	२४५	५	प्रास	१७७	६४		७८	४३
प्रस्थपुष्प	८५	७९	१-(प्राधूर्णिकः प्राधुणक- आभ्युत्थानं तु गौरितम्)			प्रासङ्ग्य	६५	६			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
लव	५२	११	फाणित	१७३	४३	बन्धुल	११५	२६	बलिभुज	१०६	२०
	५४	२४	फाण्ट	२०८	९४	बन्धुक	८४	७३	बलिर	११८	४९
	९५	१३२	फाल	१३०	१११	बन्धुकपुष्प	७८	४४	बलिश	५३	१६
	१०९	३४		१६७	१३	बन्धु	२३४	१७०	बलिसन्न	४६	१
	१८८	१९		१६७	१३	बन्धु	८७	९०	बलिवर्द	१७७	५९
लवरा	१०३	३	फाल्गुन	२४	१५	बन्धु	१०५	३१	बलव	१७०	२७
	२२९	२४	फाल्गुनिक	२४	१५	बन्धु	२४१	२३६		१७५	५७
लवङ्ग	१०३	३	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बलवज	१०१	१६३
लवङ्गम	२३१	१३८	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लाक्ष	७३	२८	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लीहन्	१२१	६६	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लीहशत्रु	७९	४९	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लुत	१५३	४८	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लुष्ट	२०९	९९	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
लोप	२१२	९	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
प्सात	२१०	११०	फाल्गुनी	२४८	६	बन्धु	१०५	३१	बल्वज	१०१	१६३
फ	४८	९	बहिष्ठ	२१०	१११	बल	१५८	७८	बहु	२०२	६३
	८५	७९	बक	१०७	२२	बल	१६२	२०२	बहु	२११	११२
	४७	७	बकुल	८२	६४	बल	२३६	१९५	बहु	२११	११२
	१६०	९०	बणिज्	१७८	७८	बल	२५३	२२	बहु	२११	११२
फल	१६७	१३	बणिज्या	१७९	७९	बलजा	२२०	३१	बहुल	२०२	६३
	१७९	८०	बत	२४२	२४	बलदेव	५	२३	बहुल	२३७	१९९
	२३७	२०१	बदर	७७	३७	बलमद्र	५	२३	बहुल	२३७	१९९
	१६०	९०	बदरा	९८	१५१	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलक	१५७	७१	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलकपाणि	१८५	१११	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलत्रिक	७०	६	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलपाकान्न	८५	७८	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलपूर	७०	७	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलाध्यक्ष	७८	४५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलिन	७०	७	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलिन	७०	७	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलिनी	८०	५५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फली	८०	५५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलेग्रहि	८०	५५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फलेरुहा	८०	५५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९
फल्यु	८०	५५	बदरी	७७	३६	बलभद्रिका	०८	१५०	बहुल	२३७	१९९

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वान्धाकेनेय	११५	२६	विम्व	१६	१५	वृहती	८८	९३	मक्षक	१९६	२०
वान्धव	११६	३४	विम्विका	१६१	३९	वृहती	२२५	७५	मक्षित	२१०	११०
वार्हत	७३	१९	विल	४६	१	वृहत्कुक्षि	११८	४४	मक्ष्यकार	१७०	२८
वाल	९३	१२२	विलेशय	४७	८	वृहद्दानु	१०	५४	भग	१२३	७६
	११७	४२	विल्व	७६	३२	वृहत्स्पति	१८	२४		२१९	२६
	१२७	९५	विस	५८	४२	वोधकर	१६१	९७	भगदर	१२०	५६
	२३८	२०५	विसकण्डिका	१०७	२५	वोधिद्रुम	७३	२०	भगवत्	४	१३
वालगभिणी	१७७	१५	विसप्रसून	५८	४१	वोल	१८४	१०४	भगिनी	११५	२९
वालतनय	७९	४९	विसिनी	५७	३९	व्रध्न	१९	२८	भङ्ग	५०	५
वालतृण	१०२	१६७	निस्त	१८०	४६	व्रह्मचारिन्	१३६	३	भङ्गा	१६८	२०
वालधि	१५३	५०	वीज	२७	२८	व्रह्मण्य	७८	११	भङ्गि	२४९	८
वालपाश्या	१२८	१०३	वीजकोप	५९	४३	व्रह्मत्व	१४३	५१	भङ्ग्य	१६६	७
वालभूषिका	१०५	१०	वीजपूर	८५	७८	व्रह्मदर्भा	९७	१४५	भजमान	१४८	२४
वालहस्त	१५३	५०	वीज्य	१३५	२	व्रह्मदारु	७८	४१	भट	१५५	६१
वाला	४१	१४	वीमत्स	४१	१७	व्रह्मान्	४	१६	भटिन्	१७३	४५
वालिश	२००	४८		४१	१९	व्रह्मपुत्र	४८	१०	भट्टारक	४०	१३
	२३९	२१८		२४१	२३४	व्रह्मवन्धु	२२८	१०४	भट्टिनी	४०	१३
वालेयनाक	८७	९०	वुक	८६	८१	व्रह्मविन्दु	१४१	३९	भण्टकी	९२	११४
वाल्य	११७	४०	वुक्का	१२१	६४	व्रह्मभूय	१४३	५१	भण्डिल	८२	६३
वाष्प	२३०	१३०	बुद्ध	४	१३	व्रह्मयज्ञ	१३७	१४	भण्डी	८८	९१
वाष्पिका	१७२	४०	बुद्धि	२८	१	व्रह्मवर्चस्	१४१	३८	भण्डीरी	८८	९१
बाहु	१२४	८०	बुद्धि	२८	१	व्रह्मसायुज्य	१४३	५१	भद्र	२६	२५
बाहुज	१४४	१	बुद्धि	२८	१	व्रह्मसू	६	२७		१७७	५९
बाहुदा	५६	३३	बुद्धि	२८	१	व्रह्मसूत्र	१४३	४९	भद्रकुम्भ	१५०	३२
बाहुमूल	१२४	७९	बुद्धि	२५२	१९	व्रह्मज्ञानि	१४१	३९	भद्रदारु	८०	५३
बाहुयुद्ध	१६३	१०६	बुध	१९	२६	व्रह्मासन	१४१	३९	भद्रपदा	१८	२२
बाहुल	२४	१८	बुध	१३६	५	व्रह्मासन	१४१	३९	भद्रपर्णा	७७	३६
बाहुल्य	८	४०	बुध	२२७	१००	व्रह्मा	२५	२१	भद्रबला	९८	१५३
बाहुव	२५५	३२	बुधित	२१०	२०८	व्रह्मण	१३६	४	भद्रमुस्तक	१००	१६०
बाह्विक	१५२	४५	बुन्ध	७२	१२	व्रह्मण्य	१३६	४	भद्रयव	८३	६७
बाह्विक	१३२	१२४	बुभुक्षा	१७५	५४	व्रह्मण्य	१३६	४	भद्रश्री	१३३	१३१
	१७२	४०	बुभुक्षित	१९६	२०	व्रह्मण्य	१३६	४	भद्रासन	१५०	३१
	२१८	९	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४	भय	४२	२१
बाह्य	२४६	१७	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४		१४९	३०
विउ	१७३	४	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४	भयङ्कर	४१	२०
विडाल	१०३	६	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४	भयद्रुत	१९९	४२
विडौजस्	८	४१	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४	भयानक	४१	१७
विन्दु	५१	६	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४		४१	२०
विन्दुजालक	१५१	३९	बुस	१६९	२२	व्रह्मण्य	१३६	४		४१	२०

शब्द, पृष्ठ, श्लोक.	शब्द, पृष्ठ, श्लोक.	शब्द, पृष्ठ, श्लोक.	शब्द, पृष्ठ, श्लोक.
भर १३ ६६	भाण्ड { १७१ ३३	भित्त १७ १६	भूतकेग १८५ १११
भरण १९१ ३८	भाण्ड { २२१ ४४	भित्ति ६४ ४	भूतवेशी ८३ ७१
भरण्य १९१ ३८	भाद्र २४ १७	भिता २१२ ५	भूतात्मन् २२८ १०५
भरण्यभुज १९५ १९	भाद्रपद २४ १७	भित्तिर ९ ४७	भूतावात ८० ५८
भरत १८७ १२	भानु { २० ३१	भिन्दिपाल १६० ९१	भूति { ७ ३६
भरद्वाज १०५ १५	भानु { २० ३३	भिन्न { २०६ ८२	भूति { २२४ ६९
भर्ग ७ ३३	भानु { २२८ १०५	भिन्न { २०९ १००	भूतिक २१७ ८
भर्तृ { ११६ ३५	भामिनी १११ ४	भिपञ्ज १२० ५७	भूतेश ७ ३१
भर्तृ { २२३ ५९	भार १८० ८७	भिस्सटा १७४ ४९	भूदार १०३ २
भर्तृदारक ३९ १२	भारत ६१ ६	भिस्सा १७४ ४८	भूदेव १३६ ४
भर्तृदारिका ४० १३	भारती ३२ १	भी ४१ २१	भूनिम्न ९७ १४३
भर्त्सन ३५ १४	भारद्वाजी ९२ ११६	भीति ४१ २१	भूप १४४ १
भर्मन् { १८२ ९४	भारयष्टि १९० ३०	भीम { ७ ३४	भूपात्री ८३ ७०
भर्मन् { १९१ ३८	भारवाह १८७ १५	भीम { ४१ २०	भूभृत् २२३ ६१
भल्ल २५२ २१	भारिक १८७ १५	भीरु { १११ ३	भूमन् २७८ १७
भल्लातकी ७८ ४२	भार्गव १८ २५	भीरु { १९७ २६	भूमि ६० २
भल्लुक १०३ ३	भार्गवी १०० १५८	भीरुक १९७ २६	भूमिजम्बुका { ७७ ३८
भव { ७ ३४	भार्गी ८७ ८९	भीलुक १९७ २६	भूमिजम्बुका { ९२ ११८
भव { २३८ २०६	भार्या ११२ ६	भीषण ४१ २०	भूमिस्पृक् १६५ १
भवन ६४ ५	भार्यापती ११७ ३८	भीष्म ४१ २०	भूयस् २०२ ६३
भवानी ८ ३७	भाद्रक १०३ ४	भीष्मसू ५६ ३१	भूयिष्ठ २०२ ६३
भविक २६ २६	भाव { ३९ १२	भुक्त २१० १११	भूरि { २०२ ६३
भवितृ १९७ २९	भाव { २३८ २०७	भुम्भ { २०४ ७१	भूरि { २३५ १८२
भविष्णु १९७ २९	भाव { १४२ २१	भुम्भ { २०७ ९२	भूरिफेना ९७ १४३
भव्य २६ २६	भावगोधक ४२ ३१	भुज १२४ ८०	भूरिमाय १०३ ५
भषक १८८ २२	भावित { १३४ १०४	भुजग ४७ ६	भूरुण्डी ८३ ६९
भस्त्रा १९० ३३	भावित { १७४ ४६	भुजङ्गम ४७ ६	भूर्ज ७८ ४६
भस्मगन्धिनी ९३ १२०	भावित { २१० १०४	भुजङ्गभुज १०८ ३०	भूपा १२८ १०१
भस्मगर्भा ८२ ६३	भाद्यक २६ २६	भुजङ्ग ४७ ६	भूयित १२८ १००
भा २० ३४	भापा ३२ १	भुजङ्गाक्षी ९२ ११५	भूपा १९७ २९
भाग १८१ ८९	भापित { ३२ १	भजशिरस १२३ ७८	भूपा १९७ २९
भागधेय { २७ २८	भापित { २१० १०७	भुजान्तर १२३ ७७	भूपा १९७ २९
भागधेय { १४९ २७	भाग्य २५५ ३१	भुजिग १८७ १७	भूपा १९७ २९
भागिनेय ११६ ३२	भास् २० ३४	भुवन { ५० ३	भूपा १९७ २९
भागीरथी ५६ ३१	भास्कर १९ २८	भुवन { ६२ ६	भूपा १९७ २९
भाग्य { २७ २८	भास्वत् १९ २९	भृ { ६० २	भूपा १९७ २९
भाग्य { २३२ १५५	भिक्षा { २१२ ६	भृ { ६० २	भूपा १९७ २९
भाङ्गीन १६६ ७	भिक्षा { २४० २२४	भृ { ६० २	भूपा १९७ २९
भाजन १७१ ३३	भिक्षु { १३६ २	भृ { ६० २	भूपा १९७ २९
	भिक्षु { १४१ ४१	भृ { ६० २	भूपा १९७ २९

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
भङ्गारी	१०८	२८	भ्रातृज	११६	३६	मञ्जुल	२०१	५२	मत्स्याख्यग	२६७	२१९
भृतक	१८७	१५	भ्रातृजाया	११६	३०	मञ्जूपा	१८९	२९	मत्स्याधानी	५३	११६
भृति	१९१	३८	भ्रातृभगिन्यौ	११६	३६	मठ	६५	८	मथित	१७५	५३
भृतिमुज्	१८७	१५	भ्रातृव्य	२३२	१४६	मड्डु	३९	८	मथिन्	१७८	७४
भृत्य	१८७	१७	भ्रात्रीय	११६	३६	मणि	६	२८	मद	१५१	३७
भृत्या	१९१	३८	भ्रान्ति	२८	४	मणि	१८१	९३	मद	२१३	१२
भृश	१३	६६	भ्राष्ट्र	१७०	३०	मणिक	१७१	३१	मद	२२६	९१
भृष्टयन	१७४	४७	भ्रुकुस	३९	११	मणिनन्ध	१२४	८१	मदकल	१५०	३५
भेक	५४	२४	भ्रुकुटि	४६	३७	मण्ड	७९	५१	मदन	५	२५
भेकी	५४	२४	भ्रू	१२६	९२	मण्ड	१७४	४९	मदन	८०	५३
भेद	१४८	२१	भ्रुकुस	३९	११	मण्डन	१२८	१०२	मदन	८५	७८
भेद	१४७	२०	भ्रुकुटि	४६	३७	मण्डन	१९७	२९	मदस्थान	१९९	४०
भेदित	२०९	१००	भ्रूण	२२१	४५	मण्डप	६५	९	मदिरा	१९१	४०
भेरी	३८	६	भ्रूण	११७	३९	मण्डल	१५	६	मदिरागृह	६५	८
भेषज	११९	५०	भ्रूण	२५१	१३५	मण्डल	१६	१५	मदोत्कट	१५०	३५
भैक्ष	१४२	४६	भ्रेष	१४८	२३	मण्डलक	११९	५४	मद्रु	१०९	३४
भैरव	४१	१९	म			मण्डलाम्र	१६०	८९	मद्रुर	५५	२५
भैषज्य	११९	५०	मकर	५३	२०	मण्डलेश्वर	१४४	२	मद्य	१९१	४०
भोग	२१९	२३	मकरध्वज	६	२६	मण्डलहारक	१८७	१०	मधु	२४	१५
भोगवती	२२४	७०	मकरन्द	७३	१७	मण्डित	१२८	१००	मधु	१८४	१०७
भोगिन्	४७	८	मकुष्ठक	१६८	१७	मण्डीरी	८३	९१	मधु	१९१	४१
भोगिनी	११२	५	मकुलक	९७	१४४	मण्डीरी	८३	९१	मधु	२२७	१०३
भोजन	१७५	५५	मक्षिका	१०८	२६	मण्डक	५४	२४	मधुक	९१	१०९
भोस्	२४४	७	मख	१३७	१३	मण्डकपर्ण	८०	५६	मधुकर	१०८	२९
भौम	१८	२५	मगध	१६१	९७	मण्डकपर्णी	८८	९१	मधुकर्म	१९१	४०
भौरिक	१४५	७	मगध	१६१	९७	मण्डर	१८२	९८	मधुसुम	७५	२७
भ्रश	१४८	२३	मगधत्	८	४१	मतङ्गज	१५०	३४	मधुग	१०८	२९
भ्रुकुस	३९	११	मड्डु	२४३	२	मतल्लिका	२६	२७	मधुपर्णिका	७६	३५
भ्रुकुटि	४६	३७	मङ्गल	२६	२५	मति	२८	१	मधुपर्णिका	८८	९४
भ्रम	२८	४	मङ्गल्यक	१६८	१७	मत्त	१५०	३६	मधुपर्णी	८६	८३
भ्रम	५१	७	मङ्गल्या	१३३	१२७	मत्त	१९६	२३	मधुपर्णी	८६	८३
भ्रम	२१२	९	मचर्चिका	२६	२७	मत्तकाशिनी	१११	४	मधुपर्णी	८६	८३
भ्रमर	१०८	२९	मज्जन्	७२	१२	मत्सर	२३४	१७२	मधुर	२९	९
भ्रमरक	१२७	९६	मज्ज	१३५	१३८	मत्स्य	५३	१७	मधुर	२३६	१९१
भ्रमि	२१२	९	मज्जरि	७२	१३	मत्स्यण्डी	१७३	४३	मधुरक	९७	१४२
भ्रष्ट	२१०	१०४	मज्जिष्ठा	८७	९०	मत्स्यपित्ता	८७	८६	मधुरसा	८६	८३
भ्राजिष्णु	१२८	१०१	मज्जीर	१३०	१०९	मत्स्यवेधन	५३	१६	मधुरा	९९	१५२
भ्रातरौ	११६	३६	मञ्जु	२०१	५२	मत्स्याक्षी	९६	१३७	मधुरिका	९०	१०७

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मधुरिपु	५	२०	मनोहन	१९९	४१	मरकत	१८१	९२	मल्लिकाक्ष	१०७	२४
मधुलिप्	१०८	२९	मनोहा	१८४	१०८	मरण	१६४	११६	मल्लिगन्धि	१३३	१२७
मधुवार	१९१	४०	मन्तु	१४९	२६	मर्गच	१७२	३६	मसी	२४९	१०
मधुव्रत	१०८	२९	मन्त्र	२३४	१६७	मरीचि	१९	२७	मस	१६८	१७
मधुशिमु	७५	३१	मन्त्रज	१४७	१९	मरीचि	२०	३३	मसविदला	९१	१०९
मधुश्रेणी	८६	८४	मन्त्रिन्	१४४	४	मरीचिका	२१	३५	मसृण	१७४	४६
मधुश्राल	७५	२८	मन्य	१७८	७४	मरु	६१	५	मस्कर	१००	१६१
मधुसवा	९७	१४२	मन्थदण्डक	१७८	७४	मरु	२३३	१६३	मस्करिन्	१४१	४१
मधूक	७५	२७	मन्थनी	१७८	७४	मरुत	१२	६२	मस्तक	१२७	९५
मधूच्छिष्ट	१८४	१०७	मन्थर	१५७	७२	मरुत	१४	४	मस्तिष्क	१२१	६५
मधूलक	७५	२८	मन्थान	३७८	७४	मस्त्वत्	८	६१	मस्तु	१७५	५४
मधूलिका	८६	८४	मन्द	१८७	१८	मरुन्माला	९५	१३३	मह	४६	३८
मध्य	१२४	७९	मन्दगामिन	१५७	७२	मरुवक	८०	५२	महत	२०२	६०
मध्यदेश	६१	७	मन्दाकिनी	९	४९	मरुवक	८५	७९	महती	२२४	६९
मध्यम	३७	१	मन्दाक्ष	४२	२३	मर्कट	१०३	३	महत्	२४१	२३१
मध्यम	६१	७	मन्दार	३९	५०	मर्कटक	१०५	१३	महाकन्द	९८	१४८
मध्यमा	१२४	७९	मन्दार	७५	२६	मर्कटी	७९	४८	महाङ्ग	१७८	७५
मध्यमा	११२	८	मन्दार	८६	८१	मर्त्य	१११	१	महाजाली	९२	११७
मध्याह्न	२१	३	मन्दिर	६४	५	मर्दन	२१४	२२	महादेव	७	३२
मध्यासव	१९१	४१	मन्दिर	२३५	१८४	मर्दल	३९	८	महाधन	१३०	११३
मनाःशिला	१८४	१०८	मन्दुरा	६५	७	मर्मन्	२५५	३०	महानस	१७०	२७
मनस्	२७	३१	मन्दोष्ण	२१	३५	मर्मर	३७	२३	महामात्र	१४५	५
मनसिज	६	२६	मन्द्र	३८	२	मर्मर	३७	२३	महारजत	१८२	९५
मनस्कार	२८	२	मन्मथ	५	२५	मर्मर	३७	२३	महारजन	८४	१०३
मनाक्	२४४	८	मन्मथ	७४	२१	मर्मर	३७	२३	महारण्य	७०	१
मनित	२१०	१०८	मन्या	१२१	६५	मर्मर	३७	२३	महाराजिक	३	१०
मनीषा	२८	१	मन्यु	४३	२५	मर्मर	३७	२३	महारीख	४८	१
मनीषिन	१३६	५	मन्यु	२३२	१५३	मर्मर	३७	२३	महाशय	१९३	३
मनु	२५७	३८	मन्वन्तर	२५	२२	मर्मर	३७	२३	महाशूत्री	११३	१३
मनुज	१११	१	मय	१७८	७५	मर्मर	३७	२३	महाश्वता	९१	११०
मनुष्य	१११	१	मयु	१३	७१	मर्मर	३७	२३	महासहा	८४	७३
मनुष्यधर्मन्	१३	६८	मयुष्यक	१६८	१७	मर्मर	३७	२३	महासेन	८	३९
मनोगुप्ता	१८४	१०८	मयूख	२०	३३	मर्मर	३७	२३	महिका	१७	१८
मनोजव	१९४	१३	मयूख	२१९	१८	मर्मर	३७	२३	महिला	१११	२
मनोश	२०१	५२	मयूर	९१	१११	मर्मर	३७	२३			
मनोरथ	४३	२७	मयूर	१०८	३०	मर्मर	३७	२३			
मनोरम	२०१	५२	मयूरक	८७	८८	मर्मर	३७	२३			
			मयूरक	१८३	१०१	मर्मर	३७	२३			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
महिलाह्वया	८०	५५	मातङ्ग	१८८	१९	मायु	१२१	६२	मास्म	२४५	११
महिष	१०२	४	मातङ्ग	२१९	२१	मायूर	१११	४३	माहाकुल	१३६	३
महिषी	११२	५	मातरपितरौ	११७	३७	मार	५	२५	माहिष्य	१८६	३
मही	६०	३	मातरिश्वन्	१२	६१	मारजित्	४	१३	माहेयी	१७७	६६
महीक्षित्	१४४	११	मातालि	८	४५	मारण	१६४	११४	मितपञ्च	२००	४८
महीध्र	६७	१	मातापितरौ	११७	३७	मारिप	४०	१४		१९	३०
महीरुह	७०	५	मातामह	११६	३३	मारुत	१२	६२	मित्र	१४५	९
महीलता	५४	२१	मातुल	८५	७८	मार्कव	९८	१५१		१४६	१२
महीसुत	१८	२५	मातुल	११६	३१	मार्ग	२३	१४		२३४	१६७
महेच्छ	१९३	३	मातुलपुत्रक	८५	७८		६२	१५	मिथस्	२४३	२५६
महेरणा	९४	१२४	मातुलानी	११६	३०	मार्गण	१५९	८७	मिथुन	११०	३८
महेश्वर	६	३०	मातुलानी	१६५	२०		२००	४९	मिथ्या	२४५	१५
महोक्ष	१७६	६१	मातुलादि	४७	६		२१५	३०	मिथ्यादृष्टि	२८	४
महोत्पल	५७	३९	मातुली	११६	३०	मार्गशीर्ष	२३	१४	मिथ्याभियोग	३४	१०
महोत्साह	१९३	३	मातुलङ्गिक	८५	७८	मार्गित	२१०	१०५	मिथ्याभिशंसन	३४	१०
महोद्यम	१९३	३		११	३५	मार्जन	७६	३३	मिथ्यामति	२८	४
महौषध	८९	१००	मातृ	४०	१४	मार्जना	१३२	१२१	मिशी	९५	१३४
	९८	१४८		११५	२९	मार्जोर	१०३	६	मिश्रेय	९०	१०५
	१७२	३८	मातृष्वसेय	१७७	६६	मार्जिता	१७३	४४		९०	१०५
भा	२४५	११	मातृष्वसेय	११५	२५	मार्तण्ड	१९	२९	मिसि	९९	१५२
भास	१२१	६३	मातृष्वलीय	११५	२५	मार्दङ्गिक	१८७	१३	मिहिर	१९	२९
भासल	२९०	२२	मात्र	२३५	१७८	मार्द्विक	१९१	४१	मीढ	२०८	९६
भासिक	११८	४४	मात्रा	२०२	६२	मार्ष्टि	१३२	१२१	मीन	५३	१७
भासिक	१८७	१४	मात्रा	२३५	१७७	मालक	८२	६२	मीनकेतन	५	२५
भासिक	१८४	१०७	माद	२१३	१२	मालती	८४	७२	मुकुट	१२८	१०२
भागध	१६१	९७	माधव	४	१८	माला	१३४	१३५	मुकुन्द	९३	१२१
	१८५	२	माधवक	२४	१६	मालाकार	१८६	५	मुकुर	१३५	१४०
भागधी	८३	७१	माधवी	१९१	४१	मालातृणक	१०२	१६७	मुकुल	७३	१६
	८८	९६	मान	८४	७२	मालिक	१८६	५	मुक्तकञ्चुक	४७	६
भाघ	२४	१५	मान	४२	२२	मालुधान	४७	६	मुक्ता	१८१	९३
भाघ्य	८४	७३	मान	१८०	८५	मालर	७६	३२	मुक्तावली	१२९	१०५
भाठर	२०	३१	मानत्र	१११	१	माल्य	१३४	१३५	मुक्तास्फोट	५४	२३
भाढि	२४	९८	मानस	२७	३१	माल्यवतृ	६८	३	मुक्ति	२८	६
माणवक	११७	४२	मानसौकस्	१०७	२३	मावपर्णा	९६	१३८	मुख	६७	१९
	१२९	१०६	मानिनी	१११	२	माधीण	१६६	७	मुखर	१९८	३६
माणव्य	२१६	४०	मानुष	१११	१	माध्य	१६६	७	मुखवासन	३०	३१
माणिक्य	२५५	३१	मानुष्यक	२१७	४२	मास	२३	१२			
माणिमन्थ	१७३	४२	माया	१८७	११	मासर	१७४	४९			
			मायाकार	१८७	११	मासिक	१४०	३१			
			मायादेवीसुत	४	१५						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मुख्य	{	१४१ ४०	मूर्च्छा	१६३ १०९	मृगव्य	१८८ २३	मेघनामन्	१०० १५९			
		२०१ ५७	मूर्च्छालि	१२० ६१	मृगशिरस्	१८ २३	मेघनिर्घोष	१५ ८			
मुण्ड	{	११८ ४८	मूर्च्छित	{	१२० ६१	मृगशीर्ष	१८ २३	मेघपुष्प	५० ५		
		२५६ ३४			२२५ ८२	मृगाङ्क	१६ १४	मेघमाला	१५ ८		
मुण्डित	{	११८ ४८	मूर्त्ति	{	१२० ६१	मृगादन	१०२ १	मेघवाहन	९ ४४		
		२०६ ८५			२०५ ७६	मृगित	२१० १०५				
मुण्डिन्		१८७ १०	मूर्ति	{	१२२ ७१	मृगेन्द्र	१०२ १	मेचक	{	३० १४	
मुद्		२६ २४			२२४ ६६	मृजा	१३२ १२१			१०८ ३१	
मुदिर		१५ ७	मूर्तिमन्		२०५ ७६	मृड	७ ३१	मेह	{	१२३ ७६	
मुद्रपणी		९१ ११३	मूर्द्धन्		१२७ ९५	मृडानी	८ ३७			१७८ ७६	
मुद्गर		१६० ९१	मूर्द्धाभिपिक्त	{	१४४ १	मृणाल	५८ ४२	मेढक		१९१ ४१	
मुधा		२४४ ४			२२३ ६१	मृणाली	२४८ ७	मेदस्		१२१ ६४	
		४ १४	मूर्वा		८६ ८३	मृत्	६० ४	मेदिनी		६० ३	
मुनि	{	१४१ ४२	मूल	{	७२ १२	मृत	{	१६४ ११७	मेदुर	१९७ ३०	
		२५७ ३८			२३७ २००			१६५ ३	मेधा	२८ २	
मुनीन्द्र		४ १४	मूलक		१०० १५७	मृतस्नात	१९५ १९	मेधि		१६७ १५	
मुरज		३८ ५	मूलकर्मन्		२१२ ४	मृत्तालक	९५ १३१	मेध्य		२०१ ५५	
मुरा		९३ १२३	मूलधन		१७९ ८०	मृत्तिका	६० ४	मेरु		९ ४९	
मुपित		२०७ ८८	मूल्य	{	१७९ ७९	मृत्यु	१६४ ११६	मेलक		२१५ २९	
मुष्क		१२३ ७६			१९१ ३८	मृत्युञ्जय	७ ३१	मेप	{	२२ २७	
मुष्कक		७७ ३९	मूषिक		१०५ १२	मृत्सा	६० ४			१७८ ७६	
मुषिबन्ध		२१३ १४	मूषा	{	१९० ३३	मृत्स्ना	{	६० ४	मेपकम्बल	१८४ १०७	
मुसल		१६९ २५			२५७ ३८			९५ १३१	मेह	१२० ५६	
मुसलिन्		५ २४	मूषिकपणी		८७ ८८	मृदङ्ग	३८ ५	मेहन		१२३ ७६	
मुसली	{	९३ ११९	मुषित		२०७ ८८	मृदु	{	२०५ ७८	मैत्रावरुणि	१७ २०	
		१०५ १२			१०४ ८			२२७ ९४	मैत्री	२५७ ३९	
मुसह्य		१९९ ४५	मृग	{	२१५ ३०	मृदुत्वच	७८ ४६	मैत्र्य		२५७ ३९	
मुस्तक		१०० १५९			२१९ २०	मृदुल	२०५ ७८	मैथुन	{	१४४ ५७	
मुस्ता		१०० १५९	मृगणा		२१५ ३०	मृद्रीका	१९० १०७			२२९ १२२	
मुहुस्		२४३ १	मृगतृष्णा		२१ ३५	मृध	१६२ १०४	मैरेय		१९१ ४१	
मुहुर्भाषा		३५ १६	मृगदशक		१८८ २१	मृषा	२४५ १५	मोत	{	२९ ७	
मुहूर्त		२३ ११	मृगधूर्तक		१०३ ५	मृपार्थक	३६ २१			७७ ३९	
मूक		१९४ १३	मृगनाभि		१३३ १२९	मृष्ट	२०१ ५६	मोघ		२०५ ८१	
मूढ		२०० ४८	मृगवधाजीव		१८८ २१	मेरुलकन्यका	५६ ३२	मोघा		८० ५४	
मूत		२०८ ९५	मृगबन्धनी		९८९ २६	मेखला	{	१२९ १०८	मोचक	७५ ३१	
मूत्र		१२२ ६७	मृगमद		१३३ १२९			१६० ९०		७८ ४६	
मूत्रकृच्छ्र		१२० ५६	मृगया		१८८ २३	मेघ	१५ ६			९१ ११३	
मूत्रित		२०८ ९६	मृगयु		१८८ २१	मेघज्योतिस्	१६ १०				
मूर्ख		२०० ४८	मृगरोमज		१२७ १११	मेघनादानुलासिन्	१०८ ३०				

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
र			रण	१६२	१०४	रवण	१९८	३८	राजन्वत्	६२	१३	
रहस्	१२	६४	{	२१२	८	रवि	२०	३१	राजबला	९८	१५३	
{	३१	१५४		२२२	४९	रक्षणा	१२९	१०८	राजवीजिन्	१३५	२	
	१२१	६४		रण्डा	८७	८८	रक्षि	२३१	१३८	राजराज	१३	६८
	१३२	१२४	रत	१४४	५७	{	२९	७	राजलिङ्ग	२४३	९२	
	२२५	८०	रतिपति	६	२६		२९	९	राजवश्य	१३५	२	
रक्तक	८४	७३	रत्न	{	१८१		९३	४१	१७	राजवत्	६२	१३
{	१३४	१३२	२२९	१२६	१८३		९९	१८३	९९	राजवृक्ष	७४	२३
	१८५	१११	रत्नसानु	९	४९	२४०	२२७	राजसदन	६५	१०		
रक्तपा	५४	२२	रत्नाकर	४९	२	रसगर्भ	१८३	१०२	राजसभा	२४९	९	
रक्तफला	९६	१३९	रत्नि	१२५	८६	रसज्ञा	१२६	९१	राजसूय	२५५	३१	
रक्तसन्ध्यक	५७	३६	{	७५	३०	रसना	१२६	९१	राजहस	१०७	२४	
रक्तसेरावह	५८	४१		१५४	५१	रसवती	१७०	२७	{	७६	३५	
रक्ताङ्ग	९८	१४६	रथकट्या	१५४	५५	{	६०	२		७८	४५	
रक्तोत्पल	५८	४२	{	१८६	९		रसा	८६	८४	राजार्ह	१३२	१२६
रक्षःसभ	२५४	२७		१८६	४		९३	१२३	राजि	७०	४	
{	४	११	रथगुप्ति	१५५	५७		रसाञ्जन	१८३	१०१	राजिका	१६८	१९
	११	६०	रथद्रु	७५	२६	रसातल	४६	१	रजिल	४७	५	
रक्षित	२१०	१०६	{	१५४	५५	{	७६	२३	{	५३	१९	
रक्षिवर्ग	१४५	६		१५४	५६		१०१	१६३		५८	४१	
रक्षण	२१२	८	रथाङ्गाङ्गनामक	१०७	२२		१७३	४४	राज्याङ्ग	१४७	१८	
रङ्कु	१०४	१०	रथिक	१५७	७६		रसाला	१७३	४४	राजि	२१	४
रङ्ग	१८४	१०६	{	१५५	६०	रसित	१५	८	रात्रिचर	११	६०	
रङ्गाजीव	१८३	७		१५७	७६	रसोनक	९८	१४८	रात्रिचर	११	६०	
रचना	१३४	१३७	रथिन	१५७	७६	रह	१४८	२२	राद्धान्त	२८	४	
रजक	१८७	१०	रथ्य	१५३	४६	रहस्	१४८	२२	राध	२४	१६	
{	१८२	१६	{	६४	३	रहस्य	१४८	२३	राधा	१८	२२	
	२२५	७९		१५४	५५	२२	८	५	२३			
{	२१	४	रद	१२६	९१	राका	११	५९	{	१०४	११	
	९९	१५३	रदन	१२६	९१	राक्षस	११	५९		२३१	१४०	
रजनीमुख	२२	६	रदनच्छद	१२६	९०	राक्षसी	९४	१२८	राम	१७२	४०	
{	२७	२९	रन्ध्र	४६	२	राक्षा	१३२	१२५	रामठ	१११	४	
	११४	२१	रभस	२५२	२१	राङ्गव	१३०	१११	रामा	१११	४	
	१६१	९८	रमणी	१११	४	राज्	१४४	१	राम्भ	१४२	४५	
	२४१	२३१	रम्भा	९१	११३	राजक	१४४	३	{	११०	४२	
रजस्वला	६१४	२०	रय	१२	६४	{	४०	१३		२३९	२१४	
रज्जु	१८९	२७	{	१३१	११६		राजन्	१४४	१	राष्ट्र	२३५	१८४
रञ्जन	१३४	१३२		२५१	१७		राजन्य	१४४	१	राष्ट्रिका	८८	९४
रञ्जनी	८८	९५	३६	२२	राजन्यक		१४४	४	राष्ट्रिय	४०	१४	
									रासभ	१७८	७७	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
रास्ना	{ १२ ११४	रुष	४३ २६	रोष	४३ २६	लघुलय	१०१ १५६				
	{ १६ १४०	रुहा	१०० १५८	रोहिणी	१७७ ६७	लङ्का	२४८ ७				
राहु	१९ २६	रुक्ष	२४० २२५		१६ १०	लङ्कोपिका	९५ १३३				
रिक्तक	२०१ ५६	रूप	२९ ७	{ रोहित	{ ३१ १५	लजा	४२ २३				
रिवथ	१८१ ९०	रूपार्जवा	११४ १९		{ ५३ १९	लज्जाशील	१९७ २८				
रिङ्गण	४५ ३६		१८१ ९१		{ ३१ १५	लजित	२०७ ९१				
रिपु	१४६ १०	{ लय	{ १८२ ९६	{ १०४ १०	लटा	२४९ १०					
रिष्ट	२२० ३६		{ २३३ १६०	रोहितक	७९ ४९	{ लता	{ ७१ ९				
रिष्टि	१६० ८९	रूप्याध्यक्ष	१४५ ७	रोहिताश्व	१० ५५		{ ७१ ११				
रीढा	४२ २३	रुषित	२०७ ८९	रोहिन्	७९ ४९		{ ८० ५५				
रीण	२०८ ९२	रेचित	१५३ ४८	रौद्र	{ ४१ १७		{ ८४ ७२				
रीति	{ १८४ ९७	रेणु	१६१ ९८	{ ४१ २०	रौमक		१७३ ४२	{ ९५ १३३			
	{ २२४ ६८	रेणुका	९३ १२०			{ ९८ १५०					
रीतिपुष्प	१८३ १०३	रेतस्	१२१ ६२	रौख	४८ १	लतार्क	९८ १४८				
रुक्प्रतिक्रिया	११९ ५०	{ रेफ	{ २०१ ५४	{ रौहिण्य	{ ५ २४	लपन	१२५ ८९				
रुक्म	१८२ ९५		{ २३० १३२		{ १९ २६	लपित	{ ३२ १				
रुक्मकारक	१८६ ८	रेवतिरिमण	५ २३	{ रौहिष	{ १०१ १६६	{ २१० १०७	लब्ध	२१० १०४			
रुग्ण	२०७ ९१	रेवा	५६ ३२		{ १०४ १०			लब्धवर्ण	१३६ ६		
रुच	२० ३४	{ रै (रा)	{ १८१ ९०	ल	लकुच	८१ ६०	लब्धानुज्ञ	१३७ १०			
{ रुचक	{ ७९ ५१		{ २३३ १६५				लक्ष	१५९ ८६	लभ्य	१४८ २४	
	{ ८५ ७८		रोक								४६ २
	{ १७३ ४३	रोग	११९ ५१	लम्बोदर	८ ३८						
{ १८५ १०९	रोगहारिन्	१२० ५७	लक्ष्मण			१९५ १४	लय	३९ ९			
{ रुचि	{ २० ३४	रोचन							७९ ४७	लक्ष्मणा	१०७ २५
	{ २२० २९	रोचनी		{ ९१ १०८	लक्ष्मन्				{ १७ १७		
रुचिर	२०१ ५२	{ ९८ १४६	{ २२९ १२४	६ २७		ललाट	{ १५१ ३८	१२६ ९२			
रुच्य	२०१ ५२	रोचिष्णु			१२८ १०१				{ लक्ष्मी	{ ९१ ११२	ललाटिका
रुज्	११९ ५१	रोचिस्	२० ३४	{ १५८ ८२	लक्ष्मीवत्	१९५ १४	ललामक	१३४ १३५			
रुजा	११९ ५१	रोद्धन	१२६ ९३						{ लक्ष्य	{ ४५ ३३	ललित
रुत	३७ २५	रोदनी	८८ ९२	{ १५९ ८६	लगुड	२५१ १८	लव	{ २०२ ६२			
रुदित	४५ ३५	रोदसी	२४० २२८						{ १५९ ८६	लग्न	१९ २७
रुद्र	२०७ ९०	रोदस्य	२४० २२८	{ १५९ ८६	लग्नक	१९२ ४४	लवण	{ २९ ९			
{ रुद्र	{ ३ १०	रोधस्	५७ ७						{ १५९ ८६	लघिमन्	११ ३६
	{ ७ ३४	रोप	१५९ ८७	{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३	लवणोद-	४९ २			
रुद्राणी	८ ३७	रोमन्	१२८ ९९						{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३
{ रुधिर	{ १२१ ६४	रोमन्थ	२५२ १९	{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३	लवित्र	१६७ १३			
	{ २५३ २२	रोमहर्षण	४५ ३५						{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३
रुव	१०४ १०	रोमाञ्च	४५ ३५	{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३	लवित्र	१६७ १३			
रुवती	३६ २०								{ १२ ६४	लघु	{ ९५ १३३

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
लघुन	९८	१४८	लुलाप	१०३	४	लोहित	{ ३१ १५		मृडू	२०२	६१
लस्तक	१५९	८५	लता	१०५	१३	{ १२१ ६४			वण्टक	१८१	८९
लाक्षा	{ १३२ १२५		लन	२०९	१०३	लोहितक	१८१	९२		१२३	७८
	{ २४९ १०		लम	१५३	५०	लोहितचन्दन	१३२	१२४	वत्स	{ १७६ ६२	
लाक्षाप्रसादन	७८	४१	लेख	३	८	लोहिताङ्ग	१८	२५		{ २४० २२६	
लाङ्गल	१६७	१३	लेखक	१४६	१५	व			वत्सक	८२	६६
लाङ्गलदण्ड	१६७	१४	लेखर्षभ	८	४२	व	२४५	९	वत्सतर	१७६	६२
लाङ्गलपद्धति	१६७	१४	लेखा	७०	४	{ १०० १६०			वत्सनाभ	४८	११
लाङ्गलिकी	९२	११८	लेपक	१८६	६	{ १३५ १			वत्सल	{ २३ १३	
लाङ्गली	{ १०२ १६८		लेश	२०२	६२	{ २३९ २१४				{ २५ २०	
	{ ९१ १११		ले	१६७	१२	वंशरोचना	१८५	१०९	वत्सल	१९५	१४
लाङ्गूल	१५३	५०	लेह	१७५	५६	वंशक	१३२	१२६	वत्सादनी	८६	८२
लाज	१७४	४७	लोक	{ ६१ ६		वक्तव्य	२३३	१५९	वद	१९८	३५
लाञ्छन	१७	१७		{ २१७ २		वक्तृ	१९८	३५	वदन	१२५	८९
लाभ	१७९	८०	लोकजित्	४	१३	वक्त्र	१२५	८९	वदान्ध	{ १९३ ६	
लामजक	१०१	१६५	लोकायत	२५५	३२	वक्र	२०४	७१		{ २२३ १६०	
लालसा	{ ४३ २८		लोकालोक	६८	२	वक्षस्	१२३	७८	वदावद	१९८	३५
	{ २४० २२९		लोकेश	४	१६	वङ्क्षण	१२३	७३	वध	१६४	११५
लाला	११२	६७	लोचन	१२६	९३	वङ्ग	१८४	१०६	वध्य	१९९	४७
लालाटिक	१८	१७	लोचमस्तक	९१	१११	वचन	३२	१	वन्दि	१६१	९७
लाव	१०९	३५	लोघ्र	७६	३३	वचनोन्धित	१९६	२४	वन्ध्य	७०	७
लासिका	३९	८	लोपामुद्रा	१७	२०	वचस्	३२	१	वन्ध्या	१७७	६९
लास्य	३९	१०	लोत्र	१७९	२५	वचा	८९	१०२		{ ९५ १३३	
लिकुच	८१	६०	लोमन्	१२८	९९	वज्र	{ ९ ४७			{ १११ २	
लिङ्गा	२४९	१०	लोमशा	९५	१२४	{ २३५ १८४				{ ११२ ९	
लिङ्ग	१९	२५	लोल	{ २०४ ७४		वज्रद्रु	९०	१०५		{ २२७ १०२	
लिङ्गवृत्ति	१४३	५४		{ २३८ २०५		वज्रनिर्घोष	१६	१०			
लिपि	१४६	१६	लोलुप	१९६	२२	वज्रपुष्प	८५	७६	वन	{ ५० ३	
लिपिकर	१४६	१५	लोलुभ	१९६	२२	वाग्निन्	८	४२		{ ७० १	
लित	{ २१० ११०		लोष्ट	१६७	१२	वज्रक	{ १०३ ५			{ २२८ १११	
	{ २१० ७९०		लोष्टभेदन	१६७	१२	{ २० ४७			वनतित्तिका	८६	८५
लितक	१६०	८८		१३२ १२६		वाञ्छित	१९९	४१	वनप्रिय	१०६	१९
लिप्ता	४३	२७	लोह	{ १८२ ९८			७५ २७		वनमक्षिका	१०८	२७
लिवि	१४६	१६		{ १८३ ९९		वञ्जुल	{ ७५ ३०		वनमालिन्	५	२१
	{ ४४ ३२			{ २५३ २३		वट	७६ ३२		वनमुद्र	१६८	१७
लीला	{ २३६ ११९		लोहकारक	१८६	७	वटक	२५१ १७		वनशृङ्गाट	८९	९९
लुठित	१५३	५०	लोहपृष्ठ	१०५	१६	वटी	१८९ २७		वनसमूह	७०	४
लुब्ध	१९६	२२	लोहल	१९८	३७	वडवा	१५३ ४६		वनस्पति	७०	६
लुब्धक	१८८	२१	लोहाभिहार	१६१	९४	वडवानल	११४ ५३		वनारुज	१५२	४५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वनिता	{ १११ २ २२५ ७४		वराटक	{ ५९ ४३ १८९ २७ २५७ ३८		वर्तुल	२०३ ६९		वल्लभ	{ २०१ ५३ २३० २३७	
वनीयक	२०० ४९		वरारोहा	११ ४		वर्तमान	{ ६२ १५ २२९ १२१		वल्लरि	७२ १३	
वनोद्भवा	९३ ७०		वराशि	१३१ ११६		वर्धक	८७ ९०		वल्ली	७१ ९	
वनीकस्	१०३ ३		वराह	१०३ २		वर्धकि	१८६ ९		वल्लर	१२१ ६३	
वन्दार	१९७ २८		वारिवासित	२०९ १०२		वर्धन	{ १९७ २८ २१२ ७		वश	२१२ ८	
वन्ध्या	१७७ ६९		वारिवस्था	१४० ३५		वर्धमान	७९ ५१		वशाक्रिया	२१२ ४	
वन्धा	७० ४		वारिवस्थित	२०९ १०२		वर्धमानक	१७१ ३२		वशा	{ १५० ३६ १७७ ६९ २३९ २१७	
वपा	{ ४६ २ १२१ ६४		वारिष्ठ	{ १८२ ९७ २२० ११२		वर्धिष्णु	१९७ २८		वशिक	२०१ ५६	
वपुस्	१२२ ७०		वरी	८९ १००		वर्धी	१९० ३१		वशिर	{ ८८ ९७ १७२ ४१	
वप्र	{ ६४ ३ १६७ ११ १८४ १०५		वरीयस्	२४१ १३५		वर्मन्	१५६ ६४		वश्य	१९६ २५	
वमधु	{ ११९ ५५ १५१ ३७		वरुण	{ १४ २ ७४ २५		वर्मित	१५६ ६५		वपट्	२४४ ८	
वमि	११९ ५५		वरुणात्मजा	१९१ ३९		वर्म्य	२०१ ५७		वपट्कृत	१३९ २७	
वयस्	२४० २३०		वरुथ	१५४ ५७		वर्ष	{ १६ ११ ६१ ६		वपकयिणी	१७७ ७१	
वयस्थ	११७ ४२		वरुथिनी	१५८ ७८		वर्षा	२४० २२४		वसति	२२४ ६७	
वयस्था	{ ८१ ५८ ९६ १३७ ९७ १४४		वरेण्य	२०१ ५७		वर्षावर	१४५ ९		वसन	१३१ ११५	
वयस्थ	१४६ १२		वर्कर	१८८ २३		वर्षा	२५ १९		वसन्त	२४ १८	
वयस्या	११३ १२		वर्ग	११० ४१		वर्षाभू	५४ २४		वसा	१२१ ६४	
वर	{ १३२ १२४ २१२ ८ २३४ १७३		वर्चस्	२४१ २३१		वर्षाभू	५४ २४		वसिर	८८ ९७	
वरटा	{ १०७ २५ १०८ २७		वर्चस्क	१२२ ६८		वर्षाभू	५४ २४		वसु	{ ८६ ८१ १८१ ९० २४० २२८	
वरण	{ ६४ ३ ७४ २५		वर्ण	{ १३५ १ १५२ ४२ २२२ ४८		वर्षाभू	५४ २४		वसुक	{ ८५ ८० १७३ ४२	
वरण्ड	२५१ १८		वर्णक	{ १३४ १३३ २५७ ३८		वर्षाभू	५४ २४		वसुदेव	५ २२	
वरत्रा	{ १५२ ४२ १०९ ३१		वर्णित	२१० ११३		वर्षाभू	५४ २४		वसुधा	६० ३	
वरद	१९४ ७		वर्णिन्	१४१ ४२		वर्षाभू	५४ २४		वसुन्धरा	६० ३	
वरवर्णिनी	{ १११ ४ १७२ ४१		वर्तक	{ १०९ ३५ २१८ ११		वर्षाभू	५४ २४		वसुमती	६० ३	
वराङ्ग	२१९ २६		वर्तन	{ १६५ १ १९७ २९		वर्षाभू	५४ २४		वस्त	१७८ ७६	
वराङ्गक	९५ १३४		वर्तनी	६२ १५		वर्षाभू	५४ २४		वस्ति	१३० ११४	
			वर्ति	१३४ १३३		वर्षाभू	५४ २४		वस्थ	६४ ५	
			वर्तिका	१०९ ३५		वर्षाभू	५४ २४		वस्त्र	१३१ ११५	
			वर्तिष्णु	१९७ २९		वर्षाभू	५४ २४		वस्त्रयोनि	१३० ११०	
						वर्षाभू	५४ २४		वस्त्रवेदमन्त्र	१३१ १२०	
						वर्षाभू	५४ २४		वस्त्र	१७९ ७९	
						वर्षाभू	५४ २४		वस्त्रसा	१२१ ६६	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वह	१७६	६३	वाणिज्य	१६५	२	वायसी	९८	१५१	वाशित	३७	२५
वह्नि	{ १० ५३		वाणिनी	२२८	११२	वायसोली	९७	१४४	वास	६४	६
	१४	२	वाणी	३२	१	वायु	१२	६१	वासक	९०	१०३
वह्निसंज्ञक	८५	८०	वात	१२	६३	वायुसप्त	१०	५५	वासगृह	६५	८
वह्निशिख	१८४	१०६	वातक	९८	१४९	वार	५०	३	वासन्ती	८४	७२
वा	{ २४२ २४९		वातकिन्	१२०	५९	वार	{ ११० ३९		वासयोग	१३४	१३४
	२४४	९	वातपोथ	७५	२९		२३३	१६१	वासर	२१	२
	२४५	१५	वातप्रमी	१०४	७	वारण	१५०	३४१	वासव	८	४२
वाक्पति	१९८	३५	वातमृग	१०४	७	वारणबुसा	९१	११३	वासस्	१३१	११५
वाक्य	३२	२	वातरोगिन्	१२०	५९	वारवाण	१५५	६३	वासित	{ १३४ १३४	
वागीश	१९८	३५	वातायन	६५	९	वारमुख्या	११४	१९		१७४	४६
वागुरा	१८९	२६	वातायु	१०४	८	वारस्त्री	११४	१९	वासिता	२२५	७५
वागुरिक	१८७	१४	वातुल	२३७	१९६	वाराही	९८	१५१	वासुकि	४७	४
वाग्मिन्	१९८	३५	वात्सक	१७६	६०	वारि	५०	३	वासुदेव	५	२०
वाङ्मुख	३४	९	वादर	१३०	१११	वारिद	१५	७	वासू	४०	१४
वाच्	३२	१	वादित्र	३८	५	वारिपणी	५७	३८	वास्तु	६७	१९
वाच्यम	१४१	४२	वाद्य	३८	५	वारिप्रवाह	६९	५	वास्तुक	१००	१५८
वाचक	३२	२	वान	७२	१५	वारिवाह	१५	६	वास्तोष्पति	८	४३
वाचस्पति	१८	२४				वारी	१५२	४३	वास्त्र	१५४	५४
वाचाट	१९८	३६	वानप्रस्थ	{ ७५ २८		वारुणी	२२२	५२	वाह	{ १५२ ४४	
वाचाल	१९८	३६		{ १३६ ३		वार्ति	{ १२० ५७			१८० ८८	
वाचिक	३५	१७	वानर	१०३	३		{ २२५ ७६		वाहाद्विपत्	१०३	४
वाचोयुक्तिपटु	१९८	३५	वानस्पत्य	७०	६	वार्ता	{ ३४ ७		वाहन	१५५	५८
वाज	१५९	८७	वानीर	७५	३०		{ १६५ १		वाहस	४७	५
वाजपेय	२५५	३१	वानेय	९५	१३१		{ २२५ ७५		वाहिस्थ	१५१	३९
वाजिदन्तक	९०	१०३	वापदण्ड	१८९	२८	वार्ताकी	९२	११४		१५८ ७८	
वाजिन्	{ १०९ ३३		वापी	५५	२८	वार्ताविह	१८७	१५	वाहिनी	{ १५८ ८१	
	१५२ ४४		वाम	२३१	१४४	वार्धक	११७	४०		२२८ ११२	
	२२८ १०७		वामदेव	७	३२	वार्धपि	१६६	५	वाहिनीपति	१५५	६२
वाजिगाला	६५	७				वार्धपिक	१६६	५	वि	१०९	३३
वाञ्छा	४३	२७	वामन	{ ११८ ४६		वार्धिक	९८	१५०	विशति	१७९	८३
वाटी	२५७	४२		{ २०४ ७०		वालुक	९३	१२१	विककृत	७७	३०
वाटबालका	१९०	१०७	वामन	६२	१४	वालुका	२२४	७३	विकच	७०	७
	१४	५६	वामलोचना	१११	३	वालेव	१७८	७७	विकर्तन	१९	२९
वाडव	{ १३६ ४		वामा	१११	२	वालुक	१३०	१११	विकलाङ्ग	११८	४६
	१५३ ४६		वामी	१५३	४६	वाहिक	१३२	१२४	विकसा	८७	९०
वाडवानल	१४	५६	वाघदण्ड	१८९	२८	वावडूक	१९८	३५	विकसित	७१	६
वाडव्य	२१७	४१	वायस	१०६	२०	वावृत्त	२०८	९२			
वाणि	१८९	२८	वायसा	१०५	१५	वाशिका	९७	१०३			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
विकस्वर	१९७	३०	विजय	१६४	११०	विदिश	१५	५	विनाशोन्मुख	२०७	९१
विकार	२१३	१५	विजिल	१७४	४६	विदु	१५१	३७	विनीत	१५२	४४
विकासिन्	१९७	३०	विश	१९३	४	विदुर	७५	३०	विन्दु	१९६	२५
विकिर	१०९	३३	विज्ञात	१९४	९	विदुल	१९७	३०	विन्ध्य	१९७	३०
विकीरण	८५	८०	निज्ञान	२८	६	विदुर्ण	७५	३०	विन्न	६८	३
विकुवाण	१९४	७	विट	११८	६८	विदुर्ण	८६	८४	विपक्ष	२०९	९९
विकृत	४१	१९	विट	१३५	२	विद्याधर	४	११	विपक्ष	२१०	१०४
विकृति	१२०	५८	विट	२८८	१७	विद्युत्	१५	९	विपक्ष	१४६	११
विकृति	२१३	१५	विटङ्क	६६	१५	विद्रधि	१२०	५६	विपक्षी	३८	३
विक्रम	१६२	१०२	विटप	७२	१४	विद्रव	१६४	१११	विपण	१७९	८३
विक्रम	२३१	१४१	विटप	२३०	१३१	विद्रुत	२०९	१००	विपणि	६३	२
विक्रय	१७९	८३	विटपिन्	७०	५	विद्रुम	१८१	९३	विपणि	२२२	५२
विक्रयिक	१७९	७९	विट्खादिर	७९	५०	विद्रुमलता	९४	१२९	विपत्ति	१५८	८२
विक्रान्त	१५७	७७	विट्चर	१८८	२३	विद्रुस्	१३६	५	विपथ	६३	१६
विक्रिया	२१३	१५	विड	१७३	४२	विद्वेष	४३	२५	विपद्	१५८	८२
विक्रेतृ	१७९	७९	विडङ्ग	९०	१०६	विधवा	११३	११	विपर्यय	२१६	३३
विक्रेय	१७९	८२	विडौजस्	८	४१	विधा	१९१	३८	विपर्याप्त	२१६	३३
विक्रव	१९९	४४	वितण्डा	४९	९	विधा	२२७	१०१	विपश्चित्	१३६	५
विक्षाव	२१६	३७	वितथ	३६	२१	विधातृ	४	१७	विपाट्	५६	३३
विगत	२०९	१००	वितरण	१४०	२९	विधा	४	१७	विपादिका	११९	५२
विगतातया	११४	२१	वितर्दि	६६	१६	विधि	२७	२८	विपाशा	५६	३३
विग्र	११८	४६	वितस्ति	१२५	८४	विधि	१४१	३९	विपिन	७०	१
विग्रह	१२२	७०	वितान	१३१	१२०	विधिदक्षिन्	२२७	१००	विपुल	२०२	६१
विग्रह	१४७	१८	वितान	२२८	११३	विधि	१३८	१६	विप्र	१३५	२
विग्रह	१६२	१०४	वितुन्न	९८	१४९	विधि	५	२२	विप्र	१३६	४
विग्रह	२१४	२२	वितुन्न	९४	१२६	विधु	१६	१४	विप्रकार	२१३	१५
विघस	१३९	२८	वितुन्नक	१७२	३७	विधुत	२२७	९९	विप्रकृत	१९९	४१
विघ्न	२१४	१९	वितुन्नक	१८३	१०१	विधुत	२१०	१०७	विप्रकृतक	२०३	६८
विघ्नराज	८	३८	वित्त	१८०	९०	विधुतुद	१९	२६	विप्रतीसार	४३	२५
विचक्षण	१३६	६	वित्त	१९४	९	विधुर	२१४	२०	विप्रयोग	२१५	२८
विचयन	२१५	३०	विदर	२०९	९९	विधुवन	२१२	४	विप्रलब्ध	१९९	४१
विचर्चिका	११९	५३	विदर	२१२	५	विधुवन	२१२	४	विप्रलम्भ	४५	३६
विचारणा	२८	२	विदल	२५५	३२	विधुवन	२१२	४	विप्रलम्भ	२५	२८
विचारित	२०९	९९	विदारक	५१	१०	विधुवन	१९६	२४	विप्रलाप	३५	१६
विचिकित्सा	२८	३	विदारी	७३	२०	विधुवन	२१७	६	विप्रशिका	११४	२०
विच्छन्दक	६५	११	विदारी	९१	११०	विधुवन	२१७	६	विमुष्	९१	६
विच्छास	२५४	२६	विदारिगन्ध	९२	११५	विना	२४४	३			
विजय	१४८	३०	विदित	२१०	१०८	विनायक	४	१४			
			विदित	२१०	१०९	विनाश	२१४	२५			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
विप्लव	२१३	१४	विलम्बित	३९	९	विश्रित्य	१५९	८६	विष्टप	६१	६
विबन्ध	११९	५५	विलम्भ	२१५	२८	विशिखा	५४	३	विष्टर	२३४	१६९
विबुध	३	७	विलाप	३५	१६	विशेत्क	१३२	१२३	विष्टरश्रनस्	४	१८
विभव	१८१	९०	विलास	४४	३१	विश्राणन	१४०	२९	विष्टि	४९	३
विभाकर	१९	२८	विलीन	२०९	१००	विश्राव	२१५	२८	विष्टा	१२२	६८
विभावरी	२१	४	विलेपन	१३४	१३३	विश्रुत	१९४	९	विष्णु	४	१८
विभावसु	११	५६	विलेपी	२१५	२७	विश्व	३०	१०	विष्णुकान्ता	९०	१०४
	१९	३०		१७४	५०		१७२	३८	विष्णुपद	१४	२
	२४०	२२६		२२७	९६		२०३	६५	विष्णुपदा	५६	३१
विभीतक	८१	५८	विवर	४६	१	विश्वकटु	१८८	२२	विष्णुरथ	६	२९
विभूति	७	३६	विवर्ण	१८७	१६	विश्वकेतु	६	२७	विष्य	१९९	४५
विभूषण	१२८	२०१	विवश	१९९	४४	विश्वकर्मन्	२२८	१०९	विष्णुक्	२४५	१३
विभ्रम	४४	३१	विवस्वत्	१९	२९	विश्वद्रव्यच्	१९८	३४	विष्वद्रव्यच्	१९८	३४
विभ्राज	१२८	१०१		२२३	५७	विश्वभेपज	१७२	३८	विष्णुसेन	५	१९
विमनस्	१९४	८	विवाद	३४	९	विश्वम्भर	५	२२	विष्णुसेना	८०	५६
विमर्दन	२१३	१३	विवाह	१४४	५६	विश्वम्भरा	६०	२	विष्णुसेनप्रिया	९८	१५१
विमला	९७	१४३	विविक्त	१४८	२२	विश्वसृज्	४	१७	विसंवाद	४५	३६
विमलात्मक	२०१	५५		२२५	८२	विश्वस्ता	११३	११	विसर	११०	३९
विमानृज	११५	२५	विविध	२०८	९३	विश्वा	८९	९९	विसर्जन	१४०	२९
विमान	९	४८	विवेक	१४१	३८	विश्वास	१४८	२३	विसर्पण	२१४	२६
वियत	१४	२	विब्वोक	४४	३१	विष्	१२२	६८	विसार	५३	१७
वियद्गङ्गा	९	४९	विश्	१६५	१	विष	४८	९	विसारिन्	१९७	३१
वियम	२१४	१८		२३९	२१४		२४०	२२३	विसृत	२०६	८६
वियात	१९६	२६	विशङ्कट	२०२	६०	विषधर	४७	७	विसृत्वर	१९७	३१
वियाम	२१४	१८	विशद	३०	१२	विषमच्छद	७४	२३	विसुमर	१९७	३१
विरजस्तमस्	१४२	४४	विशर	१६४	११५	विषय	२९	७	विस्तर	२१४	२२
विरति	२१६	३७	विशल्या	८६	८३		६१	८	विस्तार	७२	१४
विरल	२०३	६६		९६	१३६		२१३	११		२१४	२२
विराज्	१४४	१		२३२	१५५	विषयिन्	२९	८	विस्तृत	२०६	८६
विराव	३७	२३	विशसन	१६४	११४	विषवैद्य	४८	११	विस्फार	१६३	१०८
विरिञ्चि	४	१७	विशाख	८	४०	विषा	८९	९९	विशमोद	११९	५३
विरूपाक्ष	७	३२	विशाखा	१८	२२	विषाक्त	१६०	८८	विस्मय	४१	१९
विरोचन	१९	३०	विशाय	२१६	३२	विषाण	२२३	५६	विस्मयान्वित	१९७	२६
	२२८	१०८	विशारण	१६४	११२	विषाणी	९३	११९	विस्मृत	२०६	८६
विरोध	४३	२५	विशारद	२२७	९५	विषुव	२३	१४	विस्	३०	१२
विरोधन	२१४	२१	विशाल	२०२	६०	विषुवतू	२३	१४	विहम्भ	१४८	२३
विरोधोक्ति	३५	१६	विशालता	१३०	११४	विष्किर	१०९	३३		२३०	१३५
विलक्ष	१९७	२६	विशालवच्	७४	२३	विष्कम्भ	६७	१७	विहसा	११७	४१
विलक्षण	२११	२	विशाला	९९	१५६						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
विहग	१०९	३२	वीर्य	४४	२९	वृद्धश्रवस्	८	४१	वेग	२१९	२०
विहङ्ग	१०९	३२		१२१	६२	वृद्धसघ	११७	४०	वेगिन्	१५७	७३
विहङ्गम	१०९	३२		२३२	१५४	वृद्धा	११३	१२	वेणि	१२८	९८
विहाङ्गिका	१८९	२९	विविध	२२७	९६		१४७	१९	वेणी	८३	६९
विहासित	४५	३५	वृक	१०४	७		२१२	१	वेणु	१००	१६१
विह्वल	१९९	४३	वृकधूप	१३३	१२८	वृद्धिजीविका	१६७	४	वैणुक	१५२	४१
विहापित	१४०	२९	वृकण	१३३	१२९	वृद्धिमत्	२२६	८५	वेणुन्म	१८७	१३
विहायस्	१४	२	वृक्ष	२०९	१०३	वृद्धयाजीव	१६६	५	वेतन	१९१	३८
	१०९	३२	वृक्ष	७०	५	वृद्धोक्ष	१७६	६१	वेतस	७५	२९
विहार	२१४	१६	वृक्षभोदिन्	१९०	३४	वृन्त	७२	१५	वेतस्वत्	६१	९
विह्वल	१९९	४४	वृक्षबहा	८६	९२	वृन्द	११०	४०	वेताल	२५२	२१
वीकाश	२३९	२१५	वृक्षवाटिका	७०	२	वृन्दभेद	११०	४१	वेत्रवली	५६	३४
वीचि	५०	५	वृक्षादन	८६	८२	वृन्दारक	३	९	वेद	३३	३
वीजाकृत	१६६	८	वृक्षाम्ल	१९०	२४		२१८	१६	वेदना	२१२	६
वीणा	३८	३		१७१	३५	वृन्दिष्ट	२११	११२	वेदि	१३८	१८
वीणादण्ड	३९	७	वृजिन	२६	२३	वृश्चन	१९०	३२	वेदिका	६६	१६
वीणावाद	१८७	१३		२०४	७१		१०५	१४	वेध	२१३	८
वीत	१५२	४३	वृत्	२२८	१०९		२१७	७	वेधनिका	१९०	३३
वीतस	१८९	२६		२०८	९२				वेधमुख्यक	९६	१४५
वीतिहोत्र	१०	५३	वृति	६४	३		१९	२७	वेधस्	४	१७
वीथी	७	४		२१२	८		२६	२४		२४०	२२८
	२२६	८७	वृत्त	२०३	६९		८०	१०३	वेधा	२२३	१०
वीध्र	२०१	५५		२०८	९२	वृष	९२	११६	वेधित	२०९	९९
वीनाह	५५	२७	वृत्ताव्ययन	२२५	७८		१७६	५९	वेपथु	४६	३८
वीर	४११	१७	वृत्ताव्ययन	१४१	२८		२३९	२२०	वेमन्	१८९	२८
	४११	१८	वृत्तान्त	३४	७	वृषण	१२३	७६	वेला	२३७	१९८
	१५७	७७		२२३	६६	वृषदशक	१०३	६	वेरल	९०	१०६
वीरण	१०१	१६४	वृत्ति	१६५	१	वृषध्वज	७	३४	वेरलज	१७१	३५
वीरतर	१०१	१६४		१६५	२	वृषन्	८	४२	वेरलित	२०४	७१
वीरतरु	७८	४५	वृत्र	२२४	७३	वृषभ	१७६	५९		२०७	८७
वीरपत्नी	११४	१६	वृत्रहन्	२३३	१६४	वृषल	१८५	१	वेश	६३	२
वीरपाठा	१६२	१०३		८	४२	वृषस्यन्ती	११२	९	वेशान्त	५५	२८
वीरभार्या	११४	१६	वृथा	२४२	२४७		११२	९	वेशमन्	६४	४
वीरमातृ	११४	१६		२४४	४	वृषा	८	४२	वेदमभू	६७	१९
वीरवृक्ष	७८	४२	वृद्ध	९३	१२२	वृषाकपायी	८७	८७	वेदमभू	६७	१९
वीराशंसन	१६२	१००		११७	४२	वृषाकपि	२३२	१५६	वेदथा	११४	१९
वीरसू	११४	१६	वृद्धत्व	२२७	१००		२३०	१३०	वेश्याजनसामाश्रयद	११४	१९
वीरहन्	१४३	५२	वृद्धदारक	११७	४०	वृ	१६	११	वेष	१२८	९९
वीरध	७१	९	वृद्धनाभि	९६	१३७	वृष्णि	१७८	७६		१७१	३५
				१२०	६१	ी	१४२	४६		२०७	९०

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वैहृत्	१७७	६९	वैश्रवण	१३	६९	व्याडायुध	९४	१२९	व्रात	११०	३९
वै	२४४	५	वैधानर	१०	५३	व्याध	१८८	२१	व्रात्य	१४३	५३
	२४५	१५	वैसारिण	५३	१७	व्याधि	९४	१२६	व्रीडा	४२	२३
वैकक्षिक	१३४	१३६	वैपट्	२४४	८		११९	५१	व्रीहि	१६७	१५
वैकुण्ठ	४	१८	व्यक्त	२२३	६२	व्याधिघात	७४	२४		१६८	२१
वैजनन	११७	२९	व्यक्ति	२७	३१	व्याधित	१२०	५८	व्रहेय	१६६	६
वैजयन्त	८	४६	व्यग्र	२३६	१९०	व्यान	१२	६३	व्र		
वैजयन्तिक	१५७	७१	व्यङ्गा	२३५	१७७	व्यापाठ	२८	४	शव	१६५	११८
वैजयन्तिका	८२	६५	व्यजन	१३५	१४०	व्याप्य	९४	१२६	शकट	१५४	५२
वैजयन्ती	१६२	९९	व्यञ्जक	४०	१६	व्याम	१२५	८७	शकल	१७	१६
वैज्ञानिक	१९३	४		१३९	२३	व्याल	४७	७	शकुलिन्	१६२	१७
वैणव	७३	१८	व्यञ्जन	२२९	११६		२३७	१९६	शकुन	१०९	३२
वैणविक	१८७	१३		२५३	२३	व्यालग्राहिन्	४८	११	शकुनि	१०९	३२
वैणिक	१८७	१३	व्यङ्ग्यक	७९	५१	व्यास	२१४	१२	शकुन्त	१०९	३२
वैणक	१५२	४१	व्यत्यय	२१६	३३	व्याहार	३२	१		२२३	५८
वैतसिक	१८७	१४	व्यस्याम	२१६	३३	व्युत्थान	२२९	११८	शकुन्ति	१०९	३२
वैतानिक	१८७	१५	व्यथा	४९	१	व्युष्टि	२२१	३८	शकुल	५३	१९
वैतरणी	४९	२	व्यथ	१२	८	व्यूढ	२२१	४५	शकुलाक्षक	१००	१५९
वैतालिक	१६१	९७	व्यध्य	६३	१६	व्यूढकङ्कट	१५६	६५	शकुलादनी	८७	८६
वैदेहक	१८६	३	व्यय	२१४	१७	व्यूति	१८९	२८		९१	१११
	१७८	७८	व्यलीक	२१८	१२	व्यूह	११०	३९	शकुलार्मक	५३	१७
वैदेही	८८	९६	व्यवधा	१६	१२		१५८	७९	शकुत्	१२२	६७
वैद्य	१२०	५७	व्यवहार	३४	९	व्यूहपार्णि	१५८	७९	शकुत्कारि	१७६	६२
वैद्यमातृ	९०	१०३	व्यवाय	१४४	५७	व्योकार	१८६	७	शक्ति	१४७	१९
वैधात्र	१०	५१	व्यसन	२२९	१२०	व्योमकोश	७	३४		१६२	१०२
वैधेय	२००	४८	व्यसनार्त	१९९	४३	व्योमन्	१४	१		२२४	६६
वैनतेय	६	२९	व्यस्त	२०४	७२	व्योमयान	९	४८	शक्तिधर	८	४०
वैनीतक	१५५	५८	व्याकुल	१९९	४३	व्योप	१८५	१११	शक्तिहेतिक	१५६	६९
वैमात्रेय	११५	२५	व्याक्रोश	७०	७	व्रज	११०	३९	शक्र	८२	६६
वैयाघ्र	१५४	५३	व्याघ्र	१०२	१		२२०	३०	शक्रधनुप्	१६	१०
वैर	४३	२५		२०२	५९	व्रज्या	१४०	३५	शक्रपादप	८०	५३
वैरनिर्यातन	१६४	११०	व्याघ्रनख	९४	१२९		१६१	९५	शक्रपुष्पी	९६	१३६
वैरशुद्धि	१६४	११०	व्याघ्रपाद्	७७	३७	व्रण	११९	५४	शक्र	१९८	३६
वैरिन्	१४६	१०	व्याघ्रपुच्छ	७९	५०	व्रणकार्य	२३६	१८९	शङ्कर	६	३०
वैवधिक	१८७	१५	व्याघ्राट	१०५	१५	व्रत	१४१	३७		५३	२०
वैवस्वत	११	५९	व्याघ्री	८८	९३	व्रतति	७१	९	शङ्कु	७१	८
वैशाख	२४	१६	व्याज	४४	३०		२२४	६७		१६१	९३
	१७८	७४		४४	३३	व्रतिन्	१३६	७			
वैश्य	१६५	१	व्याड	२२१	४१						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
शङ्ख	१३	७१	शपन	३४		शयनीय	१३४	१३७	शल्य	८०	५३
	५५	२३	शफ	१५३	४९	शयालु	१९७	३३		१०४	७
	९५	१३०	शफरी	५३	१८	शयित	१९७	३६		१६१	९३
	१९	१८	शवर	१८८	२०	शयु	४७	५		१६५	११८
शङ्कनक	५४	२३	शबरालय	६७	२०	शय्या	१३४	१३७	शश	१०४	११
शङ्खिनी	९४	१२६	शबल	३१	१७	शर	१००	१६२	शशधर	१६	१५
शची	९	४५	शबली	१७७	६७		१५९	८७	शशलोमन्	१८४	१०७
शचीपति	८	४३	शब्द	२९	७	शरजन्मन्	८	३९	शशादन	१०५	१४
शटी	९९	१५४		३३	२	शरण	२२२	५३	शशोर्ण	१८४	१०७
शठ	१९९	४६	३६	२२	शरद्	२५	१९	शश्वत्	२४२	२४३	
शणपर्णी	९८	१४९	शब्दग्रह	१२७		९४	२५		२०	२४३	१
शणपुष्पिका	९०	१०७	शब्दन	१९८	३८	२२६	९२	२४५	११		
शणसूत्र	५३	१६	शम	२११	३	शरभ	१०४	११	शण्य	१०२	१६७
शण्ड	११७	३९	शमथ	२११	३	शरव्य	१५९	८६	शस्त	२६	२६
	१४५	५	शमन	११	५८	शरान्यास	१५९	८६		२१०	१०९
शत्	१८७	८४		१३९	२६	शरारि	१०७	२५	१५८	८२	
शतकोटि	९	४७	शमनस्वसा	५६	३२	शराक	१९७	२८	गस्त्र	२३५	१७९
शतद्रु	५६	३३	शमल	१२२	६७	शराव	१७१	३२	शस्त्रक	१८२	९८
शतपत्र	५८	४०	शमित	२०८	९७	शरावती	५६	३४	शस्त्रमार्ज	१८६	७
शतपत्रक	१०५	१६	शमी	९०	५२	शरासन	१५९	८३	शस्त्राजीव	१६५	६७
शतपदी	१०५	१३		१६९	२३	शरीर	१२२	७०	शस्त्री	१६०	९२
शतपर्वन्	१००	१६१	शमीधान्य	१६९	२४	शरीरिन्	२७	३०	शक	९६	१३६
शतपर्विका	८९	१०२	शमीर	८०	५२	शर्करा	६२	११	शाकट	१७७	६४
	१००	१५८	शम्पा	१५	९		१७३	४३		१८०	८७
शतपुष्पा	९९	१५२	शम्पाक	७४	२	२३४	१७५	शाकुनिक	१८७	१४	
शतप्रास	८५	७६	शम्भ	९	४७	शर्करावत्	६२	११	शाक्तिक	१५६	६९
शतमन्यु	८	४२	शम्बर	५०	४	शर्करिल	६२	११	शाक्यमुनि	४	१४
शतमान	२५६	३४		१०४	१०	शर्मन्	२६	२४	शाक्यसिंह	४	१५
शतमूली	८९	१००	शम्बरी	८७	८७	शर्व	६	३०	शाखा	७१	११
शतयष्टिका	१२९	१०५	शम्बल	२५६	३४	शर्वरी	२१	३	शाखानगर	६३	२
शतवीर्या	१००	१५९	शम्बाकृत	१६६	९	शर्वला	१६१	९३	शाखामृग	१०३	३
शतवेधिन्	९७	१४१	शम्बूक	५४	२	शवोणी	८	३७	शाखागिफा	७१	११
शतहृदा	१५	९	शम्भली	११४	१९	शल	१०४	७	शखिन्	७०	५
शताङ्ग	१५२	५१	शम्भु	६	३०	शलभ	१०८	२८	शङ्खिक	१८६	८
शतायरी	८९	१०१		२३०	१३	शलल	१०४	७	शाटक	२५५	३३
शत्र	१४५	९	शम्या	१६७	१४	शलली	१०४	७	शटी	२५७	३८
	१४६	११	शय	१२४	८१	शल्लाट्ट	७२	१५	शाठ्य	४४	३०
शनैश्चर	१९	२६	शयन	४५	३६	शलक	२१८	१३	शाण	१९०	३२
शनैस्	२४६	१७		१३५	१३८						
शमथ	३४	९									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
शाणी	२४९	९	शावर	७६	३३	शिफा	७१	११	शिगुमार	५३	२०
शाण्डिल्य	७६	३२	शाश्वत	२०४	७२	शिफाकन्द	५९	४३	शिघ्न	१२३	७६
शात	{ २६ २४ २०७	{ २४ ९१	शाष्पुलिक	२१६	४०	शिविका	१५४	५३	शिथिदान	१९९	४६
शातकुम्भ	१८२	९४	शासन	१४८	२५	शिविर	१५०	३३		१४९	२६
शात्रव	१४६	११	शास्तृ	४	१४	शिन्वा	१६९	२३	शिव्य	१३७	११
शाद	{ ५१ २२६	{ ९ ९०	शास्त्र	२३५	१७०	शिरसु	७२	१२	शीकर	१६१	११
शादहरित	६२	१०	शास्त्रविदू	१९३	६	शिरस्त्र	१२७	९५	शीम	१२	६४
शाद्वल	६२	१०	शिक्य	१९०	३०	शिरस्त्र	१५६	६४	शीत {	१७	१९
शान्त	२०८	९७	शिवियत	२०७	८९	शिरस्य	१२८	९८		७५	३०
शान्ति	२११	३	शिक्षा	३३	४	शिरा	१२१	६५		७६	३४
शावर	७६	३३	शिक्षित	१९३	४	शिरीष	८२	६३	शीतक {	२५३	२२
शाम्बरी	१८७	११	शिखण्ड	१०८	३१	शिरोग्र	७२	१२		१८७	१८
शार	२३४	१६६	शिखण्डक	१२७	९६	शिरोधि	१२५	८८		८३	७०
शारद	{ ७४ २२७	{ २३ ९५	शिखर	{ ६८ ७२	{ ४ १२	शिरोरत्न	१२८	१०२	शीतल {	१७	१९
शारदी	९१	१११	शिखरिन्	{ ६७ २२८	{ १ १०६	शिरोरुह	१२७	९५		९८	१४९
शारिफल	१९२	४६	शिखा {	{ ११ १०८	{ ५७ ३१	शिला	{ ६५ ६८	{ १३ १३		९०	१०५
शारिवा	९१	११२		{ १२७ १२९	{ ९७ १९	शिलाजतु	१८४	१०४	शीतशिव {	९३	११२
शार्कर	६२	११		{ २१९ १९		शिली	५४	२४		१७३	४२
शार्जिन्	५	१९	शिखावत्	१०	५५	शिलीमुख	२१९	१८	शीधु	१९१	४१
शार्दूल	{ १०२ २०२	{ १ ५९	शिखावल	१०	३०	शिलाक्षय	६७	१	शीर्ष	१२७	९५
शार्वर	२३६	१८८	शिलिग्रीव	१८३	१०१	शित्प	१९०	३५	शीर्षक	१५५	६३
शाल	{ ५३ ७१	{ १९ ११	शिलिन्	{ १०८ २२८	{ ३० १०६	शिल्पिन्	१८६	५	शीर्षच्छेद्य	१९९	४५
शाला	{ ६४ ७१	{ ६ ११	शिलिवाहन	८	४०	शिल्पिशा	६५	७	शीर्षण्य {	१२८	९८
शालावृक	२१८	१२	शिशु	{ ७५ १७१	{ ३१ ३४	शिव	{ ६ २६	{ ३० २५		१५६	६४
शालि	१६९	२४	शिशुज	१८५	११०	शिवक	१७८	७३		४३	२६
शालीन	१९७	२६	शिङ्घाण	१८२	९८	शिवमल्ली	८६	८१	शुक्र {	२३७	२०१
शालूक	५७	३८	शिक्षित	३७	२४		८	३७		९५	१३२
शालूर	५४	२४	शिक्षिनी	१५९	८५	शिव	७	५२		१०६	२१
शालेय	{ ९० १६६	{ १०५ ६	शितशूक	१६७	१९	शिव	८१	५९	शुक्रनास {	८०	५७
शाल्मलि	७८	४६	शिति	२२६	८३	शिव	८१	५९		२२६	८३
शाल्मलेवेष्ट	७९	४७	शितिकण्ठ	७	३२	शिव	९४	१२७		५४	२३
शालक	११०	३८	शितिकारक	७७	३८	शिव	१०३	५	शुक्र {	९५	१३०
			शितिपिष्ट	२२०	३४	शिव	२३८	२१२		११	५६
						शिव	८२	६२		१८	२५
						शिव	१७	१९	शुक्रशिव्य {	२४	१६
						शिव	२४	१८		१२१	६२
						शिव	११०	३८		४	१२
						शिव	५३	१८	शुक्र {	३०	१२
						शिव	११७	४०		३०	१२
						शिव				९०	१०३

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
शुच्	४३	२५	शुद्र	१८५	१	शल	६७	१	श्मश्रु	१२८	९९
शुचि	११	५६	शुद्रा	१३५	२	शैलालिन्	१८७	१२	श्याम	३०	१४
	२४	१६	शुद्रा	११३	१३	शैलूप	७६	३२	श्यामल	२३१	१४३
	३०	१२	शुद्री	१२३	१३	शैलेय	१८७	१२	श्यामल	३०	१४
	४१	१७	शून्य	२०१	५६	शैवल	९३	१२३	श्यामा	८०	५५
शुण्ठी	२२०	२८	शूर	१५७	७७	शैवलिनी	५७	३८	श्यामा	९१	१०८
शुण्डा	१७२	३८	शूर्प	१६९	२६	शैव	५६	३०	श्यामा	९१	११२
शुतुद्रि	१९१	४०	शूल	२३७	१९७	शैव	११७	४०	श्यामा	२३१	१४३
शुतुद्रि	५६	३३	शूलाकृत	१७३	४५	शोक	४३	२५	श्यामाक	१०१	१६५
शुद्धान्त	६५	१२	शूलिन्	६	३०	शोचिष्केश	१०	५४	श्याल	११६	३२
	२२४	६६	शूल्य	१७३	४५	शोचिस्	२०	३४	श्याव	३१	१६
शुनक	१८८	२२	शृगाल	१०३	५	शोण	३१	१५	श्येन	१०५	१५
शुनासीर	८	४१	शृङ्खला	१३०	१०९	शोणक	५६	३४	श्येनम्पाता	२४८	६
शुनी	१८८	२२	शृङ्खलक	१५२	४१	शोणरत्न	८०	५७	श्रद्धा	२२७	१०२
शुभ	२६	२५	शृङ्खलक	१७८	७५	शोणित	१८१	९२	श्रद्धालु	११४	३१
शुभ	२५३	२३	शृङ्ग	६८	४	शोध	१२१	६४	श्रद्धालु	१९७	२७
शुभयु	२००	५०	शृङ्ग	९७	१४२	शोध	११९	५२	श्रवण	२१३	१२
शुभान्वित	२००	५०	शृङ्गवेर	२१९	२६	शोधनी	९८	१४९	श्रवण	१२७	९४
शुभ्र	३०	१२	शृङ्गाटक	१७२	३७	शोधनी	६७	१८	श्रवस्	१२७	९४
शुभ्र	२३६	१९२	शृङ्गाटक	६३	१७	शोधित	१७४	४६	श्रविष्ठा	१८	२२
शुभ्रदन्ती	१५	५	शृङ्गार	४१	१७	शोधित	२०१	५६	श्राणा	१७४	५०
शुभ्रांशु	१६	१४	शृङ्गिणी	१७७	६६	शोफ	११९	५२	श्राद्ध	१४०	३१
शुल्क	१४९	२७	शृङ्गी	५५	२५	शोभन	२०१	५२	श्राद्धदेव	११	५९
शुल्क	१८२	९७	शृङ्गी	८९	१००	शोभा	१७	१७	श्राय	२१३	१२
शुल्क	१८९	२७	शृङ्गी	९२	११६	शोभाजन	७५	३१	श्रावण	२४	१६
शुभ्रपा	२५३	२३	शृङ्गीकनक	१८२	९६	शोप	११९	५१	श्रावणिक	२४	१६
शुभ्रपा	१४०	३५	शृत	२०८	९५	शौक	११९	५१	श्री	६	२७
शुधि	४६	२	शेखर	१३४	१३६	शौकिलमेय	४८	१०	श्री	१५८	८२
शुधिर	३८	४	शेफस्	१२३	७६	शौक्य	११७	४१	श्रीकण्ठ	७	३२
शुधिर	४६	१	शेफालिका	८३	७०	शौण्ड	१९६	२३	श्रीवन	४	१४
शुधिर	४६	२	शेफालिका	२४८	७	शौण्डिक	१८७	१०	श्रीद	१३	६९
शुधिरा	९४	१२९	शेमुषी	२६	१	शौण्डि	८८	९७	श्रीपति	५	२१
शुष्कमांस	१२१	६३	शेखर	७६	३४	शौद्रोदनि	४	१५	श्रीपर्ण	९२	६६
शुष्म	१६२	१०२	शेवधि	१३	७१	शौरि	५	२१	श्रीपर्ण	२२२	५३
शुष्मन्	१०	५४	शेवाल	५७	३८	शौर्य	१६२	१०२	श्रीपर्णिका	७७	४०
शूक	१६९	२३	शेप	४७	४	शौलिक	१८६	८	श्रीपर्णी	७६	३६
शूककीट	१०५	१४	शेप	२५५	३२	शौष्कल	१९५	१९	श्रीफल	७६	३२
शूकधान्य	१६९	२४	शेक्ष	१३७	११	शूयोत	२१३	१०	श्रीफली	८८	९५
शूकशिवि	८७	८७	शेखरिक	८७	८८	श्मशान	१६५	११८	श्रीमत्	१९५	१४
									श्रीमत्	७७	४०

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
श्रील	१९५	१४	श्रयथु	११९	५२	सयाम	२१४	१८	संस्थित	१६४	११७
श्रीवत्सलाञ्छन	५	२२	श्रवृत्ति	१६५	२	सयुग	१६३	१०५	सस्पर्शा	९९	१५४
श्रीवास	१३३	१२९	श्रशुर	११६	३१	सयोजित	२०८	९२	सस्फोट	१६३	१०५
श्रीवेष्ट	१३३	१२९	श्रशुरी	११७	३७	सराय	३७	२३	सहत्	२०५	७५
श्रीसज	१३२	१२५	श्रशुर्य	२३२	१४६	सलाप	३५	१६	सहतजानु	११८	४७
श्रीहस्तिनी	८३	६९	श्रश्रू	११६	३१	सवत्	२४६	१६	सहतल	१२५	८५
श्रुत	२२५	७७	श्रश्रूश्रशुरी	११७	३७	सवत्सर	२५	२०	सहति	११०	४०
श्रुति	३२	३	श्रस्	२४६	२२	सवनन	२१२	४	सहनन	१२२	७०
	१२७	९	श्रसन	१२	६१	सवर्त	२५	२२	संहार	४९	२
	२२४	७३		८०	५२	संवर्त्तिका	५९	४३	सहृति	३४	८
श्रेणि	७०	४	श्राविष्	१०४	७	संवसथ	६७	१९	सकल	२०३	६६
श्रेणी	१८६	५	श्रिव	११९	५४	सवाहन	२१४	२२	सकृत्	२४२	२४२
श्रेयस्	२६	२४	श्वेत	३०	१२	संविद्	२८	१	सकृत्प्रज	१०६	२०
	२८	६		१८२	९६		२८	५	सकृत्फला	८०	५२
	२०२	५८		२२५	६९		२२६	९२	मानिय	१२३	७३
श्रेयसी	८१	५९	श्वेतगरुत्	१०७	२३	संवीक्षण	२५	३०	सखि	१४६	१२
	८६	८४	श्वेतमरिच	१८५	११०	संवीत	२०७	९०	सखी	११३	१२
	८८	९७	श्वेतरक्त	३१	१५	संवेग	४५	३४	सख्य	१४६	६२
श्रेष्ठ	२०२	५८	श्वेतसुरसा	८३	७१	संवेद	२१२	६	सगर्भ्य	११६	३४
श्रोण	११८	४८	प	५	४	संवेश	४५	३६	सगोत्र	११६	३४
श्रोणि	१२३	७४				संव्यान	१३१	११८	सग्धि	१७५	५५
श्रोणिफलक	१२३	७४				संशतक	१६१	९८	सकट	२०६	८५
श्रोत्र	१२७	९४	पट्कर्मन्	१३६	४	संगय	२८	३	सकर	६७	१८
श्रोत्रिय	१३६	६	पट्पद	१०८	२९	संगयापन्नमानस	१९३	५	सकर्पण	५	२४
श्रौपट्	२४४	८	पडमिज	४	१४	सश्रव	२८	५	सकल्प	२८	२
श्लक्ष्ण	२०२	६१	पूढानन	८	२९	सश्रुत	२१०	१०९	सकसुक	१९९	४३
श्लेष	२१३	११	पड्ग्रन्थ	७९	४८	संश्लेष	२१५	३०	सकाश	१९१	३७
श्लेषमण	१२०	६०	पड्ग्रन्था	८९	१०२	संसक्त	२०३	६८	सकीर्ण	१८५	१
श्लेषमन्	१२१	६२	पड्ग्रन्थिका	९९	१५४	संसद्	१३८	१५		२०६	८५
श्लेषमल	१२०	६०	पड्ज	३७	१	ससरण	६३	१८		२२३	५७
श्लेषमातक	७६	३४	पण्ड	५८	४२	ससिद्धि	२२३	५५	सकुल	३६	१९
श्लोक	२१७	२		१७६	६२		४४	३७		२०६	८५
श्रःश्रेयस	२६	२५		११७	३९	सस्तुत	२२५	८१		२०८	९३
श्रद्धा	८९	९८	पण्ट	१४५	९	सस्तर	२३३	१६१	सकोच	१३२	१२४
श्रन्	१८८	२२	पष्टिक	१६९	२४	सस्तव	२१४	२३	सक्रन्दन	९	४४
श्रनिश	५७	४०	पष्टिक्य	१६६	७	सस्ताव	२१६	३४	सक्रम	२१५	२५
शपच	१८८	२०	पाण्मातुर	८	४०	संस्त्याय	२३२	१५४	सक्षेपण	२१४	२१
श्वभ	४६	२	सयत्	१६३	१०६	सस्था	१४९	२६	सरय	१६२	१०४
	२५३	३२	सयत	१९९	४२	संस्थान	२२९	१२४	सख्या	२८	२
			सयम	२१४	१८						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
संख्यात	२०३	६४	सत्य	७६	२२	सन्ताप	११	५७	सत्तात्र	१९	२९
संख्यावत्	१३६	५	सत्य {	२३२	१५४	सन्तापित	२०९	१०२	सति	१५२	४४
सङ्ग	२१५	२९	सत्यङ्कार	१७९	८२	सन्धान	१७८	७३	सब्रह्मचारिन्	१३७	११
सगत	३६	१८	सत्यवचस्	१४२	४३	सन्धानित	२०८	९५	सभर्तृका	११३	१२
संगम {	२१५	२९	सत्याकृति	१७९	८२	सन्दाव	१६४	१११	सभा {	६४	६
	२५६	३४	सत्यानृत	१६५	३	सन्दित {	२०६	८६		१३८	१५
सगर	२३४	१६६	सत्यापन	१७९	८२		२०८	९५		२३०	१३७
सगीर्ण	२१०	१०९	सत्र	२३५	१८१	सन्देशवाक्	३५	१७	सभाजन	२१२	७
सगूढ	२०८	९३	सत्रा	२४४	४	सन्देशहर	१४६	१६	सभासद्	१३८	१६
संग्रह	३४	६	सत्रिन्	१४६	१५	सन्देश	२८	३	सभास्तार	१३८	१६
संग्राम	१६३	१०५	सत्वर	१२	६५	सन्देश	११०	३९	सभिक	१९२	४४
संग्राह {	१६०	९०	सदन	६४	५	सन्दाव	१६४	१११	सम्य {	१३६	३
	२१३	१४	सदस्	१३८	१५	सन्धा	२२७	१०२		१३८	१६
सध	११०	१४	सदस्था	१३८	१६	सन्धान	१९२	४२	सम {	१९१	३७
संघात	११०	३९	सदा	२४६	२२	सन्धि {	१४७	१८		२०३	६५
सचिव	२३८	२०६	सदागति	१२	६१		२१३	११	समग्र	२०३	१५
सज	१५६	६५	सदातन	२०४	७२	सन्धिनी	१७७	६९	समङ्गा {	८७	९०
सजन {	१३६	३	सदानीरा	५६	३३	सन्धा	२१	३		९७	१४१
	१५०	३३	सदृश	१९१	३७	सन्नकद्रु	७६	३५	समज	११०	४२
सजना	१५२	१२	सदृश	१९१	३७	सन्न	१५६	६५	समज्ञा	३४	११
सचय	११०	३९	सदृश	१९१	३७	सन्नय	२३२	१५१	समज्या	१३८	१५
संचारिका	११४	१७	सदृश	१९१	३७	सन्निकर्षण	२१४	२३	समञ्जस	१४८	२४
सजवन	६४	६	सदेश	२०३	६७	सन्निधि	२१४	२३	समधिक	२०५	७५
सज्वर	११	५७	सद्वन्	६४	४	सन्निकृष्ट	२०३	६६	समन्ततस्	२४५	१३
सजपन	१६४	११३	सद्यस्	२४५	९	सन्निवेश	६७	१९	समन्तदुग्धा	९०	१०६
सज्ञा	२२०	३३	सधर्मिणी	१७	२०	सपत्न	१४६	१०	समन्तभद्र	४	१३
सजु	११८	४७	सध्यञ्च	१९८	३४	सपदि {	२४३	२	समम्	२४४	४
सठा	१२७	९७	सन्तकुमार	१०	५१		२४५	९	समय {	२१	१
संडीन	१०९	३७	सना	२४६	१७	सपर्या {	१३७	१४		२३२	१४८
सत् {	१३६	५	सनासन	२०४	७२		१४०	२४	समया {	२४३	२५२
	२२६	९३	सनाभि	११६	३३	सपिण्ड	११६	३३		२४४	७
सतत	१२	६५	सनि	१४०	३२	सपीति	१७५	५५	समर	१६२	१०४
सती	११२	६	सनिष्टीव	२६	२०	सप्तकी	१२९	१०८	समर्थ	२२६	८७
सतीमक	१६८	१६	सनीड	२०३	६६	सप्ततन्तु	१३७	१३	समर्थन	१४८	२५
सतीर्थ	१३७	१२	सन्तत	१२	६५	सप्तपर्ण	७४	२३	समर्थक	१९४	७
सत्तम	२०२	५८	सन्तमस	४७	४	सप्तर्षि	१९	२७	समर्थाद्	२०३	६७
सत्त्व {	२७	२९	सन्तति	१३५	१	सप्तला {	८४	७२	समवर्तिन्	११	५८
	२३८	२१३	सन्तान {	९	५०		९७	१४३	समवाय	११०	४०
सत्पथ	६३	१६		१३५	१	सप्तार्चि	११	५६	समाष्टिला	१००	१५७

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
समसन	२१४	२१	समुद्र	२५१	१७	सम्भूच्छन	२१२	६	सर्वदा	२४६	२२
समस्त	२०३	६५	समुद्रक	१३५	१३९	सम्यक्	३६	२२	सर्वधुरावह	१७७	६६
समस्या	३४	७	समुद्रत	१९६	२३	सम्राज्	१४४	३	सर्वधुरीण	१७७	६६
समा	२५	२०	समुद्र	४९	१	सरक	१९२	४३	सर्वमङ्गला	८	३७
समासमीना	१७८	७२		८८	९२	सरधा	१०८	२६	सर्वरस	१३३	१२७
समाकर्षिन्	३२	११	समुद्रान्ता	९२	११६	सरट	१०५	१२	सर्वलिङ्गिन्	१४२	४५
समाधात	१६३	१०५		९५	१३३	सरणा	९९	१५२	सर्ववेदस्	१३७	९
समाज	११०	४२	समुन्दन	२१५	२९	सरणि	६२	१५	सर्वसन्नहन	१६१	९४
समाधि	२८	५	समुन्न	२१०	१०५	सरानि	१२५	८६	सर्वानुभूति	९१	१०८
	२२७	९८	समुन्नद्ध	२२७	१०३	सरमा	१८८	२२	सर्वान्नभोजिन्	१९६	२२
	१२	६३	समुद्धरण	२२३	५५	सरल	८१	६०	सर्वान्नीन	१९६	२२
समान	१९१	३७	समुपजोषम्	२४५	१०		१९४	८	सर्वाभिसार	१६१	९४
	२३०	१२७	समूह	१०४	९	सरलद्रव	१३३	१२९	सर्गार्थसिद्ध	४	१५
समानोदर्य	११६	३४	समूह	११०	३९	सरला	९१	१०८	सर्वाध	१६१	९४
समालम्भ	२१५	२७	समूह	१३८	२०	सरस्	५५	२८	सर्षप	१६८	१७
समावृत्त	१३७	१०	समूह			सरसी	५५	२८	सलिल	५०	३
समासाद्य	२०८	९२	समुद्र	११४	११	सरसीवह	५८	४०	सल्लकी	९४	१२४
समासार्थ	३४	७	समुद्रि	२१३	१०	सरस्वत्	४९	१	सव	१३७	१२
समाहार	२१४	१६	समुष्ट	१७४	४६	सरस्वती	२२३	५७	सवन	१४२	४७
समाहित	२१०	१०९	सम्पत्ति	१५८	८२		३२	१	सवयस्	१४६	१२
समाहृति	३४	६	सम्पद्	१५८	८१	सरित्	५६	२९	सवितृ	२०	३१
समाह्वय	१९२	४६	सम्पराय	२३२	१५०	सरित्पति	४९	१	सविध	२०३	६७
	१३८	१५	सम्पाक	७४	७३	सरित्पति	४७	७	सवेश	२०३	६७
समिति	१६३	१०६	सम्पिधान	२२९	१२५	सरीसृप	२१९	२२	सव्य	२०६	८४
	२२४	७०	सम्पुटक	१३५	१३९	सर्ग	७८	४४	सव्येष्ट	१५५	६०
समितृ	७२	१३	सम्प्रति	२४७	२३	सर्ज	७८	४४	सस्य	७२	१५
	१६३	१०६	सम्प्रदाय	२१२	७	सर्जक	१३३	१२७	सस्यमञ्जरी	१६८	२१
समीक	१६२	१०४	सम्प्रधारण	२३२	१५६	सर्जरस	४७	६	सस्यशूक	१६८	२१
समीप	२०३	६६	सम्प्रधारणा	१४८	२५	सर्प	४७	४	सस्यसम्बर	७८	४४
समीर	१२	६२	सम्प्रहार	१६३	१०५	सर्पराज	१७५	५२	सह	२४४	४
समीरण	८५	७९	सम्प्रल	७०	७	सर्पिस्	२०३	६५	सहकार	७६	३३
समुष्य	२१४	१६	संपरारी	६	२६	सर्व	६०	३	सहचरी	८४	७५
समुच्छ्रय	२३२	१५२	सम्पाध	२०६	८५	सर्वसहा	४	१३	सहज	११६	३४
समुज्झित	२१०	१०७	सम्बोधन	२४४	६	सर्वज्ञ	७	३३	सहधर्मिणी	११२	५
समुत्पिङ्ग	३६२	९९	सम्भेद	५७	३५	सर्वतस्	२४५	१३	सहन	१९७	३१
समुदक्त	२०७	९०		४५	३४	सर्वतोमद्र	६५	१०	सहभोजन	१७५	५५
समुदय	११०	४०	सम्भ्रम	२१५	२६		८२	६२		२३	१४
	११०	४०	सम्भ्रम	२६	२४	सर्वतोभद्रा	७६	३५	सहस	१६२	१०२
समुदाय	१६३	१०६	सम्भ्रम	६७	१८	सर्वतोमुख	५०	४		२४१	२३२

शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.	शब्द. पृष्ठ. श्लोक.
सहसा २४४ ७	साधु { १३६ ३ २०१ ५२ २२७ १०१	सारस { ५८ ४० १०७ २२	सिताम्भोज ५८ ४१
सहस्य २४ १५		मारसन { १३० १०९ १५५ ६३	सिद्ध { ४ ११ २०९ १००
सहस्र १८० ८४		सारिका २४९ ८	सिद्धान्त २८ ४
सहस्रदण्ड ५३ १८	साधुवाहिन् १५२ ४४	सार्थ ११० ४१	सिद्धार्थ १६८ १८
सहस्रपत्र ५८ ४०	साध्य ३ १०	सार्थवाह १७८ ७८	सिद्धि ९१ ११२
सहस्रवीर्या १०० १५८	साध्वस ४२ २१	सार्धम् २४४ ४	सिद्धि ११९ ५३
सहस्रवेधिन् { ९७ १४१ १७२ ४०	साव्री ११२ ६	सार्धम् २४४ ४	सिद्धि १२० ६१
	सानु ६९ ५	सार्धम् २४४ ४	सिद्धि २४८ १०
सहस्रांशु २० ३१	सान्तपन १४३ ५२	सार्धम् २४४ ४	सिद्धि १८ २२
सहस्राक्ष ९ ४४	सान्त्व { ३६ १८ १४८ २१	सार्धम् २४४ ४	सिद्धिका २४९ ८
गर्हास्त्रिन् १५५ ६२		साल { ६४ ३ ७० ५	सिनीवाली २२ ९
सहा { ८४ ७३ ९१ ११३	मान्दिक १४९ २९	साल { ७० ५ ७८ ४४	सिन्दुक ८३ ६८
	मान्द्र २०३ ६६	मालपर्णी ९२ ११५	सिन्दुवार ८३ ६८
सहाय १५७ ७१	सान्द्रस्त्रिन्ध १९७ ३०	साला १७६ ६३	सिन्दूर { १८४ १०५ २५५ ३१
सहायता २१६ ४०	सान्द्राय १३९ २७	साहस १४८ २१	सिन्धु { ४९ १ २२७ १०१
सहिष्णु १९७ ३१	सान्द्रपदीन १४६ १२	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सिन्धुज १७३ ४२
सायात्रिक ५२ १२	सामन् { ३३ ३ १४७ २०	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सिन्धुसगम ५७ ३५
मायुगनि १५७ ७७		साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सिन्धु १६९ ३२
सावत्सर १४६ १४	सामान्य { २७ २१ २०६ ८२	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सिन्धु १३३ १२८
साशक्तिक १९३ ५	सामाजिक १३८ १६	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सिता १६७ १४
साक्रम २४४ ४	सामान्य { २७ २१ २०६ ८२	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीत्य १६६ ८
साकल्य २११ २		साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीमन्त २५२ १९
साध्यात् २४२ २४३	सामि २४२ २४९	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीमन्तिनी १११ २
सागर ४९ १	सामिधेनी १३८ २२	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीमा ६७ २०
साचि २४४ ६	सामुद्र १७२ ४१	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीर १६७ १४
सातला ९७ १४३	साम्पराधिक १६२ १०४	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीरपाणि ५ २४
साली { २१६ ३९ २२४ ६७ २४९ ९	साम्प्रतम् { २४५ ११ २४७ २३	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीवन २१२ ५
		साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सीसक १८४ १०५
	साय { २१ ३ २४६ १९	सायक २१७ २	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३
सातिसार १२० ५९	सार { ७२ १२ २३४ १७१	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सु { २४३ २ २४४ ५
सान्त्विक ४० १६	सार { ७२ १२ २३४ १७१	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सुकन्दक ९८ १४७
सादिन् { १५५ ६० २२८ १०७		साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सुकरा १७७ ७०
साधन २२९ ११९	सारङ्ग { १०६ १७ २१९ २३	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सुकल १९४ ८
साधारण { १९१ ३७ २०६ ८२	साध्वि { १५५ ५९ १८८ २१	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	सुकुमार २०५ ७८
		साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	
साधित १९८ ४०	सारमेय १८८ २१	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	
साधिष्ठ २११ ११२	सारव ५७ ३६	साहस { १५५ ६२ २१७ ४३	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
सुकृत	२६	२५	सुभगासुत	११५	२४	सुभता	१७७	७१	सुभा	१९०	३५
सुकृतिन्	१९३	३	सुभिधा	९४	१२४	सुपम	२०१	५२	सुभ	१९	२८
सुख	२६	२४	सुमन	१६८	१८	सुपमा	१७	१७	सुवतनया	५६	३२
सुखवर्चक	१८५	१०९	सुमनस्	३	७	सुपवी	९९	१५५	सुवर्णया	२३२	१५७
सुखसंदाह्या	१७७	७१	सुमना	८४	७२	सुपिरा	८९	१२९	सुवर्णसुगम	२२	८
सुगत	४	१३	सुमनोरजस्	७३	१७	सुपीम	१७	१९	सुविकर्णा	१२६	९१
सुगन्धा	९२	११४	सुमेरु	९	४९	सुपेण	८३	६७	सुग	१६०	९१
सुगन्धि	२९	११	सुर	३	७	सुपेणिका	९१	१०८	सुणि	१५२	४१
सुचरिषा	११२	६	सुरङ्गा	२४९	८	सुष्टु	२४	२	सुणिका	१२२	६७
सुचेलक	१३१	११६	सुरज्येष्ठ	४	१६	सुसम्भृत	१७३	४५	सति	६२	१५
सुत	११५	२७	सुरदीर्घिका	९	४९	सुहृद	१४६	१२	सपाटी	२५०	३८
सुतश्रेणि	८७	८८	सुरद्विप्	४	१२	सुहृदय	१९३	३	सुमर	१०४	११
सुतात्मजा	११५	२९	सुरनिम्नगा	५६	३१	सुकर	१०३	२	सुष्टि	२२१	३९
सुत्वा	१४२	४७	सुरपति	८	४३	सुस	२०२	६१	सुसकान	५२	१३
सुशामन्	८	४२	सुरभि	२९	११	सुसम्भृत	२३१	१४४	सुचन	५२	१३
सुवन्	१३७	१०	सुरभी	९३	१२३	सुचक	२००	४७	सुतु	६२	१४
सुदर्शन	६	२८	सुरभि	२९	११	सुचि	२४९	८	सेना	१५८	७८
सुदाय	१४९	२८	सुरलोको	३	६	सुत	१५५	५९	सेनाङ्ग	१५०	३३
सुदूर	२०३	६९	सुवर्त्मन्	१४	१	सुत	१८३	९९	सेनानी	१५५	६२
सुधर्मा	९	४८	सुरगा	९२	११४	सुत	१८६	३	सेनामुख	१५८	८१
सुधा	९	४८	सुरा	१९१	३९	सुतिकाग्रह	६५	८	सेनारक्ष	१५५	६१
सुधाशु	१६	१४	सुराचार्य	१८	२४	सुतिमास	११७	३९	सेवक	१४५	९
सुधी	१३६	५	सुरामण्ड	१९२	४२	सुतितान	१८८	१९	सेवन	२१२	५
सुनासीर	८	४१	सुरालय	९	४९	सुत	१८९	२८	सेवा	१६५	२
सुनिपण्णक	९८	१४९	सुराष्ट्रज	९५	१३१	सुतवेष्टन	२१५	२४	सेव्य	१०१	१६४
सुन्दर	२००	५२	सुवचन	३५	१७	सुत	१७०	२८	सैहिकेय	१९	२६
सुन्दरी	१११	४	सुवर्ण	१८०	८६	सुत	२२६	९१	सैकत	५१	९
सुपयिन्	६३	१६	सुवर्णक	७४	२४	सुत	२२८	११३	सैतवाहिनी	५६	३३
सुपर्ण	६	२९	सुवर्णक	७४	२४	सुत	११५	२७	सैनिक	१५५	६१
सुपर्णन्	३	७	सुवर्णक	७४	२४	सुत	११५	२७	सैन्य	१५२	४४
सुपावर्चक	७८	४३	सुवर्णक	७४	२४	सुत	३६	१९	सैन्य	१७३	४२
सुप्रतीक	१५	४	सुवर्णक	७४	२४	सुत	१७०	२७	सैन्य	१५५	६१
सुप्रयोगविशिष्ट	१५६	६८	सुवर्णक	७४	२४	सुत	१९	२८	सैन्य	१५८	७८
प्र ४५	३५	१७	सुवर्णक	७४	२४	सुत	१००	१५७	सैन्यपुष्ट	१५८	७९
			सुवर्णक	७४	२४	सुत	२०	३२	सैरन्ध्री	११४	१८
			सुवर्णक	७४	२४	सुत	१९५	१५	सैरिक	१७७	६४
			सुवर्णक	७४	२४	सुत	३३६	६	सैरिग	१०३	४

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मेरयिक	८४	७५	स्कन्धशाखा	७१	११	स्थिण्डिलशायिन्	१४२	४४	स्थाणय	९५	१३२
मोढ	२०८	९७	स्कन्न	२१०	१०४	स्थपति	{ १३७ ९		स्थौरिन्	१५२	४६
मोदय	११६	३४	स्वलन	४५	३६	स्थल	{ २२३ ६१		स्नव	२१२	९
सोप'लव	२३	१०	स्वलित	१६३	१०८	स्थली	{ ६१ ५		स्नातक	१४२	४३
सोपान	६७	१८	स्तन	१२३	७७	स्थविर	{ ११७ ४२		स्नान	१३२	१२२
ओम	१६	१४	स्तनन्धयी	११७	४१	स्थविष्ठ	{ २१० १११		स्नायु	१२१	६६
सोमपा	१३७	९	स्तनपा	११७	४१	स्थाणु	{ ७१ ८		स्नु	६९	५
सोमपीतिन्	१३७	९	स्तनयितु	१५	६	स्थाण्डिल	{ २२२ ४९		स्नुक	९०	१०५
सोमराजी	८८	९५	स्तनित	१५	६	स्थान	{ १४७ १९		स्नुत	२०८	९२
सोमवल्क {	७९ ५०		स्तवक	७३	१६	स्थानीय	{ २२९ ११७		स्नुषा	११२	९
सोमवल्क {	२१८ ९		स्तवधरोमन्	१०३	२	स्थाने	{ २४५ ११		स्नुही	९०	१०५
सोमवल्करी	९६	१३७	स्तभ	१७८	७६	स्थापत्य	{ १४५ ८		स्नेह	४३	२७
सोमवल्किका	८८	९५	स्तम्भ	{ ७१ ९		स्थापनी	{ ८६ ८४		स्पर्श	{ २९ ७	
सोमवल्की	८६	८३	स्तम्भ {	१६८ २१		स्थामन्	{ १६२ १०२		स्पर्शन	{ १२ ६१	
सोमोद्भवा	५६	३२	स्तम्भकरि	१६८	२१	स्थायुक	{ १४५ ७		स्पर्श	{ १४० २९	
	५७ ३६		स्तम्भघन	२१६	३५	स्थाल	{ २५५ ३२		स्पष्ट	{ २३९ २१४	
सौगन्धिक {	१०१ १६६		स्तम्भघ्न	२१६	३५	स्थाली	{ १७१ ३१		स्पष्ट	{ २०५ ८१	
सौचिक	१८६	६	स्तम्भेरम	१४९	३५	स्थावर	{ २०४ ७३		स्पृक्का	{ ९५ १३३	
सौदामिनी	१५	९	स्तम्भ	२३०	१३५	स्थाविर	{ १२७ ४०		स्पृशी	{ ८८ ९३	
सौध	६५	१०	स्तव	३४	११	स्थासक	{ १३२ १२२		स्पृष्टि	{ २१२ ९	
सौभागिनेय	११५	२४	स्तिमित	२१०	१०५	स्थास्नु	{ २०४ ७३		स्पृहा	{ ४३ २७	
सौम्य {	१९ २६		स्तुत	२१०	११०	स्थिति	{ १४९ २६		स्पष्ट	{ २१३ १४	
सौरभेय	१७६	६०	स्तुति	३४	१२	स्थिरतर	{ २०४ ७३		स्फटा	{ ४८ ९	
सौरभेयी	१७७	६६	स्तुतिपाठक	१६१	९७	स्थिरा	{ ६० २		स्फाति	{ २१२ ९	
सौराष्ट्रिक	४८	१०	स्तूप	२५२	१९	स्थिरायु	{ ९२ २१५		स्फिर	{ २०२ ६३	
सौरि	१९	२६	स्तेन	१८९	२४	स्थूणा	{ १९० ३५		स्फिच्	{ १०३ ७५	
सौवर्चल {	१७३ ४३		स्तेम	२१५	२९	स्थूल	{ २२२ ५१		स्फुट	{ ७० ७	
सौविद्	१४५	८	स्तेय	१८९	२५	स्थूल	{ २०२ ६१		स्फुटन	{ २१२ ५	
सौविद्वल	१४५	८	स्तैन्य	१८९	२५	स्थूलक्षय	{ २३७ २०४		स्फुरण	{ २१३ १०	
सौवीर {	७७ ३७		स्तोक	२०२	६१	स्थूलशाटक	{ १९३ ६		स्फुरणा	{ २१३ १०	
सौवीर {	१७२ ४९		स्तोकक	१०६	१७	स्थूलोच्चय	{ २३१ ११६		स्फुलिङ्ग	{ ११ ५७	
सौहित्य	१७५	५६	स्तोत्र	३४	११	स्थेयस्	{ २३२ १४८		स्फूर्जक	{ ७७ ३८	
स्कन्द	८	३९	स्तोम {	११० ३९			{ २०४ ७३		स्फूर्जशु	{ १६ १०	
स्कन्ध {	७१ १०		स्त्री	१११	२						
स्कन्ध {	१२३ ७८		स्त्रीधर्मिणी	११४	२०						
स्कन्ध {	२२७ १००		स्त्रीपुंस	११०	३८						
			स्त्र्यगार	६५	११						
			स्थण्डिल	१३८	१८						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
स्फेष्ट	२११	११२	स्वधा	२४४	८	स्वान	३७	२३	हरिचन्दन	९	५०
रम	२४४	५	स्वधिति	१६०	९२	स्वान्त	२७	३१		१३३	१३१
भ्रमर	५	२५	स्वन	३६	२२	स्वाप	४५	३६	हरिण	३०	१३
भ्रमरहर	७	३३	स्वान	४५	३६	स्वापतेय	१८१	९०		१०४	८
भ्रमेत	४५	३४	स्वानल	१९७	३३	स्वामिन्	१९४	१०	हरिणी	२२२	५१
स्मृति	३४	६	स्वभाव	४६	३८	स्वाहा	१३८	२१		२२२	५०
स्थद	४३	२९	स्वभू	४	१८		२४४	८	हारत्	१४	१
स्थद	१२	६४	स्वयंवरा	११२	७	स्वित्	२४२	२४२	हरित	३०	१४
स्थन्दन	७५	२६	स्वयम्	२४६	१६	स्वेद	४४	३३		२५२	१९
स्थन्दनारोह	१५५	६०	स्वयम्	४	१६	स्वेदज	२००	५१	हरितक	१७१	३४
स्थन्दिनी	२२३	६७	स्वर्	२४३	१५४	स्वेदनी	१७०	३०	हरितालक	१८३	१०३
स्थल	२०८	९२	स्वर	३३	४	स्वैर	२३६	१९२	हरिताल	२५५	३२
स्थूत	१६९	२६	स्वर	३७	१	स्वैरिणी	११३	११	हरिदश्व	१९	२९
स्थूति	२०९	१०	स्वर	९	४७	स्वैरिता	२११	२	हरिद्रा	१७२	४१
स्थोनाक	८०	५७	स्वर	२३४	१६७	स्वैरिन्	१९५	१५	हरिद्राम	३०	१४
ससिन्	७५	२८	स्वरूप	४६	३८		२४४	५	हरिद्रु	८९	१०१
सज्	१३४	१३५	स्वर्ग	३	६		२०	३१	हरिन्मणि	१८१	९२
सव	२१२	९	स्वर्जिकाक्षार	१८५	१०९		१०७	२३	हरिप्रिया	६	२७
सवद्गर्भा	१७७	६९	स्वर्ण	१८२	९४	हसक	१३०	११०	हरिमन्थक	१६८	१८
सवन्ती	५६	३०	स्वर्णकार	१८६	८	हञ्जिका	८७	८९	हरिवालक	९३	१२१
सवा	८६	८३	स्वर्णक्षीरी	९६	१३८		४०	१५	हरिहय	८	४३
सष्ट	४	१७	स्वर्णदी	९	४९		२५१	९८	हरीतकी	७३	१८
सस्त	२१०	१०४	स्वर्मान्	१९	२६	हृदविलसिनी	९५	१३०		८१	५९
साक्	२४३	२	स्वर्गेश्या	१०	५२	हठ	१६३	१०८	हरेणु	९३	१२०
सुञ्च	१३९	२५	स्वर्गेश्या	१०	५१	हण्डे	४०	१५	हर्म्य	१६८	१६
सुव	२०८	९२	स्वस्त	११५	२९	हत	१९९	४१	हर्म्यक्ष	६५	९
सुव	१३९	२५	स्वस्ति	२४२	२४१	हनु	९५	१३०	हर्म्य	१०२	१
सुवावृक्ष	७७	३७	स्वस्तिक	६५	१०		१२६	९०	हर्ष	२६	२४
स्रोतस्	५२	११	स्वस्तीय	११६	३२	हन्त	२४२	२४४	हर्षमाण	१९४	७
स्रोतस्वती	२४१	२३३	स्वाति	२५७	३८	हन्त	२०८	९६	हल	१६७	१३
स्रोतोञ्जन	५६	३०	स्वादु	२२७	९४	हय	१५२	४४	हला	४०	१५
स्व	१८३	१००	स्वादुकण्टक	७७	३७	हयपुच्छी	९६	१३८	हलायुध	५	२३
	११६	३४	स्वादुकण्टक	८९	९८	हयमारक	८५	७६	हलाहल	४८	१०
स्वच्छन्द	२३८	२११	स्वादुरसा	९७	१४४	हर	७	३३	हलित्	५	२४
स्वजन	१९५	१५	स्वादी	९०	१०७	हरण	१४९	२८	हलिप्रिय	७८	४२
स्वतन्त्र	१९५	१५	स्वाध्याय	१४२	४७	हरि	१०२	१	हलिप्रिया	१९१	३९
							२३४	१७५	हल्य	१६७	८
									हल्या	२१७	४१
									हल्लक	५७	३६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.		
हव	२१२	८	हाहा	१०	५२	हनि	२१०	१०७	हेमपुष्पिका	८३	७१
	२३८	२०७					२३०	१२८	हेमाद्रि	९	४९
हावैस्	१३९	२७	हि	२४३	२५७	त	१३९	२७	हेरम्भ	८	३२
	१७५	५२		२४४	५	तभुक्प्रिया	१३८	२१	हेला	४४	३२
हव्य	१३९	२४	हिसा	२४०	२२९	हुतभुज्	१०	५५	हेपा	१५३	४७
हव्यपाक	१३८	२२	हिसाकर्मन्	२१४	१९	हुस्	२४३	२५२		२४४	७
हव्यवाहन	१०	५५	हिसा	१९७	२८	हूति	२४६	१८	हैम	१५०	३२
	४१	१८	हिवका	४९	८		३४	८		७	३६
	२४०	२२६	हिङ्गु	१७२	४०	हूति	२१२	८	हैमवती	८१	५९
हसनो	१७०	३०	हिङ्गुली	९२	११४	हूह	१०	५२		९०	१०३
हसन्ती	१७०	२९	हिङ्गुनिर्यास	८२	६२	हूणीया	२३६	३२		९६	१३८
	१२५	८६	हिजल	८१	६१	हृद्	२७	३१	हैयङ्गवान	१७५	५२
हस्त	१२८	९८	हिन्ताल	१०२	१६९		१२१	६४	हातृ	१३८	१७
	२२३	५९							होम	१३७	१४
हस्तधारण	२१२	५	हिम	१७	१८	हृदय	२७	३१	होरा	२४९	१०
हस्तिन्	१५०	३४		१७	१९		१२१	६४	ह्यस्	२४६	२२
हरितनख	६७	१७	हिमवत्	२५३	२२	हृदयगम	३६	१८	द	५५	२५
हास्तपक्	१५५	५९	हिमवाल्मुका	६८	३	हृदयाल	१९३	३	ह्यसिष्ठ	२११	११२
हस्त्यागट	१५५	५९	हिमसंहति	१३३	१३०	हृदय	२०१	५३		११८	४६
हा	२४३	२५६	हिमांशु	१७	१८	हृदीक	२९	८		२०४	७०
हास्तिक	१५०	३६	हिमानी	१६	१३	हृदीकेश	४	१८	हृस्वगवेधुका	९२	११७
हाटक	१८२	९३	हिमावती	१७	१८	हृष्ट	२०९	१०३	हृस्वाङ्ग	९७	१४२
	२५	२०		९६	१३८	हृष्टमानस	१९४	७		९	४७
हायन	२२८	१०८	हिरण्य	१८०	९०	है	२४४	७	हादिनी	१५	९
हार	१२९	१०५	हिरण्यगर्भ	१८०	९१	हेति	११	५७		५६	३०
हारीत	१०९	३४		१८२	९४		२४४	७१		२२८	११२
हार्द	४३	२७	हिरण्यवाहु	४	१६	हेतु	२७	२८	ो	४२	२३
हाला	१९१	३९	हिरण्यरेतस्	५६	३४	हेमकूट	६६	३	ोण	२०७	९१
हालिक	१७७	६४	हिरण्यरेतस्	१०	५५	हेमदुग्ध	७४	२२	हीति	२०७	९१
हाव	४४	३२	हिरण्यरेतस्	२४४	३	हेमदुग्ध	१८२	९४	हीबेर	९३	१२२
हास	४१	१९	हिरण्यरेतस्	२४४	७	हेमदुग्ध	२५३	२३	पा	१५३	४७
हासिच	१५०	३६	हिलमोचिका	१००	१५७	हेमदुग्ध	२४	१८	हादिनी	९४	१२४
हास्य	४१	१७	ही	२४५	९	हेमदुग्ध	८२	६३			
	४१	१९	ही	२४३	२५७	हेमदुग्ध					

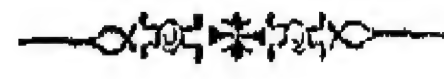
इति सटीकामरकोशशब्दानुक्रमिका समाप्ता

अथ सटीकनिकाण्डशेषकोपरस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अ	२६३	२९	अभिष्ट	३०२	६	अङ्गारिता	२८२	४	अङ्ग	३२७	९१
अ	२६३	२९	अभिहोत्र	३६२	३३०	अङ्गारिणी	२६९	१५	अङ्ग	३८४	३
अक्षक	२७०	१	अग्र	२६४	४५	अङ्गुलिमोदन	२९१	२७	अङ्ग	३०१	५५
अक्षक	२९०	९	अग्र	३६२	३२८	अङ्गुलीक	२९२	३३	अङ्ग	२६४	४३
अक्षुधर	२६९	१७	अग्रजन्मन्	३४७	२२६	अङ्गुष्ठ	२८०	२२	अङ्ग	३३१	३२०
अक्षुमत्	२६९	१८	अग्रसन्धानी	२६७	७२	अङ्गुष्ठ	२८०	२२	अङ्ग	३३१	३२०
अक्षुमालिन्	२६९	१८	अग्रह	२९३	२	अङ्गुष्ठ	२८०	२२	अङ्ग	३३१	३२०
अक्षुल	२९५	२२	अग्रेसरिक	३००	५०	अचल	३६९	३८१	अङ्ग	२६८	३
अक	२७४	१	अघ	२७४	१	अचला	३६९	३८१	अङ्ग	३२९	११०
अकनिष्ठग	२६१	८	अङ्क	३००	४९	अचिरधृति	२६८	३	अङ्ग	३८८	६
अकुतश्चल	२६५	४५	अङ्क	३११	२४	अज	३२५	८१	अङ्ग	२९१	२४
अकूपार	३६२	३२८	अङ्क	३१२	२	अजगर	२७३	३	अङ्ग	३२५	८१
अक्षत	३३५	१४७	अङ्कपालि	३०९	४	अजगव	२६५	४८	अङ्ग	३६२	३३०
अक्षर	२६८	१	अङ्कति	२६७	७५	अजगाव	२६५	४८	अङ्ग	२७३	१
अक्षर	३८८	६	अङ्कुर	३६१	३२६	अजमीढ	२९७	१४	अङ्ग	३०२	४
अक्षरमुख	२९४	४	अङ्कुर	३७९	९	अजजीव	३०५	५	अङ्ग	२९४	९
अक्षवाट	३००	५८	अङ्कुर	२९९	३५	अजातशत्रु	२९७	१४	अङ्ग	३४२	१९४
अक्षोभ	२९९	३९	अङ्कुर	२९१	२०	अजानेय	३०८	२१	अङ्ग	२७३	६
अगस्तिष्ठ	२८४	२९	अङ्क	३२१	५४	अजित	२६२	२४	अङ्ग	२९०	५१
अगस्त्याग्नि	२६८	८	अङ्क	३८२	४६५	अजित	२६२	२४	अङ्ग	२६६	६५
अगाध	२७५	३	अङ्क	२६४	३८	अजिहा	३०९	२६	अङ्ग	३१२	२९
अगुरु	३६२	३३०	अङ्क	३२५	८२	अजिह्व	२७६	१९	अङ्ग	२६८	४
अमायो	२६७	७०	अङ्क	३४३	२०२	अज्जुल	२६७	६९	अङ्ग	२६४	४४
अमायो	२७१	१०	अङ्कमर्क	२९८	३१	अज	३२६	८०	अङ्ग	२६१	६
अभिधुक्कुट	२६७	६८	अङ्क	२६७	६९	अजति	२६६	६५	अङ्ग	२६३	३३
अभिधीज	३०४	३१	अङ्क	३६२	३२९	अजलि	२८६		अङ्ग	२६९	१८
अभिवाह	२६७	७०	अङ्क	३९१	१३	अजलि	२८६		अङ्ग	२७८	१
			अङ्कारित	३०९		अजलि	२८८	२	अङ्ग	२६५	५६

शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अधः {	२७३	१	अनुमान	३१०	११	अपष्टुल	३०९	२७	अभ्रपिशाच	२६९	१४
	२९१	२१	अनुष्टुम्	३५५	२८३	अपसद	३०८	२१	अभ्रोत्थ	२६६	६२
अधम	३०८	२१	अनूचान	३४७	२२७	अपाक्ष	३१०	१२	अमू	३८४	२
अधर {	२९१	२२	अनूप	३५३	२७३	अपाङ्ग	३८७	५	अमध्य	३१२	३०
	३६१	३२७	अनूरु	२७०	२१	अपाटव	३१०	१२	अमरद्विज	३०५	४
अधरमधु	२९१	१८	अनृत	३३५	१४७	अपितु	३८५	४	अमरा	३६१	३२६
अधस्तात्	२९१	२१	अनेकज	२८९	३६	अप्रकाश	२९८	३०	अमरावती	२६६	५९
अधार्मिक	३०८	१२	अनेकक	३०९	४	अप्रतिरथ	३४२	१९५	अमला	२९०	११
अधिप	२९६	१	अन्त	३३५	१४५	अप्सरस्	२६६	६३	अमा	२७०	५
अधिवचन	२७१	३	अन्तःकरण	२७१	१३	अञ्ज	३२५	८१	अमात्य	२९८	२४
अधिवास	३७९	४४३	अन्तःस्वेद	२९९	३४	अञ्जज	२६२	२६	अमावसी	२७०	५
अधिष	२६९	१७	अन्तक	२७३	११	अञ्जवाहन	२६५	४५	अमृत {	२७३	११
अधोमर्म	२९१	२५	अन्तरित	३०८	१२	अब्धिनगरी	२७९	१५		३३४	१४३
अध्यक्ष	३१०	१२	अन्तर्यामिन्	२७१	१३	अब्धिद्वीपा	२७८	१	अमृता	३३४	१४३
अध्यवसायिता	२७३	७	अन्तर्वामि	२९०	१४	अब्भक्ष	२७४	६	अम्बक	२९२	३०
अध्वग	३०३	२३	अन्तर्वेदी	२७८	७	अब्रह्मचर्यक	२९६	३१	अम्बर	३६१	३२६
अध्वगभोग्य	२८२	८	अन्तर्हास	३१२	२७	अभाव	३७४	४१२	अम्बरीष	३७८	४३४
अध्वगा	२७६	२३	अन्तावसथिन्	३४७	२२७	अभिख्या	३५८	३०५	अम्बष्ठ	३२९	१०५
अनङ्ग	३२१	५५	अन्तिक	३१२	३	अभिजन {	३४७	२२५	अम्बिका	३१२	३
अनङ्गुह	३०३	१९	अन्तिका	३१२	३		३८७	४	अम्बु	२७६	२०
अनन्त {	२६३	२८	अन्तुक {	२९२	३३	अभिधा	२७१	१	अम्बुकण्ठक	२७६	१६
	२७४	७		२९९	४०	अभिधान	२७१	१	अम्बुकिण्ठ	२७६	१६
	३३५	१४४	अन्धकार	३९०	११	अभिनिष्णान	३४७	२२८	अम्बुकीर्ण	२७६	१७
अनन्ता	२६२	१८	अन्धकूप	२७६	२०	अभिपन्न	३०७	२	अम्बुज {	२६६	६२
अनपयति	३८४	२	अन्धाहि	२७५	१३	अभिप्राय	३११	२६		३२५	८१
अनम	२९३	२	अन्न	३४७	२२६	अभिमानित	२९६	३१	अम्बुताल	२७७	२८
अनलि	२८४	३०	अन्नगन्धि	२९०	१५	अभिसन्ध	२९१	१६	अम्बुप्रसादन	२८२	८
अनहङ्कृति	३०७	८	अन्य	३५८	३०५	अभियुक्त	१४९	१७०	अम्बुसर्पिणी	२७६	१८
अनिन्दित	३०९	२६	अन्यतरत्	३०९	२७	अभिलाप	२७१	१	अम्मत्	२६७	६९
अनिमिष	२७५	८	अन्यतरस्याम्	३८५	६	अभिषङ्ग	३२१	५५	अम्मसांभ्रम	२७५	३
अनिरुद्ध {	२६४	४०	अपकृष्ट	२७७	२०	अभिपव	३७४	४१२	अम्रातक	२८२	९
	३११	२४	अपत्यपथ	२९१	२३	अभिषेक	२९२	३३	अम्लान	२८४	२५
अनीक	३१२	३	अपभ्रंश	३७७	४२६	अभिस्यन्दनगर	२८०	२१	अयाचित	२९५	२३
अनीचदर्शिन्	२६२	१६	अपर	३९२	१४	अभीक	३१२	२	अयोग	३२१	५४
अनुतर्ष	३७८	४३५	अपररात्र	२७०	५	अभीक्षण	३३१	१२१	अयोव्या	२७९	१३
अनुत्तर	३६२	३२९	अपवरक	२८०	१	अभ्यागम	३५६	२९१	अरतत्रप	३०५	६
अनुबन्ध	३१०	९	अपवर्ग	३२१	५३	अभ्यास {	३११	२०	अराधि	२६९	१८
अनुमति	३३५	१४५	अपष्टु {	२७०	१		३७९	४४३	अरर	३८१	७
अनुमां	३१०	११		३०९	२७	अभ	३८०	३००	अराल	३६९	३८१

शब्दानुक्रमणिका ।

(७५)

शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अरि	३००	४८	अलिप्रिय	२७७	२७	अवोद	३०७	८	अमिदृक्	२७६	१५
अरिष्ट {	३०६	१५	अलिमक	३१२	२	अव्यथा	३४२	१९४	अमित्रक	२८५	४०
	३२६	९०	अल्पायुस्	३०३	२५	अव्यय	२६४	४४	अनु	३८७	५
अरिष्टाति	३०७	१	अल्पेष्ट	३०९	२५	अव्ययमायवत्	३०८	११	अस्त	३३५	१४७
अरिष्टसूदन	२६३	३३	अवगण्ड	२९१	१७		२६८	३	अस्तात्रि	२८१	३
अरुण {	२६४	४२	अवगुण्टिका	२९२	३५	अग्नि {	३४७	२२८	अग्नि	३८५	५
	२६९	१८	अवगुण्टित	३०९	२७		३९३	१६	अस्तु	३८४	१
	३३१	११६	अवग्रह	३८१	४५६	अशिरम्	२६६	६५	अत्रकण्टक	३००	५२
अरुणा	३३१	११९	अवघट्ट	२७६	२१	अशोक	२८३	१९	अस्थान	२७५	३
अरुणात्मज	२७०	२१	अवचण्डा	२८८	२२	अशोच	३०७	८	अस्थिमालिन्	२६५	४७
अरुन्धतीनाथ	२९५	२०	अवचूलक	२९८	३१	अश्मन् {	२८१	५	अस्थिविग्रह	२६५	४८
अर्क	३१२	२	अवशा	२७२	४		३८६	३	अस	३६१	३२७
अर्कनन्दन	२९७	१८		२७६	२१	अश्मन्त	२७०	२१	अस्मन्त	३३५	१४४
अर्कपादप	२८३	१८	अवट {	३२७	९१	अश्मन्तक	२१३	४	अहि	२९८	२२
अर्गल	३९४	२१		३८६	३	अश्मन्तक	२८२	८	अहिवच	३०५	८
अर्चा	३२४	७४	अवतस	३९०	१२	अश्मन्तक	३०४	२९	अहिरणि	२७३	४
अर्चि	३९४	१९	अवतार	३६२	३२८	अश्मन्तक	२९९	४१	अह्नीक	३०९	२२
अर्जुन {	२९७	९	अवदान	३४७	२२६	अश्मन्तक	२७४	८	आ		
	२२७	१६	अवदोह	३०३	१७	अश्मन्तक	३००	४४	आकलन	३४७	२३०
	३४७	२२९	अवधि	३४५	२१४	अश्मन्तक	२९७	१९	आकल्प	३५४	२७४
अर्जुनध्वज	२२६	७	अवन्ति	२७८	९	अश्मन्तक	३००	४३	आकल्पक	३१२	२८
अर्थ	३४२	१९५	अवपात	३१०	१५	अश्मन्तक	२७३	४	आकाश	३९०	१२
अर्जुनी	३४७	३२९	अवर	२९९	३९	अश्मन्तक	३००	४७	आकुल	३६९	३८१
अर्हित	३३५	१४६	अवरजत	२६९	१७	अश्मन्तक	२८५	३९	आकृति	३३५	१४७
अर्द्ध {	३४५	२१४	अवरोह {	२६०	४	अश्मन्तक	३०३	२७	आक्षेप {	३१२	२९
	३८८	७		३८१	४५६	अश्मन्तक	२९७	१०		३५४	२७३
अर्द्धगङ्गा	२७६	२५	अवलेप	३५३	२७३	अश्मन्तक	३०६	१९	आखनिक	२८६	५
अर्द्धचन्द्र	३६२	३२८	अवलोकित	२६३	१७	अश्मन्तक	२८७	१३	आख्यात	३३५	१४९
अर्धरात्र	२७०	४	अवष्टम्भ	३५५	२८३	अश्मन्तक	२६२	२५	आख्यायिका	३११	२३
अर्बुद	३४३	२०३	अवसन्धिका	३१०	१०	अश्मन्तक	२८६	२	आगम {	३१०	१३
अर्बुती	३३५	१४६	अवसर	३६१	३२७	अश्मन्तक	३४३	२०२		३५६	२९१
अर्बुन् {	३३५	१४६	अवसर्ग	३१२	२८	अश्मन्तक	२६२	२०	आगन्तुक	३०८	२०
	३४७	२२८	अवसान	३१२	३०	अश्मन्तक	३८६	२	आमायी	२७१	१०
अशोहित	२८३	१४	अवसित	३३५	१४६	अश्मन्तक	३६५	५६	आग्रह	३८२	४५७
अर्हत्	२६१	१०	अवहार	३६२	३२९	अश्मन्तक	३०९	४४	आघात	३०१	५९
अलकनन्दा	२८९	१	अवाक्यदेश	२९१	२२	अश्मन्तक	२६१	८	आद्	३८४	२
अलक्षण	३०७	२	अवि {	२६९	१७	अश्मन्तक	३१०	६	आङ्ग	२९१	२०
अलक्ष्मी	२७४	१		३०३	२४	अश्मन्तक	२६२	१५	आङ्ग	२९१	२०
अलगर्ह	२७३	४	अविनीत	३०९	२६	अश्मन्तक	२६६	६६	आङ्गाधारेय	२९७	१३
अलि	३६९	३८१									
अलिन्	३४७	२२९									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
आचार्य्य {	२९७	१९	आत	३३५	१४८	आलिङ्ग	३०२	७	इ		
	३१०	१३	आवृद्ध	३४५	२१५	आलिम्पना	३०२	१३	इ	२६४	३८
आचित	३३५	१४८	आभील {	२६३	३१	आली	२८२	१	इक्षु {	२७८	५
आच्छुरितक	३१३	८		३७०	३८२	आलु	३६९	३८१		२८५	४०
आजानेय	३००	४४	आभोग	३२१	५५	आवर्त	३३५	१४८	इक्ष	३२१	५६
आजि	३८६	१	आम्	३८४	२	आवली	२८२	१	इक्ष्या {	२९०	६
आज्ञन	२८७	१३	आमलक	३९५	२३	आवसु	२६७	७७		३५८	३०७
आज्ञनेय	२९६	६	आमिक्षा	३११	१७	आविद्ध	३४५	२१४	इन	२६९	१८
आटीकन	३०३	२०	आमिप	३७८	४३५	आविष्ट	३०७	३	इन्दिन्दिर	२८९	३५
आटोप {	२७३	८	आमुख	३१२	३०	आवेश	३११	१९	इन्दिरा	२६४	४१
	३११	१९	आमुष्यायण	३०७	१	आवेशन	३४७	२३०	इन्दुजनक	२७४	१
आडम्बर	३११	१८	आमोद	३४३	२०३	आवेक्षक	३०९	२२	इन्दुलेखा	३२०	४९
आढक	३९५	२२	आम्नाय	३५८	३०७	आशय	३५८	३०६	इन्दुमत	२९४	६
आणि	३३१	१२०	आम्बिकेय	२९७	१३	आशा	३७७	४२६	इन्द्र	३६२	३३१
आत्मजा	२६२	१८	आयःशूलिक	३०७	८	आशावन्व	२८८	२८	इन्द्रकोष	२८०	४
आत्मन् {	२६६	६६	आयतच्छद	२८४	२७	आश्रम {	३५६	२९२	इन्द्रतूलक	३०५	१२
	२७१	१२	आयति	३३५	१४८		३८९	९	इन्द्रनील	३०४	२९
	३४७	२३०	आयस्कार	२९९	३८	आश्रय	३७५	४१३	इन्द्रमहकामुक	३०५	६
	३८६	३	आयस्त	३३५	१४९	आश्रय	३७९	४४३	इन्द्राणी	३३१	१२१
आत्मभू	३५५	२८४	आयुध	३००	५०	आश्रय	३३१	११७	इन्द्रिय	३५८	३०७
आत्माशी	२७५	८	आयोग	३२१	५५	आपाद	३३१	११७	इभनिमीलिका	२७३	६
आत्रेयी	३५८	३०६	आर	३६२	३३	आपादपूर्वज	२८१	१०	इभाख्य	२८३	२०
आदर	३११	१८	आरक्ष	२९९	३७	आसङ्गिनी	२६७	७९	इरा	२७५	३
आदर्श	३७७	४२६	आरङ्ग	३००	४३	आसार	३६२	३३१	इराचर	२६८	३
आदित्य	३५८	३०६	आरभटी	२७३	८	आसुतीवल	३७०	३८२	इला	३७०	३८२
आदिदेव	२६३	३०	आरम्भ {	३११	१८	आस्तीक	२९८	२१	इलावृत्त	२७८	३
आदिराज	२९६	२		३१२	३०	आस्त्यान	३१२	२८	इषु	३९३	१६
आदिवराह	२६३	३०	आरोप	२७३	८	आस्था	३४२	१९५	इष्ट	३२७	९१
आधानिक	२९०	१२	आरोह {	२८०	२०	आस्थान	३९४	२०	इष्टापूर्ति	२९४	९
आधार्मिक	३०८	१२		३८१	४५७	आस्तुजित्	२६९	११	इष्टिमुप्	२६१	७
आधि	३४५	२१५	आर्त्तव	३७४	४१२	आह	३८५	५			
आध्यान	२७३	७	आर्द्र	३०७	८	आहत	३३५	१४९	ई		
आध्याय	३११	२४	आर्यक	२९४	७	आहव	३७५	४१३	ई	२६४	४१
आनद्ध	३४५	२१४	आर्यमिश्र	३०९	२४	आहार {	३१२	२७	ईक्षण	३३१	१२१
आनयुग	३८७	५	आर्या	२६५	५०		३८७	४	ईश {	३७७	४२७
आनिलिन्	२९६	६	आलवाल	२७६	२२	आहार्य	३०८	२०		३१३	१६
आन्वार्थिक	३०९	२३	आलान	२९९	३९	आहिक {	२६९	१४	ईश्वर {	२७१	१२
आप्ता	३३५	१४९	आलि	३७०	३८२		२९५	२४		२६२	३३२
आपुष्य	३०३	१५	आलिङ्ग	३०९	४	आहिक {	३११	२५	ईश्वरा	२६५	५२
							३१३	४	ईश्वरी	२६५	५२

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
ईषत्कर	३१०	९	उत्तरकोशल	२७९	१२	उन्माथ	३४२	१९६	उत्कामुखी	२८६	८
ईषादन्त	२८९	३६	उत्तरपक्ष	२७१	१	उन्मादन	२६४	३९	उषा	२७०	१०
ईषि	२६६	६५	उत्तान	३४८	२३१	उन्मुद्र	२८२	४		२७०	३
ईहा	३८१	४५७	उत्ताल	३०७	३	उपकण्ठ	२८१	७		३७८	४३५
ईहामृग	३२१	५६	उत्पत	२८९	३७	उपगम	३५६	२९२	उपाकल	२८७	१८
उ	उ	उत्पल	उत्पल	२६७	२६	उपग्रह	३०१	६२	उपावन	२७९	१७
						उपदानक	२९८	३०	उपित	३३५	१५०
						उपधान	३४८	२३१	उष्ट	३०३	२२
उक्थ	{	उत्पादक	२८६	२	उपधुपिता	२६९	१५	उष्ण	३३१	१२२	
		उत्पादिक	२८७	१३	उपनयन	२९३	१	उष	३६२	३३३	
उग्र	३६२	३३३	उत्सर्ग	३२१	५६	उपनिषद्	३४३	२०३	ऊ	ऊ	ऊ
उग्रगन्ध	३४५	२१६	उत्सिक्त	३११	१८	उपपद	३१०	९			
उग्रगोखरा	२७६	२३	उत्सूर	२७०	१	उपपद	३१०	९			
उग्रसेनज	२९८	२३	उदय	३५९	३०८	उपपद	३७५	४१३	ऊर्ध्व	२९१	२५
उच्चदेव	२६३	२८	उदरामय	२९०	१५	उपयाचित	३१०	१३	ऊर्ध्व	३२५	८२
उच्चन्द्र	२७०	५	उदक	३१३	५	उपरक्त	३३५	१५०	ऊर्ध्वदम	३०७	४
उच्चय	३१०	१४	उदर्चिस्	३७९	४४५	उपराग	३२२	५७	ऊर्ध्वरेतस्	२६५	४७
उच्चललाटा	२८९	२	उदार	३६२	३३२	उपल	३८७	४	ऊर्ध्वस्थ	३०७	४
उच्चार	{	उदास्थित	३३६	१५२	उपलब्धि	३४५	२१६	ऊर्ध्वसित	२८५	३७	
		उदित	३३५	१५०	उपलेपन	३१०	७	ऊर्मि	३९३	१६	
उच्चैःश्रवस्	२६६	५९	उदुम्बर	३६२	३३२	उपवर्ष	२९५	२३	ऊर्मिमालिन्	३५६	२९३
उच्छ्वास	३९१	२५	उदूलल	३०२	६	उपवाम	२९४	१०		२७४	१
उज्जयिनी	२७९	१६	उदूघटितज्ञ	३०९	२४	उपगत्य	३९०	११		२७८	६
उडु	३९४	१९	उदूघाट	२८०	४	उपगत्य	२८१	७	ऊपर	२७८	६
उडुप	{	उदूघात	३००	५०	उपश्रुति	२९८	२६	ऊपवत्	२७८	६	
		उदूघात	३११	२४	उपसृष्ट	२९६	३१	ऊष्मन्	३८६	४	
		उदूघात	३११	१८	उपादान	३१०	११	ऊस्त	२७१	११	
उडुम्बर	२८२	७	उद्धरण	३३१	१२२	उपाधि	३४५	२१६	ऊ	ऊ	ऊ
उडुमार	३०७	३	उद्धव	२६४	३५	उपासन	३४७	२३१			
उतथ्यानुज	२६९	१०	उद्धान	३४८	२३१	उपाहित	३३६	१५१			
उताहो	३८५	४	उद्धृत	३११	१८	उपोषण	२९४	१०	ऊर्ध्वमुक्ति	३०१	२
उत्कण्ठ	३९३	१७	उद्धृत	३०७	३	उमा	३५६	२९३	ऊर्ध्व	३३६	१५२
उत्कण्ठा	{	उद्धृत	२७६	१७	उमामुख	२८१	१	ऊर्ध्वधामन्	२६३	२८	
		उद्धृत	२७९	१९	उरस्कट	२९४	१४	ऊर्ध्वपर्णादि	२९५	१७	
उत्कल	२७९	११	उद्धर्दन	३१२	२७	उरु	३८६	१	ऊर्ध्व	३४५	२१६
उत्कलिक	२८२	४	उद्धाहन	२७३	७	उरुकालक	२८३	१०	ऊर्ध्वमन्	२६१	६
उत्कलिका	३१३	६	उद्देश	३२१	५६	उर्वट	२७०	८	ऊर्ध्व	२८६	६
उत्कोच	२९८	३०	उन्वरु	२४७	१०	उर्वशीवल्लभ	२९७	८	ऊर्ध्व	३५५	२८४
उत्तप्त	३३६	१५१	उन्निद्र	२८२	३	उलप	३५४	२७४	ऊर्ध्व	३१०	१३
उत्तरकुरु	२७८	३	उन्मत्त	३६६	१५१	उत्तीक्ष	२६४	४२		३७८	४३६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
नपिकुल्या	२७६	२३	ओड्पुष्प	२८४	२५	कच्छूरा			कण्टक	३१४	१२
नष्टि	३००	५४	ओदन	३९०	१२	कजलध्वज			कण्टकाशन	३०३	३२
ए			ओमू	३८३	४६६	कञ्चुक			कण्टकी	२७५	८
एककुण्डल	२६४	३६	ओल	३७०	३८३				कण्ठ	३२९	१०६
एकचक्र	२७९	१२	औ						कण्ठनीडक	२८८	२१
एकचर	२८६	३	और्ध्वश्रोतासिक	३०९	२३				कण्ठमणि	२९२	२८
एकचारिन्	२६१	१३	और्वशेय	२६८	९				कण्ठाग्नि	२८९	३७
एकजन्मन्	२९६	१	औपध	२९०	१३	कट			कण्ठाला	३०३	१९
एकदन्त	२६५	५४	क						कण्ठीरव	२८६	१
एकदेह	२६९	१२	क	२७५	३				कण्ठेकाल	२६४	४४
एकनट	२७२	७		२१३	१०	कटक			कण्डनी	३०२	६
एकपक्ष	३११	१६	कंस	२९८	२३				कतक	२८२	८
एकपत्नी	२८९	४		३०४	३३	कटकिन्			कत्तोय	३०६	१५
एकपाद	२६५	४७		३७९	४४४	कटकोल			कथक	२७२	७
एकवाग्	३८६	१	कसास्थि	३०४	३३				कथङ्गिक	३०८	१७
एकशफ	२९९	४२	ककुब्	३४४	२०४				कथा	३११	२३
एकशृङ्ग	२६३	२९	ककुम्भ	३०३	१९				कथाप्रसङ्ग	३२२	५८
एकाङ्ग	२६९	१३	ककुम्भ	३५५	२८५				कदन	३०१	५९
एकानशा	२६५	५१	ककलट	३०८	१९				कदम्ब	३५४	२८१
एकाष्टी	३०५	१२	ककलटी	२८१	७				कदम्बक	२८४	२३
एकीय	३११	१६	कक्षा	३७८	४३७				कदर	३६३	३४१
एडक	२८७	९	कक्षापटी	२९४	१३						
एण	२८६	६	कगेदुर	२८८	३१				कदली	२८४	२७
एत	३३६	१५२	क	२८७	१६					३०१	५८
एनस्	३७९	४४४		३१४	२५					३७०	३८३
एरण्ड	२८४	२६	कङ्कण	३३२	१२४				कद्रु	३६३	३३५
एवम्	३८३	४६६	कङ्कण	३९०	१२				कद्वर	३०३	१७
ऐ			कङ्कणोट	२७५	१०				कनक	३१४	११
ऐन्द्रि	२८८	२१	कङ्कसद्	२८८	२३				कनकदण्डक	२९९	३२
ऐन्द्रि	२९६	७	कङ्कलि	२८३	१९				कनीयस्	३०९	२५
ऐन्द्री	२७४	१	कच	३२४	७५					३७९	४४४
ऐरावत	३३६	१५३	कचङ्गल	२७४	२				कन्थावाट	२८१	७
ऐल	२९७	८		२८०	२०				कन्द	३४४	२०४
ओ			कच्छ	३२५	८०				कन्दर	३३६	३४१
ओक	२८०	२		३९०	१२					३९४	२१
ओघ	३२४	७२	कच्छटिका	२९४	१३				कन्दर्पमुसल	२९१	२४
ओङ्कार	२७१	३	कच्छप	२६७	७८				कन्दल	२८४	२६
ओङ्कारा	२६२	१७		२७६	१९					३९९	२३
	२७९	११	कच्छा	२९४	१३				कन्दली	३०१	५८
				३२५	८०				कन्दर्पसंज्ञ	२९०	१४

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कन्दसार	२६६	६०	कम्पलक्ष्म	२६७	७५	कर्कट	३२७	९४	कलम्ब	३५४	२८१
कन्दु {	३०२	६	कम्बल {	२७४	८	कर्कटी	२८५	३६	कललाम	२७५	४
	३९३	१६		३७०	३८५	कर्कर	३६३	३३९	कलश	३९५	२३
कन्दुक	२९३	४४	कम्बु {	३५४	२८१	कर्करान्धुक	२७६	२०	कलशी	३०२	८
कन्दोट	२७७	२६		३८८	८	कर्कशच्छद	२८३	१३	कलह	३८१	४५८
कन्धर	२६८	२	कम्बोज	३२५	८२	कर्काटि	२७४	७	कला	३७०	३८३
कन्यका	२८९	१		३०३	२१	कर्चूर्नर	२८८	३०	कलाकोलि	२६४	३७
कन्याट	२८१	५	करक {	३१३	७		२९२	३१	कलाट्कुर	२८८	२४
कन्यापाल	३०५	४		३१३	८	कर्ण {	२९७	१९		२९८	२३
कन्याराम	२६२	१५	करकण्टक	२९१	२७		३३२	१२४	कलाद	३०५	३
कर्प	३४४	२०६	करका {	२६८	३	कर्णजलौका	२८७	१२	कलाप	३८७	४
कर्पक	३०४	२८		३१३	७	कर्णदर्पण	२९२	३३	कलापक	३११	२३
कर्पाट	२८१	७	करकाम्भस्	२८५	४०	कर्णपूर	३६३	३४०	कलाविक	२८७	१८
कर्पाल	३७०	३८४	करग्रह	२९६	३०	कर्णमोष्टि	२६६	६२	कलि {	२८१	११
कर्पाललासिका	३०५	१०	करज	३२५	८३	कर्णवेधनी	२९९	३९		३८६	२
कर्पिचञ्चल	२९२	३७	करञ्ज	२८३	१५	कर्णानुज	२९७	१४	कलिकार	३६६	३३८
कर्पिचत	२८२	९	करट	३२७	९३	कर्णारा	२९९	३९	कलिङ्ग	३२२	५८
कर्पिञ्जल	२८८	२५	करटिन्	२९९	३३	कर्णिका	३१३	८	कलित	३३६	१५४
कर्पिस्थाय	२८६	६	करटु	२८८	३०	कर्णिमुत्त	२९८	२३	कर्त्तव्यासन	२६१	११
कर्पिध्वज	२९७	१७	करण	३३१	१२३	कर्त्तन	३११	१७	कलुप	३७८	४३८
कर्पिल {	३०५	६	करतालिन	२७१	२	कर्दमी	२७०	७७	कलक {	२८१	११
	३७०	३८६	करभ	३५५	२८४	कर्पर	३६४	३४२		३१४	१३
कर्पिला	३७०	३८३	करमट्ट	२८६	४१	कर्पूर	२९३	३९	कल्प	३५४	२७५
कर्पिलाव	२६६	५७	करमरी	३०१	६२	कर्चुरी	२६५	५२	कल्पन	३४८	२३४
कर्पिवक्र	२९५	१७	करम्बित	३०९	२७	कर्चूर {	३०४	३५	कल्पुष	२९१	२६
कर्पिशाञ्जन	२६४	४३	करशूक	२९१	२७		३६३	३३६	करयवर्त्त	३०३	१८
कर्पिशीका	३०६	१५	कारोट	२९२	३३	कर्मकौलक	३०५	४	कल्याण	३३१	१२३
कर्पिशार्प	२८०	२	कराल	३७१	३८९	कर्मन्	३०९	१	कल	२९०	१२
कर्पीतन	३४८	२३२	करिणी	२९९	३५	कर्मफल	३७१	३८९	कलोल {	३७१	३८८
कर्पोत	३३६	१५४	करिभ	२८२	२	कर्मभुक्	२७१	१२		३८७	४
कर्पवर्द्धन	२८३	१४	करिमाचल	२८६	१	कर्मयुग	२७१	११	कवायिन्	२७५	१०
कबन्ध	३४५	२१७	करिमुख	२६५	५४	कर्कट	२८०	२४	कवर्हि	२७१	२
कबर	२९२	३२	करिशावक	२९९	३६	कलकल	३७०	३८५	कवाट {	२८०	७
कवरी	२९२	३२	करीरिका	२९९	३७	कलकूजिका	२८९	५		३९५	२२
	२९४	१४	करीप	३०३	२१	कलङ्कुर	२७५	४	कवार	२७७	२९
कमण्डलु {	३७१	३८८	करीषामि	२६७	६८	कलञ्ज	३१०	६	कवि	३७५	४१४
	३८८	८	करुणाकूर्च	२६१	१०	कलत्र {	२९१	२१	कविका	३००	४५
	२६२	२६	करेड	२९१	२७		३८८	६	कविज्येष्ठ	२९५	१८
कमल {	२७५	३	करेणुसुत	२९५	२२	कलमा	३५६	२९४	कविय	३००	४५
	३७१	३८८							कव्यवाल	२६१	७
									कशिपु	३८८	७
									कवय	३५९	३०९

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
कपाय {	२९३	४०	कान्ता	२७८	२	काल {	२७०	१	किण	२९०	१४
	३०८	१९	कान्ताङ्घ्रिदोहद	२८३	१९		३७०	३८३	किण्व	३८८	६
	३५९	३०८	कान्तार	३९०	१२	कालकण्ठ	३२९	१०७	किण्वी	२९९	४१
कण्वचारक	२७३	११	कान्ति	३३६	१५३	कालकर्णिका	२७४	१	कितव	३७४	४१३
कस्तूरी	२९२	३८	कान्यकुब्ज	२७९	१३	कालकृत्	२६९	१८	किन्तनु	२८७	१३
काक {	२८७	१९	कापिशायन	३०६	१५	कालग्रन्थि	२७०	८	किम्	३८५	४
	३१३	९	कापीशेय	२६७	७३	कालञ्जर	२६४	४४	किम्पूरुष	२७८	३
काकचिञ्चि	२८३	१५	काम	३५६	२९५	कालञ्जरी	२६५	५२	कियदेतिका	२७२	४
काकच्छद	२८७	१५	कामकेलि	३०७	६	कालनेमि	२६३	३१	किरात	३३६	१५३
काकध्वज	२६६	६७	कामचार	२७३	१०	कालप्रभात	२७०	९	किरीक	२९८	२६
काकपुष्ट	२८७	१८	कामताल	२८७	१९	कालवलन	३००	४९	किरीट	३९०	१२
काकभीरु	२८७	१५	काममह	२७०	७	कालशाक	२८५	३१	किरीटि	२८६	४२
काकमधु	२८८	२१	कामरूपिन्	२६६	६३	कालसर्प	२७३	४	किरीटिन्	२९७	१६
काकदक	३१३	१०	कामल	३७०	३८५	कालाक्षरिक	२९४	४	किर्मीर {	२८३	१२
काकरुहा	२८२	३	कामाङ्कुश	२९१	२७	कालिका	३१३	७		३६४	३४२
काकल	२९२	२८	कामाय	२६४	४२	कालिदास	२९५	२६	किर्मीरजित्	२९७	१५
काकु	२९२	३१	कामिन्	३४८	२३४	कालिन्दीसू	२६९	१९	किल	३८३	४६७
काकुम्भ	२९६	२	कामीन	२८६	४२	काली	२९७	१०	किलकिला	३१२	२९
काकेशु	२८५	३९	काय	३५९	३०८	कालीमी	२६७	७१	किलास	२९०	१३
काकोल	३७०	३८५	कायमान	२८०	४	कावार	२७७	२९	किलिञ्ज	२८२	४
काक्ष	२९२	३१	कारण	३३२	१२५	कावारी	३०६	१३	किशल	२८२	४
काङ्क	२९७	१४	कारण्डव्यूह	२६२	१६	कावेरी	२७६	२५	किण्कु {	३१४	१४
काचन	२९८	२८	कारन्धमिन्	३४८	२३५	काव्य	३५९	३१०		३९३	१६
काचभाजन	३०२	९	कारव	२८७	२०	काव्यचोर	३०५	९	किसल	२८२	४
काचिघ	२२४	७२	कारवेष्ट	२८५	३८	काव्यस्य कर्तृ	२९४	४	किसलय {	३८९	१०
काचिम	२८६	४३	कारस्कर	२८२	२	काश {	२८५	३९		३२७	९५
काञ्चन	३४८	२३५	कारस्कराटिका	२८७	१२		३९१	१३	कीकट	२७९	१०
काञ्चनी	३४८	२३५	कारा	३६३	३३७	काशिराज	२९५	२१	कीचक	३१५	१६
काञ्ची	३२४	७५	कारावेष्टम	२८०	३	काश्यप {	१९५	१९	कीचकजित्	२९७	१५
काञ्चिक	३०२	१०	कारिका	३१४	१४		२९५	२१	कीट	३१३	१८
काण	२८७	२०	काव	३६३	३३६	काष्टील	२७५	९	कीर {	२७८	८
काण्ड	३११	२५	काव्य	२७९	१०	काष्ठकुट्ट	२८७	१६		२८७	१७
काण्डगोचर	३००	५३	कार्तवीर्य	२९७	९	काष्ठमही	३०१	६२		२६५	४६
कात्य	२९५	२५	कार्तिक	२७०	९	काष्ठलोही	३०२	९	कील {	३७०	३८४
कात्यायन	२९५	२५	कार्पटिक	२९४	५	काष्ठा	३२९	१०६		३८७	४
कात्यायनी	३४८	२३२	कार्मुक	३१४	१३	कासार	३९०	११		३९३	१७
कादम्ब	३५४	२८१	कार्षापण	३९०	११	काहला	२७१	२	कीलालप	२६७	७२
काद्रवेय	३५९	३०९	कार्षिणी	२६४	३९	किखि {	२८६	७	कीश	३७७	४२७
कान्त	३३६	१५३					२८६	८	कु	२७८	१
						किञ्जुलुक	२७६	२०	कुकील	२८१	१

शब्दानुक्रमणिका ।

(७९)

पृष्ठ. श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ. श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ. श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ. श्लोक.	शब्द.
कुकुर	२७९ १०	कुबेर	३६३ ३४०	कुलिक	२७४ ७	कृणि	२८८ ३०
कुक्कल	२६७ ६८	कुबेराचल	२८१ १	कुलिज	२७५ ९	कृप	३५४ २७६
कुक्कुट	२८७ १८	कुब्ज	३२५ ८३	कुलीर	३९० ११	कृपक	३१४ १३
कुक्षि	३८६ २	कुब्जक	२८४ ३०	कुलीर	१७६ १४	कृष	३२४ ७४
कुङ्कुम	२९२ ३६	कुमार	२६२ २०	कुलुक	२९१ १९	कृचिका	२७५ १३
कुच	३८८ ७	कुमार	२६५ ५५	कुलुप	३७८ ४३७	कृचिका	३१४ १५
कुज	२९१ २६	कुमार	३६३ ३३८	कुल्य	२९३ १	कुलङ्क	२७४ २
कुज	२६९ १२	कुमारभृत्या	२९० ११	कुव	२७७ २६	कुलचुण्डक	२७५ ४
कुजभिभल	३०५ ७	कुमारी	३६३ ३३७	कुवल	२७७ २६	कुललाग	२८७ ११
कुज्झाटि	२६८ ८	कुमुद्	२७७ २७	कुवा	२९२ ३५	कुलवाकु	३१५ १९
कुञ्ज	३९० १२	कुमुद्	२७४ ८	कुश	२७८ ४	कुलवाकुवज	२६५ ५५
कुञ्जर	२८२ २	कुमुद्	३४५ २०५	कुशलप्रश्न	२९६ ४	कुण	३०५ २
कुट	३२७ ९४	कुम्भ	३८९ ९	कुशलप्रश्न	२९४ १०	कुत	३०५ २
कुटज	२८४ २१	कुम्भ	३५५ २८५	कुशस्थल	२७९ १३	कुत	२७१ १०
कुटम्भ	३८८ ६	कुम्भकार	३०५ १	कुशस्थली	२७८ ७	कुतङ्कर	२६५ ४५
कुट्टार	२८१ १	कुम्भसन्धि	२९९ ३७	कुशिक	२७८ ७	कुतकोटि	२६५ ४५
कुट्टिनी	२८९ ५	कुम्भिका	२७७ २८	कुशीलव	३१४ १४	कुतकोटि	२९५ १९
कुटीचक	३०७ १	कुम्भिल	३०५ ७	कुशीवश	२९६ ४	कुतकोटि	२९५ २३
कुठेर	२९९ ३२	कुम्भिनस	२७४ ६	कुशूला	२९५ १८	कुतज	३२६ ८९
कुडङ्ग	२८० ४	कुम्भिनस	२७४ ६	कुशूला	३०२ ६	कुतान्त	२७१ २
कुडयच्छेद्य	३०५ ९	कुरङ्गम	२८६ ६	कुष्ठ	२८४ २९	कुति	३०९ १
कुणप	३५४ २७६	कुरट	३०५ ३	कुष्ठ	३२९ १०६	कुति	३०९ १
कुण्ड	३३० १११	कुरण्टक	२८४ २५	कुष्ठहृत्	३२९ १०६	कुतिन	३४८ २३४
कुण्डकीट	३२७ ९२	कुरण्डवृद्ध	२९१ १६	कुष्माण्ड	२८३ १५	कुत्या	३०९ १
कुण्डी	३३० १११	कुरर	२८८ २४	कुष्माण्ड	२८५ ३६	कुपण	३०८ १२
कुतनु	२६७ ७७	कुरु	३०३ १५	कुसारणि	३२९ ११०	कुपण	३०८ १२
कुतप	३५४ २७५	कुक्षेत्र	३०३ १५	कुसारणि	२९५ १८	पादित	२६२ १५
कुतहल	३९० १५	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३५६ २९४	कुपीट	३२७ ९२
कुथ	३४२ १९६	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुमाधिराट्	३५६ २९४	कुपीसुत	२९७ १९
कुनली	२८४ ३०	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुनाभि	२६८ १	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुन्त	३०१ ५५	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुन्तल	३७१ ३८९	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुन्द	२६७ ७८	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुन्दम	३४४ २०५	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुन्दिनी	२८६ ८	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११
कुपिनी	२७७ ३०	कुरुषेत्र	२७९ १४	कुसुम	३०४ ३४	कुपक	३१४ ११

शब्दानुक्रमिका ।

(८१)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
खञ्जन	२८७	१५	खरकुटी	२८०	३	गङ्गाधर	२७४	१	गन्धरस	३०४	३६
खञ्जनरत	२९६	२८	खरगृह	२९२	३५	गच्छ	२८२	२	गन्धवती	२७८	२
खञ्जनिका	२८८	२९	खरग्रह	२९२	३५	गजबन्धनी	२९९	३९	गन्धसाम	२७७	२६
खटक	२९६	३०	खरपात्र	३०२	९	गजाह	२७९	१३	गन्धीतु	२८७	१०
खाटि	३०१	६२	खरसोल्ल	३०२	९	गञ्ज	३२५	८३	गभस्ति	३९३	१६
खटी	२८२	७	खरांशु	२६९	१७	गड्ड	२७६	२०	गभस्तिमत्	२७३	१
खट्टाश	२८७	१०	खर {	२९२	२९	गडेर	२६८	२	गभस्तिहस्त	२६९	१७
खट्टाशी	२८७	९		३६४	३४५	गणचक्रक	३१०	५	गमकारित्व	३११	१९
खट्टि	३०९	४	खर्जूर {	२८६	४३	गणनायिका	२६५	५१	गम्भीरवेदिन्	२९९	३५
खट्टिका	२९३	४१		३६४	३४४	गणपतिसुत	२९५	२२	गरल	२७४	६
खट्टाङ्ग {	२६५	४७	खर्पर {	३०६	१३	गणपर्वत	२८१	१	गरहा	२८५	३१
	२९६	३		३६४	३४३	गणाग्रणी	२६५	५४	गरुत्	३८६	३
खट्टारूढ	३०९	२६	खर्वन्	२६७	७८	गणिका	३१५	१९	गरुद्रोधा	२८८	२८
खङ्ग {	२६१	१३	खल {	३७१	३९०	गणेरका	२९०	६	गर्गरी	३०२	८
	३००	५४		३८७	४	गणोत्साह	२८६	३	गर्ज	३९३	१७
	३२२	५९	खलति	२९०	१२	गण्ड	३३०	११२	गर्जित	३३६	१५६
खङ्गधारा	२७२	१	खलेशय	२७५	११	गण्डक {	२८६	३	गर्त	३८६	३
खङ्गिन्	२६२	२२	खल्ल	३७१	३९०		३१५	१८	गर्दभ {	३०३	२६
खण्ड {	३१०	९	खल्लीट	२९०	१२	गण्डुप	३९३	१७		३५५	२८६
	३३०	११२	खशि	२७८	९	गण्डोल	३०२	१२	गर्भण्ड	२९१	१६
खण्डकथा	३११	२३	खशेट	२७५	११	गति	३३६	१५५	गर्भागार	२८०	१
खतमाल {	२६७	६९	खश्वास्त	२६७	७५	गद	३४४	२०६	गर्भाष्टम	२९०	११
	२६८	१	खसम	२६१	८	गदागद	२६६	६४	गर्भिण्यवेक्षण	२९०	११
खत्वक्	२७३	३	खसर्पण	२६२	१६	गदाग्रज	२६३	३०	गर्वाट	२९८	२४
खदिका	३०३	१५	खसात्मज	२६७	७२	गदाम्बर	२६८	१	गलव्रत	२८८	२६
खदिर {	२६६	५७	खानिक	३०५	९	गदाह्वय	२८४	२९	गलानिल	२७५	१२
	२८३	१५	खारोदक	२८५	४०	गद्गदध्वनि	२७१	१	गलेगण्ड	२८७	१६
खदूरवासिनी	२६२	१८	खुर {	३००	४६	गन्तु	२९८	२९	गल्वर्क	३०४	२९
खद्योत	२८९	३४		३६४	३४४	गन्ध {	३१०	९	गवय	२८७	९
खनक	३१५	१७	खुरली {	३००	५२		३४५	२१७	गवानूक	२८७	९
खनिशाजल	२६८	७		३११	२०	गन्धकाष्ठ	२९२	३७	गवि	३११	१६
खपुर {	२७९	१९	खेचर	२६६	६३	गन्धचेलिका	२९२	३८	गवी	३०३	१६
	३६४	३४४	खेट	३२७	९५	गन्धन	८९	२१	गवेरुक्	२८२	६
खभ्रान्ति	२८८	२१	खोर	२९०	१२	गन्धनाली	२९२	२८	गव्य {	३०३	१६
खमणि	२६९	१८	खोलक	३१५	१७	गन्धपिशाचिका	२९३	३९		३५९	३१०
खमूलिका	२७७	२८	खोल्मुक	२६९	१२	गन्धमादन	२८१	४	गव्यूति	२८०	२४
खर {	२६१	७	ग			गन्धमादनी	३०६	१६	गहन	३४८	२३७
	३००	४४	गङ्गा	२७६	२३	गन्धमूषिक	२८७	११	गह्वर	३६४	३४७
	३६४	३४३	गङ्गादेय	२७५	१२	गन्धमैथुन	३०३	१९			

शब्दानुक्रमिका

(८३)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
ग्रहकल्लोल	२६९	१४	घुर्धुरी	२७६	१८	चण्ड	२६७	७१	चर्चिका	२६६	६२
ग्रहण	३३२	१२५	घृणावास	२८५	३६	चण्डा	३३०	११३	चर्पटी	३०२	१४
ग्रहनाशन	२८२	७	घृत	२९२	३८	चण्डाल	३३०	११३	चर्मचटी	२८९	३३
ग्रहनेमि	२६८	४	घृतदीधिति	२६६	६५	चण्डिका	३०५	५	चर्मध्वती	३३६	१५६
ग्रहाधार	२६९	१४	घृतपूर्णक	२८३	१५	चण्डिका	३०२	४	चर्मन्	३४८	२३७
ग्राम	३५६	२१५	घृष्टि	३२७	९६	चण्डी	२८९	३	चर्मक	३०५	३
ग्रामकूट	३०५	१	घोटकशीपिक	२८०	२	चतुर्दन्त	२६६	६०	चर्मिन्	३४९	२३९
ग्राममद्गुरिका	३१५	१८	घोटाबुक	३०३	२७	चतुष्पद	२७१	१२	चलत्पूर्णमा	२७५	१२
ग्राममुख	२८०	२०	घोण्टा	३२७	९६	चन्दन	३८९	१०	चलन	३४९	२३९
ग्राममृग	३०५	६	घोररासन	२८६	७	चन्दनाद्रि	२८१	३	चलनी	३४९	२३९
ग्रामेयक	३०७	४	घोरा	२७०	२	चन्दिर	२६८	४	चला	२६४	४१
ग्राम्य	३०७	४	घोष	२८९	३६	चन्द्र	३६५	३४९	चपक	३१५	१९
ग्राम्यकर्कटी	२८५	३६	घोषयित्तु	३७८	४३८	चन्द्राकिन्	२८८	२५	चपाल	३९०	११
ग्राम्यकुङ्कुम	३०४	३४	घ्राण	२८७	१९	चन्द्रगोलस्थ	२६१	६	चादुनी	३८७	४
ग्राम्याश्व	३०३	२६	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रचञ्चल	२७५	१२	चादुपट्ट	३११	१९
ग्राह	३०१	६२	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रभस्म	२९३	३९	चादुपट्ट	२७२	२
ग्रीवाघण्टा	३००	४६	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रेणु	३०५	९	चाणक्य	२९५	२२
ग्रीष्महास	३०५	१२	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्राधिहङ्गम	२८८	२३	चाणूरसूदन	२६३	३३
ग्रीष्मी	२८४	२५	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रशाला	२६८	७	चातुर	२९३	४१
घ			घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रशालिका	२८०	२	चान्द्रायण	२९४	६
घट	३९३	१८	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रापीड	२६४	४४	चामर	२९८	३१
घटदासी	२९०	६	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रिका	२६८	७	चामरी	३८९	१०
घटी	२७२	४	घ्राण	३३२	१२६	चन्द्रिल	३०५	४	चामरी	२९९	४१
घटोत्कचान्तक	२९७	१९	घ्राण	३३२	१२६	चपल	३७१	३९१	चामुण्डा	२६६	६२
घन	३४८	२३७	घ्राण	३३२	१२६	चपला	३७१	३९२	चाम्पिला	२७६	२३
घनकफ	२६८	३	घ्राण	३३२	१२६	चपलताग्रय	३७१	३९२	चाम्पेय	३०४	३१
घनतील	२८७	१७	घ्राण	३३२	१२६	चमत्कार	२९०	१४	चार	३६५	३४९
घनामय	२८६	४३	घ्राण	३३२	१२६	चमरी	२७२	४	चारक	३१६	२१
घनामल	२८५	३१	घ्राण	३३२	१२६	चम्पकोष	२८२	५	चारधारा	२६६	५८
घर्षर	२८८	१४	घ्राण	३३२	१२६	चम्प	२८३	१७	चारुधुर	२६६	५८
घर्षरा	३००	४६	घ्राण	३३२	१२६	चम्पा	२७९	१६	चारुलोचन	३०८	१३
घर्म	३५७	२९६	घ्राण	३३२	१२६	चम्प	३११	२३	चारुलोचन	२८६	६
घर्षणाल	२८१	५	घ्राण	३३२	१२६	चम्पेण	२९७	१९	चारुप्रता	२९४	११
घर्षिणी	३०२	११	घ्राण	३३२	१२६	चयक	२८३	१८	चारुशिला	३०३	२७
घसव	२६६	६५	घ्राण	३३२	१२६	चरण	३३२	१२७	चार्वी	२७१	१
घस्र	२९२	३६	घ्राण	३३२	१२६	चरमाचल	२८१	३	चाल	२८०	२
घासि	२६६	६५	घ्राण	३३२	१२६	चरवायु	२६७	७६	चालक	२९९	३५
घुर्धुर	२८८	२७	घ्राण	३३२	१२६	चरुव्रण	३०२	१३	चालनी	३०२	५
			घ्राण	३३२	१२६	चर्चा	२७१	१	चिक	२८७	११
			घ्राण	३३२	१२६	चर्चा	३२४	७६	चिकुर	३६५	३५०

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
चित	३०१	६२	चुचु	२८५	३४	छत्रभङ्ग	३२२	६०	जटाटङ्क	२६४	४४
चिता	३०१	६२	चुञ्चुरी	३०६	१९	छद	३४४	२०६	जटाधर	२६२	१७
चिताचूडक	३०१	६२	चुण्टा	२७६	२०	छद	३८६	३	जटायु	२७०	२१
चित्तोक्ति	२९८	२६	चुण्टी	२७६	२०	छद्मतापस	२९४	१३	जटायु	३५९	३१३
चित्र	३६५	३४९	चुलम्पा	३०३	२३	छन्द	२७१	२	जड	३०८	१८
चित्रक	३१६	२१	चुलुक	२७५	५	छन्दस्	३७९	४४७	जटुनी	२८९	३३
चित्रकोल	२८७	१२	चूडक	२७६	२०	छर्दन	३४९	२४०	जटुपुत्रक	३०६	१९
चित्रगुप्त	२६७	७१	चूत	२८२	९	छर्दि	३९४	१९	जनपद	३४४	२०७
चित्रपक्ष	२८८	२५	चूर्ण	३३२	१२६	छल	२७३	६	जनपद	३८७	५
चित्रपुङ्ख	३००	५२	चूर्णक	३०३	१५	छल	३७१	३९२	जनमेजय	२९८	२०
चित्रफल	२८५	३७	चूर्णिकृत्	२९५	२६	छाग	३०३	२४	जनायितृ	२९०	७
चित्रकली	२७५	१०	चूलिका	३१६	२१	छागण	२६७	६८	जनान्तिक	२९८	३०
चित्रमेखल	२८८	२५	चेदि	२७९	१०	छागवाहन	२६६	६५	जन्तुला	२८५	३९
चित्राक्षी	२८८	२२	चेदिजा	२९७	१८	छागी	३०३	२६	जन्मकील	२६३	२८
चित्राङ्गदसू	२९७	११	चेदिराट्	२९८	२२	छाया	२६९	१९	जन्मवर्त्मन्	२९१	२१
चित्रापूप	३०२	१३	चेलाना	२८५	३७	छायातक	२८२	३	जन्य	२८०	२०
चिद्रूप	३०९	२३	चेलुक	२६२	२४	छायात्मज	२६९	१३	जन्य	३५९	३१३
चिन्तया	२७३	३	चैत्य	२८२	२	छायाधर	२६८	५	जम्बाल	३७१	३९२
चिन्ता	२७३	७	चैत्य	३०१	६२	छायापय	२६९	१६	जम्बीर	२८२	८
चिन्तामणि	२६२	१६	चैत्यद्रु	३५९	३१२	छितुर	३०७	६	जम्बु	२७८	४
चिपिट	३०२	१३	चैत्यद्रु	२८२	६	छेक	३१६	२२	जम्भ	२९२	२९
चिबुक	३८८	६	चैत्यमुख	२९४	१४	छेकोक्ति	३१०	७	जम्भ	३५५	२८६
चिरकाल	३११	१७	चैत्र	२६२	२४	छेद	३१०	९	जम्भल	२६२	१९
चिरमेही	३०३	२६	चैत्र	३६५	३५०	छोटी	२७५	७	जम्भल	३७१	३९३
चिरम्भण	२८८	२१	चैत्ररथ	२६६	६४	छोरण	३१२	२७	जम्भारि	२६६	६१
चिरस्थ	३०७	८	चैत्र	२७९	१०	ज	३३७	१५७	जयन्त	२६४	४४
चिरात	२६४	४२	चैत्र	२९८	२२	जगत्	३३७	१५७	जयन्त	२६८	६
चिरायुस्	२६०	५	चोक्ष	३७८	४३८	जगद्वल	२६७	७४	जयन्ती	२६५	५३
चिरि	२८७	१७	चोदनागुड	२९३	४४	जगद्योनि	२६५	४५	जया	२६२	१८
चिलिमिलिका	३१५	२०	चोद्य	२७१	२	जगद्वहा	२७८	१	जया	२६५	५३
चिल्ल	२८८	२१	चोलोण्डुक	२९२	३५	जगन्नाथ	२६३	३२	जरत्कार	२९८	२०
चिल्लाभ	३०५	८	चोत्क	३००	४३	जग्धि	३०३	१७	जरत्कार	२९८	२१
चिह्न	२४८	२३८	चौर	३०५	७	जघन्यज	३२६	८४	जरन्त	२८६	४
चीन	३०१	५८	छ	३०५	७	जङ्गम	२७४	६९	जरन्त	२९०	९
चीर्ण	३१०	१५	छगण	३०३	२१	जङ्गमकुटी	३०६	१३	जराभीरु	२६४	३७
चीर्णपर्ण	३३२	१२७	छटाफल	२८६	४१	जङ्गल	३७१	३९३	जरासन्ध	२९८	२३
चीवरी	२६२	२४	छत्र	२९९	३२	जङ्गघात्राण	३००	४९	जरासन्धजित्	२९७	१५
चुत्कार	२८६	२	छत्रक	२८४	३०	जटा	२९२	३२	जरुथ	२९१	१७
			छत्रपत्र	२८५	३४	जटाचीर	२६४	४४	जल	२७५	३

शब्दानुक्रमिका ।

(८५)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
जलकरङ्क	३१६	२२	जालिक	२७५	७	ज्या	३५९	३१३	डहु	२८३	१७
जलकाङ्क्ष	२९९	३३		३१६	२३	ज्येष्ठ	३२९	१०७	डाहल	२७९	१०
जलकुक्कुभ	२८८	३१	जालिका	२८९	४	ज्येष्ठा	२८८	२२	डिण्डीर	२७५	७
जलकर्म	२७६	१७		३१६	२३		३२९	१०७	डिम्य	३५५	२८२
जलज	३२६	८४	जावाल	३०५	५	ज्येष्ठामूलीय	२७१	१०	ढ.		
जलताल	२७५	१२	जाहक	२८६	८	ज्येष्ठाम्बु	३०३	१५	ढक्का	२७२	३
जलधिजा	२६४	४१	जितारि	२६१	८	ज्येष्ठाश्रमिन्	२९३	२	त		
जलब्रह्मी	२८५	३२	जित्वरी	२७९	१५	ज्योतिरथ	२६९	१४	तक्राट	३०३	२२
जलमधिका	२७६	१८	जिन	२६१	९	ज्योतिर्बाज	२८९	३४	तक्षक	२७४	७
जलमार्जार	२७६	१७		३४९	२४०	ज्योतिष्	३९४	१९	तक्षणी	३०६	१४
जलरूप	२७६	१५	जिष्णु	२९७	१६	ज्योत्स्नावृद्ध	२९३	४३	तङ्क	२६६	५७
जलवृश्चिक	२७५	१२		३३२	१२८	ज्वाल	३९३	१७	तट	३९५	२२
जलव्यध	२७५	१०	जिह्वा	३५७	२९६	झ			तडाग	३९०	१२
जलशूकर	२७६	१६	जिह्वा	२९२	३१	झञ्झानिल	२६७	७६	तण्डक	३१६	२५
जलह	३०९	३	जिह्वाप	३५४	२७६	झपाशन	२८८	२७	तण्डुल	३७२	३९६
जलहास	२७५	७	जिह्वामल	२९१	१९	झझर	३६५	३५२		३८७	४
जलाखु	२७६	१७	जीमूत	२८१	१	झझरक	२७१	११	तत	३३७	१५८
जलाण्डक	२७६	१४	जीरक	३०२	९	झझरा	२८९	५	तत्त्व	३११	२१
जलार्णव	२७०	९	जीर्णपर्ण	२८४	२३	झलञ्जला	२९९	३६		३७५	४१६
जलेन्द्र	२६२	२०	जीर्णवल्ल	२९२	३४		३१०	१४	तदात्व	३११	१८
जलेशय	२७५	८	जीव	२७१	१२	झला	३७१	३९४	तनु	३४९	२४१
जलौका	२७६	१८		३७५	४१५	झपाशन	२७६	२६		३९३	१६
जवन	३४९	२४०	जीवजीव	२८८	३२	झपोदरी	२९७	१०	तनुहृद	२९१	२०
जहक	२७०	१	जीवञ्जीव	२८८	३२	झामक	३०५	१०	तन्तुनाग	२७६	१५
जागर	३९३	१७	जीवधन	३०३	२०		२८७	१३	तुभ	३०२	३
जागुड	२९२	३६	जीवन	३४९	२४०	झूणि	३३२	१२८	तुल	२७७	३०
जाघनी	२९१	२५	जीवा	३००	५१	ट			तन्तुविग्रहा	२८४	२७
जात	३३६	१५६	जीवातु	३८८	८	टक	२७८	९	तन्तुसार	२८६	४१
जाति	{	{	जीवितेश	२६७	७०	टकदेशीय	२८५	३१	तन्त्र	३६५	३५५
				३७७	४२८	टङ्क	३१६	२४	तन्त्रकाष्ठ	३०५	१२
जानकी	२९६		जुहू	२६६	६५	टङ्कटीक	२६५	४५	तप	२६६	५७
जानपद	३११	१६	जटक	२९२	३२	टङ्कार	२७१	४	तपःस्थली	२७९	१५
जानु	३८८		जृम्भ	३९५	२२		२७३	८	तपती	२६९	१९
जामातृ	३३७	१५७	जैमिन्याद्य	२९५	१७		३६५	३५२	तपन	३४९	२४१
जार	२९०	१०	जैवातुक	३१६	२३	टात्कर	२९६	२९	तपस्	३८०	४४६
जाल	३७१	३९३	जोतिङ्ग	२६४	४४	टण्डुक	३१६	२४	तपस	२६८	६
जालकिनी	३०३	२४	जोतिष्ठा	२९४	१४	ड			तपस्विन्	३४९	२४१
जालगोणिका	३०३	१९	शाति	२९०	९	डमक	२७२	३	तपोवट	२७८	६
जालपाद्	२८८		जानदर्पण	२६२	२०		२७२		तमस्	३८०	४४६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
तमस	२७३	२	तल्प	३८८	६	तित्तिरि	२८८	२५	तुलिका	२८८	२९
तमस्विनी	२७०	३	तल्ल	२७६	२१	तिथ	२७०	१	तुषानल	२६७	६८
तमाल	३७२	३९६	ताडङ्क	२९२	३३	तिथि	३९२	१५	तुषार	३६५	३५४
तमालक	२८५	३४	ताण्डवतालिक	२६५	४९	तिथिप्रणी	२६८	४	तुषोदक	३०२	१०
तमालिका	२७९	११	तात	३३७	१५८	तिन्तिडी	३०६	१९	तूण	३९३	१८
तमोऽपह	२६९	१७	तातल	२८७	१५	तिमि	२७४	१	तूर	२७१	२
तमोमणि	२८९	३४	तापिन्	२६१	८	तिमिकोष	२७४	१	तूर्य्य	२७१	२
तमोग्रण	२९०	१५	तापी	२७६	२४	तिमिर	३६५	३५३	तूर्य्य	३८९	९
तरण	२७५	५	तामरस	३८०	४४६	तिमिष	२७५	३६	तूल	३०५	११
तरणि	३३२	१२९	तामलिप्त	२७९	११	तिर्य्यग्यान	२७६	१४	तूल	३७२	३९५
तरण्ड	२७५	६	तामलिप्ती	२७९	११	तिलक	३१६	२५	तूलकामुक	३०५	१०
तरत्सम	२६७	६८	तामसी	३८०	४४६	तिलक	३९१	१३	तूलनालिका	३०५	११
तरन्त	२७४	२	ताम्बूल	३७२	३९६	तिलमयूर	२८८	२६	तूलशर्करा	३०५	१२
तरला	३७२	३९५	ताम्बूलद	२९८	३१	तीक्ष्ण	३०८	१४	तृण	३८८	६
तरलित	३०७	३	ताम्र	३६५	३५४	तीक्ष्णकर्मन्	३०७	८	तृणकुटी	२८०	४
तरवारि	३००	५४	ताम्रक	२०४	३२	तीर	३००	५३	तृणता	३००	५१
तरस्	३७९	४४५	ताम्रवृन्त	३०२	४	तीरभुक्ति	३८८	७	तृणता	३३७	१५८
तरान्धु	२७५	६	ताम्राक्ष	२८७	१८	तीरभुक्ति	२७८	८	तृणमत्कुण	३०६	१८
तरिक	२७५	५	ताम्राक्ष	३०४	३३	तीर्थ	३४३	१९७	तृणषट्पद	२८९	३३
तरी	२६७	७०	ताम्री	२७२	४	तीर्थ	३९०	१२	तृणामि	२६७	६८
तरुण	३३२	१२८	तार	३६५	३५२	तीर्थराजी	२७९	१६	तृणाञ्जन	२८७	११
तरुणी	२८९	२	तारक	३१७	२७	तीव्र	३६५	३५५	तृफला	३०४	३६
तर्क	२७१	१	तारक	३९४	२०	तुङ्ग	३२२	६१	तृष्	२६४	४०
तर्क	३१०	१५	तारा	२६२	१७	तुङ्गी	२७०	२	तृपित	३०७	३
तर्कु	३०५	१०	तारापीड	२६८	६	तुङ्गीपति	२६८	५	तृष्णा	३०१	१
तर्कुट	३११	१७	तारिणी	२६२	१८	तुडम	२८७	१०	ते	३८५	६
तर्कुपीठी	३०५	१०	तारु	२७५	४	तुन्दकूपिन्	२९१	२५	तैलाख्य	२९२	३७
तर्कुशाण	३०५	१०	तार्थ्य	२६४	४२	तुन्दि	२९१	२५	तोक्म	३५७	२९७
तर्पणा	३०२	१३	ताल	३७१	३९४	तुन्दीकर	२९१	२५	तोक्म	३६५	३५३
तर्प	३७८	४३८	तालभृत्	२६४	३६	तुम्बरी	३६५	३५४	तोरण	३८९	९
तर्पित	३०७	३	तालावचर	२७२	१	तुम्बा	३०३	१६	तोरणस्तम्भ	२९६	३१
तल	२७३	२	तालिनी	२७७	३०	तुरगब्रह्मचर्य्यक	२९६	२९	त्यक्षर	२९६	३०
तल	२७६	२१	तलिनी	३०६	१७	तुरगी	३२२	६१	त्यागिन्	३४९	२४१
तल	२८२	१	तित्त	३०८	१९	तुरी	३०५	१२	त्रङ्ग	२८०	२०
तलिम	३५७	२९६	तित्त	३३७	१५८	तुसृक्	२७८	९	त्रङ्गा	२८९	२०
तलोदा	२७६	२३	तित्तशाक	३१६	२६	तुसृक्	३१६	२६	त्रयी	३५९	३१३
तल्ले	२८२	१	तित्तउ	३०९	५	तुला	३७२	३९५	त्रस	२८२	१
			तित्तउ	३८८	८	तुलाघट	२७५	६	त्रसरेणु	२७०	२०
						तुलाबीज	२८३	१५	त्राण	३३२	१२८

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
घास	३८०	४४७	दक	२७४-३		दर्ग	२७०	५	दारद	{	२७४ २
त्रिक	३१६	६६	दक्ष	३७८	४३९	दर्शन	३४९	२४३		{	३०४ ३५
त्रिकण्टक	२७५	१३	दक्षकन्या	२६५	५२	दर्शविपत्	२६८	४	दारा		३८७ ५
त्रिगर्तक	२७८	९	दक्षिण	३३३	१३१	दल	{	३७२ ३९७		{	३०७ ५
त्रिणता	३००	५१	दक्षिणा	३३३	१३१		{	३८९ १०	दाह		३६६ ३५६
त्रिदशायुध	२६६	६१	दण्ड	{	२८० २३	दलाढक	३१७	२७			३८८ ८
त्रिधातु	२६५	५४		{	३३० ११३	दलेगन्धि	२८२	७	दाहक		२६३ ३४
त्रिनेत्रचूडामणि	२६८	४	दण्डक	२७२	४	दलिमन्	२६५	५६	दारुर्क्षा		२८९ ३
त्रिपाद्	२६३	३१	दण्डभृत्	३०५	२	दशकण्ठजित्	२९६	३	दाशराथि		२९६ ३
त्रिपुण्ड्रक	२९४	१५	दण्डवासिनि	२९८	२४	दशनोच्छिष्ट	३२७	९७	दास	{	३०५ १
त्रिपुरमल्लिका	२८४	२६	दण्डिन्	२६२	२२	दशभूमीश	२६१	९		{	३८० ४४७
त्रिफला	३०४	३६	दत्त	३३७	१६०	दशमुख	२९६	५	दासी		३८० ४४७
त्रिभद्र	२९६	३१	दधि	{	२७८ ५	दशा	३८७	५	दासेयी		२९७ १०
त्रिमुखा	२६१	१३		{	२९२ ३८	दशार्ह	{	२६१ ८	दासेर		३६६ ३५६
त्रिमूर्ति	२६१	९	दधिशोण	२८६	६		{	२७९ १०	दाहमर		३०१ ६१
त्रिलोचना	२६२	१९	दधिस्नेह	३०३	१७	दशावतार	२६३	२९	दिकण्टक		२७३ ३
त्रिशङ्कु	२८७	१७	दधीन्यस्थि	३०४	३१	दशाश्व	२६८	४	दिकरी		२८९ २
त्रिशरण	२६१	८	दधुग्	३०८	१०	दशेन्धन	२९३	४३	दिगम्बर		३६६ ३५७
त्रिशिख	३२०	५१	दनु	३६१	७	दशेर	३०८	१०	दिग्ध		३४६ २१८
त्रिशिरस्	२६७	७७	दन्त	{	२८१ २	दशेरक	२७८	९	दिति	{	२६१ ७
त्रेता	२७१	१०		{	२९२ २९	दस्यु	३६०	३१४		{	३३७ १६१
व्यश्व	२६५	४६		{	३३७ १६०	दस्य	२६६	६४	दिन	{	२७० १
त्व	३०९	२७	दन्तकर्षण	२८२	८	दस्य	२६९	१९		{	३८९ १०
त्वक्पुष्प	२७३	९	दन्तमध्य	२९९	३८	दहनप्रिया	२६७	७०	दिनप्रणी		२६९ १७
त्वक्पुष्पिका	२९०	१३	दन्तशठा	३२९	१०८	दहनोल्का	२६७	६९	दिनमणि		२६९ १८
त्वक्सुगन्धक	२८३	१२	दन्तशाण	२९३	४४	दाक्षायणीपाति	२६८	५	दिनमूर्धन्		२८१ ३
त्वगङ्कुर	२७३	९	दन्तायुध	२८६	५	दाक्षीपुत्र	२९५	२४	दिलीपराट्		२९६ ३
त्वच्	३२४	७६	दन्तालिका	३००	४७	दाडिम	{	२८३ १९	दिव		२६० ४
त्वत्	३०९	२७	दन्तिन्	२८१	१		{	३९५ २३	दिवस		३९१ १३
त्वाष्ट्र	२९८	२२	दन्तेय	२६५	५६	दाडिम्ब	२८३	२०	दिवान्ध		२८७ १३
त्वाष्ट्री	{	२७० २०	दम	३५७	२९७	दालु	३०७	५	दिवाभीत	{	२८७ १४
	{	३०० ४९	दमघोषसुत	२९८	२२	दात्यूह	{	२८८ २१		{	३३७ १५९
			दम्भ	३५५	२८७		{	३८१ ४५८	दिवोदास		२९५ २१
			दरणि	२७५	४	दान	{	३१० ६	दिव्यदोहृद्		३१० १३
			दरद्	३८६	१		{	३४९ २४२	दिष्ट		३२७ ९७
थुथुक	३१०	८	दरम्	३८४	१	दाम	३९४	१९	दिष्टि		३२७ ९७
			दरु	३६५	३५५	दाय	३१०	६	दिष्ट्या		३८४ १
			दरु	३६६	३५७	दायाद	२९०	९	दीदिवि		२६९ ११
दंश	{	२८८ ३२	दर्प	३००	५०	दारकर्म	२९६	३०	दीना		२८७ १०
	{	३७७ ४२८	दर्प	३००	५०						
दंशभीरु	२८६	४	दर्पट	२८०	४						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
दीप	२९३	४२	दुर्विध	३४६	२१८	देवव्रत	२९७	१२	ण	३३२	१२९
दीपन	२९२	३६	दुहितृ	२९०	७	देवसभ्य	३०६	१८	णी	३३२	१२९
	३०२	१३	दूरदर्शन	२८८	२१	देवसेना	२६६	५८	त	३३७	१६०
दीपवृक्ष	२९३	४३	दूर्वा	२८६	४३	देवानाम्प्रिय	३०३	२५	नख	२८२	६
दीपालि	२७०	७	दूषक	३०८	१०	देवीकोट	३०९	२५	म	३५७	२९७
दीपाजिह्वा	२८६	८	दूषिता	२८९	१		२७९	१७		२९७	१९
दीपाक्ष	२८६	८	दूष्य	२९२	३४	देवीगृह	२८१	५	ण	३३२	१३०
दीपाग्नि	२६८	९		३६०	३१४	देशक	३०८	११		३९२	१४
दीप्यक	३०२	९	दृक्कट	२८५	३९	देह	३८९	१०	णमुख	२८०	२४
दीर्घजङ्घ	२८८	२३	दृग्भू	२७३	३	देहयात्रा	३०३	१८	णी	३३२	१३०
दीर्घपाद	२८७	१६	दृढ	३०८	१९	देहिका	२८७	१३	द्रोमिण	२९५	२२
दीर्घमास्त	२९९	३३	दृढमुष्टि	३०८	१२	दाहेन्	२७१	१२	द्रोणायन	२९८	२०
दीर्घरद	२८६	५	दृति	३८६	२	दैत्य	२६६	७	द्रौपदी	२९७	१७
दीर्घरात्र	३११	१७	दृश्	३७७	४२८	दैत्यदेव	२६७	७४	द्वन्द्व	२८९	३७
दीर्घसुरत	३०५	५	दृषद्वती	२६५	५०	दैत्यमातृ	२६१	७	द्वन्द्वचारिन्	२८८	२४
दीर्घाध्वग	३२२	६१	देः	३१०	५	दैत्या	३०६	१६	द्वाःस्थ	२६५	४९
दीर्घायुध	३०१	५५	देव	२६२	२३	दैव	३८८	६	द्वाःस्थित	२९८	२४
दीर्घायुस्त्र	३८०	४४७		३७५	४१६	दैवत	३९१	१३	द्वानिशदध्वारिन्	३११	२२
दीर्विका	२७६	२१	देवकुल	२८०	१	दैवप्रश्न	२९८	२६	तादशकर	२६९	११
दुःख	२७४	१	देवतरु	२८२	२	दैवलेखक	२९८	२५	द्वादशलोचन	२६५	५५
दुःखलोक	२७३	११	देवदत्त	२६१	१२	दोग्ध	३०३	१०	द्वादशाख्य	२६१	११
दुःषम	३१०	६	देवदीप	२९२	३०		३४६	२१८	द्वापर	२७१	१०
दुकूल	३७२	३९७	देवद्रोणी	२९४	८	दोगेडु	२९०	१३	द्वार	३८६	१
दुग्ध	२७८	५	देवन	२७३	८	दोपा	२७०	२	द्वार	३६६	३५६
	३४६	२१८		२८२	१	दोपातिलक	२९३	४३	द्वारकण्टक	२८१	७
दुन्दुक्षिती	२६३	३३		३४९	२४२	दोहद	३८९	१०	द्वारका	२७९	१४
दुन्दुभि	३५५	२८७	देवपथ	२६९	१६	दोहनी	३०३	१५	द्वारवती	२७९	१५
	३८७	५	देवपलिन्	२८५	३४	दोहापनय	३०३	१६	द्वारापण	३०५	११
दुरारोहा	२८३	१४	देवग्रहान्	२९५	१८	दौष्मन्ति	२९७	९		२८७	२०
दुर्गति	३३७	१५९	देवमातृ	२६१	६	द्युमयी	२७०	२०		३१७	२७
दुर्जाति	३१०	६	देवमास	२९०	११		३४९	२४३	द्वेज	२९२	२९
	३३७	१५९	देवयात्रा	३६६	३५६	द्युम्न	२६०	५		२९३	२
दुर्नामन्	३४९	२४३	देवयु	३०८	१२	द्युपद्	३०६	१८	द्विजन्मन्	३४९	२४२
दुर्भगा	२८९	४	देवराज	२६५	५६	द्युतकृत्	२७०	६	द्विजपति	२६८	५
दुर्मुख	३२०	४९		२९०	८	द्युतबीज	३०४	२८	द्विजप्रपा	२७६	२२
दुर्गोष्मन्	२९७	१३	देवल	२९५	१८	द्रगड	२७२		द्विजलिङ्गिन्	२९६	१
दुर्लभ	३५५	२८७		३०५	४	द्रव्य	३१०	८	द्विजायनी	२९४	१२
दुर्वर्ण	३३२	१२९	देवलोक	२६०	४		३६०	३१४	द्विजिह्वा	३७५	४१६
दुर्वीर्य	२९५	१८	देववृक्ष	२८२	७						

शब्दानुक्रमणिका ।

(८९)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
द्वितीय	२९०	७	धर्मपत्तन	२७९	१३	धूर्त	३०८	१४	नगपाति	२८१	१
द्विदेह	३६०	३१५	धर्मपुत्र	२९७	१४	धूलिकेदार	३१०	१०	नगर	३९४	२०
द्विमुखहि	२६५	५४	धर्मभाणक	२९४	८	धूलिगुच्छक	२९३	४४	नगरीवक	२८७	२०
द्विरसम	२७४	४	धर्मवासर	२७०	५	धूलिध्वज	२६७	७५	नगाटन	२८६	६
द्वैध	३११	१८	धर्मवाहन	२६५	४६	धृतराष्ट्र	२९७	१३	नम	३४९	२४५
द्वैमातुर	२९०	६	धर्मणी	३३३	१३१	धृति	३३७	१६१	नट	२७२	१
द्वोःसाधिक	२९८	२४	धर्मित	२९६	३१	धृष्णु	३०८	१०		२८३	१९
ध										३०४	३५
धनकेलि	२६७	७७	धव	२८३	१३	धृष्ट	३०८	१०		३२८	१००
धनजय	२९७	१६	धवला	३०८	२१	धेनुकसूदन	२६३	३३	नर्थायिका	२७३	५
	३६०	३१५		३७५	४१७	धोरण	३००	४८	नटी	२७२	१
धनदानुज	२९६	५	धातुनाशन	३७२	३९८	धीतशिल	३०४	२९	नदी	२७६	२२
धनन्ददा	२६२	१९	धातुभृत्	३०२	१०	ध्याम	२७२	४	नदीकान्त	३३७	१६२
धनपिशाची	३०१	१	धात्री	२८१	१	ध्यामल	२७२	४	नदीन	२७५	३
धनिका	२८९	२	धान्य	३६६	३५७	ध्रुव	२६९	१४	नन्दक	२७६	१९
धनुष्	३००	५०	धान्यचमस	३१०	१२	ध्वज	३७५	४१७	नन्दन	२६६	६०
	३००	५१	धामन्	३०२	१३		२९१	२४		३४९	२४४
धन्ध	३१०	१२	धारणा	३८८	७	ध्वजोत्थान	३२६	८४	नन्दपुत्री	२६५	५२
धन्वन्	३४९	२४४	धारा	३९०	११		३९०	११	नन्दा	३०२	७
धन्वन्तर	२८०	२३	धाराकदम्बक	२७०	६	ध्वनि	२७१	१	नन्दिकेश्वर	२६५	५०
धन्वन्तारि	२९५	२१	धाराट	२७१	१	ध्वनिग्रह	२९२	३१	नन्दिन्	२६५	४९
धर	२८१	१	धाराधर	२९२	३१	ध्वनिनाला	२७१	२	नन्दिनीसुत	२९५	२४
	३६६	३५९	धारावलि	२६४	९८	ध्वनिनाला	२७१	२	नन्दिबर्द्धन	२६४	४४
धरण	२७९	१८	धाराविष	२८९	३४	ध्वान्तोन्मेष	२८९	३४	नन्दीघोष	३००	४८
धरणीधर	२६३	२९	धार्मिक	३००	५४	न	३८२	४६४	नभःप्राण	२६७	७४
धरणीप्लव	२७४	१	धावन	३०८	१२		३८५	४	नभःसद्	२६०	५
धरा	३६६	३५९	धियांपति	३४९	२४४	नकुल	३८५	५	नभःसरित्	२६९	१६
धराधर	३६६	३५७	धी	२६२	२२		२७६	१७	नमश्चर	३६६	३६७
धर्म	३११	२१	धीर	२६२	२२	नक्तचारिन्	२७६	१७	नमस्	२६०	४
	३५७	२९८	धुस्तूर	३९३	१६		२८६	८	नमोगज	२६८	२
धर्मकाय	२६१	१०	धनक	३६६	३५८	नक्र	२८७	१५	नमोरेणु	२६८	८
धर्मकारिणी	२८९	१	धूपवृक्ष	२८४	२७	नक्रहारक	२७६	१५	नमुचि	३२४	७६
धर्मकील	२८०	२१	धूम	२९२	३८	नख	२९१	२७	नय	३०६	१९
धर्मचक्र	२६१	८	धूममहिषी	२९३	३९		३२०	५०	नयपीठिन्	३०६	१९
धर्मद्वी	२७६	२४	धूमिका	२८३	१६	नखकुट्ट	३९०	१२	नर	३६६	३६०
धर्मधातु	२६१	९	माणो	२६७	७१	नखर	३०५	४	नरक	३१७	२८
						नखाशिन्	३९४	२१	नरकजित्	२६३	२८
						नग	२८७	१४	नरभू	२७८	३
							२८१	१	नरमानिनी	२८९	२

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
नरविश्रण	२६७	७	नाडिन्धम	३०५	३	निकाय	३६०	३१५	निर्यास	३८९	९
नरायण	२६३	२९	नाडीच	२८५	३३	निकार	३६७	४	निर्लेट	२८२	३
नेन्द्र	३६६	३६०	नाडीचरण	२८९	३६	निगड	३६६	३६१	निर्वर्णन	३११	२०
नर्त	२७२		नाडीजङ्घ	२८८	२१	निगण	३९२	१४	निर्वर्ण	२७३	१०
नर्म	२७३	८	नाडीदेह	२६५	४८	निगम	२९४	७	निर्वृति	३३३	१३२
नर्मकील	२९०	१०	नाडीवण	३८७	५	निगम	२७१	२	निर्वृति	३३७	१६१
नल	२९७	१	नान्दीक	२९६	३१	निगु	३५७	२९८	निर्वृत्तन	३०५	१२
	३८७	४	नापित	३०५	३	निगु	२७१	१३	निर्व्यूढ	३०८	१९
नालिनी	३०६	१७	नापितशालिका	२८०	३	निचुल	२८३	१७	निलिम्प	२६०	५
	३४९	२४५	नाभि	२९१	२५	निच्छवि	२७८	८	निलिम्पा	३०३	१६
नालिनेश्वर	२६३	२९	नाभि	३५५	२८८	नितम्ब	२९१	३३	निवात	३०८	२०
	२७१	४	नाभिगुडक	२९१	१६	नित्य	३६०	३१५	निशमन	३४९	२४५
नव	३७५	४१७	नाभिजन्मन्	२६३	२७	नित्ययौवना	२९७	१८	निशम्भ	२६२	२३
नवच्छात्र	२९४	५	नाभिनाला	२९०	११	निदाघ	३२४	७२	निशा	२७०	३
नवफलिका	३१७	२८	नामन्	२७१	३	निदाघ	३९१	१४	निशा	३७७	४२९
नवमालिका	२८४		नायक	३००	५०	निदाघज	२६७	७६	निशाचरी	३६६	३६१
नवरम्	३८४		नायक	३०७	८	निधिनाथ	२६७	७७	निशाचर्म	२७३	२
नवार्धि	२६९	१२	नार	२७५	३	निपात	३०१	६०	निशामणि	२६८	४
नसा	२९२	२८	नारङ्ग	२८३	१२	निपान	३०३	१६	निशाहस	२७७	२६
नस्या	२९२	२८	नारद	२९५	१७	निपथि	२६६	६६	निशिपुष्पा	२८४	२१
नाकनाथ	२६५	५६	नाराच	३००	५३	निभ	३५५	२८७	निशैड	२८८	२३
नाग	३२२	६२	नारिकेल	२८५	४०	निभालन	३११	२०	निश्रय	२७१	१
नागकन्यका	२७४	८	नाल	३९४	२१	निमित्त	३३७	१६३	निश्चकण	२९३	४४
नागकेशर	२८३	२०	नालिन्	२७२		निमेषरुज्	२८९	३४	निश्चेष्टीकरण	२६४	४०
नागवल	२९७	१५	नाली	२९९	३९	निम्ब	२८१	१८	निथङ्ग	३२२	६१
नागभित्	२७३	३	नालीक	३१७	२९	नियम	३५७	२९८	निपत्तरी	२७०	२
नागमार	२८५	३३	नाश	३७७	४२९	नियामक	३१७	२८	निपद्या	२९३	२१
नागर	२९०	८	नासाच्छिन्ना	२८८	२७	निरन्तराभ्यास	३१२	२९	निपाद	३४४	२०७
	३०७	५	नासापूर्व	२९९	३७	निराकृति	३३७	१६२	निष्क	३०५	५
	३६६	३६०	नासिका	२९२	२८	निरोध	३४६	२१९	निष्कुट	२८१	५
नागरङ्गक	२८३	१२	नासिक्य	२६६	६४	निर्जरा	३६६	३६१	निष्कुट	३२८	९८
नागलता	२९१	२४	नासीर	२९२	२८	निर्जरा	३६६	३६१	निसृष्ट	३०८	१६
नागवीट	२९६	२९	नासीर	३००	५०	निर्जरा	२९९	३३	निस्त्रिश	३७७	४२९
नागाख्य	२८३	२०	नाहुपि	२९७	८	निर्जरा	२७६	२२	नीच	३२४	७६
नागाह	२७९	१३	नेःसन्धि	३०८	२०	निर्जरा	२८१	१	नीड	३९४	२०
नक्षत्रिकेतुजि	२६६	६६	निःसम	२७३	५	निर्भय	३०८	२१	नीतिघोष	३००	४८
नाटक	३११	२१	निःसम्पात	२७०	४	निर्भर	३०८	१९	नीध	३६६	३६२
नादास्त्र	२८५	३७	निःस्नेह	३०२	४	निर्भर	३४९	२४४	नीध	२८४	२१
नाडिधर	३०५	१३	निःस्यन्द	३१२	२९	निर्भर	२८०	२०	नीर	२७५	१

शब्दानुक्रमणिका ।

(९१)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
नीरज	३२६	८५	पङ्ककवट	२७५	५	पटोलिका	२८०	२२	पनस	३८३	१७
नील	{ २६२	२१	पङ्ककीर	२८८	३१	पणास्थि	३०४	२८	पनघ्नी	३०६	१३
	२६७	७८	पङ्कगण्डक	२७५	१३	पण्ड	३३०	११४	पयस्	३०३	१७
नीलपङ्क	२७३	२							पयोमय	२७८	५
नीलवास	२६९	६३	ङ्क्ति	{ २८२	१	पण्डा	२७१	१	परङ्गव	२७४	२
नीलोत्पलिन्	२६२	२१	पङ्कशूरण	२७७	२७	पण्याजीवक	२८०	२०	परञ्जय	२६७	७४
नीवी	३१०	१५	पङ्केज	२७७	२९	पतङ्ग	{ २६९	१८	परपुरुष	२६३	२८
नीहार	२६८	७	पचि	२६६	६६	पतञ्जलि	२९५	२५	परभाग	३०९	३
नूपुर	३८९	९	पञ्जरुक	२८१	५	पतद्ग्रह	२९३	४२	परमृत्यु	२८७	२०
नृचक्ष	२६७	७२	पञ्जगुप्त	३३९	१७१	पताका	{ ३०१	५७	परशु	३०१	५५
नृप	२९६	१	पञ्जमान	२६१	९		३१७	२९	पराक	३१७	३१
नृपावर	२९४	५	पञ्जनख	३२०	५०	पतिव्रता	२८९	४	पराचीन	३०७	४
नृपाभील	२७२	६	पञ्जभद्र	२९९	४२	पत्तनवाणिज	३०३	२७	परादन	३००	४३
नृसिंह	२६३	२८	पञ्चम	३५७	२९९	पत्तूर	२८५	३२	परामृत	२६८	३
नेत्र	३६६	३५९	पञ्चवट	२९४	१४	पत्न्याट	२८१	५	परारु	२८५	३८
नेत्राम्बु	२९२	३०	पञ्चवीर	२६२	२२	पत्रझङ्कार	२७५	४	परिकथा	३११	२३
नैचिक	३०३	२२	पञ्चशिख	२८६	१	पत्रदारक	३०६	१४	परिकर	३६६	३६२
नैपथ	२९७	१०	पञ्चाङ्गपुष्पित	२९९	४२	पत्रपिशाचिका	३०६	१४	परिक्रमसह	३०३	२५
ना	२७५	५	पञ्चानन	२६४	४३	पत्रवाह	३००	५३	परिगत	३३९	१७१
न्यग्भावन	३११	२१	पञ्चार्चि	२६९	१३	पत्रसूचि	२८२	६	परिघ	३२४	७३
न्यङ्गुभूषह	२८३	१६	पञ्चार्थिक	३०९	२३	पत्रहिम	२६८	७	परिच्छेद	३११	२४
न्यस्तशस्त्र	२६१	६	पञ्चालिका	३१७	३०	पत्राञ्जन	२९८	२७	परिज	२६८	५
न्याय	३८८	७	पञ्चाली	३०६	१९	पथ	२७९	१९	परित्याग	३१२	२७
न्यायसारिणी	२९८	३०	पञ्चावस्थ	३०१	६१	पथिक	२९८	२९	परिभाषा	३११	२६
न्युङ्ख	{ ३०८	१३	पञ्चेपु	२६४	३७	पथिकसन्ताति	२९८	२९	परिवर्त्त	३११	२५
	३२०	५०	पञ्जर	२९१	१९	पथिन्	२७९	१८	परिपदू	२९४	५
न्युञ्जखङ्ग	३००	५४	पञ्जराखेट	२७५	८	पथ्या	{ २८३	१६	परिहास	२७३	८
			पञ्जिका	२६७	७२	पद	३६०	३१६	पर्कटी	३२८	९९
पक्ति	३३९	१७२	पञ्जीकर	३०५	२	पदरथी	२४४	२०७	पर्ण	३३३	१३३
पक्किम	३०८	२०	पटच्चर	२९२	३४	पदार्थ	३११	२१	पर्णभोजन	२०३	२५
पकरस	३०६	१६	पटमय	२९२	३४	पद्धति	३३८	१३४	पर्णी	२७७	२८
पक्ष	३७९	४४०	पटल	{ ३११	२५		२६७	७८	पर्परीक	२६६	६६
पक्षचर	३६७	३६३		३९०	११	पद्म	२७४	७	पर्यङ्क	३१०	१०
पक्षज	२६८	४	पटवाप	२९२	३४		३५७	२९९	पर्याण	३००	४७
पक्षिन्	२८९	३६	पटह	३८१	४५९		३८९	१०	पर्याप्त	३३८	१६७
पक्षिल	२९५	२३	पटालुका	२७६	१८	पद्मपाणि	{ २६२	१६	पर्याय	३६०	३१६
पक्षिशाला	२८०	३	पटु	३०८	१४		२६९	१८	पर्यधि	२६८	६
पक्षिसिंह	२६४	४२	पटोल	२८४	२३	पद्मराग	३०४	३१	पर्यन्	३११	२५
पङ्क	३१७	२९	पट्ट	३२८	९८	पद्मिनी	२७७	३१		३५०	२४६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
पर्व्वरुट्	२८३	२०	पाट	२८१	५	पापपति	२९०	१०	पिच्छा	३२५	८०
पर्व्व	३०१	५५	पाटल	३७३	४०१	पापरोग	२९०	१५	पिच्छिलवक्	२८३	१३
पर्व्वत्	२९४	५	पाटल	३९४	१९	पायु	२९१	२०	पिच्छिला	३७२	३९९
पलक्षार	२९१	१८	पाटल	३९४	२०	पारटीट	२८१	५	पिञ्जन	३०५	२०
पलगण्ड	३०५	२	पाटलिपुत्रक	२७९	१६	पारद	३०४	३४	पिञ्जा	३२६	८५
पलङ्कट	३०१	५८	पाटविक	३०८	१४	पारसीक	३००	४३	पिञ्जिका	३०५	११
पलङ्कर	२९१	१७	पाठक	२९४	८	पारावत	२८७	१४	पिट	२८०	२
पल्लव	२७५	८	पाठभू	२९४	१२	पारावती	३३८	१६६	पिठर	२८०	४
पल्लश	२६७	७३	पाठा	३२९	१०५	पाराशरि	२९५	२०	पिठर	३६७	३६४
पलाशन	२८७	१७	पाठी	२९२	३६	पारिजात	३३९	१७२	पिण्ड	२९१	१९
पलाशिन	२६७	७२	पाठिन	२७५	९	पारियात्र	२८१	४	पिण्ड	३१२	२७
पलाशिन	२८२	२	पाठिन	३५०	२४८	पारी	३०३	४०	पिण्ड	३३०	११४
पलाशिन	३५०	२४८	पाणि	३८६	२	पारी	३०६	१७	पिण्डक	२६७	७३
पालिकनी	३०३	२०	पाणिनि	२९५	२४	पारीक्षित	२९७	२०	पिण्डपाद	२९९	३४
पालत	३३८	१६७	पाणिन्	२९५	२४	पारिन्द्र	२८६	१	पिण्डपुष्प	२८३	१९
पल्यङ्क	३१७	३१	पाण्डव	२६३	३१	पारुष्य	२६९	१०	पिण्डपुष्प	३५४	२७७
पल्ययन	३००	४७	पाण्डु	२९७	१३	पार्थ	२९७	१६	पिण्डल	२७९	१८
पल्लव	२८२	४	पाण्डु	३३०	११३	पार्थिव	३०२	८	पिण्डित	३०९	२५
पल्लव	३७५	४१८	पाण्डुपुष्ट	३०७	२	पार्थिव	३७५	४१९	पिण्डित	३३९	१७०
पल्लव	३८९	९	पाण्डुरद्रुम	२८४	२१	पार्वती	२९७	१०	पिण्डितगर	२८३	१४
पल्लव	२७६	२१	पाण्डुशर्मिला	२९७	१७	पार्श्वक	३०७	९	पिण्डीर	२८३	२०
पवन	३५०	२४७	पात	३३८	१६९	पार्श्वक	३३३	१३४	पितामह	३८१	४५९
पवनव्याधि	२६४	३५	पातक	२७१	११	पार्श्वक	३९३	१६	पितु	२६९	१७
पावित्र	२९४	१२	पाताल	२७३	२	पालकाख्य	२९५	२२	पितृ	२६१	६
पावित्र	३६७	३६४	पात्र	३६७	३६३	पालवाणिज्	३०५	४	पितृ	२९०	७
पशु	३७७	४२९	पात्रीय	२९४	९	पालि	३०२	६	पित्त	२९१	१७
पशुश्वरी	३०३	२७	पात्रसोमित	३०९	२८	पालि	३७२	३९९	पित्तल	३७२	४००
पशुहरीतकी	२८२	९	पाथोद	२६८	१	पाश	३७७	४२८	पित्सन	३३८	१६८
पांशु	३०१	५७	पाथोधि	२७४	१	पांशुचन्दन	२६५	४७	पिनाक	३९०	११
पांशुकील	२८०	२२	पादकण्ठक	२९२	३३	पांशुमर्दन	२७६	२२	पिपीलिका	२८८	२७
पांशुचन्दन	२६५	४७	पादगण्डिर	२९०	१३	पाशुपत	३९०	२३	पिप्पल	२८२	६
पांशुमर्दन	२७६	२२	पादज	३०५	१	पापाण्ड	२९६	२८	पिप्पल	३७२	३९८
पांसन	२७२	४	पादप	३५४	२७७	पिकबन्धु	२८२	९	पिप्पिका	२९१	१९
पांसन	३०८	१०	पादारक	२७५	६	पिङ्गल	३७३	४०१	पिप्यटा	३०२	११
पाक	३१७	३३	पादुका	३०६	१३	पिङ्गाक्ष	२६४	४४	पिशान्व	२६७	७४
पाकल	२९९	४०	पादुकुत्	३०५	३	पिचु	३०५	११	पिशान्वाकीन्	२६७	७७
पाकिम	३०८	२०	पानभाजन	३०६	१७	पिचुतूल	३०५	११	पिशान्वद्रु	२८३	१३
पाञ्जालिका	३१७	३०	पानीय	३६०	३१६	पिच्छ	३२५	८०	पिष्टपूर	३०२	१४
पाञ्जाली	२९७	१८	पाप	२७१	११	पिच्छलदला	२८३	१३	पिष्टात	२९३	४४

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
पीठ	{	२९३ ४१	पुत्राग	३२२	६२	पूरोट	२८६	४२	पेलव	३०८	२१
		३८८ ६	पुर	{	३६७ ३६४	पूजित	२६०	५	पैर्णिन्य	२९६	२८
पीठन		३९० १२			३९४ २०	पूज्य	३०८	१४	पोदमल	३७२	४००
पीठकेलि		३०७ ६	पुरञ्जय	२९६	२	पूत	३३८	१६५	पोत	३८६	३
पीठमर्द		३०७ ६	पुराण	{	३०८ १८	पूतना	३५०	२४७	पोतलप्रिय	२६२	१६
पीडा		३३० ११३			३३३ १३४	पूतनामूदन	२६३	३३	पोताधान	२७६	१४
पीततुण्ड		२८८ २९	पुराणगी	२६२	२६	पूतिगालिका	२८७	९	पोलिन्द	२७५	६
पीतफल		२८३ १३	पुराणपुरुष	२६३	२९	पूपाळी	३०२	१४	पोर्ला	३०२	१४
पीतवालुका		३०२ ११	पुरारि	२६४	४३	पूर	३८६	२	पोनिरया	२६२	१४
पीति		३३९ १७३	पुरावसु	२९७	१२	पूर	३६६	३६२	पौष्प	३७८	४३९
		२६९ १८	पुरीपण	२९१	२०	पूर्णपात्र	३१०	७	पौल्लस्य	{	२९६ ६
पीय	{	२७० १	पुरीवल	३०२	५	पूर्णनिक	३१०	७			२६० ३१७
		२७० १	पुरुदशक	२८८	३१	पूर्विका	२८८	२७	प्रकरण	३११	२५
पीथु	{	२८७ १४	पुरुष	२७१	१२	पूत	३३८	१६९	प्रकाण्ड	३३०	११४
		२९९ ३३	पुरुषिक	३००	४५	पूर्वगङ्गा	२७६	२४	प्रकीर्ण	३११	२४
पीलु	{	३७२ ३९८	पुरूरव	२९७	८	पूर्वज	२६१	६	प्रकीर्णक	३१७	३२
पुष्ट		२८७ ११	पुरोष्टि	२७५	४	पूर्वाजिन	२६२	२२	प्रकृति	{	२९१ २२
		२९० १२	पुरोडाग	३७७	४३०	पूर्वदेग	२७९	१२			३३८ १६४
पुसवन	{	३०३ १६		२७३	९	पूर्वपक्ष	२७१	२	प्रकोष्ठ	३२९	१०८
		३०३ १९	पुलक	{	३१७ ३०	पूर्वपक्ष	२६२	२०	प्रखर	३००	४५
पुङ्गव		३९० १२	पुलायित	३००	४५	पूर्वपक्ष	२८१	३	प्रगाता	२७२	७
पुच्छ		२९१ २७	पुलासनाह	३००	४५	पूर्वादि	३८३	४६७	प्रगुण	३०९	२६
पुच्छटी		३०० ४६	पुलोमारि	२६६	५७	पूर्वद्युस्	२६६	५८	प्रघटावित्	३०७	७
पुट		२७७ ३०		२७८	४	पूतनापाड्	२९७	१३	प्रघण	३३३	१३२
पुटाकिनी		२९९ ३२	पुष्कर	{	३६६ ३६२	पूथापति	२९६	२	प्रघस	२६१	७
पुटोटज		३१७ ३२	पुष्करमूलक	२८४	२९	पूथ	२८१	२	प्रचलाकिन्	२८८	२६
पुण्डरीक		२७८ ७	पुष्करिन्	३५४	२७७	पूथशेखर	२६६	६५	प्रचुरपुरुष	३०५	७
पुण्ड		२८३ १८	पुष्प	३१७	३१	पूदाकुवर्हिप	३३८	१६८	प्रचेलक	३०२	६
पुण्यगन्ध		२९७ ९	पुष्पक	२८९	३५	पूत	३३८	१६८	प्रजापति	३३८	१६७
पुण्यश्लोक		२९० ७	पुष्पकीट	२८४	२४	पूष्ठ	३७८	६	प्रजेश्वर	२९६	१
पुत्र		२८४ ३०	पुष्पचामर	२९१	२३	पूष्ठमांसाद	३०७	९	प्रज्ञाति	३११	२६
पुत्रजीव		३०७ १	पुष्पपथ	२७९	१६	पूणिगृङ्ग	२६५	५४	प्रज्ञाकार्य	२६२	२१
पुत्रान्नाद		२८० १	पुष्पपुर	२८४	२१	पेचिल	२९९	३४	प्रणारय	३०९	२६
पुत्रिका		२७१ १२	पुष्परोचन	३०५ १		पेचु	२८५	३३	प्रतल	२७३	८
		२९१ २०	पुष्पलाव	२९८ २६		पेचुक	२८५	३३	प्रतारित	३०८	१७
पुद्गल	{	३७२ ३९८	पुष्पशकटी	३१७ ३३		पेचुली	२८५	३३	प्रतिकाय	३००	५१
			पुष्पलक	२९३ ४२		पेटक	३१७ २९		प्रतिकृति	३३८ १६४	
पुनरुक्तजन्मन्	२९३ ३		पूगपीठ	२९६ ३०		पेरु	२७४ २		प्रतिक्षित	३२४ ७२	
पुनर्भव	२९१ २७		पूगपुष्पिका								
	२६३ २९										
पुनर्वसु	{	२९५ २५									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
प्रतिच्छन्द	३११	२०	प्रभास	२७८	७	प्रहास	२६४	४३	प्रार्थित	३३९	१७०
प्रतिजिहिका	२९२	३५	प्रमुख	३११	१८	प्रहेणक	३०२	१४	प्रावृषा	२७०	९
प्रतिदिवा	२६५	१७	प्रयत्नवत्	३२१	५१	प्रहोलिका	२७१	३	प्रावृषिज	२६७	७६
प्रतिपत्ति	३३८	१६६	प्रयस्त	३०८	११	प्राक्	३८५	४	प्राशिका	२९४	८
प्रतिपत्तृर्थ	२७२	३	प्रयाग	३०२	१२	प्राकाम्य	३१२	२८	प्रासाद	२८०	१
प्रतिपद्	३४४	२०८	प्रयम्ब	२७९	१४	प्राकार	२८१	७	प्रासादकुक्कुट	२८७	१३
प्रतिबल	३०८	१४	प्रययण	३५५	२८२	प्राक्फाल्गुनेय	२६९	७	प्रियक	३१७	३१
प्रतिमा	३५७	३००	प्रवाल	३००	४६	प्राग्व्योतिष	२७८	८	प्रियदर्शन	३०८	१३
प्रतिमान	३५०	२४६	प्रवाह	३०४	३०	प्राग्भार	२८१	२	प्रियवाच	३११	५९
प्रतिमार्गक	२७९	१९	प्रवीण	३७२	४००	प्राग्गाढ	३०३	१७	प्रीति	२६४	४०
प्रतिपत्तन	२९३	४२	प्रवृत्ति	३९०	११	प्राधुण	२९४	९	प्रेङ्खलील	३०७	३
प्रतिरूप	३११	२०	प्रवृत्तिज	३८१	४५९	प्राची	२९९	४०	प्रेत	३३८	१६८
प्रतिवचन	३११	२६	प्रवेष्ट	३८८	६	प्राचीनपनस	२८३	११	प्रेतपटह	२७२	५
प्रतिवाणी	३११	२६	प्रवेष्ट	३३९	१७३	प्राचीनबर्हि	२६६	५७	प्रेतवाहित	३०७	३
प्रतिपेद्व	३०८	१८	प्रवृत्तिज	२९८	२५	प्राचीनामलक	२८४	२६	प्रोक्षण	३३३	१३३
प्रतिसर	३९४	२१	प्रवेष्ट	३०२	४	प्राचीपाति	२६६	५७	प्रोक्षित	३३९	१७३
प्रतिस्तर्य	२८७	१२	प्रवेष्ट	२९९	३८	प्राचेतस	२९५	१८	प्रोतोत्सादन	२९९	३२
प्रतिसृष्ट	३२८	९९	प्रवृत्तिज	२६२	२५	प्राजापत्य	२७९	१४	प्रोथ	२९२	४४
प्रतिस्पृष्ट	३७७	४३२	प्रवेष्ट	२७१	३	प्राज्ञ	३०९	२४	प्रोथ	३०८	१७
प्रतिहत	३३९	१७०	प्रवेष्ट	२७३	५	प्राञ्जल	३०९	२६	प्रोथ	३४३	१९७
प्रतीत	३३८	१६९	प्रवेष्ट	३०७	७	प्राण	३०९	२६	प्रोथ	३९१	१३
प्रतीप	३०७	४	प्रवेष्ट	३०८	१७	प्राण	३०८	१८	प्रोथ	२९९	३८
प्रतोद	३००	४६	प्रवेष्ट	३०६	१६	प्राण	३३३	१३३	प्रौढि	२७२	४
प्रत्यक्ष	३१०	१२	प्रवेष्ट	३०६	१६	प्राण	३८७	५	प्रौढि	२७८	४
प्रत्यक्षिन्	३११	१७	प्रवेष्ट	३००	५३	प्राणनाथ	२९०	१०	प्रौढि	२७५	५
प्रत्यय	३१०	११	प्रवेष्ट	३८७	४	प्राणिन्	२७१	१२	प्रौढि	२७५	७
प्रत्ययकारिणी	२९८	२९	प्रवेष्ट	३०५	८	प्राणिहिता	३०६	१३	प्रौढि	२७६	१७
प्रत्यवसान	३०३	१८	प्रवेष्ट	३४४	२०८	प्रातराश	३०३	१८	प्रौढि	३७५	४१८
प्रत्यग्मन्	२८२	६	प्रवेष्ट	३०३	१५	प्रातर्गोच	३०१	५६	प्रौढि	२७२	२
प्रत्येकबुद्ध	२६१	१३	प्रवेष्ट	३०१	४	प्रातर्भाजन	३०३	१८	प्रौढि	३३९	१७०
प्रयित	३०८	१७	प्रवेष्ट	३३८	१६५	प्रातिस्विक	३०९	२२	प्रौढि	३१०	१०
प्रयुक्त	२६४	३७	प्रवेष्ट	२६४	३७	प्रातीप	२९७	१०	प्रौढि	३७५	४१८
प्रपात	३३९	१७१	प्रवेष्ट	३०८	१२	प्रात	३३९	१७२	प्रौढि	२७२	२
प्रपितामह	२६२	२६	प्रवेष्ट	३३७	१६३	प्राति	३३८	१६६	प्रौढि	३३९	१७०
प्रबन्ध	३११	२२	प्रवेष्ट	३१२	३०	प्राभृत	२९८	३०	प्रौढि	३१०	१०
प्रभाञ्जन	२८३	११	प्रवेष्ट	३०२	६	प्राभृत्य	३०१	१	प्रौढि	३७५	४१८
प्रभात	२७०	१	प्रवेष्ट	३९०	१२	प्राय	३६०	३१६	प्रौढि	२७२	४
			प्रवेष्ट	२६९	१२	प्राय	३६०	३१६	प्रौढि	२६०	४
			प्रवेष्ट	२८४	२४	प्राय	२९९	३९	प्रौढि	३६०	३१७

शब्दानुक्रमिका ।

(९६)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
फलु	३२२	६३	बहिःकुटाचर	२७६	१४	विम्व	३५५	२८२	ब्राह्मी	२६३	२७
फाल	३८७	४	बहु	३८१	४५९		३८९	९		२७५	१३
फालखेला	२८८	२८	बहुकर	३०३	२३	विल्व	२८३	११	भ		
फाल्गुन	२७०	९	बहुक्षम	२६१	९	विसनाभि	२७७	२९	भ	२६९	११
	२९७	१६	बहुमूल	२८५	३९	वीज	३२६	८७		३५६	२८९
	३५०	२४८	बहुरूप	२६२	१६		३८८	६	भक्त	३०३	१५
फाल्गुनाल	२७०	९	बहुल	३७३	४०३	वीजोदक	२६८	३	भक्ति	३३९	१७५
फुल्ल	२८२	३	बहुसू	२८६	५	वीमत्स	३८०	४५२	भक्षण	३०३	१७
फुल्लपाल	३०२	५	बाण	२६६	६५	वीमत्सु	२९७	१७		३१०	१
फेण	३८७	४		२९८	२२	वृक	३०३	२५		२६९	१७
फेणिल	३७३	४०२	बाणपुर	३००	५२		२६१	८	भग	२९१	२१
				२७९	१७	बुद्ध	२६५	४५		३२२	६४
ब.			बादरायण	३४६	२०		३४६	२१९	भगवत्	३०८	१४
बक	३१८	३५	बाध	२९५	२१९	बुद्धद्रव्य	३१०	८		३३९	१७४
बकजित्	२९७	१५	बाघ्रीणस	३४६	३	बद्धि	२७१	१	भगालिन्	२६४	४३
बकेरुका	२८८	२४	बाघ्रवी	२८६	३		२७१	१	भगपृष्ठ	३०८	१६
बधिर	२९०	१२	बाईद्राधि	२६५	५२	बुध	२६९	१२	भङ्ग	३२३	६५
बन्धकी	३१९	४०१		२९८	२३	बृहद्गृह	३४६	२१९	भङ्गा	३२३	६५
बन्धु	३८८	७	बाल	२९०	८	बृहत्पाटलि	२७९	१०	भङ्गि	२७३	६
गन्धुर	३६७	३६६		३७३	४०२	बृहन्नल	२८४	२७	भञ्जरु	२८६	४३
गन्धु	२८७	१७	बालगर्भिणी	२९७	१६	वेर	२९७	१६	भट्टार	३०८	१४
गर्बटी	३२८	१००	बालचय्य	३०३	२०	बैडालम्रातिक	३६८	३७३	भट्टारक	३१८	३५
गर्	३८९	९	बालतन्त्र	२६५	५५	बोध	२९४	१३	भणिति	२७१	२
गर्हिध्वजी	२६५	५२	बालपत्रक	२९०	११	बोधि	३१०	१२	भण्ड	२७२	२
गर्हिस्	३८०	४५२	बालयज्ञोपवीतक	२८३	१५	बोधि	३१०	१२	भद्र	२६५	४७
गल	३७३	४०३	बालयज्ञोपवीतक	२९४	१४	बोध	२९७	८		२७१	११
गलक्षगु	२६८	५	बालम्रत	२०९	२२	बौद्ध	३०९	२२	भद्रक	३०८	१३
गलभद्र	२६४	३६	बालसूर्य	२६२	२२	ब्रध्न	२६९	१८	भद्रनामन्	२८७	१६
गलस्थिति	२९६	२	बालि	३०४	३०	ब्रह्मकन्यका	२६२	२७	भद्ररेणु	२६६	६०
गलाका	२८८	२४	बालिका	२९६	७	ब्रह्मचारिन्	२६२	२७	भद्रा	२६२	१८
गलाश	२९१	१७	बालिन्	३१८	३५	ब्रह्मचारिन्	२९३	१	भद्रात्मज	३००	५४
गलाहक	३१८	३४	बालिन्	२९६	७	ब्रह्मन्	२६२	२५	भद्राश्व	२७८	३
गलि	२९८	२१	बालेय	३६०	३१७	ब्रह्मसर्प	२७३	४	भम्भराली	२८८	३२
गलिवायज	३०४	२९	बाण	२९२	३०	ब्रह्मसूत्र	२९४	१२	भय	३६०	३१८
गलिसुत	२९८	२२	बाहा	२९१	२६	ब्रह्माक्षर	२९४	१२	भयडिण्डिम	२७२	५
गली	३७३	४०२	गाहु	३९३	१६	ब्रह्मारण्य	२७१	३	भयापह	२९६	१
गल्य	२६२	२४	गाहुक	२९७	९	ब्रह्मावत्त	२९४	१२	भर	३६७	३६६
गस्त	३०३	२४	गाहुकुण्ट	२९०	१३	ब्राह्मण	२७८	६		३६७	३६६
			बाहुसहस्रभृत्	२९०	१३	ब्राह्मण	३३३	१३५	भरत	२९७	८
			बाहुसहस्रभृत्	२९७	९	ब्राह्मणायन	२९३	३		३३९	१७४
			बाहिक	२७८	९	ब्राह्मणी	२८९	३४		२६४	४३
			बिन्दु	३४४	२०९	ब्राह्मण्य	३६०	३१७	भरु	२९०	१०

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
भर्तृ	२९०	१०	भार्गव	३७५	४१९	भुजिष्य	३६०	३१८	भोगिकान्त	२६७	७५
भर्तृहरि	२९५	२६	भार्गवी	३७६	४२०	भुवः	३८४	१	भोगिनी	२७४	८
भर्मन्	३५०	२५१	भार्याटि	३०८	१०	भुवन	३५०	२५०	भोजन	३०३	१७
भल्ल	२७१	११	भाल	२९२	३०	भू	२७८	१	भोलि	३०३	२३
भल्लातक	३९५	२३	भालाङ्क	२७५	९	भू	३५६	२८९	भौतिक	२६५	४७
भल्लातकी	२८३	१४	भाव	३११	२१	भू	३८४	१	भौती	२७०	२
भव	२७३	११	भाव	३७६	४२०	भूकश्यप	२६३	३३	भौम	३५७	३०१
भव	३७६	४२०	भाष्यकार	२९५	२६	भूक्षित	२८६	५	भ्रम	३५७	३००
भवत्	३३९	१७५	भास्	३८६	१	भूगर्भ	२९५	२७	भ्रमल्लुटि	३०६	१३
भवन	३५०	२५०	भासुर	३०४	२८	भूतधात्री	२७८	१	भ्रमर	२८९	३५
भवन्त	२७०	१	भास्वत्	३३९	१७६	भूता	२७०	५	भ्रमर	३६७	३६६
भवभूति	२९५	२७	भिक्षु	२६२	२४	भूति	३३९	१७६	भ्रामरी	२६५	५२
भवस्त	२७२	५	भित्ति	३३९	१७६	भूमयी	२६९	१९	म		
भविनी	२९४	४	भिदिर	२६६	६२	भूमि	३५७	३००	म	२६५	४६
भविल	३०७	६	भिदु	२६६	६१	भूमिका	३१८	३६	म	२६८	४
भसत्	२७०	१	भिद्र	२६६	६१	भूमिजा	२९६	४	मकर	२६७	७८
भा	२६९	१७	भिन्न	३०८	१८	भूमिलाभ	३०१	६०	मकर	२७६	१५
भाकोप	२६९	१८	भिन्न	३०९	१७	भृगु	२६९	११	मकरन्द	२८२	५
भाङ्गारी	२८९	३३	भिन्न	३५०	२५०	भृगु	३२३	६६	मकराङ्क	२६४	३८
भाग	३२३	६५	भिन्नक	३०९	२२	भृङ्ग	३२३	६५	मकरालय	२७४	१
भाजन	३५०	२५०	भिषग्विजित	२९०	१३	भृङ्गराज	३२६	८६	मकुति	२८०	२१
भाण्ड	३८८	६	भीत	३०८	११	भृङ्गरिट	२६५	४८	मक्षिका	२८८	३२
भाण्डकमृष्टिका	३०२	७	भीम	३०७	७	भृङ्गरोल	२८९	३३	मखानल	२९४	६
भाण्डपुष्प	२७४	५	भीम	३५७	३०१	भृङ्गसोदर	२८५	३३	मगध	२७९	११
भानेमि	२६९	१७	भीमविक्रान्त	२८६	१	भृङ्गिन्	२६५	४८	मगध	२७९	११
भाभृद्	२६९	१८	भीमसेन	२९७	१४	भेक	२७६	१९	मगध	२६९	११
भाम	२७३	५	भीमोपला	२७६	२५	भेकमुक्	२७४	६	मङ्खुण	३००	४९
भामिनी	२८९	३	भीरु	३०१	५८	भेड	३०३	२४	मङ्गल	२६९	१२
भाम्भरालिक	२८८	३२	भीष्म	२९७	१२	भेल	३०१	५८	मङ्गल	३७३	४०५
भारत	२६६	६६	भीष्म	३५७	३०१	भेलाद्य	२९५	१६	मञ्जुक	२८०	४
भारत	२७८	३	भुक्त	३०३	१८	भेपज	३८८	६	मञ्जर	२८२	५
भारत	३३९	१७५	भुक्ततूर्य	२७२	६	भैक्षजीविका	२९६	२८	मञ्जिफला	२८४	२७
भारताख्य	२७८	२	भुज	३९३	१७	भैरव	२६४	४३	मञ्जि	२८२	५
भारती	२८८	२८	भुजग	२७४	५	भोग	३२२	६४	मञ्जुघोष	२६२	२०
भारती	३३९	१७५	भुजगाशन	२६४	४२	भोग	३२२	६४	मञ्जुभद्र	२६२	२०
भारद्वाज	३२६	८५	भुजङ्ग	३२३	६६	भोगगृह	२८१	५	मञ्जुश्री	२६२	२०
भारद्वाज	३२६	८६	भुजङ्गहा	२६४	३५	भोगवत्	३३९	१७४	मङ्गुक	२७२	३
भारव	३००	५१	भुजा	२९१	२६	भोगवती	२७४	८	मणि	३०३	२७
भारवि	२९५	२७	भुजादल	२९१	२६	भोगवती	२७४	८	मणि	३३३	१३५
						भोगवती	३०१	५६	मणि	३९२	१५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मणित	३१०	१५	मधुदीप	२६४	३७	मन्दजननी	२६९	१९	मल्लतूर्य	२७२	६
मणिभद्र	२६२	१९	मधुदूत	२८३	१०	मन्दनाग	२९५	२३	मल्लभू	३०१	५८
मणीचक	३०४	३२	मधुद्रुम	२८२	८	मन्दर	२६०	४	मल्लिक	३१८	३७
मण्ड	३०३	१५	मधुप्रिय	२६४	३७	मन्दोदरीश	२९६	६	मल्लिपत्र	२८४	३०
	३३०	११५	मधुर	३६७	३६७	मन्मथ	३४३	१९९	मशक	२८९	३६
मण्डप	३९०	१२	मधुरत्वच	२८३	१३	मन्मन	२७१	१	मसि	२७२	४
मण्डयन्ती	२८९	१	मधुरनिस्वना	२८९	३	मय	३६०	३१९		२९८	२७
मण्डल	३१२	३०	मधुरा	३०२	११	मयुराट्	२६७	७७	मसिजल	३९२	१५
	३७४	४०६	मधुसाराधि	२६४	३७	मयूर	२८८	२७		२९८	२७
	३९५	२३	मधुसूदन	२८९	३५	मयूरक	३१८	३७	मसिधानी	२९८	२७
मण्डलिन्	२७४	६		३५१	२५३	मरक	३०१	६०	मसिपण्य	२९८	२६
मण्डलेश	२९६	१	मधुत्सव	२७०	७	मरन्द	२८२	५	मसिमणि	२९८	२७
मण्डोदक	३०२	१३	मधूपत्र	२७९	१५	मराल	३०९	२६	मसिवर्द्धन	३०४	३६
मति	३४०	१७८	मध्यदेश	२७८	७	मरीचि	३२४	७७	मसी	२७२	३
मत्कुण	३३३	१३६	मध्यम	३५७	३०१		३९२	१५	मसुर	३०२	३
मत्सर	३६७	३६७	मध्यमलोक	२७८	१	मरु	२८१	५	मसूर	३०२	३
मत्स्यनाशन	२८८	२४	मध्यस्थ	३०८	१६	मरुण्डा	२८९	२	मसूरक	२९३	४१
गत्स्यराज	२७५	९	मध्वालुक	२८५	३४	मरुत्	२६८	१	मसूरी	२९०	१५
मत्स्याक्षी	२८५	३२	मन्वासव	३०६	१६	मरुत्तलव	२८६	२	मसुण	३०९	२६
मथुरा	२७९	१५	मनःस्मय	३०८	१३	मरुद्रथ	२९९	४१		३३३	१३६
मद	२९३	३९	मनस्	२७१	१३	मरुद्वाह	२६७	६९	मस्तलुङ्ग	२९१	१८
	३४४	२०९	मनसादेवी	२९८	२१	मरुद्विप	३०३	२३	मस्तिष्क	२९१	१८
मदन	३५०	२५२	मनस्ताल	२६५	५३	मरुभू	२७८	९	मस्तु	३११	१७
मदनशालाका	२८८	२२	मनु	२६३	३२	मरोलि	२७६	१५	महत्तर	३०५	१
मदनाङ्कुश	२९१	२३	मनुसू	२६९	१९	मर्कट	२८७	१६	महाकपित्थ	२८३	११
मदप्रयोग	२९९	३६	मनोजन्मन्	२६४	३८		२८८	२८	महाकाय	२६५	४९
मदयित्तु	२६८	२	मनोश	३०८	१३	मर्कटी	३२८	१०१	महाकाल	२६५	४९
मदस्थान	३०६	१८	मनोरमा	२६२	१७	मर्त्य	२७८	१		२८३	१०
मदावर	२६६	६०	मन्त्र	२७२	३	मर्हल	२७२	३	महाकाव्य	३११	२२
मदार्मद	२७५	१०	मन्त्रदीधिति	२६६	६५	मर्मविद्	२९४	५	महाचण्ड	२६७	७१
मद्य	३०६	१५	मन्त्रिन्	२९८	२४	मर्यादा	३४४	२१०	महातारा	२६२	१९
मद्रङ्कर	३०७	१	मन्थ	३०१	५९	मलय	२८१	४	महादन्त	२९९	३६
मधु	३०६	१५		३०३	२२		२८१	३	महानद	२६४	४४
	३४६	२२०	मन्थर	३६८	३६८	मलयानिल	२६७	७६	महानाद	३४४	२१०
मधुक	३१८	३६	मन्थरु	२९९	३२	मलाभिका	३०१	१	महापद्म	२६७	७८
मधुकण्ठ	२८७	१९	मन्थान	३०३	२२	मलिन	३५०	२५१		२७४	७
मधुकेशट	२८९	३५	मन्द	२६७	७१	मलिम्बुच	३२४	७७	महापासक	२६२	२५
मधुजा	३०२	१२		२६९	१३	मलिष्ठा	२९०	६	महाबल	२६१	१०
मधुवृण	२८५	४०	मधुद	३४४	२०९	मल्ल	३७४	४०६	महाबाहु	२६५	५६
मधुद	२८९	३५									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
महाबृहती	२८४	२८	माकन्दी	३४४	२१०	मार्ग	{ २९१ २०	मीनर	२७६	१५	
महानोधि	२६१	९	मागधी	३४६	२२०		{ ३२३ ६६	मीनरञ्जक	२८८	२७	
महाभीम	२६५	४९	माचल	३०५	८	मार्गधेनुक	२७९	१७	मुकुन्द	२६७	७८
महाभीष्म	२९७	१०	माचिका	२८८	३२	मार्जारकण्ठ	२८८	२६	मुकुल	३९२	१४
महामुनि	२६१	८	माठर	२९५	२०	माज्जारिकर्णी	२६६	६२	मुक्ता	{ ३०८ १९	
महामृग	२९९	३३	माणवक	३१८	३७	मार्त्तण्ड	३३०	११५		{ ३३९ १७७	
महारस	३८०	४४८	मातलि	२६६	५८	मार्त्तिक	३०२	८	मुखघण्टा	२९६	२९
महाराज	२६२	२१	मातु	२६९	१७	मालती	२८४	२४	मुखवाद्य	२७२	६
महारूपक	३११	२२	मातुकेशठ	२९०	९	मालय	२९३	४०	मुखसुर	३०६	१७
महार्घ	३२४	७३	मातुल	{ २९० ९		मालव	२७८	९	मुखा	२७७	३०
महाविष	२७३	४		{ ३७३ ४०५		मालिक	३०५	१	मुखास्त्र	२७६	१४
महाधीर	{ २९४ ६		मातुलानी	३५१	२५३	मालिका	३०६	१५	मुचिर	३०७	५
	{ ३६७ ३६७		मातृ	३३९	१७७	मालिनी	{ २७९ १६		मुज्जकोशिन	२६३	३०
महावीर्य	२६२	१७	मातृसुख	३०८	१८		{ ३५० २५२		मुण्ड	३३०	११६
महावीर्या	२७०	२०	माथ	२७९	१९	माल्यवत्	२८१	३	मुद्ग	३०१	२
महाव्रती	२९४	१४	माद्रीपति	२९७	१३	माशब्दिक	३०८	१८	मुद्गभुज्	२९९	४१
महाशङ्ख	२९२	३०	माधव	३७५	४२१	माष	{ ३०२ ५		मुद्गा	२९८	२९
महाशय	२७४	१	माधवी	३०६	१६		{ ३७९ ४४०		मुनि	{ ३५० २५२	
महाश्रमण	२६१	११	माधुर	३६७	३६७	मास्	३८०	४४८		{ ३९२ १५	
महाश्री	२६२	१७	माध्वी	३०६	१५	मास	{ २७० ८		मुनिद्रुम	२८४	२९
महाश्वेता	{ २६३ २७		माध्वीक	३०६	१५		{ ३८९ १०		मुनिपित्तल	३०४	३२
	{ ३०२ १२		मान	३५०	२५१	भासमाल	२७०	८	मुनिपुत्रक	१८७	१५
महासुख	{ २६१ ८		मानरन्ध्रा	२७२	४	भासोपवासिनी	२९४	११	मुनिपूग	२८६	४२
	{ २९६ ३१		मानस	३८०	४४८	माहिर	२६६	५७	मुनिभयज	३२६	८६
+ हास्वन	२७२	६	मान्धातु	२९६	३	मितहु	२७४	१	मुरजफल	२८३	१७
महिर	२६९	१८	माया	३६०	३१९	मित्र	३८८	७	मुरन्दला	२७६	२४
महिष	२८६	४	मायाद	२७६	१६	मित्रयु	३०८	१५	मुरला	२७६	२४
महिषध्वज	२६७	७०	मायु	२९१	१७	मित्रयुद्ध	३१०	१०	मुर्मुर्	२६७	६८
महिषी	१७९	४४०	मायुराज	२६७	७९	मित्रवत्सल	३०८	१५	मुपल	३९१	१३
मही	२८५	३२	मार	३६८	३६८	मियिला	२७९	१५	मुष्टि	३९२	१५
महीषाचौर	२७४	२	मारक	३०१	६०	मिथुन	३५१	२५३	मुष्टिन्धय	२९०	८
	{ ३६५ ५६		मारण	३०१	५९	मिद्ध	३४६	२२०	मुस्त	३९०	११
महेन्द्र	{ २८१ ४		मारि	३०१	६०	मिश्रक	२६६	६४	मुस्तक	३९४	२१
	{ ३६८ ३६८		मारिपा	२६९	१६	मिश्रकावन	२६६	६०	मुहूर्त्त	३९१	१३
महीषध	३४६	२२१	मारी	२६५	५२	मिप	२७३	६	मूक	२७५	८
महीप्रधी	२८५	३१	मारीच	३२४	७७	मिहिर	२६९	१८	मूढ	३३१	११८
मा	{ २६४ ४१		मारीची	२६१	१३	मिहिराण	२६५	४५	मूत्रला	२८५	३६
	{ २६८ ५		मावति	२६८	८	मीन	३५०	२५१	मूर्ख	३०२	५
माव	२९१	१७				मीनगोधिका	२७६	२१	मूर्त्त	३४९	१७८

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मूर्धखोल	३०६	१४	मेधाकृद्र	२९५	२६	यज्वनाम्पति	२६८	५	यामनालिन्	२७२	४
मूर्धाभिषिक्त	३३९	१७७	मेधाविन्	२८७	१७	यज्ञद्रव्य	२९४	९	यामनेमि	२६५	५६
मूल	३७३	४०५		२९५	२५	यज्ञिय	२७१	१०	यामल	२८९	३७
मूलदेव	२९८	२३		३०७	७	यज्ञोपवीत	२९४	१२	याम्या	२७०	२
मूलभद्र	२९८	२३	मेधिर	३०७		यति	३४०	१७८	यायावर	२९८	२०
मूली	२८८	२२	मेनाद	३०३	२५	यतिमैथुन	२९६	२८		३००	४३
षिका	२८७	१०		३४५	२११	यदि	३८५	५	युक्त	३०७	७
मूषिकाञ्जन	२६५	५४	मेनाधव	२८१	१	यदिवा	३८५	४	युक्ति	३४०	१७९
मृग	३२३	६६	मेला	२९८	२७	यदु	२७९	१०	युग	२८९	३७
मृगधर	२६८	५	मेलान्धु	२९८	२७	यद्वा	३८५	४	युगल	२८९	३७
मृगपिण्ड	२६८	४	मेष	३०३	२३	यम	२६७	७०	युगाशक	२७०	८
मृणाल	३९५	२३		३७९	४४०		३५८	३०२	युग्म	२८९	३७
मृतमत्त	२८६	७	मेपी	३०३	२४	यमक	३१८	३८	युग्मपत्रिका	२८४	२२
मृत्कर	३०५	१	मैत्र	२९३	३	यमकीट	२८८	२७	ज्	२६६	६४
मृत्कांस्य	३०२	८	मैत्रविल	२६१	८	यमल	२८९	३७	युतक	३१८	३८
मृत्किरा	२७६	१८	मैत्रेय	२६२	२४	यमवाहन	२८६	४	युधिष्ठिर	२९७	१४
मृत्कोल	२८२	७	मैत्रेयिका	३१०	१०	यमसू	२६९	१९	युयुधान	२६४	३५
मृत्यु	३०१	१०	मैथिली	२९६	४	यमस्वसू	२६५	५१	युवगण्ड	२९१	१७
मृत्युदण्डकर	२७२	५	मैनाक	२८१	२	यमी	२७६	२४	युवराज	२६२	२४
मृत्युबीज	२८५	३८	मैरेय	३०६	१५	यमुना	२७६	२४	यूथी	२८४	२४
मृत्सा	३०२	७	मोक्ष	२७३	११	यमेरुका	२७२	४	यूपद्रु	२८३	१५
मृद्	२८१	५	मोचा	३२४	७७	ययाति	२९७	८	योग	३२३	६७
मृद्वङ्ग	३०४	३४	मोरट	३२८	१०१	ययु	३६०	३१९	योगचर	२९६	६
मे	३८५	६	मोह	३८२	४६०	यवधार	३०४	३६	योग्या	३११	२०
मेखला	३७३	४०५	मोहन	२६४	३९	यवनारी	२६३	३१		२७९	१७
मेध	३२४	७३	मौकुलि	२८७	२०	यवनिका	२९२	३६	योजन	२८०	२४
मेघनाद	२६७		मौक्तिक	३०४	३३	यवशूक	३०४	३६		३५१	२५४
	२९६	६		३७४	४०६	यशोधरेय	२६१	१२	योजनगन्धा	३४६	२२२
मेघनादाजित्	२९६	५	मौल्लि	३८६	२	यष्टिका	२७६	२१	योजनगन्धिका	२९७	११
	२९६	५		२९८	२५	याचक	३०१	५६	योनि	३५१	२५५
मेघपुष्प	२६३	३४	मौहूर्त	२७३	९	याज्ञसेनी	२९७	१८		३९२	१५
मेघवर्मन्	२६८	१	म्लिष्ट	३२८	१०१	याज्ञिक	३१८	३९	योन्यर्श	२९०	१४
मेघास्थि	२६८	३	म्लेच्छभोजन	३०२	४	यातु	२९८	२९	योषिता	२८९	१
मेचक	३१८	३६	य			यात्रा	३६८	३६९	यौवनाश्व	२९६	३
मेठ	३००	४९	य	२६७	७५	यादवी	२६५	५२	र		
मेण्ड	३००	४९	यकुत्	३८८	७	यादसाम्पति	३४०	१७९	रक्तकन्दल	३०४	३०
मेदिनी	२७८	२	यक्ष	२८२	७	यान	३५१	२५५	रक्तधातु	२८२	६
मेदिनीध्रुव	३०१	५७	यक्षरात्रि	२७०	७	यापन	३५१	२५४	रक्तपारद	३०४	३५
मधोजित्	२९५	२५	यक्षमन्	३८६	३	यामघोष	२७२		रक्तपिण्ड	२८४	२५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
रक्तमञ्जर	२८३	१७	रतिकुहर	२९१	२२	रागरञ्जु	२६४	३७	रावण	२९६	५
रक्तवटी	२९०	१५	रतिक्रिया	३११	२०	रागलता	२६४	३९	राशि	३९३	१६
रक्तवालुक	३०४	३३	रतिगृह	२९१	२१	रागाशनि	२६१	८	राष्ट्र	३९०	१२
रक्ताङ्ग	३२३	६९	रतिमदा	२६६	६३	रागिन्	३५१	२५६	राष्ट्रनिवासिन्	३११	१६
रक्तापल	२७७	२७	रतिरमण	२६४	३८	राजघ	३०८	१४	रास	३८०	४५०
रक्षाज्ञ	२८३	१४	रत्न	३०३	२७	राजार्चमण्ड	२८५	३८	राहु	२६९	१४
	३०२	१०		३८८	६	राजताल	२८६	४१	राहुमूर्द्धछित्	२६३	३१
रक्षोजननी	२७०	२	रत्नगर्भा	२६७	७७	राजतेनिश	२८५	३७	राहुल	२६१	१२
रघुकार	२९५	२६	रत्नगर्भा	२७८	२	राजदन्त	२९२	२९	राहुच्छिष्ट	२८५	३५
रङ्ग	३०४	३४	रथ	३४३	१९९	राजन्	२६८	५	रिक्त	३४०	१८०
	३२३	६८	रथाङ्ग	३२३	६९		२९६	१	रिटि	२६५	४८
रङ्गमातृका	२९२	३७	रथी	३००	४९	राजपुत्र	३५१	२५६	रिषय	२८६	६
रङ्गबीज	३०४	३२	रन्तिदेव	२६३	३१	राजफल	२६९	१२	रीति	३४०	१८०
रङ्गैष्टालुक	२८५	३५	रन्ध्रबभ्रु	२८७	१०	राजफल	२८४	२३	रुक्म	३५८	३०२
रचना	२९३	४२	रभस	३११	१८	राजभट्ट	३०४	३०	रुक्मिदारिन्	२६४	३६
रजक	३०५	१		३८०	४५०	राजमल्ल	३११	१८	रुचिरामुत	२९५	२२
रजतप्रस्थ	२८१	२	रमण	३९३	१७	राजमाप	३०२	५	रुजा	३२६	८७
रजनी	३५१	२५७	रमा	२७०	२१	राजर्षि	२९८	२०	रुद्राक्रीड	३०१	६१
रजस्वल	२८६	४	रमा	२६४	४१	राजवाह्य	२९९	३५	रुधिर	३६८	२६९
रजोविल	२७३	२	रम्भा	३५६	२८९	राजशृङ्ग	२९९	३२	रुक्	३६८	३६९
रण	३३३	१३७	रम्यक	२८४	२३	राजसूय	२९४	५	रुहवहिका	२७३	६
	३९१	१३	रवि	२६९	१७	राजस्कन्ध	२९९	४१	रूप	२७१	१२
रणतूर्थ	२७२	५	रविन्दन	२९६	७	राजहस	३८०	४४९		३५४	२७८
रणरण	२७३	७	रवीषु	२६४	३७	राजाहि	२७३	४	रूपास्त्र	२६४	३८
	२८९	३६	रविम	३००	४६	राजीव	२९९	३३	रूष्य	३६०	३१९
रणरणक	२६४	३८	रस	३८०	४४९		३७६	२४१	रूषित	३०९	२७
रण्डा	३३०	११६	रसरन्ध	३०४	३६	राडा	३३१	११८	रूचक	३०४	३६
रत	२९६	३१	रसन	३५१	२५५	रात्रिमट	२६७	७३	रूचन	२९१	१६
रतकूजित	३१०	१५	रसा	३९४	२०	रात्रिमरण	३०१	५९	रेणु	३९३	१६
रतगुरु	२९०	१०	रसायनफला	३८०	४४९	रात्रिवेदिन्	२८७	१८	रेणुरुषित	३०३	२६
रतज्वर	२८७	१९	रसाल	२८३	१६	रात्री	२७०	२	रेणुवास	२८९	३६
रतताली	२९०	६	रसाल	३७४	४०७	राड्	२९४	११	रेणुसार	२९३	३९
रतनारीच	३२५	७८	रसित	३४०	१८१	राधेय	२९७	१८	रेफ	३५४	२८०
रतनिधि	२८७	१६	रसोनक	२८५	३५	राम	२९६	३	रेभण	३०३	२१
रतव्रण	३०५	६	रसोपल	३०४	३३	राम	३५८	३०२	रेरिहाण	३६४	४३
रतहिण्डक	३०५	८	रहस्	३८०	४५०		२९६	७	रेवती	३४०	१७९
रताङ्गी	२६८	८	राका	३१८	३९	रामदूत	२९६	७	रेवन्तसू	२६९	१९
रति	२६४	३९	राक्षसेन्द्र	२९६	५	रामपूग	२८६	४२	रेवा	२७६	२४
	३४०	१७९	राग	२७३	९	रामा	२५	१			
			राग	३२३	६८	रामायण	३१०	१४			

शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
रैवत {	२६४	४४	लग्न {	३०१	५६	लाञ्छन	३५१	२५८	लोहवर	३०४	३१
	३४०	१८१		३५१	२५७	लाट	३२८	१०२	लोहिका	३०२	८
रोक्क	३१८	३९	लग्नक	३०६	१८	लावक {	२८८	३०	लोहितायस्	३०४	३२
रोचन	३५१	२५६	लघु	३२४	७३		३८६	२	व		
रोचना {	३०३	२२	लघुकाय	३०३	२५	लालिक	२८६	४	व	२६७	७४
	३५१	२५६	लघुगर्ग	२७५	१३		२९१	२३	वश {	२८५	३८
रोचमानं	३००	४४	लघुजङ्गल	२८८	३०	लिङ्ग {	३१०	११		३७७	४३३
रोधन	२६९	१३	लघुमांस	२८८	२५		३२३	६९	वश्य	२९३	१
रोधोवक्त्रा	२७६	२२	लघ्वी	३००	४९	लीलोद्यान	२८२	१	वकुल	२८३	१८
रोध्र	३६८	३६९	लङ्का	३१९	४०	लुण्टन	३००	४६	वकोट	२८८	२३
रोप	३५४	२७९	लङ्केश	२९६	५	लुण्टाक	२८७	२०	वक्त्रज	२९३	२
रोमगुत्स	२९८	३१	लङ्घन	२९४	१०	लुण्डी	२९८	३०	वक्त्रताल	२७२	६
रोमश	३०३	२३	लङ्घिका	२८९	५	लूता	२७६	२०	वक्त्रासव	२९१	१८
रोमशा	२८५	३६	लङ्घिनी	२८९	५	लेख {	२९८	२८	वक्त्र	३६७	३६५
रोमञ्चित	३०८	२१	लट्टा	३७६	४२२		३२१	५२	वक्त्रखुर	२९२	२९
रोमोद्गम	२७३	९	लड्डह	३०८	१३	लेखक	२९८	२६	वक्त्रग्रीव	३०३	२३
रोलम्ब	२८९	३५	लता	३४०	१८१	लेखन	३५१	२५७	वक्त्रनासिक	२८७	१४
रोहिणी {	३०३	१६	लतापनस	२८५	३७	लेखनी	२९८	२८	वक्त्रपुच्छ	३०५	६
	३३३	१३६	लतामणि	३०४	३०	लेखस्थान	२९८	२९	वक्त्रभाणित	३१०	७
रोहिणीपति	२६८	५	लतालक	२९९	३४	लेप	३५४	२७९	वक्त्ररद	२८६	५
रोहित {	२७५	९	लताशङ्कुतद	२८४	२२	लेपक	३०५	२	वक्त्रसूर्य	२६२	१७
	३४०	१८०	लम्ब	३६१	३२१	लेश	३१०	९	वक्षोरुह	२९१	२६
रौरव	३७६	४२१	लम्बकर्ण {	३०३	२४	लोकनाथ	२६२	१४	वङ्काग्रभाग	३००	४७
रौहिण	२९३	४०		३३४	१३८	लोकेश	२६२	१४	वङ्किल	२८२	६
रौहिणेय	३६०	३२०	लम्बा	२६५	५१	लोकेश्वर	२६२	१५	वङ्ग	२८४	२८
ल	२६५	५६	लम्बोदर	३६८	३७०	लोकेश्वरा	२६२	१८	वङ्गसेन	२८४	२९
लक्ष	३९४	१९	लम्बौष्ट	३०३	२३	लोकोत्तर	३८६	२	वच्चा	३२५	७९
लक्षण	२७१	३	लय	३६१	३२१	लोचक {	२९३	४३	वज्र	२६६	६१
लक्षा	३७९	४४१	लयन	२८१	५		३१९	४०	वज्रकपालिन्	२६२	२३
लक्ष्मण {	२९६	५	लयपुत्री	२७२	१	लोचन	२९२	३०	वज्रकालिका	२६१	१३
	३३३	१३७	लयारम्भ	२७२	१	लोचना	२६२	१९	वज्रकीट	२६२	२४
लक्ष्मणा	३३३	१३७	ललना	३५१	२५८	लोट	२९२	३०	वज्रतुण्ड	२६४	४२
लक्ष्मी {	२६४	४१	ललाटिका	२९३	४१	लोपामुद्रा	२६९	१०	वज्रधर	२६२	२१
	३५८	३०३	लव	२९६	४	लोपाश	२८६	७	वज्रपाणि	२६५	५६
लक्ष्मीगृह	२७७	२७		३७६	४२१	लोपाशिका	२८६	८	वज्ररद	२८६	५
लक्ष्मीपुत्र	३६८	३७०	लवण	२७८	५	लोमश	३७७	४३२	वज्रवाराही	२६२	१४
लगड	३०८	१३	लाक्षा	२९२	३७	लोला	३७४	४०७	वज्रशुण्ड	२६५	५४
			लाङ्गल	२९१	२३	लोहनाल	३००	५३	वज्राशनि	२६६	६१
			लाज {	३०३	१५	लोहमारक	२८५	३२	वज्रिन्	२६१	८
				३८७	५						

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वञ्चक	३१९	४१	वनाखुक	३०१	२	वरुथ	३४३	२०१	वल्कल	३८९	१०
वट	३९५	२२	वनालक्त	२८२	६	वरेन्द्री	२७८	७	वल्कवत्	२७५	८
वटक	३०२	१४	वनाहिर	२८६	५	वरोल	२८९	३३	वल्गा	३००	४७
वटि	२८७	१२	वन्दना	२९४	९	वरोली	२८९	३४	वल्गु	३२३	७०
वठी	३२८	१००	वन्दनीया	३०३	२२	वर्कर	३०३	२४	वल्मीक	२७९	१८
वट्ट	२९३	१	वन्दा	२८२	३	वर्कराट	३२८	१०३		२९०	१५
वट्टकरण	२९३	१	वन्दिपाठ	३०१	५६	वर्ग	३११	२४		२९५	१९
वठर	३६८	३७३	वन्दी	३०१	६२	वर्णक	२६७	७९		३९२	१४
वडभी	२८०	२	वन्दीकार	३०५	८	वर्णकूपिका	२९८	२७	वल्मपालक	३००	४७
वडवा	३७६	४२३	वपस्	२८५	३३	वर्णज्येष्ठ	२९३	२	वल्मव	३७५	४१९
वडवाग्री	२६६	६७	वपा	३५४	२७९	वर्णातूली	२९८	२८	वल्मर	३६८	३७१
वडवामुख	२६६	६७	वपुस्	२९१	२०	वर्णदूत	२९८	२८		३९४	२१
वडिश	३९४	१९	वपु	२९०	७	वर्णलेखा	२८२	७	वल्मरा	३६८	३७२
वणिज्य	३९४	१९	वप्र	३१०	१०	वर्णाट	३२८	१०३	वश	३७७	४३३
वत्स	३०३	२०	वमन	३६८	३७१	वर्णिका	२७२	३	वसति	३४०	१८२
	३८०	४५१		२८४	२४	वर्तक	३९३	१७	वसन्तद्रु	२८२	१०
वत्सपत्तन	२७९	१४	वयःस्था	३४३	१९८	वर्तनि	२७९	१२	वसाढ्य	२७६	१७
वत्सर	२७०	८	वयस	२९८	२५	वतनी	३०५	१०	वसिष्ठ	२९५	२०
वदान्य	३६१	३२१	वर	२६५	४५				वसिष्ठाद्य	२९५	१६
वदाल	२७५	९		३६७	३६५	वर्तरुक	२९८	२४	वसु	३८०	४४८
वधस्थली	३०१	५९	वरकटु	२६६	५७	वर्ति	३४०	१८३	वसुकीट	३०१	५६
वधाङ्गक	२८०	३	वरज	२६४	४२	वर्तिका	२८८	३०	वसुधारा	२६२	१९
वधू	२८९	१	वरटी	२८९	३४	वर्द्धन	३५०	२४९	वसुल	२६०	५
	३४६	२२३	वरण्ड	३३०	११४	वर्द्धमान	३५०	२४९	वसुसेन	२९७	१८
वधूजन	२८९	१	वरण्डाल	२८५	३५				वस्ति	१९३	१६
वधूटशयन	२८१	६१	वरसचि	२९५	२५	वर्मन्	३००	४९	वस्तु	३१०	८
वधूटी	२८९	३	वरलब्ध	२८३	१८	वर्मण	२८३	१३		३११	२१
वन	२८२	१	वरवर्णिनी	२८९	३	वर्वट	३०२	५	वस्त्रकुडिम	२९९	३२
वनच्छात्र	२८७	१०	वराङ्ग	२९१	२१	वर्ष	२७८	२	वस्त्रगृह	२९२	३४
	३२६	८७		३२३	७०				वस्त्रग्रन्थि	३१०	१५
वनज	३२६	८७	वराटक	३०४	२८	वर्षण	२६८	३	वस्त्रसा	२९१	१८
वनमालिनी	२७९	१४		३१८	३४	वर्षप्रिय	२८७	१७	वह	२७९	१८
वनवासन	२८७	१०	३९३	१७	वर्षाशि	२७०	८	३८२	४६०		
वनश्वन्	३५२	२६३	वराण	२६५	५६	वर्षाभू	३५६	२९०	वहन	२७५	६
वनश्वा	२८६	७	वराह	३८२	४६०	वलय	३९०	११	वहा	२७६	२३
वनस्पति	२८२	३	वरिष्ठ	३२९	१०८	वलभी	२८१	५	वह्निवल्लभ	२९२	३८
	३४०	१८२	वरी	२६९	१९	वल्लत	२७३	३		२६७	७५
वनहास	२८५	३९	वरुण	२६७	७४	वल्कज	३८७	५	वा	३८५	४
वनाखु	२८७	९		२८२	८					३८५	६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वाःसदन	३०२	७	वात्स्यायन	२९५	२३	वारिमूली	२७७	२८	वास्तुक	२८५	३१
वागीश्वर	२६२	२३	वार्दरङ्ग	२८२	६	वारिरथ	२७५	५	वास्त	२७०	१
वाग्गुद	२८८	३०	वादिराट्	२६२	२१	वारिराशि	२७४	१	वाहिनी	३५०	२४९
वाग्गुलिक	२९८	३१	वाधुम्य	२९६	३०	वारिश	२६३	३२	वाहिक	३१९	४३
वाग्दल	२९२	२८	वान	३५२	२६०	वारु	२८५	३६	वाहिक	३१९	४३
वाग्देवी	२६३	२७	वानप्रस्थ	२९३	२	वारुठ	३०१	६२	विशति	३८६	१
वाङ्क	२७४	२		३४३	१९८	वारुणि	२६८	९	विकच	३२५	७८
वाचक	२७१	१	वान्तादर	३०५	५	वारेण	३८४	३	विकट	३२८	१०२
वाचा	२७१	२	वार्पा	२७६	२१	वार्क्ष	२८२	१	विकटा	२६२	१४
वाचिकहारक	२९८	२८	वापीह	२८७	१७	वार्त्त	३४०	१८२	विकर्ष	३००	५३
वाजग्रीव	२७५	१०	वामन	२६३	२९	वार्त्तम	२९७	१७	विकस	२६८	६
वाजिन	३११	१७		३५१	२५९	वार्त्ताक	२८४	२८	विकस्वर	२८२	३
वाट	२७९	१९	वायन	३०२	१४	वार्त्ताकी	२८४	२८	विकार	३६८	३७३
	३२८	१०२	वायुगण्ड	२९०	१४	वार्त्ताकु	२८४	२८	विकालक	२७०	१
वाडव	३७६	४२३	वायुगुल्म	२७५	४	वार्त्तायन	२९८	२५	विकालिका	२७२	४
वाडवहारक	२७६	१५	वायुदारु	२६८	२	वार्त्तिक	२९८	२५	विकिर	२७६	२०
वाण	३३४	१३८	वार	३६७	३६६	वार्दल	३७३	४०३	विकृत	३४१	१८४
वाणा	३३४	१३८	वारंवारम्	३८४	३	वार्द्धि	२७४	१	विक्र	२९९	३६
वाणिज	२६६	६७	वरकीर	२९०	८	वार्द्ध्य	३०१	१	विक्रान्ति	३००	४३
वाणिनी	३५०	२४८	वारङ्क	२८९	३७	वार्भट	२७६	१६	विखुर	२६७	७३
वाणी	३३३	१३४	वारट	३०१	२	वार्घट	२७५	६	विगणन	३०१	२
वातकेतु	३०१	५७	वारणवल्लभा	२८४	२७	वाखुकी	२८५	३६	विगत	३४१	१८४
वातगुल्म	२६७	७६	वारबलिभुज	२८८	२३	वाखुक्ली	३०६	१६	विग्रह	३८२	४६१
वातमण्डली	२६७	७९	वारम्	३८४	३	वालमीक	२९५	१९	विग्रहारिन्	२६५	५५
वातरथ	२६८	२	वारवाण	३९०	१२	वालमीकि	२९५	१८	विडल	३००	४६
वातर्द्धि	३०२	९	वारवाणि	२७२	७	वाशिष्ठी	२७६	२५	विचक्षुस्	३०८	१७
वाताट	२९९	४२		२८९	५	वासतेयी	२७०	३	विचार	२७१	१
वातापिसूदन	२६८	९	वाराणसी	२७९	१६		२६७	७६	विचित्रवीर्या	२९७	११
वातायन	२८१	६	वाराळिका	२६५	५१	वासन्त	३०२	३	विच्छिन्नास्ते	२९३	४०
	२९९	४२	वाशासन	३०२	७		३०३	२३		३४१	१८४
	३८६	३	वारिकण्टक	२८४	३०	वासन्तो	२७०	७	विच्छिन्न	३५२	२६२
वाताली	२६७	७९	वारिकर्पूर	२७५	११	वासगार	२८१	५	विजय	२९७	१६
वाताक्षवजाती	३००	४४	वारिकुण्डक	२७७	३०	वासिता	२९९	३५	विजयकुञ्जर	२९९	३५
वाति	२६७	७४	वारिकुमि	२७६	१८	वासी	३०६	१४	विजयमूर्च्छ	२७२	३
वातिङ्गण	२८४	२८	वारिचत्वर	२७७	२८	वासु	२६३	२९	विजया	२६५	५३
वातुल्य	२६७	७६	वारिचामर	२७७	२९	वासुकि	२७४	७	विजृम्भित	३४१	१८५
वात्या	२६७	७९	वारित्रा	३०६	१४	वासुरा	२७०	३	विज्जाल	३००	५३
वात्सल्य	२७२	३	वारिवदर	२८४	२६	वास्त	२८०	१	विशत	३०७	१
वात्सीपुत्र	३०५	३	वारिससि	२६८	२		३८८	८			

	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.		
विट	{	३०७	६	विपाट	३००	५२	विशेषक	३१९	२४	वीचि	३२५	७८	
		३२८	१०४	विप्र	२९३	२	विशेषित	३०८	१८	वीज्य	२९३	१	
विटप	{	३५४	२७९	विप्रतीसार	२७३	१०	विश्रब्ध	३४६	२२३	वीत	३४१	१८४	
		३९१	१३	विप्रयोग	२७२	३	विश्रम्भ	३५६	२९०	वीतराग	२६१	११	
विडाल		२८६	८	विवाधा	२७३	१०	विश्व	३७५	४२२		३१०	१०	
वितण्डा		३३०	११६	विभव	{	३७५	४२२	विश्वकटु	३६८	३७३		३४३	१९७
वितल		२७३	१		३८७	४	विश्वकेतु	२६४	४०	वीथो	२८२	१	
वितस्ति		२८०	२३	विभाषा	३८५	६	विश्रप्त	२६६	६६	वीररेणु	२९७	१५	
वितान		३५१	२५८	विभीतक	२८४	२१	विश्वबोध	२६१	१०	वीरा	३०६	१६	
वित्त		३४१	१८५	विभु	३५६	२८९	विश्वरूप	२६३	२९	वीर्य	{	२७३	५
विदग्ध		३०७	५	विभूषण	२६२	२२	विश्वरेतसू	२६२	२६		३६०	३१८	
विदर्भजा		२६९	१०	विभ्रम	३५८	३०३	विश्वरोचन	२८५	३३	वृकोदर	२९७	१५	
विदा		२७१	१	विमनस्	३०८	१७	विश्वस्ता	{	२८९	५	वृक्ष	२८२	२
विदूषक		३०७	६	वियद्भूति	२७३	३		३४०	१८३	वृक्षादनी	३५२	२६१	
विदेह		२७८	८	विरक्ता	२८९	४	विश्रामित्र	२९५	२०	वृत्त	३४०	१८२	
विदेहा		२७९	१५	विरहित	३०८	१९		२७४	५	वृत्ति	३४०	१८३	
विद्याधर		२६६	६३	विराटज	३०४	३०	विप	२७४	६	वृत्र	{	२७३	३
विद्युत्		२६८	३	विराम	३१२	३०		२७७	३०		२९८	२२	
विद्रधिनाशन		२८३	१०		२९२	३५	विपक्षी	२८५	३२	वृन्दारक	३१८	३४	
विद्रव		३०१	५९	विरोञ्च	२६२	२५	विपण्ड	२७७	३०	वृश्चिक	३९३	१८	
म		३०४	३०	विरूप	२६५	४६	विपम	२६५	४६	वृष	{	२६५	४८
विधवा		२८९	४	विरोक	२७३	२	विपमृत्यु	२८८	३२		३०३	१९	
विधा	{	३०९	१	विरोचनसुत	२९८	२१	विपय	३६१	३२१	वृषण	३९२	१४	
		३४६	२२२	विनिध	२६७	७९	विपयिन्	३५२	२६१	वृषणाश्व	२६६	५९	
विधातृभू		२९५	१७	विलग्न	३५१	२५८	विषसूक्त	२८९	३३	वृषण्वसु	२६६	५९	
विधान		३०९	१	विलोमजिह्व	२९९	३४	विपाङ्कुर	३०१	५५	वृषण्	२६५	५६	
विधि	{	३०९	१	विल्ल	२७६	२१	विष्टर	{	२८२	४१	वृषपर्वन्	३५२	२६०
		३४६	२२२	विवरनालिका	२७२	६		२९३	४१	वृषभासा	२६६	५९	
विधुर		३६८	३७२	विवश	३७७	४३२	विधि	३२८	१०३	वृषक्षत्रु	२६३	२९	
विमशन		२७९	१४	विवाद	३११	०१८	विष्णुगुप्त	२९५	२२	वृषाङ्क	३१९	४१	
विनाकृत		३०८	१९	विवाह	२९६	३०	विष्णुलिङ्गी	२८८	३	वृषाञ्जन	२६५	४६	
विनायक		३१९	१४१	विवृत्ताक्ष	२८७	१८	विष्णुवन	३०३	१८	वृषाणक	२६५	४९	
विन्ध्य		२८१	४	विशद	३४५	२११	विस्तार	३६८	३७०	वृष्णि	{	२६३	२९
विन्ध्यकूट		२६८	९	विशसन	३००	५४	विस्मृत	२९५	२७		३३४	१३८	
विन्ध्यस्थ		२९५	२४	विशाखा	३२१	५१	विहाय	२६८	१	वेग	३२३	७०	
विन्ध्यासुत		२९८	२१	विद्याला	२७९	१६	विहायस्	३८०	४५१	वेजिवेधिनी	२७६	१८	
विज		३५२	२६२	विद्यालाक्ष	३७९	४४१	विहेठन	{	२७३	१०	वेणु	३३४	१३८
विपक्ष		३५२	२६३	विशिखा	३२१	५१		३५२	२६५	वेणुकर्कर	३८५	३९	

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वेतस	२९३	१८	यपदेश	२७१	४	शयु	३०९	२४	शतधार	२६६	६२
वेत्रधारक	२९८	२४	यलिक	३०७	६	शव	३०९	२४	शतधृति	२६३	२७
वेदगर्भ	२६२	२६	यलिक	३१९	४२	शकल	३७४	४०७	शतधृति	३४१	१८८
वेदना	३५२	२६२	यवच्छिन्न	३०८	१८	शकुन	३५२	२६४	शतपर्विका	३२०	४५
वेदव्यास	२९५	१९	यसन	३५१	२५९	शकुमहा	२८८	२२	शतपर्वेश	२६९	११
वेदार	२८७	११	यस्तार	२९९	३६	शकुनि	३५२	२६६	शताबिन्दु	२६३	२८
वेदीश	२६२	२६	याग्र	२८६	४	शकुलगण्ड	२७५	१३	शताक्षी	२७०	२
वेदोदय	२६९	१७	याज	३२६	८८	शकुत्कारि	३०३	२०	शतानक	३०१	६१
वेधक	२८२	६	व्याड	२८६	३	शकुद्धार	२९१	२५	शतानीक	२९०	९
	२९३	४०	व्याडि	२९५	२४	शककारि	३०३	१९	शतानन्द	२६३	३४
वेल	३७३	४०४	व्याधन	२८८	३०	शक्त	३०८	१४	शतानन्द	२९५	२१
वेलकूल	२७९	११	व्याप्ति	३४०	१८३	शक्ति	२६५	५०	शतार	२६६	६२
वेल्लन	३००	४६	व्याप्य	३०९	१	शक्ति	३४१	१८६	शतावरी	२६६	५८
वेश	३७७	४३३	व्याप्य	३१०	११	शक्र	३६९	३७७	शतावरी	३६९	३७७
वेशर	३००	४४	व्यामाम	२६१	११	शक्रज	२८७	२०	शतावर्त्तिन्	२६३	३२
वेशमनकुल	२८७	११	व्यायत	३४१	१८६	शक्रजित्	२९६	६	शत्रुलुम्प	२९५	२७
वेश्या	२८९	५	व्यालक	२९९	३५	शक्रभवन	२६०	४	शनि	२६९	१३
वेश्याली	२६२	१८	व्यास	३८०	४५२	शक्रमूर्द्धा	२७९	१८	शनैश्चर	२६९	१३
वेष्टन	३५२	२६०	व्यासाद्य	२९४	१५	शक्रसृष्टा	२८३	१६	शपन	३१०	९
वैखानस	२९३	२	व्यासमातृ	२९७	११	शक्राख्य	२८७	१४	शफर	२७५	११
वैदग्धी	२७३	६	व्युत्थान	३५१	२५९	शक्रोत्सव	२७०	६	शफर	३१८	१८
वैदूर्य	३०४	२९	व्युष्ट	२७०	१	शकरी	३६९	३७८	शफराधिप	२७५	११
	३१९	४२	व्यूह	३२८	१०२	गङ्गर	३०७	१	शब्द	२७१	१
	२९६	४	व्यूह	३८२	४६१	शङ्कित	३०८	११	शब्दभेदिन्	२९७	१७
वैदेही	३८२	४६२	व्योमचारिन्	२८९	३७	शङ्कितवर्णक	३०५	७	शब्दाधिष्ठान	२९२	३२
वैनायक	३०९	२०	व्योमधूम	२६८	२				शम्	२७१	१२
वैन्य	२९६		व्योमनासिका	२८८	२८				शम	२७३	११
वैभ्राज	२६६	६४	व्योममण्डल	३०१	५७	गङ्गु	२६७	७३	शम	३१०	९
वैशाख	३२१	५१	व्रज्या	३६१	३२१		२९९	३९	शमन	३१०	९
वैष्णुभ	२९४	७	व्रण	३९०	१२	शङ्कुकर्ण	३०३	२६	शमनीषद	३५२	२६६
वोरट	२८४	२५	व्रत	३८९	१०		२६७	७८	शमनीषद	२६७	७३
वोलक	२९८	२६	व्रतोपायन	३०२	१४	शङ्ख	२७४	७	शमातक	२६४	३७
व्यासित	३०८	१७	व्रात	३८६	३		२९९	३८	शमिर	२६४	४४
व्यक्तद्वयार्थ	३११	१६	व्रीड	२७३	५	शङ्खचरी	३८९	९	शम्ब	३५५	२८२
व्यङ्ग	२७६		व्रीडा	३९३	१७	शङ्खचरी	२९३	४१	शम्बर	२७५	८
व्यङ्गक	२८१		व्रीहिकाञ्चन	३०२	३	शङ्खिनी	२६२	१९	शम्भु	३६९	३७८
व्यतिकर	३६८	३७४	व्रीह्यगार	३०२	६	शङ्खी	२६६	५८	शम्भुपुरी	२७९	१९
व्यध	३००	५१	श	१९	३२	शट	३९३	१७	शयाड	३०५	६
			श	१९	३२	शट	३९९	१०९	शयाड	३०५	६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
शर	३००	५२	शात	३४१	१८८	शासितृ	३०८	११	शिलाव्याधि	३०४	३
शरण	३३४	१३९	शान्त	२७२	३	शास्त्र	३०८	११	शिलीन्ध्रपुष्प	२८४	२१
शरणार्थक	३०७		शान्तनव	२९७	१२	शास्त्र	३१०	१३	शिलौक	२६४	४१
शरणार्थिन्	३०७		शान्तनु	२९७	१०	शास्त्रकृत्	३१०	१३		२६५	४१
शरत्पर्व	२७०		शान्ति	३४१	१८६	शास्त्रगण्ड	३०७	७	शिव	२७१	१
शरद्	३८६		शाप	३५४	२८०	शास्त्राशीलिपिन्	२७८	८		३७६	४२
शरदा	२७०		शापास्त्र	२९४	१५	शिशपा	२८४	२२	शिवकीर्त्तन	२६३	३१
शरभ	२८६		शार	३९३	१८	शिक्षु	३०८	११		२६५	५१
शराव	३०२		शारद	३४५	२११	शिक्षिताक्षर	२९४	४	शिवा	२६२	१८
शरावाप	३००	५	शारदा	२६३	२७	शिखण्ड	३३१	११७		३७६	४२६
शरीर	२९१	१	शारदी	२७०		शिखण्डिन्	३५२	२६४	शिवाग्रिथ	३०३	२४
शल	२६५	४८	शारि	३४५	२१२		२८१	२	शिशुक	२७६	१७
	३०१	५५	शारि	३६८	३७४	शिखर	३६८	३७५		२९०	७
शलक	२८८	२८	शारिश्चङ्खला	३०६	१९		३८९	९		३१९	४४
शलभ	३९५	२३	शार्ङ्ग	३२३	७१	शिखरवासिनी	२६५	५०	शिशुपालक	२९८	२२
शलक	३२०	४५	शार्दूल	२८६	२	शिखा	३२१	५२	शिशुवाहक	२८७	९
शल्य	२७१	११	शार्दूलवाहन	२६२	२१	शिखातट	२९३	४३	शिष्यसशिन्	२६१	१२
	३०१	५५		२७५	१३	शिखाधर	२६२	२२	शीत	२६८	७
शल्लक	३९३	१८	शल	२८४	२२	शिखावल	२८८	२६		३४१	१८७
शल्लकी	३२०	४६		३७४	४०८	शिखिध्वज	२६७	६९	शीतल	२६८	७
शव	३०१	६०	शलङ्कायन	२६५	४९	शिखिन्	२८८	२३		३७४	४०९
शवर	३६९	३७८	शलङ्किन्	२९५	२४		३५२	२६४	शीतिभाव		
शशक	२८७	९	शलम्भजिका	२८०	९	शिङ्घाण	३०२	९	शीर्णपाद		
शशिखेर	२६२	२३		२८९	३	शित	३४१	१८८	शीलन	२९४	४
शस्त	२९१	२०	शल्वेष्ट	२९२	३८	शिति	३४१	१८७	शीलित	३१०	१५
शल	३००	५०	शाला	३७४	४०७	शितिकण्ठ	२८८	२१	शुक	३१९	४४
	३००	५४	शालाजिर	३०२	८	शितोपल	२८२	६	शुकनास	२८४	२९
शल्लाभ्यास	३००	५२	शालि	३७४	४०९	शितिल	३०७	८	शुकवल्लभ	२८३	२०
शलक	२७८	४	शालिका	२८८	२२	शिनेर्नप्तृ	२६४	३५	शुक्त	३४१	१८७
शलकविल्वक	२८४	२८	शल्लिकिरण	३११	२१	शिविविष्ट	२६५	४६	शुक्ति	३४१	१८६
शलकवीर	२८५	३१	शल्लिपिष्ट	३०४	२९	शिवि	२८६	३	शुक्तिबीज	३०४	३३
शलकुन्तल्य	२९७	८	शल्लिहोत्र	२९९	४१	शिविर	२९६	२	शुक्तिमत्	२८१	४
शलकोट	२८३	१३	शलक	२७७	२७	शिरःफल	२८५	४०	शुक	२६९	११
शलखा	३२१	५२	शल्लोचरीय	२९५	२४	शिरस्	३८१	४५३		३६९	३७६
शल्यनगर	२८०	२१	शल्लमलि	२७८	४	शिरोरुजा	२८२	७	शुक्लवायस	२८८	२३
शलङ्कर	३०३	१९		३९२	१५	शिलाजतु	३०४	३६	शुक्ला	२६३	२७
शलटक	२९२	३४		२६४	४२	शिलाटक	३२०	४६	शुचि	२६६	६६
शलण	३२४	१४०		२८३	१४	शिलाधातु	२८२	६		३२५	९
शलण्डि				२८०	२१	शिलापुत्र	२८१	५	शुदीरता	२७३	५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
शुष्की	३०२	१०	शृङ्गार	२७२	३	श्येन	३५२	२६६	शथ	३०७	७
शुष्का	३३१	११७	शृङ्गारिन्	३६९	३७७	श्रन्थजहु	२६३	२८	श्राच्य	३०९	२४
शुष्कापान	३०६	१८	शेट	२५२	२६४	श्रमण	२६२	२४	श्रिषा	३०९	४
शुद्ध	३४६	२२३	शेठ	२९१	१६	श्रमणा	३३४	१४१	श्रीपद	२९०	१३
शुद्धजङ्घ	३०३	२७	शेफ	३२९	१०९	श्रवण	३३४	१३९	श्रीपदापह	२८४	३०
शुनीर	३०५	७	शेफाली	२९१	२३	श्रविष्ठाज	२६९	१३	श्लेष्मन्ना	२८४	२६
शुन्य	३०५	७	शेप	२८४	२१	श्राण	३३४	१४०	श्लेष्मन्	२८४	२६
शुभ	२७९	१२	शेनेय	३७९	४४१	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	२९१	१७
शुभयु	३०९	२४	शैल	३७९	४४१	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुभम्	३८४	१	शैलधन्वन्	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुल्क	३२०	४६	शैलशिबिर	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुश्रूषा	३७९	४४२	शैलाट	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुधिर	३६९	३७७	शैलिन	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुष्कगोमय	३०३	२१	शैलप	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुष्कव्रण	२९०	१४	शैलेयी	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शुष्म	२६६	६५	शैव	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूक	३२०	४५	शैवल	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शून्य	३६१	३२२	शैव्य	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूद्र	३०५	१	शोक	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूद्रशासन	२८०	२१	शोठ	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूर	२६९	१८	शोण	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूर्पकर्ण	२९९	३४	शोणक	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूल	३०१	५६	शोणित	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूलधृक्	३८९	९	शोणितपुर	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूलहृत्	२६५	५३	शोधजित्	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूला	३०२	११	शोधित	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूलाल	२८९	५	शोभाजन	३०८	२०	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूलालिका	२८६	७	शोषण	२८३	१०	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूगाली	२८६	७	शौभ	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूगाली	३०१	५९	शौभ्य	२६४	४४	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्खल	३७४	४०८	शमशान	२७९	१९	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्खला	३९४	२१	श्यामा	३६१	३२२	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्खला	२९९	४०	श्यामाङ्ग	३०१	६१	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्गा	२८१	२	श्यामाल	२७०	२	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्गा	३२३	७१	श्यामालिका	३५८	३०२	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्गा	३९०	११	श्यामालिका	२६९	१३	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्गाट	२७७	३०	श्यामालिका	२९०	८	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३
शूङ्गाट	३८८	६	श्यामालिका	२९०	८	श्राद्ध	३३४	२२४	श्लेष्मन्	३८६	३

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
सर्पिस्	२७८	५	साधन	२९१	२३	सिद्धधातु	३०४	३४	सुघृण	२९२	३६
सर्वज्ञ	३२६	१०		३०९	१	सिद्धसालिल	३०२	१०	सुतल	२७३	१
सर्वदमन	२९७	९		३१०	११	सिद्धसिन्धु	२७६	२४	सुतवस्करा	२८९	४
सर्वदर्शिन	२६१	१०		३५३	२६७	सिद्धसेन	२६५	५५	सुतार्हिन	२८७	१९
सर्वपूर्णत्व	३०१	५७	साधु	३०९	२६	सिद्धान्त	२७१	१	सुदान्त	२६१	१३
सर्वमूल्य	३०४	२८		३४६	२२४	सिद्धार्थ	३४३	२००	सुदामन्	२६६	६१
सर्ववोशिन	२७२	१	सानु	३८८	८	सिध्मन्	३८८	७	सुधाङ्ग	२६८	४
सर्वाभिसन्धिन्	२९४	१३	सानुमत्	२८१	१	सिध्मला	३७४	४०९	सुधाजीविन्	३०५	२
सर्वार्थसिद्ध	२६१	११	सान्द्र	३६९	३८०	सिध्मकावण	२६६	६४	सुधावर्पिन्	२६२	१५
सर्वावसर	२७०	४	सान्नाय्य	२९४	८	सिनीवाली	२६५	५०	सुधास्रवा	२९२	३१
सर्षप	३०२	३	सामज	२९९	३४	सिन्दूर	३०४	३३	सुधाहर	२६४	४२
सर्पपी	२८८	२९	सामर्थ्य	३६१	३२३	सिन्धु	२७४	१	सुधोद्भव	२९५	२१
सलिलकुन्तल	२७७	२८	साम्री	२७१	२	सिन्धुनन्दन	२७६	२३	सुधोद्भवा	२८३	१६
सलिलेन्धन	२६६	६७	साम्प्रतम्	३८३	४६६	सिन्धुर	२६८	६	सुनाभ	२८१	२
सचन	३५३	२६९	साय	२७०	१	सिन्धुवार	२९९	३३	सुनिश्चित्	२६१	१०
मध्यसाधिन्	२९७	१७	सायक	३००	५३	सिन्धुवार	३००	४३	सुनिषण्ण	२८५	३४
सम्भ्रु	२८९	२	सार	३८८	७	सिन्धुवृष	२६३	३१	सुनीति	२६९	१६
सस्यक	३२०	४६	सारस	२८८	२४	सप्र	२६८	४	सुपर्वन्	३५३	२७२
सस्वेदा	२८९	२		३८१	४५५	सिह	२७३	५	सुप्तधातुक	३०८	१०
सहकारिन्	३१०	११	सार्वभौम	३५८	३०४	सीता	२९२	३७	सुप्रताप	२६५	४५
सहज	३२६	८८	साल	३७४	४११	सीधु	२९६	४	सुभद्रेश	२९७	१७
सहनर्त्तन	२७२	२	सावित्री	२९४	१२	सीधुगन्ध	३४२	१९१	सुभाषित	२६१	११
महपांशुकिल	२९८	२५	साश्रुधी	२९०	८	सीधुगन्ध	३८८	८	सुमदान्मजा	२६६	६३
सहभाविन्	३११	१६	साहस	३८८	६	सीमन्	२८३	१९	सुमनसू	३८१	४५३
सहभोजन	३०९	४	सिह	२८६	१	सीमन्तोन्नयन	३५३	२७२	सुमुख	३२१	५३
सहा	२७८	२		३८२	४६३	सीमा	२९०	१२	सुमुखसू	२६४	४२
सहाय	३११	१६	सिंहकेलि	२६२	२२	सीर	३५८	३०५	सुमुखी	३२१	५३
सह्य	२८१	४	सिंहकेशर	२८३	१८	सीसक	३६९	३८०	सुयायुन	२६३	३२
	३६१	३२४	सिहरथा	२६५	५०	सुकुत्	३०१	५६	सुयोधन	२९७	१३
सा	२६४	४१	सिही	३८२	४६२	सुख	३०८	१२	सुरङ्गा	३०५	९
साकेत	२७९	१२	सिकता	३८६	१	सुखङ्घुण	३२०	४९	सुरगुरु	२६९	११
सागरगामिनी	२७६	२२	सिक्थ	३४३	२०१	सुखावतीश्वर	३९४	१९	सुरग्रामणी	२६५	५६
साङ्ख्य	३१०	१३	सिङ्घान	२९१	१६	सुखावतीश्वर	२६५	४७	सुरञ्जन	२८६	४१
सात्यकि	२६४	३२	सिचय	२९२	३४	सुखाश	२६२	१५	सुरत	२९६	३१
सात्यवत	२९५	२०	सित	३४२	१९२	सुखोत्सव	२८५	३७	सुरपुरी	२९६	३१
सात्वत	२६३	३२	सितशूक	३०२	४	सुगृह	२९०	१०	सुरभि	३०८	१९
	२७९	१०	सितापाङ्ग	२८८	२६	सुगृहीतनामन्	२८८	२९	सुरा	३५६	२९१
			सिद्ध	२९४	११	सुग्राव	२६३	३४	सुरुङ्ग	२७८	५
				३४६	२२०		२९६	७		३०५	८

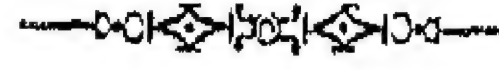

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
स्वादु	३०२	१२	हरि	२६३	२८	हास्तिकर्ण	२८४	२६	ही	३८३	४६६
स्वादुफला	२८३	१२		२६५	५६	हास्तिन्	२९९	३३	हीर	२६४	४३
स्वादुमल	२८३	२०		२६८	६	हास्तिनापुर	२७९	१३	हीरक	३०४	३१
स्वाध्याय	३१२	२९		२६९	१८	हास्तिमल	२६६	६०	हुडु	३०३	२४
स्वाध्यायी	३०३	२७		२९५	२६		३७४	४११	हुडुक	३२०	४८
स्वाप	३५४	२८०	हरिकान्त	२९९	४१	हानु	२९२	२९	हुम्	३८३	४६७
स्वामिन्	२६५	५५	हरिगृह	२७९	१२	हापुत्रिका	२८८	२९	हुलहुली	२९६	२९
	२९५	२३	हरिणहृदय	३०१	५८	हारक	३२०	४८	हूरव	२८६	७
	३५३	२७२	हरित्	२९९	४२	हारि	२९८	२९	हूहू	३८६	२
स्वाहा	२६७	७०	हरिता	३४२	१९४	हारी	२८८	२७	हृदय	३६१	३२५
स्वाहाभुज्	२६०	५		३४२	१९४	हाल	२६४	३६	हृदयेश	२९०	१०
स्वाहाश्री	२६२	१७	हरितालिका	२८६	४३	हालहल	२७४	५	हृदावर्त	३००	४४
स्वेच्छामृत्यु	२९७	१२	हरिद्रव	२८४	२१	हालाहल	२७४	५	हृद्वेख	३१०	१५
स्वेद	२७३	५	हरिद्रा	२८४	२२	हास्तिन	२७९	१३	हृष्ट	३२९	१०५
	३४५	२१३		३०२	११	हाहा	३८६	२	हृष्टरोम	३०८	२१
ह			हरिनामन्	३०१	२	हिसारु	२८६	४	हेतु	३१०	११
हस	२६४	४४	हरिनेत्र	२८७	१४	हिसपशु	२८६	३	हेमन्	२६९	१२
	२८८	३१	हरिलोचन	२७६	१४	हिङ्गु	३०२	११	हेमरागिण्य	३०२	११
	३८१	४५५	हरिवर्ष	२७८	३		३८८	८	हेमशङ्ख	२६३	३२
हसगद्गदा	२८९	३	हरिश्चन्द्रपुर	२७९	१९	हिङ्गुल	३०४	३५	हेरम्ब	३५५	२८२
हंसरथ	२६२	२५	हरीतक	३९५	२२	हिङ्गुल	३०४	३५	हेम्क	२६२	२३
हङ्कय	२८०	२०	हर्षस्वन	३१२	२९	हिङ्गीर	२९९	४०	हेला	३७४	४११
हठ	३२९	११०	हलभृत्	२६४	३६	हिडिम्बजित्	२९७	१५	हेलि	२६९	१८
			हलभृति	२९५	२३	हिडिम्बारमण	२९६	७	हेवक्र	२६२	२३
हठपर्णी	२७७	२९	हलाहल	२६२	१५	हिण्डी	२६५	५०	हेवाक	२७३	७
हाण्डिकासुत	३०२	७		२७३	३	हिन्ताल	२८६	४२	हेपी	२९९	४१
हत	३०९	२५		२८७	१२	हिम	२९३	३९	हैमवत	२७८	२
हतक	३०९	२५	हलि	३०१	२		३५८	३०५	हैमवती	२७६	२३
हनु	३५३	२७३	हलीष	२७२	२	हिमजा	३२६	८९	हैमवती	३४२	१९३
हनुमत्	२९६	६	हवन	२६६	६६	हिमवुर्दिन	२६८	७		२९७	९
हनुमत्	२९६	६	हवनी	२९४	६	हिमालय	२८१	१	होड	२७५	६
हनुष	२६७	७३	हवि	२९४	७	हिरण्य	२७८	३	होप	२९४	८
हम्भा	३०३	२१	हविष्	३८१	४५५	हिरण्य	३०४	२८	होमकुण्ड	२९४	६
हयोत्तम	३००	४३	हविष्य	२९४	८		३६०	३२	होमधूम	२९४	७
हयङ्गप	२६६	५८	हव्यास	२७३	६	हिरण्यनाभ	२८१	२	होमभस्मन्	२९४	७
हरण	३३४	१४२	हस्त	२८०	२३	हिरण्य	३८२	४६४	हृदग्रह	२७६	१६
				२९१	२६	हिलमोचिका	२८५	३२	ह्रास	२७१	१
हरवीज	३०४	३४	हस्तपुच्छ	२९१	२६						

इति त्रिकाण्डशेषकोपस्थाकारादिवर्णक्रमानुक्रमिका समाप्ता ।

अथ हारावली-कोषस्य

अकारादिवर्णानुक्रमेण शब्दानुक्रमणिका ।

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अ			अध्युष्ट	४०४	६२	अवन्तिसोम	४०२	१५	आमिपाख्या	४०८	४०
अकच	३९८	३७	अनुकम्प	४०८	५२	अवस्कराटिका	४०२	३५	आराणि	४०६	५
अक्ष	४०४	७१	अनुतर्पण	३९९	६	अवहालिका	४०१	९८	आरलि	४०७	१८
अक्षधूर्तिल	४००	७९	अनुपमा	४०३	४८	अश्वविक्रायेन्	४०६	१	आर्द्रवत्त	४०६	९६
अखेटिक	४०७	२१	अन्धु	३९९	४१	अष्टापद	४०४	७१	आलस्य	४०३	३७
अङ्ग	४०५	९३	अन्यकारुका	४०४	६३	असिपत्र	४०१	१००	आलोक	४०३	४९
अङ्ग	४०५	९३	अपतर्पण	४०६		असिपुच्छक	४००	७७	आविष्ट	४००	६६
अङ्गना	४०३	४७	अप्रतिरथ	४०२	२१	अल्लकण्टक	३९९	५३	आश्रय	४०८	६६
अङ्गरक्षिणी	४००	७४	अमण्ड	४०१		अस्थिभक्ष	४००	७८	आश्लेषाभव	३९८	३७
अङ्गारिणी	३९९	४३	अभ्यास	४०३	५०	अस्थिसंहार	४०१	९५	अषाढपूर्वज	३९८	३२
अङ्गारित	३९९	४३	अभ्रपिशाचक	३९८	३८	अस्वाध्याय	४०७	२१	आषाढभव	३९८	३५
अङ्गुलितोरण	४०१	१४	अभ्रम	४०३	४७	अर्हगण	३९८	२८	आसन्दी	४०६	९
अङ्गुलिसन्देश	४०६	३	अमृताहरण	३९७	१०	अहलापुष्प	४०१	७	आसव	४०४	७०
अङ्गुलियक	४०४	७३	अम्ललोणिका	४०१		आहि	३९७	१५	आसेचनक	४०७	२०
अचिरामा	३९९	५८	अयच्छटा	४०२	३४		४०८	६३	आस्फाल	४०३	५८
अच्युत	३९७	९	अयस्	३९९	६०	अहिपुत्रक	४०३	४२	आहिक	३९८	३७
अजगर	४०४	६४	अयान	४०३	४४	अहिरणि	४०४	६४	आहिक	४०८	६४
अजन्य	४०६	१०	अरक	४०१	६	आ.			इ.		
अजीर्णमन्त्र	४०३	४१	अरित्र	४०३	४३	आकाशमूर्त्ति	४०१	१३	इङ्गल	४०६	२००
अञ्जल	३९९	६१	अरिष्ट	४००	८४	आघातन	४०६	९९	इञ्जाक	४०५	८९
अञ्जनावती	४०३	४७	अघट	४०४	६२	आचामनक	३९९	४७	डिक	४००	८१
अट्टक	४०४	५९	अघचन्द्र	४०१	१४	आटीलक	४०१	१३	त्कट	४०५	७८
अतिरोमश	४००	८१	अघचालक	४०६	९७	आत्मघोष	४००	८४	इन	३९७	११
अतिसोभ	४०५	७९	अर्धजाह्वी	४०३	५१	आदर्श	४०७	२२	इन्दिरा	४०७	२४
अतृप्तिक	४०७	२०	अर्धशफर	४०५	९०	आदीनव	४०५	९६	इन्दु	३९७	१३
अथकिम्	४०८	६४	अलक्तक	४०४	६१	आधिमन्यव	४०६	२००	इन्द्रगोप	४०५	८४
आद्रि	३९७	११	अलर्क	४०७	२२	आनन्दपट	३९८	३१	इन्द्रजालिक	४०३	५१
अधीरा	३९९	५८	अलिङ्गरक	४०५	९२	आमय	४०३	४१	इन्द्रतूल	३९८	२३
अभोजिङ्गिका	४०२	२९	अवमह.	४०८	६७	आमिष	३९९	५५		४००	६७

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	
इर्वाक्ष	४०२	२६	उल्लल	४०२	३६	कणिका	४०७	१८	कर्कराक्ष	४००	८६	
इर्वाक्षुक्तिका	"	"	उल्ल	४००	८३	{	४०८	६९	कर्करट	४०१	१४	
इल्लिश	४०५	८९	उल्लवाहिन्	४०४	६२	कण्टक	४०१	९१	कर्कसार	४०६	८	
ई.			उल्लिका	४०८	६७	कण्ठ	४०८	५८	कर्काक्षिक	४०५	७९	
ईर्मन्	४०३	५६	उल्लवारण	३९९	४०	कण्ठी	४०४	७४	कर्णगूथ	४०५	९४	
ईर्वालि	"	"	ऊ.			कण्ठीरव	४००	८२	कर्णपाली	४०४	७३	
उ.			ऊर्वासित	४०१	५	कथक	४०२	२३	कर्णमल	४०५	९४	
उल्ललाटिका	४०२	३०	ऊर्मिका	४०४	७३	कदली	४०१	५	कर्णवंश	४०२	३२	
उल्लकट	४०५	९३	आ.			कदुक	४०५	८१	कर्णान्दु	४०४	७३	
उल्लकण्ट	४०४	६१	ऊणमागण	४०३	५७	कदुङ्कता	३९८	३३	कर्णिन्	३९८	२६	
उल्लकलिकाशब्द	४०८	५०	ऊणमोक्ष	"	"	कनकपल	४०५	९१	कर्णसुत	३९८	३२	
उल्लकट	३९९	४०	ए.			कन्दराकर	३९९	५१	कर्कट	४०२	२०	
उल्लान	४०५	९२	एकनट	४०२	२३	कन्दुप	४०४	६५	कलकण्ठ	४००	८८	
उल्लानपादज	३९८	३७	एकाङ्ग	३९८	३५	कन्धरा	४०४	७४	कलम्बुट	३९९	६०	
उल्लाप	४०३	४९	{	४०१	३	कपट	४०३	५६	कलविङ्क	४००	८९	
उल्लात	४०६	१०	एणतिलक	३९७	१३	कपिल	४००	७८	कलशी	४०६	९	
उल्लादिका	४०१	१०	एला	४०१	९७	कपिला	४०३	४८	कलाची	४०४	६५	
उल्लाह	४०४	६६	ओ.			कपिल्लिका	४०२	३५	कलाटीन	४००	८७	
उल्लान्तका	४०३	४१	ओकस्	४०१	९८	कबन्ध	४०३	३७	कलाभिक	४०४	६७	
उल्लस	३९९	५५	औ.			कमठ	४०३	३८	कलमाधकण्ठ	३९७	८	
उल्लहिका	४०१	१०	औदुम्बर	४०१	११	कमण्डलु	४००	६४	कल्यवर्त	४०१	९९	
उ.	४००	७६	क.			कम्बल	४०३	५६	कवयी	४०५	८९	
उल्लत	४०४	६४	कङ्क	४०५	८६	करक	{	४०१	७	कपायवस्तुवर	४०६	६
उल्लसत्त	४०१	७	कङ्कश्रोत	४०५	९०	{	४००	६४	कष्टस्थान	४०२	२८	
उल्लजिहिका	४०१	१०	कच	४०८	६०	करकी	४०६	९	काकमर्द	४०५	८३	
उल्लधुपित	३९९	४२	कचमाल	४०१	९	करवर्धण	३९८	३४	काकमाचिका	४०५	८०	
उल्लनाह	३९८	३३	कजलब्ज	३९८	२४	करण्ड	४०७	२९	काकिन	४०३	४४	
उल्लपुपिका	४०२	३९	कटक	४०८	६२	करपात्र	४०२	१६	काकोचिक	४०५	८८	
उल्ललव	३९८	३७	कटफोल	३९९	४७	करम्भक	४०६	८	काकोची	४०५	८८	
उल्लयाचितक	३९८	२१	कटभङ्ग	३९८	३९	कराङ्गण	४००	७०	काचनक	३९९	५४	
उल्लश्रुति	३९८	२२	कटम्भरा	४०७	३६	करिकवल	४०५	९१	काचभाजन	४०२	३७	
उल्लरण	४००	८०	कटशर्करा	४०६	१०	करिकुसुम्भ	३९९	४५	कादम्बक	३९९	५३	
उल्लस्कट	३९९	४८	कटाह	{	४०८	६१	करिणी	३९९	५२	कादम्बिनी	४००	७१
उल्लखण	४०६	९८	{	३९८	३९	करिबन्ध	४०२	२८	कामालिका	३९९	६३	
उल्लयङ्ग	३९८	२५	कटिशृङ्खला	४०७	२४	करिसुन्दरिका	४०७	३२	कायवलन	४००	७३	
उल्लका	४०६	११	कठिनिका	४०६	१२	करिषासि	४०६	२००	कारन्धमि	४०५	९५	
उल्लमुक	४०३	४४	कठोर	४०६	८	{	४०४	६७	कारा	४०६	९९	
			कणा	४०३	४२	{	४०६	८	कारोत्तर	३९९	४१	

शब्दानुक्रमिका ।

(424)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
	४०५	९३	गुणनीय	४०३	५०	ग्राममृग	४००	७८	चिह्नट	४०५	८७
खेखीरक	४०१	१३	गुणभ्रंश	४०६	१०	ग्राम्यमदुरिका	४०५	८६	चिता	४०२	३१
खेटक	४०३	५०	गुणिका	४०८	६१	ग्राह	४००	७७	चिति	"	"
ग.			गुणुञ्चक	४०३	४०	ग्राहक	४००	८६	चितिका	४०७	२४
गगनध्वज	३९८	१८	गृञ्जन	४००	६८	ग्रीष्महास	३९८	२३	चित्रनेत्र	४००	८९
गगनोत्सुक	३९८	३५	गृहकच्छप	४०२	२२	ग्रीष्मा	४०१	९५	चित्रपाद	"	"
गङ्गोल	४०८	६१	गृहकपोत	४००	८७	ग्लौ	३९७	१३	चित्रपृष्ठ	"	"
गजढक्का	४०६	४	गृहगोधा	४०५	८४	घ.			चित्रफली	४०५	८८
गजमण्डन	"	"	गृहतटी	४०३	५२	घटराज	४०६	९	चित्रोक्ति	४०७	२०
गजसाचल	४००	८२	गृहनीड	४००	८९	घनवल्लिका	३९९	५८	चिन्तावेदमन्	४०४	६८
गञ्ज	४०४	६८	गृहपति	४०६		घनवास	४०१	९७	चिपिट	४०३	४९
गणेश	३९७	८	गृहमणि	३९८	२४	घाण्टिक	४०१	७	चुञ्चु	४००	८३
गण्डकुसुम	४०४	६१	गृहवाटिका	४०४	६८	घातिपक्षिन्	४००	८६	चुञ्चुलि	३९९	६२
गण्डकूप	३९९	५१	गृहवित्र	४०६	२	घुण	४०७	१६	चुल्ली	४०४	६०
गण्डीर	४०५	७८	गृहाम्ल	४०२	१५	घुर्घुरी	४०६	३	चूर्णखण्ड	४०६	८
गण्डूपदी	४०६	३	गृहालिक	४०५	८४	घुसण	४०१	६	चत्य	४०६	९८
गण्डूष	४०६	६	गृहाश्मन्	४०२	२२	च.			चैत्यमुख	४००	६४
गदाग्रज	३९७	९	गेहल्ल	४०६	७	चक्रमुख	४००	८२	चैत्र	३९८	२६
गादिन्	"	"	गैरिक	४०३	५५	चक्राङ्ग	३९९	४	चोलक	४०६	९७
गन्त्री	४०४	६२	गो	४०४	७९	चक्रिन्	३९७	१५	चोलकी	४०७	४६
गन्धनकुल	४००	८३	गोरुर्ण	३९७	१५	चञ्चा	४०६	९९	चोलिका	४०७	३०
गन्धपलाशिका	४०१	९३	गोकिराटिका	४००	८५	चञ्चुमत्	३९९	५६	छ.		
गन्धर्वहस्त	४०१	८	गोकील	४०८	५५	चतुष्पाणि	३९७	९	छगल	४०६	७
गन्धशेखर	४०१	३	गोग्रन्थि	४०४	७०	चन्दनद्रुम	४०५	८३	छटाभा	३९९	५८
गन्धसोम	४०५	७९	गोदन्त	४०८	६५	चन्द्रकी	४०१	९०	छर्दन	४०८	५३
गभोलिक	४०२	३४	गोधा	४०७	३६	चन्द्रमौलि	३९७	८	छात्रगण्ड	४०७	१६
गर्गरी	४०६	९	गोनन्दिन्	४०४	८५	चन्द्रशाला	४०२	२१	छायासुत	३९७	१२
गगाट	४०५	८६	गोभण्डीर	४००	८४	चपला	३९९	५८	छुरा	४०२	३५
गलमेखला	४०४	७४	गोमयच्छत्रिका	३९८	२५	चपलाङ्ग	४००	७७	ज.		
गगेशि	४०६	१०	गोराटी	४००	८५	चमस	४०६	१५	जङ्गमकुटी	३९९	४०
गान्धार	३९९	४४	गोलास	३९८	२५	चक्रवर्ण	४०६	१५	जङ्गवाण	४०६	९८
गिरिसार	३९९	६०	गोपिप्	४०६	७	चर्मसम्भवा	४०१	९७	जटाज्वाल	३९८	२४
गीति	४०४	७६	गोष्ठागार	४०४	६८	चर्वन्	४०४	६७	जटाटङ्क	४०८	६७
गुच्छक	४०३	४०	गोस	४०४	६१	चपक	३९९	६३	जतुपुत्रक	४०४	७१
गुञ्जा	{		"	"	"	चाङ्गेरी	४०१	२	जनि	४०३	४६
	४०३	४०	गौरव	४०३	३८	चाटलोल	४०७	१९	जम्बाल	४०६	५
	४०३	४५	ग्रहकल्लोल	३९८	३८	चाटपटु	४०२	२३	जम्बूल	४०१	९२
गुडदारु	४०१	१००	ग्रहाधार	३९८	३७	चाटूक्ति	४०३	४९	जलकण्टक	{	४०५ ७९
गुडपुष्प	४०१	९६	ग्रामकूट	४०२	३१	चास्पेय	४०५	८०		{	४०० ७६

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
जलमपि	४००	७७	जालिका	४००	७४	तराणि	३९७	११	तिष्णफला	४०१	९२
जलकरङ्क	४०१	१०	जालिका	४०२	२६	तराणि	३९९	५२	तिक्ष्ण	३९९	६०
जलकल्क	४०६	५	जाह्नकध्वनि	४०८	४९	तरण्डा	३९९	५९	तीर्थ	४०८	६४
जलकाक्षिन्	३९७	१४	जिह्वादर	३९९	५६	तराण्ड	४०३	४२	तुङ्गीश	३९७	१३
जलकिराट	४००	७७	जिह्वाप	४०७	३९	तरिरथ	४०३	४३	तुच्छ	४०२	२२
जलकुम्कुटी	४००	८५	जीमूतकुट	३९९	५१	तरी	३९९	५९	तुदुम	४०७	१७
जलकुम्कुभ	४०५	८३	जीव	३९८	३६	तक्षणी	४०२	३५	तुम्बरी	४०४	७२
जलमूषी	३९९	४२	जेङ्गट	४०७	१९	तक्षुलिका	४०५	८५	तुम्बीपुष्प	४०६	२
जलकेश	४०१	६	जोङ्ग	४०१		तक्षुत्व	४०१	९१	तुरगमहाचयर्क	३९९	४६
जलक्रीडा	४०२	१६	ज	३९८	३५	तक्षराग	"	"	तुलाघट	४०३	४३
जलगुलम	४०८	४८	ज्योतिर्वाज	४००	७५	तक्ष्वारी	४०२	३३	तुपोदक	४०२	१५
जलज	४०१	१०	ज्योतीरथ	३९८	३७	तक्ष्वाधिन्	३९९	५६	तूर्यगण्ड	४०७	२२
जलजिह्व	४००	७६	ज्वर	४०३	४१	तक्षसार	४०१	४	तूलनासिका	४०६	१३
जलडिम्ब	४०१	१२	ज्वराग्नि	४०६	२००	तर्कु	४०६	१३	तूलिका	४०३	३७
जलत्रा	३९९	४०	क्ष.		तर्कुटी	"	"	तृणकेतु	४०१	८	
जलनकुल	४००	७६	क्षम्पाशी	४००	८८	तर्कुपीठ	"	"	तृणगोधाध्वानि	४०८	४४
जलप्लव	"	"	क्षलज्जाला	४०३	५८	तलक	३९९	४२	तृणता	४०२	२७
जलविल्व	४०८	४६	क्षलकण्ठ	४००	८७	तलप्रहार	४०४	६६	तृणफली	४०६	९९
जलग्रही	४०५	८०	क्षलाल	४०६	१३	तलाची	४०४	७७	तृणमणि	४०७	१६
जलमदु	४००	८८	क्षामक	४०६	१४	तालिन	४०२	२२	तृणपटपद	४०७	१७
जलमसि	३९८	१८	क्षिब्धम	४०८	६८	तलोदा	४०४	७२	तृणसार	४०१	५
जलयन्त्रनिकेतन	४००	६६	क्ष		तलोदा	३९९	५३	तृप्ति	४०३	४१	
जलरङ्ग	४०५	८३	डमर	४०१	९९	तलपन	३९८	२९	तृष्णा	४०२	२५
जलरस	४००	७५	डमरक	४०६	११	तम्बूठ	४०२	३२	तोयडिम्ब	३९९	५८
जललता	४०६	५	डम्ब	४०१	९९	ताम्बूराग	४०२	३३	तागण	४०४	७७
जलवरण्ट	४०३	४२	डम्ब	४०८	४४	ताम्रक	४०१	११	त्रिकण्ट	४०५	९०
जलवल्गल	४०१	१२	क्ष.		ताम्रकर्णी	४०३	४८	त्रिदश	४०६	२	
जलविडाल	४००	७६	ढक्का	४००	७२	ताम्रकुमि	४०५	८४	त्रिपलाक	४०१	१४
जलवृश्चिक	४०५	८९	त		ताराणे	३९९	५९	त्रिपुटीफल	४०१	८	
जलवयथ	४०५	९०	तक्राट	३९८	३४	तक्ष्म	३९७	१०	त्रिपुण्ड्रक	३९९	६२
	४००	७६	तण्डक	४०८	५६	तालमदेक	४०६	११	त्रिपुररदन	३९७	८
जलपूची	४०८	६३	तादिन	४०४	६९	तालावचर	४००	६४	त्वक्कण्डुर	४०३	५६
जलाण्टक	४००	७७	तनुत्र	४००	७३	तिक्तगुञ्जा	४०१	१	त्वक्पुष्प	४०३	५४
जलाण्डक	४०५	८७	तनुरस	४०३	५४	तिक्तपत्रम्	४०८	४५	तः	"	"
जलाभ्यका	३९९	४१	तपास्विन्	४०८	५२	तिन्निलीका	३९९	६२	त्वचिसुगन्ध	४०१	९७
				३९७	१३	तिर्गमष	४०२	२६	तु		
जवालिना	३९९	५३	तमोसागे	४००	७५	तिरीट	४०१	५५	दंशन	४००	७३
जालमाय	४००	७४	तरङ्गिणी	३९९	५३	तिळौदन	४०४	६९	दध्निन्	३९७	१५

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
दक्ष	४०१	१०	दीपाली	४०२	२६	ध,			नर्मट	४०८	५५
दधेष्टका	४०६	१०	दीप्तजिह्वा	४००	७९	धनापेक्षाचिका	४०२	२५	नमोठ	४०८	५४
दण्डपाल	४०५	१०	दीर्घकोशी	४०१	११	धनुस्	४०२	२७	नल	४०३	३८
दण्डपालक	४०५	११	दीर्घपृष्ठ	३९७	१५	धामि	४०३	४१	नलपाटिका	४०७	७७
दण्डपात्र	४०८	४७	दीर्घमास्त	३९७	१४	धर्मकील	४०४	७५	नरव	४०६	९७
दण्डवरादिन्	४२	२८	दुकूल	४०७	४५	धातुवादिन्	४०५	९५		४०४	७६
दण्डार	४०८	४७	दुग्धपाचन	४०७	२०	धातुपल	४०६	१२	नवतिका	४०३	३७
दधिचार	३९८	३४	दुर्नामन्	४०१	११	धात्री	४०१	९२	नवधौवन	४०३	५४
दन्त	४०४	६९	दुर्विध	४०५	९५	धान्यचमस	४०३	४९	नववीरका	"	"
दन्तमल	४०५	९५	दुल्लोल	४०७	१९	धाराकदम्ब	४०४	७७	नवाचिस्	३९८	३५
दन्तमास	३९८	३०	दुश्चर	४०१	१२	धाराङ्कर	४०७	३१	नवीन	४०४	७६
दन्ताशाण	४००	७	दुहितृ	४०७	१९	धारट	४०८	५५	नवोढा	४०२	५४
दरिद्र	४०५	९५	देवकुल	४०६	९८	धारि	४०३	३८	नद्याप्रिसूत्र	४०३	५८
दर्बट	४०२	२८	देवाहि	४००	८५	धीरा	३९९	६३	नाग	४०८	५७
दार्धिकर	३९७	१५	देवद्रोणि	४०२	१९	धीलटि	४०७	१९	नागकेसर	३९९	४५
दशक	४०२	२३	देवमाणि	४०२	१८	धुन्धुमार	४०८	४५		४०५	८०
दर्शविपत्	३९७	१३	देवयात्रा	४०२	२९	धूम	४०१	९	नागाञ्जन	४०७	३०
दशाकर्षिन्	३९८	२४	देवलक	४०३	५०	धूममाहिषी	४००	६८	नागाशन	३९७	१०
दशाली	४०१	९८	देवोद्यान	४०२	२४	धूमिका	"	"	नागोदर	४०६	९८
दशेन्धन	३९८	२४	दैत्यपुरोधस्	३९८	३६	धूमोर्णापति	३९९	५७	नागप्र	४०२	२६
दाक्षायणीपति	"	"	दक्षप्रश्न	३९८	२२	धूमशक	४००	८१	नाडिचीर	४०६	१४
दामन्	३९७	६१	दोग्रह	४०२	२७	धूर्त	४००	७८	नानाध्वनि	४०८	४९
दारद	३९९	५६	दोला	४०६	१४	धेनुका	३९९	५२	नायटि	४०७	३२
दासगर्भा	४००	७१	दोलिका	४०५	८१	धौतबलिन्	४०७	२०	नारिकेल	४००	१००
दारुपुत्रिका	"	"	दोष	४०६	९६	धौताञ्जलिन्	"	"	नालिका	३९८	३०
दावट	४००	६८	दोहद	४०७	१९	ध्रुव	३९८	३७	नालिङ्ग	४००	८४
दाक्षरक	४०८	४८	द्रगड	४०७	२२	ध्वाङ्क्षपुष्ट	४००	८८		४०५	९४
दिक्करी	४०३	५४	द्रुण	४०७	१८	ध्वान्तोन्मप	४००	७५	निचुलक	४०५	९२
दिगम्बर	४०२	१५	द्रुणह	४०२	२५	न,			निचोलक	"	"
दिनप्रणी	३९७	११	द्रुमर	४०१	९१	नक्र	४००	७६	निदाघकर	३९७	११
दिनमाणी	"	"	द्रोण	४००	८४	नक्रराज	४००	७७	निधुवन	३९९	९०
दिरार	३९८	२५	द्रोणमुख	४०२	२०	नग्न	४०२	१५	निराकृति	४०७	२१
दिहना	४०५	८५	द्रोणीदल	४०१	९२	नगनाटक	"	"	निर्ग्रन्थक	४०२	१९
दिवी	४०१	१०	द्वादशाहार्चिस्	३९८	३६	नट	४०३	५३	निर्घट	४००	७०
दिव्य दोहद	३९८	२१	द्वारकण्टक	४०६	७	नटाग्नितक	"	"	निर्घात	४०६	१०
दिष्ट	४०८	७०	द्विजिह्व	४०८	५०	नन्दीसरस्	३९९	५७	निर्हारिणी	३९९	५३
दीदिवि	३९८	३६	द्विपायिन्	३९७	१४	नभश्चर	३९८	१८	निर्भरसन	४०४	५९
दीना	४०७	१७	द्विमुखाहि	४०४	६४	नय	४०४	७१	निर्मल	४०३	३९
दीपवृक्ष	४००	६५	द्विराग्न	३९७	९५	नयपीठी	"	"	निर्मल	"	"
दीपशङ्खला	४०२	२६									

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
निर्वेष्टन	४०६	१४	पञ्चावट	३९९	४८	पाञ्चकली	४०२	२२	पठिसर्पिन्	४०२	३६
निलिम्प	४०६	२	पञ्जिका	४०६	१३	पाञ्चुर	४०२	२२	पठिकावेर	४०१	६
निशाकर	४०१	९०	पठल	४०३	९२	पाञ्चुर	४०२	३६	पीलु	३९७	१४
निशाहा	४०१	९३	पठह	४००	७२	पञ्चजन्यधर	९७	९	पुंनृष	४००	८३
निश्चुवकण	४०४	७०	पट्टोलिका	४०४	७५	पाञ्चात्री	४०४	७१	पुञ्जातप	४०२	२७
निषध	३९८	२६	पणग्रन्थि	४०७	२४	पाटलिक	४०७	३९	पुटाकिनी	४०४	६५
निषाद	३९८	२७	पण्वाजिर	४००	७०	पाठाहका	४०३	४५	पुटिका	४०१	९७
निष्कुट	४०४	६८	पतङ्ग	३९७	११	पाणिग्रहीती	"	"	पुटोदक	४०१	१००
	४०५	९२	पतद्ग्रह	३९९	४७	पातङ्गी	३९७	१२	पुण्यश्लोक	४०३	३८
	४०५	९३	पत्तन	४०३	४३	पात्रपाल	४०३	४३	पुन्नाग	४०५	८०
निष्ठुर	४०८	५३	पत्रकाहला	४०७	७	पादप	४०८	६५	पुर	४०८	५८
निष्पार	४०८	५७	पत्रण	४०२	१६	पादरथी	४००	७४	पुरतटी	४०४	६४
निष्प्रवाणि	४००	६९	पत्रपिगाचिका	४०२	१९	पादविरजस्	४००	७४	पुरन्दर	४०३	५१
निष्प्रवाणि	"	"	पत्रवाह	३९९	५३	पादाङ्गद	४०४	७३	पुरसस्कार	४०४	६४
निखिद्य	४०८	६२	पत्रशिरा	४०३	५०	पादालिन्दी	३९९	५९	पुरोटी	"	"
नोप	४०४	७७	पत्राञ्जन	४०६	१२	पानपात्र	३९९	६३	पुत्कस	३९८	२७
नोरस	४०४	६६	पत्रिन्	३९९	५३	पारद	४०३	५५	पुष्करा	४०५	८५
नोराखु	४००	७६	पत्रोपस्कर	४०१	९८	पारावती	४०४	७६	पुष्कारिणी	३९९	४२
नीलमणि	४०३	४५	पथिकसहाति	४०३	३८	पारावार	३९९	५६	पुष्कारिन्	३९७	१४
नीलधसन	३९७	१२	पदाद्यवित्	४०७	१६	पारिहार्य	४०३	५६	पुष्पशकटी	४०७	२०
नोत्र	४०३	५२	पद्मबीज	४०७	१८	पारी	३९९	६३	पुष्पिका	४०५	९५
नेत्रोपिण्ड	४००	८३	पद्माक्ष	"	"	पारीन्द्र	४००	८२	पुष्पफल	४०१	९७
न्यायसारिणी	४०६	१५	पद्मिन्	३९७	१४	पार्थिक	३९९	४४	पूगपात्र	४०३	३७
प.			पद्मध्री	४००	७४	पालिक	४०२	३०	पूत्यण्ड	४०७	३२
पक्षजन्मन्	३९७	१३	पद्म्याट	४०५	९२	पालिका	३९८	३४	पूरण	४०२	२९
पक्षद्वार	४०६	९६	पयोधन	३९९	५८	पिङ्गला	४०३	४७	पूर्णपात्र	३९८	१९
पक्षसुन्दर	४०१	९५	पयोधर	३९८	१८	पिङ्गला	४०८	६३	पूर्णनिग	"	"
पक्षिसिंह	३९७	१०	परभाषा	४०६	१५	पिच्छल	४०७	३०	पृथुदर	४००	८०
पङ्ककारि	४००	८४	पराञ्ज	४०७	३४	पिच्छा	"	"	पृथिनगर्म	३९७	९
पङ्कगडक	४०५	९१	परास्	४०१	५	पिच्छान्धस	४०३	५७	पृष्ठशृङ्गी	४०७	३७
पङ्कग्राह	४०५	८७	परिग्रन्थि	४०६	७	पिञ्जोला	४०६	७	पेन्वकी	३९७	१४
पङ्कमण्डूक	४०१	१२	परिघ	"	"	पिण्डार	४०२	३४	पैशून्य	४०३	५७
पङ्कशक्ति	४०१	११	पर्णिन्	४०१	७	पिण्डिल	४०२	२९	पोटा	४०२	३०
पङ्कार	४०७	३६	पर्णोटज	३९९	४१	पिण्डीर	४०४	६६	पोत	४०३	४२
पङ्किल	४०८	५९	पर्यस्तिका	४०६	१०	पितृवन	४०२	३१	पोताच्छादन	४००	६९
पञ्चभद्र	४०२	१७	पर्वायधि	४०६	७	दिप्पलक	४०७	३८	पोताधान	४०५	८७
पञ्चरसा	४०१	९२	पलल	४०३	४१	पिशित	३९९	५५	प्ता	४०८	६६
पञ्चाङ्गुल	४०१	८	पलामि	"	"	पिष्टवर्ति	४०६	१५	प्रक	४०७	१०
पञ्चावधि	३९८	३५	पल्याट	४०५	९३	पिष्टसौरभ	४०१	३			

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
प्रकीर्णक	४०४	७२	फ			भगसार्थ	४०६	१	माञ्जिका	४०३	४४
प्रकोष्ठ	४०४	६५	फणाभर	३९७	१५	भगाली	३९७	८	मञ्जुल	४०८	५२
प्रचलाक	४०८	४२	फरुवक	४०३	३७	भङ्गरोल	४०७	१७	मठ	४०३	४९
प्रचलाकी	४०१	९०	फलकी	४०५	८८	भण्ड	४०२	२३	मणीचक	४००	८८
प्रणालिका	४०२	२५	फलेलाङ्कु	४०२	२७	भदन्त	४०२	१५	मण्ड	४०३	५७
प्रतिकर्मन्	४०४	७३	फाणि	४०८	५६	भम्भराली	४०२	२३	मण्डरी	४०६	३
प्रतिकूप	४०४	७४	फाण्ट	४०८	६७	भरुज	४००	७८	मण्डल	४००	७८
प्रतिपात्ति	४००	७२	फाल्गुनानुज	४०२	३२	भर्ग्य	३९७	८	मण्डली	४०१	९३
	४०३	३८	फेणाग्र	४०६	५	भस्म	४०३	३८	मण्डा	४०१	९२
प्रतिम	४०६	४	ब.			भाजन	४०८	६०	३९९	६३	
प्रतिमाला	३९८	१७	बदरामलक	४०१	२	भाण्ड	४०८	६०	मत्स्यरङ्ग	४००	८८
प्रतिवासर	४०४	६९	बन्दिचोर	४०३	४६	भानु	३९७	११	मत्स्यराज	४०५	८८
प्रतीहार	३९७	१६	बन्दिपाठ	४०२	२९	भारवाह	४०४	६३	मदनी	३९९	६३
प्रभात	४०४	६१	बन्दी	४०६	९	भारिक	"	"	मदाम्नात	४०६	४
प्रवाल	४०१	९१	बन्धनवेदमन्	४०६	९९	भार्गवी	४०१	९३	मदोत्कट	३९९	४९
प्रसाधन	४०४	७३	बर्बर	३९९	४६	भार्या	४०३	४५	मद्गुर	४०५	८६
प्रसिद्ध	४०४	२४	बर्बरी	"	"	भालाङ्क	४०७	३५	मद्यभाजन	४०४	७०
प्रस्तार	४०४	७२	बर्बरीक	"	"	भिक्षाशित्व	४०३	५७	मधुकण्ठ	४००	८८
प्रहर्षण	३९८	३५	बलधगु	३९७	१३	भीमरथी	४०७	२१	मधुक्षीर	४०५	८२
प्रहर्षिणी	४०१	९३	बलि	४०८	६५	भीरु	४००	७८	मधुतृण	४०१	१००
प्रहि	३९९	४१	बहुरोमन्	४००	८०	भूिड	४०४	६६	मधुद्रुम	४०१	९६
प्रहेलक	४०३	५२	बाणवार	४०६	९७	भूिड	४०८	५६	मधुपुष्प	"	"
प्राक्फल्गुनीभव	३९८	३६	बाबट	४०३	४२	भूमिपक्ष	४०४	६०	मधुक	"	"
प्राचीनामलक	४०१	१	बालवाह्य	४००	८१	भूलता	४०६	३	मन्तु	४०४	६८
प्राचीर	४०१	९८	बालोपरीत	३९९	४८	भृण्डि	४०६	५	मन्त्रगण्डक	४०६	९६
प्रातराश	४०१	९९	बाल्वाङ्गी	४०२	२६	भोग	४०३	४२	मन्त्रीरथ	४०३	४९
प्रातर्भोजन	"	"	बिन्दु	४०८	६२	भोगपिशाचक	४०३	४१	मन्द	३९७	१२
प्राभृनक	४०४	५९	बिन्दुतन्त्र	४०४	७१	भोगावली	४०२	२९	मन्दमणि	४०५	९२
प्राभृवि	४०२	२८	बीजमातृका	४०७	१८	भौत	४०३	५०	मन्दा	३९९	४८
प्राघट	४०४	६२	बीजोदक	३९९	५८	भौम	३९८	३५	मन्दाक्ष	४०३	५३
प्रावृधेय	४०१	९६	बुक्कार	४०५	९४	भ्रमर	४०८	६०	मन्मन	३९८	२०
प्रासाद	४०६	९८	बुद्दु	४०४	६५		४०८	६४	मन्यज	३९९	६०
प्रासादकुक्कुट	४००	८७	बृहत्कोश	४०५	७८	म.			मम्भ	४०१	९
प्रेङ्ख	४०६	१४	बृहत्पाठलि	४०१	७	मक्ष	४०४	६०	मयण्ट	४०७	२३
प्रेङ्खा	"	"	ब्रह्मवाद	४०७	२१	मक्षिका	४०२	२३	मयूरचटक	४०१	९०
प्रोण्ठ	३९९	४७	ब्रह्माग्रभू	३९९	५२	मघाभव	३९८	३६	मरुण्डा	४०२	३०
प्लव	३९८	२७	ब्राह्मी	४०५	९१	मङ्क्षण	४०६	९८	मरुज्ज	३९८	२३
	४०३	५३	भ.			मञ्ज	४०२	३२	मरुवाह	४०१	९
			मग	३९७	११	मञ्जमण्ड	४०७	२३	मर्मर	४०२	३१

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
मलकाटिका	४०४	६०	मास	३९७	१३	य.			राका	४०२	३०
मलयात्रा	४०४	५९	मास	३९८	२८	यज्ञवाट	४०२	२५	राहाकिल	४०१	९१
मसार	४०३	४५	मास	४०३	५१	यज्ञस्थान	"	"	राजकेशव	४०५	८३
मासि	४०६	१२	मासमान	३९८	२८	यथातथ	४०६	९९	राजतिमिष	४०५	८१
मासिधानी	३९९	४८	मुखघण्टा	४०४	७७	यथार्थ	"	"	राजन्	३९७	१३
मासिप्रसू	"	"	मुखपूरण	४०६	६	यम	३९९	५७	राजपटोलक	४०१	५
मासिमणि	{ ४०६	१२	मुखम्पच	३९८	३८	यवफल	४०४	७६	राजभट्टिका	४००	८४
मसुर	४०२	३३	मुद्रय	३९८	२७	याचनक	३९८	३८	राजमाप	४०५	८२
मसूर	{ ४०२	३४	मुद्रर	४०४	६६	याजकगज	३९९	४९	राजशफर	४०५	८९
	{ ४०५	८९	मुरत	४०५	८३	याध्ययान	४०३	५८	राजशृङ्ग	४०५	८६
महत्तर	४०२	३१	मूर्धकर्परी	३९९	४०	यामकिनी	४०३	३९	राजसर्पप	४०५	८१
महाकच्छ	३९९	५६	मूलक	४०१	१	यामिञ्जी	"	"	राजहस्तिन	३९९	४९
महाकन्द	४०१	१	मूलदेव	३९८	३२	युगांसक	३९८	२८	राजालुक	४०१	१
महाघोष	४००	७०	मूलभद्र	३९८	३२	योगनाविक	४०५	८६	रात्रिमाणि	३९७	१३
महानाद	४०३	४३	मृग	४०८	६६	योगित	४०७	२२	रास	४०८	७६
महामद	३९७	१४	मृगनाभि	४०१	३	योजन	४०६	९७	राहूस्त्रष्ट	४०७	२३
महामृग	"	"	मृगमद	"	"	र			रुचक	{ ४००	७५
गहारस	४०१	१००	गृगवधाजीव	३९८	२७	रक्त	{ ४०१	२		{ ४०३	५५
गहाशल्क	४०५	८७	मृगेन्द्रचटक	४००	८६	रक्तचूर्ण	३९९	४४	खण्ड	४०३	३७
महिषवाहन	३९७	५७	मृणालिनी	४०४	६५	रक्तपारद	४०३	५५	रुहा	४०१	९३
महिषीपाल	४०२	३४	मृतकान्तक	४००	७८	रक्तवालुक	३९९	४४	रेणु	४०१	८
महिषाचीर	३९९	५६	मृत्फली	४०३	५६	रक्तशासन	४०४	७५	रेरिहाण	३९७	८
मांस	३९९	५५	मृत्युफला	४०१	५	रक्ताक्ष	४००	८०	रोचनिका	४०२	३५
मावल	४०३	४६	मृत्युबीज	४०१	८	रक्तोपल	४०३	५५	रोमगुच्छ	४०४	७२
माढि	४०३	५०	मृदुपुष्प	४०१	९४	रङ्गमातृ	४०७	१९	रोमश	{ ४००	८०
माणिमन्थ	३९९	५५	मेघकफ	३९९	५८	रजनीचर	४००	६७		{ ४०२	३६
मातङ्ग	४०७	९७	मेघपुष्प	४०७	३७	रणरङ्क	४०६	४	रोहिणीश	३९७	१३
माध्वी	३९७	६३	मेघास्थि	३९९	५८	रतिलक्ष्म	३९९	५०	राहित	४०५	८८
मानग्रन्थि	४०४	६८	मेठ	४०३	४०	रथ	४०४	६२	रहिण	४०५	८३
मायु	४०३	४१	मेनाद	४००	८३	रथ्या	४०२	२२	ल.		
मारक	४००	८६	मेरु	३९८	२६	रन्ध्रवभ्रु	४०७	१७	लक्ष्मण	४०५	८५
मारीच	३९९	४९	मेला	{ ३९९	४८	रम्भा	४०१	५	लक्ष्मी	४०७	२४
मार्गधेनु	४०६	९७		{ ४०६	१२	रस	४०६	६	लग्नक	४०३	५७
मार्जिता	४०५	९४	मेलानन्द	४०६	१२	रसकेसर	४०१	४	लघुखटिका	४०६	९
मार्दङ्ग	४०३	४३	मोघोलि	४०१	९८	रसज	३९९	६०	लघुगर्ग	४०५	९०
मालय	४०१	३	मौद्रालि	४००	८४	रसनामल	४०५	९५	लङ्घन	४०६	३
मालुधान	४०८	४१	मौहित्य	४०३	४१	रसाला	{ ४०५	९४	लङ्ग	४०८	५५
मालवी	४०४	५९	म्लेच्छास्य	४०१	११		{ ४०७	२७	लटा	४०८	५६
			म्लेच्छिता	४०६	१५	रसोन	४०७	२७	लताम्बुज	४०६	२

शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
लतायावक	४०१	९१	वधस्थान	४०६	९९	वाटशृङ्खला	४०४	७४	विरजस्	४०१	९३
लतारसन	३९७	१५	वधुटी	४०३	४६	वाटि	४०१	१०	विरहित	४०६	६
लम्पापटह	४००	७२	वधूटी	"	"	वाणिनी	४०८	५१	विरोचन	३९७	११
लम्भा	४०४	७४	वनच्छाया	४००	८१	वाततूल	३९८	२३	विलोमजिह्व	३९७	१४
लवण	४००	७५	वनद	३९८	१८	वातपुत्र	४०३	३९	विशारद	४०७	२४
	४०५	८१	वनाखु	४०५	८४	वाताश्व	४०४	६०	विशेष	४०८	५७
लसा	४०१	९३	वनालिका	४०१	९५	वातुलि	४०५	८५	विश्वकद्रु	४०७	२१
लाक्षा	४०८	५९	वनीयक	३९८	३८	वानीर	४०८	६५	विश्वका	४००	८५
	४०७	१९	वन्दना	४०२	३३	वायसी	४०५	८०	विपधर	३९७	१५
लाक्षावृक्ष	४०१	७	वरचन्दन	४०१	४	वायुकेतु	४०३	५८	विपनाशन	४०१	९४
लाज	४०३	४९	वरण	४००	८१	वायुदारु	३९८	१८	विपम	४०२	२४
लाबुकी	४०६	११	वरण्ड	४००	९०	वारक	४०२	२८	विपमनयन	३९७	८
लासक	४०४	५९	वरवत्सला	४०६	१	वारसुन्दरी	४०३	४४	विपशृङ्गिन्	४०७	१७
लिङ्गालिक	४०७	१७	वरवर्णिनी	४०८	४३	बारासन	४०६	१४	विपायुध	३९७	१५
लुण्टिका	४०६	१५	वराह	४००	८२	वारिवालक	४०५	७८	विपास्य	"	"
लेख	३९९	५४	वराहकाली	४०१	९४	वारुण्ड	४०८	५६	विष्णुलिङ्गिन्	४०५	८४
लेखनी	४०६	१२	वरोल	४०७	१७	वार्दल	४०८	६९	विहाङ्गिका	४०४	६३
लेपकामिनी	४०४	६१	वर्णतुलिका	४०६	१२	वार्मट	४००	७६	वीक्षापन्न	४०३	५२
लोकावास	४०३	४०	वर्णदूत	३९९	५४	वालुकागड	४०५	९०	वीची	४०६	५
लोम	४०३	५८	वर्णिका	४०८	६९	वास	४०४	६०	वीथी	४०३	५२
लोपाशिका	४०४	७२	वर्धमान	४०१	८	वासगृह	४०३	४०	वीनाहिन्	३९९	४१
लोपासका	४०५	९३	वर्षाशक	४०४	६६	वासिता	३९९	५२	वीरण	४०४	७७
लाहमया	४००	७४	वर्षाशक	३९८	२८	वास्सदन	४०६	१४	वीरतर	३९९	५३
लोहिका	४०६	२	वर्षाङ्ग	"	"	विगणन	४०३	५७	वीरभद्र	४०४	७७
ल्यावण	४०५	८१	वल्या	४०१	९२	विजयकुञ्जर	४०४	६०	वृक	४०४	७८
व.			वल्लभपालक	४०२	१७	विजयमर्दल	४००	७२	वृत्तपुष्प	४०१	९६
			वशा	३९९	५२	विट	४०३	३९	वृद्धसत्रकर	३९८	२३
वश	४०४	७६	वशारोह	३९८	२५	विट्सारिका	४०७	२८	वृश्चिक	४०७	१८
	४०८	७०	वसुकीट	३९८	३८	वितण्डा	४०७	२८	वृषभपति	३९७	८
वंशक	४०१	४	वसुनन्दक	४०३	५०	विदाह	४०७	१८	वृषाकपि	४०४	६२
वंशकफ	३९८	२३	वस्त्र	३९८	३१	विद्ध	४०६	१	वृषाङ्ग	३९७	८
वर्चचिञ्चिका	४०५	८८	वस्त्रकुट्टिम	४००	९९	विद्वपकटी	४०१	१	वृषाण	४००	८९
वकाची	"	"	वहल	४०३	४२	विद्या	४०६	९६	वृषाहार	४००	८३
वज्ररी	४०७	२३	वागुलिक	४०२	३२	विद्वव	४०१	९९	वृष्टिभू	४०३	५३
वज्रका	४०७	२०	वाशक	४०४	६६	विधान	४०५	९१	वेण्ड	४०४	७६
वज्रवहली	४०१	९७	वाचनिक	४०३	५२	विनाकृत	४०६	६	वेदि	४०५	९२
वञ्चक	४००	७८	वाचिकहारक	३९९	५४	विपाठ	३९९	५३	वेधस्	४०८	५८
वञ्चनी	४०४	६१	नाजिन्	३९९	५२	वियन्मणि	३९७	११	वेरक	४०१	४
वण्टक	४०६	४							बेला	४०८	६८

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वेपण	४०१	९८	मालमञ्जिका	४००	७१	शृङ्गार	४०६	४	समण्ठ	४०५	७८
वेष्टक	४०१	९७	मालाजिर	४०४	६७	शृङ्गिन्	३९८	२६	समुत्थितश्मश्रु	४०२	३०
वैदूर्यमणि	३९८	२७	मालामृग	४००	७८		४००	७९	समुद्र	४०२	३४
वैनतेय	३९७	१०	मालावृक	४०८	५३		४०५	८५	समुद्रगा	३९९	५३
वैभ्राज	४०२	२४	मालिशृङ्खला	४०४	७१	शृङ्गीकनक	३९९	५०	समुद्रगृह	४००	६६
वैरानुबन्ध	३९८	३३	मालर	४०३	५३	शृङ्गी	४०४	४	समुद्रनवनीत	३९७	१३
वैशाल	३९८	३४	मालमलिन्	३९७	१०	शैवल	४०१	६	सम्पुट	४०२	३४
व्यस्तार	३९८	२९	मालसन	४०४	७५	शैवलिनी	३९९	५३	समार्जनी	४०७	३५
व्यालुक्षी	४०२	१६	मालिखत	४००	६५	शोपितध्वीरपिण्ड	३९९	५९	सरक	४०४	७०
व्याध	३९८	२७	मालिध्वज	४०१	९	श्रविष्ठाज	३९८	३५	सरघा	४०१	१
व्युष्ट	४०८	५३	मालिन्	४०४	६२	श्राम	३९८	२८	सरमा	४०४	७२
व्योमधूम	३९८	१८	मालिकण्ठ	३९७	८	श्री	४०७	२४	सर्ववेशिन्	४०३	५३
व्योममुद्गर	४०६	१८	मालीरथ	४०३	५८	श्रीखण्ड	४०१	३	सविस्मय	४०२	५२
व्रण	४०३	५६	मालिरत्न	४००	७३	श्रीग्रह	४०२	३२	सहस्रवीर्या	४०१	९३
व्रीहिकाञ्चन	४०५	८२	मालीरप	४०२	९४	श्रीवृक्षक	४०२	१८	सहोदज	३९९	४१
श.			मालीन्द्रक	३९८	२५	श्रुतश्रवोनुज	३९७	१२	संघाटिका	४०८	४२
शकुनिप्रपा	४०२	३२	माला	४०१	९२	श्रुतादान	४०७	२१	साधुधी	४०	६ १
शकुल	४०५	९१	माला	४०४	७२	श्रुतिकण्ठ	४०७	२७	सामज	३९७	१४
शकुलादनी	४०७	३३		४०४	७२	श्रुतुर	४०६	१	सामीची	४०३	३३
शकुलीट	४०४	६३	मालालय	४०२	३१	श्रुतनाशन	३९७	१५	सामुद्रिक	३९९	६१
शङ्क	४००	७९	मालिशुमार	४००	७७	श्रुतकोतक	४०५	८७	सारिका	४०८	८९
शङ्कितवर्णक	४०२	२८	मालीपक	४००	७३	प.			शारिणी	४०२	२५
शङ्कु	३९७	८	मालीपथ	"	"	मोडशर्धिस	३९८	३६	साल	४०५	८२
शङ्कुतर	४०५	८२	मालीपरक्ष	"	"	स.			साशक	४०३	५६
शतधामन्	३९७	९	शुक	४०२	१५	संयोजन	३९९	५०	सिद्धाण	४०२	२७
शतपत्र	४०१	९०	शुनी	४०४	७२	संघत्	३९८	२८	सितमाप	४०५	८२
शनि	३९७	१२	शुभ्रदन्ती	४०३	४८	सहर्ष	४०६	८	सिताग्रदल	४०१	९१
शफर	४०५	८७	शुक्क	४०८	६८	राकर	४०७	३५	सिताङ्क	४०५	९०
शम्पा	३९९	५८	शुक्ल	४०१	११	सतील	४०१	८	सितापाङ्ग	४०१	९०
शम्बूक	४०१	११	शुक्कगोमय	४०४	७०	सदन	४०८	६८	सिताभ्र	४०१	४
शयाल	४००	७८	शुक्लमन्	४०४	६२	सन्तानिका	४०७	३४	सितालिका	४०१	११
शय्या	४०३	४६	शुक्लत	४०१	९४	सन्देशोक्ति	४०४	६६	सितोत्पल	४०५	७९
	४०४	७२	शुक्लपुच्छ	४०७	१६	सन्धिजीवक	३९९	४४	सिद्ध	४०४	६१
शरद्	४०८	५८	शुक्लशासन	४०४	७५	सन्धिहारक	४०३	४६	सिद्धजल	४०२	१५
शवयान	४०६	६	शुना	४०२	२९	सन्ध्यावलि	४००	६७	सिन्दूर	३९९	४४
शशक	४०५	८४	शुलिन्	३९७	८	सप्तार्चिष्	३९७	१२	सिन्धुर	३९७	१४
शस्तक	३९९	६०	शृगालिका	४०१	९९	सप्तार्चिष्	३९८	२८		४०४	७५
शाखानगर	४०१	९	शृङ्खलक	४००	८१	सप्त	४०६	२०	सिन्धूपल	३९९	५५
			शृङ्गाद	४०५	७९	सप्तकोल	३९८	१५			

शब्दानुक्रमणिका ।

(१२३)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
सिप्र	४०३	५४	सूत्रवीणा	४०२	११	स्पर्ध	४०६	८	हस्तिदन्तक	४०१	१
सिंहानादक	४०५	९४	सूत्राली	४०४	७४	स्फुटि	४०२	२६	हस्तिपक	४०३	४०
सिंहविक्रान्त	३९९	५२	सूर्यश्रुति	३९७	१८	स्तुतुङ्ग	४०१	१००	हस्तिशुण्डी	४०१	०५
सिंहाण	४०५	९४	सूर्यावन	४०१	९८	स्यद्रङ्ग	४०७	२४	हापुत्री	४०७	८४
सुकुमार	४०२	२४	सेतु	४०२	२६	स्वच्छटी	४०६	३	हाफिका	४०३	३९
सुकृत	४०४	७५	सेतु	४०२	२९	स्वदोपाच्छादन	४०४	६०	हाला	३९९	५३
सुखाश	४०५	८१	सेवा	४०३	४९	स्वभाव	४०३	४४	हिसातुक	४०७	२२
सुधा	४०२	३५	सैरिभ	४००	८०	स्वभानु	३९८	३८	हिङ्गुनिर्वास	४०८	६९
सुधाङ्ग	३९७	१३	सोमाल	४०२	२४	स्वास्तिमुख	३९९	५४	हिङ्गुल	४०३	६५
सुपर्वन्	४०१	८	सौमिक	४०३	५१	स्वागत	४०२	३३	हिण्डिक	४०८	५९
सुभीरव	४०१	७	सौभ	४०४	६१	स्वामिजनक	४०६	१	हिण्डिप्रयत्तम	३९७	८
सुरभि	४०२	३२	सौवर्चल	४०३	५५	स्वेद	४०३	५४	हिण्डीर	४०८	७०
सुरला	४०३	५१	स्कन्धफल	४०१	१००	ह.			हिम	४००	६७
सुवसन्तक	४०२	१९	स्कन्धचाप	४०४	६३	हसक	४०४	७३	हिमवद्	३९८	२६
सूचि	४०१	९१	स्कन्धवाह	४००	७९	हडा	४००	७०	हिलमोची	४०५	८०
सूचिकामुख	४०१	१०	स्कन्धामि	४०६	२००	हरि	३९७	११	हीना	४०८	६७
सूचिपुष्प	४०१	९२	स्तेन	४०२	२८	हरिचन्दन	४०८	४३	हुलहुली	४०४	७७
सूचिरोमन्	४००	८२	स्त्यान	४०३	३७	हरिणहृदय	४०४	६६	हैमकूट	३९८	२६
सूतक	४०३	५५	स्थण्डिलसित	४०५	९२	हरितालीवनि	४०८	४०	हेरम्ब	४००	८०
सूत्र	४०४	६९	स्थपुट	४०२	२४	हरिद्र	४०१	९६	हेलावुक	४०६	१
सूत्रकण्ठ	४०८	५७	स्थाणु	३९७	८	हरिनेत्र	४०५	८५	होलि	३९७	११
सूत्रकोण	४०६	१०	स्थासक	४०४	६५	हरिवाहन	३९७	१०	हैयङ्गवीन	३९९	६०
सूत्रतन्तु	४०४	६६	स्थूलकाष्ठामि	४०६	२००	हलिप्रिय	४०१	९६	हादिनी	३९९	५८
	४०४	६९	स्थूलनासिक	४००	८२	हल्लीकट	३९९	४९	हबिरे	४०५	७८
सूत्रल	४०६	१३	स्नेहाश	३९८	२४	स्तपुच्छ	४०४	६५			

इति हारावल्याः शब्दानुक्रमणिका समाप्ता ॥

अथ द्विरूपकोषद्वयस्य

—००००००००००००—

अकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
अ.			अयोगण्ड	४१२	११	आर	४१३	५५	ऊपा	४१०	९
अगस्ति	{	४१० ३	अराति	४१०	२	आर्ज्य	४१२	१२	ऊ,		
		४१२ २६	अरे	४१३	५५	आर्द्र	४१२	३१	ऊष्टि	४१०	२१
अगस्त्य	{	४१० ३	अर्घ्यध	४१०	२७	आर्थ	४१३	१२	ए,		
		४१२ २६	अर्ति	४११	४१	आलस	४१३	८६	एध	४११	३१
अगार	४१०	२	अर्द्र	४१२	३१	आगी	४११	३४	एधस्	"	"
अग्र	४१२	१९	अलस	४१३	४६	आश्या	"	"	क,		
अग्र्य	"	"	अलि	४१२	६	आपाह	४१२	१	ककुद्	४१२	१९
अघमर्ष	४१३	४१	अली	"	"	आसाह	"	"	ककुद्	"	"
अघमर्षण	"	"	अवतस	४१२	१२	आहो	४१३	५४	कङ्गु	४१२	१४
अङ्कुर	४१०	२	अवनि	४१२	११		ई,		कङ्गु	"	"
अङ्कुर	"	"	अवमान	४१३	४१	ईश्वरा	४१०	२८	कञ्जल	४११	४१
अञ्जलौकस्	४११	३७	अवशाय	४१०	४	ईश्वरी	"	"	कट	४१२	२३
अटरुप	४१०	४	अनवशाय	"	"		उ,		कटक	४१२	३१
अन्त	४१२	७	अवहित	४१२	१२	उक्थ	४१२	२२	कटि	४१२	२३
अन्तरिक्ष	४१०	३	अवाची	४११	४०	उख्य	"	"	कटीरक	"	"
अन्तरीक्ष	"	"	अशनि	४११	३२	उदक	४१२	२३	कनक	४१२	३१
अन्तिका	४१२	९	अश्रु	४१२	४	उदकं	"	"	कपाट	४१०	१४
अन्तीका	"	"	अस्तु	"	"	उरीकृत	{	४१० ८	कपाटक	४१२	७
अन्त्य	४१२	७	अहो	४१३	५४		{	४१३ ५०	कपिल	४१०	१४
अपगा	४१०	२	आ			उल्लुक्	४१०	५	कफणि	४१२	८
अपतीर्थ	४१३	३९	आगार	४१०	२	उल्लूक	"	"	कफोणि	"	"
अपमान	४१३	४१	आटरुप	४१०	४	उपण	४१०	७	कबन्ध	४१२	१८
अपाची	४११	४०	आपगा	४१०	२	उषर	"	"	कबन्धक	"	"
अपिधान	४१२	११	आम्र	४१२	१६	उपा	४१०	९	कमल	४१३	४७
अपूप	४१३	४१	आम	४१०	२		ऊ,		करज	४१०	२४
अभ्र	४१२	१६	आमर्ष	४१०	३	ऊरीकृत	{	४१० ८	करञ्ज	{	४१२ २५
अम	४१०	२	आयु	४१०	१५		{	४१३ ५०		{	४१० २४
अमर्ष	४१०	३	आयुप्	"	"	ऊर्ध्व	४११	४२	करञ्जक	४१२	२५
अमिक्षा	४१२	२७	आरग्वध	४१०	२७	ऊषण	४१०	७	करपाल	४१०	१४
अमीक्षा	"	"	आराति	४१०	२	ऊषर	"	"	करम	४१३	४४

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
करभक	४१३	४४	काप	४१०	१६	घ		जतुका	४१०	५	
करवाल	४१०	१५		४१३	४	घ्राण	४१३	३३	जतूका	"	"
कराटान	४१०	२२	क्रिमि	४१०	२०	घ्रात	"	"	जमदग्नि	४१२	१०
करिप	४११	३९	क्रीण	४१३	३३	च.		जापति	४१३	५५	
कर्मीर	४१०	२४	क्रीत	"	"	चञ्चु	४१०	१३	जम्भीर	४१२	२०
कर्ष	४११	३९	क्लिञ्जित	४१३	३४	चञ्चू	"	"	जम्भीर	"	"
कर्षक	४१३	५३	क्लिष्ट	"	"	चटु	४१०	१२	जरस	४१०	१५
कलश	४१०	१८	क्षुरक	४१०	२७	चण्डाल	४१०	९	जरा	४१०	१७
कलस	"	"		४११	४३	चमर	४१०	१२		४१०	१५
कलाटीन	४१०	२२	क्षुरप्रक	४१२	१२	चमु	"	"		४१०	१७
कवाट	४१०	१४	क्षुवाक	४११	४३	चमू	"	"	जलौकस्	४११	३७
	४१२	७	ख.			चरित	४१०	२०	जातिफल	४१२	१५
कवात	४११	४१	खड्ग	४१२	१६	चाटु	४१०	१२	जातुधान	४१०	१९
कविल	४१०	१४	खलिल	४१३	५४	चाण्डाल	४१०	९	जामदग्नि	४१२	१०
कशा	४१२	१	खलान	"	"	चामर	४१०	१२	जामातृ	४१२	१३
कपा	"	"	खुर	४११	४३	चारिध्रि	४१०	२०	जाया	"	"
कालनेमन्	४१३	५१	खुरक	४१०	२७	चिन्तन	४१२	२८	जिह्व	४१२	२१
काल्नेभि	"	"	खुरप्र	४१२	१२	चिन्तनी	"	"	जिह्वल	"	"
किकिदीधि	४१३	३९							जिह्वा	"	"
किकीदिवि	"	"	ग.			चुलुक	४१०	२३	जीवजीव	४१३	४०
किमीर	४१०	२४	गन्धर्व	४१०	१२		४१२	५		"	"
किलिञ्जक	४१२	१०	गभीर	४१२	२५	चलुक	४१०	२३	जीवजीव	"	"
किशरा	४१०	२१	गम्भीर	"	"		४१२	५	जष्ट	४१२	२९
किशलय	४१२	५	गत	४१३	५४	चेटी	४१२	२८	जोषा	४१२	१३
किसलय	"	"	गता	"	"		"	"	ज्येष्ठ	४१०	२५
किलिञ्ज	४१२	१०	गधन	४१३	४७	चल	४१०	१२	ज्येष्ठ	"	"
किलिणी	४१२	१४	गाण्डिव	४१०	८	चोर	"	"		४१२	२९
कीटिनी	"	"		४१२	६	चोल	"	"	ज्योतिष	४१०	६
कुटिर	४१२	३१	गाण्डिव	४१०	८	चौर	"	"	ज्योतिष	"	"
कुटीर	"	"		४१२	६						
कुमुद	४११	३५	गान्धर्व	४१०	१२	छन्द	४११	४१	झलरी	४११	३०
कुवर	४१२	३०	गुग्गुल	४१३	३९	छन्न	४१३	३८	झिलरी	"	"
कुशल	४१२	२	गुग्गुल	"	"	छादित	"	"	ड.		
कुसल	"	"	गुप्त	४१३	३३				डिम्ब	४१२	३०
कूवर	४१२	३०		४१३	३७	जटर	४१०	२६	डिग्भ	"	"
कृमि	४१०	२०	गुरु	४१३	४४	जटायु	४१०	२५	त		
कृशरा	४१०	२१	गुर्वा	"	"	जटायुप्	"	"	तडाग	४१३	४०
कृषिक	४१३	५३	गूढ	४१३	३३	जटिल	४१३	३२	तडाग	"	"
	४१०	१६	गृध्र	४१३	४७	जटील	"	"	तनु	४१२	१५
कोश	४१२	४	गोपायित	४१३	३७	जठर	४१०	२६	तनु	"	"

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
तन्द्रा	४१३	४५	ध.			नीलङ्गु	४१०	२८	पुत्र	४१२	२९
तन्त्री	"	"	धनु	४१०	१७	नीलङ्गु	"	"	पुत्र	४१३	४१
तप	४११	३६	धनुष	"	"	नृत्त	४१२	२४	पूरित	४१३	३४
तपस्	"	"	धन्याक	४१०	१३	नृत्य	"	"	पुन्य	४१२	२२
तपिच्छ	४१०	२८	धन्याक	४१२	१६	प	"	"	पूर्ण	४१३	३४
तपित	४१२	३६	धपित्रक	"	"	पतिश्याय	४१०	४	पृथु	४१३	४८
तप्त	"	"	धवित्र	"	"	पतीर्थ	४१३	३९	पृथुल	"	"
तप्त	४११	३७	धान्याक	४१०	१३	पनायित	४१३	२८	प्रपदश्च	४१२	१७
तप्तस्	"	"	धान्याक	४१२	१६	पनित	"	"	प्रपदश्च	"	"
तसणी	४११	३९	धुत	४१३	३१	परश	४११	३९	पेटक	४१३	४६
तल	४१०	१३	धुपायित	४१३	३६	परसु	४१०	२९	पौप	४१२	२९
तलुनी	४११	३१	धुपित	"	"	परसु	४१२	१७	प्रक्षण	४१०	११
तापिच्छ	४१०	२८	धुस्तुर	४१२	९	परसु	"	"	प्रक्षण	४१२	२५
ताल	४१०	१३	धुस्तुर	"	"	परिषद्	४१२	१५	प्रक्षण	४१०	११
तुरग	४१२	१८	धृष्ट	४१३	४९	परिस्तुता	४१३	४६	प्रगाह	४१२	२५
तुरङ्ग	"	"	धृष्टु	"	"	परीषद्	४१५	१५	प्रगाह	४१३	५५
तृफला	४१०	२१	धौत	४१२	३१	परीस्तुता	४१३	४६	प्रगाह	"	"
तृप्ता	४११	३०	न			परेत	४१०	२४	प्रचलाह	४१०	१०
तृष्णा	"	"	नख	४१२	७	पर्व	४१३	३९	प्रतति	४१२	२३
तेम	४१२	२७	नखर	"	"	पर्वणी	"	"	प्रतिकार	४१२	१०
त्रपुष	४१०	२८	नग	४११	३६	पर्श	४११	३९	प्रतिश्याय	४१०	४
त्राण	४१३	३७	नगस्	"	"	पर्शु	४१०	२९	प्रतीकार	४१२	१०
घात	"	"	नटन	४१३	४९	पर्ण	४११	२८	प्रदेश	४१२	२५
त्रिपुष	४१०	२८	ननन्द	४१०	९	पर्वद्	"	"	प्रमदवचन	४११	३२
निफला	४१०	२१	ननन्द	४१३	३२	पाण्डुर	४१२	६	प्रमदावचन	"	"
द.			ननन्द	४१०	९	पाण्डुर	"	"	प्रदिन	४१०	२७
दमित	४१३	३४	ननन्द	४१३	३२	पारत	४१०	२०	प्रादेश	४१२	२५
दम्पति	४१३	५५	नरक	४१२	३१	पारद	"	"	प्राय	४११	४०
दान्त	४१३	३४	नगयण	४१०	१९	पारवत	४१२	७	प्राय	४१३	५४
दासेय	४१३	४६	नवजवा	४१३	४७	पारापत	४१०	१५	प्रायस्	"	"
दासेर	"	"	नसा	४१३	५३	पारावन	४१०	१५	प्रायस्	"	"
दिष्	४११	३८	नाटन	४१३	४९	पारावन	४१२	७	प्रायस्	४११	३५
दिष	"	"	नारक	४१२	३१	पिटक	४१३	४६	प्रायस्	"	"
दिष्	४१२	२९	नारायण	४१०	१९	विधानक	४१२	११	प्रियाल	४१०	२१
दिशा	"	"	नारिकेल	४१२	३०	त्रिथाल	४१०	२१	प्रेत	४१०	२४
देवकी	४१०	६	नालिकेर	"	"	पिपित	४१३	३५	प्लुष्ट	४१३	३८
दैवकी	"	"	नासा	४१३	५३	पिष्ट	"	"	फ.	"	"
दोष्	४१०	२९	निमिष	४१०	२६	पुर	४१२	२०	फणायित	४१३	३८
दोष	"	"	निमिष	४१३	४३	पुरी	"	"	फणित	४१३	३७
दोषा	४११	४४	निमेष	४१०	२६	पुरुचूक	४११	३४	फल	४१३	५३
द्वार्	४१२	९	निमेष	४१३	४३	पुरुद्यान	४१२	२०	फालित	"	"
द्वार	"	"	निशीत	४१३	३२	पुरुष	"	"	फालित	४१२	२४
द्वयारु	४१२	१४	निशीत	"	"	पुष्ट	४१३	३८	फालित	"	"

शब्दानुक्रमणिका ।

(१२७)

शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वन्धुक	४१२	१९	मकुट	४१०	२३	मृदुल	४१३	४८	लक्षा	४१३	४४
वन्धुर	४१०	८	मकुर	४१३	५२	मृदुलि	"	"	लक्ष्मण	४१०	१९
वन्धुर	४१२	१९	मकुल	४१३	५३	मृद्वी	४१३	४४	लक्ष्मण	"	"
गहल	४१०	८	मङ्गल	४१०	२२	मृष्ट	४१३	५३	लक्ष्मि	४११	३५
गहल	४१३	४८	मङ्गल्य	४१३	५२	मेधि	४१३	४३	लक्ष्मी	"	"
गहल	"	"	मञ्जु	४१३	४८	मेधी	"	"	लक्ष्य	४१३	४३
गहल	"	"	मञ्जुल	"	"	मिलिष्ट	४१३	५३	लक्ष्म	४१३	४४
वाहा	४११	३०	मणि	४१३	४०	यमज	४१२	२६	लक्ष्म	४१२	२३
वाहु	"	"	मणी	"	"	यमद	"	"	लक्ष्म	"	"
विम्बोष्ठ	४१३	४१	मथुरा	४१२	८	यवागु	४१२	१४	लक्ष्मी	४१३	४२
विम्बोष्ठ	"	"	मदन	४१०	२६	यवानी	४११	४३	लक्ष्मी	"	"
बुद्ध	४१३	३७	मदुर	४१०	२३	यष्टिमधु	४१२	१५	लिकुच	४१२	२६
बुद्ध	"	"	मधुरा	४१२	८	यष्टिमधु	"	"	लुपान	४१२	२०
ब्राह्मिक	४१२	८	मलय	४१०	२६	यातीफल	"	"	व.	"	"
ब्राह्मिक	"	"	मसुर	४१०	५	यातुधान	४१०	१९	वक	४१०	२६
भ.	"	"	मसूर	"	"	यामातु	४१२	१३	वक्त्र	४१३	५०
भगिनी	४११	३०	मह	४११	३६	याया	"	"	वक्त्र	"	"
भग्नी	"	"	महसू	"	"	युतक	४१०	१३	वक्त्र	४११	३२
भरता	४१३	४५	महा	४१२	२८	युष्ट	४१३	३३	वक्त्र	४१०	२२
भविष्य	४१०	१६	महा	४१२	२८	योगण्ड	४१२	११	वक्त्र	४१२	१३
भाविष्णु	४१३	४७	माङ्गल्य	४१३	५२	योपा	४१२	१३	वदान्य	४१०	९
भल्लुक	४१०	४	मातुस्स्वरु	४१२	१	योषित्	४११	३५	वनीपक	४१०	१४
भल्लुक	"	"	मातृष्वसु	"	"	योषिता	"	"	वनीयक	"	"
भारती	४१३	४५	मारिप	४११	३९	यौतक	४१०	१३	वरिपा	४११	३८
भावुक	४१०	१६	मार्गित	४१३	३६	रज	४११	३७	वरुण	४१२	२०
भिन्न	४१३	३५	मार्जन	४१३	४५	रजत	४१२	२८	वरुण	"	"
भीरु	४१३	४३	मार्प	४११	३९	रजन	"	"	वर्षा	४११	३८
भीरुक	"	"	मिष्ट	४१२	२२	रजनि	४१२	११	वल्लि	४१०	२२
भीरुक	"	"	मीष्ट	"	"	रजनी	४१३	४४	वलि	४१३	४९
भुज	४१०	२९	मुकुट	४१०	२३	रजस	४११	३७	वलि	"	"
भुजग	४१२	१८	मुकुर	४१३	५२	रात्रिचर	४१२	२८	वलि	४१२	२
भुजङ्ग	"	"	मुचंशिला	४११	३३	रात्रिचर	"	"	वलि	"	"
भुजा	४१०	२९	मुहुर	४१०	२३	रुचक	४११	३४	वसुदेव	४११	३३
भूमि	४१२	११	मुल्ल	४१०	२२	रुचुक	"	"	वहित	४१२	१२
भूमी	"	"	मुपल	४१०	१६	रोधसि	४१३	४०	वह्नि	४१२	६
भूष्णु	४१३	४७	मुसल	४१२	३	रोधसा	"	"	वैशि	४१२	२९
भृङ्गरज	४१३	५२	मृगित	४१३	३६	लकुच	४१२	२	वाचा	"	"
भृङ्गराज	"	"	मृजा	४१३	४५	लक्ष	४१३	४३	वातिल	४१२	२७
भेदित	४१३	३५	मृहु	४१३	४४				वातुल	"	"
भ्रुकुटि	४१३	४९							वातुल	"	"
भ्रुकुटि	"	"							वादान्य	४१०	९
									वालिका	४१०	२९
										४१२	८

शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.	शब्द.	पृष्ठ.	श्लोक.
वाञ्छुका	४१०	२९	वेध्या	४१२	१७	षाण्ड	४१२	४	सूत्रामन्	४१०	७
	४१२	८	वैदूर्यमणि	४११	४२	छीवन	४१०	६		४१२	१४
वाशर	४१२	२	व्रतति	४१२	२३	छेवन	"	"	सूर	४१०	१८
वासक	४१०	२०	श.			स.				४१२	५
वासर	४१२	२	शङ्कर	४१०	२२	सवरण	४११	३१	सृगाल	४१०	१८
वासव	४११	३३	शाण्ड	४१२	४	सङ्कर	४१०	२२		४१२	३
वासा	४१०	२०	शबल	४१०	१३	सतत	४१२	२१	सेवन	४१३	४५
वासु	४११	३३		४१२	२	सन्तत	"	"	सौदामनी	४१०	२५
वासुदेव	"	"	शमित	४१३	३४	सन्धा	४१३	४५	सौदाम्री	"	"
वास्तुक	४१०	६	शम्बुक	४१०	५	सन्धि	४११	३०	सौम	४१२	७
वास्तुक	"	"	शम्बुक	"	"	सन्ध्या	"	"	स्तम्भघन	४१३	५१
वाह्	४१३	५०	शय	४१२	२४	सबल	४१३	४५	स्तम्भ	"	"
वाह	"	"	शय्या	"	"		सम्बलन	४१२	२	स्तेम	४१२
वाहिक	४१०	८	शरद्	४११	३५	सम्बलन	४११	३१	स्फटिक	४१०	११
वाहीक	"	"	शरदा	"	"	सरयु	४१०	२७	स्फटिक	"	"
	४१२	६	शरव्य	४१३	४३	सरयू	"	"	स्फुरण	४१३	५१
विकल	४१३	४७	शाण्ड	४१२	४	सारिप	४११	३९	स्फुरण	"	"
विकलव	"	"	शाद्वल	४११	४२	सर्प	"	"	स्ववासिनी	४१२	१३
विरञ्च	४१२	१७	शान्त	४१३	३४		४१२	९	स्वशूर	४१०	२०
विरञ्चि	"	"	शार	४१२	१९	सर्पिप	४१२	९	म्वहलिका	४११	३२
विविध	४१३	५२	शाव	४१२	३	सह	४११	३६	ह.		
विशद	४११	४२	शिलम्मुच	४११	३३	सहचर	४१०	११	हज्जल	४१२	२६
विशाणक	४१३	४९	शिलीचञ्च	"	"	सहस्र	४११	३६	हनु	४१२	१५
विशुव	४१२	१	शुण्व	४१०	१६	राहाचर	४१०	११	हनुमत्	४१०	७
विश्रम	४१२	२२	शुनासीर	४१०	१९	साण्ड	४१२	४	हन्	४१२	१५
विश्राम	"	"	शुषित	४१३	३५	राय	४१०	१६	हनुमत्	४१०	७
विश्वा	४१२	५	शुष्क	"	"	सायम्	"	"	हयन	४१०	२४
विपाण	४१३	५०	शूकर	४१०	१८	सार	४१२	१९	हरीष	४१३	४२
विषुव	४१२	१		४१२	३	साव	४१२	३	हर्ष	"	"
विष्वा	४१२	५	शूण्ड	४१०	१६	सावन	४१३	४५	हलाहल	४१०	१०
विहार	४१२	१०	शूर	४१०	१८	सुकृत	४१०	२३	हलीषा	४१३	४२
वीविध	४१३	५२		४१२	५	सुख	४१२	७	हलेशा	"	"
वीहार	४१२	१०	शृगाल	४१०	१८	सूत्रामन्	४१०	७	हविप्	४११	३८
लुक	४१०	२६		४१२	३		४१२	१४	हविप	"	"
लुप	४१०	१७	शौटार्य	४१०	२५	सुदाम्री	४१०	२५	हहाल	४१०	१०
लुस	"	"	शौण्डार्य	"	"	मुनासीर	४१०	१९	हायन	४१०	२४
लुष्टि	४१०	२१	श्यामका	४१०	११	सुरलिका	४११	३२	हालहल	४१०	१०
वेतस	४११	३१	श्यामल	४१०	१३	सुरापाण	४१२	१८	हालाहल	"	"
वेत्र	"	"	श्यामाका	४१०	११	सुरापान	"	"	हाहल	"	"
वेश	४१०	१७	श्वशूर	४१०	२०	सुवासिनी	४१२	१३	हाहल	"	"
वेश्या	४१२	१७	प.			स्रकर	४१०	१८	हिज्जल	४१२	२६
वेष	४१०	१७					षण्ड	४१२	४	४१२	३
						स्रकृत	४१०	२३	हिण्डीर	"	"

इति द्विरूपकोषद्वयस्य शब्दानुक्रमणिका समाप्ता ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

